Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Lün
155

ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ՀԱՊ
155

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԸՍԹԱՐՀԱԲԱՐ

ԿԱՄ

ԱՐՊԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ՀԱՆԴԵՐՁ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՑՈՒԵԼՈՒԾՈՎ

/200

ՅՕՐԻՆԵԱՑ

Հ. ԱՐՍԷՆ Վ. ԱՑՑԸՆԵԱՆ

Ի ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՅԿ. ՍՍՀ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆ

1866. ՌՑԾԺԵ.

4155-60

Зф. 161

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

"Յառաջաբաններն հասարակօրէն չեն կարդացուիր. բայց եւ այնպէս իւրաքանչիւր նոր գրքի հնդինակ պարտաւորեալ է յառաջաբան մը գրելու՝ իւր աշխատութեանը պատճառն ու առաւելութիւնը ցուցընելու համար:,, — Այսպէս կը սկսի նոր մատենագիրներէն մէկն իւր յառաջաբանը: Քերականութեան մը հրատարակութեան վախճանը յայտնի է, քիչ շատ ընթացքն ալ. բայց առաջակայ գործոյս նորութիւնն ու յատուկ նկարագիրն իրաւամբ քանի մը խօսք սպասել կու տայ առաջին էջերուն մէջ:

Եթէ ճշմարիտ է թէ չկայ ազգ եւ ոչ ժողովուրդ՝ որ առանց առանձինն ուսումն ու պարապմունք ընելու իւր սեպհական մայրենի լեզուն անսխալ խօսելու եւ գրելու պարծանքն ունենայ, բնական է որ ամէն մտացի հասարակութիւն այն ուսման կարեւորութիւնը ճանչնայ եւ զգայ կարօտութիւնը: Լեզու մ'որ աւանդական միայն է առանց գիտնական հիման, այսինքն թէ պարզապէս ժառանգութիւն մը եւ ոչ ուսման ստացուածք, կրնայ թերեւս ճշգրտութեամբ նաեւ վայելչութեամբ ալ գործածուիլ, բայց մինչեւ որոշ սահման մը: կարդէ դուրս հանճարներ՝ որոնց բնական կարողութիւնն ինք իրեն կարենայ առաջնորդել յաջողութեամբ, անպակաս եղած են ամէն աւեն. բայց այնպիսի հանճարն անհատական միայն՝ իսկ կարօտութիւնն ընդհանուր ըլլալով, հասարակութիւնն իրաւունք կ'ունենայ տրտնջելու՝ թէ ստիպուած է օրինօք խօսիլ, օրինօք գրել, օրինօք գործել՝ առանց օրէնքը ճանչնալու, քանի որ նոյն գիտութեան փականքը փականքի տակ պահուած կը մնայ: Եթէ ամէն մտացի ժողովրդոց զգալի է այդ կարօտութիւնը, քիչ ան-

իրաւութիւն ըրած չէինք ըլլար մեր ժողովրդեան ալ, եթէ համարէինք թէ չգգաց, թէ չիմացաւ ունեցած հարկաւորութիւնը, թէ չխնդրեց որ այն օրինաց մատեանը ձեռքը տրուի, թէ չբողոքեց այնպիսի անհոգութեան մը դէմ: Այո՛, խնդրեց, եւ խնդրեց ստիպով. մանաւանդ թէ կը յաւելունք՝ որ պիտղքն այնչափ ակներեւ էր՝ որ աւելորդ էր հասարակութեան խնդիրքին ու բողոքմանն սպասել:

Այս կարգի անփութութիւն կամ լռութիւն մը հասարակաց պարզ ակնկալութեանն առջեւ կրնար արդարանալ ատեն մը՝ որ գրչութեան սահմանն անձուկ էր, եւ Արդի լեզուին պաշտօնն ու գործունէութիւնը երկբայական. բայց ոչ այս օրս, այնպիսի ժամանակ մը՝ ուր մատենագրութեան սահմանները միշտ ընդարձակուելու վրայ են, եւ ուր՝ առանց լեզուի գրական ուսման իւրաքանչիւր գրող եթէ ոչ արդէն աղաւաղիչ՝ գոնէ ի վիճակի կ'ըլլայ աղաւաղելու՝ այն վայրկենէն որ գրով հաստատութիւն ու մշտնջենաւորութիւն կու տայ իւր սխալին: Այսպէս՝ առաջին տարիներէն որ արդի լեզուին վրայ ուշադրութիւններն ուղղուեցան եւ նոր մատենագրութիւնն աւելի ասդին սկսած էր միտելու, կը տեսնուէր որ ալ լռութիւնն ընդհատելու առեն է, եւ ժամանակին պիտոյիցն համեմատ չափաւոր ընդարձակութեամբ քերականութիւն մը յօրինելու: Այս վախճանաւ հարկ եղաւ ձեռք զարնել դիտողութեանց, եւ մտնել ճամբայ մ'որ դեռ անկոխ էր, չանալով այլեւայլ տեսութեանց բաւղին մէջ միջին եւ ապահով ճանապարհաւ հասնիլ մեր եւ հասարակութեան նպատակին. այսինքն հաւաքել արդէն արժող օրէնքներն որ գրականապէս իրենց գոյութիւնն առած էին, եւ ոչ թէ նոր օրէնքներ հաստատել՝ իւրաքանչիւր անհատէ դատաստան կրելու վտանգաւ. թող որ վստահ էինք թէ ժամանակը շատ բան պիտի ուղղէ, որոշէ ու կարգաւորէ: — Այսպէս՝ ասկէ իբր 15—20 տարի յառաջ:

Վերջին տարիներս որ քանի գնաց ծանրագոյն կերպարանք մ'առաւ այս լեզուի խնդիրը, եւ ցայնժամ իբրեւ լոկ հետաքրքրական բան կամ զուտ բանասիրա-

կան գրաղմունք նպատակն սկսաւ վերջապէս ազգային գործոց կարեւոր եւ հաստատուն մասն համարուիլ, եւ միւս կողմանէ դարձեալ պէտք էր տեսական եւ գործնական խնդիրներ յաջախելով՝ գործոյն հրատարակութիւնն ալ սկսաւ ստիպողական ըլլալ: Բայց նոյնպիսի պարզ քերականութիւն մը միակողմանի կամ կիսով միայն ծառայութիւն մ'ըրած կ'ըլլար արդի հանգամանաց մէջ՝ առանց լեզուին ծագումն ու բնաւորութիւնը քննելու, առանց հիմակուան գործածութիւնները՝ որ խնդրոց նիւթ էին, հին ժամանակուաններուն հետ բաղդատելու, եւ առանց գրաբար հայերէնն ալ աշխարհաբարին հետ քովէ քով դնելու: Միով բանիւ ամէն պարագաները մէկտեղ՝ կ'ներեայ թէ կը պահանջէին առաջին անգամ՝ ոչ քերականութիւն մ'ի պէտս դպրոցաց, այլ իրօք քննական քերականութիւն մ'ի պէտս բանասիրաց, որ զանազան խնդրոց լուծումն ու պէտք էր հարցմանց պատասխանը, եւ մանաւանդ շատ երեւոյթներու պատճառն ու մեկնութիւնը կարենար տալ: Ասոնք դիտելով մեր փոյթն եղաւ իրօք նոյն քննական ձեւի բերել յիշեալ քերականութիւնը. (որուն վրայ տես Նախաշաւիղ, երես 324, 326:) ի վերայ այսր ամենայնի այն նիւթի կարգաւ կամ՝ քերականական ընթացքին համեմատ զետեղուած տեսութիւնները՝ յայտնի է որ դեռ շատ հեռու կը մնային քննասէր մտքերու ամբողջական գաղափար մը տալէն. եւ չէ թէ բոլոր լեզուին հանրական տեսութիւնը այլ միայն՝ անոր այս կամ այն մասին ընթացքն ու հնոց եւ օտարաց հետ մասնական յարաբերութիւնները կը ցուցընէին: Ուստի պատշաճ էր մեր նպատակին հասնելու համար յատուկ ներածութենէ մը անցնելէն ետքը քերականական մասնաւորութեանց մէջ մտնել. այսպէս նաեւ աշխարհաբարի բոլորական տեսութիւնն ստանալէն ետեւ՝ անոր գրաբարի հետ ունեցած յարաբերութիւնները չէին ներեր՝ առանց ասոր ալ ընդհանուր տեսութիւն մը տալու անցնիլ. ուստի հարկ էր առանձին գրաբարի ճաւելուածով մը բովանդակ հայերէն լեզուի գաղափարը լրացընել:

Այսպէս երկք բաժանմամբ Նախաշաւիղ, Քերականութիւն եւ Բառեղուած՝ մէկը զմէկ ամբողջացնող մասերով այս գրաւոր աշխատութիւնը կ'աւանդենք հմտացելոց դատաստանին, միանգամայն նորանոր հետազօտութեանց նիւթ ընծայելով:

Նախաբանը կամ Նկարագիրն ընդհանրապէս մարդկային լեզուի ընթացքին վրայ ճառելէն ետքը՝ պատմաբանական կարգաւ կը սկսի՝ մեզի ծանօթ հին ժամանակներու հայերէնին դիրքն ու վիճակը քննել, եւ հետզհետէ դարէ դար անցնելով առած միշտ նորագոյն կերպարանքը, եւ վերջապէս մեր օրերուն մատենագրական եւ ընտանեկան կենդանի լեզուին վրայ կը կնքէ լեզուին պատմութիւնը. ուր նոր դաւառականներն ալ՝ որ քերականութեան մէջ շատ թեթեւ անցուած են, մէյ մէկ մասնաւոր տեղ կը գրաւեն: Վերջին գլուխները լեզուին ներկայ եւ ապագայ վիճակին, եւ գրաբարի դիմաց առած կամ առնելու դիրքը վրայ խորհրդածութիւնք են: — Յայտնի է որ ալ բաւական չէր այս տեսութեամբ դիտուած հայերէնը պարզապէս գրաբար եւ աշխարհաբար զանազանել. քննութիւնները չէին կրնար ճիշդ ըսուիլ եւ ոչ տեսութիւններն ուղիղ կրնային ելլել, եթէ ոչ՝ լեզուին այլեւայլ աստիճաններն իրարմէ զատելով. բուն հին կամ նախնական հայերէն. մատենագրական եւ ընտանեկան հին լեզու. ստորին գրաբար. հին եւ նոր դաւառականք. հին կամ նախնեաց ոճակօրէն. նոր ոճակօրէն, նոր ընտանեկան եւ արդի գրաւոր հայերէն:

Քերականութիւնը նոր հայերէնին (մանաւանդ արդի գրաւոր լեզուին) յատուկ օրէնքներն երկք գլխաւոր Մաս բաժնած կ'աւանդէ. 1. Մասանց-բանի կազմութիւն. 2. Մասանց-բանի համաձայնութիւն, եւ 3. Քերականական յատկութիւնք: Իսկ Ուղղագրութեան, Առոգանութեան եւ Տաղաչափութեան վրայ, որ քերականական ուսման լրացուցիչ մասունքն են՝ այդ երկք մասերէն դուրս կը ճառէ. (տես քեր. եր. 327:) Մասնաւորապէս նոր լեզուին տաղաչափութեան շատ տեսակներու ընդունակութիւնը մտածելով՝ այս մասն

ընդարձակ բռնուած է, եւ կրնայ նոր կարգաւն ու փիւրացուցիչ բաժանմունքներով հետամուտներուն փափաքը լեցընել: — Բայց գլխաւորաբար քերականութեան քննական ու հնագիտական մասին առանձին գործն եղած է՝ նախ եւ ուղղակի նախնեաց ռամկօրէն լեզուին եւ երկրորդաբար ու թէթեւակի գրաբարի հետ նոր լեզուին իւրաքանչիւր մասը բաղդատել, անոնց ծագումն ու հնագոյն ձեւերը փնտռել, շատ տեղ երկընկակ հատուածներով լեզուին այլեւայլ մասանցը դարէ ի դար առած կերպարանափոխութիւնը ցուցընել. եւ դարձեալ օտարոտին նշանակել, կամ՝ օտար կարծուածը մերկնել, եւայլն: — Լեզուին հնագիտական կամ համեմատական ծանօթութիւններն այս ‖ նշանով որոշուած են:

Ցահելհաց ուղղակի գրաբար հայերէնի ընդհանուր տեսութիւն մըն է, որ լեզուն ըստ կարի մէկ նպատակի տակ ամփոփած եւ գլխաւոր կնճիռները պարզելով, այլեւայլ մասանցը նոր ըմբռնում տալով, միանգամայն աշխարհաբարի հետ համեմատութիւնը դիւրացընելու նպատակաւ կ'ուղղենք բանասիրաց, որոնց ըստ ինքեան աւելորդ էր գրաբարի մասն առջեւինին դնել. (տես քեր. երես 430:)

Այս կերպով աշխարհաբարը գրաբարէն անանջատ բռնելով այդ երեք գլխաւոր մասանց մէջն ալ հինն ու նորը իրարու կցելով՝ կրնանք թերեւս յուսալ որ արդի աղքատութեան առջեւ վաղնմի մեծութեան գանձուն այլեւայլ դռները բանալու առեն՝ գրաբարի գանձանակին մէջն ալ մեր դոյզն նպաստակիտն հանգանակած ըլլանք. միշտ կատարելագործութիւնը ժամանակին յանձնելով:

Այս կարգի ձեռնարկութիւն մը՝ որուն իւրաքանչիւր մասն երկայնժամանակեայ քննութեանց կարօտ է, թէեւ ըստ էական մասանցը շատ տարիներու մտադրութեամբ հաստատուած եւ նաեւ կրկին կրկին գաստատութիւններով փորձուած, այսու ամենայնիւ հասարակաց մտադրութեանն ու երկարագոյն փորձառութեան առջեւ անշուշտ այլազգ պիտի դատուի քանի մը

բանի մէջ*: Եւ ընդհանրապէս այս հափաւորութեամբ կը դիտենք մեր վճիռները տուած ըլլալ, հաստատ գիտնալով՝ որ նոյնպիսի ընտրութեանց մէջ, որոնք դասական հեղինակութեան մը վրայ չէին կրնար հիմնուած ըլլալ, կրնայ շատ անգամ անձնական տեսութիւն մը, մասնական ըմբռնում ու ճաշակ, եւ միով բանիւ անհատականութիւն սպրդած ըլլալ: Եթէ հասարակօրէն քերականութիւն դրողներն իրենց նախորդացը վրայ կատարելութիւն մ'աւելցընել կը դիտեն, մենք գոհ կ'ըլլանք մեր յաջորդաց առջեւը ճամբան հարթած ըլլալով. եւ կը կնքենք յառաջաբանը նոր քերականի մը խօսքովը՝ թէ "Ըեմ միտքս դրած ամենեւին՝ որ այս առաջին հրատարակութեամբս ըստ ամենայն մասին կատարեալ գործ մ'ի լոյս կ'ընծայեմ. բայց կը յուսամ որ մէջը մոլար վարդապետութիւն չգտնուի. եւ եթէ ընթերցողներուս հանդիպելու դժուարութեանցն ամէն մէկուն լուծումը չեմ տուած, դէթ վստահ կրնամ ըլլալ որ գիրքնիս սխալ ճամբու մը առաջնորդած չըլլամ՝ որմէ հարկադրին ետ դառնալ:,,

Առաջիկայ աշխատութիւնս բաւական վարձատրուած կը համարինք՝ եթէ բազմութեան խնդիրքը կատարած ատենիս գոնէ սակաւաւորաց օգտութեան նպաստած ըլլանք:

---

* Թէպէտ Նախաշաւղին մէջ քննութեանց մէկ մասը լրացած ըլլայ կամ քանի մը բան նորադոյն տեսութեանց համեմատ ճշդուած եւ աւելցուած. բայց գլխաւորաբար հնագիտական մասն՝ որ դեռ մեծաւ մասամբ հին գրոց եւ մանաւանդ ձեռագրաց ու յիշատակարանաց մէջ թաղուած նիւթ է, առ այժմ միայն մերձաւորապէս կրնար համնուիլ:

ԳԼԽԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ԾԱԳՈՒՄՆ, ԷՈՒԹԻՒՆԸ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՑ ՎԻՃԱԿԸ

Երես.

Լեզու՝ իբրեւ պատմութեան նիւթ 25

1. Գրաբար եւ աշխարհաբար հայերէնի ընդհանուր գաղափարը 27

2. Մարդկային լեզուի բնական ընթացքն ու փոփոխութիւնները 31

3. Հայաստանի հին լեզուին վիճակը. մեզի ծանօթ գրաբար հայերէնը. հին գաւառականներու գոյութիւն 42

4. Հին Հայաստանի մէջ ռամկօրէն լեզուի մը հետքեր. կամ Աշխարհաբար հայերէնի ծագումը. — Հին մատենագրական եւ հին ընտանեկան լեզու. Դ եւ Ե դար 47

5. Հին ընտանեկան լեզուին կերպարանքը, կամ սկզբնական ռամկօրէնին յատկութիւնները, (ըստ քերականական օրինաց.) 61

Ա. Բառագիտական մաս 63

Բ. Տուգաբանական մաս կամ ճշդիւ քերականական կազմութիւն 76

Գ. Համաձայնական մաս 103

6. Միջին դարու հայերէնի վիճակը՝ գրաբար եւ աշխարհաբար. Զ եւ Ի դար 121

7. Գրաբար՝ մեռեալ լեզու, եւ կերպաւորեալ աշխարհաբար հայերէն. Ը, Թ, Ժ դար 130

8. Աւորին դարեր. Նոր հայերէնի հիմնէն զատումին ու յառաջանալը. Նախնեաց ռամկօրէն, եւ աշխարհաբար մատենագրութիւն. ԺԱ — ԺԴ դար . . 146

9. Նոր ժամանակներ. Գաղթականութիւնք. Նոր լեզուին ճիւղաւորութիւնը կամ Արդի հայերէն գաւառականները. ԺԵ — ԺԹ դար 161

Երես.

Ա· Առաջին գաւառական 168
Բ· Երկրորդ գաւառական 176
Գ· Երրորդ գաւառական 180
Դ· Չորրորդ գաւառական· 193
Չորս գլխաւոր գաւառականներու համեմատութիւն 219
10· Օտարութիւնք կամ այլազգի խառնուրդք . . . 223
11· Լեզուի նորոգութիւն, կամ Արդի հայերէն գրաւոր 236
12· Խորհրդածութիւնք· Գրաբար հայերէնի դադարման պատճառը 251
13· Նոր լեզուին պաշտօնը· իւր ներկան եւ ապագան· Մշակելու կերպին վրայ կարծիքներ 256
14· Աշխարհաբարի հակառակորդ կողմ· 261
15· Գրաբարի հակառակորդ կողմ 308
16· Երկու կողմանց միաբանութեան փորձ 317
17· Արդի հայերէն լեզուի քերականութիւն· . . . 321
Վերջաբան· 330

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԴԻ ՀԱՑԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

(Մէջի թուները քերականական կանոնաց թուահամարները կը ցոյցընեն:)

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ· — Քերականութիւն. — Գիր. — Խօսք. — Մասունք-բանի 1

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՌ — ԿԱՄ ՄԱՍՆԱՑ-ԲԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ·

Գլխով Առաջին· — ԱՆՈՒՆ 4
ՅՕԳՈՒԱԾ Ա· Անուան թիւը, հոլովն ու հոլովումնքը· 5
Թիւ, 17· Հոլով, 20· Հոլովումն, 21·
§· 1· Կանոնաւոր հոլովմունք 7
Ա հոլովումն, 25· Բ հոլովումն, 26· Գ հոլովումն, 28· Դ հոլովումն, 33·

Երես.

§. 2. Անկանոն կամ Զարտուղի Հոլովմունք . . 10

Ա. Կէս զարտուղիք, 39. Բ. Բուն զարտուղիք, 54։

‖ Արդի լեզուին հոլովմանց ծագումն ու հնագոյն ձեւերը. երես 8, 13, 14, 16։

§. 3. Նախդիր։ Աննախդիր հոլովներ 17

§. 4. Կորուստմամբ եւ փոփոխմամբ հոլովմունք . 19

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ. Անուան յօդը 22

§. 1. Որոշեալ կամ Որոշիչ յօդ . . . . . —

§. 2. Անորոշ յօդ 24

‖ Մէ անորոշ յօդին հին ձեւերը. երես 25։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ. Գոյական եւ ածական 25

§. 1. Ածական անուն . . . . . —

§. 2. Ածականին աստիճանները 27

Ա. Դրական, 97. Բ. Բաղդատական, 98. Գ. Գերադրական, 99։

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ. Ցատուկ, Թուական եւ Մասնական անուանք 28

§. 1. Ցատուկ անուանք . . . . . —

Ա. Գոյական յատուկ անուն, 107. Բ. Ածական յատուկ անուն. 108։

§. 2. Թուական անուանք 30

Ա. Բացարձակ, Բ. Դասական, Գ. Բաշխական, 117։

‖ Թուական անուանց հին ձեւը. երես 33։

§. 3. Մասնական անուանք 34

Հարցական, 137—140։

‖ Հին ռամկ. մասնական անունները. երես 37։

ԴԼՈՒԽՈ ԵՐԿՐՈՐԴ. — ԴԵՐԱՆՈՒՆ 38

Գոյական եւ Ածական դերանունները, 146. Դերանուան դէմքը, 147։

§. 1. Անձնական դերանուն 39

§. 2. Ցուցական դերանուն 41

Դիմորոշ կամ Դերանունական յօդեր, 159։

§. 3. Ստացական դերանուն 45

Սեռականէ-ուղղական, (ստացական.) 176։

§. 4. Ցարաբերական դերանուն 51

‖ Արդի լեզուին դերանուանց ծագումն ու կազմութիւնը, կամ Նախնեաց ռամկօրէնին դերանունները. երես 39, 40, 43, 45, 48, 49, 51։

Երես.

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. — ԲԱՅ 52

Ա. Ներգործական, 185. Բ. Կրաւորական, 186. Գ. Հզօր, 187: — Եղանակ, ժամանակ, թիւ եւ Դէմք, 188: Լծորդութիւնք, 193:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա. Բայերու խոնարհմունքը 54

§. 1. Իական բայ. Ա. եմ. Բ. Լաւ . . . . —

§. 2. Կանոնաւոր խոնարհմունք, կամ Հորս լծորդութիւն 55

Ա. Ներգործական եւ հզօր բայերուն հորս լծորդութիւնը . . . . . —

Ա լծորդութիւն, 201. Բ լծորդութիւն, 202. Գ լծորդութիւն, 203. Դ լծորդութիւն, 204:

‖ Հորս լծորդութեանց ծագումն ու կազմութիւնը. երես 60:

Բ. Կրաւորական բայերուն հորս լծորդութիւնը 60

§. 3. Անկանոն խոնարհմունք 62

Ա. Կէս զարտուղիք, 213. Բ. Բուն զարտուղիք, 217:

‖ Բայերուն խոնարհմանց դարէ ի դար կերպարանափոխութիւնը. 1. Խոնարհումն. 2. Կրաւորական. 3. Բայի ժամանակներ, եւ իւր մասնական ծագումը. եր. 69—78:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ. Պակասաւոր եւ Միադիմի բայեր. 79

§. 1. Պակասաւոր բայեր . . . . . —

§. 2. Միադիմի կամ Դիմազուրկ բայեր . . . 80

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ. Բացասական, (Ուրացական կամ ժխտական) բայեր 82

‖ Բացասական բայերու ծագումն ու հին ձեւերը. երես 87:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ. Բայերու աճանցմունքը 88

Անցողական բայեր. 245.

‖ Նախընթաց դասակօրէնին անցողականը. երես 93:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե. Բայերու ժամանակներուն վրայ դիտելիք 94

§. 1. Բաղադրեալ ժամանակներ . . . . . —

‖ Բաղադրեալ ժամանակներուն հին կերպը. երես 96:

§. 2. Ժամանակ շինող մասնիկներ 97

‖ Նէ մասնիկն ծագումն ու հին գործածութիւնը. եր. 99:

ԳԼՈՒԽ ՀՈՐՐՈՐԴ — ԴԵՐԲԱՅ 100

‖ Հին եւ նոր դերբայները. երես 103:

Բայանուն 104

Երես.

ԴԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ — ՄԱԿԲԱԾ 107

§. 1. Բուն մակբայներ . . . . . —

Ա. Որակական, Բ. Տեղական, Գ. Ժամանակական, Դ. Հարցական, բացասական, եւայլն։

§. 2. Գոյականէ-մակբայներ 110

Ա. Տեղական, Բ. Ժամանակական։

§. 3. Հոլովեալ մակբայներ 112

Ա. Որակական, Բ. Տեղական, Գ. Ժամանակական։

§. 4. Ածականէ մակբայներ 113

Ա. Որակական, Բ. Ժամանակական, Գ. Քանակական։

§. 5. Դերանունական մակբայներ 114

Ա. Որակական կամ Ցուցական, Բ. Տեղական։

§. 6. Կրկնաւոր մակբայներ 116

Մակբայակերպներ, 299.

ԴԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ — ՆԱԽԴՐՈՒԹԻՒՆ . . 119

§. 1. Բուն նախադրութիւններ . . . . . —

Ա. Ցետադաս, Բ. Նախադաս. 302։

§. 2. Գոյականէ նախադրութիւններ 121

§. 3. Մակբայէ նախադրութիւններ 124

Հին ականօրէնի մակբայներն ու նախադրութիւնները. 1. Նախդիր. 2. Մակբայներու կազմութիւնը. 3. Նախադրութեանց խնդրառութիւնը. երես 124—132։

ԴԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ — ՃԱՂԿԱԿ 132

Հին ականօրէնի շաղկապները. երես 135։

ԴԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ — ՄԻՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ . . 136

Հին ականօրէնի քանի մը միջարկութիւնները. երես 137։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՕՍՔ — ԿԱՄ ԲԱՌԵՐՈՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

ԴԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ — ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ.

ՃՕԹՈՒԱԾ Ա. Անուն՝ բայի հետ 141

ՃՕԹՈՒԱԾ Բ. Անուն՝ անուան հետ 144

§. 1. Գոյական՝ գոյականի հետ . . . . . —

Երես.

Ա· Բացայայտիչ եւ Բացայայտեալ . . . 144
Բ· Ցատկացուցիչ եւ Ցատկացեալ . . . 146
§· 2· Ածական գոյականի հետ 149

Գլխի երկրորդ — ԽՆԴՐԱԲՈՒԹԻՒՆ . . . 152
ՑՕԴՈՒԱԾ Ա· Բայերու խնդիր 153
§· 1· Խնդիր-սեռի . . . . . —
§· 2· Խնդիր-բնութեան 155
Ուղղական խնդիր-բն· 401· Հայցական, 405· Սեռական, 407· Տրական, 409· Աննախդիր տրական, 414· Աննախդիր ներգոյական, 417· Բացառական, 419· Գործիական, 422։
ՑՕԴՈՒԱԾ Բ· Դերբայներու խնդիր 164
ՑՕԴՈՒԱԾ Գ· Ածականներու, եւ թուական ու մասնական անուանց խնդրառութիւնը · 165
§· 1· Ածական անուններու խնդիր . . . . —
Ուղղական խնդիր, 435· Տրական, 436· Բացառական, 439· Գործիական, 441։ — Բազդատականներու խնդիր, 443։
§· 2· Թուական եւ մասնական անուանց խնդրառութիւնը 169

Գլխի երրորդ — ՄԱՍՆԱԳ-ԲԱՅԱԿԻՐԱԿԱՆ·
ՑՕԴՈՒԱԾ Ա· Անուն 170
§· 1· Անուան թուոյն կիրառութիւնը . . . 171
§· 2· Հոլովներու գործածութիւն 173
Ուղղական, Հայցական, Աննախդիր տրական եւ ներգոյական, 466—477· Սեռական, 475· Բացառական, 477· Գործիական, 480։
Հոլովոց զուգակշիռը 179
Տեղւոյ եւ ժամանակի որոշմունք 180
§· 3· Ածական եւ Գոյական 182
§· 4· Ցօդերու գործածութիւնը 185
Որոշեալ յօդ, 501· Անորոշ յօդ, 524։
§· 5· Թուական եւ Մասնական անուանց գործածութիւնը 193
ՑՕԴՈՒԱԾ Բ· Դերանուանց եւ Դերանունական յօդերու գործածութիւնը 196
§· 1· Դերանուններ . . . . . —
§· 2· Դերանունական յօդեր 204

Երես.

ԳՕՊՈՒԱԾ Գ· Բայերու կիրառութիւն · · · · 206
§· 1· Բայերուն սեռը · · · · · · · · · · · —
§· 2· Բայերուն եղանակները ու ժամանակները · 208
ԳՕՊՈՒԱԾ Դ· Դերբայներու գործածութիւն · 214
§· 1· Դերբայ անեղեւոյթ · · · · · · · · · 218
Ա· Անեղեւոյթ բայ, 614· Բ· Անեղեւոյթ գոյական· 623· Գ· Անեղեւոյթ ածական, 627։
§· 2· Դերբայ ընդունելութիւն (ներկայ) · · · 225
§· 3· Դերբայ անցեալ · · · · · · · · · · 226
Ա· Անցեալ բայ, 635· Բ· Անցեալ գոյական, 638· Գ· Անցեալ ածական, 642։
§· 4· Դերբայ ապառնի · · · · · · · · · 229
Ա՛, ը՛, ւ՛+ դերբայներուն գործածութեան առանձին կանոնները · · · · · · · · · 230
‖ Արդի դերբայի գործածութեան՝ հնոյն հետ բաղդատութիւն. երես 231։
ԳՕՊՈՒԱԾ Ե· Անփոփոխ մասանց-բանի կիրառութիւնը · · · · · · · · · · · · 236
§· 1· Մակբայ · · · · · · · · · · · · · —
§· 2· Նախադրութիւն · · · · · · · · · · 239
§· 3· Շաղկապ · · · · · · · · · · · · · 241
ԳՕՊՈՒԱԾ Զ· Բառերու կրկնութիւնը · · · · 247
Ա· Գոյական անուն, 706· Բ· Ածական անուն, 710· Գ· Բայ եւ դերբայ, 713· Դ· Մակբայ· 715։
ԴԱՍԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ — ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՒԵՐ · 252
ԳՕՊՈՒԱԾ Ա· Շրջումն կամ Շրջան · · · · —
ԳՕՊՈՒԱԾ Բ· Հնչումն · · · · · · · · · 256
ԳՕՊՈՒԱԾ Գ· Աւելացութիւն · · · · · · · 259
Գիտելիք, 750։
ԳՕՊՈՒԱԾ Դ· Բակաւութիւն · · · · · · · 264
Ա· Հոլովոց, 754· Բ· Թուոց, 757· Գ· Դիմաց, 758։
‖ Հին ռամկօրէնի քերականական ձեւերը· երես 265։
Քերականական ձեւերու եւ համաձայնութեան կանոնաց վրայ գիտելիք· երես 266։

Երես.

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԼԵԶՈՒԻ ԳԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ

Գլուխ Առաջին — ԴՐԵՐՈՒ ԳԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ 268

ԳՕԴՈՒԱԾ Ա· *Կորուստն եւ փոփոխման կանոն* —

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ· Ածանցական փոփոխութիւն · · 272

§· 1· Գրերու աղմուկը · · · · · · · · · —

§· 2· Գրերու ամփոփումը · · · · · · · 274

§· 3· Պատահական փոփոխութիւններ · · · · 275

‖ Հին հայերէնի եւ մանաւանդ գրաբարէն նախնեաց ազգերէն լեզուին գրերու ածանցական փոփոխութիւնները, եւայլն· երես 278—283։

ԳՕԴՈՒԱԾ Գ· Տառադարձութիւն · · · · · 283

Ա· Հին ազգաց բառեր · · · · · · · · 284

Բ· Նոր ազգաց բառեր · · · · · · · · 288

‖ Այսորին դարուց տառադարձութիւնը· երես 289—291։

Գլուխ Երկրորդ — ԲԱՌԵՐՈՒ ԳԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ 292

ԳՕԴՈՒԱԾ Ա· Բառերու ձեւը · · · · · · · —

§· 1· Պարզ բառեր · · · · · · · · · · —

§· 2· Բառերու ածանցմունքը · · · · · · 293

Ածանց, 806· Մասնիկ, 809։ — Ա· Նախադաս մասնիկ, 818· Բ· Ցետադաս մասնիկ, 820։

§· 3· Բարդ բառեր · · · · · · · · · · 303

Ա· Առանց յօդակապի, 828· Բ· Ա յօդակապով, 830· Գ· Ո– յօդակապով, 833։ — Հայերէն բարդութեանց ընդհանուր կերպերը, 836։

§· 4· Կրկնաւոր բառեր · · · · · · · · 308

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ· Բառերուն նշանակութիւնը · · 310

Ա· Նոյնանշանք, 851· Բ· Առմունք, 853։ Գ· Նշանակութեան փոփոխութիւն, 857։

‖ Համանուանց եւ պէսպէս առմունքներու ծագումը· եր. 313։ Նախնեաց ազգերէնին եւ արդի լեզուիս բառերուն նշանակութեանց այլայլութիւնը· երես 315—317։

ԳՕԴՈՒԱԾ Գ· Ոճեր · · · · · · · · · · 317

‖ Հին ազգերէն լեզուին ոճերը· երես 319։

Գլուխ Երրորդ — ԽՕՍՔԻ ԳԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ · 320

ԳՕԴՈՒԱԾ Ա· Բառերու ընտրութիւն · · · · 321

Երես.

Ա. Թամկական բառեր, 867. Բ. Հնացեալ կամ անսովոր բացատրութիւններ, 868։

ՑՕԴՈՒԱԾ Բ. Օտարութիւնք. (1. բառ. 2. ձեւ. 3. նշանակութիւն. 4. ոճ կամ դարձուած։) 323

Ա. Գրաբարի զեղծմունք 324

Բ. Տաճկերէնէ փոխառութիւնք 327

Գ. Եւրոպական լեզուաց նմանութիւն . . . 330

‖ Նախնեաց լեզուին օտարութիւնները. երես 334—336։

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՅԱՂԱՁԱՓՈՒԹԻՒՆ

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ 337

Ա. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 338

ՑՕԴՈՒԱԾ Ա. Ուղղագրութեան ընդհանուր սկզբունք 339

Ա. Ձայնաւոր գրեր, 885. Բ. Բաղաձայն գրեր. 895։

ՑՕԴՈՒԱԾ Բ. Տրոհութիւն 346

§. 1. Տողադարձ . . . . . —

§. 2. Կիտագրութիւն 351

Բուն կէտեր, եւ կիտագրութեան նշանները։

ՑՕԴՈՒԱԾ Գ. Համառօտագրութիւն, եւ Գլխագրաց գործածութիւնք 357

‖ Նախնեաց ուղղագրութեան կերպը. երես 359։

Բ. ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԻՒՆ 360

‖ Ըստ նախնեաց Առոգանութեան. երես 360։

Հայերէն հին Առոգանութեան չափերը . . . 365

Քանի մը հայերէն տառերու հնչմունքը. 972—995։

Գ. ՅԱՂԱՁԱՓՈՒԹԻՒՆ 374

ՑՕԴՈՒԱԾ Ա. Թուական ոտանաւոր 376

§. 1. Տաղաչափութեան ոտքերը . . . . . —

§. 2. Հատած եւ Անդամ 380

Երես.

§· 3· Ցանգ · · · · · · · · · · · · · · · 387

Ա· Ցանգերու նոյնաձայնութեան աստիճանները · · · · · · · · · · · · · · 388

Բ· Ցանգերու դասաւորութիւն · · · · · 395

Հին առնուան յանգերը· երես 397։

§· 4· Տող եւ Տուն · · · · · · · · · · · · 398

Շեշտեալ ոտանաւոր · · · · · · · · · · 401

ՑՕԴՈՒԱԾ Բ· Չափական ոտանաւոր · · · · 403

‖ Թուական տաղաչափութեան ծագումը· երես 403։

Ա· Ըստ հնոց չափական · · · · · · · · · 405

Բ· Միջին-հայերէն չափական կամ Հայկական չափք · · · · · · · · · · · · · · 408

ՑՕԴՈՒԱԾ Գ· Ոտանաւորի տեսակներ · · · · 412

ՑՕԴՈՒԱԾ Դ· Տաղաչափական լեզու · · · · 413

§· 1· Տաղաչափական լեզուին վայելչութիւնն ու ազատութիւնները · · · · · · · · · · 414

§· 2· Տաղաչափական լեզուին դգուշալիքը · · · 422

‖ Հին եւ նոր հայերէն տաղաչափութեան արուեստը· երես 425։

ՑԱՆԿԱԼԱՒԱԾ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԳՐԱԲԱՐ ՀԱՑԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՆՈՒՆ ԵԻ ԴԵՐԱՆՈՒՆ · · · · · · · · · · 431

Հոլով եւ Հոլովումն · · · · · · · · · · —

Կանոնաւոր հոլովմունք · · · · · · · · · 432

Անկանոն կամ զարտուղի հոլովմունք · · · · · 433

Հոլովմանց վրայ գիտելիք · · · · · · · · 434

1· Խառն հոլովմունք եւ միս զարտուղիներ· 2· Կրկին հոլովմունք· 3· Պակասաւոր անուններ· (Անեզական եւ Անդրանական·) 4· Երկրորդական հոլովիներ· 5· Նախդրիւ հոլովիներ։

Թուական անուանք · · · · · · · · · · · 440

Միջակ կամ Մասնական անուանք · · · · · 441

Դերանուանց հոլովումն · · · · · · · · · 442

ԲԱՑ ԵԻ ԴԵՐԲԱՑ · · · · · · · · · · · · 444

Էական բայեր · · · · · · · · · · · · · · 445

Երես.

Կանոնաւոր խոնարհմունք 446

Ա. Պարզ բայերու լծորդութիւնք 448

Բ. Ցաւելուածով բայերու լծորդութիւնք . 452

Անկանոն խոնարհմունք. (Զարտուղի բայեր.) . . 454

Բայերու խոնարհմանց վրայ գիտելիք 456

1. Ընդհանուր գիտելիք. 2. Մանր զարտուղութիւններ. 3. Խառն խոնարհմունք. 4. Կրկին ձեւով խոնարհմ. 5. Պակասաւոր խոնարհմ. (Պակասաւոր բայ. Հասարակ բայ. Դիմազուրկ.) 6. Բացասական բայեր։

ԱՆՓՈՓՈԽ ՄԱՍՈՒՆՔ-ԲԱՆԻ 464

Մակբայ . . . . . —

Նախդիր եւ Նախադրութիւն 467

Շաղկապ 470

Միջարկութիւն . . . . . —

Անփոփոխ մասանց-բանի վրայ գիտելիք 471

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ 472

Անուն-բայի եւ բայ . . . . . —

Ածական, Ցատկացուցիչ եւ Բացայայտիչ . . . —

ԽՆԴՐԱԲՈՒԹԻՒՆ 473

Բայերու խնդիր . . . . . —

Դերբայներու խնդիր 475

Ածական անուանց խնդիր 476

ՄԱՍԱՆՑ-ԲԱՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ 477

Անուան թիւն ու հոլովը . . . . . —

Ցօդերու գործածութիւն 478

Բառերու կրկնութիւնն ու շարքը 479

—

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒԾՄԱՆ ՎՐԱՑ քանի մը խօսք 482

—

ՑՈՒՑԱԿ. Քերականական բառեր այբուբենի կարգաւ. 491

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆՔ

Ած· Լծուկաց.
Աներ· աճեցնելոյ.
Անկ· աճկատար.
Անց· աճեցնել.
Ապա· ապաւեալ.
Արգել· արգելական.
Բղդ· բաղդատական.
Բցա· բացատական.
Գերդը· գերադրական.
Գերկա· գերակատար.
Գլ· գլոխ.
Գծ· գործիական.
Գշ· գոյական.
Գրբ· գրբր· գրատար.
Գրծ· գործիական.
Գւա· գաւառական.
Դ· դէմք.
Դեր· դերաճոռ.
Դերբ· դերբայ.
Դիմզրկ· դիմազրկ.
Եզ· եզական.
Եր· երես.
Զբաղ· զբաղեցուցի.
Ընդ· ընդհանրութիւն.
Թրգմ· թարգմանութիւն.
Լծ· լծորդութիւն.
Խնդ· խնդիր.
Խն· բն· խնդիր - բնութեան.
Խն· ս· խնդիր - անեալ.
Խնդհմ· խոնարհում.
Չգան· չգանօթութիւն.
Կատ· կատ· կատարեալ.
Կրս· կրսր· կրաւորական.

Հյց· հայցական.
Հղ· հոլովման.
Հսրկ· հասարակ.
Հրմ· հրամ· հրամայական.
Միջ· միջին.
Մկ· մկր· մանկայ.
Ցն· յուշ· յոնուցական.
Ցգ· յոգնական.
Ցտկ· յատկ (ատեան.)
Ցտկց· յատկացուցիչ.
Ցրկար· յարակատար.
Ցչ· յչքն· յոգնական.
Ցօդ· յօդուած.
Ներ· ներգ· ներգոյական.
Ներգծ· ներգործական.
Ներգծկերպ· ներգործականպէս.
Նհ· նշանակութիւն.
Նր· ներգ· ներգոյական.
Շղ· շղկայ· շղկայակ.
Ուղ· ուղղական.
Պատմ· պատմ· պատմական.
Պրտ· պարագայական.
Ռմկ· ռամկ· ռամկական.
Ս· Ն· սահմանականի ներկայ
Սեռ· սեռական.
Սհմ· սահմ· սահմանական.
Սպառ· սպառողական.
Սպց· սպացական.
Տ· տես.
Տճ· տճկ· տրամադրական.
Տր· տրա· տրական.
Փխ· փխ· փոխադրական.
Քեր· քերականութիւն.

Քանի մը ուրիշ համառօտութեանց լուծումը՝ կրնայ ընթերցողը խօսքին ընթացքէն դիւրաւ գուշակել։

ՆԱԽԱՁԱՅՆ

ԱՐԹԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԾԱԳՈՒՄՆ, ԷՈՒԹԻՒՆԸ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ

ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

"Ներկան անցածով յոռետեսութիւն է:,,

ԼՐԱԳԻՏՆԵՐ յառաջ բերել՝ Բնութեան գործն է. երեւոյթներուն քննութիւնը՝ Իմացականութեան: Բնութեան աշակից է Ժամանակը, որուն բազմադիմի յեղափոխութեանցը շրջանակին վրայ դրոշմուած դէպքերը մէյմէկ անապատ աղբիւր են քննող մտաց Համար՝ որ միշտ պատճառաց եւ հետեւութեանց հետամուտ է:

Իւր մանականութեանը մէջ անբաւ եւ անսահման ապարէզ մը կը բանայ մեր առջին՝ մարդկային Մտաց ալ գործողութեանցն ընթացքը, որոնց գրախառնոր երեւեցուցիչն է խօսողութիւնը կամ Լեզուն. երբ ընդհանուր եւ հաստատ Ներքնոյ մը հետ՝ մանական եւ այլայլական Արտաքին մը սերտիւ լծակցեալ՝ անհատաբար կը բխէ, եւ յառաջ կը բերէ այն մտաւորական-արտադրական դէպքերը՝ որոնց գումարութիւնը տեսակ մը Պատմութիւն եւ Ժամանակագրութիւն կ'ընծայեցընէ: Պատմութիւնն այն վայրկենէն կը սկսի բարձրագոյն կարեւորութիւն մը առնալ՝ երբ որ գիտնդր հիւսող բազմակոճիռն թելերուն կապակցութիւնը դիտելով, քննելով իւրաքանչիւր դէպքերուն պատճառներն ու հետեւութիւնները՝ մերթ նախընթացին ձեւոգբն գներկան եւ մերթ ներկային գնախընթացը ճանչնալէն զատ՝ ապագային Համար ալ ըստ կարի ուղիղ տեսութեանց կարենանք առաջնորդուիլ:

Իրին կարեւորութեան վրայ հաստատ համոզում մը՝ կը թելադրէ մեզ ազգային խնդրոց մէջ նոր դլուխ մ'ալ բանալու։ — Սակայն մենք շատ բան խոստացող նախերդանքով մը պատրաստուած մնքերուն ակնկալութիւնը անտարակոյս խաբած կ'ըլլանք՝ եթէ յանկարծ ի մէջ բերենք թէ այս տեղս Հայերէն լեզուի վրայ է խնդիրնիս, եւ մանաւանդ Աշխարհաբար Հայերէնի վրայ։ Եւ ատոր համար կ'արժէ՞ արդեօք յոդնիլ եւ յոդնեցընել այնպիսի առարկայով մը՝ ուրուն ընդհանուր մարդկութեան մէջ վարած պաշտօնը ոչինչ մըն է, ազգին մէջ բռնած դիրքն անշեղ, արդիւնքն երկբայական, եւ մատուցած ծառայութիւնը թերեւս այնչափ միայն օգտակար՝ որչափ վնասակար եղած է։ Թայց որեւիցէ առարկայ՝ իր ներքին որպիսութենէն եւ իր անցեալ վիճակէն անկախ՝ կարծենք թէ բաւական կարեւորութիւն մը կ'առնու այն առենէն որ դոնէ ներկային եւ ապագային մէջ ամբողջ ազգի մը մտաւորական գործունէութեանն իբրեւ առանցքն եղած՝ բովանդակ զանգուածն իր վրայ թաւալելու որոշուած ըլլայ։ Անկէ զատ անտարակոյս է՝ որ լեզուն իր յատկադիմութեան, անկման ու վերանորոգութեան վիճակներովը՝ անվրէպ ծանրաչափ մը կ'ըլլայ մարդկութեան փոխխմանցը մէջ ազգի մը նիւթական, բարոյական եւ դլխաւորաբար մտաւորական կենացը յաջող կամ անյաջող վիճակին։ Եւ ատ է լեզուի մը պատմական նշանակութիւնը։ Ասոր ինչպէս ամէն պատմութիւն՝ նոյնպէս այս մասնական (լեզուի) պատմութիւնը՝ պատճառախնդիր համեմատութեանց արժանի է՝ թէ իր անցեալին, թէ ներկային եւ թէ մանաւանդ ապագային համար։

Մենք խօսքերնիս մեր ազգային լեզուին վրայ սահմանաւորելով՝ ընդհանուրէն մտնելու իրաւունք կը սկսինք ընդհանուր մարդկային ազգայնացընել, եւ ըսել՝ թէ Հայերէն լեզուն՝ հայ մտաց արտադրիչը՝ (խորհող մտաց ձայնաւոր նշանը,) բաւական կարեւոր նիւթ է պատմական քննութեանց իր ան-

Համար դէպքերով՝ որոնց շարքը հիւսելու համար իրեւ առ մի վախճան միաբան կը զուգընթանան կերպով մը ազգայնացած՝ հոգեբանութիւն, տրամաբանութիւն եւ քերականութիւն, իւրաքանչիւրն իր բնական օրէնքներն արժեցընելով։

1.

Շատ առնէ ի վեր այն ամէնքն որ իրենց սեպհական ազգին զարգացմանն ու բարգաւաճանացը հոգն ունենալու կոչուած կը համարուին՝ չեն պակասած ներկայ եւ ապագայ սերնդոց ջերմաջերմ յորդորներ եւ կերպ կերպ նպաստ մատուցանել՝ որ մեծ ու պզտիկ իրենց դլխաւոր մտադրութեան, ջանից եւ ուսման նիւթ ընեն Ազգային լեզուն։ Բարեբախտաբար՝ այս նկատմամբ տեսնուած յաջողութիւնն այսօրուան օրս կը հակեցընէ մանաւանդ բսելու՝ թէ երկու կողմերն ալ, յորդորիչն ու յորդորեալը, իրարու եւ բախտապարտ շնորհակալ կը ճանչցուին։ Իրն ատուգութեան այս սահմանին վրայ բլլալով՝ նոյն ցանկալի յաջողութիւնը յանկարծ իր ճամբան երկու շաւիղ բաժնուած կը տեսնէ, որմէ ծագած տարտամութիւնն ու անորոշութիւնը փոքր արգելք չէ յառաջադիմութեան ոգւոյն։ Բացատրենք։

Այսօրուան օրս երկու պլլեալ Հայերէն լեզուաց տէր բլլալնիս ամէն խնդրէ եւ երկբայութենէ դուրս է։ — Հնութեան դիմաց նորութիւն, ճոխութեան՝ աղքատութիւն, բնդհանրականութեան դիմաց մասնականութիւն. մեռելութիւն եւ կենդանութիւն. ահաւասիկ են մեր Հայերէն լեզուն երկուքի բաժնող՝ Գրաբար եւ Աշխարհաբար դանազանող վայրկեաններ։ Շատ նկատելի եւ բնաւորութիւն, գատ բառից մեծերը, տարբեր նշանակութիւն եւ կիրառութիւն, գատ օրէնք եւ քերականութիւն. միով բանիւ՝ երկու էապէս իրարմէ դանազանեալ լեզուներ բլլալու աչքնէ

կը պակսի. այնպիսի լեզուներ՝ որոնց երկուքն ալ, մէկը անցեալ եւ միւսը ներկայ աշխարհի լեզուներ ըլլալով՝ իրենց յատուկ կենցաղական ու գրաւորական կեանքն ունեցած են։

Մայրենի սեպհական լեզուին ուսումն ու մշակութիւնը հասարակաց ջանք եւ ընդհանուր փոյթ ըլլալու առեն՝ բնական էր որ լեզուին առած ճիւղաւորութեան տեսակներուն համեմատ՝ կարծիքներն ու համակրութիւնները ալ երկու կողման մէջ բաժնուած ըլլային։ Իրօք ալ անուրանալի է այս օրս մեր գրագիտաց մէջ Գրաբարի եւ Աշխարհաբարի կողմնակցութեանց գոյութիւնը[1]։ Երկու կողմն ալ գրով ու հրատարակութեամբ շատ անգամ առիթ ունեցան իրարու հանդիպելու։ Եւ սա է այն անորոշութիւնն որ կ'ըսենք թէ երկու շաւղաց բերանն զմեզ երբեմն կը կասեցընէ։

Առանց այդ կողմնակցութեանց, որ իրարու ընդդիմակաց շահեր ունին, դատաւորութեանն ու իրաւընտրութեան պաշտօնը վրանիս առնելու՝ ջանանք երկուքին ալ շարժառիթները պարզել, եւ տեսնենք թէ յօրում է երկպառակութեան հիմը. յուսալով որ խնդրոյ նիւթ եղած առարկային միայն ներքին հանգամանացն ու բնութեան քննութեանը մէջ կարելի ըլլայ խնդրոյն լուծումը գտնել ապահովութեամբ։

Եւ նախ ինչ է մեր ըմբռնումը կամ հասարակաց գաղափարը՝ հայերէնի եւ ի մասնաւորի աշխարհիկ լեզուին վրայ։ Ինչ է կամ ուսում՝ մեր մէջն այս լեզուաց երկուութիւնը՝ ի տեսականն. եւ ինչպէս ի գործնականն իւրաքանչիւրին իւր իրաւունքը կարելի է տալ։

---

1. Ասանց համար լմընցած կամ գրեթէ լմընցած խնդիր մըն է. որոնք կ'ուզեն ենթադրել թէ արդի լեզուին հակառակորդ կողմը՝ աննշան թուով կողմնակցութիւն մը ունցած ըլլայ։ Սակայն գրաբարի մեծութեան, ազնուութեան, դեղեցկութեան հրապոյրքն այնչափ է՝ որ զինքը ճանչցողներէն անպակաս պիտի ըլլան միշտ՝ նոյնը միւսանգամ կանգնած տեսնելու հետամուտները։

Հին եւ ամենահին լեզու մըն է, կ'ըսուի, մեր Գրաբար Հայերէնը, թերեւս ծանօթ լեզուաց ամենուն անդրանիկ. որ բազմաթիւ դարերու բազմապատիկ յեղաշրջութեանց միջէն անցած՝ միշտ իր հին գոյութեանը հետ իր սկզբնատիպ կերպարանքն ու վայելչութիւնն անարատ պահելով հասած է մինչեւ երկոտասաներորդ դարուն վերջերը՝ իբրեւ կենդանի լեզու. որուն վրայ ամէն աստէն իրաւամբ պարծեցած է Հայաստան եւ դեռ կը պարծի: Բայց անկէ ետքը հարազատ Հայերէն գրականութեան անկմանն ու անընդհատ իրար յաջորդող խեղճութեանց արդիւնքն եղած է՝ գրաբարի աղաւաղութենէն յառաջ եկած նոր Հայերէն լեզու մը՝ հետզհետէ այլեւայլ դաւառականներու բաժնուած եւ անհամար օտարոտի տարրներով խառնուած. որուն իրաւամբ Ռամկօրէն անուն արուած է. — եւ սա է այս օրս *Աշխարհաբար* Հայերէն բսուածը:

Աւասիկ Հայերէն լեզուին երկու տեսակներուն վրայ սովորաբար արուած գաղափարը:

Հարկ է ըսել թէ երկու գաղափարներն ալ՝ եթէ ոչ սխալ՝ գոնէ շատ անճիշդ են եւ պակասաւոր. — որոնց վրայէն հետեւեալ խնդիրները կը կազմուին Հայերէն լեզուին նկատմամբ. 1. թէ արդեօք մեր ճանչցած գրաբար Հայերէնին ծագմանը վրայ ինչ ապահով տեղեկութիւն, կամ անոր այնչափ բարձր հնութեանը վրայ ինչ գիտնական երաշխաւորութիւն ունինք. 2. հին Հայերէն լեզուին վիճակն ուսած ծանօթ է մեզի. 3. գրաբարի հարազատութիւնը, ուսած եւ կենդանութիւնը, մինչեւ ո՛ր դար կը հասնի. 4. աշխարհաբար Հայերէնին սկիզբն ո՛ր առենէն է. 5. թէ ասոր ծագումը ո՛ր եւ որպիսի պատահարաց արդեանց մէջ փնտռելու է. եւ 6. թէ ինչ է այս երկու լեզուաց իրարու յարաբերութիւնը: Առաջարկեալ նիւթոյս բնութիւնը կը պահանջէ որ այս տեղս մեր մտադրութիւնը գլխաւորաբար վերջին խնդիրներուն վրայ ամփոփենք. եւ ապահով ճամբէն չխոտորելու համար՝ ջանանք մեր տեսութիւնները բուն

մարդկութեան խորքէն ուղղակի բխեցընել՝ դիտելով ընդհանուր մարդկային մտաւորական ընթացքը եւ բնութեան ու ժամանակի գործողութեանց օրէնքները, առանց կամայական դրութեանց, որոնք որչափ նպատիւ ցոյցերէ զուրկ են, նոյնչափ կեղակարծ պէտք են համարուիլ։ Ինչպէս ամէն ճշմարտութեան քննութեանը՝ նոյնպէս ասոր ալ տեսակ մը անձնուրացութիւն պէտք է. այսինքն հետազօտութեանց մանաւանդ վճռոց մէջ անաչառութիւն, զոհելով որեւիցէ անձնական տեսութիւն կամ համակրութիւն, անտարբեր կենալ սպասել որ ուղիղ եւ բնական հետեւութիւնները իրենք խօսին, եւ մենք մտադիր ընդունինք դիւտն ու յարգենք ճշմարտութիւնը։

Խնդիրս անգամ մը այսպէս ընդհանրանալէն ետքը՝ այնչափ աւելի կը պայծառանայ՝ որչափ ընդհանուր լեզուագիտութեան աղբիւրներուն մերձեցուի, եւ կը ճշդուի այնչափ՝ որչափ որ իրն իւր պատմական եւ բնական դրից մէջ ջանացուի մուծանել։ Հոն, պատմութեան արձակ ասպարէզին վրայ՝ բազմապատիկ կարծեաց ձգած տուեալներուն մէջ կը սկսի լեզուին "ներկայ վիճակն իւր անցածովը լուսաւորուիլ"։ Բայց եթէ խնդրոյս մէջ հարկ է իմաստասիրել, հարկ է որ համեմատութեամբ յառաջանանք, եւ չթողունք մենք զմեզ այն ընդհանուր ազգայ սահմանէն դուրս՝ որմէ հայ ազգը չէր կրնար ինք զինքը հանել, եւ ոչ՝ լեզուներս այն հոգեբանական օրէնքներէն ազատ կացուցանենք՝ որոնցմէ մարդկային բարբառ մը կամ մանաւանդ ընդհանուր մարդկային միտքը չի կրնար բացառութիւն բնել։ Այսու ամենայնիւ մենք մեր խօսքին դաշտը վայրապար ողողած կ'ըլլայինք՝ եթէ ամէն նորագոյն լեզուաց կամ աշխարհաբարներու հետզհետէ ծագումն ու կերպաւորուիլը հոս ուզէինք ի մէջ բերել. ուստի բաւական ըլլայ ընթացքին մէջ համեմատութիւններն ամփոփել երկու հին եւ նոր աշխարհի ծանօթ լեզուաց վրայ. այսինքն յունարէնի եւ լատիներէնի դարէ դար առած կերպարանափոխութիւնները, կամ մանաւանդ նոյն հին լեզուաց կեանքն

ու իրենց ծնընդոցը հետ ունեցած յարաբերութիւնները յիշել, որպէսզի՝ յրնդհանուրն նկատելով՝ մեր հայերէնին հետ նոյն են եւ չէին կրնար տարբեր ըլլալ։

2.

Ծնանիլ, ապրիլ, իւր նմանը յառաջ բերել եւ մեռնիլ, սոսկ են մարդկութեան եւ անոր շատ իրողութեանցն էական վայրկեաններըր։ Մարդկային խօսակցութեան գործիքը, լեզուն, ան ալ հարկաւ այս չորեքպատիկ անցքերէն կ'անցնի. եւ բնութիւնը, որ ծանօթ սկիզբ մըն է թէ երբեք Աստուն չ'ըներ իւր բնթացքին մէջ, հոս ալ Անցման կարօտութիւն ունի եւ երկարագոյն ժամանակի։ Լեզուաց այս քառապատիկ վայրկեաններն այնչափ ընդարձակ Շրջաններ (période) են՝ որ անոնց անջատման կէտն անկարելի է ճշդել. այսինքն թէ ոչ օրը կրնայ նշանակուիլ եւ ոչ տարին յայտնիլ, նաեւ ոչ որոշ դարը։ Այդ փոփոխութիւնները, այդ բնութեան անցուդարձերը՝ վիճակ վիճակ անզգալի փոխադրութիւն մըն են, որոնց բոլորը մէկանց միեւնոյն լեզուին գոնեցը մեզմ ծիածանը կը կազմէ։ Նոյն ծիածանին հատուածակողմ՝ բանասիրութեան արուեստն է, եւ միայն փիլիսոփայական-պատմական բանասիրութեան։

Ինչպէս մարդկային ամէն բան՝ նմանապէս լեզուներն ալ, բսինք թէ ի հարկէ իրենց փոփոխութիւնները եւ բան այնմ իրենց պատմութիւնն ունին։ Բայց լեզուաց ծագմանն երթալով՝ անմիջապէս առջեւնիս մեծ խոտորում մը կը բացուի. եւ ծագման կամ ծնընդեան գաղափարը՝ լեզուաց վրայ կը սկսի առանձին յատկութիւն մը առնուլ։ Մարդկային ծնունդն առանց նախընթացի, առանց փոփոխութեան, առանց անցման՝ զուտ պատմական դէպք մըն է. ծնունդը մարդուն կենսագրութեանը մէջ շղթային առաջին օղակն է. իսկ լեզուաց՝ թէեւ պատմութեան դիմաց, թէեւ ընդհանուր եւ մտածաւոր հետազօտու-

թիւններու, անկարելի եղած է նոյն առաջին օրա-
կը գտնել. մինչեւ որ վերջապէս հասնինք այն առա-
ջին աստուածապարգեւ լեզուին, որուն սկզբնական
վիճակին վրայ արդի փիլիսոփայական լեզուաքննու-
թիւնը՝ ամենակերպ ընդարձակ հմտութիւններովը
հանդերձ չէ կրցած վճիռ բերել: Ըսել կ'ըլլայ ու-
բեմն որ մեզի ծանօթ հին լեզուաց ծնունդը կամ
սկզբնաւորութիւնը՝ իրենց զատակացը ծնընդենէն կամ
սկզբնաւորութենէն միայն կարելի է դուշակել. այս-
ինքն լեզուի մը ծագումը՝ այն անզգալի անդադար
փոփոխութեանց շարունակութեանը մէջն է. եւ ծնած
կը համարուի՝ երբ որ իր նախընթացէն բարբառ
զատուած յատուկ կերպարանք առած է: — Այս-
չափս հին լեզուաց վրայ. որ հոս մեզի միայն երկրոր-
դաբար հարկաւոր է:

Իսկ նորագոյն լեզուի մը ծագումը, որովհետեւ
ժամանակին մօտաւորութիւնը կը ներէ զինքը դիտել,
կարեւոր եւ հետաքրքրական մաս մը կը գրաւէ անոր
պատմութեանը մէջ. եւ այն ծնունդը՝ իբրեւ նախըն-
թաց փոփոխութեանց արդիւնք՝ դարձեալ մեղմով եւ
անզգալաբար կ'ընկղմի կը կորսուի անոր կենացը յե-
տագայ փոփոխութեանցը մէջ, որոնք լեզուին գլխաւո-
ր պատմական մասը կը կազմեցանեն:

Այս փոփոխութեանց առաջին եւ գլխաւոր
մղում տուողն է մարդուս մտացին առած զարգացումը
կամ նորանոր դաղափարաց պէսպիսութիւնը, զորոնք
իւր նմանեցնյն հաղորդելու կամ աւելի դիւրաւ հաղոր-
դելու համար՝ լեզուի նորանոր կերպեր եւ եղանակաւ-
որմունք կը ստեղծէ: Եւ այսպէս՝ քանի որ լեզուն
մտաց երեւեցուցիչն է, հարկ է որ որչափ դաղափար-
ներ որ միտքը ստանայ, այնչափ նոր տարրներով ալ
լեզուն ճոխանայ, որչափ դաղափարներ որ միտքը յօ-
դէ, նոյնչափ յօդուածոյ բառեր (բարդութիւններ)
օրրատօրէ երեւան ելլեն: Ածանցիչ մասնիկները, օրի-
նակի համար, որ հիմայ մեզի աննշանակ ձայներ են,
(տես ՔԵր. 809.) անտարակոյս ի սկզբան արմատ բա-

ուեր էին[1], գոնէ բան մեծի մասին. եւ շատ հին արմատներ ի մի ձուլուած են հին առեւնները՝ բաղադրեալ գաղափար մը տալու համար, որ բաղադրութիւններն եռքէն մէյ մէկ նոր տարրներ, նոր արմատ բառեր եւ ած են՝ դարձեալ նորանոր բարդութիւններ յառաջ բերելու համար: Նոյնպէս իմացիր շատ մը ուրիշ փոփոխութեանց, այլայլութեանց եւ եղանակաւորմանց վրայ:

Ուրեմն խորհող ու խօսող մարդկութիւնն է իւր լեզուին ձեւն ու կերպը տուողը: Աւատ գաղափարաց տէր ժողովուրդ մը՝ առատ ու ճոխ լեզուի ալ տէր է, գեղեցիկ մտաց տէր ըլլողը՝ գեղեցիկ լեզուի, եւայլն.

---

1. Ուսանօթի լեզուներէն օրինակ առնելով՝ եւ նախ մեր գրաբարէն՝ բայի խոնարհման վրայ կցուած մասնիկները յայտնապէս եական բայն է, որուն վրայ դիմորոշ գրերն եկած են. Ցիրե՛, տիրե՛, տիրէ՛, տիրէ՛ք՛, բանայե՛ր՛. որուն աւելի բացայայտ օրինակ է ծգի. լեզուի խոնարհումը: Մեզի անծանօթ ձայներ են այս օրս՝ թագա՛ր, պատա՛ր, գինա՛ր, հայրաբա՛ր, առիւծա՛ր, եւայլն բառերուն վրայի մասնիկները, որոնցմէ առաջինը՝ (հինմ ՚ր,) բայի արմատ էր՝ ՚ի՛ր, ՚ե՛ղ նշանակութեամբ, եւ երկրորդը գոյական՝ ՚ե՛ղ, օրի՛նա՛, ՚ե՛ղ նաւ նշանակութեամբ: Հին ածանցներ են՝ ՚ա՛ն, ՚գ՛ր, ՚ա՛ր, եւայլն. որ հինմ արմատ կ՚երեւան. իսկ նէ՛ս արմատը հին առեւնէրէ մնացած՝ երկու բառէ բարդութիւն է. նոյնպէս այ՛ժ՛ յայտնապէս երկու բառի ամփոփում է, որոնք երկուքն ալ դարձեալ վերջին արմատներու կը լուծուին: Այսպէս նաեւ յօդուածով բառեր են՝ (ոմանք ածանց եւ ոմանք բարդ,) ի՛ն, ա՛ն, նո՛ն, նէ՛ն, ֆէ՛ն, ֆէ՛ր (հինմ նոր հյ. ՚ե՛ր.) գ՛ր՛ն, նգ՛ր, նէ՛յ՛, նէ՛յ՛ս՛, ֆ՛ա՛ր, գ՛օ՛ր, գ՛ա՛ր՛ա՛, գ՛ա՛ր՛ա՛ր. գ՛ա՛ր՛ա՛ր՛, եւայլն, եւայլն: Շատ աւելի դիւրին է գուշակել թէ արմատական չեն՝ ն՛այ՛ն, վ՛ե՛ն, ե՛ր՛ա՛, ե՛ր՛ա՛, ե՛ր՛ա՛ն՛, ե՛ր՛ա՛ն՛ա՛, ֆ՛այ՛ա՛, ա՛գ՛ա՛ր՛ե՛ր, եւայլն: Իսկ գրաբարի բառական հմտութիւն չունեցողին համար՝ անլուծանելի արմատ կը մնան՝ աշխարհաբարի շատ գործածական բառերէն՝ ֆ՛ա՛ն՛, հ՛ա՛ր՛, ե՛ր՛ք՛ն՛, ն՛ե՛ր՛, եւայլն: Նոյնպէս աշխարհաբար աննշանակ մասնիկ կարծուածները կրնան դարձեալ լուծուիլ, ինչպէս են՝ վ՛ի՛ մեր, ի՛ լոյ, մանրի՛. ինչպէս նաեւ դու՛ ք՛ կամ ՚ք՛ (փոխ. ՚ե՛ք՛) գործածող գաւառները գ՛ժուարաւ կրնան գուշակել նոյն կրճատ մասնկանց առեն մը ամբողջ բայի ժամանակ եղած ըլլալը:

Օրինակներն անհամար են. մենք հարեւանցի միայն քանի մը հատը յիշեցինք:

ուսոի եւ պատմական դիրքը կամ քաղաքական անցքերն ալ, որ որոշ բնաւորութիւն մը կու տան ժողովրդոց, առանց մեծ ազդեցութեան չեն մնար լեզուին կերպաւորութեանը կամ փոփոխութեանցը վրայ։ Հին աշխարհի մէջ Ելլադայի նուրբ ու փափուկ աստիկերէնը եւ Լատինի հզօր եւ պերճ լատիներէնը՝ Յունաց գեղեցկասէր մտացին ու Հռոմայեցւոց յաղթասէր բնաւորութեանը ճշգրիտ հայելիներն էին։

Բայց ազգի մը մէջ խորհուրդն ու խօսողը մէկ անհատ մը չէ, եւ ոչ ամէնքը միեւնոյն կարգի եւ վիճակի մարդիկ են. որով՝ բուն իմացականութեան եւ զգացողութեան աստիճանացը՝ լեզուի ալ որոշ աստիճանաւորութիւն մը կ'ելլէ. Աւագանւոյ կամ Ազատաց լեզու, Ուսումնական կամ Գիտնոց լեզու, Հասարակ կամ Ընտանեկան լեզու, Գռեհիկ կամ Գեղջկաց լեզու, եւայլն. եւ բուն այնմ կ'ընդդիմաբաժանին՝ ազնիւ կամ կոշտ, զարդարուն կամ պարզուկ եւայլն լեզուներ. ինչպէս ամէն տեղ եւ ամէն ատեն փորձը կը ցուցընէ։ Սակայն եւ այնպէս այն այլեւայլ բազմազանեան աստիճանաւորութիւններն իրարու հետ հանապազօրեայ շփման մէջ մնալով, որչափ որ դուռնոց պէսպիսութիւնը չանհետանայ, բնականապէս իրարմէ առնելու տալու եւ բաղադրելու անպակաս առիթներովը դարձեալ բարդապէս կը նոյնանան կամ վերջապէս նոյն կը մնան։ Այս նոյնութիւնը, այս անբաժին միութիւնը, հանդերձ հետզհետէ կրելու այլայլութիւններովը, կարելի է որ տեւական ըլլայ՝ քանի որ ժողովուրդն անբաժին՝ գիւղ առ գիւղ, երդ առ երդ իրարու քով նստած մէկը զմէկ կը լսէն։ Բայց ուր որ տեղաց հեռաւորութիւնն անջրպետ կը մնանէ, կ'անջրպետէ նաեւ նոյնալեզու ազգին այն հոծ եւ սերտ միութեանը մէջ, եւ կ'ըլլայ լեզուին ճիւղաւորուելուն մեկնիկ խնկական աղբիւրը. եւ այսպէս բուն այլեւայլ գաւառաց պէսպէս գաւառական լեզուներ կը բաժնուին, որոնք շատ անգամ մէկը զմէկ չհասկընալու չափ անմանն են։ Եւ աւելի եւս՝ նոյն արդիւնքը յառաջ կը բերէ այլալեզու օտարաց մէջ փո-

խագրուիլը՝ որ Գաղթականութիւն կը կոչենք։ Թէ զարմանալի երեւոյթ մըն է տեսնել՝ որ շատ ան-գամ աւելի հեռաւորներն աւելի նման են իրարու քան մերձաւորները, ան ալ դարձեալ պատահական պարագաներէն կախում ունի, ինչպէս եղբը կը տեսնենք։

Աւելի գործնեայ գօրութիւն մըն է, մանաւանդ թէ եւ նշանաւոր դարագլուխ մը կը կազմէ լեզուաց պատմութեան մէջ՝ Գրոյ գործածութեան կամ մատենագրութեան սկիզբը։ Ասոնք է՝ թէ խօսքը կը թռչի, գիրը կը մնայ։ Գիրը, որ ժամանակակից բարբառներուն միանգամայն եւ ապագայ հեռաւորաց ուղղուած մնայուն դրոշմ է, լեզուին անդադար կերպարանափոխութեան ընթացքին առջեւը բաւական ամուր թումբ մըն է. — եթէ չենք ուզեր բուն արդիւնաւոր պաշտօնն ալ գրոյն սեպհականել եւ յաւերժ՝ թէ միանգամայն ազնուացուցիչ մէկ տարրն է լեզուին։ Գրողը հասարակօրէն խօսածէն ազէկ գրելու մտադիր է։ Հետզհետէ մթերուած գրութեանց գումարութիւնը տակաւ օրէնք մը, օրինաց մատեան մը կը ձեւանայ, զորն որ յաջորդ ժամանակները կը յարգեն, եւ որուն լեռատպ սերունդները քիչ շատ կը հպատակին՝ իրենց ներկայ բացատրութեան կերպն անոր գոհելով կամ գէթ լեռատպատ ընելով։ Հետութիւնն որ ամէն առեն պատկառելի է, ներկային հետ բաղդատուած վայրկենէն իւր նախապատուութիւնը կ'ընդունի, եւ նորոյն վրայ խնդիր շարժած ժամանակը՝ նոյն բարձրագոյն առեանին կը բարձրանի. — բայց դարձեալ առ ալ այնպիսի չափաւորութեամբ մը՝ որն որ լեռատպ դարերուն յառաջդիմութենէն կամ վատթարանալէն կախում ունի։

Լեզուն իւր բաղմազարեան կենացը մէջ վարած դանազան պաշտօններովը կրթուած կոխուած կատարելագործուած՝ կը հասնի կը տեսնէ այնպիսի դար մ'ալ՝ որ իրաւամբ Ոսկեդէն դար կը կոչուի. բովանդակ իւր անցեալէն եւ ապագայէն գերազանց։ Արքունեայ դահլիճները, ազնուականաց սրահները,

հրապարակախօսութեան բեմերը, երգահաններու դպրոցները եւ մանաւանդ գրագիտաց մատեանները՝ մէյմէկ հրահանգաց ասպարէզ են, որոնցմէ անցնելով կ'ելլէ ծաղկեալ կատարեալ հզօր եւ առոյգ լեզու մը: Հոս նախընթաց խակ մանկութեանն ու ապագայ ծնգեալ ծերութեանը միջավայր հասուն հասակն է: Հոս է բանից ընտրութիւն եւ նշանակութեանց ճշդութիւն. հոս բացատրութեանց զօրութիւն ու փափկութիւն, եւ բովանդակ պիտոյից մթերքն ու զարդուց գանձարանը: Ասոր ճիշդ կամ անճիշդ նմանողութիւնն է յաջորդ դարերու լեզուին ազնուութեանն ու հարազատութեան փորձաքարը, որուն միայն ասոր ճշդրիտ օրինակութեամբը կրնան արժէք մ'ունենալ: Եթէ ժամանակները նպաստաւոր են, կրնայ այն երջանիկ հասակը երկար ժամանակ ի ծաղկի մնալ. բայց ասրեաց բեռը վրան ծանրացած առնէն՝ կանուխ կամ ուշ հարկաւ սեղի պիտ'որ տայ եւ սէժէ խլնայ, եւ այնպէս տակաւ կոխէ մտնէ ծերութեան հասակը՝ որմէ մահն ալ շատ հեռու չէ: Նոյն համեմատութեամբ նոյն ծաղկեալ դարուն յաջորդողներն ալ ոսկեղինէն հեռատեսութեան համաձայն անուն կ'առնուն՝ Արծաթի, Պղնձի, Երկաթի, մինչեւ Խեցեղէն դար:

(Այս տեղս մի անգամ ընդ միշտ ծանուցած ըլլանք՝ որ ընթացքին մէջ ոսկի կամ արծաթի դար, գարգացում կամ անկում եւայլն բառածնիս միայն լեզուին որպիսութեան աստիճանն է եւ ոչ մատենագրութեան, որ իրարմէ անկախ են, եւ մատենագրութիւնը մեր խնդրէն բոլորովին դուրս է:)

Այս ամենայն գիտնոց ու գրագիտաց մէջ խօնդրուած առնէն՝ անդին ոամիկն ուրիշ սահմանի մը մէջ է. ոամկէն հեռու կր մնան այնպիսի ներքութիւններ: Ուր որ գրոյն ազդեցութիւնը չէ հասնիր, հոն ժամանակն ու ժողովուրդը թէեւ որոշ նպատակաւ մը կը գործեն, սակայն այլեւայլ կամայականութեանց կը բաժնեն ղեկղուն. եւ արդէն սկսած կ'ըլլան երկրորդական եւ երրորդական ձեւերը, որոնք վերջապէս

պիտի գան հասնին մէկ որոշ միութեան մը։ Նաեւ ոսկեղէն դարուն մէջ՝ ոամիկին իւր բաժինը միայն գիտէր. այսինքն իւր գաւառին ու իւր ժամանակուանը։ Ոամիկն որ աւելի գործով քան թէ գրոց ու դպրոցաց վրայ դրած է իւր շահը, յամենայնի դիւրութիւն կը փնտռէ. իւր խօսուածքի հոլովելուն երկու բեւեռներն են՝ Պարզութիւն եւ Բացայայտութիւն։ Եւ իրօք ոճն է ոամկին լեզուն, ոճն է ժողովրդեան մ՚բնաւորեան լեզուն. եթէ ոչ՝ կէս մը հնագոյն հարթ ձեւեր (գիտնոց քով անասելոր), կէս մը նորելուկ ձեւեր (գրաւորին նոր ազաւաղութիւնները), շատ մը բացայայտութեան որոշիչ կէտեր, շատ մը օտարամուտ ձայներ, բնաձայն բառեր, եւայլն. միով բանիւ՝ ինչ որ առձեռնպատրաստ օգնական է իրեն՝ դիւրութեամբ իւր մտքին թարգմանն ըլլալու։ Ասոր համոզուելու համար բաւական է որեւիցէ նոր կամ ոամկական լեզու մը իւր հնագունին կամ գրաբարին հետ բաղդատել։

Ոամիկ խօսուածքի կամ բնաւնեկան լեզուի այս երկու յատկութիւնները այնպէս նեղբին եւ բնական են եւ այնչափ իրարու գիրկընդխառն անբաժին, որ դժուարաւ կարծենք թէ կրնայ մէկուն աւելի առաջնութիւն տրուիլ. այսինքն չի կրնար դիւրաւ զանազանուիլ թէ Պարզութեան եւ Բացայայտութեան սկզբունքը որը որմէն յառաջ կու գայ. վանդի մարդկային խօսուածքի երկու եզրները՝ հասկրցնել եւ հասկրնալ՝ այդ երկու սկզբանց հետ մեծ կապակցութիւն ունին եւ կը դիւրացնեն՝ Պարզութիւնն զհասկրցնելը ու Բացայայտութիւնն զհասկրնալը։ Ոամիկը, որուն աւելորդ է քերականական պերճութիւն, հին գրաւոր ձեւաշատութենէ կը խորշի եւ կը սեպհականէ իրեն պարզ ու միակերպ ձեւեր։ Սակաւաւոր թուով հոլովմունք ու լծորդութիւններ, պարզած հոլովներ ու բայի ժամանակներ, նոյնանշաններու անհետացում, բառերու կարճութիւն, (ապմունք, ամփոփմունք, կրճատմունք,) եւայլն, այս ամէն պարզաձեւքները մէկանց կը զուգընթանան բացայայտու-

թեան սկզբանն օգնական ըլլալու [2]։ Բայց մէյ մը ձեւոց ճոխութիւնն ու յաճախութիւնը բարձուելէն ետքը՝ նիւթական զանազանութիւններ չունեցող լեզուներն ի հարկէ սոսկալ են բացայայտ խօսելու, մանաւանդ քերականական համաձայնութեան մասին՝ որն որ կը սկսի իւրաքանչիւր անդամոյն որշելալ դիրք ու դասաւորութիւն տալու, միանգամայն նորագոյն յաւելուածներու եւ բաղադրեալ ձեւերու դիմելով՝ որպէսզի հնոյն հոմանիութիւններուն դարմանն մը ճարէ, որոնք հիմայ իւր նոր պարզուածքներովն աւելի յաճախած կ՚ըլլային [3]։

Ա՛յս հասարակ լեզուն այսպէս բնականօրէն շարունակուած ատեն՝ օր մը եռանէն եկող սերունդներուն մէջ նոյն իսկ գրագէտներն ալ իրենք գիրենք իրենց գրքերուն եւ իրենց նախնեացը լեզուէն օտարացած կը գտնեն, եւ նոյն լեզուն ճշդիւ խօսելու

---

2. Այսպէս ամէն Ռոմանեան (romance) լեզուներն իրենց հին չէզոք սեռը կորսնցուցին. նոր յունարէնը, գերմաներէնը, սլաւոնարեաբար սրաբերէնը, Հնդկաց երկու Նորագոյն բարբառները (Հալի եւ Իրաբրիդ) Թողուցին հին երկակի թիւը, եւ մանաւորապէս արաբերէնի եւ գերմաներէնի ամփօրէններն՝ զվերջաղոլոլները ձգեցին. Եւրոպական նոր լեզուներուն գրեթէ ամէնը՝ կրաւորական յատուկ ձեւը (եւ անոր հետ հաւասարակ բայերն որ մեծ չփոթութեան պատճառ էին,) եւ շատերն ապառնի ժամանակը բաղադրեալ ըրին, եւ ընդհանրապէս ածականի աստիճաններըը բացառելը մակբայներու գործ եղաւ։ Իսկ մինչեւ նոր պարսկերէնը եւ արդի անգլիարէնն (որ այս նկատմամբ Եւրոպիոյ պարսկերէնն է,) միաւանած են ամենապարզ քերականութեան մը վրայ՝ որ վերլուծական (analytique) սկզբամբ՝ միշտ բառեր իրարու կցելով կը յառաջանայ, երկու կամ երեք սեռի աւելորդ բեռը թօթափած է, եւայլն։ — Ցայտնապէս կը տեսնուի՝ որ արդի հայերէնին ալ գրաբարէն խոտորումները ղէսաւորաբար այս նորութեանց վրայ կը կայանան։

3. Նոր լեզուաց մէջ այս կողմանէ նշանաւոր է գաղղիերէնը, որուն անպայմանելի տրամաբանական ոճը, (թեեւ միանգամայն իրրեւ երկչոտութեան եւ աղքատութեան նշանակ առնուի,) իրեն այն պայծառ բացայայտութիւնը կու տայ եւ առակ եղած կնիքն ու նկարագիրը՝ թէ ինչ որ բացայայտ չէ՝ գաղղիերէն չէ։

անխմանալի գժուարութիւն մը՝ անխորհրդածեալ ընդդիմութիւն մը դիրենք առած է, (թէեւ դեռ պղնձի կամ գուցէ նաեւ արծաթի դարուն մէջ ապրին:) Վասնզի ուրիշ լեզու մը՝ տարբեր բառերով եւ յատուկ քերականութեամբ մը՝ աւելի կանուխ, աւելի մօտանց եւ աւելի յաճախ գրաւած է իրենց առանջը եւ բնաւանի եղած է, այսինքն ժամանակակից առանձին լեզուն՝ որուն մէջ ծնած ու մեռած են, քան թէ գրքերու մէջ մնացածը: Եւ որչափ որ տարիները յառաջացած են՝ նոյնչափ աւելի կամայ ակամայ զօրացած է նորագոյն լեզուին տիրապետութիւնը՝ գիտնոն անհետ բնելով կամ գոնէ ետ ետ քշելով: — Եւ ասէ ոսկի դարու մը հետգհետէ արծաթեայ, պղնձեայ դառնալուն եւ վերջապէս լեզուին մեռնելուն բուն նեղքին պատճառը:

Ալ անկէ ետեւ ցայտնապէս կենդանի լեզուն լուսանջնջացած Լատնոյ լեզու է. եւ գրել ուզողին հարկ կ'ըլլայ դպրոցական միջոցներու օգնականութեամբն ապաւինիլ՝ որպէսզի նոյն հին լեզուն բան օրինի խօսի: Եթէ միջոցները բաւական են, եթէ հանճարը սուր է, եթէ ճաշակը կիրթ ու զգայողականն արթուն է, կը յաջողի, բայց կը յաջողի շատերէն քիչերուն. եւ ընդհանրապէս խօսելով՝ կը մնայ միշտ պատուաստ եւ ոչ բնական լեզու. միայն անհատական հանճար մը կրնայ այնպիսի դարերու մէջ իր ժամանակէն վեր ելլել եւ նախնեայց հաւասարիլ: Ալ հոս բնականն ու Արուեստականը որոշ կերպով մը դէմ առ դէմ կեցած են: Կրնայ մէկը միւսէնյն առնէն իրեն բնական ժամանակակից լեզուաւը գրել, կրնայ գործածել իր հին գրաւորը գործածել, (թէպէտեւ լեզուական տարբերութիւնները դեռ կերպական անջատման մը հասած չըլլան.) սակայն այս էական տարբերութեամբ որ սա որ արուեստականը յաջողած չէ, բնականը՝ թէեւ անպաճոյճ, շատ աւելի արժէք ունի քան եղած արուեստականը: Անդանի կամ ժամանակակից լեզուի հետ գործ ունեցողն իր ժամանակէն կ'ազդուի սկզբ-

բնաբար, եւ երկրորդաբար իւր անձնական ջանքէն. իսկ մեռեալ լեզու գործածողը՝ միայն իւր անձնական ջանքէն կ'առաջնորդուի, այսինքն քայլը քայլին ճիշդ հետեւողութեամբ, վասնզի ալ իրեն համար անգործածունեայ է ժամանակը, որուն նաեւ չարաչար ազդեցութեանցը հետ անդադար կռուոյ մէջ բլլալու է։

Ըսուածներէն յայտնի է որ լեզուի մը մեռնելովն ազգն առանց լեզուի չի մնար։ Մեռեալ լեզուին կը յաջորդէ կենդանի լեզուն։

Բայց մենք այս կէտէն քայլ մը եւս առնելով այնպիսի ժամանակի մը մէջ կը դանենք զմեզ՝ որն որ անորոշ եւ տարտամ՝ բոլորովին միջակային կերպարանք ունի. ուր հին լեզուն տկարացած ինկած է՝ բայց դեռ չէ մեռած, եւ նորը՝ դեռ չկերպաւորուած՝ գործածունէութեան ազատ ասպարէզ չունի. մէջտեղը ինքնիշխան գործող չկայ։ Ի՞նչ է այն դարերուն նկարագիրը։ Դեռ անկերպարան անչափահաս նոր լեզուին՝ գրաւորի բարձրացընելու չափ յարդ տուող չ'բլլար. հին լեզուով կը ջանացուի դրել. բայց ալ ասիկա նոր գրիչներու տակ կեանք չունի, ազատ շունչ չունի, բռնի կը գործէ, մանաւանդ թէ անտեղեակներու յաճախ գրութեամբը՝ այն անյայտ ձեռայ ներքեւ կրած ուժգին հարուածներովն ու նորանոր խանգարմունքովը կ'առնու աղաւաղ կերպարանք մը՝ որ իւր կենդանութեանը չէր տեսած։ Ա՛յս ապականեալ վիճակին ալ բնական է. ինչպէս բնական է որ սերմը չապականած՝ չի կրնար իւր նմանը յառաջ բերել։

Հիմայ նոր լեզուի սահմանը կոխելնէս եաքը՝ աւելորդ է ըսել՝ թէ ինչպէս որ հին լեզուն (որ ւիւթ գրաբար) ինքնաբոյս չէր, այլ ունէր իւր ծնողը, նոյնպէս նորն ալ ունի ծնող մը՝ որն որ մեզի ծանօթ է։ Մենք պատմութիւնն առջեւնիս ունենալով՝ կենդանի լեզուի մը առաջին ժամանակներն իրրեւ տղայ մանուկ մը կը մտածենք, որ դեռ մօրը գիրկն է, անոր բազկաց մէջ կը մնանի կը զարգանայ. սակայն իւր ապա-

գան իւր ճակատագրին թողուած է. — կամ թէ իրրեւ մատաղատունկ մը՝ զորն որ ինչպէս ժամանակը ծնաւ, նոյնպէս նոյն ժամանակը կ'աճեցընէ, կը հասցընէ, ձեւն ու կերպարանքը կու տայ, ճոխ կամ աղքատ, հզօր կամ տկար, գեղեցիկ կամ տգեղ՝ բոլոր բովին ապագային նպատաւորութեանն ապաստան։

Ահա լեզուի տունկը՝ որչափ որ պարարտ գետնի հիւթոյն եւ զուարթ երկինից օդոյն ու ցօղովը մնանելու բախտն ունենայ, միշտ մշակի մը ճարտար ձեռքին կարօտ է, որ դարմանէ, ուղղէ, քշտէ եւ ազնուացընէ. — խնամով եւ մտադրութեամբ շարադրուած գրութեանց յաճախութիւն, քերականութիւն ու բառարան՝ լեզուին մշակութեան բուն ընտիր գործիքներն են։ Անկէ ետքը այնպիսի խնամակալներու ձեռք մեծցած, այնչափ ճոխ ժառանգութեան տէր եղած լեզուն՝ օր մը հարկաւ այն անչափահասութեան վիճակէն պիտի ելլէ վերջապէս եւ ըլլայ ինքնագլուխ, այսինքն թէ ազգին լեզուն ճանչցուի. որուն երթէ իրաւունքը զլացուի, տարակոյս չկայ որ ինք իւր իրաւունքը կը գիտնայ արժեցընել. որուն դրդիչ է ժամանակը, եւ ժամանակին ոգին մէկէն աւելի պաշտպաններ կը հանէ։ — Այլ անց.քերէն անցած են ամէն նոր լեզուներն որ հիմայ իրր անկախ գրաւոր լեզու՝ կենդանի են ժողովրդեան բերանն ու գրոց մէջ[1]։

---

1. Լատին լեզուին եօթը ութը (neo-latine, Նոր-լատին կոչուած) ծնունդներուն անդրանիկն է խոսլերէնը, մանաւանդ թէ հին գրաւոր լատիներէնին հետ քովէ քով եւ իրրեւ ժամանակակից գործած է առանձին մը, ինչպես ցոյց քերը կը վկայեն. բայց եւ այնպէս լատին լեզուի անդրանիկ ըսուած է Փաղղիոյ Փռովէնսալ լեզուն (langue d'oc կամ հնագոյն անուամբը՝ langue romana-provençale,) ըստ որում Նոր-լատին լեզուաց մէջէն առաջինն եղած է գրի առնուելու՝ արդէն Թ դարէն՝ 842ին հռչակաւոր երդմամբը։ Իսկ իսոլերէնն անոր հակառակ՝ թէեւ ոչ միայն գոյութեամբ այլ նաեւ կերպաւորմամբ ու ծաւալմամբ առջէն կանխագոյն՝ առջէն վերջինն եղաւ գրաւոր լեզու ըլլալու, մանաւանդ մինչեւ մօտ առջիներ լատիներէնն իսոլիոյ ազգային լեզուն կ'ըմբռնուէր թէ տեղւոյն նոյնութեանը եւ թէ հնչման մերձաւորութեանը համար. — որուն վրայ ետքերն առիթ կ'ունենանք խօսելու։

Այսպէս կը ծնանի, կ'ապրի, իւր նմանը յառաջ կը բերէ հին աշխարհի լեզու մը, եւ կը քաշուի կը հեռանայ մեր սահմաններէն, նոյն բախտի չըջանին մէջ թողլով իւր հարազատ ծնունդն ալ։

Ընդհանուր լեզուաց վրայ համառօտիւ դիտողութիւններն՝ անցնինք մեր հայերէն լեզուին վրայ ալ դիտելու։

3.

Հին եւ անծանօթ ժամանակաց մթոյն մէջ՝ ուր միայն ընդհանուր ցիր եւ վայրապատին մակաբերութիւններ կրնան թափանիլ, հազիւ թէ քանի մը ոսից կառուցան կը դանենք՝ ուսոր կարենանք հայերէն լեզուին երթէ ոչ վիճակը՝ գոնէ քանի մը յատկութիւնները հետեւանց դիտել։ Ինչպէս քանի մը ուրիշ ազգեր՝ նոյնպէս Հայաստան ալ իւր գրականութիւնն ի քրիստոնէութենէ ունի. որով հազիւ թէ մեր երկրորդ հարիւրեակն վերջին ժամանակներուն լեզուն սկսած է մեզի ծանօթանալ։ Եւ ճշդիւ՝ գիրք քրիստոնէութեան պարտապան ըլլալնուս համար է՝ որ չունինք ոչ ցուցակ վիմագրանդակ դաշնագրութիւններն ու արձանագրութիւնները, ոչ հռոմոյ պղնձի տախտակները, որ կարենան հնագոյն լեզուին կերպարանքն ու առանձնաւորութիւնն աչքի տակ բերել, երիցագոյն կամ կրասերագոյն ձեւերու ժամանակագրութիւնը գաւառականներովը մեկտեղ ըրեւցընել, եւայլն։ Ուսոր հարկ է ուրիշ աղբիւրներ փնտռել։

(Մեր հայրենեաց հին լեզուին վրայ շատ հետազոտութիւններ կրնան ըլլալ. բայց այս տեղս յայտնի է որ մանաւանդ պէտք մեր ժողովրդեան հին ուսմունքն լեզուն պիտի ըլլայ գլխով զբաղեցնողը։)

Հայաստանի պէս ընդարձակ երկրի մը բազմաթիւ գաւառներուն մէջ հին ժամանակները գոնէ մը

այլակերպ բարբառները գործածութիւն այնչափ բնական էր, որ եթէ գրաւոր վկայութիւններն ալ լռէին՝ լոկ մակաբերութիւնը դեռ կ'արժէր: Ասպէս կը տեսնենք, օրինակի համար, որ Հայաստանի հարաւային լեռնաբնակները (որ սահմանակից Մարաց անուամբ յիշուած են,) չէին կրնար իրենց եթէ լեռնային բնակութեանն եւ եթէ բիրտ բարուցը պատճառաւ՝ մեզմ կամ ազնիւ հայերէն մ'ունենալ. — եւ ազգային պատմագրութիւնն այս տեսութիւնը կ'արդարացընէ[1]: Գրեթէ նոյնչափ ապահովութեամբ կրնանք անդրադառնալ վայրենի բարբառ մը տալ Սիւնեաց գաւառին, որ պատմութեան մէջ "Գազանամիտ, վայրենագոյն, ճիւաղաբարոյ կողմանք,, բռնած է[2]. եւ նոյն կարգը կրնան գտնուիլ հատանականաբար նաեւ Պարսկահայոց, Փայտակարանի եւ Գուգարաց կողմերը: Յետին դարերէն բացայայտ վկայութիւն ունինք յա-

1. Ասհատասիկ հինգերորդ գարուն սկիզբէն՝ ազգային պատմագրի մը խօսքերը. "Հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զնաւաշտաւշ կողմանն Մարաց, որք . . . վասն խեցգեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին գժուարամատոյցք էին. . . . առեալ պարզախօսս, հանապարանս կրթեալս . . . կացուցանէին . . . մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնականութեանն գերծանել: Իւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ . . . զանհատաբանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել,, Կորիւն, էջ 12: Թէպէտեւ այդ վկայութիւնը բաղձացուածին չափ հնութիւն չունենայ, սակայն գործեալ հնագոյն ժամանակներու համար ալ այնչափ ստուգութեամբ կ'արժէ, որչափ ապահովութեամբ գիտենք որ գաւառական մը մէկ կամ երկու դարու միջոցի մէջ չէր կրնար վայրենացած ու կերպարանափոխ եղած ըլլալ: — Ասպէս ալ հին Ցունաց գաւառականներէն՝ Դորիացի բարբառոյն, (ըստ որում լեռնաբնակ ժողովրդեան լեզու էր,) բնաւորութիւնն էր տեսակ մը խստութիւն, խոշորութիւն եւ հնչման տափակութիւն, (πλατειασμός) բայց ունէր միանգամայն իրեն յատուկ այժ եւ վեհութիւն մը. այնպէս որ նոյն իսկ Ատտիկեցիք իրենց բանագործական երգերուն դորիացի գոյն մը կու տային:

Հնոց սովորական բացատրութեանց կերպը մնածելով աւելորդ կ'երեւայ ծանր կշիռ գնել Խորենացւոյն յորինականացար "Հայկականս լե——ս,, ըսածին վրայ: (Պատ. Գ. 52:)

2. Կորիւն, էջ 14:

նուանէ Ուսէացւոց եւ Կորճէից այլակերպ լեզուին վրայ[3]։ Գողթան գաւառն անտարակոյս Հայոց Ատիկէաստանն էր լեզուի գեղեցկութեան կողմանէ. եւ իւր երգերուն հատակոտորները յաւիտենական յիշատակարաններ են՝ իբրեւ մնացորդք հայ Ալթենէոնի մը մեծագործ շինուածքին, որուն աւերը միշտ պիտի ողբայ մեր բանասիրութիւնը։

Որչափ որ հին գաւառականներու զանազանութեան դոյութիւնը ցուցուած համարինք, այսու ամենայնիւ մեր հին լեզուին այս կարեւոր մասը միշտ երեւելի խրամ մը կը մնայ՝ զորն որ լեզուին պատմութիւնը մեզի թողուցած է. եւ մանաւանդ անով գաւառական հայերէններու կերպն ու կերպարանքը ամենեւին անծանօթ մնացած է մեզի՝ որ մեր առաջին դրիչներուն ծնընդեան եւ անընդեան գաւառացը լեզուական պէսպիսութիւններն ալ միեւնոյն դպրոցի հալոցին մէջ եկած ի մի ձուլուած են եւ միակերպ եղած՝ գոնէ բան քերականական մասին. մանաւանդ որ հայերէն գրութեան կերպը կամ հայկաբանութեան արուեստն իրենց յատուկ կերպով աւանդուած գիտենք[4]։ Եթէ յառաջները Մեսրոպայ դպրոցէն դուրս գրողներ եղած ըլլային, եթէ նոյն մատենա-

---

3. Ցոհ. Երզնկացի։

4. Կ'երեւայ թէ ան կ'ուզէ պատմագիրն ակնարկել ըսելովը թէ "Զաշակերտութիւն նորագիւտ վարդապետութեանն խմբեին՝ ուսուցանել եւ թեքել... գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան աշխին՝ դաս դաս զաշակերտեալսն Ճշմարտութեանն... որոց կանոն եւ օրինակ՝ զիւրեանց անձանց արգասիս եդեալ, եւ պատուիրեալ կալ ի նմին կանոնի.,, եւայլն։ Կորիւն, էջ 13։ Բաւական յայտնի վկայութիւն մ'ալ է խորենացւոյն խօսքը՝ թէ ինչ մեծ յաջողակութիւն ուներ Մեսրոպ այն արուեստը շուտով եւ դիւրաւ աւանդելու. "Բովանդակեաց (Մեսրոպ) զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն. քանզի ոչ որպես արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրեւ զՀոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր։,, (Պատմ. Գ. 60։) Սակայն շատալի է որ գրոյն գիւտին պատմիչները բովանդակ ընթացքին մէջ աւետարանական քարոզութեան ու հայերէն դպրութեան պատմութիւնն իրարմէ անբաժին եւ անորոշ կերպով կ'աւանդեն։

դրական լեզուն յաջորդ ժամանակներու ալ օրինակ թողուած չըլլար, անշուշտ քանի մը կտոր գաւառական դրութիւններ կ'ունենայինք այսօր ձեռքերնիս. եւ նոյն գաւառականը գոնէ Ցունաց եւ ողայի բարբառին բախտակից եղած կ'ըլլար, որուն հիմնական գծագրութիւնը Լեսբացի եւ Թիւմոլացի սակաւաւոր բառաստեղծներուն պարտական է յունական դպրութիւնը։ Ի վերայ այսր ամենայնի հին Հայերէնի քանի մը նշանաւոր այլակերպութիւններն որ վարր (Թիւ 5.) պիտի տեսնենք, թէեւ համարձակ գաւառական առումամբ չենք զանազաներ Ծանօթ գրաբարէն, բայց եւ ոչ նոյնպիսի ենթադրութիւն մը մեծ յանդգնութեան գործ կը համարինք։

Գրոյն գիւտն զմեզ անկայան եւ անյաւտակ մտաբերութենէ սահմանէն իրական դիտողութենէ սահմանը կը փոխադրէ։

Հինգերորդ դարուն սկիզբները (406) Հայաստանեայց միջնաշխարհին թագաւորական լեզուն արքունի դրան քարտուղարին ձեռքը գրի կ'առնուի. — որն որ առյդ կը սեպհականուած ըլլար արքայանիստ գաւառին լեզուն բան ինքեան մեզի աւանդուածէն տարբեր ալ ենթադրենք, վասնզի բնական էր որ բոլոր Հայաստանի ամենէն ընտիր եւ ազնիւ լեզուն սեպհականուած ըլլար արքունեայ[5]. Մանաւանդ

---

5. Ագաթէա Փիլիպպոսի եւ Ագէքսանդրու արքունեաց խօսուած եւ գրուած լեզուն աւտիկեցի էր, (ըստ Պլուտարքոսի վկայութեանը, որ ուրիշ կողմանէ ալ բաւական յայտնի է.) թէպէտեւ Մակեդոնացիք իրենց յատուկ սեռակ մը յունարէնն ունէին։

Մեսրոպ՝ արքունի դրան առաջին քարտուղարն ըլլալուն պարագայէն զատ՝ Հայոց արքունեաց լեզուին ասոր հետ նոյնութեանը կրնան վկայութիւն տալ քանի մը հրովարտակի յատուկ ձեւերն ու վերջաւորութիւնները, որոնք թերեւս շատոնց ի վեր սովորական էին եւ որոնք մենք անոր գալոցին ելած դրքերուն մէջ կը կարդանք. "Հասցէ այցելութիւն ի փառաց թագաց եւ ի քաջ նախնեաց։ Ողջ լիջիք, եւ մեք մեզէն (իսկ) ողջ եմք ամենայն իրօք զօրօք տերութեան օրինօք. Ձեզ առնալիւքն ամենաբարիքն ի դիցն բազմացին.,, եւայլն։

անդ որ բաւական յայտնի է թէ Գողթան երգիչները (որոնց լեզուն Մեսրոպեան լեզուին հետ նոյն է,) եւ թէ ոչ թագաւորական բանաստեղծներ էին, գոնէ նոյն արքունեաց հետ յարաբերութեան մէջ էին[6]: Կարծենք թէ գրոյն Տարօնեցի տիչը՝ արդէն երկայն աւուն հին Հայկաբանութեան վառարան Գողթան գաւառին օգովը մնած[7], շատ պէտք չունէր՝ ընելու ընտրութեանը մէջ մնաստանջ բլլալու:

Գրոյն գիւտովը կը սկսի մեզի Դ եւ Է դարերուն Ա.յրարատեան աշխարհին ազնիւ լեզուն ծանօթանալ. Հոն գրոյն հաստատուն կերպարանքն աննիւթ լեզուն մարմին կ'առնու. փոխոխմանց բուռն հոսանքը կը մեղմի, եւ յաջորդ դարերուն օրինակ կ'ըլլայ նոյն լեզուն, եւ կը սեպհականուի գրութեան: Ա.յսպէս՝ իբրեւ ի կենդրոնէ տարածուելով՝ նոյն լեզուն բովանդակ Հայաստանի համար ան եղած կ'ըլլար, ինչ որ Յունաց մէջ Ա.թենացւոց գրաւոր բարբառն եղած էր: Ա.թենացւոց ճարտարախօսութեան պերճութիւնը, անոնց խմաստութեան խորութիւնը, անոնց աստիկեցի խօսուածքին կատարելութիւնն ու արձակ գրութեան յարմարութիւնը՝ նոյն լեզուին որշիչ եւ տիրող առաւելութիւն մը տուին միւս յունական գաւառներուն վրայ. որն որ Հայերէնի նկատմամբ թերեւս քիչ մը նուազագոյն չափով հարկ է մնածել:

Իրաւամբ բսուած է ազգային մատենագրական խորհրդածութեանց մէջ՝ թէ "Պատգիւ դիւցազն մըն էր Մեսրոպ, որն որ ազգային գաղափարները օտար ծանր շղթաներէն ազատելով՝ բնական լեզուն փափուկ ձեռքերու յանձնեց. որով եւ ազգայնութեան մէկ թեւը (տէրութիւնը) կորնչելու աւնէր՝ ինչ մէկալով (լեզուաւ) նոյնը կանգուն պահեց: Ա.սիկա այնպիսի արժանիք մըն է՝ որուն անհատական նմանութիւնը տեղ մը չենք տեսներ[8]:,, Եւ անդնուտ թագաւորին

---

6. Տես Պատմ. մատենագրութեան Հայոց, ի Հ. Յովս. Վ. Գամրճեան. (տպ. Վիէննա, 1851.) երես 23:

7. Խորէն. Պատմ. Հայոց. Գ. 47 եւ 60:

8. Եւրոպա լրագիր. 1856, թիւ 27:

իմաստուն բնաւորութիւնը, Հայաստանի դէմ կենդանի բախտը, կամ մանաւանդ առաւելաբային տեսչութիւնն անմոռանալի երախտիք մըն է բոլոր ազգին՝ այնպիսի մէկն այն մեծ գործքին գլուխ կացուցանելով։ Առանց Մխսրոպայ չէր կրնար խակ երկիր մը յանկարծ գրաւոր կանոնաւոր լեզուի տէր ըլլալ։ Ձինուորական հրահանգաց մէջ վարժ, տաւնական գպրութեանց մէջ միակ մէկհատիկ, կրօնական կրթութեանց անձնատուր, ամէն կարգի մարդկան հետ յարաբերութեան մէջ, ամէն բանի ի պաշտօնէ տեղեակ եւ փորձառու, միայն Մաշթոց մը, միայն ինք կրնար լեզուին տիրած ըլլալ եւ առաւելիս ոսկեղէն դարու արժանի աշակերտանոց մը կանգնել։ Եթէ միայն ուսումնական կամ մանաւանդ գպրոցական լեզուի պակասութիւն մը՝ ինչպէս հիմայ մեզի՝ նոյնպէս իրեն ալ նոյն ժամանակն զգալի եղած էր, այդ պարագան՝ միայն երկրին մտաւորական վիճակը կը ցուցընէ. եւ մենք կը տեսնենք որ Մխսրոպ ուրիշ մտածոյ վրայ անպարապ լեզուին հաւատարիմ աւանդապահ եւ քաջ մարզիչ հանդիսացած առնոր՝ ասոր ալ դարմանն իւր ընդարձակ գաղափարացը մէջ մտածած էր։

Սակայն վերջապէս հարկ է բսել՝ որ մեր հին դաւառներուն վրայ պատած մութը չի ներեր մեզի որոշել՝ թէ որ դաւառականն աւելի գօրացած տիրող եղած է ժողովրդեան բերանը եւ թէ որմէն ուղղակի յառաջ եկած է մեր արդի հայերէնը։ Բայց գոնէ ընդհանուր գաղափար մը տուած ըլլալու համար այս խնդրոյն վրայօք խօսքերնուս սկիզբը հարկ համարեցանք երկնկէկ կանգ առնուլ։

4.

Իսկ թէ միեւնոյն երկրին, միեւնոյն գաւառին մէջ ալ միեւնոյն ժամանակը կար գրաւոր լեզուէն զատնագանել խոնարհագոյն — բնաւանեկան կամ հրամկանական — հայերէն բարբառ մ՚ալ, այնչափ ստոյգ է՝

որչափ սոյգ է որ Հայաստան իւր արքունեացն ու պերճ ազատորերոյն դիմաց՝ միջին եւ ստորին կարգի մարդիկն ալ ունէր այլեւայլ դրից եւ կրթութեան աստիճանաւ, որոնց կենցաղական յարաբերութիւնները թագաւորական դիւանին յարաբերութիւններէն շատ տարբեր եւ բոլորովին ուրիշ աստիճանի պէտք էին ըլլալ։ Ո՞վ կրնայ հաստատել՝ թէ ճոխ նախարարաց սեգ ամրոցներուն մէջ նոյն ոճն ու նոյն լեզուն կը հնչէր՝ ինչ որ հանդարտիկ խաղաղասէր բնաւորեաց խոնարհ երդերուն տակ։ Բնական է մտածել՝ որ երբ մէկ կողմանէ դպրաց դասու մը տակաւ եղեգներուն յեցած աղնուագոյն լեզուն իւր գոյութիւնը հաստատ բռնել կը ջանար, միւս կողմանէ ժողովրդեան բազմաթիւն իւր ցածագոյն բարբառը՝ նորանոր փոփոխութիւններովն ու աղաւաղութիւններովը մէկտեղ կը շարունակէր։ Բայց այս ամէնը դարձեալ լոկ մակաբերութենէ աւելի չէն։

Մեր հին մատենագրութեան անձուկ սահմանին մէջ՝ ուր գրեթէ ամէնայն ինչ սրբազանի կը վերածի, չէինք կրնար սպասել օտարազգի հեղինակաց իրենց լեզուին վրայ տուած բացայայտ վկայութիւնները դանել. ոչ Պղատոնս մը ունեցեր ենք՝ որ յանուանէ դանագանէ մեզի հին դարերու մէջ Ազնուական լեզու եւ Ժողովրդեան լեզու[1], եւ ոչ ուրիշ նախնի մատենագիրներ՝ որ իրենց ժամանակին լեզուային աստիճաններն որոշեն, Քաղաքացւոյ կամ Ազատաց լեզու, եւ Գեղջուկ, ռամիկ կամ օրըստօրական լեզու[2]. եւայլն. եւ ոչ՝ որչափ որ դիտենք, անոնց ազգային հրապարակական տեսարաններուը բացուեր են մեր ժողովրդեան առջեւ՝ որոնց համար վըէժխնդիր Կուինտիլիանոս մը

---

1. Lingua nobilis; lingua plebeja.

2. Lingua urbana կամ classica, lingua rustica, vulgaris, quotidiana, Յունաց մէջ՝ ἡ κοινὴ διάλεκτος, հասարակաց բարբառ։ Մեր խորենացին «Հասարակաց խօսք» անուաներ է անպաճոյճ պարզ բայց գրաւոր խօսուածքը՝ որով կը խոսուանայ իւր պատմագրութեան վերջաբանութիւնը դրելէ։ (տես Գ. 1։)

առիթ կը գտնէր լատինականութեան ոսկեղէն դարուն մէջ իւր քանքարտները բարձրացընելու՝ թէ Հռոմայեցւոյ անարժան բարբարոս ձայներ ամէն օր թատրներն ու կրկէսը կը լեցընեն։ Չէ մի թէ մեր Հայաստանն ալ (Յունաց կամ Հընդկաց պէս) իւր ազգային[3] կատակերգութեանց հատորներն՝ որ ազնուագոյն լեզուին քով ռամիկ բարբառը կամ գաւառական լեզուներն իրենց դերասաններուն բերանը դնէին։ Մեր ծանր մտաւնագրաց բարձրագոյն դիտումը չէր ներեր իրենց միտքը այդ վայր խոնարհիլ։ — Կը մնայ ուրեմն միայն՝ որ օտարաց քով ուղղակի եւ անաչխատ գտածնիս՝ մերիներուն քով մենք անուղղակի՝ մեր խուզարկութիւններովը ջանանք գտնել։ Սակայն եթէ այս խնդրոյս մէջ մեր լեզուին անգիր ժամանակները մեզի խաւարին միջոց մըն են, ինչպէս ըսինք, ուր սոսկ մտակաբերութիւններով կրնանք խարխափել, գրաւոր ժամանակները լոյն անապատէ մը շատ աւելի չեն, ուր մեզի անմոլար ապահով շաւիղ բանալու համար՝ հարկ է աչքն ձախէն հեռքեր փրնտռել, որոնք թէեւ ոչ ցանցառ՝ բայց դժբախտութեամբ շատ թեթեւ կոխուած են։ Այսու ամենայնիւ պէտք ենք ըսել՝ որ այս նկատմամբ մեր հետաքրքրութիւնը շատացընելու չափ նիւթ կրնծայեցրնէ մեզի մեր բուն հին (եւ գարու) մատենագրու-

---

3. Ազգային հրապարակական տեսարաններու տեղ՝ կը տեսնենք որ մեր Արշակունեաց ալ յառաջագոյն դրացի (պարթեւ, բակտրիացի եւայլն) ազգաց հետ հելլենացած՝ միայն յունարէն լեզուաւ խաղալ կու տային. ինչպէս Ցիգրան՝ որ իւր նորակերտ թէատրոնին համար Դիոնիսեան խաղուց դերասաններ ժողված բերած էր Հայաստան. (Պլուտարք. Ղուկուղ. տես հյ. թրգմ. Գ հա. երես 575. եւ Պատմ. մատենագր. Հայոց, երես 29։) Իսկ Արտաւազդ՝ որ ինքնին ճշմարիտ բանաստեղծ էր եւ մատենագիր, նոյն սովորութեան համաձայն իւր հանճարն յունական ասպարէզներու վրայ ծաւալած է. եւ իւր ողբերգութիւններուն, ճառերուն ու պատմագրութիւններուն մէկ մասը դեռ Պլուտարքոսի օրովն անկորստած պահուած էր. (Նոյն. Կրասոս. "τραγῳδίας καὶ λόγους καὶ ἱστορίας,, տես եւ հյ. թրգմ. Գ հա. երես 138։)

թիւնը. որուն հիւսուածքին վրայ դիւրին է մէջ ընդ մէջ բացուած ծերպերէն ներս հին գերդաստաններու կեանքը դիտել. ուր մեղի ծանօթ սովորական հին դրաւորէն տարբեր լեզուով մը՝ կը խօսի հայրն իւր որդւոյն գեղջկի զմայլած, ապին վշտագին մրմունջ մը դառնացած սրտի սփոփանք կը փնտռէ. անդին գիւղացի գիւղացւոյ քով նստած՝ հրաշալի զրոյցներու զբաղած են. երբեմն չարամիտ ոխակալութեան աղի կատակներ կը լսուին՝ կամ արբունեաց զուարթ ժամերուն մէջ հացկատակութեան շաղակրատանք, եւ շատ մը ուրիշ օրըստօրական առանին պիտոյից բացատրութիւններէն զատ՝ նաեւ թագաւորաց եւ աւագորեոյ բերանն ալ կը դրուին ընտանեկան խօսակցութեանց պարզ ոճով զրուցուածքներ. բայց միշտ յատուկ ձեւով ու շարքով, որ ամէն մէկ քայլին մէջ յետին դարուց ռամկօրէնը կը յիշեցընէ: — Քերականական մանաւորութիւնները քիչ մը ետքը կը տեսնենք. ուր բերուած օրինակներն ալ աւելի բացայայտ կը ցուցընեն նոյն լեզուին կերպարանքը:

Այս մանր մանր յիշատակարանները, այս Դ եւ Ե դարուց[1] ժողովրդեան դողոջ բարբառոյն ճշդիւ պատկերն որ մեր ոսկեդէն մատենադրութեանց շատ տեղերը մեղի թողուցած են, պէտք ենք նոյն ժամանակներուն աշխարհիկ լեզուին մնացորդ նշխարքն անուանել: Ս. Մեսրոպայ առաջին եւ գործակից աշակերտները որչափ մտադիր ալ եղած ըլլան միայն բարձրագոյն լեզուաւ մատենագրելու, շատ անգամ ալ դիտմամբ իբր զարդարանք, իբր աւելի բնական եւ կենդանի ներկայացուցումն՝ ընտանեկան լեզուէն փոխ-

---

1. Կ'ըսենք նաեւ Դ դարուն, թէեւ նոյն ատենուան լեզուն բաւական ճանչնալու չափ բան չունենանք ձեռքերնիս. սակայն յայտնի է որ Ե դարուն առաջին տարիներէն տարբեր լեզու մը չէր կրնար ունենալ նախընթաց դարուն գոնէ վերջին կէսը. որովհետեւ յիսուն վարդապետ տարու միջոցն երեւելի փոփոխութիւն չի վերցըներ. մանաւանդ որ աւելի հնագոյն երգոց մէջ ալ արդէն բացայայտ կերպով աշխարհիկ լեզու մը կը խօսին քանի մը տողերը:

առումներ բրած կ'երեւան յայտնապէս. եւ այս նոյն իրաւամբ՝ որով Ցունաց[5] եւ Հռոմոց[6] ճարտարներուն ներբուն ներբելի եղած էր՝ խոնարհագոյն (նաեւ գեղջկական կամ ռամկական) խօսուածքէն մեղմով մը գոռգոռնալ. այնպէս որ եթէ մերիններէն կիրթ ճաշակաւոր Աստիկեցւոց կարդն անցընենք, անոնց հոս հոն երեւցուցած բնոտնեկան (եթէ ոչ եւ գաւառական) հայերէնն լեզուն՝ իրենց դորիացին եղած կ'երեւայ: Եւ ասոնց ու անոնց յայտմ մասին նմանութիւնն անով կը լրանայ՝ որ ինչպէս օտարներէն՝ նոյնպէս մերիններն ալ մինչեւ որոշ աստիճան մը միայն կ'իջնան այն խոնարհագոյն լեզուին, կամ թէ մատենագրականն ընտանեկանին հետ որոշ չափով մը գիտեն ընտանեցընել. գլխաւորաբար եւ հասարակօրէն՝ դէմ առ դէմ խօ-

---

5. Հին յունարէն լեզուին չորս գաւառական բարբառներու բաժնուիլը ծանօթ է. որ են՝ դորիացի, եւողացի, յոնիացի եւ աստիկեցի. բայց խորագոյն քննութիւնները ցուցցած են որ այն չորսը ճշդիւ խօսելով երկուքի կ'ամփոփուի, այսինքն է դորիացի եւ յոնիացի: Դորիացոյն ալկ ճիւղն էր եւողացին. իսկ յոնիացիէն ելած զատ բարբառ ձեւացած է աստիկեցին: Ցունաց նոր ռամկօրէնին մէջ՝ որ ամէն աստէն գրաւորէնն եւ բարձրագոյն ընկերութեանց լեզուէն տարբեր եղած է, աւելի եւողականութիւն եւ դորիականութիւն մնացած է՝ քան յունականութիւն: Հին եւողացի բարբառն առանց մեզկ ըլլալու՝ շատ սիրուն ու փափուկ զգածմունքներ բացատրելու մեծ յարմարութիւն ունէր. եւ անկէ ցայսօր մնացած հատակոտորները բաւական են ցուցընելու՝ թէ նոյն բարբառը հիմնական յունարէն լեզուին եւ մանաւանդ ռամկօրէնին պլեւսայլ երեւոյթներուն հետ նմանութիւն եւ կապակցութիւն ունէր:

Ջանազան հեղինակներ եւ մանաւանդ բանաստեղծներ՝ պլեւսայլ գաւառական կերպերն երեւցուցած են իրենց աստիկեցի լեզուին մէջ. իսկ մանաւանդ պինդարոսի համար կ'ըսուի թէ իր քերթուածները Հասարակ լեզուաւ գրած է, (որ չորս գաւառականներէն բաղադրութիւն մըն էր,) բայց տեղ տեղ ալ մեղմագոյն դորիացի լեզուաւ, ինչպէս յունաց դէտք կը զանազանեն: Ցես նաեւ վերը՝ երես 43, տող. 1:

6. Նոյն իսկ Վիրգիլիոս իր Անդեւորդականին մէջ գեղջկական բացատրութեան կերպ մը ներելի համարած է իրեն, որուն վրայ Հռոմայեցի հռչակաւոր քերականն (Եղիոս Դոնատոս) զարմանալով դիտողութիւն մը կ'ընէ՝ թէ Գեղերու մէջ այսպէս կը խօսին մերիններն:

սակցութեանց մէջ։ Նոյն մեկնութիւնը հարկ է տալ նաեւ քիչ մը անբերական երեւցած մասերուն, (ինչպէս են՝ անասունը հոլով մը, սեռակ համարուած խոնարհում մը, նորանշան առում մը կամ նշանակութիւն մը,) որ օտար հոյակապ հեղինակաց ալ նեբուած էր[7]. որովք յայտնի է թէ ինքնասահեղ մտացածին ձեւեր չէին կրնար ըլլալ այնպիսի հզօր գրիչներու քով՝ որ գրի առած հայերէնին նաեւ մատենագրական ոճն իբր թէ բնական ազդեցութեամբ ունէին ի ծնէ, վասնզի լեզուին ծագկեալ կենդանութեան ժամանակն էին. կամ թէ ըսենք՝ իրենց արուեստականն զընականը կատարելագործելու համար միայն վըայ եկած էր[8]։ Իսկ եթէ մէկը համարձակի՝ մատենագրական ճշդութեան անմոռադրութիւն անուանել այն խոտորմիւքները կամ նաեւ իրրեւ թերակատար ուսման արդիւնք նկատել, հարկ կ՚ըլլայ դարձեալ ընդունիլ՝ թէ այն անկանոնութիւններն ուրիշ կողմանէ իրենց ծանօթ եւ գոնէ երբեմն ամկին մէջ լսուած

---

7. Աստիկեցի նախնի մատենագիրք իրենց սեռական համարուած մասերն ալ ունէին, որոնց ազնիւ ու ծագկալից ոճոյն նմանող նախանձաւորները քանի մը դար ետքը սեռականերն ալ մէկտեղ օրինակել կը սիրէին. (զորոնք ὁλοκλίτους ἀττικοὺς կը կոչէ Ղուկիանոս։) Իսկ կիկերոն համարձակ կը վճռէ՝ թէ "Սովորութիւնն ընդունելի ըրած է քաղցրութեան համար երբեմն (լեզուին օրինացը դէմ) մեղանչել.,, (Կիկ. ի Բրուտ.) — ազատութիւն մը՝ որ կարծենք միայն ժամանակակից կենդանի լեզուի վրայ օրինաւոր է բանեցընել։

8. Հիմակուան հայկաբանութեան փոյթն եղած է ցուցընել՝ որ ասոնց մեծ մասը թէեւ հայերէն լեզուին բուն եւ բնական գեղեցկութեանն ու կենդանութեանը մէջ ծնած ու սնած, բայց եւ այնպէս չէ թէ ունակաբար կամ լոկ վարժութեամբ մը ստացուած ընտանի լեզուն կը գրէին անխախ, այլ առանձինն ջանիւ եւ խնամով երեւցուցած են մեծ արուեստական նրբութեամբ, բառերու ընտրութեան, նոյնանշանութեան պէսպիսութեան, կարդի եւ ձեւոյ զանազանութեան մասդրութիւն, այլեւայլ լեզուաց թարգմանութեան մէջ լեզուի յատկութիւններն որոշել, յարգել, եւայլն. — որոնց ոչ իրենց անմիջական յաջորդները կրցած են հասնիլ, եւ ոչ յետնադոյն (Է—ԺԲ) դարուց առաջին կարգի հանճարները մատենալ եւ ընդունայն եղած է նոյն արուեստին գաղտնիքը թափանցելու ջանքը։

ձեւերն եղած բլլան։ Ա.յս պարագան միայն բաւական է խորհրդածել տալու՝ որ եթէ լեզուին առ եղած քայ հեղինակաց հատորաւոր գրութեանցը մէջ, հոս հոն անկանոն ձեւ մը՝ թէեւ կամայ թէեւ ակամայ, կը սպրդի կը մնայ, կամ թէ առն առն գրիչը կ'սպրսատմբի, նշան է թէ լեզուն այն վիճակին մէջ դժուարութիւններէ զերծ չէր. նշան է թէ կնճռոտալ քերականութիւն մը արդէն սկսած էր ժողովրդեան սահմանէն հեռանալու։

Ցայս վայր բաւ ծնիս ընդհանուր հին մատենագրութեան մէջ սպին անդին ցրուած ձեացորդներուն համար է. որոնց ամբողջը միայն երեւակայութեամբ կարելի է աչքի տակ բերել։ Բայց մեզի աւելի շօշափելի կ'առեր բաղձալի են՝ այն ընտանեկան լեզուին էութիւնն ու կերպը քիչ մ'աւելի մերձաւոր եւ ապահովութեամբ ճանչնալու համար։ Ուստի այս տեղս խնդրոյն նիւթական մասին իրաք չմերձեցած՝ հարկ կը համարինք փոքր խոհրմամբ մը գրաբար հայերէն լեզուին պատմութենէն քանի մը բան իբր նախագիտելիք յառաջ բերել. գուցէ թէ կարենանք իրական լեզուի տարբերութեան մը հանդիպիլ։

Թէ հայերէն լեզուին ոսկեղէն ժամանակները եւ դարուն կէսերը չ'անցնիր, եւ թէ անկէ սպին ակնարբեւ կերպով նոր կերպարանք մը կ'առնու գրաբարը, պատմական ճշմարտութիւն մըն է այսօրուան օրս։ Նոյնպէս քննուած եւ հաստատուած է նոյն ոսկեղէն դարուն լեզուին՝ թէեւ բան էութեան նոյն՝ սակայն ոճոյն եւ կերպին նկատմամբ իրարմէ որոշ տարբեր դասեր կազմելը։ Ա.յս տեսակներուն մէջէն միայն երկուքն՝ որ հին գրութեանց փոքրագոյն մասը կը կազմեն, այս տեղս մեր խնդրոյն համար մեծապէս կարեւոր ու մտադրութեան արժանի են, որոնց չէ թէ միայն քերականական - տրամաբանականը, այլ նաեւ շատ բառերն ու բացատրութիւնները սովորական լեզուէն, եւ ընդհանուր մատենագրական ոճէն դուրս են։

Նախ՝ կարգ մը գրութիւններ ունինք՝ որոնք շատ համարձակ ոճով եւ անկանոն քերականութեամբ մը ընդհանրապէս գրաւոր լեզուէն իբր թէ վեր ցայտելով՝ բարձրագոյն դիրք մ՚առած կ՚երեւան. — եւ երկրորդ կարգ մը՝ որ անպաճոյճ պարզութեամբ եւ գուցէ կրնանք ըսել նաեւ զարտուղի եւ թոյլ քերականութեամբն ընդհանրապէս ժամանակակից գրաւոր լեզուէն վար՝ խոնարհագոյն դրից մէջ կը մնայ։ — Առաջին կարգին ներկայացուցիչ կրնայ դրուիլ Փ. Բիւզանդացւոյ պատմութեան գիրքը, (առվորաբար Բուզանդ անուամբ ճանչցուած,) որուն վրայ քիչ մը ետքն ի մանաւորի. երկրորդին՝ Ց. Մծբնացւոյ Ձգօն դրքին թարգմանութիւնը՝ իբրեւ ոսկի դարու մէջ ստորին լեզուի մը երեւեցուցիչ[9]։ Երկու կարգն ալ հարկ է ըսել թէ առանձին կերպով մը արեւելեան (եւ բուն մասին արեւելեան-ժողովրդական) խօսուածքը կը ներկայացընեն. — այսինքն մեկը հին ճոխաբանութեանց իբր առեղնական բարձրութեան եւ բնաւանեկան քաղցր ձեւերու ծայրէ ծայր զարմանալի ելեւէջքնեռվը, եւ միւսը գրաւոր պարզութեան եւ ամկական պարզութեան սահմաններուն մեկէն մեկալին փոփոխակի անցնելովը. — ուր որ միւս գրութիւններն առ հասարակ (յունական) սեղմ արտայայտութեամբ աւելի կանոնաւոր հայերէն են։

(Ամէն թերիմացութենէ խորշելու համար պատշաճ կը համարինք ծանուցանել՝ որ այս տեղս ոչ առնոց ընտրութեան կամ ներքին արժէքին վրայ կը

---

9. Երկու կարգէն մեկնց տասը հատորէ աւելի գրութիւն ունինք ձեռքերնիս։ Առաջին կարգին գրութիւններն ու թարգմանութիւնները կարծես թէ մէկ դրչէ ելած՝ ընտանեկան լեզուի բառերն ու ձեւերը առատութեամբ սփռած են, միշտ դիւրաւորութիւնը Բուզանդայ ձեռով։ Բոլոր այս կարգէս բերուած օրինակները Բ գրով կը նշանակենք։ — Երկրորդ կարգին գրուածքներն իրենց պարզութեանը մէջ շատ յաճախ իրենց յատուկ ձեւով զարդարուն կտորներն ու վայելուչ հատուածներն ունին. բայց միշտ ժամանակակցաց մէջ՝ անպաճոյճ պարզութիւնն առանձին կերպով մը իրեն պահած է Ձգօն։ Այս կարգին օրինակները Ձ գրով կը նշանակենք։

դիտենք դատաստան ընել, եւ ոչ միւս գրուածներէն վեր կամ վար դասել: Երկու կարգն ալ ոսկեղէն դրու արժանի Հարազատ գրութիւններ ըլլալէն զատ՝ նաեւ ընդհանրապէս ատորին ոճ բանեցրնողը շատ տեղեր ծաղկեալ զարդարուն Հայկաբանութեան օրինակ է:)

Այս երկու կարգերուն վրայ կու գայ անմիջապէս երրորդ մ'ալ՝ եւ դարուն կէսէն ետքը երկրորդ թարգմանչաց դասը. այսինքն անոնց որ մինչեւ նոյն ժամանակն ի գիր առնուած Հայերէն լեզուին արեւելեան թերութիւններն ուղղելու մտօք՝ արեւմտեանց ճշդագոյն քերականական լեզուին Համեմատ մեծ ջանք գութիւն մ'ընելու եւ ըստ իմիք արուեստական Հայերէն մը Հաստատելու աշխատեցան, եւ նոյն նպատակաւ Հարկ Համարեցան լեզուին բովանդակ մթերքը (արմատներովն ու մասնիկներովը) կրկտել, ձեւի բերել եւ ի գործածութիւն Հանել: Ասոնք, որոնց բարձր դիտումն ու իրենց ձեռնարկութեան կարեւորութիւնը գիրենք ամէն բանէ աւօրինած կ'երեւայ, անհնայ ամէն միջոց ձեռք առնելովին՝ կ'երեւայ թէ ատորին կամ ոսկեղէն գուցէ նաեւ գաւառական մասին ալ յարգ տալ ուզեցին եւ մատենագրական լեզուի ամբառնալ: Ասով մանաւանդ կրնայ մեկնուիլ այն զարմանալի երեւոյթը՝ որ անհամար արմատ բառեր, եւ առաջին կարգի պիտանի Համարուած բառեր, որ հնոց քով խորթ կամ խորշելի էին, ասոնց քովն ընտիր Համարուեցան[10]: Այն բառերէն ոմանք

---

10. Ուրիշ մեծամեծ ատրերութիւններէն զատ երեւելի խտրոց մ'ալ այն երկու դպրոցներուն (Առաջին եւ երկրորդ թարգմանչաց) մէջ կը դնեն շատ բառեր եւ անթիւ ածանցներ, զորոնք ոսկեղէն դարը կամ իրենց նախնեաց դասը իւր բազմահատոր ընտիր գրուածոցը մէջ չէր սիրեր ընդունիլ. իսկ նոյն դարուն կէսէն ասդին յանկարծ առաջին կարգի սովորականն եղած եւ համարձակ գործածուած են: Թէ արդեօք այն բառերն ինչու յառաջներն այնպէս թողուած էին. Թէ իրօք խորթ էին կամ գաւհիկ բացատրութիւն Համարուած. կամ Թէ արդեօք դաւառական էին. Թէ ինչու ոմանց արմատն անսովոր եր եւ միայն ածանցի կամ բարդութեան մէջ գործ-

գեռ հիմակուան աշխարհաբարին բուն սովորականներն են։ — Երրորդ կարգիս գլխաւոր ներկայացուցիչ կը դնենք գր. Անչ-ը[11]։

Երեք իրարու ընդդիմակաց կարգերն ալ, որչափ որ բնաւորութեամբ իրարմէ ծայրէ ծայր հեռու ըլլան, — մէկը յանդուգն սլացմամբը, մէկալը խնամախնդիր անպաճոյճ պարզութեամբը, եւ վերջինն ամէն բան ճշդութեան զոհելովը՝ — կու գան մէկ կէտի վրայ կը միանան բան միոյ հայեցման. այսինքն ժամանակին ոամկականին խոտորիլ եւ չկորչիլ իրենց գրաւորին վրայ մատենագրական լեզուին անընտել եղածները պատուաստել[12], մեղի մանկական աշխատու-

---

ածական, եւայլն. — գեռ գոհացուցիչ լուծում մը գտնուած չէ։ — Այս բառերէն ոմանց կամ մանաւանդ քիչերուն հետքը միայն կը գտնուի ոսկեդէն դարուն մէջ. խմացուելու չափ որ գոնէ ամէնքն անծանօթ չէին յառաջադոյն՝ այլ միայն զգուշալի։ Ընտարակոյս նոյն կարգէն էին շատ մը հայերէն արմատ բառերն ալ՝ որ Հին բառարանը կը յիշէ, եւ գրոց մէջ չեն գտնուած։ Բայց ատոնցմէ ոմանց բացայայտ օրինակն ունինք հիմայ այնպիսի բառերու վրայ՝ որոնց արմատն աշխարհաբարի միայն յատուկ է, իսկ գրաբարի մէջ խորթ՝ եւ միայն ածանցից եւ բարդութեանց մէջ ընտիր. զըօրինակ. յ-ր. գ-մ. ը-ըդ-ձեչ. ձեչ-ը, եւայլն. (տես գէր. 805։) Ասկէ զատ՝ զարմանալի երեւոյթի մ'ալ է՝ որ շատ բառեր ընդհանուր մատենագրական ոճէն դուրս՝ միայն եւ հաւասարապէս այս երեք (Բ, Զ եւ Ե) կարգերուն յատուկ են։ — Այս քանի մը ուշադրութեան արժանի կէտերն անդրադոյն քննութեանց համար կարեւոր դիտողութիւն կը համարինք։

11. Բերուած օրինակներուն մէջ այս կարգի գրուածներն Ե գրով կը նշանակենք։

12. Ձենք յիշեր հոս երկու վերջին կարգերուն վրայ դըրսանց եղած օտար ազդեցութիւնը, (մանաւանդ երրորդ կարգին դրական կերպով ըլլած հելլենագործութիւնն որով խիստ դպրոցական հայերէն լեզու մը ձեւացաւ.) որ ազդեցութիւնը թեեւ ակներեւ է եւ անուրանալի, սակայն մենք սա կ'ուզենք դիտել տալ՝ որ այդ Զ եւ Ե կարգերուն մէջէն՝ ոչ մէկուկը ասորւոյ ազդեցութիւն է բոլորովին եւ ոչ միւսինը Գրնի, ինչպէս սովորութիւն է ըսել. իբր թէ օտարութենէ զգուշանալ չդիտնալէն կամ չուզելէն։ (Անհատատալի կ'երեւայ որ այն բացարձակապէս ասորական կարծուած ոճը, եւ այն ատորին լե-

թիւնը թողուով՝ զանունք քննելու, հաւաքելու, հա-
մեմատելու եւ քովէ քով կցելով Ե դարու ոսկին
քերականութիւնն ու բառարանը յօրինելու։ Բայց
գարձեալ կը մնայ էական տարբերութիւնը՝ որ առա-
ջին երկուքը (Բ եւ Զ,) գլխաւորաբար շարքի ու դա-
ձուածքի խոտորմունքներով շատ մեղմ ու փափուկ
ընտանեկան լեզու մը կը ձեւացրնեն, ուր որ երրորդը
(Ա,) միայն բառեր եւ քանի մը քերականական ձեւեր
փոխ առած կ'երեւայ ժողովրդեան լեզուէն։

Մենք ասոնց դեռ քերականական մասնաւորու-
թիւնները քննութեան չառած՝ վայրկեան մ'ալ զկայ
առնունք նախագիտելեաց մէջ, եւ խնդրոյն աւելի ա-
պահով լուծմանը համար փնտռենք մերձաւոր ժամա-
նակներէն համեմատութեան կէտ մը, որ նոյն հանգա-
մանքները պայծառ երեւցրնէ։ Ա.յս համեմատութեան
կէտն աւասիկ կու տան մեզի Ղազարայ Փարպեցւոյ
դրուածքները, որոնք քիչ շատ ծանօթ եւ վկայուած
են՝ իբրեւ հին աշխարհիկ լեզուի մը գրի առնուածը[13],
եւ որոնցմէ վարը բերուած օրինակները խնդիրն ան-
տարակուսելի կ'ընեն։ Որչափ որ հին կամ կանխա-
գոյն գրութիւն մը ասոր կը մերձենայ, կամ մանաւ-
անդ որչափ նոյնութիւն որ հնոց քով ասոր աշխար-
հիկ լեզուին հետ կը տեսնուի, այնչափ աւելի հին

զուի գարձուածքը՝ առաջին կարգի բարձր գրութեան մէջ, յու-
նարէնէ թարգմանութեանց մէջ ալ տեղի ունենայ. այսու ամե-
նայնիւ Յակոբեր. Մաամթ. Մեկնութեան մէջն է որ կը կարդանք՝
"քամ որ ծառայ արարին ընդ յոյնութիւնն,, քերակ. 564։
Նոյնը եւ նմանները հին հայերէն բնագիրներու մէջ ալ կը
տեսնուին։) Իսկ լեզուի զանազանութիւնը նիւթոյն զանազա-
նութեանը տակ՝ լոկ ոճական ըմբռնում կը համարինք, կամ
ըսել՝ թէ դիպուածով միայն ըլլայ մէկ գրքին այս եւ մէկալին
այն կարգի բառեր ու բացատրութիւններ սեպհական ըլլալը։

13. Ա.ս այսպէս կը նանուցանէ անցեալ դարուն վերջե-
րը՝ Փարպեցւոյն պատմագրութեան հրատարակիչն ալ յառա-
ջարանին մէջ. "Ցօրինուած շարագրութեանն քաղցր, եւ որ-
պէս թուի՝ ի տեղիս տեղիս աշխարհիկ եւ ընտանի ասացուած
այնր ժամանակի, այլ յատակագոյն բերանոց եւ ազատ արանց.,,
(տպ. Վենետ. 1793։)

ուսմականի գոնէ մեծաւոր լեզու մը ապացուցեալ համարելու է. — թող միջին եւ նոր գարերու աշխարհաբար լեզուին համեմատութենէ առնուած հասատատ վկայութիւնն ալ, որ ընթացքին մէջ կը տեսնենք:

Այսպէս մեր հին մատենագրութեան մէջէն երկու մատենաւոր յիշատակարաններ ի սկզբան աչքի տակ կու գան, որոնք հին Հայաստանի ընտանեկան կամ աշխարհիկ լեզուն մեզի ի մեծաւոտ աւելի կամ նուազ աստիճանաւ երեւցուցած են եւ որոնց ընդհանրական համեմատութիւն մը կ'ընենք այս տեղս: Առաջինն է եւ գարուն առաջին տարիներէն՝ վերոյիշեալ Փ. Բուզանդացւոյն պատմութեան գիրքը. եւ երկրորդը՝ եւ գարուն վերջին տարիներէն՝ Ղ. Փարպեցւոյ գրութիւնները: Երկուքն իրարմէ 70—80 տարւոյ միջոցաւ բաժնուած:

Փ. Բուզանդացւոյն գիրքն որ շատ կողմանէ նշանաւոր է մեր մատենագրութեան մէջ, այս տեղս մեզի մանաւանդ կերպով մը կարեւոր է՝ ինդրուած հին ընտանեկան լեզուին որպիսութիւնն աւելի որոշ գոյնեւոյով ներկայացընելուն համար: Ասոր առաջին տակէն լեզուն, որ գրողին բանաստեղծական անզուսպ ցնորիցը թափուին ամէն գրաւոր օրինաց կապանքէն ապատամբ կ'երեւի, ամէն տեղ կրկին իրարու հակառակ յատկութիւններ միանգամայն գիտէ ճարտարութեամբ լծակցել: Ինչպէս որ հիներու սեպհական ամփոփ կարճաբանութեան հետ միացած են անհաւատալի կերպով կրկնաբանութիւններ[14], նմանապէս

14. Ինչպէս որ շատ անգամ կարծես թէ քանի մը տող միահետ՝ հին Գողթան երգերուն չարունակութիւնն է աչքիդ տակ՝ փափուկ եւ ոգեւոյց կրկնութիւններով: Սակայն շատ տեղ ալ միեւնոյն խմաստը մերթ արեւելեան բանաստեղծական շարժունութեամբ, մերթ ռամկական պարզութեամբ փոքր պարբերութեան մը մէջ ըստ մասին նոյն կամ նման կամ տարբեր բառերով երկրորդելէն եւ երրորդելէն ետքը՝ վերջապէս այն մանուածապատ շրջաններէն ելլելու առեն՝ դեռ եական մաս մը կը տեսնես որ պակաս է, կամ բան մը ի կախ մնացած է. ուր որ անոր հակառակ ուրիշ տեղեր երկու երեք նախադա-

բնաւոր եւ խորին Հայկաբանութեան հետ բնական կերպով մը հիւսուած է բնաւանեկան բարբառը՝ առանց զոհելու հնութեան. հարթ ու դիւրուկ խօսուածքի մէջ ճշդիւ նկարներ, կենդանի պատկերներ. մանկական պարզութեանց մէջ առոյգ ոգի եւ յաճախ խայթող սրամտութիւն մը. — թող որ բովանդակ մտաւանդն աւելի զուարճացընել դիտած կ'երեւայ՝ քան թէ հաւատացընել: Բայց ամէնայն ինչ բնական է, առանց արուեստի եւ արուեստակութեան, եւ հարկ է ըսել՝ թէ հեն լոկ բնութիւն է խօսող: Վերջապէս լեզուաբեր խորին Հայկաբան, քերականական տրամաբանութեամբը ճշդիւ ռամիկ, ոճովն ամենեւին արեւելեան՝ այս եզական գործը բազմապատիկ արժէք ունի:

Սակայն եթէ ժամանակին կանխութենէն ըլլայ՝ եթէ ուրիշ պատճառէ, դեռ Խուզանդայ քովն այնչափ զգալի եւ բացայայտ չէ գրաւորէն խօսորութեամբ կամ դէթ այնչափ յաճախ չէ՝ ինչպէս յաջորդին:

Ղազարայ Փարպեցւոյ գրուածքներէն ունինք պատմագրութիւն մը եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. երկուքն ալ իրարու չատ եւ նման միեւնոյն լեզուաւ: Ընդհանրապէս գրաւոր լեզուին մէջ մարդ ու կոկ աշխարհաբար մի կը բանեցընէ շատ տեղ, մանաւանդ դէմ առ դէմ խօսակցութեանց մէջ, որ ոչ ատորին բիբա լեզու է եւ ոչ քաղցրութենէն անմասն, մանաւանդ թէ իւր տակաւ գրաբարին քով՝ գոն որ չանալով ու նմանելով կ'ուզէ ճարտարել, շատ ատոյգ եւ միանգամայն շատ գեղեցիկ ու զարդարուն է մեզի աւանդած աշխարհիկ լեզուն. — եւ յայտ է այն գրութեանց բուն բանաւորական արժէքն ու գրախաւոր արդիւնքը: Ասոնց մէջ ալ՝ կը նորոգուին Խուզանդայ վրայ տեսնուած ռամկական անյարիր անբերականն խօսուածքները, թէ եւ ոչ նոյնչափ յաճախութեամբ եւ ոչ նոյնչափ յանդուգն. մանաւանդ թէ

սութիւն մէկի ամիսփեալ է, որ կարդացողն ինք իրմէ պիտի զատէ, լուծէ ու լըացընէ: Զորօրինակ սովորաբար ամենեւին անպաշտօն են ԲԷԳԷ Ե—, ՂԷ, ԴԷՂ ՂԷ, եւայլն բառերը, այսինքն առանց յարակից մասին:

ուր որ իւր բնականին թողուած է փարպեցին՝ շատ պարզ դէպքերու մէջ գործածուելու կը յիշեցնէ՝ միեւնոյն որոշ բառերու եւ նշանակութեանց եւ դարձուածքներու գործածութեամբ։

Ա.յսպէս Բուզանդ եւ Փարպեցի՝ որ կը միաբանին այս կերպով իրենց ժամանակին հասարակ լեզուէն ճաշակ մը մեզի հաղորդելու, այս մասին մէջ շատ կը մերձենան իրարու, մանաւանդ թէ կը նոյնանան ալ. այնպէս որ առաջնոյն վերոյիշեալ յատկութիւններն աչքի առջեւ ունենալէն եւ երկրորդին հայկաբանութեան աստիճանը ճանչնալէն ետքը՝ կրնայ ամենայն ստուգութեամբ հետեւցուիլ թէ մեծաւ մասամբ աշխարհիկ լեզուէ մը փոխառեալ են այն բառերն ու դէպքերն ալ՝ որոնք միայն Բուզանդայ եւ Փարպեցւոյն ու նմանեաց յատուկ են, միանդամայն յաջորդ դարուց ժողովրդեան լեզուէն վկայուած։

Երկրորդ կարգը, (Զգօն եւ նոյնատեսակները) ոչ այնչափ փարպեցւոյն նմանութեամբ, որչափ բուն ինքեան հասարակ կամ ժողովրդական պարզ լեզուի կերպարանքը եւ մանաւանդ յետնագոյն ժամանակաց ոճակօրէնին նմանութեամբն եւ բուն մասին նոյնութեամբը բաւական նիւթ կը մատակարարէ մեզի՝ հին խոնարհագոյն լեզուի մը վիճակը՝ երբեմն նաեւ աշխարհաբար հայերէնին նախնական կերպարանքը փոքր ի շատէ ճանչնալու։

Ա.յս միայն յընդհանուր հատատուածները դեռ առանց օրինակի եւ վկայութեան՝ այնպէս ի հեռուստ չեն կրնար բացարձակ հաւատք պահանջել մեր ընթերցողներէն, որոնց այսչափս անտարակոյս անբաւական է մեծ խնդիր մը իրրեւ ապացուցեալ ընդունելու. եւ մենք կը փութանք այս ամէնն ի մերձաւոր օրինակաց եւ վկայութեանց վրայէն դիտել տալ։

5.

Ո՞րն է ուրեմն այս մանական հայերէնին, այս հին Հայոց առանին մասին կենդանացուցիչ բարբառային բնաւորութիւնը: Ընդէն ընդհանուր տեսութիւնս (թիւ 2.) ըստ մասին ցուցուց մեզի, եւ համեմատական լեզուաքննութեան մէջ երբեք աչքէ չկորսնցընելու կէտ մըն է՝ որ լեզուաց ընդհանրական շարժմանը մէջ զանազան մարդկային ցեղերը, նաեւ իրարմէ բոլորովին օտար, իրարու ամենաեւին անհաղորդ ազգերն ալ՝ իրերու թէ հաւասարական դաշնակցութեամբ մը միաբանած են միեւնոյն ժամանակին մէջ միեւնոյն զոյգ ընթացքն ընթանալու. եւ թէ՝ մարդկային լեզուին ատոճաններր՝ մարդկութեան հասակին ապարէզներն են: Ուրեմն այն հին բնաանեկան կամ ամկական հայերէնէն սպասուելու յատկութիւններն անոնք են՝ զորոնք խօսողութեան բնական ընթացքը կը պահանջէ. այն յատկութիւններր՝ որոնցմով միշտ յետագայ ժողովրդեան մը լեզուն որոշ նկարագիր մը կ'առնու իւր նախընթացին նկատմամբ կամ նաեւ հասարակ ժողովրդեան օրըստօրական խօսուածքր՝ ժամանակակից մտաւորութեան բարձր խօսուածքին նկատմամբ:

Եւ նախ ընդհանուր յատկութիւններէն սկսելով՝ կ'ըսենք թէ ճշդիւ բանասիրական աշխարհաբարի մը էական նկարագիրն է ասոր ալ նկարագիրը. այս ինքն պարզած լեզու ըստ քերականական մասին, միշտ դիւրագոյն եւ նուազ կնճռոտալ ձեւերու նախամեծարութեամբ՝ որ Պարզման սկիզբ անուանած ենք, բայց եւ զարդարուն, մեղմ ու փափուկ, միանգամայն հատու եւ բացայայտ. որոնց վրայ աւելցընենք նաեւ որ ինքնակաց անկախ լեզու մըն է եւ բուն ազգային. այս ինքն օտարութենէ (յունութենէ) անխառն: Եթէ այս յատկութիւններն օրինակներու վրայ ալ հաստատուած գտնենք, տարկ կ'ըլլայ ըսել թէ բնութեամբ իսկապէս աշխարհաբար մըն է այն հին հայերէն հասարակաց

լեզուն. Թէեւ գուցէ սկզբնաւորեալ աշխարհաբար մը՝ որ քանի մը դարէն պիտի լքանայ ու գրաբարէն զատուի, երբ որ աւելի միօրինակութիւն տիրէ ձեւոյր մէջ եւ երբուն երկակողմանի տարանջատ դէպքերը հաստատ կերպարանք առնելով բուն կանոնաւորն ըլլան յաջորդող լեզուին մէջ. — կամ թէ բսել՝ որ հոս (եւ դարու մէջ) կերպաւորուածը քանի մը դար եղբը գրի առնուեցաւ:

Իսկ մասնական յատկութիւնները գլխաւորաբար կը տեսնուին՝ Բառական մասին, Սուազաբանական կամ ճշդիւ քերականական ձեւերուն, Համաձայնութեան օրինացը եւ վերջապէս խօսքի ձեւերու եւ դարձուածներու վրայ: Եւ են՝ 1. բառեր եւ անոնց նշանակութիւնը. 2. բառերու ձեւը. 3. հոլովներու եւ յոքնակիներու կազմութիւնը. 4. թուական եւ մասնական անուանք. 5. նախդիր եւ նախադրութիւն. 6. բայ եւ դերբայ 7. համաձայնութիւն. 8. խնդրառութիւն. 9. կիրառութիւն եւ 10. խօսքի ձեւը կամ շարադրութեան ընթացքը:

Հիմայ որ նախնեաց գրուածոցը վրայէն կը սկսինք այն լեզուին քերականական մասնաւորութիւններն ի մէջ բերել, պատշաճ կը համարինք քանի մը բան յառաջուընէ ծանուցանել:

Նախ. Եղած դիտողութիւններն ու բերուած օրինակները գլխաւորաբար երկու բան կը հաստատեն. մէյ մը՝ հին մատենագրական հայերէնին ժամանակակից ընտանեկան կամ ռամկական հայերէնի մը գոյութիւնը. եւ մէյ մ'ալ՝ որ հիմայ աշխարհաբարի յատուկ մնացած կամ գուտ աշխարհաբար երեւցած բայաոերութիւնները արդէն շատ հնուց կենդանի էին՝ մանաւանդ նոյն հատարակ լեզուին մէջ. կամ թէ բսենք, գրաւոր լեզուին մէջ ցանցառ՝ բայց բնտանի խօսուածքի մէջ, որչափ կ'երեւայ, սովորական էին:

Երկրորդ. Հին նախնեաց գրուածոցը՝ յետին դարուց օրինակողներուն ձեռքէն կրած բազմապատիկ կամայական փոփոխութիւններն ու աղաւաղութիւն-

ներբ մտածելով՝ թէպէտեւ հոս բերուած օրինակներուն զատ զատ ամէն մէկուն երաշխաւորութիւն չունենանք հաւատարմութեանը, (որովհետեւ իրօք շատ բան հնագոյն ձեւէ նորագոյնի դարձած, ինչպէս նաեւ ամկականի նման բուն հին ձեւեր ճշդագոյն գրաբարի վոխուած կը գտնենք.) սակայն յընդհանուրն առեալ՝ հարիւրաւոր եւ աւելի դէպքերուն վրայ ամէնուն մէկտեղ չենք կրնար լիուլի վստահութիւննիս չդնել. մանաւանդ ուր որ ամէն ձեռագիր օրինակներն իրարու միաբան են, կամ թէ երկու նոյն կարգի գրութիւնները իրարու վկայ կ'ելլեն. գրաբարեան Ջգօնի տարակուսական մասերը Եփրեմի թարգմանութիւններէն կը ստուգուին, որ միեւնոյն լեզուաւ գրուած են. եւ բան այսմ ուրիշներն ալ:

Երրորդ. Բոլոր գործոյս ընթացքին մէջ ուր որ բառ մը կամ նորագոյն ձեւ մը այս ինչ կամ այն ինչ դարէն կ'բանենք, իմանալու է թէ մեր քննութիւնները նոյն ժամանակէն կը ցուցընեն. բայց ոչինչ ընդդէմ է որ մէկը կամ մէկալը աւելի կանուխ սկսած բլլայ լեզուին մէջ:

Ա.

Քառագիտական մասն: — *Բառից մէջերը գլխաւոր մասերէն մէկն է որով հիմայ մեր երկու հայերէնները իրարմէ կը զատուին: Բանասէր աչք մը չի կրնար առանց մտադրութիւնը դրաւուելու տեսնել հին գրաբարի մէջ այնպիսի որոշ բառեր՝ որոնք եթէ իրրեւ արմատ եւ եթէ իրրեւ ածանց՝ իրենց գրիւքը, կազմութեամբն ու նշանակութեամբը ամկօրէն կամ նոր հայերէնը կը յիշեցընեն:*

1. *Բառեր եւ նշանակութիւն:* — *Քիչ չեն իրօք շատ հին ժամանակներու մէջ եւ յանուանէ վերոյիշեալ երեք կարգ գրութեանց մանաւանդ կերպով մը սեպհական եղած բառեր՝ որ հին գրաբարի հաստատակօրէն անսովոր՝ եւ յատկապէս ստորին եւ յետին գրուց միայն աշխարհաբար լեզուին մէջ մնացած են:*

Ա յապէս են օրինակի աղագաւ՝ —ՆԵ[1], (փխկ. ամե-նայն.) —[2], (եւ.) ՂԻ[3], (բազում կամ առաւել.)

---

* Ցետագոյ օրինակներուն մէջ յիշեալ երկք կարգի գըրքերէն եւ փարպեցւոյն գրուածներէն զատ, որ Բ, Զ, Ը եւ Փ կը նշանակենք, ուրիշ հին մատենագրաց քով գտնուած տեղերն աստղանիշ որոշած ենք։ Միայն քանի մը հին ռամկախառն մանր գրուածներ ալ կը գտնուին փարպեցւոյն ժամանակներէն, որոնցմէ յառաջ բերուած օրինակները՝ թէ իրենց քիչուորութեանը եւ թէ մանաւանդ լեզուին նմանութեանը պատճառաւ փ գրով կը նշանենք։

1. Զ—ՆԵ ՇԱՑԵԱԼՆ. Բ։ Ց—ՆԵ ԱՐԱՐԱԾՈՑ. Զ. ստէպ։ ԱՆԵՆ առանց գործելոյ անկատար է. Ը։ (Բուզանդայ այս հատուածը՝ ի գտատատանացն —ՆԵՆԻ՝ անչէջ հրոյն եւայլն. սխալ օրինակութիւն կ'ենթադրենք՝ փոխանակ —ԻՆԻՆ, ձեռագրաց ՛ եւ ր գրերուն մեծ նմանութեանը պատճառաւ։) Ա՛ՆԵ բառը միջին դարէն ասդին սկսած է յաճախել. իսկ բուն մատենագրական լեզուին մէջ միայն բարդութեան մեացած էր. Ա՛ՆՆԱՍՊԱՏ. ամենատես. ամենատէր. ԱՄԵՆԻՇԽԱՆ. ամենուսոյց, եւայլն։ Որովհետեւ —ՆԵՆԻՆ արմատն է այս բառը, անտարակոյս անոր բուն հին ձեւն էր՝ ռամկին մէջ պահուած։

2. Ա յս նախնական չաղկապին՝ հին ժամանակներէն բացայայտ կերպով գործածուելուն երկու օրինակ կը գտնենք, գուցէ երկուքն ալ երկբայական. *ԶՐոյց — չաղփաղփութիւն։ Գարգմանակ ոսկի, — ի պատիւ գլխոյ՝ հանդոյցք թագի. Բ։ Ստորին գարուց մէջ յաճախած է գլխաւորաբար տաղաչափներու քով։ Իսկ հին գրաւոր լեզուին մէջ բարդիչ մասնիկ կամ յօդակապ եղած էր փոխանակ Ե—ի. ԵԼԵՒՆ—ՏԱՍՆ. ուԼԹ—ՏԱՍՆ. կալ—կապ. Հարց—փորձ. այր—ձի. մարԹ—պատշաճ. պարտ—պատշաճ. զինչ—զինչ մեղուցեալ իցէ։

3. Շ—Ր —ՆՔՈՒ ըմբռնեալ է գիս։ Շ—Ր ՓՅՆԻ տայր ըմպել. ՂՐ ՆԵՂ—ՐԻ—ՆԻ՛ հասանէն. ՂՐ ՓՈՒՅ փորձեաց։ Շ—Ր ՐՆՉ խօսեր. ՂՐ ՂՒ ընդ իրեարս չփոթեաց։ Ցառաջիւ ՂՐ լեալ ի միոջ վայրի. ՂՐ յամառեաց այրն. ՂՐ զանձնս յանդուգն վարեցի. եւայլն. Բ. (բայի վայ բաւական կը գտնուի ամէն կարգի գրոց մէջ. այսպէս անդիր ժամանակաց երկերէն ալ՝ Շ—Ր ՅՕ—ԻՅՅՅ զՔԼՔ։) * Ի ՂՐ ՅՕՄՈՒ—ԼԻ. դեռ. աւուր ՂՐ կայ։ Շ—Ր եւ բազում —ՆՔՈՒ. կամ՝ ՂՐ բազում —ՆՔՈՒ. կարի իսկ ՂՐ ԳՐՕՅ—ՈՒՆԻՄ։ — Շ—Ր —ՆՔՈՒ ճանապահորդեալ էր։ Շ—Ր ՎՐՆՔ հասանէ։ Ի ՂՐ —ՀՒՔ. Փ. ստէպ։ — Փարպեցին բսած է նաեւ ՂՐՈՆՂ, փխկ. բազմանալ. կայ նաեւ ՂՐ—ՐԻՆ, փխկ. բազմութիւն, յաճախութիւն, Բ եւ Ը կարգէն։

մանաւանդ մակբայի կամ ածականի վրայ[4]*, (փխկ. յայժ կամ կարի.) հեչէ, (բաւական:) ի գոյր, (արտաքս.) եւ ուրէք, (առաւել.) կը դանուին հնոց քով, բայց շատ յաճախ՝ Բ, Զ, Ւ, Փ կարգերուն մէջ*[5]*: Նշանաւոր է Զ կարգի գրուածոց օրհնութիւն բառը, մեր ռամկին օրհնուած (օղորմած) ըսածը, որն որ փոխանակ կանոնաւոր ձեւով գոյր հոգւոյն հոլովուելու՝ կը դանենք իբրեւ մէկ բառ՝ օրհնութիւն հոլովուած, եւ աւելի որոշիչ կերպարանք մը կ'առնու ծայրի յօդովը՝ յօրհնութիւնն*[6]*: Բոլոր եւ իբեր բառերուն վրայ՝ որ նոր հայերէնին բուն սովորականներն եղած են, քիչ մը վարը կը խօսինք: Տեղ որ յայտնապէս պէղի բառին արմատն է, եւ հիմայ աշխարհաբարի մէջ մնացած, նոյն երեք կարգ գրուածներուն եւ Փարպեցւոյն մէջ ալ երբեմն կը տեսնուի*[7]*:*

---

4. Շատ հեռի են. շատ ծանր լինի. շատ ուրիշ. շատ վտիտ է. շատ լաւ է: Անվերահ եմ շատ. շատ նուազ եմ. Փ: — Ո՞վ շատ երկայն գլաքաթան, փրկիչն Թէոդա: Ո՞ր շատ են, տիւրքն եթէ դիշերքն. Զ: Ժողովուրդքն Հայոց յոյժ շատ են քան զժողովուրդն Հրէից. Փ:

5. Նոր լեզուին շատ համեմատ կու գայ ուրիշ ածականին մակբայօրէն գործածուելիքնը. Ուրիշ զարդարուելնէ փոյթ արասջիք. եւ ուրիշ զօրքն պարսից. Բ: Ուրիշ ձեզ ասեմ որ զիմաղդ հարկանէք. Զ: Ուրիշ շապուհ առ զնորա քաջութեան փորձ. եւ ուրիշ վասն այսր կարի խնդան. Փ:

6. Եղեւ խաւար յօրհնութիւն: Եկին ի շամրնէ յօրհնութիւն: Խաւարեցաւ լոյսն յօրհնութիւն. Զ:

7. Յարցես յայն պէղ՝ որ բնակ իսկ իցէ հոգն. ի բուն բանակի պէղն: Ի պէղոյ իշխանութեանն իւրեանց. Բ: Հեռեւեալներըը ներգոյական հոլով են՝ (փխկ. է պէղոլ.) Ի պէղ մտոյ. է պէղ պատուականի. է պէղ վիճակի նոցա: Ի պէղ մարգարէի. (այս ինքն է պէղոլ կամ է-պէղոլ մարգ.:) Նոյնպէս կը դանուի մանաւանդ եւ գարուն կէսէն եւրը՝ պէղ. պէղոց, պէղէ. որ է գարէն ապին աւելի հասարակ եղած կը տեսնենք: — Այս արմատը գարձեալ մոլորեալ հին բարգութեան մէջ մնացած է: Փարպեցին ունի նաեւ բռնի-պէղ, ի-պէղ, եւ գարու է՝ բռնապէղ, (բռնելու տեղ, կոթ.) բռնել եւ պէղ բառերով բարգած. (բռնել բայը քիչ մը վարը:) — Զգօնի նիզակապէղ բառը սխալ գրութիւն կ'երեւայ:

Ընտաբակոյս ասունց կարգէն են դաս մը բառեր ալ՝ որոնց գործածուելիքնը հին մատենագրական լեզուին մէջ շատ ցանցառ էր՝ առանց (գէթ ըստ մեծի մասին) խորհի կամ խոտան համարուած ըլլալու. իսկ յաջորդ դարուց ռամկօրէնին մէջ շատ հասարակ կամ մանաւանդ միակ սովորական եղած է[8]: Զորօրինակ հնոց քով ընտիր բառ է այծ, բայց ճշդագոյն մատենագրական ոճոյն մէջ ըզբ-ղիւ-ն նոյնանշանին հետ համեմատելով՝ հաղիւ գուցէ հարիւրին մէկ գործածուելիքն ունի, եւ քիչ տեղ առանց անոր կը բա-

---

8. Ընդպէս են՝ լ-ա փեկ. ասուեր. գ-ոխ, յատակ. լ-լ-ի, ողն. վէշ, ուշն, պարանոց. ճ-ր, հնար. ոբէլ, ուրդն, զատ. էրէյ-ն կամ էրէյ-ն, երեկոյ. հ-ղ, (նոյնպէս հին ռմկ. իսկ նոր՝ հէղ.) անգամ. ա-ք-գ-ն-ի, աշխատասէրութիւն. ֆ-ա-ր, թիւր. ն-ր, անօսր. հ-ա եւ բ-ր-ի, պինդ եւ անօսր. գ-ի, ջերմաջերմ. է-ի, փակեալ. գ-ա-ր, գժուարին. հ-ա-գ-ի, հասատատուն կամ հաւատամի. յ-ի-ն, վատաակիմ. էրկ-ի, գիրկս արկանեմ. գ-է-ն-ի, համբուրեմ. գ-ի-ի, (հին ռմկ. վ-ի-ի.) զահի հարկանիմ. ծ-գ-ի, ծ-գ-ց-ի, (եւ ներգրծ. ծ-գ-ց-ա-ն-ի, Փ.) մերձենամ, մատչիմ. բ-ն-ի, բ-ն-ե-ի, բուռն հարկանեմ. գ-յ-լ-ի, գնամ. ա-ր-մ-ա-ի, (ռմկ. ա-ր-ն-ա-լ-ի) զարմանամ. ը-ր-ի-ն-ի, (հին ռմկ. ը-ր-ն-ի-լ. նոր՝ ը-ր-ն-ի-լ.) զարկուցանեմ, հարկանեմ. ն-ի-ի ի-ե-ա-լ, թուղթ ընծեռնուլ. ը-ա-ց-ի-լ. է-ա-ե-ւայլն. — որոնց մեծ մասը գարձեալ վերոյիշեալ մատենադիրներուն յատուկ է։ Առանցք՝

Գ-է-ն-ի-ի հին բառ մըն էր՝ գրաւորի մէջ միայն մէկ երկու անգամ գործածուած. «Կամքի գ-է-ն-ի-լ զգարշապարս ոսից նորա. եւայլն. եւ անկէ գուբս մինակ է-ի-լ-ը գ-է-ն-ի-լ ոճին պահուած։ Ասկէ է է-ի-ը-գ-է-ն-ի-լ բարդ բայն որ մէկ կամ երկու տեղ Զ կարգին մէջ կը հանդիպի, իսկ ասկի գարձեր գուբս (Ա կարգին եւ բոլոր յաջորդացը քով) շատ սովորական եղած է։

Փ-ի ա-ն-ի-լ ոճն ունինք Զ կարգէն, այսինքն՝ փակել. եւ Փարպեցին ըսեր է՝ Գուցէ է-ի իցէ գուբս։ Ահ գարու գրաբարէն է՝ Զկապեալս որ է է-ի՝ արձակեսցե. (տես է բաց. Քեր. եր. 127։) Նոր գաւառական մ՚ալ է-ց բառին տեղ է-ի կը գործածէ։

Հ-ա-գ եւ բ-ր-ի որ դէպ-ա-ո-ր-ա-ր Զ եւ Ա կարգին եւ յաջորդացն են՝ այս խօսքին մէջ իրարու բաղաձեան բառեր կը տեսնուին. Երկաթ որ խիտ եւ հ-ա-գ է, կերպաս զի ոճնիւ եւ բ-ր-ի է։ Զ։ Աւելի գործածական էին ասունց ածանցներն ու բարդերը։

նի՝ կամ թէ նոյնը չկրկնելու կը ծառայէ. իսկ այս չորս կարգ գրութեանց շատ աւելի սովորականն է, եւ մանաւանդ փարպեցւոյն բուն եւ գրեթէ միակ սովորականը. անոնցն են՝ «-ՔԵԼ, «-ՔՈՐ, «-ՈՅՔ ածանցներն ալ: Եւ ահա այդ «ՈՅՔ բառն է ցայսօր մեր ռամկին դիտացածը, եւ «ՂՐՈՒՆՔ խափանուած է:

Ոչ եւ չ բացասականներուն ալ համեմատութիւնը կը ցուցընէ որ առաջինը ճիշդ եւ ծանր գրաւորը համարուած էր, (ինչպէս առ հասարակ սուրբ Գրոց թարգմանութեանը մէջ կը տեսնուի.) երկրորդը՝ թէեւ զարդարուն ոճոյն մէջ շատ յաճախած, սակայն բնաւ-նեկան բացատրութեանց մէջ ալ գլխաւոր բանողն էր[9]: Եւ աւասիկ նոյն չ մասնիկն է ամէն առեղնուան ռամկօրէնին սեպհականուածը. իսկ «չ անհետ եղած է:

Բառերու գործածութեան հետ կից կ'երթայ նաեւ նշանակութեանց տարբերութիւնը: Այս նկատմամբ դեռ ե դարուն մէջ քիչ բան ունինք դիտելու, սակայն կարեւոր են եւ որոշիչ նշանակները: Որ գերանուան չէ շաղկապի նշանակութեամբ գործածուիլը՝ թէեւ ճարտարութեամբ բանեցուած ալ ըլլայ, գրաբարի վարժած ականջներու շատ որոշ աշխարհաբար կը հնչէ, մանաւանդ երբ որ յաջորդ ապառնային տեղ ալ սահմ. ներկայ դրուած է[10]. — Թող ուրիշ շաղ-

9. Ես մկրտեալ չեմ. ի վերայ նոցա ինաս ինչ որ յայտ լիցի, եւ դատաստան ոչ է զհետ. գործոյ ինչ գոյ է, իմասաուն բանից եւ լսել իակ չէ՞ք: *Քան զայն ինչ յոյժ չէ:

10. Ընդունելս արարից քեզ՝ «ր ասես թէ շատ է. (զի ասացես:) Նշան քեզ այս լիցի՝ «ր մեացի մանուկն: Զինչ է այս «ր ի սուգ մտեալ եմք: Ընդունելի զսյրացոյց զթագաւորն՝ «ր ապա առ հրաման: Աղաչեին՝ «ր զայս ողջ անարատ հասուցանել մարթացան. ի: Գիտութիւն լիցի քեզ՝ «ր հարկս քեզ ոչ ոք տայ: *Խորել զիս քեզ կամիս՝ «ր դու միայն իցես առուած: — Արտաքսութեան արժանի են բաղադրեալներն ալ. «ր չէ. (որպէս զի.) Զ. (տես քեր. երես 135:) Փարպեցին կը գրէ նաեւ՝ Մինչ «ր այդր լինիմք: Բարձրագոյն գրութեան մէջ ալ կայ ասելագրութեամբ՝ Ց-ըժամ սով «ր լինիցի. (տես աչխարհաբար՝ քանի «ր. երբ «ր.) — որոնք միջին ռամկօրէնին եւ առօրեայ գարուց գրաբարին մէջ ալ կը տեսնուին:

կապի կամ մակբայի տեղ գործածուիլն ալ, որ Համաձայնութեան մասին մէջ քիչ մը վարը կը տեսնենք։ Այսպէս ալ ԸՆԵԻ շաղկապ փոխանակ ԵՐԵԻ[11], որ ինչպէս յայտնի է, հին գրաբարի մէջ խօսքի սկիզբը շատ ցանցառ կը հանդիպի[12]. ուր անոր հակառակ ԸՆ՝ միշտ առկօրէնի գրեթէ միակ թեական շաղկապն է. իսկ նոր առկօրէնի մէջ միայն ԸՆ ձեռացած է՝ որեւիցե նշանակութեամբ ու գործածութեամբ, եւ ԵՐԵ անհետ եղած է։ Հարցական ՈՐ մակբայն որ միայն ներգոյականի նշանակութիւն ունի, արդի լեզուին մէջ թէ ներգոյական է եւ թէ տրական, (այսինքն՝ դադարում եւ շարժում միանգամայն.) եւ այս վերջին նշանակութեամբ յիշեալ հեղինակաց քով կը գտնուի ՈՐ փոխանակ ՅՈ[13]. (տես Յաւել. երես 466։) Նոյնպէս ԵՐԲ՝ որ միշտ հարցական կամ կէս հարցական է, քանի մը անգամ գործածուած է հինէրէն՝ փոխանակ ՅԵՐՔԱՄ կամ ԷՔԵԼ ըսելու[14]։ — Ասոնք եւ ասոնց նման նշա-

---

11. ԹԷ քեզ պէտ իցէ, այլ զինչ կամիս խօսել խօսեաց։ ԹԷ զպայ, ասէն, մեծ պատերազմ առնէ. Բ։ ԹԷ նա բաժանեաց զթագաւորութիւնն, ես զնորա կնի երթամ. ՌԸ նա եթող զԱստուած, ես զնորա ճանապարհն ունիմ. քաւ ինձ. Զ։ ԹԷ պիտի եւ պլ ինչ՝ ասա։ Այն ամենքեան ՌԸ ուրեաց տեսան զոճիկ ուտեն, չէ սակաւ ծախսն. եւ ՌԸ գաշխարհին ուտեն, շատ փոանգ հասանէ աշխարհին մարդկան. իսկ նա ՌԸ լինի՝ զնոր տանն համչար ուտէ. Փ. տեպ։ — Այս կարգս է Բ–յց ՌԸ աւետարանական շաղկապն ալ, որ նաեւ հին մատենագրական լեզուին մէջ իրրեւ զարդ կը գտնուի՝ ընտանեկան գեղեցիկ ոճով. ԹԷ կամիք եւ ՌԸ ոչ կամիք՝ Բ–յց ՌԸ մտանենմ. (ուզէք չուզէք՝ պիտի մտնեմ.) Բ։ Նմա՝ որպէս կռմոլ Բ–յց ՌԸ անուր պիտի արկանել. ոչ էր բան ի խօսին է՝ զոր ՌԸ չէր լուեալ. Փ։ *Ջինչ օգուտ անտի իցէ՝ Բ–յց ՌԸ միայն ՀԱս։

12. ԹԷական նշանակութեամբ սովորաբար կը գործածուի՝ ԶԷ ՌԸ, –գ– ՌԸ, ՙ–՛ ՌԸ, ՌԸ գ–յն, եւայլն։

13. Ո՞–ր երթայք. Ա։ Ո՞–ր երթաս. Փ. (այսինքն՝ յո՞ երթաս։) Նոյն կերպով Բ եւ Զ կարգերուն մէջ ՈՐ, ՈՐ եւ Ո–յ–ր, ՈՐՐ գրեթէ հաւասարապէս իրարու տեղ գործածուած են. որ նոյնպէս յետոյ Է դարու մէջ յաճախած կը գտնենք։

14. Զգօն գրքին եւ Փարպեցւոյն գրուածոցը մէջ շատ

նակութեանց գործածութիւնը, ինչպես յայտնի է, լեզուին քերականական մասն ալ կ'այլայլէ։

Մնացած սովորական բառերէն՝ կրկնել մանաւանդ որաբար փարպեցւոյն (տեղ տեղ ալ Զգօնի կարգին) գործածական է, փոխանակ ընդհանուր բայի. ուր որ դրաբար կրկնել՝ կանչել կամ բարձրաձայն ընթերցանուլ էր[15]. (տես եւ քեր. երես 71։) Լռել եւ վախ ածականները պարզապես բարի եւ շար նշանակելով՝ (կամ մանաւանդ պարզապես լռե՝ արի եւ քաջ բսուելու տեղ, լռանալ իբր քաջանալ եւ լռութիւն իբր քաջութիւն) շատ սովորական են նոյն գրքին մէջ։ Զգօն եւ նոյնանեւսականները կ'բսեն՝ Զոգան յորդորել. ինչպէս մենք հիմայ կ'բսենք՝ Մեռան ու արքայութիւն ցոյին։ Թէ, որ մեր ռամիկը գաւթի տեղ կը գործածէ, կը գործածէ նոյնպէս Զգօն ալ՝ Թէ ողբոց բսելով, ուր ուրիշները ցաւէն ողբոց բսած են։ Աւելի որոշիչ բան է՝ մէջ բառին իբր այդ կամ իբր ոտ գործածութիւնը, ինչպէս միջին դարու եւ հիմակուան նոր լեզուին մէջ. որ գործեալ մանանական անուանց մէջ պիտի տեսնենք։

(Զենք յիշեր այս տեղս ուրիշ մեծամեծ տարբերութիւնները որ բուն դրաբարին կը վերաբերին, եւ այս կամ այն գրուածոց որոշ նկարագիր մը կու տան։)

սակս կը հանդիպի. Երբ գայ եւ մեռանի՝ աւերի երուսաղէմ. Երբ սպան զԲաղատասար. եւայլն։ Անկէ դարս քանի մը տեղ ուրիշ դրոց մէջ ալ. *Երբ լսեն՝ ուրախ լինին. եւայլն։

15. Նոյն երկու գրքերուն կրկնել բառը նոյն գրուն մէջ անտարակոյս քիչ մ'աւելի ռամկական կը հնչէր։

Նոյնպէս նշանակութեանց նորութեանը կը վերաբերին՝ Վերանալ՝ որ վեր ելլել, բարձրանալ կը նշանակէ, կը հանդիպի շատ քիչ տեղ հիմակուան աշխարհաբար առմնութիւ բանած. այսպէս է Զ կարգէն՝ Հնազանդեցաւ գազանն սպէ ոչ եթէ վերացաւ. (բարձաւ ի միջոյ. վերացաւ։) Իսկ նոյն կարգէն ուրիշ տեղ մ'ըսուածը՝ Զմուրսան վերացաւ, յայտնապէս դրչի սխալ է՝ փոխ. վերածաւ. (փոքրեցաւ։)

Հարատ եւ հարատանալ խուզանդայ բուվ աշխարհարար նշանակութեամբ կը գտնուին. զորօրինակ. Լցան գանձիւք բազմօք եւ անչափ մեծութեամբ, եւ հարստացան անցին ըստ չափ։

Հին մատենագրութեան մէջ այս բառերու խըտրութիւնը դիտելով՝ բնականապէս ինդիր կը շարժի՝ թէ ինչո՞ւ արդեօք մատենագրական լեզուն ամէն ծանօթ ու պիտանի բառ ի գիր չէ անցուցած. եւ կամ թէ ինչո՞ւ է արդեօք որ գրաւորին անսովորներն աշխարհաբարի միայն մնացեր են եւ անոր սովորականներն եղեր, թէեւ բան մեծի մասին արմատ բառեր, առաջին կարգի գործածական բառեր եւ բուն հին ու ազգային բառեր բլլան: Խնդրոյն լուծումն ընդունած կը համարինք, եթէ նախադասութիւնը շըջենք եւ հարցընենք՝ թէ ինչո՞ւ արդեօք այդ աշխարհաբարի յատուկ եղածները գրաւորին անսովոր եղեր են. — յայտնի է՝ որ հասարակ լեզուի մը յատուկ ճանչցուած բլլալնուն համար: Եւ ասկէ՝ դիւրաւ կը հասնինք միւս երեւութին ալ մեկնութեանը՝ թէ ինչո՞ւ աւելի բնաւանեկան բարբառոյն մերձաւոր լեզու մը բանեցընողներուն քով յաճախ են առոյգը, եւ ոչ մէկալնունց որ աւելի ճիշդ մատենագրական լեզուի յարած են:

Թերակատար գաղափար մը տուած կ'բլլանք նոր կամ նաեւ ռամիկ լեզուաց վրայ՝ եթէ ուղենք ենթադրել որ բացարձակապէս նորութիւն են, այս ինքն միայն որոշեալ նոր տարբներէ կազմուած են՝ ուր որ իրենց նախնականէն կամ իրենց հին գրաւորէն կը խոտորին. թէ բառերու գործածութեան եւ թէ նշանակութեանց նկատմամբ: Ռամիկը շատ անգամ այնպիսի ծածուկ հնութեանց աւանդապահ է՝ որոնք գրագէտ մը միայն իւր խուզողութեամբը կրնայ գըրբերուն մէջէն հանել: Ա.յսպէս շատ յաճախ է տեսնել չէ թէ միայն այնպիսի բառեր՝ որոնց գոյութիւնը հին գրբերէն ճանչցող բանասէր մը յանկարծ զարմանքով դիւղացւոյ մը բերնէն կը լսէ, եւ կամ դիւղացւոյն ու ռամկին սովորականը հին գրոց մէջ տեղ մը կը գտնէ. այլ եւ այնպիսի արմատներ՝ որոնց միայն ածանցը ծանօթ է մատենագրութեան մէջ[16]: Շատ հայերէն

16. Մեր հին գրոց մէջ տեղ մը գտնուած ծաղկի անունը հօրոտն է՝ հօրոտն, դեռ այսօր Հայաստանի անդրագետ դիւ-

բառերը որոնք հին գրոց մէջ հազիւ հետք մը թողուցած են կամ թէ ամենեւին անյիշատակ մնացած են, մենք մեր ժամանակին ոամկէն լսելով՝ նոր կամ աղաւաղեալ կը համարինք, քանի որ մանաւանդ քննութիւններ չենք բրած։ Գրաբար ձո–ինչ, ճնճղուկ, խձպել, շփչել, եւայլն բառերուն արմատները միայն մեր ոամկօրէն լեզուն պահած է մեզի՝ ձի– եւ ձո–ին, ճնճո–ղ, խձիպ, շփչել բառերովը[17]. որոնց վերջիններն երկայն առեն նոր կամ գէթ վերջին դարերու ոամկօրէն կը կարծուէին. եւ անոր հակառակ նոր ժամանակներուն բարդութեանցը մէջ բուն հին արմատներ թաղուած կը մնան. վկայ են ճոպիկ[18], շանփին, օրհասաբաղ, (կէս.) եւայլն բառերը։ Նոյնպէս իմանալու ենք ուրիշ շատ բառերու համար ալ՝ որոնց մեր քննութիւնները դեռ չեն հասած, եւ որոնց սկիզբը մեր կարծածէն շատ աւելի կանուխ է[19]։

ղացիքը պահած են՝ հօրոդ մօրոդին ձայնով։ Օսար ազգերէն՝ հին պատմութեանց մէջ կը յիշուի որ դեռ լատիներէն լեզուին կենդանութեան առեն ոլոռն ընդհանրին՝ ժամանակին դիւղացիքը herbilia անուն կու տային. մինչեւ հիմայ, կ'ըսէ քանդու խալացի պատմագիրը, մեր գեղերուն մէջ կը լսուի erbii կամ erbei. Թէոփիլակտոս բիւզանդեան պատմագիրը (պատմ. Բ. 15. տպագր. Պոննի, 1834.) յառաջ կը բերէ Զ դարու մէջ պատերազմի առեն Ջրբեպանին եռեւէն ոմանց ազաղակելը իրենց դաշտին լատիներէնովը՝ retorna, (ետ դարձիր.) որով զօրաց մէջ շփոթութիւն մտնելն ու նոյնը իրարու բարձրաձայն կըրկնելն ու բանակին ցրուիլը. (“ἐπειχωρίῳ τε γλώττῃ, ῥετόρνα“,, որ բառը հին դրաւոր լատիներէնի անծանօթ՝ եւ հիմակուան իտալերէն բայն է՝ ritorna, եւ գաղղ. retourne.)

17. Ընտարակոյս նոյնպիսի արմատ մըն է հիմակուան ճնճղ բառն ալ, որ գրաբարի մէջ ճնճիղ ձեւով կը գտնուի։ Երկիղ հին բարդութեան արմատն որ ճի–ղ, ճիղ, ձեւերով միջին եւ վերջին դարերու սովորական բառն է, Ա կարդին մէջ ալ կը տեսնուի ճո–ղ ձեւով եւ բազմաճի–ղ բարդով։

18. Արմատը ճո–ղ՝ Ա կարգի գրքերէն ունինք, որուն հնութեանը կը վկայէ պրսկ. չո–ղ-պո–ի (աչողաձեռն) բարդ բառն ալ։

19. Եթէ հետազօտութիւնները յառաջ վարենք՝ կը գտնենք որ յետին (ժ—ԺԹ) դարերու մէջ գործածուած քա-

2. Բառերու ձեւը: — Մեր արդի լեզուն գրաբարէն՝ կամ ընդհանրապէս նոր լեզու մը իր հնագունէն զատող երեւելի զանազանութիւն մ'ալ է բառերուն ձեւը կամ կերպարանքը. եւ ինչպէս յայտնի է, (Թիւ 2.) նոր բառերն առհասարակ ամփոփմամբ, սղմամբ, կրճատմամբ պարզուած կ'ըլլան հիներուն բաղադրութեամբ: Ա.յս մասին բաւական է հին ժամանակներէն քանի մը հետքեր գտնել՝ որոնք մեզի լեզուին բռնելու սկսած ուղղութիւնը կամ անոր բերումն ու դիտումը ցուցընեն:

Մեր հին գրաբարին վերիվերոյ ակնարկութիւն մը անմիջապէս խորհրդածել կու տայ թէ — ձայնաւորին յաճախութեամբը ծանրաշարժ ընթացք մը առած է լեզուն, որ կրնար այս նկատմամբ թեթեւացում մը վերցընել: Բայց ի սրմատական ոյժերու բազմութենէն՝ կը տեսնենք որ բառերուն կազմութեան կանոնն ալ նոր պարտք մը կը դնէ ոյժեր աւելցընելու, գլխաւորաբար իբրեւ ածանցման եւ բարդութեան յօդակապ: Ա.յդ ամփոփման բան սովորութեան մեր ականիկը պիտի ըլլար սկիզբ ընող [20]. ինչպէս քանի մը դար եառքը

նի մը բառեր ալ որ գրաբար չեն, այնչափ հին են՝ որ մեր մատենագրութեան սկիզբէն ալ երիցագոյն կ'ելլեն ժամանակաւ. զօրօրինակ ը-է-ոյ, որ Թարգմանչաց ժամանակէն գարերով յառաջ արձանագրուած պարսկերէնին մէջ կը կարդացուի. է-բ-է, որ հնուց ի վեր մեր դիւղացոց մէջը պահուած կ'երեւայ, եւ որուն սուուգաբանութիւնը հին պարսիկ բարդութիւն կը ցուցընէ, այս ինքն կովու-իւղ. նոյնպէս գ-է-է բառը, թէեւ նիւթապէս նոր հայերէնի երեւոյթ ունի, հաւասարապէս հին ծագումոյ եւ Պարսից գործածած անուն էր, զուգ Հայոցմէ փոխառեալ:

20. Կը պատահի թէ հին Հռոմայ մէջ Աւգոստոս կ'ախորժէր աւելի calda ըսել փխկ. calida, (ջերմ:) Տարակոյս չկայ որ նոյն ամփոփումն ընողն Աւգոստոս մ'ըլլալուն համար է՝ որ Կուինտիլիանոս արժանի համարած է զրի անցընելու. բայց այն ատեն ձեւին մէջ՝ որուն հեղինակն անշուշտ ինքնակալը չէր, հիմակուան իտալերէնին սկզբնաւորութիւնը կը տեսնուի, եւ միանգամայն դաղիարէնին՝ որ նոյն բառը հետզհետէ ամփոփումներով վերջապէս chaud (շօ) ոյաւանկ ձայնի հասուցած է:

ռամկօրէնի մէջ հասարակ եղած կը գտնենք։ Բայց նաեւ ե դարուն քանի մը բարդերէն[21] եւ ածանցներէն[22] զատ, որ հնագոյն անգիր ժամանակներէն ալ սկսուած կը նշմարուի[23], նաեւ արմատականները կը սկսին ամփոփուիլ[24]. թող -ց, -ց, -ք երկբարբառներուն ալ աղումը, որոնց վրայ քերականութեան ընթացքին մէջ առիթ կ'ունենանք խօսելու. (երես 278։) Ուրիշ կերպարանափոխութեանց մէջէն նշանաւոր են՝ հրաբել բայը, է նէր-, (փխկ. ի նէրքս.) չէ-, (չեմս.) -ես-ջէ-, (ռմկ. առջեւ) մակբայները, եւ մանաւանդ էր-նէ-կ, (ռմկ. երնեկ) միջարկութիւնը[25]. Եւ դարձեալ ն վերջաւորութեան թողուին ըստ ռամկօրէն լեզուի սովորութեան[26]։ Ածանցներու մէջէն յիշենք -կ

---

21. Գ-ն-գ-ես. բ-ն-բէր. բ-ն-ի-ց. -ս-փ-ս-ս-ր. վ-ղ-հ-ս-ս-կ. խ-ղ-հ-ն-ս. կ-ինգէր եւ կ-ուշ. կ-ղէլ-ց կ-ծ-ղվէց. ծ-ովս կ-ի-ց-ս. Զ. Ձ-ր-ի-ծ. գ-ե-ռ-ն-ր-ր մարգոց. վ-ռ-գ-ռ-հ-կ. Փ. եւ միւս գրքերէն՝ Շ-ն-կ-ր. ս-ր-ց-ի-ղ-ն. հասարակ են՝ կ-ս-ղ. կ-հ-ր. ս-ր-ս-ս-գ, եւայլն։ Սաորին եւ յետին դարերու ռամկ. բարդութեան սովորական կերպն է՝ ընկ-ղ. ընկ-ղ. ս-ր-ն-ց-ր. ի-ն-ն-գ-ր-ր. գ-ս-ղ-ր-ր. -ս-ս-գ-ր. ս-ր-ս-ր. ծ-ս-ղ-ր-ր. գ-գ-ր-ր. բ-ն-ի-ղ. ի-ր-ի-ղ. ի-վ-ղ։

22. պ-հ'ութիւն. գ-ղ'ըիկ զօրք. Ր. ի-հ'ի-ր-ութիւն առն-ի. ն-ի'գ-ն. Փ. հասարակ են՝ պ-հ'պ-ն-ութիւն. պ-ր-ի-ղ-պ-ն, ս-ծ-գ-ի-ն. վ-ր-ի-ռ. եւայլն։

23. վ-ր-ր-գ-ի-ս. ս-ր-ր-պ-ի. եաքերը նոյն կերպով՝ վ-ր-ր-պ-ն-գ-ս-ի-ս, եւայլն։

24. Ընընջ-ց. ղ-ղ-ն-ի. փխկ. ականջօք. զգրանչի. (տես աչխարհաբար՝ տախտակի, եւայլն.) -ի-ղ-ի-ս-ի. փխկ. ակադձեալ. (տես՝ պարտըկած.) ընի-ղ-ն, ընի-ս-ի. փխկ. անկողին, անկեալ. (տես՝ ընկած.) — Ցղ-ր-ի-ի. ս-հ-ս-ս-ր-ի-ն. Զ. (Քեր. երես 301.) Նոյնպես բայի խոնարհմունքներէն՝ գ-ր-ե-ց, փխկ. տարայք. որոնց վրայ՝ վարը։

25. Եւ ածել ղ-ս-ջ-ի- իւրով. յիւր յ-ս-ջ-ի-. յ-ի գ-ր-ձ-ե-ա-ղ. (օրինակ մը ունի նաեւ յ-ի-ց-ի-ն ձեացեալ, փխկ. յ-ի-ս-ի-ց-ի-ն.) Ր. *ի յ-ի ընկեցեալ։ Երեխայ մեզ, ահա ապրեցաք։

26. Ա-դ բազադրեալի կից ն վերջաւորութիւնը՝ թէեւ քերականօրէն արմատական կը համարուի գրաբարի մէջ, բայց միանգամայն իբրեւ շարժական յաւելուած նկատուած է քանի մը արմատ բառերու վրայ. այսպէս են՝ Ձեան եւ յիրք, յի-ի.

Մանկաւ ածականներն որ աշխարհաբարին կերպով մը յատուկ եղած են՝ մանաւանդ հիմնուածոյ ընտանեկան լեզուին մէջ. (մինակո՛ւ, ողորմո՛ւ, տաքո՛ւ, գաղտո՛ւ, աղէկո՛ւ, եւայլն.) նոյն մանրիկն հին գրաբարի մէջ հասարակօրէն Ք եւ Զ կարգին մնացած է[27]: Ո՞ր՛ն մանրիկն եթէ արդի լեզուին մէջ քանի մը բայանուանց վրայ ներելի եղած է աւելցընել, ինչպէս հանգստո՛ր՛ն, խաղաղո՛ր՛ն, եւայլն. պատճառն է՝ նոյն բայանուանց նաեւ իբրեւ ածական գործածուիլը[28]. բայց նոյն Ք եւ Զ կարգերէն այնպիսի անսովոր ո՛ր՛ն՛ներ ունինք, որոնց՝ թէ իրօք ածական էին, թէ գաւառական էին, թէ անձնական, թէ սխալական գործածութիւններ, դժուարին է որոշ

ձեռնագիր եւ յ՛ադործ: (Ձերբ բառին մէջ ա՛սին ր ըլլալը յաջորդ բերին պատճառաւն է:) Բուզանդայ մէջ կայ նաեւ ի յ՛ադ քո: Ոյն եւ ա՛ր, հետ՛ր. կառափն եւ ի՛ա՛ր՛էլ. դարձեալ՝ ասկեհուան կամ ասկեհա՛ա՛. ջերմուանդն կամ ջերմ՛ա՛ն՛ր. ը՛ինդն կամ ը՛ինք. եւ ի՛ոյն բառը կը գտնուի գործածուած՝ զմեր ի՛ոյս. յանապատ ի՛ոյ՛. յիւրաքանչիւր ի՛ոյս. դարձեալ՝ ի՛ոյ՛ երեք. (Զ. երկու տեղ.) եւ ի՛ոյնակալ այսինքն կուսակալ. Ք. (վեց օրինակ միակերպ): Զի՛ն՛ն այսչեմ. Զ: Հ՛ոյ՛ա՛ր այդ. ի՛ոյ՛ գիտէ. արս ը՛ոյ՛ա՛ը՛ր՛ա՛. Փ: Նոյնը կը հաստատէ եղիշէ՛ի դիւղին անունն ալ, եթէ եղիշէն բառէն է: Այս՛ ը՛արժանութիւնն սկիզբ առած է նոր հայերէնի մէջ, գոնէ ատորին դարերէն ասդին, բաղձանքով կիյ՝ ն վերջերն ի սպառ կորնչ՛ը՛ս. (երբեմն նաեւ գրաբարի մէջ. ը՛ը՛ա՛ի՛ք. ը՛ն՛ն՛.) — որուն անը՛ուշ օգնական եղած են չատ հնուց սկսուած ք՛ա՛ա՛ն՛, ի ը՛ա՛ա՛ն՛, ա՛ն՛ն՛ այն (փոխ. դուռնն, ի լեառնն, անձնն) կրճատմունքը. որոնցմով անզգալապէս ադամին կ՛ընտելանային առանց յօդի ք՛ա՛ա՛, ը՛ա՛ա՛, ա՛ն՛ արմատներ:

27. Գ՛ա՛ը՛ղ՛ա՛ի՛. Բ՛ա՛ն՛ի՛ր՛ա՛ի՛. Ք. Մ՛ի՛ա՛ի՛. յ՛ա՛ք՛ա՛ի՛. (զատեալ.) ա՛ա՛ղ՛ա՛ի՛. դ՛ր՛թ՛ա՛ի՛. դ՛ր՛ք՛ա՛ի՛. Զ. Գ՛ի՛ղ՛ը՛ա՛ի՛. յ՛ա՛ք՛ա՛ի՛. Ա՛ Ս՛ի՛ա՛ի՛ իշխանին ալ՝ ե դարու հայ ժողովուրդն իւր լեզուաւն այս անունը տուած է:

28. Տես Քերակ. 821, ծան. եւ 491: Բայց Զգօն գրքին մէջ տեղ մը հ՛ն՛դ՛ի՛ա՛ դպրականն ալ աշխարհաբարի նման՝ ածական եղած կ՛երեւայ. հ՛ն՛դ՛ի՛ա՛ են, ղի ան՛ն ունին հանգը՛ա՛տեան. ինչպէս նաեւ Փարպ. ածականաբար ըսած է՝ Տեղի ինչ ը՛ր՛ը՛ց՛ (Տես վերը՝ թիւ 6. ն՛ե՛ը՛ց՛ տեղ. ը՛ր՛ը՛ց՛ վայր:)

մեկնութիւն մը տալ[29]: Վերջապէս կազմութեան եւ ձեւի կողմանէ յիշուելու արժանի են նաեւ փարպեցւոյն ինքզինք, պոռոտաբան, բոլոր, գինովին, ըմբոստանալ, որպէսզի-ով[30] բառերն եւ դրվի շահեցողին ու քաքաթաքեա ամփոփմունքները, որ վերջին դարերու սեպհական են:

Մեր լեզուին հին ժամանակացը բառագիտական մասին այս առանձին երեւոյթներն իրարու կցելով, դիտելով որ բառին երբ ինչ ձեւ առած կամ որուն որմէն յառաջ եկած ըլլալը, անոնց իրական ժամանակագրութիւնը ձեռնհաս կ'ունենանք, կամ մանաւանդ՝ եթէ կրնայ ըսուիլ՝ ճիշդագրութիւնը, որ պատմութեան էական մասն է. որովհետեւ նոր հեղինակներն մեկուն մնացը համաձայն խօսելով՝ լեզուի մը բառերուն պատմութիւնը, (այսինքն սկզբնաւորելուն, նշանակութեանց փոփոխութեանը, ձեւերուն այլայլմանցը ժամանակագրութիւնը) կարգաւորեալ բառարանի մը մէջն է, ուր որ մատենագիրներէ ճշդութեամբ կոչումներ եղած ըլլան. բայց մենք կ'աւելցնենք միանգամայն՝ թէ քերականութիւն մ'ալ որ նոյն ժամանակագրական հաւատարիմ կոչումներու վրայ հաստատուած է, հաւատարապէս եւ անհրաժեշտ հարկաւոր է նոյն պատմութիւնը լրացընելու, մանաւանդ թէ

---

29. Ա յսպէս են՝ նախանձ–րիւն. աղանդ–րիւն. լալ–րիւն. բ. — հրաժեշտ–րիւն. հրաժարեց–րիւն. փախչ–րիւն. պատասխան–րիւն. ծարաւ–րիւն. երդ–րիւն. եւ այլն. Զ՝ նաեւ –ո՜ն մանրին՝ որ հնոց քով քիչ եւ որոշեալ կիրառութիւն մ'ունէր եւ վերջիններուն զեղծմանցը մէկ մասն էր, Զ կարգին մէջ համրաւաւոր եղած է անսովոր կերպով. Գողո–ն. ապրո–ն. սպառնա–ն. զարհուրո–ն. զրմա–նո–ն. եւայլն:

30. Պոռոտաբան ոամկ. ձեւը ե դարու համար դեռ շատ կանուխ կ'երեւայ, մանաւանդ միայն մէկ տեղ մը գտնուած ըլլալուն համար: Նոյնը կ'երեւայ թէ ըսելու է Զգօնի չշրխիկ աղմանը համար ալ: Զքինդխի՝ նաեւ Ա կարգէն անգամ մը գործածուած կայ:

նաեւ լեզուին գործնական հմտութեանը միակ գործիք է։

Անցնինք քերականական մասնաւորութեանց։

Բ.

Յոդգարձական մասն, կամ ճշդիւ *քերականական կազմութիւն*։ — Ձկայ լեզուներն իրարմէ անջատող այնչափ մեծ խորոց մը՝ ինչչափ քերականութիւնը. այնպէս որ եթէ բառական խորութիւնը նիւթական միայն է, քերականականը կերպական զատիչն է լեզուաց։ Մենք դեռ ե դարուն երկու զանազանեալ հայերէններուն մէջ այս անջրպետան ընդհանրապէս այնչափ բացուած չենք տեսներ որ կարելի չըլլայ ձեռք ձեռքի տալ. սակայն յաջորդ տարիներուն բացած մեծ խրամին արդէն ծերպերն զգալի են, եւ շատ տեղ չի կրնար մէկէն մէկալին (մատենագրականէն ընտանեկանին) առանց ուժգին վազք մ՚ընելու անցուցիլ։

3. Հոլովմունքներէն սկսելով՝ գիտենք որ մեր հին եւ նոր լեզուներուն այս մասին տարբերութիւնը միայն Պարզման վրայ է. այսինքն դրաբարի բազմաթիւ ձեւաշատ հոլովմանց խառնութիւնը, որ հնութեան մէջ իրական զարդ մըն էին, ոամկօրէնը հետզհետէ պարզելով բերած հիմայ երկուքի ամփոփած է. որ են՝ սեռական է. բացառական է. գործիական ով. եւ կամ սեռական ոց. բացառական է. գործիական ով. (միացած երկուքը մասնական հոլովմունք են։) Ի վերայ այսր ամենայնի դրաբարի հոլովմանց վրայ, որոնք այնչափ ազատութիւն կը ցուցընեն մէկէն մէկալին անցնելու՝ որ կրնայ կերպով մ՚բսուիլ թէ որոշ կանոնի տակ չէին [31], կը նշմարուի նաեւ հնուց ի վեր ընդհա-

---

31. Օրինակները շատ յաճախ են. տես բստ մասին Ցաւ. եր. 436։ Դիտողութեան արժանի են յաջորդ համեմատութիւնները. *Սոխպ—. Զ. սոխպ—. Փ. սոխպ—վ. — *Վարբ—ի. Բ. վարբ—ի. Փ. վարբ—ի։ Գլխաւոր դժուարութիւն մ՚ալ խառնմամբ հոլովմունքն էին. (Ցաւ. երես 431.) եւ ասոնցմէ կը գտնենք՝ թագաւոր—ընէ միւմ. (փխկ. ազն.) կողմ—ն—ի, սեր-

նուբ միտում մը միակերպ պարզ հոլովման՝ է, է, -վ[32]. թէեւ դեռ բաւական յառաջացած չ'երեւար:

Զգօն դրոց մէջ կը գտնուի հոլոված՝ է նբ-ում-է անտի, փխկ. ի նորայոյն. եւ փարպեցին քանի մը տեղ ունի՝ յորմանէ, փխկ. յորմէ, որ է դարուն եւ յաջորդներուն է դէպ-ում-է, (դէպ-ում-է) դերանունական հոլովմանցն սկզբնաւորութիւնն է, կամ թէ անոնց հնութիւնը կը ցուցընէ: Թերեւս աւելի նշանաւոր համարելու է Զգօնի ոչն տրականը՝ փխկ. քոյումդ, այս խօսքիս մէջ. "ինչ որ իցէ քո՝ մի կորուսաներ, զի թէպէտ եւ գտանես զնա, սակայն ոչն նման ոչ իցէ. (քուկինիդ չի նմանիր:)

Շատ նոր լեզուաց հետ մեր նոր հայերէնն ալ հայցականն ուղղականին նմանցուցած ու միացուցած է. առաջնորդ ունենալով իրեն դրաբարի ալ եզակիին մէջ նոյնը նոյնպէս գտնելը, որ յանզգայս ճամբայ կը բանար նոյնն ընդհանրացընելու, այսինքն յոքնակիի մէջ ալ երկու հոլովները նոյնացընելու: Որչափ որ այս յոքնակի հոլովներուն պարզուածքը կամ միօրինակութիւնը նորութիւն մ'ալ է, հին մատենագրութեան մէջ հոս հոն գտնուած միացորդները կը ցուցընեն բուն բաւականի՝ թէ այն միօրինակութիւնը շատոնց սկսած էր լեզուին մէջ[33]. Եւ կը կարծենք մանաւանդ՝ որ նոյն

մ-ն-ի, (փ. անք.) Փ. կողմ-ի, (փ. անք.) զդառ-ն-ան. քաղցր-ի եւ դառն-ի, (փ. ռինան. ռամիք.) կամ անոր հակառակ՝ զպաբառ-ն-ո եւ զքաղցունս. Զ. Եւ դարձեալ՝ զակիշին. սեպ-հին եւ սեպ-հեացն. որթ-որոյ. վաճառ-ո. վաճառ-ոյ. յանզգաստ-ոյ. գործնէդ. աստուածնէդն. առեն-ո. տեղ-ոյ. տեղ-ի. բար-վ. եւայլն. Փ:

32. Աղաղդ. չինուածք. ջրհորք. դանիք. նաւք. պատժ. — յաղանիք. ի պատուք. ի խորհրդ. ի փախստ. — լեզու-վ. հրամանա-վ. հրովարտակ-վ. հրապարակ-վ. ժողովրդ-վ. նենգ-վ. իւրով մատանի-վ. միով ընկերո-վ. միով պատգամա-վ. միով նուագ-վ. եւայլն: Շատ անօրինակ եւ սխալական հոլովում մըն է բ-ն-ի ի-ր-ի բացառականը, փխկ. ի բնոյ. (Զգօն, երես 129.) եւ իրաւամբ գրչաց աղաւաղութեան կասկած կու տայ:

33. Հոս ճշդիւ քերականական հայցականը կ'իմանանք,

առևնուան ամսկին աւելի սովորական կերպն էր. բայց դեռ անորոշ կերպով մը, երբեմն ուղղականը հայցականի տեղ, եւ երբեմն հակառակը. ինչպես արդէն գրաբարի մէջ նոյնպիսի գործածութիւն մը մեզի կատարեալ աշխարհաբար կը հնչէ [34]: Հիմայ թէպետեւ ընդհանուր եղած է երկու հոլովիներուն նոյնութիւնը, սակայն մեր գաւառականին մէջ ուղղական ձեւն է տիրողը, ուր որ ուրիշ գաւառականաց մէջ երբեմն յոքն. հայցականն ալ դարձած ուղղական եղած է. ինչպես պ-- (փակ. պ-ն. պահք.) երթ-ա-. ա-եր-. ձ-ե-. եւայլն:

Աշխարհաբարին հոլովմանց դրաբարէն բուն էական զանազանութիւնը յոքնակի թուոյն վրայ է: Հոս աւելի զօրացած է միօրինակութեան եւ պարզման սկիզբը, հարթած միացուցած է այլեւայլ ձեւերն ու յետոյ հաւասարապէս մէկ հոլովում մը տուած է ամէնուն. որ դարձեալ եղակիէն զատ կամ նոր հոլո-

---

այսինքն նախդիրներուն տալու նշանակութենէն անկախ: Գրաբարի մէջ քանի մը նախդիրներ, ինչպես, ի ն-ա. առ ձեր. ցն-ա-յ-. ընդ ձ-ով. հայցական խնդիր առնելով որականի նշանակութիւն կու տան. որուն համար այդ խնդրոյն հայցական ըլլալը մոռցուած եւ (նախդրիս) որական անուն որուած է: Տես Ցաւել. եր. 438:

34. Անդիր ժամանակաց երդերէն՝ ընկեց է ձէլէ օրիորդին Ալանաց, եւ շատ ցաւեցաւց ընձէ օրիորդին: Սա՛ միւր ըզրօ՛ կազմէր. է յ-ա-բ-ա-ն-ա՛ն ամենայն. է ա-ն-ա մի. միայն ընդ ե-ր-ե-ր-ա՛ն բախէին. է ըզրա՛ անկեալ յոտս եւ ի ձեռս սպղեր. զդիւերոյն ա-ըզ-ն-ն. ընդ ամենայն գ-ի-ա-ի-ր-ա՛. ի: *Ձ-բ-ա-ղ-ր ե-ր-ա՛ ոչ այնչափ շատ ծձէ. չհամարեր ի-ն-ա-ն-ա ա-ըզ-ն. տալին ա-ե-ր-ա՛. քան զ-ա-հ-ա-յ-ն: (Կանոնաւոր համարուած է Ձ-մեր ը-ր-ի-ա-, եւայլն:) Կալցի հաստատուն գ-ե-ր-ա՛ եկեղեցւոյ. նա այնչափ բ-ա-ղ-ա-ե-ր-ա՛ լաւ որերոյ կորոյս. եթէ ֆ-յ-ե-ֆ-ա՛ (կամ ֆ-յ-ե-ա՛) առնէ. է ա-ն-ա նասին. չէ սակաւ ձ-ե-ա-. էր ն-ո-ֆ- ցուցաւ. հ-ր-ի- ամենայն աշխարհիս առ իս են. փ: *Ոչ է ինձ գ-ե-ա-. վիշտք հասանելոց էին եւ ի-ո-ի-ձ-ա-. ինձ ա-ր-ա-ա-ա-ն. մին եւ մի՝ ե-ր-ա-ա ն-ն. յառաջադոյն էր ա-ն-ա մի: Հայոց ընտանեկան ձեռերէն եղած կ'երեւայ ա-ը-ը-ա՛ (կամ ը-ը-ա՛) բանալ. ե: (Աեպ կը գտնուի որ փոխանակ ը-ը. որուն վրայ՝ վարը:) Մեջին դարերէն եւքը սովորական եղած է՝ բանալ ղեկէ-ն. ինչ ձէլէ է գործեալ. եւայլն:

վամ չէ։ Ա յս պարզուածքն է՝ եր, երս, երվ յոր-նակի ձեւը։ Ա յս աշխարհաբարի ձեւը չէ թէ միայն նոր չէ հայերէնի մէջ, այլ նաեւ մեր մատենագրու-թեան սկզբանը հետ ժամանակակից է, եւ բաւական տեղեր իւր հետքը թողուցած է՝ գլխաւորաբար ի կարգի գրուածոց մէջ, — գեռ սկզբնական երբ, երոյ, երվ ձեւովը[35]. իսկ Փարպեցին աւելի յառաջացած՝ միշտ ամփոփեալ ձեւով երբ յոր նակի կը բանեցընէ[36], որ իրմէ յառաջ հազիւ կը գտնուէր։

Ա յս ընդհանուր ձեւէն զատ կար ունի, ոնոյ, ոնով յոր նակին ալ՝ նոյնպէս պարզ եւ ընդհանուր, որ գար-ձեալ ի, ու կարգերուն եւ յատուկ կերպով մը Փար-պեցւոյն մէջ կը տեսնուի[37]։ Նոյնը նի ձեւի ամփոփած

---

35. Կարկատեն զբարձկնէրդ. ի վերայ բարձկնէրոյդ. ի քաղաքկնէրդ. եկեալ ի քաղաքկնէրոյն. խցկնէր. զերեսանց նաւկնէրն. վարժէր. վանէր եւ վանէր. բանէր եւ բայ բանէր. չինականէրն։ Ա յս կարգէս կ'երեւայ նաեւ որէր բառն, որ ամենեն յաճախ Փարպեցւոյն քով գործածուած կը տես-նուի։ — կ'երեւայ թէ հին գրաւոր լեզուին մէջ երս հասա-րակօրէն այն անուանց վրայ կը բանեցընէին՝ որոնց ճիշդ կա-նոնաւոր յոր նակին գժուարութիւն մը հետն ունէր. ինչպէս են վանք անեզականն, որուն՝ իւր եզակի նշանակութենէն որո-շելու համար նոյն վանէր ձեւը կը սրուէր. (Նոյր զերկիրն վանէրս, կամ՝ զամենայն չէնն վանէրս. Բ։) Նոյնպէս բերդի, փալատի, նաւի (եթէ ոչ նաւսի) նուազականներն, որ պէտք կ'ըլլար ըսել՝ բերդիանդ. ի փալատիանդ. նաւսանդ. եւ գուցէ անսովոր կը հնչէին։ Իսկ բանէր՝ թէ նշանակութեանը եւ թէ ուով (բանէրս) ու դերբայ (բանէրդ) գործածուած գըտ-նուելուն համար ըստ իմիք խնդրական կը մնայ։*

Որովհետեւ յի, ուի վերջով նուազականները նուով կը հոլովին, (տես ցաւել. երես 435.) անոնց այս կերպ յոր նակա-նին մէջ կը մնայ դարձեալ նոյն երս մասնիկը եւ ոչ նէրս. ուս-տի աւելորդ զանազանութիւն է կարծենք՝ երբ եւ նէրս որո-շել, քանի որ երկրորդին ապահով օրինակներ կը պակսին։

36. Շարժեալ ղյէրէնէրն. տեսեալ ղէրէրն որ չորան. ես ընդ հայերդ ոչ կռուիմ. զերկիր զիմոյ աշխարհին. Թողէք ի բաց զբէրէրդ եւ զկաւոսած աղաչեցէք միայն. Փ։

37. Սրճծաւ մասամբ հաւաքական բառեր. Աւագանի. կանանի. ոչ գոյր չափ գլխանայն. գահոյանի. *ընկերանի. — ա-

սաորին դարուց ռամկօրէնին մէջ շատ աւելի յաճախ էր. եւ վերջին ժամանակներս սահմանական յօրնակիի մնացած է՝ դիմորոշ յօդով կից. (տես քեր. երես 16. ‖ ծան. 4. եւ երես 48, ‖ ծան:) երրորդ պարզ ձեւով յօրնականի հետք մ՚ալ մնացած է նոր հայերէնի մէջ, այս ինքն՝ ե՛ս կամ ե՛ն, ինչպէս չե՛ն, կամ չե՛ն+, (ձիեր.) որ քիչ տեղ հնոց քով մանաւանդ մարդու եւ անասնոց անուններուն վրայ կը գտնուի: Չորրորդ ո՛ւղ յօրնականակերտին՝ որ ռամկական ժամանակներու յատուկ մանրիկ կը կարծուէր, հնութիւնը մինչեւ այս դարը կ՚երկայնէ. եւ Զ. կարգէն տեղ մ՚բռնած է՝ "կատարել զբնէն դարձան.,, (շնորհքը Ջարդեղեան:) Տես քերակ. 52: Հինգերորդն ալ վերջապէս՝ որ յօրնակի կամ մանաւանդ հաւաքական շինող ո՛ւղ մանրիկն է, հին, միջին եւ նոր հայերէններու մէջ որոշեալ բառերու կապուած է. եւ այս երկուքը նաեւ ուրիշ գրոց մէջ կը տեսնուին[38]:

Խօսքերնիս ե՛ր կամ եր ձեւին վրայ մանաւորելով՝ որն որ իրօք տիրողն եղած է ժամանակաւ, կը դիտենք որ այդ պարզ ու միակերպ յօրնականի միջոցաւ չէ թէ միայն զանազան հոլովմանց պէսպիսութեան կնճիռը կը լուծուէր, այլ եւ բացայայտութեան սկզբանը մեծապէս օգնական կ՚ըլլար այդ եր ձեւը՝ անեզական անուանց թիւն որոշելու համար, որոնց վրայ

զատանէ. երիցանէ. նամականէ. կրականէ. ձիասանէ. վերջիններըը Փարպեցւոյն են, որ աւելի համաձայն իբրեւ հասարակ յօրնականի կը բանեցընէ, ինչպէս սահմանին մէջ՝ զանգականէ. վտականէ. անուանանէ. առականէ. մեհենանէ. քշտանէ. հանդերձանէ. պատգամանէ. նշանանէ. ազօթանէ, եւայլն. եւայլն. իսկ տաղաչափութեան մէջ ամիսոփամբ՝ որսորդէ. ապառաժանէ, եւայլն:

38. Եպիսկոպոսանէ. բերդականէ. զօրագլխանէ. հանձէն. իշխան (կամ իշխան.) դիւղանէ. բերդանէ. Բ. նոխազանէ. ղեսէրան. Զ. հիւպատանէ. Ա. *խոզանէ. խորդանէ. գրքանէ. Փարպեցւոյն են՝ Աբեղանէ. հացկատականէ. մոգանէ. սեռ. իշանց. հյդ. զձիանէ. թղթանէ. գործանէ: — Ո-ւրդէ, Բ. եւ Փ. -ուրդէ, Զ. (սովորական են՝ մանկէ եւ ֆուրդէ:) Մնացեալներն ն-ոյն. եւ նորերնէն՝ իմիդէ, եւայլն. տես քերակ. 49:

հարկ է այս տեղս առանձին յիշատակութիւն մ'ընել։

Հին լեզուին մէջ ուրիշ բան մ'ալ՝ որ հարկաւ շատ դժուարութիւններու պիտի հանդիպէր՝ Անեզականն էր։ Քանի որ մէկ կողմանէ ազնիւ մատենագրականն լեզուին ոճը կը պահանջէր որ անեզականն ամէն տեղ ճշդիւ իբրեւ յոքնակի բառ նկատուի [39], եւ միւս կողմանէ իմաստի ճշդութիւնը կամ բացայայտութիւնը, (այս ինքն անեզականին եզակի նշանակութիւնը յոքնակի նշանակութենէն որոշելու հարկը) գոնէ տեղ տեղ իւր զոհերը կը պահանջէր, պէտք էր որ նոյն հակառակութեան մէջ այս երկրորդը ժամանակաւ յաղթող ըլլար. որուն իսկզբանէ հետէ բուն ճարտար գրիչներն ալ երբեմն երբեմն տեղի տուած կը տեսնենք. — որով թէեւ քան զառաջինը նուազ հայկաբան՝ բայց աւելի բացայայտ կ'ըլլար խօսքը։ Անտարակոյս այս դիտմամբ էր որ վեր, վէր անեզականներուն վրայ՝ բուռ ինքեան ցանցառ եւ, եան յոքնականակերտներն ամէնէն աւելի յաճախած էին, այս ինքն հոմանիութենէ խորշելու համար։ Իսկ եզակի թուոյն մէջ՝ արուեստին հմտութեամբը գիտէին անտեղութենէ խոյս տալ եւ ըսել է վեր ոբեն, է վեր ոբէ, (է վեր ին չյաճախելու համար, որուն ներհակ մասունքն իրարու բաւական անբաղդատելի են.) բայց յայտնի է որ նոյնպիսի փախուստներն ամէն դէպքի համար չէին կրնար դարման ըլլալ. ուստի հարկ կ'ըլլար այլեւայլ հոլովներու մէջ կամայ ակամայ ըսել դարձեալ՝ վեր ոբ. է ոբ. ի ոբ. ի ոբ. ի

լեզուէ օտար բլլալուն չէ թէ միայն կազմութիւնը կը վկայէ, այլ եւ ժամանակակից եւ յայտնի ամկաճային դրութիւնները[41]։

Նորագոյն լեզու մը՝ միշտ դիւրագունին դիմելու սկզբանը հաւատարիմ մնալով՝ երկու ճամբայ կրնար ունենալ այս դժուարութիւնը հարթելու. — կամ անեզական բառը յաքնակի ձեւին մէջ իրրեւ եզակի դործածել, եւ կամ յաքնակի ձեւը վերցրնել եւ ըսել եզականաբար՝ վ—ն, գ—ր, ո—ղ, եւայլն[42]։ Իայց հայ լեզուին ոգին եւ ազգային ճաշակը բնական կերպով մը ինդիրն որոշած էին. արդէն բուն հին ժամանակներէն սկսեալ՝ միշտ ախորժելի եղած էր նաեւ շատ մը բոլոր ինքեան եզակիներն ալ + յանգել, որ առաջին եւ յետին դարուց նոր լեզուին մէջ քանի գացած աւելի յաճախած է[43]։ Ա.յս երկու ճամբաներուն ընտրութեանը մէջ անշուշտ այն պարագան ալ մտան ունի՝ որ ի սկզբանէ հետէ հայ ականջները վարժած էին բուն յաքնակի անուանց քով առնն առնն եզակի բայեր

---

41. Ընտանեկան խօսակցութեան ձեւով ըսած է Բուռ զանդ. Ջինչ եւ. պէտ է քեզ՝ արա գիս. Երթ գնա դու յո պէտ է քեզ. Թէ քեզ պէտ է. եւ Փարպեցի՝ Թէ դուք ի դաշան չինջանէք՝ ինձ ձեր նիւթ զինչ օգուտ է։ Ցամենայն սրտէ է իմ դարձիս ի—մ. Հասեալ էր ի վերայ նոցա նեղէ։ — Ջօրնոյ ընդհան. Ջ. առեալ։ *Հաճոյ Թուեցաւ էրէն, եւայլն, եւայլն։

42. Հիներէն՝ աւելի Ջ կարգին մէջ կը պատահի՝ վ—ն է—րոյ. տեր պ—ր—ն է—յ. (պարտատուէն քո.) եւ առէ՝ —զրնե. ի—ն. գ—ն. էրէ—ր, եւայլն. որոնց անսովոր խորթութիւնը ձեռագրաց ազատագրութեան կասկած կու տայ։ Բ եւ Ջ գրոց՝ քիչ մ'ալ ուրիշ տեղեր կը գտնուի՝ վ—ան այսր էրէ—. արժանի էրէն կամ այնմ էրէն։ — Գրաւոր ընտիր ոճոյն մէջ որոշեալ ձեւեր էին՝ ընդ գր տանել. է գրէ ունել. վ—ր— ածել. է գրէ հարաւ. նմին էրէ. զի գղ է, եւայլն։

43. Ա.յսպէս հին գրաբարի մէջ եզակի մուտք՝ պ—ճ—ի. ընդհան. յ—ր—ի. ի—ի. ո—ր—ն—ի. ո—ր—ն—ի. հ—ն—գ—ի. իջ—ի, եւայլն. եւ հին ու նոր ամկօրէնի մէջ՝ էրէ. Իրկն—ի. (Նաեւ Իրկն—ի գն—գ—ն—ի.) յ—ի. ո—ի. գ—ի. գ—ր—ի. եւայլն. (տես գերագ. 43, 44, 281։) Իսկ եզակի ձեւ առած անեզական՝ շատ քիչ բառի վրայ կը տեսնուի արդի լեզուին մէջ. Երէ—. ո—ն է. ը—գ—ի. եւայլն։

լսելու. անտարակոյս ժողովրդեան բերանը աւելի յա-
ճախ՝ ինչպէս մեր մէջն ալ ցայսօր։

Հիմակուան նոր հայերէնը ոչ անեզական կը ճանչնայ եւ ոչ անյոգնական. մանաւանդ եր ընդհա-
նուր յոքնականակերտ մասնական շնորհիւը՝ որուն հին նախնիք ալ տեսանք որ երբեմն կը դիմէին, որ ամէն դէպքի համար առձեռնպատրաստ միջոց մըն է, եւ որով հիմայ նաեւ յաւտուկ անուններն, աներ եւ յոքնականները եւայլն՝ կրնան համաձայնակ յոքնակի գործածուիլ։

4. Իակ Թուական եւ Մասնական անուանք՝ ա-
նոր միասում ունէին հին լեզուին մէջ՝ ինչ որ եռքէն իրօք եղան։ Արդէն եւ դարուն սկիզբներէն քանի մը տեղ կը գտնենք զ վերջադաս անհոլով, արդի անո-
րոշ յօգին ձեւովը[44]։ Երէ+ եւ ըբ=՝ անշարժ անփոփոխ արմատական կ'ըլլան[45]. որուն հիմն ու արմատը լե-
զուին մէջ երէ+տասանից, զըբէ+տասան, երէ+հարիւրոց (փոխանակ երէ+ հարիւրոց) բառերուն մէջ ի հնուց կ'երեւար։ Ա.անձին կերպով մը նոյն թուականներն անփոփոխ կը մնային օրւան ժամերուն վրայ[46], որոնց

---

44. *Բ-մէ զ ալիւր. Պ-մէ զ կապերտոյ. Մ-մէ զ չկամիք շարժել. Սուտ երէ+ զ. Բ. Ա. ո-ր-ո-վ զ լերինն. Ա. Ի +-րէ զ յեղեալ. Փ։ Իակ զն ձեւն որ հին ասմ. եւ նոր գաւառականներուն թուական է, չատ չաճախ ունինք հին մատենագրութեան մէջ՝ բայց յօդով միայն. զնս, զնդ, զնն. (Ք-եր. եր. 25։) — քիչ տեղ կը տեսնուի նաեւ՝ Մ-ն մի քաղաք հաստատել. Բ. Զի առնիցէք զն (թերեւս զն) պանդուխտ. Զ. (այսինքն՝ «առնել եկամուտ մ.», Մատթ. Ի-գ. 15.) բայց առնք երկբայական կը մնան։

45. Հիներէն՝ Ձ-ր= կատարանք. (փխկ. ըբէ+) կայ տեղ մ'ալ վերէ+ ամ, սակայն ուրիշ օրինակի մէջ վերէ+-մ ըլլալով՝ մեծապես տարակուսական կը մնայ։ Փարպեցին ըսած է՝ Երէ+ եղբարցն. Երէ+ դասկօք. Քառասուն եւ ըբ= պըր. — Թէպէտ այս վերջին օրինակներուս վրայ ալ չենք կրնար բոլոր վստահութիւննիս դնել, գիտնալով որ հնոց տառերով (ա, բ, գ.) նշանակած թուերը ժամանակաւ օրինակողներն ու տպա-
գրողներն ըստ իրենց սովորականին լուծելով գրած են։

46. *Ցերէ+ ժամու. վերէ+ ժամուն։ Ի խաչ եւ երէ+ ժա-
մաւ. Զ. կամ՝ ի յերէ+ ժամուն։ Ցերէ+ ժամէ աւուրն. (Թե-

բացատրութեան եղանակը՝ մատենագրութիւնն ընտանեկան լեզուէն առնելու էր ի հարկէ։ Ինչպես ըր՝ նոյնպես էր։—ա՛ լ իբրեւ ուղղական՝ որ հիմայ գաւառական է, հետք մը ունի այն հնութեան մէջ[47]։ Բայց աւելի նշանաւոր է մեր քերականական հնութեանց մէջ բաղադրեալ թուականներուն ամիական կամ նոր ձեւով լուծուածը. զորօրինակ ի ՝ո՛ն ե՛ ի ըր՛ ամսոյն, փոխ. ի ըր՛ե՛՝ո՛՝ն. կամ հին լուծուածներուն՝ նոր ձեւով բաղադրութիւնը. ինչպես ՝ո՛ն ե՛ ԵՐ՛ԸՐ՛Դ, Զ. փոխ. ՝ո՛ՆԵՐ՛ԸՐ՛Դ ԵՐ՛ԸՐ՛Դ։

Շատ կանուխ սկսած էր ա՛ն, ո՛ւ, յ՛ն, ի՛նչ անորոշ մատնականներուն տեղ դ թուականի գործածութիւնը[48]։ Բայց ասոնք է որ արդի հայերէն լեզուն՝ ա՛ն, յ՛ն, ո՛ւ ը՛ւ, ո՛ւ ո՛ր՛ո՛ւ, դ ի՛նչ, դ ի՛ւ՛ն եւայլն բառերը խափանելով մեծ կորուստ բրած է՝ եթէ վայելչութեան եւ եթէ զօրութեան կողմանէ. եւ սոսկալած է անոնց տեղ մէյ մէկ գոյական փոխանակել։ Ո՛ւ մատնականին պաշտօնը կը վարէր (բարձրագոյն լեզուի մէջ քիչ, եւ ասորին լեզուի մէջ շատ յաճախ՝ մերթ գոյական անունն՝ առանց յօդի, եւ ի՛նչ մատնականին տեղ ի՛ւ՛ն գոյականը, ճշդիւ այսօրուան գործածութեան համեմատ[49]. (տես Քերակ. 515։) — Իսկ Փարպեցւոյն

բեւս աւելի գրաւոր կը համարուէր՝ Ցերէց ժամու գիշերոյն։) — որոնց վրայ կը նորոգուին նոյն դժուարութիւնները որ անհետզհետէ համար ըսինք վերը։

47. *Մին եւ մի ե՛ր՛ո՛՝ն են. (մէկ մէյ մ՛ալ՝ երկու կ՛ընե։) Մին գՀազարս հալածէ եւ ե՛ր՛ո՛՝ զբիւրս չարժէ. Փ։

48. Զօրագլուխ դ եկն առ նա. սենեկապետի դ՝ կին. Բ. Դատեին քրիստոնեայ դ՝. ոչ եթող դ՝ Հնարս՝ առնել նենդութիւն. խօս դ՝ արար յանդիմանութեան. եւայլն. Զ. որ բուն մատենագրական լեզուէն ալ օտար չէր։ Աւելի նշանաւոր է Զ կարգէն Դիցն ՝՝ի՛ դ՝ զի յայսմհետէ զադարեսցեն ի յանցանաց։ Նոյն դիպուածն ուրիշ հին լեզուաց խանգարեալ դարերուն մէջ զարմանքով կը դիտեն եւ բոլոր բանասէրք, եւ իրենց արդի անորոշ յօդին ծագումը հոն կը գտնեն։

49. Բ եւ Զ կարգի գրոց մէջ եւ Փարպ. քով շատ յաճախ է Ա՛ՆՆայն մերթ՝ փոխ. ամենայն ո՛։ Ընդ որ մերթ՝ հաճեցաւ՝ կոչեաց զնոսա. Զ։ Ա՛յսպէս ալ առանձին կերպով՝

ա+ ի մանականը՝ արդի գաւառականներուն ա+ ինը (ասկ. օ+ին) կը յիշեցընէ[50]. ինչպէս Բուզանդեան կարգին մէջ ալ կայ՝ ամէն ի։ Զ՚ինչ, ղ՚ի, է՚ր, ի՚մ, ի՚ր— բաւերուն հաւասարապէս՝ և դարէն ետքը յաջորդեց ինչ հարցականը՝ հասարակ գոյականի պէս գոլոփա-կան[51], որն որ ի սկզբան դէռ նախդրիւ միայն ներելի էր գործածել[52], (ի բաց առեալ քիչ տեղ իբր կէս-հարցական գանուածը[53]։) Իսկ ինչ որ, որ բաւական յաճախ է հին դրաբարի մէջ, միայն նիւթական նոյնու-

---

Փարպեցւոյն եւ ժամանակցացը քով առեպ կը կարդանք՝ Հայ մարդ. պարսիկ մարդ. Յոյն մարդ. ազատ մարդ. քրիստոնեայ մարդ՝ աշխարհաբարի յաւուրկ գործածութեամբ. ուր որ դրա-բարի մէջ մարդ իբրեւ բացայայտեալ կ՚աւելցուի հոն ուր այլ չի կրնար ըսուիլ. Մանուկ մարդ. կին մարդ. պոր մարդ. Մանաւանդ թէ հին դրաւորին սովորականն է թարգմանութեանց մէջ ալ այլ ըսել՝ ուր որ պլպլելոյս բնագրոց մէջ մարդ ըսուած է։ — Երկու իր բարիս արար. Իր+ ի պատմեաց նա. Զ՚ամե-նայն իր+ աչող լինի. Փ. փիկ. ինչ։

50. Զհայ պոր ը+ ի մոգ ոչ առնէք։ — Պատրին դա-րերու մէջ համակխաուն գրողներու քով ալ կը գտնուի ո+ ի յընտանեաց։

51. Արիջին եւ աւելի ատորին դարերէն՝ ինչ իրէ պատ-կեր։ ինչ դ—ե—ւ. ինչ գէշ է գործեալ կամ ինչ է սխա-լեալ. ինչ առնէիր. ինչ պլ ամարշտութիւն. զօրութիւնն ինչ է. զպատանալիսն օրէնք ընչ— ընկալար. եւայլն։

52. Ցինչ իրա. չինչ քարաձերպս. ընդ ինչ զարմանաս. — ինչ. եւայլն։

53. Արիայն հինէրէն ունինք՝ ինչ դէպք որ հասանիցեն։ ինչ պլ ինչ մարթ որ ելանէր՝ պլ մի ելցէ։ *Զինչ եւ ինչ իցեն չարչարանք՝ կրել։ Լինել՝ ինչ չիցեն. (փիկ. որ ինչ։) (Իսկ Ոսկերբեր. Պղ. Թղթոց մեկնութեան հին բնաոիր թարգ-մանութիւնը յետին գրչագիրներէն սխալմամբ չէշտած են՝ Ասյս ինչ բառ+ են եւ այն ինչ. ուր ուղիղ ընթերցուածն է՝ Մի ասասցուք՝ եթէ այս ինչ բանք են եւ այն ինչ. այսինքն՝ Զըսեննք թէ աս կամ ան՝ խօսք է միայն, վախ չկայ։) — Իրէ+, ինչ+, չինչ+ հոլովներուն տեղ բուն հինէրէն մէկը նդնպէս ինչ բառն իբրեւ հասարակ անուն հոլոված է քանի մը (Զ կարգի) գրոց մէջ. բայց ոչ հին դրաւորին համաձայն կը հնչէ եւ ոչ նոր լեզուին. այսպէս. ընդդէմ ամենայն ընչ. այնր ընչ. փոքր ընչ. յամենայն ընչս. ի տարեր ընչ. Զ։ Արտաքնագրա-կան լեզուն ունէր՝ ինչ մի. երիս ինչս. քանի ինչ. եւայլն։

թիւն մ՚ունի արդի լեզուին ինչ-որին հետ[54]: Մտադրութեան արժանի են նաեւ աշխարհաբարի նման ձեւերը. ընչ ըտ, -ընչէ ըտ, եւ մանաւանդ ի-նչ ունի մ, (փխկ. քանիցս անգամ.) որ բաւական առեպ կը հանդիպի Զ կարգի գրութեանց մէջ. նոյնպէս մէկ երկու հեղ՝ ի-նչ դ[55], (քանի մը:) — Մի-դուն, ընդունո՝ կ՚բսուէր նաեւ դ ցդ. դ ընդ, եւայլն[56]. այնպէս՝ ինչպէս հիմայ մնալ ընդ, կամ գաւառական՝ մընդին: (Անտարակոյս մդունդ բառին կազմութիւնն ալ ասկէ տարբեր բաղադրութիւն մը չէր:) Բայց աւելի մեւս գտած է ռամիկ լեզուի մէջ՝ էրեսը- անեզականը, որ եւրէն եզականի ձեւ առած (էրեսը, յէրսը) բուն գործածականն եղաւ մինչեւ ցայսօր, եւ խափանեցաւ դմունդ. (ինչպէս կը տեսնենք քեր. երես 37:)

Դարձեալ՝ էրեսը, ինչպէս նաեւ քալըփ մանանկանները որ ի սկզբանէ հետէ ռամկօրէն հայերէնի միակ գործածականներն եղած են, բուն հիներուն քովի այն բառերուն կարգն էին՝ որոնք նոյնանշանաց պէսպիսութեան համար այսինքն միեւնոյն (ընդունո, ամենիւնո) բառը չկրկնելու համար կը գործածուէին. սակայն արդէն ե դարուն կեսէն սադին վերջան այն խորութիւններն ու արուեստը:

5. Յայտնի է որ դրաւոր եւ աշխարհիկ՝ կամ հին եւ նոր հայերէններուն առանձին կերպով որոշիչ նկարագիր տուողն եղած են նախդիրներն ու նախադրութիւնները:

---

54. Վանզի այս դէպքիս մէջ դրաբարին -ը բառը դերանուն է, իսկ աշխարհաբարինը՝ շաղկապ:

55. Զինչ ըտ գործեաց պատմելիս. Բ. (ինչ ջան հրաշքներ:) քունի ունիմ բարկացուցին. Զ: Ծերս ունի դ. աւուրս ունի դ. Բ: *Զջուրըն -ը -ընչէ ըտ ծծէ: Նոյնպէս՝ --ծէրն դ. մակեայ. Զ. եւ հ-ր---ո դ. Բ. (ջան մը:)

56. Ընդաղակէին դ ցդ, կամ դ -- դ: (Ե դարէն քիչ առքը դրուած կ՚երեւայ նաեւ՝ Մի ընդ իջուացուք:) Մի է դ-ըն. որ ըսել է ցդունո, ընդունո, է դունոց:

Նախադիրները որ դարերով մեծ ծառայութիւն բրած եւ միանգամայն մեծ խաղ խաղացած են հայ լեզուին մէջ, որոնցմէ հին լեզուն մեծաւ մասամբ իւր այժն ու գեղեցկութիւնը կ'առնուր, որն որ՝ որչափ կարճ եւ կոկ խօսելու միջոց էր՝ նոյնչափ աւելի ճշդութիւն, մտադրութիւն ու ճաշակ կը պահանջէր. որոնց գէթ բան մասին խափանուելէն եաքը՝ փափուկ եւ կիճաեալ գործածութիւնը դժուարութիւն մը եղաւ յաջորդ դարերու գրաբար գրողներուն[57]. — այս կիճաեալ նախադիրները, կ'ըսեմ, ակսան (կամ թէ պարզագոյն լեզուին մէջ արդէն սովորական էր՝) նախադրութեանց հնչեալ գործածութեանը տեղի տալու: Եւ դարուն սկիզբէն՝ քիչ անգամ բարձրագոյն գրաւոր ոճով գրողներու քով, եւ պարզագոյն կամ ստորին ոճով գրողներուն քով յաճախ կը տեսնուի՝ նախադրութիւն փոխանակ նախդրի[58]: Եւ այս կերպ խօսուածքը բնականապէս պարզման սկզբանն արդիւնքն է, որ լեզուին կրկին ձեւերուն մէջէն պարզագոյնն ու դիւրագոյնն ընտրելով՝ ինչպէս որ նախդիրները (տես. խընդրով) նախադրութեանց հետ կը փոխանակէր, նոյնպէս այլեւայլ հոլովներով նախադրութիւններն ալ՝ հաւասարապէս յատկացուցչի եւ յատկացելոյ կը վերա-

---

57. Ստորին դրաբարի մէջ անչահ ու տարադէպ ձեւեր ներեան եղած են. երթալ է ընէ. (այսինքն՝ զընդ.) դ–էն հարկանել. (ծափ զծափի.) դէմ հարկանիլ. յ–ոմէն հարկանիլ. չընջել ընդ խղճմտիւ. բուռն հար նմա. է նոյն ժամայն, եւայլն. եւայլն: (ը—ի գր:)

58. Եմք մեք է ի մեզ. (ուրիշ դրոց մէջ նոյն խօսքը՝ է ինձ եմք:) Ի ի մեր եւ է ի ձեր. (ընդ մեզ եւ ընդ ձեզ.) նոյնպես է ի սենեկին, է ի նորա. է հրոյ ի. (է սենեկի անդ. է նմա. է հուր.) եւայլն: Դներ զանձն իւր է ներ–ոյ տկարութեան. է ներ–ոյ արեգական. (ընդ տկարութեամբ, եւայլն:) Թագաւորն բարկանայ է վերայ այնոցիկ. վկայեաց է վերայ նորա. ծիծաղի է վերայ նորա. (գնովաւ.) է վերայ Իսրայէլի. (դիմայեղէն:) Ջսուր իւր է վերայ ազգեր իւրոյ. (ուրիշ մը կը թարգմանէ՝ սուր յ–ազգեր:) Կախեցին է վերայ փայտի, կամ նաեւ հիմակուան ձեւով՝ կախեցին է ի–այդի. (ղփայտե.) Զ, Զղջացաւ է վերայ մեղայ իւրոյ. Բ, Հեցուածեալ է վերայ նժոյգի. (է նժուգի.) Փ. եւայլն:

ծէր [59]. ինչպէս մանաւանդ այսօրուան աշխարհաբարին մէջ՝ որուն բուն նախադրութիւնները կը տեսնենք որ շատ քիչ են։ (Քեր. եր. 119։) Եւ ան է մտադրութեան արժանի՝ որ ուր որ հին լեզուէն յետադաս նախադրութիւն մը գտած է ամկօրէնը, թէպէտ սովորական թէպէտ անսովոր, անիկա իրեն պահած կամ սեպհականած է՝ գրեթէ միակերպ [60] ինդրառութեամբ. Ա.յսպէս են՝ (Թիւամբն) հեթ. (օձիւ) պէս. (ձեօք, կամ հարիւր արանց) ընդ. ի (ճաշոյն) համար. (յիւր) —ջո։ Բայց աւելի նորանշան բան մըն է՝ նոր լեզուին մէջ նախդիրներուն վերցուելովը շատ մը նոյնաձայն հոլովներու այլեւայլ պաշտօններ վարելը։

Շատ անգամ իրաւացի դժգոհութիւններ եղած են աշխարհաբար հայերէնին հոլովոցը հոմանիութեան վրայ՝ որ նախդիրներուն վերնալէն յառաջ եկած է։ Եթէ նախդիրները գոնէ քանի մը տեղ հաստատ մնացած ըլլային, տարակոյս չկայ որ իւրաքանչիւր հոլով ինքնին իւր յատուկ ու որոշ նշանակութիւնը կ'ունենար. եւ կամ գոնէ զարդարանքի մէկ դլխաւոր մասը չէր պակասեր։

Ա.յսպիսի էական բանի մը լեզուին մէջէն ի սպառ անհետանալը՝ որչափ նորանշան երեւոյթ մ'ալ ըլլայ, նոյնչափ աւելի զարմանալի է թերեւս՝ նոյն հոմանութեանց եւ խառնակութեանց մէջ առանց նախդիրներուն՝ մնացած որոշութիւնը. վասնզի լեզուին բնութիւնը՝ որ զնախդիրն իբրեւ աւելորդ բան վրայէն թօթափած է, հոգացեր է ուրիշ կողմանէ՝ որ բացայայ-

---

59. Գիրքոյ պէս սահի. ցուռնն պէս. ի խաչուոց գէմս երթալ. (ընդդէմ։) (Մխիթ. դարերէն՝ Հաց առ ճաշոյ խորհս հաստատ։) ի համար ինչ խորհ. Ա։ ի հարցոյ պէս խօսելոյ. (ի բրեւ զմարդ.) Բ։ ի տօնոյ տեղի. ի տեղ ինոց. մէք ի տեղիս նոցա պատուաստեցաք. Զ. (փոխանակ կամ ընդ։) Տես նաեւ նախընթաց (58) ծանօթութեան օրինակները։

60. Մեծերին դարերը նաեւ վասն նախադրութեան ակած են տրական խնդիր տալ. վասն ինչ. — ինչպէս հիմակուան բուն նախադրութիւնները կը պահանջեն. (Քեր. 302։)

տութիւնը չվնասի։ Եւ իրաք ալ՝ կրնայ ապահովուիլ եամբ ըսուիլ որ ցայսօր աւելի տարակոյս ելած է դրաբարին հոլովներուն վրայ՝ քան թէ աշխարհաբարին։ Ա.յդ զարմանալի երեւութին պատճառը հին եւ նոր ազգայ խորհելու կերպին մէջն է։ Նոր լեզուաց քերականութիւնը չի մտածեր իւրաքանչիւր բառ իրր հարկաւ ինք իրմէն որոշ նշանակութիւն տուող, ինչպէս հին լեզուաց մէջ ընդհանրապէս, այլ կը մտածէ իրրեւ ուրիշ բառի լրացրնող [61]։ Զորօրինակ կը տեսնենք նոր (արեւել. եւ արեւմտ.) լեզուաց վրայ որ առնուն մը միեւնոյն ձեւի մէջ երկու, երեք նաեւ չորս հոլովի դօրութիւն ունի, դերն որ քովի բայը կամ նախադրութիւնն իրեն կու տայ։ Ա.յսպէս արդի հայերէնի մէջ աննախդիր (ուղղ. կամ հ.յց. ձեւով) են շարժում եւ դադարում յուշընող բայերուն խնդիրները՝ երբ տեղոյ անուն են. — այն վստահութեամբ որ ո՛չ դադարման եւ ո՛չ շարժման գաղափարին հետ կրնան գործակցութիւն ունենալ տեղոյ անունները. վանից մը տեղն է որ շարժմանէն դադրի կամ մը գեղն է որ քալէ։ Սոյն ապահովութիւնն է որ անխիղճ ըսել տուած է օրինաւոր կերպով՝ չէ հեծնալ. կոչ նստիլ։ Նոյնպէս անպատեհութենէ դերծ մնալուն վստահութեամբը համարձակած յատկ գացած է այս նոր լեզուն՝ նաեւ վերջահոլովի տեղ երբեմն աննախդիր մու-

61. Հին լեզուաց մէջ ընդհանրապէս ամէն մէկ բառ որոշ միտք մը կու տայ. անոր համար ըսուած է՝ թէ հիներն ամէն բան մէկանց կ'ուզէին ըսել. բայց ամբողջ նախադասութիւնը շատ անդամ աւելի մտքի է, կամ չէ այնպէս բացայայտ՝ ինչպէս նոր լեզուացը։ Ուրիշներն ասոր հակառակ՝ շատ որոշ նախադրութիւններ կը կազմեն, թէեւ իւրաքանչիւր բառ միշտ առանձին որոշ նշանակութիւն չկարենայ տալ. այնպէս որ արդի դիտողութեան մէջ առաջնութիւն է երբեմն լսուիներէն կամ հին յոյն. բառ մը ի մէջ բերել՝ կարճ կերպով որոշ նշանակութիւն մը ցուցընելու համար ինչպէս մենք ալ նոյնպիսի դէպքերու մէջ դրաբարի կը դիմենք։ — Ըսածնիս հոս ուղղակի՝ հոլովներուն համար է. բայց եւրոպական նոր լեզուաց մէջէն ոմանց, եւ ամենէն աւելի բացատրիչ լեզուներուն բայի դէմքերն ալ այնչափ նոյնաձայն են՝ որ սահպուած են իւրաքանչիւրին քովն իւր դերանունը կցել։

ծանելով. Դատաւորին էբ-ը նայեցաւ. Ճիտակ՝ որ մմ կը նմանի, եւայլն. որոնք կէս մը դիրքէն, կէս մը յօդաւութենէն, կէս մը քովի բայէն ճշդիւ կ'որոշուին: Իսկ բացառական հոլովին՝ քանի որ տրականէն որոշ կերպով զատուեցաւ, կարօտութիւն չունաց նախդրի: Ասոր ալ սկզբնաւորութիւնը գիտենք որ նոր չէ, եւ արդէն ԹԻ, ԹԳ դարերուն մէջ մեր նախնիք կը տեսնենք որ կ'ըսէին ու կը գրէին՝ Չ' հեծիր. պ-ՈՏ-ը մտեր. պ-ոդեբ-ՉՆ եկան[62]: (Քերակ. երես 128. տես եւ 416:) Բայց ոչ մեր ժամանակուանը եւ ոչ՝ ստորին դարուց այս գործածութիւնը՝ առանց նախընթացի կամ առանց հնագոյն առաջնորդի է:

Թէպէտ մեր հին լեզուն խօսող ժողովրդեան մտացը մէջ ի բնէ շարժման եւ դադարման գաղափարները շատ որոշ անկուած էին, ուստի տրականի եւ ներգոյականի անշփոթ որոշումները յառաջ կու գար. այսու ամենայնիւ շարժման ու դադարման բայերուն առած ապահովութիւնը շատ անգամ շատ խոտորմունքներ ներելի կ'ընէր. (տես է հոգէ փիկ. է հոգ-ՈՒ. յ-ՈՒ-պ-ո, փիկ. յ-ՈՒ-պ-ոէ, եւայլն. եւ մանաւանդ հասատատուն օրինօք՝ է ւ-ՈՒ-ւ-, է քոբէք, յ-ՈՒ-, է գեո, եւայլն ներգոյականները:) Դարձեալ՝ նախդրիւ հոլով մը՝ թէեւ իբր մէկ բառ ալ մտածուի, միշտ բաղադրեալ կը մնայ. բաղադրութեան մտածէն իրարմէ կրնան բաժնուիլ. այսպէս՝ է ջուրցն հ-ՈՒ-ՈՒ-ց. ՀԾրդատայ արութեան գ-որ-ծ- պատմէ. ղրացեացն լսել ւ-ըՆ-ՈՒ-ՆՒ-ՈՒ-. որ երբեմն ուրիշ հոլովներու կատարած ալ կրնայ ծնանիլ, եւ միտքը հարկաւ կը սկսի վայրկեան մը տատամսիլ: Բայց ասկէ՝ հին մատենագրական (անտարակոյս աւելի բնականական) լեզուին բնութիւնը կը տանէր բան տեղւոյն նախդիրը դնդնել կամ վայրապար կրկնածը թողուլ, կամ նաեւ պէտք եղած

---

62. Ստորին դարուց ականջներուն այնչափ բնականացած էին աննախդիր հոլովները, որ նախնեաց գրոցն օրինակութեանցը մէջ շատ անգամ նախդիրը զանց կ'առնուն գաղափարել:

տեղ ալ նախդիր չգործածել[63]։ Այս ամէն պարագաները մեկնց բնականապէս մեղմով ճամբայ կը բանային նոյն իսկ ե դարու սամկին՝ քանի մը դար ետքը սովորական ըլլալիքը կանխելու սկսելու[64]. որմէ

---

63. Տես մանաւանդ՝ ու փոխանակ ըզ եւ յ-ը։ Զանօրէնութիւնս ու իւր չէր գործեալ. Զինչ է այն ու զգեցեալ է թագաւորն. զի քուրձ զգեցեալ էր առ սէր ներքինադի հաւատոցն ու առ քրիստոս ունէր։ Ամացն ու եղեւ նա ի բանսին։ Գիշերըն ու եղեւ նա ի մէջ մեռելոց, (փխկ. յորս. զորս։) Զայս ամենայն ու դրեցի քեզ։ Զինչ է ու աղաղակեացն։ Երկրպագութիւնն ու ասէք թէ հրաման ետ թագաւորն. (զոր կամ զորմէ։) Զօրեաւն ու դամ մի պերոզի տեր է արարեալ։ Իմ երկուս կռիւս արարեալ է, եւ երբորդն այս է՝ ու ընդ քեզ արարաք. Չհոդդ կրել տամ. ու ի ծոլին եւ ի փոսն ընտւ։ Եւ ոչ մի ինչ է՝ ու կարէն Ուրիք տալ քեզ։ Մոգքն ու նախարարքն ուսուցիչս էին ածեալ. Ռ. Ա. Զ. Փ. շատ յաճախ։ Ցքի ու յամբրաւոյ առնէին։ — Դարձեալ՝ Ա—Ղ, (փխկ. յառաջոյ.) Ա—Ա— ածել. (փխկ. զառաջեաւ, որմէ հիմնկուսանն ամիսոփամաւ՝ —Ա— ։) Զինչ Ի-ՂՆԵ։ Ելանել Ներ—— ի փղեն, (փղին տակէն։) Զոտիւք ձնէօ պատեալ առնն. կամ Զոտիւք ձնէօ հասաներ փարեր։ Մի ինչ խնդրեր յինէն ի——ԴԻՂ—. Ռ։ *Նայեցաւ Վեր—— ի պատուհանէ անտի։ Ի Շաւուղէ մինչեւ Ս—ղմոն։ Ընդ ոտն Ի-Ա թագաւորին. (փխկ. ընդ յոտն կալ։) Զ—Ի—րհի ՂԻՆԸ. չդադարեմ ի նոյն ասելոյ. ՅԻ—ՆԻՐԵՅ ի կռիւ չինելոյ դադարեցին. (ՂՕՆԵԼՈՒ համար՝ դյաշխարհի. է ընդն. է ձեռներեց է կռիւ. . .) ի խաչ ել Եր—ի ի ծմա—. (զերիք ժամուն.) Զ։ Զ-Ի—ՐՔն զառ ինքն եկեալըն. (զի թագաւորքն.) —յՀա— ի—ՄՈՒ—ի եւ յանցեալ դարս. (զայժմու։) Փ. թող շատ սովորականները՝ Վեր ի վայր. Վեր—— ի վայր. հանիցայ ի հանգուցէ. դառն ի տուն. Ի—ՆԻ ի սիւն. Ի—ՆԻ ի խորան. ի մտանել Ի—ՆՐՀԻՆ. ՁԱՆԴրեաս Եպ—այ Սիմոնի. — յ—ո—ի ԻՒԱՆԵԼ. տեսին ղբր—ն պարսից, եւայլն։

64. Ղ. Փարպեցի նոյն դարուն վերջերը նաեւ (ի յօդով) որոշեալ հայցականին առանց նախդրի ունի թագած. Նա մեզ անդէն ի—ր քաջութեանն գործ ցուցանէր. (փխկ. զիւրոյ քաջութեանն։) Ընձեռ փորձ քաջութեան եւ դու առեր. (փխկ. զառնն։) Զարեհ ընդդիմացեալ՝ ֆ—ն դեռ կազմէր. Ընդր—ղ—ՐՒ—ն լաւագիտութեան իմոյ մոռացեալ փոխանակիցեմ. քան զյարձակելն մեր եւ հ—ՈՒ. Փ։ Ն—ր— արիւնն լափելոյն ըլնէք. Զ։ Ուրիշ տեղեր մեղմ կերպով կը գտնուի. Ի—ՂՐ ֆՆՅ—ընչից նոցա յաւարի տանէին. Ի։

Կան նաեւ ասուածդեալ նախդիրներ մանաւանդ նոյն Փարպեցւոյն քով, որով դարձեալ նախդիր պահանջո—

եաեւ մէկ քայլ միայն կը մնար հիմակուան ձեւն առնելու, այսինքն է ընդհանրանալու։ Արդ այն յիշեալ քիչ շատ հոմոլիթիւնները, այն նախդրին շարժական նշանակութիւնն ու աստանդականութիւնը, այն մէյ մը դնել մէյ մը վերցընելը՝ կասկածել կու տար որ օր մ՚ալ ժամանակին առնուր տաներ զնախդիրը, որ զարդն ու խաղն սկսած էր ըլլալ լեզուին[65]. ինչպէս իրօք ալ քանի մը հարիւր տարի եաքը պատահեցաւ։

6. Բայերուն խնայողական այլայլութիւնը կամ ռամկանալը դեռ բաւական զգալի չէ այս դարուս մէջ. այսու ամենայնիւ անպակաս են այնպիսի երեւոյթներ ալ՝ որոնք կարեւոր խորհրդածութեանց նիւթ կրնան ըլլալ. եւ մանաւանդ դէպքեր մեզի մեր աշխարհաբար ձեւերուն սկզբնական ժամանակները կը ցուցընեն։

Մեր ռամիկը կամ արդի լեզուն՝ գրաբարին յաւելուածով բայերն ալ մէկեզ առած՝ պարզած՝ մեկնոյ չորս լծորդութիւն կը զանազանէ փոխանակ վեցի։ Նոյն պարզման հետքը շատ հնուց ալ կը գտնուի, եւ մանաւանդ ն յաւելուածով բայերուն (անկանոն ժամանակներուն) վրայ՝ որ դէմաւոր կնճիռն եղած է գրաբարին։ Ա.յսպէս են՝ յոռել, ներկել, խփել, տոքոթել, (փխկ. յատանել, ներկանել, եւայլն.) եւ առաւելապէս այլեւայլ ժամանակներու մէջ մեզի ծանօթ եւ բան կանոնի խնայարհմանց հակառակ ձեւեր, որ դարձեալ յիշեալ չորս կարգ դրութեանց մէջ աւելի

տեղն աննախդիր կը մնայ. Ձլսե --ր---+ զբանս. է Նմ- Եվ-ալ զիրան խօսելին. ոչ երբեք լսուայ եա՝ -յ-ր-- ժամանակաւս եւ կամ յանցեալ դարս ի պատերազմողաց. Փ. (է նախդիրն -յ-ր-- բառէն յառաջ պիտի իյնար։) Բ-ն- ինչ ոչ անցանկեր զնորա. Բ։ *Հ---յ-ց--ց եկեղեցւոյն զեպիսկոպոսութիւնն։

65. Ինչպէս հին մատենագրութեան եր, նոյնպէս նաեւ հին ընտանեկան լեզուին ալ զարդերէն եղած կ՚երեւայ նախդիրներու կրկնութիւնը, որ Բուզանդայ քով եւ մանաւանդ Փարպեցւոյն ընտանեկան մատերուն մէջ շատ աւելի յաճախ է. Ի պարսիկ է հողոյն է վերայ ճեմին. եկ նմա է խրձան խոտոյ է վերայ. յոյնպիսի լերանց է վերայ։ Ես է պարակաց է խափ այլ ոչ անկայց. Բ։ Երթալ յոտանին Հայոց է տեղիս. Փ։

յաճախ են՝ մանաւանդ սովորաբար սխալ համարուած-ները. ինչպէս. Ողն քեկէց— Ախաբու. Զ. (փխկ. բե-կաւ.) որ առորին գրաբարի մէջն ալ տեղ տեղ կը գտնուի. յենկեղէն, (յենուցուն.) —ըթելէր[66], (արգելլոյր.) Զ. եւայլն[67]. եւ քանի մը անկանոն բայեր՝ կա-նոնաւոր խոնարհմունք առած՝ հին եւ նոր ոամկօրէնի պէս[68]: Եւ դարձեալ քանի մը ոամկօրէնի կերպ խո-նարհմունք ալ հոս հոն կը հանդիպի հին մատենա-գրութեան մէջ. հաւ՛ր. խ՛ոցի՛ր. ֆէյոցի՛ր. գ-ոցի՛ր. գ-ոցյա՛ր. կ-ուցյա՛ր. ընկ-ուցյա՛ր. (փխկ. հան. իմա. գարձ. գարձարու՛ր.) եւ կամ ամփոփմամբ՝ կ-ուր. գ-որ[69]. (փխկ. -այր.) խոփոնէ. ընկի՛ր. ֆրի՛ր թէ, որ մէկ բառ եղած կը գրուի նաեւ ֆրիրի՛ր (փխկ. -եա.) եւ կամ մէկ լծորդութենէ մէկալին անցած՝ հիմակուան գաւառա-կան ձեւերով, զորօրինակ «կ-ոնա՛ր. —ոնա՛ր. եւայլն[70]:

---

66. Ուրիշ գրոց մէջ տեղ մը սխալմամբ կայ գրած՝ Զինչ —ըթելէր ասել. (Ոսկեր.) փխկ. զինչ —ըթել էր ասել:

67. Այսպէս պլեւայլ գրքերէն՝ Ի-ե-ց—ե, Ներգծ. փխկ. Թքցուր. Ի-ե-ցէ, կրւր. փխկ. Թքցի՛ր. —ե-ե-ելե-ցէ. ե-ե-ցէ, կասցես. — ըզ-ե-ց, Զ. զատ կամ զատց. —զ-ե-ցէ, սպանէք. ընկ-ը էին, ընկ-ոց. Փ. գ-ընկ-ոյ, գ-ընկ-ով, եւայլն. գուցէ երբեմն ճշդիւ կանոնաւոր խոնարհմանց ձայնի խտու-թենէն խորչելու համար: (Ցաւել. եր. 451. *Ծան:)

68. Լ-ե-ցէն, լուիցեն. ըե-ել, ճ-ոն-ե-ել. Փ. ճ-ոն-ե-ցէն. ե-ղ-ոն-ե-ցէն. Զ. ե-ղ-ոն-ե-ց. Ր:

69. Այսինքն՝ հ-ա՛ր, Ր կարդէն քանի մը հեղ՝ եւ տեղ մ'ուրիշ գրոց մէջ. խ՛ոցի՛ր, Զ. կ-ուցյ-ա, գ-որ-ե, Փ. միացած-ները թէ ուրիշ գրոց եւ թէ փարպեցւոյն մէջ կը տեսնուին. իսկ կ-ուր սուրբ Գրոց մէջ՝ քովի բային հետ նոյնանալն ուեւ-լագրութիւն մը ձեւացընելու համար գործածուած կ'երեւայ. "Եւ-ր կ-ուր զանցս լեռնային կողմանն.,, (Ցուդիթ, Գ. 6. յուն. բնագիրը չունի եւ-ր:)

70. Ո—ոնա՛ր, Զ. «կ-ոնա—ցա—, Ր եւ Զ. ֆէյոնա՛ր, Ր. Ի-ր-ե-ոնա-յ-ե՛ր. Զ. (քան ոմանց նաեւ Ի-ր-ե-ոնա-յ-ե, Ր. եւ *յ—ոնա-յ-ե.) կ-ո-ե-ն-ա՛ր, Ն. ինչպէս քանի մը դար եռքը կը սկսին կ-ե-նա՛ր. ճ-ոն-ե-ն-ա՛ր. ֆ-ո-ե-ն-ա՛ր, մեր սովորականները: Անաստղ կը մնան Զ կարդին ցոկ-ո եւ յ-ո-ե-ն-ա բայերը: ("Ա՛յրն այն որ արտաքոյ դրան քոյ ցոկ-ո խնդրե ինձ.,, Զգօն, երես 76:)

Ժողովրդեան լեզուն շատոնց սկսած կ'երեւայ գրաբարի յաղթ. հրամայականն ու կատարեալը հիմնական ձեւով իրարմէ որոշելու. ինչպէս որ և դարձն եղաւ ելնել հասարակ եղած կը տեսնենք մատենագրութեան մէջ ալ: Հին աւետարաններէն միայն յիշեալ չորս կարգի գրոց մէջ երբեմն կը տեսնուի նոյն որոշումը. այսինքն է՛ փիւկ. է՛. եւ այ՛ փիւկ. ա՛ր՛՛՛[71]. այսպէս՝ կոտորեցէ՛. հրամայեցէ՛. տեսէ՛. յաւելէ՛, եւայլն: — Ասոնց վրայ ճերպականութեան ընթացքին մէջ դարձեալ առիթ կ'ունենանք խօսելու. (երես 70—74:)

Բացայայտութեան մասին մէջ երեւելի խնդիր մ'ալ է կրաւորականի կազմութիւնը: Չի գիտցուիր թէ արդեօք ժամանակին ոամկօրէնէն փոխառեալ էին, կամ թէ ըսենք, արդեօք հին աւետարանները ծանօթ էին ներգործականի եւ կրաւորականի յաճախ նոյնանշանութեան դարման՝ և դարուն կէսին եղբը գործածուած ձեւերը. որոնք բարձրադոյն լեզուին համար խորթ էին, եւ Մեսրոպեանք կամ ներգործականին հետ նոյնանշան կը թողուին, եւ կամ խոյս տալով յաճախ ձեւերու եւ դարձուածներու կը դիմէին[73]: Շատ

---

71. Այ՛ փիւկ. ա՛ր՛՛՛ քիչ մ'աւելի կը գտնուի հին մատենագրական լեզուին մէջ: Բայց ընդհանրապէս հինէրուն գործածականն ու սիրականն է հրամայականի հետ նոյնանշանն կատարեալը, թէեւ շատ անգամ միւսն երկդիմի ձեայ. զորօրինակ՝ լ՛՛՛ր՛՛՛ զի ասացաւ. ձրի ա՛՛է՛ ձրի առաք. եւայլն:

72. Այսպէս են՝ տուէ. ընձուէ. կոչէ. պաշտէ. ընանէ. խմանէ. հեղձանէ. (տես քեր. եր. 73 եւ 461.) կամ շատ խափանուածները՝ խաբէցաք. խաբէցաք. — որոնց քով կրնան դուզ դրուիլ նաեւ կոչի՛ր, կոխի՛ր, տեսանի՛ր, ցուցանի՛ր անկատարներն՝ որ բուն հին գրոց մէջ շատ ցանցառ են:

73. Կամ էական բայով, ինչպէս յայտնի է, (քաւ. եր. 451.) եւ կամ մանաւանդ հայկարանութեան յատուկ կերպով. ոչ գ՛ւշոն ա՛՛՛ն՛՛՛ այլ պաշտել. կամ ինչպէս ուրիշ մը ուներ՝ ոչ էի գ՛ւշիս՛ այլ զի պաշտեսցէ: Շատ արժանի է ուշադրութեան: Մին մկրտէր եւ միւսն էին ա՛՛ն՛՛՛: (չըսելու համար՝ պաշտիլ. կոչիլ, մկրտիլ. ինչպէս որ նոյն վերջին խօսքն ատորին դարերու մէջ մէկը թարգմանած է:) Այսպէս ալ այս

պարզ եւ դիւրին եղանակ մըն է գրաբարի մէջ եմ ներգործականէն կրաւորական շինել. եւ բաւական է որ եչն ենիի դառնայ: Սակայն եթէ քանի մը ժամանակներու մէջ այն ընդհանուր եւ բնական անցումն ընդդիմութիւն կը կրէր, ինչպէս են անկատարը, անցեալը, եւայլն. (տես Ցաւել. եր. 449, 451 աստղանիշ որոշուածները.) Եւ աներեւոյթին անտարակոյս նոյն դժուարութենէն ազատ էր, ուստի շատ ալ բնական էր՝ գոնէ հարկին պահանջած տեղը եւն ալ իւ բնել եւ հոմանիշենէ ազատիլ: Բայց մենք անոր հակառակ կը տեսնենք որ նախնական մատենագրութիւնն այդ դիւրին եւ առձեռնպատրաստ միջոցն անտես ըրած՝ նաեւ մեծամեծ երկդիմութեանց ու հոմանիշեանց առջեւ ալ հաստատ կը մնայ իւր եւ աներեւութին վրայ[74],

---

խօսքս՝ Եւ իւր սիրուիլն ու զանոնք սիրելը կ'ուզէ յայտնել, փխկ. ըսելու՝ Եւ ընէրէն եւ զսիրելն զնոսա . . , ըսուած է՝ Եւ ի ինէրէ եւ զի սիրէ զնոսա՝ յայտ կամի առնել: — Նոյնն խմանալու է ամէն դէպքերու վրայ՝ որ գրաբար ներգծ. ու կրբ. իրարմէ չեն զանազանիր: Տես նոյնպէս միւս դերբայներէն՝ Որ զրկեացն եւ որ զրկեցա—. (ըստ յոյն բնագրին՝ զրկողն ու զրկուողը.) Որ սրբէն եւ որ սրբեալ. (սրբողն ու սրբուողը:)

Հին գրաւոր լեզուաւ կ'ըսուի՝ երկրպագութիւն առնուլ, դրուատիս ընդունել, ի խաչ ելանել, ծաղը կալ, կոխան լինել, լսելի լինել, քարկոծ լինել, ի պատիժս մտանել. եւայլն. եւ կամ դարձեալ ուրիշ ձեւերով, փխկ. երկրպագիլ, խաչիլ, կոխիլ, պատժիլ:

74. Բաւական յաճախ են այնպիսի դէպքեր՝ ուր միայն կարդացողին սրամտութեանը թողուած է՝ խօսքին ընթացքէն մակաբերելով որոշել երկու հակառակ եւ երբեմն վտանգաւոր երկդիմութիւնները. ինչպէս. Նա եւ ոչ (Աստուծոյ) բարերարութիւնն բարերարութիւն չ—չ—նէր՝ քրիստոսի լրբ—բ—ր մարմնով: Պարտ է նմա բազում լ—բ—բ—ել եւ ն—ր—ի—ել ի ձեռոց եւ ոգ—ն—ել. (շատ չարչարուիլ, անարգուիլ ու սպանուիլ. եւ ոչ թէ՝ ձերերէն շատ հոգի չարչարել, եւայլն.) Թէեւ կրնար վերոյիշեալ կերպերով ալ թարգմանուիլ, ինչպէս նոյն խօսքն ուրիշ տեղ մը՝ Պարտ է նմա բազում լ—բ—բ—ն ընդ—ն—ել: — Վերջին օրինակողներէն ոմանք նոյնպիսի խօսքերու մէջ գրած են իրենց ժամանակի կերպովը՝ չարչարել, անարգել:

Այդպիսի անողոքելի խստութեան մէջ ով կրնայ մտածել որ հարազատ հին գրութիւններ ըլլան ի—ի—ի, ո—ր—ե

եւ կամ, ինչպէս ըսինք, տարբեր դարձուածներու կը դիմէ։ Ա.յս պարագան ըսել կու տայ՝ որ իրօք անլուր բան էր հին ժամանակները եւ անհեթեթութիւն, եւ թէ քիչ անգամ տեսնուածը (մանաւանդ առանց Հարկի եւ) յետնագոյն գրողներու ձեռքէ մնած բլլայ, ո՛րուն անպակաս են օրինակները։ Ի վերայ այսր ամենայնի, թէեւ խնդրոյն մէկ կամ մէկալ կողմանն ապահով եւ դրական ապացոյց պակաս ալ բլլայ[75], գէթ յաջորդ դարերու ժողովրդեան լեզուին մէջ պահուած եւ մինչեւ ցայսօր իբրեւ էական բան անբնդհատ շարունակուած բլլալը՝ նոյն ձեւին հնագոյն գոյութեանը վկայ է, եթէ ոչ ճշդիւ գրաւորական՝ գոնէ հասարակ լեզուին։ Եւ այնչափ աւելի հիմ ունի կը կարծենք այդ խորհրդածութիւնը, որչափ որ բացայայտ կը տեսնենք՝ որ որեւիցէ նորամուծ գրաւոր հնարք կամ արուեստակութիւն՝ մեզ գտած չէ մեր ժողովրդեան մէջ։ Եւ արդէն այնչափ բնական է այն ներգործական՝ կրաւորականի անցումը, որ Հարկ էր որ խօսող ժողովրդեան շրթանցը վրայ ինք իրմէն կազմուէր, մանաւանդ հնարագիտութեանց կարօտ չբլլալով։ Իսկ նոր հայերէնի մէջ դադրած են ամէն հոմանիշներն որ

ուսմակերպ չէզոքներն՝ որ որոշման կարօտութիւն չունին։ Եթէ Զգօն գրքին մէջ սակայ հանդիպած իլ անհեթեթութիւնները, ինչպէս նաեւ Բառ. Բրբէլեան կրաւորականները, նախնական հարազատութեան կերպարանք մ՚ունին. (ինչպէս՝ Որ ամաչէ ոչ կարէ բժշկիլ. բժիշկը ոչ ինչ պարտին գործել՝ թէ ոչ բժշկեցին.) — գարձեալ նոյն գրքին անոր հակառակ բառնած ձամբան, զորօրինակ ուրիշ տեղեր Բրբէլեան, ընդ, կրաւ. գործածելը, խնդիրը մեծապէս տարակուսական կ՚ընէ։ Ուշադրութեան արժանի են այս հատածները. Դպրութիւնք բառին, եւ ընթերցուածք բարիք եւ չարք. Զ. եւ * Դպրութիւնք բառին, եւ գիրք գործոցն մերոց ընթերցուածք. որոնց առաջինը գիւրին էր օրինակողի մը սլլուցլել բայց ոչ երկրորդը։ — Բայց այդ վերջինները գրաբարի մնան են, եւ անդրադարձ հնաոճութեանց եւ ընդարձակագոյն բացայայտութեան կարօտ։

75. Ապացուցական վկայութիւն այս նկատմամբ՝ միայն ոսկի գարէն դուրս ունինք՝ ներգործ. եւ կրաւ. քովէ քով։ Ընպատուիլ եւ անպատուիլ. առնել եւ առնիլ. հարկանիլ եւ հարկանել։ Մին մկրտիչ եւ միւսն մկրտչ։

երկու սեռերուն նոյնաձայնութենէն կը ծագէին՝ հաստատուն էլ եւ մանաւանդ -էլ կրաւորականի յատուկ խոնարհմամբը. վասնզի հիմայ կրաւորական նշանակութեան որոշիչ բուն -մանիկն է՝ հին ռամկօրէնի մէջ երբեմն գործածուած, իսկ նոր լեզուին բնդհանուր կրաւորական շինողը։ Այդ -մանիկին անտարակոյս բայի անցեալներէն սկսած է, գրաբարի բայանուններէն առնելով, որոնց վրայ քիչ մը եարը։

Կրաւորականի հետ կից կ'ընթանան Հասարակ բառած երկդիմի բայերը, որոնց էութենէն է հոմանութիւն ծնանիլ [76], եւ որոնք ճշդիւ համմասութեան մէջ են անուանց անեզականներուն հետ. (իրաւամբ կրնան երկուքն ալ պակասաւորաց կարգը դասուիլ. տես Յաւել. եր. 437 եւ 463.) ուստի ինչ որ անեզականներուն հին եւ նոր վիճակին համար ըսինք, նոյնն իմանալու է հասարակ բայերուն վրայ ալ, որ հիմայ խափանուած են։

Կը մնայ տեսնել բայերուն ձեւացն ի հնուց կրած քանի մ'այլայլութիւնները, որոնք անոնք մանաւանդ աւելի ծանրակշիռ են՝ որ ժամանակին քերականութեանը հետ ամենեւին չեն միաբանիր, եւ ընդհանուր մտաեղադրութեան գործածութեանը հետ համեմատելով հարկ կ'երեւայ հաստատել՝ որ եթէ հին գաւառական չեն, սուտ ալ քերականական սխալ են. այսպէս օրինակի աղագաւ՝ Գողէց զիմագաւորութիւնն, այլ ոչ վայելեցաւ. Զ. (գողացաւ. վայելեցաւ.) եւ այսոր նման տարօրինակ խոնարհմունքներ [77]։ Բայց խնդիրն

---

76. Հին դրոց մէջ կը տեսնուի երբեմն հասարակ բայերուն տուած երկդիմութեանցը դիմաց ներգործակերպ խոնարհմունք. գրեաւ. ձնեաւ. լուաւ, եւ նմանները։

77. Տեառնայր զամենեսեան. Բ։ Զնչանն գեաւս Յովսիա. խաչեաւցին. Զ. ասեպ։ "Նա մարդն աւաս. յայնկոյս անցաւ. (փիլ. տեսաներ. եսես. էաւ. եւայլն։) — խօսելն խնամութիւն. բաբեաւեաց մարգարէն, եւ իրրեւ զայլազգիս համբեաց զնոսա. համբեաց, կշռեաց եւ մնկնեաց. հաւանեաց։ Ասաց, Աստուած՝ յօգնել ինձ նայեաց, եւ նայեաց Աստուած յօգնել նմա. (փիլ. խօսեցան, համարեցաւ, եւայլն։) — ելիք գնե-

այսպէս կարճ կտրել եւ գրողը սխալեր է ըսել՝ բան չի վճռաբեր, քանի որ այս երեւոյթին ալ բաւական տեղեր կրկնուած կը գտնենք, որ անդրադարձ դիտողութեանց կրնայ նիւթ մատակարարել. մանաւանդ որ մեծաւ մասամբ՝ մեզի ծանօթ ռամկական հայերէններու հետ յարաբերութիւն ունին[78], եւ եւս աւելի՝ որ գրեթէ ամէնն ալ որոշեալ գրիչներու յատուկ են: Սոյգ է որ բուն քաջ լեզուագիտաց ալ բերնէն կամ գրչէն հոս հոն իրական սխալ մը կրնայ սպրդիլ[79]. սակայն ընդհանրապէս կը համարինք թէ այն նախնական ժամանակներուն մէջ ալ մասնագրական քերականութեան քով երկրորդ մ՚ալ կար տիրող, — թէ արդեօք միայն այս կամ այն գաւառին մէջ, թէ առհասարակ ժողովրդեան մէջ՝ դեռ մեր դիտողութիւնները չեն համոիր զմեզ հաւանական վճիռ մը տալու:

Աշխարհաբար քերականութիւնը գրաբարէն էապէս զատող մէկ մասն ալ է անշուշտ՝ ս՚ն. ապառնւոյ

ցէ՛, եւ ի պիղծս անդ մի մերձենայք. ՝Ընդհանրապէս ի նոցանէ՝ քո՛ղ՚ոքեցէ՛. ՝Ընդհանրապէս զկնի խաղաղութեան. (փ. մեկնեցարուք, եւայլն.) ամէնն ալ Զ կարդէն: *Յաւուրսն՝ որ զբաժրեալն ի՛՚ոքո՛ւ՚ոցո՛ւ: Դարձեալ՝ Երկինք. (փխկ. երկիրքը կամ երկիր.) ել, ի եւ Զ (փխկ. եկն.) գ՚ոցո՛ւ. Ն. ի՛ւ՚ոցո՛ւ, ի եւ Զ՝ Նոյնպէս կատարեալ յոգն. կը գործածէ Փարպեցի՝ ելոյ՛, իջոյ՛. (ինչպէս ուրիշ տեղ մը կայ՝ ելոյ փխկ. ելի.) իրենն են նաեւ՝ ի՛ւ՚ելի՛, ի՛ւ՚ելի՛, գ՚ելի՛, եւայլն. ուրիշ տեղեր չատ ցանցառ՝ *ի՛ւ՚ելցի՛. եւ ո՛ւ՚ելի՛. Զ՝

78. Նոյն կարգի անբերական ձեւեր նաեւ յաջորդ դարերուն թէ գրաբարին եւ թէ ռամկօրէնին մէջ անպակաս կը տեսնուին. (ՔԵր. ԵՐ. 73.) ինչպէս՝ ձի՛ւ՚ելոյ. ո՛ւ՚ոց. ՛Ընդհանրապէս. ի՛ւ՚ոց. ելոյ՛. եւայլն: Երբեմն ընդհանուր լեզուին մէջ անկանոն կամ սխալ ձեւ մը գաւառականի մը բուն կանոնաւորն ու քերականականն է. տես հիմակուանները՝ ո՛ւ՚ոցի՛. ՛Ընդհանրապէս. ի՛ւ՚ոցո՛ւ. ի՛ւ՚ոցո՛ւ, եւայլն:

79. Թերեւս այսպիսի բաներ են նախնեաց քով մէկմէկ տեղ հանդիպածները, հ՚ելի՛ւ՚ելի՛ր. ՛Ընդհանրապէս. լսի՛ր. ՛Ընդհանրապէս մեղաց. (փոխանակ. հարցիր. անիծեա. լսկեաց. անցելոցն.)

տեղ ներկայ փոխանակելը[80]։ Որչափ որ այդ փոփոխութիւնն երեւելի անջրպետ մը բացած ալ երեւայ մեր հնութեան եւ նորութեան մէջ, բուն հին գրողներուն քով տեսնուած, մանաւանդ դէմ առ դէմ խօսակցութեանց մէջ գործածուած այսպիսի ներկայից յաճախութեանը միտ դնելով՝ մտածել պէտք կ'ըլլայ թէ նոյնը շատ հնուց ի վեր եւ շատ սովորական կամ թէ բուն գործածականն եղած ըլլայ բնտանեկան հայերէն լեզուին։ Ապառնւոյ տեղ սկմ. ներկայ՝ չէ թէ միայն այնպիսի տեղւոյնք գործածուած կը գտնենք, որոնց մէջ նախընթաց բառ մը ապառնւոյն նշանակութիւնը բաւական յայտնի կը ցուցնէ, զորօրինակ՝ եթէ, որ շղկպ. ՚ի. ՚ընդ. ՚առ. ՚ընկ[81]. այլ՝ որ աւելի նշանաւորն է, մինակ մնացած ներկայ ժամանակ մը՝ ինք իրմէն ապառնւոյ պաշտօն կը վարէ[82]. որով բովան-

---

80. Գրաբար ապառնւոյն երեքպատիկ առմունքը տես քերակ. եր. 74. ծան։

81. *Ընդ ծով անցանեն՝ զի գտցուիցէ առ՚ն. զի մի խափան ինչ լինի. եկ առ՚իմ զքեզ. թողէք լիցի, թող առնեմ զիս. ես թող հինգնիմ. մի գրգռեցուցանիմ զնա. ով զ՚ես ես՝ որ ընդդէմ գառնամ նոցա։ — Իսկ ես ով եմ զի իմ զոր օրհնել. առէք առնիմ զնա մեզ բարեկամ. արիք իմ յաղօթս, կամ արիք յաղօթս իմ. դէք ի վերայ իմ, թող քառնամ. Բ։ Մի ոք ուսուսցէ եւ առ՝ ծանիր զՁեր. եկայք յանգիստանիմ ընդ միմեանս. եկ երթամ լուիմ ի դաշտ. վաաւ ցարուք զի կարող լինիմ կալ ընդդէմ. Զ։ — Թող նոքա անդ մարդ՝ որ ... Փ. սաէպ. որուն հետեւեալ հատուածն աւելի մտադրութեան արժանի է. Միայն թէ ի բաց գառնայ ի խրատուէ վարդանայ եւ մի խոչնիմ ընդ նմա։ — Արգելականները (մի ոք առ. մի երթիս։) միայն ստորին դարուց ոճակօրէնին հետ նմանութիւն ունին։

82. *Կամիք առիմ զոր ինչ ասեն. զինչ առնիմ, (արարիցի.) խրատ տուր ինձ զինչ ինչ առնիմ. ասա դու ցքաղաքագ, ... զինչ առիմ. առնիմ զի իմիցէ. զեմ օրինակին հառագան. մրպէս կամիք գամ առ ձեզ. գնամ աստ, գնամ։ — Եթէ քեզ դեպ ինչ տայցէ, մեք զմեր թագաւորն որով երեսաց փառնիմ. (եթէ քեզի փորձանք մը հանի, մենք մեր թագաւորն ինչ երեսով տեսնենք։) Զայս տեղիս ի բաց թողիմ, զի ասա պարտ է չինել զապառնս. Բ։ Ցանկարծ ինձ նմանին ամենայն մեծատունք. Զ։ (Ե գարէն քիչ ետքը գրուած կ'երեւայ՝ Մի

դակ նախադասութիւնը նոր եւ միջին հայերէններու կերպարանք կ'առնու: Ասոր հաւանական ծագումը կամ սկզբնաւորութիւնը տես ՔԵրակ. ՄԶ՝ երես 74:

Ա.յս փոփոխութեամբ կամ մանաւանդ պարզմամբ՝ բայերուն մէկ դէմքաւոր եւ բուն դժուարին ու կնճռեալ մասը կը վերնար լեզուին քերականութեանէն ՄԶէն. որմէ՝ (ներկայի եւ ապառնւոյ իրարու խառնակելովը) բնականապէս յառաջ եկած հոմանութիւնն ու տարտամութիւնը, թերեւս քանի մը դար տեւելէն ետքը, վերջապէս կու մանկան երեւան էլլելովը կը դարմանուէր. (որուն միջոցաւը նորագոյն լեզուն էական ժամանակի մ'ալ տէր կ'ըլլար, այսինքն սաորդս. անկատարի, որուն մեր գրաբարը միշտ կարօտած էր[83].) եւ պէտք մանկան բնդհանրանալուին ու յատուկ գործածութեամբը գրաբար ապառնւոյն ալ բազմապատիկ առմունքները կը դադրէին կամ կը ճշդուէին:

Դերբայներուն մէկ մասը՝ եւ եւ էլ աներեւոյթ՝ քիչ մը յառաջ տեսանք: Տարակոյս չկայ որ միջին դարու ռամկական ՝ն անցեալն ալ՝ հին առէններու ՝ն եւ ՈՒՆ բայանուններէն առած է այդ ձեւը, (ՔԵր. եր. 73, 104.) որոնք անցեալի կանոնով կը կազմուէին[84]. կամ դուրս նաեւ ՝ն յանգեալ ածականներէն, ինչպէս հին ռամկօրէնի մէջ ալ նոյն ձեւով բայի անցեալն ածական էր. (ՔԵր. եր. 96.) միայն թէ այս վերջիններըը բայէ անկախ են եւ անցեալի կազմու-

---

անդամ ՏՆԵՒ պէՈՒՆՒ, եւ ԻԼՆԻՒ ՓՆՈՒ ասաի. եւ սանն, երդուիր մեզ որ ԻԼՆԻՈՒ. ՄՀ մը մանեմ տեսնեմ եւայլն:)

83. ՄԻՋին եւ սաորին դարերէն՝ քիչ անգամ կայ գրաբար ալ սաորդս. անկատար՝ էյեր. իսկ հինէրէն երեք չորս տեղ (Զգօնի քով քիչ մ'աւելի յաճախ) գտնուածը՝ շատ ազատ օրինակներէ ըլլալուն՝ մեծապէս երկբայական կը մնան. մանաւանդ որ մէկը՝ (ԻԼՆԻՒԵՐ, Բ.) նոր օրինակի մը վրայէն կ'ուղղուի՝ (ԻԼՆԻՐ:)

84. ԳործՈՒՆ, աւերՈՒՆ, խախտՈՒՆ, խափանՈՒՆ, ձեռՈՒՆ, եղՈՒՆ, շինՈՒՆ, շինՈՒԱԾՈՒՆ, հայեցՈՒՆ, հայեցՈՒԱԾՈՒՆ, այրեցՈՒՆ, ընթերցՈՒԱԾՈՒՆ, հարՈՒԱԾՈՒՆ, յօրինՈՒԱԾՈՒՆ, սպառՈՒԱԾՈՒՆ, եւայլն:

թիւն չունին[85]: *Բայց մենք հնութեան մէջ ՝ի վերջով իրական անցեալ՝ հազիւ աղօտ աղօտ մէկ երկու տեղ դործածուած կը նշմարենք, որ են Խուզանդայ չինեցին ու Փարպեցւոյն ---ոցը*[86]. *գուցէ կրնայ ըլլալ բաւին ալ ածականօրէն բանածն ասոնց քովը դրուիլ*[87]: *Աշխարհաբարին այս մասը վերջապէս առուգութեան կարօտ կը մնայ: Մանաւանդ մտադրութեան արժանի է եւ անցելոյն հնոց քովը ձեւացուցած յատուկ ու վայելուչ ոճը, որ բոլորովին ընտանեկան լեզուի մաս կ՚երեւայ, եւ որն որ առորին եւ նոր դարուց ոամկօրեայ նին, նաեւ տաճկերէնի, բոլորովին նման է. այսինքն անցեալն իւր խնդրոյն քով իբրեւ ածական նախադասեղած*[88]. (*տես Քեր. 610:*) *Դարձեալ նոր Հայերէնի*

---

85. Հոգ՝, վէր՝, դի՝, երկիւղ՝, բախ՝, եւայլն:

86. Որ ի տեղւոյն ի հնոցն իմն չինած քաղաք. Բ. (յոբում տեղւոյ ի հնոցն իմն չինեալ քաղաք:) Հետեւեալ խօսքին մէջ ալ նոյնչափ հաստատութիւն կու տայ ---ոցին անցեալ ըլլալուն՝ քովի լեզ մակբայը. Բաւական է քո տեառնն լիով ---ոցն. Փ: Ցարակուսական կը մնայ՝ Աղիւս մի խրի՝ ի մէջ որմոյն չինուածոյ կամ չինածոյ. Բ: Փարպեցւոյն ուրիշ տեղեր գործածածն ալ, թէեւ միշտ գոյականաբար վարած, մեր խօսելու կերպին չատ նման է. Իւր իրք եւ ---ի՝ չեն որպէս զայսոր ժամանակի մարդկան. լուեալ զայդ ամենայն իրս քո եւ ---ոյ. զքո այդպիսի ---ոյ, (ըրածներդ:)

87. Ար՝ի՝ բնութիւն. ---ի՝ կենդանութիւն, այսինքն՝ առեղծական. Թէպէտ ասոնք ալ այնպէս բացայայտ անցեալ չեն՝ ինչպէս Ի դարէն ինկուն գրածին մէջ՝ Լուսաւորչի ---ի՝ յաւուրն չորրորդի. — որն որ դարձեալ կը կարծուի թէ սխալ օրինակութիւն ըլլայ, փոխանակ՝ արարած աւուրն չորրորդի:

88. Ա՝ի՝ --ո՝ն կաշառօք խաւարեցան. (առած ոսկինեղնուն.) ածէր ի հայկակոդմն՝ ի հուն հ՝ի՝ յատակն. (հոգ ցանուած գետինը. յորոյ յատական գհոգն հարեալ էր:) Ջ՝ի՝ն Նաբղոն կերակուրս ---ի՝. եւ կամ ընդն դ՝ի՝ գինին ճաշակեր. (անոնց զտած գինին, եւ ոչ՝ անոնց զտուած գինին:) Ա՝ն Ա՝ո՝ն՝ոյ ---ոյ՝ն հուպ ընդ հուպ կատարեցաւ. Բ: *Ջ՝իւրեանց նախնեաց դ՝ո՝ի՝ զժամանակագրութիւն: Ջ՝ի՝ի՝ գործան է՝ր ցուցանէ: — Ջ՝ի՝ ---ի՝ ի սուտ գլարիս. բաւական լինի ո՝ր դ՝ո՝ն ---ոյ՝ն. Փ: Ցետ ասորին դարուց ամմ. Եփես գ՝ի՝ն՝ն-հ՝ն՝ն գարին. (Թէփը Հանուած:)

յատուկ համարուած բաղադրեալ ժամանակներէն՝ կան որ հին լեզուին մէջ ալ հետք մը ունին. այսինքն. 1. քանի մը տեղ պատահած ապառնին՝ խօսելոյ եմ, իբր աշխարհաբար՝ խօսելու եմ[89]. որոնց երկուքին մէջն ալ հաւասարապէս անեղեւութիւն հոլովածն ածական եղած է. եւ 2. թէեւ ոչ բաս ձայնին՝ բաս քերականական կազմութեան մեր սովորականին հետ կը նոյնանան նաեւ եւ ըլ դերբայները՝ լինել բայով. ինչպէս՝ ինչ լինէր, գալու կ'ըլլար[90]: Հասարակ լեզուին ի հնուց բնաւնի եղած կ'երեւայ նաեւ ոչ ընդունելութեան հիմակուան ձեւով յաճախութիւնը եւ մանաւանդ խնդրառութիւնը, ինչպէս որ անպաճոյճ եւ ոամկախառն գրուածոց մէջ բաւական յաճախ կը հանդիպի[91]. իսկ բարձրագոյն մատենագրութեան կամ ճշդիւ գրաւորին մէջ գրեթէ անլուր բան էր:

Ահա առուգաբանական մասին մատենագրական լեզուէն խոստովմունքն՝ որ մեծաւ մասամբ պարզմունք են, չենք տարակուսիր հաստատելու թէ յետագայ պարզագոյն լեզուի մը (ոամկօրէնին) առաջին քայլերն

---

89. Զինչ այն բանք իցեն՝ զոր դու ընդ իս էիր խօսելոյ. Ր. Ես ներացեալ եմ, եւ ևիմ լինելոյ առն:

90. Որ ինչ ինչ լիներ ի վերայ աշխարհին՝ յաւարքն ցուցաներ. Ր. Թերմունքն լիուլ լինին բանագոյնք. Ա. (եղած կ'ըլլան:)

91. Խօսքերնիս այս տեղս նոյն դերբային (հայցական) խնդրով բանելուն վրայ է. Ի ձեռանէ առնելոյ մերոց ընդ նոսա. (որոց մարանչիցին:) Արքայութիւնն որդւոցն կասայ իւրեանց գոռալն պահի. Ցոյ հայհոյելոյ իւրոյ. (որոց խնդրեն ի նմանէ:) Զ. Հաւատացեալ եմ առելոյն. Փ. Եւայլն: Նոյն խնդրառութեամբ է Փարպեցւոյն բառ-որոշ բառը, եթէ իրրեւ բարդ առնուի, եւ եթէ իրրեւ երկու զատ բառ: Ընդունողաց գոհանալն. (որոց չունիցին կամ չգոյցէ.) Ա. Ջիւիվշոյ չինողաց, եւայլն: Ե դարուն կ'ելլէն եւս շատ հասարակ եղած է, եւ աւելորդ է հոս օրինակներ յաճախել: Ցաւիլ՝ որ հինէրուն աւելի սիրելի էր իւ կամ իւի մանրիկ եւ կամ յատուկ գարձուածներ՝ քան ու: — իսկ սաղմոսաց (ՃՒ. 9.) ծառնօթի խօսքը՝ Գործոցն զանօրէնութիւն, ճշդագոյն ընծիր օրինակներն ունին՝ ոյժ գործին զանօրէնութիւն:

էին։ Եթէ մարդկային խօսողութեան եւ մանաւանդ պէս նորագոյն լեզուաց մէջ պարզութիւնը խօսողին՝ (հասկրցընելու,) ինչպէս նաեւ բացայայտութիւնը լսողին՝ (հասկընալու,) դիւրացուցիչ միջոցներն են[92]. կրնայ իրաւամբ կասկածուիլ՝ որ չափազանց պարզաւանդք մը անյայտելի խոչընդոտն բլլալ բացայայտութեան առջեւ։ Եւ իրօք՝ պարզման սկզբանն այնչափ զօրանալովը, մինչեւ՝ օրինակի աղագաւ էական հոլովներ մէկի ամփոփուելով պակսին, այն՝ ձայնով նոյն եւ նշանակութեամբ տարբեր ձեւերն հարկաւ խօսքին ընթացքին մէջ շատ մը հոմանութիւն յառաջ կը բերեն, այնպէս որ եթէ գրաբարի մէջ միայն անուանց սեռականը տրականին հետ, — եզ. անորոշ հայցականն ուղղականին հետ, — յբ. ներգոյականը տրականին հետ նոյն են, բայց գոնէ դերանուններն ու մանաւանդ կանոնները նոյն հոմանութենէ ազատ կը մնան։ Հիմակ աշխարհաբար լեզուին թէ անուններըը եւ թէ դերանուններըը նոյն անաեղութեան մէջ են. ինչպէս՝ ասոր, (այսր եւ այսմ.) այս, (այս եւ զայս.) աւելցուր նաեւ աննախադիր հոլովներուն նոյնաձայնութիւնները։

Ձեր կրնար լեզու մը ամենէն աւելի բացայայտութիւն պահանջուած մասանցը վրայ այնչափ մթին հոմանութիւններով դիմանալ կամ ընկերութեան մէջ կենդանի մնալ, եթէ ոչ այն կորուստն ուրիշ կողմանէ գտմանն գոներ. եւ հարկ էր որ ատուգաբանական մասին այս մեծ թերութիւնը գոնէ համաձայնականը լրացընէր։ — Ա. այս գիտողութիւնս բնականապէս անցեալ մըն է՝ որ զմեզ բառերու ձեւերէն խօսքի ձեւերուն (համաձայնութեան) կը փոխադրէ։

Գ.

Համաձայնական մասն։ — 7. Եթէ հին լեզուաց համաձայնութիւնն անոր համար ազատ է՝ վասնզի ատուգաբանութիւնն աւելի օրոշ է. նոր լեզուաց մէջ

---

92. Տես վերը՝ երես 37։

պարզմանէ յառաջ եկած աստուածաբանական երկդիմութիւնները կը դարմանուին համաձայնութեան անխախտ կամ գրեթէ անխախտ օրինաքը։ Բայց նոր լեզու մը աւելի ճշդութիւն կը պահանջէ։ Եթէ գրաբար անորոշ կը մնայ հոլովը, երբ բսես՝ Մատուցին զՅուդային աբտ-ոյ. նոյնը նոր լեզու մը իր հաստատուն կերպերովը կ'որոշէ. զորօրինակ եթէ սեռական է՝ անբաժին յատկացուցչով՝ Թափ-ոբին Ն-ղինը մատուցին, կամ՝ մատուցին Ն-ղինը. իսկ եթէ տրական՝ զգուշանալով գլխաւոր գոյականին կից նախադաս ընելէն. Թուղթը Ն-փ-ոբին մատ-ցին, կամ՝ Ն-փ-ոբին մատ-ցին Թուղթը։ Նաեւ ուրիշ դէպքի եւ ուրիշ շարքի մէջ ալ տրականին սեռականէն որոշումն ապահովցուած է, այսինքն ուր որ գլխաւոր բառն առանց յօդի է. Թագաւորին Ն-ղին մատուցին. եւ այս դէպքիս մէջ միայն օրինաւոր է այս ձեւը՝ Ն-փ-ոբին Ն-ղին. (տես քեր. 368։) Վանդի շարքի ազատութիւն նոր լեզուաց մէջ հոն միայն կանոնաւոր է՝ ուր բացայայտութիւնն ուրիշ կողմանէ երաշխաւորուած է. այսպէս ազատ է բացառական ու գործիական հոլովիներուն դիրքը, որ բնական Շրջման ձեւերուն ընդունակ է, եւ նախադասութեան մէջ ուզուած տեղն անխիղճ եւ անխեթի կրնայ բռնել։ Անանախդիր հոլովիներուն իրարմէ որոշմունքը վերը տեսանք. (եբես 88։)

Անտարակոյս նոյն երկդիմութիւններէն խորշելու համար էր՝ որ հին բնաւանեկան լեզուն ալ, ինչպես բաւական յայտնի կը տեսնուի, հիմակուանին նման՝ երկու (սեռ. եւ տր.) նոյնաձայն հոլովիներէն մէկուն դիրքն որոշած էր, եւ սեռականը կը սիրէր նախադաս ընել իր յատկացեալին. — նոյնը մատենադրական եւ մանաւանդ զարդարուն ոճին մէջ ալ անպակաս կը հանդիպի[93], թէեւ դուրս աւելի ճշդագոյն դրաւոր

93. Զփելբրոյն ազօթքն. մեք ընդ թագաւորն որովք եւ բեռօք տեսանեմք. ինձ գարձ լինի յեր աշխարհն եւ յեր տունն։ կամ եղեւ աշխարհին ընդ-խնդ-ոց թագաւոր-ին հրաւէր խղճալոցոց ընդ-ունել։ (Նախնեաց ժամանակին հայոց եւ

Համարուած բլլայ յետադաս յատկացուցիչը։ Արդէն շատ հնագոյն դարերու մէջ գոյ գէթ յատուկ անուններ, պատուոյ անուններն եւ ուրիշ բաղադրութիւններ՝ որ մէկ բան համարուած են[94], բաւական են ցուցընելու թէ նախադաս յատկացուցիչն ինչչափ բնական եւ ընտանի էր հայ ժողովրդեան։ Իսկ հասարակ ածականի համար, որովհետեւ իւր գոյականին հետ հոլովելովին երկդիմութենէ աղատ կրնար մնալ, դեռ հին ժամանակներն այդ դրից որոշումը չենք գտներ, ինչպէս որ ետքէն եղած է, երբ ածականին չհոլովելովը վերջադաս ընելը կը ժխտուարանար ու գոյականէն զա-

---

պիսկոպոսացն այս տեղը.) այս խորհուրդ՝ Հայոց Ք–Ֆ–Ր–Ր–Ի–Ն է. Բ։ Մեզ օր մեծ՝ Ի–Ր–Ե–Ս Ո–Ր–Ք–Ի օրն է. (չարչարանաց ուրբաթի օրն է.) Զ։ *Մի՛թէ չեն ֆլ–ա–ն եմ ես. վերին հոգւոյ խոր է։ — Մեք յորժամ ի Ի–ո–ա–ն գեղէն գամք, զեր անկեալ փախուցանեմք։ Աբգ–ա–յէց Աբգ–ա–յ Ք–Ֆ–ն եւ Աբե–ց ֆ–ո–ն մեզ այսպէս յայտնեցին՝ զի Նո– իբր այնպէս գիպեցաւ, եւ մեզ բարի վճարումն եղեւ։ Ես վ–ո–ն–ղ ֆ–ր–ձ–ա–յ գե–ը–Ր–Ի–ն–ն իբրեւ յիշեմ. չեր հոգւոց–ո–ց ջոկն է. յ–գ–ո–մ–Ք–ա–ն ֆ–ն–գ–ն եմ. Փ. սահ։*

94. Այսպէս են՝ Աղոյ-հովիտ. Վայոց-ձոր. Հայոց-ձոր. Ցլու-գլուխ. Մասեաց-ոտն. Հայկաց-դրախտ. Սպիտակ-բերդ. Հոռոմոց-մարդ. Շահապի-վան. — Սիւնեաց-տէր. Ուշտուենաց-տէր. արքայից-արքայ. տիկնաց-տիկին. տան-տիկին. խանթի-տիկին. դրան-երեցն իշխանին. զնառայից-երեցն իւր. — սրտի-դիւր. ընտրոց-տէր. սարդի-ոսոցայն. շահի-վաճառ. գործոց-սատար. ուխտից-նամակ. պարգեւաց-մուրհակ. բանից-կարգ. բանից-գլուխ խօսից. եղբօր-որդի. բանակի-տեղ. եւայլն. եւայլն. որոնցմէ մանաւանդ կից ալ կը գրուին։

Այս յատկաձայնութեան հայերէնի յատուկ եւ բնական ըլլալն անով աւելի բացայայտ կ'երեւայ՝ որ երէք դարցի ազգերուն, Յունաց, Պարսից եւ Ասորւոց լեզուին սովորականը չէ, մանաւանդ՝ թէ երկու վերջիններէն օտար է նախադաս յատկացուցիչ կամ նախադաս ածական. (յատկացուցիչն ըստ իմիք տեսակ մը ածական է իւր յատկացուցչին. Քեր. 365։) Այն ազգերուն լեզուին հանապազօրեայ լսողութեան եւ ընթերցանութեան ընելու ազդեցութենէն զատ՝ նաեւ յոյն եւ ասորի գրուածներն աչքի տակ ունեցած առեներն ալ՝ մերինները անոնցմէ անկախ եւ անոնց հակառակ՝ շատ եւ շատ տեղ նախամեծար ըրած են ածականն ու յատկացուցիչը նախադաս դնել։

տեղն անկարելի կ'ըլլար։ Բայց հին ընտանեկան լեզուին տիրող ձեւն եղած կ'երեւայ՝ գլխաւորաբար ցուցական եւ ստացական ածականները նախադաս ընել եւ անհոլով թողուլ՝ հիմնական լեզուին նման[95]. որ հին գրաւոր ոճոյ մէջ իբր զարտուղութիւն քիչ տեղ, ու միջին դարերէն ասդին աւելի յաճախ է տեսնել։ (Տես քեր. երես 45, երկու ծան. դարձեալ եր. 147, ‖ ծան։)

Անշուշտ ռամկական համաձայնութեան մաս մըն է՝ յոքնակի անուան-բայի եզակի բայ տալ. ինչպէս մեր նոր ռամկօրէնին ալ շատ տեղ սովորութիւնն է. (քեր. 350.) նոյն համաձայնութիւնը յաճախ է Ք եւ Ջ կարգի գրոց ալ[96], եւ հին Հայոց հասարակ խօ-

---

95. Ի՛ երկու աչքս խաւարեցան յայս տեղւոջս. ես այս մահու արժանի էի. ըստ ժամանակաւ. ի՛ս կամացդ. ի ի՛ս զաւակացդ. ի՛ր որդւովն. գտանէին զնա յի՛ր ամուր բերդին. գա ՚ի՛ր եղբայր է. Բ։ Վասն ՚ի՛ր կարօտութեանս. Զ։ Զի՛ հօտի զմոլորեալ ուխարն. զի՛ հիւանդացեալ հոգւոյ-որդի. յամենայն սրտէ եւ ի՛ր գարձիս կամք. չի՛ միտս այսպէս ասէի՝ թէ միայն ինքն տասն արամբ չի՛ դնդէն պատահէր. ի ՚ի՛ր երկպառակութենէ եղեւ մեզ վնաս. ի չի՛ տեսհակելոյ եւ յանդգնութենէ. ի չի՛ ծառայութեան էին. չի՛ ականջք ի բաց էին. վասն չի՛ հոգւոյ փրկութեան. վի՛ր տանն համբար ուտէ. ի՛ր գաւառին այրընտիր ձիով. ի՛ր մահապարտութեան գործոցն. յայն կողմանէ. այս Հայոց. այս երից աշխարհաց. եւայլն. Փ։ Նոյնպէս ուրիշ գրոց մէջ ալ երբեմն կը հանդիպի՝ յայս խստութենէն. վերջ չարիքս. եւայլն։ Իւր սովորական ոճէն դուրս կ'ելլէ Եզնիկ ալ՝ այս դիմառնութեան չարքին մէջ. Զի՛ ուխտաւորքն ընդէր են մնահասու։ Զգօն նաեւ թուական անուններն աշխարհարարի նման ունի՝ Երի՛ Ցակոբ. երի՛ ոսոս. (փոխ. երկուս, կամ ոսոս երկու.) որ մատենագրական լեզուին մէջ ալ անլուր չէր բոլորովին։

96. ԵՒան Աստուծոյ ---չի՛-լշն հուպ ընդ հուպ ի՛ոգ-րէց--։ Ո՛նէր զկղզին զայն օձից բ՛-ղ՛-ի՛-նդ։ Լրեծ ի՛վ-ընդ ամենայն տիեզերք՝ ե՛ր-յ՛-ի՛-նդ նեղութեանց. Բ։ Տոցա պ՛ոգ-ր-ի՛ն ն՛-ր-ի՛չ--։ Թ-ի՛ր ի՛-ոգ նորա։ Ոչ ի՛-գ-ի՛ց-- ---ի՛ր նորա՝ զի չ-ր-ի՛չ։ Եղէ՛ց ր-ր՛-ի՛ն ի տեղ գնոց. եւայլն. Զ։ Խ-ր-ոգ-ի՛ զբ-ր-ի՛-նդ նոցա. զբ՛ր բազում ի՛ց ի պարսից. ամենայն ի՛ր աջող լինի. Փ. (կամ Թերեւս ի՛ր բառն իբրեւ եզակի առնուած.) — Անտարակոյս այս ձեւին առ հասարակ ընտանի ըլլալէն է՝ որ մերիններէն թարգմանութեանց մէջ ալ

սուածքին մէջ շատ բնաբերական ձեւ մ՚եղած ըլլալը կը ցուցընէ։ Նոյնպէս աշխարհաբարի շատ համեմատ կու գայ Զ կարգին սովորական կերպը՝ Ցովն արքային. Եփրատ արքային, եւայլն. փոխանակ Ցամինայ արքայի. (տես վարն ալ՝ Եղեկիել մարգարէն.) — որ մատենագրական ոճոյ մէջ շատ ցանցառ է։

8. Խնդրառութեան մէջ նշանաւոր է պէսպէս նախդիրներու տեղ պարզ (վերջաւոլով) տրականի գործածութիւնը, որ նոյնպէս արդի լեզուիս յատկութիւններէն է. մանաւանդ տրական անաբեւոյթ՝ փոխանակ պարզ անաբեւութեան[97]։ Հիմակուանին նման է նաեւ ասել, անուանել բայերուն տրական խնդրառութիւնը[98]։

շատ անգամ յունարէնին պէտ զարտուղութիւնը հայերէն ընտիր գրութեանց մէջ չէն խորշած փոխադրել. այսինքն յունարէն չէզոք յոգնակի անուան-բայի՝ եզակի բայ տալ։

97. Իւիւնդ յարձակէին. Ժիմոն առաքէին. առաքեր ադարտեցին. չոգան տարան զոյց նմա. հիւանդաց սկսէ տանել տայր. բազում անգամ հարկանել յատեան. չրջեցուցանէին զնա քէզէց քէզէց. նոքա դէտ որոյ պատրաստեալ էին. մարդի պատրաստէին. Բ։ Ցանէին Եզեկ. հաւատացեք ըստոյ. Զ. (տես Ցովհ. ԺԲ. 36. «Հաւատացէք է լոյսն։») Գնացեալ էրէտոնէորիան հաւատաց. քալցոն եւ մայրեցն ցըրուեալ. ցիր եւ ցան արկից յորդոր եւ քալտոյ. էր մատեալ օգոս էլեհոյ. մատուցեալ ձէ՝ աղաչէր. երկկոյն պատմանն պատրաստէին. նա կազմեր յոբնիմանն, հրաման տային աղօթից պարտիլոյ. ալա ածէին քոխլոյ. քոհոլոյ մեզ անգին անվատահ եմ շատ. այնպիսի ձէն իւիւ ձեռն ձգել. այժմու ի մէնջ պրծիւիր գոհ լեր. Փ։ — ճշդագոյն գրաւորի մէջ ալ երբեմն կը գանուի՝ Հասին նմա. եհաս հանկանն. տանել նմա. եւայլն։ — Սկսաներ ժոյժ լռնէլոյ. ժոյժ ունէին յաղօթս ելոյ. (կը յարատեւէին.) պարծելոյ յանձն առեալ. Բ։ Խաբի նա խաղաղ սարելոյ։ Եկայք յանդիմանիմք ընդ միմեանս խօսելոյ. Զ. (երես երեսի գանք խօսելու։) *Զուրքն՝ քաղցունք են ըմպելոյ. բազում կոչէ նզոտ լինելոյ ի գործն. զդատաւորն ի հաւան ածէ՝ լինելոյ ցատագով. (փիլ. լինել։)

Հիներէն ոմանք գործածած են նաեւ ասել ընդ մէջ բան ինչ. ասէր ընդ Պետրոս. որ ատորին գարուց ոամկօրէնին մէջ շատ յաճախած էր։

98. Ասեն այնքիլ՝ աղբիւր Ցակոբայ. որոմ տեղւոյն Լսին

Ա յս նկատմամբ ուշադրութեան արժանի կը համարինք խնդրառութեանց այլայլութեան մէջ՝ յաղընեմ բային ալ հայցական առածը[99], (Զ եւ Ա կարգէն,) որ ատորին դարուց թարգմանութեանցը մէջ ալ կը տեսնուի, ինչպէս նաեւ մեր ռամկօրէնին մէջ երբեմն։

Հոլովուած յարաբերական դերանուան տեղ՝ աւելի դիւրութեամբ անոր մօտ համեմատ դերանունը հոլովել դնել՝ ռամկական համաձայնութեան մէկ էական մասն եղած կ'երեւայ. ինչպէս մեր ռամիկն ալ ցայսօր սովոր է ընել, եւ ինչպէս ատորին դարերու նախնեաց ռամկօրէնին մէջ ալ շատ գործածական էր. (Քեր. 564)։ Սակայն եթէ մեր հիմնակաւանը տառիւրէնի հետեւութիւն անուանենք, եթէ ատորին դարերունը արաբերէնի նմանութիւն ենթադրենք, եթէ եւ դարունը ասորերէնի ազդեցութիւն համարինք, կը մնայ դարձեալ վերջապէս այնպիսի հին դրքերու մէջ գործածուածը՝ որոնք բոլորովին օտար ազդեցութենէ աղատ են եւ յիշեալ դերանունական կիրառութիւնը հին Հայաստանի ալ բաւական ծանօթ եւ սովորական եղած կը ցուցընեն[100]։

անուանեալ է. -ը--՛ տէղ Ալեքիշեան կարդացեալ. -ը--՛ (անուն տեղոյն իսկ) Հացեացն դրախտ կոչին. -ը--՛ (անուն տեղոյն) Մծուրբ կոչի. լերինն -ը--՛ Ցուլն անուանեալ կարդան։ "Ալր մի -ը--՛ Ցիսուս ասէն։

99. Ձիր հնար յաղթելոյ Ա-ը--ւր. յաղթեալոց Ը-ը. յաղթեցից Ը-ն-ն՝ ը-ր պատերազմաց. Զ՝ Զ-ն-ը-ր-ւ-ն յաղթելով։ Ե։

100. Զ կարգի դրուածոց մէջ անհամար տեղեր կը գտնուի, եւ դրեթէ տիրող ձեւն է յարաբերականի հոլովման. որոնց մէջ, ասորերէնէն թարգմանութիւն ըլլալով՝ ինչպէս ուրիշ շատ բաներու՝ նմանապէս ասոր յաճախութեանն ալ առանձին մտադրութիւն մը պակաս եղած է. բայց կը տեսնուի նաեւ Ե կարգի դրոց մէջ եւ Փարպեցւոյն քով. մինչեւ նաեւ բուն եւ ճիշդ մատենադրական լեզուի մէջ. տես վերը՝ երես 56. ծան. 12։ Ա ւասիկ քանի մ՝օրինակ. Զաւակի այն -ը ն-վ--ը օրհնին ազգք. մեք -ը այն ամենայն վասն ը-ը եղեւ. եւ այլ եւս ասաց՝ -ը ն-ե-ը յանդիմանեաց զաղանդն. (փիլ. ոլովք.) Զ. Ա յդ այն Մուշեղն է՝ զի (-ը) զարքայն Պարս հրամանաւ գ-ը-ը սպանին. յաւն գեաղն՝ -ը է տէր-ն (յայնմի) ի հնոցն

Նաեւ մեր բացառականի գործածութեան քանի մը նոր կերպերն որ տաճկերէնի հետ նոյն են, արդէն շատ հնուց սկսած կը գտնենք. զորօրինակ ընդ նախդրի տեղ գործածուած[101]. Նոյնպէս՝ Կամիմ անցանել ի ոտանէ. (փ. զտոքոք.) յապաբանէ զանց առնել եւայլն խնդրառութիւնը. (Զ եւ Բ կարգէն։)

Բաւական յաճախութեամբ կը գտնուի նաեւ բնտանեկան ոճոյն մէջ՝ անորոշ հայցական կամ մասնաւանդ ուղղական փոխանակ ներգոյականի՝ որոշեալ ժամանակ ցուցընելու համար[102]. որ անշուշտ շատ սովորական զուտ ոճերէն էր հին առեններէն, այնպէս ինչպէս հիմայ ամէն ազգայ մէջ. եւ արդէն նոյնը կը ցուցընեն Էրէկ—ան, (յերեկոյին) իբրեւ մակբայ, եւ այօր (այս օր) եւ այժմ (այս ժամ) բառերուն կազմութիւնը։

իմն չինած քաղաք. Աստուածութիւնն որ բարութեանց աղբիւր են կամք նորա. որ երբեմն ի ժամանակի միոջ զօրավար ոմն եկն — նա. (այսինքն՝ առ որ եկն.) Բ։ Ուշն սպիտակ՝ որ է նմանէ լինի հուր. Փ. (յորմէ։)

Աղեկ զանազանելու է այս ոճոյն եւ միւս դերանունանան աւելցդրութեան մէջ՝ որ յարաբերականներու քով կը պատահի. Ցրո՜ւ կաս դու է նմա. որոյ սերմն նորա դեղ է. զոր մատուցեալ սփոփէր զնո՜ա։ Այս վերջինը մեր խնդրէն դուրս է։

101. Ի նմանէ ի հարաւակողմ. (Ի գարէն՝ է ֆէոդոյն յայնկոյս. տես վարը՝ երես 127.) Ի գրոցն ի ներքոյս. Բ. (ընդ դուրան։) Ի պատահանոյ նորա փոքր մի շոշ մնանէ. Զ։

102. Գրաբարի սովորական ընդհանուր օրինօքը՝ միոյն անորոշ ժամանակներն անորոշ հայցական կը դրուին եւ ի հարկէ առանց յօդի, չէ թէ Էրբ՝ այլ ըրբ—ոքն հարցման դիմաց. Հոս անոր հակառակ կը տեսնենք օր զ. —յն ճնչմ. Նաեւ յօդով՝ Էրէկ—ան. ըրբ—ին օր. այս ճնչմա. փոխանակ ներգոյականի։ Պերուժանն եւ այն ճնչմ փախչէր։ Իմ ըերմ կռիւ զայս էր տեսեալ՝ որ այս ճնչմա դիպեցաւ։ Որ օր հասանէ յերկիրն զնոյն ձայն ածէ. զ օր յաւուրցն. Բ։ Օր զ յաւուրց, կամ օր զ երբեմն ասէ կոյին։ Պաշարեաց ժողովուրդն զքաղաքն՝ — — կին օրն. Զ. Եւ ըրբ—ին օր ի յերիս ժամուն չոքայ։ *Ընդ նմա ագան այն օր. (փխկ. յայսմ նուադի. յորմէ աւուր. յաւուր *միւմ. յաւուր չաբաթու. յայնմ աւուր կամ զայն օր։) Փարպեցւոյն աւելի սովորականն են՝ այն օր. այն ներոք։

9. Կիրառութիւն։ — Մինչեւ հիմայ ի մէջ բերուածներէն շատը կիրառութեան մասին ալ կը վերաբերի. հոս կը մնայ քանի մը բան ի մասնաւորի դիտել։ Ցօդերու գործածութեան մէջ աւելի մեր արդի ընտանեկանին համեմատ են՝ 1. ստացականէ եւ ցուցականէ եղբը դրուածները. եւ հին ճիշդ գրաւորէն խոտորում մը կը ցուցընեն՝ գնել յաճախութեան կողմանէ. այս ինքն որ գրաւորի մէջ քիչ՝ եւ ընտանեկան խօսուածքներու մէջ շատ յաճախ կը տեսնուին[103]; 2. Ստացական դերանուան տեղ գործածուածները. որ նոյնպէս գրոց մէջ ցանցառ է[104]; 3. Ցատուկ եւ մանաւանդ մարդու անուններու վրայ սովորական եղած կը դանենք ն յօդը, գլխաւորաբար Խուզանդայ քով[105], թէեւ ճշդիւ գրաւոր ոճոյն ալ զարդուցը մէկ մասն եղած կ'երեւայ։ (Արդի լեզուին համար տես քեր. 511։)
4. Վերջապէս առանձին կերպով մը ն յօդին աշխարհա-

---

103. Իմ երկու աչք= լուսաւորքս խաւարեցան յայտնեցոլ։ Մեք ղէր թագաւորն որով երեսաք տեսանեմք. ի։ Փարաոնէս զիմ սաստիկ մէգս արտմութեանս ի սրտէս. ի ձեր աղէս. Իմ գարձիս. Իմ նախնեացն ձեռամբ. Ֆ= Հարցանելը պատշաճ է։ Այս =յն աղբիւրն է. այդ =յն Մուշեղն է. =յդ մեղաւորդ. =յս տեղս. =յս տեղիքս. =յս անգամս, եւայլն. ի. եւ փ։ *Իմ որդին լուսաւոր է. Իմ հայրն անմահ է. զիմ կապերտան ունիմ եւ զիմ ծախս ծախեմ. Իմ երազքն. Իմ պաշտօնն. եւայլն։ Գրաբարի սովորական կանոնը կը պահանջէ՝ երկոքին աչք իմ. յայսմ տեղւոջ կամ ի տեղւոջս յայսմիկ. այս տեղիք կամ տեղիքս այս. որդի իմ կամ որդին իմ, եւայլն։

104. Շատ զանձն= յանդուգն վարեցի. յորժամ յայ ատեն= յենուի. ի։ *Ալոյ անկն= ներքուստ ի վեր խաղաց։ Ես զՏօգին եւ զմարմինն ի միասին կորուսի. փարաոնէս զիմ սաստիկ մէգս ի սրտէ=. ոչ կարես գտանել հնարս անձինդ. եւայլն. փ։

105. Անկաներ ի վերայ բանակին Մանուէլն եւ զՄահկանն սպանաներ։ Ուր կարեր Մանուէլն գնալ՝ զի տուիքն ցասած եր։ Զմարզպան Սուրէնն արձակեր եւ զԳուժանդ-Շապուհն սպանաներ։ Եկին եհաս Գարբոյլն յերկիրն Հայոց։ Մերուժանն նախանձէր։ Մերուժանն մեռաւ։ Ցերեկդն եւ Ագէն։ Որդւոցն Ցուսկանն՝ Պապայն եւ Ամիանագիներն. ի։ Զեղնայն Թռչունք կերակրեցին. Զ։ *Եւդադն եւ Մովդադն մարդարեացան. եւայլն։

բարի կիրառութեան ձեւն ունին հետեւեալները. Լուռ կացի մինչեւ ի ը֊ը֊ն օր, եւ ը֊ը֊ն օր չըթայ. (Ր կարգէն. տես գլ֊ր. 519.) Ասայ եզէկիէլ մարգարէն. եզդամ արքային. զմարզպան Սուրէնն. Զ եւ Բ։

10. Խօսքի ձեւը կամ շարադրութեան բնաթացքը։ — Ընտանեկան կամ ռամկական լեզուի մը այս մասն որչափ որ գրաւորէն մեծամեծ խոտորմունք կամ իրեն սեպհական յատկութիւններ ունենայ, չի կրնար այնչափ ակներեւ զատուած ըլլալ գրաբարէն, որն որ իւր այնչափ պեպիսութեանցն ու ազատութեանցը մէջ ամէն կերպարանաց տակ կրնայ երեւալ. ինչպէս նաեւ այսօրուան աշխարհաբարին՝ այսչափ զատուելէն եաքն ալ, որեւիցէ խօսուածքի ձեւը կրնայ գրաբարի մէջէն հանուիլ։ Բայց եւ այնպէս՝ թէ բնդհանուր խօսքի բնթացքը եւ թէ առանձին ոճերը, երկուքն ալ ոչ միայն սովորականէն չեղելով մեր հիմակուանին կը նմանին, այլ նաեւ իրօք բնտանեկան լեզու մը ձեւացընելու ծառայած եւ ռամկանման գրողներու քով յաճախած են։

Խօսքերնուս սկիզբը քանի մը հեղ խոնարհադոյն հին հայերէնի մը յիշատակութիւն ըրինք, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է, պարզ շարագրութենէ տարբեր բնութիւն ունի. (եւ պարզ ճշգրիտ հայկաբանութիւնն աւելի արուեստ ու ճարտարութիւն կը պահանջէ քան զարդարունը։) Վստահ ենք որ առանց մէկու մը անհրաժեշտ ըլլալու կրնայ հաստատուիլ՝ որ մի քան գիր գերագանց գրողներու ասոիճանաւորութեան քով կարելի է մէկու մ'ալ հանդիպիլ՝ որ ուրիշներէն ատոր֊ին ոճոյ ու գրութեան տէր ըլլայ։ Եթէ եւ դարուն առանձինն գերբնական զօրութիւն մ'ընծայելու պարտական չենք, ոչինչ կ'արգելլու զմեզ իրերն իրենց բնական վիճակին վերածել եւ այնպէս իմաստասիրել. եթէ մարդկային ճարտարութեան մէջ անհատականութեան եւ ասոիճանաւորութեան բնական եւ հարկաւոր երեւոյթը չենք ուզեր ուրանալ, հարկ է որ մեր մատենագրութեան բուն բնաիր ժամանակներուն ալ

որոշենք լեզուին (գոնե բան մասին) վերն ու վարը։ Եւ արդէն այլեւայլ կարգի նախնական գրուածոց տեսակներուն շատ թեթեւ ակնարկութիւն մը, հարեւանցի բաղդատութիւն մը բաւական է այդ զանազանութիւնն առաջին տեսութեամբ ըմբռնելու տալու համար. երբ որ՝ օրինակի աղագաւ՝ սովորական պարզ ոճով բսուելիքը՝ Աննեակն յորում կանայքն մարանչէին, ինչն իւր Հայերէնովն ըսէ՝ Ինձնէ՝ այն որ խոյտ ի գլխ նոր պոռնիրաղ ոռնէին. փոխանակ ուրիշներուն հետ բսելու՝ Այս ամենայն անդ անցին ընդ մեզ, ուսկին հետ բսէ՝ Այս ամենայն պոռնկեցաւ ինձ. բան այսմ ուրիշ մասերն ալ[106]։ Ասոնք քանի մը շատ հին գրքերէն ունինք, որոնց մէջ թեթեւ գրաւոր լեզուով եւ նոյն իսկ Մեսրոպայ օրովը գրուած, միւս ժամանակակիցներուն վաւերաւոն լեզուն շիլած մըն է, եւ գրողին բոլորովին բնական անպաճոյճ պարզութեանը թողուած է՝ բառերու թէ շարքը եւ թէ ընտրութիւնը։ Խոնարհագոյն գրաւոր լեզուի մը այդ անշուք ընթացքը, այդ քալուկ խօսուածքն բան ինքեան ուսկին խօսածին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ ըլլալու էր հարկաւ. եւ արդէն բաւական չափա-

---

106. Այսպէս են նաեւ՝ Զի՞նչ ոռնէր ընդ. որ ուրիշ մը կը թարգմանէ՝ Զի՞ գոբձես զայդ։ Զի՞նչ ի՞րդի ոռնէ գոռ։ ուրիշ մը՝ Զինչ գործ է ձեր, ո՞չ իբրեւ ընկերցեալ եւ գոռ։ ուրիշ մը՝ Չիցէ երբեք ընդերցեալ ձեր։ Վանդի՞ւ մի՞ իրր ղորդուիլ ղոր Աստուածն խանգարիցէ։ Ո՞ր ի՞ոց եղբօրդրդն ո, ո՞ր գնեցուց. ուրիշ մը՝ Ցո՞ գնաց եղբօրորդին քո, չոր կողմն դիտեաց. (տես ծան. 13։) Փոյր մարթ իմ ապրուստիս է ոռ . . . ուրիշ մը՝ Ծկոյնի իմ առատ է քան . . ։ Են յոյժ ծանր ղբօրուիւմբ. ուրիշ մը՝ Եկն զբօրս ծանուս յոյժ։ Ցանցաւորքն է վերայ գնոնց ընկերութիւն գյանցանսն իւրեանց. եւայլն. եւայլն. Նոյնպէս՝ ի քաղաքին իրր խօսեցաւ. (փակ. յորմէ հետե.) յոյժ ոռ ղբանը. (փակ. չեւ մտեալ.) յոյժ փակ. եթէ կամ որովհետեւ. Ցոյժ այդպէս է՝ մի զոռս իմ միայն լուանար. Ցոյժ այսպէս ասէք՝ յարգէ նա զձեզ. — որ ընդհանրապէս զ կարգի լեզուն է. (միայն նոյն ձեւով յոյժ ունի Բուզանդ ալ. Ցոյժ դու զայդ խնդրեցեր՝ երթ տուեալ լիցի քեզ։ — Ցես վարը էրբեր, ծան. 108։)

խեալ օրինակներն իրենց ամփոփեալ պարզութեամբը՝ դարձեալ ըստ համաձայնութեան ոճոյն ալ տարբեր տարբեր դրութեանց գոյութիւնը կը վկայեն, — թէեւ ոչ միշտ նորագոյն լեզուին հետ նոյն ելլեն՝ հին առեղծուածն ալ խոտորմունքները։

Ընդհանրապէս խօսելով՝ այս երկու դրութեանց, այսինքն հին ընտանեկան հայերէնի ընթացքին գրաբարի ընթացքէն տարբերութիւնը այնպիսի որոշմանց կարգն է՝ որոնք աւելի դիւրին է զգալ քան թէ մատամբ ցուցընել. այնպէս որ թէեւ խօսուածքին իւրաքանչիւր մասն առանձին առեալ մատենագրականէն օտար չըլլայ, թէեւ միշտ պարզ ալ չըլլայ, սակայն դարձեալ ամբողջը մատենագրութեան բնականը չէ, եւ առանին կամ ժողովրդական խօսուածքի որոշ կնիքն ունի վրան[107], կամ թէ շատ տեղ մեր խօսելու կերպն է։ Գուցէ կրնայ ի մտանեալորի նշանակութիւ՝ բայերուն նախադասութեան վերջը մնալը[108], ստէպ

---

107. Զորօրինակ եթէ ըսես՝ Իմ ախոխ գործան չկայ. եւ նմանները։ — Թէ կամաւ կամաւ թէ ոչ կամաւ՝ սակայն եւս սիրտ՝ հրովարտակ տալ։ Զինչ եւ պէտք է քեզ՝ արա զիս։ Սափրով միով ջուր բերէք։ Զձին առնձաւ թամբաւ առ եւ անց. (առաւ գնաց. — այս նշանակութեամբ «ԱՆՆԵԼ՝ շատ յաճախ է Բ եւ Զ կարգին մէջ։) Ո՞չ այն Պուշեզ է՝ որ ի թագաւորութեանն ժամանակ Պապայ քանիցս անգամ ձեռնհաս եղեւ սպանանել զԸսպուհ եւ ոչ եսպան։ Գուցէ պատարագս մատուցիք։ Ամէ իմ եւ նորա յաւաղս շատ լեալ ի միոջ վայրի՝ նշան մի գիտեմ ես զնորա, զի . . . ։ Ախթպիսին լաւ ծառայի տէր գժուարաւ կարէ լինել։ Առաքաց առ Պերոզ թէ քո ընդ իս ուխտ է թէ չկռուիմ ընդ քեզ։ *Ցանուռ թէ ընդէր շատ չուներիր. — այս ընտանեկան դիմառնութիւնը շատ սովորական է Բ կարգին եւ Փարպեցւոյն. տես քեր. 735։ Զինքն կայ վայրենի ցորեան. — այս վերջին օրինակը ճշդիւ օտորին դարուց համկօրէնն է։ — Ի մերում գեօղ ծովացաւ գկով գործեաց։ Իւր ժամանակին գեղջկացն այս զոյցն ի մէջ բերելով եզնիկ՝ անտարակոյս անոնց գաղափարին հետ մկուեղ իրենց յաւուկ խօսելու գոյնն ալ ուզած է տալ իւր խօսքին. — այս է Ծբոմ ֆէօշ, (յայնմ ֆէօշ,) ձեւը ստէպ կը հանդիպի Բ. եւ Փ. քովը։

108. Բարձրագոյն մատենագրութեան մէջ գլխաւորապար յարակից մաս ունեցող խօսքերէն եռքը կը դրուին բայերը. ինչպէս են՝ որ. յորժամ. թողէ. եւայլն բառերով նախա-

սՀմ. Ներկայ փոխանակ առօրեագասականի կամ ապառնւոյ դրութիւը [109], *պյլեւայլ Հոլովոց եւ մակբայի կամ շաղկապի տեղ որ բառին կերպ կերպ աշխարհաբարի նման գործածութիւնները* [110], *Ըռը, պէռէ, ֆոյ,*

---

*գասութիւնները։ — Աւասիկ ընտանեկան լեզուին յատուկ ոճը. Եւ նորա՝ ոչ գիտեմ ՚ռէն։ Մի ինչ երկնչիք ՚ռէն։ Նա մկրտեալ չէր. Նորա իմ ընկերք չէին. Բ։ *Հակառակ եւ ընդհանրապէս չի. եղեալ իսկ յումեքէ չէ։ Ի ձուկն՝ (յորմէ) արիւն այնչափ խըմէ՝ որչափ յոչխարէ ոչ խըմէ։ — Ցորժամ Հոն հա՚՚՚ռնէ՝ մեզ բնաւ եւ աշխատել ինչ ոչ հա՚՚՚ռնէ։ Նամակն ողջ է, տեսա՚՚՚նել հրա՚՚յէ՚՚։ Օրինաց իրրեւ զգեզ որ տեղեակ չէ։ Նահանջին թէ ընդէր ոչ այն եւս ի մերում զարդուս չէ. բայց իրրեւ այլոց կայ՝ ես ինչ երեւիմ քան զըրն աւելի. Փ. — այս կերպ էիբո՚՚՚՝ Զ կարգի գրոց ՚ռէ՚՚ ալ սակ կը հանդիպի։*

109. *Հին գրաւոր լեզուին՝ մանաւանդ բարձրագոյն մտաւնագրութեան՝ կրնայ ըսուիլ թէ հոգին եւ ոյժն է սառագասական կամ ապառնի՚ սՀմ. Ներկայի տեղ, եւ մանաւանդ պէս հարցական, թէական եւ յարաբերական խօսքերու մէջ. ուր որ այս ընտանեկան կամ խոնարհագոյն լեզուին՝ մեր աշխարհաբարին նման՝ սՀմ. Ներկայ է սովորականը։ (Այս ներկան չփոթելու չէ՝ ապառնւոյ տեղ դրուած ներկային հետ՝ որ վերը տեսանք, երես 98, 99. անիկա ճշդիւ գրաբարէն էական խառորում մըն է, ասոր գործածութիւնն ազատ է։ Երկուքը միասեղ վարը՝ Փարպեցւոյն վերջին օրինակին մէջ կը տեսնուի, Ըռո՚՚ զի գ՚՚յ։) Զինչ եւ պէտք է քեզ՝ արա գնա։ Ո՛ւմում մարդոյ՝ որ յայդմ օրէնս է՝ ըռո՚՚ ապրել. Բ։ *Եթէ ըմբռնի՚՚ ըռո՚՚ ապրել, Եթէ ոչ ո՚՚՚ռո՚՚ ոչ ֆնո՚՚ սասի. (Ի գարէն՝ Մինչեւ ոչ կալեալ գ՚՚նի՚՚ ոչ ֆնո՚՚ սասի։) Ցորժամ դուք ամենեքեան իջանէք, գիս ո՞ իւ՚՚ո՚՚նէ։ — Վըաց արքայ ասէ թէ ես միում ումեք զկռիւ ըռո՚՚ տեսանել։ Պայման արար թէ ես յորժամ ֆո՚՚ ո՚՚ր՚՚ւի՚՚ ի կապանաց։ Հրամայեա՚՚ եւ այնպէս ո՚՚՚նի՚՚։ կոչեա՚՚ եւ ֆո՚՚։ Ցարքայից արքայի ի ծառայութիւնէն մի ելաներ, եւ ես միջնորդ լինի՚՚ ո՚՚ւի՚՚ զիմացաւորն եւ հ՚՚ւրեցո՚՚՚նի՚՚ ընդ քեզ, եւ որ ինչ արժան է տալ քեզ՝ ըռո՚՚ զի գ՚՚յ։ Փ։*

110. *Ա՚՚սինքն փակ. ո՚՚ր. յո՚՚. ըո՚՚. ո՚՚ր՚՚ց. եւ այլն, կամ նաեւ փակ. ի՚՚, զի՚՚. տես գ՚՚երակ. 569 եւ 692. եւ վերը՝ ծան. 63։ Ի մեծ սիւնհոդոսին ... ո՚՚ր ժողովեցան եպիսկոպոսք, .. ասաց բազմութեան ժողովոյն զիրս հրեշտակին. ո՚՚ր ոչ հաւատային իրացն. իսկ նա պնդեալ վիճեր եւ ասէր. որովհետեւ դուք գիտէք զիրս ծածկեալս, .. զինչ է այն ո՚՚ր գտեցեալ է Թագաւորն ի ներքոյ պատմուճանին։ Ո՚՚ր ինքն ի մէջ կացեալ՝*

ւիայ բառերուն եւ նմանեցայն յամախութիւնը, ---նել, էր+, ֊ըը, եւայլն հասարակ բացատրութեանց՝ ուրիշ գրաւոր պէսպէս բառերուն տեղը բռնելը[111], եւ մանաւանդ այն ձեւերուն յամախութիւնը՝ որոնք աւելի յետին ժամանակներու ռամկօրէնին յատուկ են՝ քան հին մատենագրականին: Ա.յդ մանաւորութեանց կից են հարկաւ շատ մ՚ընտանեկան լեզուի անպէսական դեղեցիկ մանրիկ բացատրութիւններ, բաղադրութիւններ[112] ու ոճեր: Ա.յս վերջիններս, որչափ կը տեսնուի՝ մատենագրականին այլեւայլ անհամար ոճերուն դիմացը պարզ ճամբով մը մնծաւ մասամբ

յայտնէր զնոսաբհութիւն թագաւորին . . . ջերմեռանդ հաւատոյն ֊ը առ քրիստոս ունէր:,, Ցետի եւ այլ բազում յոյժ միայնակեացս՝ ֊ը ոչ էր բաւ եւ համար զձիւ ունել մարդկանն: Ցայն տեղ՝ ֊ը բնակ իսկ իցէ հողն: Ջմարդիկ աշխարհին իւրոյ՝ ֊ը ինքն իշխեր. Բ: Ցայսմ աւուր ֊ը մեք առնեմք՝ առնեն եւ Ալղեկսանդրացիք (զզատիկն.) Ջ: *պինդ կաց ֊ը ոչ հերձու եւ ելանէ. (մի վախար, չի ձեղքեր ու դուս ելլէր:) — Որ թէպէտ եւ կայր ինչ վաստակս՝ եւ այն ոչ ինչ էր օգուտ: Ցացեն ինձ զօրն տեսանել՝ ֊ը վհան ծառայութիւն հնազանդի: Վանացն ֊ը երիցունքն շատ են. փ:

111. Երկու իրա բարիս արար: Մարդք արուեստագէտք որ գործեն իրա զարմանալիս, որք չեն տեղեակ գործոյս այսորիկ, այնու զարմանան թէ զինարդ լեալ իցեն, եւ գործք ընկերացն իւրոց գժուարին թուի յայնց նոցա: Մարդ որ պատահեալ է հանդերձին, թէպէտ եւ քաջ ընուցու՝ (կարկատիցէ՝) ամենայն մարդ որոշէ զնա: Խաղազութիւն ունէին ընդ մարդս որք . . . : Ուսարուք զերս պատերազմի. Ջ: Աստուածք զայս իրս յայղոց վճարեցին. փ: Ցես նաեւ վերը՝ ծան. 49: — Ա֊ՆԻԼ բային համար տես ծան. 106 եւ 113:

112. Ա.յսպէս հին Հայաստանի բարեւտուբը. Ոյլ Իւ֊ոյլ Իբր. (բարով եկար. երթաս բարով.) Նոյն կերպով է Զգօնի ֊ոյլԻթ֊ել գոյականն ալ, (որ գուցէ բաղադրութիւն մըն էր՝ ֊ոյլ֊Ի֊քւլ, նման հիմակուան քո֊նդ֊ոյլԻր գոյականին: Դարձեալ՝ Բ֊ըՒ՝ Իւիթ. Բ. (Նոյնպէս Ի դարեն՝ Բ֊ըՒ՝ Իւիր. Բ֊ը֊֊ի ֆ֊ո֊ ջՒեչ:) Բ֊ըի֊֊ ծ֊ել ասել: (Ցունականին թարգմանութիւնն է՝ Բ֊ալ֊֊ի խնդալ ասել ընկերութեանն.) Ա: — ՓՆՆախնդիրը արատոց եւ ԲԻը֊Ի֊ՓԻԼԻք. (մէկուն բան հանողներ, պարսաւադէտը:) Թ֊փԻ֊ել֊֊ՒՒՀ. (ան֊հանճարն.) Ջ: Նայեցուք առ ի խնդրիլ ԲԻ ֊֊ր ինչ. (ծակաչէք մարդիկ:)

առնել բայով կը լմընային[113], որ եթէ գուցէ գրաւորի մէջ քիչ մը ցուրտ կամ տափակ կու գար, առանին խօսակցութեան բնական պարզութեանը շատ համեմատ էր եւ վայելուչ. ինչպէս ցայսօր թէ մեր եւ թէ օտար նոր լեզուաց ոճերը:

Նաեւ իւր մեղմիկ պարզութեանը մէջ ալ պակաս չէն իրեն յատուկ շրջմունքներըն[114], զեղչմունք-

---

113. Այս ոճերը կամ մատենագրական ոճերուն փոխանակողներն են՝ Կռիւ առնել. պատերազմ առնել. առնեն մարտ. (Եկայք մարտ պատերազմի առնիցեմք. Զ.) կերակուր առնել. խոհակերութիւն առնել. կառապաշտութիւն առնել. ծառայութիւն առնել. ուխտ առնէին. կոտորած առնէին. շնորհ առներ. յիշումն առնել. փակ առնել. պատարագ առնեն. թէ ոք գայթանք առնէ. եւայլն. Զ եւ Փ՝ Ունի Բուզանդ ալ ուրիշ ոճերու յաճախութեանը մէջ՝ Մեծ պատերազմ առնէ. մեծ շնորհակալութիւն առներ. կամ՝ մեծ շնորհակալութիւն ունիմ. մեծ պատրաստութիւն առնէին. շնորհ առնել (ինչ ումէք)՝ Հաղովբեանն գործածած երկու ոճերուն վրայ բացայայտ վկայութիւն ունինք Եզնիկէն. "Ցործամ տագնապել որ յումէք իցէ, ասէ, վ-ից -էն լ-ռնել, վ-ից -էն ո-ռ-ռ-լ.," որոնց առաջինն Ն կարդէն ալ ունինք, իսկ վերջինը Զ կարդին մէջ միշտ Ղ նախդրիւ է. "Ի ղէն ո-ռ-ռլ." Նշանաւոր եղած է նաեւ Փարպեցւոյն դրուածոցը սեռականն եւ շատ յաճախ բանեցուցած ոճը՝ Ի գէն լռնել. ապրիլ ՇԱՀ, յաղթել, երջանիկ ըլլալ՝

114. Համ գեա աղօթից է, թող նախ կացից յաղօթս. Զ՝ Եկեալ այսպիսի բանիւք կամի ի քաջութենէն խափանել զմեզ՝ ի կեցցուք՝ զի ոչ յերկար հնծցուք. (մուադրութեան արժանի են նաեւ Ի՛ել յաւելուածը, որ հիմայ ալ Իւր կ՛աւելցուի նոյնպիսի խօսուածքի մէջ, եւ. վ չաղկապին գործածութիւնը. այսպէս ալ՝ Զի ոչ յափշտակեսցուք, վ ոչ աւարեսցուք, ի՛ կեցցուք՝ Զի ոչ գու գիտես եւ ոչ ես գքեզ, զինչ այն բանք իցեն զոր գու ընդ իս իցես խօսելոյ.) Զի՛ ես քրանեալ այդչափ. այսր պանդուխտ եմք եկեալք. զերամարկն ի չէն եր ածեալ. զմաշկինակն ընդ գլուխն եր առեալ. համակ ընդ ձեզ նենդաւ է գնացեալ. համակ զերկիրս գոյս է կերեալ. ՚Ի՛ ներքին բանն եր արկեալ. եւայլն. տես ՀՔր. 726. որ միւին եւ նոր համեմատութիւններուն շատ սովորական շրջուածն է. (հմմտ մակրային այս գործածութիւնն ալ մանաւանդ Բուզանդայ եւ Փարպեցւոյն սիրական բացատրութիւնն է.) *Ձեր ուխտաւորքն ընդէր են մնահատք. եթէ ի տանջանաց կասկած չիցէ, ապաշխարութիւն առ իմ իցէ. — Թագաւորն Հոն կամի հանել, բայց հանելու չէ եւս է. Զի վաղադոյն

Նեըը[115], *աւելադրութիւնները*[116], *եւ մանաւանդ բակառուութիւնները*[117]. *որոնցմէ գէթ ոմանք նոյնպէս մեր*

երթամ անգր ի դէպ է. Փ։ — Ո՞ր ։րէ գուն ՀԱրիս —-—-ն էր. Փ. Կ—րէ որդի վ—-ո—-րէ է. Բ։

115. Ի ժամ՝ երթայ, գոյ ժամ՝ գայ. Զ։ Ի՛մ այդ տեղի՝ ուր դուզ ես բազմեալ։ Քարինք բազումք ի վերայ կայսերն. քարինք եւ մեր շատ կան ի թաֆթէլ զատամունս նորա։ (Ստորին դարերէն՝ Ա՛յն քարն ի քո երեսդ եւ ի քո երեսուն եւ երկու ատամունդ։) Զինչ կամիս առնել՝ արա. զինչ կամիս խօսել՝ խօսեաց։ Մեր Թողեալ գնա. մեզ չէ փոյթ. Բ։ *Ցիմ վերայ անէծքն այն, որդեակ. երդուեալ յարեւ. եւայլն։*

116. Եւ դիպեցաւ սմա օտար պատանի մի. Բ։ Եւ պատահեցաւ այնմիկ. այս ամենայն ինչ կատարեցաւ. Զ։ Ցառս պատասխանի, ո՛չ ։—- եղանես այսի, ո՛չ ։—- գնաս ընդ մեզ։ Անչին կացին լուռ։ Ա—ն—ին կոտորէին զենակիչսն. —- արա զոր ասեմքս քեզ. —-ե+ առնեմք գնա մեզ բարեկամ. Բ։ Ա—արար նա անդ աքանչելիս. Զ։ *Եի գնա դու ընդ մեզ. Ճարակիցի ֆ—-ոչե ընդ օգս. այն ամենայն լինի երթոյ։ (Շինուածն) դեռ տակաւին չինի երթոյ։ — Ա՛ռ ի չգոյէ զարթուցչի ննջէ եւ երթոյ։ Ջի՛ է զի օր ըստ օրէ երթա— եւ ժժգունիս։ Կոյ եւ պահէ գնասա. Զ։ Կոյր ցուցանէր զհրամանն արքունի. ։ոչ պատմաց զերեկոյին գործ քաջութեանն նորա. Իջին վահանաւորքն եւ ։ոչին պահէին։ Բ. *Լսին եւ ։ոչն եւայլն. (ստորին դարերէն՝ Նստեալ ։ոչ ու լսոյր կաքաւին. Նստեր կու լար. — ։ել աւելադրութեան համար տես ֆեր. երես 76։) Նմա որպէս կովու՝ բայց ինչ անուր պիտի արկանել. ոչ էր բան՝ զոր ինչ չէր լուեալ. Փ։ (Ի դարէն՝ Ուրս չորեքշարիւր լոկ, ինչ աւելի կամ պակաս, ունէր ընդ իւրն.) տես վերը՝ ծան. 11։ — Դարձեալ մերժողական խօսքի յաւուկ ձեւ մըն է Զգօնի քովն աւելադրութեամբ՝ ի ֆ—ոչ —- ի մի կողմն կաց. այսինքն՝ մեկդի կեցիր։*

Այս եւ ուրիշ նոյն կարգի աւելադրութիւններն որ Ե դարու ամեն կարգի հեղինակները՝ այլեւայլ բնագիրներէ անկախ միասին կը գործածեն, հարկաւ համաբարոց աղբիւրէ մը կը բխէին, որն որ ուրիշ չի կրնար ցուցուիլ՝ եթէ ոչ իրենց ընտելական առանին արեւելեան խօսուածքի կերպը. եւ արդէն այսօրւան օրս մեր եւ ուրիշ արեւելեան լեզուաց մէջ նոյն կերպերով յաճախած են աւելադրութիւնները, մանաւանդ ։ել, ։ոտիլ, —ն—ին, ֆ—ել, երթալ բայերով։

117. Բուն ընտանեկան խօսուածքի կրնայ ըսուիլ թէ էութենէն է բակառուութեան ձեւը. եւ ամենախառն դրութեանց մէկ գլխաւոր յատկութիւնն է՝ քերականական տրամաբանութեան կամ համաձայնութեան անմատչելիութիւն. ուստի եւ

նոր ընտանեկանին հետ կը նոյնանան, թէեւ դրաւոր ուճոյն ալ միշտ իրրեւ զարդարանք ծառայած են։

Ա յսչափովս շատ հին եւ սկզբնական աշխարհաբար հայերէնի մը դոյութեանը հետ դիտեցինք միանգամայն որ հին եւ նոր ռամկօրէնին շատ եւ գլխաւոր յատկութիւնները՝ երեւցածէն աւելի հին են. այնպէս որ շատ բան ալ՝ եթէ իրօք նախնական մատենադրութեան լեզուէն օտար ալ չէին, ի սկզբանէ հետէ աւելի պարզագոյն խօսուածքի յատուկ եղած էին. եւ մատենագրականին կրկին կերպերուն կամ կրկին ձեւերուն մէջէն միշտ պարզագոյնն ընտրած իրեն սեպհականած է աշխարհիկ լեզուն. — որ առանց որոշ եւ հաստատուն սկզբան դիպուածական երեւոյթներ չեն։ Ընդարձակագոյն խուզարկութիւններ շատ աւելի նիւթ կրնան երեւան հանել այս խնդրոյս նկատմամբ։

Ահա այս յատկութիւնները են որ՝ թէեւ դեռ նուազագոյն աստիճանաւ եւ քանակութեամբ՝ այն բարձր հնութեան մէջ աւորին լեզուի մը վրայ կը

ոչ օրինակներու պէտք կը ծագ այս տեղս. մանաւանդ թէ ըստ մասին բակառութեան յաճախութիւնն է՝ որ գրութեան մը աւելի կամ պակաս ռամկականի գոյն կու տայ, թէպէտեւ անքաւ զարդուց ու գեղեցկութեան դանձերն առատութեամբ սփռած ըլլայ խօսքերուն վրայ։

Ուրիշ այս կարգի քերականական ձեւեր շատ յաճախ կը հանդիպին ընտանեկան լեզու բանեցընող հեղինակաց քով, որ ըստ իւրաքանչիւր գրողին ճաշակին ու ճարտարութեանը կերպ կերպ են։ Քանի մը ձեւերու մեկնոց օրինակ կրնայ առնուիլ Բուզանդայ այս հատուածը. «Ջիմ զընկերան զամենեսեան ես կոտորեցի. իսկ որ Թագս ունէին՝ նոքա իմ ընկերք չէին, այլ քո. եկեսցես՝ որպէս ես գիմեն սպանի, պու զքոյսն։ Այլ իմ յայր Թագաւոր ոչ ձգեալ ձեռն երբեք որ Թագ ունի, եւ ոչ ձգեմ եւ մի այլ ձգել լիցի. եթէ կամիս սպանանել զիս՝ սպան. այլ ես՝ եթէ գայ ինձ ի ձեռն երբեք այր Թագաւոր, ես ոչ սպանանեմ զայր Թագաւոր, որ գամ մի Թագ ունի, եթէ ոք իսկ զիս սպանցէ։»

* Մինչեւ այս տեղս յառաջ բերուածներէն ոմանք քանի մը տեղ կրկնուած են, չէ Թէ ուրիշ օրինակներու պակասութեան համար, այլ մանաւանդ միեւնոյն խօսքն այլեւայլ աշխարհաբար ձեւեր միանգամայն երեւցընելուն պատճառաւ։

նշմարուին, որուն՝ ի վերայ այսր ամենայնի՝ հարկ է գոհ ըլլալ բսելով որ մենք հիմայ աւելի գոյութիւնը կը ճանչնանք քան թէ որպիսութիւնը, լեզուի մը՝ որ այն անորոշ եւ անկերպարան վիճակին մէջ տակաւ խլրտելու կը սկսի, ժամանակին ձեռնտուութեանն սպասելով՝ որ իւր սկզբունքները կարենայ արժեցընել. եւ արդէն ինք իրմէն կ'իմացուի՝ որ նախնական եւ գրաւոր լեզուի մը դիմաց՝ նոր եւ հասարակ լեզուի նոյն իսկ գոյութիւնն սպառնացող է:

Համեմատութեանց ընթացքին մէջը հին եւ նոր աշխարհի լեզուական օրինաց մէջ՝ հարկ եղած տեսանք որ հինը նորոյն տեղի տայ, եւ մեզի պէտք եղաւ տեղ տեղ վերջինին իրաւունք տալ. սակայն եթէ ասդին անդին նոյնաձայնութիւններ հին լեզուին ազատ համաձայնութեանը հետ միացած՝ այլեւայլ երկդիմութեանց աղբիւր կ'ըլլային, որոնց՝ ինչպէս յայտնի է՝ նորագոյն լեզու մը չի կրնար հանդուրժել. աւելորդ է ըսել՝ որ ասոնք գրաբարի ոչ բիծ են եւ ոչ թերութիւն, մտածելով անոր անհամեմատ բարձրագոյն առաւելութիւնները. մանաւանդ որ քանի մը տեղ անխորշելի է երկդիմութիւն նաեւ ամէն նոր լեզուաց ալ՝ որոնց մէջ յետիններէն է մեր աշխարհաբարը. եւ միայն գրաբարի դիմելու սովորութեամբն է՝ որ արդի գրաւոր լեզունիս ալ գրեթէ ամէն նոյնպիսի անաեղութեանց կրնայ առաջն առնուլ, հոս նախդիր մը, հոն յօդ մ'աւելցընելով, կամ դարձեալ ամբողջ գրաբար բացատրութիւն մը գործածելով: Ընոր հակառակ կը տեսնենք որ այս պարզման եւ բացայայտութեան սկզբանցն այնչափ ընդհանուր տիրելովը՝ քիչ շատ կը ջղատի լեզուն, եւ մանաւանդ համաձայնութեան հաստատ ձեւերը կը վերցընեն նոր լեզուաց վրայէն այն ազատ շրջմունքներն եւ ուժով կարճ խօսուածքն որ հին լեզուաց յատուկ են:

Մինչեւ հոս տեսնուածն ու դիտուածը, ինչպէս ըսինք, բաւական աշխարհաբար մըն է անտարակոյս. բայց մենք կ'ըսենք դարձեալ՝ թէ այդ ամէնը հազիւ երակներն են բուն հին աշխարհաբարի մը՝ որուն մար-

միևնոյն խորագրոյն թաղուած է մատենագրութեան դեռևին տակ. եւ միայն այս յիր ցան գտնուածներըդ քովէ քով բերելով կարելի է ամբողջ կմախքը կանգնել եւ ձեւն ու կերպարանքը մեզի աւելի ըմբռնելի ընել: Եւ այս պատճառաւ է՝ որ քերականութեան ընթացքին մէջ դեռ հազիւ ծօթներորդ դարէն կը սկսինք Հին կամ Նախնեաց ոսկեօրէնը փնտռել, ուր նոյն լեզուն աւելի յառաջացած եւ նոր ու որոշ կերպարանք առած կ'երեւայ:

Ա.յս տեղս բնականօրէն խնդիր մը դէմերնիս կ'ելլէ, թէ ուրեմն արդէն Դ եւ Ե դարերէն՝ կամ աւելի կանուխ՝ երկու էապէս զանազանեալ լեզու ունէր Հայաստան, ինչպէս մենք այս օրս: Թէեւ որոշ պատասխան մը տալու չափ դրական ապացոյց մը չունենանք, սոսկ կ'երեւայ թէ չէ. այլ այնչափ միայն՝ որչափ որ միշտ եւ ամէն տեղ կենդանի լեզու մը իր բարձրագոյն եւ խնամարհաղոյն կարգերը կ'ունենայ, իր գրաւորականն ու ժողովրդականը կը զանազանէ, հասարակօրէն քերականական տարբերութիւններով ալ, որոնցմէ որչափ աւելի կը խորշի մատենագրութիւնը՝ նոյնչափ աւելի հեռու կը մնայ այն մասէն որ արդէն սկսած է տիրող ըլլալու: Եւ ահա այս մասն է՝ որ իրօք ալ յառաջացած գարգացած՝ հետզհետէ առած նորանոր ձեւերովն ու կրած այլայլութիւններովը վերջին դարերուս կենդանի լեզուն եղած է: Ա.յս մտքով է՝ որ հինգերորդ դարու մէջ եւ աւելի ալ յառաջ փնտռելիք աշխարհաբար կամ ժողովրդական սոսորին լեզուի մը դոյութիւնը այլ ոչ ծագումը՝ որն որ աւելի բարձրագոյն հնութեան մէջ իւր սկիզբն առած է:

Ա.յսպէս փակելով հինգերորդ դարը՝ կ'անցնինք յաջորդներուն:

6.

Վեցերորդ դարը, մեր մատենագրութեան առաջ դարերէն մէկը, առաջարկեալ նիւթոյս նկատմամբ ալ գոհացուցիչ վկայութիւն մը չ'ընծայեցներ. բայց իրին բնութիւնը եւ նախընթացին ու հետեւորդին համեմատութիւնը կը ցուցընեն յայտնապէս թէ լեզուն իւր փոխակերպութիւնը հանդարտիկ կը շարունակէր: Իսկ սակաւաւոր գրաբար գրուածոց մէջ դիտուած մանր խոտորմունքները բաւական չեն նախընթացներուն վրայ նոր քայլ մ'ալ առնուած ցուցընելու:

Բուն կարեւորն ու մեծակշռն է այս ժամանակներս՝ Եօթներորդ դարը, որուն գոյղն գրաբար յիշատակարաններն ալ բաւական են իրաւամբ հաստատել տալու՝ թէ այս դարն իրօք դարագլուխ մըն է հայերէն լեզուին պատմութեանը մէջ, մանաւանդ թէ ամէնագլուխ՝ հին հայերէնի որուն գրաբար կ'ըսենք՝ եւ հին աշխարհաբարի մը մէջտեղը. այսինքն այն աշխարհաբարին զոր որ գործ ունի ընթացքին մէջ Դպրենաց ոսկեղենի կը կոչենք:

Երկու լեզուին համար ալ միանգամայն ծանրակշիռ է այս դարագլուխը, ոչ միայն գրաբարին կենացը նշանաւոր վայրկեաններէն մէկը, ուր իւր հարազատ ծնունդն աչքի առջեւ ունի, այլեւ աշխարհաբարին՝ որ հիմայ անորոշ անկերպարան վիճակէն ելած՝ արդեամբ կենդանութեան լոյսը կը տեսնէ: Կենդանի է դեռ ծնողը, եւ դեռ տղայ մանուկ է զաւակը, բայց իրօք ծնած, բան այն մտաց որ ըսինք (երես 32) թէ լեզու մը ծնած կը համարուի՝ երբ իւր նախընթացէն զատուած յատուկ կերպարանք առած է: Թէ գրաբարը դեռ կենդանի էր ի դարուն մէջ՝ չէ թէ միայն իրին բնութիւնն ու ժամանակին մեծաւորութիւնը նոյնը կը պահանջէ, այլ նաեւ նոյն առեններուն, (Հաւանականաբար դարուն առաջին տարիներուն)

գրաբար գրուածքները կը վկայեն, որոնք անձնական հեղինակութեամբ, առանց հետեւողութեան տա-ժանմանց յաջողեալ՝ դեռ լեզուին բնիկ ոգին ըստ բաւականի կ'երեւցընեն: Թէ աշխարհաբար հայերէն մը գրաբարէն բաժնուած ու կերպացած էր՝ նոյնպէս նոյն դարուն մատենագրութենէն բացայայտ վկայութիւն ունինք՝ շօշափելի ցոյցերով: Ա.յսպէս՝ արգելք չէր գրաբարին այն վերջին կենդանութիւնը աշխարհաբարին երեւան ելած ըլլալուն, ինչպէս ասոր ալ իրական դոյութիւնը ուրացութիւն չէ անոր միանակնանութեանը. թէպէտ եւ այն ծերական հասակին մէջ ոչ առաջին ոյժը կրնար ունենալ, եւ ոչ բացարձակ ազդեցութիւնն ամէն դի զգալի ընել հաւասարապէս[1]. իբրեւ արեւմտեան խնամարհած արեգակ մը՝ որուն քով նորածին լուսնոյն մահիկ եղջիւրներն արդէն ձեւացած են, որն որ որոշուած է մէկ երկու շրջանէ ետեւ արեգական բացակայութեան առեն լուսատու ըլլալու: Իսկ ինք՝ գրաբարը այս դարուս մէջ Վերթանէս Քերթողի մը վրայէն վերջին ճառագայթները ցոլացընելէն ետքը կը սկսի հորիզոնէն վար անհետոյթի ըլլալ: — Ա.ս է կը կարծենք՝ երկու հայերէն լեզուաց նկատմամբ միջին դարուն առաջին ժամանակներուն վրայ ըլլալու տեսութիւնը: Ա.յս որոշ դաղափարը մեզի տուողն է նոյն դարուն կեսերէն Յովհ. Մամիկոնեան անուն եպիսկոպոս մը, որուն գրութիւնները մեծապէս կարեւոր են խնդրոյս նկատմամբ:

Ա.յս ժամանակներս՝ ապահովութեամբ պէտք ենք համարիլ՝ որ զուտ գրաբար քիչերու միայն ձիրք մըն էր եղած: Լեզուին կրելու այլայլութիւնները

---

1. Քանի մը դրքեր՝ որ հաստատութեամբ այս կ'ըսէն (ըստ ոմանց շատ աւելի յառաջները գրուած) կը կարծուին, ուրիշ թերութիւններէն զատ, նաեւ մեծ տարբերութիւններ ունին՝ մանաւանդ հին բառերու նշանակութեան կողմանէ. զորօրինակ. ոգեթոյ, (թափուած արիւն) դոյականը՝ իբրեւ վերթաւ գործածուած. "Բազաժոյժ տանջանաւ,, եւ խնդրալի խոտի անունն իբրեւ խնդրո՞ եւ հալիմ բայերէն բարդած ածականի տեղ առած. "Քաղցր եւ խնդամալի միապետութիւն.,, եւայլն: Բաջորդ ծանօթութիւններն զինդիրն աւելի կը բացայայտեն:

յառաջացած, ռամիկ բարբառ մը արդէն զօրացած եւ ըստ բաւականի իւր կերպարանքն առած էր. որով եւ նորը հինէն որոշուած՝ բաւական անջրպետով: Գրաբար գրուածոց տկարութիւնը՝ նոր բառերու երեւան ելլելը կամ հնոց տեղը փոխանակելը, հին բառերու նորանոր առմունքն ու նշանակութիւնները, ցայնվայր անկուր բացատրութիւնները, եւայլն. այս ամենայն կը հաստատէ՝ թէ բնականօրէն ըլլալիքը կամ ապաստածն իրօք ալ կատարուած էր: Մերձաւորապէս ժամանակին նորագոյն լեզուն նկատելու համար աչքի տակ երկու համառօտ պատմագրութիւն ունինք վերոյիշեալ հեղինակէն[2]. երկուքն ալ ամենայն մասամբ ճիշդ միեւնոյն գրչի գրուածք՝ գոնէ ըստ լեզուին. որոնք մէկանոց իբր մէկ գործ կրնանք նկատել:

Մամիկոնեան պատմագրին գիրքը թէեւ ոչ ժամանակակից լեզուաւ, այլ իրմէ երկու դար յառաջ ի գիր առնուածով շարադրուած կամ շարադրելու ջանացուած[3], թէեւ ըստ զանգուածոյն փոքրիկ մասեան

---

2. Ջենորայ Ասօղկ վանահօր պատմական Թղթերն ու Ցարօնոյ պատմութիւն, այսինքն Ցարօն գաւառին կամ Մամիկոնեան տան քանի մը նշանաւոր դէպքերուն պատմութիւնը:

3. Գլխաւորաբար Բուզանդայ պատմութիւնն աչքի տակ ունեցած է, որուն ընդհանրապէս հետեւող նմանող ըլլալու ջանք մը կը ցուցընէ, որով եւ յայորդներուն նոր զուարճալի Բուզանդարան մ՚ալ տալու. թէպէտեւ անոր կրակէն եւ ոչ կայծ մը կը ցոլայ այն միջին դարու անկածութեան մէջ: Իսկ մասեան նագրական ոճոյն նմանողութեանն օրինակ ըլլայ Բուզանդայ մէկ փոքր հատուածը՝ ՋԲաղ-՚ օխ-անօփ ընդ ոռնէն, զորն որ այս պատմագիրն երկու տեղ բայց անյաջող կերպով գործածեր է, տեղ մ՚ըսելով՝ ԸՆԴ ԲԱՂ-՚ ՕԽ-ԱՆՕՓ ՂՆԴ ՈՌՆԵՐ. ուրիշ տեղ մը՝ ԲԱՂ-՚ ---ՐՑ ՕԽ-ԱՆՕՓ ՂՆԴ ՈՌՆԷՆ: — Ա.յսպէս ալ նոյն Բուզանդէն առած եւ այլայլած՝ Ուղեղն ընդ էխն իջաներ. Սլաքով եմ ՚ըԽ-ալ զարիւն ի ճակատէս, եւայլն. փխ. ընդ էխն. ԸՆԽ-ալ. որ գրաբարի բուն սովորականներն են. (տես նոյնները Բուզանդ. էջ 191. 237.) որոնցմով գործածած գրաբար լեզուին հիմնական համառութեան պակասութիւնը կը ցուցընէ, եւ կը հաստատէ հին նախդիրներուն խախտումը. (եր. 87:) Ուրիշ քանի մը նմանութիւններուն հիմն է՝ նիւթոյն նմանութենէն զատ՝ ժամանակին ալ մերձաւորութիւնը. եւ մա-

մը, (ընդ ամէնն իբր յիսուն թուղթ,) ի վերայ այսր ամենայնի այն գրաբարի նուիրական քաղցն տակէն բաւական որոշ կ'երեւցընէ իւր ժամանակուան հայերէնին դիմաց գծագրութիւնը: Ասոր մէջ դիտուած՝ դարուն յատկութիւններն՝ որ մեծաւ մասամբ նախընթացին համեմատութեամբը նորելուկ բաներ են եւ հետեւորդին նկատմամբ հնութիւնք են կամ հիմունք, կրնանք յաջորդներուն ամիսփել:

1. Նորանոր բառեր[4]. 2. Ցեանագրին ոամկօրէնին յատուկ նշանակութիւններ սովորական եղած՝ որ հնոց քովը շատ ցանցառ էին[5], կամ նաեւ նոր նշանակութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր է այլ յետադաս շաղկապն, որուն առաջին անգամ հոս կը հանդիպինք. "Պուէք պաճճէն այլ յայրել էք ի տալ.,, (տես քեր. երես 135.) եւ Խէսթ մակբայը (փխ. կարի.) "Խէսթ

նաւանդ՝ ինչպէս Բուզանդայ, նոյնպէս ասոր ալ գրուածոցն օտարագրի ոճէ ազատ ըլլալը:

4. Հ–լ–ա. (զգեստ.) լեր հանել, (երգ.) գ–գ, (հաւ.) անտարակոյս նոյն առոյնները է նաեւ մա՛, (հանի.) որ զայգ բառ են. –գ–ն, (օձառ.) եւայլն:

5. Ցայտնի է որ յաջորդ բառերուն նշանակութիւնները մեր աշխարհաբարին համեմատ են, ուր որ գրաբարի մէջ սովորաբար տարբեր առում ունէին. (Գլ–խ) խրել, (տատանել.) շատ յաճախ. Զքո գլուխդ խրե՛. Կռբ–ց զերկու աւանան. (եհատ կամ եհան.) Կռբել ի կնոջէն, (զատանել.) Կռբեցին զերիվարն ի զօրացն. Կարեաց զգլուխն եւ չեխ–ց ի մախաղն, (այսինքն՝ էարկ,) ինչպէս հիմայ կ'ըսենք՝ Մախաղին մէջը չեխ; Կ–գ–ր–ց– սուրն, (բնկաւ. Սաորին դարերէն Գլորեր եւ չեխեր ի վայր զձուն եւ խ–գ–ր–ր:) Ի գետն Իշխ–ց–ն, (հեղձան:) Թուղթ կամ երիվար յ–ղ–ր–ի–լ, (առաքել.) Գետապանս յ–ղ–ր–ի–լ, (յղել, արձակել.) ուստի սաորին եւ յետին դարերու ամիսփեալ սովորական բայը՝ յղ–ի–լ, Ի–ր–ի–լ. (Նոյնպէս սաորին դարերէն՝ Զգլուխն կարեցէք եւ յիս –ղ–ր–ի–չ–ք–ս:) Պարտուց վճ–ր–մ–ն, (հատուցումն.) Ա–քանչելեացն որ հ–ն–գ–ի–չ–ս–. (որ եղեւն:) Զի–ադաւորն ի ն–ղ–ս–ց փրկ. Ի–ակարդեալ. (սաորին դարերէն՝ –մ–ս–ց վայր. հ–ց–ս– տեղի. տես քեր. 491:) Ծ–ի–խ, (երգք:) Դ–ն–, (կողմն, կոյս.) եաբերը՝ գ–ն–, գ–ն: Շ–ր–խ, (սատանաւթիւն, դեռնաշարժ.) այս բայն արմատն եւ մնացուածք այս նշանակութեան անպակասաւած՝ ամենեւին անսովոր եր կարծենք ե դարուն: Շ–ր–խ խատագոյն եղեւ. եւ տունք ի շ–ր–խ անտի փլան:

վաստակեցաւ Ամբառ.,, (ՔԵՐ. 102, ծան։) 3. Բառերու սղմունքն ու ամփոփումները երեւելապէս յաճախած[6]։ 4. Թամկական հոլովմունք անուանց[7] եւ մանաւանդ դերանուանց[8]. անուանց հոլովներուն մէջ շատ աւելի յաճախ է ուղղ. եւ հայց. իրարու տեղ՝ քան թէ նախնական (և դարու) ռամկականին մէջ[9]։

---

6. Ի ՆԵՐ-, (ի ներքս.) եւ ԻՆՁ, (կողմն.) յաճախ, որ հնոց քով շատ քիչ տեղ կը տեսնուին։ ԱՒ-, (տեսա.) ԻՒԼՎ-Ց'ԴՈՒ. ԴՈՂՔՐՔՓ. (տեղատարափ։) Շատախ, տես. ՇՈՒ'ԽՅ. Ամբերն ՈՂՀՈՒ, (ՈՂՔԱԿ.) ՁԽՈՒՒԻՐԴ. ՎՈՂՐՂԼԻՒՐԴ։ Բաց ասկէ՝ ԴՈՒՈՒՈՒՈՒ. (պատասխանի։) — Հեղինակը կ'ուզէ ցուցընել՝ թէ ՈՒՆԻՆ բառէն ՝ՆԵՐԲԻՆ-ՈՒՆԻՒ կամ ՝ՆԵՐԲԻՆ-ՈՒՆԻՒ կոչուեցաւ տեղոյն անունը. որ կարծել կու տայ բաւական ապահովութեամբ՝ թէ ՈՒՆԻՒ եւ անոր նման սղմունքներուն ժամանակին եկած էր նոյն առեներուն. որ եաբերն եղաւ՝ ԸՆԻՒ, ԸՆԻՒ, ԵՆԻՒ, ԻՆ-Ը՝ ԱՐԴԷՆ Ե դարուն սկիզբներն ԸՆԻ-Ը եւ ԸՆ-ՎԻՆ (անկեալ, անկողին) գործածուած կը ցուցընեն նախնեաց ձեռագիրները. թող ընթերցողն բայն ալ՝ որ անոր հետ սերտ յարաբերութեան մէջ է։

7. ՑԻՒՑ, ԹՒՉԻ, (տեղեաց, դեզք.) ՀԱՅՐ-Ց, (վայրաց.) ՈՅՒ-Ց, (այծից.) ՈՐՔԻՒ, (որդւովք.) Ե դարուն կէսէն ետքը կայ հոլոված ՈՐՔԻՒՑ, որ սոորին դարուց (ռամկօրէնին) մէջ աւելի յաճախած էր։ — ՁԵՂՔՕՐԻՆ ԻՄՄԻ ԵՂԻԱՂԱՐԻՒ. ի ՀԱՀՈՒՆ, (ըղձ.) Աւելի սոորին դարուց ռամկ. մէջ յաճախեալ է տրականի ձեւով բացառական։ ՃԳՆԱՒՈՐԻ Ի. Թզաւ Ի. (ՔԵՐ. ԵՐԻՒ 25։) ԵՐԻՒ ՀՅԱ ՀՀՅԼ ՀԵԱԱԳՅՆ. ՁՔՐԻՒ ԱՒԱՆԱՆ. ՀՈՒՆԻՒԵՐ-ՐՈՒՐԴ. ՀՈՒՆԻՒ-ՀՆԻՒՐԻՒՐԴ։

8. Ի ՀՂՆԻՆ, (ի մէնջ.) վերջին դարուց մէջ կը գործածուի նաեւ (է) ՅԻՂՆԻՆ, որ այս ժամանակներս սկսած կ'երեւայ։ (ՔԵՐ. ԵՐ. 40. տես դարձեալ վերը՝ ԹԻՒ 5, ԵՐԻՒ 77։) ՁԻՐԻՒՈՒ տեղիան. Ի ՄԷՋ ՆՈՐԱ ԵՒ ԻՐՆ. ՈՒՆԵՐ ԸՆԴ ԻՐՆ. Ը ՀՕԳ ՀԷ. տես ՔԵՐ. ԵՐ. 40։) ԱՅՈՒՑ, (առցա, այսոցիկ։) —, Այս ամէնքն որ սոորին դարուց ռամկօրէնին սովորականներն են, մինչ առաջին անգամ այս հեղինակին քով կը գտնենք։ Շատ յաճախ է դարձեալ ԶՒՐԻՒՐ, ՂԻՒՒՐ, ՒՐԻՒՑ. (վերը՝ ԵՐԻՒ 86։) ՆՈՅՆ Ը ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ ՈՐԻՀ ՄԸ՝ ՂԻՒՒՐԻԼ ԱԼ ՈՒՆԻ ԳՈՐԾԱԾԱԾ. ԱՅՍԻՆՔՆ ԻՐԱՐ ԱՆՑՐՆԵԼ, ԽԱՈՎԵԼ։

9. ՆՈՐԱ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՔՆ ՓԻՒՓ ԷԻՆ ԹՈՂԵԱԼՔ։ — Գուան Համարով ՈՐ. 470։ ԲԱՂԱՒՄ ԴՈՒՒՐՂՄՈՒՈՒ ԱՍՍԱ ԼԻՆԵԼ. ՁՈՂՈՒՈՒՈՒՐՓ. ԱՒ. ՊԱՐԱԿԻՑ ՓՐՔՈՒՈՒՐՓՆ. ՂՒՐՆՈՒՒՓՒՈՒՈՒՆ. Ի ՀՂՐԻՒՓ, ԵՒՍԱՆ։ ՆՈՅՆԱԿԱՒ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԴՐԱԲԱՐ ԳՐՈՒԱԾՈՑՔ ՄԷՋ։

5. Բայերու նոր ձեւեր[10], իրարու փոխանակութիւններ[11], տարբեր կամ պարզած խոնարհմունք[12]. մտադրութեան արժանի է որ առաջին անգամ հոս կը գտնուի բացայայտ կերպով՝ ռամկական կրօր. բաղադրեալ ժամանակը՝ "ի նոյն վանսն էր ՚ի ՚ր ՚ն.,, (գրուած էր.) նոյնպէս յաւտուկ բառուածք մըն է՝ "Ցոյնք են ի ՚ա ՚լ. Ցայրել է ի ՚ա ՚լ.,, առորին գարուց ռամկօրէնին նման, որ արդի բացատական բայերուն կազմութեանն համար կարեւոր է. (տես քեր. երես 87, *ծան:) 6. Նախդիրներու եւ ուրիշ անփոփոխ մասանց-բանի կիրառութեան, ձեւային ու նշանակութեան այլայլութիւններ[13]: Ի եւ ՚ղ նախդիրներուն կամայ կամայ անհե-

10. Նէ՚ղ՚ր. (Նեղեցար.) Ղրդ՚ն՚ն՚ն՚. (ոչ փրծանիս, ոչ փրծցիս.) — (տես վերը՝ եր. 93. եւ քեր. եր. 73.) եւ աշխարհաբարի յատուկ բայեր համարձակ գործածուած են՝ որ գրաբար հազիւ թէ կը գտնուին. Մօտիցան ի տեղին. (Մեռելեցան.) Սուրբ կարապետն ի ՚ա ՚լ՚ն. Ցունք ի չարժէն ի ՚ա ՚լ՚ն. (կործանեցան:)

11. Գրաբար նոյնանշան կամ նմանանշան բայերէն հասարակօրէն մէկը, այսինքն պարզագոյն խոնարհմունքը, սեպհականուած է ռամիկ կամ նորագոյն լեզուին. ինչպէս վերն ալ ակնարկեցինք, նշանակութեան ալ քիչ շատ այլայլութեամբ. օրն որ գարձեալ ընթացքին մէջ կը տեսնենք. (Քերակ. երես 71:) Ա՚յսպէս ի՚ գարուն մէջ ալ՝ Կ՚ուբէ՚. (փխկ. Հատանէ՚.) կոտորել, (ընկանէ՚.) կ՚ուբ՚ալ, (ընթեռնու՚.) Ի՚ղբէ՚, (հեղձնու՚.) Չ՚ջէ՚, (արկանէ՚.) եւայլն:

12. Լ՚ուցէ՚ր. (լուար.) Հ՚ուս՚ր. հա՚ր. (եհաս. հաս.) Խ՚ո՚ր՚ն՚ի՚ն, քան 3 օրին: Պ՚ո՚խ՚ո՚ր՚ն՚ի՚ն. (-եցին.) Ո՚ս՚ս՚ս՚, (ուռեաւ, այտեաւ.) Դ՚ո՚ղ՚ի՚, կ՚ո՚ղ՚ի՚, (-արուք.) Թ՚ո՚ղ՚ի՚, ք՚ո՚ղ՚ի՚, եւ լ՚ի՚. (-երուք.) ինչպէս առորին գարերը կ՚ըսէին՝ ղէ՚ղ՚ի՚, հ՚ո՚ղ՚ի՚, լ՚ի՚. եւ մինչեւ հիմայ ոմանց սովորական է՝ ք՚ո՚ղ՚ի՚, ղ՚ի՚, կ՚ղ՚ի՚, ո՚ր՚ղ՚ի՚, եւայլն: Նոյնպէս սուրբ Գրոց փորձիկ մէկ մասին (Ցովհ. Ը. 52.) յաւելուածով թարգմանութեանը մէջ կը կարդանք՝ Եկայք ամենեքեան ընդ՚ր՚ղ՚ի՚ զդերս զայս, (փոխանակ՝ ընդ՚ր՚ո՚ո՚ո՚.) որ յայտնապէս այս ժամանակներու գործ կ՚երեւայ՝ բայց աւելի զգուշաւոր գրութիւն:

Նաեւ ապառնւոյ տեղ սկմ. ներկայի տարապայման յաճախութիւնն այս գրութեանց լման ռամկօրէնի կերպարանք առած է: Կայ գ՚ո՚ա՚ն՚ի՚, (կեցիր տեսնեմ.) Փախիք որ մէք ի՚ո՚ր՚ի՚ղ՚ի՚, եւայլն. եւայլն: Տես քեր. երես 74:

13. Թագաւորեաց է գ՚ղէ հօրն. (փոխանակ հօրն:) Զ՚ո՚ր՚ի՚ն՚ի՚ն կողմանէն. (աննախդիր բզա.) Ժողովել ի մի տեղ հա-

առնալուն սկիզբը տեսանք որ բաւական հին է, բայց այս հեղինակին քով աւելի բացայայտ կը գտնենք նաեւ ա՛ եւ ընդ նախդրաց վերնալուն սկիզբը, որ անցմամբ մը եղած կ՚երեւայ. այսինքն՝ ա՛ եւ ընդ խոկզեան անդ է նախդրի փոխուած, որպէսզի եաբէն բոլորովին ղեղչուին, կամ վերջահոլովի դառնան։ Այսպէս այս օրինակը. "Ցուրժամ զոր է յեղ յուղարկեմ, է Մէնդրա գնացէք.,, որ շատ յաճախ կը գործածէ[14]. նոյնպէս փոխանակ ընդդէմ բսելու՝ բսած է է դէմ, որ յետոյ ծ կամ ծՒ դարձն եաբը սովորական եղած է, եւ կամ նաեւ մնացած է պարզապէս՝ դէմ։ 7. Վերջապէս առուգաբանութեան մասին ալ կը նշմարուին դարձեալ դէպքեր ալ՝ որոնց համար այնպիսի դարու մը մէջ ուր ճիշդ գրաւորը ալ աղատ եւ կատարեալ կենդանութիւն չունէր, հարկ է բսել թէ քերականական սխալ են, եթէ բացարձակապէս դիտնայինք որ ժամանակակից լեզուին սովորական չէին[15]։ Իակ 8. Համաձայնութեան նկատմամբ դրաբա-

---

բիւր արեւց չափ. է ֆէօդն յայնկոյս. (Քեր. եր. 131։) — Զորդին է հէտ տարան. Զկինդ է հէտ ընդէր աձեր. (ի միասին, ընդ քեզ։ — Գնդէ խաղամք. (տես թիւ. 8, ծ. 15։) Զաա՛ է վերուստ պատուեալ Հայրապետիդ հասցէ։ Շատ տեղ որ շղկ. փոխանակ զէ կամ ընէ. եւ նախադասութեանց սկիզբը՝ փոխանակ էն, որ, է՛ն, կամ իբր զարդ, ինչպես քերականութեան մէջ (569) կը տեսնենք։

14. Արդէն երկու դար յառաջ ասոր կարապետած էր Զգօն՝ նոյնպիսի նախդիրներով. Առաքեաց է նոա՛ ծառայս, եւ սպանին զնոսա, եւ է դեր այգւոյն պատուղ տանել ոչ եաուն։ (Ամանաւոր է գրաւորի մէջ՝ Առաքեաց է նոա՛ չանաճանճ. առաքեաց է նոա՛ տանջանս։) Նոյնը քանի մը դար եաբը ասկ. մէջ շատ հասարակ է։ Այս կերպով նաեւ վերջահոլոմներբը՝ մեր սովորականին պէս. Ասէ, ինչ հոգիդ եւ մնամաբաեցուք. եւ հոգիս էրէցոյ. եւ սկսան քնխել էրէցոյ. եւ բազում էգեալ գնացոյ՝ ոչ ինչ եգեւ։ — Կրնել այդ գործածութիւնն ու խնդրաւութիւնը տես ստորին դարերէն ալ՝ Եթէ էգէ տէղ ասայ՝ էգէ գու նմա անայ։*

15. *Զորօրինակ Փոքր փոխանակ քոքոա՛։ Բլէր, փիկ. Բլէոյ. — որ ըստ խիք կը յիշեցընեն հիմնական ասկօրէներն մէջ գործածուած օտարազգի (Խոնր) բառի մը սեռականը՝*

բէն խոտորմունքն առհասարակ նոյն են և գարու ընտանեկան բառածներուն հետ[16], միայն աւելի յաճախ եւ աւելի բացայայտ. մանաւանդ սեռականի եւ տրականի իրարմէ չզանազանուիլը. տրականին՝ ներգոյականի հետ շփոթիլը[17], եւ ուրիշ նմաններըը, որոնցմով շատ անգամ աւելի գրաբարի կանոնաց անտեղեակութիւն կը դիտուի՝ քան ընտանեկան կամ աշխարհիկ լեզուի յատկութիւն։

Յիշուած լեզուական յատկութիւններէն ոմանք բոլորովին նոր չեն. սակայն հնագոյն գրքերուն մէջ հոս հոն ցիր ցանուած եւ իբր թէ թաղուած ծածկուած մնացածներն՝ այսպիսի գրուածքի մը մէջ աւելի հաստատուն ձեւ առած խիտ առ խիտ քովէ քով եկած եւ իբրեւ որոշ կանոնաւ՝ ժամանակին լեզուին ոգին փորը ի շատ յանդիման կ'ընծայեցընեն։

Ասյս նշանաւոր պատմագրէն չզատուած՝ հարկ է վերջապէս իր մեկ էական նկարագիրն ալ աչքէ չկորսնցընել՝ որ գրաբարը չէ թէ միայն նախամեծար եղած է իրեն, այլ իրօք գրաբար մտաւներագրելու դիտաւորութիւնն այնպէս որոշ է՝ որ բացայայտ ոամկա-

---

Ե-ԲԷԲ համար, որն որ ոամիկն այս կերպ հոլովելով ազդայնացուցեր է։ Ղ.ԵՐը (Ծանօթ. 1.) յիշուած դրքերէն՝ Ծ-ՂԷր, փոխ. Ծ-ՂԸ-։

16. Մանաւանդ անեզականներն՝ իրեւ եզակի որոշուած են անկէ եաեւ. Ցայսմ ԵՂԷ- իրեն։ ՄԸ-ց սուրբ նշխարքն։ Ընդունելի է այդ աշխատանքդ։ Բազում պատերազմունս ա-ԸԸ-լինել. եւայլն։ — Գրեմէկ միշտ անհամաձայն թաղուած են՝ ԵՐԻ-ԸԸ. (Ղ.ԳԳ.) ՋԵՐԻ-ԸԸ աւանդն։ Հեռացաւ իրմէ ձիոյ արշաւանօք՝ ԵՐԻ-ԸԸ կամ ԵՐԵՒ։ ԵՐԵՒ ԻՆՁ հեռագոյն յեկեղեցոյն։ Ի գալ ԱՅՑ իշխանիս յԷՐ գաւառէն։ Սպանին ղՈՐԴԵՑ ՊՐԻՆՁ ԱՐԵՒՑ։ — Ընդեղ տանն իշխանն ի բլուրն էր։ — Զսոյս պատերազմ արարաք. Բազում ձիաս արարին, եւայլն, եւայլն. — որոնց ամենն ալ՝ լման հիմնակուան աշխարհաբարին կամ մանաւանդ թէ նաեւ տաճկերէն լեզուին կնիքն ու կերպն ունին։

17. Ոչ ողորմելով ԸԸ-ԻՒ-Ե. (տր։) Ի պարսից կամ յայլ ԸԸ-ԻՒ-Ե. (բցո.։) ՈՐՅ ՍՐԵՄՆ կոչեին. (որուսմ.։) Ի ՅԵՐ-Ի ԵՐԻՐԴ ալ չունիք դառնալ. (ի ձեր երկիրդ.) որոնք ոչ այնչափ ոամիկ լեզուի կանոնով են, որչափ գրաբարի զեղծմամբ։ Նոյնպէս ԸՆ եւ ԸՆԴ ստէպ իրարու տեղ գործածուած։

կան կարծածները միշտ խղճած է գործածել, նաեւ այնպիսիները՝ որոնք իրմէ դէմ երկուհարիւր տարի յառաջ ծանօթ եւ գործածական էին։ Ձորօրինակ կը զգուշանայ եր յոքնակիներէն՝ որ առաջիններն անխիղճ գործածեր էին, կը խորչի «ձեռ բառէն (փոխանակ «ձեռներ,) որ գիտենք թէ արդէն իւր նախնեացը ծանօթ էր. եւ «ի դերբայէն՝ որ իրեն անծանօթ չէր։ Այս ամէնքն հաղիւ մէկ մէկ տեղ կը սպրդին իւր գրչէն[18]. — որ բսել է՝ թէ դեռ ժամանակին աշխարհիկ լեզուն չէ ներկայացած մեզի այս մատենագրութեան մէջ։ Ասոր այս է գարուս աշխարհաբարին քերականութիւնը հանելու համար՝ հարկ էր ձեռքերնիս քիչ մ՚աւելի նիւթ ունենայինք, եւ դեռ երկու այլեւայլ գրչէ եղած, որոնք քիչ մ՚աւելի յանձն առած ըլլային բուն հասարակ բարբառին կամ ամկականին խոնարհիլ։

Խօսքերնիս կը կնքենք կարճառօտ համեմատութեամբ մը՝ որ այս հեղինակին գործածած լեզուին՝ իւր գարուն մէջ ունեցած առաձնին կը բացայայտէ։ Ծանօթ է ոտորին գարերու մէջ Ն. Լամբրոնացի՝ իբրեւ ամկախառն բայց ոչ զուտ ամկօրէն գրող՝ քանի մը գրաբար գործոցը մէջ. որով ծի գարուն կենդանի լեզուին էական կէտերը շօշափելի կ՚ըլլան։ Սակայն եթէ իւր ժամանակէն՝ ուրիշ իրաք ամկօրէն գրուածքներ չունենայինք աչքի տակ, արդեաք հաւիրին քանիերորդ մասը պիտի ճանչնայինք գարուն լեզուին. անտարակոյս շատ փոքր մասը։ Արդ Ի գարուն Լամբրոնացին է այս նկատմամբ Յովհան Մամիկոնեան. եւ իւր գրուածոցը վրայէն նոյն համեմատութեամբ պէտք ենք չափել իւր ժամանակին ամկօրէնը։

Սակայն Ի գարուն մէջ գրաբար մատենագրողներու քով ալ ամկօրէն բառեր ու բացատրութիւններ հոս հոն ցանուած կը գտնուին[19]. զորօրինակ, շո-

---

18. Զի նգէն պարսիկքն. աւասիկ են ընդ հայերէ։ — Զնչխարան վաճառ գնել։ — Զգիրսն որ ի նոյն ինն-անիեան վանն էր գր-ի։

19. Նոյն Ի գարուն մէջ (թէ. Հայոց ԶԳ. ամ Ցեառն

պով, մակբայ. ՚ՀՈՎ (ինաս, ՚ՀՈՎԵԼ, ինասել.) ՏԵԼ, (մոտանել.) յաճախ՝ ՆԵՐՓՈՎ ԽՆամից. (փխկ. ի ներքոյ.) ՀՐԵՔ ՊՈՒ, (հրջել.) ի տեղն պոռ ՀՐԵՔ. (գանուած տեղերնին կը պտրաին, չեն տեղափոխիր.) որոնք առորին դարուց սովորականներուն հետևութիւնը կամ ակզբնաւորութիւնը կը ցուցընեն. նոյնպէս ալ անպակաս հետագոյն ռամկօրէն ձեւեր [20]:

Ա յս դարուս լեզուին վիճակին վրայ բաժներս նուս բաւական հատատութիւն մըն է՝ առոր անմիջապէս յաջորդող դարուն նորանշան գրաբարը:

7.

Ութերորդ, իններորդ եւ տասներորդ դարերը դարձեալ կը լռեն, իրենց մատենագրութենէն ուրիշ յիշատակարան չհասղով ձեռքերնիս, եթէ ոչ ժամանակին գրաբարին մէջ խառնուած ռամկականները. որոնց վրայ քիչ մը վարը: Սակայն եթէ ԹԱ, ԹՐ դարերու կերպաւորեալ ռամկօրէնը մեր աշխարհաբարին, եւ մանաւանդ Հայաստանի քանի մը նոր գաւա-

---

634.) փորագրուած՝ Բագրեւանդ գաւառին մէկ արձանագրին վրայ դեռ կը կարդացուի. "Հրոտից ամսոյ վեց . . . հինն արիւն սրբոյ եկեղեցւոյս, եւ . . . յամենայն նաւասարդի քառնեւտեղն եղեւ կաթսրուեն նոյն գործոյս տեղւոյս. սա չէն եկաւ ամենայն իրաւք .,, եւայլն. — ուր մատգրութեան արժանի են՝ ՚ՐՆ (փխկ. ուր.) ինչպէս առորին եւ վերջին դարուց մէջ ՚ՐՆ, ՚ՐԸ, (եթէ ՚Ն յաւելուածը յօդ չէ.) եւ մանաւանդ ԻՒՐ ռամկական խոնարհածը: Ինչոր վստահութիւններս կրնայինք այդ հատուածին վրայ դնել՝ եթէ նոյնը մեզի հաղորդող գիտնականն անձամբ ականատես եղած ըլլար գրուածքին. բայց ինք ուղեւորներու օրինակածն յաւաղ բերած է. ուր՝ քանի մը կասկածելի մասերէն զատ՝ ԻՒՐ բառին ալ անյարմարութիւնը բաւական յայտնի կը տեսնուի, որ հաւանական է թէ բնագրին մէջ եղած ըլլայ՝ ՀԷՆ ԻՒՐ: —Ց. Շահխաթունեանց, Ստորագր. Էջմ. եւ Ալթաթաղ. Բ հատ. երես 350:

20. Ի Հայտ պատկերս որ չգիտեր առնել մինչեւ ցայժմ. նկարեալ քերոզքս եւ ՚ԵՐՄՒՆԻՒ. ԻՐԻՈՒ ԻՐԻՈՒ, (ուղղ.) Ի ԴԻՈՑՆ ՚ԻՈՒՆԷ ԼԵՆ, (եզակի. այսինքն՝ յականջս, ականջօք.)

ականներուն հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ պէս են շատ մեծ նմանութեամբ, բնականապէս կը հետեւի որ այն տարին դարերէն դէպ ի միջին դար գտնէ մէկ երկու հարիւր տարի յառաջ ալ՝ տարբերութիւնը շատ մեծ չի կրնար եղած ըլլալ. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, լեզուաց կրած կերպարանափոխութիւնն զգալի ըլլալու համար դարերու կարօտ է: Մանաւանդ թէ այս դարերուն մէջ ճիշդ անոր համար մեր աչքէն կը ծածկուի ամկին լեզուն, վասնզի նոյն իսկ գրականութիւնն է անոր վրայ քաղ ձգողը, զգուշանալով "գեղջկաբանութեան,, արատէն, իրեն միայն զգրաբարը վերապահած ըլլալով. եւ անշուշտ այն երկու բարբառոց տարբերութիւնն աւելի բացայայտ ըլլալուն համար է՝ որ մատենագրութեան "քէրէողլան,, լեզուին դիմաց՝ "գեղջ-կ բ-բ-բ-,, անուն կ'առնու այն անգիր արհամարհ լեզուն, (թէեւ խանգարեալ քերթողականէ մը շատ աւելի բնական:) Գուցէ չենք սխալիր՝ եթէ նոյն համարման զոհ եղած ըսենք Շապհոյ Բագրատունւոյ պատմագրութիւնը՝ որ շինականաց զրոյցներէն հաւաքած՝ յայտնապէս գեղջուկ պարզուկ ոճիկ լեզուաւ շարադրած՝ իւր տեսակին մէջ միակ աղբիւր մը կ'ըլլար հիմայ մեր ձեռքը՝ գոնէ թ. դարուն աշխարհիկ հայերէնին[1]: Արդէն մատենագիրներուն գործածած գեղջ-բ-նել, գեղջ-կ բառ եւ քիչ մը եւրը գ-ե-ղ-ջ բառ բացատրութիւններն այն

---

1. Շապհոյ պատմագրին գրուածոցը թէ գոյութիւնը եւ թէ որպիսութիւնը՝ միայն իրեն յաջորդող պատմադրաց յիշատակութիւններէն գիտենք. — "Ոչ կարացեալ, կ'ըսէ ատոր վրայ Ցովհ. Կիթ.՝ ըստ քերթողական հրահանգացն ընձեռել, սակայն ըստ իւրեամ ժամանակի՝ գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան:,, Ա՛յս ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից վկայութեան վրայ հիմնեալ՝ կը համարինք թէ սխալմամբ Շապհոյ տրուած է այն փոքր հատուածն որ ձեռագրի մը մէջ յիշուած ու բացայայտ "Շապհոյ Բագրատունւոյ,, անուամբ յառաջ բերուած է, որ զուտ խրատական ճառի մը մասն է եւ ըստ լեզուին քան զՑովհ. Կիթ. շատ աւելի կարգաւորեալ գրաբար է եւ հնոց նմանադոյն: Սուտգադոյն վճիռը ժամանակին թողունք:

լեզուին համարման աստիճանը յայտնի կը ցուցընեն։ Այդ համարումը բացայայտ կերպով առաջները ծ դարուն հեղինակներն են, որոնք սկսած են աւելի որոշ կերպով դրաբար հայերէն լեզու մը ճանչնալ եւ գանազանել. որոնց ժամանակը Նարեկացի քերթող մը իւր քնարականներուն մէջ մեղմով եւ ճարտարութեամբ կ'երեւցընէ տեղ տեղ ընտանեկան կամ առմական լեզուն։

Թերեւս աւելորդ չէ այս տեղս վայրկեան մը խոսորիլ մնալով գրաբարի պատմութեան մէջ, որն որ՝ ինչպէս հին առեղծերը՝ նոյնպէս այս միջին դարերու մէջ առմականին պատմութենէն անբաժին է. վասնզի լեզուաց պատմութիւն ալ՝ ընդհանուր քաղաքական պատմութեան պէս՝ պէտք է որ իւրաքանչիւր երեւութին իւր բնական ու անպակաս տեղը տայ։ Գրաբար հայերէնի որչափ որ էութիւնն առեն ծանօթ եղած ըլլայ առհասարակ, նոյնչափ անոր ի սկզբան հետէ աշխարհաբարին դիմաց բռնած դիրքը, եւ կամ՝ գրաւոր ու աշխարհիկ (հին եւ նոր) հայերէն լեզուաց իրարու կշռութիւնը՝ դէթ պատմաբանօրէն՝ անտարբեր աշքի նայուած է ընդհանրապէս, եւ մասնաւոր մտադրութիւն մը եղած չէ։ Բայց կը կարծենք թէ առ ալ մեր ազգային ուսումնական խնդրոյ գլխաւոր կէտերէն մէկն է։ Յայտնի է որ Միջին դարուն[2] վերջին կէսը պիտի ըլլայ հոս դմեզ զրաղեցընողը. այն ընդարձակ միջոցն՝ ուր լեզուն իւր բախտին ձեռքը ձնացած, թէեւ հնութեան հեղինակութիւնը ճանչցուի, սակայն աւելի իշխուած է քան թէ իշխող։

Անմոռանալի է դարձեալ այս Ը, Թ, Ծ դարե-

---

2. Թէպէտ պատմութիւնը Միջին դար կը կոչէ հասարակաց թուականին Զ դարէն մինչեւ ԺԵ դարը, բայց հայերէն լեզուին պատմութիւնն ուրիշ բաժանում մ'ալ կը պահանջէ։ Մենք լեզուին նախնական դարերը մինչեւ Ե դարուն վերջը հաշուելէն ետքը՝ Միջին դար կը կոչենք անկէ մինչեւ Ծ դարուն վերջը. եւ Սաորին դարեր՝ ԺԱ դարուն սկիզբէն մինչեւ ԺԵ. իսկ ԺԶ դարէն ադին՝ Ցետին դարեր կամ նոր ժամանակներ ըսած ենք։

բուն միջոցը՝ դրաբար Հայերէնի պատմութեանը մէջ. տխուր են անոր կենսագրութեանն այս էջերը՝ որ հոգեվարքին նկարագրութեամբը կը բացուին, եւ կը փակուին մահուանը տեսարանով: Հինօրեայ լեզուին բազմադարեան կենացը վերջը՝ բնական էր երկարատեւ հարիւրամեայ հոգեվարք մը. եւ ալ անկայուն ժամանակին յառաջանալովն անհրաժեշտ էր օրհասը. երբ իւր զուգապատիւ հասակակիցներն ալ, յոյնն ու լատինը, միեւնոյն ժամանակին իրարու հետեւէ շնչասպառ իյնալու վրայ էին եւ բազմարդիւն կեանքերնին կնքելու: Ա՛յսպէս՝ մեռեալ լեզուաց կարգը կը մնայէր անկէ հետեւ մեր դրաբարն ալ:

Ամէն երեւոյթ կը միաբանի հաստատելու, թէ այս ժամանակներուս (Ը — ԺԴ դարուց) սկիզբները մեր դրաբարն իրենց ալ իրօք դրաբար էր. այսինքն դրոց եւ դրագիտաց սեպհական մնացած լեզու. — թէպետեւ հին ժողովրդեան լեզուն նոր ազգին սահմաններէն քաշուելու առեններն ալ՝ անտարակոյս է որ դեռ ամիկ մասը իւր գէթ նկեղեցական լեզուն քիչ շատ յատակ կը հասկընար[3]. դեռ երկկոյեան վերջալոյս մը բաւական որոշ տեսնել կու տար անցած յորելկուան մնացորդները եւ գրել ուղղութեանն աւելի կը դիւրացնէր գրաբարի ուսումը:

Լեզուի մը՝ որն որ միայն առանձինն գրաւած էր բովանդակ մատենագրութիւնը, լեզուի մը՝ որն որ

---

3. Թէ ամիկն այս ժամանակներս դեռ ամբողջ կը հասկընար գրոց լեզուն, հայերէնի նկատմամբ բացայայտ վկայութիւն մը չենք գտներ. բայց իրաց ընդհանուր եւ բնական ընթացքը կը ցուցընէ՝ թէ միշտ հին լեզու մը յաջորդ սերնդոց սահմաններէն ետ քաշուելու առեններն ուր դեռ ամկական լեզուն հրապարակական եւ պաշտօնական եղած չէ, ժողովուրդը բաւական պայծառ կը հասկընայ, սակայն ոչ բոլոր ամենուն մասին: Ցունաց այս գրից մէջ եր լեզուն՝ Դ դարուն վերջերը: Նշանաւոր է այն դէպքն՝ որ Ցովհ. Ոսկեբերանի քարոզն ընդհատուած է անգամ մը՝ եռանդուն կնոջ մը ուշնդրաց մէջէն ձայն բառնալովը՝ թէ Պարզադոյն խօսէ Հայր որ հասկընանք: Եւ կը պատմուի թէ անկէ ետքն սկսած է սուրբ Վարդապետը պարզագոյն լեզուաւ ճառել:

ազգին կրօնականն ու եկեղեցականն ըլլալով՝ բնակա-
նապէս առաջ իրիկուն լսելիքը կը լեցընէր, — կ'ու-
զենք ըսել գրաբարին, — ուշ շատ մեծ ջանք պէտք
էր եւ ուշ արտաքոյ կարգի հանճար՝ քերականու-
թեանը հասնելու համար: Եւ արդեամբք ալ՝ շատե-
րուն յաջողեցաւ նախնեաց գրաւոր լեզուին, (եւ գարս
գրաբարին) քերականական մասին գիտութիւնն ստա-
նալ՝ գրեթէ ճշդիւ. բայց լեզուին ոգին, այժն ու գե-
ղեցկութիւնը՝ անաչառ խօսելով՝ կորսուած արուեստա-
ներուն կարգը մնաւ, եւ սկսաւ հզօր գրաբարն անզօր
գրիչներուն վրայ ծանրանալ: Ալ այս կողմերս՝ շատ
ակներեւ է գրաբար մատենագրութեան վրայ՝ այն
տարբերութիւնն որ միշտ կը տեսնուի լեզուն ի ծնէ
գիտցողին եւ ուսմամբ սորվողին մէջ. կամ ինչպէս
մատենագիր մը նման դէպքի մը համար կ'ըսէ, շատ
ակներեւ է այն տաժանմունջն որ ջանիւ եւ աշխատու-
թեամբ գործելուն հետ հարկաւ կապակցեալ է՝ բաղ-
դատութեամբ անոնց եւ բնականաբար գործելուն:
Ալ անկէ ետեւ Պարզ գրութիւն ըսելով՝ ցամաքն ու
անշուք ոսկեզօծմանն իմանալու է, իսկ Զարդարուն՝
անբնական ճամարտակութեանց կոյտ մը: Արդէն հին
Հայերէն (մատենագրական) լեզուին բնութիւնն այն-
պէս կը բերէր աղէկ գործածել չգիտցողին. — ներ-
քին բեղմնաւորութիւն մը՝ (թէ արմատներու առա-
ջութենէն եւ թէ ածանցելու եւ բարդելու դիւրու-
թենէն,) հանդարմանց մէկիկ ոգեւիր էր՝ այն անկման
եւ ապականութեան ժամանակներուն համար: Ձեւա-
շատ գրաբարը, որուն ներքին բան մըն է պէսպիսու-
թիւն, այնչափ հոլովներովը, վերջաւորութիւններովը,
նախդիրներովը, բաղմաթիւ լծորդութիւններովը, ա-
րուեստաւոր համաձայնութեամբը, յաճախ շրջուն-
րովն ու ոճերովը՝ պէտք էր որ դիւրաւ աւրուէր, փո-
փոխուկ գործուղ մը նման՝ որ անվարժ ձեռք մ'ինկած
ըլլայ: Ի սկզբան (Ը — ԺԱ դար.) գրաբարի թերակա-
տար ուսումը զարդարուն կամ բարձր գրելու տեն-
չանքին հետ միացած՝ նորանշան բռնադրօս լեզու
մը յառաջ բերաւ. որ թէեւ այդ ճամարտակ խօ-

սուածքը, այդ ուռուցիկ ոճն բան մասին նորա-
մուտ օտար (արաբացի) հաղորդակցութեան ազդե-
ցութիւն դնենք, ինչպես ոմանք կ'ուզեն ենթադրել,
դարձեալ օտարութիւնը միշտ արտաքին պարագայ մը
կը մնայ. ուր որ լեզուին էական մասին՝ նեղքին յատ-
կութեանց այլայլութիւնը, մեռեալ լեզուն իր հաճոյ-
իքը խաղալիք ընելը՝ անոր բնածին գեղեցկութեանն
եւ ուժոյն անտեղեակ ըլլալու բաւական յայտնի նշան
է, եւ առերեւոյթ ճոխութեան երեւութովն իրական
աղքատութեան ցոյց կու տայ: Որն որ հարկ է որ
նեղքին պատճառէ մը յառաջ եկած ըլլայ. այսինքն,
(ինչպես երեւելի հեղինակ մը միջնադարեան լատինե-
րէն գրուածոց համար բսած է,) ուրիշ լեզուաւ մտա-
ծել ու խօսիլ եւ ուրիշ լեզուաւ գրել՝ պէտք էր որ
դժուարաւ յաջողէր, թէեւ լեզուն դպրոցներու մէջ
սորվուած ըլլար: Դիւրին է ըմբռնելը թէ անկէ ետեւ
այն տարտամութեան եւ նորանոր խառնակութեանց
քանի մը դարերն ինչ դրաբար կրնային ստորին դա-
րերուն աւանդել. երբ իւրաքանչիւր ոք իւր ժամանա-
կին, իւր գաւառին, իւր դպրոցին եւ մանաւանդ իւր
անձին յատուկ բացատրութեան կերպովը կը գրէր.
եւ ինչպես ընտելական չեղող բարբառի մը վրայ սո-
վոր է հանդիպիլ, կը դեղեւէր համաձայնութեան,
խնդրառութեան, տառադարձութեան, ուղղագրու-
թեան եղանակին վրայ: Նոյն իսկ սխալներու անմիօ-
րինակութիւնը բաւական յայտնի կը ցուցընէ թէ հա-
սարակաց աղբիւրէ մը չէին բխեր: — Բնականապէս ի
բաց կ'առնուի սակաւաւոր առանձնական հանճարնե-
րու յաջողութիւնն՝ որոնք ամէն առեն կրնան գրա-
նուիլ. (տես վերը՝ երես 39:)

Իրաց այս վիճակն ստոնց անմիջական յաջորդնե-
րէն գաղտնի չմնաց, որոնք իրենց կամ ուրիշներուն
փորձովը համոզուած՝ որ ալ անձնական հեղինակու-
թեան առեն անցած է, բացարձակ հարկ համարեցան
գրաբարի ակնաղբեր դիմել. եւ այսպէս ԺԱ դարուն
մէջերը, երբ որ ամենայն ինչ բոլորովին թոյլցած ու
ջլատած էր, յանկարծ նախնեաց հետեւողութեան

սկիզբը զօրացաւ. որ առաւել միակ միջոց էր ընդհանուր ապականութեան դէմ եւ միակ ապահով ճամբայ: Սակայն նոյն պատուական պատուասոր չբռնեց շատերուն վրայ. նախընթաց վճիռ եւ պղտոր աղբիւրներուն միանականութեանը հետ ժամանակին ալ հանգամանքը չէր ներեր նոյն վախճանին ճշդիւ հասնիլ, եւ մանաւանդ ժամանակակից կենդանի լեզուին հնագունեն շատ սրոշ բաժնուած չըլլալը՝ բնականապէս չէր կրնար եղածէն աւելի յաջողութիւն խոստանալ: Ուստի զարմանք չէ որ ամէնէն աւելի արդիւնաւորներն ալ՝ որ հետեւողութեան լարը շատ պնդով բռնած կ'երթան, շատ ալ դիւրաւ կը դիմեն եւ ուղղութիւնն անմիջապէս կը կորսնցընեն՝ երբ իրենք իրենց միակ որ մնան. եւ ուր որ նաեւ տող առ տող, երես առ երես նախնեացմէ օրինակելով գոհ կ'երթան, ճշդիւ հնախօս Հայկաբան են մինչեւ օրինակութեան վերջը կամ ցորչափ որ ինքնակամ յաւելուածոց կամ փոփոխութեանց չեն համարձակիր: Համացելոյ մը հերիք է այն առեղներուն քանի մը մատնագրութիւնները թղթատել: Դրաբար լեզուին ներքին եւ էական օրինացն անտեղեակութիւն, ժամանակաւան ոամկօրէնին հակում, դարձուածներու անճարակութիւն, բնական զարդուց աղքատութիւն, հարկաւ ի մէջ կը բերէր անհարազատ դարձուածներու, բռնական զարդարանքներու իյնալ, մտացածին ոճերու եւ անհամանալի խրթնութեանց դիմել կամ մթին հելլենախօսութեան, մանաւանդ ուր որ դեղեցկութիւն ու վսեմութիւն կը փնտռէր գրողը: Ա.յս ընդհանուր տարբերութեան մէջէն, որ բան ինքնան անշօշափելի միջնորմ մըն է՝ բուն դպալի եւ աւելի դուրս ցցուող մասերն են բառերու ձեւերուն եւ նշանակութեանց վերպակներր, կամ նորամուտ նշանակութիւնները, նախնեաց սխալ հասկրցութիւնե՛ր, անոնցմէ եղած փոխա-

---

4. Բառական ըլլոյ անհամար անտեղութեանց մէջէն քանի մը հատը միայն դիտել: Ք. դարէն սկսած ու առվօրական եղած է՝ Բոլոր Բոլէ ուռնել, փոխ. Բոլոռալ Բոլոռալ. առդմասաց (2. 13.) ՄԿ խօսքէն՝ "Բարձի թողի զնոսա,, — Ք-

ուսմեանց անյաջող կերպով դասաւորութիւնները, անմտադիր աղաւաղութիւնները, եւայլն։ Ասով՝ իրաք ալ բառերու ընտրութեան արուեստը, անոնց գործածութեան որոշ սահմանաւորութիւնը՝ որ հնոց քով կը գտնենք, վերջացած է կամ մանաւանդ հակառակ դարձած։ — Ա.յս ամենուն ըսել կու տայ մեզի՝ թէ հայերէն լեզուին հին դարերուն փակուելէն ի վեր մեր մտաւնագրութեան բնական եւ հաստատուն մասերն հոն են՝ ուր որ գրողներուն անձնական հեղինակութիւնն է գործողը, ուր որ բնածին ժամանակակից լեզուաւ գրած են[5]։ Քանի բանաստեղծական հանճար-

---

ըլ-ը, ֆ-ըՀ-ը հ-ի- ըսել տուած է նախնեաց "Հովիւ քաջ" (Ծովհ. ա.) ըսածը՝ որ հին լեզուաւ կը նշանակէր նաեւ ք-ր։ պ-ն-ի, (փխ. դ-ն-ի։) Ա՛ն ը- է պ-ն-ի դ. պ-ն-ի- Հ-Ե-ը Ա-ֆ-ն-ը. օրինակուած հնագոյն մէկ թարգմանութենէ մը՝ "Եթ զնա ի պանդոկի մի. պանդոկին՝ եկեզեցի թարգմանի.," որ ժամանակին ոամկօրէնէն ալ փոխառեալ չէ, վասնզի այն առեներդը ոամկ. լեզուի մէջ նոյն յատնարէն բառը պարսիցմէ առած կ'ըսէին ֆ-ը-ի։ — Ա-ֆ-ֆ-ը, գոյականաբար կամ մինակ գործածուած. ք-ր-ը-ր ֆ-ը-ր ը-ը-ֆ-ը-ր ը- ր- Ա-ֆ-ֆ-ը (Ի-ի)։ Զ-ր ր-ր-ր-ր Ա-ֆ-ֆ-ը ը- ա-ն-ն-ը. ակնարկելով (Եսայ. Ի-. 13.) ֆ-ին յարակից ածականը՝ "Հարցեն փղ աւազափող.," (այսինքն փղ մեծ.) որ հին Հայկաբանութեան յատկութիւններէն է. (տես Մազ աղաւամազ. գործ շղթայագործ. ցօղ մանրացօղ. փուշք շաբաթուշք, եւայլն. եւայլն։) — Նոյնպէս արմատներու մասնիներէն՝ ֆ-ը. ֆ-ի. ն-ի-ի. ն-ֆ-յ-ի-ի. ի-ի-ն. յ-ն-ի-ֆ. ֆ-ն-ֆ. ն-ֆ-ի-. եւայլն։ — Ա.ւելի յաճախ են նշանակութեանց տարբերութիւնները. Պ-յ-ը-ֆ. (ըստ նախնեաց՝ յաղօրդ.) ֆ գարբէն եւոնւ իշխան եւ աղնուական եղած է, եւ ը-յ-ը-ֆ-ի-ի բայն՝ ի-ի-ի-ի. (փխ. յաղօրդել.) ը-ի-ի-ի-ն ըսուած է, փխ. իդ. ն-ը-ն, փխ. անհոգ, ինդանի, փխ. գազան կամ անասուն, եւայլն։

3. Ա.յսպիսիներու վրայ կը տատուցուի նոտրէ գաղղիացւոյն խօսքը՝ թէ բնական մարդը լեզու չունի, կրթուած մարդը կրնայ միայն լեզուն աղաւաղել։ Իսկ այն միջինդարեան անհարազատ գրաբարին չլացուցիչ զարդարանքներուն, մտացածին ձեերուն, յանդուգն բարդութեանցը համար՝ որ ոմանց յատուկ լեզուն եր եւ իրաք ալ զարմանալի մը եղած կ'երեւայ երբեմն, ի դէպ կու գայ հռչակաւորն Պոալոյի կշտամբանքը՝ որ կը պահանջէ որ գրաւոր լեզուին հետ գործ ունեցողը՝ ամէն բանէ յառաջ լեզուն իրրեւ սրբազան յարգել

ներ չ'քացան՝ ժամանակին խանդարմանցը զոհ ըլլալով. ուր որ՝ եթէ իրենց ընտելական բարբառովը խօսէին, անշուշտ հարազատ գաղափարները հարազատ լեզուաւ աւանդուած կ'ըլլար, իր զարդարանքովն ու վայելչութեամբը. թէ միայն քիչ մը կակեին լքեալ լեզուն, մշակէին եւ կատարելագործէին։

Նոյն դիտողութիւնը կ'ընէ հիմակուան բանասիրութիւնն ու քննադատութիւնը՝ ուրիշ ազգաց ու լեզուաց համար ալ. վասնզի, ինչպէս յայտնի է, իրենք ալ մեզի ընթացակից եղած են միշտ, եւ ինչպէս բսինք, հայ ազգը չէր կրնար ընդհանուր բնութեան օրէնքէն բացառութիւն մ'ընել։ — Փ. Շէզկել դերմանացի համբաւաւոր իմաստասէրն ու բանասէրը՝ միջին եւ ատորին դարերու գձուձ լատիներէնին ձախող հետեւանքներն յիշելէն ետքը՝ մանաւորապէս բանաստեղծից վրայ այսպէս կ'աւելցընէ. "Իակ բանաստեղծութեան նկատմամբ, կ'ըսէ, սակէ յառաջ եկած հետեւանքներն աւելի ձախորդ եղան։... Շատ բանաստեղծական գործքեր անկենդան եւ անզօր մնացին այն ժողովրդեան ու դարուն մէջ՝ ուր իրենք ծագկեցան. պատճառն որ՝ հեղինակները բանաստեղծական զօրութիւնին անաւասակ փորձոյ մը վրայ կը սպառէին, ուղելով՝ իրենց երեւակայութեան մէջ կենդանի ձեւացածն ուրիշներուն աչքին առջեւ մեռեալ լեզուաւ մը ներկայացընել[6]։" Բայց ճշմար-

---

գիտնայ եւ ոչ թէ ծառայեցընել. եւ թէ զուր է քաղցրաձայն ներդաշնակաւոր հնչումմ մը՝ քանի որ բառդ անյատակ է կամ դարձուածդ խորթ. չ'ընդունիր միտք, կ'ըսէ, ուռուցիկ ոճոյ մը պերճ ու չքեղ պլանդակութիւնները կամ սեգ ու խրոխտ սեաչները. եւ միով բանիւ՝ բուն սքանչելի մտածնադիրն ալ՝ քանի որ լեզուս չունի, ինչ որ ալ ընէ՝ միշտ վատթար գրիչ մը կը մնայ։ (Պոալոյ, Ընդհանուր քերթ. Երգ Ա։) — Հեղինակին այս վճիռները քանիպատիկ աւելի կ'արժէն՝ հին եւ մեռեալ դասական լեզուի մը վրայ առնուելով եւ մանաւանդ արձակ գրութեան եւ ոչ ոտանաւորի՝ որ իւր վարդապետութեանը նիւթն է եւ շատ աւելի ազատութեանց ընդունակ։

6. Փր. Շէզկել, Պատ. հին եւ նոր մատենագրու. Դաս Ը։ — Մատենագիրն ըսածին օրինակ կը բերէ հիներէն՝ Ոսա-

տութենէ չենք հեռանար եթէ ոմանց համար աւելցընենք՝ որ իրենց դարուն մէջ կրցան փայլել եւ ցանկացած ազդեցութիւնն ստանալ, որ քանի մը յաջորդ դարերուն մէջ ալ տեւեց. սակայն պարծանք մըն էր որ չէր կրնար մտանշենաւոր ըլլալ՝ քանի որ հին լեզուին ուսումնասիրութիւնը կատարելագործուելով՝ պիտի դար ժամանակ մ՚որ ճշմարիտ լեզուին յարգը ճանչցուէր:

Ա՛յս ամէնը դրագիտաց համար: Իսկ հասարակ ժողովրդեան դրաբարի հմտութեանն ատիճանը կ՚երեւցընեն ատորին դարերու սխալագիր եւ աղաւաղիչ օրինակողները, արձանագրութեանց եւ դրամոց փոքագրողները, եւայլն. որոնք առհասարակ նիւթապէս միայն գործած են՝ առանց գրածնին հասկընալու:

Վստահ ենք որ պատկառելի հնութեան մը վրայ այսչափ յառաջացած առնենիս՝ դիւրին է ընթերցողաց իմանալ՝ որ ժամանակին թերութեանցը հետ ոչ երբեք անձնական եւ անհատական արդիւնքներն ալ կրնանք խառնակել, եւ ոչ առաջիններուն իրական գոյութիւնը յուցուցած առնենիս՝ վերջիններուն ճշմարտութիւնը կ՚ուզենք երկբայութեան տակ ձգել՝.

վիճա անուն բանաստեղծուհոյն լատիներէն բերթուածը, որ եթէ բնիկ ընտանի (հին դերմաներէն) լեզուաւ գրուած ըլլար, կ՚ըսէ, աքանչելի յիշատակարան մը կ՚ըլլար՝ թէ լեզուին, թէ ժամանակին պատմութեանը եւ թէ մանաւանդ բանաստեղծութեան: Բնթերարբայի անունն անմահացուցած են իւր իւաներէն քերթուածները, զորոնք ինք իրրեւ իւր երիտասարդութեան խաղերը կը համարէր կամ անզուսպ զգացմանցը ծնունդ. իսկ բուն քերթողական համբաւը յատկապէս կը յուսար լատիներէն շարադրած «Ափրիկէ» անուն վիպասանութեանը վրայ հիմնել. որ հիմայ մոռցուած բան է: Ա՛յսպէս անյիշատակ ճեպին նաեւ իրմէ եւրը բազմաթիւ ճշմարիտ բանաստեղծներ, (գլխաւորաբար Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ,) որոնք իրենց հմայուհոյն վեսատին ուզեցին լատիներէն շարադրել, կ՚ըսէ նոյն մատենագիրը:

7. Նոյն բանտն ունեցած են երեւելի ազգաց ալ արեւմտեան եւ արեւելեան քրիստոնէական մատենագրութիւնները: Ճշնարէն լեզուին անկմանէն եւրը հազիւ երկու կամ երեք հոգի ելած է արեւելեան սրբոց Հարց մէջէն՝ որոնց գրուածքն իրենց ոսկի դարուն հետ կրցած է մրցիլ:

թող որ անկածութեան դարերն ալ իրենց մասնական գեղեցկութենէն զուրկ չեն։ Մանաւանդ մեր ներկայ դարը մեծապէս երախտապարտ է այս գրաբար հայերէնի վրէժխնդիր աւանդապահն եղած դարերուն հաւատարմութեանը, որով մեր նախնիքն իրենց նախնեաց յօգուտ են գմեզ։

Այս իբր հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն ետքը դառնանք աշխարհաբար լեզուին պատմութեանը։

Միջին դարուն վերջերը եւ մանաւանդ 16 դարասունեայ ժամանակները՝ երբ արդէն մեր գրաբարը իրենց ալ իրօք գրաբար էր, ձեւացած էր կերպաւորեալ աշխարհաբար լեզու մը։ կամ մանաւանդ դարերով ձեւացած աշխարհաբարն սկսած էր նաեւ իրրեւ աշխարհաբար ի գիր առնուիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մասնագրութենէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի։ Որչափ մասնագրութիւնն զգուշացած բլլայ ազգային լեզուին նոյն արատաւոր կողմը յայտնուելու, այն լռութիւնն ուրիշ կողմանէ առատապէս կը փոխարինեն բազմաթիւ վիմաքանդակ արձանագրութիւնները, որոնք ազգին անդին Հայաստանի (մանաւանդ Ակրաբատեան դաւառին) տաճարներուն ու պարիսպներուն վրայ դեռ կը կարդացուին. եւ որոնց հնութիւնը միշտ թ. դարուն սկիզբները կ'երթայ [8]։

---

8. Միջին դարերուն արձանագրութեանց հաւաքումն ու նիներ բան մասին Սաեփ. Օրբէլեան ՃԳ. դարու պատմագրէն, (տպ. Փարիզ, 1859. 2 հատոր.) քանի մը հին նամականերու եւ վճռոյ գրերու հետ խառն, որոնց գոնէ շատին վաւերականութեանը վրայ կրնանք վստահ բլլալ. միայն ենթադրելով՝ որ ինչպէս առհասարակ ուղղագրութիւնը՝ նոյնպէս երբեմն քանի մը ամսական ձեւեր ալ իր գործոյն մէջ գրաբարի կերպ առած բլլան. տես ծան. 11։ Աւելի հարուստ հաւաքում մըն է նոր ժամանակներէն՝ Ցովհ. Շահխաթունեան եպիսկոպոսին երկասիրութիւնը. Ստորագր. կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ դաւառացն Ակրարատայ. 2 հատոր. (տպ. Էջմիածն. 1842։) Իսկ յաջորդ (ԺԱ — ԺԶ) դարերուն հասարակ լեզուն ճանչնա-

Ա. յս արձանագրութիւնները, մեր միջին եւ ստո-
րին դարուց քարեղէն մատենադարաններն՝ որ այս
կերպով բուն մատենագրութեան լռութիւնը կ'ընդ-
հատեն, քանի մը մասնաւոր դիտողութեանց արժանի
են. 1. Սկիզբներէն՝ (մինչեւ Ժ դար,) աւելի քիչ մի-
շատակարան կը տեսնուի, իսկ եաքերը՝ շատ յաճախ.
հնագոյններն ըստ մասին ժամանակէն ալ սպառած
բլլալով: — 2. Արձանագրութեանց լեզուն ամէն
առեն նոյն է ընդհանրապէս. այսինքն ոամկօրէն՝
գրաբարով խառն. բայց միշտ ժամանակին ընթացքին
մէջ նորանոր աշխարհաբար ձեւեր, նորանոր օտա-
րութիւններ կ'աւելնան եւ միշտ քիչ քիչ նորագոյն
կերպարանք կ'առնու լեզուն[9]: — 3. Վերջիններէն ո-
մանց վրայ կը նշմարուի արդի գաւառականներու զա-
նազանութիւնը, զորօրինակ նոր արեւելեան (կամ չոր-
րորդ) գաւառականին, եւ տեղ մը մեր հիմնական
հասարակ լեզուին մեծ նմանութեամբ: — 4. Արձա-
նագրութեանց մէջ խօսողներն են՝ ազատք, իշխանա-
զունք, արքայորդիք, բարձրաստիճան եկեղեցականք,
եւայլն. ուստի եւ լեզուն խառնաղանճ ոամկին խօսա-
ձէն անտարակոյս քիչ մը վերագոյն, բայց հասարա-
կօրէն գրչին ու քանդակողին դիտութեանը կամ
ոգիտութեանը յանձնուած. եւ յաճախ ուղղագրու-

լու մեծապէս օգնական կ'ըլլան նաեւ ուրիշ տեղագրութեանց մէջ յիշուած արձանագրութիւններն ու յիշատակարանները. տես մանաւանդ Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, ի Հ. Մինաս Վ. Բժշկեան. (տպ. Վենետ. 1830.) եւ Բազմավէպ օրագիր, 1864, 1865. (տպ. Վենետ.)

9. Ի վերայ այսր ամենայնի ամէն երեւոյթ ճշդիւ չի պատասխաներ ժամանակագրական յառաջադիմութեան. վասնզի թէեւ Միջին դարուն այն սովորութիւնը՝ պահեցին յաջորդ (ստորին) դարերն ալ, այսինքն ոամկի լեզուաւ արձանագրել. սակայն նորագոյն դարերը՝ նոր լեզուն ձեւանալէն ետքն ալ (ԺԵ—ԺԸ դար), անդէպ ընտրութեամբ մը նոյն հին խառնակ լեզուն արձանագրութեանց յատուկ համարեցան կամ՝ իբր դիւանական լեզու մ'ըսին. (տես քերակ. երես 325.) Այսպէս շարունակեց նոյն սովորութիւնը, մինչեւ որ անցեալ դարուն վերջերն սկսաւ ճշդագոյն դրաբարով արձանագրուիլ:

թեան սխալները, ամէն տեղ եւ ամէն առեն միաձեւ միօրինակ եւ իբր թէ ժառանգական եղած են։

Ա՛յս գրութիւններուն, այս անհարթ եւ անառարուեստ բարբառոյն նկարագիրն է՝ տեսակ մը կոշտութիւն, անմիօրինակութիւն եւ օտարութիւնք։ Կոշտութիւն կամ անմշակ անյարդար մնացած ըլլալը՝ որ բաղմաժամանակեայ անդադար տառապանքներէ ոգի չառած եւ չերբացած երկրի մը ողբմուկ վիճակին զուգընթաց է միանգամայն եւ վկայ։ Անմիօրինակութիւն՝ գլխաւորաբար գրաբարի եւ աշխարհաբարի մէջ տատանելն ու միեւնոյն բառին մերթ հին մերթ նոր ձեւերը տալը։ Օտարութիւնք, կամ օտարոտի (արեւելեայ ազդայ) բառեր շատ յաճախութեամբ եւ անխիղճ գործածուած, որ մեծ կարօտութեան ու աղքատութեան ցոյց է եւ տեսակ մը տգեղութիւն կու տայ լեզուին. որուն շատ անգամ անտարբեր աչօք նայած են՝ ծանօթ ու հասարակ հայերէնները թողլով ու պլլազդի բառերը գործածելով։ Երէկ կէտերն ալ կը միաբանին այն պարագան մեկնելու՝ թէ ինչու գրչութիւնը մինչեւ այս առեններն այս լեզուն ոամկին թողուցած էր եւ չէր արժանի համարած՝ մատենագրութեան մէջ փոքր անկիւն մ'ալ ասոր շնորհելու, որ հիմայ տանց խորշերէն առաջին անգամ հրապարակ կ'ելլէ, բնականապէս՝ տարտամ եւ անհաւասար քայլերով՝ նոր ոտք ելած տղոց պէս։ Ուստի՝ եթէ գրողներուն գրաբարով խառն արձանագրելէն ըլլայ, եթէ դեռ յատակ գաղափար չունենալէն, դարձեալ վերջապէս պղտոր լեզու մըն է երեւցուածը, եւ բուն ժողովրդեան լեզուին հաղիւ մէկ երեսը դրոշմուած կը տեսնուի այն սրբազան քարերուն վրայ։ Իսկ բուն ժողովրդեան լեզուն այդ խառնակ ոճոյն մէջէն գտնելու համար՝ բաւական է երկու կերպ գործածուած (գրաբար եւ աշխարհաբար) ձեւերուն մէջէն աշխարհաբարները զատել. որով քիչ շատ նոյն դարերուն բնական բարբառոյն հասած կ'ըլլանք։

Արդէն թ դարուն կէսէն շատ յառաջ լեզուին

մեծ կերպարանափոխութիւնն եղած կատարուած կը տեսնուի յայտնապէս՝

1. Նորանոր բառերու վրայ, որոնցմէ ոմանք միայն նոյն ժամանակներուն յատուկ եղած կ'երեւան՝ բուն մասին երկրայական նշանակութեամբ, եւ ոմանք յետագայ դարերուն գործածութենէն կը ճանչցուին. զօրբինակ. հաճմաղ, դատախազ, եւ անհաճմաղ. խոսոպկոբ, որդիք, զաւակ, յաջորդք. սէս եւ բնաւէս կամ բնաւոբ. խոս. խոսք. նէպէ, հրամանագիր. ըղ, հարկ. տուրք. բէկ, բաժ. տուրք. մոպէ, (արաբ. ռէիհա.՞) ջուր հանելու տեղ: Ա.յս առեններս սկսած կամ հասարակ եղած կը գտնենք՝ սէ-ներէս. ընդհանուր լեզի. սրէ-շոպոսրիէն, երկար կեանք, ու նմանները. եւ բոլորովին նոր կազմութեամբ՝ ի վերէ կատարն. (Թէ. ՄՀԸ, 839:) կարեւոր են նաեւ նոր նշանակութիւնները. վոն, վազը. վազիւ. հայրենի+, կալուած, եւ հայրենոպէր, կալուածոյ տէր. նաեւ ինչ բառին մինչեւ նշանակութիւնն այս կողմերս սկսած կ'երեւայ: Ո-ղէնչ+, կիրք ճանապարհաց. ջրիսէ. ջրվէժ. յետնոսոր+, ձեռագէտք, արուեստաւորք, եւայլն:

2. Բառերու նոր ձեւերը բաւական յաճախ են Թ եւ ժ դարերուն մէջ. ջաղց, ջրաղացք. էջէ, այգի. կոբմոնչ, կամուրջ. յոկ. անուններէն՝ Թոպոսի որդի. բայերէն՝ հետացնել, հեռացուցանել. սպոսոսրել, սպասպարել, յանձնել. հասանի, հասանիլ, եւայլն: Սովորական եղած է նաեւ մին փոկ. մի[10]:

3. Բայց բուն քերականական նորութիւնը կը սկսի անուանց հոլովներուն եւ յոքնակիներուն կազմութենէն, կամ հին առեններու ցանցառ երեւոյթներուն հասարակ ըլլալէն. այսպէս՝ կը հոլովին անկէ եղբ՝ Ցառաջին մարդեն. յայդ ջէբ. յիւր հասոպեն. յԱատուծոյ բէբանէն. վճռի. պաշտով, մարքով, սրտով, յոբոկով. բարակ ճանապարհէն. ոսկեբով, եւայլն. եւ

---

10 Մին քառասունս կատարել, (մէկ քառասունը.) մին գոհարի. մին ծառայ՝ մին թիկոյ տէր առնել. ղին գոհարն. ղին եկեղեցիդ:

յաքն. կղզւոյն, (պրակ. բառ.) կրպակներ. ջաղացին, դրծ. ջաղացաւոյ. կամ ջաղացներն. զայդ տեղերէդ. ի տա-տառներէդ: Իսկ ծ դարուն սկիզբներէն (ՅԾՒ, 903.) Շապուհ Բագրատունեաց կանգնած մէկ արձանագրին վրայ աւելի բացայայտ աշխարհաբար կամ նորագոյն ձեւեր դործածուած են. զորօրինակ. ի կարերին ֆեխե-րէն եւ նահերէն, (եւ ոչ՝ ի ֆեխերէդն, ի նահերէդն.) եւ կերէրէդն, աննախադիր բացառական[11]: Ց. Հայցական՝ ի տարին երեխ տասանեակն, (երիս քառա-սունս կաւասրեսդեն.) կամ նաեւ՝ Մի տասանեակ առ-նեն: Հասարակ են անկէ եարը՝ Զիմ երդեսդ. իմ հո-ֆեսդ՝ եզակի նշանակութեամբ, ուսոի հոֆեսդաւոր ածականին ալ բարդութիւնը. նոյնպէս եղ. Նշանա-կութեամբ՝ ի հիւսիսոյ դեհոդ՝ բնաւեռոյն ի վայր. (տես քեր. 288. դեհոդ:)

4. Աւելի զգալի է նախդիրներու զեղչումը. Հա-զարէն հազար, կամ հազար հազար նաւասի նոր վերդ. չինին առաջեւ, փիկ. ի չինին. եւայլն. եւ նախադրու-թեանց յատուկ խնդրառութիւնը. Զորովք կամ յոր-նովն ի վայր. Ծնբռանհոդովք ի վայր. (այսինքն՝ ի ձո-րոյդ եւ ի խոնարհ:)

5. Բայերու խոնարհմանքը կամ ժամանակնե-րուն աշխարհաբար գործածութիւնը. Զջաղացան եւ զեգին երեխ. (եառ:) Իմ ի կորդոյ չէն դրեալ եր. (ե-դեալ:) Չէնիւ ոք հեռացրնել. (մի ոք իշխեսցէ.) սեւե-բեա չինի, (չեցի.) եւայլն: Վկայ եմ ես-ես-ես-ես-ես. (ա-բաբեցցս, եղեցցս:)

6. Համաձայնութեան եւ խնդրառութեան կեր-պերուն մէկ երկու օրինակ բաւական կրնայ. Եթէ յայ պայմանես առնէք. Թէ ոք այս գրոյս խափանել չկա-նայ. Որ ոք այսմ վճռի հասպարոնս խափանել չկա-նայ. (տես

---

11. Արեւմտեան յիշատակարանը Սահ. Օրբելեան պատ-մագիրն ալ յաճախ կը բերէ՝ (Գլ. Լէ.) մանր մանր տարբե-րութիւններով. (ի կերակրոյն. եւ ի նահերէն.) սակայն Շահ-խաթունեանի օրինակն օրէ կ'առնուինք, բուն քարեղէն բնա-գրէն դիր առ դիր հաւատարմութեամբ գաղափարած է. ինչ-պես ինքն ալ մանաւանդ կը յիշէ. (Ի հա. երես 251:)

վարը՝ Թիւ 8, ծան. 15։) Կրօնաւորքս ամէն ցիրեւ-
ցան եղէն. Նոցա Հաստատած Հայրենիք էր. իւր ամէն
սահմանօքն։ — Ցայս վայր յիշուածներն ընդհանրա-
պէս գրաբար ոճով գրութեանց մէջ գործածուած են։

7. Ա.յս ժամանակներու լեզուին հին գրաբարէն
զատող մէկ մասն ալ եղած են նորամուտ այլազգի
բառերը՝ իրենց յաճախութեամբն ու նոր ուղղագրու-
թեամբը. ինչպէս Կ՚ուղղէ, կրպակ, (պրակ. փ՚ոլղէ
կամ փ՚ոլդէ.) հարմ վաստակ, կամ հալալ Հայ-
րենիք. ապէնր. ֆէլսֆոր. նալըն, եւայլն. սակայն դի-
տելի է որ այդ վերջիններդ միայն արեւելեայ այլազ-
գեաց յարաբերութեամբ գործածուած են։

Վերջապէս այս մեր լեզուին միջին դարը նշա-
նաւոր է նաեւ այն նորանշան երեւութովն որ Հնոյն եւ
նորոյն, կամ Թէ՝ երկու ծանօթ Հայերէններուն մէջ-
տեղը՝ բոլորովին միջակային դրիւք, Թէ բառական եւ
Թէ քերականական տարերքովն ու օրէնքներովը մեզի
գրեթէ անհմանալի Հայերէն մը կ՚ընծայեցնէ. որուն
սակաւաւոր մնացորդներովը եւ մանաւանդ համարձակ
ի գիր առնուած չըլլալովը՝ հազիւ Թէ դոյութիւնը
կրնանք ճանչնալ այսօրուան օրս։

Նոյն ժամանակներուն գրաբար մատենագրու-
թեանը մէջ ալ անպակաս կը գտնուին նորանոր ոամ-
կօրէն բառեր, զորօրինակ՝ ինչ, հարցական. չէրդ.
կոնակ. խնդն, (խնդնիկան.) վախել. ոռչել. մտքնալ.
ջրդոց. ոռթ, կազմած. չիոակ, եւայլն. աւելի յաճախ՝
նոր նշանակութիւններ, ինչպէս՝ վասպուհկան, վաստրկիլ,
փխկ. շահիմ. եւայլն. նմանապէս բառերու ձեւերը,
քերականական կազմութիւնն ու գործածութիւնը
տեղ տեղ շփոթած է ժամանակին աշխարհաբարին
հետ։ Իսկ ԺԱ դարէն ասդին գրաբարի մէջ ալ կը
կարդացուին՝ վախչոտ, ձիտ, հասկանալ, պոխել, ձնել,
ձախել, (վաճառել.) երախայ, (մանուկ.) եւայլն, եւ-
այլն։

8.

Պատմութիւնը միայն մէկ ոտտամբ կ'անցընէ զմեզ Բագրատունեաց իշխանութենէն՝ անոր յաջորդող Հարստութեան։ Նմանապէս լեզուն՝ քանի մը քայլ միայն ունէր առնելու՝ որ ինչպէս նոր պետութեան մը տակ՝ նոյնպէս նոր եւ օտար երկիր մը փոխադրուած առենն ալ իւր յառաջացած վիճակին մէջ դարձունէութիւնը շարունակէր։

Շատոնց ի վեր երկու լեզուաց տէր եղած ազգին քով խառնրնակ համակցութեան մը մէջ էին անոնց ընթացքն ու համարումը։ Որչափ որ գրաբարին՝ իբ երագ անկմանը մէջ բարձր էր յարգը, նոյնչափ ալ աշխարհաբարին յարգը նուազ էր իւր օրըստօրական զարգացմանը մէջ[1]։ Սակայն նոր լեզուին կենսացն ու գոյութեանը վրայ բոլորովին անտարբերը կամ առանց ազդեցութեան կը մնար այն հասարակաց ըմբռնումը, այսինքն չէր կրնար ընթացքը խափանել. ինչպէս նաեւ բարձր համարումն անօգուտ էր գրաբարին՝ որ կամայ ակամայ ոտնկօրէնին կը խոնարհէր օրէ օր, եւ իբ անկմանը հետ աշխարհաբարով կը պզտուէր. մանաւանդ որ նորամուտ տաղաչափութեան առթիւը շատ աշխարհաբար ձեւեր ու բառեր հասարակ եղան գրա-

---

1. Ընդհակառակ որ միշտ աշխարհաբար մասը՝ իբ ամբողջ մատենագրութիւնն ունենալէն ետքն ալ՝ դեռ գռեհկաց կամ դեղջկաց բաժինն համարուած էր. այսպես չէշտ բառը, թէեւ գրաբարի մէջ ալ բաւական գործածուած՝ գեղջկաց բառ կ'անուանէ Շնորհալին. "Զանազան եւ պէսպէս հայհոյութեամբ, որ ըստ գեղջկացն բարբառոյ չէշտ (կամ էշտ) անուանի, եւ ըստ դրոց սովորութեանն՝ անէծք եւ թշնամանք։,, Արգէն ի դարուն մէջ հասարակ եղած ձեւերն անկէ չորս դար ետքը դեռ գռեհկաց կը կոչուին, եւ ԺԴ դարուն սկիզբները Յհ. Երզնկացի կը գրէ. "Ի վաղիւն, զոր գռեհիկքն չէշտ ասեն։,, Միայն Մեծն Վարդան (ԺԳ դարու մէջ.) յանձն առած կ'ըսէ թէ այ աշխարհաբարն իւրացընել, գրաբարը նախնեաց թողուով. երբ որ կ'ըսէ՝ "Առաւօտուն, զոր մեք վաղ ասեմք։,,

բարի ալ։ Թայց վերջապէս ժամանակն եկած էր իւրաքանչիւրոց գաղափարին ու յօժարութեան դէմ՝ հարկին պահանջմանը տեղի տալու. եւ իրօք ալ այս առորին դարուց սկիզբներէն՝ կաթօլութիւնն զգալի եղած է բուն ամկօրէն լեզուին ալ փոքր ի շատէ յարգ տալու եւ նոյն լեզուաւ գրքեր շարադրելու՝ ժողովրդեան ի մերձուստ, ուղղակի եւ անխարգման խմնալի ըլլալու համար[2]։ Ա.յսպէս ծ դարէն եաքը նոյն գանազանութիւնը գործնականապէս ալ հաստատուած կը գտնենք երկու լեզուաց մէջ։ Ա.ռաջինը, գրաբարը, որ աւելի գործածականն է, դիտնոց եւ եկեղեցականաց ուղղուած՝ նուիրեալ է ճառերու, շարականներու եւ ուրիշ քերթուածոց. երկրորդը, աշխարհաբարը, ժողովրդեան կը խօսի, եւ ասով կը գրուին՝ առակներ, տաղեր, մշակութեան ու բժշկութեան գրքերը, եւ մանաւանդ հրապարակական արձանագրութիւնները, անտարակոյս նաեւ նամակներն ու նմանները. որով բաւական գրաւոր մեծերը համբաւած ունի այս առորին դարուց մատենագրութիւնը՝ բովանդակ ժամանակակից կենդանի լեզուին առած եզանակաւորութիւններովն ու որոշ կերպարանքովը։ Ուր դարձեալ նոյն երեք յատկութիւնները դէմերնիս կ'ելլեն. անմշակութիւն, անմիօրինակութիւն եւ օտարութեանց յաճախութիւն. սակայն նախընթացին համեմատութեամբ աւելի գրուածք աչքի տակ ունենալով՝ կը դիւրանայ մեզի՝ այս նոր լեզուին քերականական եւ բառական հանգամանացը հետ ոդին եւ ներքին վայելչութիւնն ու սեպհական զարդերն ալ ի մերձուստ ու մանրամասն դիտել եւ ճանչնալ։

Հայոց՝ ուրիշ ազգաց հետ յայսմ կատարեալ ընթացակցութիւնը բոլորովին իրաց բնութեանն ու ժամանակին հանգամանացը համեմատ էր, այն ա-

---

2. Մխիթ. Հերացւոյ բժշկապետի աշխարհաբար լեզուաւ գրած «Քերմանց մխիթարութիւն» գրքին գրաբար յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ հեղինակը. «Ընարի զսա գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լինի ամենայն ընթերցողաց.» (յամի 1184։)

տեղներն որ հին դասական լեզուներն ալ ծնունդ արձակած էին, մանաւանդ թէ իրենց հարազատ յաջորդներուն ինքնագլուխ գործունէութեան ասպարէզն անցնելէն ակած էին տեւելէ։ Լատինէ ելած շառաւիղները, որովհետեւ մէյմէկ ազգայնութեան հետ կապուած էին, հարկաւ ամէնէն առաջինը պիտի բլլային զատ եւ անկախ գործելու. եւ այնպէս արդէն թ դարուն կէսէն նորագոյն դեռ կէս բարբարոս նոր-լատին լեզուաւ կը գտնենք հրապարակական Երդման դիր մը գրուած. (տես երես 41, ծան։) Ցոյներ, անշուշտ հելլենարէնի աւելի հետամտութեամբ իւր մէջը պահած բլլալուն համար՝ հազիւ ԹԱ դարուն վերջերը կամ մանաւանդ ԺԲ դարուն մէջ կը սկսի աշխարհաբար մատենագրել[3]. որովհետեւ ազգայնութեան զգածմունքը պէտք էր որ մեծապէս մտադիր բլլար այնպիսի աբանչելի հնութեան մը անկորուստ պահուելուն, եւ նախնեացը լեզուին՝ դարէ դար ակներեւ անկմանը մէջ ալ միշտ խնայող բլլալու։ Սակայն ժամանակը դարձեալ յաղթող եղաւ։ Նոյն է Հայերէնի ալ վիճակը։ Եթէ մեր հին արձանագրութեանց քարերը՝ երբէք դարէ ի վեր հաստատ հիմունքն եղած դնենք մեր նոր գրականութեանը, հազիւ թէ ԺԲ դարու մէջ աշխարհաբար մատենագրութեան շէնքը բարձրացած կը տեսնենք։ Բայց յունարէնի համեմատութեան մէջ աւելի զարմանալի են երկու նոր լեզուաց կամ երկու նոր աշխարհաբարներուն ներքին հանդամանքը, որոնք շատ նկատմամբ իրարու հետ նոյն կամ նման բլլալէն զատ, գլխաւորաբար օտար բառերու գործածութեան մասին կը նոյնանան հաւատարական միաբանութեամբ մը։ Ոչ միայն արեւելեան այլազգի բառերու անխառիկ

---

3. Կարծեաք միայն կը յիշատակուի Սիմէոն Սեթիոս առնուն ՌկԷ մը (1075ին մօտերը) ժամանակագրութիւն մը նոր յունարէն լեզուաւ շարադրուած. (տես Լէոն Ալլատիոս, Սիմէոնեանց գրութիւնք։) Իսկ աշխարհաբար յունարէնի առաջին հեղինակ համարուած է յաջորդ դարուն մէջ Թէոդոր Պրոդրոմոս, (սովորաբար ὁ Πτωχοπρόδρομος կոչուած, այսինքն Աղքատ Կարապետ։)

յաճախութիւն կը նշմարուի նոյն հայերէնին մէջ, որ դրացի մերձաւոր ազգաց ազդեցութեանն արդիւնք էր, այլ նաեւ լատին եւ փռանկ (իտալ. եւ գաղղ.) լեզուաց բառերը կը սկսին հայանալ, ինչպէս որ Յունաց մէջ ալ նոյները կերպով մը հելլենացած՝ նոր լեզուին տարերքն սկսած էին ըլլալ։

Բանասիրական զգացման դպչող են գլխաւորապէս այլազգի բառերով հայերէն բարդութիւնները, ինչպէս նաեւ կէս գրաբար եւ կէս աշխարհաբար բազադրեալները. զորօրինակ՝ ղեր-ւոչել. խոպբեր. ոճնահէ, (ամէն մէկը.) գբո-ցոհայեց, եւայլն, եւայլն։

Բայց անկերպարան կոչենուս գլխաւոր պատճառն է՝ չէ թէ միայն ամբողջ աշխարհաբարին մէջ տող մը կամ քանի մը տող միահետ գրաբար կամ կէսակէս գրաբար հիւսելու սովորութիւնը[4], այլ մանաւանդ միեւնոյն բառին, միեւնոյն հոլովման կամ խոնարհման եւ միեւնոյն ածանցին՝ մէկ նախադասութեան մէջ երկու երեք կերպ անխորհուրդ գործածութիւնը, նախդիրներու անհաւասարութիւնն անհաւատալի կերպով, եւ ուրիշ նմաններ[5]։

Որչափ որ այս ինքնակաց լեզուն անմշակ եւ անյարդար ալ անուանենք, գարձեալ չի կրնար ուրացուիլ՝ որ աւելի արտաքին պարագայէ մըն է առոր

---

4. Օրինակ ըլլայ բուն աշխարհաբար գրութեանց մէջ խառնուած գրաբարի՝ Պարտ է ոհնոյն մարդոյ որ զբաղչոն-ը-բոխոս ի հոգս է առել, ե- ոհնէյէ ֆայի բաղչո-ռիւն գլուխը, որ քննէ ազէկ եւ իմանայ վառ ոհնոյն ցեղ վերմանդ ֆիզո-ռիւն, ե- իւր ըռնան ոռոռել է ջերմերոյն բաղչո-ռիւն առնէ։ (ժԲ գար։)

5. Աւասիկ միեւնոյն խօսքին մէջ հին եւ նոր ձեւերն անխորհուրդ գործածուած. Արդիկք զոզոյ ծառերն ի վայր պոյին. — այդ ինչ մարդիկք էք որ գմատղաչ ծառերն ի վայր կո- պոյէ։ Արդ որ ղբէզն թողու եւ այլուի յայն ծղչն դառնայ։ Թելեւեւացուցէք որ կոբէ չալկել. — ի մէկ դիմաց լծեցէք զի խախտել կոբէցնէ։ Ընդ ձի ականջն հրեալ է եւ ընդ ականջն ելեալ. — ընդ զի ականջն հրա- եւ ընդ ականջ դէհն ի դուրս ելո-. — ի մէկ դիհն ի ներս է հրել, ի մէկայլն ի դուրս ելէր։

պատճառը՝ քան լեզուին նեղքին էութենեն, այսինքն միայն գործածողներուն անմտադրութենեն կամ մանաւանդ ամկօրէնի վրայ ունեցած գաղափարէն. ուր որ անոր հակառակ՝ նոյն լեզուին էական նկարագիրն է այն բնական քաղցրութիւնն ու կոկութիւնը՝ որ կ'առնու կէս մը նախդիրներու գործածութենեն, կէս մը սեպհական մանր ոճերու յաճախութենեն եւ մանաւանդ մասանց բանի որոշ դասաւորութենեն ու շրջմունքներէն. որոնցմէ զուրկ է մեր արդի լեզուն։ Եւ թէպէտ բովանդակ առած եղանակաւորմունքովն աւելի մեր աշխարհաբարին մերձաւոր բլլայ քան գրաբարին, այսու ամենայնիւ հին մատենագրականին պարզ մասերն ամենեւին օտար չեն հնչեր իր մէջը. իսկ ուր որ միջնադարեան գրաբար մը խառնուի՝ անմիջապէս կ'եղծանէ ներդաշնակութիւնը եւ իբրեւ իրական արատ մը աչքի կը զարնէ. ինչպէս այս խօսքս՝ "Թէ ոը գնմ մնկնեսցէ պեսիլ.,, փխկ. Թէ ոը գնմ պեսիլ մնկնեսցէ։

Հայերէն լեզուին պատմութեանը մէջ այս ամկօրէնին դիրքը իւր ժամանակին ինքնին կ'որոշէ. այնպէս որ այս լեզուին ասոիճանին դասաւորութիւնը նոյն է ժամանակագրական դասաւորութեանը հետ։ Եւ թէպէտ միայն քանի մը որոշեալ ձեւեր փոխոխելով աւելի հիմակուան կենդանի (մանաւանդ գաւառական աշխարհաբար) լեզուն կ'ելլէ քան Թէ գրաբարը, սակայն եւ այնպէս ճշմարտութենէ հեռացած չենք բլլար, եթէ զինք բուն գրաբարին եւ արդի լեզուին ճիշդ միջավայրը դասենք. — այնպէս որ կարող բլլանք ըսել՝ որ եթէ ԹՒ, ԺՒ դարերուն Հայը լկ սովորութեամբ եւ վարժութեամբ ու յաճախ լսողութեամբ կրնար դէռ պարզ գրաբար մը հասկրնալ, ասոյգ է որ Դ եւ Ե դարերուն Հայուն ասանց կենդանի լեզուն բաւական օտար կը հնչէր։ Մանաւանդ որ հոս ալ նախընթացներուն համար բրած դիտողութիւններս կրկնելու ենք՝ Թէ այս ժամանակներուն ալ մեզի Թողուցած ամկախօս գրուածքը, ինչպէս ցայս վայր բուաձներէն յայտնի է, դէռ մինչեւ որոշ ասոիճան մը միայն ամկօրէնի կ'ինջնայ հասարակօրէն, կամ Թէ՝

ժողովրդենէ հասկրցուելու չափ. որով կենդանի բարբառոյն ամբողջական կերպը դարձեալ թաքուն կը մնայ: Բայց մանաւոր դիտելու արժանի բան մ՚ունինայս դարերը: Թէ նոյն աշխարհաբարին մեծ մասը հասարակօրէն դրաբար ձեւերը կը գրաւէին, կամ որոշ չափ չէր պահուեր երկուքին բաղադրութեանը մէջ, կրնայ բսուիլ թէ երկու լեզուաց սահմանները դեռ ճշդիւ որոշուած չըլլան, կամ մանաւանդ աշխարհաբարին կերպը դեռ հաստատուած չըլլայ գրողներուն մտացը մէջ: Թէ նոյն առներներուն գրաբարին մէջ ժամանակակից ոամկօրէնէն քերականական կազմութիւններ կամ նոր նշանակութիւններ կամ նաեւ ամբողջ բառեր կը խառնուին[6], եթէ դիտմամբ ըլլայ՝ եթէ անմտադրութեամբ, դիւրին է մեկնութիւն մը գտնել: Բայց դժուարին է մեկնել այն պարագան՝ թէ ինչո՞ւ նաեւ զուտ գրաբար գրուածոց մէջ յանկարծ ընդ՞ մը, կո՞ւ լինի մը եւ ուրիշ յայտնի ոամկական տարութիւններ կը մնանեն: — Պատասխանն անդրադարձ հետազօտութիւններէն սպասելու ենք:

Իսկ հիմնական աշխարհաբարին հետ ըլլալու համեմատութիւնը կը դիւրացրնէն՝ միայն երբեմն երբեմն երեւան եկած եւ համարձակ գործածուած նոր բաղադրն ձեւերն ու բառերը. որոնցմով կը տեսնուի որ գրեթէ հիմնական լեզուն ըստ էական մասին արդէն ձեւացած էր ասկէ իբր 7 դար յառաջ, կամ թէ ասն կենդանի լեզուն է՝ որ միեղեւ ցայսօր դարաւոներու մէջ տեղ տեղ պահեր է իւր կենդանութիւնը: Գրաբառոր կերպարանափոխութիւն յառաջ բերողն, այսինքն այս լեզուն գրաբարէն զատող եւ առանձին կերպով մը աշխարհաբարի դրոշմ տուողն եղած են՝ ի՞[7]

---

6. Քանի մ՚օրինակ տես 7 թուոյն վերջերը. (երես 145։)

7. Կամ նախնական ձեւովը՝ կ՚ես ի՞ ուրդի, (կը պատահի.) կ՚ես ի՞ դիպի. կ՚ես ի՞ շարժի. կ՚ես ի՞ տեսանենք, (կը տեսնենք.) եւ կամ ամփոփմամբ ու կրճատմամբ՝ կ՚ի՞ դիպի. կ՚ի՞ լինի. կ՚ի՞ եղնէ կամ կ՚եղնէ. կ՚ուզեր. կ՚ուզեն, եւայլն։ Տես քեր. երես 76 եւ 97։

եւ Նա[8] (ն, Նէ) մասնիկները. բառերու ձեւերն որոշուած են սղմանց եւ ամփոփմանց հետզհետէ յաճախութեամբը[9]. նախդիրներու գերդումը կամ յաւելուկ գործածութիւնները[10] ու քանի մը հոլովներու եւ

---

8. Տես սկզբնաւորութիւնն ու գործածութիւնը՝ Քերակ. երես 99։ Ն– կամ Նա՝ եական մասն էր եղած լեզուին, եւ շատ աւելի յաճախած՝ քան թէ մեր նոր ամկօրէնին մէջ։

9. Էք–ց, այգուց. լերդ, լեարդ. ղերդ, ղեարդ. դէմ, միակ. դնամ, միայնակ. իրիկ. Խ–ջէլ. –նն–ր. գ–ր կամ գոյր, –ջ. լ–ռ. –մդ–ն, անապակ. Ղ–մա– ձու. — ՀՀրիկ. ֆ–ղվիլ. գ–ղիկ. օձնէլ, հանել, կամ օձել, հրել։ Պատրաստ որ չբնկի. (զգոյշ եղիր որ չկտորիս) Ձկարէ իւր մի իրիկ, հաճցնել, ագուցանել. ցամաքցնել. Ր–ջիլ. գ–ղիկ. ընդել. Խ–ղալ, խազազել. (անմտագրութեամբ գրուած կ'երեւան՝ Խ–ղրիւն, –ղրիկ ու նմանները, փխ. Խ–ղ–րիւն, –ղ–ղիկ. բայց վերջնոյս հետ յարաբերութեան մէջ կ'երեւայ եւ դարու –ղ–մ–ղիկ կրկնաւորը.) գ–ղնել կամ գ–ռնել, քաղ հանել, խոտ մաքրել. գ–ք–ր–ն–ղ. Էր–ն–ղ, փխ. երեւնալ. յ–գ–ն–ք, յառագած, ե–ց–ք, եռացած. եւ մանաւանդ բարդութեան եւ ածանցի մէջ՝ առանց յօդակապի, ղ–ր–մ, չարակամ, (ի շնամի.) –ր–ն–ր, արեան տեր, (արիւնապարտ.) Ր–ք–ր. հ–ր–գ–ր. –ղ–ղ–ր, (չափազանց աշխատած.) ցն–ղ–, ցանցոյղ. ի–գ–ի. –ղհ–ց–ք. տես նաեւ վերը՝ թիւ 5, ծան. 21—26։ Հոլովներու մէջ՝ Թափեցայ յ–գ–ղ, յագուցս. Էք–ղ, այգուցս. գ–հան. քահանայի. ի–մի, կանեփի. — յքն. գ–ղց. գ–ր–ց. ի–ր–ց. յ–ծ–ր–ց. Ր–ն–ղ–ր–ն, Ր–ն–ղ–ն, Ր–ն–ղ–ր–վ. Ն–ղ–ն–վ. ֆ–ղ–ն–ի, ֆ–ղ–ն–ա–ն, (տես ֆ–ղ–ն–ի եւ գարէն։) Եփիլ օրիւ կամ Իւիր օրիւր. գ–ր էր ղ–ր։ Եփիլ կասարեցի ղ–ր–ն–ի–ղ. որ չինած տունն Իւիր անանգաց օրհեվան լինի. (արձնդր։) Օ–գ–ր–ց. Ր–ն–ց. գ–հ. Ր–ֆ–ի. ի–ր–գ–ր–ի։ կայ նաեւ գրաբար ձեւով կրաւորակերպ՝ ամփոփեալ, վաղն այլ եկ Ր–ն–ց։ Շատ հիներէն (1033.) կայ արձանագրած՝ "ի տեղւոջս ընկալայ զ–ն–ն–մս.„ եւ անկէ քիչ ետքը՝ "Հ–գ–ղ–ց–ո՛ բարի ընկալայ.„ հասարակ են անկէ ետքն առանց նուի՝ Ր–վ–ղ, Ր–վ–ղ–ի. ֆ–ր միս, գառին միս։ — Դարձեալ դրի յաւելուածով կամ զեղչմամբ՝ հ–ղր. հ–ն–գ. հ–գ–ի–ր. հ–ֆ–ն–ի. –ղ–ղ–ր. –ղ–ն–ի. ղ–ղ–ր–ի–ր, եւայլն։ Տես Քերակ. երես 280—282։ Հին նախնեացմէ կը գտնուի՝ ղ–ղ–ր, փխ. ղհ–ղ–ր։

10. Իմ հ–գ–ն պատարագել. (ներգոյ։) Կանկնեցի –ղ–ր Ն–ղ–ն։ Պ–ֆ–ր–մ էլան. գ–ղ– ածի. Ի–վն. (ի թուին) Ց–ղ–ր է գարձեալ. (յարդ է գարձեր.) ֆ հօր ժամանակն, (ի քո հօր.)

ժամանակներու նոր կազմութիւնը[11], *եւ մանաւանդ նոր բացառական բայերու չէնքը*[12] *քերակա-*

–ին փլէր երթայի. զճուղս լալի դէպին. իրէց դնել. — նոյնը դրաբար տագաչափութեան մէջ ալ, եմուտ գործել՝

Ցաճաք մըտեր ընդ քահանին՝
Իսանալ բազում ազգ գործոյ։

կամ յատուկ ոճերով՝ Գլորեցաւ ցիւն է Նէր., կամ է իմէրն է Նէր. գնալ ձուկ է Նէր., եւայլն. ուսան հիմայ մեացած են՝ էրեան է վեր, ասկեն է վեր, եւայլն։ Ա.յսպէս գործիականն ալ շատ տեղ առանց — կամ ղ նախդրի. Այն գէղէն չի գնար. այն մարդն իմ գոնէն անցաներ. եւ ինքն խաղալ եզաւ։

Ընոր հակառակ սովորական է նաեւ կրկնած նախդիր. Զայս ղամէն. յեզկ է յաւազան մտէ. է յայն է յերկաթ նիւթեբոյն, եւայլն։ Տես վերը՝ թիւ 5, ծան. 65։

11. *Ան, –նար, յան–որէ կամ –նէն ի վեր. –նա–վ, –նանէ, –նաց, յանց, –նանվ. գնէ. յէ–մէ. յէ–րէն. իրէ–նանց. յաա–նէվ. գնէ. յամէն գնէ. այն էրէ–նէ. (է) Նէրէ–նէ. (է) գրա–նէ. հետ ընէրով. գա–րով կամ գրէ–նէրդի թագաւորին. է գէր–նէ. (ժամանակին գրաբարն ալ ունէր՝ իրէ–նվ. իրէ–նց.) Բէրէն, բեբանող. –րդ. գէշն է։ Գոնէ ի գուան կու մնարայր. մէկ պղպեղի հագ չար. գեղով. գէրգ կամ գրգնէ, քիրան. օրհնա–նիներ. ձանրա–նիներ. օրէր. –վէր. էրէրդ է բա–ղէրէ. յորդէրէ յորդիկ. շատ գործա–նու. գործա–նէն. նէ–ննայ–. կերգերա–. ճորեր–րին, (ծառաներուն.) մարդ–ց. է գա–նէրա–ց. է գործա–գէրա–ց։*

կանէնէգնէ, կանգնեցաք. կերէն գա–ծ. ոչ զգը գործ. գա–. էլա–. գրէն. գ–նէ–ան. կ–ց–ն. կ–ցէր աատ. բա–կէրն. հէձէ. նագէցա–ր. եւ կրւր. կու գա–ծ. որ կ–գ–ա–. ացա–էր. կ–գա–նն։ Բաւական յաճախած են նաեւ բայերու երկրորդական ձեւեր. Ցեան– առաջեւ իւր. բեր որ գէ–նա–ն. հատն հով հա–. կ–ն–ա–ր է վայր է ծառէս. գ–նա–լ. հէձնա–լ, եւայլն. ամենք գրաբարի մէջ ալ գործածուած։ Կ՚ի կամ –րէ։ — է կամ էրէ։ — էգէր կամ էրէգ. տես գէր. էջս 72։ — Ընկա–նան ձեւեր են՝ Նայեց որ չէրէա, Նայեցաւ որ չտուաւ.) տես թիւ 5, ծան. 77. Բանէից. Բա–ել, կրւր. (գրբր. Բա–ալ բայէն.) Նոյնպես գրաբար գրուածոց մէջ՝ ըմգէ–ց. ընգա–նէց, ընգա–նէա–լ, եւայլն։

12. *Բացառական բայերուն բաղադրեալ մասերն ի սկզբան Հնագոյն ատկ. ձեւովն են՝ նախդրով եւ առանձնաւորութ–ով. (տես գէր. եր. 87.) բայց յետոյ նախդիրն ալ կը զեղչուի. այսպէս. Չէն է հա–ա–լ. վ է հա–ա–նել. Մարդ զմարդոյ զնորհուրդն չի գէտէլ. չի էլ ըրթէլ. — կամ անանախդիր՝ վ–էն չէր ըրթէլ. վ–ր գէտ–ա–լ. չէն ի–րէլ տանիլ. վ–ս ըտէլ։ Եւ վերջապես*

Նական յատկութիւնքն եղած են լեզուին. եւ վերջապէս իւր նախնականէն (գրաբարէն) բաժնած ու հեռացուցած են զինքը՝ շատ նորելուկ բառեր[13] ու նշանակութիւններ[14], խնդրառութիւններ[15], եւ օտար

ը վերջաւորութիւնն ալ նորագոյն ձեւով բեի փոխուած, ըհմ՝ իւրեր ուսանիլ, եւայլն։ Նոյնպէս հիմակուանին նման՝ իմ՝ մակբայի տեղ ու կամ ը կու գայ՝ բաց ի հրոյ. զոր գեմքին. Զգայուն ըեր որ վխաբուխս. նաեւ գրաբար քերթուածոց մէջ՝ Զի ընթերցողք ու ձանձրանան. այսինքն՝ զի իմ՝ ձանձրասցին։

13. Հիմակուան աշխարհաբար բառերուն գրեթէ ամէնքն ատորին գարերուն մէջ հասարակ եղած կը գտնենք։ Ալեւ. ֆեչ. ուղ—ր. ու—րիչ. ֆելայլ. ֆէր. ֆոր. ոգին, ժամանակ. էչ. չ—ի, չափ. ուրչ—. պոր, որմ. հանուի, կատակ. հանուդ, բաժակ. իե—. ի—ըր հայիլ. ֆ—ի, փափուկ. ուֆըր, աքաղաղ. պոիչ. իղճ—ը. ղունիլ, իղուիլ. ֆ—իլիլ. ֆնդ—իլ. ու—վիլ. ոդիչ դնիլ, եւայլն. եւայլն։ Նոյնպէս հասարակ եղած են՝ ինալ, կալ. ու—նիալ. ևրի—ինալ. ը—ինալ. յ—իլնալ. խանճինալ. ծուխդան կամ ծուխդան ի քաղաքն, եւայլն։

Մտադրութեան արժանի են նորաձեւ բաղադրութիւնները ալ. ի ձեի պէտ ուտելին, (մկսկսել.) ձի հէտ մնանիք, (միանգամայն.) իե չէ, (ապա թէ ոչ.) գնաց ը—ր ի իւր տունն. յէ՞նչ պէտ, (ուր.) քո ցաւդ այլ դեղ չկայ՝ ֆան ը . . . : Հանը—ր. ֆանի ը—ր. ով ը—ր. իրեն ը—ր. գինչ ը—ր. — այս վերջինէն եղած են՝ ինչ ը եւ ինչը—ր, (գինչ նշանակութեամբ.) իսկ ինչը՝ ամիսովամ է փակ. ինչը է, (մինչեւ ի։)

Դարձեալ հին բառերու արմատներ մինակ գործածուած. եէ. ե—. ձեչ, եւայլն։ Գեղեցիկ են գրաբարի կերպով ձեւացած՝ կամ թերեւս հնուց մնացած մակբայակերպները. ե— ընդ ե—. եէ ընդ եէ, գեռ եռալու, գեռ եփուելու աստեն. բաւ ընդ բաւ, թափանցանց. (անմոռոգրութեամբ գրուած կը գտնուի նաեւ՝ բաւն բաւ.) ղոր է ղոր. հեր է հեր կամ հեր—հեր, կրկին կրկին. շարունակ. եւայլն։

14. Ցաւիլ, վաճառել. խել, ըմպել. հալ, հողմ. հա—նիլ, նար նշոյլ. հանիլ. ալբիլ, (եռ) գառնալ. պորոտ, զգայուն. գորէ, տիք. անգործ, կատակ. ոհմակ, սովորութիւն. բան, գործ. ինչ, փոխ. գինչ, մինչեւ, պէս. գոտիլ. ղ—ֆիլ. ֆ—րլիլ կամ ֆ—լիլ, եւայլն. տես քերակ. եր. 316։ (Որ գարիւնն պ—րլիչ—ըն. այսինքն չափաւորէ, նուազցընէ։ պ—րլիչ եւ գլեալ կերակուր. (նուազ եւ չափաւոր։)

15. Ինչպէս այս լեզուին ուրիշ մասնաւորութիւնները համառօտիւ միայն եւ հարեւանցի յառաջ կը բերինք այս տեղս, նմանապէս խնդրառութեանն ալ միայն մէկ գլխաւորը

բառեր՝ բնիկ ածանցներով Հայացած[16], — *որոնք ա-*
մէնքը կէս մը ժամանակին յատուկ են եւ կէս մը նոր

գոհ կ՚ըլլանք յիշելով։ Մեր ռամիկը սովորած է ուղղ. եւ
հայց. հոլովներուն նոյնանայնութենէն ծագած հոմանիթեան
դարմանը՝ հայցականի տեղ տրականը գործածել, (որն որ Ցրա-
կանէ - հայցական կը կոչենք ընթացքին մէջ.) որ մինչեւ նաեւ
գերանուանց վրայ տարածուած է, եւ հիմայ միւս դասառա-
կաններուն մէջ աւելի չաճախութեամբ կը տեսնուի։ Ա՛յս ան-
կանոն խնդրառութիւնն այնչափ հին է նախնեաց ռամկօրէնին
մէջ՝ որ ի՛ն դարուն կէսէն արձանագրութեան մը վրայ կը
կարդացուի. "Որ ոք այ՛ մի՛ երթ հաւատոյն խափանել, քանա...
թէ ոք այ՛ ի՛ր խափանել չանա, այնպիսին նզովս չարաչարս
ընկալցի ի սրբո լուսաւորչէն Գրիգորո.,, (Շ, 1051.) նոյնպէս
աւելի եառքերը՝ "Որ այ՛ հաւատոյ պայմանի՛ն եւ անէ՛ւ երթ՛
խափանել չանայ.,, (ԶԻԳ, 1274.) Գրքերու մէջէն՝ Այ՛ ԵՐԹ-
ՊԻ՛ Բարակ անուանեն. եւայլն. (այս վերջինը տես վերը ե
դարէն, երես 107.) — Անտարակոյս ասոր սկզբնաւորութիւն
մըն էր ի՛ դարէն՝ պահեա զքա՛ որ իմանամք եւ ի՛ն խաղամք.
(պահէ որ իմանաք ու գուն խաղանք.) Տես վերը՝ արեւելեան
գէս. Շ՚ուխթէի խաղալ. Թիւ. 9, Դ։ Ա՛յսպէս ալ սոսրին դա-
րուց գրաբարին մէջ ըսուած է "Փուռնի ծաղկանց ձ՛ն՛էն հար-
կանեն.,, փխ. ձ՛ն՛ կամ ձ՛ն՛ չ՛ձ՛ն՛։

Իրաւամբ կասկածելի եղած է՝ ԺԱ դարու մէջ յառաջ
բերուած հին հեթանոսական հայերէն երդի մը վերջին տողը,
"Մէնք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանեաք.,, (տես Պատ.
մատենագրու. Հայոց. էջ 40, ծան. 3.) որուն հարուալ բայէն
զատ՝ որ քիչ մը վերը տեսանք, (ծան. 11.) Խ՛ոխի՛ հարկանել
խնդրառութիւնն ալ կատարեալ միջնադարեան է կամ ռամ-
կական։

16. Ա՛յսպէս են՝ գրաբեր. ուղղել. (պրակ. գ՛ուբե՛ռ, դրուստ.) խաւրել, սխալիլ. (արաբ. ղալ՛թ, խալատ.) մշել, ստանալ. (արաբ. գ՛ալ՛թ, մուլք.) խոխրել, թաղուլ. հրաժարիլ. (արաբ, ինէրգ՛. թարկ.) ղրնել. խաւրել, ուղարկել, եւայլն. տես քեր. 281 եւ 335։ Նոյնպէս հայերէնի ձեւ առած են՝ նշա-
գ՛ա՛, օսլայ. (պրս. նիշաստէ.) գոպրա՛, պարկ. (պրակ. խաբէ.)
ձ՛ղա՛, անդիկ. (պրակ. ձ՛իվէ կամ հին հնչմամբ՝ ձ՛ղա՛.) գաղա՛,
մորուկ, յաւանակ. (պրակ. գ՛ուբէ.) այս երկրորդ տեսակին
հին լեզուէն ալ անպակաս են օրինակներ։ — Մ՛ոմ, մա
ջարգելու կոմզ. (արաբ. ֆէմա.) որ ոմանք ալ ֆոգուբ կ՛ը-
ըսեն։ Ջ՛օվրոց փոկերն կապել, այսինքն՝ գիօղկաց. (գղղ.
soulier.) ճ՛ղձ, երինջ. (գղղ. genisse.) գոմէշ, օրիորդ.
(իտալ. damigella.) ղ՛ռնդ, կամ ղ՛ռնճ, ձեռնոցակի կոնք.
(յն. χέρνιβον.) եւայլն։

աշխարհաբարին հետ նոյն[17]: Բայց վերջապէս ամէն հանգամանքը մեկտեղ մտածելով՝ մեր նոր հայերէնն է, չէ թէ սկզբնաւորեալ միայն՝ այլ եւ կերպաւորեալ, սա էական տարբերութեամբ միայն՝ որ շատ եւ շատ գրաբար ձեւեր, նախդիրներ, բառեր, եւայլն, դեռ կենդանի էին եւ ամէնականներուն հետ քովէ քով կը գործածուէին[18]:

Ա՛յս լեզուին մանաւորութեանցը վրայ հարկ չենք համարիր այս տեղ երկարել. վասնզի շատ անգամ քերականութեան ընթացքին մէջ առիթ կ՛ունենանք այս միջին հայերէն լեզուն՝ հնոյն եւ նորոյն հետ համեմատութեան բերելու՝ նկատելնուց կամ ստորին դարուց ոսկիօրեակ անուամբ[19]: Միայն քանի մ՚օրինակ յառաջ բերելով գոհ ըլլանք, որոնց առաջ-

---

17. Նոր աշխարհաբար կ՚ըսենք՝ ամէն գաւառականները մեկտեղ առնելով, վասնզի շատ բառեր, ձեւեր ու նշանակութիւններ, որ մեր մէջը հիմայ խափանուած են, մեծաւ մասամբ ուրիշ գաւառականներու մէջ դեռ կը գործածուին. ինչպէս. հոնց, հեռց, այնպէս. գոռգոռ, անգամ. ը—թէ, չինել. ը—բ, մինչեւ, (փակ. ինչ—ը. ծան. 13.) հօրթ—, հօրքն, (հիմայ՝ հրթ—, հրքն,) աւասիկ, աւանիկ. կնկայ մարդ, եւ ցայսօր կ՚ըսուի՝ կնկաբարդ. — գեռնալ. գռնալ. ռռնալ. եւայլն. — ծոփ, փխկ. քով. — ռնկոզին, փխկ. վերմակ. — ոլորիլ, փխկ. (ետ) գառնալ:

18. Երկու՝ գրաբար եւ աշխարհաբար ձեւերուն խառն գործածուելուն պատճառը չէ միայն գրաբարով խառն գրել ուզելէն, ինչպէս քիչ մը յառաջ ըսինք, այլ նաեւ շատ գրաբար բառերու եւ ձեւերու դեռ կենդանի ըլլալէն. այնպէս որ շատ անգամ հինն ու նորը քովէ քով կը տեսնենք գործածուած, կամ զուտ ամփական խօսքի մը մէջ բուն գրաբար բայ մը կամ հոլով մը, եւայլն. զորօրինակ. Որսացած եւ կերած. Ի ձեռն եւ յոտինէն կապը առնես պինդ. Ինչ որ կառնէք. ու կենայ ի մօտն. երեք օր է հետն եմ դառել. (վրան աշխատեր եմ.) ղէրն ծախէ եւ էրկոտն պահէ. յաղէկ տեղ տնկէ. իջնում է ծառէս. եւ ուրիշ նմանները. ինչպէս ցայսօր գաւառականներու մէջ տեղ տեղ դեռ ի գործածութեան են նախդիրները:

19. Քերականութեան մէջ յառաջ բերուած ու քննութեան առնուած գլխաւոր մասերուն բոլորական տեսութիւնը կը գտնուի Յուցակին մէջ՝ երես 495. "Նախնեաց ոսկիօրէն:"

նայն մէջ նոտարագիրներըդ գրաբար մասունք են, եւ ուրիշ տեղեր եւ աւելի յառաջներն աշխարհաբար ձեւով կը գտնուին գործածուած։

"Մկներն ասացին ընդ իրեարս, թէ այդ էր ե՞ր ձէ՞ ոչ սէհ[20] ունիք եւ ոչ եղջիւր։ Եւ սրեցին փայտ եւ կապեցին է գլխնին[21], որ թէ կատուն գայ՝ նա ձէ՞ կուռիք, որ ոչ առնու զմեզ։ Եւ ահա կատուն եկն, եւ մկունքն փախեան եւ ընդ ծակն ի ներս[22] մտին. եւ այնք որ զփայտն եղջիւր էին կապել, ոչ կարացին մտանել ընդ ծակն։,,

Հետեւեալ օրինակին մէջ աւելի յաճախ է գրաբար։

"Այր մն հազար խոզ էած ի մի տեղի, եւ իշոք կորեկ բերէին եւ բաէին[23] զխոզն։ Նա իշուանքն ի բանէն[24] երբ գային, եւ քուռկնին[25] երթային մօտ ի խոզերն՝ թէ ուտեն ի կորեկէն. եւ պահապանքն ոչ թողուին։ Նա քուռկնին գանկատէին մօրերուն՝ թէ խոզերուն անհնայ կու տան թէ կերէք, եւ մեք սովամահ կու լինիմք։ Եւ ասեն իշուանքն ընդ քուռկնին թէ համբերեցէք. այն խոզերն որ կուտեն՝ նա պիտի որ վճարեն զամէն զինչ կերեալ են։ Եւ թագաւորն հրամայեաց որ զամէն խոզերն կապեն եւ ընդ մէջ կորեն։ Եւ սկսան խոզքն բողոք հարկանել եւ ճիչ բառնալ, եւ ճչէին առաւել քան զայլ կենդանիս։ Եւ ասեն քուռկնին ընդ իշուանին[26], թէ այն ի՞նչ ձայն է։ Եւ ասեն թէ կու վճարուին ի խոզերոյն՝ զոր կերեալ են։

---

20. Սէհ, (արաբ.) զէնք։

21. Գլխնին բառին մէջ՝ միայն ն յօդն է սեռացական։

22. Տես վերը (ծան. 10.) ծ-ը է ներս. ձ-ին է ներս, առանց ընդ նախդրի։

23. Բաթէլ, բուռ տալ. կերցընել. բուծանել։

24. Ա՛յսինքն՝ ի գործոյն. գարի՛ կորեկ կրնէին։

25. Քո՛՛՛ռկ, (չբ.) քուռակներ. յաւանականներ։

26. Ուղղագրն կ'երեւայ՝ ընդ իշ՛՛՛անէն։

Եւ տեսեալ քուռկինոյն զտանջանս խոզիկն՝ դղոյին. Եւ կանչեցին, եւ անկան յոտս իշոյն եւ ասեն, թէ վասն Աստուծոյ, տեսէք թէ գարեհացատ ի կճղակիկիներս է կպեալ, կամ կորեկհացատ ի կռնակիս: Եւ ասեն մայրերն ընդ քուռկինն, թէ մի վախէք, ով կերեալ է՝ նայ այն վճարէ:,,

Օրինակ՝ Մխիթար Հերացի բժշկապետէն. (ԺԲ դար:)

"Ցորժամ թահրի[27] մարդն եւ ոսն ի քարն դիպի, ի յոլքն այտոց լինի կամ զարկս առնու, նա ջանայ բնութիւնն որ արիւն յղարկէ անդ. ապա տաքնայ արիւնն ի հոն եւ տաքցնէ զերակն, եւ վերանայ յիրմէն շոգի: Նոյնպէս եւ ձեռքն յորժամ այտէն կամ զարկք առնու, ուռննայ ի յանդիքն եւ առնէ զկերմն: Բայց այս կերմանս՝ արիւնն ժխորած[28] լինի եւ շարժած, զի արեան տաքութիւնն ի ցաւած յանդամն երթայ: Իսկ իւր բժշկութիւնն այն է որ ի բաղանիս մտէ, որ փաւլանին[29] եւանեն ի մարմնոյն. աճուկ եւ մարձէ[30] զմարմինն առանց ձիթերոյ՝ որ չլիճկէ[31] զղաղտ շնչահանն. ապա թէ յաւազան նստի, թող չկայամէ շատ՝ որ չշատնան գիճութիւնն իւր: Եւ բժշկեա զայտոցն իւր բժշկութեամբն զոր գրած է իւր դուռն[32].

---

27. Թահրէլ, (արաբ. բառ կ'երեւայ՝ փոխ. Խահրէլ.) տապանաւ. տաքութիւն ունենալ. բայց իմաստին աւելի համմատ կու գայ դիթել, սայթաքել նշանակութիւն:

28. Ժխորած, խռոված. աղմկած:

29. Փաւլոյ, (փոխ. Բաւլոյ,) յբ. խաւլանէ, (արաբ. ղաւլէ.) աւելորդ, անպէտ մասն. հեղինակը կը թարգմանէ՝ յաւելուած:

30. Ճմռել, հարնել. չփել. — առաջինը մեր ռամկ. մէջ ալ գործածական է. երկրորդը ն գաբէն է:

31. Խիլել, փակել, գոցել. որ հիմայ գաւառական է:

32. Զոր (փոխ. որ) ի՞նչ է ի՞նչ գոռոռն, որ իրեն վերաբերեալ գլխոյն մէջ գրուած է: — Դռռոն, տես ՔերակՀ. երես 335:

զիւր ամէն թագաւորն[33] պարկեշտ[34] արա, մինչեւ վճարի Ջերմն։ Բայց ի վերայ ցաւացած տեղացն[35] անճար[36] սպեղանի դիր. հով ձիթով հովցուր, որ անցցընէ զտա-քուխիւնն, բայց հանց Ջանա՝ որ բնիկ[37] չհովցընես զտեղին՝ որ իւրն[38] հմուխիւն չտայ։ Եւ հետ այսոր զայսոցն հովացո հովային դեղերով եւ ի վերայ դնե-լով՝ զերդ զանառաւն եւ վարդի ջուրն եւ քաֆուրն, եւ այլ զոր ինչ նման են սոցա. եւ ի տաք կերակրոց եւ շատ ի ժուռ գալոյ պատրաստէ[39], եւ ամենեւին գինի չի խմէ։ Ապա թէ աւուրքն ամառային լինի՝ ի հով տեղիք նստի եւ հով կերակուրք ուտէ եւ հով-ային ըմպելիք խմէ։ Ապա թէ այսոցն պինտ լինի եւ խոցտէ[40] զերդի նետով, առ սանտալ, եւայլն. զայս ամենս յիրար խառնէ, հին քիման կտաւով ի վերայ այսոցին պահէ. շատ օգտէ. եւ կերակուր՝ մաշի մու-զամարայ տուր սպանդախով որ նշի ձիթով եփած լինի. եւ ամենեւին ի բաղանիս թող չի մտէ, եւ ի շատ ժուռ գալու պատրաստէ, մինչեւ այս Ջերմն ի կատար գայ եւ ողջանայ։,,

Դարձեալ օրինակ՝ Ամբաստ պատմագրէն. (ԺԳ դար։)

,,Ունէին որդիքն Մանտալէի բերդ մի խիստ ա-մուր. եւ մէկն ի նոցանէ ունէր ընդ Պարոն Թորոսի սէր եւ միաբանութիւն։ Եւ խոստացեալ էին Թորոսի՝ տալ ի նա զբերդն զայն։ Եւ ելեալ իշխանն Հայոց, եւ իջեալ ի սահմանքն՝ իմաց արար նոցա զգալն իւր։ Ցայնժամ մէկ եղբայրն գայ առ Թորոս, եւ դաշնակ մի

---

33. Թագաւոր, (արաբ. ՚Ալեգաւիր.) կերպ. կարգ։

34. Պարկեշտ, չափաւոր. Նուազ. տես ծան. 14։

35. Տեղացն, հոս եզակի է, այսինքն՝ տեղւոյն։

36. Անճար կամ անճարի, հարկաւ. ի հարկէ։

37. Բնիկ կամ բնաւ, բոլորովին. ի սպառ։

38. Իւրն, (տրական.) իրեն։

39. Պատրաստէ, պատրաստէլ, զգուշ, զգուշանալ։

40. Խոցտէլ, խոյթել. — ասկէ է՝ խոցտոյ, խիթք։

պատուական եւ հալաւ մի դնէր առաջի։ Յորժամ կե-
րան եւ խմեցին, յիշեաց Պարոն Թորոս զնոսատումն
բերդին եւ ուզեր կատարել. եւ նա սեալ երդմանն
ասէ. Չկարեմք տալ, զի մեր հայրենիք [41] է։ Յորժամ
տեսաւ Պարոն Թորոս թէ խաբեցաւ, ասէ. Ցայսմհե-
տէ պատրաստ [39] կացէք յիմէ։ Ի գիշերին եդիր [42] զհե-
տեւեալսն շուրջ բերդին։ Ի լուսանալ առաւօտին ելին
բնակիչք բերդին՝ ամէն մարդ յիւր գործն. եւ յան-
կարծակի տեսան զքիմն [43], եւ փախչէին դար ի վեր ի
բերդն. զնեղքսի դուռն փակեցին դէմ հետեւակացն
եւ զդրուցին չկարացին փակել. հետեւակն խլեց
զդուռն։ Եւ հուր բորբոքեցին ի բերդն, եւ յոյժ
բռնկեց. վախեցան բնակիչք բերդին եւ սկսան փախ-
չել։ Պարոն Թորոս խիստ ուրախացաւ. եկաւ մտաւ ի
բերդն։ Եւ սկսաւ զաւազ եղբայրն չարշարել. եւ նա
լըբենի երեսաք ասէ. Դու հայ մարդ ես, եւ մեք հո-
ռոմ իշխանք. ինչ պակասուն [44] տաս մեր թագաւորին,
որ կու դառնաս [45] զհռոմ մարդ։ Յայնժամ բարկացաւ
Պարոն Թորոս եւ ասէ. Եւ դուք որ զայր հղօր եւ զօ-
ծեալ թագաւոր սպանիք, ինչ պակասուն տայք Հայոց
ազգիս։ Եւ եղարկ զնա ի գլուխն եւ սատակեաց։,,

Ա յս ամէն օրինակներուն դրաբարի յատուկ բա-
ւերն ու մասերը միեւնոյն դրոց մէջ ուրիշ տեղեր
ասմկ. ձեւով ալ կը գտնուին. զորօրինակ՝ -յչնել,
-յնել, -ռնել, փխկ. -ռնել. — -ռնէ, փխկ. -ռնոս.
— -ելնել, փխկ. -ելնել. — -կնոյ, փխկ. -կոյ. — (ը)եր-
-նէրէն, փխկ. -ղերանէն. — -երք, փխկ. -յորքամ. — -ո-
-ջո- կամ -ո-ջո-, փխկ. -ո-ջի, եւայլն։

---

41. Հայրենիք, սեպհական. (հօրենական) կալուած. հայ-
րենատեր կամ հերենատեր, կալուածի տէր։

42. Եդիր կամ երիր, դրաւ։

43. Քիմն, (արաբ. ֆեմն.) դարան. թաքստոց։

44. Պակասել, պատասխան. տես Քերակ. երես 281։

45. Դառնալ, աշխատցընել. նեղել. — հոմ՝ տանջել, չար-
չարել։

Մենք այս լեզուն՝ գործածութեան ժամանակէն առնելով՝ ԹՆ եւ ԹՒ դարերուն լեզուն կ՚անուանենք. բայց խորհրդածութիւն մը ասոր ժամանակագրական դիրքն աւելի կը ճշդրտէ։ — Եթէ, ինչպէս բացայայտ կը տեսնենք, ԹՆ եւ ԹՒ դարուց լեզուն եւ մեր կամ մեր նախընթաց դարունը իրարու շատ մերձաւոր են, եւ 6, 7 հարիւր տարուց փոփոխութիւնն այնչափ մեծ չէ եղած, բնական է հետեւցընել՝ թէ անկէ գոնէ քանի մը դար յառաջ ալ նոյն էր կամ գրեթէ նոյն. որպէսզի չըսենք թէ թ դարուն մէջերը նոր Հայերէն մը յանկարծ երեւան եկած է. վասնզի կարելի չէ մտածել՝ որ հարիւրաւոր նորանոր բառեր, այնչափ նշանակութեանց այլայլութիւններ, տարբեր տարբեր կազմութիւններ, եւ միով բանիւ՝ բոլորովին նոր քերականութեամբ նոր լեզու մը՝ մէկ կամ երկու դարու միջոցին մէջ կերպացած ընդհանուր ու հասարակ եղած եւ հնոյն տեղը փոխանակած ըլլայ։ Եթէ նախընթաց մերձաւոր դարերն այս լեզուն մեզմէ կը ծածկեն, դժյաղութեանն ուրացութիւն չէ, այլ պատահական լռութիւն մը, ինչպէս տեսանք. կամ թէ՝ խնդրոյն բացատական մասն է. ուր որ՝ ԹՒ դարուն սկիզբներէն ուշ նեղուած որոշ, հաստատուն, կերպաւորեալ եւ ընդհանուր եղած ձեւերը՝ բաւական ապացոյց վկայութիւն են թէ գոնէ Ը եւ Թ գուցէ նաեւ բոլ մասին Է դարերն ալ այդ լեզուաւ կը խօսէին։

9.

Բայց կերպարանափոխութեան բուն մեծ մղումը պիտի սկսէր բնականօրէն այն հզօր հարուածէն զորն որ ազգն ունեցաւ՝ երբ քանի մը հարիւր տարուան միջոցի մէջ մէյ մէկ զանգուած բուն մարմինէն անջատած՝ վայրաւատին ցիրուցան եղաւ։ Ա՛յս մեծ դարագլուխն էր՝ Գաղթականութիւնը։

Գաղթականի մը համար՝ նոր երկիր, նոր կլիմայ, նորանոր սովորութիւնք, անսովոր բնաւանեկցութիւնք,

օտարալեզու ազգաց մէջ ընկղմիլ, անոնցմէ կախումն, իւր սեպհական աշխարհին անհաղորդ մնալ, եւայլն. այս ամենայն այնպիսի օտար եւ օտարացուցիչ տարրերը են, որ Հարկաւ ամէն բանի, եւ մանաւանդ լեզուի, բոլորովին նոր կերպարանք կու տան: Եւ ասկէ է որ մեր դարուն մէջ ոմանց բսել տուաւ՝ թէ աշխարհաբար լեզուն գաղթականութեանց ծնունդ է: — Բայց իրն սպասուածէն շատ տարբեր արդիւնք ունեցած է:

Ցեսանք որ դեռ Միջին Հայաստանի արդի լեզուն ԺԱ, ԺԲ դարերուն ոսկեօրէնէն քիչ կը տարբերի. բայց մեզմէ ետքը կը տեսնէ միանգամայն՝ որ բուն հին բաժնուողներն եւ ամենէն հեռաւոր գաղթեալները՝ աւելի մերձաւոր մնացին լեզուաւ, քան որոնք որ բնաղաւառին աշխարհագրօրէն աւելի մերձաւոր եւ քաղաքականօրէն սերտագոյն հաղորդակցութեան մէջ եղած են միշտ: Լեհաստանի Հայ գաղթականութիւնը, օրինակի աղագաւ, իւր ազգակիցներէն զատեալ եւ օտարաց մէջ իրեզ "Կղզի ազգաց,, ձեւացած՝ այսու ամենայնիւ իրեն 800 տարի յառաջ ատենդուած բագրատունի լեզուն դեռ գրեթէ անարատ կերպով կը պահէ[1]: Եղածը դիտելով՝ պէտք

---

1. Լեհաստան երկու դլխաւոր գաղթականութիւն եղած դիտենք Հայաստանէն. առաջինը՝ Բագրատունեաց ժամանակէն՝ ԺԱ դարու մէջ, (իբր 1060ին.) երկրորդ անգամ՝ անկէ շատ դար ետքը: Ասոնց լեզուին մէջ մնած խառնուած անհամար տարիկ ու թաթար բառերը, գոնե բան մըն ալ մարին, տարակոյս չկայ որ վերջին գաղթականներէն են. սակայն լեզուին բունն ու էական մասը հինն է՝ որ դեռ ԺԱ դարու մէջ Հայաստան գրուածներուն հետ միաբան է. միայն հնչման թեթեւ այլայլութեամբ եւ տեղ տեղ եւրոպական նոր լեզուաց համաձայնութեան նմանած: Այսպէս օրինակի համար, ճշդիւ նախնեաց գրած ու խօսած ոսկեօրէնն է այս խօսքը՝ Ն= հէ՛ւ թ՛ե՛ն՝ վէրջ գանէ. եւ հիմայ տեսնես ու կատարես: Եղիւ Ե՛. Ի՛Ե Ե՛. ՓՈՅԵԼ Է. ՈՒՀԵՅԵԼ Ե՛Ւ. (գրբր. եղեալ եմ. ամաչեցեալ էք, եւայլն:) Մտադրութեան արժանի է Ի եւ Ւ՝ դերբայներուն հին զանազանութիւնն ալ՝ որ ասոնց քով պահուած է. ղօրօրինակ, ածական՝ Ւ՛ԳՈՅԵԼ մարդ, ՏԱՆԻԵՅԵԼ (ձանչցուած) է. եւ բայ՝ Ւ՛ԳՈՅԻԼ Ե՛Ւ. ՏԱՆԻԵՅԻԼ Է. (գէր. երես 96.) եւ չէ մնա

էր մանաւանդ զարմանալ թէ ինչպէս այնպիսի օտարութիւն մը զլեզուն չօտարացուց։ Աւտր պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է։

Փորձն ստուգած է որ ֆիլոլոգական փոփոխութիւնը, զորօրինակ տեղափոխութիւնը, լեզուի մը վրայ քիչ կամ ոչինչ ազդեցութիւն կ'ընէ, նաեւ երկայն դարերու շարքին մէջ՝ քանի որ բարբառական փոփոխու-

---

գտած նորագոյն էր ձեւը՝ որ ԺԲ դարու մէջ բաւական հասարակ եղած էր։ — Պոդիքնոն. (հին ռամկ. պոդիքնոյն կամ նոյնպէս պոդիքնոն, այսինքն պոդիքոց)։ Ո—մէ՞. (աննախդիր գրբր)։ Ի եւ մանաւանդ ը նախդիր դեռ ուրիշ գաւառականներէ աւելի հաստատ պահուած է. նաեւ անպէտ նախդիր՝ ըստ սովորին դարուց. ը՞ն է, (իմն է)։ Ընդ —, ընդ —ն. որ կը հնչէն՝ ընդ—, ընդ—. (գրբր. ընդ այս, ընդ այն. տես ՔԵր. եր. 126, 127)։ Դեռ նախադասնախադրութիւններ. հէդ —դ՞ն. հէդ հոգ—ն։ Ջ—րդ (այսինքն ջ—ց է. տես ը—րդ է, ը—րդէ, փակ. զատ ի. զատեալ. ՔԵր. երես 135։ Հայն—է. գեղացն—է. (ԺԲ դարու՝ հայնէ. ֆիլ—է. ֆ—ի՛ջն—է. ՔԵր. եր. 129)։ Ա—ր՛ն, —ն՛դն. (հոս, հոն. գրբր. աստէն, անդէն)։ Սիբտ, (առեպ. անընդհատ.) տես նախնեաց ռամկօրէնէն՝ "Սիբտ խառնէ որ չպլրէ"։ Տ—ղ—յ. հին ռամկ։ ք—ն՛ն՛ել ֆ՛ն ըլ—յ. (ինչչափ ալ, գրբր. քանի ինչ.) է՛ն. (իրք. բան.)։ է՛ն մ՛ը մեզք. Ու ֆէլ չ՛եղ մեզք. (եւ ոչ մէկ տեսակ.) Խ—ր՛ել, (հմյ. խնդրով. ազատել.) ֆ՛ն՛ել, (գոչել.) գրաբարի նման նշանակութեամբ. եւայլն։ Պ—ր —ել, այսինքն երգ երգել հին ոճը՝ որ Շնորհալին իւր ռամկօրէն առակներուն մէջ մեզի պահած է, դեռ ի գործածութեան է այս գաղթականութեան մէջ՝ նոյն նշանակութեամբ։ — Օտար բառերու մէջ շատ հնութիւնն նշան են արաբերէնէն ուղղակի եւ ոչ միջնորդ. միջոցաւ փոխառեալները. ինչպէս են՝ հ—ր՛ել, (պատրաստել.) ի—ր՛ը դ—լ, (մղոնալ, հրաժարիլ. — նախնեաց ռամկ. ալ գործածական էր՝ ի—ր՛ի դ—լ եւ ի—ր՛ել.) եւ շատ ուրիշ հին ձեւեր, բառեր ու նշանակութիւններ, որոնք ըստ մասին վարն ալ (երես 180) կը տեսնենք։

Ասոնք եւ նմանները թէեւ մեր գաւառականին անսովոր, եթէ գրաբարի՝ եթէ նախնեաց ռամկօրէնի եւ թէ օտար լեզուաց միացորդներ են, որոնց մէկ կամ մէկալ մասը ուրիշ կենդանի գաւառականներու մէջ ալ պահուած կը գտնուին. բայց այս եւրոպական գաւառականին մէջ մեր երբուած այնչափ հնութեանց յաճախութիւնը կրնայ հոս փնտռուած սկզբնական կանութեան ապահով վկայութիւն համարուիլ։ — Անցեալ դարերէն միացած լեհացի հայոց գրութիւններն աւելի նմանութիւն ունին նախնեաց ռամկօրէնին։

թիւն մտած չէ։ Մարդուս մտաւորական եւ գործնական կենացը նոր շրջանի մը մէջ մտնելն ու իբր թէ անգործութեան խաղաղ վիճակէն գործունէութեան բազմավրդով ասխմանն անցնիլն է՝ որ բուն մեծ յեղափոխութիւնները յառաջ կը բերէ ամէն տեղ։ Գիւղական կամ իբր գիւղական հանգարտիկ կեանք մը, որ ի բնէ եւ խստիւ պահպանողական է, գիտցաւ ամէն աստն (հայերէն) լեզուաց ընթացքին մէջ անանց դանդաղագին շարժում մը տալ, եւ այն այլայլութիւնն որ ժամանակը հարկաւ պիտի բնէր, աւելի աղաւաղութեան միտեցուց քան յառաջադիմութեան։ Ասոր հակառակ հոն աւելի փոփոխութիւն եւ իրական յառաջադիմութիւն առաւ նոր լեզուն՝ ուր որ աւելի (քաղաքային եւ մտաւորական) զարգացում մուտ գտաւ[2]. — յառաջադէմ ազգաց հետ ելմտուտ ունենալ, բարձրագոյն կարգի պաշտօններ եւ գործառնութիւնք, ուսմանց եւ դաստիարակութեան ընդհանրանալ, եւայլն, յաճողիչ եւ նպաստաւոր պարագաներ եղած են նաեւ լեզուին նկատմամբ[3]. այսինքն ի հեռուստ կամ ի մերձուստ, ուղղակի կամ անուղղակի պատրաստած են ղլեզուն՝ այն դիւրաթեքութիւնն ու կատարելութեան ընդունակութիւնն առնելու՝ որ մօտ

---

2. Մեկհատիկ զարմանալի օրինակ է լատիներէնը։ Հռոմայեցւոց հին լեզուն՝ որ նախաւոր հովուական վիճակին մէջ այնպէս բիրտ ու աղքատ էր, ժողովրդեան վիճակի փոփոխութեանը վրայ՝ անհատաւորի կերպով զարգացաւ, եւ յանկարծ ելաւ մեկ երկու դարու մէջ այն ոսկեդարեան լատիներէնը, այն բարձրութեամբն ու կատարելութեամբը, որուն՝ անկմանէն ետքը ոչ ոք կարող եղաւ հասնիլ։

3. Նոյնը մեր դրացի ժողովրդեան վրայ ալ սկսաւ տեսնուիլ։ Անցեալ դարուն Գուստաց մէջ նշանաւոր անձանց բարձրաստիճան պաշտօններու մտնելն եւ իշխանութեանց ամբառնալն առանց օգտակար ազդեցութեան չեղաւ ժողովրդեան վրայ. որուն մեկ մասն սկսաւ կրթութեան, դպրութեանց եւ գիտութեանց միտ դնել. եւ անկէ ետքը (1750) կանգնուած դպրոցներն ու վարժարանները մեծ դրդում տուին հելլենական ոգւոյն արթննալուն եւ մանաւորապէս՝ լեզուին յառաջկուելուն ու յառաջանալուն։

առեղներս ունեցաւ. թէպէտեւ դեռ աւելի ընդունակութիւն է քան կատարելութիւն։

Ի՞նչ է ուրեմն գաղթականութեանց՝ ընդհանուր լեզուին վրայ ազդեցութիւնը. եթէ ոչ՝ ազդին բաժանմունքներովը լեզուի ալ նորանոր բաժանմունք յառաջ բերել։ Արդէն բնիկ երկրին մէջ բաւառներու պատճառութեան իրարմէ տարբեր կամ օտարացած գաւառական լեզուները՝ ազդին միյմիկ հաստատը հետ կ'առնու կ'ելլէ, որ իբ գաղթած տեղն երթայ վրան նորանոր փոփոխութիւն ալ աւելցընէ, որով կ'ելլեն նոր գաւառականք եւ ենթագաւառականք. որ ըսել է թէ լեզուին ոստերն ալ կը ճիւղաւորին, մանաւանդ երբ որ մէկ գաղթականութենէ մէկալին խառնուի, ինչպէս ազդին պատմութիւնը կը ցուցընէ, լեզուին պատմութեանը պատկերին մէջ այնչափ գունոց ատիճաններ կ'ընծայանան՝ որչափ նկարչին ձեռքին տակ երանգոց բազադրութիւններ։ Եւ այս բազմապատկութիւնը հոն կատարեալ կ'ըլլայ՝ ուր որ արդէն մէկը զմէկ չհասկընալու չափ օտարացած են. ինչպէս Ընդհանրին մէջ տեսանք։

Մենք մինչեւ գաղթականութեանց սկիզբները՝ շատ թէթեւ ու կիսկատար գաղափար մ'ունինք Հայաստանի գաւառականներուն վրայ. բայց ինչպէս անցեալոց եւրոպական հատուածը, նոյնպէս դէպ ի առելիք եւ հիւսիս անցնողներն՝ որ արդէն առկէ քանի մը դար յառաջ ալ իրենց հիմնական լեզուն կը խօսէին, եւ իրարմէ տարբեր տարբեր լեզուներ ունէին, իւրաքանչիւր իրենց հին գաւառականն առած եւած են Հայաստանէն։ Անկա բաւական է ցուցընելու՝ թէ գաղթականութեանց սկիզբներէն յառաջ Հայաստանի (եւ Կիլիկիայի) աշխարհիկ լեզուն քանի մը տեսակ էր։ Փիլոնի գրոց լուծիչն ալ՝ ստորին դարերու մէջ հին լեզուին մթին բառերուն համար "Բառ է գաւառ,, բսելովին իմացընել կ'ուզէ թէ իւր տեղացւոյն անծանօթ՝ եւ ուրիշ գաւառական լեզուէ մը ծանօթ է իրեն՝ բնագրին բառին նշանակութիւնը։

Սորբին դարերէն ասդին՝ (Ժե — Ժթ դար.) կենդանի հայերէն լեզուն՝ նոր աշխարհաբարի կամ Արդի հայերէնի անուամբ նոր լեզու է, եւ իւր պատմութիւնը՝ լուկ գաւառականներու պատմական գումարութիւն մը. ուր նոյն իսկ բնագաւառն իրմէ զատուած մասերուն շատուորութեանը դիմաց՝ կը սկսի անոնց կարգին մէջ մնալ։

Նոր լեզուին անհամար ճիւղաւորութիւնները կրնանք բան այլեւայլ գաւառաց՝ այս գլխաւորներուն ամփոփել.

Ա. միջին գօտ. Հայաստան. (Վան, Միջագետք, եւն.)
Բ. — Կոստանդնուպոլիս-Փոքր Ասիա.
Գ. արեւմտեան. Լեհաստան-Ռուսեաց.
Դ. արեւելեան. Ազաէրբան-Պարսկաստան. որ կը ձգուի Թուսաստանէն մինչեւ Հնդկաստան։

Այս բաժանեալ հայերէնները իրարմէ զանազանութիւնը չատ է, սեմանենք նախ թէ յորում կը միաբանին։ Եւ նախ կը դանենք՝ որ ամէն տեսակներն ալ մինչեւ որոշ կէտ մը անփոխոխ պահած են ընդհանրապէս ինչ որ իրենց նախորդները լեզուին բաժանմանէն յառաջ, միջին դարերուն մէջ սկսեր էին. այս ինքն հին (միջինդարեան) աշխարհաբար մը հիմն է ամէնուն։ Սակայն չորս գլխաւոր տեսակներն հիմնական վիճակին մէջ իրարու բաղդատելով այս բացայայտ հետեւանքը կ'ելլէ՝ որ չորսին մէջէն երեքը քիչ շատ կը միաբանին իրարու, մի քան զմի հնագոյն կամ նորագոյն ձեւերով. միայն չորրորդը (արեւելեան գաւառականը) անկախ մըն է միւսներէն. այնպէս որ կարծել կու տայ թէ երեք առաջիններուն միեւնոյն աղբիւրէ յառաջ եկած ըլլան, եւ այս վերջինը հին գաւառականէ մը առած ըլլայ իւր ծագումը, որուն նմանը նախնեաց ժամանակներէն չենք գտներ գրով թողուած։ Այսպէս գրաբարէ զատուելու սկզբան մէջ միաբան են չորսն ալ, բան որում միջինդարեան ոճաձեւերնի մասերը. բայց աշխարհաբար ձեւացրնելու մասին՝ երեքը մէկ ուղղութեամբ երթալով ճիւ-

գաւօրուած աւտէն՝ մէկը զատ ուղղութեամբ յառաջացած կ'երեւայ ի սկզբանէ ի վեր[1]։

Ձորս գաւառականներուն իրարու մէջ միաբանած կէտերն են՝ ընդհանուր պարզութիւն. համաձայնութեան հաստատ շարքն, եւ նշանակութիւնները հին ոմկ. համմատ. աննախդիր հոլովներ. հին ապառնւոյ ի սպառ բարձում. յոյ մասնիկ անհրաժեշտ անբաժին. ընդհանրապէս բայերու եւ մանաւանդ կրաւորականի շէնքը. սղմունք եւ ամփոփմունք՝ լեզուին կնիքն եղած. ըն վերջաւորութեանց զեղչում՝ որ արդէն ծն դարէն եւ բատ մասին շատ աւելի կանուխ սկսած գոնէք։ Ա՛ս ասկէ եաեւ դրով դրոշմած է ը վերջաւորութիւն ալ, որն որ հին եւ նոր հայերէններուն գլխաւոր որոշիչներէն մէկն է. սակայն դեռ մեղմով երեւան կ'ելլէ։ Այս վանկ վերջով բազաձայնները կը սկսին նոր բերանեբուն խաոութիւն պատճառել։ Ա՛յսպէս այս նոր ժամանակներուն սկիզբներէն կը գրէ երդիչ մը.

Ա՛ոդը վառ ի վառ պայծառ,
Զբեզ բերած ի բ՛ոյնը լեռնէ։ (գեր. 777, ծան։)

(Ուր դիտելի է նաեւ՝ որ բերած դերբայը ներգործա-

---

1. Զորօրինակ -ոյ եւ -ո՛ երկբարբառները (-ո՛, -ո՛ ձայնները) երեք առաջիններուն մէջ ի՛ մասը թողուցած են, նորրորդին մէջ -ո՛ ձայնը։ Այսպէս երեքը միասն կ'ըսեն՝ ը-ո՛. -ո՛-ր. յ-ո՛-ն. գ-ը-ո՛-ո՛. հ-ն-ը-ո՛-ո՛. մէկը կ'ըսէ՝ լ-ո՛. -ե՛ր. յ-ո՛ն. գ-ը-լ-ո՛. հ-ն-ա-լ-ո՛. (այսինքն ը-ոյ-. -ոյր. յ-ո՛-ն. գ-ը-ոյ-. հ-ն-ա-ը-ոյ-)։ Քայսանի է որ այս երկու տեսակ եղանակաւորմունքն իրարմէ եւած չէն, այլ երկուքն ալ ուղղակի գրաբար հին ձեւերէն են՝ իրարմէ անկախ։ Իսկ հոլովմանց ու խոնարհմանց մէջ ընդրդրդն այնչափ օտար է գրաբարէն՝ որչափ միւս երեքը նմանագոյն են. ինչպէս անուանց հոլովմունքը, եւ բաղադրեալ ժամանակներըՙ ե՛ս-ո՛ ա, կ՛ ե՛ս-ո՛, գ-ա-ր-ե՛լ ա, կ՛ գ-ա-ր-ե՛. (կու ըսեմ. կ՛ ըսեր. գարձել է, գարձեր է. կ՛ ըսէլ.) զորոնք վարը կը տեսնենք։ Սաորին ու նաեւ միջին գարերն այս երեք գաւառականներուն կողմն են։

Գուցէ այս Դ գաւառականին սկզբնաւորեալ ձեւերն էին սաորին գարերէնՙ ձորաբերէն, փխկ. -էրոյ-. —նայէ, փխկ. -էյա-. եւ քանի մ'ուրիշ անօրինակ կերպեր որ մէկ երկու տեղ կը գտնուին։

կան եղած է[5]։ Տես Քեր. երես 96։) Իսկ ը յօդն որ հնոց քով չի տեսնուիր եւ հիմայ ամէն գաւառականի հասարակ է (արեւմտեան գաւառականին մէջ նաեւ շափազանց,) կրնայ կարծուիլ թէ գաղթականութեանց սկիզբէն աւելի հին եղած բլլայ կենդանի լեզուին մէջ։ Մենք այդ ը վերջաւորութիւնն առաջին անգամ ԺԴ դարու վիմաքանդակ արձանագրութեան մը վրայ կը կարդանք. որ բովանդակ մեր հնութեանց մէջ գուցէ միակ է. "Սոքա տուին փոքինը ը ժամ ի տաւնի վարդանանց.,, ուրիշ հին եւ նոր արձանագիրներըը կը գրեն՝ փոքննն. (տարեկան, տարւէ տարի. ինչպէս Գ եւ Դ ցեղին մէջ դեռ կ'բսուի փոքինը մէկ տարպայ, կամ փոքինը մին ամիս։)

Նախնեաց գրուածոցը (մինչեւ ԺԵ դարու արձանագրութեանց) մէջ նշմարուած այլեւայլ գաւառական երեւոյթներըը կամ բաղագրութիւններն ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ սկզբնաւորութիւն մը արդի գաւառական տարբերութեանց. եւ ան որ դեռ յընդհանուրն անհատատ ու յողդողդ էր, ժամանակաւ իւրաքանչիւր գաւառ մէյ մէկ տեսակն իրեն սեպհականեց հատատուն կերպով։ Ա յդ առանձինն սեպհականութեանց վրայ մանաւանդ տեսութիւն մը պատշաճ կը համարինք այս տեղ՝ շորս դլխաւոր գաւառականներըը զատ զատ դիտելով։

Ա.

Լոռաձին գաւառականք։ — ԺԵ դարէն սադին՝ Հայաստանի աշխարհաբար լեզուին սակաւաւոր մնացորդներըը, որ կէս մը տաղերով, կէս մը գրքերով եւ

---

5. Ցառաջներն սկսած էին յատկացուցչով կամ ստացականով ներգործաբար ըսելու՝ "Ով որ ը---ն հանէ.,, (1251։) "Խլէ ըմբ ը---ն.,, (1265։) "Զմբ բաժին գանձով չինէ յԻրհանէն տուաք եկեղեցուս՝ լոյս ըմբի.,, "Զնբին ը---ղվէ հոգին կերաւ.,, — որ ոչ դերբային հին եւ նոր գործածութեանցը մէջին կերպն է։ (Հիներէն՝ տես վերը թիւ 5, ծան. 88. եւ Քեր. երես 231։)

կէս մ՚ալ արձանագրութիւններով ու յիշատակարան-
ներով ծանօթ եղած են մեզի, որչափ որ գրաբարով
բարեխառնած եւ բան մնասին օտարութիւններէ զե-
տուած ալ ըլլան, բնական յառաջատութեան վիճակին
ու աստիճանը բաւական որոշ կերպով կը ցուցընեն։
Ա.յսօրուան օրս ամէն պարագայ մէկտեղ մտածելով
հարկ է ըսել՝ թէ քանի մը դարէ ի վեր ժառանգած
լեզուն անփոփոխ կամ գրեթէ անփոփոխ պահած է
Հայաստան. այնպէս որ ԹԴ եւ ԹԵ դարերէն եռերը
քիչ միջոց կը մնայ հինէն նորին անցնելու[6]. նաեւ
իւր ընէ, եղէ կամ եղեայ (լինի, եղանի) ձեւերուն վրայ
են ատորին դարուց վերջին գրաւոր մնացորդները։
Միայն այլեւայլ տեղական տարբերութիւնները կամ
երկրորդական բաժանմունքները նախնիթաց դարե-
րուն (գրաւածոյը) մէջ տիրող միութիւնը քայքայած

---

6. Ա.սաիկ ԹԴ դարու (Թէ. Պէ. 1358.) Բջնոյ եկեղե-
ցւոյն մէկ թղթատուրական արձանագրին համառօտութիւնը։
"Եւ ԱԹ տարակ չտիհնչամ, ի բռնակալութեան Մելիք Ա.շրափին՝
զմեր հայրենիքս զԲջնի քաղաք լինել հուբմով խլեր էր, զիր
ճորտերին էսիր կացուցեր. եւ Հաճի Բէկ նիազեցավ ու զքա-
ղաքս ի հիմանց քակեց, ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քա-
շեց ու զերկիրս ի չորս դիաց անընակ արար, ու զբրիստոնէք
անխնայ կոտորեաց. մեր յԱստուած ապաւինելով զմեր սա-
լահ . . . հեծելին գլուխ կացուցաք, որ զիր ապրանքն նախնա
(Թերեւս անհնայ) բաշխեր. որ Աստուած խղճաց մեզ ու մեր
հայրենիքս զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերաց. զբունիսթի ար-
ձանս վերստին հաստատեցաք. զվիճակ, զվանք, զդեղ, զսարի
զդաշտի հայրենիք, բեց ու չինական ու գործաւոր ազատ եւ
Թարխան արարին հարկէ եւ ի ծառայութենէ. . . . ով որ
զմեր հաստատած արձանս խափանել ջնայ՝ դատի յԱստուա-
ծոյ։։ Շահխաթի. Բ. հատ. երես 183։ — Գործածուած պրակ.
բառերուն մեկնութիւնն է՝ Սալահր, (սալըհ.) զօրապետ. —
Բունիսթի, (պէնէդիք.) հիմն, որ հոս ածականի պէս առնուեր
է. — Բէց, (պէյ.) ծառայ. պատանի. — Թարխան, (Թէրխան.)
ծառայութենէն ազատ։ — Գրութեանս մէջէն որ գարձեալ
գրաբարով խօսն է, եթէ նախդիրներն ու քանի մը գրաբար
ձեւերը հանուին, որոնք արդէն նոյն ժամանակէն մեկ երկու
դար յառաջ սկսած են խափանուելու, կը մնայ զուտ աշխար-
հաբար լեզու մը, որուն շատ նմանը այս օրս միջին Հայաս-
տանի գաւառներուն մէջ կը խօսուի, որ եւ ոչ Փոքր Ասիոյ
գաւառականէն շատ տարբեր կը հնչէ։

են. որոնց իւրաքանչիւրին սկզբնաւորութեանը կամ ծագմանը բաւական որոշ վիպայութիւններ չենք գտներ հինեերուն քով. բայց տարակոյս չկայ որ այն երկրորդական դաւառականներուն ալ յատուկ ձեւերը նոր դարերու արդիւնք չեն. ինչպես մեր հին քերականներուն քանի մը հայերէնիներու այլազանութիւններն ընդհանրապէս յիշատակելէն յայտնի է։

Ահա այս պատճառիս համար մեր ալ արտորանքն ու համառօտութիւնն այս տեղս չի ներեր որ այդ բնաբաւական ցեղին իւրաքանչիւր ճիւղը մանրամասնաբար քննութեան առնունք. եւ գոհ կ'ըլլանք միայն բնդհանուր տեսութեամբ մը, մտածելով մանաւանդ որ բանախին տարադէպ բերմամբը՝ թէեւ քննող բանասիրաց քով առն առն համակրութիւն մը գտած ըլլայ ի տեսականն, սակայն գործնականապէս շատոնց իւր առաջնութիւնը կորնչուցած է այս դաւառականներու մէջ մայր դաւառականը։

Ա. Այս առաջին (նոր Հայաստանի) դաւառականին նկարագիրն՝ ըստ դլխաւոր եւ էական մասին աւելի նոյնութիւն է նախնեաց ռամկօրէնին՝ քան թէ փոփոխութեանց շարունակութիւն, ինչպես բուռածնեբէն յայտնի է. — մանաւանդ որ այլեւայլ տեսակներէն՝ մէկուն մէջ գրաբարին մէկ ձեւը պահուած է, եւ մէկալին մէջ միւս ձեւը։

Յայտնի է, օրինակի ազագաւ, թէ նոր լեզուն բնդհանուր կանոն մ'ըրած է դրաբարի է յաւելուածով (եմես. բ եւ գ լծորդ.) կատարեալներն — վերջաւորել, նաեւ ներգործականի մէջ. գործիական՝ թէ—. բ—. —. հ—. թ—. ը—[7], եւայլն. Հայաստանի (այս Ա ցեղին) այլեւայլ տեսակներըը հին ձեւը դադրեցընելու մէջ միաբան՝ միայն նոր ձեւին վրայ

---

7. Այսպէս ալ հին ռամկ. գրութեանց մէջ կը գտնուի՝ ներգծ. Գտանեաչուն օգն դիս հ—. հ—. զանգեան։ Զքեզ ի ծովուն մէջն թ—։ Բայց ը—ել բային կար. կը գործածէին եղբ։

անմիաբան են եւ գլխաւորաբար երկուքի բաժնուած. — կայ որ նոյն կանոնով կը վարի մեր լեզուին նման, կայ ալ որ ոչ յաւելուածով: Ա.յսպէս մէկ մասը՝ ոբ-ո, ըրաւ. բաց-ո. գո-ո-ո. գրբ-ո. քեր-ո. ջրէ-ո. ընդ-ո. եւ միւս մասը՝ ոբէց կամ ըրէց. բացէց. գո-ուց. գրէց. քերէց կամ քերց. ընդէց. ջրէից: Նոյնպէս իմացիր միւս դէմքերուն համար ալ: Ասոր հակառակ կրաւորականն որ մեր մէջը կանոնաւոր եղած է ամէն լծորդութեան մէջ հաւասարապէս՝ եւ գրաբարի պէս ոչ կը պահանջէ, ոմանց քով առանց ոչի է. խոր-ուիլ-ո. երվան, այրեցան. բռնվիլ[8], բռնուեցաւ. հանդըղան. իսկ գրաբարի աւելի մերձաւոր են՝ գրվիլ. ո-վիլ, (առայ.) եւայլն: Եւ դարձեալ ներգործակերպ՝ երե-ա, երեւեցաւ. վախ-ա, վախցաւ. ձիձղա, (հին ռմկ. ծիծաղեաց:) Մեր մէջը զարտուղութիւն մըն է՝ ըս-ո, ըսէ. գաւառականներէն կայ նոյնպէս՝ ասա-, ասէ. եւ կայ գրաբարի պէս՝ ըս-ոց, ասաց. ըս-ոյնէ, ըսէին: Բաց ասկէ անհամար են միեւնոյն բառին կերպ կերպ ձեւերը, մանաւանդ ամփոփման եւ սղման, ու գրաբարի նմանութեան եւ անմանութեան պատճառաւ. Անէ եւ էնէ, ընէ. ենէն եւ էն-ա. ճա-ոնէ. գնա-ոնէ եւ գնաց-ո. — գրբ-ո եւ գրա-ո, գրբէ եւ գրբեցէ. — կո-նափա-ո կո-լայ-ո. — ի՛ը-ո-ո, ի՛ը-ի-, ի՛ը-ո, ի՛ը-ա-ո. — վախ-ի, վախեի. վախ-ա, վախէ, վախեցա-ո. — ըրէի, ըրէիր, գարնել. եղա-ոյ, եղանի. ձիձղա-ո, ծիծաղես. ճաճայ[9], շարժի. եւ կրճատմամբ՝ ինչ. մի լար. տ՛ուի.

---

8. Արմէն դարերէն սկսած էր՝ ջազխէր. ցօվէր. փոկ. ջախեցեր. ցօղեցեր. տես բուն հինգերէն ալ՝ կ-ո-ո-ո. (Թիւ. 5, Ցան. 77:)

9. Բայի իւ կամ իլ վերջաւորութիւնն ալ փոխել՝ շատ հնուց սկսած է հայերէնի մէջ. եւ այս գրից մէջ ալ՝ հասարակօրէն ռամկականի նշան է եւ իլ գրաբարի: Ա.յսպէս են հիմայ՝ երթ-ալ. երթ-ալ. ի-ալ. կո-ալ. հո-ո-ալ. ձ-ալ. ցօ-ալ. ո-ղնալ. հիձնալ. ըլալ. կո-ալ, կընձ-ալ. կաղկանձել. ուրիշ գաւառականներէ՝ եղա-ոյ, եղանի. լինայ, լինի. ի-ալ. հո-ալ կամ ֆը-ալ. կո-ալ. եւայլն. եւ հինգերէն՝ ա-որ-ալ. գ-ելալ. ո-ր-ո-ալ. ր-ո-ալ, բուն հին նախնիք աւելի կը գործածէին՝ ո-ոնել. ո-ալ. նորերը՝ միշտ ո-ո-ալ. ո-ալ:

ջէն ՝ոյ, բսեր. վ՛ ԲՈՂԸ. Տ՛ԵՂԸ կամ Տ՛ԵՂՔ, մի ելա-
ներ. որովհետեւ այս Ա ցեղին բացառականին մէջ
անեղեւութիւն լինելը անձայն կը մնայ. ինչպէս նաեւ
արեւմտեան գաւ. մէջ. տես վարը ծան. 17 եւ 18. ո-
րուն նմանութեամբ նաեւ Ս՛ ՈՐ, փխկ. Ս՛ ՈՆԵՐ. —
ԽՅ կամ ԷԿՅ. ԳՅ կամ ԷԳՅ. եւայլն։

Դերանուններէն՝ ԻԵ, ՔԵ, ՔԵԶ, ՄԵՂ. եւ ՅԷՔ[10],
զես. եւայլն, որ տեղական միայն են. Նոյնպէս ՅԻՒ
(հին ՆՅՒ) բացառականին զեղծմունքը. Իմ ԻՊԷՈՐՆԷՆ,
տիրոջմէս. ՀՔԷՆ. ՊԷՐՔԵՆԷՆ, տէրերէս. ԵՐԿՈՒՂ-
ՆԷՐՆԷՆ, երկուքէն ալ. ՀՈՎՑՆԷՆ, քովէն. ՀՔԷՆ. ՀՈ-
ՎՑՆԷՐՆԷՆ։ Նախդիրները՝ մանաւանդ տապերու մէջ կը
պահուին. եւ երբեմն նախադաս նախադրութիւնն ալ.
ՀԵՊ ԲՂԻՒ. ՀԵՊ ԻԵ. Է ՄԱՐԳՈՒ ՀՈՎ. կայիր է ՀՈՎ-
ՀՈՒԲ Է ԲԱՂԷՀ. (ՄԻՆՉԵՒ Ի։) — Բայց է նախդրի զեղ-
ծմամբ ձեւացած է բազադրեալ ԱՀՄ. ներկայ մը՝ (որ
մերձաւոր կամ շարունակեալ գործողութիւն կը յու-
ցընէ, տաճկական ԿԸ ՄԱՆԱԿԱՆ տեղ.) Առիւծներ
ՏԸՆԱՂ ԵՆ, (այսինքն՝ Ի ՄԸՆԱՂ ԵՆ.) որուն՝ միւս
գաւառականներուն մէջ բացառականը միայն մնացած
է. (տես վերոյիշեալ ծան. եւ ՔԵՐ. երես 87։)

Ա. յս ցեղին սովորական է նաեւ ՏԱՆ ածական ան-
ցեալը, որ միւս գաւառականներուն մէջ քիչ կը հան-
դիպի. այսպէս՝ ԲՈՂՏԱՆ[11], ԹԱՂՈՒԱԾ. ԴՐՏԱՆ, ԴՐՈՒԱԾ,

---

10. Ս գիրը ծայրէն կրճատած է ըստ սովորութեան, եւ
Ի աւելցած. (ինչպէս նաեւ Գ գաւառականն ունի՝ ընդի, ի-
ղի, ինչի։) Իսկ սկզբան Ը նախդիրը ցոյն դարձած՝ կը գտնենք
նաեւ Ա, Գ, Դ գաւառականներուն մէջ ալ՝ եւ ՀՈ նախա-
դրութեան վերջը կցած. այսպէս. ՔԱՆՅ ՄԸ ՓՈՂԵՐ, այսինքն
ՔԱՆ ՀՈՂԵՐ։

11. ՄԱՆ գերբայն որչափ պարսկաձեւ ալ երեւայ, աւե-
լի հաւանական կը համարինք անոր ծագումն ՍՆՆԱԽԴԻՐ ներ-
գոյականի հանելը. այսպէս՝ կ'ըսուի ԲՈՂՏԱՆ ՅՅ. փխկ. Է ԲՈՂ-
ՏԱՆ ՅՅ, — ԼՄԱՆ Է, փխկ. Է ԼՄԱՆ Է. եւայլն։ Ուրիշն բացա-
յայտ կերպով կը գտնենք Ի ԴԱՐԱՆ ՄԷՋ (ՁՀ. ՄԱՄԻԿ.) իբրեւ
նոյնանշան գործածուած՝ "ԿԱՅ Է ԲՈՂՏԱՆ,, եւ "ԿԱՅ ԲՈՂԵԼ Է
ՆՈՅՆ տեղուըն,, եւ առաջինն աւելի յաճախ։ ՄԻՒՒՆ դարան
սկիզբներէն կ'երեւայ "ՈՐպէս Է ՀՐՔՄԱՆ ԵՂԵԼ,, քանի ար-

եւայլն. եւ աղաւաղ ամիսոփմամբ՝ օրհման, օրշման, օշման, օրհնեալ: Գուցէ նոյն կարգի բաղադրեալ ժամանակ մին էր ի՛ր դարու մէջ՝ կուժին զբրուան ըսբ ի՛շման, (կալաւ կամ արար ձերբակալ:) — ի՛ եւ ի՛ գաւառականներէն ունին միայն՝ շման բառը. (տես ՔԵր. երես 104.) իսկ նախնեաց ժամանակը շատ յաճախ էր ի՛ շման ածական եւ մակբայ, (լրացեալ, ամբողջ:)

Համաձայնութեան մէջ՝ ուրիշ յատկութիւններէն զատ՝ գլխաւորաբար միայն ի՛ գաւառականէն կը տարբերի՝ մանաւանդ մասանց-բանի դասաւորութեան կողմանէ, եւ գրաբարի կամ ուրիշ լեզուաց նման շաղկապով. գարձեալ հայկականէ-տրականն ալ բաւական գործածական է իւր մէջը, թէեւ ոչ ի՛ գաւառականին չափ յաճախ. որուն հնութիւնը վերը տեսանք. (թիւ 8, ծան. 15:)

Բայց ընդհանրապէս միւս երկու ցեղերուն հետ մէկտեղ այս Ա գաւառականին մերինէն ունեցած գրեթէ զանազանութիւնը հետզհետէ վրայ է. այսինքն՝

Նախ. Հայաստանի գաւառականներուն մէջ տիրող է՝ սղմանց եւ ամիսոփմանց խիտ առ խիտ յաճախութիւնը. որուն հին ռամկօրէնը հիմ դրած էր: Այսպէս են՝ ֆաշան. ըրընռռախ. ալըռռախ. ջաղպան. ինձաղիկ. յհան. մանուշիկ. ֆահանան. (սմանց քով նաեւ ըրէն, ըխթել, խլթել, ամէն, ուխտել, խալսել.) եւ գարձեալ՝ հէր. ձեր. ուէրէր. ձէր. յէն. ութ. ֆէլ. լէն. փղէն, եւայլն. (այսինքն՝ հայր, մայր, ծայր, սայլ, տղայն, եւայլն. որուն մէջ սմանք ալ ի՛ գաւառականի ռամկականին հետ միաբան են՝ հաբ. մաբ. ուղբաբ. ձաբ. յան, եւայլն.)[12] — իսկ նախնեաց

թընդածի պէս: — Ասոր նման դերբայ մ'ալ՝ վարը Դ գաւառականին բաղադրեալ ժամանակներուն մէջ կը տեսնենք:

12. ՃԳ դարուն կէսերէն՝ Անեցի դպրութեանէն դրուած երկաթագիր յիշատակարան մը այսպէս ունի. "ի թագաւորութեան Գազիմիր գառլի (ղազան) շինեցին հայ աղբարքն զայգիւր մի թվ. ՉՃԳ.," (1264:) Նոյն ուղբաբ ռամկականին

ուամկօրէնը երբեմն այս եւ երբեմն այն կերպը կը գործածէր[13]։

Երկրորդ. Ե *եւ է ձայնները մանաւանդ բայերու վերջաւորութեանց մէջ է ձայնաւորին տեղն տուած են, կրաւորականի եւ ներգործականի չխառնակելու ապահովութիւնն ունենալով՝ -իւնի կամ վեւի միջամտութեամբ. այսպէս՝ ներգծ. էլ-, այբես, կրբ. էլվ-, այբիս*[14]։

Երրորդ. Հայաստանի *զանազան կողմերը՝ դրացի ազգերուն նման՝ նոր արեւելեան լեզուաց "թեթեւացուցումն" ըսած կերպովը թէ ձայնաւոր եւ թէ բաղաձայն գրերու հնչմունքն անոյշցուցած են։ Ա.յսպէս՝ էլ-, գուս. էս-, քո. կ-ըմ-ը, կ-էրմ-ը, կարմիր. էլ- կ-ֆէ-ն, գուբս կու գան. յէն կ-ա-էլ, ձայն կու տար, տայր*[15]։ — *Բայց այս ամէնը, ինչպէս ըսինք, գուա*

հալովածն ալ կայ յայօդ (ՃԴ) գարուն մէջ. Ազ-ա-ր ըմբի. Ցես նաեւ -ազ-ա-ն-. քեր. երես 279։

Դեռ ցայսօր կը լսուի տեղ տեղ՝ մը բառին ալ կրճատածը։ Մարդմ. մարդում. քիչըմ. ինչպէս նաեւ հիներէն (Գ գաւառականին ԺԵ դարու արձանագրողը մէջ) շատ յաճախ կայ գրուած՝ պատկերըմ՝ կամ պատկերըն. Նշանմ. խաչմ. արծթէ դդալմ. խուցմ փայտաշէն. փիկ. պատկերըմ դ. Նշան դ, եւայլն։ (Իսկ պատկերըն՝ տես քեր. երես 25, ‖ ծան։) վ_արը Դ գեռ. մէջն ալ կը տեսնենք՝ խէլիմ ժամանակ, ու նմաններըւ։

13. *Քիչ տեղ ալ՝ անոր հակառակ, մեր Բ գաւառականն որ սղման ու ամփոփման մէջ ամէնէն չափաւորն է, այնպիսի համառօտութիւններ ունի՝ որ մէկալներուն քով ամբողջ մեծացած են. զորօրինակ կ-ռա՛, (կարնամ.) վ-ախ-ա-ա, ճ-անչ-այ. դ-պէ-ը. (վախճան, ճանչնալ, դիպչել.) ը-ա-ը, ը-ա-ւ, (ասել, ասէք.) ը-ա-ը. ը-ա-ւ. (անես, արէք.) եւայլն։*

14. *Նաեւ այս նորութեանս՝ թէեւ քանի մը տեղ միայն, հետքերը կը գտնուին ատորին գարուց մէջ. զորօրինակ. "Ով որ զայդիս ա-ր՝ բաժակ տայ.,, (Թէ. ՃԳ, 1254։)*

15. *Ա.յսինքն Պարսից, Յունկաց եւ Արաբացւոց նոր հնչմունքը համեմատ։ Բայց կայ ալ որ աւելի քրդի (էլ-ա-ր) նմաններն առած է՝ խիստ սղմունքներով. ըմբն, (ըմբն, ամէն.) ը-ղբր-ա. (Գ եւ Դ գեռ. ըղբա, ուղղորդ.) լը։ (փիկ. ըլ՝ այսինքն էլ, ալ, այլ.) ըմբլ լը։ (փիկ. ըմբն լը։) ամէնն ալ. ա-վ, ա-վ. (քեզի, մեզի.) ճ-ր է-ծ-յ. (փիկ. դա-ր, այսինքն պիտ-որ դայ։)*

պատահական բաներ են, եւ գրութեան մէջ ըստ մա-
սին կը նոյնանան։

Ա.յս Ա գաւառականիս մէկ որոշիչ նկարագիրն
ալ է՝ սեպհական ընտիր բառերու առատութիւն եւ
մանր ոճերու գործածութիւն. որոնք մեծաւ մասամբ
ազգային հնութիւնք են եւ գլխաւորաբար սաորին
դարերու մնացորդք։

Եթէ ընդհանրապէս կոշտութիւն կամ դանդա-
ղագին հնչուն, եւ կամ զարգացման պակասութիւն
դիտել ուզուի այս ցեղին վրայ, ինչպէս սովորաբար
կ՚ամբաստանուի. մենք՝ էականը պատահականէն զա-
նազանելու համար, կը բաղձանք մանաւանդ՝ որ աւելի
մտադրութիւն ըլլայ լեզուին ներքին յատկութեանցն
ու բնիկ կազմութեանը՝ որ վայելչութենէ զուրկ չէ,
եւ բաւական առոյգ հնչուն մը կ՚առնու լեզուն, թէ
միայն գռեհիկ բերաններու բնկած չըլլայ։

Իւր մեծարոյ հնութեանը, աշխարհագրական
դրից նախապատուութեանն ու բնական կենդրոնա-
կանութեանը հակառակ՝ այս սկզբնական աշխարհա-
բարին դրով չաւանդուիլը ու չհրատարակուիլը՝ ինչպէս
անոր ներքին յատկայատկութիւնները նոյնպէս նաեւ արտաքին
ծաւալման ոգւոյն մեծապէս արգելք մնաւանդ թէ
խեղդիչն եղաւ. եւ այսպէս մեր միջնաշխարհին բնիկ
բարբառը գաւառականներու կարգն անցաւ, որ ըստ
որում դրաբարի անդրանիկ՝ տիրող պէտք էր ըլլալ։
Վանդի դրսէն՝ զօրացած մաս մը իւր բարգաւաճա-
նացը մէջ ըստ իմիք ընդհանրանալով՝ ասոր զաղթա-
կանի հաւասար դիրք տուաւ։ Ի գաւառականը՝ որչափ
մէկ կողմանէ տաճկերէնի՝ նոյնչափ միւս կողմանէ

Էրեսիդ շուրջ լը յիշեմ տղի ծոր իջիր. (աստղդ ամէնն ալ ձեզմէ
մեզի պիտ՚որ գար։) — Ուսելորդ է յիշել՝ տեղ տեղ գրեթէ
վայրենացեալ վիճակի մէջ գտնուած մանկական բարբառներն
որ մանաւանդ լեռնորդեայց անմշակ կողմերուն յատուկ են,
ինչպէս ամէն ազգաց մէջ կը գտնուին. որոնց ամէն մէկ բառը,
իւրաքանչիւր վանկը՝ միայն բանասիրական վերլուծութեամբ
կարելի է գուշակել։

դրաբարի ազդեցութեան տակ գործելով, քաղաքական եւ մասնագրական հանգամանքներուն այս կրթասերագունին ազդեցութեանը ներքեւ ձգելին զմիւս գաւառականները, մինչեւ վերջապէս ասոր գրաւորը՝ ընդհանուր հայերէն նոր լեզու ճանչցուեցաւ, երիցադոյններն իբր թէ աշխարհքի մէյ մէկ անկիւնը՝ անխնամ անմշակ եւ անծանօթ մնալով։

Բ.

Երկրորդ գաւառական հայերէնն՝ որ Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ արդի լեզուն է, ի բնէ Ա գաւառականին, Հայաստանի նոր լեզուին հետ նոյն եւ իբր թէ անոր զարգացածն է։ Կ'երեւայ թէ Փոքր Ասիոյ նահանգներուն մէջ երկայն ատեն առած փոփոխութիւններովն իւր սկզբնականէն զատուելէն ետքը՝ ուանձին կերպով մը մայրաքաղաքին մէջ մէկ երկու դարէ ի վեր՝ թէ տեղական գործածութեամբ, թէ գրութեամբ մշակուելով, եւ թէ հետզհետէ գաղթականներու յաւելուածներով փոփոխուած, յառաջացած՝ հիմակուան ձեւն առած է. սակայն միշտ օտար ազդեցութեան տակ։ Ակէ՛ որ Փոքր Ասիոյ քաղաքներուն խօսուածքն ու քերականական շէնքը ճշդիւ չեն միաբանիր մայրաքաղաքին լեզուին հետ[16]։ — Անկախ նոր մասնագրութեան այս լեզուին վրայ գործած մեծ կերպարանափոխութիւնէն՝ մենք հոս այս Ա գաւառականին անուամբ՝ լոկ բնաւանեկանը կամ ժողովրդեան լեզուն կ'իմանանք։ Արդի գրաւոր լեզուին վրայ՝ վարր (Թիւ 11)։ Սակայն հարկ չենք համարիր այս հայերէնին մասնաւորութիւնները հոս ի մէջ բերել, որուն գրաւորին օրէնքներն առանձին քերականութեամբ աւանդած ատեն՝ ատկէ առիթ կ'ունենանք բնաւանեկանին կամ ուսկականին ալ յիշատակութիւն ընելու։ Այս տեղս հարեւանցի ընդհանրական

16. Բայց Քերականութեան ընթացքին մէջ այս երկրորդական բաժանմանց տարբերութիւնները ալ Գաւառական անուամբ կ'որոշենք։

տեսութիւն մը բաւական ըլլայ միւս գաւառականներ-
րուն հետ ասոր ունեցած յարաբերութիւնն ու անոնց
մէջ առած դիրքը ցուցընելու։

Ինչպէս ամէն տեսակ գաւառականի յատուկ է
գրաբար ձեւ մը պահել իւր մէջը՝ ուր որ ուրիշները
նորացած են, եւ կամ անոնց պահած գրաբարին տեղ՝
ինք նորութիւն մ՚ընդունած ըլլալ. այսպէս նաեւ այս
Ք գաւառականն իւր այլեւայլ մասերուն մէջ կայ որ
ուրիշներէն աւելի՝ կայ որ պակաս գրաբար է։ Բայց
միւս երեքին չափ սղմանց ու ամիսոմանց յաճախու-
թիւնն ընդունած չըլլալով՝ գոնէ նիւթապէս մեր-
ձաւոր նմանութիւն մը կը ցուցընէ հին գրաբարի
հետ. որով բառերն ամբողջ պահուած են ընդհան-
րապէս, մանաւանդ հոլովմանց եւ խոնարհմանց մէջ՝
որ լեզուին էական եւ գլխաւոր կազմուիչ մասն է.
այնպէս որ այս նկատմամբ գրաբարէն շատ հեռու չէ.
եւ գրաբարէն տարբերութիւններն՝ իւր մէջը տիրող
պարզութեան եւ միօրինակութեան սկզբանց հաւա-
տարմութենէն է. այսինքն անուններն առհասարակ
գրաբարի երկու պարզ հոլովմանց վերածելով եւ
բայերը նոյնպէս պարզ կանոնաւոր լծորդութեանց։
Այսպէս՝ ուր որ միւս գաւառականներն ո- հոլովման
յարած են զանազան կրճատութիւններով, զորօրի-
նակ ւոհառայ, սեռ. տրակ. եւ բզմ. ւոհառոս, եւ
ձէջ, սեռ. տրակ. եւ բզմ. ձէջոն. ձէնէն, ձէնոս, եւայլն. ասիկա աւելի միաեալ է է, է հոլովման. ւո-
հառայէն, ւոհառայէն. ձէջէն։ Նոյնպէս ալ՝ Ղանակ, ք-
նայէ, (ուրիշներք՝ քանէ.) Մշակ, Մշակէր, (Մշակեր.)
օտար բառերէն՝ Հինայ, Հինայէ, (Հինոս.) եւայլն. Թող
հոլովմանց բաղմաթիւ ձեւերն՝ որ միւս ցեղերուն
մէջ կը տեսնուի. Եղեղցոյ, Թերոլնոյ, ոզկոյ. եւ
մանաւանդ տեսակ տեսակ եւ կրկին երեքկին յոքնա-
կիները. Տէր. յք. Տէրէն, Տէրէ-եր, Տէրէներոնց,
(Տարդկան.) Պէյ. յք. Պէյե+. Պէյեր. Պէյեր-+. Երեսոյ,
յք. Երեսնե+, Երեսնե+ոնց, Գեղջուկոս, եւայլն։ Բայե-
րու հիմնական ձեւերն ալ ուրիշ գաւառականներու
մէջ գրաբարէն խոտորած աստէն, ինչպէս պեռոս.

սրվեցնեմ. փանէմ. ուանէմ. դրեց. եւայլն. այս գաւառականն ամենեն աւելի մերձաւոր եւ նման կերպը պահած է դրաբարի։

Իսկ համաձայնական մասին՝ միւս երեքը քիչ մ'աւելի դրաբարի կերպարանք ունին, ուր որ՝ ասիկա մերձաւորապէս տաճկերէնի նման կը հնչէ։ Եւ ճշդիւ այս պարագան է՝ որ միւսներուն առջեւ գինքը միշտ դատարկետ ըլլած է՝ իբրեւ օտարախորհրդ ու հնուն թենէ հեռացած կամ իւր բունն ուրացած։ Թէ տաճկերէն լեզուն առանց մեծ եւ զգալի ազդեցութեան չէ մնացած այս լեզուին համաձայնութեանը վրայ, ամէն երկբայութենէ դուրս է. եւ անդադար եղած են ամէն առթի մէջ բանասիրաց բողոքները. (տես նաեւ քեր. եր. 327 եւ 336.) սակայն երէ անաչառ խօսիլ ուզուի՝ կարծենք թէ ամէն օտարութիւն համաբուածներուն դէմ մեծաւ մասամբ բնիկ ազգային եւ բաւական հին բլլալը դիւրին է ցուցընել, կէս մը հին դրաբարին եւ մանաւանդ եւ դարու ռամկօրէնին եւ կէս մը միջին եւ ստորին դարերու կենդանի լեզուին նոբանոր ձեւերէն. որմէ կրնայ հետեւցուիլ՝ թէ այս ցեղն իւր ընթացքը շարունակած է, ուր որ մէկալները կանգ առած են։ Բայց այս խնդրոյս վրայ Օտարութեանց գլխոյն մէջ վարը առթի կ'ունենանք խօսելու։

Զգալի զանազանութիւն մ'ալ եղած է ատոր եւ միւս ցեղերուն մէջ՝ եւ իբրեւ ամենէն յատակ հրնչմունքն ունեցող ճանչցուած է նաեւ ատոր ռամկօրէնը, մանաւանդ քանի մը պարզ ձայնաւորներու, զորօրինակ էի եւ եչի ենիէ որոշմանբը. երբ մէկալներուց քով երեք ձայնին տեղն ալ բնդհանրապէս է ձայնն է սիրող. որոնք բայերուն հասարակօրէն վերջին ծայրի ը, ե բաղաձայններն ալ կը կորուն. զորօրինակ չեմ գընե, փակ. չեմ գիտնար, (այսինքն՝ չեմ գիտեր.) չեմ պեանէ, չեմ տեսներ. չի ըսէնէ, չի ըսէ. (Գ գաւ. չի ըսէլ[17].) չի թողուր. չըընէ. չիտնէ. չըմընէ. (Գ գաւ.

---

17. *Քերականութեան ընթացքին մէջ ընդհանուր կանոնի վերածելու համար մեր գաւառականին բացառական բայե-*

ւմ՝ ըմբլ.) չ՝ըլլար. վա՞ խմա՞ծ[18]. չես իմացեր. վո՞ւր խրնա՞ղրո՞ւծ. չեն կրնար զըուցել. գնա՛. մենք. ՝ոդնե՛ւն. եւայլն։ (Զարտուղութիւն են ի գաւառականին մէջ՝ կատարեալ ժամանակը՝ բա՞ծէր. ո՞ւէր. խըզո՞ւծէր. դարձեալ միօրինակութեան համար. տես քեր. եր. 69. փակ. բացեր, եւայլն. եւ մէկ երկու ուրիշ բառ, ինչպէս գնա՛կ փակ. գնա՛կ. եւայլն։) Եւ դարձեալ շատ գաւառականներուն վրայ սրատ մը եղած է՝ հ գիրը ի հնչել[19], կամ թէ բնականէն շեղելով՝ հո սկսածնե-

---

րուն (վո՛ւ) ըսէր, գո՛ւնէր, խմա՛ւր ձեւերը գրաբարի արգելական (ֆ) ըսէր, գո՛ւռնէր, խմա՛ւր ձեւերուն հետ կը նոյնացընենք. (տես քեր. 231, 233.) սակայն ճիշդ խօսելով՝ աշխարհաբարին բացառական ձեւն ի բնէ անհերեւոյթ է, եւ ժամանակաւ ծայրի լիւնը բէի փոխուած, ինչպես նաեւ իւէր, գո՛ւէր անցեալներունը փակ. իւէլ. գո՛ւէլ. (տես քեր. եր. 87։) Ա՛յդ անհամեմատ անհերեւոյթը հիմայ Դ գէտ. մէջ պահուած է, բայց անոր հակառակ արգելականին ալ հաւասարապէս անհերեւութի ձեւ տալով։

Հին գրաբարի մէջ ասոր հաստատականը կար քիչ տեղ՝ իմ օժանդակով անհերեւոյթի առանց նախդրի. քահանայքն էին մատո՛ւցանել զճարպն. Եւ եր ո՛ւռնել իրաւունս (Գաւիթ)։ — Զատ է լինիմ էականով ձեւացածն որ աւելի յաճախ եր, եւ դեռ մեր աշխարհաբարին մէջն ալ երբեմն կը բանի. Լինիցին ո՛ւռլ. — Անոյ բարեկամներս իրարու չգիտէ լ՝ըլլա՞։

18. Ա՛ եւ Գ գաւառականները դերբայներուն վերջի լ գիրը կը լսեցընեն՝ երբ էական բայը յետադաս եղած ըլլայ. այսպէս. Ա գէտ. Ի՞նչ խո՛ւռլ էն. (կը կոկռան.) — իսկի չէն խո՛ւռ։ Գ գէտ. Ո՞ւռնցէլ էմ, չէմ ո՛ւռնցէ. — խըռո՛ւէլ է։ չէ խըռո՛ւէ. Չէ որ չէ գէ՛ռնցէ՝ հա թէ ո՛ւռնցէլ է. (չէ թէ չգիտցաս այլ մոռցաս։) Անցեալ դարու Գ գէտ. գրուածքներուն դեռ լ գիրը կը պահուի, չէ՛լ, չ՝ըլլար. չ՝ելլեր. չ՛ելլէր. չ՛ե՛ռնէ, չեն ըներ. չէ խո՛ռվալ, չ՝իմացուիր։

19. Ա՛յս եւ ասոր նման քանի մը սկզբնական ձայնաւորէն խոտորած հնչմունքներն՝ անուրանալի է որ դանդաղութեան մը հետ միացած՝ մեծապէս ազդեցութիւն տուած են մեր գաւառականներուն ականջներէն, որ ամենից ալ ընդհանուր տեղական յատկութիւն եղած է. եւ կ՝արդարացընեն ժամանակաւ երկու օտարազգի վեհապետաց ըրած գեղագիտական (esthétique) դիտողութիւնները, որոնց մէկը արեւելեան եւ միւսն արեւմտեան հայ գաղղիականութեանց այցելութեանցը մէջ հետաքրքիր եղած էին հայերէն խօսուածք մը լսելու. եւ արդէն մէկ կողման սկզբնաւորութիւնը բաւական

բուն ֆ ձայն տալ. ինչպես ֆըշ, ֆեշ, փխկ. հող. ֆըր, հոտ. ֆըտոլ, հոտիլ. ֆոբ, որս. ֆոբի, հորթ. եւայլն։

Ա.յս Բ գաւառականին որ կրնայ թերեւս ամէնէն կանոնաւորն ըսուիլ, այսպիսի յատկութիւնները մեծապէս դիւրացուցիչ պարագաներ էին արդի գրաւոր լեզուին համար՝ որ գրաբարի վրայէն կրցաւ այն մեծ ու նշանաւոր նորոգութիւնն առնուլ՝ որով եւ երիցագոյն գաւառականներուն մէջ բարձրագոյն դիրք մը բռնել, ինչպես քիչ մը յառաջ ըսինք։

Թէեւ ասոր քանի մ՚ընդհանուր եւ մանաւոր առաւելութիւնները բաւական եղած ըլլան իրեն հիմակուան ունեցած գերագոյնութիւնը տալու, սակայն միւս ցեղերուն բաղդատութեամբ ունեցած թերութիւններն ալ անկարելի է չճանչնալ. որ են գլխաւորաբար՝ յատուկ բառերու պակասութիւն, մանր ոճերու եւ զարդարանքի աղքատութիւն եւ մանաւոր կենդանութեան մը կարօտութիւն։

Բ գաւառականին՝ իւր գրաւոր լեզուէն ունեցած քանի մը տարբերութեանցը վրայ՝ վարը, Թիւ 11։

Գ.

Գաւառականներու մէջ երրորդ տեղը կը գանենք արդի արեւմտեան գաղթականութեան Հայերէնը՝ իրրեւ գաւառական անուամբ, սկզբնաբար Անեցի գաղթականութեան մը լեզուն, որ գաղթէ ի վեր Լեհաստան հաստատուած է, կէս՝ ուղղակի Հայաստանէն փոխադրուելով եւ կէս անուղղակի՝ ուրիշ արեւմտեան երկիրներ թափառելէն ետքը. ժամանակաւ մեծ ճիւղ մ՚ալ արձակելով Ռուսաստան երկիրը։

Հին կամ նախնեաց ոսկեօրէն մին է ըսո քննեան այս Գ գաւառականը, որուն քանի մը յատկութիւնները քիչ մը յառաջ անուղղակի յիշեցինք. եւ զանազան ժամանակ այլեւայլ դէպքերով կրած փոփոխութիւններն աւելի ազատագրութիւն կրնայ կո-

---

եղած է լեզուին վրայ սխալ գաղափար մը տալու. խօլայ խաչըց, խունքար խրամց՝ խայրէն խօսանք. (կայսրը հրամայեց՝ հայերէն խօսինք։)

չուիլ՝ քան յառաջադիմութիւն։ Սակայն ոչ բազմաթիւ դարերու երկարաձիգ միջոցը եւ ոչ ծովով ցամաքով անջրպետեալ անբաւ հեռաւորութիւնը կրցած է այն մեծ նմանութիւնը ջնջել, զորն որ արդի սակաւաւոր Պոնտացի Հայոց՝ իրեն նախնի քաղաքակցացը լեզուին հետ ունի այս արեւմտեան գաւառականը։ Հմուտ եղողները կը վկայեն թէ այսօրուան Տրապիզոնի հայերէնին ամէնէն աւելի գ. գաւառականին նման է։ — Համառօտիւ տեսնենք այս լեզուին բնութիւնը։

1. Գ. գաւառականին բառարանն բան մասին հին հայերէնի ձեացորդներէն է եւ բան մասին միւս նոր գաւառականներուն բառերէն, որոնց վրայ կ'աւելնան իրեն յատուկ տարրերն ալ, եւ բառից ձեերքը կ'ամբողջացընեն հին եւ նոր օտարազգի փոխառութիւններ, — ոմանք մեզի ծանօթ եւ ոմանք անծանօթ [20]. բայց բառերուն ժամանակաւ կրած այլայլութիւններէն [21]

---

20. Սովորական են՝ ընդբէ, (վալաք.) ամբողջ. խ—ձ—ձ, չար. լըշէ. խորհուրդ. լըշէվէ, մոռածել. փնդռվէլ, ձեռք բերել. փլընթէ, քունե. բ—լէ՛, բ—լէ՛, ապաստ. խ—լըխ—լ, (հին ասակ. խ—լըխէլ.) գ—ր—դ—յ. փէ՛. փէյ. փ—բ—ղէ. փ—ձ—ռէլ. ռ—վէլ. —լէ—, (Դ գ.ռ. եվ—ւ) — Օտար բառեր անխտիր մտած խառնուած են այս հայերէնին մէջ ալ, թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան ազգերէ, որոնք աւելորդ է հոս յիշել. բայց շատ աւելի չափաս են առաջիններն ու աւելի հին, որոնցմով հայերէնն ածանցներ ու բաղադրութիւններ ալ ձեւացած են համարձակ. — Նալբէվէլ, սահպուիլ. փէլէմէնէլ, զղջալ. անէ—լ—ր, անվրէպ. անգ—յէլը—ն—թ—ւն, անանկութիւն. մահրըճան, կնքոյ տեղի. նա—ճ—ր, նաւավարքն. ի—ր—ք գ—լ, (հին ռամկ. ի—ր—ի գ—լ.) հրաժարիլ. ռ—ր—գ գ—լ, հանդիպիլ. գ—լ ռ—նէլ, ներել. գ—վ ռ—նէլ, (հին ռամկ.) ամբաստանել, եւայլն. ինչպես ռամկական հայերէնին սովորութիւնն է ի սկզբան է։ — Հայերէն բառերու կարգն անցած եւ նախադրութիւն եղած է ա—ղ, (արաբ. հ—ղ համար, հաշիւ) բառն ալ. եւ կ'ըսուի խմ ա—ղը, ինձի համար. — ինչպես նաեւ գրաբարի համաբ գոյականին հիմայ նախադրութիւն ըլլալուն նոյն կերպով սկիզբ եղած է. տես հին նախնեացմէ՝ ի համաբ գ—բ—ճ—ւ հազար դահեկան.,, (ի հաշիւ գոհելոց, կամ գոհելոց համար։)

21. կ— մանրիկը գրեթէ միշտ կ՚է՛ շատ քիչ բացառութեամբ, (ինչպես կ— գ—յ, ի գաւառականին օրինօրը. եւ

ու կրճատումներուն[22] զատ՝ շատ հաստատ պահած է խիտ առ խիտ սղմանց ու ամփոփմանց հին սովորութիւնը, թէ արմատներու եւ թէ ածանցներու կամ քերականական կազմութեանց վրայ[23]։

ի— փոխ. ի— ուրացնել. եւայլն։) եւ ու է վերջերն ընդհանրապէս է եղած են՝ միւս ցեղերուն նման. փնտ— էիլ էն+. (փոխ. մենք արել ենք.) մենք ըրեր ենք։ Դարձեալ՝ իլմ, իլմ, փոխ. կրնամ. ևանայ, (հն. կենալ.) կայ կամ կը կենայ. ևանիլ, (փոխ. հն. ևանիլ.) կայնիլ. ի'իդիթ. կը յաղթէ. վթել. ճնշոհելը, ճնշելու. էրևոփ, երկմիտ. հմրվի, հմրվին, (հն. հմփ, հմփի.) հիմայ. ուրսուր, (ամուր.) զօրաւոր. ուրսուխ կամ ուրսուխ կամ սուխ, սուր. նմա, չէ նմա, ևան նմա, միայն, ոչ միայն, բայց միայն. (կայ գրուած նաեւ՝ չէ ևան։) նման ևան տարբայ, միայն մէկ անգամ. նդնակես կ'ըսուի՝ նմա ևանը, միայն թէ։ Ցէլոնը, աղակուց. պղտիկուց. ևանէրը, ժանկ. ըսորը. ևոդէրը յատուկներն ընծոխը, քաղցր յոյսերով լիք. կամ նաեւ՝ էրսդն է, փոխ. քաղցր է։ Ուրիշ գաւառականներու հետ ևանիլ. ըրդն ուր. յեսս. գսսս. ըլմեն, լման եւ նման. սսըսսր. (տես ծան. 71. հերնըներ։) Ցանցառ է այ երկարբառն եւ սղած. հեր, հեր. ուբէեր, յեն, յենիլ, (կոչել.) եւայլն։

22. Ալ չաղկապը շատ անգամ կրճատուած՝ = մնացած է. հոփսե =, հոգւոյն ալ. էոխ =, (իրք մըն ալ.) բան մ'ալ. եւ կը հոլովի՝ էոխսէ օգկայ բանի մեռ ճաճի անելու չի պէտք է. (ուրիշ բանի մ'ալ ջանք ընել պէտք չէ։) Հա ինչ, (հապա թէ.) այլ. հապա. սոխս, (առպէս.) այդպէս. ընծը. ընտոր. ընծը 'ր կորի, (ընտոր որ կորի.) կորսուելըն պէս. խոն, երկայն. ինը, մէկ. ինիլ, մէկիկ։ Պէտք անձնական մասնիկ մ'եղած է՝ ոչ. այսպէս կ'ըսուի՝ ոչ ես, ոչ'իլս. չէ ոչ ես. պիտի գայ, պիտի ըլլայ։ Կրճատուած են նաեւ բացասական բայերուն մէջ՝ չ'ևէ, (չ'անել.) չ'ըներ. չ'ևէնէ, (չ'ընկնիլ.) չ'իյնար. չիմ խոսս, չեմ կրնար, (վերոյիշեալ ևլմ բային բացասականը. ծան. 21։) — Ալլազդի բառերէն՝ չէ, (փոխ. չէսմ, չէսս.) վասնզի. սնխսը, ինչու, (փոխ. սխսսը,) այնչափ, ինչչափ, եւայլն։

23. Այսպէս են այս գաւառականին մէջ ալ՝ գիչէր, փոխ. գիշեր. չոխ, շաղախ. (տես վերը՝ երես 152, ծան. 9.) սոխնուչ, ունենալ. ֆսսսրիւն, խօֆսրիւն. եւայլն. ծառայութիւն, խօծայութիւն այսինքն հարատեւութիւն։ Հոլովմանց ու խոնարհմանց մէջ ալ մեծապես մաս ունի ամփոփումը. քիրնէր. բերանններ. դոչիչէր. բաչխիչք. պարդեւք. ոգիւթ. անբան. սրբուվ. արիւնով. ֆոխիչմսս, բարեկամներ. — օսար բառերէն՝ Ցէլէր նման, անանուղ պէս. Ցհսր կ'անցնի

Բառերու նշանակութեանց պլլայլութիւնը շատ մեծ յեղաշրջութիւն մ'եղած չէ ցուցրներ լեզուին վրայ, մանաւանդ որ ոմանք ուրիշ գաւառականներու ալ հասարակ են. բայց ոմանք առանձին ուշադրութեան արժանի են. զորօրինակ զարմանք կը պատճառէ այս արեւմտեանց քով եթէ մարդու խօսելը լսուի, վասնզի միայն հա՜ը կ'խօսի այս հայ գաւառին մէջ, իսկ մէրդը կ'ըէր՜ցի. թէպէտ եւ կ'խօսեցնո՜ ըո՜ը՝ առանց բնդդիմութեան, որովհետեւ խօսեցնո՜լ ըո՜ը՝ կը նշանակէ գիրը կարդալ, իսկ կ'մէրդ՜ը՝ երգել է[24]: Բայց ամէն լեզու իւր պլլանդակութիւններն ունի, եւ զուր է սովորութենէ համար պահանջել, բաւական որ լեզուն կատարելութեան աստիճան մը առացած ըլլայ:

2. Քերականական մասին մէջ — Հոլովմանց տիրող ձեւն է՝ սեռ. ա՜, ամէն ձայնաւորով վերջաւո-

---

ա՜հ'ինն ու օր աւուր 'տեւանց. (ժամը ժամուն ու օրն աւուր եռեւէն:)

24. Նշանակութեանց պլլայլութեամբ կը գործածուին Թո՜ղու՜ իրրեւ անձրեւ. ըո՜ղի, գիրք. է՜լ, բանա. էհ՜ո՜ր՜ն, (զէն-արան.) միասակար. է՜ւէլ, երթալ. օթըվէլ, գոհ ըլլալ՝ (օթո՜ւ, բաւել բային կրբ. ձեւը.) Նայէլ, ճարել. Հոգալ. Ղորդն որ՝ զնօճութիւնը քրտնքով կ'նայ մարդը: Ո՜նհնա՜լ իրրեւ հասարակ գոյական՝ կը նշանակէ ինչը, առացուած. եւ կ'ըսուի՝ Ո՜նհնա՜լ կ'է՜ւէլ. ինչ ժողովէ. Ո՜նհնա՜լո՜վը կ'օթըվէլ. ունեցածովը գոհ է. Ջամէն ո՜նհնա՜լը կի քալցրնուտ հետս. բոլոր առացուածքս հետս կը տանիմ: Ուրիշ գաւառականի հետ կ'ըսէ առ ալ՝ էյէլ, էյո՜՜նէ, փխկ. ակսիլ, սկիզբ. (ո՜յէլ բային առաջին ձէն կրճատուած կ'երթեայ. տես Քեր. եր. 278.) խելքհաս կ'է՜ո՜նէ, կ'ըլլայ. (վարբ՝ ծան. 57:)

Ընտանեկան բառեր համարուած են՝ էթ՜ով, (ուժով.) սաստիկ. ո՜լ էթ՜ով, աւելի. ըզբ, յոյժ. հ՜ուվէ, գրեթէ: Մէկ տարեկէն ո՜լ ըո՜ր. մէկ անգամէն աւելի. ո՜լ ըո՜ր լեզի՜ քան քաղցրը. — պլպէս ալ կ'ըսուի՝ ո՜լը՜ր ըլլալ, փխկ. առաւելութ, աւելնալ. — հ՜ո՜ ինչ հա՜, պլլ նաեւ. ա՜ հա՜ ո՜լ, միանգամայն: կ'երթան ո՜լ էնգան ու ո՜լ էնգան. (պլլ ընդ այն.) միշտ յառաջ: Մեկո՜՜ւր կու՜ տալ. մէկէն ի մէկ: Ձի էլ տարտղնով մաշվիլ. ոչ սակաւ հոգովք: Իմասաուններու ա՜՜ չի փեչաբարնու դիմաց. իմաստնոց եւ ոչ արհեստաւորաց առջեւ: Ամէն մարդ՝ ինչ՜՜նէր կամ տղայ. (թէպէտ ծեր թէպէտ տղայ:)

բած անուանց՝ եւ շատ ալ բազաձայնով վերջաւորած-
ներուն. քամո՜, հողմոյ. պոբո՜, տարւոյ. եկեղեցո՜.
տեհեռո՜. ըռըռո՜, անձրեւի. մրրկո՜. հաւասոռն ա-
բո՜ն համար. յաճախ է դարձեալ ի եւ ցանցառ՝ այ
սեռական. ֆոբյոռէ. ծղէ. շնէ, շաղախոյ. ձովի.
ոբէայո՜ննայ[25]: Ամէն գաւառականէ աւելի ասոր մէջ
մնացած է որականէ բացառական կամ ո՜ աննախդիր
բացառականն՝ եզ. եւ յոքն. որուն շատ հին է
սկիզբը[26]. Ինքը ռովո՜ն կի կորի. տովէն կը կորսուի.
Ձինք քաշվի ետ՝ պէյթըռնէռո՜. դժուարութիւննե-
րէն չենք ետ քաշուիր. Ո՞ւմ պէրո՜. յմոյր պիրոյ,
եւայլն: Կայ ներգոյական ալ նոյն ձեւով. ձամֆռոնը
կի կաննի. թաղվիլ ին էրֆռըռնռո՜. փրփուրներուն
մէջ: — Հայերէնի ոգւոյն համեմատ են այս ցեղին
սեռականէ ու գործիականէ ձեւացուցած ածական-
ները. ինչպէս՝ շհռո՜ է, կամ շհռով է. շահաւէտ է.
տօթկի փորձանքնուն. մերձաւոր վտանգներուն[27], եւ-
այլն: Ցոքնական շինելու համար եր եւ ներ մասնիկնե-
րէն գատ ամէնէն աւելի այս գաւառականին մէջ պա-
հուած են հին ռամկ. նէ, ա՜ եւ ուրիշ մասնիկները.
այսպէս՝ բոբեկըմա՜. պեղռըռա՜. ֆռհռռնոբդա՜. վըրդե-
պա՜. ընկերպա՜[28]. կնդի՜. պռոբռի՜. պեղռի՜. պեղռբե, եւ-

---

25. Ուրիշ ցեղերու քիչ շատ նմանութեամբ՝ լեզռիե-
նով. ռրնով, արեամբ. լըռէյն, մուածութեան. ընկերջ. էէլէրռ-
ռռի՜. Ա՜պռռձվի՜. Ակ երկուս պռբինը ապրելիք. կամ իրրեւ
ներգոյական՝ պռբինը ակ տարպայ. ֆալան ռհռիռնը:

26. Նախնեաց ռամկաւրէնին՝ Սկսան է ռովո՜ կռռորիլ. եւ
պատմական՝ Բժիշկին ասէ վճռռռո՜: Տես եւ Քեր. 479:

27. Այսպէս նաեւ՝ Ա՛ղ վըրէ է. (աւելի սռռորին է.) օփ-
նռռիեռռ է. լռհռպէռռ-իեռռ է, (օգտակար.) նդնպէս կ'ըսուի
ինչիհռռ պռբէյ, կամ ինչիհռռ իւլըյ ակմը: Նոյն կարգը կրնայ
դրուիլ նաեւ ֆռղռո՜, (անօթի) ածականը: — Անոր հակա-
ռակ ածականօրէն՝ պէրֆ բանի վրայ խարճել. (հարկաւոր.)
— ուր մեր ռամիկը կ'ըսէ՝ պէրֆէ բան. որուն նման է փարպէ-
ցւոյն պէրֆէ ածականը:

28. Այս գաղթականութեան հին (ԺԴ—ԺԵ դարուց)
գրուածքներուն մէջ՝ ընկերռռյֆ. ռռնռռրռյֆ, սեռ. ռռնռռ-
ռըյ. (տես գրբր. ալբինայֆ, նայ:)

այլն. Մարմնոփառը պի յարեն ու նորէնը հետ հոգը-
պըննուն պի միաւորվին. (մարմիններըդ. հոգիներնուն:)
Սեռ. տր. եւ բցդ. Խմոպոննոռ. ֆալննոռ. ձանդրռ-
ըի-ննոռ. կամ յօդով՝ պավդնուն. նչխարհնուն. խը-
հռըդնուն, եւայլն. կ'ըսուի նաեւ՝ ըդրէրռ. ֆալնն-
նէրռ. եւ դարձեալ յեռ-ընէր. ալ-ընէր. մրդրի-ոց.
(հն. մրդրկոց:) Օրինակներէս կը տեսնուի՝ որ նէ յոր-
նականը վերջահոլովներու մէջ գործածական է: Բայց
սոացական են առանց նէ մասնական՝ ուր որ մենք նէ
մասնակս կը ձեւացընենք. դիմոյներռ, առջեւնիս. բեր-
նէռ, բերաննիս. ղլեռնէրդ, կեանքերնիդ. կրըձերդ,
կրծքերնիդ. վռեռերը, վրանին. ծնջերը, մէջերնին.
որն որ վարը Դ գաւառականին մէջ ալ կը տեսնենք:
(Ցես նախնեաց ոմկ. է կիղխիկեռ, վերը՝ երես 158:)

Յօդը նոր ընդհանուր օրինաց համաձայն՝ ն կամ
ը է. սակայն այս գաւառականն որ ը վերջով բառե-
րու մեծ հակամիտութիւն մը կը ցուցընէ, նշանաւոր է
ը յօդին տարապայման յաճախութեամբը, այնպէս որ
հարկ կ'ըլլայ ըսել՝ թէ երբեմն ալ աննշանակ յաւե-
լուած մ'եղած է. զորօրինակ այս խօսքին մէջ. Մէնը
անորը՝ ինչոր որ զմարդը կլայ հարկիվոր անելու.
(միայն անոր՝ որ զմարդ կրնայ պատուաւոր ընել:)
Այսպէս նաեւ յօդով բառերու վրայ ալ՝ Ծովինը
կ'ընչնուն. (ծով կ'ինչնան.) ձամփունը կի կանխին.
(ճամբան կանգ կ'առնեն.) եւայլն[29]: — Յօդի գործա-
ածութեան հին կերպերն օրինակներուդ վրայ կը տես-
նուին. Քռ սիրուն համար. (բստ Ր գտն. սիրուդ.) դա-

29· Անպէս յօդ են հետեւեալներն ալ. Հոգուն սէպինը, (հոգւոյ համար.) հոգին մարդունը. ան պատժունը. ան կար-
գովը որովն հաւորիլ է նա. ամէն բանինը. շատերը ունի արած, (շատ բաներ ըրած ունի.) նորէնը կի ընու գըաղըօնը. (նորէն կը լեցընէ կառուան.) տարինը երկուս. — Թող պարզապէս վանկի յաւելուածները՝ ասանկը ու անանկը, (ասանկն եւ անդէն,) լինքը. ժանկրը, եւայլն:

Նախնեաց ոամկ. մէջ ալ շատ յաճախ էին անպէս յօդեր. ինչպէս, կարող ենք ճար այնելն. (ՃՐ դար:)

բուն վրայէն, (վրայէն.) դարն ի վայր. քառորսը Պուռ-
չան. քառորսին Պուռչային:

Նախդիրներէն՝ ը միշտ կից է որոշեալ հայցա-
կանի վրայ՝ շատ քիչ բացառութեամբ. զորօրինակ.
Ձին մոտի ղռուս կանգնած ֆոչյան-ը. (չմոռցան
դուրան եղած վտանգը.)[30] մանաւանդ թէ այնչափ
գործածական՝ որ նաեւ անորոշ հայցականի՝ մինչեւ
ուղղականի կամ ուրիշ հոլովներու վրայ ալ երբեմն
աւելցուած կը գտնուի[31]: Իսկ ի նախդիր քանի մը
դէպքերու կից է. ի հոս. ի հան. ի պաշճալովը:

Թուական անուններէն՝ բացարձակներէն կը հա-
րուին՝ ֆմը, երկոս, երեք, չորս, օխտը, եւայլն. (հին
ձեւ կրճատումը տես վերը՝ ծան. 12.) — իսկ դասա-
կաններէն՝ սոլը. երկոսոսմ. երեքոսմ. չորսոսմ. հին-
գոսմ. վեցոսնոսմ, եւայլն: Դասականներուն այս
պարսկական վերջաւորութիւնն ուրիշ գաւառականի
ալ սովորականն է. ինչպէս վարը կը տեսնենք: Խաշ-
խականներն են՝ ֆմէկ. երկոսկան, եւայլն:

Մանական անուանց ու Դերանուանց ձեւը, բա-
զադրութիւններն ու կիրառութիւնն ասոնք են գրե-
խաւորաբար: — Հարցականներէն՝ ով փոխանակ ոը,
ոը ոտ. Եւ ինչ փոխանակ ոը ինչ, ինչ ե՞ շատ
հնուց յատուկ էին հայերէն բնտանեկան կամ ռամ-

---

30. Այսպէս ալ նախդրիւ կ'ըսուի՝ Չաս չէ նմա տեղը
չիմ թողու, հա թէ . . . (այս բանս չէ թէ միայն չեմ ներեր,
այլեւ . . .) Ո՞երսթս կլամ ղան գնամվէլ. (ուստի՞ կրնամ ձեռք
բերել.) իմ տունը կի գտնուամ ղան՝ ինչ ինձիկ օգնան չի կարնա
տալու: Ձինչ՞ն գոբոը ունացիլ էր ալ իժավ. (որ բանին դէմ
աւելի ունեցաք.)

31. Աւելորդ նախդիրներ են, անորոշ հայց. վրայ՝ Ձոռ
մարդ եկան եկան ու խոր սրաէ սքալու կի տեսնուամ. (շատ
մարդ կը տեսնեմ որ երկայն երկայն կը հառաչեն.) Գնաց-
վիլ ին ղօֆնոսիխոնը. (օգնութիւն ձեռք բերին.) ուղղականի
վրայ՝ Ումմ՞ն է աս եշակը. ղեմ է. (խմ է.) բացառականի վրայ
Ձոռէն չինչ գոգիննոսն կի անցնու. (ամէն տեսակ պատիժնե-
րէն վեր է:) — Այսպիսի անպէտ նախդիրներ երբեմն ուրիշ
դասականներու մէջ ալ կը հանդիպին, եւ աւելի յաճախ՝
ասորին դարուց ռամկօրէներին մէջ. տես վեր. եր. 126:

կօրէն լեզուի. Նոյնն այս Գ. դասառականին մէջ ալ դեռ ի գործածուելեան է. որ միանգամայն յարաբերական տեղ ալ կը բանի հին ձեւով։ Ո՞վ է նա ըվ դուն ազտրիլ իս. (ո՞վ է ան որ դուն վշտացուցիր։) Ո՞ր նա իմ եմ՝ ո զձեզ ճուկին տակը ձիւնճմելու ուղեցամ. (չեմ եմ ան որ զձեզ լուծին տակ ուզեմ ճնշել։) Մեր մնոր պի դանուս զան՝ ինչ ալ վերի է քան զաշխըքիս աղէկը. (զայն որ վերագոյն է։) Ա՛յնպէս որ որ եւ ալ շաղկապները գրեթէ աւելորդ մըն են. այսու ամենայնիւ Հարցականներուն վրայ ոչ միայն որ եւ ալ կ՛աւելցուին բուռ Հասարակ սովորութեան՝ ով որ. ինչ որ. — կամ երբեմն ալ երկուքը միասին՝ ինչ ալ որ. — այլ նաեւ պարզ յարաբերական ածականի պէս կը գործածուին՝ ով որ. ինչ որ. ինչ ալ որ. այսպէս. Աստուած՝ ով որ է երկնքի ու գետնի արարող, Համ ալ գառաւոր է՝ ով որ զնուածածը կի պատժի. (որ երկնի եւ երկրի արարիչ է, միանգամայն գառաւոր ալ է՝ որ զչարագործը կը պատժէ։) Ջմեզ կի պաշնչէ ամէն բանովը՝ ինչ ալ որ սիրուն է, ինչ ալ որ բուխտ է. (մեզի կը պարգեւէ ամէն բանն որ սիրուն է եւ դեղեցիկ։) Բաղադրեալ մասնական անուանք են՝ Հէ որ (հիմար) մշնուվի, (ով որ տրամի.) Հէ ինչ դիժարանք. (որեւիցէ դժուարութիւն.) Իւմը մեղք. Իւմը ինչէն ալ թանկ է. Իւմն ալ օգկայ բան, կամ՝ իւմն ալ խնդութիւն. (իմն, կամ ոչ ինչ.) Եւ կը Հոլովի՝ իւմնոյէ օգկայ բանի. (եւ ոչ) ուրիշ բանի մը։ Մարին մեմը. (անանկ մեկը.) քամհանուն միջէն մեմը. (կինոնուրնեբէն մեկը.) տես քեր. 537, ծան։

Դերբաբար դերանուններէն գործածական են ո եւ ով. սեռ. եւ տր. ոմ, ոմին, ոբէն. գրծ. որ, որով. յքն. որմէ. որոնց. որոնցմէ, եւայլն։ Հասարակ լեզուի մէջ կը լսուի յաճախ՝ ինձնէ, ինչնէ. իսկ երրորդ դէմքը թէեւ գործածական են կէս դրաբար, նոր. ընդ. նորա կամ նորա որ միանգամայն տրական ալ է, նորամե [32].

---

32. Նորա արիւ էի ծառութիւն. (անոր ծառայեր էի։) Անոր ամիսփեալ ձեւն է գ. դասառականին դերանունը մէջ՝ նրա, սեռական. նրան, տրական ու հայցական. նրանից, եւայլն։

ՀՔՆ. Նաւ-ա. Նաց-ա. կամ՝ -ան, ՀՆ-ան. անոր կամ անորը, սեռ. եւ տր. -անի. բցա. ՀՔ. անան-ի, եւայլն. կամ՝ -ն, Նի. (սա, նա.) սակայն բուն անձնական դերանուան տեղ՝ աւելի գործածական եղած է ինի-ը, ինի-ը, ՀՔ. էրան-ի, ղէրան-ի. ինչպէս նախնեաց ոամկօրէնին ալ սովորական էր. (տես Քեր. եր. 198, ‖ Ծան։) — Դերանուններէն կազմուած մակբայներ են՝ ինկէս, նէկէս. ոտէս, այդպէս. անքէս. ինդաս. ինդան, եւայլն։

Աւելի կարեւոր են բայերու կազմութեան օրէնքները, բայց մենք այն կանոնաւոր ու անկանոն մանրամասն ձեւերուն վրայէն կը փութանք համառօտիւ անցնիլ։

Իսկան կանոն մըն է եղած այս գաւառականին մէջ՝ որ գրաբարի նման, անել վերջով բայերն առհասարակ նո-ալ վերջաւորին, (եւ ոչ թէ այս կամ այն բայի սեպհական, ինչպէս նախնեաց ոամկօրէնին ու Ա եւ Գ գաւառականներուն մէջ.) այսպէս. կի անոնո-մ, անցանեմ. պի ցընո-, ցուցանէ. չին ընընո-, ոչ իջանեն. կի կոբընո-, կորուսանես. (կի կոբի, կորընչի.) ֆռնո-լ. պեռնո-լ. փոխնո-լ, տանիլ. փոպրեցնո-լ. փէշնո-լ. գոբընո-լ. խօռցնո-լ, կարդալ. ոոլվցնո-լ, եւայլն[33]. եւ անցեալ՝ անցէլ. պեռէլ. կոբո-ռէլ՝ Դիտելի են նաեւ՝ կի ընո-. պի ափռռանայ. չի հնեռնո ձեւերը։ Շատ չնդրներ յատուկ օրինօք կրաւորական կերպ են այս գաւառականիս մէջ. այսպէս. Երբ չուներ՝ նա չի ֆռնէզուի. (չունի նէ՝ չի զանգրտիր.) ահ-րվէլ, զարհուրիլ. ոո-վէլ, ուռիլ, չպարտանալ. պղտրվէլ. յոռոհոփվէլ. ընպղտրվէլ, եւայլն. երբեմն նաեւ ներգծ. բայեր կրւր. վերջաւորութիւն ունին. թէ որ զաւկնուդ վրայէ ընդրկվ ոո-ցվէ. (ձեր զաւկները բոլորովին մոռնաք.) կի ընդրվէմ պհրամանքը. (հրամանացդ կ'աղաչեմ։)

---

33. Սակաւաւոր բացառութիւնք են՝ ընդել. ֆռնել. հոռնել, եւայլն։ Իսկ իրեն սովորական ընդհանուր է վերջաւորութենէն խոսորելով երբեմն կանոնաւոր ներն ալ կը վերջաւորէ այս գաւառականը. լոռնե. պի փռնե. կի լոռոցվե, եւայլն։

Հայերէն լեզուին խոնարհմանց էութիւնը գրեթէ բաւարար կատարեալ ժամանակին վրայ կը տեսնուի։ Ասյս մասին մէջ խոնարհման նկատմամբ գործառականն էական զանազանութիւն չունի ուրիշներէն. եւ իր գլխաւոր ձեւերն են՝ ՝՝՝, առ. ֆոխ՝՝՝, փոխեց. ՝ռաշ՝՝. դրաւ՝՝. դրին. գ՝՝ռին. ՝ւէ, ակայ. ք՝՝ն՝ղվեց. բայց գործածութեան նկատմամբ մանաւանդ նկարագիրն եղած է այս ցեղին՝ որ բուն կատարեալ ժամանակը գրեթէ անգործածական թողուցած՝ եւ անոր տեղ միշտ յարակատարն բրած է սովորական. ընդօրինակ զուտ պատմական մասերու մէջ ալ. "Ատուծոյ որդին մեր համար մարմին ՝՝՝լ է, մ՝՝դ եղել է, չ՝՝չ՝՝վել է եւ մ՝՝՝լ է. երեքուկէս օրը յ՝՝րել է ու յերկինքը համ՝՝ռյել է, անկի պի գայ ալվի՝ դատելու զամէնքը, որ զանդարձ մեզաւորքը պատժի։,, — Հրամայականը նշանաւոր է՝ ե՝՝ռ՝՝, ո՝՝ռ՝՝, գ՝՝ռ՝՝ ձեւերէն զատ՝ նաեւ յատուկ յատկութեամբ, ո՝՝ռ՝՝մ, ՝՝ռմ, (փխկ. ՝՝այ՝՝մ, ՝՝այ մ՝՝ը,) ՝՝այէ։

Մանաւանդ յատկութիւն մըն է այս գաւառականին զեղչումն ալ՝ որ կ՝՝ (կը) մասնական քովի բայը զօրութեամբ կ՝՝իմացուի. եւ կ՝՝ պ՝՝՝՝՝ հարցման հատուցական պատասխանը կը տրուի համառօտիւ՝ կ՝՝. (այսինքն՝ կը տեսնուի։)

Ի՝՝ (ը՝՝) եւ ո՝՝ անցեալներուն զանազանութիւնը գէթ բան նախնեաց լեզուին է, այսինքն առաջինը միշտ ներգործ. կամ չէզոք, իսկ երկրորդը՝ կրաւոր. կամ չէզոք. այսպէս, հ՝՝ռ՝՝ո՝՝ռ, զգեցեալ. ո՞վ է ք՝՝ր՝՝ռ, ո՞ր բերուած է։ Հոգին երկինքէն է վար ք՝՝ր՝՝ռ, ու մարմինը շախէ է հ՝՝ռ՝՝ռ (շինուած), ու մ՝՝հ՝՝ուանը տակը չ՝՝ռ՝՝։ Շատ ցանցառ է ո՝՝ ներգործական. թէ ապրինքի գէն ո՝՝ռ ի՝՝ռ՝՝՝ հ՝՝ռ՝՝ռ՝՝ռ

անել (բնել) գործածական բայը՝ հաստատական ու բացասական.

	Ներքոբ.	Կրաոր.	Ներքոբ.	Կրաոր.
Ներկայ.	(կ')անիմ.	(կ')արվիմ.	Չիմանի.	չիմ արվի.
Անցոր.	(կ')անէի.	(կ')արվէի.	Չէի անի.	չէի արվի
Կատար.	Արի.	արվայ.	Չարի.	չարվայ.
Հրամայ.	Արէ. արեցէք.	արվէ.	Մի անի.	մի արվի.
Անորո.	Անիլ.	արվիլ.	Չանիլ.	չարվիլ.
Անցեալ.	Արիլ.	արած.	Չարիլ.	չարած.

Բաղադրեալ ժամանակները՝ Արիլ իմ, չիմ արի. Արիլ էի, չէի արի. Պի անիմ, չի պի անիմ:

Նախադրութեանց դրիցն ու ինդրաուութեանը վրայօք դիտելի են մանաւանդ՝ — Մեր համար, (հն. ὲ մեր համար.) մեր սեղը, մեզի համար. բայց սեղ, (արաբ. հաւղ, համար, հաշիւ) բառը կրնայ իբրեւ հասարակ գոյական ալ նկատուիլ, եւ կ'ըսուի նաեւ՝ Մեր սեղովը, մեզի համար. Հոգուն սեղինը. բարեկրմացը սեղին վրայ[34]. (տես վերը՝ ծան. 20:) — Աւոր աաչ կէս սահթով. ասկէ կէս ժամ յառաջ. անոր երես. անկէ ետքը. ծառութինայ աաչ. իմ մահուանը երես: — Մօտ, քովի նշանակութեամբ՝ հին ռամկօրէնին նման. Մեր մօտը, մեր քովը, որ պարզապէս տրականի տեղ ալ ասեպ կը բանի, ինչպէս քիչ տեղ հնոց քովին ու նոր գաւառականներու մէջ. բայց Գ յեղին բայերու ինդրաուութեան երեւելի մէկ մասն եղած է մօտ նախադրութիւնը՝ շատ յաճախ ու պլեւայլ գործածութեամբը: — Նախադաս նախադրութիւն են հետ ետեւէ, քեզի հետ. հետ Մաճառնուն. գնի օրէնքի. նայնպէս նախադաս՝ հայկական ինդրով, ըստ գաոռն. ա-ատնցմէ զատ. ըստ զատ ժամանակը[35]. (տես նախանեաց ռամկ. ըստէ, ըստեալ. քեր. եր. 135:)

---

34. Վերջ նախադրութիւնն ալ երբեմն յատուկ ածով մը բցո. Հոլով կը բանի. Իշմալ մեղքի վերչէն տալի չէնի. (ոչինչ մեղաց վերայ կ'ամբաստանէ.) Ձաւինուդ վերչէ մոռցուիր:

35. Լեհաստանի (Խվլովի) ծԴ դարու դրուագներն ուր նին՝ "Ձարդ ըստրոբիան..." (բաց յողորմութենէն:)

3. Ընդհանուր մասանց-բանի դասաւորութեանը, համաձայնութեան կարգին ու խնդրառութեան օրինացը քանի մը օրինակներ՝ բաւական են այս լեզուին բնութիւնը ցուցընելու. Հոգին մարդո՛ն՝ յաւիտենական կեանքին ծո՛ր է սահմանած. (մարդու հոգին յաւիտ. կենաց որոշուած է:) Անոր եռեւ էրէ՛ օրվ, լման կաղնաէն օրվմ առաջ՝ արէլ է՛ դուք ի հոս ձո՛ո՛ո՛ղի՛ն, ու համ ալ շատ դիժարանքնու պո՛ո՛ղ է՛ ի հոս ո՛ո՛ո՛ղը, ու չկը քաշվի ետ՝ ծանոթութիւննուն. (անկէ երեք օր ետքը, այսինքն կաղանդէն օր մը յառաջ՝ դուք հոս ծառայութիւն ըրեր էք, եւ հոս շատ դժուարութեանց հանդիպեր էք ու չէք ետ քաշուած ծանրութիւններէն:) — Աներեւոյթն առ հասարակ հոլոված կը բանի. Զշատ մարդ աշխարքի աղէկովը մտիկ՛ը՛ կի տեսնում. (կը տեսնեմ որ աշխարհային բարեաց հոգովը կը մաշին:) Կլա՛ս ո՛ղը՛ ինձ՛ի՝ ուր բուխ քալել է աղբէրդ. (կրնա՞ս ըսել ինձ՛ի՝ ուր գնաց եղբայրդ:) Ո՞ սորվեցուցիլ է ղեղ՝ աղօթք ո՛ղը՛: Մէնձ մեղք է օգկան մեղքի տո՛ր բընկնը՛ը՛. (դուրիշը մեղքի յորդորել:) Չի պէտք է մարմնուն եռեւանց անխաբր աչ՛ո՛փ՛ը՛ը՛: Մէնձ ու պիզտի նէվօլանու՝ ը՛ղո՛ո՛ բանըրված պ՛իլայի համբէրը՛ը՛. (աղէտից՝ որոնց պարտական էի համբերել:) Երբ կի լինցնուն գասնք ո՛ո՛ղը՛. (երբ կ՛ըսեն կը լմընցընեն:) — Ցաճախ է հայցական խնդիր՝ նաեւ չէղը բայերու քով. Արդար մէմին է, ոմոր ղչկո՛յինը չի հառաչէ, չ՛ինղո՛ո՛ղինո՛ը կի ծիծաղի, չմո՛ղինը կի մեղքընայ. ոչ դէմ օրէնքի չ՛անի իքմնա: Հասիլ ինք հիմկիկ ղո՛ո՛վ պո՛ո՛ո՛ղ վերը: Նա անփորձ պի հասնինք ղնը նո՛ը. (մեր նպատակին:)

Վերջապէս մտադրութեան արժանի են քանի մը յատուկ ոճերն ալ՝ թէ իրենց կազմութեանը եւ թէ նշանակութեանը համար. Քաշ ո՛ղէլ, խնայութեամբ ապրիլ. վերջ ո՛ո՛ղ, կատարել. ընել. (գործընակ. սրբապղծութիւն վերջ տանիլ.) ֆէչ բո՛ո՛ղ, յանդիմանել. ւ՛ոյ՞ ւի բո՛ո՛ղ, քիչ կը տեւէ. ֆէմ ւի բո՛ո՛ղ, կը դիմանայ. վեր ո՛ո՛ղ, ընդունիլ. ւ՛այ՛ը վեր ո՛ո՛ո՛, յոյսը կարեց. ւի ւ՛ո՛ո՛ղ վեր, հատատ կը կե-

նան. ուրիշ մեկ ֆամ, ուր պտըտիմ. ի մեկ պ'ոգիէր, ով պիտի պտըտցըներ. ոտքերս ընկել, երեսի վրայ իյնալ. ընտանեկան ֆանէ, հնոցհակալ ըլլանք, եւայլն։ — Բայց այսպիսի մանր ոճերու կողմանէ ոչ մեծ հարբուտութիւն մ'ունի այս լեզուն, եւ ոչ ալ ունեցածներին ամենը ազգային կազմութիւն են. այլ ինչպէս բոլմանդակ լեզուին համաձայնութեանը՝ նմանապէս այս մասին մէջ ալ օտար եւ մանաւանդ արեւմտեան լեզուաց նիւթական նմանութիւնն ակներեւ է [36]։

---

36. Հիմակուան լեզուէն յառաջ բերուած օրինակներուն հետ անցեալ դարէն (1751) մնացած Լեհաստանի գրութիւնները նդին կ'ելլեն, ի բաց առեալ քանի մը հնագոյն ձեւերն որ նդին տեղ նոյնացած կը տեսնուին։ Այսպէս տակէ հարիւր տարի յառաջ ալ կ'ըսուէր՝ Զէ-ըէտեղ հասկըցածին պէս։ Զճաւրուձ վիճարէ եւ ֆալ նատի. (ներգոյ. բանտի մէջ։) Մեր ֆոլին մեռնի. (ներգոյ. երկրին մէջ։) Մոմ չէ-ըն բռնելով։ Աստուածվէ ինձ գոռոզ անցաւոր վչէյշոն։ Զ-ոնէր մարգուն կամքն գալանկան է. (դեռ այսօր կը գրուի՝ ըէկէտոր։) Սուտ եւ ամենայն հարկիքով կայնէ. (լռութեամբ եւ յարգութեամբ կենայ։) Պատակերաց, ոտն չի բռնիօղաց (չբռնեղաչ.) եւ խրատին խօսուլ չի կեցօղաց։ Իրաւամբ՝ վ երեսպաշտութեամբ։ Ան-- համար. ոնէրէտ-, (այնուհետեւ.) գոլոռն հետեւ, եւայլն։ Իրեք հէտ. (երեք հեղ։) Ց-ըէլ-վ էլանէն. (տես հին ռմկ. քեր. 178։) — Քանի մը բանի մէջ ալ՝ մանաւանդ հոլովմանց մէջ, Ա եւ աւելի Դ գաւառականին կը մերձենան կամ կը նոյնանան տեղ տեղ. Ինձնէ, իմէ. Զմայն ընդէնց կու հանէն. (եզ. բցա.) Ց-ըօ-ր իլախաց գոլոռ. (ներգոյ.) ժամին գոռոզ՝ էլ-ըօ-ր կու փակէն. (գոռոզը մէջ երկաթով կը բանուարկեն.) -ըէ-ըոնցվվ, եղբարցմով. Հայոց. ֆէղրէնտոռ. Խավրէց եւ տավրի խոչէց. (խոզերու եւ եզան եղջիւրներու.) ամէն գոբոց տարի, (տարւէ տարի։) Հոբ եւ ֆէ-ին, գոռոզ եւ ըզգոռ. իրրեւ մէկ բառ նկատած, որ Դ գւռ. մէջ ալ պիտի տեսնենք։

Հետեւեալ երկու հին գրութեանց հատուածներն այս արեւմտ. գաւառականիս ձեւ դարու մէջ ունեցած վիճակն որոշ կերպով կը ցուցընեն. "Ահի խ սամ սպիտակ իմ աներձապեղուն բաժինէն, որ տարկին չահ չի լինայ, ոչ տանն վարձ լինայ, ոչ խանութին վարձ լինայ. ու զան երկու տղան պահեմ՝ հանցոնց որ հիմիկ կու պահեմ, նացայ հալալ չինեմ ու զնացայ կերակրեմ. ինչ տանն տղայք յառաջ գան ու իրենց խելքն ժողովին ու զան խ սամ խալ բնառնեն, ես կ'ուզեմ զան խ սամ սպ. նացայ տամ։ Այս պր. տանուտրաց առջեւ ունեցայ։ Թվ. ՉՃԳ։,, (1463։) — "Որ զայս տեղացս իրիցանուն

Բացատրութեամբ աղքատ, քերականութեամբ թերակատար, հնչմամբ աղաւաղ, այս արեւմտեան ցեղն արդի հայերէն լեզուին ընդհանրութեանը մէջ մոռցուած մըն է. եւ ոչ նոյն իսկ գաղթականութենէն շատ բարձր համարում մը վայելած կը տեսնուի, որով եւ բովանդակ մատենագրական գործունէութիւնը քանի մը խոնարհագոյն կարգի գրուածոց սահմանը չ'անցնիր:

Դ.

Չորրորդ գաւառական. — Ընդարձակ գաւառական մըն է այս Չորրորդ ցեղը, Պարսկահայոց եւ Վրաստանի, կամ ինչպէս ուրիշները կ'անուանեն՝ Աժտէրխանու հայերէնը, սովորաբար "Ռուսիոյ հայերէն,, անուամբ իմացուած, որ գուցէ հիմնական դրիցը նայելով կրնար Կաւկասեան ալ կոչուիլ. եւ եզական ու նշանաւոր եղած է գլխաւորաբար ուրիշներէն տարբեր եւ անմիաբան քերականութեամբը [37]: Իրեն հիմ ունեցած կ'երեւայ, ինչպէս ըսինք, հնագոյն անծանօթ գաւառական մը, որուն վրայէն նորագոյն ժամանակներու մէջ (գուցէ մինչեւ ԺԶ. դար) [38]

զգատս ու զգատաստանն ի տեղս այնոյիկ հետ տանուտրացն, եւ այլ տեղ չի ձէնիկ. (չզողոքիք:) Ինչ որ իւրեանց կեաբեացն (բցկ.) հոգոյ բաժին հանեն՝ զոյն առնուիք, եւ այլ աւելի չի պահանձինք... եւ այլ ինչ բան որ լինայ առանց տանուտրացն չպինիք:,, (ՋԺԶ. 1467:) — Մինչեւ ԺԻ դար դեռ սովորական էին՝ էրթ եւ էրէթ փխկ. էթ. էդէր փխկ. էթ. Նայէցէն փխկ. Նայէցաւ. եւայլն:

37. Եթէ առեն մը Կաւկասեան գաւառներուն "Ազգայ գործարան,, անուն կրցաւ տպուիլ՝ նորանոր ազգեր յառաջ բերելուն համար, (Caucasus officina gentium,) զարմանք չէ որ այսօրուան օրս Հայոց համար ալ նորագործ լեզուի մը տեսարան եղած ըլլան:

38. Թէ արդէն ԺԻ դարու մէջ այս գաւառականին հիմակուան կերպը ձեւացած լրացած եւ հասարակ եղած էր, նոյն ժամանակուան գրերն ու նամակները կը վկայեն. եւ ԺԼ դարուն սկիզբները Ե. Աբրէօեր Հալանգացին իւր գրարար Հայերէնի քերականութեան վերջը յաւելուած մ'ալ ունի այս նոր

վերջին եզանակաւորմունքը ձեւած եւ հիմակուան կերպարանքն առած է։

Այս գաւառականն՝ որ արդէն ժամանակէ մ՚ի վեր մատենագրութեան առնուած ըլլալով բաւական կարեւորութիւն մը ստացած է եւ կրնայ ի գաւառականին հետ մրցելու չափ առաւելութիւններ ցուցնել, իրեն ունեցած եզականութեանցը հետ քանի մը մտադրութեան արժանի յատկութիւններուն համար կ՚արժէ քիչ մ՚աւելի մանրամասն ճանչնալ։ Սակայն այս տեղս յառաջ բերուած լեզուն իր բնական վիճակին մէջ դիտուած է, ինչպէս նաեւ նախընթաց գաւառականները. այսինքն մատենագրութեան նորոգութիւններէն անկախ, որ՝ ինչպէս ի գաւառականին՝ նոյնպէս ասոր մէջ ալ խառնաղանճ ոամկին խօսածէն բաւական տարբեր է։

1. Ընդունայ ու դերանունայ հոլովմանը մէջ առաջին աչքի զարնող յատկութիւնն է՝ բացառականն ու ներգոյականը։ — Բայց նախ միաք առնելու է որ այս գաւառականն ալ անուանց հոլովմունքը գլխաւորաբար է եւ — սեռականի կամ տրականի վերածած է, այս տարբերութեամբ՝ որ է առհասարակ սեռական շինողն է. (Ձերէ. Տըղէ. Ծերոյ. Մարդոյ.) իսկ — սեռականն է վերջաւորեալ անուանց յատուկ է բնդհանրապէս. (Քինոո. Ոզըմելո. Գինոյ. Ոզոմելոյ.) նմանապէս նոյն կանոնով՝ յոքն. Ից եւ — ից վերջերն ալ՝ որ այս տեղս կը տեսնենք[39]։ — Բացառականի կազմութիւն

լեզուին վրայ. (Արամեան լեզուին դասձ. տպ. Ամստերդա. 1711.) ուր միանգամայն քանի մը խժալուր երկրորդական գաւառականներ յառաջ բերուած կը գտնենք, որոնք իրենց դրացի ազգակիցներէն չհասկըցուելու չափ օտար են. ինչպես նաեւ ցայսօր ըսուն Ռուսիոյ քանի մը տեղուանքը՝ մերձաւոր հայազգիներուն անիմանալի հայերէն մը կը խօսուի։ — Պարսկահայոց երկրորդական գաւառական լեզուին վրայ քանի մը բան տես վերը՝ Ծան. 63։

39. Քանի մը ուրիշ կերպ կանոնաւոր հոլովմունք՝ որոշեալ բառերու սեպհական են, ինչպես նաեւ մեր մէջը. Օր-

անով օտարացած է հին եւ նոր հայերէնները՝ որ գրաբարի չէ եւ ոչ յբ. հոլովական վերջաւորութիւնները հաստատ կանոնով մը եզականի վրայ առած է՝ եւ միայն բացառական շինելու պահած. քենէ վերկայու. (քունեն ելաւ.) իրայ սրտէն, (իւր սրտէն.) պոռնէ կամ պռնէ, (տրնեն.) վրէսը, պուխը, (վրայէն, տակէն.) ոչ Աստուածմէ կը վախնայ[40]. եւայլն: (Ն գաւառականի մէջ ալ չէ եզ. բցո. մը կը լսուի տեղ տեղ. իսկ Գ գեո. տես ծան. 36:)

Ներգոյական հոլովը՝ եզ. եւ յբն. հաւասարապէս ոչ վերջով է[41]. Ս—ր—ո՛, ի լերին. ֆեղերքինոո—ը, ի գիւղորէս. ոբաննո՛, ի սմա. ենդոնդնո՛, յայլ

վայ, օրան. գոբվայ, տարան. ճալվայ, կէսօրան. ձմեռնվայ. ——վայ դէռ. եւայլն. եւ գարձեալ՝ էքսդվեն, այգուդ, վազուան. վազդվեն, յառաջուան. ——օվեն. հիմիկուընէ, հիմակուընէ. եւայլն:

40. Ա՛յսպէս ալ՝ Տիւէյը Ս—ւթ առաջ. տեզէն երերալէն յառաջ. ձախ չէ—էդդ, ձեռքէդ. մէկ գ—ռնէդ, խանութէ մը. էն գհէյը, անդիէն. հ—ռ—ղվէլէյ—. դրդ—նէլէյ—, լմընցնելէս. մէկ գ—ռ—ց, տարիէ մը. Ս—ւէլդ—յը գուս եկան, եկեղեցիէն ելան. Ե—ռ—ն—յը. ——ռնէլ—յը. գ—լ—յը եգը, տալէն եառը. ըլէ—ղ, ըլլալէն: Ա՛յս լ—լ—ղ գօռացաւ: Քէնդը գնդը՝ հարիր մարդ էգ—էդդ կ'ընկնին. (առ նուազն հարիւր հոգի եռեւէդ կ'իյնայ:) ընդնէդ կամ ընդնէդ. գէլէնէդ. ներնէդ. իմէմ. քեզմէ. անկէ. իսկ յոքն. մէջ՝ աշխարհաբար կամ գրաբար վերջաւորութեանց վրայ կու գայ էդ մասնիկը. Մ—ր գէ—էդ կամ մ—ր—ն—ր—նէդ, մարգիկներէ. ——ր—էդը, լեռներէն. գէլնէդ, ներնէդ, ընդ—նդէդ, մեզմէ, անոնցմէ: Կը գտնուի նաեւ գ—ռնէն, տրնէն. ընդնէ. գէլնէ. ներմէ. (Գ գեո. ներմէ:) — Նոր գրուածոց մէջ հասարակ բացառականն ալ է վերջով կը բացեցնէն:

41. Ո՛ր վերջով տրական եւ անկէ ներգոյական հոլով, ինչպէս յայտնի է, հին գրաբարի մէջ միայն քանի մը որոշեալ բառերու վրայ կը տեսնուէր. որուն մէկ զգծմունքը համարուեցաւ ե դարու մէջ ոմանց ուզելը՝ որ ընդհանուր ըլլայ. այնպէս որ շուտ գագրեցաւ այն նորութիւնը եւ ոչ յաջորդ դարերուն ընդունելի եղաւ: Կարելի է՝ հին ժամանակներն ալ որոշեալ գաւառականի մը յատուկ եղած ըլլայ՝ իբր ընդհանուր ներգոյականի ձեւ:

նոսիկ։ Իսկ բայերու ներգոյական՝ է՝ մասնիկաւ, որ վարը կը տեսնենք. ՔՆԵԼԷ ու ՂՐԲՆԵԼԷ. (ի ՆՆՋԵԼ եւ ի ՁԱՐԹՆՈՒԼ։)

Ցաքնակիի կազմութիւնն ալ բաւական տարբեր է ուրիշ գաւառականներէն, գլխաւորաբար ձեւոյ պէսպիսութեամբն ու հոլովմանց դրաբարէն խոտորելովը։ — Եր ու Ներ մասնիկները վանկերուն համրանքէն անկախ են ընդհանրապէս կամ ճիշդ կապակցութիւն չեն ցուցըներ. (տես քեր. 17, 18.) այսպէս ԾԱՓԷ՝ ԾԱՓԵՐ, ՃամբաներԴԱՂԻԵՐԷՆ, Ծաղկներուն. ԵԿՈՂԵՐԷ, ԵԿՈՂՆԵՐՈՒ. ԳՈՐԵՐՈՎ, տարիներով. ԱՐԴՆԵՐՈՒՄ, սրտերնուս մէջ. ԴԷՐՈՅԸՆԵՐ, եւայլն։ — Բայց մասնաւոր կերպով մը՝ Ներ կամ ընդ (երբեմն նաեւ եր) մասնիկը դիմորոշ յօդով միացած՝ այս լեզուին մէջ բաւական կ'ըլլայ յաքնակի առացական ձեւացընելու. ՅԵՆԸՆԵՐ, ձայներնիս. ՆՆՋԵՐ, ՆՆՋԵՐՆԻՍ. ՀԵՐՆԵՐԳ ՈՐԴԵՂ ա. Հայրերնիդ ՈՒՐ է. ՅԵՐԵՔՆԵՐԸ ԲԵՐԸՆԵՐԷՆ ԵՆ ԴՆՈՒՄ. ձեռաւրէնին բերանէն կը դնեն, եւայլն[42]։

Եր, Ներ յաքնակին՝ եզականին պէս կը հոլովի. ՀԱՐԳԵՐ. ԵՐԷ. ԵՐԷՑ. ԵՐՈՎ. բայց դրաբարի աւելի համեմատ է միւս ցեղերուն ԵՐՈ (ԵՐՑ) հոլովումը։

Ք յաքնակին ամիսովելի վերջաւորութեանց սեպհականած կ'ԵՐԵԱՅ. ԱՒՈՅ, ՅԱ. ԱՒԵՒ այսինքն ԱՒՈՅԻ. — ՆՒՒՑ, (պրս. բառ.) պատառ. ՅԱ. ՆՒՒԵՒ. — ՏՈՒՂՑ, (վրացի բառ.) փողոց. ՅԱ. ՏՈՒՂԻ. Նոյնպէս ԵՐԵՔԵ, մանկուներ. ԾԱՓԵՒ. ՃԱՒԵՒ. այսպէս ալ օտար բառերէն՝ ԱՂԵՒ. ՓՂԵՒ. ՏԱՂԱՒ. ՕՔԵՒՆՑ. (ՏՕՂՆԵՐ.

---

42. Այսպէս նաեւ՝ ԶԻՆԸՆԵՐ ՓԼԸՆԵՐ տանինք. ՎՐԸՆԵՐ պարտ տալ, (վրանին պարտ.) ԳԻՂԸՆԵՐԸՆԸ ԵՒԱՆ. (տեղերնին երեան.) ՓԼԸՆԵՐՎ անց են կենում, (գլխընուս վրայէն կ'անցնին.) ԻՒՈՒՆԵՐԸ տանի. (քներնիդ.) Բարի լիս ասի ու ՓՈՒԼՈՒՆԵՐԸ շնորհաւորի. (գալերնին.) Խիստ եք ՅԻՆԸՆԵՐԸ կարել. (չատ եք ձայներնիդ կարեր.) ԱՒՈՒՆԵՐ ՏՐԱՆԵՐԸ բերէք. (ըսածներնիդ մոքերնիդ բերէք.) ՀԱՂՆԵՐԷՆ կամ ՀԱՂԻՐԵՆԸ, (անոր կամ անոնց մտադրէն.) ԱՐԴՆԵՐՈՒՄ արին. (սրտերնուս մէջ արին.) ԱՂՆԻԲՈՒՄ լիս, (աչքերնուս մէջ լցս.) ԲԻՒՆԵՐԸ. ԾՈՂՆԵՐԸ. ԲՈՒԲՆԵՐԸ. ԼԻՂՆԵՐԸ, (լեզուներն.) եւայլն։ — Ցես նաեւ գ գւս. երես 185։

օգտներու։) Նոյնպէս յօդ առած առեն՝ ակռս. փէդ. ֆալն. (տես քեր. երես 281.) որ և գաւառականին ալ սովորական ամփոփումն է։

Ուրիշ բազմադիմի յատկանիշներուն մէջ անօրինակ երեւոյթ մըն է՝ կրկին յատկանիշները, մանաւանդ երբ որ գրաբար ձեւով յատկանիշի վրայ նորէն գրաբար հոլովակերտ մասնիկներ կ՚աւելնան. զրօրինակ. Տէր. յատ. փէր-ի. սեռ. փէր-ոյ[43]. բցո. փէր-ոյն-էդ. (յօդով՝ փէր-ոյնդէդ։) Եկեղեցի, սեռ. եկեղեցւոյ. բցո. եկեղեցւոյնդէդ. ներգոյ. եկեղեցւո՛մը։ Ձիւն. սեռ. ձիւնոյ. բցո. ձիւնոյնդէդ։ Նոյնպէս՝ ինձնոյնը, կանանոյն. կանանոյդ. ֆէլանոյդ, գայլոյդ. մըդզիերոյդ, մարդկան. ոջխիերոյնդէդ. յաղկանց. կամ՝ շնըդոյ. ֆէլըդոյ։

Ցոքնականի պղեւայլ ձեւերը յաջորդ բառերուն վրայ կը տեսնուին. Ծանոթ[44], տներ. պեղտանոյ, տեղեայ. ընկերթոյդ, ընկերայ. ֆվերթոյդ, քերոյ. Նոյնպէս՝ փոքրոյդ, ֆեղոյդ, երէրոյդոյ[45]. տներցւոյ, եւայլն։ Ձո՛, յաք. յո՛ռ. կրկին յաք. յո՛ռներ։ Դերանուններէն՝ Էկողներն ովքե՞ր են. (որո՞նք են։)

Ան եւ գ գաւառականներու հետ հասարակ ունի ֊ փոխանակ ֊՝ քանի մը բառի վրայ, (որ նախնեաց ոամկօրէնին ալ հասարակ էր.) մեկ ֊անէ՛ը. երէո՛ը[46]. պա՛, պահ. ղինֆո, զէնք. հոֆո, հոգ. քաղէ՛ո. — յաքն. պա՛եր. քաղնաներ՛ը, բաղնիքներու մէջ. եւայլն։

---

43. Նոր հայերէն լեզուն, ինչպէս նաեւ նախնեաց ոամկօրէնը, ֊ գիրն այն առեն կը պահէն յատկանիկ հոլովիներուն մէջ՝ երբ որ եզակի ուղղականն ալ ֊էով ձեւացած է. ձեռ֊ եր. գր֊եր։ Իսկ Իզմիրցիներ, Թէլլո՛անֆներ կրկին յատկանիշներն ընտիր չեն համարուիր։

44. Ծես գ գաւառական՝ հոֆոպան, մըդնոպան. (հոգիք, մարմինք.) եւ քեր. երես 301։

45. Կը համեմատուին աշխարհաբարի սովորականներուն՝ առանց. լոքոյ. որ յառաջներն առանց նուի էին. այոյ. լոքոյ։ Իսկ եզակի փէրոնէ. (տիրոջ) եւ նման ն յաւելուածովիները զուտ ոամկական կը համարինք։

46. Երէո՛ բառին վրայ ֊ կ՚աւելնայ հոն՝ ուր մեր գաւառականը ֊ կ՚աւելցընէ. տես քեր. 122։

Քանի մը Հոլովման օրինակներէ՝ աւելի պայծառ դիտել կու տան այս լեզուին կազմուածքները։

Եզակի.	Մ–ղ.	Արէ–ն.	Գէ–ղջի.	Երեխայ–ն.
Ո. Հ.	Մարդ.	Արին.	Գեղջի.	Երեխէն.
Ս. Տ.	Մարդի.	Արնի.	Գեղջու.	Երեխին.
Բց–.	Մարդից.	Արնից.	Գեղջուց.	Երեխիցը.
Գր.	Մարդով.	Արնով.	Գեղջով.	Երեխովը.
Ներգ.	Մարդում.	Արնում.	Գեղջում.	Երեխումը.
Յոգնակի.				
Ո. Հ.	Մարդեր.	Արներ.	Գեղջիք.	Երեխէքը.
Ս. Տ.	Մարդերի.	Արների.	Գեղջոնց.	Երեխէքանցը[47].
Բց–.	Մարդերից.	Արներից.	Գեղջոնցից.	— քանցիցը.
Գր.	Մարդերով.	Արներով.	Գեղջըցով.	Երեխէքովը.
Ներգ.	Մարդերում.	Արներում.	Գեղջըցում.	Երեխէքումը.

Եզ. Ս–.	Ց. Ս–.	Եզ. Այ–.	Ց. Այ–.
Ո–ղ. Սա.	Սրանք.	Էս.	Էստուանք.
Ս–. Սրա.	Սրանց.	Էստուա.	Էստուանց.
Տ. Հ. Սրան.	Սրանց.	Էստուա.	Էստուանց.
Բց–. Սրանից.	Սրանցնից.	Էստուանից.	Էստուանցից.
Գր. Սրանով.	Սրանցնով[48].	Էստով.	Էստուանցնով.
Ներգ. Սրանում.	Սրանցնում.	Էստում.	Էստուանցնում.

Քանի մը տեղ յիշեցինք Ցրականէ-Հայերականը, (այսինքն տրականին Հայերականի տեղ գործածութիւնը,) որ ամէնէն աւելի այս գաւառականին մէջ գործածական՝ մանաւանդ թէ բուն սովորականն է. Հէ–անդնեղէն բժշկում էր. (հիւանդները կըբժշկէր.) Գիւղ ա գառնում՝ մարդէ պատառում. (գայլ կ'ըլլայ ու մարդ կը պատառէ.) Իրանց սպանիր. (զիրենք սպաննէ[49].)

---

47. Գրաւոր լեզուին մէջ կը գանենք՝ Երէխանց։

48. Սրանցնով, Էստուանցնով գործականին, եւ Էստուանցնում եւայլն ներգոյականին մէջ հին յօրինականակերպ նէ մասնիկն ալ մնած է. իբրեւ թէ ԿԼ. ուղղ. եղած ըլլար Էստուանցնէ։

49. Նշմարէս, Որէս ուզում եա՞ քո ծառէն ըլի. (Ջիջերնէս զով որ կ'ուզես։) Որդ–ը տարան. (զորդիդ.) Երէ–էն (կամ

— Ա.յդ տրականէ-Հայցականին հետ հասարակօրէն սեռականն ալ կը նոյնանայ, եւ կ'ելլէ պարակերէն հոլովոյ ճիշդ նմանութիւն մը[50]. զրօրինակ. սեռ. Նրանց քիրը, (անոնց քոյրը.) տրկ. Նրանց տվեց, (անոնց տուաւ.) հյց. Նրանց առան. (զանոնք առին.) — սեռ. Էրբ եառելից. տրկ. Էրբ սիրտ դրին. (սիրտ տուին.) հյց. Էրբ տեսնելիս: Իսկ տրականէ-բացառական է՝ (միւս ցեղերուն մէջ աւելի յաճախ,) Նրա տո՝ չեն դուս գալիս. (անոր վախէն դուրս չեն ելլեր:)

2. Նախդիրներէն խոպան անհետ եղած են[51]. որն որ անով մանաւանդ աւելի զգալի է այս գաւառական-նին մէջ՝ որ շատ տեղ գոհ եղած է միայն գրաբար հոլովի մը նախդիրը կորել՝ առանց ուրիշ ձեւերու դիմելու, ինչպէս ուրիշ գաւառականք. զրօրինակ. Հայը իր պըմբրդո-ըլլ-ն ապաւինելով՝ կ՚ո՝ է դուս գնում. (իր քաջութեանը վստահանալով՝ կռուի կ'ելլէ:) Մենք էլ Ա՝ոո՝ո՝ն կ'ապաղաչենք՝ որ ձեր միրը հազար ըլլի. (առ Աստուած:) Իրանց տանը մեում են՝ շվաքի տակին. (իրենց տանը մէջ՝ շուքին տակը:) Թէ չէ՝ ո՝ ճար ըլլեր. (եթէ ձեռքս ճար մ՚ըլլար:) — Ո՞ւմ ճո՝ն ընկնիմ. (զո՞ր պարանոցաւ:) Չի՝ ո՝ն ընկնէրովը փաթաթվում. (չի՝ փաթթուիր ոտուրներուն:) Գըլխովը ման տանը. (զգլխովդ:) — Ա.յսպէս ամէն գաւ-

Էրկին) սպանել՝ մեի գլուխն էլ հրես ոսկս տակին է. (երկուքն սպանած եմ, մէկուն գլուխն ալ ահա ոտքիս տակն է:) Հոս Էրկո՝ո՝ն՝ գրաբար Էրկո՝ո՝ն՝ին վերաբերութիւն չունի, այլ Էրկո՝ո՝ թուական անուան տրականէ-Հայցականն է՝ ն յօդով:

50. Պարակ. լեզուին հոլովմանցը մէջ՝ սեռականը, տրականն ու հայցականը ճշդիւ նոյն են՝ եզակի եւ յոգնակի:

51. Բաց ի քանի մը մնակեալ ձեւերէ. (ինչպէս նաեւ Ա եւ Բ գաւառականներուն մէջ.) Վազ է վազ: Հիանը բաց էին թողել ու գարվէր գարիդուս քշում: Իմանք ալ հնչման խանգարմամբ անկայուն եղած կ'երեւան. ինչպէս կարծենք այս խօսքերուն մէջ. Քվոր ասածն անկաշվեր արաւ, (քրոջն ըսածն անփոյթ ըրաւ.) այսինքն ո՝նչ է վայր: Էրերի արանքովը փորըսող ըլլիս. (այրերու մէջերէն սողալով.) այսինքն փո՝ր է ո՝ւղ: Հաշնըվեր ընկնիլ.

առականէ աւելի ասոր մէջ դեռ կենդանի են բան իւ-
միք՝ գրաբարի ներգոյական ու պարառականի հոլովիւ-
րը՝ բայց միշտ աննախադիր[52]. (մեր մէջն աւելի ընտա-
նեկան լեզուի յատուկ է ասոր նման պարառականի
գործածութիւն մը։) Աննախադիր հայցականն ու բա-
ռականը ինքնին յայտնի են։

Հոլովիներուն նոյնաձեւութիւնը եւ նախադրու-
թեանց խնդրառութեան տարբերութիւնը գլխաւո-
րաբար դերանունաց վրայ կը տեսնուի. այսպէս. Իրէ
վրէն. (իրարու վրայ.) առանց էն. (անոր.) ռմկ. ինը
գետրայ. (անոր ներքեւ։) Ինչ վրայ. Ոեղ վրայ. Ոեղ համար.
Յեղ վրայ. Յեղ համար. Ոեղ պէս. քանց նբան. (քան
զնա.) — ւո հետը. ես մօտ. ինձ մօտ. նբայ մօտ,
(քով։) Իակ իրրեւ մէկ բառ նկատուած են՝ Ս—ի ո—
չի—ոնի ձէնը, (ողբի լացքի.) Հաղալ մաղալու ձէներ։
Սէլայ գլխին մտիկ չտվեց, (գլխէն գլխէն. առած ապա-
կին չնայեցաւ։) Ա—ո—կ օրօրոցիկի պէս։ Մեր ագի ո—

---

52. Օրինակներս աւելի կը բացայայտեն այս դ գտա-
ռականին աննախադիր ներգոյականն ու պարառականը։ Կըմ-
կնաս. (քովը։) Հիմիկ կ՚ես—ես—ինք ենք, կամ ճամփի կ՚ես-
ինք ենք։
Ձորս օրվայ դիմի։ Գիւղ-գիմի, (ի շինամիջի։) Դրանց հոգին
սրանց յետ-ին ա։ Թուրը յետ-ին՝ միջըներուն անց կացաւ կանգ-
նեց. (միջերնիս անցաւ կեցաւ։) Սարի գլխին մէկ լիս պեւացել։
Ներան իր գոհին հաստատ պահիր։ Ծիան ա ձ—ին, հետն ա
ր—ին։ Մին երկու աղքատ-ուղքատ էլ կանգնեցին գ—ը-
ու քօշըները կ՚ոգ—ին՝ գրից էին անում. (գրան մէջը կեցան
եւ կօշկին թեւերնուն տակն առած՝ կը խօսակցէին։) Տես
քեր. 66, 4. եւ 470-473։ Արմաւի գլուխը անց կացրեց. (գաշ-
տէն անցուց. գ—ը, տճկ. տ—ը։) Ծովի —ի—վ սկսեց քալիլ.
(ջափամբ։) Պարանն ընկաւ ճ—ը։ Շվաբը ընկել էր նրանց գլխի
վ—ը. (շուքն ինկեր էր։) Իրերի —ռ—ն—ր—ը, գետնի գ—ի—վը
ճամպարտ բաց անիլ. (մէկերէն, տակէն։) Ինչ գլ—ը անց էր
կացել. (գլխէս անցածը։) Սիրտս ի—ր—ո—վ դուս ա գալիս. (բերնէս
կ՚ելլէ։) Աչխարհք —լ—ր—ո—վ էր դիպչում. (աչխարհք իրար
կ՚անցներ։) Հէնց աներկ կորնըը —լ—ը ընկան. (աներես
ծայրերն աչքին հանդիպելուն պես.) Ձիու աշ—ը ընկնիլ,
եւալն. — որոնցմէ ամենը դրաբար է, ընդ եւ —ո— նախդիրնե-
րուն կը պատասխանեն։ — Տես նախնեաց առակօրէնն՝ Ի՛
գ—ը անցանէր. (վերը՝ երես 152. ծան. 10։)

ոՀի. (գրբր. ազգի եւ տակի։) Էն մարդն ամուով տարով քո ՀՀ ՀՀ Հոգի վըայ ա էլել։ Տես քեր. 521։

3. Ցօդի գործածութիւնը գլխաւորաբար անով կը տարբերի մեր սովորականէն՝ որ ուղղականի մէջ մեզմ աւելի՝ իսկ վերջաՀոլովներու մէջ նուազ է յօդի յաւելուածը։ Գարձեալ սասցական յօդը գերանուանց դէմքէն անկախ է Հատարակօրէն. ինչպէս նախնեաց ամկօրէնին մէջ յաճախ էր։ Օրինակներն աւելի բացայայտ կը ցուցընեն յօդին գործածութիւնը։ Ասուածուն վառք տվեց։ Իմ մերը ու աղբէրներս. իմ տղերքանցովը. քո հետը. քո օրումը, (քոս օրովգ.) որի մէջումը։ Կուտ ունիս՝ էս Հաւի առաջն ածիր. (քոս Հաւիդ առջեւը ցանէ։) Ողբրվելը արիւնը ջուր ա դառնում. (խեղճին արիւնը ջուր կը դառնայ։) Քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը Հանիր. (քեզի ծուռ նայողին աչքը Հանէ։) Քանի մը բառի վըայ անբաժին եղած է ն յօդը. այսպէս. Հէրնըմէր, (Հայրուսայր.) էսդինումը. էնդինիցը, (ասդին, ասնդիէն.) եւ կ'բսուի՝ Հէրնըմէր-գ մի տեսնես. քո լուծնուկամ-դ պատրաստիր. (գլուծ եւ գկամն։) Իսկ քունը, (քուկդ, գրբր. քոյն) գերանուան եւ յեռնէ յեռ (ձեռքէ ձեռք) մակբայակերպին մէջ գրաբարէ մնացած է ն գիրը։ — Ցուցականներով կազմուած են՝ հրէս, հրէն, (հնագոյն՝ հօրէս, հօրէդ, հօրէն.) աւասիկ, եւ է՝, էն՝ որ մակբայակերպ են. Մուխն էն՝ գետինը առաւ. Գիշերն է՝ Հասել ա։

4. Մասնական անուանց մէջէն յատուկ կազմութիւն ունին բաղադրեալները. ինչքին, (մէկը գմէկ.) սեռ. ինչքի. տր. ինչը տիկ[53]։ — Ոչխն (ռմկ. օչխն) չխմանայ, (մէկը.) էչխն չխոզեց, (բան մը։) Էլ օր, (մէկալն օր. գրբ. այլ։) — Էլ է՝, էլ էդ[54], (ինքն,

53. Կամ գարձեալ՝ Մեկը մեկի եղելիցը. (իբարու եաեւէ.) Մեկը մեկին ձէն են տալիս. (իրարու ձայն կու տան։) Ստորադրն գրուածոց մէջ՝ մեկմեկու։

54. Էլ է՝, էլ էդ կամ էլ էդ բաղադրութեանց մեկնութիւնը հետեւեալն է։ — Էդ՝ նախնեաց ամկօրէնին հէդ

դարձեալ նոյնը. կայ Գ գւռ. ալ՝ ալ։) էլլ, (դարձեալ. նախնեաց ամբ. այլվ։) Մեկ-էկներին սպանելը. (մեկալները։) — Ո՞վ հարցականին հոլովումն է՝ նշ. Ո. Հ. ո՞վ. Ս. Տ. ո՞ր, (ո՞ճ.) Բ. ո՞ւմ՞ց, (ո՞ւմ՞.) Գ. ո՞ւմ՞վ. Ն. ո՞ւմ՞ր։ Յաքն. Ովքե՞ր. ո՞ց. եւայլն։

5. Հոլովմունքներէն առաջի նորանշան երեւոյթները կ'ընծայեցընեն այս հայերէնին բայերուն խնամարհմունքը, մանաւանդ պարզ ժամանակներու տեղ կերպ կերպ նորանոր բաղադրեալներու դործածութեամբ. որոնց քով պարզերուն հաղիւ թէ երկրորդական կիրառութիւն մը կը մնայ։ Եւ նախ՝ ահա մանկաւ ձեւացած ներկ. եւ անկատարը, եւ անոնցմէ բաղադրեալ ժամանակները. Ծնո՞ւ նշ. ք՞նո՞ւ ա[55]. ղ՞նո՞ւ ա. ի՞ջդնո՞ւ ենէ. ասո՞ւ ենէ. երվո՞ւ էին. ըլե՞ն պոռիկնո՞ւ. (կը ծնամ. կ'երթայ. կը դայ. կը կարդաք. կ'բսենք. կ'այբէին. չեն պղտիկնար։) Ջանըհան ենէ ըլո՞ւ, (ոգեսպառ կ'բլլանք. հոգինիս կ'ելլէ.) չէ ք՞նվե՞ւ. (չի նեղուիր։) Փող են պհանո՞ւ մեզմանուա՞ խլո՞ւ են. (դրամ աեւանեն վըրանիս՝ կը կորզեն։) Հերը ձեզնո՞ւ էլ էր՝ դուս չէին ք՞նո՞ւ. (թէեւ հայրը ծեծէր ալ՝ դուրս չէին ելլեր։) քնած էր ըլո՞ւ. (քնացած կ'բլլար։) Երկրորդական ծնացած են՝ (բնաւորութիւն կամ սովորութիւն ցուցընելու համար) կո՞ խօսա՞ւ. կո՞ ծեր. կը ծեր. կը գա՞ւ. կ'սեբէին, եւայլն. կան նաեւ առանց

բառն է, որ կը նշանակէր՝ հեղ, անգամ. (Քեր. եր. 130.) եւ դեռ այսօր կ'ըսուի՝ Մեկ էր ելայ մոիկ սամ. (գոնէ հեղ մը, մէկ հեղ ըլլայ նայիմ։) Ըսա այսմ՝ եւ էր՝ (բան նախն. այլ հեր, եւ հեր.) սկզբնաբար կը նշանակէր՝ ուրիշ հեղ, միւս անգամ. եւ հիմայ կը նշանակէ՝ դարձեալ, հեղ մ'ալ, միւսանգամ։ Ըստ մակբայակերպը, որ սկսած է հիմայ եւ էր հնչուիլ եւ գրուիլ, կը տեսնուի՝ որ ժամանակաւ մասնական անուն եղած է. դարձեալ նոյնը, ինքը նշանակութեամբ, (իբրեւ այլ այր.) եւ ասոր նմանութեամբը կազմուած կ'երեւայ առաջին դէմք ալ՝ եւ ե-, սոյն ինքն։

55. Մաքուր դրաւորի մէջ կը գործածէն՝ գնում է. չէ ծնում. փոխանակ՝ — եւ չէ. իսկ հնագոյն ռամկական դրուածոց մէջ՝ նաեւ —ւ, —ն, եւայլն, փիկ. նշ, նն,

կը, կո՜ մանկանց յատուկ բայաւորութեան ձեւեր՝ ինչպէս ուրիշ գաւառականներու մէջ ալ կը տեսնուի։ — Ա՛յս կազմութեան ծագումն ու հաւանական մեկնութիւնը հետեւեալն է։ Ո՞ր բայակերտ մասնիկը՝ նոյն գաւառականին հոլովմանց ներգոյականն է. եւ խօսո՜ւմ եմ. ըլո՜ւմ ա. վէն երվո՜ւմ, այնպէս մերձաւոր ներկայ եւ անկատար են՝ ինչպէս գրաբար անեռեւոյթ ներգոյականով՝ է խօսել եմ. յօծել էր. է ձաղկել էր. է լինել ե. վէն յայբել. (խօսելու հետ եմ. ածելու, ծաղկելու վրայ էր, եւայլն։) Ինչպէս նաեւ վերը մանկական համար բսինք[56]. (երես 172. տես եւ քեր. երես 87։)

Ուրիշ ներգոյական մ՚ալ է՝ լի՜, որ բայերու կազմուածքին մէջ մեծ պաշտօն կը վարէ։ Ջորօրինակ. Մէկ պեռնելի՜՝ աղբեր ենք գառնում. (մէկ տեսնելու՝ եղբայր կ՚երլանք.)[57] ամէն մէկ գալի՜. (ամէն գալու

---

56. Կարծենք թէ կը գժուարանայ մեկնութիւնը՝ եթէ ես՜ մանկաւ բայաւոն ենթադրել ուզենք, միշտ աննախադէպ. իրրեւ թէ ի խօսե՜ս եմ. վէն յայբե՜ս. (ինչպէս որ Ա գաւառականին մէջ հետքը կայ ձեացած բայանուամբ՝ Հ՚երցո՜ւթ եղէր. (այսինքն՝ հարցուցեր։) Մի՞ա դնելու է՝ որ այդ ե՜մով բաղադրեալ ժամանակներն անեռեւութին կամ կանոնաւոր ժամանակներուն վրայէն կը ձեւանան. (Երթում. գնում. գնում. խմանում. գառնում. լալցնում. երթնանում. կորչում.) ուր որ բայանուան մասնիկներն անկանոն ժամանակներու օրինքովը կը գրուին՝ կորցուումն. գնացումն. գնացող. լալցրել. երթնացեր. կորած. (լացուցեր. արթնցեր. կորսուած։)

Խնդրոյս փոքր լուսաւորութիւն մ՚ալ կրնայ տալ Ջուղայեցւոց ասմունքի բաղադրեալ ահմ. ներկայ ժամանակը, Գո՜ւն գնալմա՜ն. (հնչ. կո՜ւն գնալմա՜ն.) այսինքն՝ գալն գնալման է. (գալը կու գայ)։

57. Դառնալ բայն ըւլալու, եւ լինել՝ ընելու նշանակութեամբ շատ յաճախ է այս ցեղին մէջ. Փողի տեր լեմ գառնամ. (տարկի տեր չեմ ըլլար.) այսպէս ալ՝ թագաւոր գառնա՜մ. (եղաւ.) ձեր գառնալ. հարիր տարեկան գառնալ. երկու կարգ գառնա՜ն. (երկու կարգ եղան.) եւայլն։ Բարեկամներս կասկածելի՜ լինեմ. (բարեկամներս կասկածելի՜ ընեմ.) Բռնաւորին կապել խոնարհեցրել՝ կասու՜ն եին լինել՝ Որ մեզ իրանց ծառայ լինեն։ Էս տեղումը ինչ ես լինո՜ւմ մնում. (հոս ինչ կ՚ընես մնում։) Ուզեցաւ որ իրանց էլ ընկեր լինի։

կամ գալուն:) — Այս աննախադիր ներգոյականին ծագումը բացայայտ կը տեսնուի միւս գաւառականներուն մէջ. (տես քեր. 471:) Բայց դերբ. տեսանելոյս ձեւն որ ա-նոնց մէջ լը-ը եղած է, այս ցեղին մէջ լ- կը հնչէ բատ սովորութեան: Բայց ասկէ՝ - յօդն անբաժին եւ ընդհանուր եղած է այդ դերբային վրայ, եւ ամէն դէմքի եւ ամէն դէպքի մէջ անփոփոխ կը մնայ: Գրեթէ ամբողջ գործածութիւնն է՝ 1. Ներեւոյթի ներգոյական. քնելէ- ու ըրբնելէ-. (ի ննջել եւ ի զարթնուլ:) Մուխը գետինն -նելէ: Հինգ լիսը քաղվելէ-. (լոյսը ծագելուն պէս:) 2. Ընդունել. ապառնի. Ջուր ծաղվելէ- չի բլլար. (Ջուր ճարուելու չ'ըլլար. Ջուր չի կրնար ճարուիլ:) Մեր չունենաս լայ՝ դու ըզ ընէլէ-. Հէր չունենաս դայ՝ դու կոչնէլէ-. (դուն լալու ես. դուն կսկծալու ես:) Մազէ կարմիջովը անդ կենալէ- տեղը. (մազէ կամրջէն անցնելու տեղն:) 3. Տալ, ֆալ եւ երբեմն լալ միամանիներուն յարակատարն ու գերակատարը. Լխադէմը կարմրին էր պալէ-[58]. (արշալոյսը կարմրած էր կամ կը կարմրէր.) — այնպէս՝ որ պալ եւ ֆալ բայերուն մէջ սկմ. ներկայ՝ յարակատարի հետ եւ անկատար՝ գերակատարի հետ կը նոյնանան. վասնզի այս երկու բայերն -ամ մանիկ չեն առնուր:

Եւ անցեալին գործածութիւնը ի գաւառականին

Ուր անոր հակառակ ի գաւառականի մէջ ասիկը հին գրաբարի նման կը խօսի ընէլ բայով՝ նաեւ սովորական լինել բային տեղ. Տղիս հագուստ էի ընէր. եւսյնն:

Սաորին գարերէն ալ երբեմն կը գանուի՝ Երեսին գոյնն կարմիր պառնայ. (լինի:) Ասաց յերեցն՝ թէ պատարագ մի ինձ լինի, եւ մեկալ օրն լինայ. (արա. արար:)

58. Տալ, ֆալ եւ երբեմն լալ միամանիներուն -ամ մասնական տեղ ալ կ'առնուն. ուստի՝ Իրան ի պալէ-. իրան մօտ ի- ֆալէ-, թէ սկմ. ներկայ են եւ թէ յարակատար: Այսպէս ալ սկմ. անկատար՝ Խնամամ էին ու ձափ պալէ-, ասում, խաղում, պար ֆալէ-. (կը խնդային ու ծափ կը զարնէին, կ'ըսէին, կը խաղային, կը պարէին:) Բայց կ'ըսուի նաեւ՝ Հարիւր տեղակ որ մէկ էլ էին գվալ՝ կ'առնէր. (Հարիւրի տեղ մէկ ալ տուած ըլլային՝ կ'առնէր:)

եր անցեալէն շատ աւելի յաճախ է, եւ ըմբ (ըլլալ) էականով ալ բաղադրութիւններ կու տայ [59]. զորօրինակ. Կ'ըլլի որ էս քարերի տակին տափ ըմբ ֆոյել. (կարելի է թէ այս քարերուն տակը ղօղած ըլլան:) Իակ ած անցեալը ծանօթ գործածութիւններէն զատ տարբեր կիրառութիւն մ'ալ ունի. Աֆողը պէտք է քառնած: Իրանցից ի՞նչ պէտք է ըռուդած. (իրենցմէ ի՞նչ պէտք է պահել:) Ո՞մ աչքը պէտք է հառնած: Միս չպէտք եր ֆերած:

Աւասիկ միւս բաղադրեալ ժամանակները: Ի՞նչ կ'ըլլէր մի եաի եէ+ եկիլ. (քիչ մ'ուշ եկած ըլլայիք:) Սէլ հո՝ սկի լըճած չի էս դինումը. (իսկ սայլ երբէք լսուած չէ այս կողմը:) Քար չկար՝ որ արիւնաթաթախ ընկէր եըճած. (եղած չըլլար:) Որ ըռըննած ըմբ ելճած. (որ արձնցած ըլլայ:) Դամբը մէկ քարի է դէդած եկիլ [60]. (ուրիշը քարի մը դպած է եղեր:) Շատ ճէն լաց եկիլ: — Հէնց էն ա սուգը պըձնելով էր. (հազիւ թէ ողբը լմընցնալու վրայ էր:) [61]

Բայերու խոնարհմանց մէջ երեւելի խորոց մ'ալ՝ որով այս Դ գաւառականը գրաբար Հայերէնէն եւ նորոց մէջ գլխաւորաբար Ր գաւառականէն կը բաժանուի, ներգործականի եւ կրաւորականի ձեւն է: Ցայսմ մասին այս գաւառականը միօրինակութեան սկիզբը շատ պինդ բռնած, եւ բնդհանրապէս բայերու երկու

---

59. Որովհետեւ իլ աներեւոյթին էլ հնչում առած է, անցեալը համարձակ իլ՝ ձեւով կը շինայ՝ առանց աներեւութին հետ խառնակելու: Նոյնն ըստ մասին իմանալու է և գեռ. համար ալ: Բայց կայ նաեւ՝ ռնվ-ըիլ. (վարը՝ ծան. 72:)

60. Գրաւոր լեզուի մէջ՝ եվ-լ: — Դ-մէ, պրսկ. բառ է, եւ կը նշանակէ՝ վարմ. ցանց. որոգայթ:

61. Այսպէս նաեւ այս բաղադրեալ ժամանակները. Ա-ռ-մ՝ լ'ըլէ-. Խոր-վէ-մ՝ լ'ըլէ. Իրան ռ-ռնո-մ՝ ըմբ. (տճկ. Եօլ տէ-իյոր օլ-ըր-ըր:) Նրանց սիրտ ըմբ փ-լէ-. (տալու ըլլան.) Լիան ու մութը դեռ չէ բ-ռնվըճած ըլ-մ՝. (չի զատուիր.) Թէ որ մարդ եէր եվիլ՝ Ցորնի ամրարն էն ա ւէվիլվ եր՝ որ մեզ իմաց արին թէ... (լցուելու վրայ էր:) Ինչ կրակ — ֆ-լ-պղխներիս, կամ՝ ինչ — ֆ-լ-ցօ-ի:

*սեռին ալ միևնոյն ձևը պահած կը տեսնուի. կրաւորականը ներգործականէն գաւառլու համար միայն վ կամ – գիրը դնելով ու վերցրնելով։ Ա.յսպէս ներգ. խ–բէց, կրբ. խ–բվէց. նոյնպէս լվէց. բ–ցվէց. — ձնէց, ձնվէց, (ծնաւ.) — երեցէ+, երվեցէ+. — ղրկեցէ+, ղրկվեցէ+. — ղ–բեցէ, ղ–բվեցէ. — փչո՞ւ են, փչվո՞ւ են։ Ձեղքնեբն իմաստէն կ'որոշուին. Մ–ընէց, (մ–ինչաւ.) –պբեցէ. վբէն ի–փեցէ[62]. (վբան թափեցան.) Ջ.բերը խոր տափուտը կ–ձնեցէ. (խոր դաշտին վբայ կեցան.) եւայլն։ Նոյն կերպով հրամայականն ալ. ներգ. Ն.բան –պ–նէ՛ք՝ մեզ պ–նէ՛ք. (զանիկա սպաննէ՝ մեզ պահէ.) կրբ. –պ–նվէ՛ք. պ–նվէ՛ք. — օբհնէ՛ք. ի–ղէ՛ք. (օբհնէ. թաղէ.) կ–ղէ՛ք էդ շներին, (կապէ այդ շները.) ա–մէ՛ք փեկ. ա–մէ՛ք. որով հրամայականն արգելականին հետ կը նոյնանայ. մ՛ պ–նէք, մ՛ պ–նվէք.—մ՛ կ–ղէք, մ՛ կ–պ–վէք. եւայլն։ Նախնեաց ամկօբէնին մէջ կրաւորական կերպներբ նոյն ձեւով կը գտնուին քիչ տեղ. Ո–ղջ–մէք. կ–ո–ւ՛ք։ — Քանի մը բայ ալ մեր (գրաբարին) *սովորականին հակառակ՝ ներգործական կամ կրաւորական ձեւով է. Նայեմ. –ռնեմ. (ընդ–ռնեցի.) –կ–նեմ. (–կ–նեցէ.) խօսամ, կար. խօսեց. (ինչպէս նաեւ թողամ, ի–ղեցի։) Ա.ռնեմ կար. ա–ւայ. ա–ռաւ, (առի, առին.) կրբ. ա–վայ. ա–վաւ. մարդ –ղ–բի–, (չղարկեց.) լ–վի. (լուի.) բ–կվո՞ւ եմ. եւայլն։ (Թիւ 5, ծ. 77, 78։) Կրկին խոնարհմունքներէն յիշատակենք՝

Կար. Ա.ի, ասաւ կամ ասեցի, ասեց.
,, Թողի, թողաւ ,, թողեցի, թողեց.
Հբմյ. Ա.ծա՛ կամ ածի՛ր. (գրբր. ած.)

Ըսինք՝ "ընդհանրապէս,, վանդի խոտորմունքն ալ բաւական չաճախ է, մանաւանդ դրաւոր լեզուին մէջ։

Մեր բացատական ձեւին տեղ (Քեր. 231.) այս գաւառականն անեբեւոյթը հաստատ պահած է հնադոյն ձեւով. այսինքն՝ լ փոխանակ բէի[63], (ինչպէս

62. Բայց ծանօթ է նաեւ՝ ի–փէցա–, ի–պէցան, եւայլն։

63. Տես վերը՝ երես 178, ծանօթ. 17։

նաեւ բնդունն. անցեալին մէջ.) չի դէմռնալ. չես խմռնալ. չի գալ. չի լալցնել, (լացըներ.) չի ըլլալ. չեր ըլլալ, (ըլլար.) չեմ խօսալ, (կրնար.) չեն գնալ. չեն գործել. եղպէս փորս անիլ չի ըլլալ[64]. — մերձաւոր ներկայ՝ չէ ըլռմ. չեմ խմռնամ. եւայլն: Սակայն այս չմտածելին այս ցեղին մէջ զատ բառ եղած է եւ բայէն կը բաժնուի. Ընչի՞ չէ սրանց էլ քով ըռլռա. (ինչո՞ւ առանք ալ չարձակես:) Չէ պէտք է վեր կենաս: Չէ՛ արեց: Ոտներս չէ՛ պար գան: Ծերի դնչին էլ չեն մոիկ գալմ. (Ծերուն երեսն ալ չեն նայիր:) Նոյնպէս արդելականը. Չ գնալ, մի երթար. Չ առնել, մի բանր. Չ վճռել կամ վճռել չէ. բայց յորնակին ուրիշ բացատականներուն պէս անեղեւութով եւ էական բայով ձեւացած ամփոփուած կը գտնուի. Մէ՛ մոիկ անիլ. (մի մոիկ ընէք, եւ կը նշանակէ՝ մի դիտէք, մի նայիք.) Մէ՛ երեւալ. Մէ՛ նայիլ, կամ նայիլ մէ՛. վախիլ մէ՛: — Ա՛յդ վճռէ՛լ չ ձեւը բարձրագոյն հնութեան մը մնացորդ կը համարինք. ինչպէս նաեւ նոյն հնագոյն ձեւով կ'բանեն երբեմն՝ ելա՛ ու, (չեղաւ. գրբր. եղբայրս ու.) Մեռնի՛մ ու՝ ընչանք մի աչքս նրան հանի. (չմեռնիմ՝ մինչեւ որ մէյ մը աչքս անոր հանի:) Մեր գլխիցը ու պոխ: Ինչ կնանունց հալն էր՝ Ամառած ու չհանց պայ, կամ նաեւ՝ չհանց պայ. (չցուցընէ:) Էն օրը գնայ՝ ու եղ քայ: Ա՛յսպէս ուրիշ քանի մը հնութեանց հետ նաեւ ու բառը՝ ամենէն աւելի այս ցեղին մէջ մնացած կ'երեւայ. (որ Ի գաւառականին մէջ բոլորովին անհետ եղած է:) Էքսոց ու՝ էլօր ոտները երդկիցը ճոլոլակ կ'անի. (վազը չէ մեկալն օր:)[65]

---

64. Պէտք կամ պէտ դիմազուրկն ալ հին ձեւով անեղեւոյթի առած կը գտնուի երբեմն. Ինչպէս լսողը չպիտի ըլլէ. (գիր. 225. Ծան:) Այս պէտ հին բայը դեռ իրբեւ բայ կը խոնարհի այս ցեղին մէջ. Ցաւը մարդ պէտն նրա առաջը դնալ. Ուշ պէտը տեսնէր. Անկալ պէտը որ սրա ձէնին հայիլ մայիլ մնար:

65. Այս գաւառականէն չատոնց բաժնուած, եւ օտարացած երկրորդական գաւառականի մը մէջ ալ նոյն հնու-

Դերբայներու կազմութեան մէջ ալ բաւական օտարաձայն կը հնչեն՝ կենդ. գոռոզ. խմենդ. ընդնաջ, եւայլն. փխկ. կեցող. գոչող, եւայլն։

Ի մերձաւոր դիտենք քանի մը գլխաւոր բայերու խնամարհմնները. եւ նախ՝ ընթ էականին։

Ներէյ. (կ')ըլլամ, ըլլաս, ըլլա[66]. ըլլինք, ըլլիք, ըլլին.
Անկոր. (կ')ըլլէի, ըլլէիր, ըլլէր. ըլլէինք, ըլլէիք, ըլլէին.
Պաոր. Ելայ, ելար, ելաւ. ելանք, ելաք, ելան.
Հրամայ. Ըլլէր. ըլլէք.
Դերբեայ. Ըլլել. ըլլալիս։ Ելլել. ելած. (եղեր. եղած։)

Թիւններըը պահուած էին. ինչպէս այս խօսքիս մէջ՝ Դիւք ըսխարը Նէրէ՛ւ լէ թէ անչ ա, Նընդ՛ ոռնչ աղբարք. (դուք աշխարհք չէք գիտեր թէ ինչ է, չնեղանաք եղբարք։) — Անսխկ այս պլշկերդ հայերէնին բացառական բայերը՝ իւր գըլխաւոր գաւառականութեամբ.
Սահմ. Ներկայ. Մռնէլ լէ. (մռնանալ չէք.) չէք մռնար։
Սաոր. Ներկայ. Մռնէ՛ւ ոռնչ. (մռնանաք ոչ.) չմռնաք։
Հրամ. (արգել.) Մռնէ՛լ մա. (մռնանալ մի.) մի մռնար։
Ասկից ալ բաղադրեալ ժամանակները. Ձքի ուզիլս ըմ խնչէ. (զքեզ ուզած եմ կանչած.) Դիւ մդի փուքր զովդ ըսբէ. (դու մի փորր զովդ ես արած.) դուն քիչ մը զովի բրած ես։ Շօտ գով ըսխլիս. (շատ գովք ես ուզիս.) շատ դովասանք կուզես։ — Նշանաւոր են հնչմանը կողմանէ՝ ն յաւելուածները. նոքիլ. անել. նուիլ. ասել. նէրէլ, գիտել. Անչ ա նասում, (ինչ է ասում։) Դարձեալ՝ Օվրնի, օվնի։ (ուրախ, ուռնիս.) կ'օսիմ, կ'օնիմ, (կ'ասեմ, կ'անեմ։)

66. Կայ սաորդս. Յէ գէմ մ'ալ՝ ելայ, (ըլլայ.) որ այսպէս կը գտնենք գործածուած. Մէկ պաղումց գարի ելայ չեն լեսլոր ճաներին տալիս. (պահեղ մը գարի ըլլայ՝ չեն ի տար մատաղ ձագերուն։) Մէկ ողորմի ելայ չի՛ պէտք է ասենք. (գոնե Ողորմի մ'ըլլայ պէտք չէ՞ որ ըսենք։) Մասն ելայ՝ չդրեց վրեն։ Ուզում էր որ մէկ եղ ելայ՝ թէկը ընկնի. (կ'ուզէր որ հեղ մ'ըլլայ՝..։) Ասդղ ելայ՝ մի բաց արա. (գոնե աչքդ մկ մը բաց։) — Ասյսպիսի գործածութեամբ մը այս էական բայը հիմայ շազկապ եղած է, եւ գիմաւոր բայի քով ալ կը գրուի. Մէկ պաչ անի ելայ. (մկ մը համրուրէ գոնե.) Մի իրայ կուչլը գայ ելայ. (գոնե մկ մը իւր քովը գայ։) Որ երկած սիրաը հովացնի ելայ։ Մէկ չէին ելայ մեռելը հողի տակովին անում որ. (գոնե մկ մը մեռելը չէին թաղեր որ։) — Գրուած կը գտնենք՝ գարի եւ — անի եւ —։

Կենամ. կացայ. կացիր. կացել. — կենում (եմ). կենալիս.
Կալնիմ. կալայ. կալ. կալել. — կալնում (եմ). կալելիս.
Գառնամ. գառայ. գառ. գառել. — գառնում. գառնում եմ, (կը գառնամ.) գառնալիս.
Գարձնեմ. գարձրի. գարձիր. գարձրել. — գարձնում. գարձնելիս։

Այսպէս ալ ամէն ջնել վերջաւորեալներուն անկանոն ժամանակներն ու դերբայները. վերջրեց. վերուց, պըճ-ջը-. լմընցուր. ածա ըջը-, բեր լցցուր. հ-ըջրէ, հաւուցէք. հ-ըջրել, հարցուցեր. կ'ըջը-, կպցուցած. կ-ըջը-, կորուսած։ Թող զարտուղներն՝ որ հոս մի առ մի չենք յիշեր։

6. Համաձայնութեան կողմանէ գրեթէ անզգալի է միւս գաւառականներէն (մանաւանդ Ակն եւ Գէն) տարբերութիւնը։ Բայց յատուկ կերպով մը նախընթաց շաղկապով հաստատականն եւ բացասականը իրարու տեղ գործածել մ'ունի՝ առանց իմաստի շփոթութիւն պատճառելու. ինչպէս այս խօսքերուս մէջ. Ոչ ըհը-յ նրանց՝ հոգիս տեղըհան էլաւ. (զանոնք որ տեսայ՝ հոգիս տեղէն եկաւ։) Գիշեր էլ ա՝ ինչ մարդ պեռնէ. (գիշեր ալ է՝ որ մարդ բան չի տեսներ։) Աչքդ ը բայ չը- ա-ը-, մէկ էլ էն ես տեսնում՝ որ . . . (հազիւ թէ աչքդ բանաս, մէյ մ'ալ . . ։)[67] — Ոչինչ ը-նէմ. ոչ մէկը չէ-յ։ Իսկ ինդրառութեան կողմանէ "կամենում ա նայելը-,, (կ'ուզէ նայիլ.) գաւառականին հետ կը նոյնանայ։ Կ'բսուի նաեւ հյյ. ինդրով՝ հ-ը ենք գառում. (կ'աշխատինք հաց կը

---

67. Նոյնպէս հետեւեալ բացասականները՝ հաստատականն նշանակութեամբ. Ընկերացդ վրայ ը ջիրիդ չէր ի-ը-մ, էնպէս էր նշանում՝ որ . . . (ընկերացը վրայ որ ծէրէդ կը նեստեր . . ։) Երկու ձեռով ը կճուճը ը-ը ը-մէ-ց տանդրոջ դլխին. (կճիճը տանտիրոջ դլխուն գարձընելուն պէս։) Թվանքները ը չ-ը-ցին՝ հէնց իմնաս թէ հոդին եդ եկաւ տեղը. (հրացաններուն չառաչմանը հետ՝ կարծես թէ . . ։) Թուրը ձեռն առած ը ի-ը-ց ը-ւ, լեզուն ը ի-ց չէ-ը-, հէնց բռնես պաեերը լեզու առան. (թուրն որ ձեռքն առած գոռաց, լեզուն որ բացուեցաւ, համրէ թէ պաեերը լեզու առին։)

չինանը.) նոյնպէս խնդրել հայցական խնդրով՝ աղաչել նշանակութեամբ: — Խառերու կիբառութեան մասին մտադրութեան արժանի են հետեւեալները: Մէ էլ ալիր. (քիչ մ՚ալիւր.) — կամ իբր մակբայ՝ Մէ կորչէին, (մէյ մը կորսուէին:) Հլայ՝ դի ձեռս բնկնի. (մէյ մը. հլայ, ուշկ. հելլ:) Մէ շուտով գար, իր հօրնըմոր արինը դի տեսնէր. (մէյ մը գար, մէյ մը տեսնէր:) Քանց ամիսփեսայ ծանօթ նախադրութիւնը կը գտնուի նաեւ իբրեւ շաղկապ գործածուած. Իրանց չոր գլուխը էն տեղ վէր դնեն՝ քանց աշխարքէ աշխարք բնկնին: Ցանք անեմ, բահի տամ լաւ ա՝ քանց խան՝ բէգ դառնամ. (ցան ցանեմ, բահ զարնեմ լաւագոյն է՝ քան թէ խան կամ պէյ ըլլամ:)

7. Բայց ամէն ուրիշ ցեղերէն աւելի զարգարուն կարգ եւ շարժուն ընթացք մ՚առած է այս արեւելեան դաւառականը՝ բազադրեալ բայերուն կամ ոճերուն անհամար յաճախութեամբը[68], որուն մէջ ամէ-

---

68. Զօրօրինակ տալ բայով՝ Ցէր տալ, ցրուել. տիմ տալ, կռթնցընել. հրկի տալ, դիտել, նայիլ. ձոխ տալ, երերցընել. հան տալ, կամպէյ տալ, պատյտ ընել. գոհ տալ, աւանդել. ֆոխլ (դադրիմ) տալ, մղել, հրել. ֆոռալ տալ. ֆոխ տալ. լոշ տալ. փալ տալ. սալանդ տալ. (յիշացք.) նշանդ կամ նշանդ տալ, ցոյց ընել. յին տալ կամ հարայ տալ, աղաղակ՝ աղմուկ հանել. խոր ֆըսախ տալ, գլուխ խռնարհեցընել. երկրպագել. ըսոռ տալ, գարձընել. ղէյզ (զբոյց) տալ, կամ ֆոյսամ տալ՝ հայցականով. բերին հոխ տալ, եւայլն:

Տալ բայը յաճախ անգամ ղրկել կը նշանակէ. ինչպէս՝ փոյթ տալ, աբացել. ձոխ տալ, ղանխի տալ, հարսռ տալ, փորին տալ. ռկին ֆըսիբը կամ չէնփէ տալ, գլխատել. սպառֆի տալ. սեւին եր տալու, (գոյնը) սեւի կը զարներ, եւայլն: — Ցես նախնեաց ասակօրէնէն ալ՝ տալ փոկ. պարզապէս հարձանել ըսելու. Ծոխ տալ. Տայր ի վերայ գլխոյն եւ ձեռնաց գնա, եւ նա պառկեցայց գնա եւ անկողնով ծածկեաց. (այսինքն՝ վերմակով:)

Դարձեալ ֆալ բայով ոճեր. Փալ ֆալ, փլչիլ. երֆալ, երերալ. ձոխ ֆալ, ընարժիլ. խըլտիլ. գոր ֆալ, պարել. հան ֆալ կամ գրէտ ֆալ. ռուշ ֆալ. տոռ ֆալ, եւայլն: Մեր լացքին ելայ էրէջ էլէտ, (դռնէ մեր լացքին գիմացէք:) — Ուռնալ բայով. Չէն ռռնալ. ուխ ռռնալ. հան ռռնալ. գէն ռռնալ.

նէն Հարուստն է. եւ որով հին գրաբարին կերպովը այլեւայլ շրջմունքներ բանեցընելու մեծ յարմարութիւն ունեցած է։ Միայն թէ քանի մը առաջին կարգի գործածական պարզ բայերու տեղ՝ որ գրեթէ մոռցուած կամ խափանուած կ'երեւան, բազադրեալ գործածելը՝ կրնայ զեղծում անուանիլ, որով լեզուն տեղ տեղ իբր թէ ազգային նկարագիրը կորսնցուցած բոլորովին օտարաձայն կը հնչէ[69]*.*

մկկի ընել. բերանս հաղ տալ. աչքս հրէիր տալ։ — կխօսիլ բայով. վեր կենալ, ելլել. դէպ կենալ, պահուըտիլ. ներս կենալ, անցնիլ. ներս խցնել, անցընել. — Ընել բայով. քարշ (ոտքի) ընել, օգնել. օրն ընել, որոնել. այց ելլել. արճճ ընել, որոնալ. երբ ընել, քակել. դուռ ընել, պատնէշ. հրկի ընել, նայիլ. ձեղ ընել. խօսք ընել, պուտ մը խմել. գինի ընել. կաթիցընել. դուր ընել. իմաց ընել. խօս տալ ընել. մաղ ընել. — Դարձեալ՝ ծուռ ելլել, ցաւագել. գոհ գտնել, փակել. կոպտի դառնել. ինչ ընդհանուր, ի կողմն լինել. ճշմարիտ ընդհանուր. մաղ ընդհանուր. բոց բռնել, արձակել. լռութիւն տալիլ, հանգիստ տալեցող հանել. կոխ գնալ. մաղ գնալ. քայ գնալ. ծոր գնալ. օդ գնալ. երդնուլ. կուռ երթալ, ներս երթալ. բարդութեամբ՝ ձեռնբերնոյ տալ. ձեռք ձեռքի տալ. գերծուիլ տալ. ծուլդողիկ նոպել. ըրէ ըրէ, բուրիկ նոպել. բանիգիր ելլել կամ տալ. բոցախութ տալ. գոլորշիանալ, գոլորշացած տալ, վերին վայր, տակնուվրայ ընել. ոչնոգոյ տալ, կոխել։

69. Եթէ այս հայերէնն ուրիշ կողմանէ գերմանական լեզուաց նմանութիւն մը ցուցընէր, կրնար ապահովութեամբ ըսուիլ՝ թէ այս յատկութիւնն ալ անոնց ազդեցութենէն ըլլայ։ Աւասիկ սովորական պարզերուն տեղը բռնած բազադրութեանց գործածութիւնը. վեր կենալ՝ իրայ տեղից. (տեղէն ելաւ։) Թագեցաւ էն տեղից տղս կխօսէ՝ վեր կենալ՝ մին Հրեայի տանը. (Նոյն տեղէն անցած տանը Հրեի մը տուն իջաւ։) Շատ օր տղս կենալ. (անցաւ։) վատ եղ ըլլի՝ լաւի տեղ տղս կը կենայ։ (անցուդարձը։) ճաշվայ չորն տղս եր կենալ. (կեսօրան ատեն անցեր էր։) Հետքները տարերով նատել վեր էին կենալ. (հետերնին տարիներով նստած ելած էին։) Լուսինը գոհ եր գնալ. (լուսինը կ'ելլէր կամ ելած եր։) երեխին ակռէքը գոհ գալէ. (տղուն ակռաները բուսնելուն։) Ներսն սիրտը ձեռ գձել՝ ինչպես ուզում էին՝ էնպես էին լռել. (անոր սիրտը ձեռք ձգած էին, եւ ուզածնուն պէս կը դարձընէին։) Բերանդ քոց անկալ՝ հող են ածում, աչքդ քոց անկալ՝ մնախր։ (թէ որ իրայ ծախան գոհ գտնէ զայն ծախես։) ասմ. ազ. տես քեր. 398։

նակ ելլել բային տեղ՝ (որուն անկանոն ժամանակներն ըմբռնել բային հետ կը նոյնանար ու կը խառնա-կէր,) ըսել՝ վերջ կենալ կամ դադար առնել. — փխկ. բռնալ կամ բռնուիլ՝ ըսել (լեզուն) բռոց ունենալ, բռոց ըմբռնել. — փխկ. անդնիլ կամ անդընիլ՝ ըսել անդ կենալ, անդ նստնիլ. այսպէս նաեւ լռոց ըմբռնել, (լալ.) խռխռնիլ, ըմբռնել, (կախել, կախուիլ.) եւայլն։ Նոյնն իմացիր՝ ինչ տեղ, որ տեղ կամ որդեղ, եռտեղ, ինչ ժամանակ յօդուածոյից վերայ, (փոխանակ՝ ուր, հոս, երբ։ Նոյնպէս հարուստ է իրեն սեպհական ասութիւններով՝ որ դարձեալ հին գրաբարի նմանութիւն մը կը ցուցընեն, ընդ կամ է նախդրի զեղչումն ենթադրելով [70]։

Թերեւս ամէն գաւառականէ աւելի այս Դ ցեղին մէջ կենդանի է դեռ բարդութեան կանոնը, (առեալ = յօդակապով՝ որ շատոնց գրեթէ դադրած էր.) բայց ա, ա յօդակապներն եւ է նախդիրը շատ տեղ այլեայլած կ'երեւան [71]. նոյնպէս զարդարանքի կը ծա-

---

Ձիանոցիցը վեր իջան ու կամաց կամաց դէպիրը էրթային։ (ձիերնին իջան ու կամաց կամաց քալեցին։) Իրանց ցայց են գալ-հաւատարիմ. (զիրենք հաւատարիմ կը ցուցընեն։) քեզ տեղից չեն ֆոխ գալ. (զքեզ տեղէդ չեն շարժեր.) եւայլն։

Այս ձեռերն կամ բաղադրութիւններէն ամենը նախնեաց ամակօրէնին մէջ ալ գործածուած կը գտնուին. այսպէս՝ քանի ցերեկն չինէին՝ գիշերն է գալ էր։ Արտաւան չոխ կոխել՝ էտա գնան ցորենցին։

70. Օրինակ առնուիլ միայն ունել (ընել) բային ձեւացուցածներըս. քարի հողի գալով ունի. (ամեն անցընէ.) երկինք գետինը մէկ փուլ չէին գալիս որ նրանց գալով ունին. (չէին մէյ մը փլլելո որ զանոնք տակերնին առնուին։) մէկ փուլ արի, ինձ գալվեր սբա. (փոխ արի հրամայականն է գալ բային։) մագալ յերավ սբին, կամ ալգալ սբին որ ձէն չհանի. (ձեռաք կամ աչք նշան ըրին։) բերանդ փակ սբա։ երեսդ սբեսմագ սբա։ Աչքը մասսպ էրեխեն սբա։ Մեր ցաւը սբդներս ունի+ երվինք ու փոթոթվինք. (ցաւերնիս սրտերնուս տակը ու պրիկը.) Ձիու սոսկը սբած՝ տանինք. (առջեւը ձգած՝ քշենք տանինք։)

71. Ն գաւառականին մէկ տեսակը սա չաղկապն տեղ ը կը բանեցընէ. որ այս գաւառականն ալ քանի մը բարդու-

ապեն յաճախ կրկնաւորներըը՝ մանաւանդ մակբայա-
կերպ։ Ա յսպէս են՝ գլխաւիրեցաւ, (գլխուս վերեւը.)
էրէկնաճամ կամ ըրէկնաճամ. էրէկնահով. աբեղով անել.
(կոչն արեւուն տալ.) կռնապահ, (կռի տակ. անթի-
տակ.) (երկինքն) ամպակալած. ալրմախառ. մրգապահ
(մանիս)[72]. պեղնուպեղը մնաց, (կեցած տեղը.) գնմու-
գեմ. կռվրկռիլ անիլ. գորբոդ ըլլել. ըտըղտ, (շտա-
պաւ.) գեռուգեն, ասդին անդին. (տես ծան. 76.) գա-
ղէգալ. (ձգձգելով.) գաղաղ անել, գաբաղան անել,
(քաշկռտել.) գաբիգաս, (դարն ի վեր.) նաւալ նաւա-
լատալ. եւայլն։ Մտադրութեան արժանի են կըրկ-
նաւոր դերանուններըը. քեղուքեղ դէմ ես անում. գե-
ղուքեղ ճոլոլակ ըլլում ենք. սկսեց էրան էրան խօսալ,
(ինք իրեն.) եւ յատուկ ոճով՝ ինչ ինչ հասցրիք, (գլուխս
վայ բերիք.) գերը գեղ հասաւ. էրանն էրան հասաւ.
էրանցը էրանց եր հասել։

Այդ ոճերու եւ բաղադրեալ բացատրութեանց
կերպերուն վրայ եթէ աւելցընենք նաեւ բայերու
բաղադրեալ ժամանակներուն յաճախութիւնը, որ
քերականական եւ իբր թէ պարտաւորեալ մանր ըլլա-
լով՝ իսկապէս նոր եւրոպացի լեզուաց նման վերլուծա-
կան նկարագիր մը տուած են այս հայերէնին. — եւ
անժխտելի է որ այդ ամէնը մէկանց յորդ աղբիւր մըն
են եղած այս ցեղին մէջ՝ անհամար շրջմունքներու եւ
զեղչմունքներու. զորօրինակ օժանդակ էական բայերը,
բացատական մանրիկներըը, եւայլն մերթ կցելով գրու-
խաւորին, մերթ բաժնելով, երբեմն եռեւառաջու-
թեամբ, շատ անգամ զեղչելով. — որով կրնայ առան-
ձինն շարժուն մը եւ այժ ու կենդանութիւն տալ իր

թեանցը վրայ կը տեսնենք. ինչպէս՝ չինըմ-ը, (ձայն ձուն.) հերն-
ըմեր. կոխըտ-ըլ. տես բ գլ. գ. գառնրմել. եւ գ գլ. ա-ըգ-ը,
նմանպէս փխկ. — յօդակապի, գեղըհան՝ կռնըհան ըլլել. խուզհանել։

72. Բայց օտար կը հնչեն՝ աշխարհաբարով կամ տաճ-
կերէնով գրաբարի կերպ բարդածները. անբանոթիւ թուր,
չգործածուած. անվրդիւ հող, չվարած. անհիմք տուն. անո-ւշ
փոր. կոմպ-ոսիթ, գիշակեր. զինաշ-ըր, հիւրասեր. կռնըհան,
ոգեսպառ. անուս, անձայն, եւայլն։

բացատրութեանցը. որուն ուրիշ գաւառական մը դժուարաւ կարծենք թէ կարենայ հաւասարիլ[73]։

8. Կը մնայ տեսնել այս գաւառականին բառերուն որպիսութիւնը. որ կ'ամփոփենք՝ 1. սղման եւ ամփոփման կամ կրճատման, որով Ն եւ Գ գաւառականներուն հետ ընդհանրապէս կը միաբանի. եւ 2. օտարութեանց[74]։

---

73. Շատ են լաց ընել. Մէկ օր էլ անց — ի՞նո՞ւմ. Հօրն է բռնո՞ւմ, որդին — գլուխը մահի գցէ՞. կրակն է քցո՞ւմ, էլի իր հաւատն — պղտո՞ւմ. Դու հմիկ պառաւի նազլ է՝ գլխիս խրտո՞ւմ. Ըհմանալու են գնո՞ւմ։ — Էական բայի կամ ԲՆ, որ շաղկապներու զեղչում, աւելադրութիւն, եւայլն. Գիշեր թէ ցերեկ, քնած թէ զարթուն, չեն են գցէ՞ քո՞ւմ. (կը պոռան կը պոռան։) Ի՞նչ է մասալէքդ քեզ ըրէլ՝ դլխներս գռնո՞ւմ։ Ինչպէս են անողորմ պարսիկքը մը փորը ճղո՞ւմ, երեխեն հանո՞ւմ, ապա Թրի ծերը հանած՝ չորքըչորջ մեն գցէ՞ նրա մկոսալուն տիկ գցէ՞, ասում ու խնդում. ասելուց խնդալուց եղ՝ էլի հօրնումեր գցէ՞։ Ջիրիդը գետնից ծուլ ըլլիս՝ ձիու վրիցը բռնո՞ւմ էր՝ էլ եղ գնո՞ւմ. Երեւում ա՝ եղեւներիս մարդ են գնում մեն գցէ՞։ Մենք էլ գնո՞ւմ. Խմել ու խո՞ւմ է։ (խմեր ես ու կը խմես։) Դուզ գետնի վրայ չէր կարում ուժիդը կանդնիլ՝ նո՞ւմ. Լմենակ գիշերը լոփ ըր գէս ու գէն ընկան, գնա չգտան. (ընդ՝ արեւելեան գաւառականներու տառձկերէնին մէջ կը նշ. բռ. էր։) Սովորել են գեղերումը մեն գան. Թէ քարին ասած՝ Թէ մեր քրդըստանցուն. Ինչ Ջարել են՝ հաւասար ճոխ անեն. Ինչ առնիկ՝ ճոխ անենք. Շատ անգամ հանաքըվեր՝ խօսք էին գնում՝ Գլուխը էս կողմն էր Թռչում՝ լաչն ես՝ խարարէքն էլ են Թեւ առնէ՝ ծափ գցէ՞. այսինքն ծափ էին տալիս. (աւերակներն ալ Թեւ առած ծափ կը զարնէին.) միեւնոյն էական բայով գերակատարն ու անկատարը ձեւացած։ — Է՞ —, են — մակբայակերպներն ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ է՞, են գերանուանց աւելադրութիւն՝ որ շաղկապի զեղչումը. (վերը երես 201.) Հէնց են — դինի տեսնելիս՝ դիժ են դառնում. (դինի տեսնելը նուն պէս՝ խնդի կ'ըլլան.) Մուճն են — գեաինը առաւ. (այսինքն՝ մուճն է գեաինն առաւ։)

74. Ընդ յիշատակեր այս գաւառականին յատուկ հին կամ նոր բառերն որ ուրիշ կողմանէ մեզի անլուր են. նոյնպէս ծանօթ բառերուն ըստ պատահման (առանց որոշ կանոնի) կրած պլպլալութիւններն ու խոտորմունքը, — Թէեւ երկուքն ալ անհամար են։ Բաւական ըլլայ քանի մը դրի յղուածքի օրինակ.

Ա. Նախ Հոլովմանց եւ ածանցից մէջ բան կարի կը կրճատին ձայնաւորները. ղորօրինակ. քամին հե՜ս՝ ք'հէց էր գալիս, ու էրձ'ըի չդէն ու ասա՜ղին վը'ռվը անց կենալիս՝ սաղ սիպտակ տափը հայ'ը՜ պէս ք'ղէց. (հովը հիւսիսի դիէն կու գար, եւ արձաթի ձեան ու սառուցի վրայէն անցնելուն՝ ամբողջ ձերմակ դաշտը հայելւոյ պէս շիտակուեցաւ, հարթեցաւ:) Ա՛ք'ա՜ը'ք'էէց, (վիշապի երախքէն.) խնկով մ'ծվ. (մմռվ.) Ա՛մ ծէրը թ'ողել՝ մատդ ես կրակին դէմ անուշ: Հիմը, (հիմն,) ճ'ոէն. միրուք, (մօրուք,) ծը'էն. հարիր, (հարիւր,) հա՜ը'ըի չափ. ցորեն, ցո՜ղի. խոբ՜ոով. (խաբանօք. եւայլն: — Ա.յս Գ գաւառականիս ամիսոմանքն են՝

այ — է. էս. էն. էլ. մկկէլ. սէլ. վէր[75]. ծէր. ձէն. դէս դէն[76]. ծառէք. կէսվէկէս, եւայլն. (այս. մկայլ. սայլ, եւայլն.) տես քեր. եր. 280. Կայ նաեւ՝

այ — է. ի՛ծ, գիլ (կամ գէլ). իգի. (այծ. գայլ. այգի:) Բայց մնացած է Ի գաւառականին նման՝ մի բանէք. կը մտնէք. կը մնա՜ք:

այ — է. լիս. քիր. պահա. ղրից. տալիս. տանելիս.

ջ՛ինէլ. ձգել. ֆո՜ւլ, գ՛ալ. ֆուլ՜նէ, (հին ասակ. ֆուլ՜նի,) բանալի. ինչ՜ըմ՜ը, (Գ գաւ. ուղղագոյն՝ ինչ՜ըմ՜ը,) խոր. ամ՛. մայ՜:

75. վ՛էր եւ վ՛էր իրարու հականակ բառերը հաւասարապէս միակերպ վ՛էր գրուած կը դանենք. հոգ՛էշը վ՛էր ֆուլ. եւ էրմ՜էշը վ՛էր ին ինչ՜ը՜մ՜: Ցայտնի է որ առաջինը վ՛էր պէտք է ձեայ եւ երկրորդը գրուի վ՛էր, այսինքն՝ վ՛այ: Այսպէս կը կարդանք գրած՝ Գ՛ըլուխը խոր վ՛էր թ'ողած. քուչամը վ՛էր ընկած, (փողոցն ընկած.) Ա՛րին վ՛էր ածա. (արիւն թափէ.) Թուանքները վ՛էր գնեն. (հրացանները.) Հարրած՝ ցնուտ ձնուտ վ՛էր (են) ընկնուտ. Դառնը վ՛էր են գնել. (դառն մէջ նետեր են.) Հարամու ուսերին լաւ բարձրի վ՛էր (էր) հառուտ. (աւազակին ուսերուն աղէկ տեսակէն կ'իմիցներ, կը կռմիցներ:) — Մենք չտարակուսեցանք ամէն տեղ վ՛էր ուղղագրել:

76. Կրճատում եւ սղում մտցած են գ՜ա եւ գ՜էն բառերուն վրայ. եւ են՝ 'գ ա եւ 'գ էն. (գրբր. 'դ այ, 'դ այն. այսինքն ընդ այ եւ ընդ այն.) տես քեր. երես 127: Կը գործածուին թէ կից եւ թէ զատ. Էն օրից գ՜ա. (այն օրէն ի վեր.) Դէն ուժէլ կամ գ՜էն ջ՛ինէլ. (մէկդի նետել.) Ուշքը խոժռած՝ մէկ գ՜ա գ՜ձեց՝ մէկ գ՜էն. (մէյ մը ապդին նետեց մէյ մը անդին.) կամ մակբայականով՝ գ՜ա—գ՜էն, ապդին անդին:

(լայս. քոյր, եւայլն:) Գոհչ տալ (գոռոզմի. հրել.) խմիչք. (խում:) կամ նաեւ՝

ոյ — ո, ոո. անոշ[77]. քոյր. (քոյն. քուկդ.) — բուն. (բոյն.) եւայլն:

իւ — է. սին. ձին. իր. դիր. արին. ալիր. Հարիր. (սիւն. ձիւն. իւր, եւայլն.) Ո՞ր ձէնն է քեզ դէր դալես. (ո՞ր ձայնը քեզի դիւր, հեշտ կու գայ:) Ա.յապէս նաեւ միւս ցեղերուն մէջ՝ ծերուկին. գողուկին:

եա — է. տարեկ. տեսել. ծածկեց. եւայլն, ինչպէս առ Հասարակ հին եւ նոր ռամկօրէններուն մէջ:

ա — աՒ դարերը ոյ, ոյ, է, եւայլն երկբարբառներուն ամիսումման նկատմամբ՝ երկու կամ երեք ձեւերուն մէջ կը տատանէին. վերջին ժամանակներս իւրաքանչիւր դաւառական մէկ տեսակն իրեն սեպհականեց. ոմանք ո, ոո, ոմանք է, է, եւ երբեմն խառն:

Յօդէն զատ նաեւ ուրիշ ն վերջաւորութիւն ալ ը եղած է. այսպէս Մէկ եղը ու մէկ ձի: Մէկ բոոը Հոգ. (ափ մը:) կոնը. Իոոը. հոգոը. կոոը. Մոոնը ժամանակ: Գոոը խոոը օրեր. (դառն ու խառն օրեր.) Ծաղկներն հետ խոոը. Հինգ հատ յոկը. Սոոը ջուր, ոոոը խոսք. (պաղ.) — որոնք ածանցմանց մէջ նուի կը դառնան. դառնութիւն. տառնութիւն. խառնիլ. կռնիչ, կռներ, (բազուկները:) Բայց առանց ը գրի կը մնան՝ յեո եւ ոտ բառերը. յք. յեոնեք. ոտնեք:

Կրճատմունքներէն՝ էոտե էնոե, այստեղ այնտեղ. ըոմէ, թամբք. ոչոո, (արջառ.) կով. էեղջն, (քաղցրան.) կատոպ. անոդ, խանձող. էլտեւտ տվեցի. (էլ-վախտ՞.) արդէն տուի. ընկոոշ, (թէ կ'ուզէ.) թէպետ եւ. էոպէ, պաշտի. Ղէէլ Հանդարտեց. (մէկ քիչ.) քիչ մը Հանդարտեցաւ. մէկ էեւլէ՞ տեղ. (խել մը.) երես 174: Փոնք տոո, (տուր.) Ատուծոյ տով, (փխկ. տոնով. ապահով.) Ատուծոյ յանձնուած բլլայ:

Բ. Ընդհանրապէս Հայերէն լեզուի օտարու-

---

77. Փխկ՝ անոշ. ինչպէս նաեւ ուրիշ ցեղերու ռամկօրէններն ունին - փխկ. ոո. Գլուխ. խոնխ. խոշոր.

թեանցը վրայ քիչ մը վարը առիթ կ'ունենանք խօսելու. բայց այս արեւելեան գաւառականին գործածած օտար բառերն որչափ յաճախ ալ ըլլան, այս առանձին յատկութիւնն ունին՝ որ մեծաւ մասամբ օտար ձեւը թաքուցած եւ բուն հայկական կերպարանք առած են: Պատճառն է՝ 1. նոյն գաւառներուն մէջ տարիք, պարսիկ եւ թաթար բառերուն դեռ հին ձեւով ու հնչմամբ գործածուիլը. 2. բնիկ կամ իրենց բնական հայերէն ուղղագրութեան կամ տառադարձութեան սովորութիւնը, եւ 3. կորուսման եւ սղման տիրող օրէնքը: Ասոնց վրայ շատ անգամ կը տեսնուի հայերէն վերջաւորութիւն մը աւելցած կամ ածանցիչ մասնիկ մը, եւ կամ հայերէնով բարդուած կ'ըլլան: Ա.յսպէս են, օրինակի համար՝ Դադանակ, փէչէնէ. դրուատ, փէ-ըէ-ռ. բարեբար, պէրպէր. քարգահ, ֆեռիչեռհ, (ռմկ. ֆերիչիճ.) դհայ, փոհռ. դերձիկ, ըէրզի. բանդ անել, պէնդ. (կապել.) զաւթել, ղաղը. ումբր, եօմբ. (կնանք. սեռ. ըմբրի.) դոշ, պեօշ. (լանջք.) դոշակ, պեօշէ. ափ-աշխարայ, ոֆ եշխեռբե. թուանք, ըի-ֆէնէ. օրղանգու, եօղէնիչ. թադարէք, ըէռռբէ. աժդհայ, եֆռեհռ, (ոֆռեբէր. վիշապ.) քոթիակ, ֆեօրէ. դրեհ, ֆէրռ. դաւրիշ, ֆեվրիշ. ջհանդամ, ճհէհէննէմ, (ռմկ. ճհէհէմդէմ.) դարդիմանդ, դարդոտ, փերփէնդռ, փէրփէլ. դզել, փի-ղ. (շիտակել.) եւայլն[78]:

Ա.յս առիթիւ՝ վերջին տեղս Համառօտիւ յիշատակենք մեր արեւելեան գաւառականին՝ այրուբենքի հնչմանց մէջ միւս գաւառականներէն ունեցած մեծ խոտորումը. որն որ՝ թէեւ հիմայ քիչ մ'աւելի խառնակած կամ իրրեւ դեղեւեալ մը կ'երեւայ, բնդհանրապէս դնել գրութեան կերպը դեռ հնոց համեմատ է. այսինքն՝ հայերէն այրուբենքին ուրիշ ազգաց գրեբուն դիմայն ի սկզբանէ մինչեւ ատորին դարեր ունե-

78. Ա.յսպէս ալ կրկնութեամբ՝ գէչդանդէչ, բիրդանբիր, անջախ մը անջախ. (կճոթեռ կճ. պէրթեռ պէրթ. ռռճոթ.) խերուշտա, խայր — չերր, Աննասս. (ռեռիչ.) փշտորերը, սուփրէն հազրեց, (էէլիօվ. ռռֆրռ. հաշըր.) մհանով, մհնով, (մահռայով.) եւայլն:

ցած կշռութիւնը հաստատ պահելով. (տես քեր. 783, ծան.) ան որ հիմայ մեր մէջը Տառադարձութեան անուամբ արուեստ մ'եղած է: Ասկէ որ հայերէն բառերէն՝ մեր կրկին իրենց գոր է, եւ իրենց կրկրը մեզի գոր[79]: Ասկէ է՝ որ գրեթու նոյն խորութիւնները վերնալուն՝ նոյն ցեղին մէջ կը նշանան ը եւ ո, կամ օ եւ ը, ինչպէս երբեմն հին առեններն ալ[80]. ուր որ մեկալներոց քով շատոնց նոյնացած են ը եւ ը, կամ օ եւ ը, ու նմանները. եւ եթէ մեր մէջն ուղղագրութեան անհմտաւ մեկը կրնայ գրել օօ փխկ. գոգ գրելու, այս ի ցեղին մէջ կը գրէ՝ ''քէվը օօ վախտը.,, փխկ. կոկ. (զուարթ եղած ժամանակը. տճկ. ևեջի պէ–ղէն–):

Արդի արեւելեան ցեղին այս ուղղագրութիւնը մեր եւ օտար բոլոր հնութեան հեղինակութենէն հաստատուած՝ լեզուին օրինացն աւելի համեմատ է եւ ուղղագոյն՝ գոնէ ի տեսականն:

Ասկից ի գաւառականին վրայ այսչափ երկարեցինք, մնաց եզրով ոչ միայն մեկալ երկու՝ Ա եւ Գ ցեղերէն աւելի կարեւորութիւնը, այլ նաեւ այն պարա-

---

79. Ը. Աբրէօտեր որ արդի Պարսկահայոցմէ գիտէր իր հայերէնը, խնդրոյն վճռակը շատ որոշ կերպով կը ցուցընէ, իբր գաւառական տարբերութիւն յառաջ բերելով Փոքր Ասիոյ կամ Կեսարացւոց հնչմունքը, ''Որոնք, կ'ըսէ, Տճկաց ը՝ գերանունը պէն կ'ուղղագրեն՝ փխկ. բէն գրելու. նոյնպես յէ–ն, (օր.) փխկ. գէ–ն. եւ նէ՛ֆէ, (ինչպես,) փխկ. նէվէ՛,,, — Բայց այս խնդրոյս մէջ պէտք չէ այն պարագան չմոռնալ՝ որ միւս գաւառականներուն հնչմամբը շատ տեղ գիմը լեզն կ'ըլլայ, եւ բէնը՝ պէ, եւայլն. (քեր. 780.) որով կը նոյնանան՝ գէր գրել եւ յէր կրել. բայց առանց լեզուն ալ գիմ ըլլալու կամ պէն՝ բէն. (մեկ երկու առանձին դէպքերն իրական բացառութիւն են, զորօրինակ ամիկին բ–ն–էր. չէ՞ս հնչելը՝ փխկ. պ–ն–էր, չէ՞ս. որոնց առաջինը տճկերէնի նմանողութենէ է, եւ երկրորդը զուտ պատահական է. ինչպես նաեւ Դ գաւառականին մէջ կը գտնուի ԷԲ–ԷՅԸ ԷՅԼ փխկ. ԷԲ–ԷՅԸ ԷՅԼ՝)

80. Քերակ. 797, ծան: Նախեւեացմէ տես մանաւանդ՝ ԷՈՆՈՆ. Անիտվփել. Փռոդոսմէ. Կեկրոպս. կարնայ, փխկ. յանան. Պռոդոսմէ. կապսայ, եւայլն:

գան ալ՝ որ ասոր շատ յատկութիւններըը, թէեւ երկրորդական բաներու մէջ, անոնց ալ հասարակ են, որով մէկանց Ռ գաւառականէն կը զատուին։

Երկար խնդիր եւ մանրահետ գործք է՝ որոշել թէ չորս գաւառականներէն որը ինչ բանի մէջ որուն հետ կը միաբանի. որը որմէն ինչով կը տարբերի. կամ թէ ուր երկուքը կամ երեքը կը նոյնանան եւ երկուքը կամ մէկը դուրս կը մնայ. եւ զարձեալ՝ թէ ինչ եւ ինչ իրարմէ առած են ժամանակաւ. — խնդիր մը՝ որով չենք ուզեր այսուհետ ընթերցողներն յոգնեցընել[81]։ Միայն իրարու համեմատութենէն երեւցած իւրաքանչիւրոց էական նկարագիրն այսպէս կրնանք սահմանել.

Ա ցեղ. Նախնեաց ոամկօրէնը՝ յատուկ կերպաբանափոխութիւններով։

Բ ցեղ. Նոր լեզու, դրաբարի նմանագոյն՝ բուռ բառից կազմութեան եւ բուռ ուղղագրութեան։

Գ ցեղ. Հին ոամկօրէն պարզագոյն, աղաւաղ հնչմունքներով։

Դ ցեղ. Քերականութեամբ՝ հին եւ նոր հայերէնների օտար։

---

81. Ց. Աբրեսեաներ չորս գլխաւոր աշխարհաբար հայերէն (1. Փոքր Ասիոյ, 2. Սիւնեաց, 3. Գողթնացւոց եւ 4. Ջուղայեցւոց) բաժնելէն ետեւ՝ կը յաւելու. "Եթէ գլխաւոր գաւառականներն իրարու հետ բաղդատել եւ ամենուն քերականական կանոններն աւանդել ուզուի՝ անբաւ մեծութեամբ հատոր մը հարկ կ'ըլլայ լեցընել։"

Եթէ միայն ընտրելագոյն աչքի տակ դնել ուզենք, կը տեսնենք որ այս օրս այլեւայլ ցեղերու մէջ կենդանի են՝ Ի՝ընդ՝ Ի՝ընդ՝, Ա. — Ի՝ընդ՝, Դ. — Ի՝ընդ՝, Ի՝ընդ՝, Բ. — Ի՝ընդ՝, Գ. — որոնք գրաբար Ի՝ընդ եւ Ընդ բառերէն այլեւայլ ձեւերով յառաջ եկած են։

Ի՝ընդ՝.	Ի՝ընդ՝.	Ընդ՝.	Ընդ՝.
(կու ընդ՝.)	(կու ընդ՝.)	կու ընդ՝.	կու ընդ՝.
կ' ընդ՝.	կ' ընդ՝.	կու ընդ՝.	կու ընդ՝.
կ' ընդ՝.	կ' ընդ՝.	կը ընդ՝.	(կու ընդ՝.)
(փակագծեալը գաղուած չէ)	կ' ընդ՝.	կ' ընդ՝.	կ' ընդ՝.
	(Բոլոր լծորդութեան մէջ՝ ընդ՝ ը չէ)		կ' ընդ՝.
			կ' ընդ՝.

Ա, Գ եւ Դ ցեղերն ըստ բառից կազմութեանը կամ ըստ ձեւային ընդհանրապէս իրարու միաբան են, եւ նախնեաց ամկօրէնին շատ մերձաւոր, բայց Բ ցեղին գրուածքներէն ալ բաւական ազդեցութիւն մը սկսած է զգալի ըլլալ, մանաւանդ գրաւորի մէջ. ինչպէս նաեւ Բ ցեղին մէջ առեն առեն շատ առումներ մնած են՝ Ա եւ Դ գաւառականներուն յաճախ հաղորդակցութենէն[82]: Բայց վերջապէս այլեւայլ բաժանեալ գաւառներուն իրարու մէջ սեպ յարաբերութեանց, գրաւոր հաղորդակցութեանց, տեղէ տեղ փոխադրութեանց, հետզհետէ գաղթութեանց եւ անհամար ուրիշ առիթներով՝ առեն առեն քանի մը կէտի վրայ այնպէս իրարու կը հասնին գաւառական լեզուները, որ մէկ ցեղին յատուկ բառածնիս՝ ուրիշի մ՚ալ ծանօթ եւ ընտանեցած կը դառնուի անտարակոյս: Ա.րդ երեւոյթը չորս դէմառոր գաւառականներուն դոյութիւնն ու էական զանազանութիւնը եղծանելէն այնչափ հեռու է՝ որչափ որ յիշեալ պատճառը ճշմարիտ մեկնութիւնն է այն երբեմն երբեմն ի հեռուստ կամ նաեւ անակնկալ մէկ կողմէն հնչող արձագանգներուն:

Իսկ նոյնութեանց մէկ աղբիւրն ալ է հասարակաց աղբիւրը՝ հին լեզուն, (գրաբարը կամ միջնադարեան ամկօրէնը[83].) որուն մէկ մասը հիմայ մէկուն մէջ աւելի խստիւ՝ եւ միւսին մէջ իբրեւ երկրորդական բան պահուած ըլլալով՝ երբեմն աւելի պակաս իրա-

---

82. Ջորօրինակ՝ եկամուտ են յայտնապէս՝ փոփ, տէլը, խոթել եւ նման բառերը. գէտ ընել, ցոյց տալ, եւայլն ձեռքը. քանի մը հոլովներ ու խոնարհմունքներ. գէն, տիղաց, գերան, չէնոփ, պէտանց. երեսաց, գոլոխց, ճանչէ, վերեմ, եւայլն:

83. Արիւնն դարերու մէջ ձեւացած եւ գուցէ հին առեններն ալ արեւելեան Հայաստանի յատուկ՝ անծանօթ բառերէն գեռ ցայսօր մեացորդներ կը գործածուին նոյն նահանգներուն մէջ. որոնցմէ երկուքը միայն ըստ պատահման յառաջ կը բերէ Սեբ. Օրբէլեանի պատմութեան հրատարակիչը. (Ա. Հար. հին արձանագրոց ծանօթութեանցը մէջ.) Խոտ, լերանց շղթայից բարձունքը. հարթել, հանգանակաւ. ընկերութեամբ. Ակռեղ. — Հողագործներու լեզուին մէջ շատ գործածական:

բու կը մերձենան, երբեմն դրաբարի նմանութիւն մը կ'առնուն, երբեմն միւնակ կը մնան, եւայլն, եւայլն։ Ա-յս առթիւ կը յիշենք դարձեալ այն դէպառոր յատկութիւնն ալ՝ որ յառաջ (թիւ 5.) բառերու խորութեան նկատմամբ ի մէջ բերինք. այսինքն՝ ինչպէս առհասարակ նոր լեզուաց՝ նոյնպէս նոր Հայերէնի մէջ թաքուն մնացած հնութիւնները։ Օրինակ ըլլայ մեր ռամկին վայրհալ (շաքն) բառը, որուն թէեւ կազմութիւնն իրեն անծանօթ է, յայտնապէս հին դրաբարի ընդ վայր հալել ոճէն պահած է. նոյնպէս երբ որ յատուկ առմամբ մը կ'ըսէ՝ "Ասօր ցնծաւմ մը կար ժամը.,, այնչափ բարձր հնութեան մը կը հանէ զմեզ, որմէ անդին մեր բանասիրութիւնը չէր կրնար ելլել. ե դարուն սկիզբներէն դիտենք գրած՝ "Ամ յամէ զուարա զօր ոտնին... ցնծան[84].,, (հանդէս ետասարել։) կամ երբ Պարսկահայ մը իւր "Ագի ու պակի ու հայերենեաց օրհնած հողուն,, յիշատակն ի մէջ կը բերէ, կը յիշեցնէ նմանապէս հին Հայաստանի խօսուածքը՝ "Ագի եւ պակի եւ տոհմի Արշակունեաց[85].,, Եւ իւր ճաշակէ կամ ինծիքէն խաղալովը՝ մեր միտքը էդարու կը փոխադրէ, ուր նոյն խնդրով կ'բսուէր՝ "գնդի խաղ[86].,, Հայերէն մատենագրութեան առաջին ժամանակներէն կը կարդանք՝ "Ի դուրան հուպ երթալ եւ դնել,,[87] (այսինքն՝ փակել.) նոյնպէս նախնեաց ռամկօրէնին մնացած էր՝ դռան դնի, (փակի.) եւ այսօր դեռ Հայաստանի գիւղացին կ'ըսէ՝ դռան դէր, (դուռը գոցէ։) Ծանօթ են հին գրաբարի մէջ՝ գիշերախառն, (գիշերանց,) եւ նման մակբայները. որոնց այս բարդութեան կերպը՝ որչափ որ գրաւորի մէջ շատ սովորական եղած ալ չըլլայ, մինչեւ նախնեաց ռամկօրէնին ժամանակները դեռ կենդանի էր. լալխառն, (լալով.) հնախառն, (դէպ ի հիւսիս.) բայց անակնկալ էր

---

84. Փ. Բուզանդ, Գ դպր. Բ գլ. տես եւ Զ գլ.

85. Ագ. Դ դպր. ԻԴ գլ.

86. Ցոհ. Լամբկ. "Պահեա (զկառափնդ) որ գնդի խաղս.,, էջ 52. եւ "Գիտեմ որ գնդի խաղայ.,, էջ 28։

87. Փ. Բուզանդ, Գ դպր. ԻԲ գլ.

անշուշտ՝ նոյնը մինչեւ վերջին դարերու մէջ մնացած տեսնելը. եւ ահա ռամկական տաղ մը կ՚երգէ այսպէս.

Ձուն ինձ ձնկոխառն
Մէջ վարդավառիս եկեր՝
Դեռ վերնալու չէ։[88]

Այդ գրաբարի մնացորդներէն ոմանք ըստ պատահման միայն ծանօթացած են մեզի՝ հին գրքերու մէջին խորշերէն, բայց կան ալ որ մեր ծանօթութեանը չեն հասած, ուստի եւ վայրապար կը փնտռենք այսօրուան անունին յեղերուն մէջ տեսնուած զարմանալի նոյնութեանց պատճառը։ Համոզուած պէտք ենք ըլլալ՝ որ ռամիկն իւր պահպանողութեամբը հնագիտաց եւ բանասիրաց նորանոր գիւտերուն հետ կրթնայ մրցիլ. եւ կարծուածէն շատ աւելի ծանրակշիռ ուղիղ հետեւութիւններու կու գանք՝ ռամկին այս արգիւնքը դիտելով ու յարգելով։

Բայց կայ վերջապէս ուրիշ կէտ մը՝ որուն վրայ կու գան իրար կը գտնեն մեր այլեւս անմիաբան դաւառականները, եւ որմէ՝ որչափ աւելի պէտք էր խորշած ըլլալ հայերէն լեզուն՝ նոյնը նոյնչափ սերտիւ բռնած բնդունած եւ իրեն բնական ըրած է։ Ա յսչափս բաւական գուշակել կու տայ՝ թէ աշխարհաբարին գովելի մասերէն մէկը չէ հետեւեալ էջերուն մէջ առջեւնիս ելլելիքը։

---

88. Այսպէս նաեւ արդի ռամկ. լեզուին մէջ՝ խոշոր խոտ, եւ Դ գէռ. յառաջ՝ ձեն ձեռ, չինս — ըրբտրանտ եւայլն աւելադրութիւնները չարաբնակութիւնն են բուն հին գրաբարի աւելագրութեանց, խոշոր խոտ. գոյն գոյնով, չինս խ— ըրբտ։ (Չինն կամ չինս բառը սովորած են չինս ըսել։) — Ընտարակոյս աւելի նշանաւոր է՝ գէռ այսօր տեղ տեղ յայտնի կամ ներած բառին՝ փխկ. իրմէ, խոշոյ գործածութիւնը. "Շիշ ա՝ որ կայծակին են տալիս.,, (ահա շամիտուրը կրակին մէջ կը խոթեն.) որ հին եւ նախնական գրաբարի յառաջ նշանակութիւն էր. ինչպէս նաեւ մեզմէ խարույկն որ հիմայ ռամիկը մաշած կ՚անուանէ՝ հին գրաբարի մէջ ալ եղ գարուն սկիզբներէն կը գտնենք նոյն մաշած անուամբ կոչուած։

10.

Թէ լեզուաց շարքին մէջ երկայնաձիգ դարուց յառաջանալուն համեմատ յառաջադիմութեան պատուաւոր դիրք մը չի կրնար մեր նոր հայերէնին տրուիլ՝ ճշմարտութիւն մըն է՝ որ ոչ կրնանք ծածկել, եւ ոչ կերպով մը զմեզ խաբել. մանաւանդ որ այս ինք իր բախտին թողուած լքեալ լեզուին մինչեւ մեծ աստենները վարած գրաւոր եւ անգիր հիւանդագայլ ընթացքը մեծ դժբաղտութեան արդիւնք մը չէր կրնար ցուցընել. որով դրեթէ անշարժութեան վիճակի մէջ՝ աղքատ եւ անշուք մնալու որոշուած էր: Իր պատմական մասը ծանօթ է, եւ անդրազոյն խորհրդածութիւններ իրն աւելի կը բացայայտեն: Բայց կայ նաեւ արտաքին պարագայ մ՚ալ՝ որ ոչ զուգընթաց միայն այլ նաեւ գլխաւոր դրդիչն եղած է նոյն յետսախաղաց շարժման:

Յառաջադիմութեան գլխաւոր զսպանակը խորհակողն էր օտարաց հզօր ազդեցութիւնը, որ դարէ ի դար քանի գնաց զօրացաւ: Քաղաքական հանգամանաց բերմամբ՝ շրջակայից մէջ հայերէն լեզուն որչափ որ ինք գիրքը ձգողութենէ զուրկ կը գտնէր, այնչափ աւելի օտար ձգողութեան դիմելն ու յարիլն իրեն բնական տեսած էր: Ասկէնուն ծանօթ է՝ — ոմանց ցաւակցութեան եւ ոմանց անարգանաց նիւթ եղած — վերջին ժամանակներս հայերէնին անօրինակ կերպով օտար բառեր ու տուութիւններ յաճախելը: Ասյապէս այն շարունակեալ կենդրոնախոյս բերմամբն իրեն սեպհականը չգրուելով՝ ի հարկէ օտարինը պիտի կղեր իրեն՝ ի բնէ օտարասէր Հայը, որուն պարագ մ՚ալ եղած էր օտարախօս ըլլալ: Անկէ եղբը բառ ու բացատրութենէ զուրկ մնացած լեզուն իր մէջ ողջութեան տառապանացը մէջ տեղի չունէր բնական աղքատութեան մը դէմ բողոքելու կամ իւրովի վրան առած կերպարանափոխութեան մեղադրանքէն արդարանալու, քանի որ ատոյգ կը մնայ՝ թէ ոչ այնչափ նեղբին կա-

բօտութիւնն էր իրեն դրդիչ, սրչափ պարզապէս անհոգութիւնն էր զինքն աստիճանէն վար առնող։ Չի կրնար չեմանալ՝ որ նոյն կամ նման դիրք ունեցող ազգերն ալ նոյն անցքերէն անցան, անոնց վրայ ալ ծանրացաւ նեղքին կարօտութիւն եւ արտաքին ազդեցութիւն. օտար լեզու հարկ եղաւ ճանչնալ, սորվիլ, խօսիլ, եւայլն. բայց ինչ մեծ տարբերութեամբ. եւ ճշդիւ այն մեծ տարբերութեամբ՝ որ մեր ալ հին եւ նոր ժամանակներուն լեզուին վրայ կը դիտենք։

Հին եւ նոր լեզուաց քննութենէն ու համեմատութենէն ելած դրական հետեւանքներուն մէջ՝ ընդհանուր կանոնի մը բացառութիւն համարելու է՝ եթէ լեզու մը իւր մէջն օտար կամ եկամուտ բառեր չունենայ։ Այսչափ բնական է այդ երեւոյթը։ Եկամուտ բառերու յաճախութեան ու նուազութեան չափը՝ ազգին աւելի կամ պակաս կախում ունենալէն կ'որոշուի։ Բայց օտարութեանց ճարտար փոխառութիւն մը՝ յայտնի է որ ոչ լեզուին չարգը կրնայ նուաստացընել, եւ ոչ վայելչութիւնը մթագընել. մանաւանդ եթէ բնաիր հեղինակներու օրինաւոր գործածութեամբն ու ընդունելութեամբը վաւերացած է։ Մեր հին դրաբար հայերէնն այս ընդհանուր ընթացքին հետեւելով՝ անպակաս ունեցած է օտար բառերու փոխառութիւններ. (տես քեր. երես 334.) սակայն ոչ երբեք աստ դանդ մը տուժած է իւր գեղեցկութենէն կամ հեղինակութենէն։ Այս ճարտարութիւնն ալ ուրեմն՝ ինչպէս ուրիշ ամէն արուեստ՝ որոշ կերպ ու գաղանիք մ'ունի, որ օտարքին իրեն յօդէ առանց մուրացիկ երեւալու։ — Յայտմ մասին երկու գլխաւոր եւ էական կէտեր առջեւնիս կ'ելլեն դիտելու. 1. օտարութեանց Տեսակը, եւ 2. Չափը։

Ա. Չի կրնար անտարբեր բան համարուիլ բնութեան այն յաղթական զօրութիւնն որ հայերէն լեզուին վրայ երեւցած է միշտ՝ օտարութեանց[1] ընտրու-

---

1. Օտարութիւնք կամ օտար տարր կ'անուանենք այն

թեանը մէջ. այն զօրութիւնն՝ որ ըսինք թէ լեզուաց կազմութեանն ու գործունէութեանը մէջ սկզբնաբար ազդող է: Պէտք ենք դարերէ ի վեր եղածը դիտելով՝ ըսել թէ առանձինն հոգեբանական բերմամբ մը՝ արեւելեան եւ արեւմտեան տարբերաց ընդունելութեան մէջ միշտ մէկ կողմն որոշած է ինքզինքը մեր հայերէն լեզուն: Արդ այս խնդիրն զմեզ քանի մը քայլ ետ կը դարձընէ լեզուին ժամանակագրութեանը մէջ:

Հայերէն լեզուն՝ բուն հին ժամանակներէն, որչափ մեր տեսութիւնը կը զօրէ, ըստ որում արեւելեան բարբառ, բնական մղմամբ մը այս կողմանէ ալ իւր նկարագիրը հաստատ պահած է, թէեւ շատ անգամ ներքին եւ արտաքին այլեւայլ եւ ընդդիմակաց ազդեցութեանց տակ մնալով: Որչափ ի մերձաւոր ալ եղած բլլան սահմաններու շփումները. որչափ ի ներքուստ եղած բլլան կամայ կամ ակամայ այլայլութիւնները. որչափ մեծ եղած բլլան արտաքուստ զգացուած կարօտութիւնները, միշտ երկու (արեւմտեան եւ արեւելեան) սահմաններուն մէջ՝ լեզուն ինք զինքն արեւելեան ճանչցած եւ արեւելեան բռնած է: Արեւմուտքէն Յունաց, արեւելքէն Պարսից հետ սահմանորդ բլլալով՝ հայերէն լեզուն իւր բաւերուն ու շէնքին կողմանէ արեւմուտքէն բան չունի կամ դրեթէ ոչինչ մ'ունի առած. իսկ արեւելեան

եկամուտ բացատրութիւններն որ ժամանակաւ հետզհետէ լեզուի մը մէջ կու գան կը մտնեն, եւ ոչ թէ ազգաց սկզբնական ցեղակցութիւնէն պատճառած նմանութիւնը, որով լեզուներն ալ իրարու խնամութեամբ կը յօդին, զօրօրինակ Հայը՝ Յունին եւ Պարսկին հետ. որոնց երկուքն ալ հաւասարապէս՝ հայերէնի հետ արմատական բաներու մէջ կը նմանանան: Այս վերջինները ներքին են ու բնական, իսկ առաջինները՝ արտաքին եւ պատահական: Այսպէս այս ծանօթ հատուածս մէջ՝ «Զբաղմամ մեծ խաղաղութեամբ տացէ մեզ. եւ զթադատորս, զպետս գաւառաց, զզօրավարս, զժողովրդս մեր պահեսցէ, եւ զամենայն պատերազմունս թշնամւոյն խորտակեսցէ...» — հազիւ երկու բառ կը մնայ՝ որ կամ ցեղակցութեամբ կամ յետնադդին փոխառութեամբ՝ նոյն չըլլայ հին եւ նոր պարսկերէնի հետ: — Բայց հոս մեր խօսքը անագան փոխառութեանց վրայ է:

սահմանակցաց բառերը գրեթէ անխտիր իբրեւ հասարակաց ստացուած նայած է, թէպէտ ոչ յանձափութիւն զառածելոյ։ Եղած է առեն մը՝ մանաւանդ թէ լեզուին կերպարանացն որոշիչ վայրկեաններուն (crise) մէջ՝ ուր կրօնական եւ գրաւորական յարաբերութիւններու սերտութիւնը ապասել կու տար որ յունական լեզուն գոնէ կիսով՝ փոխադրուէր ազգին մէջ. բայց իրօք հակառակը տեսնուած է։ Հզօր եւ մեծամեծ պատմական յեղաշրջութիւններ վկայ են բառածներուն։ Ցայտնի է որ լեզուի մը դլխաւոր այլայլիչներն են՝ քաղաքական իշխանութիւն, Կրօնք եւ Գիր։ Ըստ առաջնոյն՝ արեւմտեան կարճատեւ աշխարհակալութիւն մը զարմանք չէ որ առանց ազդեցութեան մնացած ըլլայ. բայց նշանաւոր են վերջիններն։

Առեն մը՝ հեթանոսութեան վերջին դարերուն մէջ, Հայաստան կրօնքով հելլենացած ժամանակը՝ ոչ օտարոտի աստուածութիւնք, ոչ փոխադրեալ բազմաթիւ կուռքերն ու քուրմերն իրենց իշխանական մտիւքը կրցան երկրին լեզուին վրայ ազդել. այլ մանաւանդ յայսմ լեզուն եղաւ տիրող. չընդունեցաւ նոյն կրօնափոխութիւնը՝ եթէ ոչ անուանափոխութեան պայմանաւ, եւ Հայ ազգն արեւմտեան նորամուտ պաշտամանց ու պաշտօնէից՝ արեւելեան (դիցաբանական) լեզու տուաւ. ան որ յառաջագոյն զրադաշտական օրինաց տակ՝ արեւելեան դրացեացն ամբողջ կրօնական լեզուն ընդունած գրկած էր։ Այսպէս առաջին անգամ յոյնութեան դէմ յաղթական հանդիսանալէն ետքը՝ վերջին կրօնական դարձին առենը՝ քրիստոնէական կրօնիչ յունական ազդեցութեանը տակ դարձեալ բնականօրէն սպասուածէն շատ պակաս եղած է յոյնութիւնը. եւ աւելի՝ եկեղեցական մատենագրութեան միջոցաւ ինչ ինչ խառնուած է հայերէնի մէջ[2]։ Որո՞նք են ուրեմն այն սակաւաւոր բառերն

---

2. Այս գրի կամ գրականութեան արդիւնքն էր որ յունական բնագիրներու անընդհատ թարգմանութեանց առթիւ արեւմտեան բառեր կրցան մեր դրաւոր լեզուին մէջ փոխադրուիլ, որոնց թիւը թէեւ վերիվերոյ նայողին անհամար

որ հին աստեղներն արեւմտաբէն եկած մտած են. եւ թէ ոչ՝ քանի մը եկեղեցական անուններ, եւ Յունաց ազգին, արքունեաց, գաւառին վերաբերեալները[3]. (եւ այս կարգի բառերէն կը տեսնենք նոյնչափ ասորերէն որչափ յունարէն՝ հայերէնի մէջ։) Կրկին կրկին անգամ գրագէտներ պէտք կամ հարկ կամ զարդ համարեցան ըստ տեղւոյն՝ յոյնութեան մուտք տալ հայերէնի մէջ. հոյակապ թարգմանիչներ՝ որ ասպազային մէջ մշանջենաւոր ձայնիւ պիտի խօսէին ազգին, նոյն օտարութեան հակելու եւ փոխառութենից չօժարեցան կամ տախպուեցան. մատենագիրներ կրօնական (լեզուական ազգային) ճաշակին փոխել. նոյնք դարէ դար հայ մատենագրութեան դպրոցներուն աւանդական ուսումն եղաւ, եւայլն. — այսչափ զօրաւոր եւ ներքնաւսա եւ ի մերձաւսա ազդեցութեան տակ՝ (մանաւանդ նոյն իսկ գրականութեան հիմնարկութեան ժամանակներէն ալ սկսած,) չկրցաւ ընդհա-

---

երեւայ, քանի մը դնողը կը գտնէ որ մեծաւ մասամբ դիպուածական փոխառութիւնք են, կամ մանաւանդ այս կամ այն գրողի անձնական գործ. երբեմն ի հարկէ եւ առժամանակեայ կարօտութեան համար, երբեմն ճշդութեան եւ հաւատարմութեան համար, երբեմն կամայական, եւայլն։ Արդ այն անհատական փոխառութիւնները, այն պատահական "անցաւոր ազդեցութիւնները,, (ինչպէս բանասէր մը կ'անուանէ,) ընդհանուր չըլլալէն եւ լեզուի այլայլութիւն չպատճառելէն զատ՝ ստուգիւ անցած եւ անհետ եղած կ'ըլլային, եթէ յաջորդ մատենագրաց քովն ալ առեն առեն կարօտութիւնը կամ նախնեաց հետեւողութիւնը զանոնք ըստ մասին նորոգած կամ չարունակած չըլլար, եթէ ցայսօր բառարաններն անոնց դոյութիւնը մշանջենաւորած չըլլային։ — Ասոր հակառակ՝ առանց նշանակութեան չէ մեր առաջին թարգմանչաց չատ անգամ յունարէն բնագիրներուն հայոց ծանօթ անուանները թողուլն ու արեւելեան (ասորի) ձեւերը նախամեծար ընելը. զօրօրինակ՝ Ծ՞որ եւ Ծ՞ուրան, փխ. Տիւրոս եւ Սիդոն. Շ՞մաւն, Սիմեան. Ցիլվ, Ցեսու. Եղիւշ, Եղիսե. Դիկղ, Տիգրիս, եւայլն։

3. Այս կարգէս են հին գրոց մէջ՝ մըն. փալանք. տրաք. Ըռաբ. Բէռբեռն. Իրիս. Իալանգ. Կոչ. Բալանիչ. եւայլն. եւ դարձեալ բուսոց, կենդանեաց եւ մանաւանդ ծովային բերոց անուններ. — որոնցմէ չենք գիտեր թէ ո՛րը եւ որչափը ծանօթ եղած էր ժողովրդեան։

նուր ազգին լեզուական զգածումն օտարանալ. եւ եզած նորութիւնները՝ չար թէ բարի՝ գրոց մէջ մնային։ Մանաւանդ թէ որչափ որ նոյն իսկ "Հայ ազգն ի սկզբանէ հետէ միշտ երեսն արեւմուտք դարձուցած է լուսաւորութիւն եւ յառաջադիմութիւն ընդունելու համար,, (ինչպէս սրամտութեամբ դիտած է հեղինակ մը,) նոյնչափ ալ հայ լեզուն արեւելք սեւեռած է անթարթափ իր աչքը, եւ չէ երբեք տեղի տուած արեւմտեան միջամտութեան։ Այսպէս՝ չէ թէ միայն քանի մը բնաիր հելլենական խօսքի դարձուածներ, բարբարգոյն հեղինակութեամբ ալ վաւերացած, ժողովրդեան սահմանէն դուրս կը մնան, այլ եւ շատ հարկաւոր ու պիտանի բառեր՝ որ առ կաթոտութեան յոյնի նմանութեամբ յարմարցուած էին, իսկզբանէ մինչեւ մեր օրերը չէն կրցած ժողովրդեան սահմանն ոտք կոխել, եւ անծանօթ մնացած են ամ կին[4]. — ուր որ անոր հակառակ՝ բուն ազգային բառերէն՝ մասնեղագրութեան համար անասովորը կամ նաեւ խորթը՝ ամկին սովորականն էր եւ մինչեւ այս օրս պահուած է նոր հայերէնին մէջ[5]։ Բովանդակ հին եւ նոր հայ մասնեղագրութեան մէջ՝ որչափ որ գրուածք մը ժողովրդեան մերձաւոր լեզուաւ կը խօսի՝ նոյնչափ աւելի բացայայտ վկայութիւն կու տայ բսածներնուս։ Մեր սկզբնական մասնեղագրութեան մէջէն չունինք գիրք մը որ այնչափ հին բնասնեկան բարբառոյն մասնեայ՝ ինչպէս Փ. Բուզանդայ պատմութիւնը, եւ ոչ ուրիշ մը՝ որ այնչափ արեւելեան կերպարանք ունենայ՝ ինչպէս ինքը, եւ չկայ գրութիւն մը այնչափ պարսկաձեւ պարթեւախառն՝ ինչպէս նոյնը. որուն մէջ քանի մը յունական բառերն իբրեւ բռնի մը կեցած են եւ ինքնին կ'աղաղակեն թէ օտարոտի են։ Քիչ մը ետքը՝ Ղ. Փարպեցւոյ գրուածոցը մէջ հելլենականութիւն կը տեսնուի միայն հոն՝ ուր

4. Զօրօրինակ. վէրաբերել. հոգաբերել. ներքաթել. հաղորդել. պարտականել. տրբերութիւն. յարբերութիւն. փրտերիւ. ֆերալնոց. անդիէ. տէրաձո, եւայլն. եւայլն։

5. Քանի մ'օրինակ տեսանք վերը՝ թիւ 3, երես 66։

պատմագիրը կը ջանայ իւր դարուն հասարակ լեզուէն վեր՝ մատենագրական ոճով խօսիլ։ Ա. յոպէս ալ յաջորդներէն՝ Յոհան Մամիկոնենի գրոց մէջը հազիւ երկու կամ երեք տեղ յատնականութեան հետք մը հետեւանց կը նշմարուի, այսինքն հոն՝ ուր հեղինակն իւր բնական ոճը կը թօղու մատենագրական ձեւացընելու համար։ Նոյնպէս խմացիք բոլոր միջին, ստորին եւ վերջին դարերու գրուածոց վրայ։

Առանձինն կերպով մը հատատութիւն են ասոր՝ Ժ դարէն եղբը Հայոց մէջ մտած արեւմտեան բացատրութիւնները։ Ինչպէս որ առեն մը յունական հեթանոսական պաշտամանց հետ, ինչպէս որ քիչ մը եղբը յունական քրիստոնէական պաշտամանց հետ բնական էր որ յունարէն լեզուին ալ ազդեցութիւնը տիրող բլլար կամ մեծ դանէր Հայաստանի մէջ, եւ արդիւնքն ոչնչ եղաւ. նմանապէս միջին դարերու մէջ ալ՝ որչափ Արեւմտեայց ազդեցութեանը հետ անոնց բառերն ալ կրցան հայերէնի մէջ խառնուիլ, եթէ այն լատին կամ փռանկ լեզուաց բառերու բնութեանը եւ տեսակին միտ դնենք՝ կը գտնենք որ ո՛չ ընդհանուր հիմնական գաղափարաց բառեր էին, եւ ոչ ալ երկար կեանք ունեցան հայերէն լեզուին մէջ. այլ արեւմտեան ազգաց ու սովորութեանց յատուկ բացատրութիւններ էին՝ որ քիչ մը եղբն անհետացան։ Բայց հատատ մնացին Արեւելեցւոյ առնուածները։

Հին ժամանակներուն մէջ եղածը ճշդիւ պատկերն էր վերջին դարերուն մէջ բլլալիքին։ Գաղթականութեամբ արեւմտեայ օտար ազգաց մէջ մտած լեզուն՝ որչափ շատ ալ հանապազօրեայ հաղորդակցութեամբն անոնց ազդեցութիւնը հարկ էր որ կրեր, (եթէ ոչ՝ նաեւ անոնց մէջ ընկղմէր,) ի վերայ այսր ամենայնի կը տեսնենք որ արեւելեանին համեմատութեամբն ոչինչ է արեւմտեան տարրը։ Գ եւ Դ դարաւականները՝ Լեհաց, Պոհեմաց, Ռուսաց մէջ դարեր անցընելէն եղբն ալ՝ դեռ հազիւ որոշ թուով մը բառեր ունին անոնցմէ փոխ առած, որոնց գրեթէ ամենքը նոյն ազգաց եւ դարաւոյց յատուկ կամ տե-

դական բաներու նշանակիչ բացատրութիւններ են, եւ ոչ սկզբնական գաղափարաց թարգման[6]: Ասոր հա-

---

6. Ցեղական կամ այս ինչ ազգի յատուկ բաներու յայտարար բառերն ինքնին յայտնի են. զորօրինակ պլէսայլ պաշտօններու, սովորութեանց, կարասեաց, ուտելեաց, եւայլն. եւայլն: Իսկ սկզբնական կամ հիմնական գաղափարաց բացատրութիւն են լեզուի մը մէջ՝ օրինակի աղագաւ՝ *գոհանալ. ըրանալ. յրոխել. վէլտ. վոռնէ. ղլէոճ. յայդնէ. ռոյտ. հանառնդ. վռնդել.* եւայլն: — Առաջիններուն որոշ չափով գործածութիւնը միշտ ներելի եղած է ամէն ժամանակ եւ ամէն լեզուի մէջ. իսկ վերջիններն օտարներէն առնուլ՝ լեզուն խառնակել ըսել է: Այսպէս օրինակի համար Դ դասառականն ունի ռուսերէնէն՝ կամ ռուսերէնի միջոցաւ ուրիշ եւրոպական լեզուներէ՝ *ռէուշ, իշխան. լոյրնռնդ, տեղակալ. ռոլըռն, զինուոր. դրոխէդ, պանդոկ. կոֆէդ, շաբաթղէն. չլօլ, գպրոց, էրօլէնէ, աղեբաստիր. բոլբօյնէ, ատազակ, եւայլն, եւայլն:* Դ դասառականը լեհերէնէ, ռումաներէնէ եւ մանաւանդ մաճառերէնէ՝ շատ քիչ բան ունի: Ըսածնիս բացայայտ կը ցուցընէ Լեհաստանի (Ռուշդով քաղքին) Հայոց արտաք Բրովչի (Խրատանց) հին թարգմանութիւնը, որուն մէկ փոքր հատուածը համառօտելով յատաջ բերինք, ուր թէպէտ արեւելեան օտար բառերէն աւելի յաճախ են լեհերէն կամ լեհերէնի մէջ գործածական լատիներէն բառեր, սակայն միայն քաղաքական կամ դատաստանական լեզուի բացատրութիւնը են, իսկ արաբերէն ու տաճկերէն բառերը հիմնական կամ սկզբնական գաղափարաց բացատրութիւն. որմէ զատ՝ նաեւ դատաստանական եւ քաղաքական մասին մէջ ալ մտած ու պահուած են:

"Բ^ռռ^ռն պարտ է գիտնալ զօրենս, եւ կ'երդուննայ թէ չիտակ պի գրէ զչարիաթնուն ինչվէչէն եւ զոհերէն՝ ոֆհանուն Բօզօռ^ռռ^ռի մէջ, եւ զդատաստանին ոհերէն դուս չի հանէ: Ինռիլիոբօն պարտ է դատաստանին դիմաց լաւ հասկըդնալ զգաւին եւ զճուչեսան ոբօճանուն, կամ որբովանուն եւ աղքատնուն համար զբերուցելու՝ որ չի զլկվին. կամ երբ չի գայ տավիճի, ինչ պիտի գչարագործն Բօչվէլ անէ, տավին քշէ եւ ի վերջն ածէ: Մհոֆէ ոլռ^ռռնն պիտի վշխից Բօզն տանէ Բօչվէնին մօտ, որ ֆնալն ատհիճնը կանչի ի դատաստանատանը՝ ճուչեսպ տալու ոֆհօրին. եւ չարիաթին առանն զոբօճաններ դատաստանի մօտ բերել կամ նայ ռռոֆէ դուրս հանել, կամ ոհերէնին գօրապ զսուչլուն փակել թագկել, զճուրումներն պահանջել. եւ գամն խնամիին ռռբնոֆին՝ անել վշխին հրամայելուն պէս:,, (1751:) — Գործածուած լեհերէն բառերուն մեկնութիւնն է՝ *Բ^ռռ^ռր*, (pisarz,) քարտուղար. *-ըրօճռ*, (strona,) կողմ. Հոս՝ դատին երկու կողմնքը. (կղզ. les parties,) *Բօչվէլ անել*, (pozywać,) ամբաստանել. *Մ'ռֆէ*

կառակ արեւելեան եկամուտ բառերը լեզուին դոյացութեանն անցած տարրացած են՝ բուն իսկ էական եւ հիմնական գաղափարաց մէջ։ Այսպէս այն գաւառականներն՝ որ հիմնական դրից մէջ թերեւս ամենեն քիչ իրաւունք ունէին ասիացի փոխառութենանց, անոնք ալ Ա եւ Բ գաւառականին հաւասար՝ առատութեամբ լցուած են թաթար եւ տաճիկ, բան մասին նաեւ պարսիկ եւ արաբացի բառերով։

Իսկ այն եւրոպական կամ նոր յունական բառերն որ արեւելք ոամկին բերանն բնկած են եւ օր բան օրէ յաճախելու վրայ կ'երեւան, ճշդիւ քննելով՝ տաճկերէնի միջոցաւ փոխադրուած են մեր լեզուին մէջ, այսինքն նախ Տաճիկն սկսած է իւր լեզուին մէջն ընդունիլ՝ եւ անկէ մերինը։ Նոյն կերպով բան առնայնի՝ ինչպէս հին ժամանակներ ալ Պարսից ձեռօք հայոց լեզուին մէջ յունական բառեր կը մտնէին։

Կը մնայ տեսնել հիմայ երկրորդ խնդիրը, նոր հայերէնի օտարութենանց Չափը։

Բ. Նախնեաց առեններըր, երբ դեռ լեզուն իւր սահմանին մէջն էր, օտարութենանց չափն էր՝ Չափաւորութիւն. ուր որ վերջին ժամանակներուս չափն եղած է՝ Անչափութիւն։ Եւ աս է այն մեծ խորոցը հնոց ու նորոց մէջ։ Վերջին դարերու մէջ, մանաւանդ թաթարերէնի եւ տաճկերէնի տիրելէն ի վեր, անօրինակ կերպով մը կը տեսնենք որ օտարութենանց հեղեղն ղլեզուն ողողած է, մանաւանդ թէ զգդը. որով նոր ժամանակներուս հայերէնն աւելի օտար բառ կը

-լ-ւ-, (miejski sługa,) քաղաքական պաշտօնեայ. վոյթ, (wójt,) գաւառ. բօշվ. (pozew,) դատի կանչել. բօշվնը, (pozwany,) դատախազ. նայ -ւ-պօմ, (na ustąp,) ետ քաշուելով. տեղի տալով. -ւրնդ, (urząd, urzędu,) պաշտօնաբան։ Լատիներէն բառերն բան բաւականի ծանօթ են։ Արեւելեանց աղաւաղ բառերն են՝ գավ, (արաբ. գավ, հին ամկ. գաւթ.) դատ. ամբաստանութիւն, եւ տաճկ. ոճով՝ գավ էլիլ։ ճայլով, (արաբ. ճեվլ.) պատասխան. ֆօրայ, (տճկ. ֆեօրէ.) բան. -ւռնկը-, (տճկ. -ւռկը-.) յանցաւոր. խեմֆի, (արաբ. ֆըմֆի, բաշխումն.) իրաքանչիւրոց որոշուածը. բաժին։

համրե իւր մէջը՝ քան բնիկ. եւ ազգին աւելի ծանօթ է օտար լեզուն՝ քան իւր ազգայինը: Եւ իրօք ալ ասկէ տարբեր արդիւնք մը չէր կրնար սպասուիլ, դիտելով ոչ միայն ազգին վրայ ծանրացած պարտքը՝ օտար լեզու ճանչնալու, սորվելու եւ խօսելու, այլ նաեւ ըստ մասին օտարը սորվելին՝ իրենը մոռնալով, կամ օտարն յառաջացընելէն՝ իրենին վնասովը: Չկայ, որչափ գիտենք, ծանօթ լեզուաց մէջ լեզու մը՝ որ այնչափ օտարութեանց անձնատուր, այնչափ կերպարանափոխ եղած, վերջապէս այնչափ ինք զինքն ուրացած բլլայ, ինչպէս մեր վերջին դարերուն հայերէնը[7]: Լեզուի մը՝ որուն միայն առաջին կարգի հիմնական բառերը դուրս առնելով՝ մնացած ամէն մասն օտարացած բլլայ, դրական եւ ածական, բայ եւ շաղկապ՝ մեծաւ մասամբ. որ մինչեւ նախադրութեանցն ու նաեւ թուականն անուանացը մէջ օտար բառեր ընդունած բլլայ[8]. — լեզուի մը, կ'ըսեմ, այս աստիճան հաւնիլը՝ ճաշակագէտ ազգագրութեան առջեւ անզգայութիւն եւ բանականութեան տեառնին առջեւն անտարակոյս ոճիր մը համարուելու է: Եթէ մեր հասարակ լեզուին բաղկացուցիչ տարրերացը մէջ ազգաբանական (ethnographique) վիճակագրութիւն մը հաստատել ուզենք,

---

7. Գուցէ միայն Վալթացւոց (Վալիեզի) անգրական ազգաց լեզուն, որ առաջին կարգի հիմնական բառերուն ու բացատրութեանցը մէջ ալ կուշտ ու կուռ խճողած է իտալերէնով, կարենայ մեր ռամկօրէնին օտարութեանցը մերթենալ:

8. Ընդհանէն աւելի արտաքոյ եւ գուցէ բովանդակ մարդկային լեզուին պատմութեանը մէջ եզական երեւոյթն է՝ հայերէն թուական անուանց կրած օտարութիւնները. որոնց մէջ «եօթն» փոխանակ զատ՝ նաեւ բոլոր դասականները զուտ ածկ. են, Իւիճէ հեզուն. էօլ-ճէ «ըշեյէն, եւայլն. — այսպէս ը եւ ըստ մասին Ն դասառականին ռամկօրէնը: Իսկ Գ եւ Դ դասառականները հայերէն թուերուն պարսիկ վերջաւորութիւն տալէն զատ՝ ինչպէս եր[illegible]ս, էրէ[illegible]ս, (երկրորդ, երրորդ. — պրսկ. «եւ-վ-ս. «եվ-ս. չ-հար-ս. ֆէնտ-ս.) մանաւանդ ընդ ցեղ ռամկին բերանը տուած է նաեւ նոյն պարսիկ մասնական վրայ մ'ալ ածկ. մասնիկն աւելցընել. այսպէս էրէ[illegible]ս-օրը. — Հայ-պարսիկ-տաճիկ բազադրութիւն: Լեզուին պատմութեանը մէջ անմոռանալի դէպքեր:

այնպիսի անախորժ հետեւանք մը կ'ունենանք՝ որ հարկ կ'ըլլայ մեկ խօսքով ըսել՝ թէ այս լեզուն քերականութեամբ հայերէն է, եւ բառարանով՝ տաճկերէն: (Ցայտնի է որ բանծնիս ընդհանուր է միայն. վասնզի եւ ոչ քերականութիւնը տաճկերէնէ անմասն է, ինչպէս եւ ոչ ալ բառարանը բոլորովին տաճկերէն:)

Հասարակօրէն այս ծանր ու տգեղ բայց իրաւացի ամբաստանութիւնը, այսօրուան օրս՝ ինչպէս ըսած ենք, ուղղակի մեր Ռ գաւառականին վրայ կ'իյնայ, բան ո՞րում ամենէն կարեւորագոյնն ու նշանաւորն եղած է. բայց դժբախտութեամբ հարկ է աւելցընել՝ թէ չունինք ուրիշ գաւառական մ'ալ՝ որ նոյն մեղադրանքէն ղերծ ըլլայ. եւ ուր որ կայ ասդին անդին խորշ մը՝ նոյն չափազանցութիւնը չափաւորուած, դարձեալ բարեբախտ զարտուղութիւն համարուելու է[9]:

Իւրաքանչիւր գաւառականէ մէյմէկ փոքրիկ օրինակ բաւական ըլլայ մեր ասդիական լեզուներուն օտարաձեւ կերպարանքը ցուցընելու:

Ա. Գ Ի Ր. Էս էմմ ըոֆֆ մասալիր կ'եղնայ խա՝ (կամ եղաւ խա՝) Հէման նախ սրէ, Հէչ չիմ պէշըէր մարիկ անիմ ահմէ ահմէ. չէրամ ես իսկի կարդալ չիմ գինա. չիմ գինա էն նասը վախտիսի անցընիմ: (Եթէ այսպիսի զուարճալի առակներ ըլլան՝ պատմէ դուն, առանց երբէք ձանձրանալու ժամերով մարիկ կ'ընեմ. վասնզի ես կարդալ չեմ գիտեր ամենեւին. եւ չեմ գիտեր թէ ինչպէս ժամանակս անցընեմ:)

---

9. Օտար բառերու չաճախութիւնն ամէն տեղ ամէն քաղաք հաւասար չէ. բայց այլեւայլ գաւառներու մէջ չատուկ հայերէն բառերու գործածութիւնը գլխաւորաբար մշակական եւ անտեսական ճիւղի վերաբերեալներէն են, որ Ռ գաւառականին անծանօթ մնացած են ընդհանրապէս: Բայց ուրիշ գաւառականներ այնպիսի տաճկ. բառեր ալ ունին՝ որոնք Ռ գաւառականին մէջ չեն մտած. ինչպէս՝ Էրճիլ ըլլալ, (Էրճիլ-մէ-) քալել. Բոշիլ անիլ, խեղդել. Գալ. (գէ-ը.) չխակել. Գօշալ. աւրել. էմմ, (Էմմ.) պէս. եւայլն:

Ը ԳԻՒՈ. Հալածին հալածին անընդոստ լինիցիս, եւ ես առ Քրիստոս երթիցեմ. եւ դուն իրաւ պիտի լայիս, կենդանի պիտի մնամ եւ ես առանց պիտի մեռնիմ եմ ըսեր ի՝ հոն լռութիւնն ալ ուրիշ կայ. հիմ պիտի լռիմ՝ կայ եւ, առաջ մեռնիս գոռալ չ'ըլլար: (Ուրիշներու վրայ այսչափ զգայունութիւն, մանաւանդ այս վտանգաւոր պարագային մէջ. որ թէեւ ճշմարիտ ալ ըլլայ, սակայն իմ ըմբռնումս առ՝ որ իրաւացի խօսքն ալ իւր պատշաճ առիթն ունի. այնպէս որ ուրիշ ժամանակ ոչ ոք առաջ նեղոզամիտ կ'ըլլայ:)

Գ ԳԻՒՈ. Ամէն իժով պի սիրեի ըլլալու հետ մտքին բնոյթերնուն՝ քան փոփոխաւոր զիրկող պղերինուն մօտը, որ անհաստը նայա հալածին կի քաշեն. խորդն որ շատ պարզամիտ կի մնայինն, առաջ չունեն իրմէնա բախտութիւն օգնոյի խօսուածնայ վրայէ, չէ կ'ասին թէ Աստուած պահիլ է զամէն մարդ իր ֆայտով՝ իր հալին փօք, ու դրիլ է աշխարքի մէջը ոչ ոչ մարդիքը՝ բնաւ ոչ ոչ ինչկները պահպանուն մէջը: (Աւելի կ'ընտրեի աղքատ գործաւորաց հետն ըլլալ՝ քան մեծատուն անիրաւ վաճառականաց՝ որ այնչափ անունց իրաւունքը կը գանանան. առաջ է՝ շատ վիշտերով կը մահին, սակայն ուրիշի հարստութեան ամենեւին նախանձ չունին, վասնզի կ'ըսեն թէ Աստուած ամէն մէկուն իւր մասը պարգեւեր է իւր վիճակին համեմատ, եւ գանազան կարգի մարդիկ դրեր է աշխարքի վրայ՝ իրերու տեսակ տեսակ ծաղիկներ պարտէզներու մէջ:)

Դ ԳԻՒՈ. Ամ էն ամէնին օգմին չէր մալի փոփոխի ընտանի անուամ, ըսենէք գնայ էն օր իրանց օգնոյ օգնողաղը եղբօրը՝ քրոջը՝ եղբայր եղիր էին ըլլել. որին խոնհում սպասում էին էն հարամզադիքերը, որին առաջ առաջ քարին տալիս. մինին խափանով լեզուն էին բռնելիցը դուս ճոթռում, մէկելին առաջնորդել տանում, չուրն ածում ու էնդեղ բռնդիլ անում. որ առաջ վիճախնում խափին ջանը սասանդիլ ըլլում էր: (Բայց այն բոպէին ոչ ոք ընչից կամ առացուածոց աչք ունէր, վասնզի դէտ նայն օրն իրենց մատաղ զաւակները խոց վիրաւոր

գերի ինկած էին. որը ծեծի տակ կը սպաննէին այն ապիրատները, որը ողջ ողջ քարի կը զարնէին. մէկուն աքծանով լեզուն դուրս կը կորզէին, միւսը ձգձգելով կը տանէին ջուրը կը խոթէին ու հոն կը խեղդէին. որ բոլոր գաւառին մէջ բնակչաց հոգին կը սասանէր։)

Տարակոյս չկայ որ շորս գաւառականներու մէջն ալ լեզուին բոլոր ընթացքն ասչէ, այլ երբեմն քանի մը նախադասութիւն միայար եւ շարունակ զուտ հայերէն բառերով կը ձեւանան. բայց դարձեալ կը պատահին կարճ պարբերութիւններ ալ, որոնք՝ մէկին որ տառճկերէն միայն գիտնայ՝ կրնայ առանց երկար խորհրդածելու իսկոյն հասկընալ։

Հայերէն լեզուին այս բնդհանուր ապականութեանը մէնք մեր օրովը հասած՝ տեսած ու լսած ենք, եւ դեռ բնդհանուր ամկօրէն լեզուն այս տխուր վիճակին մէջն է. դեռ օտարութեանց Ձափն՝ անչափութիւնն է[10]։

Ա՛յսչափ սաստիկ եղած է ամէն տեղն արեւելեան ազդեցութեան, կամ եթէ կրնանք ըսել, լեզուին տարրալուծութեանը մէջ՝ այս քիմիական խնամութեան զօրութիւնը։ Եւ զարմանք չէ՛ որ հիմակու տեղս բնդհանուր եղած բլլայ այն բմբռնումը, թէ Հայոց լեզուն տառճկերէն է[11]։ Եւ արդէն մինչեւ մօտ

---

10. Նոր ռամկ. հայերէնի յիշատակարան են՝ Ի գաւառականին համար «Դեղ կենաց» գիրքը, (տպ. ի Վենետ. 1810.) եւ Դ գաւառականին՝ «Վերք Հայաստանի», գ. խաչատրոյ Աբովեան պատմական վէպը. (տպ. ի Ցփղիս, 1858.) երկուքն ալ ըստ կարի ռամկ լեզուաւ գրուած տառճկատառն. — Թէպետ ասոնց մէջ ալ դարձեալ անպակաս են գրաբար բառեր՝ որ անուս ժողովրդեան անծանօթ են։ Դ գաւառականին բերուած օրինակները մեծաւ մասամբ այս երկրորդ գրքէն են։

11. Կ՛ենթադրուի օտար ազդաց բմբռնումն։ Սակայն վերջին դարերուս տարադէպ արկածները նոյն իսկ ազգին ալ կրցան փոքր ի շատէ այն բմբռնումին ընտանեցընել։

Կը պատմուի թէ Փոքր Ասիոյ քանի մը նահանգներուն մէջ նոր աշխարհակալները քրիստոնէից՝ լեզուն կորուելու պատժով արգելած էին իրենց ազգային լեզուն խօսիլ. եւ ասկէ է, կ՛ըսուի, որ դեռ նոյն կողմերուն քանի մը քաղաք-

ժամանակներս աշխարհաբար լեզուաւ գրողներուն ալ դիտումն ու ոճը ասոր նպաստաւոր կ'ըլլային. որոնք արդի հայերէնը միայն այս աղաւաղ կերպարանքի մէջ երեւցընելով՝ կարելի չէր որ ժողովուրդն իւր լեզուին վրայ տարբեր գաղափար ունենար: Այսպիսի խառնակ լեզու մը, լեզու մը իւր սեպհական ազգային նկարագիրն այսպէս կորնչցընելէն եաքը՝ բնականապէս չէր կրնար հրապոյրք մ'ունենալ կամ սիրելի ըլլալ, ոչ օտարաց եւ ոչ իսկ ազգայնոց. եւ ասկէ է բուն մասին պատճառը՝ որ շատերուն իրենց բնիկ լեզուն խորշելի եղած է, որոնք իրաւունք կը համարէին մանաւանդ օտար լեզու գրել ու խօսիլ՝ քան ազգային բառած աղճատ եւ ագեղ լեզու մը:

Այսպէս այս նախնի հայերէնը հետզհետէ քայքայելու եւ ուրիշ լեզուաց լուծուելու վրայ էր՝ երբ մեծ առներս լեզուին Նորոգութիւնը վրայ հասաւ, եւ կազմեց այն նշանաւոր դարագլուխը՝ նոր հայերէնի պատմութեանը մէջ:

11.

Այս յետին անկածութեան մէջ, լեզուին այսչափ սաստիկ օտարանալէն եաքը՝ ոչինչ կ'արգելուր՝ որ մեզմէ ալ բոլորովին մնայինք հալեր օտար լեզուի մէջ, եւ վերջապէս անհետ ըլլար հայերէնը. — եթէ ոչ ուրիշ կողմանէ գօրաւոր յեղաշրջութիւն մ'ի մէջ մեզ տեւական ազդեցութեամբ: Այն ճգնաժամն՝ միայն գրականութեան միջամտութենէն կրնար յուսացուիլ ապահանութեան առջեւն առնուլ:

Ներք կորուսած են մայրենի լեզուն եւ տաճկերէն միայն կը հասկընան. — Կեսարիա եւ Գաղատիա: Եթէ դուք խախտ ուղեց ասով կշիռ վրէժն առնուլ Հայկազն աշխարհակալին ատենօք հանած նման մէկ հրամանին, որ ոչ այնչափ անաւդորդն էր եւ ոչ այնպէս բռնաւորական, այսու ամենայնիւ հետեւութիւններք շատ տարբեր կը գտնենք. եւ հին դարերու մէջ երբեք չենք տեսներ որ հայերէն լեզուն օտարաց վրայ զօրացած ըլլայ եւ լեզուներն խառնակած կամ մոռցուցած:

Ա.յսպիսի ժամանակ մը՝ ուր մտաւոր կրթութեան եւ ուսումնասիրութեան դէմ աղօտ ու մթնշաղ բայց ճշմարիտ այդ մը ծագած էր արեւելք, եւ գիր ու գիտութիւն ընդհանրանալու սկսած. այնպիսի պարագայից մէջ՝ ուր բերրի ու հիւթեղ գրաբարը շատոնց անպտուղ ու ցամաք կերպով կը յածէր ժողովրդեան սահմանները մէջը, եւ վերջապէս աշխարհաբար գրելու հարկն ու պատշաճութիւնը կը տիրէր, տիրապողական կ՚ըլլար նաեւ նոյն կենդանի լեզուին՝ ընդհանուր նորոգութիւն մը. եւ արդէն պատրաստական նիւթն ու կերպը ամենայն առատութեամբ կը մատակարարէր դրաբարը, որուն ուսումն օր քան օրէ յառաջանալու վրայ էր, մանաւանդ թէ նոր թռիչք մը սկսած էր առնուլ գրագիտաց մէջ: Ա.յսպէս՝ բանասիրութիւնն իր բնածին պահպանողական (conservateur) բերմամբ մնալով՝ դիտցաւ օտարախառն այլալեզու նորութեանց բռնութեանն առջեւ իբրեւ թումբ մը կանգնիլ եւ ըլլալու մեծագոյն աղաւաղութեանց չափ դնել: Բայց հարկ է ըսել՝ որ շատոնց տկարացած ու հանապազօրեայ հիւանդկաղ մարմնոյն՝ ծանր ու վտանգաւոր անկում մ՚ալ պէտք էր վերջապէս՝ արմատաբի բժշկուելու եւ նոր ու նորոգեալ կեանք մը սկսելու համար: Եթէ օտարութեանց միայն չափաւոր խառնուրդ մը այն անզօր աշխարհաբար լեզուին մէջ մուտ գտած ըլլար, անտարակոյս հարկաւորութիւն չէր տեսնուեր երեւելի նորոգութեան մը ձեռք զարնելու, ոչ օտարոտին սրբելու եւ ոչ ուրիշ թերութեանց դարմանն ընելու: Սակայն ճշդիւ՝ ասոր հակառակ պարագայ մը՝ այսինքն մեր ժողովրդեան խօսուածքին եկամուտ օտարութեանց չափազանցութիւնն է որ աչքերը բացաւ, եւ լեզուին ազգայնութեանը մէջ հաւատարկշռութեան կորուստը պատճառ ու դրդիչ եղաւ այն մեծ նորոգութեան առաջին քայլն առնելու, ամէն օտարութիւն այնպէս վրէժխնդրութեամբ բնաջինջ ընելով՝ որ այսօրուան օրս քիչ կայ լեզուս այնչափ իւր բնիկ սեպհական տարրերէն բաղկացած՝ ինչչափ այս ուղղուած աշ-

խարհաբարը[1]. — *այն որ գործոյս ընթացքին մէջ շարունակել լեզուս կամ Հրդի գրաւոր հայերեն անուամբ կ՚որոշենք*։

Ա. *Այս լեզուի նորոգութիւնը, որ աշխարհաբարին մինչեւ հիմայ առած աղաւաղութեանցը դիմայ իսկական Ցետաշրջութիւն* (réaction) *մըն է, միանգամայն նոր լեզուին համար Առաւտութեան անապատ աղբիւր մը կրնայ բսուիլ, գրաբարի հին եւ նոր՝ բնաիր եւ խոտան անբաւ շտեմարանէն իւր տրամադրութեանը թողուած ունենալով*։ *Արդի գրաւոր լեզուին վիճակին այդ կրկին տեսութեան կէտերէն դիտելով՝ կը գտնենք որ*

Ա. *Առանց բնութեան օրինացը դէմ անիրաւելու՝ այն Ցետաշրջո-ղիւնը շատ բանի մէջ նոր լեզուին շատոնց սկսած ընթացքը հարկ տեսած է ետ դարձնել, եւ ան որ իւր տարտամ ու թոյլ վիճակին մէջ յանգէտս կամ յանզգայս այլայլենալու վրայ էր, դարձեալ իւր բնականին վերածել. ինչպէս նաեւ բառերու կրած կերպարանափոխութիւնները՝ թէեւ որոշ կանոնաւ եւ հնուց ժառանգուած ձեւեր էին, իրր աղաւաղութիւնք՝ իրենց նախնական ձեւերուն ետ դարձնել*[2]. *եւ ասով կը սկսէր նաեւ բլլալու անդրադարձին փոփոխութիւնները կասեցնել*։

Ա. *Յապէս ուրեմն՝ նորոգութիւնն սկիզբ բրաւ, ինչպէս բնական էր, օտար տարրը ջնջելէն, եւ կամուտ այլազգի բառերուն տեղ գրաբար փոխառութիւնք գրել. որն որ իբրեւ ամէնէն դիւրին ու պարզ ու նիւթական մասը՝ շուտ կրցաւ յաջողիլ*[3]: *Սակայն անով շատ մը բնիկ*

---

1. *Այս տեղս հարազատ ազգային կը համարինք ըստ ինքեան օտար (յուն. պրակ. եւայլն) բառերն որ հնուց ի վեր գրաբար հայերէնի սովորական եւ ընտանի բացատրութիւններն եղած են*։

2. *Շատ հին են աշխարհաբարի մէջ եւ ամէն գաւառաց հասարակ՝ այն նոր ձեւերն որ հիմայ իբրեւ ռամկական աղաւաղութիւնք գրաւոր լեզուէն մերժուած են. ինչպէս՝ դնդ. Իւխ. —օր. ծանր. էրէխ. գիշեր. կուրծք. գոգ. ականջ. ազգ*։

3. *Օտարութեանց ջնջումը հոն միայն կը ժամանայ՝ ուր բառի մը օտար լեզուէ ըլլալը չի ճանչցուիր. ինչպէս մեր*

(նոր) Հայերէն բառերուն ու բարդութեանց եւ մանաւանդ բարդութեան կերպերուն տեղ ալ գրաբարն անցաւ, կամ ճիշդ գրաբարի օրինօք նոր կազմել ու յարմարցնել հարկ եղաւ, որոնք այլեւայլ գաւառաբանութիւններու սովորական ու նախնեաց ոամկօրէնին միացորդք՝ բայց արդի գրաւոր լեզուին հեղինակացն անսովոր էին կամ անծանօթ[1]։ Անկէ աւելի դիւրին էր բառերու ուղղագրութիւնը, որով ոամկօրէն լեզուին սեպհական շառանց այլայլած ձեւերն ու հնչմունքը հին կամ ճշդագոյն գրաւոր կերպարանք կ'առնուին։

Բայց դժուարութիւնն ուրիշ էական կէտի մը վրայ էր. որուն համար պէտք ենք ճանչնալ եւ յանձն առնուլ՝ որ մեր գրաւոր նորոգութիւնն այլազգի մանաւանդ անհետացրնելու մէջ աւելի գեղեցիկ խոստմամբ կամ մանաւանդ պատրանքով եւ ինք զինքը խաբելով գոհ եղած է։ Որչափ որ տառճկերէնն առհասարակ բնաւանեցած ու բնական եղած է Հայազգւոյն, նոյնչափ ալ դժուարին եղած է մեր նոր մտաւնագրութեան մէջ՝ լեզուին նէ-խոկն մանաւանդ ազգայնացրնելէն եառքը, տառճկերէնէ եկած մտած կէպռկն նոյնութիւններն ու նմանութիւնները ճանչնալ որոշել ու խորշիլ, եւ կամ նորէ նոր չաւելցրնել։

Բառերու փոխառութենէ եառքը կու գայ օտարոտի տառութեանց եւ ոճերու գործածութիւնը, կամ բառերու օտար մտօք նշանակութիւններ տալը, որ աւելի յանդգնայս կը սպրդին լեզուին մէջ։ Օտար բառերէն զգուշանալ ուզողին՝ բաւական է շատ թեթեւ

գաւառականին այլեւայլ բառերուն վրայ առեն առեն խնդիրներ եղած են. (տես քան մասին քեր. երես 327։) Աւելի յայտնի օրինակ կրնանք համարիլ թաթար եւ տաճիկ բառերն՝ որ արեւմտեան գաւառականին մէջ, ուր այս օրս արեւելեան լեզուներն անծանօթ մնացած են, դեռ իբրեւ բնիկ հայերէն բառ կը նկատուին, մինչեւ երգերու եւ հոգեւոր տաղերու մէջ ալ կը գործածուին։

1. Այսպես են՝ Երդիկ կամ Իրդ-ի, պատուհան. ոռխ, առաստաղ. ոփըր, աքաղաղ. ոդճ-ի, անկողին. ֆռբռն, կառավ. ֆիկ, տեսակ. եւայլն։

մտադրութիւն մը. բայց այս ծածուկ սպրդմունքը ճանչնալ՝ շատ անգամ դժուարին կ'ըլլայ, թող թէ դարման ընել: Իսկ բուն մեծ դժուարութիւնն, եւ հասարակօրէն դարմանն անկարելի եղածն է՝ համաձայնութեան կանոններուն օտարանալը, որ ընդհանրապէս արեւելեանց ազդեցութենէն եւ քանի մը դէպքի մէջ (մանաւանդ Գ դատաւականին՝) եւրոպացւոց առաջնորդութեամբն եղած է: — Քերականութեան ընթացքին մէջ հարկաւոր կը համարինք լեզուին այս կարեւոր մասին առանձին ՅօդուԱած մ'ընծայել. (երես 323—336.)[5] եւ այն ծածկեալ կամ թաքուն օտարութիւնը կոչածնիս, որով հիմայ հայերէն գրքեր ազգային հնչմամբ օտար լեզու կը խօսին՝ երկքի կ'ամփոփինք գլխաւորաբար, որ են, նախ՝ հայերէն բառերու օտար նշանակութիւններ. (քանի մ'օրինակ տես քեր. 876 եւ 880, 1.)[6] մանաւանդ ձայնի

---

5. Մակէ զատ լեզուին այլեւայլ մասանցն այս նկատմամբ կրած զեղմունքը քերականութեան իւրաքանչիւր կանոնացը վրայ առանձին ծանօթութեամբ կ'աւելցընենք, օտարութիւն ըլլալն յիշեցընելով:

6. Վերը խօսել բային վրայ լեզուին մէկ խաղը տեսանք, (երես 183.) թէ ինչպէս դրաբարի երկրորդական կամ երրորդական մէկ նշանակութիւնն առած հասուստ բռնած, ու գործածուելն անհետ ըրած է. որն որ այնչափ կրնայ արդարանալ կամ դատապարտուիլ՝ որչափ մէկ երկու դատաւականներու մէջ ածել առաջին կարգի պիտանի բառին՝ միայն հաւանած ձեացած ըլլալը: Ուրիշ մեղադրելի կը կարծենք թ դատաւականին բռնած ընթացքը: Մեր ոամիկն այդ խօսել բային նոյն գրաբար նշանակութիւնը նոյնպէս աքաղաղին տալէն ետքը. կը սկսի օտարաց ազդեցութեամբ գործել. — խօսել կ'ընդհանրանայ կը տարածուի ամէն թռչնոց. եւ որպէսզի օտարութիւնը լրացած ըլլայ, որովհետեւ աքաղաղի խօսելուն եւ թռչնոց ճռուողելուն Ցաճիկը հնչիւն (խօսիւն) ըսած է, առհասարակ հնչիւն եւ ոչխարն տեղն անցած է խօսիլ. այնպէս որ այդ շրջանները կատարուելէն ետքը՝ ալ մեր ոամիկն քովը հաղիւեը կը խօսի, կամարները կը խօսին, կառքերը կը խօսին, մարդուն դլուխն ու դանդը կը խօսի, ականջը կը խօսի. միայն ինք մարդն է որ չի խօսիր՝ այլ կը խօսինք այլազգի բառով: Մեր նոր մատենագրութեան մէջն ալ այս խօսինքը դատապարտուած՝ բայց այն տաճկութեան թա-

նմանութենէն առաջնորդուած. (անդ, 877.) Երկրորդ՝ տաճկերէնէ կամ օտար լեզուէ թարգմանուած ոճեր, եւ երրորդ՝ պլաղդի քերականութեան կամ օտար կանոնաց վրայ ձեւուած շարադրութիւն, դարձուածք, եւայլն. (անդ, 878, եւ 880, 2, 3:) Իսկ մանաւանդ բապէս արեւմտեան օտարութեանց վրայ խօսքերնիս ամփոփելով՝ կը յաւելունք ըսել: Գրականութեան կամ մատենագրութեան մեծ արդիւնքն է այս ցանկալի նորոգութիւնը. բայց եթէ անզգոյշ անմտադիր թարգմանութիւններ յաճախեն, մեր նոր մատենագրութիւնը շատ գէշ ծառայութիւն մ'ըրած պիտի ըլլայ՝ բնականօրէն արեւելեան հակում ունեցող լեզուին բնաւրար նոր արեւմտեան ուղղութիւն տալով եւ կրկին օտարացընելով, — գոնէ արդի գրաւոր հայերէնին նկատմամբ:

Սակայն այս ամէն բառածներէն այն չափաւորութեամբ իմանալու է՝ որն որ ճշմարիտ բանասէր մը եւ անաչառ բանադատ քննիչ մը կրնայ եւ պէտք է շնորհել լեզուին: Շատ յաճախ եւ ընդհանուր է այն սխալ ըմբռնումն՝ որով դիպուածական նմանութիւնները իբրեւ իրական հետեւողութիւն կը դատապարտուին. շատ բան որ մեր գիտցած հասարակ գրաբարէն տարբեր եւ նոր լեզուին սեպհական դարձուածքն է, օտար լեզուի՝ մանաւանդ տաճկերէնի հետ նոյն ելլելուն համար անմիջապէս օտարութեան անուամբ կը դրոշմուի. ուր որ՝ եթէ քիչ մը մեր հին եւ միջին լեզուն կրկռնենք, կը գտնենք որ թէ կարծուածէն աւելի հին են եւ ազգային, եւ թէ մանաւանդ հնուց ի վեր հայ ժողովրդեան հասարակ լեզուին սովորական. ինչպէս քանի մը բան միւնչեւ հիմայ տեսանք, (Թիւ 5—8.) եւ գերականութեան ընթացքին մէջ այլեւայլ տեղեր նոյնպիսի դիտողութիւններ կը կրկնուին: Բայց ասկէ՝ ուրիշ բանաւոր չափաւորութիւն

քուն արձագանգները գեռ իրեւ բնիկ ազգային ձայն կը հնչեն՝ օտարութեան ի տնէ վարժած ականջներու: — Երկրորդական (Փոքր Ասիոյ) գաւառական մը խօսել ձեւով ունի նոյն բառը, բայց պարզապէս ըսել կամ զրուցել նշանակութեամբ:

մ՚ալ պէտք ենք հարկին ու վայելչութեան շնորհել՝ նաեւ իրական օտարոտի փոխառութեանց մէջ, մտածելով որ լեզուի նորոգութիւնն ի գլուխ հանելու համար ոչ լեզուն տակնուվրայ բերելու հարկաւորութիւն կայ, եւ ոչ ընդհանուր մարդկային լեզուաց կարգէն դուրս դիրք մը պահանջել մեր լեզուին համար[7]. որուն արդիւնքը գուցէ միայն ծաղրական կրնայ ըլլալ։ — Աշխարհաբարի այս կարեւոր մասին վրայ ուրիշ խորհրդածութիւններ ալ կը մնան ընելու. (տես թիւ 14։)

Նորոգութիւնն այդ ցեւտաշրջութեան պաշտօնին մէջ այնպիսի սահման մ՚ալ կոխած անցած է՝ որ փիլոսոփայական լեզուագիտութեան առջեւ կարելի է թէ աններելի համարուի, բան որում բնութեան օրինաց ընթացքին դէմ։ Կարճառօտ օրինակաւ մը բացատրենք։ Ցայսնի կը տեսնենք որ շատ ժամանակէ ի վեր ոչ միայն կէս վանկ բաղաձայնով վերջերը գրաբարին թօղած է ռամիկը՝ անոնց տեղ զատ բառեր փոխանակելով, այլ նաեւ ընդհանրապէս նայ դրով կրկին բաղաձայնները ռամկականին բառարանէն դուրս կ՚իյնան, ինչպէս՝ ր՛, ղ՛, չ՛, յ՛ ու նման վերջով բառերը։ Եւ այսպէս՝ չէ թէ միայն առաջինիներուն տեղն ուրիշ հնչմունք կամ նոր բառեր անցած են, ինչպէս՝ ոսոր, մանչ. դռռոր, աղջիկ. ֆռէր, պզտիկ. ուիղ, մտաւուկ. եղբ, ճոխ. համբ, մունջ. փառ, տասր[8]. երկամբն, երկամբր. բարձրր. մանտորր[9]. սահուա՛. սառ. մատ, եւայլն. (քեր. եր. 276.) այլ նաեւ երկրորդներուն տեղ. այծ, հիմայ. կողմ, դի. հողմ, հով. թէղմ, ցեխ. օրմ, պատ. ուերմ, հունտ. ջերմ, տաք. այբ, էրիկ,

---

7. Այսպէս նաեւ շատ հին ժամանակներ՝ յունական շարադրութեան կերպեր անզգալի կերպով եւ վայելչութեամբ ալ մտած էին տեղ տեղ մեր դիւրաթեք դրաբարին մէջը՝ բուն հայկական թարգմանութեանց միջոցաւ։

8. Ցես մանաւանդ Դ գլուխ. Խոսք. Յոհ. եւայլն. եր. 216։

9. Կամ հազիւ մէկ երկուքը՝ ձանձր, ճանճր, ռանդր ձեւով մնացած։

ձայր, ծար. կուբ. ծուլ, եւայլն։ Ա.յսպիսի նշանաւոր երեւոյթի մէջ՝ որ ընդհանուր օրինաց ձեւացած կ'երեւայ, խափանել՝ եւ առանց որոշ կանոնի հիմը նորոյն հետ խառնակել, ինչպէս արդի գրաւոր լեզուն հարկ տեսած է ընել՝ գրաբարի նորանոր փոխառութիւններով, կրնար կարծենք քննադատութեան օրինաւոր բողոքն իրեն դէմ հանել. սակայն կը փութանք աւելցընել՝ թէ այն բողոքը կրնայ միայն ի տեսականն արժել, եւ կ'ոչնչանայ անմիջապէս որ գործնականի սահմանը մտնէ։ Եթէ ոամիկը կամ նոր լեզուն այս մասին եւ քանի մը ասոր նման մասերուն մէջ ինք իր բնական օրինացը գործելու ժամանակ՝ այն օտարութեանց չափազանցութիւնը յանձն առած չըլլար, եթէ ամէն սահմանակից լեզուաց բառերն հասարակաց ինչք կամ մանաւանդ բնիկ հայերէն հասմրած չըլլար, անշուշտ գրաբար կամ հին ձեւերը դադրեցուցած առեներն ուրիշ հայերէն բառեր ամէն մէկուն սեպհականած կ'ըլլար. որով նորոգեալ լեզուն ալ հետեւապէս կրնար կամ նաեւ պէտք էր նոր սահմանին մէջ մնալ՝ նոյն կամ անոր նման օրէնքները յարգելով։ Սակայն գրաւոր լեզուի մը ամէն բանէ յառաջ բան պէտք է. եւ բանի կատարութեան մէջ օտարութենէ կամ օտարութեան չափազանցութենէ խորշելու առեն՝ ի հարկէ աւելի օրինաւոր կը տեսնէ պահպանաւոր օրինաց անսասանել՝ գրաբարէ փոխառութիւն ընելով համարձակ, քան թէ մտացածին բառեր կամ ինքնահնար ձեւեր առեղծել, որ աւելի անառեղի կ'ըլլար։ Եւ իրաք՝ որո՞նք են նոր հայերէն բառերն՝ որ ոամիկին լեզուն իւր օրինաքը փոխանակած ըլլայ գրաբարի եբէեն, -բեն, ըրմ, վրմ, -ուրմ, ռեղմ, -եղմ, հաշմ, խոյր, եւայլն բառերուն տեղ. եթէ ոչ՝ մէյմէկ այլազգի բառեր, որոնք գրաւոր լեզուն չէր կրնար ընդունիլ, եւ ոչ առաջիններէն հրաժարիլ։ — Ա.յս կարգի դիտողութիւններ՝ որոնցմէ մէկը միայն այս տեղս յառաջ բերինք, կրնան լեզուին ներկայ վիճակին վրայ ըլլալու խորհրդածութենէն նիւթ մատակարարել. եւ մենք այս կէտն անցողակի մը շօշափելէն ետ

քը՝ գրաբարէ փոխառութեանց միւս եւ գլխաւոր արդիւնքը կ'անցնինք նկատելու, որ լեզուի նորոգութեան վրայ դիտուած երկրորդ մասն է։

Բ. Նորոգութիւնն, բսինք, այսօրուան օրս Ա-ռ-ՈՒ-Ն կամ հարստութեան աղբիւր մ'եղած է նոր լեզուին։ Երբ որ հարկեցուցիչ պարագաները ստիպեցին գրաբարի դիմել, նախ զգացուած մեծ կարօտութիւնը լեցընելու համար անտարակոյս գրաբարէ փոխառութիւնքը պիտի բլլային՝ թէ հարկաւոր գաղափարաց բացատրութիւնները եւ թէ օտարութեանց յաջորդող բառերը, այսինքն ընտանեկան լեզուին անծանօթ եւ անգործածական։ Ջատ կարգի կարօտութիւն մ'ալ էր՝ բառերուն այլեւայլ առմունքը ճշգրտել, որ շատ մը երկրորդական ու երրորդական ձեւերու ծնունդ կու տար. ինչպէս շատ անգամ կը պատահի մեր եւ օտար նոր լեզուաց մէջ՝ որ բառի մը սովորական նոր ձեւին ու նոր նշանակութեանը քով անոր գրաբարը կ'աւելնայ՝ զատ մտոք կամ տարբեր առմամբ. եւ կրկին բառի տէր կ'բլլայ լեզուն՝ նոր ձեւին նոր եւ հնոյն հին նշանակութիւնը պահելով[10]. թող բոլորովին տարբեր հին եւ նոր բառերն ալ որ այլեւայլ առմունքներով կը գործածուին[11]։ Այսպիսով բնականապէս քիչ շատ գրաբարի դոյն մը կամ մերձաւորութիւն մը կը տանուար գրի առնուած ռամիկ լեզուն, եւ նորոգութեան հիմունքը այսպիսի յաւելուածներով կը դրուէին։ Բայց մէյ մը գործոզութեանց յաւտակն հարթուելէն եւ այս ճամբան հոր-

---

10. Այսպէս են այլեւայլ առմունքներով միեւնոյն բառերուն հին եւ նոր ձեւերը. Ա-ՒՐԻԼ. քանդել. եւ --ՈՐԻԼ, ջնջել, եզծանել. — --ՎՐԻԼ եւ --ՎՐԻԼ. --ՐՎԻԼ. — Ն-ՂԱ-Ն եւ Ն-ՂՈ-Ն. — Հ--ՈՐԻԼ եւ Հ--ՐԻԼ. — Հ--Ա-Ն եւ Հ--Ա-Ն. — Բ--Ա--Ո եւ Բ--Ա--Ո. եւայլն։ (Տես քեր. երես 105, եւ 311—313։)

11. Բ--Ե եւ --ԼԵ։ — ՓԼ եւ Լ--Ը կամ Վ--Ը--Ո. Ա--ՈՒԾՈՑ Խ--Ղ--Ա, եւ Հրդեհի վ--Ի. — Հրաշք Փ--Ի--Լ, եւ երկիր Բ--Ի--Լ, եւայլն. տես քեր. 855։ Ո--Ի--Լ՝ իբրեւ ածական կամ դոյական, եւ --ՐՎ--Ի՝ իբրեւ դերբայ։

դուելէն եաքը՝ դիւրին էր երկրորդ ասպարէզը մտնել, եւ նոր լեզուին նորանոր զարդարանք կամ նաեւ գրաւորական նկարագիր մը տալու համար օրինաւոր էր հին լեզուէն ամէն կերպ փոխառութիւն՝ ուր որ եւ ինչ չափով ու կերպով որ վայելչութիւնը կը ներէր։ Ա՛ւ անկէ եաեւ ոչ միայն առանձինն հատ հատ բառեր կ՚առնուէին[12], այլեւ գրաբարի յատուկ նշանակութիւններ[13], գրաբար քերականական կազմութիւններ, հոլովներ նախդիրներովին ու յօդերովը, ածանցներ ու բարդութիւններ, պէսպէս բաղադրութիւններ ու ոճեր, կամ նաեւ ամբողջ գրաբար շէնքով մտներ բացատրութիւններ[14]. — ինչպէս որ գրութեան նիւթին ու գրողին նպատակը կը պահանջէր։ Ասով մէկ կողմանէ նորանոր բարդերու եւ ձեւերու մեծ հարստութիւն, նոյնանշանութիւններու յաճախութիւն եւ այլեւայլ գրաւոր պիտոյից բացատրութեանց առատութիւն մը կը զեղուի մատենագրաց նորոգեալ գրչագրը ներքեւ. եւ միւս կողմանէ՝ ըստ տեղւոյն եւ ըստ վայելչութեան

---

12. Սովորական եղած են աշխարհաբարի յատուկ բառերուն քով անոնց նոյնանշան գրաբարներն ալ. եւ կ՚ըսուի Աթոռ կամ թառ։ — Խոփ կամ վերջ, վերճան, ծոցաթ, ելք, երդ. եւայլն. — Ըղդ կամ ծոցաթ. — Խեղճ կամ ընտրած. — Գնալ կամ գալ. — պատուհան կամ լուսնափ. — Գոռալ կամ գչել, գչի. — գի կամ կոյր. — անուն կամ այնպէս, այնպիսի. — ամէն մէկ կամ իւրաքանչիւր. — Դէմ դէմ կամ դէմ դիմ. եւայլն. եւայլն։

13. Ուր որ հոմանութեան կասկած չըլլայ՝ կրնան գործածուիլ Աղնուն փոխ. բաղդվին. — Թոխել փոխ. ողորմել. — վայելել փոխ. վայլել. — Ցնորիլն փոխ. հեգնուիլն. — Գթալ փոխ. գթալ. — Հարգալ փոխ. հարգանք. — Հարգալն փոխ. իշխող թագաւորաց մէյ մէկ ցեղը. (dynastie.) ըստ այսմ ուրիշ գրաբարի յատուկ նշանակութիւններ ալ։

14. Սովորական եղած են՝ Թոխանալ, փոխ. առնով. Բոքաբար, թագաւորներու. Երդ, գրքերու. այս կողմն, այս դիին, կողմին. Գալ քանի, մէկ խօսքով. յայսմ հետէ, այս կտորիս մէջ. Գնալ հարմր կամ ըստ գնի հոսն, շատը. Առնալ, առնել. Բռնանալ, բռնծծել. հաստատ. Գոհ, գոհ, քաղքենի. Վերանալ, վերակեցու. Ի բաց երթալ. ի վեր այր ոչնչանալ. ի վեր գոհ ընդունիլ, եւայլն։ Տես քեր. 873։

հին կամ նոր, դրաբար կամ աշխարհաբար ձեւն առնելու կամ թողլու ազատ ընտրութիւնը՝ իւրաքանչիւրոյ ճաշակին ու ճարտարութեանը փորձ մը կ'ըլլար միանգամայն։ Բայց դէպքերու անհամար զանազանութեանն ու կարծիքներու կամ դիտումներու այլեւայլ բաժանմանցը մէջ՝ դժուարին կ'ըլլար բռնուելու ուղղութիւնը ճշդիւ որոշել. ինչպէս ցայսօր շատ մասնաւոր դէպքեր անորոշ կամ ազատ մնացած են. որն որ գեռ ներելի է նոր սկսած կերպարանափոխութեան մը՝ որուն թէ կարեւոր պիտոյքը եւ թէ զարդարանքը մատակարարող՝ հին լեզուն է. եւ ոչ միշտ նոյն հին լեզուէն՝ որուն բնութիւնը բաւական այլակերպ է նորէն, ուղղակի անմիջական փոխառութիւններով կարելի է գործել, այլ անոր միջնորդութեամբը, առաջնորդութեամբն ու խորհրդակցութեամբը. եւ երկուքն իրարու միաբանելու մէջ կրնան դեղմունքն այնչափ աւելի յաճախ ըլլալ՝ որչափ որ բովանդակ կերպր միայն ճաշակի եւ ճարտարութեան յանձն է, ինչպէս ըսինք. եւ ճաշակագիտութեան լսիրծ ճամբուն վրայ շատ դիւրին է գիտել[15]։

Ի վերայ այսր ամենայնի նորագեալ լեզուին շատ քիչ ժամանակուան մէջ բրած յառաջադիմութիւնն ակներեւ է, եւ ստացած բաւական հարուստ մատենագրութիւնը նոյն յառաջադիմութեան թէ արդիւնքն եղած է եւ թէ միջոցը։ Արդի հայերէն լեզուն այս նորագեալ ձեւին մէջ նաեւ բնաւանեկան կենաց ալ սկսած է ժողովրական լեզուն ըլլալ, մանաւանդապէս ուսեալ եւ բարեկիրթ ընկերութեանց մէջ։

Նորագեալ լեզուին՝ հիմակուան դրիչն ու վիճակին մէջ՝ այնպէս ինչպէս որ ծանուցուած ու հրատարակուած է, հիմը Ր գաւառականն է. բայց թէ բառերուն եւ թէ շէնքին կողմանէ այնչափ տարբեր է գաւառին հասարակ խօսուածքէն, որ ոչ միայն բառարա-

---

15. Լեզուի ազգականութեան մէկ աղբիւրը կրնայ ըլլալ ընտիր դրաբարի անճահ գործածութիւնը. որուն վրայ տես մանաւանդապէս քեր. 871, եւ 1121, ծան։

նովին այլ եւ քերականութեամբը ոամկին համար շատ տեղ նոր եւ անծանօթ բարբառ մը կը մնայ. եւ միայն անյատուկ կերպով եւ յընդհանուրն միայն կրնայ ըսուիլ՝ թէ հիմակուան մատենագրութեան լեզուն Կոստանդնուպոլսոյ լեզուն է: Այսու ամենայնիւ թէպէտ նորոգեալ լեզուն աւելի պակաս գրաբարի խորամուխ ըլլալովն այն մեծ խորոցը բացած ըլլայ, միշտ գրաբար մնան բնդունած է առանց ոամկին սովորականը մերժելու. այնպէս որ շատ բառ եւ շատ քերականական կազմութիւն՝ որ գրաւորի մէջ երկու կերպ կը տեսնուի, ոամկին մաքուր խօսուածքին մէջ միայն մէկ տեսակ է. (տես ծան. 10—14:) Ծանօթ եւ նման օրինակ է Ցաճկի արդի գրաւոր լեզուն, որ բոլորովին օտար եւ այլացեղ ազգի մը (Արաբացւոյն) լեզուն ու մատենագրութիւնն իրեն սեպհականելէն ետքը, իւր սեպհական բառերէն անհամեմատ աւելի չափաւորութեամբ արաբերէն՝ քիչ մ'ալ պարսկերէն կը գործածէ, բայց միշտ օրոշ չափով, կերպով ու մանաւանդ խորութեամբ, եւ առանց իւր ժողովրդեան ընտելականն ալ (տաճկական տարրը) մերժելու[16]: Այդ հանմատութեան մէջ մեր աշխարհաբարին առաւելու-

---

16. Արաբացին ու Պարսիկն այնչափ օտար են Ցաճկէն, որ ոչ ծննդաբանական եւ ոչ լեզուական ցեղակցութիւն կամ խառնութիւն մ'ունին զոդիչ. եւ շատ աւելի մերձաւոր ու նման են իրարու՝ պարսկերէնն ու հայերէնը, կամ մանաւանդ արաբերէնն ու երբայերէնը որ զոյգ լեզու են, եւ գրեթէ նոյն: Այսու ամենայնիւ՝ կրօնական եւ քաղաքական յարաբերութեանց բերմամբն այնպէս յայտնած է՝ որ այդ երեք օտարացեղ աննման եւ անմիաբան լեզուները՝ (արաբացին, պարսիկն ու տաճիկը,) զարմանալի ճարտարութեամբ եկած միացած միանած են՝ բարձրագոյն գրաւոր տաճկերէն լեզու մը ձեւացընելու. եւ մէկուն դիժն ու միւսին քաղցրութիւնը նախնական պարզ եւ անշուք (թուրք) տարեր վրայ այն աքանչելի բարեխառնութիւնը յառաջ բերած են, որուն շատ քիչ կայ հաւասարող: Գրաւոր տաճկերէն հատուածի մը բառերը կրնան հաշուուիլ՝ հարիւրին իրը 70—80 արաբերէն, իսկ մնացածը պարսկերէնն ու տաճկերէնը մէջերնին կը բաժանեն. — թող ամբողջ փոխառեալ արաբացի կամ պարսիկ ոճերն ու մանր ասութիւնները:

թիւնն ան է՝ որ առանց օտարին դիմելու իւր սեպհական ազգային գանձէն կը հանէ նորն ու հինը. եւ այս նկատմամբ բան իմիք խոսլերէնի եւ առաւելապէս արդի նորոգեալ յունարէնի հաւասար դիրք մը կ'առնու: — Ձեռագայ օրինակներուն առաջին սիւնը ժողովեան հասարակ բառերուին է[17], երկրորդը՝ միայն գրաւոր լեզուի յատուկ. այնպէս որ գրաւոր լեզուն առաջիններէն ալ կը գործածէ բան տեղւոյն, բայց ոամն կին անձանօթ կամ անգործածական են երկրորդներէ:

Կ'օգտէ որ դուն հիմակու հիմայ ծառը շտկես. մեկալ պէտքի կտորները կրնայ ըլլալ որ ինքը մինակ ալ կարենայ ճարել:

Անանկ ուժով էր, կ'ըսեն, որ մէկ ձեռքով ալ մինակ ծառեր չէ՝ հապա քարեր ալ ճղքելու հերիք էր:

Անանկ աղուոր լուսնկայ մ'ալ ելած էր որ, գիտես որ արեւ էր ծաթեր:

Թէ որ ամէն ի ժիր առանկ չըլլալու բաներու վրայ պարապ տեղ մտմտալով առեն կորսընցընես նէ, ձեռքդ ալ բան չի վաստկիր մտքդ ալ:

Հոտի հեղուն գրած գիրս առեր են նէ՝ եւ ելլելք խնտուտ են խմացեր[18]. ինչու որ մեր աս դիրերը քաշած խեղճուկ Բաւական որ դուն առայժմ սկսին ուղղես. իսկ միւս հարկաւոր մասերը կարելի է թէ նաեւ ինքն առանձին կարող ըլլայ յարմարել:

Կ'ըսեն թէ այնչափ զօրաւոր էր, որ նաեւ մէկ ձեռքը չէ թէ ծառեր միայն, այլ քարեր ալ ճեղքելու բաւական էր:

Այնպէս գեղեցիկ լուսին մ'ալ ելած էր, որ կարծես թէ արեգակ ծագած էր:

Եթէ միշտ այսպիսի անկարելի բաներու վրայ վայրապար մտածելով ժամանակ կորսընցընես, ոչ ձեռքդ շահ մը կը շահի եւ ոչ միտքդ:

Վերջին անգամուան գրած նամակս ընդունելով՝ մեծապէս ուրախացեր են. վասնզի ատոնգ կամ սուտ լերուն

17. Որոնցմէ ոմանք չէ թէ միայն նախնեաց ոամկօրէնին, այլ նաեւ հին գրաբարի մնացորդներն են:

18. Որովհետեւ խնդամ բառին գրաբար (խնդալ) ուրախութիւն նշանակութիւնը պահուած է, բայց խնդալ բային սովորաբար ծիծաղիլ նշանակութիւն առած ըլլալուն համար հարկ եղած է այդ խնդամ խմռալ բազադրութիւնն հնարել:

թիւններուն վրայօք ինչուան եղբի առեններըը պոռտող խրաւ ու սուտ ձայներէն խրենք ալ մեծ մեծ հոգերու ու մտմտուքի մէջ ձեացած՝ իրաւը չգիտնալով հա թէ չէի մէջ կ'երբեան եղեր։

պատճառաւ, որ մեր այս կողմերը կրած դժբախտութեանց վրայ մինչեւ վերջին ժամանակները տարածուեր են, իրենք ալ մեծամեծ հոգոց եւ մտատանջութեանց մէջ ձեացած՝ անստուգութեամբ այո եւ ոչի մէջ կը ծփան եղեր։

Մեր պատմական ընթացքին հաւատարիմ ձեալու համար կը պահանջուէր որ խօսքերնուս սկիզբը Նորոգութեան նիւթին ու կերպը չտեսած՝ անոր հեղինակին ու ժամանակը քննէինք. բայց որովհետեւ վերջին ժամանակներուս հանգամանքն ասոր սկիզբ ու դրդում տուած են, յայտնի է որ խնդրոյն ոչն ու երբը բնականապէս ընդհանրոյ վրայ կ'իյնայ, եւ չի կրնար իրեն որոշեալ հեղինակ կամ որոշ ժամանակ մը ցուցուիլ։ Սակայն եթէ կրնանք առանց մենք զմեզ խառնած ըլլալու՝ լեզուին նախընթաց անմշակ ժամանակացը տխուր օրերուն վրայ եկած գարուն մը նկատել այս Նորոգութիւնը, կը գտնենք որ ասոր արեւադարձը մեզմէ շատ հեռու եւ նոր գրականութեան սահնաշունչ երկայն գիշերներուն մէջ կ'իյնայ։ Մէկ գարէ աւելի է՝ որ աշխարհաբար գրուածքներըը, թէեւ խառնակ լեզուաւ եւ դեռ շատ ցանցառ, միշտ այս ճամբուն վրայ էին, եւ ուսեալ անձինք նոյն ուղղութիւնը բռնած կը տեսնուին. այնպէս որ՝ որչափ խորթութեանց ալ եւ նաեւ աւելորդ ու անպէտ օտարութեանց յօժարակամ տեղի տուէր, միշտ անպակաս էին գրաբարէ փոխառութիւններըը. միայն թէ աւելի կամայականութիւն էր օրէնքը, եւ միօրինակութիւն կը պակսէր[19]։

---

19. Օրինակիս մէջ՝ որ անցեալ գարուն սկիզբներէն է, գրաբարի փոխառութեանց քով տառերէն մասերը յայտնապէս գիտմամբ աւելցուած են, կամ իբր բացայայտութիւն եւ կամ նաեւ իբր զարդ. եւ թէպէտ գրութեան հիմը ի գաւառականին հնագոյն ձեւն է, բայց ընդհանրապէս կարդն ու շարքը

Թէ արդեօք ուրիշ գաւառականի մը վրայ նոյն Նորոգութիւնը չէր կրնար բլլալ, եւ գուցէ աւելի օգտիւ ու յաջողութեամբ, դարձեալ զատ խնդիր է. բայց, ինչպէս շատ ուրիշ բաներու մէջ՝ յայտ ալ հարկ է որ պատահարաց բերմանը հպատակելով գոհ բլլանք. որուն նոյն կերպով ուրիշ ազգաց եւ լեզուաց վրայ ալ օրինակին աչքի առջեւ ունինք: Լեզուի նորոգութեան փորձ մը մեր Ս գաւառականն ալ սկսաւ ժամանակէ մ'ի վեր. սակայն, որչափ գիտենք, սա կաւաւորաց հեղինակութեան վրայ հաստատուած՝ կամ այլեւայլ կամայական դրութեանց բաժնուած՝[20] դեռ այն նոր ձեռնարկութիւնը որոշ կերպ մ'առած չի կրնար բսուիլ. եւ մանաւանդ շատ տեղ Ի գաւա-

---

ստորին դարուց ռամկօրէնին նման է, եւ դեռ Ը, Ւ, Ըէ, Ըէ՝ առանց ամփոփման են: «Թէ որ ասեն քի՝ Մաամեթէոս եւ Ղուկաս յետ քառասուն աւուր Յոանին կ'ասեն զփորձիլն, իսկ Մարկոս՝ զաւուրս քառասուն փորձեալ, իմի զըմե են խօսեր. ասեմ քի, զայն քառասուն օրն վասն պահոց պիտի'ր իմանամք. զի փորձիլն մէկ անգամ եղաւ եւ Յոանն քառասուն օր էր. զերեք սուրբն Մարկոս՝ զայն բաներն որ Մաամեթէոս մուֆասսալ է պատմեր, թէ էքբարլամիշ անելու հաճախ չէ տեսի՝ մուխտասարի է անցեր: . . . Իւր եվէլին ասեմ քի, Քրիստոս եկաւ յաշխարհ՝ քնուլ ու թէքմիլ անել զօրէնս. վէ շիպհէսիզ լզայց. ինչպէս զթէլիսաութիւնն, զպահիւ ուօնից եւ թիւրլիւ թիւրլիւ պպրամիներաց եւ գառնաղենութեան: Փուշն եւ պրբին որ քաղեն ի թաուլայէն, պէտք է որ Թոդան զքեօքն ի հողի մէջն որ կինէ բուսանի, եօխասա ի քեօքէն հանեն. պէլլի մի տեսիլ: Իշտէ մարդիք զայս ուահմքեանի Ասուածոյ առեքին խափաներ էին. անոր համար եկաւ յաստջին Թարիխն դարձուց: Ամմա ասեմ քի՝ մէկ պարտք մի երկու հեղ կու տրվի մի, եօխասպ հայրն էտա անելուն յետեւ՝ որդիքն պլլ կինէ պիտի'ր տան մի տեչնի տիրոջն, հայտա: Քրիստոս մեզի հայր լինելով՝ զտեչինն մարդկային բնութեան էտա արաւ՝ զօրէնքն լեցընելով. պլլ ինչ իքտիզա՝ որ նորա որդիքն պլլ Թէքբար էտա անէին: Ալն օրէնքներն դաստիարակ եւ եօլ երբեան սովրցնող լալայի պէս բան մի էին. ամմա ճահիլն որ մեծնայ, ախըլպալըղ որ լինի, պլլ կու կարօսի մի դաստիարակի եւ սովրցնողի. հիշ: Իմիի Քրիստոսի գալստեամն մեր պարտքն էտա եղաւ. մարգս ախըլպալըղ եղաւ. հաւատովն նորա արդարացաւ:»

20. Տես վերը Թիւ 13, ծան. 1:

ռականին բնթացքին մեքենալու վրայ կ'երեւայ, նաեւ քերականական շէնքին նկատմամբ։

Արդի հայերէնին նորոգութեամբը կը լմննայ լեզուին պատմութիւնը։

12.

Ջանացինք մինչեւ հոս լեզուին բազմադարեայ կենացը թեթեւ ծրագիրը հանել։ — Լեզուին պատմութիւնը բերաւ հասուց զմեզ մինչեւ մօտ ժամանակներս, մինչեւ թ-ը դարուս կէսերը։ Անցանք դարերու եւ տարիներու մէջէն, որոնց շրջմանցն այնչափ մեծ եղաւ լեզուին վրայ ազդեցութիւնը, որչափ որ հազարամեայ եւ աւելի միջոց մը կրնար եւ պէտք էր նորածին լեզուի մը վրայ ազդել։ Նոյն ծրագիրն զմեզ մեր նոր լեզուին, եթէ ոչ ծննդեանը ներկայ՝ գէթ խանձարրոցը քով դրաւ։ Աչխարհաբար լեզուին հիմունքը գտանք շատ հնուց դրուած, արմատները շատ ի խոր ձգուած. տեսանք որ հին եւ նոր հայերէններուն սահմանագլուխը կամ անջատման կէտը աչքի երեւցածէն շատ աւելի յառաջները կ'իյնայ. եւ հասանք ժամանակ մ'ալ որ վերջապէս բնութեան պարտքը հատոյց դրաբարը, երբ ժամանակին հետ երկար ոգորելէն ետքը շնչասպառ հարկադրեցաւ քաշուիլ, ասպարէզն իւր յաջորդին թողլով։ Ա՛ս էր իր ճակատագրին անդառնալի օրէնքը։

Երկայն աւուն պիտի ողբայ ճաշակագէտ բանասիրութիւնը, մանաւանդ թէ երբէք պիտի չկարենայ բաւական ողբալ՝ իւր անզուգական գրաբարին կորուսը։ Բանասիրութեան համար բաւական հարուած էր՝ այնպիսի հզօր եւ պանծալի լեզուի մը նորամուտ խանգարմանցն ականատես ըլլալ. իսկ յաւիտեան անմխիթարելի կը մնայ իրեն թէ ինչպէս նոր անագորոյն իրաւունք մը կարենայ անոր անզօր եւ անձեւ ծննդոցը ներել՝ որ նոյն բարձր գահն ելլէն, օրինաւոր գահակալը մերժելով։ Որչափ բանասիրութիւնն

իւր զգայողականին մէջ իրաւունք ունենայ բողոքելու այն սրբազան օրինաց բռնաբարութեանն, եւ տգիտութեան նորամուտ եղծմանցը, գերութեան ծննդոցը, խեղճութեան արգասեացը՝ բազմադարեան հայրենի աւանդութեան մը նախամեծար ըլլալուն դժուարելու, — ունի դարձեալ իւր իմաստասիրական տեսութիւնները ալ, որով փափուկ զգածման մը համակրութեան եւ հակակրութեան միակողմանի հակումնէն ուղիղ դատաստանաւ դիտէ կանգուն կեցընել եւ ի վեր քան զամենայն յարգած անձնուրացութեամբը զոհեր յանձն առնուլ՝ երբ միտքն է օրէնադիր եւ ոչ կամքը։ Արդ այն անաչառ բանասիրութիւնն անցեալն ու ներկան միանգամայն աչքի առջեւ ունենալով՝ կը յաւելու, թէեւ տրամաբանեմ, բսել՝ թէ կայ ուրեմն իրաց բնութեանը մէջ անխուսափելի կարգ մը կամ մանաւանդ թէ անըմբռնելի պարագայ մը՝ որ այս այսպէս ըլլայ. եւ իւր տրամաբանելու պաշտօնին մէջ եզրները բաղդատելու առեն հարկաւ կը հանդիպի այնպիսի համեմատութեանց՝ որ դրական ապացոյց վճռել կու տան՝ թէ այո, հարկ է. եւ չկայ ազդ եւ ոչ ժամանակ՝ որ ասկէ բացառութիւն ունենայ. եւ թէ՝ զուր է բողոքել հոն ուր յոյս չունինք լսելի ըլլալու։ Դարեր բողոքեցին խիստ եւ անգութ կառնոսի մը դէմ՝ թէ իւր որդիքը, իւր աղեաց ծնունդները կը սպառէ. եւ մեր դարն ալ որ առաւել բողոքողներուն առաջիններէն չէ, բողոքելէն աւելի բան պիտի չկարենայ ձեռք ձգել։ Ապա ուրեմն՝ ոչ կոյր դիպաց արդիւնք է կամ՝ թէ սոսկ դժբախտութեան արգահաք՝ աշխարհաբար մը գրաբարի հետ փոխանակել, այլ բնական օրէնք եւ մարդկային մտաց հոգեբանական ընթացից մէկ երեւոյթը՝ սկզբնաբար, որուն լրացուցիչն է ժամանակը. որուն կամայ ակամայ հարկ կ'ըլլայ հպատակիլ։ Եթէ մեր ձեռքը տրուած ըլլար բնական օրինաց վրայ իշխանութիւն, թերեւս բնութեան շատ ընթացքը կը կասեցընէինք, կամ թէ եւս ալ կը դարձընէինք այն գերբնական զօրութեամբ. եւ ոչ մեռեալ լեզուներու

միայն, հապա շատ ուրիշ մեռեալներու կեանք կը պարգեւէինք: Բայց իրաց վիճակը մեր բաղձանքէն շատ տարբեր է:

Մեղմ յառաջ ուրիշներ ալ նոյն տխուր զգածմունքն ունեցած են, կարծելով թէ հին լեզուներէ յառաջ եկած ռամկականներուն, որ այսօր մէյմէկ զատ լեզու եղած են, պատճառն արտաքին պատահարներն եղած բլլան, զորօրինակ բարբարոսաց արշաւանքներն, օտարաց աշխարհակալութիւնները, եւայլն. բայց սխալը շատոնց յանդիմանուած է: — Բաւական օրինակ մըն է լատիներէն լեզուն:

Հայրենասիրութեամբ եւ ազատութեան ոգւով տածած, ներքին եւ արտաքին կռիւներով եւ յաղթութիւններով այժ առած, բնիկ ազգային արժանապատուութեան վերհ զգածմամբը հատու առոյգութիւն մը ստացած, օտարաց աւարաւր ճոխացած, անթիւ հոյակապ մատենագիրներէ կատարելագործուած, հետզհետէ առած ձեւերովը, զարդերովը, իմաստից հնչուածքեամբը՝ տիեզերակալ "Թագաւոր ժողովրդեան,, վայելող պերճութեամբը՝ լատին լեզուն կ'երեւար թէ յաւիտենական պիտի մնար: Սակայն ինկաւ. եւ ինկաւ ուրիշէ մը չդրդուած: Նաեւ ոչ յառաջներն իւր շքեղութիւնը կրցած էր երկարատեն պահել: Արդէն Պիկերոն, այս լատինականութեան ծագն ու անմահ կոթողը, իւր լեզուին անկման սկիզբները կանատես եղաւ: Վայրապար կը բարձրաձայն գրագիտաց բողոքները՝ ոսկեղէն լեզուին աւանդեալ բարբարոսութեանցը դէմ. եւ բովանդակ Հռովմէական մատենագրութեան դասական ժամանակը՝ հարիւր ութսուն տարիէն աւելի չտեւեց: Ադրիանոսի օրովը համաշխարհական լեզու եղած՝ եւ ոչ գոնէ արքունեաց դիւաններուն, եւ ոչ բազմադարեան անբաւ մատենագրութեան մէջ կրցաւ ինք զինքը կանգնուն բռնել: Ջուր չանաց Կղեմդիոս մը բովանդակ կայսերական իշխանութեանը զօրութեամբ այն անկման առջեւն առնուլ, եւ ամէն կողմէ մատուցուած առատ նեցուկներուն ու թումբերուն անբաւականու-

թենէն աւանուեցաւ եկած հասած հոսանքին բռնութիւնը։ Հարիւրաւոր տարիներ անցուց այն պերճ լեզուն կենալ եւ մահուան մէջտեղը երերալով, մինչեւ վերջին շունչը տուաւ Թ եւ Ծ դարերուն մէջ։

Ակէ տարբեր չէ յունարէնի ալ ալ բախտը, այն հին եւ նոր մարդկութեան համաշխարհական անմահ լեզուին։ Ոչ խօսող գրող ու սորվող միլիոններուն բազմութիւնը, ոչ բիւրազգի մտաւորականներուն անբաւ զանգուածը եւ ոչ բազմաթիւ (բանաստեղծական) դպրոցներու արգիւնքը կարող եղաւ նորութեան հեղեղին առջեւ դիմանալ, երբ որ ժամանակին հասաւ. եւ նոյն Թ ու Ծ դարերու միջոցին ասոր ալ կարծեցեալ անմահութեան պատրանքը վերցրնելու եւ աշուրները խփելու որոշուած էր։

Նոյն էր մեր հին գրաւոր հայերէնին ալ կարճատեւ կենացը կատարածը։ Սակայն անտարակոյս ասոր բախան ամենէն աւելի ծանր պիտի գայ գեղեցկաձեր հայ սրտերու, որ օտար լեզուաց եղերական վախճանին կզորդ եղաւ՝ առանց անոնց բարեմասնութեանցը լիով մանակից ըլլալու. երբ որ գեղեցիկ ձիրքերու լուսաւեանն ու յաջողեալ գործունեութեանը ժիր ընթացքին մէջ կանխեց տարաժամ օրհասն, ու խամրեցաւ ծաղիկը։ Թ եւ Ծ դարերուն մէջերը Հայաստանեայց հին լեզուն ալ մեռեալ լեզուաց կարգն անցած տեսանք (երես 133.) իբր պատմութեանը մէջ։

Ասկէ յետոյ, լատին եւ հայ դասական լեզուները մէկտեղ ապրեցան եւ մէկտեղ մեռան, նոր աշխարհի առջեւ հոյակապ հնութեան մէջմէկ պանչելի յիշատակարան թողլով իրենց ցանկալի մնացորդները[1]։

---

1. Թպց եթէ այն արկածներուն անմիջապէս յաջորդող դարերը նոյնը բաւական ժամանակ մեզմէ ծածուկ պահած են, պատճառն է՝ որ իրենց ժամանակակից կենդանի լեզուները դեռ ինքնագլուխ գործելու չափ ոյժ կամ հեղինակութիւն չունէին։ Ակէ է այն երկարատեւ խաբէութիւնը՝ որով կրցան արդէն շատոնց մեռած լեզուներ իրենք զիրենք դեռ կենդանի երեւցընել. վասնզի իրենց մահուընէն ետքն ալ դարերով ի

Ըստ պատահման է միայն՝ որ ներքուստ եւ ի բնէ բոլորը՝ երբեմն արտաքին պարագայ մը փութացրնէ կամ ետանաձգութեան. ինչպէս գոյէ մեր լեզուին առաջին անկումը՝ Պարսկական պատերազմը. — բայց ժամանակին անցնելուն ու ժամանակին հետ կանոնաւ կամ ուշ ամէն բանի փոխուիլը՝ բնական է։ Զարեւաց առաջին դարմանն է կ'բուսի պատճառը ճանչնալ. բայց դարմանն անկարելի եղած ատեն մեծ սիփանը է դիտնալ թէ չարիքն հարկաւոր չարիք էր եւ անհրաժեշտ։

Բանասիրութիւնը իւր զգացողականին այս կրակիծն այսպէս մեղմացրնելու ատեն՝ ուրիշ կողմանէ ազգային անտեսութիւն մը կը յառաջանայ հարկ մ'ալ դնելու՝ որ "ժամանակին ծառայենք,, նոր ժամանակին նոր լեզու ծառայեցրնելով. երբ տեսակէտին վրայ կու գայ գործնական մերձեցուցումը։ Հին լեզու մը նոր աշխարհքի համար իւր գեղեցկութենէն զատ հրապոյրը մը չունի. եւ բանասիրութիւնը որ գեղեցկութիւն կը փնտռէ՝ ի բնէ զարդասէր է, կամ — բանասէր չեղողի լեզուով՝ — ունայնասէր է։ Այս խոտովանութիւնն ըստ մասին պարտական ենք։ Լեզուի գեղեցկութիւնն իբրեւ մասնական բան նկատելով՝ բնդհանուր եւ բարձրագոյն կարգի շահ մը այս գործ՝ այս անձնուրացութիւնը մեզմէ կը պահանջէ. մանաւանդ որ խնդիրը զուտ գործնական է, այսինքն չենք փնտռեր թէ որ լեզուն կը սիրենք բանեցրնել, այլ թէ որը կը հարկադրինք գործածել, եւ որով կրնանք ապրիլ։ Այսու ամենայնիւ գարձեալ բանասիրութեան պահանջած մասնական շահն ալ

գործածութեան էին մատնագրութեան մէջ։ Մանաւանդ ես մեր լեզուին համար կ'բմբռնուէր թէ մինչեւ ասորին գարուց մէջերը ծագած մատնագիրներն ամենայն ճշդութեամբ հաղորդած էր եւ հեղինակ եղած բլլան իրենցմէ շատ յառաջ մեռած գրաբարին, եւ բուն հին նախնեաց զուգապատիւ։ Ուղղ համարումը գարձեալ չէր ներեր միջին եւ ասորին գարուց մատենագրական լեզուին բնութիւնն ու յատուկ մասնաւորութիւնները քննել եւ ասոնց ու նախընթացներուն մէջ իրական զանազանութիւն մը հաստատել։

ազգին ընդհանուր շահերուն մէկ մասն բլլալով եւ դլխաւորներէն մէկը, անոր ալ իրաւունքը յարգել՝ նոյն ազգային տնտեսութեան իրրեւ պարտք ճանչնալու է. որուն վրայ հարկ է որ խորհրդածենք: Հոս դարձեալ իրար կը դիմաւորեն հին եւ նոր հայերէնները: Եթէ պէտք ենք յանձն առնուլ որ ներկայ դարն իւր նոր սեպհական լեզուն ունի. եթէ հարկ է վերջապէս մեր մեծարոյ հնութիւններէն եւթը՝ նորութիւնն ալ յարգել, կ՚արժէ որ դառնանք նոր լեզուին ալ վիճակը՝ մանաւանդ ներկան ու ապագան դիտելու:

13.

Արդի հայերէն լեզուին Անգլալն իւր պատմութեանը մէջ տեսանք: Իւր սկզբնականէն հեռանալ, կամ մանաւանդ անկէ նոր ծնունդ յառաջ գալ՝ պարզապէս ժամանակի արդիւնք էր, եւ լեզուին ներքին ու բնական. սակայն այն նոր դոյութեան կերպարանացոյց ու զարդացման աստիճանին որոշիչ՝ յաջող կամ անյաջող պարադաները պիտի բլլային: Երբ մեր ազգային տարեդիրները նոյն հազարամեայ միջոցին մէջ շատ զուարթ օրեր չեն եղեւցրներ, պարմանք չէ որ ժողովրդեան լեզուին ալ յառաջադիմութիւնը եղած չէն աւելի չբլլայ. որն որ իւր բախտէն լքուած, չկրցաւ բան օրինի զարդանալ, զարդ առնուլ, կոկուիլ, նա թէ եւ ոչ իսկ գործածուիլ կրցաւ բան բաւականի: Ինչ զարդացում կը սպասուէր՝ անձուկ սահմանի մը խեղճութեանը մէջ փակուած լեզուէ մը, որ դլխաւորաբար դրագէտներու քով յարդ ու պատիւ չգտած, հազիւ իւր դոյութիւնը պահելու չափ ներդործութեամբ մը՝ դատապարտուած էր միայնարանութեանց խորշերուն, դեղջկական կենաց եւ առանձին պիտոյից (մօր եւ մանկան) մէջ շրջան ընելու: Եւ այս ամենայն մանաւանդ այն ժամանակներն ուր բուն զարդացմանն առիթը պիտի բլլար. ԺԴ դարէն ասդին:

Ի ծնէ առ ամենայն ինչ անտարբեր՝ այն նորա-
տունկն իւր զօրութեանը բացուելու առէնները՝ բախ-
տին սեւ օրերը տեսնելու պահուած էր։ Ժողովրդեան
անկախութեանը հետ նաեւ իւր տարերքայը մեծ մասն
որոշուած էր գերի երթալու. յեղյեղուկ ժամանակն
այնչափ կերպեր ու կերպարանքներ զգեցուց իրեն՝
որչափ ուրիշ մը չէ երբեք զգեցած, եւ բախտին խըա-
տութիւնն այն չափը պիտի հասնէր այս լեզուին վրայ՝
որ իրենները ըլլային վնասն հալածող, որ այն բերան-
ներէն չարախօսուէր՝ որոնց մէջ իւր ծնունդը գտեր
էր. եւ այնչափ աւելի՝ որչափ իրեն ունեցուած կա-
րօտութիւնն աւելի զգալի կ'ըլլար։ Կարծես թէ
վրէժխնդիր Ուրուական մըն էր վնասն հալածողը.
դրաբարը՝ թէեւ շատոնց մեռած, դեռ ծածուկ զօ-
րութիւն մ'ունէր՝ աշխարհաբարին խոչընդոտն ըլլալու
ամէն մէկ քայլափոխին՝ եւ այժը կտրելու. — անլուր
բան չէ մարդկութեան խաղերուն մէջ երկու՝ հին եւ
նոր Հարստութեանց կողմնակցութիւնները. — ուսկից
վերջին ապաւէնը գտաւ Նորոգութեան մը մէջ, որով
իւր կերպարանափոխ ըլլալուն համեմատ՝ սկսաւ վեր-
ջապէս բախտին ալ խոժոռ նայուածքը քաղցրանալ
իւր վրայ։ Ա՛ն ներկայ դարն այնպէս անտարբեր չէ իւր
այս Նէոյ լեզուին վրայ՝ ինչպէս նախընթաց դարերն
եղած էին։ — Իսկ Ապագա՞ն։

Ապագային էութենէն է անստոյգ ըլլալ, եւ իւր
դիրքը միշտ մեր հաշիւներէն դուրս է։ Սակայն թէեւ
ներկային հնարհատած չըլլայ ապագայի բացարձակ տե-
սութիւն, կրնայ այսու ամենայնիւ զանիկայ տեսնել
իբրեւ ապագայ շէնք մը իւր հիմնայր վրայէն, ապագայ
պատուղ մը ծագկին վրայէն։ Ուրեմն մեր լեզուին ալ ա-
պագան հիմակուան դրուած հիմունքէն կախում ունի։
— Լեզուին պատմութեան ընթացքէն դիւրին էր ի-
մանալ՝ որ երկայնժամանակեայ կարկամութեան վի-
ճակին վրայ եկած փութանակի Նորոգութիւնն ալ
հարկաւ շատ հեռու է դեռ կատարեալ եւ լրացեալ
ըլլալէն. թէեւ այլեւայլ դպրոցներու գործակցու-
թեամբ պէսպէս ուսումնական եւ ուրիշ պիտոյից հա-

մեծաւ թեքած ըլլայ. մանաւանդ թէ նոյն իսկ նորոգութեան կամ մշակութեան կերպին վրայ է, որ կարծիքներն ու տեսութիւնները բաժանեալ են։

Արդի հայերէն լեզուին մշակութեանը կամ նորոգութեանը վրայ եղած տեսութիւններն բաս մեզ այս երեքն են։ — Նախ. Լեզուն պարզապէս հոգեբանօրէն դիտելով իբրեւ բնութեան մեծաւոր մէկ արդիւնքը կամ գործուածքը՝ իւր բնական ընթացքին թողուլ որ ինք իրմէ յառաջանայ այնպէս՝ ինչ կերպով որ ինք իրմէ ձեւացած է մինչեւ հիմայ, որ ըսել է թէ ի գործնականն ալ չէ թէ անոր այս կամ այն ուղղութիւնը տալ, այլ միայն ոամկական աղաւաղութիւններէն եւ օտարութիւններէն խորշելով՝ անոր առած ուղղութեանը հետեւիլ, մինչեւ որ ինք զինքը լրացընէ կամ կատարելագործէ. — առանց անձնական հեղինակութեանց միջամտութեանը։ Երկրորդ. Լեզուն իւր ներկայ եւ անցեալ ընթացքին մէջ ետ մղելով՝ սկզբնականին վերածել բաս կարի, միշտ գրաբարն առաջնորդ բռնելով. — առանց աշխարհաբարի էութիւնը խափանելու։ Երրորդ. Ներկայէն եւ անցեալէն անկախ՝ կամայական կամ ազատ մշակութիւն[1], աչքի առջեւ ունենալով լեզուին բովանդակ տարերքը, այսինքն գրաբարն ու ամէն հին եւ նոր դաւառականները, որոնցմէ մանրախոյզ քննութեամբ եւ ընտրութեամբ բաղադրութիւն մ'ըլլայ հիմնակուսակը՝ կարեւոր փոփոխութիւններով ու յաւելուածներ-

1. Կամ ինչպէս ուրիշ մ'ըսած է՝ հնարել եւ ճարտարապետել։ "Հեղինակը, կ'ըսէ Գ. Սա. Նազարեան, եւս առաւել տակաւին չմշակուած լեզուի հեղինակը՝ մեր կարծիքով՝ պարտական էր բանաստեղծի պէս հնարել եւ ճարտարապետել. այսինքն միտ դնելով ազգային լեզուի յատկութեանը, նոյն իսկ լեզուի խորքիցը հանել, ընել կազմել եւ յարդարել ինչ որ հարկաւորն էր միտք եւ զգացողութիւն բացայայտելու համար՝ մեր բազմաճիւղ եւ բազմերիւնակ լուսաւորեալ ժամանակներուն։ Բոլոր Եւրոպացւոց լեզուքը այսպէս են հասել այդ զարմանալի կատարելագործութեանը՝ որին հասել են։" Վարդապետարան Կրօնի. (տպ. ի Մոսկվա, 1853.) յառաջաբանին մէջ։

բովը. — առանց լեզուին հիմը խախտելու կամ բնութիւնը փոփոխելու։

Յայտնի է որ այդ երեք կէտերն ալ ի տեսականին իրենց իրաւունքը լիով կրնան ունենալ։ Առաջինը միշտ նոր լեզուն հինէն զատելու եւ զատ բանեցնելու հետ է. — երկրորդն իր գործադրութիւնը չափաւորութեան մը վրայ կը հիմնէ՝ որուն վրայ է բոլոր դժուարութեան կնճիռը. — երրորդը՝ նոր ժամանակին պիտոյիցը համեմատ, բայց առաւելապէս անձնականն հեղինակութեանց յեցեալ՝ իրաւամբ վտանգաւոր կ'երեւայ երկու առջիններուն։ — Առաջինը կը խորշի լեզուն բռնազբօսնելէն, երկրորդը կը ջանայ ազնուացընել, երրորդը կը բաղձայ կատարելագործել։

Այլեւայլ տեսութիւններն ու կարծիքները ոչ միայն չհաստելով, այլ մանաւանդ իւրաքանչիւրին յարգը ճանչնալէն եաքը՝ եթէ մեզի խորհրդածութիւն մը նեղելի է ընել, սա միայն պատշաճ կը համարինք աւելցընել, որ առ այժմ դեռ արտորալու ժամանակը հասած չ'երեւար, եւ ոչ սոիպիչ հարկ մը կը տեսնուի երեքէն մէկը բացարձակապէս որոշելու՝ իրրեւ միակ գործադրելի, քանի որ ոչ ոք իւր վրայ պարտաւորիչ հեղինակութիւն մը կը ճանչնայ. — այլ որովհետեւ մէկին այս մէկին այն ճամբով կը զուգընթանայ լեզուն կարգաւորելու եւ մշակելու, կրնան երեքն ալ այլեւայլ ճամբով յառաջանալ, մինչեւ որ ժամանակը բերէ միացընէ զամէնքը եւ հակառակները միաբանէ՝ լեզուն ազնուացընելու եւ կատարելագործելու՝ առանց բռնազբօսութեան։ Հեղինակութիւն՝ մտագիր եւ չայթոզակ գրուածոց դումարութիւնը պիտի ըլլայ ժամանակաւ, այնպէս՝ ինչպէս որ մինչեւ հիմայ եղած յառաջադիմութեան վրայ սկզբնաւորութիւն մը կը տեսնուի. ժամանակն է որ մնացածը պիտի շինէ ու կատարելագործէ։ Ապա թէ ոչ՝ ներկային տաբաժամ եւ ինքնակամ փոփոխութիւնները սովորաբար ապագան կու գայ կ'եղծանէ։ — Այսպէս՝ լեզուին նորոգութեանը նկատմամբ երեք տեսութիւններն ալ միջոցներուն մէջ իրարմէ զատուած՝ միաբան են նպատակին վրայ։

Իսկ ամենից քով այս լեզուին ապագան մահաբեր դատակնքով վճռուած է. ազգային լեզուի նորոգութիւն՝ Աշխոհաբար Ընդունի է իրենց համար։ — Հոս է իսկական երկպառակութիւնը. որն որ աւելի կը զայրանայ՝ երբ ասոր հակառակորդ կողմ մ'ալ կ'ելլէ՝ Գրաբար Ընդունի։ Այս երկու կողմանց պատճառները զարմանալի տրամախօսութիւն մը կը ձեւացընեն՝ եւ թէ քովէ քով բերենք։

— Աշխարհաբար լեզուն ջնջելու է, կ'րսէ մէկը, վասնզի մեզի երկու լեզու պէտք չէ, որ արդէն ունինք մեր բուն հին լեզուն՝ գրաբարը։

— Գրաբարը ջնջելու է, կը պնդէ միւսը, ճշդիւ անոր համար՝ վասնզի մեզի երկու լեզու պէտք չէ, որ արդէն ունինք մեր բուն կենդանի լեզուն՝ աշխարհաբարը։

— Վասնզի, կը յաւելու առաջինը իւր պատճառաբանութեանը վրայ, աշխարհաբարն օտարոտի է։

— Վասնզի բուն ազգային է եւ օտար չէ, կը կրկնէ երկրորդը։

— Վասնզի յուսահատական միջոց մըն է ազգի մը երկու երեք նոր լեզու խօսիլ։

— Վասնզի յուսահատական միջոց մըն է նոր ազգի մը հին լեզուաւ խօսիլ։

— Վասնզի տկար է, ազեղ է քան գՀինը։

— Վասնզի մեր գաղափարաց բացատրութեանը, մեր ներկայ պէտքերն աւելի համեմատ է քան գՀինը։

— Մտաւոր զարգացման արդելք է աշխարհաբարը։

— Մտաւոր զարգացման արդելք է գրաբարը։

— Աշխարհաբարին յարգ տալ՝ գրաբարին դէմ անիրաւութիւն մըն է։

— Անիրաւութիւն է՝ իւրաքանչիւրին իրաւանց սահմանը չյարգելը։

— Բայց վերջապէս ատոր դոյութիւնը գրաբարի արդելք է։

— Այո՛. վասնզի գրաբարը վերջապէս պէտք է արդելուի ու լռէ։

Երկու կողմն ալ գոռ գոռ լսելով՝ բռնած համոզել են գեղեցիկ պատճառաբանութեանդ մէջ. բայց եղբակացութիւնը, կը համարձակիմ հիմարութեամբ կանխել ըսել՝ թէ բնականապէս չի հետեւիր. ոչ՝ որ աշխարհաբարն անհետ բնիդ, ոչ՝ որ գրաբարը գոյ դրեցընենք:

Երկու կողմնակցութեանց սկզբունքը, գիտութիւն ու նպատակը՝ որչափ իրարու արամաչափ հակառակ ալ ըլլան, եւ յուսահատեցուիչ երեւայ անմիաբանութիւնը, կրնանք յուսալ որ այդ անհաշտ եւ բեւեռած կողմերն իրօք անհաշտելի չեն: Կ'երեւայ թէ ամենէն աւելի այդ երկու ընդդիմակաց կողմանց համար կրնայ ըսուիլ՝ որ առաջինը պարզապէս ըն-ե-ւ-ի հոգի է, եւ երկրորդը պարզապէս ը-ր-ը-ե-ւ-ի: Աւելի գովելեաւն կ'ըլլար կարծենք, եթէ ը-ն-ե-ւ-ը-ր-ե-ւ-ի ձեռք յանձնէին ըլլալ. վասնզի բանաբերական մտածել, ըսինք, ազգին մտաւոական բայց երեւելի շահերէն մէկն է:

14.

Աշխարհաբարը ընդհանուր հիմունքն՝ աշխարհաբարին թերութիւններն են: — Աշխարհաբարը մեր լեզուն չէ, կ'ըսուի, օտարոտի է, խորթ է, ազատաբերութիւն է. եւ ինչպէս յառաջ ալ լսեցինք՝ գերութեան եւ դժբախտութեան ծնունդ է, գաղթականութեանց արդիւնքն է, ժամանակիս միակ ազգային լեզուն չէ, սակաւ ու ոգեղ է, անշունչ, աղքատ, եւ միով բանիւ՝ սեւ բիծ մըն է հին ազգի մը ճակտին վրայ: Բայց մենք մեր արդի լեզուին չենք կրնար այդչափ նախատինք գլուխը թափել, առանց դէզ ալ մեր նախորդներն ալ նախատելու: Եւ այս լեզուին այսչափ ծանր նայելնուս, այսչափ սեւ դոյներով նկարելնուս պատճառ՝ միայն երկու բան կրնայ ըլլալ, մէյ մը աշխարհաբարին բնութիւնը ճշդիւ քննած չըլլալ, մէյ մ'ալ գրաբարին վրայ թերակատար գաղափար ունենալ:

Լսենք այս առաջին կողմը։

1. Աշխարհաբար հայերէնը մեր լեզուն չէ։ — Կը հարցընենք. հապա որո՞ւն լեզուն է այդ հայերէնը. ո՞ր ազգին է արդեօք որ հիմայ մեզի թողուցեր է։ Եթէ այսօրուան ազգը նոյն ազգն է՝ ինչ որ էր յառաջներըն, անտեղի է իւր ծնունդներուն մէջէն բուն եւ անբուն, կամ հարազատ եւ անհարազատ որոշել, փոխանակ երեց եւ կրտսեր զանազանելու, եւ կրտսերը խորթ անուանել՝ վասնզի երիցուն չափ չափահաս չէ, կատարեալ չէ, եւայլն։ Եթէ "բուն Հայոց լեզու,, գրաբարն է, ինչպէս երբեմն կը լսենք, ապա բուն հայ՝ հին Հայերն էին, եւ նորերն անբուն են. եթէ "բուն մեր լեզուն,, գրաբարն է, ապա ուրեմն մենք հիմայ գրաբար կը խօսինք։ Ո՛րչափ աւելի ճիշդ անուն տուած կ'ըլլայինք՝ եթէ "մեր յառաջուան լեզուն,, անուանէինք գրաբարը[1]։ Բայց այդ բուն եւ անբուն հայերէննեերուն գաղափարն առանց ենթադրութեան չէ, այսինքն ուրիշ բմբռնում մը կ'ենթադրէ իրմէ յառաջ. իբր թէ մինչեւ ԺԱ — ԺԲ դարերը խաղաղ հանդարտ մեր գրաբարովը կ'երթայինք, յանկարծ յրուեցաւ ազգը, հասաւ այլազգի տէրութիւն մը, եւ օտար լծոյ տակ նոր լեզու մը ծնաւ մեզի։ Եթէ գրաբարի մեզի թողուցած յիշատակարաններն ուշի ուշով քննած, եթէ հին լեզուին պատմութեանն ու մնացուածներուն ժամանակագրութեանը մոտիկը եղած բլլայինք, այդ գաղափարը չէր կրնար մտքերնիս ծնանիլ. բայց աշխարհաբար լեզուի նախնական պատմութիւնը ցուցուց մեզի թէ ուր փնտռելու ենք իւր ծագումը։

2. Աշխարհաբարն աւելորդ է գրաբարի քով։ — Այսինքն, աշխարհաբարը գրագէտներու եւ բանասէր-

---

1. Ժամանակիս երեւելի պատմագիրներէն մէկը, Կես. Քանթեու, իտալերէնի դպրութիւնը լատին լեզուին բուն ծաղկեալ ժամանակներէն ցուցընելէն ետքը՝ խօսքն այսպէս կը դլխաւորէ. "Ապա ուրեմն, կ'ըսէ, մեր (հիմակուան) լեզուն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ լատինացուց խօսուածը, հանդերձ այն եղանակաւորութիւններովն որ քսան դարերը հարկաւ որեւիցէ լեզուի մէջ կը մտցընեն։,,

Ներու շրջանին մէջ աւելորդ է, երբ ամէնքը քաջ հմուտ են գրաբարի. եւ ուր է թէ բովանդակ ազգը, բոլոր ժողովուրդը քաջ դրագէտ ըլլար, եւ մէնք պէտք չունենայինք կրկին լեզու մշակելու, սորվելու եւ սորվեցընելու: Ամէն տեղ աս կը տեսնենք՝ որ մեր բարի բաղձանքն իրաց վիճակը չի փոխեր: Գէշ խնայութիւն չէ հոգալ որ մէկ ժողովուրդը մէկէն աւելի լեզու չունենայ, բայց աւելորդ են ողն ու տրտունջը, եւ վայրապար յոգնութիւն է եղածը չեղած երեւցընել, կամ եղածը չեղած ընելու ջանալ: Եթէ ատուդիւ հին ազգ է հայ ազգը, ինչ զարմանք որ բնութիւնն ու ժամանակը միաբանած ըլլան՝ իրեն ալ մէկ հին եւ մէկ նոր լեզու տալու: Եթէ գործնական խրատ մը կայ՝ միա դնելու է որ ազգի մը լեզուն կարելի եղածին չափ չբաժնուի, չճիւղաւորի. այլ ոչ՝ անծանօթ լեզուի մը դատապարտել ազգը, որ մտաւոր զօրութեանցը մեծ մասը մեռեալ լեզուի մը ուսման վրայ մսխեցընէ, որ եթէ ան յաջողի՝ ան ատեն սկսի ուրիշ բան սորվիլ: Այսօրուան օրս հին լեզու խօսող նոր ազգ մը՝ իւր մտաւոր զարգացմանը մեծ պատիւ չ'ըներ, ինչպէս յայտնի է:

Երբեք չմոռցուելու պարագայ մըն է խնդրոյս մէջ՝ որ հիմակու ատենս գրաբարը՝ ինչպէս նաեւ ամէն մեռեալ լեզու, իւր գոյութիւնը պարզապէս դիպուածի մը պարտական է: Բարեբախտ դիպուած մըն է՝ որ լեզու մը իւր կենդանութեանն ատեն գրի առնուած ըլլայ, եւ աւելի բարեբախտ՝ որ քաջ եւ ընտիր մտաւորականներու ձեռօք գրի առնուած՝ եւ իւր մահուրնէն ետքը յաջորդներուն աւանդուած ըլլայ: Ա՛ս է այն հաղորդութեան խողովակը, միակ ճամբան՝ որով ներկայ դար մը իրմէ հազարաւոր տարի յառաջ ապրած ցեղերուն խօսածը կը լսէ ու կը հասկընայ: Ազգ մը եթէ այն սքանչելի յիշատակարանները բաւական հաւատարմութեամբ պահած ըլլալուն համար՝ գովութեան արժանի է, սակայն անիրաւութիւն է որ նոյն արդիւնքը զինքը պատժելու գործածուի, այս է՝ զինքն սոխակելու՝ որ թողու իւր բնականը, իրեն ծանօ-

թէ, սովորականը, դիւրինը, միակ միջոցը, եւ ծանր նեղութեամբ սոխպուի ճանչնալ եւ գործածել անծանօթը, անընտելը, դժուարինը։ Շատ տեղւանք անտարաս մնացած են հին ճարտարապետութեան հրաշալի գործուածքները, եւ պարծանօք կը պահուին ցայսօր, սակայն որո՞ն մտքէն անցած է արդեօք որ խափանենք նոր ճարտարապետութեան ժամանակիս պիտոյից համեմատ բաժանմունքներն ու շահակցութիւնները, որ արդի ժողովուրդն սոխպուի Հերիսղանեան անելու մէջ հատատաել իւր բնակութիւնը։ Արդ եթէ դիպուածը, եթէ բախտը մեզի ալ նոյնպիսի շնորհք մ՚բերէ է՝ մեր լեզուին հին ձեւերն նկատմամբ, ուրախութեամբ վայելենք, հաւատարմութեամբ պահենք, յարգենք, ճանչնանք, ծանօթացընենք բոլ կարի. բայց չդիզենք բախտին շնորհքովը, եւ չբանենք թէ նորն աւելորդ է։

Եթէ տարբեր մտածողին սկիզբը սա է՝ որ հինը քաղցրագոյն է միշտ. յիշելու է միանգամայն՝ թէ անոր միայն՝ որ հինն ու նորը ճաշակած է, կ՚ըսէ Գիբբր։ Բայց ազգային բարեկարգ անտեսութիւն մը չ՚ուզեր երբեք պահանջել՝ որ կարող ու անկարող հատատաբակէս ծանր միջոցներով հինը ձեռք բերէ, միայն քաղցրագոյն ըլլալուն համար։ — Եւ այս քաղցրութեան դիտողութիւնը կ՚անցընէ զմեզ երրորդ առարկութեան։

3. Աշխարհաբարը դրաբարին ոյժն ու վայելչութիւնը չունի։ — Եւ ո՞վ կը համարձակի հակառակը հատատաել։ Հին լեզուայ յատուկ ճանչցուած է հզօր բացատրութիւն եւ զեղեցիկ զարդարուն խօսուածք. այնպէս որ հին ու նոր ազգայ բնաւորութեանց համեմատութիւնն եւ բերք՝ սոյդ կը մնայ միշտ՝ որ հինները ճաշակի հետեւող եղած են եւ նորերը՝ մտայ, այսինքն տրամաբանական խօսուածքի[2]։ Կարեւորութիւն եւ

---

2. Այս նիւթին վրայ ընդարձակ ճառած է Սեր օրագրին (1861.) գիտնական հատուածը՝ "Լեզու եւ առանձինն հայերէն լեզու.,, տես մանաւանդ թիւ. 21։

չըմտնեք էական ծանուցիչքն են հին աշխարհի քրիստոնէութեանը, երկայնութիւն եւ ճապաղութիւն՝ որերուն։ Որչափ խօսուածքը մը կարճ ու կարուկ է, այնչափ աւելի ազդու է եւ զօրաւոր. որչափ երկայն է եւ բազագրեալ կամ յօդուածոյ, նոյնչափ կը թոյլնայ ուժէ կ'իյնայ։ Որչափ չըմտաներու ազատութիւն ուենենայ՝ այնչափ աւելի զարգարուն է. որչափ կանոնաւորով կապկըպած է, նոյնչափ պարզուկ կը ձեայ եւ վայելչութիւնը կը կորնչըներ։ Գեղեցիկ է քանդակած, գեղեցիկ է Լիւիոս՝ նաեւ թարգմանութեան գերութեանը մէջ, ինչպէս սովորութիւն է բսել. բայց մէն որ հին եւ նոր լեզուաց միանգամայն տեղեակ է, կարգայ Հասուած մը հին բնագրին վրայէն, եւ անմիջապէս անոնի գաղղիերէն կամ գերմաներէն թարգմանութիւնը տեսնելու. ինչ զարմանալի տարբերութիւն հին ու նոր աշխարհի մէջ։ Եթէ քիչ մը ճաշակի տէր մարդ է, հնոյն քաղցրութիւնը ճաշակելէն ետեւ՝ չի կրնար այս վերջիններուս բնեէրցութեան առանց տազատութեան շարունակել, առանց գժհամակութեան տեսնել բնագիրն այնպէս ճապաղած, այնպէս պարզած, թոյլցած, տրամաբանական ոճ մ'առած, նոյնաձեւ, միօրինակ եւ պաթգարան բացատրութիւններով. եւ ներքնատ բանութիւն մը կը տարփակ զինքը նորերը թողուլ եւ բնեանալ հին բնագրին։ Ինչպէս յանկուցիչ է նախնեաց խօսուածքին ոյժն ու քաղցրութիւնը։ Բայց ասկէ ինչ կը հետեւի գործնականին համար։ Խափանենք նոր լեզուներն իրենց ճշդութեամբը, բացայայտութեամբը եւ ուրիշ առաւելութիւններով մեկտեղ՝ որոնք նոր գարերը ժամանակին պիտոյից համեմատ նիւթեր շիներ հասուցեր են[3]. բնդհանուր եւ բարձրագոյն կարգի կարեւորութիւնները մնանա-

---

3. Գեղեցիկ է կեսար քանեծուի խորհրդածութիւնը. «Նոր լեզուները չեն ստեղծուիր արուեստով, այլ դիւրագոյն հնչման եւ համեմատականութեան կանոններով, եւ այն բնական տրամաբանութեան եւ բնական ազդման (istinto) համաձայն՝ որ ամէն բան այնպէս գեղեցիկ կը կանոնաւորէ, որ եւ այնչափ աքանչելի կերպով կ'երեւայ աղօր վրայ»։ Ա. Հար։

կանոներու, ուժով եւ գեղեցկութեան զոհելով։ Առիւծուն ոյժն ու գեղեցկութիւնը ամէն բանէ վեր է, քանի որ կենդանի է. բայց "քան զառիւծ մեռեալ" առակոյս չկայ որ ընտրելի է միշտ "շուն կենդանի։"

Աւելցընենք որ գրաբարն իւր ուժոյն ու վայելչութեանը մէջ պահելու միակ միջոց՝ զինքն իւր սրբագան վիճակին մէջ պահելն է, եւ ոչ ամէն բանը թողուլ. — որուն վրայ քիչ մը եաքը։

4. Աշխարհաբար հայերէնն օտարութիւն մըն է։ — Ի՞նչ կ'իմանանք արդեօք օտարութեան անուամբ, եթէ ոչ՝ ազգային լեզու մը օտար բառարանով, օտար քերականութեամբ, օտար կազմութեամբ, եւ յանուանէ իսկ՝ հայերէն մը տաճկերէնի վրայ ձուլուած ձեւացած, կէս մը հայ կէս մը օտարաձայն հնչմունքով։ Ո՛րչափ իրաւացի են այս շատ անգամ կրկնուած ամբաստանութիւններն այնպիսի ծպտեալ լեզուի մը վրայ՝ որ ազգային դիմակով երեսը վեր ի վերոյ ծածկած, ոչ միայն ձայնովը կը մատնուի, այլ նաեւ անյարդար կերպարանքովն որ ներսի դիէն բացայայտ կը տեսնուի. բայց իրաւացի են այն կոշտ ոամկական հայերէններու վրայ՝ որոնց այն աստիճան հանդիպ թէ անզգայութիւն եւ միանգամայն ոճիր մըն է։ Իւր ազգութեանը գաղափարը չունեցող ազգի մը բնական է այդ կապկութիւնը։ Սակայն վերջապէս այս օտարութիւնն անով մեր խնդրէն դուրս կը մնայ՝ որ միշտ եւ ամէն տեղ միայն ոամկական լեզուի յատուկ հատարուած է, խոտուած անարգուած եւ ջատագով երբեք չէ ունեցած։

Ի վերոյ այսը ամենայնի վրէժխնդիր ոգիներ չեն կրնար ներքուստ տիրած խռովութիւնը խաղաղել։ Ա՛յսպէս նոր լեզուին նորոգութենէն եաքն ալ ամենայն ոք որ բանասէր բլլալ կ'ուզէր կամ կը համարէր, կը բաղդէր այդ անաեղութեան դէմ. բնդհանուր ազազակ մը կը բարձուէր, զորօրինակ տաճկական բառերու եւ ոճերու գործածութեան դէմ, թէեւ չէր մնացած հակառակորդ մը որ անոր պաշտպան հանդի-

սանաբ. ինչպէս նաեւ դեռ այս օրս ամէն աշխարհաբարի վրայ գրող կամ խօսող նոյնը կը քարոզէ՝ թէ այլազգի բառերն ու մանաւանդ ձեւերը ջնջելու ենք: Կը բողոքուէր որ լեզուիս տաճկացեր է. բայց չէր մտածուէր՝ որ նոյն իսկ օձիք պատառողներն էին ալեզուն տաճկութեան մէջ բռնողները. որով չտեսնելով թէ յորմէ է գարմանը, եւ ոչ ալ՝ թէ յորմէ է տաճկութիւնը: Եւ դեռ նոյն բմբռնումը բաւական ընդհանուր եւ հասարակաց բմբռնում է: Ուրդ այդ սովորական տրտնջման դէմ արդար տրտունջ մը կայ ըլլալու, որ երկու էական մաս ունի իւր մեղադրութեանցը. 1. Օտար համարիլ ինչ որ օտար չէ. եւ 2. Բնիկ համարիլ ինչ որ բնիկ չէ:

Նախ՝ ոչ ամէն օտարութիւն կարծուածն իրօք օտարութիւն է: Շատ դիւրին մեկնութիւն մ՚ելած է՝ նոր հայերէնի մէջ դիտուած որեւիցէ տաճկերէնի նմանութեան մը վրայ, թէպէտ իրական բլլայ թէպէտ պատահական, անմիջապէս վճիռ բերել՝ թէ տաճկերէնէ առնուած է: Ա.յսպիսի գահավէժ վճռով՝ չէ թէ միայն այլեւայլ ասութեան ձեւեր որ իրօք հայերէն են, այլ եւ նոյն իսկ հոլովմանց ու խոնարհմանց օրէնքներ եւ շատ բառեր տաճկին նուիրուած են առանց անդրագոյն քննութեանց. — կանոններ, ձեւեր ու բառեր՝ որ Տաճկաց լեզուին՝ բան մտին գուցէ նաեւ ազգին գոյութենէն շատ յառաջ էին Հայաստանի մէջ: Նիւթական օրինակներու դանք:

Օտարազգի մը չի կրնար դիւրաւ համոզուիլ՝ որ դրաբար էդէ, էդեա, էդէ աստրաղասականը սերտ յարաբերութեան մէջ չըլլայ տաճկերէն էօէ, էօէն, էօէ աստրաղասականին հետ. կամ պէտք եմ ժամանակին բաղադրութիւնը նոյն չըլլայ էօրմէլ եմ կամ մնաւանդ հնագոյն էօրմէլը եմ ժամանակին հետ. եւ այն գաղափարին վրայ վստահ՝ որ միշտ Հայը Տաճկէն կ՚առնու, կրնայ պնդել թէ տաճկերէնէ առնուած են: Եթէ մեր մէջը նոյնպիսի անհիմն դիտողութիւն մը ծագըլական է, յիշելու ենք՝ որ ասոր ճիշդ նման են այլեւայլ աւելորդ բաղդատութիւնները ալ որ երբեմն

երբեմն նոր հայերէնի եւ տաճկերէնի մէջ կ'ըլլան։ Նշան բառին վրայ դիտենք սովորական հոլովման ձեւով նմանութիւնը։ Նշանին, տճկ. Նիշանըն. Նշանէն, Նիշանը. Նշանէն, Նիշանըն. Նշաններ, Նիշանլէր կամ Նըշաններ. Նշաններուն, (գաւ. Նշաններին,) Նիշանլէրին, Նըշաններըն. Նշաններէն, Նիշանլէրդեն. — որոնց այնչափ մեծ եւ ակներեւ է նմանութիւնը՝ որ թերեւս բարձրաձայն պէտք էր վկայել վճռել թէ տաճկերէնէ մտեր է նոր հայերէնի մէջ հոլովմանց ձեւը. մանաւանդ երբ բառերու նոյնութիւն մ'ալ բուն պատահմանն դայ միանայ. ինչպէս, կամարին տախտակները, ղեմերին ըռնըռլէրէ. ճրագներուն եղը, վըռնլէրին եղը։ Բայց քիչ մ'ուշադրութիւն, թեթեւ քննութիւն մը բաւական է զմեզ բոլորովին տարհամոզելու. եթէ միա դնենք որ են, են, —ան վերջերը հայերէնի մէջ յօդով են, եւ առանց յօդի է, է, —՝ հին հայերէնի հոլովակերտներն էին. ուր որ տաճկ. հոլովներն էապէս եւ անբաժին ունին են, պէս։. գրաբարի առաջին դարերն ալ ունէին, եւ բնաւանեկան լեզուի յատուկ՝ բնիկ հայերէն յոքն. Նոր, եր, երոյ, իսկ տաճկինն է՝ լէր, լէրին, բոլորովին տարբեր կազմութեամբ. որն որ այս կերպով լուծելէն ետքը՝ ձայնի նմանութիւնն ալ կ'անհետանայ։ Ուրիշ ձայնի նմանութիւն մ'ալ խաբած է՝ նոր ստացականի կազմութեան նկատմամբ. զորօրինակ՝ Ձայներէս։ Հայերէնի վերջաւորութիւնը՝ սէսիմդ տաճկերէնին որոշ արձագանգն է կ'ըսուի. ուր որ ճիշդ արմատական լուծումն իրը բոլորովին տարբեր կը ցուցընէ։ Աւասիկ երկուքին ալ բաղկացուցիչ մասունքը. Ձայն-եր-նի-ս. ես-իմ-իդ. Հոդի-նի-ս. ճան-իմ-ըդ. — ուր ստացականներն են՝ հայ. ս, եւ տճկ. իմ. իսկ յոքնակի շինող՝ հայ. Նէ, եւ տճկ. իդ. ոչ միայն ձայնիւ իրարու անման, այլ եւ շարքով ամենեւին հակառակ[5]։ Անտա-

---

4. Աւելի բացայայտ կը տեսնուի Ներքին տարբերութիւնը՝ երբ որ երկու կողմն ալ բուն հին ձեւերն իրարու հետ բաղդատուին. որ են՝ հայերէն Ձայներ-ս, եւ տաճկերէն՝ (Թաթար.) սեսլար-Նըն։

5. Նէ յոքնականակերտ մասնական վրայ բաւական տե-

բակոյս նոյնութիւն կոչուածները շատ անգամ ալ այնպիսի բառեր են՝ որոնք դրաբարի եւ տաճկերէնի միանգամայն հասարակ են. եւ որովհետեւ ոչ տաճկերէնը հայերէնէն առած է եւ ոչ դրաբարը տաճկերէնէն կրնար առնուլ, կ'երթան միջին կէտի մը վրայ կը միանան՝ որ է պարսկերէնն լեզուն, որուն հետ դրաբարը շատ բան ունի խառն, եւ որմէ Ցամիին առատ փոխառութիւններ բրած է: — Ա.յս կարգի օտարութիւն կարծուածները՝ որոնցմէ ոմանք դիպուածական նոյնութիւն են տաճկերէնի հետ, ինչպէս վերջիններըը, եւ ոմանք՝ ինչպէս առաջիններըը, լոկ նիւթական նմանութիւն առանց ամենեւին յարաբերութիւն մ'ունենալու[6], վայրապար պղտորած են լեզուի ազգային անկախութեան նախանձաւոր մտքերը:

Շատ առենէ ի վեր անհետ եղած են արդի գրաւոր լեզուին մէջէն օտար մասնիկներն ալ. եւ դեռ կը բողոքուի թէ աշխարհաբարնիս օտար մասնիկներով լեցուն է. եւ կը յիշուին՝ դ, ե՛, է՛ը, է՛ը, ն՛, (գուցէ յիշեալ ն՛ն ստացականն ալ,) որոնցմէ առաջին երկքն իրօք տաճկական են եւ արդէն ի սպառ դադրած մատքուր եւ զգուշաւոր գրութեանց մէջ. մնացածներն որ գիտենք թէ բուն հայերէնն են եւ մեր ռամկօրէնին մէջ շատ հին, (ՔԵր. եր. 99 եւ 76.) անմոռադրութեան գոթծ է օտարութեանց մէջ թուիլ:

Ա.յսպիսի ռամկական ըմբռնմանց վրայ աւելորդ կը համարինք երկար խօսիլ: Եթէ տրտունջներն արդարանալու մաս մ'ունին՝ ծածուկ օտարութեանց մասն է. բայց դարձեալ ասոնց ալ տաճկերէնի նմանութեան, (որ նոյնպէս շատ անգամ նմանութիւն միայն են եւ ոչ նոյնութիւն, կամ թէ սոսկ պատահական

ղեր առիթ ունեցանք խօսելու. տես մանաւորապէս՝ ՔԵրակ. երես 16 եւ 48:

6. Ա.յսպէս ալ բոլորովին օտար են իրարմէ՝ բացարձակապէս նոյն կարծուած նոյնաձայն նմանանշան զոյգ բառերը՝ Ա-ԻՒՒ- տալ, եւ հավ-ՒՒ- վերջիկը. — որոնց առաջինը դրաբար ա-ԻՒՒ- բառին ռամկ. ձեւն է. իսկ երկրորդը՝ արաբ. հաՒՒ- կամ հաՒՒ- (նոր դէպք) բառին յոքնակին:

նոյնութիւն,) արմատն ուրիշ տեղ փնտռելու է, եւ ոչ անմիջապէս առաջին անգամ ձեռքերնուս տակն ընկող տաճկերէնի մը մէջ։ — Այո, նոր Հայերէն լեզուն մէկ կողմանէ իւր արեւելեան եւ ի մասնաւորի նոր արեւելեան նկարագրովը, եւ միւս կողմանէ դարձեալ դրաբարի եւ տաճկերէնի մէջտեղը դիրք մ'առած ըլլալովին՝ այն աստիճան ընդունակութիւն մ'ալ առած է նմանողութեան, ինչպէս գինքը խօսող ազգը՝ որ թէ իւր բնականը դիտէ պահել եւ թէ օտարի վրայ ինքզինքը ձեւել ճշդիւ։ Արդարեւ այս լեզուն բոլորովին տաճկական կերպարանաց տակ մտնել, եթէ մտցընես, ինչպէս շատերը մտցուցին. կրնաս բոլորովին եւրոպական կերպարանքի տակ երեւցընել, եթէ կ'ուզես եւրեւցընել, ինչպէս անզգայ դրիչներ երեւցուցին։ Բայց ինչպէս որ այս երկրորդն իրաւամբ անախորժ եւ կած է Հայ ականջներու. նոյնպէս առաջինն ալ պէտք էր ըլլալ՝ նոյնն իրաւամբ։ Սակայն կը տեսնենք որ ճիշդ ասոր հակառակն ըմբռնուած է։ Ըստ այսմ ըմբռնման տաճկական չէ համարուիր գրութիւն մը՝ մինչեւ որ մէջը բացայայտ կերպով տաճկական բառեր չդտնուին դրոշմուած, եւ ասոր դիմացը՝ ուրշափ գրութիւններ զուտ ազգային ոճ համարուած են՝ զուտ տաճկական դարձուածքներուն համար։ Տաճկական օդով հնչած մնած մէկու մը՝ զարմանք չէ որ առիկայ բնական ըլլայ եւ անոյշ դայ. բայց այս պարագան իրին էութիւնը չի փոխեր։

Այսու ամենայնիւ քիչ մը աւելի տաճկերէն լեզուին բուած ազդեցութիւնը՝ անուրանալի է թէ նաեւ արդի դրաւոր նորոգեալ Հայերէնի մէջ արմատացած մնացած է. որն որ ուրշափ բնական էր պարագայից բերմանը նայելով, նոյնչափ ալ անմեղադրելի է, մտածելով որ ամէն լեզուի ներքին եղած է մինչեւ ոըոշ աստիճան մը նմանութիւն մերձաւոր եւ դրացի օտար լեզուաց հետ։ Գրաբարն ալ անտարակոյս այնչափ արեւական ցեղի խառնուրդներէն ազատ զուտ լեզու մըն էր՝ Ալշակունեաց ժամանակներէն յառաջ. եւ մանաւանդ յունական եկամուտ օտարութիւններէ

անկախ անարատ լեզու էր, երբ դեռ մատենագրութիւնը չէր դիմքն հելլենացուցած, եւ նոյն օտարութիւնը լեզուին բնական ընթացքը աշխատած. որուն երբեք չմերձեցաւ ոամիկը, ինչպէս յառաջ տեսանք: Բայց ուրիշ կողմանէ ալ՝ ներքին բան մըն էր նոր հայերէնին տաճկերէնի մերձենալն ու նմանիլը. վասնզի ինչպէս իւր նախնական ժամանակներուն մէջ գտանք, այն նմանութեան հիմը շատ հնուց դրուած էր, եւ հին բնտանեկան լեզուն՝ որչափ սովորական մատենագրականէն կը հեռանար, այնչափ աւելի հիմնաւորուած ձեւին եւ միանգամայն տաճկերէնին կը մերձենար[7]: Օրէ օր բուն հին նախնեաց գրուածոցը մէջ այնպիսի անակնկալ ոճեր ու դարձուածներ երեւան կ'ելլեն՝ որոնք զարմանք են քննիչներուն՝ մանաւանդ տաճկերէնի ճիշդ նոյնութեանը համար: Ուրեմն եթէ հին հայերէնին տաճկերէնի հետ նմանութիւնները լոկ դիպուածական են, նոր հայերէնին ալ շատ նմանութիւնները նոյն հին հիման վրայ դրուած բլլալով իրեն բնածին են եւ ընդաբոյս՝ առանց իրական հետեւողութիւն բլլալու:

Նոյն իսկ հասարակ ոամկօրէնը, որ բոլորովին տաճկացեալ է կ'ըսենք, իւր առաջին կարգի սովորական զրուցուածքներուն եւ քերականական կազմութեանցը մէջ այնպիսի ազգային յատկութիւններ ունի, որոնց մէջ անկարելի է տաճկերէնի հետքը գտնել, եւ որոնց տաճկերէնը բոլորովին զատ հիման վրայ է[8]:

---

7. Բառական բլլան 5—8 թուերուն մէջ յառաջ բերուած օրինակները. որոնց մէջ այս նկատմամբ մտադրութեան արժանի են դլխաւորաբար՝ նախադաս եւ անհոլով ածական. նախադաս յատկացուցիչ. վերջադաս նախադրութիւն. վերջադաս բայ. դերբայի գործածութիւններ. անեզականի բարձում, եւայլն. եւ սոսկը են հիմայ աշխարհաբար հայերէնի ու տաճկերէնի դլխաւոր միաւորութեան կէտերը:

8. Զօրօրինակ՝ անկարելի է ճշդիւ տաճկերէնէ թարգմանել կամ տաճկերէնի դարձընել ոամկին սա սովորական բացատրութիւնները՝ միտ դնելով նշանակութեանց, խնդրառութեանց եւ շարքի ճշդութեան. Լաւն որ ուզենանք՝ կըսենք չոթս հոգի տուած գիրդ ինչուան իրիկուն լմընցնել.

Ա.յսպէս են բացատական եւ արգելական բայերը, ապառնի ժամանակները, անորոշ եւ որոշեալ յօդերը, համաձայնութեան քանի մը կանոնները, եւ դանադան շրջումներ, որոնք անկարելի է բառ առ բառ դիր առ դիր տաճկերէնի թարգմանել։

5. Աշխարհաբար Հայերէնը աղաւաղութիւն է։ — Ա.յսինքն դրաբար Հայերէնը հետզհետէ ժողովրդեան բերնին մէջ այլայլելով խանգարուելով նորանոր ձեւեր առած՝ եւ վերջապէս զատ լեզու մը կերպացած է։ Որ ի հարկէ այնպէս ըլլալու էր. որովհետեւ ամէն արտադրութիւն իւր սկզբնականին խանգարմանէն յառաջ կու գայ. բնութիւնը չէր կրնար առանց դիմերը լուծելու՝ անկէ նոր մը յօրինել։ Եւ որովհետեւ հին լեզուաց ձեւերը սրբազան հաստատութիւն մ'առած են, անոնց այլայլութիւնը պէտք է որ անոնց կանոնները խախտելով եւ անոնց օրինաց դէմ մեղանչելով ըլլայ։ Իրօք շատ զարմանալի եւ տարօրինակ երեւոյթ մը կ'ըլլար՝ եթէ Հայու լեզուն այս տիեզերական ընդհանուր կանոնէն դուրս ճամբով մը յառաջանար։ Քիչ խանգարում է արդեօք հին յունարէն հոյակապ լեզուին նոր ձեւը, որով արդի գրաւոր յունարէն լեզուն ձեւացած է. կամ թէեթէ աղաւաղութիւններ են լատին պանծալի լեզուին՝ հիմակուան ռոման բարբառները՝ իրենց խանգար ձեւերովը, անյարիր կանոններովն եւ ուղղագրութիւններովը, որ հիմայ գաղղիարէն, իտալերէն, սպանիարէն, եւայլն անուամբ կը պերճանան. կամ վերջապէս գոթացի կանոնաւոր ձեւաշատ հին լեզուին՝ հիմակուան գերմանացի, անգղիացի, դանիացի, եւայլն ձեւերն ու

Երկրիս վրայ տեղ կայ՝ որ գետինը մեզի համար բան չի բուսցներ. (երկիր, գետին, տեղ. ածկ. Եէր.) Ես աս ալ ունիմ որ՝ կը վաճիմ ու չեմ երիր. եւայլն. — ուր հարկ է որ իւրաքանչիւր բառին կամ մասնկան վրայ կանգ առնուի եւ վկայութիւն տրուի թէ բուն հասարակ հայերէնն ալ որ գրաբարի վրայէն ուղղուած չէ, չի կրնար ամէն տեղ դիր առ դիր ուրիշ լեզուի թարգմանուիլ։ Տես դարձեալ Քեր. 423, 598, 618, 639, 690, 726, եւայլն, եւայլն։

յարմարագրութիւնները։ Բայց նոր լեզուաց ալ մեծ արժէքը խոստովանելու համար կը յաւելունք ըսել՝ որ Նորն աղաւաղութիւն է՝ անոր հնագոյն վիճակը ճանչցողին. — Թէ որ ամէն կերպարանափոխութիւն ներելի է աղաւաղութեան անուամբ նշանակել։ Ո՞չ արդեօք մեր աքանչելի գրաբարն ալ, որուն չենք կրնար բաւական յարգ տալ, առեն մը իւր նախընթաց հայերէնին օրէնքները խախտելով եւ այլայլելով կերպացած է. ինչպէս նաեւ միւս վերոյիշեալ մայր լեզուները՝ իրենց նախնականներուն յարաբերութեամբ։ Այդ յաճախել մեղադրութիւնը բնութեան օրինաց անգիտութիւն կամ անմտադրութիւն կ'ենթադրէ։ Արդար այն առեն է մեղադրութիւնը, եւ աղաւաղութիւնն այն առեն ճշմարիտ աղաւաղութիւն է, երբ լեզուի մը կենդանութեան առենը կ'ըլլայ. եւ կամ խոսելի է այն անկերպարան այլայլութիւնը, քանի որ հինը քայքայման վիճակին մէջ է, եւ նոր մը դեռ չէ կերպացած. քանի որ նորութիւնն սկսած է եւ դեռ ամբողջի մը չէ հասած. — որովհետեւ միջակային անյարդար վիճակ մըն է՝ հինն եղծուած եւ նորը չլրացած։ Այսօրուան օրս Լատինի աւերակներուն վրայ գեղջուկները կը բնակին՝ այնպիսի խոալերէնով մը՝ որ լսողը յանկարծ կը կարծէ թէ լատիներէն է, սակայն աշ ոք յարդ կու տայ այնպիսի անկերպարան լեզուի մը՝ որ կամ խանգարեալ լատիներէն է եւ կամ անլրացեալ խոալերէն։ — Բայց մեր արդի հայերէնն իրօք զատուած է գրաբարէն եւ արդէն որոշ կերպն առած բուռ հիմնական մասին։

6. Աշխարհաբարը միակ չէ, վասնզի այլեւայլ գաւառականներու բաժնուած է եւ մէկ տեսակ չէ։ — Սոսկ իւսաՀատական վիճակի մէջ կը գտնուի ազգի մը գրականութիւնը, երբ հաւասարապէս չորս հինգ տեսակ իրարմէ տարբեր լեզուներու ծառայէ, գամէնքն ալ զատ զատ գործածելով, ամէնուն ալ հաւասար իրաւունք տալով. այնպէս որ իւրաքանչիւր գլխաւոր գաւառ մէյ մէկ զատ ազգ համարելու է,

քանի որ մէկ կենդանի լեզուի վրայ իրարու հետ չեն յօդիր. որովհետեւ իրար ալ ազդ ազդէ զատողը լեզուն է: Օրինակին ունինք Եւրոպիոյ մէջ այլեւայլ լսուին, գերմանն եւ սլաւ, եւ Ասիոյ մէջ սեմական մանր մանր ցեղերուն վրայ, որոնց՝ ինչպէս ցեղերը նոյնպէս լեզուներն ի բնէ իրարու նոյնատեսակ են եւ դեռ հիմայ շատ մերձաւոր. սակայն լեզուի բաժանմունքը զատ պահելով՝ առանձին ազգեր եղած են, կամ ազդ ազդէ զատուելով՝ առանձին լեզուներ պահած են: Բայց մեր խնդրոյն աւելի մօտ գալով՝ եթէ այդ ազգայ մէջ ալ մնանել ու մերձաւոր դիտել ուզենք, կը գտնենք որ քաղաքականօրէն իրարմէ բաժնուելէն ետքն ալ՝ դարձեալ այս օրս անպակաս են իւրաքանչիւրին մէջ նորէ նոր բուսած գաւառական տարբերը տարբերը լեզուներ, որ մէկը դմէկ շատ անգամ դժուարաւ կը հասկըննան: Ասոր ալ ոչ դիպուածական եւ ոչ նոր աշխարհքի դժբախտութիւններէն ըլլալուն վկայ են հին ժամանակներու գաւառականները, եւ ամէնէն բացայայտ հին յունարէնի բաժանմունքները: Ուրեմն պրն է այս չարեաց դարմանը: Եթէ այսօր այս գաւառական զանազանութիւնները միացընես, վաղն առաւ կը տեսնես որ կը սկսին նորէն բաժնուելու. իսկ եթէ նոր ու ժամանակակից գաւառականները, միեւնոյն աշխարհաբարի տեսակները չենք կրնար միաբանել, որ հարկաւ իրարու նման են, անտարակոյս դարձադրելի միջոց չէ եւ ոչ վայրկեան մը մտածելու՝ ամէնը մէկանց լսեցընել եւ հեռաւոր ժամանակներու լեզու մը առնուլ դնել բերաններէը: Ասոր անհնարութիւնը տեսնելով՝ հարկը կամ սովորութիւնը, որ բնական օրէնսդիրներ են, ընդունած է՝ ամէն լեզուի ճիւղերուն մէջէն մէկ գլխաւորը, որ հասարակօրէն աւելի ընդունելին ու զարգացածը կը համարուի, գրականութեան հանել. որն որ կամ արդէն հաստատութեան կերպարանք մը առած է եւ կամ այս նոր պաշտօնին մէջ կը սկսի առնուլ: Նոյն գաւառականը ժամանակակիցներուն մէջ գլխաւոր եւ ընդհանրական դրաւորն համարուած առնն՝ մէկալները միայն բնաւանեկան լեզուաց յատուկ

կը մնան։ Հասարակաց փորձառութիւնն ա՛ս գտած է զայն։ Եթէ մեր ազգն ալ Հարկին առիպողականութեանը անզգայ մնացած ըլլար, դեռ այսօր տարտամ անորոշութեան մը մէջ ծփելով՝ ռամիկը նոր գրականութենէն զուրկ պիտի թողուր, կամ դէթ ազգային գրականութենէն՝ որ աւելի անպատեհ է։ Սակայն պարագաներն այնպէս բերին որ նոր գաւառականներէն մէկը միանդամայն նոր գրականութեան լեզու ըլլայ, ժողովրդեան մտաւոր կարօտութեանը օգնութեան հասնելու համար. եւ բնական էր որ նոյնն անկէ եառնէ մտածուար մտադրութեամբ մշակուէր, մաքրուէր ու նոր ձեւ մ՚առնուր. ինչպէս իրօք ալ եղաւ։

Ծանր բայց արդար պահանջում մըն է՝ որ դրաւորի ամբարձեալ գաւառականն որ Հարկաւ ընդհանրին վրայ ճոխութիւն մը պիտի ունենայ, մէկալնոց առաւելութեանցը դումարութիւնն ըլլայ, կամ մանաւանդ՝ բոլոր մանական բարբառներուն բուն ընտիր մասերէն բաղկացած ըլլայ։ Ուստի կը խնդրուի՝ թէ ինչո՞ւ այս կամ այն գաւառականը նախամեծար ըլլայ՝ առանց օրինաց, առանց ընտրութեան, առանց որոշ դրութեան մը, եւ չերթանք չփնտռենք լաւագոյն մը, գործնական աւելի հնաձեւ հայերէն մը, աւելի գրաբարի նմանագոյն մը։ — Մարդկութիւնն այս մասին մէջ չէ ունեցած գրական օրէնք եւ ոչ սահմանադրութիւն մը՝ որուն գործութեամբն անգրանկութեան իրաւունքը կամ երիցութեան պատիւն ըլլայ որոշիչ։ Ասոր՝ սովորութիւնն է օրէնադիր, կամ թէ՝ մանական լեզուի մը մէկ կողմանէ քաղաքական դիրքն ու մէկ նկատմամբ առաւելութիւնը, գործունէութիւնը, եւ միւս կողմանէ մէկալնոց լռութիւնն ու յանձնառութիւնը, մանաւանդ թէ օր քան զօր նոյն ընդունուած լեզուին մերձենալը՝ իրենց իրաւունքէն հրաժարելով. ինչպէս իրօք մեր Ք գաւառականին վրայ կատարուած կը տեսնենք՝ կէս դարէ մ՚ի վեր. բայց մերձաւորապէս ասոր թերեւս աւելի ճիշդ պատմական պատճառը կը գտնենք ա՛ս ռամկական պարզ պատասխանին մէջ՝ թէ Կանուխ արթնցած ըլլալուն համար. — ասոր օրի-

նակին ուրիշ աղգաց մէջ ալ անպակաս է, որոնց գրաւոր գաւառականին ընտրող՝ պատահմունքն եղած է։ Բայց եւ ոչ առաւելութեան ապահով ցոյց կամ վկայութիւն է լեզուի մը հնաձեւ բլլալը. այլ բաւական է որ կատարելութեան ընդունակութիւն մ՚ունենայ, մնացածը գինքը գործածող ձեռքերուն ճարտարութեանը յանձն է եւ պարագայից նպաստաւորութեանը։ Իսկ անունը որ խնդրոյս մէջ աւելի տեսական սկզբանց յարած կ՚երեւան, մեր գրաւոր գաւառականին քիչ շատ ժողված արդիւնքը մէկդի ընել եւ նոր հիմնարկութիւն մը կը բաղձան տեսնել. ուստի եթէ ոչ հիմնկուրնէ բուն հինը՝ գոնէ համեմատութեամբ հնագոյնը կամ հնաձեւն ընտրելի կը համարին ու կ՚առաջարկեն՝ զորօրինակ Ա գաւառականը, իբրեւ միակ միջոց բուն հնոյն անոյնելու։ Մենք մեր նոր գաւառականներուն տեղացը նախապատուութեան նկատմամբ առ միայն կրնանք բսել՝ որ եթէ առուգիս այսօրուան Հայաստանն անդրանիկ է, անշուշտ իւր անցօր վիճակին մէջ կրբառերազոյնները գործածելոյ օրութիւնը խեղդելու համար չէ, կամ եթէ (ազգային հրապարակական թերթի մը խօսքովը,) Հայաստան մեր Տիւրան է[9], անառարակոյս իւր Կարքեդոնին առոյգ օրութիւնն ոչնչացընելու համար չէ։ Բայց հին հայերէնին գերագոյն աւրութեանը դիմաց հզօր նախանձորդ մ՚ունենալու կասկածը՝ անպակաս կը պահէ Պ. Կատոնները՝ որ

---

9. Տփղիսու Ազբարդ երկրորդ գաւառականին արդիւնքն ու գործածութիւնը դովելէն եւ գաղթականութիւնը տեղափոխութեամբ ազնուացած ծառատնկի մը նմանցընելէն ետեւ կը յաւելու. "Հայաստանը Տիւրոսն է. Իշմիրը եւ Պոլիսը՝ Հայաստանի Կարկեդոնն են. տակաւին նոցա պարտ է ածիլ, եւ մեզ մեղմանալ. մինչեւ որ մեր սրտի մէջ եւս վառվի այն հուրը՝ ինչ որ նոցա սրտի մէջ վառված է ի հնոց անտի. մինչեւ որ մենք եւս գտնենք այն հնարները, ինչ որ նոքա ունին ի բազմաց հետէ։ Պոլսոյ Հայերն կամ Իշմիրու Հայերն Ցամքաց ձեռի մէջ՝ որ այսքան կարողացան անել եւ լինել. մեր կողմի Հայերն ինչի՞ չենն կարող, երբ որ Ռուսաց թագաւորութիւնը ինքն է հրաւիրում մեր մանկանց, ինքն է կրթութիւնը տալիս, ինքն է ասոիճանը շնորհում, եւ լաւ առճկով արձակում։" Ազբարար. 1850, համար 14։

ամէն բանէ յառաջ Կարքեդոնի իսպառ աւերումը նպատակ դրած էն, թէեւ շատոնց նոյն երկիւղը փարատուած ըլլայ. ինչպէս իրօք ալ աշխարհաբարը, մանաւանդ գրաւորը, ինչեւիցէ ձեւի մէջ միշտ գրաբարի առաջնութիւնը պէտք է որ ճանչնայ։

Ա.յս խնդիրն որ հիմայ մեր արդի հայերէնին վրայ կը նորոգուի՝ շատ հին է այլեւայլ հին եւ նոր լեզուաց վրայ. զորօրինակ թէ ինչո՞ւ Ցունաց գրականութեան հին ժամանակը՝ դորիացի բարբառն ետ թողուեցաւ, որ լեզուին բուն նախնական ձեւերը հասատատ բռնած էր, եւ ընտրուեցաւ ատտիկեցի նորաձայն նորաձեւ գաւառականը, որ տակաւ մէկալներն ալ լռեցուց եւ միահեծան անցաւ գրաւեց մատենագրութեան գահաղլուխը. թէպէտ անոնք ալ իրենց գրաւոր կեանքն սկսած էին[10]։ Ի՞նչ իրաւամբ վերջին դարերու մէջ միջին Եւրոպիոյ Բարձր-գերմաներէն ըսուածն ընդունելի եղաւ իբրեւ հասարակաց գրաւոր լեզու, որ կ'երեւայ թէ երեւելի առաւելութիւն մը չունէր ժամանակակից գաւառականներուն մէջ։ Ցարակայս չկայ որ աւելի բախտաւորութիւն մ'եղած կ'ըլլայ ընդհանուր գրականութեան համար՝ եթէ մատենագրութեան սկիզբները ճարտար ու ճաշակաւ կիրթ անձինք մասնական բարբառներուն մէջէն մէկը խոհական ընտրութեամբ զատած ու գրաւորի սեպհականած ըլլան, որն որ բովանդակ լեզուին ծաղիկը կարենայ անուանուիլ. ինչպէս որ Խոալերէն այլեւայլ մասնական գաւառականներուն մէջէն՝ որ մինչեւ ԺԴ դար հաւասար իրաւամբ մատենագրութեան մէջ մտած էին, մեծն Ցանդէ գատեց ընտրեց իւր անմահ քերթուածոցը համար՝ Թոսկանեան բարբառը, որ իրմով եւ իւր յաջորդներովը կատարելագործուած՝ քիչ ա-

---

10. Մանաւանդ Սպարտայի յաղնարբէնին համար ծանօթ է՝ որ ամենէն բիրտն ու կոշտը մնաց. վասնզի Սպարտացին իւր խիստ պահպանողութեամբն ամէն նորութեան եւ օտարութեան դէմ դռները կը փակէր։ — Գաւառական լեզուի մը հնաձեւ ըլլալն՝ ըսինք, (երես 276.) բաւական առաւելութիւն չի տար իրեն ժամանակակից բարբառներուն վրայ։

տենուան մէջ ընդհանուր խոսելոյ միակ արդի գրաւոր լեզուն ճանչցուելուն։

Բայց օրեւիցէ կերպով ալ՝ միշտ բազմութեան մէջ միութիւն՝ առաջին կարեւոր բանն է. գրաւոր լեզու մը հարկաւ զատուած որոշուած պէտք է ըլլալ ազգի մ՚ընդհանրութեանը. վասնզի ինչչափ որ հին ազգի մը հազարաւոր տարիներու մէջ հին եւ նոր լեզու ունենալը բնութեան կարգաւորեալ բնթացքն է, նոյնչափ ալ անկարգութիւն է՝ նոր լեզուին այլեւայլ ճիւղերուն խառնափնդոր աճելու թոյլ տալուն անհոգութիւնը։

Եւրոպական դաստիարակութեան խնդրոյը մէջ մեծ յուզմունք պատճառած է այդ ռամիկ լեզուաց օրըստօրէ ճիւղաւորելուն հետ՝ զանոնք մէկ ընդհանուր գրաւորի վրայ միաբանելու ջանքը. եւ գիրը մանաւանդ գիւղացւոյ ալ տարածելով՝ յուսահատեցուցիչ երեւցած է անոնց լեզուին նորանոր խանգարմանցը հետ բացուելու մշտատեւ պատերազմը։ Ասոնիկ ասոր վրայ կար. Ռաւմէր գերմանացւոյն մէկ հատուածը. "Գիւղացւոյն գրածը կարելի՞ է որ կանոնաւոր գրոց լեզու ըլլայ։ Ոչ, կը պատասխանէ փորձառութիւնը. գիւղացին դպրոցի մէջ կրթուելէն ետքն ալ՝ դարձեալ իր գաւառականը գրաւորին մէջն ալ պիտի խառնէ։ Ուստի ասոր գերմանի մը ճարելու մտքով բիւրաւոր անօգուտ փորձեր ըլլալէն ետեւ՝ առաջարկուեցաւ որ հասարակ ժողովրդեան դպրոցներուն մէջէն ընդհանրապէս բարձր-գերմաներէնով գրել տալը վերցուի, եւ իւրաքանչիւր ժողովրդեան՝ իրեն խօսած տեղական բարբառն ըլլայ գրաւորը։ Եթէ այդ առաջարկութիւնն ընդունուի՝ այս երկուքէն մէկը պէտք է որ ըլլայ. կամ ամենեւին չի կրնար յաջողիլ, եւ կամ մէկ բարձր-գերմաներէնի տեղ տասը կամ տասուերկու նոր գրաւոր լեզուներ կ՚ելլեն. իսկ այս նոր լեզուները՝ իւրաքանչիւր տեղացւոյն լեզուաց հանմատութեամբ ան կ՚ըլլան՝ ինչ որ յառաջ բարձր-գերմաներէնն էր։ Ահա պատճառաւ հարկ է որ դպրոցներուն մէջ բարձր-գերմաներէնը

միակ գրաւոր լեզու մնայ[11]։ „ — Այս մեծ դժուարութիւնը մեծագոյն դժուարութեամբ չի կրնար լուծուիլ։

7. Աշխարհաբարին գոյութիւնը գրաբարին մշտընչենաւոր արդելք է. անոր կենդանութիւնն ասոր մահացու հարուած մըն է։ — Աշխարհաբարին չէ թէ հիմնական գոյութիւնը, այլ արդէն ծագումն ու ծնունդը մշտընչենաւոր սպառնալիք մըն էր գրաբարին կենացը, ինչպէս որ իւր ժամանակին տեսանք, (երես 119.) այն կերպով՝ ինչպէս չափահաս մէկն իրմէ եղբօր եկող մանկուոյն վրայ իւր գերիշխանը փորոգները կը նշմարէ։ Բայց մենք հիմայ մեր գրաբարին կենդանութիւնը շատոնց կորուսած գիտնալով՝ կրնանք գոնէ այս մխիթարութիւնը մեզի տալ՝ որ մեռելոյ վրայ չ'աղդեր մահացու հարուած։ Անշուշտ աւելի բնական էր ըսել՝ թէ գրաբարի տիրելը աշխարհաբարի գործունէութեանը արդելք, կամ՝ մեռեալ լեզուին գործունէութիւնը կենդանի լեզուին կենդանութեանը մահացու հարուած մըն է. այն կենսական գործունէութեան՝ որուն կամայ թէ ակամայ մեծ կարօտութիւն ունի կենդանի ժողովուրդ մը։

Այս խնդիրն անձուկ յարաբերութիւն ունի յաջորդ առարկութեան հետ, որոնց քանի մը լուծմունքը միացուցած՝ մէկանց կը տեսնենք այս վերջին տեղս։

8. Ազգասիրութիւնը կը պահանջէ որ գրաբարը կենդանացընենք։ — Ազգասիրութեան բնական եւ պատուաւոր պնդիւ զգածուիմ մենք ամէն հակառակորդաց վրայ ենթադրելէն եարբ՝ ուսումնական խնդրոց մէջ աւելի կը բաղձանք մտացի փաստերու թողուլ ապաքէզը[12]։ Բայց այս տեղս վնասուածն ան է՝

---

11. Կարդ. Ռաւմէր, Պատմ. դաստիարակութեան. Գ հատ։

12. Աւելորդ կը համարիմք, մանաւանդ թէ եւ անգէպ՝ այսպիսի խնդրոց մէջ յանուն ազգասիրութեան խօսիլ. գիտնալով որ շատոնց ծաղրական եղած է այդ ապաստանարանին տղայական գիւտը, որով տաքսայնութեանց մէջ հաւակառորդ կողմերը միշտ ազգասիրութիւն կը բաղձան դիտել

որ դիտելով դրաբարին առաւելութիւնները որոնց վրայ միաբան ենք, որուն կորուսան սաստիկ երկու կողման ալ ցաւալի է, հնարք մը հնարենք կենդանացուցնելու. կամ թէ ըսենք, դրաբարն որ աշխարհաբարին ձեռքէն մեռած էր՝ յարուցանենք, ընտելացընենք նոր աշխարհքի, եւ իւր նախնական վիճակին դարձընենք։

Ա.ՅԴ ԳՐ–Բ–ՐՒ ՎՐ–ՅՆ–ՐԵ–Ն ջանքը գործադրական խնդիր ըլլալով՝ բնականօրէն կ'ենթադրէ Սկիզբ մը, անտարակոյս ընտրած է Միջոց մը, եւ իւր վախճանն ինքնին յայտնապէս կը ցուցընէ։

Ա. Սկիզբն է, որչափ որ ստոյգ կը համարինք, թէ ամէն տեղ եւ ամէն ատեն նոր լեզուի մը ծագկելովը հինը կ'իյնայ. այսպէս եղած է, կ'ըսուի, լատիներէնին ալ՝ որ նոր լեզուաց ծագկելովն ընկաւ։ Բայց աւելի ճիշդ եւ ճշմարտութեան մօտ խօսած կ'ըլլայինք, եթէ նախադասութիւնը շրջելով ըսէինք՝ թէ հին լեզուաց իյնալովը նորերը ծագկեցան։ Ծառատունին իւր ծերութեանը հասած է՝ երբ սերմը կը հասցընէ. եւ ոմ կ'ըսէ՝ թէ սերմնանալը պատճառն է ծերանալուն։ Քանի որ լեզու մը լիով կենդանի է, քովէն ուրիշ նոր մը չ'ելլեր անպատճառ՝ որ զինքը խափանէ. բայց հնոյն կերպարանափոխութեանցն ամէն մէկ նոր փուլը (phase) անոր անկմանը նորանոր ստադներն են. եւ քանի հինը կ'իյնայ՝ այնչափ նորը յառաջացած է. եւ երբ որ մէկը վերջին անկմանը կը հասնի, արդէն միւսն ասպարէզն իրեն մեռցած կը գտնէ։ Մենք հոս միեւնոյն գործողութիւն կը դիտենք՝ որ երկու կողման վրայ միեւնոյն ժամանակ հակառակ կերպով կ'ազդէ. այնպէս որ՝ բան մեզ նոյնանշան են՝ հնոյն անկման սկիզբն եւ նորոյն ծագման սկիզբը, հնոյն հեռանալն ու նորոյն յառաջանալը, հնոյն կո-

---

իրարու վրայ. եւ կարծիքը յառաջ վարել ուզողը ազգասիրութեան զէնքերէն ասպարէզ կ'ելլէ։ "Հայութիւն քարոզելով, հայութիւն հրամայելով, հայութիւն պահանջելով՝ ոչինչ բան չի յառաջանար.," ըսած է ազգային նոր հեղինակ մը՝ այս աշխարհաբարի խնդրոյն վրայ խօսելով։

բուսան ու մեռելութիւնը եւ նորոյն կենդանութիւնը. սակայն միշտ հին լեզուին անգործութիւնը պատճառ է նոր լեզուին գործունէութեանը, եւ ոչ հետեւութիւն։ Ուրեմն եթէ այս սկիզբէն է որ կ'ուզենք հետեւցընել թէ չծաղկցընենք, խափանենք նորը, որպէսզի նորին ծաղկի ու կենդանանայ հինը, այս սկիզբը չի նպաստեր։

Բ. Բայց շնորհելով այս սկզբան ճշմարտութիւնն ու հաստատութիւնը, որուն վրայ վայրկեան մը կանգնանք կենալ. պրն բլլալու է ընտրած Մէջբը։ Միջոցը պէտք է որ բազմապատիկ բլլայ՝ ըստ պլեւայլ առարկութեանց եւ պլեւայլ խոհեմութեանց։ — 1. Հիմակուընէ միաբանիլ դադրեցընել աշխարհաբարը, եւ միայն գրաբար գրել ու հրատարակել, որն որ գիտուն ու տգէտ՝ ամէնայն ոք ստիպուի հասկընալ եւ գրել ալ։ Այս միջոցը կ'ենթադրէ թէ գրաբար հասկընալը կամայական բան մըն է, կամ ոչինչ չանքով ձեռք կը բերուի. նոյնպէս գրաբար գրելը։ Իսկ անոր հետեւութիւնը՝ որ հասարակ ժողովուրդն երբեք գիրք ձեռք չառնու, եւ կամ իր մտաւնագրութենէն յուսահատած՝ բնականապէս օտար լեզուաց եւ օտար մտաւնագրութեան դիմէ. անոր համար կը կարծենք թէ այսօրուան օրս շատ քիչ է այսպէս մտածողներու թիւը։ — 2. Շմշակել աշխարհաբարը, չուղղել չկանոնաւորել, գրել միայն առ Հարկի, եւ թողուլ իր տգեղ ոամկական օտարախառն ձեւին մէջ, եւ Ոամկօրէնէ ուրիշ անուն չտալ. միով բանիւ այնպէս զզուելի երեւցընել՝ ինչպէս իրօք է կամ ինչպէս մեր աչքին կ'երեւայ. որով ի հարկէ գրաբարն աւելի սիրելի կ'բլլայ եւ միակ լեզու կը ճանչցուի։ Այս երկրորդ միջոցը՝ որչափ ի մերձաւոր եւ կարճ ճամբով դիտած բլլայ իր նպատակին հասնիլ, նոյնչափ պէտք է որ հեռու իյնայ նպատակէն, շատ խիստ եւ երկար ճամբայ ընելէն ետքը։ Եւ առաջին պատճառն ան պիտի բլլայ անտարակոյս՝ որ եւ ոչ բնկերական կենցաղական շրջանին մէջ տեղի ընծրհուի այնպիսի աղճատ լեզուի մը՝ որուն պատուաւոր դիրք մը չենք

ուզեր տալ։ Եւ իրաք անբմբռնելի բան կ'երեւայ՝ որ մենք իբրեւ ի պաշտօնէ պահանջինք որ Հայը հայերէն խօսի, ջանալով՝ աշխատելով՝ որ լեզուն աչքէ հանենք եւ խորշելի ընենք։ — 3. Կը մնայ երրորդ միջոց մը՝ որուն հիմը խոհեմութիւն է, եւ գործելու կերպն աւելի բանաւոր, այսինքն աշխարհաբարին այնպիսի ուղղութիւն մը տալ, որ երթայ գրաբարի հետ միանայ անզգալաբար. ոչ յանկարծ եւ յախուռն, այլ օր մը այս՝ օր մը այն բանը փոխելով, մինչեւ որ հիմակուան աշխարհաբարէն՝ պարզ եւ մաքուր գրաբար մը ելլէ, եւ ազգին կենդանի լեզուն դարձեալ գրաբարն ըլլայ։ Այս գիւտը շատ կը մերձենայ երկրորդ կէտ Նորոգութեան՝ որ վերը (երես 258.) յիշեցինք, այսինքն գրաբարէն չհեռանալ. միայն նպատակին վրայ անկէ բաժնուելով, — որ իրաւի մեծ խորոց մըն է։

Այս խորհրդածութիւնները էին որ երկայն ատեն կ'արգելէին ազգին՝ աշխարհաբար հայերէնի փոխանութիւն մը ունենալ։ Երկայն ատեն չարագուշակ դիտուր մըն էր եղած աշխարհաբար լեզուի փոխանութիւնը, որուն անունն արդէն շատ սրտեր դող կը հանէր, որ հայ ազգին ամբողջ մտաւորականութիւնը պարծանքներովը մէկտեղ պիտի առնուր վարէր։ Բայց եթէ վերոյիշեալ երկու առաջին միջոցները ընտրողներուն ապ պէսպէս կ'երեւար, երրորդ միջոցն ընտրողը բնականապէս պէտք էր կարծէր որ մանաւանդ արդի լեզուի փոխանութիւն մը հիմակուընէ տար ժողովրդեան ձեռքը, որ միակ գործիք կրնար ըլլալ գրաբարն բնակայացնելու։ (Ցայտնի է որ շինուելու փոխանութեան մը ձեւը՝ այլեւայլ դիտմանց համեմատ կրնայ ձեւուիլ. որուն վրայ քիչ մը վարը։) — Ասոնցմէ՝ երրորդ միջոցին ըստ ինքեան օրինաւոր ու բանաւոր ըլլալն անտարակոյս է. բայց եւ այնպէս՝ աւելի տեսականի մէջ պատշաճաւոր դիրք մ'ունի, գործադրութեան մէջ սպասուած յաջողութիւնը մեծապէս տարակուսական ըլլալով եւ դիտուած նպատակին հասնիլն անկարելի, որչափ որ կրնանք գուշակել։

Գ. Աշխարհաբար լեզուն խոփանելու ձեւերը

յայտնի է. ասով ուզած տեղերնիս կը հասնինք. ասով գրաբարը կը կենդանացընենք, եւ Մեսրոպեան դարը կամ գոնէ Ներսիսեանց օրը փոխադրուած կ'ըլլայ մեր ապագայ Հայաստանը. ասով վերջապէս պարզ մաքուր եւ անսխալ գրաբար մը, հին եւ միակ ազգային լեզու մը կը դնենք մեր ժողովրդեան բերանը: — Եւ աս է եթէ ոչ գործոյն՝ գէթ գործողին վախճանը: — Քանի մը հիմնական խորհրդածութիւններ՝ կը կարծենք թէ իրաւամբ պատասխանել կու տան ասոր հակառակ՝ թէ աշխարհաբարը խափանելուն վախճանը յայտնի է. ասով չուզած տեղերնիս կ'իյնանք. ասով հին գրաբարը կը կորնչցընենք, նոր լեզուն կը խառնակենք, եւ փնտռուած հին Հայաստանին տեղ գուցէ թէ օր մը հին Սենեարայ դաշտին վրայ կը գտնենք մենք զմեզ: Ազգ մը որ կենդանի գործունեայ լեզու չունենայ՝ իւր մեռեալ լեզուին միայն ապաւինելով՝ հարկ է որ ան ալ կորնչցնէ: Ստուերը ձեռք ձգելու համար իրը ձեռքէ հանել՝ շատոնց յանդիմանուած է հին առակին: — Եւ աս է եթէ ոչ գործողին՝ գէթ գործոյն վախճանը:

Այս երկու էական կէտերը՝ այսինքն Գրաբարն եղծանել կամ կորնչցընել, եւ միանգամայն Աշխարհաբարը խառնակել՝ այնչափ աւելի մեր մտադրութիւնը կը պահանջեն հիմայ, որչափ որ ապագային մէջ այդ հետեւութեանց բովանդակ պատասխանատուութիւնը մեր դարուն վրայ կը ծանրանայ:

Ստոյգ է որ հայ ազգն առաջինը չեղաւ այս անել ճամբուն դժուարութեանցն առջեւ տատանելու կամ կոմնակցութեանց բաժնուելու. ինչպէս որ ինքն առաջինը չէր եղած իւր մէջն երկու տեսակ լեզու ուներելու: Ուրիշ շատ ազգեր նոյն կորուսեալ հին մեծութիւնը փնտռելով դարեր անցուցին. եւ բովանդակ Եւրոպա ատեն մը իւր մտաւորական զօրութիւնն ասոր վրայ մաքառելով սպառեց: Դարերով լացած էր Իտալիա՝ Հռոմայ վաղեմի մեծութիւնը. եւ երբ ամէն բան անյոյս անդիմադրելի կորուստեամբ ձեռքէ ելած էր, գոնէ հին լեզուն, այն պանծալի լատիներէնը հաս-

տատ բռնելու ջանքն անդրդուելի մնացած էր. այնպէս որ մինչեւ մօտ ժամանակներ՝ իտալական ընտիր մտաւորականութեան քով լատիներէնն ալ պահուած էր, գոնէ հրապարակական պաշտօնական գրուածոց համար։ Դեռ ասկէ քանի մը դար յառաջ այս ունէր Իտալիա՝ լատիներէնը յատուկ իրրեւ ընդհանուր տիեզերական լեզու արժեցնելու, ինչպէս իրաւ ալ էր նոյն ժամանակները, երբ իտալերէնն ու դաղղիերէնը ամկոչին կ՚անուանուէին[13]։ "Կորնցուցինք դՀռոմ, կ՚ըսէր Լաւրենտ. Վալլա[14], կորնցուցինք մեր իշխանութիւնը, թէպէտ ոչ մեր՝ այլ ժամանակին յանցանքը. սակայն նոյն փառայեղ պետութեան գօրութեամբը դեռ կը թագաւորենք մենք երկրիս մէջ մասին վրայ։ Մերն է Իտալիա, մերն է Սպանիա, Գերմանիա, Պաննոնիա, Դաղմատիա, Լիւրիկէ եւ ուրիշ շատ ժողովուրդներ. վասնզի ուր որ Հռոմայեցի լեզուն կը տիրէ, հռոմէական պետութիւն է։,, Եւ ի՞նչ դրից մէջ էր լատիներէնը։ Հռոմէական պետութեան անկմանէն ետքը՝ հռոմայեցի լեզուն անխախտ էր իւր տիեզերական իշխանութեան գահուն վրայ, նախ իրրեւ հռոմէական-կաթուղիկեայ եկեղեցւոյ լեզու, ինչպէս յայտնի. երկրորդ՝ իրրեւ հռոմէական-գերմանական կայսրութեան լեզու. եւ երրորդ՝ իրրեւ ընդհանուր եւրոպական-ուսումնական աշխարհի լեզու։ Ա.յսպիսի յարգի հիմանց վրայ հաստատուած՝ անկարելի կ՚երեւար որ այդ չնչին նորելուկ լեզուներու, իւր տկար ու վաղուց ծնընդոցը տեղի տար։ Երբ որ Հարկն սկսաւ սահիպողական բլլալ լատիներէնը թող տալու եւ իւրաքանչիւր ժողովրդոց իրենց կենդանի լեզուաւը գրե-

---

13. Մինչեւ շատ մօտ ժամանակներ հրատարակուած իտալերէն գրոց ճակատներուն վրայ կը կարդանք՝ "Դասկօրենի դարձուած,, (volgarizzato,) որ կը նշանակէ՝ իտալերէնի թարգմանուած։

14. Ժե դարու մէջ դասական մտաւորականութեան նորոդիչներուն առաջիններէն մէկը, որուն՝ Լատիներէնի պերճաբանութեանցը վրայ (Elegantiae latini sermonis,) շարադրած մատեանն երկայն տասն նոյն լեզուին օրէնքն եղած էր գրագէտներու մէջ։

լու, այն առնէն էր որ գիտութիւնը բարբառեցաւ ուսումնականաց մէջ։ Իրական մրրիկ մըն էր երկու կողմանց իրար դիմաւորած կէտը։ Զափազանց խօսած չենք բլլար, եթէ ըսենք որ նաեւ կատաղի մրցիկին պաշտպաններ ունեցաւ լատիներէնը. որոնց՝ անոր խափանիչներուն վրայ թափած հրահոսան անէծքները կարգացողը՝ հիմայ աչքին չի հաւատար։ Ասոնցմէ էր Պարբի խօսլային, որն որ իւր Խօսլիայ պատմութեանը մէջ որ լատիներէն շարադրեց, զարհուրելի անէծքներ կ'իջեցընէ նոյն գիրքն խօսլերէնի թարգմանել ցանկցողին գլուխը. համոզուած բլլալով որ Տումայեցի լեզուն աշխարհքիս բոլոր երեսը պիտի բռնէ, ուր որ մայրենի լեզուաւ դրուածը, կ'ըսէ, շուտով կ'անհետանայ։ Իսկ Խօսլիայէն դուրս՝ մանաւանդ Գերմանիա, Անգղիա, Եւրոպն, լատիներէնի կարեւորութիւնը երկու կողման լեզուացը նեղքին բնաւորութենէն էր. վասնզի անկարելի կը տեսնէին նոր լեզուներով մտաւեռնագրելը, բայց եթէ նոր արուեստական բարբառ (terminologie) մը հաստատելով՝ փոխանակ լատին բառերուն. զորն որ վերջապէս յաջողցնելու համար այնպիսի անձինք յարգոյ ժամանակը, որոնք նոր մտաւեռնագրութեան մէջ հեղինակութիւն եւ արդիւնք վաստակած էին։ — Ա.յսչափ ճգունք ու պատերազմ արժէց նոր աշխարհի լեզուին հաստատութիւնը։

Ա.յն ամէն չանքերն արդիւնքն ան եղաւ՝ ինչ որ ժամանակն անջան եւ անխափան իւր բնական ընթացքովն ընել պիտի տար։ — Սահմաններէն կարուեցան. հին լեզուաց ոսկեայ դարուն մէջ ծնաց, եւ նոր լեզուներն ասպարէզ անցան. հին լեզուաց անաբասութիւնն առաջ աւելի երաշխաւորեցաւ, նորերը կատարելագործեցան։ Ոչ հինը յարգը կորնչցուց, եւ ոչ նորերն իրենց կենդանի գործունէութիւնը։ Եւրոպիոյ մէջ լատիներէն սորվելու միջոցները հիմայ աւելի դիւրացած են եւ աւելի յաճախած։ (Տես նաեւ յաջորդ Թիւը) Ցուներէն լեզուին պատմութեանը մէջ մտաւ նաեւորապէս կը յիշուի՝ որ ազգին մէջ արդի լեզուին առանձին տագրութիւն մը սկսելէն ետքը՝ հին հեղ-

լինարէնը չխափանուեցաւ, այլ մեծ խնամքով կը մշակուի[15]։ Իսկ մեր մէջը քանի որ արդի Հայերէնն սկսաւ մշակուիլ, դրաբարի յառաջադիմութիւնն ալ անոր զուգընթաց եղաւ, եւ յառաջուընէ շատ աւելի եռանդեամբ կը զբաղուի Հայկաբանութեան։

Բայց մենք ամէն յոյսերնիս չկորցնելու համար՝ բաւնք որ դուցէ նոյն ժամանակներուն խամրութիւնն ու անճարակութիւնն էր որ չկրցան յաջողցնել, եւ մենք ո՞ դիտէ աւելի բախտաւոր կը դառնունք այդ մեծ ձեռնարկութեան մէջ։ — Կարծենք թէ չենք սխալիր՝ երբ բաւնք որ բանասիրութեան թէ փիլիսոփայական եւ թէ զգայողական մասերն ասոր դէմ կ'ելլեն։

Խնդրոյս մէջ ժամանակ ու բնութիւն այնպէս սերտիւ իրարու կապակցեալ են՝ որ երկուքը պէտք ենք մէկ նայուածքով դիտել։ Ուստի յայտնապէս սկզբան սխալ մ'բրած կ'ըլլանք, եթէ մտածենք թէ կարելի է լեզու մ'որ հազար տարիէ աւելի անդորձութեան մէջ ինկած է՝ յարուցանել եւ ժողովրդեան բերանը դնել։ Ինչո՞ւ։ Լեզուն կամ խօսուածքը մարդկային խորհրդոյ արտաբերին է։ "Միտք եւ խօսուածք այնչափ իրարմէ անբաժին են, (այսպէս կ'ինամառարիւ Փ. Շլէկել,) խորհուրդ եւ խօսք այնչափ էապէս մի են, որ գիտցողութիւնը մարդուն բոլորովին անպէտական արտօնութիւն ապահովութեամբ մտածելու առեն՝ կրնանք նաեւ բսել թէ խօսողութիւնն ալ իւր բուն նեբքին ծանրակշռութեամբ մէջ մտածելով՝ անոր սկզբնական էութեանը կացուցիչն է։ . . . Իսկ եթէ մենք ի գործնականն այն նեբքին գործութիւնը բացատրութենէն կ'անջատենք, այսինքն գիտցողութիւնը խօսքէն զատ կ'ըմբռնենք . . . անիկա ցանցառ դէպք մըն է՝ որ հոն միայն կրնայ պատահիլ՝ ուր որ այս երկու տարբերներէն կամ երկուքն ալ եւ կամ դուն մէկը իր պաշտօնը չի վարեր։ Սակայն խորհուրդ եւ խօսք՝ ինչպէս որ սկզբնաբար նոյն են, այսպէս ալ

15. Տես Փ. Գ. Ն. Մուլլեր, Քերակ. ազգ. յուն. լեզուի պատմական ընթացքով։

ի գործնականն՝ նաեւ տարբեր տարբեր գործունեութեանցը մէջ երբեք պէտք չեն իրարմէ բոլորովին զատուիլ, այլ միշտ եւ բնդհանրապէս պէտք են միացեալ բլլալ եւ իրարու համեմատ՝ որչափ որ կարելի է[16]։ Ըրդ հինէրուն խորհելու կերպը՝ նորերուն կերպէն շատ տարբեր է. վկայ են ոչ միայն հին եւ նոր աշխարհի լեզուաց շէնքն ու կազմութիւնը, այլ՝ բացայայտ եւ նիւթական կերպով՝ հին եւ նոր մտաւորական դրութեանց վարկպարագի համեմատութիւնը։ Եթէ մենք զմեզ հին ժամանակներու չէնք կրնար փոխադրել, ինչպէս կ'ուզենք որ հին ժամանակներուն խօսուածքը մեր ժամանակները բերենք։ Նոր ժամանակներուս մտաւոր գործողութեանցը՝ հետեւապէս բացատրութեանցն ալ կերպը քիչ շատ ուսումնական է եւ փիլիսոփայական, գոնէ այն ձեւին մէջ՝ զորն որ մտաւորագրութիւններս կ'ուզէ ժողովրդեան հաղորդել. եւ ծանօթ բան է որ արդի մտաւորագրութեան ջղերն են՝ ուսումնական եւ փիլիսոփայական ոճ, — հինէրուն եւ մանաւանդ հին արեւելքի նիւթական կերպերուն բոլորովին հակառակը։ — Մեր դրաբար հայերէնին, այն դիւցազնական լեզուին վրայ ունեցած ոչ բարձր համարումը, ոչ խորին յարգութիւնը, եւ ոչ մինչեւ ցգմայլումն հառած սէրը կ'արգելու զմեզ քանի մը ճշմարտութիւն ալ խօսելու՝ ուրիշ կողմանէ մը իրը նկատելով։

Լեզուին ժամանակագրական դիրքը, հին արեւելեան հեշտ ու ճապաղ անդորրութեամբ մնած ու պարզացած կեանքը, միայն իր յատկանիշ գեղեցկութեամբն ալ բաւչէլի՝ բայց բնագանցականի դիէն ամուլ եւ ապրատ կազմակերպութիւնը, եւ բնդհանրապէս միակողմանի (սրբագան) գրուածներու առաջնորդութեամբ յաջորդած ու աւանդուած բլլալը, — այս ամենը չի ներեր որ եւ ոչ հին դպրոցներու՝ թող թէ նոր

---

16. Փր. Շէյկել, Պամ. հին եւ նոր մտաւորագրութեան. դաս Ա։

ազգաց ճշգրտութեանը հետ կարենանք մրցիլ[17]։ Եւ ինչ զարմանք հին Հայաստանի համար, երբ հին Հռոմայեցւոց ալ՝ որոնց մատենագրութիւնը իրենց հանճարոյն եւ հմտութեանց առատութեանը նայելով՝ Ցունաց հաղիւ քրիստոնէական մատենագրութեանը քով կրնայ դրուիլ, — լեզուն բնաւ յարմարութիւն չունէր բուն բարձրագոյն փիլիսոփայութեան եւ բնազանցութեան. որովհետեւ նոյն իսկ իւր բնաւորութիւնն ասոր դէմ կ'ոգորէր, ինչպէս որ Հաւատարապէս Պիկերոնի եւ Ս. Օգոստինոսի վրայ կը զգացուի. եւ հաղիւ լատիներէնին կատարեալ մեռելութենէն ետքը կարելի եղաւ՝ շատ մեծ ճգամբ եւ աշխատութեամբ լեզուին չափաւոր ընդունակութիւն մը տալ՝ Ցունաց նրբութիւնները բացատրելու, որոնք ի բնէ տրամաբան էին եւ ի բնէ բնազանց[18]։ Նոյն ատորին լատիներէնի բռնազբօսաբար կոշտութիւններն են՝ որ հիմայ նոր լեզուաց նրբութիւններն եղած են։ Հռոմայեցի լեզուին այս հանգամանքը ճշգրիտ պատկերն է հայերէնին անդրբերուն, որն որ լեզուին անկմամբը սկսաւ փիլիսոփայել, կամ գուցէ փիլիսոփայելովն ընկաւ նոյն մեծ անկումը։ Գրաբար հայերէնին ալ յատնական դպրոցաբանութիւն տալու համար եղած բռնաբարութիւնները, որ միշտ օտար պատուաստ մնացին՝ վանդի անոր կատարելութենէն ետքը վրայ եկած նորութիւններ էին, բուն մասին մեր արդի լեզուին բուն ընտիր տարերքն են այսօրուան օրս, վանդի ասոր կերպաւորուելէն յառաջ են. որոնց վրայ համարձակ կ'աւելցուին նորանոր պիտոյից համեմատ

---

17. Ընդ դիտեր հոս ճիշդ փիլիսոփայական լեզու կամ դպրոցաբանութիւն, որ հասարակ ժողովրդեան հարկաւոր չէ. այլ ընդհանրապէս նոր լեզուաց սովորական՝ կամ նոր ազգաց գաղափարներուն համեմատ բացատրութիւնները, որ ինչպէս Եւրոպա՝ նոյնպէս Արեւելք ալ ժամանակէ մ'ի վեր դանօթ եւ ընտանի եղած են, եւ որոնք հիմնական խօսուածքին էական կարօտութիւններէն են՝ նաեւ հասարակ եւ սորին կարդի դրուածոց մէջ։

18. Փ. Շէկհել, անդ. դաս Զ։

յաւելուածները։ Գիտնական բայսարութիւններէն աւելի ընդհանուր է անհամար բնաստանեկան, արուեստական, քաղաքական, քաղաքավարական, եւայլն բառերու եւ ձեւերու կարօտութիւննիս, որոնց հին աշխարհը պէտք չունէր, կամ թէ մեզի հասած չեն, եւ որոնց համար մեր նախնեացմէ հազիւ անուղղակի օգնութիւն մը կրնանք յուսալ։ Զարմանալի յանդգնական առաջարկութիւն կ'երեւայ՝ որ մենք հիմայ մեր նախնեաց բնաստանեկան լեզուն շճանչցած՝ անոնց գրաւորն ուզենք մեր բնաստանեկանն ընել, վասնզի աւելի ծանօթ է մեզի, կամ գուցէ վասնզի ժամանակին հեռաւորութիւնն անոնց գրաւորն ու բնաստանեկանը նոյնացուցեր է մեր գաղափարին մէջ։ Որչափ աւելի հայկաբանութեան մտադիր եղած ըլլայ մեկը, այնչափ աւելի դիւրաւ կ'ըմբռնէ իրին ծանրութիւնը։ Ասոր հնաբանութեանը ժամանակին հոգին դէմ կ'ելլէ, ժողովրդոյ դարերով վարժութիւնը, եւ մանաւանդ մարդկային հոգեբանական օրէնքները։ Եւ նախնի դիւցազն մը՝ որչափ իրաւամբ ալ հին եւ նոր աշխարհի զարմանքն ու համարումը մեկտեղ վայելէ, տարակոյս չկայ որ իր հին միջոցներովն անյարմար է նոր աշխարհի քաջագործութեանցը[19]։

Բայց Հայաստանի տարեգրոցը մէջ ժԹ դարս առաջինը չէ որ դիւցազին մը յառնելուն սպասէ[20]։ Եթէ գուցէ այն խորհրդաւոր Արալէզներուն զօրութիւնն է որ մեր օրերն ալ պիտի հրաշագործէր՝ թէ որ նախընթաց դարերուն խամրութենէն արգելուած չըլլար. կը

---

19. Ուրիշ մը մեզմէ աւելի յառաջ գացած եւ ազատաբեմ ըսած է. «Ինչ մեք ասեմք եւ կրքեմք. դիւրին եւս է յարուցանել զմեռեալս ի գերեզմանաց, քան թէ միշնորդութեամբ Հնոյն լեզուի զնորն լուսաւորել զժողովուրդ. խաւարն լուսով փարատի եւ ոչ խաւարաւ. կանգ ի կենդանութենէ աղբերանայ եւ ոչ ի մեռելութենէ. իսկ որ ի հակառակն բերի ի կարծիս, խելակորոյս զնա ասել ոչ տարակուսիմք։» Սա. Նազարեանց. Քաղաքս փորձական հոգեբանութեամբ. Ճառ. (տպ. ի Մոսկվա, 1851.) յառաջաբանին մէջ։

20. Փ. Բուզանդ. Ե գլր. ԼԶ գլ։

դառնանք Կողբացի իմաստնոյն հետ կը հարցնենք թէ "Ո՞րդ ընդէր ոչ ողջացուցանիցեն[21].,, հիմայ ինչու չեն կենդանանար մեռեալ դիւցազնական լեզուները՝ թէեւ ամէն փորձ փորձուի, թէեւ ամէն զօրութիւն օգնութեան կանչուի։ Գիտենք որ մերձաւոր օրինակ մը կրնայ առջեւնիս դրուիլ՝ յունարէնի արդի նորոգութիւնը, որով նոր Յունաստան կրնայ պարծիլ։ Սակայն ի՞նչ է այս լեզուի նորոգութիւնը, այս նոր Յունաստանի պարծանքը, եթէ ոչ՝ մեր մէջն արդի գրաւոր կոչուած հայերէնի կերպարանափոխութիւնը, եթէ ոչ՝ բան իւրաքանչիւր գրողին խոհեմութեանն ու բան այլեւայլ ճաշակաց որոշ աստիճաններով հին յունարէնի մերձենալ մը, որով կը փորձեն հին Յունաստանը նորին մերձեցընել[22]. կամ դարձեալ հին

---

21. Եղիկ, երես 100։

22. Վերջին դարերուս մէջ Յունաց գրագէտներն ընդհանրապէս իրենց գրաբար լեզուաւը կը մատենագրէին, բայց ամէնօրեայով գրելու ալ կարօտութիւնը շատ մեծ էր, այնպէս որ նոյն իսկ ամէնօրէնի ատեցողներն երբեմն նախնեաց գրքերու թարգմանութիւններ կը հրատարակէին ամէնին. (ինչպէս Նեոփիտ Դուկաս կամ Յունիծ՝ որ զԹուկիդիդէս թարգմանեց։) Անցեալ դարուն եռաբերն եւ այս դարուս սկիզբները՝ Ադամանտիոս Քորայիս զմիւռնացի հռչակաւոր հելլենագէտն՝ որ շատ գրաբար ունի գրած, երկու կողմանց մէջ միջին ճամբայ մը բացաւ՝ կերպով մը ժողովուրդն ու գրագէտները իրարու միաբանելու համար։ Քորայիս՝ ի սկզբան շատ հակառակորդներէ չընդապատած՝ որ զինքը միակողմանի եւ իր գործողութիւնը կրից գործ կ'ամաստանէին, յունարէնի մէջէն օտար բառերը ջնջելով եւ հին լեզուին ամէն գարերէն ալ հարկաւորն ու պիտանին քաղելով՝ գրաւոր նորոգութեան մը հիմնադիրն եղաւ եւ յունարէն լեզուի գարգացուած մը կազմեց. սակայն ինքը ժամանակակից լեզուին շատ յարած էր եւ իր քերականական մասն աւելի ամէնօրէն էր։ Անկէ ետքն ուրիշներ միշտ գրաբարի նմանողութեամբ բարձրագոյն նոր յունարէն մ'ընդունելի ըրին՝ այլեւայլ աստիճանաւ հնոյն եւ նորոյն մէջ։ Ասոնց առաջնորդ կոստանդնուպոլսեցի վաճառական բանասիրեցն ու մատենագիրը շատ փութով եռեւեռ եղաւ բուն հին յունարէնը նոր Յունաստանի բնակչութեանը եւ մանաւանդ իր փորձած նոր ձեռնարկութիւնը Քորայիսի ոճոյն նախամեծար ընել տալու, նոյնն ազգասէր ցուցընելով եւ քերականական մասին մէջ պահպանողական։ — Քորայիս (Ան-

մատենագրական ոճոյն դիմել մը, (ոչ ճշդիւ ատոիկեցի լեզուին՝ այլ դանազան դարերու մէջ կերպ կերպ առած ձեւերուն պահպանութեամբը,) որով դրագէտներն իրար կը հասկընան, իսկ ուսումին համար այնպէս են դարձեալ՝ ինչպէս դոց գիրք մը: Ասկէ զատ Յոյներ մեզմէ գլխաւոր տարբերութիւն մ'ունին: Յոյներ պէտք չէր որ այն դժուարութիւններն զգար իւր հին լեզուն նոր ժողովրդոյն ընտանեցրնելու, որուն՝ արդէն դասական հնութիւնը մէջ ի բնէ ունեցած առատ եւ անսպառ մթերքն ու անեզը ընդունակութիւնը, այն ամէն կարօտութեան համեմատ զարմանալի ծնողական զօրութիւնը՝ ուսումնօրէնին ալ փոխադրուած է՝ շարժական մասնիկներով անբաւ ազուցիկ կազմածքներ յառաջ բերել, եւ որուն քերականական մասը, այսինքն հոլովմունքն ու խոնարհմունքը աւելի պարզմունք են կամ ձեւոյ յաճախութեան համաձայնութիւն՝ քան կատարեալ կերպարանափոխութիւն: Ի վերոյ այսր ամենայնի բաղձացուած յեղաշրջութեան յաջողութիւնը դեռ շատ հեռու է: Երկբարիւր տարիէ ի վեր հին եւ նոր յունարէնի անհամար քերականութիւններով ու բառարաններով որչափ ջանայ ուած ըլլայ հին լեզուն նոր ազգին մերձեցրնել, ազգն իր այլեւայլ գաւառականներովն անխառն կը շարունակէ իւր նոր լեզուն. եւ անհաւատալի կ'երեւայ որ այս նորոգութեան կենդրոնին վրայ, Աթենք քաղքին մէջ դեռ Աթենացի ժողովուրդը Յունաց ամենէն խոտան գաւառականը խօսի[23]: Նաեւ դրագիտաց շրջանին մէջը՝ հարկ կ'ըլլայ շատ բան նոր աշխարհի գաղափարներուն գտնել, ու լեզուին նոր կերպարանք տալ[24], կամ թէ

1748, մեռ. 1833.) եւ Սուցցոս (ծն. 1802, մեռ. 1864.) երկուքն ալ Եւրոպա կրթուած ու սորված՝ բովանդակ ուսումնական աշխարհի առջեւ մեծ համբաւ ունեցած են իրենց զանազան գրուածներովը:

23. Ասկէ երեք դար յառաջ Սիմ. Քաւսոխլաս յունարէնի բազմաթիւ գաւառականներ համեմատելէն ետքը՝ ամենէն աւելի բարբարոս լեզու, կ'ըսէր, Աթենացւոցն է. — եւ դեռ ձեռ գարուս մէջ գրեթէ նոյն է համեմատութիւնը:

24. Կոսմանդին Պերփեռուժէն կոյսն իւր հաւուն վաս-

նորութենէ խորչելու համար գաղափարները զոհել եւ հոմութեանց կամ միաութեանց մէջ խլնալ։

Ա.յս յատնարէնի բազդատութեան առթիւ սեւնուած հանգամանքն երկրորդ դիտողութեան մը կ'անցընէ զմեզ. եւ կը տեսնենք որ չէ թէ միայն բանադատութիւնը յանձն չ'առնուր այս վերածնութեան հնարաւորութիւնը, այլ նաեւ բանասիրութիւնը լիաբերան կը բողոքէ այս վտանգաւոր փորձին դէմ։ Ուստի յառաջ կ'երթանք եւ կ'ըսենք՝ թէ գրաբարը նոյն իսկ գրաբարին սիրոյն համար պէտք չէ որ կենդանանայ, այսինքն որ ժողովրդեան սահմանն իջնայ կամ իբր թէ ռամկին բերանը դնուի. վասնզի կարճ խորհրդածութիւն մ'ալ բաւական է համոզելու թէ անով որչափ կը տուժի բանասիրութիւնը, ինչչափ կը կրէ զգացողականը։

Նախ՝ որովհետեւ գրաբարին հնութիւնը, յիժը, դեղեցկութիւնը եւ միօրինակութիւնն է որ զմեզ կը շարժէ այս մեծ յեղափոխութեան, հարկ է որ մեր գործողութեան կերպն ու սահմանն աղէկ ճանչցած ըլլանք։ Տարակոյս չկայ որ հին լեզուի մը յիժն ու դեղեցկութիւնը վաստրկելու եւ արդեամբ ցուցընելու համար անոր գործածողը պէտք է որ ինք զինքն ուրանայ, նոր գաղափարը, անձնական ճաշակը, եւայլն. եւ շատ ճշդիւ ու շատ ակնածութիւններով հին հեղինակներու գաղափարողն ըլլայ՝ առանց իւր անձին կամ ժամանակին վրայ հեղինակութիւն մը ճանչնալու. միով բանիւ՝ ինք զինքը հին աշխարհք փոխադրէ, այնպէս որ կարենայ թէ հին թէ նոր աշխարհք միանգամայն խօսիլ։ Բայց ոչ ամէնուն եւ ոչ շատերուն

լի վարուցը մէջ՝ այլեւայլ կարասաց եւ անօթոց անունները ժամանակին (ժ. դարու) բառերովը բացատրելու սոխպուելով՝ կը յաւելու թէ "Ա.յսպիսի բաներու մէջ լաւ է հաւատալ լեզուաւ խօսիլ.,, (καλὸν γὰρ ἐπὶ τούτοις κοινολεκτεῖν.) Եւ արդէն հնագոյն ժամանակներու քաջ հելլենագիր հեղինակներն ալ՝ ժողովրդենէ հասկըցուելու համար երբեմն երբեմն խորթ (βαρβαρικὰ) բացատրութիւններէ չէին քաշուեր, կ'ըսէ Մուէլլեր. (վերը՝ նմն. 13։)

տրուած է հին օրինաց հպատակելով՝ ճիշդ նմանատեսակ նուիրեան մը նեղ ճամբուն մէջ անձանձիր յարատեւութիւն։ Դասական լեզուաց դրաղողը, եւ միայն այնպիսի մէկը գիտէ թէ ինչ կապանք է նմանողութեան կապանքը. որ եթէ այն կապը թօյլցընես՝ գրաբար չէ լեզուդ։ Ա՛ւ է կենդանի մտաւորական մը՝ որ մեռեալ լեզուաւ կը գրէ[25]։ Ասոր հակառակ կենդանի գրող մը՝ իբրեւ նոր մարդ՝ պէտք է որ անկախ եւ ազատ ըլլայ իւր գործողութեանցը մէջ, եւ գիտնայ ընելիքը։ Արդեօք մէկը Տակիտոս մը գրաբար թարգմանել ապահովութեամբ, բայց գուցէ ոչ՝ Շաթոպրիան մը առանց հին լեզուն նորացընելու կամ աղաւաղելու։

Բայց մենք գոհ ենք գուցէ միջակ պարզ գրաբար մը ուսլով ոամկին, եւ բարձրագոյն ու զարգացուն ճիշդ գրաբարը մտաւորականութեան պահելով։ Եւ մենք կը հարցընենք թէ այդ միջակ պարզ գրաբարը 1. ամբողջ եւ կատարեալ լեզու ըլլալու է՝ թէ կիսկատար. եւ 2. մաքո՞ւր թէ խառնակ։

Անտարակոյս ամբողջ եւ կատարեալ լեզու մըն է այն պարզ գրաբարն ալ։ — Եւ ուստի՞ ապահովութիւն ունինք արդեօք թէ գրաբարն իւր լրութեամբն ամբողջ ծանօթ է մեզ։ Ա՛ւ միայն ատոյգ է՝ թէ որչափ աւելի պարապմունք ըլլայ գրաբարի, նոյնչափ աւելի պայծառ կը տեսնուի մեր հմտութեանն անբաւականութիւնը։ Եւ եթէ մէկը միտքը դնէ որ հասարակայ ընդհանուր լեզու ընելու չափ տեղեակ է, ըսել է թէ շատ վերիվերոյ հմտութիւն ուտացած է գրաբար լեզուի, եւ թէ շատ վերիվերոյ գաղափար մ՚ունի ընդհանուր ըլլալու լեզուի մը անհրաժեշտ հարկաւորու-

---

25. Ի բաց կ՚առնուի միշտ այն դպրոցական գրաբարն որ ուսումնականը յատուկ բարձրագոյն նպատակաւ մը մէկերնին հասատատած կ՚ըլլան. որուն որչափ խուժադուժ ու նորաձայն սեպհական բացատրութիւններ ալ շնորհուին՝ յայտնի է որ այնպիսի դաշնագրական (conventionnel) լեզու մը՝ որ սովորական մտաւորականութեան սահմաններէն միշտ դուրս կը մնայ, բոլոր իւր աղաւաղութիւններովն ալ ընդհանուր լեզուին վրայ ընտասակար ազդեցութիւն չի կրնար ընել։

թեանցը: Բաւական է մտքի առջեւ բերել՝ թէ քանի՛ քանի՛ բան այսօր դեռ անյայտ կը մնայ, որչափ բան երկբայական եւ խնդրոյ տակ, եւ եւս աւելի՛ որչափը աւանդուած մեր ծանօթութեանը հասած չէ, թէեւ առաջինն կարգի պիտանի եւ գործածական բաներն եղած ըլլան մեր նախնեաց օրերուն: Ասոր բնական հետեւութիւնն ի՞նչ կրնայ ըլլալ: Կարօտութեան թելադրած օրինացը հետեւիլ, կամայականութեանց դիմել նորանոր առեղծագործութիւններով. — աւասիկ նորութեան սկզբնաւորութիւն: Եւ իւրաքանչիւր ըստ իւր քմահաճ ու կամացը. — աւասիկ նոր ճիւղաւորութիւններ. — բայց միշտ համաբերելով թէ հին լեզուաւ եւ միեւնոյն լեզուաւ կը խօսինք կամ կը գրենք: Ասիկայ դեռ առաջին սահմանին մէջ, այսինքն ուր նախնեաց հեղինակութիւնը պիտի գործէր: Ա՛ս՛ն՛ինք երկրորդ սահմանը՝ ուր նոր աշխարհքը պիտի գործէ, ուր կարօտութիւններն անհամար են. կամայ ակամայ պիտի ջանացուի բառեր յարմարցնելու մերթ իբրեւ առժամանակեայ, մերթ իբրեւ հաստատուն բայց ոչ ընդունելի. մերթ բնիկ՝ մերթ օտար բառերով կարօտութիւնին պիտի լեցրնենք. — եւ դեռ պիտի ուրախանանք որ մեր նախնեաց լեզուն կը խօսինք եւ կը գրենք. եւ աշխարհաբարի նորոգութիւն փնտռած առենիս՝ պիտի տեսնենք որ գրաբարի նորոգութեան ելեր ենք: Իսկ գրաբարի նորոգութեան ժամանակն անցած է. ամէն նորոգութիւն կապերտ անթափ է: Գրաբարի նորոգութիւն՝ միայն իւր հին հեղինակացը դառնալով կը յաջողի. որ ըսել է՝ մեր թերակատար հմտութիւնն անոնց ձեռագրը կատարելագործելով. — եթէ չենք ուզեր մենք մեզի հակառակ խօսիլ ու գործել[26]: Ա՛ուզենք այսօր այս վայրն այն

---

26. Նոր ժամանակներուս պիտոյից հանդամանքը նկատելով բանաւոր առաջարկութիւն եղած է՝ որ հայերէն բառերուն իրական եւ ճշմարիտ հարստութիւն եւ ճոխութիւն տալու համար՝ «լեզուին բառագիտութեանը (lexicographie) մէջ նոր եւ փիլիսոփայական կազմակերպութիւն մը մտնելու է»՝ որով հին մատենագրութենէն ժառանգուած հարուստ մեր-

մասը փոխելով յառաջանալ. յայտնի է որ իւրաքանչիւր այսօրն ու վաղը փոքրիկ դարեր մը պիտի ըլլան՝

քին մէջ՝ ոչ թէ բառերու պէսպիսութիւն՝ այլ գաղափարներու զանազանութիւն փնտռուի այսուհետեւ. այսինքն իւրաքանչիւր բառի ճշդագոյն պաշտօն ու կիրառութիւն որոշուի. նոյնանշանները՝ մէկ մէկ յատուկ առմանք ու նշանակութիւն սահմանուի, եւայլն. որով հայերէնի մէջէն նոյնանշան եւ աւելորդութիւն անհետ ըլլան. եւ հիներէն ձեացած ցիր ու տարտամ գործածութենանց վերջ տրուի: Այս նկատմամբ բառական խիստ քննդատութեամբ խօսուեցաւ նախնի ընտիր մատենագրաց ընթացքին վրայ, որ ըստ իմիք դատապարտուեցան ալ: Մենք այդ խիստ վճիռն այնչափ աւելի խնայողութեամբ կու տանք մեր նախնեացը վրայ, որչափ որ բացայայտ կը տեսնենք թէ իրենք ժամանակին ոգւոյն համեմատ գործած են եւ զլեզուն իւր բնական դրիցը մէջ երեւցուցած են: Ժամանակին մարդիկն որոնց ուղղակի կը խօսէր հին մատենագրութիւնը՝ անաարակոյս դոհ էին նոյնպիսի բացատրութիւններով, կամ պատրաստական արձանագրութեամբ մը գիտէին հոմանութիւններն ըստ տեղւոյն որոշել. (ինչպէս դեռ այսօր աբեւելեան ժողովրդոց մէջ՝ ուր բնութեան պարզութիւնը կը տիրէ.) կամ մանաւանդ լեզուն իրօք նոյնանշան բառեր ունէր՝ գրողին ու խօսողին ազատ գործածութեանը թողած: Ջարակոյս չկայ որ մեր ներկայ եւ ապագայ (իմացական) պիտոյքն աւելի ճշդութիւն կը պահանջեն, որ ի հարկէ գրականապէս Նորոգութիւն մ՝ալ կ՝ենթադրէ՝ "անոնցմէ որ իրօք ձեռնհաս (competent) են,, եւ նոր օրէնսգրութիւն մը՝ հին եւ նոր հեղինակութեանց զօրութեամբը: Եւ "այս բանն ընելը, կ՝ըսուի, նոր լեզուներու պահուած էր,,: Գովելի՝ քանի որ կ՝ընենք "նոր լեզուներու,,. եւ ոչ թէ "նոր ազգերու՝ իրենց հին լեզուին վրայ,,: Ծանօթ բան է, կամ թէ պէտք է ծանօթ ըլլալ՝ որ գրաբարի անձուկ սահմանը, անոր բարձր հնութիւնը եւ մանաւանդ նուիրական նկարագիրը՝ չի համարձակեցըներ անոր ձեռք երկնցընելու. եւ խնդիրը հոն կ՝ուղղուի անմիջապէս՝ թէ այդ կամայական օրինաւոր նորոգութիւնը, այդ գրական նոր օրէնքը հնոյն վրայ կ՝ուզենք արժեցընել՝ թէ նորոյն: Նորը խնդրէն դուրս է: Իսկ հնոյն վրայ՝ խնդիր է թէ կրնա՞յ յաջողիլ. եւ եթէ յաջողի՝ կրնա՞յ պարտաւորել, այն գրաբարին մէջ՝ ուր ամէն մէկ քայլափոխին առ նախնիս կը բաղդատուի, եւ հոն է վերին առեանը, ուր մենք մեր վճիռները կ՝ուզենք հաստընել: Նախընթաց դարերուն վրայ դրուած բիծը՝ կասկած է թէ յաջորդ դարերը մեր վրայ ալ գնեն, եւ գուցէ աւելի իրաւամբ, եթէ իրօք մեր ձեռնհասութեան սահմանը կոխած անցած ըլլանք, եւ գաւազաբաւնն մեր նոր աեսութիւններն ու մեր սկզբան սխալը. եւ այնպէս անվերջանալի

անտարակոյս միջակային նորահնար ձեւերով։ Զեղծ ըեցին+ մը գործիւնակ, մինչեւ որ լ—ո+ ի չեն ը լլայ, ինչ անլուր եւ թերեւս ծաղրական ձայներ ու ձեւեր պիտի առնու. որոնք կամաց կամաց բնաանեցրնելու համար՝ հասարակութեան ճաշակը խանգարելէն ետք՝ գոնէ երեւնական քառասնական տարւոյ պէտք ըլլայ պիտի. ենթադրելով նաեւ իբրեւ ստոյգ թէ մեր յաջորդներն ալ մինչեւ մէկ կամ երկու դար մեր տեսութեանցն ու մեր դրած հիման վրայ հաստատ կենան [27]։ Ա.յսչափս ստոյգ է՝ սակաւաւորաց հեղինա-

---

ըլլայ գրաբար հայերէնի վրայ յեղաշրջութեանց եւ յետաշրջութեանց (révolutions et réactions) յաջորդութիւնը. ինչպէս իրաւ ալ շատ անգամ անվերջանալի են վէճերը՝ մեր հմտութեանն անկատարութեամբը։ Եթէ առաջին անգամ Հելլենագործութեան մը ձեռաք եւ երկրորդ անգամ Լատինասէրութեան ձեռաք խանգարում կրեց նախնական գրաբարը, ըլլայ թէ երրորդ անգամ մ'ալ Գաղղիաբանութեան ձեռաք (ինչպէս ընդհանուր դիտուածները գուշակել կու տան,) հանի թերեւս վերջին հարուածը։

27. Վերոյիշեալ Սէր օրագրին լեզուագիտական հատուածն այս դրութեան սկաիզբ հետեւեալ կերպով կը յանդիմանէ. «Կ'ենթադրենք, կ'ըսէ, թէ կենդանի, այսինքն ներկային մէջ խօսուած ու գրուած լեզուի մը ա՛ս կամ ա՛ն ձեւն առնելը մարդոց հեղինակութենէն կամ կամքէն կախում ունի. կամ թէ ըսենք՝ կ'ենթադրենք թէ լեզուներուն ճակատագիրը մարդոց որոշմանը ձեռքին մէջն է. այնպէս որ, օրինակի համար, մենք այսօրուան օրս իբր թէ կարող ենք մեր լեզուն մեր ուզած կազապարին ձուլել, անիկայ մեր ուզած կերպին դարձնել, եթէ ամենքս մէկէն միաբանինք։ . . . Ըսել կ'ուզենք թէ սա ենթադրութեան մէջ թէ՝ Մենք լեզու մը մէկէն արհեստական ճամբով կամ մեր հեղինակութեամբն ու որոշմամբը կրնանք այս ինչ ձեւի բերել, պակաս տեսութիւն մը կը նշմարենք։ . . . Կարծել թէ մենք կրնանք ընել ան բանը զոր մինակ բնութիւնն ընել կարող է, մեր ջանքերն ապարդիւն ընելէ զատ՝ մեզ սխալ ճամբու ալ կ'առաջնորդէ։ Մեր ջանքերն արդիւնք չեն ունենար, քանզի մարդկային մտքին մէկ օրէնքն է որ ներքուստ իրմէ կամ կենսական շարժմամբ յառաջ չեկած՝ այլ արտաքուստ իր վրայ դրուած բան մը՝ ժամանակին կը հեռանէ ու կ'ընկենէ։ Սխալ ճամբու ալ կ'առաջնորդուինք անոր համար որ մեր ըրածը փորձառութեան հասուն արգասիքն ըլլալու տեղ՝ հեղինակութեան մը բռնազբօսեալ օրէնքն եղած կ'ըլլայ, եւ թերեւս սա վնասակարութիւնն ալ

կութեան յանձնելով ղեկուն. բայց դիւրին է մտածել երկար ատենէ ի վեր խառնակութեանց աստիճանը՝ երբ կարգը գայ այն պահուն Հնութիւնն ու փափուկ գործուածքը հազարաւորաց եւ բիւրաւորաց ձեռքն աւանդելու, որունք ի հարկէ ազատութիւն կը պահանջեն՝ եւ ոչ թէ իւրաքանչիւր նախագաւութեան առջին կանգ առնել, խորհիլ ու խորհրդակցիլ:

Ա յսպէս՝ լեզու մը որ ոչ միայն բառարանովն այլ նաեւ քերականութեամբը՝ միայն ըստ մասին կրնայ նոր աշխարհի ծառօթ ըլլալ, միայն տարակուսական ամբողջ մը կրնայ տալ եւ շինծու լեզու մը յառաջ բերել: Եթէ նաեւ մինչեւ որոշ աստիճան մը յաջողի եւ մենք կարենանք մէկը զմէկ հասկընալ. խնդիր է՝ թէ արշաւի առեն կրնայ տեւել այս միօրինակութիւնը: Գոնէ այնչափ՝ մինչեւ որ աւրուի: Իսկ անկէ եառքը. — ուսումնականք անընդհատ զբաղած պիտի ըլլան նոր բառեր բուսած մոլախոտը սրբելու. եւ չկրնալով հասնիլ, կամ հարկադրելով շատ բան անտես ընել՝ նեղուին պիտի. ներուածն ընդունելի պիտի ըլլայ, ընդունուածը կանոնաւոր պիտի ըլլայ. — աւասիկ խնդրաբեալ նորախօս գրաբար մը՝ ընդունելի եղած եւ կանոնաւոր համարուած. որ երկրորդ բառնիս կը հասատատէ՝ թէ Գ-ր-ա-բ-ա-ր ա-ղ-ա-ղ-ն-ի-ն է ա-շ-խ-ա-բ-ա-ր Ը-ն-ե-ր-ը: Իսկ եթէ միշտ բողոքուի եւ երբեք կանոնաւոր չհամարուի հաստատուած նորութիւնը, աւասիկ երկրորդ լեզու մը՝ գրաբարի հետ քովէ քով, որունք իրարու խոժոռ պիտի նային. նոր աշխարհաբար մը իրօք, որուն պիտի չուզենք աշխարհաբարի անուն տալ. բայց առաջին բառնիս պիտի հաստատուի՝ թէ Ն-ո-ր ա-զ-գ մը կ՚ի կ-ր-ն-ա-ր հ-ի-ն լ-ե-զ-ո-ւ վ-ր-ա-յ: Բայց այն մշանջենաւոր շարժման մէջ աւելի ցաւալին է՝ որ ա-

---

կ՚ունենայ որ բնութեան ազատ շարժմանն առջեւը խոչ մը կը դնէ, այնպէս որ թերեւս գարեր պէտք կ՚ըլլան, մինչեւ որ անխոհեմ նախնիներու կապած մէկ հանգոյցը խզուի, եւ միտքը հեղինակութեան կապէն արձակուի: Եթէ կայ բան մը որուն մէջ ի յառաջադունէ կամայական օրէնք մը դնելէ զգոյշ ըլլալու ենք, լեզուն է:„ Թիւ 19:

չուրնիս կը դարձընենք կը տեսնենք որ հիմակուան աշխարհաբարը թող տալու համար գրաբարն ալ կորսրնցուցեր ենք. եւ ան ատենն է բուն անմխիթար մրմռելու ժամանակնիս՝ երբ մտածենք որ մենք մեր ձեռօքը քանդեցինք գրաբարը: Աշխարհաբարէ մը գրաբար հանելու եւ ելածը պահպանելու համար բանասիրութիւնը պէտք է որ վերին իշխանութիւնը ձեռք առած ըլլայ, ըլլայ գլխաւոր գործող եւ մշանջենաւոր հսկող, որպէսզի այն առիւծն որ յարուցինք, միշտ իր ուժոյն ու վայելչութեան լիութեանը մէջ պահենք: Արդ եթէ նոյն իսկ բանասիրութիւնը հիմակուընէ երդուընցրնելու ըլլանք, յայտնապէս կը ցուցընէ իր բանաւոր երկիւղը՝ թէ այն ամէն նոր աշխարհի անբնական յաւելուածներով, այն բռնաղբօսեալ հին աշխարհի նմանողութիւններով՝ որ սովորութիւն է կապկութիւն կոչել, այն նորանշան բաղադրութենէն՝ չըլլայ թէ առիւծն յարուցանենք բուռ առնենիս՝ օր մ'օրանց յանկարծ առիւծակապիկ մը ելլէ առջեւնիս. երբ փոխանակ երկու (հին եւ նոր) մաքուր, հաստատուն լեզուաց՝ ունենանք մէկ ագեղ եւ անկատար կեղտակարծ լեզու [28]:

Քիչ մը յառաջ տեսանք Եւրոպիոյ առեն մ'բուռն քանքերն ու փորձած փորձերը: Եւ ո՞րն էր արդիւնքը, ի՞նչ կը հետեւէր այն ամիպեալ լաւիներէնէն. եթէ ոչ ան՝ ինչ որ հարկաւ բնականապէս պիտի

---

28. Ա յսպիսի կիսկատար նմանողութեանց վրայ մեծառնուն Անգ. Փոլիցիանոյ այսպէս կը գրէր չորոշած Կիկերոնեանի մը. "Քու ոճդ վրայօք, կ'ըսէ, իմ կարծիքս սարերը է քուկինդ. եւ կը լսեմ որ դուն մինակ այնպիսի ոճոյ մը հետամուտ ես՝ որ Կիկերոնի կերպարանքն ունենայ. բայց ես աւելի կը հաւնիմ ցլուն կամ առիւծուն դէմքը՝ քան կապկինը, թէեւ ասիկայ աւելի նման ըլլայ մարդու.,, — Փոլիցիանոյ (ծն. 1454, մեռ. 1494.) ժէ դարուն իմաստուններէն մէկն էր, եւ յոյն ու Հռոմայեցի դպրութեանց հրապարակական դասատու. որն որ լատիներէնի կատարեալ ոճն ու հմտութիւնն առանալէն ետքը՝ իր բանասիրական զբաղմանց մէկ մասն ըրած էր նախնեաց բացատրութիւնն ու վերանորոգութիւնը, թէպէտ մայրենի (իտալ.) լեզուն ալ երկրորդաբար կը մշակէր սքանչելի քերթուածներովը:

հետեւէր. ինչ որ գրաբար հայերէնի համար ըսինք որ կը հետեւի: "Գիտնականաց համար վերստին ծնունդ կամ նոր աշխարհ գալ մըն էր լատիներէնը, կ'ըսէ Կ. Ռաւմեր. վասնզի սոսկաւած էին մայրենի լեզուին թողուլ եւ այն հասարակաց լեզուն սորվիլ խօսիլ ու գրել:,, Իսկզբան քիչ մ'առաւն կենդանի լեզուի կերպարանք առաւ լատիներէնը, բայց այնպիսի խեղ եւ խանգար լեզուի մը՝ որն որ ի բնէ հին՝ սակայն նոր ժամանակի պիտոյիցը համեմատ հարկ էր թեքուիլ ու յարմարիլ: Նաեւ ճշմարիտ լատինաբանութեան վրէժխնդիր ախոյաններըը, որունք իրաւացի պահանջմամբ ոչ միայն նիւթապէս լատիներէն կը պահանջէին, այլ նաեւ լատինաբան խօսուածք[29]. այն հնոյն Լատինի ճշգրիտ արձագանգն ըլլալու ջանացողներըը, ակամայ կը հարկադրէին իրենք իրենց դէմ գործել՝ նորաստեղծ բառերով ու բացատրութիւններով: Որչափ մեծ էր ատոնց ջանքն ու յոգնութիւնը, նոյնչափ ընդհանուր էր խանգարումը՝ նոյն իսկ ուսումնականաց մէջ: Ֆերրարի կը տրտնջէր թէ հագիւ հարիւրին մէկն անսխալ ու մաքուր կը գրէ. հագիւ հազարին մէկը լատինաբանութեան վրայ գաղափար ունի: Երազմոս իւր Ալկերտնեան անուանած գրքին մէջ կը գրէր՝ թէ Ալկերտնի անունը բերնէ չձգողներն ուրիշ բան չեն ըներ՝ եթէ ոչ անոր անունն աղաւաղել: Նաեւ օտարացեղ ազգաց մէջէն Մատաթ. Քօրվին ջանաց ու յաջողցուց Ժէ դարուն մէջ իւր Հունգարիայէն յանկարծ Լատինն մը հանել, լատիներէնն իւր ժողովրդեանը խօսել տալով. (թէպէտ առանց տեղւոյն լեզուն կարենալու խափանել.) բայց շատ չանցաւ՝ եւս կիկերոնեան լեզուին տեղ "Հունարի լատիներէնն,, մը, ինչպէս ծաղու համար անուանուեցաւ: — Եւ ինչ զարմանք է նոր ժամանակներուս մէջ մեր գործած կամ գործելու խանգարմունքը, երբ նոյն իսկ ոսկեդարեան նախնի

---

29. Նոյն տարբերութեամբ որ մենք ալ այս օրս կ'ըսենք հայերէն եւ հայաբան. իրենք ալ պատշաճօրէն սկիզբ դրած էին իրենց "Մի ինչ անլսուր Հնոյն Լատինի.,, (Nihil veteri Latio inauditum.)

գրուածոց մէջ՝ որ մենք հիմայ գմայլմամբ իբր թէ կը պաշտենք, իրենց ժամանակակից հմուտները լեզուի թերութիւններ կը դանէին։ Պողհան, Աւգոստոս կայսեր բարեկամ մատենագիրը, Տ. Լիւիոսի աքանչելի լատիներէնին վրայ որ լեզուին առուգիւ հրաշալիքներէն մէկն է, պատաւիաց-ոյ խօսուածքներ (patavinitas) կը նշմարէր [30]. (վասնզի Լիւիոս պատաւիացի էր եւ ոչ Հռոմայեցի.) Թէպէտ ասոնք հնութեան մէջ գաղտնիք մըն են՝ որ արդի ժամանակն հեռուանց չի կրնար թափանցել։ — Այսչափ գործ է հին դասական լեզուի հետ գործ ունենալ։

Բայց մենք դեռ երկու խօսք ալ ունինք նոր լեզուին ջնջմանը կողմէն լսելու։

Եթէ առուգիւ այսչափ հարկ է խիստ ըլլալ այս բանիս մէջ, պիտի ըսէ մեկը, կամ եթէ իրօք այսչափ անհրեկիչ են այդ առաջարկութեան դժուարութիւնները, թող գրեն անոնք որ կրնան, բաւական որ հասարակութիւնը զիրենք հասկրնայ։ — Եթէ դեռ այն հնացեալ արեւելեան բմբռնման վրայ ենք՝ թէ գիրը սրբազան է եւ թէ գիրքը սրբազան (հին) լեզուաւ խօսելու է. նախ ան փնտռելու ենք թէ այն գրաւորական մենաշնորհութեան (monopole) հետեւութիւնն ինչ կ՚ըլլայ, եւ թէ ազդրելով ալ որ հին լեզու մը կարենայ նոր ժամանակին պիտոյքը լեցընել։ Ընդհանուր ազգային մատենագրութիւնը չէ թէ առհասարակ գիտուններու՝ այլ միայն լեզուագէտներու եւ բանասէրներու վերապահուելով՝ մինակ այս արդիւնքը կրնայ յառաջ բերել՝ որ ընդհանրոյն արտադրիչ զօրութիւնը կը սեղմէ, հաղորդականութիւնը կը կոբէ եւ այլեւայլ հանճարները կաշկանդած կամ թաղուած կը պահէ. եւ ճշմարիտ գիտուն մը որ բանասէր չէ, որ գրաբարի յաջողակութիւն չունի՝ անընդունակ կը մնայ մատենագրելու, բեմ մէքենականութեան վրայ, բնաւորութեան վրայ, եւայլն։ Մատենագրութեան ընդ-

30. Տես Կուինտիլ. Ա, 5. 56։

հանրանալին է որ գիտութիւնն իւր անուանդն ու կեանքը կը դանէ. եւ գիտութեան մէջ ալ իւրաքանչիւր իւր ձիրքն ունի: Առով դարձեալ լեզուաց երկուութեան մէջն ենք կամ հայերէնութիւն բազմութեան մէջ. եւ կը բաժնենք՝ մէկ գրաւոր լեզու որ չի խօսուիր, եւ հասարակ լեզուներ՝ որ չեն գրուիր. — եւ չխօսուած լեզուն կենդանի չէ եւ պէտք է որ առանձին ուսմամբ ձեռք բերուի: Ասոնք դարձեալ գրաբար եւ աշխարհաբար, գուցէ առանց անուն տալու. բայց մեռեալ գրաբար մը եւ անկենդան աշխարհաբար մը:

Բայց եթէ վերջապէս գոհ ենք քիչ մը խառնակ եւ նորաձայն գրաբարով մ'ալ, նաեւ քիչ մ'աղաւաղ եւ թերակատար գրաբարով մ'ալ՝ բաւական որ գրաբար ըլլայ. — այն ատեն պէտք ենք մենք մեզի դէմ խոստովանիլ՝ որ մէջ հնութիւն է փնտռածնիս, մէջ այժ ու գեղեցկութիւն, եւ ոչ միութիւն կամ միօրինակութիւն. մէջ աղաւաղութենէ կը խորշինք, ոչ գրաբարը կենդանացուցած կ'ըլլանք եւ մէջ անոր մահացու հարուածներ տալէն կը քաշուինք: Ընդհակայ ենք որ աս այսպէս մտածող չկայ, եւ ոչ բացայայտ աս է պահանջուածը. բայց իրը ինք իրմէ հոս կու գայ. եւ այսպէս տեսականին եւ գործնականին մէջ մեկնոց սխալելով՝ մեզի դէմ կը յարուցանենք թէ բանադատութեան, թէ բանասիրութեան եւ թէ ազգային յառաջադիմութեան սիրոյն արդար բողոքները[31]:

---

31. Հոս պատշաճ կը համարինք քանի մը տարի յառաջ այս նիւթին վրայ հրատարակուած խորհրդածութիւններն յառաջ բերել, որոնք նոյն հիման վրայ հաստատուած՝ մեծաւ մասամբ միարան են մեր մինչեւ հիմայ բսածներուն:

"Կրնանք ըսել որ ներկայ մտաւնագրութիւններնուս ծանրութեան կէտը հայերէն լեզուին վրայ է, եւ բոլոր խորհրդածութիւնները վերջապէս կու գան նոյն կէտին կը մտաւնան: Հիմակուան հայերէն լեզուն ան վիճակի մէջ է որ վիճակի մէջ որ դարերով յառաջ խոտացուց, Գաղղիացւոց ու Գերմանացւոցը կը գտնուէր: Ան լեզուներուն լատիներէնի հետ բացած կռիւը երկարատեւ եղած է. եւ իրաւամբ ալ լատիներէնը մեծ ճոխութիւն էր տուացած, ու նոյնին վրայ կռուե-

Նոյն գրաբարի վերածնութեան գաղափարին կից եւ դիտուած վախճանին ի մերձաւոր հասցընող միջոց

լու իրաւունք ու զօրութիւն ալ ունէր։ Բայց քանի որ ժողովուրդը զատ լեզու եւ մատենագրութիւնը զատ լեզու ունի՝ փորձառութիւնը ցուցցած է թէ անկարելի է որ նոյն ազգը մատենագրութեան մէջ ծաղկի. քանի որ մատենագրութիւն մը կենաց մեռնելոյ մին մէջ չի մնար՝ չի կրնար կենդանութիւն ստանալ։ Ա՛ս պատճառաւ երբ Գաղղիացին լատիներէնի տարրներովը ժողովրդեան լեզուն հարստացուց ու իր միտքը լատիներէնի չղթաներէն ազատելով իր լեզուին անհատականութիւնը վաստկեցաւ՝ իր մատենագրութիւնն ալ հոգի առաւ. նոյնպէս Գերմանացին, թէեպէտ աւելի ուշ ու աւելի դժուարաւ կրցաւ իր լեզուին ու անով իր մատենագրութեան ծնունդ տալ, որովհետեւ ուր որ Գաղղիացին բնական անցումով մը լատիներէնէն գաղղիերէնի անցաւ, ինք պէտք էր որ վազք կամ ցատքում մը ընէր. ըրաւ նոյն վազքը. խոնարհեցան մեծ հանճարները իրենց ժողովրդեանը լեզուին, բայց անով նոյն լեզուն բարձրացուցին ու նոյն բարձրութեան մէջ գերմանական ոգին իր մեծ ծաւալումը գտաւ։ Հայ հանճարը սասանկ վազք (ոստիւն) մը ընելու դժուարութիւնը չունի. իր ընելու անցումը բնական է. անոնք միայն աս անցումը կրնան խափանելու ջանալ՝ որոնք գիտութիւնը կենակցութենէն հեռու բռնել կամ ընդհանուր շահը մենաւաճառութեան մը շահին զոհել կ'ուզեն։ Արդէն բացայայտ կը տեսնուի որ հայ միտքերը գրաբառասէր ու աշխարհաբառասէրներու բաժնուած են. եւ ասիկա ալ պէտք է որ ըլլայ, որովհետեւ ամէն մտաւորական յառաջադիմութիւն յեղաշրջութիւն մ'ալ հետը կը բերէ, ինչպէս որ ամէն ներուժ իր երիտասարդն ու ծերը հետը ունի, որով միանգամայն զօրաւոր է ու քիչ մոլորական. բայց յայտնի է որ ծերը երիտասարդին երբ եւ իցէ տեղի տալու ստիպուած է։... Հայ մատենագրութիւնը կենակցութեան վտակ ազդելու սկսած է, անոր համար՝ որովհետեւ հայ հանճարները ժողովրդեան լեզուն պատուելու սկսած են։ Մէյ մը որ բարձր ու մեծ հանճարներ իրենց գրիչը աշխարհաբառին մէջ թաթխելու ըլլան՝ ալ անկէ ետեւ աշխարհաբառին կոչտ կեղեւանքն իսկոյն՝ գրաբառին երեւակայեալ անզուգականութիւնն ալ կ'իյնայ, որով եւ կ'իմացուի որ ինչպէս լեզուի մը ցածէն սկսելով աւելի բարձր կ'ելլայ ու հաստատուն կը մնայ։ Ո՞վ չի տեսներ թէ հայ մանկտին ստիպուած է դեռ գրաբառի լաբիւրինթոսին մէջ գաւազանի տակ քալելու, որուն վախճանը անօգուտ յոգնութիւն մըն է եւ կամ գուցէ քանի մը առանձնական շնչին նիւթական շահադիտութիւններ։... Աշխարհաբառ գրաբառ մը չինելը բնական՝ ու գրաբառէ աշխարհաբառ չինելը բռնի է։ Թող հնագէտները հին գրաբա-

մ՝ըմբռնուած տեսանք (վերը՝ եր. 281.) աշխարհաբարի դրականապէս անխնամ թողուիլը, զգուշանալով ամէն կերպ մշակութենէ. իսկ աշխարհաբար հայերէնի քերականութիւն կամ բառարան՝ վերջին հարուածը կը կարծուի գրաբարին: Ի վերայ այսր ամենայնի աշխարհաբարի կանոնաւորութիւնը, (որ կ՝ենթադրուի գէթ ընդհանրապէս գրաբարի առաջնորդութեամբ,) եւ եւս աւելի քերականական օրինաց ներքեւ հրատարակուիլը՝ քիչ մը յառաջ յիշեցինք իբրեւ անտարբեր միջոց մը որ երկու վախճաններու ալ կրնայ ծառայեցուիլ: Ա՛նպէս որ մենք դմեզ բացարձակապէս եւ միայն գրաբարի կողմն որոշած ալ ըլլալով՝ — եթէ կ՝ուզենք գրաբարը դիւրամատոյց ընել, գրաբարի ուսմանն ալ կենդանութիւն մը տալ, առաջին աստիճան համարելու ենք՝ գրաւոր աշխարհաբարն օրինօք ծա-

---

ռով զբաղին, բայց իրենց հնագիտական ցնորքը ընդհանրացընելու իրաւունք չունին. բանասէրները նոյնին մէջ մեծ գաղտնիքներ ու գանձեր կրնան գտնել ու չատ ճշմարտութիւններ երեւան հանել, բայց ամէն հայ բանասէր ընելը որքան տրուած բան է: Հիմակուան երկմիտ երկդիմի հայերէնին գալոցներու մէջ չատ մեծ վնաս տալը ան տրտունջներէն կ՝իմացուի՝ որոնք տղոց ոչինչ սորվելուն վրայ կ՝ըլլայ. իր զգալի վնասներէն մէկն ալ է որ տղոց աւելի ուրիշ լեզուի մը զարնուիլ կու տայ, որն որ իր պարզութեամբը վախճանի մը դիւրաւ կը հասցընէ: . . . Գալոցներու մէջ՝ լեզուին երկդիմաբերնէն ու քիչ յարգ ունենալէն յառաջ եկած է վարպետներուն քիչութիւնը ու անյարմարութիւնը, միջոցներուն պակսութիւնը, սորվեցընելու եղանակներուն խոտորնակութիւնը, եւայլն, եւայլն: Վերջապէս լեզուներուս երկդիմութիւնը կամ միութիւնը մանաւանդ եւս ետքն ալ կամ յառաջանալուն հետ սերտ յարաբերութեան մէջ է. եւ ան ազգերը՝ որոնք յառաջացած են լեզուի միութեան ալ հասած են, եւ երկլեզուեան կամ բազմալեզուեան ազգերը եւս ետացած են կամ եւս ետալուին երկլեզուեան կամ բազմալեզուեան են եղած:: Ե-ր-դ-ո- լրագիր. 1856, թիւ 30. "Ազատնագրական խորհրդածութիւններ:: Տես եւ թիւ 28 եւ նախընթացները:

Հին եւ նոր լեզուաց յարաբերութիւններուն վրայ շատ պիտանի տեղեկութիւններ կրնայ տալ անցածներս հրատարակուած քննական տետրակ մը՝ Ազգային լեզուն եւ ազգային լեզուաց վրայ. ի Հ. Պօղ. Վ. Ցոլիանեանց. (տպ. ի Վ.ինն.) 1857:

նօթագրենել, որով ճամբան ըստ բաւականի հարթած կ'ըլլանք. — եթէ կը բաղձանք քերականութեան ուսումը դիւրացրնել, միակ միջոց համարելու ենք նախ անբաղադրեալ աշխատութիւններէն զատած ու զատ՝ ձանօթ եւ բնաւոի լեզուի մը վրայէն ընդհանուր քերականական արուեստին ամբողջական գաղափարը տալ. որով եաքը դրաբար սորվիլ ուզողին՝ իրօք միայն դրաբար սորվիլը մնայ: Ա.յս տեսութիւնը մէկ միջոցով երկու նպատակի կը հասցրնէ. առանց ասոր՝ երկու ուսում մէկտեղ կ'աւանդենք եւ երկուքը մէկտեղ կը պահանջենք, որով երկուքէն ալ կը զրկուինք. եւ տառնէն հազիւ երկուքը կատարեալ կը սորվին, կամ երկու տարուան պարապմունքը չորս հինգ տարուան զբաղում բնելով: Ա.յս են մինչեւ հիմայ փորձով տեսնուած դժուարութիւնները. եւ պատճառը բնական է՝ թէ ինչու ընդհանուր երկարատեւ ցամաք ու ձանձրալի աշխատութենէ եաքը դեռ չի յաջողը դրաբարի ընդհանրական ձանօթութիւնը: Աւելցրնենք ասոր վրայ սովորական տրտունջին ալ՝ թէ ինչու տարիներով դրաբարի աշակերտեալները դեռ եւ ոչ աշխարհաբար կրնան ըստ օրինի կամ գոնէ անսխալ շարադրել: Հիմայ դրաբարն յաջողցրնել չկրցողը բոլորովին դատարկ կ'ելլէ, եւ անուս, անդրադէտ, տգէտ է. եթէ աշխարհաբարի ուսումն ըրած ըլլայ, գոնէ գրիչ կրնայ բռնել, գոնէ քերականութեան հմուտ է, եւ դրաբարի մտեցած:

Ասիկա կարեւոր կէտ մրն է անշուշտ՝ մեր ազգային ուսումնականութեան շրջանին մէջ, եւ ձանր խորհրդածութեան արժանի:

Քանի որ մենք մեր յաջորդները միշտ երեւակայական աշխարհի սահմաններու մէջ ապրելու կը պարտաւորենք՝ առանց իրական աշխարհի մերձենալու պարտաւորութեան մը, հարկ է որ մենք մեզմէ այս մեր համոզմանն ու գործողութեան համարը հիմնակուրնէ պահանջենք. որպէսզի տխուր փորձառութենէ մը եաքը չտեսպուինք ցաւագին խոստովանութիւն մ'ընելու՝ թէ "փորձը մեր աչքերնէրը բացաւ.. եւ թէ՝

"Ա՛ս համոզումը տուղի նատեցաւ մեզի.,, ինչպէս որ պատշաճ առենին մեր հրատարակական թերթերէն մէկը կը վկայէր[32]: Բաւական է միայն մեր ներկայ դաստիարակութեան կերպը դիտել: Մենք մեր յաջորդայն անմեկնելի բան մը կը թողունք՝ որ այս օրս Մատենագրութիւն ու Դպրոց իբրեւ երկու քովէ քով աշխարհքներ գործեն, բայց առանց իրարու յարաբերութիւն ունենալու: Այսինքն Դպրոցը, մատենագրութեան սերմնարանը, հիմայ մատակարարէ միայն այն միջոցը՝ որուն քիչ կամ ոչինչ կարօտութիւն պիտի ունենայ (ժողովրդական) Մատենագրութիւնը, միայն եւ միայն գրաբարի զբաղեցրնելով. եւ պահանջէ՝ որ աշակերտները գիտնան աշխարհաբար բան օրինի մատենագրել: Արդեօք իրաւունք չ՛ունենար մեր յաջորդութիւնն զմեզ իբրեւ "խիստ եւ առամբակ,, ճանչնալու, երբ այսպէս չդրածնիս կ՛ուզենք բառնալ, ու չսերմանածնիս հնձել:

Բայց եթէ առուգիւ երկիւղ մըն է զմեզ տագնապեցրնողը՝ որ ասով հեղինակութիւն կ՛առնու աշխարհաբարը, ինքնակաց լեզու կ՛ըլլայ, անկախ կը ճանչցուի, ազատ կը հրատարակուի, եւայլն, պէտք ենք միանգամայն գիտնալ՝ որ մենք չենք զենքն ինքնակաց հրատարակողը կամ իրեն հեղինակութիւն տուողը, այլ ինքն իրեն առացած է իր անկախութիւնը, ինչպէս ալ բնականապէս հարկ էր որ օր մը առանար՝ մեր կամքէն անկախ: Վ՛անզի ինչ կը նշանակէ ըսելը՝ թէ աշխարհաբար լեզուն քերականութիւն չունենայ, եթէ ոչ՝ որ ունեցածը գրի չառնուի, չաւանդուի, օրէնքներն անծանօթ մնան, եւայլն. որով ուրիշ բան չենք շահիր՝ բայց եթէ որ գրել ու խօսիլ ուզողն ունակաբար միայն գործէ առանց գիտութեան եւ առանց անդրադարձութեան. որով անմիօրինակութիւնը տիրող ըլլայ, սխալները յաճախեն, աղաւաղութիւնն ու գրաբարէն հեռացումը զօրանայ, եւայլն. եւայլն:

Լեզուներն բան միոյ հայեցուածոյ՝ երկու դարա-

---

32. Մեղու օրագիր. 1860, երես 264:

գլուխ կ'ունենան. մէյ մը գրի ելլելէն յառաջ, եւ մէյ մը գրի ելլելէն ետքը: Առաջին միջոցին մէջ գիրն ու կանոնը (քերականութիւնը) սովորութեան պիտի հետեւի. երկրորդին մէջ սովորութիւնը՝ գրին ու կանոնին: Եթէ մինչեւ հիմայ ընթացքին տարտամ եւ անորոշ է եւ առանց միօրինակութեան, ինչպէս իրաւամբ կ'ամբաստանուինք, պատճառն է որ առանց դրութեան գործելով՝ ի հարկէ առանց միօրինակութեան կը գործենք. եւ որ զարմանալին է՝ նոր լեզուաւ մատենագրելն այսչափ յառաջանալէն ետքն ալ մենք դեռ լեզունիս կը փնտռենք. — երբ մէկ կողմը կը պնդէ որ հինն է մեր լեզուն, եւ միւսը՝ թէ նորն է:

Եթէ դեռ նոյն երկիւղն զմեզ չի թողուր, կ'ուելցընենք ըսել. աշխարհաբարն՝ ըստ որում հին ու մատենագրական եւ ոչ բիրտ անկերպարան լեզուի մը ծնունդ, երբեք պիտի չկարենայ պահանջել որ իւր գրաբարէն վեր դասուի, կամ գոնէ գրաբարին հանգիտապատիւ գրուի ու հաւասար արժանաւորութիւն գտնէ. — եւ ոչ վայրկեան մը: Ասոր վրայ ապահով ենք: Նաեւ ոչ անկախութիւնը բացարձակ անկախութիւն է: Բայց հարկ է յանձն առնուլ նաեւ որ գրաբարը բռնած բարձր դիրքը վրայէն՝ իւր իշխանական ճոխութեամբն ու գեղեցկութեամբը այնչափ թանձր ստուեր մը ձգած է աշխարհաբարին վրայ, որ մենք առանց մանաւանդ մտադրութեան եւ խորհրդածութեան դժուարաւ կը տեսնենք այս խոտան լեզուին ալ ունեցած մանական առաւելութիւնները՝ գոնէ հիմակուան գրաւորական պարագայից նայելով. որ են գլխաւորաբար՝ 1. բառեր ու բացատրութիւններ, որոնց հինը չկար կամ թէ անյայտ է. 2. քերականական դիտութիւնները՝ հոմութենէ ազատ. 3. գործնական ազատութիւն՝ պատասխանատուութենէ վերջ: Ասոնք այնպիսի առաւելութիւններ են՝ որ կը սոսկեցնեն զմեզ արդի լեզուն մեր ժողովրդեան թէ կենդանական եւ թէ մատենագրական լեզուն ընելու, եթէ նաեւ մինչեւ հիմայ եղած չըլլար:

Սոսկ է՝ արդի հայերէն լեզուն իւր ներկայ վի-

ճակին մէջ մեծ պահանջմունքներ չի կրնար ունենալ որ մենք իրեն գովասան հանդիսանանք. սակայն լեզուի մը՝ որուն գլխաւոր առաւելութիւնը իւր հարկաւոր բլլալն է, եւ որն որ իւր փոքրկութեանը մէջ կրնայ մզի մեծ ծառայութիւններ բնել, գոնէ արդար պաշտպանութիւն պարտական ենք: Եւ այս առաւելութիւններով է՝ որ երկար ատեն տարբեր մտածողներուն քովն ալ վերջապէս համակրութեան աստիճան մը վաստակեցաւ այն լեզուն: Իսկ իւր բնութեանն ու ներքին կազմութեանը մէջ ցուցրցած հատատատ օրէնքները դիտուելու սկսած վայրկենին՝ կրցաւ միշտ նաեւ տեսակ մը գովասանութիւն խօսուիլ վրան: Ժամանակ ու դիտողութիւն մեծ ազդեցութիւն ունին մեր բմբռնմանցը վրայ: Մինչեւ դարն իւր ամէն չքնաղ ու հրեշ ծնունդներովը մեկտեղ դարերով նախատուելէն ետքը՝ կը տեսնենք որ ԺԹ դարուս խորագնին եւ անաչառ քննութեանցն առջեւ կը սկսի արդարանալ. եւ այս օրս լեռաբերան ազատագէմ կը խոստովանի պատմական իմաստասիրութիւնը թէ միջին դարուն վրայ մեր համարումն միշտ շատնալու վրայ է: Մեր ալ միջին դարու ծնունդն է արդի հայերէն լեզուն՝ որուն վրայ նորագոյն դարերը միշտ անարդական նայուածք մը ձգած են. սակայն այսօրեան օրս երբ որ քանի մը գիտնական հետազօտութիւններէ ետքը յանկարծ վրայ բերուի թէ քննութիւններէն յառաջ շատ նուաստ ու խոտան էր այդ լեզուն մեր առջեւը[33]. ինք իրմէ կ'իմացուի՝ թէ միայն անմոռադրութիւնը կամ թերակատար քննութիւնն է՝ ինչպէս շատ ուրիշ բաներէ՝ նոյնպէս այս մեր լեզուէն ալ զգացած վախերնուս պատճառը:

Ցիշեալ երկիւղներուն հետ թշնամութիւններն

---

33. «Մենք աշխարհաբարին վրայ, իրրեւ իրական եւ հարկաւոր բանի մը վրայ, տարբեր աչքով նայելու ենք: Կը խոստովանինք որ քանի մը նոր խիստ կարեւոր լեզուագիտական տեղեկութիւններ չունեցած, աշխարհաբարին ծագմանն ու բնութեանը վրայ շատ նուաստ համարում ունէինք:» Մեր օրագիր. 1861, Թիւ. 21:

ալ շատոնց կը վերջանային անտարակոյս, եթէ մոռացած չըլլայինք որ վերջապէս մեր լեզուն է արդի հայերէնը կամ աշխարհաբարը. մանաւանդ երբ որ մեր ձեռքն է անոր խոտելի (օտար) մասը սրբել ջնջել եւ յարդարեալ կերպարանք մը տալ. շատոնց հաշտուած կ'ըլլայինք նոր լեզուին հետ, եթէ միտ դնէինք որ այդչափ առելութեան գլխաւոր պատճառ՝ մեր հին լեզուին մեզի ծանօթ մնացած ըլլալն է բարեբախտութեամբ: Եթէ մինչեւ վերջին դարերս ազգը գիր ու գրականութիւն չունենար, մենք հիմակուան հայերէնին ամակականը պիտի գրկէինք՝ հանդերձ ամէն տգեղութիւններուն ու այլանդակութիւններովը. պիտի ջերմջերմ խառագով կենայինք. եւ այն առեն վայ էր անոր որ բսէր թէ Հայոց լեզուն նոր է, խորթ է, խոտան է. այն առեն առուգիս մեր լեզուն պիտի ըլլար աշխարհաբար հայերէնը: Արդ գրաբարին բախտով մը մեզի հասած ըլլալն ինչպէս մեր տեսութիւնները կը փոխէ: Սեպհականութեան անունը բաւական պատճառ է նաեւ փորթիկ կամ խոտան բան մը յարգելու եւ սիրելու: Ոդիսեւսի սիրելի էր իւր Իթակէ կղզին, ոչ վանդի մեծ էր, եւ ոչ վանդի գեղեցիկ, այլ միայն վանդի իրենն էր:

Նախատինք չհամարիինք ուրեմն՝ նոր աշխարհքի մէջ նոր մշակեալ լեզու մ'ունենալ, զորն որ դեռ անկերպարան ու թերակատար անմշակ վիճակին մէջ հեթմանք ու Ներսիսեանք չխորշեցան խօսիլ:

15.

Մինչեւ այս տեղս արդի հայերէն լեզուին՝ եթէ բնութիւնը քննելու եւ եթէ կարեւորութիւնը յուցընելու գործածուած բացատրութիւնները գուցէ քիչ մ'ալ դովասանական հնչած ըլլան. որով իբր թէ լեռվ իրաւունք տուած երեւան անունդ՝ որ զգրաբարը խափանելու հակակալ կողմը կը կացուցանեն: Այս նկատմամբ մեր զգածմունքը ճանչնալու համար՝ բաւ-

ական է թէ թէ եւ մտադրութիւն մ՚ընել այն չափա-
որութեան՝ որուն հաւատարիմ մնալով ջանայինք
միշտ արդարացուցման սահմանին մէջ կենալ՝ առանց
իրական գովեստի սահմանը կոխելու. մանաւանդ որ
քանի որ աշխարհաբարի գաղափարը դգրաբարն ան-
բաժին հետն ունի, անոր տրուած գովութիւնը ասոր
քիչ շատ նուազութիւն կը բերէ: Նոյն սկզբան հե-
տեւութեամբ նոր լեզուն նոր մատենադրութեան
նաեւ հասարակաց մատենադրութեան լեզու ընել
ուզողներուն իրաւունք տալու առեն՝ հարկ համարած
ենք միշտ ժողովրդեան - մատենագրական լեզուին
սահմանաւորել:

Բայց անտարակոյս մեր տեսութիւններէն ու
խորհրդածութիւններէն որչափ անկախ է՝ նոյնչափ
ալ տարբեր է ամենեւին՝ այլազգ մտածողներուն
զգածմունքը. այսինքն անոնց՝ որոնք գրաբարի վրայ
միայն հնութիւն կամ մանաւանդ միայն մեռելութիւն
դիտելով, իբր թէ սա կ՚ուզեն բսել. Մեռել մըն է
գրաբարը, փութանք Ջնաղեղն վերցընենք: Ո՞չ ար-
դեօք այս մեռելահանութեան արտորանքն էր որ ան-
գիւտ անզուգական հին գանձեր ձեռքերնէս հանեց,
եւ անհամար անդին հրաշակերտներ անհետ բրաւ.
այն՝ մեռեալ հնութեան անմահ յիշատակարանները:
Ա՛յս կարծեաց յարիլն ստուգիւ բարբարոսաց արշա-
ւանք մը նորոգել է մեր սեպհական տանը մէջ. որն
որ այնչափ աւելի համարձակութեամբ կ՚բսենք՝ որ-
չափ վստահ ենք որ ազգային հասարակութիւնը մա-
նաւանդ թէ բոլոր աշխարհք կը միաբանի մեզի հետ
այն սակաւաթիւ անձանց (եթէ կան) կարծիքը դա-
տապարտելու, որ յառաջադիմութեան դրօշը ձեռքեր-
նիս՝ Հայ ազգէն զարհուրելի վտանգներ հանենք,
եւ միւս ձեռնարկս վտանգ լուսաւորութեան ջահը
յանկարծ մատենադարաններէ այրելու դարձընենք:
Բայց մենք այս տեսակ խօսակցութիւնը կարճ կ՚ուզենք
կարել, մտածելով որ անտարակոյս գրաբարը խափա-
նուելու է բսողներուն աս չէ դիտումը. այլ թէ՝
գրաբարի եւ աշխարհաբարի սահմաններն որոշուին,

եւ հասարակութեան վրայէն գրաբարի լուծը վերցուի. այսինքն գպրոցներու պարտաւորեալ ուսումէ չըլլայ գրաբարը, այն հնացեալ լեզուն՝ որ շատոնց ազգին կենդանի լեզուն բլլալէն դադրած է, այն աւելորդ ծանրաբեռնութիւնը՝ որ ամբողջ սերունդներ յոգնեցուցած է դարերէ ի վեր: — Հոս դարձեալ պէտք կ'ըլլայ կրկնել՝ թէ այդ պահանջումն ալ չէր կրնար այնչափ համարձակ յառաջ քշուիլ, եթէ որ գրաբարի եւ աշխարհաբարի բնութեանցն ու իրարու յարաբերութեանցը քիչ մ'աւելի մտադրութիւն եղած բլլար:

Սույգ է որ գրաբար լեզու մը, եթէ հնութեամբը եւ եթէ դասական մտաւորականութեամբն ամէն ժամանակ սրբազան է եւ միշտ ազնուութեան կնիք ու կերպարանք մ'ունի վրան. բայց մենք այս առաւելութիւնները յեղյեղելով դեռ բաւական չանձնարարական մը տուած չենք բլլար հասարակաց կրօտութեան դարման բաղձացողներուն: Պէտք է ուրիշն որ դիտենք տեսնենք թէ մեր ներկայ եւ ապագայ գրականութեան եւ մանաւանդ գպրոցներուն օգտակար մանաւանդ թէ հարկաւոր ալ չէ՞ գրաբարի ընդհանրական ծանօթութիւնը:

Գրաբարի հակառակորդ կողման պահանջմանցը դժուար չափաւորութիւնն է՝ որ առանց գրաբարի ուսումն աշխարհիս երեսէն ջնջելու՝ սահման կտրուի երկու լեզուաց մէջ: Իրաւացի պահանջում՝ քանի որ սահմաններու հաստմունքը բանաւոր են եւ խոհեմական. քանի որ աղգին ընդհանրութենէն դուրս չենք տարածիր ըներ գրաբարը, եւ սահման ցուցըներ իրեն՝ վանքերու որմունքը կամ ճեմարաններու սրահները. ինչպէս եղած ակնարկութիւններէն կրնայ կասկածուիլ: Այո, կ'արդարանան դժդոհութիւններն որ կը բամբասեն գրաբարի լծոյն խառնութիւնը, աւելորդ ծանրաբեռնութեան տուած յոգնութիւնը, ցամաք յարատեւութեան բերած տաղտկութիւնը, անկենդան լեզուի մը կենդանեայ սահմաններուն մէջ չածելուն դժպատեհութիւնը. — բայց կ'արդարանան մինչեւ

որոշ սահման մը, մինչեւ որ ցայժմ տիրած գործնական սխալ մը՝ իրաց ուղիղ տեսութիւնն արգելելէն դադրի։

Չէ թէ լոկ պարզ համարման մը վրայ յեցած հաստատ կը մնայ գրաբարի կարեւորութիւնը, չէ թէ միայն տեսականապէս մտածելով վաղմի սրբազան մեծութեան ներկայացուցիչ, եւ անհնտանալի հնութեանց մնայնկնաւոր աւանդապահն է՝ հաստարակաց կեանքէն վեր, այլ նաեւ մեր օրըստօրական գործնականն կենաց մէջ ալ ինքն է առաջնորդ, քանի որ ազգ կը մնայ՝ թէ հաստարակաց կեանքն ազգային մտաւեղագրութեան կամ գրականութեան հետ սերտիւ կապուած է։ Ա.յդ "աւելորդ ծանրաբեռնութիւն,, կոչուածն՝ այնպիսի շահաւէտ ծանրաբեռնութիւն է, ինչպէս իւրաքանչիւր մշակ իւր անդոյն ու ծառերուն համար կը բաղձայ որ ցողուններըը հակին եւ ոստերը ճմլին բերոյ բեռանը տակ։ Ա.ռանց այն "ցամաք,, աշխատութեան՝ չենք մտածեր թէ ինչչափ ցամաք կը մնան մտքերն ու գրիչները, եւ առանց այն "անկենդան,, գրաբարին՝ ուսո՞ւնի իւր կենդանութիւնն աշխարհաբարը։ Պատմութիւնը բարձրաձայն կ'աղաղակէ թէ նոր աշխարհքս, նոր Եւրոպա չկրնար գիտութեանց եւ արուեստից անկածութենէն ելլել եւ յառաջադիմութեան ճամբան կոխել՝ մինչեւ որ չդարձաւ իրաց դարմանն իւր հնութեանցը մէջ չփնտռեց։ Հոն գտաւ ակնաղբիւրը, հոն ճաշակաց ազնուութիւն, հոն գաղափարաց առատութիւն, հոն նոր կեանք եւ կենսական ոգի՝ որ իւր ներկայ գործունէութեանը մէջ պիտի թափանցէր։ Ա.սիկա այնչափ անմեկնելի եւ դժուարաւ բացատրելու գաղտնիք մնն է՝ որչափ նոյն իսկ ազնիւ ճաշակն անմեկնելի եւ դժուարաւ ցուցնելու բան է։

Բայց մեղ բաւական է, կ'րսուի, մինչեւ հիմայ եղած փորձը, եւ բաւական ցաւալի են դպրոցներու մէջ կրթուած տարիները։ — Ա.յո, վայրապար անցան դպրոցական տարիները, ուսուցներուն եւ ուսուցչներուն ժամանակն ու համբերութիւնը մեկտեղ մնչե-

ցրնելով, եւ մենք չկրցանք գտնել լեզուին ուսումն ուսանդել. ասոր վրայ՝ եղած փորձառութիւնն ինքնին բաւական է եւ ուրիշ վկայ չ'ուզեր, ինչպես յառաջ տեսանք: Սակայն պակասութիւնը գրաբար սորվելուն ու սորվեցընելուն վրայ չէր, այլ առանց դիւրացուցիչ պատրաստութեան, առանց ծանօթ լեզուի վրայէն քերականութեան ուսումն ուսանդած ըլլալու՝ յանկարծ քերականութիւն եւ գրաբար մեկեղ սորվեցընելն էր սխալմունքը. (եւ արդէն յայտնի է որ գրաբար հայերէնն ալ շատ պարզ ու դիւրին լեզուաց կարդէն չէ:) Իսկ թէ աշխարհաբար լեզուի քերականութիւն սորվելէն եառքը ինչպէս կը դիւրանայ գրաբարը, ամենայն ոք կրնայ ինքզինքէ դանել:

Բայց մենք աւելի յառաջ կ'երթանք եւ կ'ըսենք թէ գրաբարն անհրաժեշտ հարկաւոր է՝ ոչ միայն գրաբարի համար, այլ մանաւանդ աշխարհաբարի համար ալ:

Աւելորդ է հոս ճառ մը խօսիլ աշխարհաբարին գրաբարի հետ ունեցած կապակցութեանը եւ մանաւանդ անհամար կատարութեանց վրայ՝ որոնք արդի լեզուն գրաբարէն պիտի լեցընէ, որմէն ինչպէս իւր ծնունդն առած է, նոյնպէս դեռ իւր զարգարանքը մանաւանդ թէ դեռ հոգին ու շունչը կ'առնու: Ոչ այնչափ ապահովութեամբ կրնայ աստեղագիտութիւնն զմայլորակն արեգակէն արտադրութիւն ցուցընել՝ որչափ լեզուագիտութիւնը գաշխարհաբարը գրաբարէն. այն տիեզերական մարմնոյ գանգուածը՝ թէեւ իւր բոլորական կերպն առած, թէեւ ինքնակայ ամբողջ մը ձեւացած, եւ կրնայ ինք իրմով դառնալ թաւալիլ, բայց առանց իւր արեգականը միանակառնութեան մշտնջենաւոր խաւարի մէջ թաւալիլ մըն է առանց տածիչ ջերմութեան, առանց շնչոյ եւ կենդանութեան, եւ այն վայրկենէն որ նոյն կենդրանական զօրութիւնը զինքը թողու՝ հաւասարակշռութիւնը կորնչուցած՝ քայքայման վիճակի մէջ է: Առանց գրաբարի՝ որ նոր լեզուին այլեւայլ շառաւիղներուն կենդրոնն ու զօդիչն է, հարկ է որ նաեւ իսկական ան-

իշխանութիւն (anarchie) տիրէ գործողներուն զանազան ուղղութեանցը մէջ, որուն կից հետեւորդ է քայքայումն, երբ իւրաքանչիւր ըստ մտի կատարելագործութիւն մէյ մէկ նոր խանգարում առելցնէ։ Իսկ մեզի ամէն բանէ յառաջ այն կապը պէտք է՝ որ բազմութեան մէջ միութիւն, եւ միութեան մէջ զօրութիւն յառաջ կը բերէ։

Դարձեալ աշխարհաբարի օրպիսութեան չափը՝ մեր գրաբարի հմտութեանն աստիճանն է. որովհետեւ միշտ սույգ կը մնայ՝ թէ նոր լեզուի մը բոլոր գանձը հնոյն մէջն է, եւ հինն սաացողը տիրած է նորոյն վրայ։ Ուստի կրնանք մեզի հաստատուն առած մը կազմել. եթէ կ'ուզես աշխարհաբար աղէկ գրել, գրաբար պէտք է գիտնաս. եթէ կ'ուզես աշխարհաբար քաջ ու հիմնովին գրել, գրաբար պէտք ես քաջ ու հիմնովին գիտնալ. մանաւանդ թէ նոյն իսկ աշխարհաբարը հիմնովին հասկընալու համար հարկ է գրաբար գիտնալ. թող տաղաշափութեան մասն ալ՝ որուն կազմութիւնն ըստ իմիք գրաբար կրնայ բսուիլ. (տես քեր. երես 428։) Հանապազօրեայ փորձն ամէն տեղ կը ցուցընէ թէ ինչչափ յողդողդ պէտք է ըլլայ անոնց ամէն քայլափոխը, ինչչափ երկբայական անոնց յաջողութիւնը՝ որոնք հինը հիմնովին չեն ճանչնար, եւ որչափ յաճախ իրենց բազմապատիկ կատարութեանցը մէջ աչ կամ ձախ կը սայթաքին՝ առանց ընելիքնին որոշ գիտնալու։ Մէկ խօսքով՝ կրնանք համարձակ հաստատել թէ այսօրուան օրս առանց գրաբարի աշխարհաբար չ'ըլլար։ Բաւական աղէտալի եղած է միշտ այն յառակագիծներուն գործադրութիւնը՝ որոնց մէջ յառաջադիմութեան գաղափարն ապստամբութեան գաղափարին հետ կից ըմբռնուած է։ Գրաբարի հովանւոյն տակ բարգաւաճելու սկսած աշխարհաբար մը յանկարծ ապստամբութեան դրօշն որ կանգնէ անխոհեմութեամբ, ուշ կամ կանուխ կը տեսնուի խոստովանիլ թէ այն փորձը ծանր արժեց իրեն. որմէ կրած վնասներն իրօք ալ անդարմանելի կ'ըլլային՝ եթէ վերջապէս յետին ապաւ-

էնը չկարենար գառնալ իւր թօթափած լծոյն տակ վնասուել։

Բայց գրաբարը հասարակութեան սահմաններէն կամ մանաւանդ դպրոցներէն հալածական հանելու տագնապը՝ բացարձակ գործնականի մտադրութիւնն է, որուն վրայ կը հիմնեն ոմանք գործունէութիւնը, անունք՝ որ գործնականը գործունէութեան հետ կը շփոթեն, անունք՝ որոնց քովը տեսականը միշտ տեսական բմբռնուած է, ուստի եւ ժամանակի կորուստ։ Սակայն պարզ գործնական առանց տեսականի՝ շէնք մըն է առանց հիման, կամ գոնէ հիմ մըն է առանց ապահով հաստատութեան։ Ինչ պէտք է չափաբերական գիտութիւն՝ գործնական ճարտարապետութեան, կամ ինչ հարկ կայ փաստաբանի մը՝ փիլիսոփայութեան վրայ տարիներով ժամանակ կորնչցնելու, կ'ըսեն այսպիսիները։ Գոհ է հեռեւակ բանաստեղծ մը իւր հանճարոյն վրայ, եւ միջակ նկարիչ մը իւր ճարտարութեանը վրայ, աւելորդ համարելով՝ մէկը նախնի բանաստեղծներու զբաղիլը, ու մէկալը՝ դասական նկարչութեան պարապմունքը։ Հիմակուան ումանց եւ գիտութեանց յառաջադիմութիւնն այդ կարճ գաղափարներուն հետ պատերազմելով եւ յաղթելով միայն կրցաւ յաջողիլ. եւ այսօր այնպէս մտածողն մը համառօտ կը պատասխանուի՝ թէ խեղճը չի գիտեր որ ինչչափ պիտի օգտէր՝ եթէ սորված ըլլար։ Աւելի նիւթական եւ շօշափելի օրինակ են վաճառականութեան անունը՝ զորոնք միայն տեսական գիտութեան պակասութիւնը փլուցած է։ Իրաւամբ ըսուած է աշխարհաբարի համար՝ թէ «Հնչելու սկսող լեզուներս դեռ շատ կրանահարութեան եւ ձեռնասպառութեան կարօտ է,, մինչեւ որ կատարեալ ձեւն առնու։ Եթէ նոր մատենագրութիւնն ատուգիւ գործածրան մըն է՝ ուր լեզուն պիտի գործէ ու գործուի, նոյն գործարանին նիւթը մատակարարողը, անոր բովքը՝ գրաբար լեզուն է եւ գրաբար մատենագրութիւնը. առանց բովուց գիտութեան, առանց նիւթոյն տարբերքը տեսականապէս եւ հիմնովին ճանչնալու՝ կամ

արուեստին մէջ կը սխալինք, եւ կամ առ առաւելն եղած տեղերին կը մնանք՝ առանց յառաջադիմութեան փոքր շարժում մ'ընելու։ Թողունք սորին գործաւորներուն՝ անդիտութեամբ գործել, կամ լոկ գործնականապէս շարժիլ. որ ինչպէս քաղաքական նոյնպէս ուսումնական կենաց մէջ ալ միշտ պիտի դանուին մեծ բազմութեամբ[1]։

Աւասիկ հիմակուան ծաղկեալ դաստիարակութեան ու դպրոցաց պատմութիւնը կամ մանաւանդ դաստիարակութեան ծաղկելուն սկզբնապատճառը՝ զոյգ մը խօսքով։

Թողլով շատ հին ժամանակները՝ ուր Յոյնք եւ Հռոմայեցիք մէշ հիմակուան հասարակ դպրոցներուն գաղափարն ունէին եւ մէշ ալ կարեւորութիւնը կը զգային, կը տեսնենք որ քրիստոնէութիւնն առաջինն եղաւ որ հիմնեց եւ զարգացուց ժողովրդեան դաստիարակութիւնը, որով կրնար իւր բովանդակ լրութեամբը գործունեայ ըլլալ, հասատատուն կրթութեան մը սկզբունքը մատաղ հասակէն տնկելով սրբտերու մէջ։ Եւ թէպէտ թէ մերազգի եւ թէ օտար դպրոցներն որ քաղաքներու եւ գեղերու մէջ բացուած էին, առեն առեն այլեւայլ վերդովմունքներէ խափանուեցան, բայց գոնէ վանքերու եւ վանական դպրոցներու մէջ կը շարունակուէր կրթութիւնը, որոնց բոլոր ուսմունքը՝ կարդալ, գրել, երգել եւ (արեւմուտք) լատիներէն կամ (արեւելք) ազգային գրոց լեզուն էր. կամ առ առաւելն՝ առաջին կարգի հարկաւոր տեղեկութեանց սկզբունք։ Մանաւորապէս Եւրոպա այս վիճակի մէջ կը տեւէր մինչեւ ԺԲ եւ ԺԳ դար. ուր եւ ոչ սորվուած լատիներէնը բուն բնաիր նախնեաց լեզուն էր, այլ աւանդութեամբ եկած հասածը. —

---

1. Կ'ենթադրենք թէ միայն շատ սորին դպրոցներ գրաբարի պատաղելէն ազատ կը մնան, կամ այնպիսի անձինք՝ որոնց գրականութեան աստիճանն իրենց վիճակէն, ժամանակէն ու կարողութենէն պիտի չափուի. եւ ի հարկէ՝ անսխալ աշխարհաբար գրութենէ մ'անդին չանցնիր այսպիսիներուն գործունէութիւնը։

(ճշգրիտ պատկեր՝ մեր հասարակ դպրոցներուն մինչեւ այս ԺԹ դարուս մէջը։) Յետոյ ԺԴ դարու մէջ Հոլանդացւոց ձեռօք մեծ յառաջադիմութիւն տեսան դրպրոցները. բայց գլխաւորաբար Իտալիոյ մէջ Գիտութեանց վերանորոգութիւն բուսած նոր ճամբուն միջոցաւը բարձրագոյն ուսմունքը նախնեաց վրայ հիմնեցան. եւ հետզհետէ մինչեւ ԺԶ դարուն սկիզբներն ամէն կողմ հաստատուած անհամար ուսումնարաններուն մէջ դասական հնութեան ոգին էր գործողը։ Հնութեան հաստատ հիմանը վրայ դրուած նոր դասաւանդութիւնն այս կերպով հոգի առնելէն ետքը՝ քանի գնաց յառաջադէմ եղաւ. ընդարձակեցան եւ շատցան բարձրագոյն ու խնարհագոյն ուսմունքն եւ ուսումնարանքը՝ մինչեւ որ հիմակուան ձեւն ու կերպն առին։ Ի սկզբան բոլորովին լատիներէնի կապուիլ եւ ազգային կենդանի լեզուներն անտես ընել՝ ժամանակին սխալմունքն եղաւ, բայց այնպիսի մեծ յեղաշրջութեան մը առաջին փորձերն՝ որ դարձեալ ժամանակը պիտի ուղղեր ի հարկէ, մեղադրութենէ ազատ է։ Իսկ անկէ ետքը՝ թէպէտ դասագիրքը ու դասախոսութիւն կենդանի լեզուի փոխուեցան, լատիներէնի (ըստ մասին նաեւ հին յունարէնի) ուսմունքը նոյնչափ աւելի ճշդիւ ու խստիւ պահանջուեցան ու կը պահանջուին. ի բաց առնելով միայն ստորին դպրոցները։ Այսպէս բազմաժամանակեայ փորձառութեամբ սորվեցաւ Եւրոպա հինը նորոյն հետ լծակցել. եւ եթէ նիւթապէս հնութեան կապուած մնալուն մեծամեծ անպատեհութիւններն ստիպեցին զինքը՝ իր մտաւորական գործարանին մէջ այն տաժանական անպտուղ աշխատութենանց վերջ տալու, սակայն եւ ոչ բացարձակ անկախութեան անխորհուրդ տենչանքն էր իրեն առաջնորդող. խզեց ոտնակապը, բայց բովանդակ կազմածքն ուղիղ կեցընելէն ետեւ՝ աւելի հաստատուն կապանօք ինքնակամ մնաւ նոյն նախնեաց լծոյն տակ։ Հիմակուան գործածական լեզուներն ուսմանց միջոց առած առենն՝ անոնց ամէն կերպ կատարելագործութեանն էապէս հարկաւոր ճանչցաւ հին

մատենագրութիւնը։ Ասով կրցաւ եւրոպական երբեմն անկենդան դաստիարակութիւնը կենդանութիւն գրաւնել։ Ցետնուեցաւ վերջապէս՝ որ նոր լեզուի մը բովանդակ էութիւնը, եւ նոր մատենագրութեան արուեստին բոլոր գաղտնիքը հնոյն մէջն ըլլալով՝ չի կրնար առանց գործնական անտեղութեան երկուքն իրարմէ զատ ըմբռնուիլ։ — Խնդրոյս մէջ մեզի աս միայն կը մնայ՝ օտարաց փորձովը խոհեմանալ, եւ ոչ "փորձուածը կրկին փորձել,, որ կ'ըսեն թէ իմաստութեան գործ չէ. ուր թողունք որ մենք մեր գրաբարին՝ բուն սրտմ ազգային եւ ոչ թէ օտար մայր լեզուի՝ թէ վայելչութեան եւ թէ կարօտութեան աւելի սերտ կապակցութեամբ կապուած ենք, քան այլեւայլ ազգեր յատկութիւնէնի հետ։

Այսչափս կարճառօտիւ յիշեցընել բաւական կը համարինք այնպիսիներուն՝ որոնց գրաբարը խափանելու բաղձանքը վստահ ենք որ ոչ գրաբարի առելութենէ է, ոչ թեթեւամիտ նորահրութենէ, եւ ոչ անբանաւոր պինդ յամառութենէ մը. այլ մանաւանդ գովելի եռանդեան մը արդիւնք է՝ որ ընդհանուր յառաջադիմութեան պարզապէս գրաբարի կապուած ըլլալուն վրայ մեծ արգելք մը կը նշմարէ նոյն ընդհանուր յառաջադիմութեան։

16.

Այսպէս ուրեմն մեր լեզուին ներկան իւր ապագային վրայ զարմանալի ճգմամբ կուտելու հետ է այս օրս. որ զմեզ մեր խորհրդածութեանց ընթացքին մէջ անցողակի դիտելու առեն՝ արգելեց մինչեւ հոս։ Ի բրեւ ճակատամարտի առպարէզի մը վրայ տեսանք երկու գրօշներ պարզած դիմացէ դիմաց, որոնց մէկուն վրայ Գրաբար կը կարդանք, եւ միւսին՝ Աշխարհաբար. երկու վերնագրին ալ զօրութիւնը լռելեայն իմանալով՝ Ազգային յառաջադիմութիւն։ Սակայն եթէ որոշ

չափով երկակողմանի դիմադրութիւն մը հարկաւոր է որեւիցէ խնդրոյ լուծմանն ու ճշմարտութեան հաստատութեանը, իրօք դժբախտութիւն է՝ վերջապէս դիմադրութեանց կատարածն ու միաբանիլը չտեսնել։

Ասոնք են դարձեալ երկու ծայրերն որ ընդդիմակաց տեսութեանց կամ հակամիտութեանց առաջնորդութեամբ իրարմէ զատուելով՝ լեզուին ալ յառաջադիմութեան ճամբան կրնան միութենէ խոտորեցնել։ Երկուքն ալ ըստ ինքեան գովելի նպատակաւ ճամբայ ելած, իրարու հակառակ ուղղութեամբ շարժելու ատեն՝ ի հարկէ մէնջէնաւոր կարկամութեան վիճակ մը կը տիրէ ընդհանրին վրայ։ Բայց եթէ այդ երկու ներհական կողմերուն մէջ համեմատութիւն մ՚ընել ուզենք, առաջինը՝ աշխարհաբարը խափանելու կողմը՝ ազնուագոյն եւ բնաբերագոյն մասին յարած ըլլալով, եթէ փորձէ գլխնարհագոյն մասը խեղդել, թերեւս պարզապէս անգործունեայ բաղձանք մը կը մնայ, որուն մնան աննորոգելի չ՚ըլլար։ Վերջինը կրնայ այս օրէս այս վայրկենէս գործունեայ ըլլալ, եւ խնարհագոյն մասին յաղթանակել տալովը կրնայ գլարձրագոյնն անհետ ընել, որուն մնասակար հետեւութիւններն ազգին համար անթուելի են։ Սոյդ է որ երկուքն ալ բանաւոր ընդդիմութիւններ կը կրնեն, սակայն երկուքը մէկտեղ մտածելով հարկ է ըսել՝ որ եթէ առաջնոյն առաջարկածը հնարաւոր չէ, երկրորդինը օրինաւոր չէ։

Ասոնց պատճառներն ու շարժառիթները մի առ մի տեսնելէն կամ տարակոյսները լուծելէն եաքը՝ կարելի է յուսալ՝ որ այն ցանկալի միաբանութիւնն ինք իրմէ յաջողի՝ իրերը բնական դրից մէջ պահուելով։ Բնութեան հպատակիլ եւ արուեստական մշակութիւնը բնութենէ անբաժին բռնել՝ մարդկօրէն գործողութեան գլխաւոր առաւելութիւնն է։ Այսպէս՝ աշխարհաբարի դոյութեան վրայ խօսելով, երբ երկու լեզուաց մէջէն ոչ մեռեալը կրնանք յարուցանել եւ ոչ կենդանին մեռցնել, կը բաղձանք երկու հայերէններն այն կերպով քովէ քով տեսնել՝ ինչպէս

բնութիւնն ինքնին դրած է, — երիցութեան եւ կրտսերութեան աստիճանաւ. ոչ որպէսզի կառուց մէջ ըլլան անդադար, ոչ որ մէկն զմիւսը զարնէ կամ խեղէ. այլ գլխաւոր հրամայողն ներքեւ իբրեւ գործադիր՝ աշխարհաբարը դրաբարէն դասատիարակուելով դասատիարակէ զհասարակութիւնը: Եթէ իւր ժամանակագրական դիրքէն խախտած մեռեալ լեզու մը՝ կենդանեաց մէջ մինակ մնացած՝ այսուհետեւ չի կրնար այժն ու վայելչութիւնն առ հասարակ ազդելի ընել. առանց օգնականի մինակ մնացած կենդանի լեզու մ'ալ, այսինքն դեռ տակաւ ու անկատար աշխարհաբար մը՝ բոլոր գրականութեան բեռը յանկարծ բովանդակ ծանրութեամբն անոր ուսերուն վրայ որ բեռցընել ուզենք, տարակոյս չկայ որ ընկճած անճրկած՝ անգործ մնալու կը սոխպուի կամ անկենդան գործունէութիւն մը միայն կրնայ յառաջ բերել: Իսկ գրաբարի նկատմամբ՝ մէկ կողմէ լուծը խաւցընելու՝ եւ միւսը բոլորովին թօթափելու հետ եղած առեն, մենք կ'ըսենք թէ լուծը քաղցրացընենք: Առաջինը դարերով ապարդիւն մնացած գործը ցամաքութեամբ շարունակելու՝ եւ երկրորդը գործը դադրեցընելու հետ եղած առեն, մենք կ'ըսենք թէ պաղաբեր ընենք ցայժմ անպտուղ աշխատութիւնը: Եւ այսպէս՝ քանի որ երկու լեզուաց տէր է այս օրս Հայ ազգը, բաս մեզ պատշաճ ու հարկաւոր է երկուքին ալ ընդհանրական ուսումն ու մշակութիւնը. այնպէս որ չէ թէ միայն դրաբարը դրաբարին համար եւ աշխարհաբարն աշխարհաբարին համար, այլ նաեւ փոխադարձ կերպով՝ աշխարհաբարը դրաբարին համար եւ դրաբարն աշխարհաբարին համար կ'արժէ եւ հարկ է սորվիլ ու մշակել ամենայն փութով:

Սակայն ընդդիմակաց ծայրերը միացընելու համար փոքր խրամ մ'ալ կը մնայ լեցընելու, որով անհաշտելի երեւցած երկպառակութեան կամ մանաւանդ ծայրերու միաբանութեան գլուխը կը հնչենք, երկու մասին ալ իրենը շնորհելով. եւ այս տեղս կրնան երկու կողմերն իրարու հաշտութեան ձեռք երկնցընել:

Հակառակորդ կողմերն իւրաքանչիւր սկզբանց վրայ հաստատ մնալով ալ, մանաւանդ թէ իրենց դիտած նպատակէն ալ չհրաժարելով, կրնան գործադրութեան մէջ կարեւոր կէտի մը վրայ միանալ, այսինքն ընտրելու միջոցին վրայ. բաւական է որ յանձն առած ըլլան իւրաքանչիւրն իր հակառակորդին վախճանը իբրեւ միջոց առնուլ. որով թէ գրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի հարկաւորութիւնն ընդունած եւ երկուքն ալ հաւասարապէս մշակելու պարտքերնիս ճանչցած կ'ըլլանք:

1. Նկատելով աշխարհաբարն իբրեւ դիւրացուցիչ եւ իբրեւ առաջին աստիճան՝ գրաբարի ելլելու. — որուն համար հարկ է նոյնն օրինօք աւանդել:

2. Նկատելով գրաբարն իբրեւ էապէս հարկաւոր աշխարհաբարի կատարելութեանը. — որուն համար երբեք պակասցնելու չէ գրաբարի ուսումը:

Միայն այս կէտին վրայ կը տեսնենք մենք մեր ներկայ եւ ապագայ ազգային գրականութեան պայծառութիւնը. արդի հայերէնին իւր ազատ եւ արձակ գործածութեան իրաւունքը տալով՝ յառաջացընել լեզուն, ընդհանրացընել մատենադրութիւնը. որուն հետ էապէս եւ ի ներքուստ կից է միւնոյն ատեն՝ գրաբարի ալ մշակութիւնն ու յառաջադիմութիւնը. եւ միայն այս ճամբով կը յուսանք գրաբարը ծաղկած տեսնել մեր մէջը եւ անարատութիւնն ապահովցուած. այն գրաբարը, այն դեղեցիկ սրբազան զօդը՝ որ զմեզ պանծալի հնութեան մը հետ միակ կապողն է:

Եթէ իրն այս տեսութեամբ ըմբռնուած եւ ընդունուած ըլլայ, կարծենք թէ տարաձայնութիւնը զուտ տեսական խնդիր կը մնայ, որն որ վերջապէս պարզ համակրութեան կամ հակակրութեան արդիւնք համարելու ենք, կամ ճաշակաց եւ ախորժակաց տարբերութիւն, որուն դէմ ոչ ոք իշխանութիւն ունի բողոքելու, որուն վրայ ոչ ոք յանձն կ'առնու դատաւոր ըլլալ կամ իրաւարար: Աւով ի տեսականն ներհական կողմերը՝ ի գործնականն եկած միաբանած

առեն՝ մենք մեր ընթացքին երկու շափիղ բաժնուե-
լովը անորոշութեան եւ տարտամութեան մէջ մնալու
տեղ՝ երկու այլեւայլ ճամբով մեկ որոշեալ վախճանի
մը կը հասնինք յաջողութեամբ։

17.

Ա յսպիսի հաստատուն տեսութիւններ՝ որոնցմէ
անբաժին է ազգային յառաջադիմութեան գաղա-
փարը, լեզուին էութիւնն ու բնութիւնը ծանօթացը-
նելու դիտումը, եւայլն. առաջնորդ եղան մեզի արդի
հայերէն լեզուին օրինացը գումարութիւնն ընծայե-
ցընելու, որն որ ՔերականոՒթիւն անուամբ սովորու-
թիւն է կոչել։

Քերականութիւնը նոր դարագլուխ կը կացու-
ցանէ անմնաց մնացած լեզուի մը, կամ աւելի ճշդիւ՝
դարագլուխ կը բանայ լեզուին պատմութեանը մէջ։
Արդի հայերէն լեզուին այս դարագլուխը ԺԹ դարուս
մէջաւէն եղած է[1]. ուր որ իբր թէ մեկ մդմամբ սկսաւ

---

1. Աչխարհաբար հայերէնի երկու տեսակ քերականու-
թիւն՝ արդէն անցեալ դարուն սկիզբները հրատարակուած են.
սակայն կրնայ ըսուիլ՝ աւելի ազգային մատենադարանին պէս-
պիսութիւն մ՚աւելցընելու համար՝ քան գործնական արդիւնք
մը յառաջ բերելու, այնպիսի ժամանակ մը՝ ուր ոչ ազգն իւր
նոր լեզուին հետամուտ էր, եւ ոչ մատենագրութիւնն աշ-
խարհաբարով կը գործէր։ Առաջին անգամ Ց. Աբբէ օաեր,
որ Ամստերտամի Պարսկահայոց գաղթականներուն խօսած լե-
զուն կը լսէր, նոյն արեւելեան գաւառականին համառօտ քե-
րականութիւնը, կամ ինչպէս ինքը կ՚անուանէ՝ "Հայոց քաղա-
քական լեզուին համառօտ տեսութիւնը,, չինած է լատինե-
րէն վարդապետութեամբ՝ իբրեւ յաւելուած բուն գրաբար
հայերէն քերականութեան. (Synopsis linguae civilis Arme-
norum. տպ. 1711. երես 303.) տես վերը՝ երես 193, ծան. 38։
Անկէ քիչ ետքը՝ իր ընդարձակ հետաքրքրութիւններովը
"Մհեր երջանիկ նախահայրը Մխիթար Աբբահայր՝ հարկաւոր
եւ օգտակար ճանչցեր է աչխարհաբառ (Ի գաւառական) լե-
զուի քերականութիւն մը շինել՝ չափաւոր ընդարձակութեամբ
1726ին, որ ձեռագիր պահուած է իր գրուածքներուն մէջ. եւ
ինքը 1727ին անոր համառօտը տպած է՝ տաճկերէն բացա-

հասարակաց մտադրութիւնն աշխարհաբարի կանոնաւորման վրայ դառնալ. որն որ իբրեւ ելեկտրական կայծով յանկարծական արթննալ մըն էր, երբ շատ մտքեր մեկտեղ սթափած՝ միեւնոյն նոր խորհրդոյն վրայ միաբան կը դառնուէին. եւ ստէպ ստէպ լուսաձառաջարկութիւններէն զատ՝ նաեւ հրապարակական գրուածոց մէջ հոս հոն ակնարկութիւններ կը նշմարուէին[2]: Սակայն այն ամէն բաղձանքներն ու մտածմունքները զանազան կասեցուցիչ խորհրդածութիւններէ եւ ակնածութիւններէ անբաժին էին. որոնք իրին նորութեանը հետ միացած՝ չէին հաւմարձակեցըներ առաջին յանդուգն քայլն առնելու: Ցայտնի է թէ քանի որ մէկ կողմանէ այն առաջարկութեան խորհուրդը կը յառաջանար, այնչափ աւելի զարհուրանք մը պիտ'որ պատէր միւս կողմանէ մեր գրականութեան պահպանողական մասը. եւ արդէն առաջին վայրկենէն շատ ձեռքեր կապեց այդ մեր գրականութեան ճիւաղը: Ցայտնի է դարձեալ՝ թէ մեծ արգելք մ'ալ կրնար հանել ընտրութիւնն որ պիտի ըլլուէր այս կամ այն գաւառականին, որուն վրայ կարծիքները կրնային բաժնուիլ, եւ մանաւանդ այն խնդիրը՝ թէ ինչ հիման վրայ կանգնելու էր այդ շէնքը, ինչ ձեւ կամ ուղղութիւն տալու էր այս նոր լեզուին: Ցայտնի է վերջապէս՝ որ բանական մտածելու պարագայ մ'ալ էր թէ որպիսի հեղինակութեան պիտի կապուէր գործոյն ձեռնամուխ ըլլողին պատասխանատուութիւնը: Ասոնք այնպիսի ծանր խորհրդա-

---

տրութեամբ, որ հիմա խիստ քիչ կը գտնուի:,, Բ–ղ–վէդ, 1843, թիւ 7. երես 109: Հիմայ այդ երկու երկասիրութիւններն ալ հայերէն գրականութեան մէջ, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, միայն պատմական արժէք ունին: — Նաեւ այս դարուն մէջ Ե. Ռիկս ամերիկացի քարոզիչն իր ազգայնոցը համար Արդի հայերէնի ուղղագրութեան մը հրատարակած է անդղիերէն լեզուաւ. (A Grammar of the modern Armenian language, as spoken in Constantinople and Asia minor; by Elias Riggs.) տպ. ի Կ.Պոլիս. 1847:

2. Տես մանաւանդ Բ–ղ–վէդ, 1843, թիւ 5. երես 80:

ծուխեան կէտեր էին՝ որոնց վրայէն շատ թեթեւ անցնիլ չէր ըլլար։ Բայց այս երկու վերջին նկատմունքները խնդիրն անոնց կը դժուարցընէին մանաւանդ՝ որոնք լեզուի մ'առաջին անգամ քերականութիւնը յօրինելու գաղափարին հետ օրէնսգրութեան գաղափարը կից եւ անանջատ կ'ըմբռնէին. սակայն ոչ հասարակութեան բաղձանքը, որչափ գիտենք, եւ ոչ իրին բնութիւնն ասիկա մեզմէ կը պահանջէր։ Նաեւ անգիր լեզուներն իրենց քերականութիւնն ունէին։ Քերականութիւնը թէեւ իրօք օրինաց մատեան մ'ըլլայ, քերականութեան հեղինակն այն օրինաց ալ հեղինակը չէ. իր պաշտօնն է դիտել, քննել այն օրէնքներն որ բնութիւնը իւրովի կազմեր է, ժողովել, քովէ քով բերել, համեմատել, ընդհանուրն ու մասնաւորը զատել, բացատրութիւնը որոշել, եւայլն, եւայլն. ճշդիւ այնպէս՝ ինչպէս բնական գիտութեանց որեւէ ճիւղին զբաղող մատենագիր մը ուրիշ պաշտօն կամ պարտաւորութիւն չի ճանչնար իր վրայ՝ եթէ ոչ բնութեան երեւոյթներուն եւ անոնց օրինացը դիտմամբ ընդայնցընել պարզապէս. եւ որչափ հաւատարիմ է այս մասին՝ այնչափ ի մերձաւոր եւ ապահով ճամբով հասած է վախճանին, եւ նոյնչափ վստահ է իր պաշտօնն անվրէպ կատարած ըլլալուն։ Լեզուներն ալ բնութեան հորիզոնին վրայ բնական երեւոյթներ են. եթէ քերական մ'այս տեսութեան մէջ սխալած է, հարկ է ըսել թէ իր պաշտօնը չէ ճանչցած։ Դարձեալ եւ ոչ ընտրուելու գաւառականին վրայ տատամսելու բան կը մնար հոն՝ ուր արդէն չորս գլխաւոր գաւառականներուն մէջէն մէկը քուէներն իր կողմն ունէր։ Երկրորդ գաւառականը գրաւորապէս գործածող բազմութեան թուոյ առաւելութիւնը, հասարակաց ըմբռնումն ու համարումը, եւ մանաւանդ մատենագրական նախագրութեան իրաւունքն որ ի սկզբանէ ժառանգած էր, եւ ուրիշ պատճառներ որ յառաջ յիշեցինք, կանխած՝ գատն այս գաւառականին կողմը վաստկած էին։ Թաց ասկէ՝ բաւական ընդհանուր եղած գաւառականի մը քերա-

կանոնաթեան փորձը՝ նաեւ իբր մասնական բան եւ ոչ թէ ազգին ընդհանրութեանը վրայ իշխող հեղինակութիւն մտածուելով՝ կրնար ինք իր սեպհական սահմանին մէջ իրեւ լրացեալ եւ վախճանին համեմատ գործ մը՝ ամէն մեղադրութենէ ազատ մնալ[3]։

Ա յսպիսի ապահով սկզբանց վրայ հիմնեալ, այսինքն մենք մեր վրայ՝ բսուածներէն աւելի պարտականութիւն կամ հեղինակութիւն չճանչնալով, այս նկատմամբ խորչելու կամ ետ քաշուելու բան առջեւնիս չէինք տեսներ. եւ արդէն նոյն ժամանակներըը (1846—1849) սկիզբն եղած էր մեր կողմանէ արդի լեզուի քերականութեան. իսկզբան անդ Փոքր Էջմիածնա-ընկեր անուամբ եւ համառօտ ձեւի մէջ, առանց բանասիրական քննութեանց եւ համեմատութեանց։ Նոյն ժամանակներուն պարագաներն անկէ աւելի բան կ'երեւար թէ չէին պահանջեր, ինչպէս եւ ոչ ալ հրատարակութիւնն ատիպողական կը տեսնուէր։

Անկէ քանի մը տարի ետքն էր որ բանասէր մը՝ Արդի հայ լեզուի ուղղախօսութիւն մը հրատարակելու գաղափարն ունեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս[4]։

---

3. Որօ ժամանակներս արեւելեան գաւառականին համար ալ առաջարկութիւններ եղած են այն բարբառը մասնաւոր ջանքով մշակելու, զարգացընելու, եւ քանի մը կերպ փորձ փորձուած է նոյնը իրեւ նոր ազգի նոր գրաւոր լեզու արժեցընելու համար։ (Տես Մ--ւ--ց --ը--ն, 1856, թիւ Բ։) Վասնոյ ենք որ այն եռանդն ու աշխատութիւնը ի գաւառականին ընթացքին ոչ եղծուեն է եւ ոչ արդելք. մանաւանդ թէ կ'ենթադրենք որ իւրաքանչիւրն իր բաժինը կատարելագործելով՝ կրնայ վերջապէս զանազան միջոցներու ձեռօք մէկ ամբողջական վախճանի մը հասնուիլ կամ թերեւս լեզուի միութեան ալ։ — Նա եւ ոչ հին եւ նոր օտար ազգաց մէջ անլուր բան է՝ մէկէն աւելի գրաւոր կենդանի լեզու. եւ գեռ այսօր Սպանիացւոց վեհ դեղեցիկ լեզուն երեք տեսակ գաւառական ունի մատենագրութեան. Գասթիլեան, Կալիսեան եւ Գաթալոն-վալենսիական. թեպետ միշտ գլխաւորութիւնն առաջինին մնալով, որ բուն ազնիւն է եւ ազգին ընդհանուր գրաւորը ճանչցուած։

4. "Ուղղախօսութիւն արդի հայերէն լեզուին, յօրինուած ուսումնական խորհրդակցութեամբ.." (տպ. ի Կ.Պոլիս, 1853։)

կամ մանաւանդ նոր օրէնսդրութիւն մը՝ քերականա-
կան, ուղղագրական եւ բառագիտական մտսին. որուն
մէջ, ինչպէս օտարազգի հայագէտ մ'ըսած է[5], աւելի
ան դիտուած է աւանդել՝ ինչ որ (իր ըմբռնմամբն)
ըլլալու էր նոր հայերէնը՝ քան թէ ինչ որ է իրօք։
Ա.յս նորաձեւութեան գլխաւոր հարկեցուցիչ պատ-
ճառները գործքին յառաջաբանն առջեւնիս կը դնէր։
"Տաս տաս-հինգ տարիէ ի վեր, կ'ըսէ, ուսմնական
անձէր՝ մանաւանդ ու պարբերական գրվածներով 'զանի
(նոր լեզուն) շատ շըտկէցին շըտկըռեցին. եւ ազգն իր
հին կորսուած լեզուին տեղ՝ ունէ ասօր, թէ ոչ կա-
տարեալ, գէթ բաւական գործածելի արդի լեզու մը
ազգային, 'զոր շատ մարդիկ իրարմէ քիչ տարբերու-
թիամբ կը գրէն, ու հասարակութիւնը քանի կ'եր-
թայ, վարժ եւ անուշ կերպով կը խօսէ։" Ա.յս
միխիթարութիւնն ինք իրեն եւ մեզի տալէն ետքը կը
յաւելու. "Ա.ս արդի լեզուն կը սեւեռնէնք որ, ամէն
տեղ, օրէ օր փոփոխութիւններ կրելու վրայ է. եւ
ասոր՝ երկու պատճառով. մէյ մ'որ՝ կատարելութիւն
բառացած լեզու մը չ'է. երկրորդ որ՝ ուղղախօսու-
թիւն ու բառգրյյց չ'ունէ. (քերականութիւն եւ բա-
ռարան։) Ասոր համար ամէն մարդ ուզած կերպովը
կանոն եւ ուղղագրութիւն կը սեփհականէ իրեն։ Ա.ս
ետքի պատճառը՝ անանկ անպատեհութիւն մըն է, որ
կրնայ լեզուն շատ դժար ու անկանոն ընել առեղով.
վասն զի ժամանակը հասատատութիւն կուտայ սովրու-
թիան հնարած կերպ կերպ այլընդակ կիրառութիւն-
ներուն։ Պարձեալ ասոնց անպատեհութիւնը՝ նոյն լե-
զուով գրողներուն մեծ դժարութիւն կը հանէ. վասն
զի իւրաքանչիւր ոք չի գիտնայ ո՛ր կանոնին հետեւիլ։
Արդ՝ ասոր արդի լեզուն կանոնաւորելու եւ միանգամայն
կատարելութիան շաւղին մէջ քայլ մ'առաջ մղելու
մտքով է, այսինքն, անոր աւելի պարզութիւն, ճշտու-
թիւն, անուշութիւն, ուղղագրութիանը դիւրութիւն,

---

5. Ռիւկս ամերիկացին իւր քերականութեանն երկրորդ տպագրութեան (1856) յառաջաբանին մէջ։

ու բառերուն համառօտութիւն տալու մըտքով է, որ ձեռք զարկինք՝ ուսմնական անձէրու խորհրդակցութիւամբ, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն լեզուին։ „ Այսպիսի սկզբանց վրայ հաստատուած ձեռնարկութիւն մը՝ թէպէտ „ուսմնական խորհրդակցութիւամբ„ յօրինուած, թէպէտ իւր բարի նպատակը՝ դըքին անունէն սկսեալ, եւ գործնական ջանքը՝ իւր նորանուն այբուբենքէն սկսեալ բացայայտ քարոզած, հասարակաց ակնկալութենէն դուրս ըլլալով՝ զարմանք չէ եթէ չկրցաւ մեծ ընդունելութիւն գտնել եւ շուտով խափանուեցաւ։

Բայց դեռ կը շարունակուէին հրապարակական թերթերուն առաջարկութիւնները, եւ լեզուին ներքին եւ արտաքին վիճակին վրայ գրուած խնդիրներէն ու խորհրդածութիւններէն եղբը կ'աւելցուէր գործնականապէս՝ թէ „Ալ ժամանակ է որ աշխարհաբարը քերականութիւն ունենայ։„ Երբ որ այսպէս մեր գիտնոց մէջ հետազօտութեան նիւթ եղած էր այս լեզուն, եւ մանաւանդ անոր էութեանն ու բնութեանը եւ ծագմանը վրայ կարծիքներն իրարմէ բաժնուած կը տեսնուէին, երբ նաեւ դժուարաւ ընդունելու տեսութիւններ իբրեւ հաստատ եւ ապացուցեալ սկզբունք կը սկսէին արժել. մենք հասարակաց հարցմանցն ու հետաքրքրութեանը պատասխան մը տուած կ'ըլլանք կարծեցինք՝ ի սկզբան ասա չէ թէ համառօտ այլ գիւնական քերականութեան մը. — թէեւ ասով ալ գիտենք որ մեր վախճանին միայն բան մասին հասած ենք, մտածելով որ առաջին անգամ փորձուած բանի մը մէջ հարկաւ շատ բան պակաս մնացած է[6]։ „գիւնական„ անուան տակ՝ քերա-

---

6. Գործոյս քննական մասանցն ընթացքին մէջն էր՝ որ ձեռնհաս հայաբ Մ. Տ. Քիրէճճեան պատուելւոյն „Հայերէն քերականութիւնն աշխարհաբար լեզուի նախակրթական դպրոցաց համար...„ (տպ. ի Կ. Պոլիս, 1864։)

„Այս երկասիրութենան մէջ, կ'ըսէ յառաջաբանը, ոչ այնչափ փափաք ունեցանք նոր հեղինակութիւն մ'ընել, որչափ որ ջանացինք մեր Գրաբար քերականութիւններէն աշխարհաբար Հայերէն լեզուի քերականութիւն մ'իջոյս ընծայել,

կանուխենէ մը կը պահանջուէր գուցէ որ տեղ տեղ աւելի որոշ եւ հաստատ վճիռ տար. երկու կամ երեք գործածական կերպերէն՝ միայն մէկին ընդունելի ցուցընէր. զեղծմանց ու սխալներու յանդիմանութեան՝ քիչ մ'աւելի ընդարձակէր սահմանը. գրաբարի նմանութեանց եւ փոխառութեանց չափն ու սահմանն որոշէր, եւայլն: Այս, քննական բառն բուռ իմիք խստագոյական է, եւ նոյն կարգի որոշմունքներու խստութիւն ալ լսելիւայն կը պարունակէ. բայց մենք զմեզ այդ պարտքերէն անով մանաւանդ անօրինուած

այսպէս երկու երեւելի քերդողներուն գործերն միշտ աչքերնուս առջին պահեցինք — Բագրատունի եւ Գրաբարաչեան Պատուելիներուն. եւ անոնց առաջնորդութիւնովն Հայկաբանութեան կանոններուն ուշ ունել ջանացինք, որչափ որ կրներէր Աշխարհաբար արդի լեզուին»: Այս նոր ձեռնարկութեան մէջ աշխարհաբարի դատին պաշտպանութեանը համար գործածուած քանի մը խօսքերը՝ բաւական են լեզուին ալ առած նոր ընթացքը ցուցընելու: «Ես չեմ կարծեր թէ ալ երկար փաստաբանութեան կարօտ է ապացուցանելու, թէ Գրաբար Հայերէն քերականութիւնն Աշխարհաբար լեզուն չուսցներ ուղիղ խօսիլ եւ ուղիղ գրել. որ ասիկա չէթէ են՝ թագրութիւն մ'է. այլ փորձով տեսնուած իրողութիւն մ'ամենուս աչքին առջեւ... Բայց ոմանք երկիւղ մ'ունեցած են թէ երբոր Աշխարհաբար լեզուի քերականութիւն մանէ դպրոցներու մէջ՝ Գրաբարն բարձի թողի պիտ' ըլլայ. ասոր պատասխան սա կ'ըսենք, որ եթէ կկարծուի թէ այս գրութեամբ ազգին ամէն անհատներն արու եւ էգ՝ վերջապէս Գրաբար լեզուն պիտ' ուսնին եւ հասարակօրէն զայն գործածեն, այդ անկարելի լինելնէն ոչոք կտարակուսի. եւ յայտնի է թէ ուսումնականութեան տաղանդ ունեցողներն պիտ' ուսնին, հայկաբանութեան հմուտ կամ լաւ հայկաբան ըլլալու համար: Եւ թէեւ միայն ուսումնականներն պիտ' ուսնին, անոնք թէ Աշխարհաբար քերականութիւնն ուսած ըլլան կամ չըլլան, իրենց մէջի եռանդը պիտ' ստիպէ զերենք բուն Հայկաբանութիւնն ուսնելու. ուրեմն այդ երկիւղն անհիմն է:» Գարձեալ մայրական դաստիարակութեան կողմանէ եղած մասնաւոր մտադրութիւնը. «Իգական սեռին նորահասակներուն կազմուածքը չներեր այնպիսի ծանր եւ ցամաք աշխատութեան. եւ ազգիս մէջ ալ ուսումնասիրութիւն չմըտնէ պիտի, մինչեւ որ մայրերն ուսումնական չըլլան, որպէս զի անոնց զաւակաց կազմութեանը մէջ ուսումնասիրութիւն տարբերայ, եւ շատ կանուխ ուսման յարգն ու կարեւորութիւնն ճանչնան:»

համարեցանք, որ չենք երբեք դիտեր բարձրագոյն աստեան մը կանգնած ըլլալ եւ ոչ՝ քննականը վճռական տեղ արժեցրնել. այլ գոհ կ'ըլլանք ազգային աւանդի մը պարզապէս աւանդապահ մնալով, այսինքն որ մեզի ի բերանոյ աւանդուած լեզուն իւր նորոգեալ ձեւին մէջ գրով ու կարգով աւանդենք՝ հանդերձ կարեւոր հնագիտական ծանօթութիւններով: Ասով գուցէ բան բաւականի գոհ ըրած կ'ըլլանք անոնց ալ տեսութիւնը՝ որոնց դեռ տարաժամ կ'երեւայ արդի լեզուի քերականութիւն, եւ որոնք լոկ փիլիսոփայօրէն քննադատելով՝ կը համարին թէ լեզուն իւր կազմութեան ընթացքին կամ խմորմանը կէսին կեցրնելու առներ չէր. թողունք, կ'բսեն, որ ինք զինքը հասցրնէ, եւ այն ժամանակին որոշ կանոններ կրնանք մեր կողմանէ ալ գտնել հաստատել. — որովհետեւ կ'ենթադրենք թէ մեր ըրածն ասոր աւելի համեմատ է քան հակառակ:

Եւ աս է դարձեալ պատճառը՝ թէ ինչու շատ բանի մէջ նորութիւն կամ նորոգութիւն մ'ընելու ձեռք չենք զարներ, ինչպէս գուցէ կը սպասուէր. զոյօրինակ գրաբար ձեւեր, հին ոամկօրէնէ փոխառութիւններ, նոր գաւառականներու բաղադրութիւններ, եւայլն: Գոհ կ'ըլլանք մենք այդ հին եւ նոր գանձառաններուն խորշերը միայն պարզել բանալ եւ ցուցրնել, գիտնալով որ անոնց գործածութենէն մինչեւ զեղծումը քայլ մը բաւական է, այսինքն լեզուն աղնուացրնելու կամ ճոխացրնելու անուամբ բլլալու նորոգութենէ մը մինչեւ իմաստակութեան սահմանն անցնիլը[7]. — եւ կը բաղձանք որ շատ նորոգիչներ ալ ասոր համոզուած բլլան:

Այսպէս այս քերականութիւն իւր դիտաւոր

---

7. Գրեթէ նոյն մտօք ուրիշ մ'ալ ըսած է. «Պղտոր ջրի մը պէս կըտեսնենք դեռ մեր այս աշխարհաբառը. խաղոր աղտերը ջրէն հանելէն ետեւ՝ կերեւնայ թէ քիչ մը առեն ձգելու ենք որ մանր ու բարակ դիրտը տակը նստի, յատակուի, պարզուի, ու ախորժելի լեզու մը ըլլայ». Մ—ե—ց ե—ն. 1856, թիւ բ.

նպատակին ծառայելու առեն՝ անդրագոյն ցանկալի նորոգութեան զանազան ուղղութեանցն ըստ կարի մէջտեղը կը մնայ, ամէնուն հաւասարապէս օգտակար գործիք մ՚ըլլալու համար։ Ասով՝ յառաջ յիշուած (երես 258) երեք ճամբաներուն ալ գետինը հարթած կ՚ըլլայ՝ լեզուի կատարելագործութեան մէջ իրարու ընթացակից ըլլալու։ Տարակոյս չունինք որ այլեւայլ տեսութեանց գործնական ջանքին միացեալ զօրութեամբը դեռ անկատար լեզուն կատարելութեան պիտի հասցնէ՝ զորն որ մենք հիմայ հազիւ ընդ աղօտ կրնանք նշմարել։ Ա՚յսու ամենայնիւ իւրաքանչիւր կողմնակցութեանց եթէ գուցէ ըստ մասին հաւանութիւնը կրնանք յուսալ, անտարակոյս ենք նաեւ ա՚նոնց անաչառ դատողութեանցը հետ միանգամայն սուր դիտողութիւններն ալ լսելու. մանաւանդ թէ մենք այս պաշտօնը կատարելու առեն կը տեսնենք որ ասով ըստ ամանց հարկաւոր, ըստ այլոց օգտակար, բայց ըստ այլոց դարձեալ մնասակար ծառայութիւն մ՚ըրած ենք։ Ա՚յսպէս՝ ոչ միայն տարբեր, այլ ներհակ կարծեաց եւ զգածմանց առարկայ է այս գիրք ղեկղեցրնող նիւթը։ Միայն՝ կը կարծենք թէ մէկու մ՚ալ անիրաւած չենք ըլլար, երբ պահանջենք որ, — որովհետեւ գրելու հարկն այս օրս ըստ բաւականի բնդհանուր եղած է, կամ աւելին կը յուսացուի որ ըլլայ, — լեզուին օրէնքները ծանօթանան, անհայագէտն հայագէտ ըլլայ, եւ հայախօսը միանգամայն ուղղախօս. կանոնն ըլլայ տիրող, եւ անաէրնչութեան վիճակի մը մէջ աղաւաղութիւնները չզօրանան օրէ օր։ — Ա՚յս կերպով հասարակութեան բաղձանացը դէմն ելած ըլլալով՝ յուսանք որ սխալած չըլլանք։

Լ՚ՆԶ ԷՐ արդեօք նպատակ՝ ընդարձակ նա-խաշաւիղ մը բանալով քերականութեան սեմոյն առջեւ։

Բազմապատիկ խնդիրներուն որ արդի հայերէնին վրայօք կը յուզեն այլեւայլ նկատմամբ, ոչ թէ վերջ տալ էր մտքերնիս, այլ մանաւանդ նիւթ մատակա-բարել. միայն ջանալով խնդիրն ըստ կարի ուղիղ ոտքի վրայ կեցրնել, ճշմարիտ տեսութեան կէտը նշանա-կել, ժամանակի անցմամբ եւ տարակոյսներու մթո-ւը թխացած «ներկան իր անցածովը լուսաւորել.» զգուշանալով եւ զգուշացընելով այնպիսի զգած-մունքներէ՝ որոնց բնութիւնն է մեր տեսութեանցը հետ մեր ընթացքն ալ միակողմանի ընել, որոնց սատկութիւնը հասարակօրէն կը տնօրինէ բնականն ու իրաւացին ճանչնալէն, եղածը կը ջանայ մոռցընել կամ չեղած երեւցընել, եւայլն։

Շատ ժամանակէ ի վեր պէսպէս եւ ներհական բմբռնմանց ու կարծեաց կամ մանաւանդ ենթադրու-թեանց ականատես եւ ականջալուր գտնուած՝ կը տեսնէինք որ այլեւայլ կողմանց տարբերութեան կըն-ճիռը միայն Պատմութիւնը կրնայ լուծել, եւ մանաւ-անդ քննադատ կամ պատճառախնդիր պատմու-թիւնը. որ դեռ ոչ գրաբարի եւ ոչ աշխարհաբարի մերձեցուած է ըստ օրինի։ Ա՚յդ լեզուական պատմու-թեան շղթային իւրաքանչիւր օղակը զատ զատ գիտել՝ առանց կապակցութիւնը փնտռելու, լեզուին կենացն ամէն մէկ երեւոյթն անտարբերութեամբ կենալ նայիլ, կամ մէյմէկ պատահմունքի կապել անցնիլ, — ա-ռոնք եղած են մեր բանասիրութեան անփութու-թիւնները մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն պէսպէս դրու-թեանց եւ ենթադրութեանց հիմունքը, որոնցմով կ՚անարգուէր աշխարհաբարը, կը զզպարտուէր գրա-բարը, եւ հասարակութիւնն որ իւր լեզուին աւելի ինչ չըլլալը գիտէր քան ինչ ըլլալը, ստիպուած էր հա-նապազորդ վարանմանցը մէջ միշտ հարցընելու՝ թէ

ոչն է ուրեմն բուն լեզուս: Անհամանալի էին մեզի երկար առեն այն պատճառաբանութիւնները որով երկու հայերէն լեզուաց կերպ կերպ յատկութիւններ կը տրուէին, զորոնք կ'ենթադրէինք թէ ոչ ոք կը պարտաւորի ընդունիլ առանց քննութեան ներքեւ ձգելու, եւ զորոնք փորձեցինք հոս խնդրոյ նիւթ ընել: Կը յուսայինք որ իրաց միայն ներքին հանդամանացն ու բնութեանը մէջ կարելի ըլլայ խնդրոյն լուծումը գտնել ապահովութեամբ. (երես 28:) Զորօրինակ, ուզեցինք տեսնել թէ որպիսի պատահարաց գործ է վերջին դարերուս մէջ Հայ ազգին իւր հին լեզուն թողուցած մոռցած ըլլալը. կամ թէ կարծուածին չափ նոր է արդի լեզուն. մեզի կ'երեւար որ ասոր շատ աւելի խորունկ ըլլան հիմունքը Հայաստանեայց հնութեան մէջ. — եւ պատմութիւնն անոր հնագոյն դարձութիւնն ակներեւ ցուցուց: Թէ արդեօք կրնայ նոր լեզու մը կազմուիլ ու կերպանալ՝ հոգեբանական օրինաց հակառակ. մեզի անլուծանելի խնդիր մը կը թուեր՝ Հայոց խօսուածքին մարդկային մտքէն տպրոտամբ ուղղութիւն մ'առած ըլլալը. — եւ ընդհանուր լեզուաց փիլիսոփայութիւնն արդարացուց աշխարհաբարին էութիւնը: Ուզեցինք տեսնել թէ աշխարհաբարը գրաբարին դիմաց ինչ դիրք ունեցած է ամէն առեն. թէ բուսածին չափ խոր է կամ օտար. ունի՞ իր բնէ օրէնք եւ կանոն, թէ՝ աղաւաղութեանց շեղջակոյտ մըն է վրայէ վրայ, մինչեւ լեզուի անուան անարժան ընենք՝ այդ մինչեւ իւր գոյութեանը մէջ թշնամանուած հայերէնը. մեզի կ'երեւար որ սեպհական ազգային օրինքը ձեւացած ըլլայ՝ որոշ կարգաւ, ժամանակագրական խաղագքով. — եւ գրաւոր յիշատակարանները զինդիրը մեր կողմը որոշեցին: Իսկ գրաբարը գտանք շատ աւելի կանուխ մեռած. որուն՝ գարերու լռութիւնը վկայ կ'ելլէր: Անոնք երկու լեզուաց ալ ասպարէզներէն, քայլ առ քայլ հետեւելով ասոնց ժամանակագրական ընթացքին. տեսանք թէ որ ճամբաներէ անցած՝ ինչպէս ասոնք ճանաչաբար կերպացած է նորը հինէն: Ամէն խնդրէ դուրս էր հայերէններու

երկուսութիւնը, եւ թէ Հայ ազգն իրօք երկու իրարմէ հապէս տարբեր լեզու ունի. քննութեանց ընթացքին մէջ երբորդ մ'ալ կամ միջին մ'ալ դէմ ելաւ, Նախնեաց ոամկօրէնը, (որուն երկու հիներն առանձին կերպով առիթ կ'ունենանք դործածուն ընթացքին մէջ նորագունին հետ բաղդատութեան բերելու:) Նոր լեզուն իր անկերպարան վիճակին մէջ տկար ու խախուտ քայլերովն առն առն հրապարակ եկած ժամանակն ալ, որչափ որ հարկ էր միշտ իբրեւ խոտան, միշտ իբրեւ անչափահաս, միշտ իբրեւ անբաւական նկատուած ըլլալ, այսու ամենայնիւ առոր եւ օտար նոր լեզուաց իրենց մարդոց հետ ունեցած պատմական յարաբերութեանցը ճիշդ ու զարմանալի նոյնութիւնն ըսել տուաւ՝ թէ հարկաւ պիտի ծագէր օր մ'ալ՝ որ այն տեղծ մանուկը չափահաս ըլլար եւ ինքնագլուխ համարուէր: Դպրոց, դործառնութիւնք, հրատարակութիւնք՝ ոտիպեցին զնոր աշխարհ.քը՝ նախ աշխարհաբարն ընդունելու, եւ յետոյ մշակելու. ասիկայ այնպիսի անհերքելի եւ բնական հետեւութիւն մըն էր՝ որ ինչպէս մենք հիմայ եղածէն կը դիտենք, նոյնպէս կրնային մեր նախնիքն ալ ըլլալիքն իրին բնութենէն գուշակել:

Ա.յս ամենայն զնդիրն բան մասին պարզելու կը ծառայէ, եւ բան մասին նորանոր քննութեանց եւ հետազոտութեանց նիւթ կը հայթայթէ. — եւ այս կրկին նպատակն եղած է մեր դիտումը:

Ուստի ոչ մեր եւ ոչ բաղմութեան բաղձանացը կամ զգածմանցը յարմարիլն էր, այլ ժամանակին պահանջումը՝ որ յորդորեց զմեզ յանձն առնուլ՝ նոր աշխարհի համար նոր լեզուի դործածութեանը քանի մը խօսք ի նպաստ խօսելու: Վստահ ենք որ յայսմ մասին մեր դիտաւորութիւնը թարգմանի կարօտութիւն չ'ունենար. որ եթէ ոմանց թերեւս սիրելի է նորը վանդի նոր է, մեղի նորն ընդունելի է՝ վանդի պատշաճ է: (Կ'ենթադրենք թէ չենք խօսիր այնպիսեաց հետ՝ որոնց նորն առելի է վանդի նոր է, որոնց մինչեւ նաեւ պատշաճագոյնն առելի է՝ վանդի նոր է:)

Ա՛յլ հրաժարելով որեւիցէ անձնական յօժարութենէ հիմն կ՚առնունք մեզի՝ թէ "Ամենայն ի ժամանակի իւրում բարի,,։ — Ի՛սկ գրաբարը։

Մենք գրաբարի ամբողջութեանն ու անաբաւութեանը խնայելու համար բաղձացինք աշխարհաբարէն անջատել. վախցանք այն փափուկ գեղեցկութիւնը ՄՀյտեղը թողուլ, հարկաւոր համարելով աշխարհաբարը սեպհականել ժողովրդական մատենագրութեան։ Սակայն առանց գրաբարը ժողովրդեան սահմանէն հեռացընելու՝ պատուոյ յառաջնութեան հետ ժամանակի յանուխթիւն տուինք անոր, յանձնելով որ սորվելու է՝ բայց աշխարհաբարէն եաքը. — ասով թէ գրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի շահը յառաջացուցած կ՚ըլլանք կարծեցինք, որպէսզի նոր ստացուածներս վայելենք՝ առանց հին ժառանգութիւնը ձեռքէ հանելու։ Գրաբարի՝ ցուցցինք գործածութեանն ալ դիւքն ու շափը, օրինաւոր պահանջում մ՚ընելով յանուն բանասիրութեան՝ որ գրաբարը գեղեցիկ գրուի, ան որ ասկէ ետեւ մեր մատենագրութեան զարդարանքն է. այն գեղեցիկ լեզուաւ խօսելու է կը կարծենք՝ ուր միայն գեղեցկութիւն ի հանդիսի է. կամ թէ այն բարձրագոյն լեզուն ծառայեցընելու է բարձրագոյն վախճաններու։ Ասոր համար՝ որչափ ամէն հայազգւոյ համար բաղձալի կը համարինք գրաբար հասկընալը, նոյնչափ ալ կը տեսնինք պահանջումնիս չափաւորել գրաբար գրելու նկատմամբ. այսինքն որ քիչերը գրեն, շատերը հասկընան։ Ա՛ս բաժնուած մէջ՝ այն անջատման գիծն ալ կը գտնեն՝ երկու հայերէն լեզուաց մէջ սահմանաց որոշումն առաջարկողները։ — Ա՛յդ սահմանագլուխը, որուն որոշմանը վրայ մեր գժուարութեանց մէկ կիճիռն ալ մնացած կ՚երեւայ, այնչափ աւելի համարձակ կրնանք ցուցընել՝ որչափ վստահ ենք որ չէ թէ մեր կողմանէ մտածին կամ կամածին դրութիւն մը՝ այլ ժամանակիս պարագաները եւ ընդհանուր նոր աշխարհի կարգն այն գիծը ձգած են. այսպէս է նաեւ մեր մէջն ալ այսօրուան օրս ի գործնականն, թէեւ գուցէ առանց անդրադարձ խորհրդա-

ծութեան։ Վասնզի եթէ ամէն զօրութիւն պէտք է ներգործել՝ մինչեւ ուր որ կրնայ, յայտնի է թէ ուրն է եւ սրչափ է հին լեզուի մը գործողութեան շրջանը. յայտնի է թէ պէտք է գործել հոն՝ ուր կրնայ գործել. այսինքն այն տեղն ուր իրրեւ հին կրնայ խորհիլ, իրրեւ հին կրնայ խօսիլ՝ առանց տեղէն խախտելու, առանց կերպարանաց այլայլութիւն ընդունելու, առանց ժամանակագրական բռնութիւն կրելու։ — Այս սահմանին ծրագիրն՝ ինչպէս ըսինք, ինք իրմէ ձեւացած է։

Ասոնիկ մեր արդի հայերէն լեզուին անցեալն ու ներկան, եւ, թէպէտ ընդ աղօտ՝ նաեւ ապագան՝ աչքերնուս առջեւը։ Ասոնիկ հայերէնները երկուութեան մէջ՝ հնոյն եւ նորոյն յարաբերութիւնները։ — Քանի մը էական խորհրդածութիւններ նոր լեզուին դիրքն ու պաշտօնին ծանրութիւնը կշռելով՝ ազգային գրաւոր խնդրոց մէջ նոր գլուխ մ՚ալ բանալու յորդորամիտ ըրին զմեզ, մանաւանդ թէ խնդիրներու սահմանն ընդարձակելու։ Եւ այդ պաշտօնին կարեւորութիւնն զմեզ կրնայ արդարացընել, եթէ բնական արժողութենէն աւելի կարեւորութիւն մը տուած երեւանք մեր աշխարհաբարին, որուն տակաւ կոչին ալ միշտ եւ անխնայ ջանացած ենք երեւցընել։ Կ՚արժէր դարձեալ իրրեւ պատմութեան առարկայ նկատել լեզուն, եւ ժամանակագրական հետազօտութեանց նիւթ ընել իւր ներքին կազմութեան մասը. եւ այնպէս ընդհանուր ամբողջական գաղափարն առնելէն ետքը քերականական մասնաւորութեանց մէջ մտնել։ Ա՛ս էր միակ դիտումնիս՝ որ մեզի ցայսմայր կանգ առնել տուաւ քերականութեան մուխին առջեւ։

ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՆ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԳԸՏԲԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Քերականութիւն. — Գիր. — Խօսք:

1. ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ արուեստ մըն է, որ կը սորվեցընէ լեզու մը 1. ուղիղ հասկընալ եւ 2. անսխալ խօսիլ կամ գրել: Ուսում

2. Հայերէն լեզուի քերականութիւնը կը սորվեցընէ, նախ հայերէն լեզուն ուղիղ հասկընալ, եւ երկրորդ անսխալ խօսիլ կամ գրել:

3. Հայերէն լեզուն մէկանց երկու տեսակ կը բաժնուի. 1. Հին հայերէն որ կ'ըսուի *Գրաբար*, եւ հիմայ կը գրուի ու չի խօսուիր. — Մեռեալ լեզու: Եւ 2. Նոր հայերէն որ կը կոչուի *Աշխարհաբար* կամ *Արդի հայերէն*. եւ հիմայ կը գրուի ու կը խօսուի. — Կենդանի լեզու:

> Արդի լեզուն որ առեն մը չէր գրուեր, եւ կամ գրուածը շատ օտար բառերով խառն աղաւաղ լեզու մըն էր, կ'ըսուէր նաեւ *Թարգմանեալ*: Արդի լեզուն այլեւայլ գաւառներու համեմատ այլեւայլ տեսակ է. բայց մէջէն գրաւոր տեսակը, որուն մենք հոս կանոնները կ'աւանդենք, ան է՝ որ բաւական ժամանակէ ի վեր ազգին գրաւոր լեզուն եղած է:
>
> Քերականութեանս մէջ *Թարգմանեալ* կամ *աղաւաղեալ* կը կոչենք ան որ հիմայ գրաւոր եւ մաքուր լեզուի անարժան բառ կամ զրուցուածք է:

4. Անէն լեզուի մէջ խօսքը բառէ կը շինուի. բառը՝ *վանկէ*, ու *վանկը*՝ *գրէ*: Ուրեմն *խօսուած* կամ *գրուած* խօսքին սկզբնական արմատն է *Գիր*:

5. Հայերէն լեզուն երեսուն'ուԹ գիր ունի. որ են՝ ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. Թ. ժ. ի. լ. խ. ծ. կ. հ. ձ. ղ. ճ. մ. յ. ն. շ. ո. չ. պ. ջ. ռ. ս. վ. տ. ր. ց. ւ. փ. ք. օ. ֆ։ — Ֆ գիրը միայն օտար* բառերու մէջ կը գործածենք։

* Քանի մը ազգական բառեր ալ կը գործածուին ֆէով. ինչպէս. Ֆ–ֆ–ծ. ՀՓԼ. ՖԼՈ. եւայլն։

6. Գիր երկու տեսակ է. 1. *Ձայնաւոր*, եւ 2. *Բաղաձայն*: — Ձայնաւոր գիրն ինք իրմէ ձայն կրնայ հանել, եւ ուԹ հատ է. ա. ե. է. ը. ի. ո. օ. օ։ Բաղաձայնն առանց ձայնաւոր գրի մ'օգնականուԹեան ձայն չի տար. այսպէս են մնացած ամէն գրերը. բ. գ. դ. եւայլն։

7. Ամէն ձայնաւոր գիր իւր քովի բաղաձայններուն ձկտեղ հնչում մը կու տայ՝ որ վանկ կ'ըսուի. զրօրինակ. յա. լէ. լոյն՝ մէկ մէկ վանկ են. ա–ֆռճ. յա–լէ. եր–կո՛՝ երկ'երկու վանկ։ Ուստի բառի մը մէջ քանի ձայնաւոր որ ըլլայ՝ նոյնչափ ալ վանկ ունի այն բառը։

Վանկ կը կոչուի բառ մ'որ միայն մէկ վանկ ունի, ինչպէս՝ յոյն. — Բազմավանկ այն որ աւելի կամ շատ վանկ ունի, ինչպէս՝ արդէ. Ռուսաստան։

8. Բայց երբեմն երկու ձայնաւոր ձկտեղ՝ մէկ վանկ կը կազմեն, ինչպէս եա։ Ա.յսպիսի վանկերն *երկհարկաւոր* կը կոչուին. եւ են՝ ա. ե. է. ո. ե։ Ա.յսպէս ո–նի՛ բառը՝ Թէպէտ երեք ձայնաւոր ունի, բայց երկու վանկ է. նոյնպէս յա–է–պեան՝ հինգ ձայնաւոր ունի, բայց երեք վանկ է։

9. Ի գիրն ինք իրմէ վանկ չի ձեւացըներ. այլ կամ նախընթաց ձայնաւորով մը երկբարբառ կը շինէ, եւ կամ իրմէ յառաջ բաղաձայն մը կ'ունենայ, ինչպէս՝ տ–ղ–ա. ոչ–ա։

10. Մէկ կամ աւելի վանկ որ ինք իրմէ միտք մը

կամ նշանակութիւն մը կու տայ՝ ինչ՝ պէս՝ տալ. կոչել. նմանիլ:

11. *Շատ բառեր քովէ քով դալով՝ խօսք մը կը ձեւացընեն. ինչպէս. Աղուոր ձի է: Ծնողք պա՝ տուէ: Ընկեր մէկ է: Անոր համար բառը Բաղադրեալ կը կոչուի, այսինքն խօսքի մաս:*

Լեզու մը սորվելու համար հարկ է նախ բառերու շինուածքը կամ կազմութիւնը, եւ յետոյ այն բառե՝ րէն ամբողջ խօսք կազմելը գիտնալ: Ուստի այս քերա՝ կանութիւնս գլխաւորաբար երկու մաս բաժանելով՝ նախ Բառի եւ երկրորդ Խօսքի կազմութեան կանոն՝ ները կ'ընծայեցընենք: Երրորդ մաս մ'ալ՝ Հայերէն լեզուին ու բառերուն այլեւայլ յատկութեանցը վրայ տեղեկութիւններ կ'աւանդէ:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՌ—ԿԱՄ ՄԱՍՆԱՅ-ԲԱՌԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

12. *Խառն կամ Մասն-բառի ուժ տեսակ է. չորսը փոփոխական եւ չորսն անփոփոխ:*

Փոփոխականք.	*Անփոփոխք.*
1. Անուն.	5. Մակբայ.
2. Դերանուն.	6. Նախադրութիւն.
3. Բայ.	7. Շաղկապ.
4. Դերբայ.	8. Միջարկութիւն:

13. *Փոփոխական մասանց-բառի փոփոխութիւնները երկու են.* 1. *Թիւ, ու* 2. *Հոլով կամ Խոնարհում:*

14. *Թիւն, որ համրանք ըսել է, կը ցուցընէ բառին մէկ կամ աւելի ըլլալը: Թիւն երկուք է. Եզակի, որ մէկ ըլլալը կը ցուցընէ, ու Յոգնակի, որ աւելի ըլլալը կը ցուցընէ: Այսպէս, եզակի է՝ տղայ. ոտք. տեսայ. գետ. — յոգնակի է՝ տղայք. ոտք. տեսանք. գետս:*

15. *Հոլով կամ Խոնարհում կ'ըսուի բառի մը եղբի ծայրի փոփոխութիւնները: — Անուանցն ու դերանուանցը կ'ըսուի Հոլով. իսկ բայերունը՝ Խոնարհում: Ինչպէս հայ անունը հոլովելով կ'ըլլայ հայէ, հայով, եւայլն. գեանել բայը խոնարհելով կ'ըլլայ գեաս. գեաց, եւայլն:*

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ա Ն Ո Ւ Ն

16. *Անուն* առաջին տեսակ բառն է, եւ կը ցուցնէ թէ բան մը ինչ է կամ ինչպէս է. զրօրինակ. մարդ. ձառ. — քարէ. քարէյ։

Անուանն ունի, *ըսինք*՝ 1. Թիւ, 2. Հոլով եւ 3. Հոլովումն, որ հիմայ պիտի տեսնենք։

ՑՕԴՈՒԱԾ Ա.

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ն Թ Ի Ւ Ը, Հ Ո Լ Ո Վ Ն Ո Ւ Հ Ո Լ Ո Վ Ո Ւ Մ Ն Ք Ը

Թիւ։ — Եզակի անուն մը յաքնակի ընելու կանոնները ասոնք են։

17. Ա. Միավանկ անուններըը Ը մասնիկին առնելով յաքնակի կ'ըլլան. այսպէս՝ եզակի ձառ. քոյր. յի. խօտ. յաքնակի՝ ձառ-եր. քոյր-եր. յի-եր. խօտ-եր։

18. Բ. Բազմավանկ անուններըը Նը մասնիկին առնելով յաքնակի կ'ըլլան. այսպէս՝ եզ. պըրթեղ. ըղձն. ֆերէյ. մարքարէ. յաքն. պըրթեղ-ներ. ըղձն-ներ. ֆերէյ-ներ. մարքարէ-ներ։ Նոյնպէս Նը մասնիկ կ'առնուն մէկուկէս վանկ * ունեցող անուններըը. ինչպէս՝ ոսէր-ներ. ասպղ-ներ. ֆլճ-ի-ներ. բլճ-ր-ներ. որմ-ներ։

* կամ Ցոդ կամ կարճ կ'ըսուի այն վանկն որ ամբողջ վանկին կէս երկայնութիւնը կամ տեւողութիւնն ունի. զրօրինակ՝ աս-պղ բառին մէջ՝ աս ամբողջ վանկ է, իսկ պղ (կամ պըղ) կէս վանկ. ինչու որ աս երկար է ու պղ կարճ։

‖ Արդէն Գ. եւ Ե դարէն կար այս կերպ յաքնակի ալ, (հաւանականապար ընտանեկան լեզուի մէջ աւելի յաճախ.) — վճռ-ներ, վանքեր. էջ-եր, էջեր. — ժողովրդ-ներ, փոքր քաղաքիներեր։ Միջին դարերու (որ շատ անգամ բազմավանկներու վրայ ալ պարզապէս Ը կը դնէին,) աւելի սովորական եղաւ. (Թէ գարեն ունինք՝ Հիւթեր եւ անդամներն եւ զօրութիւններ եւ գործեր։) Մինչեւ որ վերջապէս բուն կանոնաւոր յաքնակին համաձուեցաւ։

19. Գ. Անուան մը վերջին անձայն յ որ ըլլայ, յ գիրը յաքնակի մէջ կը կորսուի. այսպէս. եզ. պղայ. ճամբայ. վրայ. յաք. պղա-ներ. ճամբա-ներ. վրա-ները։

Կայ գրող ալ՝ պղայներ. ճամբայներ. վրայները։

ՀՈԼՈՎ։ — Ըսինք (15) թէ անունը խօսքի մէջ երբեմն մարդ, երբեմն մարդս, երբեմն մարդէ ըսելով՝ փոփոխութիւններ կ'առնու, եւ թէ՝ այս փոփոխութիւնս Հոլով կը կոչուի։ Արդ՝

20. Հոլովները վեց հատ են.

1. Ուղղական.
2. Հայցական.
3. Սեռական.
4. Տրական.
5. Բացառական.
6. Գործիական։

Ջորբինակ Ուղղական է երբ որ ըսեմ՝ Մարդ եկաւ. (ո՞վ կ՚եկաւ.)
Հայցական՝ Մարդ տեսայ. (ո՞ւմ կ՚երթէ՞ս.)
Սեռական՝ Մարդս պատկեր. (ո՞ւմ [ո՞ւրչ] էնկերն է.)
Տրական՝ Մարդս կը նմանի. (ո՞ւմ պէնգէր.)
Բացառական՝ Մարդէ առի. (ո՞ւմմէն ըլլար.)
Գործիական՝ Մարդով խաւրեցի. (ո՞ւմ ըլ՚ելլըրմ։)

ՀՈԼՈՎՈՒՄ։ — 21. Լեզուին քանի մը անուններ՚ուն եթէ զատ զատ միտ դնենք, կը գտնենք որ Հոլովելու ատեն ամէն անուն միեւնոյն կերպով չի Հոլովիր. ինչպէս մարդ՝ կ՚ըլլայ մարդս, իսկ ձայն՝ կ՚ըլլայ ձայնէ։ Ակէ տեսակ տեսակ Հոլովել կ՚ելլէ. եւ այս տարբերութիւնս կամ այս կերպ կերպ Հոլովելը կը կոչուի Վերահասց Հոլովումն։

22. Հոլովումդ չորս տեսակ է, որ եզակի սեռականէն կ՚որոշուի կամ կը ճանչցուի։

Ա Հոլովմանը կ՚ըլլայ -է. ինչպէս ձայն-է.
Բ Հոլովմանը կ՚ըլլայ --ս. ինչպէս մարդ--ս.
Գ Հոլովմանը կ՚ըլլայ --ան. ինչպէս ասմա--ան.
Դ Հոլովմանը կ՚ըլլայ -եան, -ան. ինչպէս ձերս-ե-եան. կամ--ան։

23. Ցաքնակիի մէջ Հոլովմանց տարբերութիւն չկայ. ուստի յաքնակի ուղղականն ըստ կանոնի (17, 18) գտնելէդ ետքը՝ ամէն անուն միակերպ երկրորդ Հոլովման եզակիին պէս Հոլովէ։

24. Անուններուն մեծ մասն այս ընդհանուր կանոններուս տակ կ՚երթայ. եւ այսպիսի Հոլովմունքը կ՚ըսուին կանոնաւոր հոլովմունք։ Բայց կան նաեւ Անկանոն հոլովմունք ալ՝ որ այս կանոններէս դուրս կ՚իյնան, որոնց վրայ վարը (§ 2.) զատ կը խօսինք։

§ 1. Կանոնաւոր հոլովումներ:

25. ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆ

	Եզակի.	Յոգնակի.
Ո–ղ.	Հայց.	Տատ*.	Տատեր.
Սե–.	Տր.	Տատ-ի.	Տատեր-ու.
Բ–ց–––է.		Տատ-է.	Տատեր-է.
Գ–ր–ձ–է.		Տատ-ով.	Տատեր-ով:

* Ը կամ ն դիրն անուան մը վրայ դրուելով (ինչպէս Յ–––ը, ուրբէ-ն) հայցական չ'ըներ, ինչպէս ոմանք կը համարին, այլ անորոշ բանն որոշակի կը ցուցընէ. վասնզի ը կամ ն դրով ուղղական ալ կ'ըլլայ, (զորօրինակ՝ Յ–––ը կոտրեցաւ. ուրբէն մեռաւ,) եւ առանց անոր հայցական ալ կ'ըլլայ. (ինչպէս՝ Յ–– ան կեցի. ուրբէ ունեցաւ:) Ասոր վրայ եւս ըէ:

Առաջին հոլովման տակն են անուանց մեծ մասը:

Փայտ, փայտի, տեր. — Ջինուոր, րի, ուորներ.
Ձայն, ձայնի, ձայներ. — Բարեկամ, մի, կամիներ.
Ձար, ձարի, ձարեր. — Որսորդ, դի, որդներ.
Անոյշ, անուշի, ոյշներ. — Պատկ, պատկի, պատկներ:

26. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆ

	Եզակի.	Յոգնակի.
Ո–ղ.	Հայց.	Տեր.	Տերեր.
Սե–.	Տր.	Տեր-ու.	Տերեր-ու.
Բ–ց–––է.		Տեր-է.	Տերեր-է.
Գ–ր–ձ–է.		Տեր-ով.	Տերեր-ով:

Երկրորդ հոլովման տակ կ'երթան հետեւեալ (բաց մեծի մասին միավանկ) անուններըը:

Ձի, ձիու, ձիեր. — Շահ, հու, հեր.
Դի, դիու, դիեր. — Ժամ, ժամու, ժամեր.
Հեղ, հեղու, հեղեր. — Դար, դարու, րեր.
Մարդ, մարդու*. — Հայ, Հայու, յեր.
Արեւ, եւու, եւներ. — Գլուխ, գլխու, խներ.
Խնդիր, թիու, թիեր. — Էշ, իշու, էշեր.
Ծով, վու, վեր. — Արջ, արջու, ջեր.
Պառաւ, պառաւու, պառ– ւներ. — Տղայ, տղու:

* Մ–ըդ բառին յոգնակին զարտուղի է. (տես 50:)

Ա՛յս հոլովման տակն են ամէն Աներեւոյթ բառ-ածները. թե՛նել. նո՛փել. աչքա՛փել. երկա՛ր. եւայլն. որ կ'ըլլան թե՛նել-ո՛ւ. նո՛փել-ո՛ւ. աչքա՛փել-ո՛ւ. երկա՛ր-ո՛ւ:

‖ Ա՛յս երկրորդ հոլովմանս ծագումը գրաբար երկու տեսակ հոլովմունքն է. մէյ մը՝ հոլովումը, ինչպէս՝ աբե՛ր-ո՛ւ, գրո՛ւ-, ընդգո՛ւ-. մէյ մ'ալ՝ յ հոլովումը, ինչպէս՝ մարգա՛յ, յիշա՛յ, պղծա՛յ, ոչխարհա՛յ, ի՛մաստ: — Նոր լեզուն՝ յ վերջաւորութեամբ բառ չունենալուն՝ ան ալ՝ ո՛ւ դարձուցած է. որուն սկիզբը կ'ելլէ մինչեւ ԺԱ կամ Ժ դար, ուր արդէն՝ սեռականներն սկսած են՝ փոխանակ գրբր. այի եւ ո՛յ. կաշո՛ւ. գօտո՛ւ. քնո՛ւ, (քնոյն.) փորո՛ւ. ուռո՛ւ տերեւ, եւայլն:

‖ Ամէն կանոնաւոր յոգնակի որ այս հոլովմանս եւ զակիին պէս է բսինք (23), շատ հին աւետարաններէն ալ ուներ այս ձեւը. վո՛ւնբ կամ վո՛ւնէ կը հոլովէր վո՛ւնէ-ս, վո՛ւնէ-ն, վո՛ւնէ-վ. նո՛ւխբ, նո՛ւխբ-ս, նաւակներ. էվո՛ւբ, էվո՛ւբ-ս. բո՛ւնբ, բո՛ւնբ-ս, եւայլն:

27. Երկրորդ հոլովման առջինէն տարբերութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի, միայն եզակի սեռականին եւ տրականին մէջն է: Բայց ասոնցմէ շատերն առաջին հոլովման պէս ալ կրնան հոլովիլ. այսպէս կ'ըսուի՝ երկու ձամ մէջ. Իր շահն համար Աբե՛ն լոյսը:

28. ԵՐՐՈՐԴ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆ

Եզակի.	Յոգնակի.
Ո՛ւղ. Հայ. Օր.	Օրեր.
Սե՛ռ. Տր. Օր-ւան.	Օրեր-ու.
Բա՛յա՛ռ. Օր-ւընէ.	Օրեր-է.
Գո՛րծի՛ւ. Օր-ով.	Օրեր-ով:

29. Երրորդ հոլովման տակ կ'երթան ժամանակ ցուցընող անուանները:

Առտն, առտնուան,	Յորեկ, ըեկուան,
Ժամանակ, կուան,	Գիշեր, րուան,
Տարի, տարուան,	Քառորդ, դուան **.
Ամիս, ամսուան,	Անգամ, գամուան.
Շաբաթ, շաբթուան.	Հիմայ, Հիմակ, մակուան.
Առաւտ, տուան.	Յառաջ, ջուան.
Իրիկուն, կուան.	Հերու, րուան. (անցած տարի.)
Եամնք, քուան.	Երեկ, ըեկուան.
Կէսօր, ըուան*.	Վաղը, վաղուան.
Ամառ, ռուան.	Օրհարսակ, կուան. (գրբր. օր
Ձմեռ, ռուան.	հասարակ. ռմկ. օղարսակ:)

Կը գրուի նաեւ ֆիշեր–ան. ամբոխ, առանց դիմ։

* *Կէս–օրին յոբնակին կ'ըլլայ ըստ կանոնի՝ կէս–օրեր։ Բայց զատ է կէս օր, որ երկու բառ է, ու յոբ. կ'ըլլայ կէս օրեր. այսպէս. Կէս–օրերը բան չեն ուսեր. — Կէս օրերը պարապ կ'անցընէ։*

** *Քար–ուղ եթէ ուրիշ բաներու եւ ոչ ժամանակի չորրորդ մասը ցուցընէ (ածկ. դէր բար), առաջին հոլովման տակ կ'երթայ. պարահիմս քար–ուղին չափ։ Քար–ուղին գինը վճարեցի։*

30. *Մահ, թէեւ ժամանակ չի ցուցըներ, կը հոլովի գրաբար ձեւով՝ մահու–ան, մահու–ընէ։*

31. *Ժամանակ ցուցընող անուններէն՝ դուրս կը մնայ ընդ, ընդու–. (տես 26։)*

Այդնպէս դուրս կը մնան քանի մը անուններ ալ՝ որոնք ոճական լեզուին մէջ սովորական չեն, եւ հիմայ գրաբարէ առնուած են. ձմ, մա. ցրտ, բա. բուռ. դէր. վայրկեան, ինչ. ցերեկ, ընդ. ալեհ, ալեհեր. (Հասարակօրէն կ'ըսուեր ցերեկ, ալեհ. տես 43, 44։)

Եարի առնուներս սկսաւ ըսուիլ նաեւ ձմեռան եւ հէգնան։

32. *Երրորդ հոլովման անուններն երբեմն ուրիշ կերպ ալ կը հոլովին. այսպէս. Հինգ օրէ չափ. Ան օրեն եառեր. Ամոյն սկիզբը. Անցած ղեբիւս. Երկու ղեբուկէն։ Ամէն ամիս. Տուր տարի. (ուրիշ դիպուածի մէջ չ'ըսուիր տուր.) Ան անցաման. Քանի մը տրիկէն։*

33. ՉՈՐՐՈՐԴ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆ

Եզակի.	*Յոգնակի.*
Ո–ղ. Հայր. Տէրութիւն.	*Տէրութիւններ.*
Սե. Տր. Տէրութ–եան.	*Տէրութիւններ–ու.*
Բ–յ–ա–ւ. Տէրութ–ենէ.	*Տէրութիւններ–է.*
Գ–ր–ի–ւ. Տէրութ–եամբ.	*Տէրութիւններ–ով։*

Չորրորդ հոլովման տակ կ'երթան ամէն ա–ընէ–ա վերջաւորեալներն, եւ քանի մ'ուրիշ անուններ ալ՝ որոնց հոլովները քիչ քիչ զարտուղութիւններ ունին։

Ծանրութիւն, թ եան.	*Կոթ, անուս, նման.*
Բարութիւն, թ եան.	*Խաւարուս, բման.*
Չորութիւն, թ եան.	*Անուն, անուան.*
Ծնունդ, նդեան.	*Երիկ, երկան, կանէ.*
Ժողովուրդ, վրդեան.	*Կնիկ, կնկան, կանէ.*

Աղբիւկ, ջկան, կանէ.	Տուն, տան, տընէ.
Լեռ, լեռան, լեռնէ.	Շուն, շան, շընէ.
Դուռ, դռան, դռնէ.	Ձուկ, ձկան, ձրկէ։

34. Առեն մը ՝ր-ին վերջաւորեալներուն եզ. գործիականը ընդհ. ալ կ'ըլլար, որ հիմայ չեզրուիր. ջրո-ընդհ. ընդհ-ո-ընդհ. իսկ յոքնակին շատ անգամ կը հոլովի՝ ջրո-ընդհ-ո՛, ջրո-ընդհ-ոց, եւայլն. (տես վերը 42։)

35. Լեռ ու դուռ միավանկ անուններըը յոքնակիի մէջ ն մ'ալ կ'առնեյրնեն. լեռներ. դռներ. (տես վերը 42։)

36. Չորրորդ հոլովման անուններէն ոմանք երբեմն Ա հոլովման պէս ալ կը բանին, մանաւանդ գործիականի մէջ. այսպէս կ'ըսուի՝ ունո-ամբ կամ ունո-նով. տո՛ր կամ տընով. ձնէն կամ ձնկի վրայ. ուրէն կամ ուրկէ։

Ձորս կանոնաւոր հոլովմանց էական տարբերութիւնները հետեւեալ տախտակիս մէջ կը տեսնուի.

	Եզակի.				Յոքնակի.
	Ա. հոլ.	Բ. հոլ.	Գ. հոլ.	Դ. հոլ.	ԱՄԲՈՂՋ ՀՈԼՈՎՄ.
Ո-ը.	Հայ.	—	—	—	-եր. (-ներ.)
Սե՛.	Տը.	-ի.	-ու.	-ան.	-երու.
Բաց՝ո՛.	-է.	-է.	-ուընէ.	-նէ.	-երէ.
Գ՝ործէ՛.	-ով.	-ով.	-ով.	-ամբ.	-երով։

---

§. 2. Ձկականն հոլովմունք։

37. Ձկականն կամ Զարտուղի կ'ըսուին այն հոլովմունքն որ կանոնաւոր հոլովմանց ընդհանուր կանոնէն դուրս են. զորօրինակ՝ եղբայր կը հոլովի եղբօր, եղբօրմէ. (եւ ոչ եղբայրէ։)

38. Ասոնցմէ ոմանք՝ որ կանոնաւորներէն քիչ կը տարբերին, կը կոչուին կիս զարտուղի. իսկ բոլորովին տարբերածները՝ Բոլոր զարտուղի։

Ա· ԿԷՍ ՋԱՐՏՈՒՂԻՔ

39· Անուններէն շատերը գրաբարի նման ալ կրճ-նան հոլովիլ։

40· — Ա· Ի վերջաւորեալ բազմավանկ անուն-ներուն եզակին այսպէս կը հոլովի։

Ո· Հ·	Հոգի·	Որդի·	Գինի·	Թշնամի·
Ս· Տ·	Հոգւոյ·	Որդւոյ·	Գինւոյ·	Թշնամւոյ·
Բց·	Հոգիէ·	Որդիէ·	Գինիէ·	Թշնամիէ·
Գրձ·	Հոգւով·	Որդւով·	Գինւով·	Թշնամւով·

Այսպէս ալ՝ Բոբի, Բոբւոյ· Ջենգանի, Նոյ· Քօֆի, Թոյ· Յիրինի, Նոյ· Քեղջի, Ցոյ· Ըրճոյ· Ըրճնոյ· Ըրճեղի· Տեղջի։ — Ցոքնակին տես վարը 53։

> Աւոր հակառակ սովորութիւն եղած է հոլովել՝ գլխաւորաբար օտար անունները· Թիվոլիէ· Ռիմինիէ· Էֆէնտի-վ· Նոյնպէս Հայկէ պէս, (լաւ եւս՝ Հայկըւոյ·) յոգնակիէ· եզակի-վ (Բայց մեծ սխալ է գրել Թիվոլիի· Ռոչէլիի։

41· — Բ· Եզակի ու յոքնակի Հայցականին սկիզբը կ'եւելցուի ը գիրը (որ նախդիր կ'ըսուի,) մանաւանդ ուր որ ուղղականի հետ շփոթելու վախ ըլլայ· — (ա-սիկա սովորաբար յատուկ անուանց ու դերանուանց Հայցական է։) Զորօրինակ· Մեր բանակին ընչաքն յրուեց։

42· — Գ· Անուանց եզակի ուղղականին վրայ + մ'աւելցնելով կ'ըլլայ յոքնակի ուղղական եւ Հայցա-կան· — որոնց սեռականն ու տրականը կը կազմուի -ց, -ց, -ց, -ց, -ն, մանրիկներով (որ միայն վար-ժութեամբ կը սորվուի·) — իսկ բացառականն ու գոր-ծիականը կը շինուին՝ նոյն սեռականին վրայ ֆ եւ մվ աւելցնելով։ Եւ այս է Դերանուանական հոլովում՝։

Ո· Հ·	Հայ-ը·	Ցոյն-ը·	Ծառայ-ը·	
Ս· Տ·	Հայ-ոց·	Ցոյն-ոց·	Ծառայ-ից·	
Բց·	Հայոց-մէ·	Ցոյնաց-մէ·	Ծառայից-մէ·	
Գրձ·	Հայոց-մով·	Ցոյնաց-մով·	(Ծառաներով *·)	

Նոյնպէս Ցեղյ+, ցեղոց կամ ցղ+, ցղց, ցղցմէ, ցղց-մով· — պահ+, պահոց· — գրք+, գրքոց· եւայլն։ Աւելի գործածականներն են Գ հոլովման անուններըը,

եւ մանաւանդ ո՞րի՛ն վերջաւորեալները. ինչպէս. պէրո՛րի՛ն, ընե՛ն, գրե՛. ընե՛մք. — պէ՛ղո՛ն, ղմանց, գրե՛. մա՛ք. եւայլն:

* Բայց մի՛ա դնելու բան է որ՝ այս տեսակ հոլովմանց յոգ. բացառականն ու գործիականը սովորաբար անձ ցուցնող անուանց վրայ կը բանի. ուսում չ'ըսուիր էրեցո՛վ, պէրո՛րի՛ն՝ց՛ով, ֆռնյո՛ն՝ց՛ով, ֆռնյո՛ն՝ց՛ով. այլ ֆռնյէրե՛, ֆռնյէրո՛վ, եւայլն: (Ասոնց մէկը գրուէր նաեւ ո՛ր պէ՛ն՝ց՛ով, կամ ո՛ւմ. ո՛ր պէ՛ն՝ց՛ով:) Եւ ընդհանրապէս երկայն բառերու -ց՛ով, -ց՛ո՛վ վերջաւորութիւնները խորթ համարելի են. էրէպո՛ո՛ր՝ց՛ով. Ռոֆո՛ո՛ր՝ց՛ո՛վ:

Կամ զուտ գրաբար ձեւով՝ Լերինք, լերանց*, (լեռներէ, լեռներով.) Դրունք, դրանց, (դռներէ, դռներով.) կողմանք, կողմանց, (կողմերէ, կողմերով:)

* Վերը տեսանք (33) լո՛ռ, լո՛ռն, լո՛ռնէ. գո՛ռ, գո՛ռն՝ ռայով, հոս կը տեսնենք ըէով՝ լերինէ, լերանց. գրունէ, գրանց. — այս տարբերութեանս պատճառը հետեւեալն է:

Գրաբարի կանոնը կը պահանջէ որ նուէ յառաջ պատահած ը գիրը ռայի փոխուի. անոր համար չ'ըսուիր գո՛ռէ, լո՛ռն, այլ գո՛ռռն, լո՛ռռն. իսկ երբ ը գիրը քովէն վերայ՝ կը դառնայ կ'ըլլայ ը: Սակայն արդի լեզուին մէջ այս կանոնս չըլլալով՝ անհարիր կը գրուի ու կը հնչուի՝ լո՛ռ, լո՛ռն, լո՛ռնէ. գո՛ռ, գո՛ռն: Բայց եթէ գրաբարի ձեւով ուզենք գործածել, նոյն կանոնով կը գրենք՝ լերինէ, լերանց, լեռնէն. գո՛ռռն, գրունէ, գռնոցան: Նոյնպէս ալ աշխարհարար՝ ո՛ռռ, ո՛ռռն. յո՛ռ, յո՛ռռն. գրաբար՝ ո՛ռռնէ, ո՛ռռնոց, յռնէ, եւայլն:

43. — Գ. Ք վերջաւորած գոյականներն երկու կերպ կրնան հոլովիլ. — 1. Մէյ մը գրաբարի պէս. եւ այն ատեն իրօք յոքնակի կը համարուին, ու վերը (42) դրածներնուս համեմատ կը հոլովին. ֆռրձ՛, ֆռրձո՛ց. ֆէր՛, ֆէրո՛ց. յէռ՛, յէռո՛ց. ոռ՛, ոռէ՛ց. ուշ՛, ուշո՛ց. ղէն՛, ղէնո՛ց. ֆռրձէ՛, ֆռրձէ՛ց. ֆէպռո՛ռ՛, ֆէպռո՛ռ՛ց, եւայլն: — 2. Մէյ մ'ալ հասարակ կանոնով, եւ այն ատեն եզակի կը համարուին. ֆռրձ՛, ֆռրձէ՛. ֆէր՛է. յէռ՛է. ոռ՛է. ուշ՛է. ղէն՛է. ֆէպռո՛ռ՛է. քէր՛է. յոքնակի՝ ֆռրձ՛եր՝ ֆէր՛եր՝ յէռ՛եր՝ ղէն՛եր՝ քէր՛եր, եւայլն:

44. Կան + վերջաւորեալներ ալ որ գրաբարի կերպ չեն հոլովիլ. ինչպէս՝ պո՛ռռն՛, հոբ՛ին՛, աշռո՛ն՛,

ցոյց+, ՝ներս-ում+, պատ-ում+, բան-ում+. եւ ընդհանրապէս ամէն անուն որ գրաբար չէ: (Վասնզի արդի լեզուին մէկ յատկութիւնն է + վերջով եզակի բառեր կազմել. ինչպէս հոս յիշուածներըն:)

45. Ք վերջաւորեալներուն վրայ տուած կանոնիս չ'իմացուիր անոնց վրայ որոնց ծայրի + դիրն իրենց արմատական է ու չի զատուիր. ինչպէս +ալ+, ըս+, ընէ+, ուտ+, եւայլն: — Այս + դիրը միշտ արմատական է՝ երբ իրմէ յառաջ ա, ե, ո ձայնաւորներն ըլլան:

46. Քանի մ'անուն յոքնակի ձեւով բայց եզակի նշանակութեամբ կը բանեցուի. Այս տեղացւոյն տիւցուհին: տարօր: մայր. կամր. ալբ: Յիսուս: ոսկ: յանցանօր: Այս Յիսուս գրեցի. այն ընդունց. նոյն գրոց մէջ. եւ մանաւանդ տեղու դի բառերը. (տես եւ 288:)

‖ Տեղը, տեղր+ շատ հնուց (ի դարէն) սկսած է եզ. նշանակութեամբ գործածուելու. ի մէկ տեղը: (ԺԲ. դար:)

47. Անուններէն ոմանք միայն յոքնակի հոլովման մէջ կը գտուին:

48. — Ա. Կոյր ու տեղ յոքն. ուղղական կ'ըլլան կոյրանե+, տեղանե+: Ոչխար, յոք. ոչխրան+: Ձի, յոք. ձիեր+, ձիերց. Թէպէտ կ'ըսուի նաեւ ձիերնէր, ոչխրներ, ձիեր: Կը գտնուի նաեւ ջեր, (առ. ձին.) յոք. ուղղ. ջիրանե+:

‖ Կայ հին գրաբար ալ քանի մը տեղ՝ յոք. ձիեր. իշեր. խոյեր:

Ոմանք կը գործածէն կրկին յոքնակի. կոյրաներնէր. տեղաներնէր: — Իսկ տեղ բառը կանոնաւոր հոլովմանէ զատ հոլովում մ'ալ ունի:

Եզ. Տեղ.	Յ+. Տեղեր, տեղիք, տեղանք.
Տեղի, տեղւոյ, տեղաց.	Տեղերու, տեղեաց, տեղաց.
Տեղէ, տեղայ.	Տեղերէ, տեղայ, տեղանքէ.
Տեղով, տեղեաւ.	Տեղերով, տեղեօք, տեղօք, տեղանքով:

49. — Բ. Եղբայր, հայր, ինիկ, տեր, շուն բառերուն յոքնակին կ'ըլլայ երբեմն՝ եղբարք+, հարք+ կամ հարտ+, ինկունք+, տիրայրք+, շնայրք+. սեռական՝ հարց+, ինկանց, ինկանցն, ինկանցմով. զորոնք տես գարձեալ բուն զարտուղիներուն մէջ (55,56): Բայրք+ յոքնակի բառն անհոլով կը մնայ. (քիչ տեղ կ'ըսուի՝ բայրքէն, բայրքէնէ:)

‖ Տես գրաբար՝ հանէ. -ոյր-ոյ. է-ր-ոյ. -ր-ոյ։

50. — Գ. Մ-ը-դ բառին յոքնակին կ'ըլլայ ե-գակի ձայնով՝ մ-դ-էի, մ-դ-ւան, մ-դ-ւանէ, մ-դ-ւոյ, կամ դարձեալ կրկին յոքնակի մ-դ-էիներ, նէր-, եւայլն։ Իսկ բուն կանոնաւորը մ-դ-եր շատ քիչ կը գործածուի։

51. — Դ. Մարմնոյ միավանկ զոյգ անդամնե-բուն անուններըը յոքնակիի մէջ -ուներ կ'ըլլան, այսպէս

Եղ. Շնորհ. Ցոյց.	ձեռուըներ.
Ոտք.	ոտուըներ.
Մատ.	մատուըներ.
Աչք.	աչուըներ.
Ցօնք.	յօնքուըներ, (ընքուիներ.)
Ծունկ.	ծնկուըներ.

52. Թայց ասոնք եթէ ուրիշ նշանակութեամբ գործածուին, ըստ հասարակ կանոնի (17) կ'ըլլան. այսպէս Ջրին -էրը. Ւայս գրքին ամէն չ-ոյերը. (օրինակներըը.) Ոտանաւորի մը -ոյերը. ճաղին մ-եր-ը. Եղէգան թ-իերը։

‖ Հին առներըը տեսակ մը յոքնակի կար -ւ վերջաւորութեամբ -ըւ-ի. -ոյ-ւ. յ-ոյ-ւ. է-ր-ւ. (իրեր.) սեռական՝ -ոյ-ընէ։ Հիմայ նոյն յոքնակին կրկին յոքնականացեալ՝ եղած է -ուներ։ Իսկ -ւ մնացեալին ածանց չլինելու ձեացած է, ինչպէս՝ չ-ոյ-ը. ը-ոյ-ի. ե-ւայլն։

53. Վերջապէս Ա հոլովման անուններէն ոմանց սեռականը գրաբար ձեւով կ'ըլլայ եզ. -ոյ, եւ յոք. -ոց. ինչպէս մ-դ-ին, մ-դ-ոյ, -ոց. — գ-ե-ա, գ-ե-ոյ, -ոց. — լ-ո-ին, լ-ո-ոյ. — լ-ոյ-, լ-ո-ոյ։ Ոմանց ալ յոք. գործիականը է- կամ օ- կամ -վ. ինչպէս ձ-ե-է-, ծ-ա-ք-ով. -ը-ք-է-, ա-զ-ո-ք-ով. գ-ը-օ-, մ-ը-ղ-ով. ֆ-ե-ր-վ-, փ-ե-ա-ր-ն-ե-ր-ով, եւայլն։ Ի վերջաւորեալ բազմավանկներըն (տես 40.) յոք. կ'ըլլայ է-, ե-ոց, ե-օ-. կամ է-, -ոց, -ով. ինչպէս ը-ն-ձ-ո-է-, ը-ն-ձ-ո-ե-ոց, գ-ե-օ-. -ր-ը-է-, -ր-ը-ո-ց, գ-ո-վ։

Իսկ ուրիշ գրաբարի կերպ գործածուած ամէն հոլովներն ըստ պատշաճի գիտնալու համար բուն գրաբար հոլովմունքները միտք առնելու է։

Բ. ԲՈՒՆ ԶԱՐՏՈՒՂԻՔ

54. *Գլխաւորաբար երկու տեսակ բուն զարտուղի հոլովումի կայ, երկուքն ալ դերանունական կերպով.*

55. Ա. *որուն սեռականը կ'ըլլայ -ոջ:*

Ո. Հ.	Հայր.	Մայր.	Եղբայր.
Ս. Տ.	Հօր.	Մօր.	Եղբօր.
Բց.	Հօրմէ.	Մօրմէ.	Եղբօրմէ.
Գրթ.	Հօրմով. (Հայրով, էրբէր. Հարբ.)	Մօրմով. (մայրով, էրբէր. մարբ.)	Եղբօրմով, (եղբայրով, էրբէր. եղբարբ.)

Առնոց յաքնակին կանոնաւոր է, հայրեր, մայրեր, եղբայրներ. բայց գրաբարէ ալ առնելով կ'ըսուի նաեւ հըր, հրոց. մր. եղբր, բրոց, բրոջմէ, եւայլն:

56. Բ. *որուն սեռականն -ոջ կ'ըլլայ:*

Ո. Հ.	Տէր.	Քոյր.	Կին.
Ս. Տ.	Տիրոջ*.	Քրոջ.	Կնոջ.
Բց.	Տիրոջմէ.	Քրոջմէ.	Կնոջմէ.
Գրթ.	Տիրոջմով.**	Քրոջմով.	Կնոջմով:

*Յաքնակին կանոնաւոր է, տէրեր, տոյրեր, բայց գրաբարէ ալ առնելով կ'ըսուի նաեւ տէրք, տէրանց. կանայք, կանանց, կանանցմէ: Այսպէս նաեւ Այր*** բառին յաքնակին, արք, արանց, արանցմէ: Նոյնպէս պարտ բառին յաքն. կը դործածուի շատ անգամ պարտայք: — Տալ, առնել, երբեմն նաեւ ընդել բառերն եզակիի մէջ առնոց պէս կը հոլովին տուլոջ, առնելոջմէ, ընդելոջ:*

57. * *Տէր բառը, երբ որ Աստուծոյ համար առնուի, հաւարակօրէն կը հոլովի Տիրոջ, Տիրոջմէ, Տիրոջմով:*

58. ** *Ա կերպ հոլովմանց գործիականը շատ չի բանեցուիր, այլ կ'ըսուի Տէրով հէտ, հօրը հետ. եղբօրց հետ, կանանց հետ, եւ այլն: (423, 424:)*

59. *** *Այր բառին եզակին չի հոլովիր, բայց պէտք եղած առնեն, եթէ ած. ֆօճա կը նշանակէ, էրկի բառէն առնելով կը հոլովի էրկան, էրկանէ. իսկ եթէ ած. էր, էրէթ կը նշանակէ, կը հոլովի էրկի հարդա-, էրկի հարդէ:*

60. *Օր անուանը դրաբարի նման զարտուղի հոլով մ'ալ ունի.*

Եզ.	Օր.	Աւուր.	Օրէ.	Օրով.
Յն.	Աւուրք.	Աւուրց.	Օրերէ.	Օրերով:

61. Ա-ո-ո-ա-ձ անուանն եզակին այսպէս կը հո-լովի. Ա-ո-ո-ա-ձ, ՚Ա-ո-ո-ա-ձ, Ա-ո-ո-ա-ձ-ոյ, Ա-ո-ո-ա-ձ-ո՛վ, Ա-ո-ո-ա-ձ-ո՛վ կամ -ձ-ո՛վ: Իսկ յոգնակին, եթէ պէտք ըլլայ, կանոնաւոր է. ա-ո-ո-ա-ձ-ներ, ներ-ո, կամ դար-ձեալ ա-ո-ո-ա-ձ-ս, ա-ո-ո-ա-ձ-ոց:

62. Կայ-ր անկանոն հոլովումմ մ՚ունի. կայ-ր, կայ-րմ, կայ-ր-ոց:

‖ Ուրդի լեզուին հնութեանցը կը վերաբերին քանի մը կերպ հոլովներ ու յոգնակիներ, որոնք, թէեւ հիմակ անսովոր, նոր լեզուին կանոնաւոր եւ անկա-նոն հոլովմանցն հիմն են, եւ որոնց դարձեալ հիմը հին դրաբարին մէջն է:

Եզ. սեռ. եւ տր. --ղ. — ո-ր-ը. (դրաբար՝ միոջ. կնոջ:)

Եզ. սեռ. --ո-. — ա-ն-ո (փխկ. ա-ն-ո-յ.) այսինքն ա-ն-ն-ա-ց. (տես 26 ‖ ծան:)

Եզ. բց-ո--ք. —է ֆ-ո-ք. է ո-ր-ո-ք. (դրաբար՝ ի միոջէ. ի սեղոջէ:)

Մեր արդի Գ հոլովման պէս են ի՛ր դարու բացա-ռականներ՝ Ց-ո-ք-ե-ք (դրբր. յա-ա-ջ-ն-ի.) է վազ-ո-ի-ն-ե, (նոր ձեւը՝ վազ-ո-ք-ե) այսինքն՝ ա-ա-ո-ւ-ը-ք-ե: Նոյնպէս սովորական էր հիմակուան ձեւով ըսել Կ-ն-ի, ի-ո-ն՝ (փխկ. կին, կնոջ:)

Եզ. ներգոյ. --ո-ի, --ո-. — ի ժամանակ-ո-ի. Աղե-քսանդր-ո-ի՝ (այսինքն՝ յԱղեքսանդրիա). որ հիմայ գաւառական լեզուի կանոնաւոր ներգոյականն է. բայց հիմը հին դրաբարին մէջն է:

Ցոքն. ուղղ. եւ հյց. 1. --ա-ք. պ-ր-ա-ն-ք. ո-ո-ւ-ր-ա-ն-ք. սուլթաններ. սեռ. պ-ր-ա-ն-ց. (դրբր. աղախնայք. նայց:)

2. --ո-ք. — Ց-ո-ի--ո-ք. յ-ա-ք-ո-ք. ա-ն-ք-մ--ո-ք. (դրբր. երիցուներ. ճրագուներ:)

3. --ո-ք. — Մ-ր-ի-ո-ք. մերդեր, պատուղներ. մ-ր-ի-ն-ց, է ծ-ո-ո-ն-ց:

4. -ն-ի եւ -ո-ի. — Օ-ք-ի, օժիտներ. Ֆ--ո-ի-ի, Փ-ո-ա-ն-կ-ներ. պ-ա-ճ-ո-ի-ն, պատճառներն. սեռ. Ֆ--ո-ի-ն-ց. օ-ք-ո-ց-ն. որ հիմայ առացականի միայն պահուած է. մ-ր-ո-ց-ի, ամրոցներ. ք-ե-ի-ն, (այսինքն զբաբանան.) (դրբր. նամականի. կանանի. երիցանի. դլխանի:)

5. --ո-. — Ա-ւց ե-ր-ո-ն ո-ո-ւ-ի-ն. (երակներըը կ՚ուզին.) պ-ո-ւ է. մեծ ծ-ո-ւ-ս եղաւ. որ հիմայ ալ քիչ տեղ կը բանի. (դրաբար՝ շատ ցանցառ.)

6. -ր-ո-ի. — Դ-ի-ղ-ո-ի, դեղեր. (հիմայ կայ գաւա-ռական՝ ֆ-ի-ղ-ո-ի, դեղեր.)

7. -ե-ր-ի. կրկին յոգնակի — Գ-ի-ղ-ե-ր-ի, դեղեր. (հիմայ գաւառական՝ ֆ-ի-ո-ե-ր-ի, ճիտեր, վզեր:)

8. -ե-ր-ա-ի, օ-ր-ի. — Դ-ի-ղ-ե-ր-ա-ի. ֆ-ի-ղ-օ-ր-ի. (հիմայ ալ կը գրենք՝ դ-ի-ղ-ե-ր-ա-ի. վ-ո-ւ-ր-ա-ի. ֆ-ի-ւ-ղ-օ-ր-ի. — դրբր. արտորայք. վանորայք:)

Ցեա գարձեալ յոքն. -էր, -ին, -ն, -է, -ք. (26, 48, 49, 51։)

Ցոքն. սեռ. -էց. — Ցեա գ-ուէց, (տարիներէ եաքը.) ի-ուէց ժամն. է քա-ղ-ենէց կամ է քա-ղ-ենէն. չընէց կամ ընէց, չընէքին. (գրբր. կանոնաւոր հոլովմամբ տարեաց. կարեաց, եւայլն։)

Ցոքն. սեռ. -ոց. — Մ-ուրկ-ոց. Հ-ո-մ-ոց. -ուրկ-ոց. օր-ոց. որ գրաբարի հակառակ եւ արդի լեզուին անսովոր են։ Ի գարէն սովորական էր գ-ուղ-ոց, գ-ուղ-ի հոլովումը, (որուն սկիզբը կ'ելլէ մինչեւ Ե դար՝ թէեւ շատ ցանցառ։)

Ցոքն. հյց. -ի. — Զ-ուղ-ի. ղ-ընկ-ի։ Ի սկզբանէ հին առեններէ ի վեր կար բնաւանական լեզուի մէջ աս + վերջով յոք. հայցականը։ Ընդիր ժամանակներէն՝ Զ-ինչ-ի օրհորդին։ Զ եւ Ի գարերու մէջ շատ աւելի յաճախ. ղ-ո-ո-ո-ո-ի. զ-ընկ-ի. չ-ի-ն-ի-ե-ն-ն. Ազգ-ի առնել։

Ցոքն. գործ. -ածի. — Հ-ն-ա-ծի. հնաոճով։

Կան շատ մը հոլովներ ալ որ հին գրաբարի անծանօթ եւ հիմայ խափանեալ են, ինչպէս գ-ուղ-ի. ը-ք-ի-ի. է-ր-ոյ, (իրի.) ա-ր-վ. ձ-ի-ի. յ-մ-ա-ն, ա-մ-ա-ն. (գաւառականի՝ յ-մ-ա-ն-ի.) եւ յոքն. գ-ո-ք-ի. (գրբր. տարեօք.) ք-ա-ր-ի-ն-ի-ք. օ-ր-ն-ա-ի-ն-ի-ք. ք-ա-ր-ի-ն-ի-ե-ր-ոյ։

---

§. 3. Նախդիր. — Անձնախդիր հոլովներ։

63. Նախագիտելիք։ — Գրաբար Հայերէն լեզուի մէջ քանի մը գրեր կան, որ անուանէ մը յառաջ կը դրուին ու այլեւայլ հոլովներ կը շինեն. եւ կը կոչուին Նախդիր։

64. Գլխաւոր նախդիրներն են ը, է, յ։ — Ի եւ յ միեւնոյն նախդիրն է. է բաղաձայնէ յառաջ կը դրուի, իսկ յ ձայնաւորէ յառաջ։

1. Զ Հայցական կը շինէ. — Զ-Թ-շնամին Հալածել. (տես վերը 41.) Գիտեմ զքեզ ով ես։

2. Ի եւ յ տրական կը շինէ. — Ի տուն գալ. յանապատ երթալ։

3. Ի եւ յ բացառական կը շինէ. — Ի սկզբանէ գիտէի զձեզ. դարձաւ յանապատէ։

4. Ի եւ յ ներգոյական կը շինէ. — Ի ճանապարհի մնալ. Ծնաւ է Բեթղեհէմ. յերուսաղէմ բնակել։ — Ներգոյականը գրաբար հոլով մըն է որ կը ցուցընէ մէջ. է պատկերի. (պատկերի մէջ։)

65. Արդի լեզուին մէջ նախդիրները բոլորովին

դուրս ինկած են. այսպէս կ՚ըսենք՝ Թշնամին հալածել. տուն գալ. անապատ երթալ. անապատէն դարձաւ. Երուսաղէմ բնակիլ: Նոյնպէս՝ գալ՝ Քուն ըլլալ. (գրբ. է քուն.) դուրս յարձակիլ. (է դուրս.) մեր վրայ. (է մեր վերայ.) եւայլն:

‖ *Նոր լեզուին մէջ նախդիրներուն է սպառ վերնալը հազիւ քանի մը հարիւր տարի է: Միայն քանի մը բանի մէջ ծագած է նախդիր. Երեսն է վեր. վրէն է վար. ձմեռն է բուն. մեկը ընկ. եւայլն:*

66. *Մենք հոս Անձնախդիր հոլով կը կոչենք այն հոլովները՝ որ գրաբարի նախդիրը թողուցած են: Առանց մեծ մասը, առանց նախդրի ըլլալուն, ոմանք ճիշդ ուղղականի կը նմանին եւ չեն ուղղական, ոմանք ալ տրականի, եւ տրական չեն:*

Արդ՝ 1. Անձնախդիր է հայցական հոլովը եւ ուղղականի ձեւով՝ քանի որ ը գիրը չունի. (տես 41.) — Սա ֆէյթը կարդա. (էֆ-պը.) Սամիսսոնի ա-ը-ըները փորեցին. (Հեռընբէյնի):

2. Անձնախդիր տրական, ուղղականի ձեւով. — Բռնեսուրի յե-ւ ինկայ. (ելինի.) Մեր վրան հրաւիրեցինք. (ընտըր.) Փութիլ հասանք:

3. Անձնախդիր ներգոյական, ուղղականի ձեւով. — Եղբայրս Ցո-նո-ւոռ մնաց. (Ր-ո-ֆ-ըն-ուռ.) Դուք ո՞ւ տեղը նստեցիք. (ը- նէրտե:)

4. Անձնախդիր ներգոյական, տրականի ձեւով. — Ատենին չհասաւ. (ֆ-էն-ըն-ու.) Տղայ-ո-ըն-ուն՝ դժուարաւ կը սորվի. (ը-ֆ-ը-ը-ը-տ-ու):

5. Անձնախդիր բացառական տրականի ձեւով. — Շէ-ո-ըն-ը-ուն՝ լեզուն կապուեցաւ. (գրբ. ի շփոթեցան. շ-ը-ը-ը-ը-ուն.) Գրոց խօսիլ. (գրբ. ի գրոց. է-ը-ու-ուն:)

Հասարակ բացառականը միշտ աննախդիր է արդի լեզուին մէջ:

Այս հոլովներուս դործածութիւնն աւելի մանրամասն կը տեսնենք Ե մասին մէջ:

67. *Կայ կոչական բսուած հոլով մ՚ալ, որ նոյնպէս ճիշդ ուղղականի կը նմանի. եւ անուն մը կոչելով (կամ իրեն կանչելով) կ՚անուանէ. ինչպէս. Ո՛ը-*

գե՜ղ, Աստուծմէ վախցիր: Ձիս մարիկ ըրէք (-վ) Ամե-նայն։ — Կոչականն անվախգիր հոլով չէ. միայն թէ սորվողն ազէկ միտք առնելու է որ ուղղական չկարծէ:

---

§. 4. Կորուստամայն եւ փոփոխմամայ հոդովմունք:

68. Հայերէն լեզուի մէջ շատ բառեր կան, ո-րոնց վերջին ձայնաւոր գիրը կը կորսուի կամ կը փո-խուի, — երբ նոյն բառին վրայ ամբողջ վանկ մը աւե-լնայ: Այսպէս կ'ըսենք բերա՜ն, սեռ. բեր-նի. (եւ ոչ բերանի.) գլո՜խ, գլ-խո՜ւ, գլ-խո՜վ. (եւ ոչ գլուխո՜ւ.) ա՜եր, ա՜իրոյ, ա՜իրով. (եւ ոչ ա՜երվ:)

69. — Ա. Հոլովելու առեն կորսուող ձայնաւոր-ներն են՝ ա, ի, ո՜:

Ա.	Ի.
Քաղա՜ք, քաղ-քի.	Երկի՜ր, երկ-րի.
Բերա՜ն, բեր-նի.	Գետի՜ն, գետ-նի.
Պատա՜ռ, պատ-ռոյ.	Գի՜ծ, գ-ծի.
Շաբա՜թ, շաբ-թուան.	Քի՜թ, ք-թի.
Զաւա՜կ, զաւ-կի.	Կաղի՜ն, կաղ-նի.
Ոչխա՜ր, ոչխ-րի.	Դաւի՜թ, Դաւ-թի.
Տախտա՜կ, տախտակի՜*.	Սի՜րտ, ս-րտի.
Կռնա՜կ, կռնակի՜.	Մոխի՜ր, մոխ-րի.
Սա՜կ, սակի՜.	Գի՜ր, գ-րի, գ-րոյ.
Աղքա՜տ, աղքատի՜.	Գիրքի՜, գ-րքի, գ-րոյ.
Տղա՜յ, տղ-ու.	Մի՜ս, մ-սի, մ-սոյ.
Ձամբա՜յ, ձամբ-ու.	Մարմի՜ն, մարմ-նի, -նոյ.
Փեսա՜յ, փես-ի.	Անկողի՜ն, ողջ-նի, -նոյ.
Աստուա՜ծ, տու-ծոյ.	Ամի՜ս, ամ-սոյ, ամ-սուան.

Ո՜.	
Օգո՜ստ, օգ-ստի.	Անաստո՜ւն, աս-նոյ.
Հարո՜ստ, ր-ստի.	Ձո՜կ, ձ-կան.
Ջո՜ր, ջ-րի, ջ-րոյ.	Մո՜կ, մ-կան.
Թո՜ղթ, թ-ղթի.	Դո՜ւռ, դ-ռան.
Պատո՜ղ, պա-ղոյ.	Փո՜ւռ, փ-ռան.
Ս՜ուրբ, ս-րբոյ.	Ուսո՜ւմ, ուս-մանն.
Կերակո՜ւր, բակ-րոյ.	Ժողովո՜ւրդ, ժողովրդեան.

* Ուր որ ձայնաւոր գիրը կրճատուելով՝ ձայնի խտութիւն կը պատահի, այն տեղ ը գրի հնչում մը կ'ենթադրուի — հասարակօրէն այն կորսուած գրին տեղ. ՝ր-դ-ր-ը-ւ-ե. -ը-ը-ւ. — դ-ո-ը-ն-ը. ց-ո-ն-ը-ն-ը. ֆ-ւ-ե-ն-ը:

70. Քիչ անգամ կը գտնուի նաեւ ո, ե կորսուած. — Թ-ղ-ն-ե-ա. ն-ե-ե-, ն-ո-ա. Հ-ո-ո-ՙ, Հ-ո-ո-ՙ, Հ-ո-ո-ն-ե-ր. Բ-ր-ե-ղ, Բ-ր-ո-ղ:

71. — Բ. Հոլովելու ատեն փոխուող ձայնաւորներն են՝ ե, ե-, է-, ՙ.

ե կ'ըլլայ է.	ՙ կ'ըլլայ ո-.
է- կ'ըլլայ ե.	է- կ'ըլլայ ո-.

Է- միակ այն ատեն ո-ի կը փոխուի, երբ ինք բառին վերջին գիրն ըլլայ. իսկ ՙ միեւնոյն այն ատեն՝ երբ իրմէ ետքը բաղաձայն մ'ունենայ. ինչպէս օրինակներէս կ'երեւայ:

Է — Ի	ԵՒ — Ե
Սէր, սիրոյ.	Վայրկեան, կենի.
Հանդէս, դէսի.	Պատանեակ, նեկի.
Էշ, էշու.	Վառեակ, ռեկի.
ԻՒ — ՈՒ	**ՈՑ — ՈՒ**
Հաշէ-, շո-ւ.	Լոյս, լո-ւսոյ.
Հովէ-, վո-ւ.	Փայթ, փո-ւթոյ.
Պատէ-, տո-ւոյ.	Սառոյց, ռո-ւցի:

Բայերու ել վերջաւորութիւնն ալ է գիրը եչի կը փոխէ. ինչպէս իւր տեղը պիտի տեսնենք. — Նայիլ, նայելու. մ-ր-ի-լ, մ-ր-ե-լ-ո-ւ, մ-ր-ե-լ-ո-ւ-ՙ: Աւսոր հակառակ դէ-, (տե. ցՀն) բառն եչը է դրի կը փոխէ. դի-է. դի-ոյ:

72. Կորուսմամբ հոլովումն աշխարհաբար հայերէնի յատուկ ու բնական է. եւ հասարակօրէն միեւնոյն եզականի մէջ կը պատահի, ինչպէս տեսանք, ֆ-ո-ւ-ի. բ-ե-ր-ի. ո-ւ-ե-ի. ե-ր-ի-ւ, ե-ւ-ոյ-ն: Եւ թէպէտ բոլոր թէ գիրը կը կորսուի կամ կը փոխուի վրան նոր վանկ մ'աւելցած ատեն, սակայն յոքնականի ձեր մասնիկն սակէ բացառութիւն ունի. ուստի չ'ըսուիր ֆ-ո-ւ-ե-ր. բ-ե-ր-ե-ր. ո-ւ-ե-ր-ե-ր, այլ ֆ-ո-ւ-ի-ն-ե-ր. բ-ե-ր-ո-ն-ե-ր. ո-ւ-ի-ն-ե-ր: Բայց դարձեալ կայ կորուսմամբ յոքնակի ալ, մեծաւ

մասամբ միավանկ բառերունը. այսպէս ըբէր. էրէր. էր+էր. մեր. իրմէր. — ձ–ղմէր. +–ղմէր. պ––ըմէր:

73. *Փոփոխմամբ հոլովմանը միայն բուն գրաբար անուանց վրայ եւ գրաբարի ձեւ հոլովելու առեն կ'ըլլայ. ինչպէս. կայր, կ––էր. — վայրկեան, վայրկենի. — կեան+, կենաց. — ուր, ուրոյ. — յայս, յ––ոյ: Որ եթէ աշխարհաբարի ձեւ հոլովիս՝ կ'ըսուի առանց փոփոխման* կեան+է. յայտ+ուրէ. էլլ. ինչպէս առհասարակ եզակի բացառականները: Նոյնպէս յաքն. կայրէր. ––ոյցներ. վայրկեաններ:*

* Շատ քիչ բացառութեամբ. զորօրինակ. ըս–, բզ–. ք––ե. յձ. ք––էր:

Ասկէ կը հետեւի որ՝

74. *Բուն արդի լեզուին բառերն անփոփոխ կը հոլովին, ինչպէս են՝ ոգի. ջեղ. ծեղ. եւայլն:*

Բայց այս կորուստնան են փոփոխմանն բսուած կանոնն ամէն անուանց վրայ չի տարածիր: Ուստի

75. — **1.** *Կան անուններ որ հարկաւ կորուստնամբ կամ փոփոխմամբ են. ինչպէս. ձ–ջոյ. ջլ–ի. գ––ո. Ա–ո––ձ. գղայ. պ–ոի–. նայել. ––ոլվիլ. եւայլն:*

76. — **2.** *Կան անուններ որ ազատ են. կրնայ բսուիլ –ղձ–ոգի եւ –ղձրոգի. –լեարդ եւ –լիւ–ղ. –կանջք եւ –ի–նջք. պ–ոբոեղք եւ պ–ոբոիղք. Մ–վես–ի եւ Մ–վես–ի:*

77. — **3.** *Կան ալ որ երբեք գիր չեն կորնցրներ կամ փոփոխեր. ինչպէս. Տաբգա––. Նամակի. պսակի. Խրա–գի. Հիմն–. ուղղի. — Ա՛յս անփոփոխներուս կարգն են:*

ա. *Ամէն ––ձայնաւորով եզած միավանկները. ձ––. ֆ–յտ. ֆ–ր. գ––գ. յ–յն. բ––ն. եւայլն.*

բ. *Ամէն ի վերջաւորեալ միավանկները. յի. ըի. գի: (Բազմավանկները տես վերը 40:)*

գ. *Ամէն ե, ոյ, ––ւ վերջաւորեալ անունները. մբ–ղբե. բ––ղ. գ–ե–յ. ի––ո––. գ–ը––:*

դ. *Շատ մը օտար բառեր եւ յատուկ անուններ (տես 105.) այսպէս կ'ըսենք. Ս––ուղի կամ Ս––ուղայ. Փ–ր–ը––. Մ–մ–ի–. մ–ի–. յ––ն–ի–:*

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԱՆՈՒՆ ՅՕԴԸ

78. *Յօդ կ'ըսուի այն գիրը կամ մասնիկն որ ա-նուան մը առջեւը դրուելով՝ անոր որոշ նշանակութիւն մը կու տայ եւ անոր ընդհանուր միտքը մասնաւորի կ'ամփոփէ: Զորօրինակ, ընդհանուր միտք մը կ'ունե-նան անուններըը՝ երբ որ ըսեմ առանց յօդի՝ քաղաքներ պտրտեցայ. մարդ տեսայ. պուճախ սորվեցայ. եւ չի-մացուիր թէ ո՛ր քաղաքները եւ ո՛ր արուեստը. կամ կրնայ հակըցուիլ թէ մարդիկ տեսեր եւ արուեստներ սորվեր եմ. բայց իսկոյն մասնաւորի կ'ամփոփուի այս ընդհանուր միտքը՝ երբ յօդով ըսեմ՝ Մարդը տեսայ. արուեստը սորվեցայ. կամ Մարդ մը տեսայ. արուեստ մը սորվեցայ:*

Ա յսպէս կը տեսնես առանց յօդի բառածներ-բուն յօդով բառածներէն տարբերութիւնը. Ջուր խմեցի. — Ջուրը խմեցի. — Ջուր մը խմեցի: Թռչուն բռնել. — Թռչունը բռնել. — Թռչուն մը բռնել:

79. *Երկու տեսակ յօդ կայ. 1. Որոշեալ կամ Որոշիչ յօդ եւ 2. Անորոշ յօդ:*

80. *Յօդերն անուններուն ետքը կը դրուին:*

---

§. 1. Որոշեալ յօդ:

81. *Որոշեալ կամ որոշիչ յօդը կրկին է. ն, որ ձայնաւոր դրով վերջաւորեալ անուններուն վրայ կը դրուի. եւ ը, որ բաղաձայնով վերջաւորեալներուն վրայ. եւ այս ինչ իրը կամ այս ինչ մարդը կը յուցընէ. զորօրինակ. ոչխարն. մատիտն. ձեռն. — մարդը. յետը. հայը. պապեղը:*

82. *Անուն մը յօդ առնելու առեն ձայնաւոր դրով վերջաւորած կը համարուի եթէ անձայն յ դրով լմընայ. ու բաղաձայնով վերջաւորեալ կը համարուի՝ եթէ բաղաձայնի հնչմամբ լմընայ, այսինքն՝ ա-, է- կամ է-: Անոր համար ն յօդով կ'ըսուի պղտն, ճամ-բան, վէրն, յ գիրն ալ դուրս թողլով. (Թէպէտ կը գրուի նաեւ գրաբարի կերպով՝ յ-ա-յն. պղտյն. վէ-յն.*

— տես նաեւ 19։) Իսկ ը յօդով կ'ըլլան՝ ձ-ը-ը. պ-ը-ը. -ը-ը. ք-ը-ը. հ-վ-ը։

Եաքի դարերուս մէջ սկսած է ը յօդը, որ յառաջ թէ ձայնաւորի եւ թէ բաղաձայնի առջեւ անխտիր եւ միօրինակ ն կը գրուէր։

Ասոնց մ'այս որոշեալ յօդով հոլովելու համար քանի մը կանոն միտք առնելու է։

83. — Ա. Ամէն հոլովմանց մէջ գործիական հոլովը երբեք յօդ չ'առնուր։ Ձ'բսուիր՝ Փայտով զարնել. այն ծաղիկներով զարդարել։

84. — Բ. Երրորդ եւ չորրորդ հոլովման եզականերն մէջ՝ միայն ուղղականն ու հայցականը յօդ կ'առնուն։ Ուստի չ'բսուիր Օրւանը չորս ժամը. տէրութեանը գանձը. այլ պարզապէս՝ Օրւան չորս ժամը. տէրութեան գանձը. այն տարւընէ. անցեալ ձմեռւընէ։ — Չորրորդ հոլովման բացառականը կրնայ յօդ առնուլ ու չառնուլ. այսպէս կ'բսուի՝ Տէրութենէն կամ տէրութենէ հրամայուած. ժողովրդենէն կամ ժողովրդենէ յափշտակել. բայց հասարակօրէն առանց յօդի կը մնայ։

85. — Գ. Գրաբարի կերպ (յաքնակի) հոլովները թէեւ որոշեալ ըլլան յօդ չեն ուզեր. այսպէս. Բ-ը-բ-ը-ոյ արշաւանքը, (եւ ոչ՝ բարբարոսացը.) ն-ը-ք-ը-ւէյ պատգամները. ա-ա-է-ւ-լ քարոզեցին. ձ-ա-յ-ն-ե պահանջել. այդ ն-ը-պ-ե-ն բարքը։

Բայց զատ է դերանունական յօդն որ միշտ եւ ամէն կերպ հոլովի վրայ կը գրուի. ինչպէս այս օրինակներուս մէջ՝ Բարբարոսաց արշաւանքը. Թշնամւոյն զօրացը մէջ. (իւր) տղոցը. (մեր) ծառաներովը. (դահճին) սրովը. (Գիմաց) տէրութեանը, եւ այլն, որուն վրայ եաքը (159—162) պիտի խօսինք։

86. Վերը (25—33) չորս հոլովմանց պատկերն որ գրինք, առանց որոշիչ յօդի ըլլալուն՝ Անորոշ հոլովմունք էին. հիմայ տեսնենք որոշեալ հոլովմունքն ալ։

ՈՐՈՇԵԱԼ ՅՕԴՈՎ ՀՈԼՈՎՄՈՒՆՔ

Եզակի.	Ը.	Բ.	Գ.	Դ.
Ո. Հ.	Ծառ-ը.	Ձի-ն.	Օր-ը.	Տէրութիւն-ը.
Ս. Տ.	Ծառի-ն.	Ձիու-ն.	Օրւան.	Տէրութեան.
Բց.	Ծառե-ն.	Ձիե-ն.	Օրըն-է.	Տէրութենէ(-ն).
Գր.	Ծառով.	Ձիով.	Օրով.	Տէրութեամբ.

Ցոքնակի՝ չորս հոլովմանցն ալ նոյն է։

Ո. Հ. (Ծառ)եր-ը. Բց. (Ծառ)երէ-ն.

Ս. Տ. (Ծառ)երու-ն. Գ.բ. (Ծառ)երով։

Նոյնպէս՝ Օրեր-ը. օրերու-ն. Ձիեր-ը. ձիերու-ն. ձիերէ-ն, եւայլն։

Ցճ. լեզուն՝ միայն սեռականի եւ հայցականի մէջ որոշեալի եւ անորոշի տարբերութիւն ունի։

Ա. այս որոշիչ յօդերուն համար առայժմ ընդհանուր կանոն ըլլայ որ

Ա. Ուղղականն ու հայցականը միշտ եւ ամէն դէպքի մէջ յօդ կ՚առնուն. (տես 84 եւ 85։)

Բ. Գործիականը միշտ եւ ամէն դէպքի մէջ առանց յօդի կը մնայ, եւ անորոշին հետ նոյն է. (տես 83։)

Գ. Սեռականը, տրականն ու բացառականը՝ երբեմն կ՚առնուն յօդ եւ երբեմն չեն առնուր. (տես 84 եւ 85։)

Ինացած կանոններն ու կարեւոր գիտելիքներն ի մասին մէջ կը տեսնենք։

---

§. 2. Անորոշ յօդ։

87. Որոշեալ կամ որոշիչ յօդէն ի զատ, ըսինք, կայ նաեւ Անորոշ յօդ ալ, որ է Մ կամ ՄԸ. որուն պաշտօնն է անուան ընդհանուր միտքը մանաւորի մը փոխել՝ առանց ուրն ըլլալը որոշելու. ինչպէս այս խօսքիս մէջ. Փայտ ՄԸ կարէ, ՄԸ յօդը փայտին ընդհանուր միտքը մանաւորի կամ մէկի ամփոփեց՝ առանց որոշելու թէ ո՛ր փայտը։ Որ թէ ըսած ըլլայի պարզապէս՝ Փայտ կարէ. չէիր իմանար որ արդեօք մէկ փայտ թէ աւելի. կամ թէ ըսէի որոշիչ յօդով՝ Փայտը կարէ, որոշեալ եւ ծանօթ փայտ մը կ՚իմանայիր։

ՃԻշդ խօսելով Ն կամ ՄԸ յօդն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ՆԷ (գրբր. Ն-Է) թուականն անունը. սակայն թէ գործածութեամբ եւ թէ շատ անգամ նշանակութեամբ իրարմէ կը տարբերին։ Մէկ չի կրնար երբեք իբրեւ յօդ գործածուիլ։

88. Մի կամ ՄԸ անորոշ յօդն անունէն ետքը կը դրուի՝ ամէն հոլովի մէջ միակերպ անփոփոխ մնալով. այսպէս.

Ո–ջ· Հյց· Փայտ մը· Բյ–· Փայտէ մը·
Սե–· Ցր· Փայտի մը· Գրձ· Փայտով մը:

89· Երբեք որոշեալ բառի վրայ անորոշ յօգ չի դրուիր: Ձ'ըսուիր՝ Փայտը մը· քաղաքը մը· գիրք՝ մը· այս տուն մը· այլ՝ քաղաք մը, եւայլն:

90· Մը յօգը՝ հնչման վայելչութեանն համար եմ* եւ ալ բառերէն յառաջ ն գիր մ'ալ կ'առնու· այսպէս· Ընդհիւմ գանձ մըն է· զարհուրանք մըն էր· անգամ մըն ալ· հատ մըն ալ, (փոխանակ՝ գանձ մը է, հատ մը ալ ըսելու·) Բայց շատ հեզ կ'ըսուի նաեւ կրճատելով՝ Անգամ մ'ալ· հատ մ'ալ· — Իսկ դի կը մնայ միշտ անփոփոխ· Անգամ դի ալ:

* Եմ որ կ'ըսենք, իմացիր ամբողջ եական պակասաւոր բայը, է–, է, էի, էէ, էին· էն, էէր եւայլն· որ եոքեն պիտ'որ տեսնենք:

‖ Հնուց կար դն (փոխանակ դ), — որ հիմայ գաւառականն է՝ նախադաս· Մէն բարի խորհուրդ· — եւ կ'ըսուէր հին ամփօրէնի մէջ յեւոդաս՝ խորհուրդ դն բարի· տեզաց դն, (տեզաց մը·) սակաւ դն խոշորի, (քիչ մը կը խոշորնայ·) դեղ դն այլ, (դեղ մըն ալ·) եւայլն: Այս դն բառն տուն մը ամփոփուած եղած էր ն, միշտ յեւոդաս, այսպէս· Սակաւն քացախ· ամուսնն ճանապարհ, (ամուսնը մը ճամբայ·) ուր մենք հիմայ միայն վերոյիշեալ դեպքին մէջ կը գործածենք մը: Իսկ բուն հին գրաբարի մէջ դն միայն յօգով կը բանի· դնո–, դնդ, դնն: — Նդինպէս (է դարէն սկսեալ) կը գործածուէր դ յեւոդաս եւ անփոփոխ մնալով· ճգնաւորի դ· թզաւ դ· աւուր դ· տեզաց դ· ձուի դ դեղնուց, եւայլն: Կը գտնուի մինչեւ ե դարէն՝ ի քարի դ, (փոխանակ՝ ի քարի դ–ս:)

Բացառութիւնս յայտնի կը տեսնուի որ հիմակուան մը (հնոց մն եւ ն) յօգը՝ դրբր· ն–ն եւ յառաջ եկած չէ:

ԳՕԴՈՒԱԾ Գ·

ԳՈՑԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՈՒԱԿԱՆ

---

§· 1· Վնտական անուանի ինչ ըլլալը:

91· Խօսքի մէջ յիշուած իր մը կամ առարկայ մը՝ երկու կերպով կրնայ անուն առնուլ կամ անուանուիլ·— 1·Ուղ մը իւր բուն անունովը, ինչպէս մարդ, ձո–· Ինձոր· Պետրոս· որով այն բանին ինչ ըլլալը

կ'իմանանք։ Այս իրաց բուն կամ բնական անունը՝ քերականօրէն կ'ըսուի Գոյական անուն։ — 2. Մէկ մ'ալ իւր պատահական անուամբը. զորօրինակ եթէ մարդուն անուն տամ Բաբէ. ծառին ըսեմ պղպէեր. խնձորին՝ կոմիտ. աշտարակին՝ Բոյէ. այս անուններով իրենց միայն ինչպէս ըլլալը կ'իմանանք։ Այս իրաց էական չեղող կամ պատահական անունը՝ քերականօրէն կ'ըսուի Ածական անուն։ — Ուրեմն

92. Անունը երկու տեսակ է. Գոյական, որ բանին ինչ ըլլալը կը ցուցընէ. եւ Ածական, որ բանին ինչպէս ըլլալը կը ցուցընէ։

Կան քերականներ որ զատ մասն-բանի կը համարին գոյականը եւ զատ մասն-բանի ածականը։ (Տես նաեւ 131, եւ 149 ծանօթ ։)

93. Ածականն իւր գոյականէն միշտ յառաջ կը դրուի. այսպէս. Բոյէ աշտարակ. աւազէնի մարդ. պղպեղոս ծառ. ալեւոր գինի։

94. Հոլովուելու ատեն ածականը միշտ անփոփոխ կը մնայ, եւ միայն գոյականը կը հոլովի, թէ եզակի եւ թէ յոքնակի թուերուն մէջ։

Եզակի.

Ո—ը. Հայց.	Բարձր աշտարակ.
Սե—. Տր.	Բարձր աշտարակի.
Բացա—ական.	Բարձր աշտարակէ.
Գործիական.	Բարձր աշտարակով.

Յոքնակի.

Ո—ը. Հայց.	Բարձր աշտարակներ.
Սե—. Տր.	Բարձր աշտարակներու.
Բացա—ական.	Բարձր աշտարակներէ.
Գործիական.	Բարձր աշտարակներով։

Օրինակէս տեսար որ բարձր ածականը թէ եզակի եւ թէ յոքնակի հոլովներու մէջ միօրինակ անփոփոխ մնաց։

95. Նոյնպէս յօդ՝ միայն գոյական անունը կ'առնու եւ ոչ ածականը. այսպէս. Բարձր աշտարակը. ճերմակ կատուն. աղնիւ մարդէն. կարճ վայտերը. պղպեղու ծառերուն, եւայլն։

§. 2. *Ածականին աստիճանները:*

96. Ածականներն երեք աստիճան ունին. 1. *Դրական*. 2. *Բաղդատական* եւ 3. *Գերադրական*:

97. — Ա. Դրական աստիճանը՝ գոյականին պարզապէս ինքնոր բնութիւնը կը ցուցընէ. ինչպէս. ճեղ. ձանր. ընդել. ազէկ:

98. — Բ. Բաղդատական աստիճանը՝ ուրիշի համեմատութեամբ կամ բաղդատելով ուրիշէն աւելին կամ պակասը կը նշանակէ. ինչպէս. ճեղ-ագոյն. ձան-բագոյն. լաւ-ագոյն. քիչ-ագոյն. կամ աւելի քիչ. աւելի ճեղ:

99. — Գ. Գերադրական աստիճանը՝ շատ կամ աստիկ կը ցուցընէ. ինչպէս ամենաճեղ. ամենաձանր. ամենաագոյնը:

> Այս ըսածներս պարզապէս Լատ ինքնաճ կամ բացարձակ գերադրական է, եւ չի ցուցներ՝ ուրիշներու համեմատութեամբ ամենէն աւելի ծանրը կամ բարձրը: Բայց կայ գարձեալ համեմատական-գերադրական. զոր տես Բ մասին մէջ:

100. Դրական ածական մը բաղդատական կ'ըլլայ՝ երբեմն -ագոյն մասնիկն առնելով. զորօրինակ. քիչ-ագոյն. ճեղ-ագոյն. պատահական-ագոյն. բայց հասարակօրէն* աւելի մակբայով կը կազմուի. այսպէս. աւելի քիչ. աւելի ձանր. աւելի մաքուր. աւելի արագ: կամ երբեմն աւելի մակբային տեղ կը դրուի աւ. — աւ ազէկ. աւ աւելի. աւ պատահական:

> * Կ'ըսենք "հասարակօրէն". վասնզի 1. ամէն ածականն չի կրնար -ագոյն մասնիկն առնուլ. զորօրինակ անասունը են լացագոյն. ծիծաղագոյն. արագաշարժագոյն. գեղեցկագոյն: 2. Բուն աշխարհաբար ածականներն երբեք այդ մասնիկը չեն առնուր. եւ չ'ըսուիր՝ աղէկագոյն. ազնուագոյն. ճերմակագոյն. դժնդակագոյն. դալկագոյն, եւայլն: Իսկ աւելի կամ աւ մակբայն ամէն տեսակ ածականի վրայ համարձակ կրնայ դրուիլ. աւելի լաւ. աւելի արագաշարժ. աւելի ճեղ. աւելի գեղեցիկ. աւ ճեղ, եւայլն:

101. Քանի մ'ածականներ իրենց յատուկ բաղդատականն ունին.

Բարի. (Բաղդ.	Բարեգոյն,	Լաւագոյն, որ աւելի
Ազէկ.)	գործածական է:	
Շատ.	,,	Աւելի, առաւելագոյն
Ընտիր.	,,	Ընտրելագոյն.

102. Դրական ածական մը գերադրական կ'ըլլայ սկիզբն ամենա- մասնիկին առնելով. զորօրինակ. ամենամեծ. ամենաուրբ. ամենաբարի. ամենախոնարհ: Բայց շատ անգամ ալ պյլեւայլ սաստկացուցիչ մակբայներով. այսպէս՝ շատ զբաւոր. սաստիկ գեղեցիկ. անհնարին ձանր. եւայլն:

Ամենա- մասնիկ կրնան առնուլ միայն քանի գրաբար ածականները. ուստի չ'ըսուիր ամենալաւ. ամենալաւ: (Տես բաղդատ. համար բանձնիս. 100, ծանօթ.)

Սովորական եղած է տառճկերէնի նման ըսել՝ խոտ շատ մարդիկ. (չէ+ լօք ոտմ.) խոտ դիւրին. (չէ+ փօլայ.) եւ կամ դէտ առաջ. դէտ դեղեցիկ. եւայլն:

‖ Արդէն ձի եւ ձգի գարէն կայ գրած՝ Այս օրինակ՝ խոտ նման է: Բերդն կիզխստաէ խոտ ամուր: կամ բայի վրայ՝ խոտ ուրախացաւ: խոտ սիրեաք զիրար:

Գերադր. կը համարուի Բոլչքեալ (ամենաբարձր) ածականն ալ, որ միայն Աստուծոյ սեպհականեալ է:

103. Ածականին նշանակութիւնն աստիճան մը կ'աւելնայ իւի եւ իւլ մասնիկներով. հանդիւի, (հաֆրօֆ.) ձանդիւի, (ղազձօ.) խոլդիւի, (խրէճե.) կըրիւի. ղոդիւի. — ռեհիւլ. ռեհիւլ. այսինքն քիչ մ'աւելի սեւ կամ բաւական սեւ:

ՑՕԳՈՒԱԾ Գ.

ՑԱՏՈՒԿ, ԹՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՔ

104. Գոյական եւ ածական անուանց քանի մը տեսակը կայ որ առանձին մտադրութեան արժանի են: Գլխաւորներն են՝ 1. Յատուկ անուանք. 2. Թուական անուանք, եւ 3. Մասնական անուանք:

---

§. 1. *Յատուկ անուանք:*

105. *Յատուկ կ'ըսուի այն անունն որ հասարակ գոյականի մը՝ իւր բնական ընդհանուր անուանէն զատ տրուած կամ սեպհականուած է, զինքն իր նմաններէն զատելու համար: Զորօրինակ նեղոս գետ, որ իւր բնական եւ ընդհանուր անուամբը գետ կը կոչուի, իրեն նման ուրիշ գետերէն զատելու համար նեղոս յատուկ անունն իրեն պահուած է. նոյնպէս Ափրիկոս*

կայք՝ իրեն նման կայսրներէն որոշելու համար՝ առած է Ապբէռռոս յատուկ անունը:

Ուրիշ անունները յատուկ անուններէն զանազանելու համար քերականք անոնց հասարակ անուն ըսած են: Զորօրինակ Նեղոս գետ. — Նեղոս՝ յատուկ անուն է, եւ գետ՝ հասարակ անուն:

106. Յատուկ անուանք երկու տեսակ են. 1. Գոյական յատուկ անուն, եւ 2. Ածական յատուկ անուն:

107. Գոյական յատուկ անունն ան է որ որոշեալ անձի կամ տեղւոյ մը տեսակական անունը կու տայ. ինչպէս Արծիւ. Կիրք. Սէրբ. Ցուխք. կամ Արմէնիա. Եգիպտոս. Աբիւդոս. Նեղոս. Եփրատ. Ողմպոս:

108. Ածական յատուկ անունն ան է որ որոշեալ անձի կամ տեղւոյ մը վերաբերեալը կը ցուցընէ. ինչպէս. Արծուհեան. Սէրբական. Սեբաստացի. Աբիւդոնեան. Ողմպիական. որոնք առանձին չեն կրնար մնալ եւ հարկաւ գոյականի մը կը վերաբերին. այսպէս. Արծուհեան պատերազմներ. Սէրբական փիլիսոփայութիւն. Եգիպտացի մեհեան. Աբիւդոնեան ճեմարան, եւայլն:

109. Յատուկ անուանց հոլովումն ընդհանրապէս հասարակ անուանց պէս է. ինչպէս. Գրիգոր, գրի. Նեղոս, ղոսի. Ափրիկէ, կէի. Հայ, Հայոց. Ցուխաննէս, Ցուխաննու*. Լիբանան, Լիբանանոս. այսպէս ալ Արմաղոս. Կիպրոս. Արծիւծոս. Վիէննայոս. Հռոմայոս: — Երրորդ եւ չորրորդ հոլովման տակ գոյական յատուկ անուն չ'երթար:

* Կ'ըսենք Ցուխաննու, Թոմայոս, Մոբրեի. եւայլն, ուղղականին վրայի յունական ս, ոս, ոս մասնիկները կորցնելով. ինչպէս քիչ մ'առաջ ալ տեսար Եփրատոյի. — փոխանակ Ցուխաննիսոս. Եփրատոյի ըսելու:

110. Շատերն ալ կը հոլովին կէս զարտուղիւնեբուն պէս. Խոբովոս, ոսոյ. Աբիւդոյի, ցոյ:

111. Թայց գոյական յատուկ անուններէն սմանք գրաբարէ առած մասնաւոր հոլովում մ'ունին:

Ողմպոս. Տիգրան.	Թց. Տիգրանէ.
Հայոց. զՏիգրան.	Գրծ. Տիգրանաւ.
Սէս. Տր. Տիգրանայ.	կամ Տիգրանով.

Այսպէս կը հոլովին՝ Սահակ, կայ. Մեսրոպ, պայ. Տրդատ, տայ. Հռոմ, մայ. Յակոբ, բայ. Նարեկ, կայ. Աղթամարայ. Գլակայ:

Ասոնց նման են նաեւ է, է վերջաւորեալները. Հռիփսիմէ, Հռիփսիմէոյ, զՀռիփսիմէ, Հռիփսիմէէ, Հռիփսիմէ՝՝ կամ մէով, մէ՝՝:

Այսպէս կը հոլովին՝ Եւգինէ, նեայ. Բարթողիմէ, մեայ. Եսայի, յեայ. Ղեւի, Ղեւեայ. եւայլն:

112. Ռամկական հոլովներ կը համարուին՝ Աստուածածնայ. Էջմիածնայ. Լուսաւորչայ. Սուրբ Աստուածայ, եւայլն. փոխանակ՝ Աստուածածնէ, Լուսաւորչէ:

113. Ընտանեկան յատուկ անուններըը թէ գրութեան եւ թէ խօսակցութեան մէջ կը հոլովին պարզապէս՝ Յովնան, Յովհաննէն, Մեսրոպն, Եփրեմն, եւայլն:

114. Ի՝՝ վերջաւորեալ տեղւոյ անուններուն սեռականը հասարակօրէն էոյ կ՚ըլլայ. Սպանիա, Սպանիոյ. Նոյնպէս Իտալիոյ. Անգղիոյ. Նիկիոյ. Աւրիոյ, եւայլն:

115. Յատուկ անուանց յոքնակին հասարակօրէն ըստ ընդհանուր կանոնի կ՚ըլլայ Հայեր, Յոյներ, Պարթեւներ, Վրացիներ, Ներսեներ, Յովնթիներ, եւայլն: Կամ գրաբարի ձեւով. Հայք, Յոնաց, Պարթեւք, Ներսէսեանք, Վայքանեանց, Մինդորեանց, եւայլն:

---

§ 2. *Թուական անուանք:*

116. *Թուական անուն կ՚ըսուին այն բառերն որ բանի մը որոշ համրանքը կը ցուցընեն. ինչպէս, մէկ, երկու, երեք, կամ ՝՝ՔԷն, երկրորդ, երրորդ, եւայլն:*

117. *Թուականները երեք տեսակ են.*

Ա. *Բացարձակ կամ դիւրատար, որ բանին քանի հատ ըլլալը կը յայտնէ.*

Բ. *Դասական, որ բանին քանիերորդ ըլլալը կը յայտնէ.*

Գ. *Բաշխական, որ ամէն մէկուն քանիական հատ բաշխուած ըլլալը կը յայտնէ:*

118. Երեք տեսակին միասեղ դնենք օրինակները:

Բացարձակ.	Դասական.	Բաշխական.
Մէկ.	Առաջին. (առջի.)	Մէկմէկ.
Երկու.	Երկրորդ.	Երկ'երկու.
Երեք. (իրեք.)	Երրորդ.	Երեք երեք.
Չորս.	Չորրորդ.	Չորս չորս.
Հինգ.	Հինգերորդ.	Հինգ հինգ.
Վեց.	Վեցերորդ.	Վեց վեց.
Եօթը.	Եօթներորդ.	Եօթնական.
Ութը, ութ.	Ութերորդ.	Ութնական.
Ինը.	Իններորդ.	Իննական.
Տասը.	Տասներորդ.	Տասնական.
Տասնումէկ.	Տասնումէկերորդ.	Տասնումէկական.
Տասներկու.	Տասներկուերորդ.	Տասներկուքական.
Տասնիրեք.	Տասնիրեքերորդ.	Տասնիրեքական.
Տասնուչորս.	Տասնուչորսերորդ.	Տասնուչորսական.
Տասնուհինգ.	Տասնուհինգերորդ.	Տասնուհինգական.
Տասնուվեց.	Տասնուվեցերորդ.	Տասնուվեցական.
Տասնեօթը.	Տասնեօթներորդ.	Տասնեօթնական.
Տասնուութը.	Տասնուութերորդ.	Տասնուութական.
Տասնուինը.	Տասնուիններորդ.	Տասնուիննական.
Քսան.	Քսաներորդ.	Քսանական.
Երեսուն.	Երեսներորդ.	Երեսնական.
Քառասուն.	Քառասներորդ.	Քառասնական.
Յիսուն.	Յիսներորդ.	Յիսնական.
Վաթսուն.	Վաթսներորդ.	Վաթսնական.
Եօթանասուն.	Եօթանասներորդ.	Եօթանասնական.
Ութսուն.	Ութսներորդ.	Ութսնական.
Իննսուն.	Իննսներորդ.	Իննսնական.
Հարիւր.	Հարիւրերորդ.	Հարիւրական.
Երկու հարիւր.	Երկու հարիւրերորդ.	Երկ'երկու հարիւր.
Եօթը հարիւր.	Եօթը հարիւրերորդ.	Եօթնական հարիւր.
Հազար.	Հազարերորդ.	Հազարական.
Երկու հազար.	Երկու հազարերորդ.	Երկ'երկու հազար.
Միլիոն.	Միլիոներորդ.	Միլիոնական:

119· Առնք ամէնքն ալ ածական են, անոր հա-մար ալ իրենց գոյականէն յառաջ կը դրուին եւ ան-հոլով ու անփոփոխ կը մնան. Երէս- ձեռքով. Հինգ-հա-րիւր հոգւոյ. 2-րդ-րդ տարի. Տասն-ի-ն կտոր. (տես 93, 94։)

Թայց եթէ առանց գոյականի եւ առանձին մնան, այսպէս կը հոլովին։

Ա· Թացարձակներէն՝

120· Մէկ բառը երբեմն կը հոլովի մէկէ, երբեմն ալ մէկ-, (որուն վրայ տես երկրորդ մասին մէջ։)

121· Մնացած թուերն ամէնքն ալ հաւասարա-պէս առաջին հոլովման տակին են. Ըր-ի, հ-ա-րիւ-ր-ով։

122· Երէս- բառը յօդ որ առնու կամ հոլովի՝ հ մ'ալ հետ կ'ուզէ. այսպէս՝ Երէս-ք- ս-. երէս-քի, եր-էս-ք-ով. (եւ ոչ՝ երէս-ն ս-, երէս-ի։) Ա,յսպէս կ'ըսուի նաեւ երէս-ք ե, (կամ երէս- ե։) Նոյնպէս իրմէ բաղա-դրեալներ. հասս-երէս-ք- ս-, յիսս-ն-երէս-քին։ Թայց եթէ առջեւը գոյական մ'ունենայ, չ'ըսուիր երէս-ք լե-. երէս-ք մարդ. այլ՝ երէս- լե-։

123· Եօթը եւ -ր-ը թուերն հոլովելու առեն ը գրերուին կը թողուն, ու կ'ըլլան եօթի, (կամ նաեւ եօթնի,) -րի։

124· Ինը եւ հասս-ը թուերը հոլովելու առեն ը գրերուն տեղ ն կ'առնուն, եւ կ'ըլլան ինի, հասնի, հասնով։

Բ· Դասականներէն՝

125· Ա-ջին բառը յօդ որ առնու՝ կը հոլովի այսպէս. հա-ջ-ոյն, հա-ջ-ին, հա-ջ-ով։ Իսկ -ջի բառին համար տես 177։

126· Այլեւայլ թուերէ յօդեալ դասականնե-րուն առաջինը բացարձակ թուական կը դրուի, մինակ եղերնը երբ մասնիկ կ'առնու, եւ ինք մինակ կը հո-լովի. այսպէս. Երեք-հազար-վեց-հարիւր-քսանուհին-գերբդ. 2որս-հարիւր-յիսսնուհիրեքերբդին։

127· Տասն-ներկերբդէն մինչեւ հասն-իններբդ շատ անգամ գրաբար կը գործածուի՝ մանաւանդ

դարերու կամ թագաւորաց եւայլն անուններն որոշելու համար. այսպէս՝ Երկոտասներորդ դարէն մինչեւ ՅՆԵԼոտասներորդ: Լուդովիկոս ՎԵՑոտասներորդ: Յովհաննէս ՅՆԵԼոտասներորդ. եւայլն: Եւ են՝

Մեծատասներորդ.	Վեցատասներորդ.
Երկոտասներորդ.	Եօթնեւտասներորդ.
Երեքտասներորդ.	Ութեւտասներորդ կամ
Չորեքտասներորդ.	Ութուտասներորդ.
Հնգեւտասներորդ.	Իններեւտասներորդ:

Գ. Թաշխականներէն՝

128. Ամէնն ալ առաջին հոլովման տակն են. այսպէս. Ձեռնէվ. Երէ՛Երէ՝ոէ. Եօրնոկոնէ եւայլն:

Կարգին մէջ դրինք Ձեռնէ. Երէ՛Երէ՝՝ մինչեւ վեց վեց բան հասարակ սովորութեան. բայց ոմանք կ՛ըսեն նաեւ Երէ՝ոէ՝ոն, Երէ՛ոէ՝ն, ՀԱՆՔՈՒՆ, ՎԵՑՈՒՆ: Իսկ խորթ բառեր են՝ Ձեռնէ՝ոն, Երէ՛Երէ՝ոէ՝ն, ՀՈՆԼՈՒՆ:

129. Քանի՞ հարցականն ալ թուական անուն կը համարուի, եւ ունի դասական՝ Քաներ՞դ կամ ՀՈՆԼ՞ԵՐԴ, եւ բաշխական՝ Քանկո՞ն:

ԹՈՒԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՑ ՀԻՆ ՁԵՒԸ

‖ Բացարձակ թուականները հին ոամկ. լեզուին մէջ ԺԱ դարէն եառքը կը սկսին հիմակուան ձեւն առնելու, այսպէս Ձէ (գրր. մ, միակ.) Երկու կամ Երկուս (որ հիմայ գուռ. է) Երէք կամ Երեք. Չորս (գրր. չորք.) եւ գոռ թուէն եառքը գոռնէ՝ձէ. գոռնէ՝Երկու կամ գոռնէ՝Երկուս, գոռնէ՝Չորս եւայլն. (ուր գրաբարն եր չջիւն կարգով մը Մեծատասն, Երկոտասան, եւայլն:) — Ուրդէն Ե — Է դարուց ոամկական գրուածոց մէջ կը սկսի ըսուելու՝ Ցերէք աշխարհէ. (փխկ. յերէց աշխարհաց.) Երէք իշխան ըմբռնեցին. եւ քիչ մը ետքերն՝ Երէք իրրեւ ուղղական ալ կը բանի, կամ կ՛ըսուի նաեւ՝ Ցեօ Երէք աւուրն, (այսինքն Երէց աւուրցն:) — Ասկէ ԺԱ դարէն եառքը Ձէ, Երկու, Երէք, Չորս գոյականէ յառաջ անհոլով ու անփոփոխ են հիմակուան պէս:

Իսկ Ոն (ՄԿ) կը գործածուի՝ հասարակօրէն յետադաս. Օր Ոն երեւնայ եւ օր Ոն չերեւնայ. (տես նաեւ 90. ‖ Ծան:)

—

§. 3. *Մասնական անուանք:*

130· *Մասնական կամ Միջակ անուն կ'ըսուին այն բառերն որ քանակութիւն մը կը նշանակեն առանց թիւն որոշելու. ինչպէս՝ քանի մը վկայ. Ամէն հոս են:*

131· *Մասնական անուններէն՝ կայ որ ածական են, կայ ալ որ գոյական. կամ միեւնոյն բառը երբեմն գոյական է եւ երբեմն ածական. ինչպէս հիմայ պիտի տեսնենք:*

Կան քերականք որ ածական մասնական անուանց անուն կու տան Ընդհանուր ածականներ, եւ գոյականներուն՝ Ընդհանուր գերանուններ: Մենք ամէնքն հոս ամիսփած ենք՝ միեւնոյն անունը մէյ մը իբրեւ ածական հոս, մէյ մը իբրեւ գերանուն ուրիշ տեղ չկրկնելու համար:

132· *Մասնական անուանց շատին հոլովումը գերանունական է. այսինքն բացառական՝ ից. գործիական՝ ով. — յոքն. ուղղական՝ ներ, սեռական՝ նց:* (*Տես վարը* 148:)

133· *Ոմն՝ միշտ գոյական է. եզակի չունի*, եւ կը հոլովի այսպէս.*

Ո–ղ· Հյց· Ոմանք·	Բգ–· Ոմանցմէ.
Սե–· Տր· Ոմանց·	Գրթ· Ոմանցմով.

* *Գրաբար զուտ ձեւով է եզակին՝ Ոմ այս կ'ըսէր, ոմն այն կ'ըսէր:*

134· *Մէ–ն, Մէկ–ը*, Ո–բէչ, ածական են. բայց յօդ առնելով գոյական ալ կ'ըլլան. եւ առաջին հոլովման պէս կը հոլովին: Մէկ–ը բառին յոքնակին գոյական եղած առեն՝ կրնայ թէ բուռ հասարակ կանոնի եւ թէ գերանունական հոլովիլ. — բայց գերանունական հոլովումն առանց յօդի. այսպէս.*

Ո–ղ· Հյց· Մէկալնոնք, մէկալները.	Բգ–· Մէկալնոնցմէ, մէկալներէն.
Սե–· Տր· Մէկալնոնց, մէկալներուն.	Գրթ· Մէկալնոնցմով, մէկալներով:

* *Այսինքն մէկ–ը, կամ մէկ –ալ՝ ինչպէս հինները կը գրէին:*

Այս կերպով իբրեւ մասնական անուն կը գործածուէր առեն մը Շ–ոմն, լ–ոմնց. որ հիմակ անսո-

վոր է։ Ուրիշ առաջները (ՃԳ դար) կ'ըսէին՝ Շո-
տ-ց կորէին զձեռս։ Ցաճարն փլաւ եւ եսպան չ-ոչ։
Գրաբար -ոյ, (ուրիշ.) բառէն մեացած է հիմայ իբր
ռմկ. -ը. այսպէս. Քեզ ունիմ, -ը ճար չունիմ.
այսինքն՝ ուրիշ ճար։

135. Ուրն, ածական է. իսկ յօդով կ'ըլլայ գո-
ական՝ երկրորդ հոլովման տակ։

Ո-ը. Հյց. Ամէնը.	Բց-. Ամէնէն.
Սե-. Տր. Ամէնուն.	Գրձ. Ամէնով։

Այս ամէնը գոյականս որ եզակի ձայնով յոքնակի է,
ունի նաեւ յոքն. ուղ. եւ հայց. Ամէնը, ըամէնը։ (Խորթ
հոլովումմ է ամէնէն կամ ամէնոն, ամէնէն եւայլն։)

136. Իր-ը եւ Մէկը ըզեկ, եզակի ձայնով յոքնա-
կի գոյական են. ուղղական չունին. եւ կը հոլովին
այսպէս.

Հ-յց-ւ.	Իրար.	Մէկը զմէկ.
Սե-. Տր.	Իրարու.	Մէկը մէկու.
Բ-ց-.	Իրարմէ.	Մէկը մէկէ.
Գ-րձ-ւ.	Իրարմով.	(Մէկը մէկով։)

Առոնք յօդ չեն առնուր. միայն բացառականն է-
ր-րմէն ալ կ'ըսուի։

Իսկ ձելը ըզեղ հասարակօրէն կը գրեն ձելզեղ եւ
կը հոլովեն ձելզեղ-ո-, ձելզեմէ. բայց ը նախդիրը մի-
այն հայցականին տալն աւելի ճիշդ ու կանոնաւոր է։
Ոմանք նոյն անտեղութեան դէմ սովորած են ըսել՝
ձելեղ-ո-, ձելեմէ. բայց ը յօդն էական է եւ ան-
հրաժեշտ հարկաւոր։

137. Ինչ, երբեմն ածական է, եւ գոյականով մը
կը հոլովի. Ինչ սիրտ. ինչ գործ. ինչ բան, ինչ
բանի, ինչ բան է, ինչ բանով. — յոքն. Ինչ բաներ,
եւայլն։ Երբեմն ալ գոյական է՝ երկրորդ հոլովման տակ։

Ո-ը. Հյց. Ինչ.	Բց-. Ինչէ(ն).
Սե-. Տր. Ինչու, ինչի.	Գրձ. Ինչով.
Ցոփնակի՝ Ինչեր, ինչերու, եւայլն։	

Առեն մը կը գրուեր ընչ-, ընչ. որ հիմայ խա-
փանած է։ — Գրաբարէ առնելով կ'ըսուի նաեւ
Ինչ ինչ, այսինքն՝ քանի մը բան։

138. Քանի եւ քանի մը, Մին *-անի*։ — քանի՝ թէ
իբրեւ ածական կը բանի. քանի՞ հոգի. քանի՞ մարդու.

եւ թէ առանձին կը հոլովի իբրեւ գոյական. ՔՒՆԻՔ՝ (գրբր. քանո՞յ) *առբ.* ՔՒՆԻՆՁ *գնեցիր.* ՔՒՆԻՆԸՆ (գրբ. քանիք) *առոր կը բազձայինք.* ՔՒՆԻՆԸՆ՝ *արիւնը մտաւ։* — ՔՒՆ *մը ըստ ինքեան անյօդ եւ անհոլով ածական է. իսկ եթէ պէտք ըլլայ՝ յօդով այսպէս կը հոլովի.* (Անոնցմէ) ՄԷԿ ՔՒՆԸՆ, ՄԷԿ ՔՒՆԻՆՆ, եւայլն։

‖ ՔՒՆ *ի գուտ գրաբար է. Աւուրս քՒՆ ի՛։ իսկ* ՄԷԿ ՔՒՆ *եղբէն յարմարցուած է տաճկ. նման՝ Ղա֊խնեաց ոսկւօրէնն ունէր նաեւ Հեղ ի քՒՆ. այսինքն՝* ՄԷԿ *քանի հեղ։*

139. Ոբ, *ածական է եւ հետը գոյական մը կ'ու֊զէ (յօդով կամ առանց յօդի).* Ո՞Ր *սիրտ առոր կը դիմանայ.* Ո՛Ր ԲԱՆԸ. Ո՛Ր ԲԱՆԻՆ. — *յաքն.* Ո՛Ր ԲԱՆԵՐԸ, *եւայլն։ Իսկ երբ միւնակ որ մեայ իբրեւ գոյական, (կը նշանակէ տճ. Հանը֊ը.) եւ յօդով կը հոլովի այսպէս.*

Ո֊Ր. Հայց. Ո՛ՐԸ.	ՈՐՈՆՔ.
ՍԷ֊. Տր. ՈՐՈՒՆ.	ՈՐՈՆՑ.
Բ֊ց֊֊֊ով. ՈՐՄԷՆ, ՈՐՄԷ.	ՈՐՈՆՑՄԷ.
Գ֊ր֊ի֊ով. ՈՐՈՎ.	ՈՐՈՆՑՄՈՎ.

Ցոքնակին յօդ չ'առնուր, ինչպէս ամէն դերա֊նունական հոլովմանց յաքնակիները։

140. Ո՞Վ *հարցականը միշտ գոյական է, հետն ածական չի կրնար առնուլ. Հոլովումը վերինին նման է.*

Ո֊Ր. Հայց. Ո՞Վ*.	Բց֊. ՈՐՄԷ, ՈՐՄԷՆ.
ՍԷ֊. Տր. ՈՐՈՒ.	Գ֊ր֊. ՈՐՈՎ (անսովոր.)

Ցոքնակին՝ ՈՐՈՆՔ, ՈՐՈՆՑ *եւայլն. վերինին պէս։*

* *Հայցականը սովորաբար ը նախդրով կ'որոշուի.* ՂՈՎ. ՂՐՈՆՔ։

141. Ոչ ՈՒ, ՈՉԻՆՉ, *միշտ եզակի գոյական են. ունին ուղղական եւ հայցական։* Ոչ ՈՒ *խմացաւ.* ՈՉԻՆՉ *ճարակեց։ Իսկ հասարակ գոյական անուն է* ՈՒՉԻՆՉ, ՈՒՉՆԻՔ. — ՈՒՉՆԻՔ (յՈՒՉՆԻՔ, տճ. Հիչքեն.) *առեղծեց։*

142. Այ֊ ՈՒ (*մարդ.*) Այ֊ ՀԻՆՉ (*բան.*) } (տճ. ՓԻՉԸՆ.)
Այ֊ ՍՆՈՒՆ (*մարդ եւ բան.*) } ԹԷ *գոյական են եւ թէ ածական. բայց միշտ անհոլով։*
Նոյնպէս ՈՐՔ֊ԷՂԷ, ՈՐՇ֊ՔԷ֊ԷՂԷ, *միշտ անհոլով ածա֊

կանոնը են. — *Որե՞ւէ կերպով, Որպե՞ս դժուա-*
րին վիճակ։

143. Ի՞նչ, Ա՞ն ինչ, թէ իբրեւ գոյա-
կան միտակ կը բանին յօդով, եւ թէ իբրեւ ածական՝
գոյականով մը միասին։ — Ի՞նչ (ոք) իր
պաշտօնն ունի. Ա՞ն ինչո՞ւ գոտ գոտ. — Ի՞նչ
ո՞ն իր ձեռքը իր պաղէն կը ճանչցուի։ Ա՞ն ինչ գի-
նուորի մէկ մէկ զրահ։

144. Ո՞ր, որ բան ինքեան դերանուն է, կը
գործածուի նաեւ իբր մասնական անուն. Երկուքն ալ
նոյն են, կամ միեւնոյն են։ — (Այս կերպով չեն
գործածուիր սոյն կամ դոյն։ Տես դերանուանց մէջ։)

ՀԻՆ ՈՒԱՐԿ. ՄԱՍՆԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

‖ Հին մասնական անուանց մէջէն ուշելի մտագրու-
թեան արժանիներն են՝ Ի՞նչ, որ Ը դարէն սկսած կը
գտնենք. Վասն ի՞նչ պատճառի. իսկ սաորին դարե-
րու մէջ չատ հասարակ. (Նոյն իսկ գրաբար գրուածքներու
մէջ կը կարդանք՝ Ի՞նչ մեղք է գործեալ։) Հին գրաբարի
մէջ տարբեր գործածութիւն ունէր։

Մէն ո՞ն, (իբրեւ գրբր. Ան մի.) իւրաքանչիւր.
(ԺԴ դար։)

Բաւական հին են նաեւ ո՞վ, այսինքն մէկը, մէկ
հատը. (ԺԲ դար.) եւ ո՛եւ ո՞. — Քիչ ո՞ մարդով գնա-
ցին. (ԺԴ դար։)

Հին լեզուն ունէր կրկին՝ Մէ՞ն եւ էրէ՞ն։ —
Ի սկզբան (մինչեւ Ը դարուն վերջերը) առհասարակ
կը գործածուէր ո՞ն, ըլո՞ն, եւ չատ քիչ տեղ
էրէ՞ն, էրէ՞ր՝ միւս յօրն։ Ընկէ ետքը սկսաւ հաւա-
սարապէս գործածուիլ էրէ՞ն, էր՞ն նաեւ եզակի.
մինչեւ որ սաորին դարերու մէջ գրեթէ ի սպառ խա-
փանեցաւ ո՞ն, եւ սովորական եղաւ էր՞ն։ — Տեղ
մը կայ Ե դարուն կէսերէն՝ Ցէր՞ն գալ. որ, ինչպէս
կ՚երեւայ, հաւասարիմ գրուածքն է։

Դարձեալ հիմակուանին նման ի՞ն դարու մէջ
կ՚ըսուէր՝ Մէ՞ն ո՞ւյլն։

Փոխանակ գրբր. էրի՞ն բառին հիներն ալ մեզի
պէս կ՚ըսէին էրի՞ն՞ յլ. բայց կայ կիլիկեցւոց ժա-
մանակէն՝ Ա՞ն էրի՞ն, արդի եւրոպական ձեւով.
Գնացին անցան ընդ ջահուն, եւ լուծեց յիւրեանք
զ՞ն էրի՞ն գեւսաձէքն։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԵՐԱՆՈՒՆ

145. *Դերանունն կ'ըսուի երկրորդ մասն-բանի՝ որ գոյական անունը շատ անգամ չկրկնելու համար ա-նոր տեղը կը դրուի: Զորօրինակ. Վահան ելաւ է-ր զօրքովը՝ անոնց սիրտ տալով. փոխանակ՝ Վահան ելաւ Վա-հա-նի զօրքովը՝ զքե-ր-ն սիրտ տալով՝ ըսելու:*

Գոյականի կամ անուան եւ դերանուան իրարմէ տարբերութիւնն ան է որ գոյականը բանին անունը կու տայ՝ առանց յայտնելու թէ ո՛րն է. իսկ դերա-նունը կը ցուցընէ թէ ո՛րն է՝ առանց իրին անունը տալու: Այսպէս՝ ձո-ր. մարդ. ժողո՛վ անուն են. ի-ս. դ-ն. ո-ւմ- դերանուն են:

146. *Ինչպէս անունը՝ նոյնպէս դերանունն ալ երկու տեսակ է. 1. Գոյական դերանուն, եւ 2. Ածա-կան դերանուն:*

Գոյական են՝ ե-ս, դ-ո-ւ, ինձ. ո-ւմ-է, ո-ւմ-է, (ո-ւմ-է,) ոմանք. ո-ր ո-ր. ո-վ ո-ր:

Ածական են՝ Այ-ս, այդ, (ո-ւ,) այն. իմ, մո-ս, ի-ր. ձեր, յիեր, իրենց. ո-ր:

147. *Դերանուններն անուանց պէս թիւ ու հոլով ունենալէն զատ՝ ունին նաեւ դիմք, որ կը ցուցընէ խօսքին ո՛ր կողմանէ ըլլալը: Դէմք երեք է.*

Առաջին դէմք՝ որ խօսողին կողմը կը ցուցընէ. ե-ս. ինձ. իմ. եւայլն:

Երկրորդ դէմք՝ որ լսողին (որուն որ կը խօսուի) կողմը կը ցուցընէ. դ-ո-ւ. դո-ւ. յիեր. մո-ւդ, եւայլն:

Երրորդ դէմք՝ որ խօսողէն ու լսողէն զատ կողմ մը կը ցուցընէ. ո-ւմ-է. իրենց. անոնց, եւայլն:

148. *Դերանուանց հոլովումն ընդհանրապէս ան-կանոն է: Բայց իրենց յատկացեալ հոլովումմ՝ ունին. որ քիչ շատ այս կանոնիս վրայ հաստատուած է:*

	Եզակի.	Յոգնակի.
Ո-ՐԴ.	—	Ո-ՐԴ. —նք.
Հայց. զ—		Հայց. զ—նք.
Ս. Տ.	—	Ս. Տ. —նց.
Բց-.	—մէ, —կէ.	Բց-. —նցմէ.
Գրչ.	—մով.	Գրչ. —նցմով:

Ա յս կերպ հոլովման Դերանունական հոլովումն բաժած ենք. ինչպէս միևնոյն հիմայ քանի մը տեղ տեսանք:

149. *Դերանունները մէկանց չորս կարգի կը բաժնուին. 1. Ուղղական կամ Իւրական. 2. Ցուցական. 3. Մատուցական. 4. Յարաբերական:*

Կան քերականներ որ ածական դերանունները դերանունաց կարգը չեն դներ, այլ ցուցական ածական կամ մատուցական ածական անուամբ՝ ածականներու մէջ կը դասեն: Տես Մատենական անուանց համար ըսածնիս. (131 ծանօթ.):

—

§. 1. *Ուղղական դերանուն:*

150. *Անձնական դերանունները գոյական են, եւ անձին ուղ ըլլալը կը ցուցընեն. եւ կը հոլովին այսպէս.*

ԱՌԱՋԻՆ ԴԷՄՔ

Եզակի.	Յոգնակի.
Ո–ղ. Ես.	Մենք, մեք.
Հյց. Ձիս, (իս, ինձի*.)	Ձմեզ, (մեզ, մեզի.)
Սե–. Իմ, (իմին.)	Մեր, (մերին.)
Տր–. Ինձի, ինձի.	Մեզի.
Բց–. Իմէ, ինէ.	Մեզմէ, մենէ.
Գրձ. Իմով.	Մեզմով:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԷՄՔ

Եզակի.	Յոգնակի.
Ո–ղ. Դուն, դու.	Դուք.
Հյց. Ձքեզ, (քեզ, քեզի.)	Ձձեզ, (ձեզ, ձեզի.)
Սե–. Քու, (քուկին.)	Ձեր, (ձերին.)
Տր–. Քեզի.	Ձեզի.
Բց–. Քեզմէ, քենէ.	Ձեզմէ, ձենէ.
Գրձ. Քեզմով.	Ձեզմով:

* *Փակագծի մէջ առնուածները ռամկական հոլովներ համարուած են: Միայն ս–ին՝ միջին դարու սիրական ս–յին է, (որ միևնոյն ատենք կը հնչէն ս–յին:)*

‖ *Բացառականներէն՝ ինէ եւ ինէ բաւական հին են. յաճախները (ի՛ր դար) նախդրով կ'ըսուէր չինէ, ի ինէ կամ ի ինէն (գրբր. յինէն, ի քենէ.) իսկ ինէ եւ չինէ յայտնի է թէ ասոնց յարմարած են*

միակերպութեան սկզբամբ (որ յետոյ բացերու մէջ՝ աւելի բացայայտ պիտ՚որ տեսնենք։) Հիմակուան ձեվը բացառականն որ նաեւ կ՚ըսուի ձեղջ՝ իւր բուն հին ձեւն ունի ի դարձն՝ ի ձեղնէն, որուն լրկ ամփոփումն է հիմակուանը։ (Դեռ արեւելեան գաւառները կ՚ըսեն՝ ձեղնէց։)

Իվձ բացառականին արմատն է ի- (տես յէ-, դէ-.) յառաջները կը գրուէր նախդրով՝ յէ-ձ, որ հնչման քաղցրութեան եւ միօրինակութեան համար եղած է էվձ (ոմ սովորաբար վ՚ կ՚ըլլայ։) Եւթի աւեններս կարծուեցաւ թէ տրականէն կ՚ելլէ, եւ թէ պէտք է ուղղել գրել էնձ կամ էնյէ։

ԵՐՐՈՐԴ ԴԷՄՔ

Հզական.	Յոգնակի.
Ո–ղ. Ինքն, ինքը*, ինք.	Իրենք.
Հյց. Ձինքն, զինքը, զինք,	Ձիրենք, (իրենց.)
Սէ–. Իրեն. [(իրեն.)	Իրենց.
Տր–. Իրեն.	Իրենց.
Բց–. Իրմէ, իրմէն.	Իրենցմէ.
Գրձ. Իրմով.	Իրենցմով։

* Ինք, զինք բառերուն մէջ ը գիրն յօդ չէ, այլ ն դիրն ըմբի դարձած (ինչպէս ն յօդը, 82.) անոր համար ալ ինք եւ զինք ըսուած է միայն կրճատութեամբ։ Գաւառական լեզուի յօդնակի է՝ Իբանք. զիբանք. (տես —անք, 163, ձբանք, 175, ըբանք, 134։)

‖ Ասյս երրորդ դէմքս երկու բառի բաղադրութիւնէ, ինչն (եզ. ուղ. եւ հյց.) եւ ի–ր՝ որ առորին դարձրու մէջ այսպէս կը գործածուէր։

Եզ սեռ. եւ տր. ի–ր, ի–ր–ուն (կայ նաեւ ի–ր–յ.) տրակ. ի–ր–ն, իրեն. — ի–ր–ն. իր քովը. — բցռ. յէ–ր–ուն, (կամ յէ–ր–ջուն.) — յոգն. ի–ր–ունք. յէ–ր–ունք. էվ–ր–ունք, (որ գրաբարի մէջ ալ սկսաւ մտնել.) բցռ. յէ–ր–ունց (կամ էր–ունց)։ Հիմայ ի–ր՝ առարական միայն եղած է. (տես 167։)

Օրինակներէս կը տեսնուի միանգամայն որ դերանուանց ծայրի ն յաւելուածն որ հին գրաբարի մէջ երբեմն երբեմն գործածական էր (է նմանէն, է նոցանէն), հին ոսկւրչներն մէջ գրեթէ եական եւ անբաժին բան մ՚եղած էր. ասկէ են՝ գ–ն, յէ–ր–ն, է ինէն, է ձեղնէն, ի–ր, ի–ր–ունք, ույ–ն. եւայլն. կամ աւելի ամփոփուած հիմակուան ձեւով՝ էր, յէրն, էրինց։

151. Անձնական դերանուանց ուղղականը միւս հոլովներուն հետ մէկտեղ կրկնութեամբ կը բանի՝ երբ նշանակութիւնն ինք իր վրայ կը դառնայ. այսպէս. ե– ձե–. ե– ինյէ. գ–ն ձեզ. ձեն+ ձեզ. ձեն+ ձեզնե. ձեն+ ձեզնէ։ Դէնէնք երրորդ դէմքին օրինակը։

Եզ. Ինք իրենց. ինք զինք. ինք իրմէ. ինք իրմով. ՚ի՞ Ինքն իրեն. ինքը զինքը. ինքն իրմէն. ինքն իրմով.

Յոգ. Իրենք իրենց. իրենք զիրենք. իրենք իրենցմէ. իրենք իրենցմով:

* Կամ աւագականով՝ ինք էր: — ինք էր եղբայրը. ինք էր ձեռքը:

152. Այս երրորդ դէմքին առաջին եւ երկրորդ դէմքի եզակիներուն հետ ալ կը միանայ աւագական յօդով. ե՞ս ընէ՞ս կամ ինչ ընէ՞ս. ինչ ընէ՞ք, (ինչ ընէ՞ք.) ինչ էրեցա. ինչ էրեցիր, եւայլն: (Չ՚բաւիր ե՞ս էրեցա. դո՞ւն էրեցիր:) — (Գրբր. ինքն զինքն. ինքեանք զինքեանս:)

Սակայն ասկէ՝ շատ մը խորթ ու սխալ գործածութիւններ ալ ելած են, որ մեծապէս զգուշալի են. ինչը-ընէ՞ս. ինչ-էր-ընէ՞ս. ինչ-էր-ընէ՞ք. մանաւանդ յոքն. ինչ-էր-ընէ՞ս կամ ինչ-էր-ընէ՞ր. եւ սեռ. կամ բգ. ինչ-էր-ընէ՞ս. ինչ-էր-ընէ՞ր-ը. ինչ-էր-ընէ՞ր-ուն, եւ այլն: Ուռածելու է որ էր միշտ աւագական է, եւ ընէ՞ միշտ հայկական:

Անձնական դերանուան երրորդ դէմք կրնայ հաստատուիլ՝ նաեւ Այն, «Նէ» ցուցականն որ հիմայ պիտի տեսնենք:

---

§. 2. Ցուցական դերանուն:

153. Ցուցական դերանունները շատին մէջէն ո՞րոշ մէկը կը ցուցընեն. ինչպէս. Այս գիրքը. Այն տունը, եւայլն:

154. Ցուցականները՝ թէեւ միշտ երրորդ դէմքի բան մը կը ցուցընեն, սակայն երեք որոշ դէմք ունին. 1. Այս, (տճ. պռս.) որ Ա դէմքին մերձաւոր բան մը կը ցուցընէ. 2. Այդ, (տճ. ըռս.) որ Բ դէմքին մերձաւոր բան մը կը ցուցընէ. 3. Այն, (տճ. ս.) որ Գ դէմքին մերձաւոր բան մը կը ցուցընէ:

155. Արդի լեզուին բազմաթիւ ցուցականներն այսպէս կը բաժնուին.

Ա դէմդէ. Ա յա. աս. ասի. ասիկա.
ի՜մ Սա. սուի. սուիկա. Սոյն. պ՜՜.
Բ դէմդէ. Ա յդ. ատ. ատի. ատիկա.
ի՜մ Դա. դուի. դուիկա*. Դոյն. ը՜՜.
Գ դէմդէ. Ա յն. ան. անի. անիկա.
ի՜մ Նա. նուի. նուիկա. Նոյն. օ։

* Ուամկին հնչմամբը՝ դ՜՜. դ՜՜է՜՜։ Նոյնպէս շատ անգամ կ'ըսուի ամկօրէն՝ դ՜՜էյ՜։ Ն՜՜էյ՜։ ՜՜էյ՜։ ՜դէյ՜։ եւայլն։ Դ՜, դ՜՜է եւ մանաւանդ Ն՜, Ն՜՜է շատ ցանցառ կը գործածուին։

156. Ա յս է ճիշդ քերականական բաժանումը կամ դասաւորութիւնը. սակայն Հասարակ գործածութեան մէջ դէմքերուն նշանակութիւնը քիչ մը խոտորած է. Ս՜, ՜՜է, ՜՜էյ՜՜ կը նշանակէ ը՜՜. իսկ ՜դէ, ՜դէ, ՜դէյ՜՜ կը նշանակէ օ եւ ը՜՜, եւ Բ ու Գ դէմքերու հաւասարապէս կը ծառայէ։

157. Ցուցական դերանուններէն ոմանք գոյական են, ոմանք ալ ածական։

Գոյական են՝ Ա՜է, ՜՜էյ՜՜. Ա՜դէ, ՜՜դէյ՜՜. Ա՜ն, ՜՜նէյ՜՜. որ միևնոյն կը նշանակեն եւ քովերնին երբեք գոյական անուն չեն առներ։

Ածական են՝ Ա յ՜, ՜՜, ՜՜, ՜՜ոյն. Ա յդ, ՜՜դ, դ՜՜, դ՜՜ոյն. Ա յն, ՜՜ն, Ն՜, Ն՜՜ոյն. որ քովերնին գոյ. անուն մը կ'ուզեն. — Ա յ՜ մարդը. Ա յն կղզին. Ս՜ կողմը. Ն՜ոյն գիշերը։ Բայց ՜յ՜, ՜՜. ՜յդ, դ՜՜. եւ ՜յն, Ն՜ շատ անգամ իբրեւ գոյական դերանուն միևնոյն ալ կը նշանակեն. — Ա յ՜ ալ փճացաւ. Ա յդ էր քու պարտքդ. Ա՜ տուր, Ն՜ տար։

158. Ն՜ոյն՝ որոշեալ յօդով իբրեւ գոյական դերանուն՝ միևնոյն կը գործածուի. Ն՜ոյնը, Ն՜ոյնին, Ն՜ոյներուն։ (Տես նաեւ վերը 144։)

Շատերու անախորժ եղած է՝ ՜՜է, ՜դէ, ՜՜նէ, եւ Ն՜ոյնը, Ն՜ոյնին եւայլն դերանուանց յաճախութիւնը։

Ցուցական դերանուանց Հոլովումը չգրած՝ քանի մը խօսք ալ դերանունական յօդերուն վրայ ըսենք։

159. Հայերէն դերանուանց, ինչպէս միևնոյն հիմայ տեսանք, արմատն են այս երեք գրերը՝ ՜, դ, Ն. որ միանգամայն Դիմորոշ կամ Դերանունական յօդ են. եւ բառերուն եղբի ծայրը կ'եւելցուին։

160. Դերանունական յօդերէն՝ ս առաջին դէմքի կը ծառայէ. դ երկրորդ դէմքի, եւ ն (ը) երրորդ դէմքի։

161. Դերանունական յօդ մ՚որ ցուցական դերանուան տեղը կամ քովը կը գործածուի՝ կը կոչուի *Ցուցական յօդ*. ինչպէս. Այս մարդս. Այն գիրքն։

162. Դերանունական յօդ մ՚որ ստացական դերանուան տեղը կամ քովը կը գործածուի՝ կը կոչուի *Ստացական յօդ*. ինչպէս. (իմ) ձեռքս, եւայլն. (որ վերը § 3. պիտի տեսնենք։)

Դերանունական յօդերուն ուրիշ գործածութիւնը վերայ՝ երկրորդ մասին մէջ։

---

163. Դոյական ցուցականները այսպէս կը հոլովին.

Եզակի.	Յոգնակի.
Ո–ը. Հայ. Այս, աս, ասի, ասիկա.	Առնք.
Սէ–. Տր. Ասոր.	Առնց.
Բ–ցմ–ի. Անկէ, (ասկից, ասորմէ.)	Առնցմէ.
Գ–րձի–ի. Ասով.	Առնցմով։

Այսպէս կը հոլովին նաեւ

Այդ, աս, ասի, ասիկա. — ասոր. ասկէ. ասով.
յոգն. ասոնք. ասոնց. ասոնցմէ. ասոնցմով։

Այն, ան, անի, անիկա. — անոր. անկէ. անով.
յոգն. անոնք. անոնց. անոնցմէ. անոնցմով։

Առնց նման է Բ. կարգի ցուցականաց հոլովումը.

Սա, սուի, սուիկա. — սուր. սրկէ. սուով.
յոգն. սուոնք. սուոնց. սուոնցմէ. սուոնցմով։

Դա, դուի, դուիկա. — դուր. դրկէ. դուով.
յոգն. դուոնք. դուոնց. դուոնցմէ. դուոնցմով։

Նա, նուի, նուիկա. — նուր. նրկէ. եւայլն։

Սոյն, դոյն, նոյն. առաջին հոլովման տակն են. բայց հասարակօրէն միայն վերջինը (նոյնը) կը հոլովի յօդով. տես 158։

‖ Հին ոճակօրէնին հոլովման ձեւն էր՝ Այս. այսր. յայսմէ. այսով. այդ. այսոնի. զայսոնի. այսոց. յայսոց. այսմի. — այդր. այդոր. — այն. այնոր. յայնմէ. եւայլն. (Ե դար։)

164. Ածական յուցականները ըստ կանոնի (94) անփոփոխ կը մնան թէ ըստ թուոյն եւ թէ ըստ հոլովոյն. եւ իրենցմէ ետեւ յօդով գոյական անուն մը կ'ուզեն, այսպէս. Ա՛յս կղզին. Սա երկիրը. Նոյն գիշեր:

165. Յուցականին առջեւի գոյականին յօդը կրնայ դիմորոշ (յուցական) յօդ ըլլալ՝ իւրաքանչիւր դէպքին համեմատ. ինչպէս Ա՛յս մարդս. Այդ ծառերդ. Այն հոգին. — կրնայ ալ պարզապէս որոշեալ յօդ ըլլալ՝ ամէն դէպքի անխտիր. ինչպէս. Ա՛յս հոգին. Ա՛յս մարդը. Այդ ծառերը, եւայլն: Ա՛յս վերջինս աւելի յաճախեալ է:

166. Ինչ որ վերը (83—85) որոշեալ յօդին համար ըսինք, նոյնն իմացիր նաեւ յուցականաց գոյականներուն վրայ. այսինքն թէ այն հոլովներն որ յօդ չեն առնուր, յուցական դերանուն ունեցած առներնին ալ նոյնպէս առանց որոշեալ յօդի կը մնան. ուստի կ'ըսուի Ա՛յս ֆ-յ-ով. — ֆրէ-ով. այն օր—առ. Նայն օր—ընէ. այդ նեղ—ընէնէ. — պէդ. այն չրխ—նդ. (չ'ըսուիր՝ Ա՛յս փայտով:) Բայց դերանունական (յուցական եւ ստացական) յօդ կրնան առնուլ դէպքին համեմատ. Ա՛յս մատով. Ա՛յդ նեղութենէդ, եւայլն:

Յուցական ածականները իրենց գոյականովը մէկտեղ այսպէս կը հոլովին:

Ա. Յուցական յօդով.

	Եզակի.	Յոքնակի.
Ո—ղ. Հայ.	Ա՛յս տուն-ս.	Ա՛յս տներ-ս.
Սե—. Տր.	Ա՛յս տան-ս.	Ա՛յս տներու-ս.
Բ—յ—ո—է.	Ա՛յս տընէ-ս.	Ա՛յս տներէ-ս.
Գ—ր-ձ-է.	Ա՛յս տընով-ս.	Ա՛յս տներով-ս:

Բ. Որոշեալ յօդով.

	Եզակի.	Յոքնակի.
Ո—ղ. Հայ.	Ա՛յս կղզի-ն.	Ա՛յս կղզիներ-ը.
Սե—. Տր.	Ա՛յս կղզւոյ-ն.	Ա՛յս կղզիներու-ն.
Բ—յ—ո—է.	Ա՛յս կղզիէ-ն.	Ա՛յս կղզիներէ-ն.
Գ—ր-ձ-է.	Ա՛յս կղզւով.	Ա՛յս կղզիներով:

‖ Ասոր նման էր հին ռամկօբէնին ալ կանոնը. այսինքն՝ դերանունն անփոփոխ պահելով՝ գոյականին վրայ սովորաբար ցուցական յօդ դնել. որ երբեմն ալ չէր դրուեր. — Այս միջոց. Ց-յս ումի օր. Ց-յս պահք. Ց-յդ կարդ. Ց-յս կոչմանէ. Այս աւուր. Այն մարդով. եւայլն։

---

§. 3. Յատցական դերանուն։

167. Ստացական դերանուններն ածական են, եւ կը ցուցընեն թէ գոյականը որուն է։ Եւ են՝

Ա դէմքի՝ Իմ. Մեր *.

Բ դէմքի՝ Քու. Ձեր.

Գ դէմքի՝ Իւր. Իրենց։

* Մեր, Ձեր, Իրենց՝ միայն ստացողին կողմանէ յոքնակի են, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք։

168. Ստացական դերանունները միշտ իրենց գոյականէն յառաջ կը դրուին՝ անփոփոխ մնալով, այսպէս.

169. — Ա. Եթէ ստացականը Իմ է կամ ի-կամ է-ը, գոյականին վերջին ծայրը դէմքին համեմատ դիմորոշ (դերանունական) յօդ կ'ընդունի. այսինքն Իմ ստացականին գոյականը = յօդ կ'առնու. Իմ գիրքը. Իմ տունս. Իմ տներս։ — Քո- ստացականինը ը յօդ կ'առնու. Քո- տունդ. Քո- տներդ։ — Իւր ստացականինը ն (ը) յօդ կ'առնու. Իւր տունը. Իւր որդին. Իւր տներըը. Իւր որդիքը։

170. — Բ. Եթէ ստացականը մեր է կամ ձեր կամ իրենց, գոյականին վրայ հաւասարապէս եւ անխտիր ն (ը) յօդ կը դրուի. այսպէս. Մեր տունը. Մեր որդին. Մեր տներըը. — Ձեր տունը. Ձեր որդին. — Իրենց տունը. Իրենց որդին։

‖ Շատ հին է դրաբարի մէջ նոյն ձեւը, մանաւանդ ընտանեկան լեզուի մէջ. Իմ -որդին. Ղեր Իւդա. Իմ Յայեր. Ղիմ հոյս. Ի- ք-նդ. (Ե դար։) Զի- ղըր-ցն. Զի- ք-ը-Իդ կարեմ՝ Որ ի- ղըր-ը ղիմ Իրերիս զնաւն են կերեալ. (Է դար։)

Ստացական դերանուն առած գոյական մը կրնայ մէյ մը յոքնակի ըլլալ պարզապէս ստացողին կողմանէ. ինչպէս՝ Մեր ծերը. (բայց ծնդիս խօսելով՝ Մեր ծերը եզակի է, վասնզի դէմաւոր բառը՝ որ է գոյականը՝ եզակի է.) — Մէյ մ'ալ յոքնակի կրնայ ըլլալ Թէ ստացողին

կողմանէ եւ թէ ստացեալին կողմանէ. ինչպէս՝ Դր էրւթրը. Այս վերջինը կը կոչենք Դրկն յոփանէ։

Ա՛հաւասիկ ստացականի մը դ՚ոյականի հետ հոլովումը.

Ա. — ԻՄ, ՔՈՒ, ԻՒՐ.

Եզակի. (եզակի ստացող եւ եզակի ստացեալ.)

	Ա. ԴԷՄՔԻ	Բ. ԴԷՄՔԻ	Գ. ԴԷՄՔԻ
Ո. Հ.	Իմ գիրք-ս.	Քու գիրք-դ.	Իւր գիրք-ը.
Ս. Տ.	Իմ գրքի-ս.	Քու գրքի-դ.	Իւր գրքի-ն.
Բդ.	Իմ գրքէ-ս.	Քու գրքէ-դ.	Իւր գրքէ-ն.
Գրթ.	Իմ գրքով-ս.	Քու գրքով-դ.	Իւր գրքով-ը։

Յոքնակի. (եզակի ստացող եւ յոքնակի ստացեալ.)

Ո. Հ.	Իմ գրքեր-ս.	Քու գրքեր-դ.	Իւր գրքեր-ը.
Ս. Տ.	Իմ գրքերու-ս.	Քու գրքերու-դ.	Իւր գրքերու-ն.
Բդ.	Իմ գրքերէ-ս.	Քու գրքերէ-դ.	Իւր գրքերէ-ն.
Գրթ.	Իմ գրքերով-ս.	Քու գրքերով-դ.	Իւր գրքերով-ը։

Բ. — ՄԵՐ, ՁԵՐ, ԻՐԵՆՑ.

Եզակի. (յոքն. ստացող եւ եզակի ստացեալ.)

	Ա. ԴԷՄՔ	Բ. ԴԷՄՔ	Գ. ԴԷՄՔ	
Ո. Հ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գիրք-ը.
Ս. Տ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքի-ն.
Բդ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքէ-ն.
Գրթ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքով-ը։

Կրկին յոքնակի. (յք. ստացող եւ յք. ստացեալ.)

	Ա. ԴԷՄՔ	Բ. ԴԷՄՔ	Գ. ԴԷՄՔ	
Ո. Հ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքեր-ը.
Ս. Տ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքերու-ն.
Բդ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքերէ-ն.
Գրթ.	Մեր	Ձեր	Իրենց	գրքերով-ը։

Ուսմօրէն կը համարուին՝ Իմն գիրքս. Մերին լեռները. Ձերին տունը։

171. Շատ անգամ առանց դերանուան ալ միևնոյն ստացական յօդերով դ՚ոյականը կը հոլովի, եւ նոյն զօրութիւնը կ՚ունենայ. զօրօրինակ. գիրքս, (այսինքն՝ *Իմ գիրքս.*) գրքերս, (այսինքն՝ *Իմ գրքերս։*)

172. Եթէ մէկդի թողուած դերանունն է ի՛, ւո՛ւ, ի՛ր, այսպէս կը հոլովին.

Ա. բեմ.	Դիրքս,	դրքիս,	դրքէս,	դրքովս.
	Դրքերս,	դրքերուս,	դրքերէս,	դրքերովս:
Բ. բեմ.	Դիրքդ,	դրքիդ,	դրքէդ,	դրքովդ.
	Դրքերդ,	դրքերուդ,	դրքերէդ,	դրքերովդ:
Գ. բեմ.	Դիրքը,	դրքին,	դրքէն,	դրքովը *.
	Դրքերը,	դրքերուն,	դրքերէն,	դրքերովը:

* Տես վերը (83.) գործականին վերայ ըսածնիս:

Իսկ եթէ թողուած դերանունն է մը, յիր, էրէնց, այն ատեն հետեւեալ կանոններուն համեմատ կը հոլովի:

173. — Ա. Եթէ դոյականը բազմավանկ է, պարզ ստացական յօդերուն տեղ՝ նիս, նիդ, նին մասնիկները կ'աւելցուին, այսպէս. պարտէզնիս. պարտէզներնիս:

Եզակի.	Յոգնակի.
Ա. Դէմք	
Պարտէզ-նիս.	Պարտէզներ-նիս.
Պարտէզ-նուս.	Պարտէզներ-նուս.
Պարտէզ-նէս.	Պարտէզներ-նէս.
Պարտէզով-նիս.	Պարտէզներով-նիս:
Բ. Դէմք	
Պարտէզ-նիդ.	Պարտէզներ-նիդ.
Պարտէզ-նուդ.	Պարտէզներ-նուդ.
Պարտէզ-նէդ.	Պարտէզներ-նէդ.
Պարտէզով-նիդ.	Պարտէզներով-նիդ:
Գ. Դէմք	
Պարտէզ-նին.	Պարտէզներ-նին.
Պարտէզ-նուն.	Պարտէզներ-նուն.
Պարտէզ-նէն.	Պարտէզներ-նէն.
Պարտէզով-նին.	Պարտէզներով-նին:

Բայց այս բազմավանկներուն կրկին-յոգնակի ուղղականը եւ Հայցականը լաւագոյն է ըսել մը, յիր, էրէնց պարտէզները՝ քան թէ պարտէզներնիս. ք—ա—ղ—ն—ե—ր—ն—ի—ս. խե—ղ—ճ—ի—ն—ն—ե—ր—ն—ի—ս: Կ'ըսուի նաեւ եզականին

պէս դ-ըրե-ընէ-, ի-ջ-ո-ւ-ննէն՝ ուր որ իմաստի շփո-թութիւն չկայ։

Ըսինք թէ -, ը, ն, յօդերուն առջ՝ նէ-, նէը, նէն մասնիկները կը դրուին. — այսինքն թէ՝ -, ը, ն յօդերէն յառաջ նէ յոգնականի մասնիկն ալ կը մտնէ։ Այս այն հնոց նէ յոգնականակերպն է՝ որ մէկ մը (էջս 16.) յիշեցինք, ինչպէս դ-ո-ւ-նէ. ելլ-ո-ւ-նէն. նլ-ննէն. ու- դ-ո-ւ-նէ-. ու-ը նլ-նէ-ը. սեռ. ու- դ-ո-ւ-նու-. ուն բ-ռ-նէ-ը-ն. ի-ջ-ո-ւ-ննէ-ն. գծ. բ-ռ-նէ-ը-վ. հ-ա-ճ-ո-վ, եւայլն. որ հիմայ ատացական միայն եղած է։

174. — Ր. Եթէ գոյականը միավանկ է, այն ատեն անոր յոգնականին վրայ կ'եւելցուին նէ-, նէը, նէն մասնիկները, թէպէտեւ նշանակութիւնին եզակի կը մնայ. ինչպէս. հայրերնէ-, (եւ ոչ հայր-նէ-.) դներ-նէն. (եւ ոչ դուռ-նէն.) — միայն գործիականը եր մասնիկ չ'առնուր։ Ցոքնակին եզականին հետ նոյն է. (ուստի հայրերնէ-, կը նշանակէ մեր հայրը եւ մեր հայրերը. յ-ո-ւ-նէ-ը-ս՝ մեր յոյնը եւ մեր յոյներըը.) միւնակ յոքն. գործիականը եր-ընէ- կ'ըլլայ։ Եւ կը հոլովին այսպէս.

Եզակի.	Ցոքնակի.
Ա. Դէմք.	
Զայն-երնէս.	Զայներ-նէս.
Զայն-երնուս.	Զայներ-նուս.
Զայն-երնէս.	Զայներ-նէս.
Զայնով-նէս.	Զայներով-նէս։
Բ. Դէմք.	
Զայն-երնէդ.	Զայներ-նէդ.
Զայն-երնուդ.	Զայներ-նուդ.
Զայն-երնէդ.	Զայներ-նէդ.
Զայնով-նէդ.	Զայներով-նէդ։
Գ. Դէմք.	
Զայն-երնին.	Զայներ-նին.
Զայն-երնուն.	Զայներ-նուն.
Զայն-երնէն.	Զայներ-նէն.
Զայնով-նին.	Զայներով-նին։

Ընկանոն անուանց ոմանց հոլովուածը՝ թէ ուղղականէն եւ թէ միւս հոլովներէն կրնայ առնել ատացականը. այսպէս հայրերնէ- բառին սեռականը կրնայ

ըսուիլ հայբէնաս կամ հօբէնաս. հայբէնաս կամ հօբէնաս։

Ցոքնակի հընէր վերջաւորողներուն պայպէս կ'ըլլայ սառցականը։

Եզ. Մատուբնիս.	Ցո. Մատուբներնիս.
Մատուբնուս.	Մատուբներնուս.
Մատուբնէս.	Մատուբներնէս.
Մատուբնովնիս.	Մատուբներովնիս։

Սառցականի մէջ կ'ըսուի նաեւ Խէ–ընէս. Հա–ընէս. Թէպէտեւ Խէչ, Հոչ (51.) կանոնին տակ չեն։

175. Սառցական դերանուններուն ըսինք թէ ածական են. բայց առանց գոյականի մնացած ատեններին իրենք գոյական կ'ըլլան՝ վրանին դէմքին համեմատ դիմորոշ յօդ առնելով. եւ պայպէս կը հոլովին.

Ո. Հ. Իմն, (իմինս.)	Իմիններս.
Ս. Տ. Իմինիս.	Իմիններուս.
Բց. Իմինէս.	Իմիններէս.
Գբ. Իմինովս.	Իմիններովս։

Այսպէս նաեւ

Քուկդ*, քուկինդ. քուկինիդ, քուկինէդ, քուկինովդ.
յօդ. քուկիններդ, եւայլն։

Իւրը, իրենը. իրենին, իրենէն, իրենովը.
յօդ. իրեններըը, եւայլն։

Մերը, մերինը. մերինին, մերինէն, մերինովը**.
յօդ. մերիններըը, եւայլն։

Ձերը, ձերինը. ձերինին, ձերինէն, ձերինովը.
յօդ. ձերիններըը, եւայլն։

Իրենցը. իրենցին, իրենցինէն, իրենցինովը.
յօդ. իրենցներըը, եւայլն։

*Քս– սառցականը յօդ առած ատեն, կամ ձայնաւոր մը կից ունեցած ատեն՝ ի դիր մ'ալ հետ կ'առնու. այսպէս. ի–ուդ. ի–ուկին. — ի–ուդ ը. ի–ուդ ի. (եւ ոչ՝ ի– ը ի։ Տես 122, իր|–ին. իր|–ի ը։)

‖ Մեկնութիւնն այս է որ՝ դրաբար ի–դ՝ եղած է ի–ուդ. եւ ի–յին՝ եղած է ի–ուկին. (տես 150 ծան։)

** Մերինները, ձերինները երբեմն կ'ըսուի նաեւ մերի–ներ կամ մերինա–. ձերինա–ներ կամ ձերինա–՝ դերանունական հոլովմամբ. մերինաց. մերինացիս։ Կրնայ ըսուիլ նաեւ եզ. գբ. Մենք մերովը գոհ կ'ըլլանք, դուք ալ ձերովը։ — Իսկ խիստ սակաւական եւ աններելի է ասոնք. վերջով ըսել մերի–ինը. ձերի–ինը։

176. Ինչպէս սեռացական դերանունները սեռական առնուած ուղղականներ են, նոյնպէս նաեւ ցուցականներէն ալ եւ ուրիշ որեւիցէ անուններէն տեսակ մը սեռացական կ'ելլէ, որ ամէնն ալ սեռականէ ուղղական եղած ածականներ են. եւ մինակ (առանց գոյականի) մնալով յօդ կ'առնուն եւ կ'ըլլան գոյական. այսպէս. Ասորը, (տճ. պոռնդէ.) անորը, (տճ. ընդէ.) անոնցը, (տճ. ընդրընդէ.) որո՞նը, (տճ. էնդին-էդ՞.) յառաջուանը, (տճ. եվվելդէ.) ասոնցն է. անոր՝ ալ. եւայլն: Իսկ ուրիշ անուններէ ելածները՝ եթէ բուն սեռականը ձայնաւորով վերջացած է, ինչպէս. մարդու, գինուոլի, Պետրոսի, անոնք յօդ առած առեն կամ վրանին ձայնաւոր մը կից ունեցած առեն ն մ'ալ հետ կ'առնուն. այսպէս. մարդուն-ը. գինուոլին-ը. Պետրոսին-ը. թշնամուն-ը. մարդուն-ն ալ. ծերերուն-ն է. հովուին-ն է. ձեռքին-ս (տճ. էլմդէդէ, հայերէն կ'ըսենք սեռ. էլմդէդէ.) այս տարուն-ը: Սողոմոնի օրերը Դաւթի-ներէն աւելի խաղաղ անցան. (եւ ոչ՝ Դաւթի-ներէն:) — (Այս օրուան-ը միւս օրուան-էն տարբեր է. առանց ն յաւելուածդ, վանդի բաղաձայնով վերջաւորած է բուն սեռականը՝ օրուան:)

Նոյն է գրաբարին ալ կանոնը՝ սեռականէ ուղղական. Նոցայն. Նոցայոցն. Աստուծոյքն. զմարդկանն:

177. Այս կերպով սեռականէ ուղղական եղած ածականներ են՝ Աւլէ. վերջի. ներսի. դրսի. աւուրնէ. էրթէ, կամ աւլէ. եռէ. պուկի. վրայի. — քովի սենեակը. Հեռի մարդիկը. Եռի դին. որ նոյն (176) կանոնով կը գործածուին պայսպէս. առջին-ը. ներսին-ը. առջեւին-ին. եռւին-էն. վրայինն ալ. վրայինն է. քովին-դ. քովին-ները. (եւ ոչ աւլէն. էվի-ներըս:) — Աւասիկ ասոնց ծագմունքը.

Առաջ բառէն՝	առջի.	Առջեւ բառէն՝	առջեւի.
վերջ	վերջի*.	Եռւ	եռւի.
Ներս	ներսի.	Առաջք	առաջքի.
Դուրս	դրսի.	Եռք	եռքի.
Քով	քովի.	Եռ	եռի:

° Զատ են —ԼԷն, վերԼէն, (ինչպէս նաեւ Նէրէէն, —ԷրԷէն, յէրէն, եւայլն. որ զուտ դերբար են,) եւ կը հոլովին՝ —ԼՆոյ. —ԼՆոյն. վերԼՆոյն. վերԼՆէն. —ԷրԷնով. (տես 125ւ) — ՓԼ գործածական են՝ —ԼԷի. առԼէւի, (առ. էծ.) էրէէ, էաեւի, (առ. —ԷրԷ.) որոնց այս նշանակութիւնը կանոնաւոր է. իսկ —ԼԷի իբրեւ յառաջաբան եւ էրէէ իբրեւ յետին կամ վերջին գործածելն անպատեհ է. (տես 175 ծան.** Գերէէրէ.) թէպէտ էրէէ իբրեւ յետին կամ վերջին՝ շատ սովորական եղած է։

178. Զարտուղ. — ԱԼԷ եւ էրէէ բառերը պարզապէս յօդ առնելով գոյական կ'ըլլան. ԱԼԷն. (առ. էծՆը.) էրէէն. (առ. ԷրԷը, ԷրՓԷԷը.) այսպէս. էրէէն ծառնոյ էր. էրէէ դարձայ. ԱԼԷս կեցեր է։

|ծ—ծԳ դարերէն ունինք յէրէ (փխկ. յէրէն.) վերջին. Նէրէէ դուան. Ի ԳրԷԷէն բերդն. (գրսի բերդը.) Զյէրէ մտան. Զվերէ թուրքաստանն։ Իւր գԻՄՀէ հաւատակէն։ Ընդէն ե դարու ՄԶ կը գտնենք տեղ մը ցՅէրէն կողմե, իբր՝ էաեւի կողմը. Նոյնպէս Ե դարու ՄԶ կ'ըսեն Ի յէրէն կողմանէ, եամ դԻէն, (փխկ. Ի յէաուստ կողմանէ։)

---

§. 4. *Քառարերական դերանուն։*

179. Չարաբերական դերանունը քիչ մը յառաջ ըսուածը կը յարաբերէ կամ ՄԶ կը բերէ։

180. Որ յարաբերական դերանունը գոյական է, եւ կը հոլովի այսպէս.

Եզակի.	Ո—Ղ. Հյց.	Որ.	Ցորն. Որոնք.
	ՍՏ—. Ցր.	Որու(ն).	Որոնց.
	Բ—ց—ՀՀ.	ՈրՄէ(ն).	Որոնցմէ.
	Գ—ԹՀՀ.	Որով.	Որոնցմով։

181. Ա.յս դերանունս յօդ կ'առնու իրմէ եղբը որ շաղկապով, եւ կ'ըլլայ՝ ՈրՆ որ. զորՆ որ. որուՆ որ. որմէ որ. որով որ։ Ցորն. Որոնք որ. որոնց որ, եւայլն։

182. Իսկ եթէ իբրեւ ածական գործածուի, ինքն անփոփոխ մնալով՝ յօդն առՋեւի գոյականին վրայ կը դրուի՝ շաղկապէն յառաջ. այսպէս. Որ մարդՆ որ. Որ մարդուՆ որ. Որ ձեռքը որ բռնես. Որ կողմերէն որ ժողվես։ — կամ երբեմն ալ առանց որ շաղկապի. Որ ձեռքը բռնես. Որ վիշտը՝ քեզի անտանելի է։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Բ Ա Յ

183. *Բայ, երրորդ մասն-բանի՝ գործողութիւն մը կը ցուցընէ, պայմանը ընել կամ ըլլալ. ինչպէս* Բա-նալ. Բաց-ուիլ. Գնդիլ:

184. *Բայն երեք տեսակ է. 1. Ներգործական, 2. Կրաւորական եւ 3. Չեզոք. — որ քերականօրէն բայերուն անունը կը կոչուի:*

185. — *Ա. Ներգործական պայմանի գործողութիւն մը կը ցուցընէ՝ որ մէկը մէկուն կ'ընէ, զրօրինակ. Դուն Հայրդ կը սիրես. Ես փայտ կ'ուրխամ:*

186. — *Բ. Կրաւորական՝ որ ներգործականէն յառաջ կու գայ, պայմանի գործողութիւն մը կը ցուցընէ՝ որն որ մէկը մէկէն կը կրէ կամ որ մէկը կ'ընդունի. զրօրինակ. Հայրդ քեզմէ կը սիրուի. Փայտն իմէ կ'ուրխամ:*

187. — *Գ. Չեզոք՝ այնպիսի գործողութիւն մը կը ցուցընէ՝ որ նոյն անձին վրայ կը մնայ եւ ուրիշին չ'անցնիր. զրօրինակ. Դուն կը ծնանիս. Ցրտեն կը դողամ. Շունը կը վազէ:*

188. *Ինչպէս անուններն ու դերանուններըը, նոյնպէս բայերն ալ, ըսինք (15), խօսքի մէջ հարկաւ պիտի փոփոխուին. այս փոփոխման անուն կու տանք բայի խոնարհում: — Խոնարհման համար չորս բան պէտք է. 1. Եղանակ. 2. Ժամանակ. 3. Թիւ եւ 4. Դէմք:*

189. — *Ա. Եղանակ կը ցուցընէ թէ գործողութիւնն ինչ կերպով կը բացատրուի կամ կը զգուի. եւ հինգ է.*

1. *Սահմանական, եղածը կամ ըլլալիքը պատմելով. — Կը բանամ, կը բանայի, պիտ'որ բանամ:*

2. *Մտորադրական, թէութեամբ, երբ, որքան ալ ըսելով. — Երբ բանամ, որ բանայի:*

3. *Հրամայական, հրաման տալով, ապսպրելով, աղաչելով. — Բա՛ց. Գրէ՛:*

4. *Դերբայ, գործողութեան կամ գործողին անունը տալով.* — Բ–ալ. Բ–ող. առանց անձը յայտնելու։

190. — Բ. *Ժամանակը գործողութեան երբը կը ցուցընէ, որ գլխաւորաբար երեք է.* 1. *Ներկայ, հիմա կը բանամ, կամ որ բանամ.* 2. *Անցեալ որ է –. Անկատար, ատեն մը (դեւ) կը բանայի, կամ սովորութիւնս էր բանալ. եւ Բ. կատարեալ, յառաջ (անգամ մը) բացի.* 3. *Ապառնի, եղբը պիտի բանամ։*

Զորս եղանակներուն գլխաւոր ժամանակներն ասոնք են.

Սահմանականն ունի 1. *Ներկայ.* 2. *Անկատար.* 3. *Կատարեալ։*

Ստորադասականն ունի 1. *Ներկայ.* 2. *Անկատար։*

Հրամայականն ունի մէկ ժամանակ, որ միանգամայն Ներկայ եւ Ապառնի է։

Դերբայն ունի 1. *Անեղեւոյթ.* 2. *Ընդունելութիւն*.* 3. *Անցեալ։*

* *Ընդունելութիւնը կը կոչուի նաեւ Ընդունելական Ներկայ։ — Կան ուրիշ երկրորդական բաղադրեալ ժամանակներ ալ, որոնց վրայ ընթացքին մէջ զատ կը խօսինք։*

191. — Գ. *Թիւը գործողութիւնն ընողին մէկ կամ աւելի ըլլալը կը ցուցընէ. եւ երկու է.* 1. *Հզակի, կը բանամ. եւ* 2. *Յոքնակի կը բանանք.* (տես նաեւ 14։)

192. — Դ. *Դիմքը կը ցուցընէ թէ գործողութիւնն որ կողմանէ է. եւ երեք է.* 1. *Առաջին դէմք. Ես կը բանամ.* 2. *Երկրորդ դէմք. դուն կը բանաս.* 3. *Երրորդ դէմք. ուրիշ մը կը բանայ։* (Տես նաեւ դերանուանց դէմքը, 147։)

Ուսոի եղանակ, ժամանակ, թիւ եւ դէմք մէկտեղ գալով բայը կը խոնարհին։

193. *Սակայն ամէն բայ միեւնոյն կերպով չի խոնարհիր. զորօրինակ.* ՝էրեխ՝ կ՚ըլլայ ՝էրեցի. — ՝որվէլ՝ ՝որվեցայ. — Խոսիլ՝ Խոսցի։ *Այս կերպ կերպ խոնարհիլը կը կոչուի բայերու Ձ–որդոդութիւնքը որ Հայերէն լեզուի մէջ չորս կերպ է։* (Տես նաեւ Հոլովմանց պէս–պիսութիւնը. 21։)

194. Չորս լծորդութիւններն անբևւոյթ ժամանակին մէջ իրարմէ կ'որոշուին.

Առաջին լծորդութեանն է՝ ել.	ինչպէս Լու-ել.
Երկրորդ լծորդութեանն է՝ իլ.	Սորվ-իլ.
Երրորդ լծորդութեանն է՝ ալ.	Կարդ-ալ.
Չորրորդ լծորդութեանն է՝ նալ.	Մոռ-նալ.

195. Ներդործական ու չեզոք բայերն այս չորս լծորդութեանց (կամ չորս կերպ խոնարհմանց) մէկուն տակը կ'երթան։ Իսկ կրաւորականները՝ յատուկ կերպով մը ներդործականէն կազմուելէն ետեւ՝ ամէնն ալ միօրինակ եւ հաւասարապէս երկրորդ լծորդութեան պէս կը խոնարհին. ինչպէս վարը (207) պիտ'որ տեսնենք։

196. Չեզոք բայերուն կարգը կրնայ համարուիլ իսկական ձայն ալ, որ պարզապէս ըլլալ կը ցուցընէ։ — Իսկան բայը միւս բայերուն արմատն ու լեզուին գլխաւոր բայն ըլլալուն համար՝ նախ անոր խոնարհմունքը դնենք, եւ յետոյ միացածներուն։

ՑՕԳՈՒԱԾ Ա.

ԲԱՑԵՐՈՒ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄՈՒՆՔԸ

§. 1. Իսկական ձայ։

197. Իսկան բայ կրկին է. մէկը եմ՝ պակասաւոր, պայմանը որ միևնակ երկու ժամանակն ունի. եւ միւսն ԸԼԼ՝ ամբողջ։

198. — Ա. ԻՍԿԱՆ ԲԱՑ — ԵՄ։

Սահմանական.

	Ներկայ.	Անկատար.
Եզ.	Ես եմ. պէն իմ.	Ես էի. պէն իւէմ.
	Դուն ես.	Դուն էիր.
	Ան է.	Ան էր.
Յոգ.	Մենք ենք.	Մենք էինք.
	Դուք էք.	Դուք էիք.
	Անոնք են.	Անոնք էին։

199. — Բ. ԻԱԿԱՆ ԲԱՑ. — ԸԼԼԱԼ։

Սահմանական.	Ստորադասական.
Ներկայ.	Ներկայ.
Կ'ըլլամ. ըլլա՛ք ---մ.	Ըլլամ. ըլլա՛մ, ըլլա՛յմ.
Կ'ըլլաս.	Ըլլաս.
Կ'ըլլայ.	Ըլլայ.
Կ'ըլլանք.	Ըլլանք.
Կ'ըլլաք.	Ըլլաք.
Կ'ըլլան.	Ըլլան.
Անկատար.	Անկատար.
Կ'ըլլայի. ըլլա՛ք ---պա՛մ.	Ըլլայի. ըլլա՛յիք՛մ, ը-
Կ'ըլլայիր.	Ըլլայիր. [լա՛յիք՛մ.
Կ'ըլլար.	Ըլլար.
Կ'ըլլայինք.	Ըլլայինք.
Կ'ըլլայիք.	Ըլլայիք.
Կ'ըլլային.	Ըլլային.
Կատարեալ.	Հրամայական.
Եղայ. ըլլա՛մ.	Եղիր. ըլ.
Եղար.	Եղէք.
Եղաւ.	Դերբայ.
Եղանք. Ընդ.	Ըլլող, եղող. ըլլե.
Եղաք. Անց.	Եղած, եղեր. ըլմա՛ծ.
Եղան. Աներ.	Ըլլալ. ըլմա՛ք։

209. Բայերու խոնարհմունքներէն ոմանք որոշ կանոնի մը տակ են, ու կը կոչուին կանոնաւոր խոնարհումներ. ոմանք ալ կանոնէ դուրս են, ու կ'ըսուին Անկանոն կամ Ձարտուղի խոնարհումներ։

---

§. 2. *Կանոնաւոր խոնարհումներ, կամ Ձորս յօդորմութիւն։*

Ա.

ՆԵՐԳՈ. ԵՒ ՁԷՁՈՒ ԲԱՑԵՐՈՒՆ ՁՈՐՍ ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. յս չորս լծորդութեանց պատկերին մէջ միայն պարզ ժամանակները կը դնենք. իսկ բաղադրեալները՝ երբէն կ'աւանդենք։ (Տես. Յօդ. Ե։)

201. — Ա. ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆ — Ե.

Սահմանական.	Ստորադասական.
ՆԵՐԿԱ.	ՆԵՐԿԱ.
ԿԸ ԼԱ-ԵՄ. ԼՍԻՔ ԼՄ.	ԼԱ-ԵՄ. ԼՍԻՔՈՒԵՄ, ԼՍԻՔՈՒԻՄ.
ԿԸ ԼԱ-ԵՍ.	ԼԱ-ԵՍ.
ԿԸ ԼԱ-Է.	ԼԱ-Է.
ԿԸ ԼԱ-ԵՆՔ.	ԼԱ-ԵՆՔ.
ԿԸ ԼԱ-ՀՔ.	ԼԱ-ՀՔ.
ԿԸ ԼԱ-ԵՆ.	ԼԱ-ԵՆ.
ԱՆԿԱՏԱԿ.	ԱՆԿԱՏԱԿ.
ԿԸ ԼԱ-ՀԻ. ԼՍԻՔ ԼԻՄ.	ԼԱ-ՀԻ. ԼՍԻՔՈՒԻ ԼԻՄ,
ԿԸ ԼԱ-ՀԻՐ.	ԼԱ-ՀԻՐ. [ԼՍԻՔՈՒ ԼԻՄ.
ԿԸ ԼԱ-ԵՐ.	ԼԱ-ԵՐ.
ԿԸ ԼԱ-ԵԻՆՔ.	ԼԱ-ԵԻՆՔ.
ԿԸ ԼԱ-ՀԻՔ.	ԼԱ-ՀԻՔ.
ԿԸ ԼԱ-ԵԻՆ.	ԼԱ-ԵԻՆ.
ԿԱՏԱՐԵԼԻ.	ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ.
ԼԱ-ԵՑԻ. ԼՍԻՔՈՒՄ.	ԼԱ-Է. ԼՍԻՔ.
ԼԱ-ԵՑԻՐ.	ԼԱ-ԵՑԷՔ.
ԼԱ-ԵՑ.	ԴԵՐԲԱՅ.
ԼԱ-ԵՑԻՆՔ.	
ԼԱ-ԵՑԻՔ.	ԸՆԴ. ԼԱ-ՈՂ. ԼՍԻՔՈՒՆ.
ԼԱ-ԵՑԻՆ.	ԱՆՑ. ԼԱ-ԱԾ, ԼԱ-ԵՐ. ԼՍԻՔՈՒԼ.

ԱՆԵՐԵԱՑՔ. ԼԱ-ԵԼ. ԼՍԻՔՈՒԵ։

Առաջին լծորդութեան տակ կ'երթան՝

ՀԱՆԵԼ, ՆԵՑԻ, ՆԷ, Ն*.	ՎԱԶԵԼ, ԶԵՑԻ, ԶԷ, Զ.
ԿԱՆՉԵԼ, ՉԵՑԻ, ՉԷ, Ն.	ԹՈՂՎԵԼ, ՎԵՑԻ, ՎԷ, Ն.
ՍԱՍԵԼ, ՍԵՑԻ, ՍԷ, Ս.	ԽՄԵԼ, ԽՄԵՑԻ, ԽՄԷ, Ն.
ԳՈՎԵԼ, ՎԵՑԻ, ՎԷ, Ն.	ԱԶԱՏԵԼ, ՏԵՑԻ, ՏԷ, Ն.
ՈՒԶԵԼ, ԶԵՑԻ, ԶԷ, Ն.	ՊԱՐԱԿԵԼ, ԿԵՑԻ, ԿԷ, Ն.
ԲՌՆԵԼ, ՆԵՑԻ, ՆԷ, Ն.	ՔԱԼԵԼ, ԼԵՑԻ, ԼԷ, Լ.

* Բայերուն առջեւի Ն դիրը կը նշանակէ ներգոր-ծական բայ. Լ կը նշանակէ չեզոք բայ։

202· — Բ· ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆ — Ի Լ·

Սահմանական.	Ստորադասական.
Ներկայ·	Ներկայ·
Կը սորվ-իմ·	Սորվ-իմ·
Կը սորվ-իս·	Սորվ-իս·
Կը սորվ-ի·	Սորվ-ի·
Կը սորվ-ինք·	Սորվ-ինք·
Կը սորվ-իք·	Սորվ-իք·
Կը սորվ-ին·	Սորվ-ին·
Անկատար·	Անկատար·
Կը սորվ-էի·	Սորվ-էի·
Կը սորվ-էիր·	Սորվ-էիր·
Կը սորվ-եր·	Սորվ-եր·
Կը սորվ-էինք·	Սորվ-էինք·
Կը սորվ-էիք·	Սորվ-էիք·
Կը սորվ-էին·	Սորվ-էին·
Կատարեալ·	Հրամայական.
Սորվ-եցայ·	Սորվ-է·
Սորվ-եցար·	Սորվ-եցէք·
Սորվ-եցաւ·	Դերբայ.
Սորվ-եցանք·	
Սորվ-եցաք·	Ընդ· Սորվ-ած·
Սորվ-եցան·	Ընդ· Սորվ-ած, սորվ-եր·

Անեղ-ացեալ· Սորվ-իլ·

Երկրորդ լծորդութեան տակ կ'երթան մեծաւ մասամբ հետեւեալ բայերը։

Ապրիլ, բեցայ, բէ, Ը·	Բնակիլ, կեցայ, կէ, Ը·
Խօսիլ, սեցայ, սէ, Ը·	Պատկիլ, կեցայ, կէ, Ը·
Աշխատիլ, տեցայ, տէ, Ը·	Յոգնիլ, նեցայ, նէ, Ը·
Հաւնիլ, նեցայ, նէ, Ն·	Նայիլ, յեցայ, յէ, Ն·
Նստիլ, տեցայ, տէ, Ը·	Համարիլ, րեցայ, րէ, Ն·

203. — Գ. ԼՕՈՐԴՈՒԹԻՒՆ — ԱԼ.

Սահմանական.	Ստորադասական.
Ներկայ.	Ներկայ.
Կը կարդ-ամ.	Կարդ-ամ.
Կը կարդ-աս.	Կարդ-աս.
Կը կարդ-այ.	Կարդ-այ.
Կը կարդ-անք.	Կարդ-անք.
Կը կարդ-աք.	Կարդ-աք.
Կը կարդ-ան.	Կարդ-ան.
Անկատար.	Անկատար.
Կը կարդ-այի.	Կարդ-այի.
Կը կարդ-այիր.	Կարդ-այիր.
Կը կարդ-ար.	Կարդ-ար.
Կը կարդ-այինք.	Կարդ-այինք.
Կը կարդ-այիք.	Կարդ-այիք.
Կը կարդ-ային.	Կարդ-ային.
Կատարեալ.	Հրամայական.
Կարդ-ացի.	Կարդ-ա.
Կարդ-ացիր.	Կարդ-ացէք.
Կարդ-աց.	
Կարդ-ացինք.	Դերբայ.
Կարդ-ացիք.	Ընդ. Կարդ-ացող.
Կարդ-ացին.	Անց. Կարդ-ացած, կարդ-ացեր.

Անեղ. Կարդ-ալ։

Երրորդ ծորդութեան տակն են՝

Թաղ-ալ, ած-ի, ած, Ն.	Ջան-ալ, նած-ի, նա, Է.
Լու-ալ, լուաց-ի, լուա, Ն.	Ազատ-ալ, ազատ-ի, ազատ, Ն.
Մին-ալ, մնաց-ի, մնա, Է.	Խաղաղ-ալ, ղաց-ի, ղա, Է.
Պոռ-ալ, ռաց-ի, ռա, Է.	Խղճ-ալ, ճած-ի, ճա, Է.
Ցու-ալ, սաց-ի, սա, Է.	Հաղթ-ալ, ղած-ի, ղա, Է.

Սահմանական.	Ստորադասական.
Նեբէ՜յ·	**Նեբէ՜յ·**
Կը մոռ-նամ.	Մոռ-նամ.
Կը մոռ-նաս.	Մոռ-նաս.
Կը մոռ-նայ.	Մոռ-նայ.
Կը մոռ-նանք.	Մոռ-նանք.
Կը մոռ-նաք.	Մոռ-նաք.
Կը մոռ-նան.	Մոռ-նան.
Անկա՜տ·	**Անկա՜տ·**
Կը մոռ-նայի.	Մոռ-նայի.
Կը մոռ-նայիր.	Մոռ-նայիր.
Կը մոռ-նար.	Մոռ-նար.
Կը մոռ-նայինք.	Մոռ-նայինք.
Կը մոռ-նայիք.	Մոռ-նայիք.
Կը մոռ-նային.	Մոռ-նային.
Կատըէ՜լ·	**Հրամայական·**
Մոռ-ցայ.	Մոռ-ցիր·
Մոռ-ցար.	Մոռ-ցէք·
Մոռ-ցաւ.	**Դերբայ·**
Մոռ-ցանք.	
Մոռ-ցաք.	Ընդ· Մոռ-ցող·
Մոռ-ցան.	Անց· Մոռ-ցած, մոռ-ցեր·
Անեբէ՜յն· Մոռ-նալ·	

Հոդերորդ լծորդութեան տակ կ'երթան՝

Իմա-նալ, մացայ, մացիր, ն. Վախնալ, վախցայ, վախցիր, ն.
Ճանչ-նալ, չցայ, չցիր, ն. Կե-նալ, կեցայ, կեցիր, ն.
Գիտ-նալ, գիտցայ, գիտցիր, ն. Ամչ-նալ, ամչցայ, ցիր, ն.
Գողնալ, գողցայ, գողցիր, ն. Կարմր-նալ, մրցայ, մրցիր, ն.

Երկու ներգործական բայ ալ կայ այս լծորդութեան տակ հոս վերջով։

ընթեռնուլ, ընթերցայ· ընթերցիր· ընթերցած· (կարդալ։) *ձգենուլ· ձգեցայ· ձգեցիր· ձգեցած· (հագնիլ։)*

ՁՈՐՍ ԼԾՈՐԴՈՒԹԵԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱՋՈՒԹԻՒՆԸ

‖ Ա լծորդութիւն ել, էաչ, է, -ի· — *քիչ շատ նոյն է գրաբարին հետ, որ է՝ ֆ-բ-ի՛, էայ, է՛։ Գրաբար -ՆԻ՛ լծորդութեան ալ բայերը, որ բոլորովին զատ ձեւ եւ զատ խոնարհմունք ունին, պարզած այս լծորդութեան մէջ մտած են արդէն թ — ի զարերէն ի վեր· այսպէս Լ-ՈՒՆԼ, Լ-ՈՒՆԷ, Լ-ՈՒՆԵ· Օ-ՆԼ, ԼՈՒՆԷ, Ե· ԿԱՒԼ, ՀԱՏ, ԼԻ· (գրբր· Լ-ՈՒՆՆԻ՛, Լ-ՈՒՆ, ԼՈՒՆ· ԿԼՆԻ՛, ԿԼ, ԿՈՒԼ՛)* — *Այս պարզման հետքերն ու սկիզբը մինչեւ ի մեր կ՚երթան։*

Բ լծորդութիւն՝ էՙ, էայ, է, -ի· — *գրաբարի մէջ զատ լծորդութիւն չէ, այլ Ա լծորդութեան կրաւորական ձեւն է. անոր համար ալ արդի լեզուին Բ լծ· բայերն ընդհանրապէս հին լեզուին կրաւորակերպ էջզրներն են. քանի մը ներգործ· ալ որ կայ՝ նոյնպէս նոյն էջզրներէն յառաջ եկած ներգրծ· եղած են։ (Գրբր· լեզուի՛ Ս-ԼՈՒՆ՛, էայ, է՛։) Բայց հիմակ այս լծորդութիւնս բուն ներգործականի ձեւ է եւ իւր առանձին կրաւորականն ունի։*

Գ լծորդութիւն՝ -ԼՈՒ, -ՈՒՆ, -Ո, -ՈՒՆ· — *գրաբարին հետ նոյն է։ (ՀԱՐՔ-Ո՛, -ՈՒՆ, -Ո, -ՈՒՆԼ՛)*

Դ լծորդութիւն՝ Ն-ԼՈՒ, ՈՒՅ, ՈՒՐ, ՈՒՆ· — *գրաբարի մէջ Գ լծորդութեան կրաւորական ձեւն է, (Ս-ՈՒՆՆ-Ո՛, -ՈՒՅ, -ՈՒՐ, -ՈՒՆԼ՛) որ հիմայ զատ լծորդութիւն կը ձեւացընէ արդի լեզուին մէջ, եւ իւր առանձին կրաւորականն ունի։*

Ա՛ն անցեալը գրաբարի մէջ շատ հին՝ բայց աւելի իբրեւ բայանուն էր· եւթերը, միջին դարերու մէջ եղած բայի անցեալ։ Իսկ էր անցեալն ուրիշ բան չէ եթէ ոչ գրբր· Ի-ԼՈՒ, որ ԺԲ — ԺԵ դարերէ ի վեր ամփոփած եղած էր Ի-ԼՈՒ (*ինչպես մինչեւ հիմայ գաւառներու մէջ։*) եւ յետոյ էր։

ԿՐԱՒՈՐԱԿԱՆ ԲԱՑԵՐՈՒ ՁՈՐՍ ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

205· Կրաւորական բայերը՝ *ինչպէս նշանակութեան՝ նոյնպէս ալ ձեւին ու կազմութեան կողմանէ ներգործականէն յառաջ կու գան։*

206· Ներգործական բայ մը կրաւորականի դարձընելու համար՝ անհրեւոյթի Ե, Ի, Ա, Ն-Ա վերջաւորութիւնները միակերպ Ո-Ի ընելու է· — *միայն*

Թէ երրորդ ու չորրորդ լծորդութեան բայերուն կատարեալէն առնելով -էլ մասնիկը դնելու է. այսպէս.

Լա-ել.	կրաւ.	Լա--էլ.
Սորվ-էլ.	,,	Սորվ--էլ.
Կարդ--ալ, (կարդաց-է,)	,,	Կարդաց--էլ.
Մոռ--նալ, (մոռաց--ց.)	,,	Մոռաց--էլ:

207. Ա՛ս կերպով կրաւորական անեղեւոյթը գտնելէդ ետքը, ամէնքն ալ միակերպ երկրորդ լծորդութեան պէս կը խոնարհին:

ԿՐԱՒՈՐ. ԲԱՑԵՐՈՒ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

Սահմանական.	Ստորադասական.
Ներկայ.	Ներկայ.
Կը լա-ուիմ. էշխելէը է՛մ.	Լա-ուիմ. էշխելըեմ.
Կը լա-ուիս.	Լա-ուիս.
Կը լա-ուի.	Լա-ուի.
Կը լա-ուինք.	Լա-ուինք.
Կը լա-ուիք.	Լա-ուիք.
Կը լա-ուին.	Լա-ուին.
Անկատար.	Անկատար.
Կը լա-ուէի.	Լա-ուէի.
Կը լա-ուէիր.	Լա-ուէիր.
Կը լա-ուէր.	Լա-ուէր.
Կը լա-ուէինք.	Լա-ուէինք.
Կը լա-ուէիք.	Լա-ուէիք.
Կը լա-ուէին.	Լա-ուէին.
Կատարեալ.	Հրամայական.
Լա-ուեցայ.	Լա-ուէ.
Լա-ուեցար.	Լա-ուեցէք.
Լա-ուեցաւ.	
Լա-ուեցանք.	Դերբայ.
Լա-ուեցաք.	Ընդ. Լա-ուող.
Լա-ուեցան.	Անց. Լա-ուած, լա-ուեր.

Անեղեւոյն. Լա-ուիլ:

Այսպէս ալ մեկալ բայերուն կրաւորականը միա-
կերպ։

Առաջին լծորդութենէ՝

Հան-ուիլ, հան-ուեցայ, հան-ուէ.
կանչ-ուիլ, կանչ-ուեցայ, կանչ-ուէ.
բռն-ուիլ, բռն-ուեցայ, բռն-ուէ.
ժողվ-ուիլ, ժողվ-ուեցայ, ժողվ-ուէ.
խմ-ուիլ, խմ-ուեցայ, խմ-ուէ.

Երկրորդ լծորդութենէ՝

սորվ-ուիլ, սորվ-ուեցայ, սորվ-ուէ.
հաւն-ուիլ, հաւն-ուեցայ, հաւն-ուէ.
խօս-ուիլ, խօս-ուեցայ, խօս-ուէ.
համար-ուիլ, համար-ուեցայ, համար-ուէ.

Երրորդ լծորդութենէ՝

կարդաց-ուիլ, կարդաց-ուեցայ, կարդաց-ուէ.
բաղձաց-ուիլ, բաղձաց-ուեցայ, բաղձաց-ուէ.
լուաց-ուիլ, լուաց-ուեցայ, լուաց-ուէ.

Չորրորդ լծորդութենէ՝

մոռց-ուիլ, մոռց-ուեցայ, մոռց-ուէ.
գողց-ուիլ, գողց-ուեցայ, գողց-ուէ.
իմաց-ուիլ, իմաց-ուեցայ, իմաց-ուէ.
գիտց-ուիլ, գիտց-ուեցայ, գիտց-ուէ.
ճանչց-ուիլ, ճանչց-ուեցայ, ճանչց-ուէ.
հասկըց-ուիլ, հասկըց-ուեցայ, հասկըց-ուէ։

—

§. 3. *Անկանոն խոնարհումներ։*

208. Նախագիտելիք։ — Բոլոր լեզուին բայերուն խոնարհմանը միատեսակ դրուելու բլլայ, կը տեսնուի թէ կան ժամանակներ՝ որ ամէն լծորդութեան մէջ ալ հաւասարապէս պարզ կանոնի մը վրայ միակերպ կը գառնան. — կան ժամանակներ ալ որ ամէն մէկ լծորդութեան մէջ մէյմէկ զատ ձեւ ունին, կամ՝ միեւնոյն կանոնի տակ չեն։ Առաջիններըը *կանոնաւոր ժամանակ* կը կոչուին, վերջիններն *Անկանոն*։

209. Կանոնաւոր ժամանակներն են՝

1. Անեղեւոյթ, որ մեկալնոց արմատ կրնայ ըսուիլ.
2. Սորադասական ներկայ, եւ
3. Սորադասական անկատար, ուստի կ'ելլեն
4. Սահմանական ներկայ եւ
5. Սահմանական անկատար:

Իսկ անկանոն ժամանակներն են՝

1. Սահմանական կատարեալ,
2. Հրամայական (ներկայ կամ ապառնի),
3. Ընդունելութիւն, եւ
4. Անցեալ (-ած եւ եր անցեալները,)

որոնք իւրաքանչիւր լծորդութեանց մէջ զատ զատ սորվելու է:

210. Շատ բայեր կան որ չորս կանոնաւոր լծորդութեանց եւ ոչ մէկուն կը հետեւին, այլ կարգէ դուրս խոնարհում ունին. — այսպիսի բայերն Անկանոն կամ Զարտուղի կոչ կ'ըսուին. եւ անոնց խոնարհմունքն Անկանոն կամ Զարտուղի խոնարհմունք. ինչպես դնեմ բային կատարեալը կ'ըլլայ դրէ (եւ ոչ դնեցի: Նոյնը տես անուանց ալ անկանոն հոլովմանցը մէջ:) — Միայն թէ՝ աղէկ միտք առնելու է՝ որ

211. Անկանոն բայերուն ալ կանոնաւորներէն տարբերութիւնը միայն անկանոն ժամանակներուն մէջն է. իսկ կանոնաւոր ժամանակներն իրենց անբեւեւութիւն վերջաւորութեանը համեմատ չորս լծորդութիւններէն մէկուն տակն են: Աւսր համար մենք ալ զարտուղի բայերուն միայն անկանոն ժամանակները կը նշանակենք:

212. Զարտուղի բայերը, (ինչպես նաեւ զարտուղի անուններն, 38.) երկու կարգ կրնան բաժնուիլ. 1. կին զարտուղիք, որ փոքր տարբերութիւն մ'ունին. եւ 2. Բոլոր զարտուղիք:

Ա. — ԿԻՍ ԶԱՐՏՈՒՂԻՔ

213. Կան ՆԷլ, ՆԷլ, Նալ, վերջաւորութեամբ բայեր՝ որ չորրորդ լծորդութեան պէս կը խոնարհին. միայն անկանոն ժամանակներուն մէջ Ն գիրը ՅՅի փոխելու տեղ՝ դուրս կը թողուն:

Գանել. (գտնալ.) գտայ. գտիր. գտած. գտեր:
Տեսնել. (տեսնալ.) տեսայ. տես. տեսած:
Պագնել. պագայ. պագ կամ պագիր. պագած:
Թքնել. թքայ. թքիր. թքած:
Մտնել. (մտնալ.) մտայ. մտիր. մտած:
Ելլել*. ելայ. ել կամ ելիր. ելած:
Ըլլալ*. եղայ. եղիր. եղած. (տես 199:)
Դառնալ. դարձայ. դարձիր. (տես 42, ծանօթ:)
Հեծնալ. հեծայ. հեծիր. հեծած:
Իջնալ. (իջնիլ.) իջայ. իջիր. իջած կամ ինջած, եւայլն:
Խածնել. խածայ. խած կամ խածիր. խածած:
Հատնիլ. հատայ. հատիր. հատած:
Հատնիլ. հատայ. հատիր. հատած:
Բուսնիլ. բուսայ. բուսիր. բուսած:
Անցնիլ. անցայ. անց կամ անցիր. անցած:
Հագնիլ. հագայ. հագիր. հագած:
Մեռնիլ. մեռայ. մեռիր. մեռած:
Ծննդիլ**. ծնայ. ծնիր. ծնած:

* Ելլել եւ Ըլլալ բայերը Նիւ. Ն–ւ. վերջաւորեալ կը համարուին:

‖ Ելլել բային հին ձեւն էր Իջնիլ (գրբր. ելանել.) որ հնչման գիւրութեանն համար եղած է Ելլել: (Ա–ա–ա–րակ լեզուաց կանոն է որ ը կամ ը կամ ւև եւ կամ նն:) — Կայ դեռ այսօր Իջնիլ ալ գրուած:

Գրաբար Իջանիլ բային եղած է առեն մը Իջնիլ, յետոյ Իջը–ւ, (ինչպէս ցայսօր գաւառական լեզուաց մէջ՝ Իզ–ւ. Ի՛Իջ–ւ.) եւ վերջին առներս՝ (զատը լիւնի դարձած) ըսուած է ըւլը՝ — Ջատ է լինիլ բային (ձև, ի՛ր դարուց) Իւ– լինի հին ձեւը, որ տակաւ եղած է Իւ–ըի, Իւ– ը եւ վերջապէս այսօրուան գաւառականը. Ի՛ըւլ՝ (ւև փոխանակ ը:)

** Ծննդիլ բայը թէ չէզոք է, թէ ներգործական եւ թէ կրաւորական:

214. Ասոնց պէս կը խնայարհին նաեւ քանի մը ելլ վերջաւորածներ՝ ը գիրը դուրս թողլով:

Թուխիլ.	կոչ.	Թուայ.	Ըր. Թուիր. Ուշ. Թուած. Թուեր:
Փախչիլ.		փախայ.	փախիր. փախած:
Փչիլ.		փլայ.	փլիր. փլած:
Դպչիլ.		դպայ.	դպիր. դպած:
Կպչիլ.		կպայ.	կպիր. կպած:
Փակչիլ.		փակայ.	փակիր. փակած:

215· Ասոնց ամէնուն, թէ չէ վերջաւորածներուն եւ թէ նախընթացներուն, ընդունելութիւն ներկան կանոնաւոր է. այսպէս. ֆռնող. ելլող. պեռնող. պեռնող. հոգնող. ֆխչող. եւայլն. բայց ոմանցն երբեմն կ'ըսուի նաեւ պեռող. իջող. դղող։ Իսկ կրաւորականը ծայրէ ի ծայր կանոնաւոր է. ֆռնո՛ւել. պեռնո՛ւել. հոգնո՛ւել, (տճ. կեչէ՛լմէ՛.)* դղո՛ւել. — ֆռնո՛ւած. պեռնո՛ւած. եւայլն։

* Կայ զոր չէզոք ալ հոգո՛ւել. հոգո՛ւ՚ց. հոգո՛ւած. (տճ. կեչինմէ՛.) ըստ Բ լե՛։

‖ Այս ամէն բայերուն Ն եւ Լ գրերը կորնչցնելուն պատճառն է՝ որ այդ գրերն իրենց արմատական չեն՝ այլ եկամուտ. որ դրաբար լեզուին էական կանոններն են։ Ցետ նոյնը յաջորդներուն վրայ ալ. (216, 217։)

Բ· լծորդութենէ՝ ևէ՛նել, ֆրի՛նել, պրծի՛ել բայերուն կատարեալն այ կ'ըլլայ (եւ ոչ էցայ). այսպէս՝ ևոցայ, ֆրցայ, պրծայ· իսկ հրամայական՝ է բան կանոնի, կամ գրբր. ձեւով՝ է՛ր։

216· Քանի մը կէս զարտուղի բայ ալ՝ չորս գլխաւոր վերջաւորութենէ դուրս՝ ոո՛լ կը յանդին. եւ են՝

Առնուլ. (տես 217, ե·) — կ'ըսուի նաեւ՝ Առնել։
Թողուլ. կրկ. թողի կո՛ թողուցի. հբմ. թո՛ղ. թողէք կո՛ թողուցէք. ընդո՛ն. թողուցող. ան՛ց. թողած, թողեր, կամ թողո՛ւցած, թողուցեր։ կրո՛ւթ. Թողուիլ՝ կանոնաւոր է ըստ Բ· լե՛։ — Կ'ըսուի նաեւ Թող տալ*. (էրէր· թ՚ղ տալ կո՛ թ՚ղ տալ։)

* Թող տո՛լ բային մէջ միայն տո՛լ կը խառնարհի. — ի՛ղ ի՛ւ տո՛ւ, ի՛ղ տո՛ւք։ Գաւառական է՝ կը ի՛ղ տո՛ւ, (տես նաեւ կը ֆռնէ՛մ. շարժ գայ·) ինչպէս մեր մէջը կը ֆռնո՛ւիմ, փխկ. ֆռնո՛ւիմ կ'ինո՛ւիմ, (է ֆռնո՛ւիմ կ'ինո՛ւիմ։)

Երդնուլ· երդուայ· երդուիր· երդուող· դուած· — կ'ըսուի նաեւ՝ Երդուիննալ (Գ· լե՛·) է՝ Երդուի՛մ ընել։
Զբօսնուլ· զբօսայ· զբօսիր· զբօսող· զբօսած· — կ'ըսուի նաեւ՝ Զբօսանալ (Գ· լե՛·) եւ Զբօսանք ընել։

Ո՛ր վերջաւորութիւնը գրաբար լեզուի մէջ զատ լծորդութիւն է. որուն պատկանող բայերուն կանոնաւոր ժամանակները կրնայ համաձայնակ գործածուիլ արդի լեզուի մէջ. ինչպէս. լինո՛ւլ. կը լինո՛ւ. ի՛ղ լինո՛ւ. կը հիղո՛ւ։ Բայց շատին անկանոն ժամանակները չեն գործածուիր, մանաւանդ կատարեալն ու հրամայական-

Նը։ — Նոյնն իմացիր նաեւ շատ մը գրաբար բայերու համար՝ որ եկամուտ գիր ունին. ինչպէս Բիւրեղ. բրեղել. ըրեղել. յորդել. եւայլն։

Ուրիշ այլեւայլ գրաբարի կերպ խոնարհմունքները տես Ցաւելուածին մէջ։

Բ. ԲՈՒՆ ԶԱՐՏՈՒՂԻՔ

217. *Բաւն զարտուղի խոնարհմանց վրայ երկու միտ դնելու բան կայ. նախ՝ ներգործ. ընդունելութիւնը, որ ոմանցը կանոնաւոր է, ոմանցն ալ անկանոն. զորօրինակ, կանոնաւոր է՝ Դնել, դնող. անկանոն է՝ Տալ, տուող. իսկ ոմանցն երկու կերպ. առնող եւ առուղ. պահող եւ պարտղ։ Եւ երկրորդ՝ իրենց կրաւորական, որ կայ կանոնաւոր, ինչպէս Ջրնել, ջրնուիլ. կայ ալ անկանոն, ինչպէս Դնել, դրուիլ. Տալ, տրուիլ։*

Ա. Բերել։ Կր. Բերուիլ։

Կաց. Բերի, բերիր, բերաւ. բերինք, բերիք, բերին։
Հր. Բեր. բերէք։ Ընդ. Բերող. Անց. Բերած, բերեր։

Բ. Ըսել։ Կր. Ըսուիլ։

Կաց. Ըսի, ըսիր, ըսաւ. ըսինք, ըսիք, ըսին։
Հր. Ըսէ, ըսէք։ Ընդ. Ըսող։ Անց. Ըսած, ըսեր։

Գ. Ընել։ Կր. Ընուիլ*։

Կաց. Ըրի, ըրիր, ըրաւ. ըրինք, ըրիք, ըրին։
Հր. Ըրէ, ըրէք։ Ընդ. Ընող։ Անց. Ըրած, ըրեր։

* *Կրաւորականի տեղ երբեմն կանոնաւոր ժամանակներուն մէջ կը գործածուի Ըլլալ՝ (եակեան Ըլլալ բայէն, իբր տաճկ. օլմաղ բայը՝ օլմաք բայէն։)*

Դ. Դնել։ Կր. Դրուիլ։

Կաց. Դրի, դրիր, դրաւ. դրինք, դրիք, դրին։
Հր. Դիր. դրէք. Ընդ. Դնող։ Անց. Դրած, դրեր։

Ե. Առնուլ, առնել։ Կր. Առնուիլ։

Կաց. Առի, առիր, առաւ. առինք, առիք, առին։
Հր. Ա՛ռ. առէք։ Ընդ. Առնող։ Անց. Առած, առեր։

Զ. Ջարնել։ Կր. Ջարնուիլ։

Կաց. Ջարկի, ջարկիր, ջարկաւ. ջարկինք, կիք, կին։

Հբ՝. Զարկ. զարկէք: Ընդ. Զարնող: Անց. Զարկած, զարկեր:

Է. Տանիլ: Կբ՝. Տարուիլ:

Կ՝ա. Տարի, տարիր, տարաւ. տարինք, տարիք, բրին:
Հբ՝. Տար, տարէք: Ընդ. Տանող: Անց. Տարած, տարեր:

Ը. Բանալ: Կբ՝բ. Բացուիլ:

Կ՝ա. Բացի, բացիր, բացաւ. բացինք, բացիք, բացին:
Հբ՝. Բաց. բացէք: Ընդ. Բացող: Անց. Բացած, բացեր:

Թ. Լալ: (Կբ՝. երթ է պէտք բլլայ՝ Լացուիլ:)

Կ՝ա. Լացի, լացիր, լացաւ. լացինք, լացիք, լացին.
Հբ՝. Լաց. լացէք: Ընդ. Լացող: Անց. Լացած, լացեր:

Ժ. Նստիլ:

Կ՝ա. Նստայ, Նստար, Նստաւ. նստանք, Նստաք, Նստան:
Հբ՝. Նիստ. Նստէք: Ընդ. Նստող: Անց. Նստած, Նստեր:

Ոմնի կանոնաւոր խոնարհում ալ. Ներ. Նստեցայ, ցար, ցաւ. հրկ. Նստէ, Նստեցէք:

ԺԱ. Իյնալ:

Կ՝ա. Ինկայ, ինկար, ինկաւ. ինկանք, ինկաք, ինկան:
Հբ՝. Ինկիր. ինկէք: Ընդ. Ինկող ։՝ իյնող: Անց. Ինկած, ինկեր:

Կամ հին ձեւով՝ Ընթիլ, (դրբր. Անկանել.) — Կ՝ա. Ընկայ, ընկար, կաւ, կանք, կաք, կան: Հբկ. Ընկիր, ընկէք: Ընդ. Ընկնող: Անց. Ընկած, ընկեր. որ է կէս զարտ. խոնարհում. տես վերը (213։) Բուսնիլ. Հառնիլ:

ԺԲ. Տալ: Կբ՝. Տրուիլ*:

Կ՝ա. Տուի, տուիր, տուաւ. տուինք, տուիք, տուին:
Հբ՝. Տո՛ւր, տուէք: Ընդ. տուող: Անց. Տուած, տուեր:

* Նոյնպէս Թ՝ել տ՝ել. Ն՝յել տ՝ել եւայլն բայերուն կրաւորականը՝ Ն՝ել տր՝՝էլ. Ն՝յել ել տր՝՝էլ: (Տես 216.)

ԺԳ. Գալ:

Կ՝ա. Եկայ, եկար, եկաւ. եկանք, եկաք, եկան:

Հբ· Եկո՛ւր, (եկո՛.) եկէք։ Ընդ· Եկող· Անց· Եկած, եկեր։

ԹԳ· Երթա՛լ։ (Կբ՝· Երթէ պէտք ըլլայ՝ Երթը ցուիլ։)

Կ՝ոպ· Գնացի, գնացիր, գնաց· գնացինք, գնացիք, գնացին։

Հբ· Գնա՛· գնացէք։ Ընդ· Գնացող· Անց· Գնացած, գնացեր։

Շատ յաճախ կը գործածուի՝ Կբ· Գացի, գացիր, գնաց· գացինք, գացիք, գացին։ Հրկ· Գնա՛· գացէք։ Ընդ· Գացող· Անց· Գացած, գացեր։

ԹԵ· Ուտե՛լ։ Կբ՝· Ուտուիլ։

Կ՝ոպ· Կերայ, կերար, կերաւ· կերանք, կերաք, կերան։

Հբ· Կե՛ր· կերէք։ Ընդ· Կերող· (ուտող։) Անց· Կերած, կերեր։

Ասոնք են լեզուին զարտուղի բայերը· որոնց հոս միայն անկանոն ժամանակները դրինք, վերտին յիշեցընելով որ մնացած (կանոնաւոր) ժամանակներն առանձին գիտելիք մը չունին, եւ ըստ ամենայնի կանոնաւոր լծորդութեանց կը հետեւին· այսպէս Զբնել բայը· Կը ըբնե՛մ· կը ըբնէ՛ք· ըբնե՛ց· ըբնէ՛ր· ըբնէ՛ք· ըբնո՛ղ։ Ո՛ւթել բայը· Կ՝ո՛ւթեմ· կ՝ո՛ւթէք, եւայլն։

Իսկ կրաւորականի միայն անորեւոյթը դնել բաւական համարեցանք· վասնզի զարտուղի բայերուն կրաւոր· անորեւոյթը գիտնալէն ետեւ, ամէն ժամանակներն հաւասարապէս ըստ Բ լծորդութեան (207) կը խոնարհին· այսպէս· Զբնո՛ւիլ՝ կ՝ըլլայ Կը ըբնո՛ւիմ· կը ըբնո՛ւի՛ք· ըբնո՛ւեցայ· ըբնո՛ւիմ· ըբնո՛ւի՛ք· ըբնո՛ւիր· ըբնո՛ւիք· ըբնո՛ւող· ըբնո՛ւած, ըբնո՛ւեր։ Նոյնպէս Տրո՛ւիլ բայը· Կը տրո՛ւիմ· կը տրո՛ւի՛ք· տրո՛ւեցայ· տրո՛ւիմ· տրո՛ւի՛ք· տրո՛ւիր· տրո՛ւիք· տրո՛ւող· տրո՛ւած· տրո՛ւեր։ Այսպէս ալ ուրիշ ամէն մէկը։ — Միայն՝

218· Ո՛ւթե՛լ կրաւորականին կատարեալը կը զարտուղի եւ կ՝ըլլայ Կերո՛ւեցայ, ո՛ւր, ո՛ւ, եւայլն· (փոխանակ՝ ո՛ւթո՛ւեցայ։)

ԲԱՑԵՐՈՒՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒԹԱՆՑ ԴԱՐԵՒ Ի ԴԱՐ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր տեսութիւն մ'ըրինք վերը (երես 60) չորս լծորդութեանց իրարմէ տարբերութեանն ու կերպաւորելուն վրայ։ Հոս տեսնենք առհասարակ բայերուն խոնարհմանցը, ժամանակներուն եւ կրաւորական կազմութեան՝ դարէ ի դար փոփոխութիւնները։

Ինչպէս ընդհանրապէս ամէն նոր լեզուաց, նոյնպէս նոր հայերէնն լեզուին հետազօտէ կազմութեանը մէջ ամենայն ինչ միակերպ պարզութեան եւ որոշ բացայայտութեան դիմած է։ Եւ իրօք ալ չորս կանոնաւոր լծորդութիւնները չունին այն երկրորդական, երրորդական օրինակները որ գրաբարն ունի. կը մնան քանի մը կէս-զարտուղիներ, եւ քանի մը բուն զարտուղիներ, որոնց զարտուղութիւնները թեթեւ եւ միայն ներգործականին մէջն են։ Միակերպութեան կազմանէ միտ դնելու բան մ'ալ է՝ որ արդի բայերուն ժամանակներուն առաջին դէմքն ինչ գրով որ խոնարհելու կը սկսի՝ նոյն գրով կը լմընցնան միւս հինգն ալ. (բացի ի ոմանց. եզ. 3դ դէմքէն)։ — Սիրե-ի, էր, ր-ի+, է+, էն. այսպէս ալ՝

Ներ. Սիրեց-ի, իր, —. ինք, իք, ին.
Հին. Սիրեց-ի, եր, (եաց.) աք, էք, ին։

Ներ. Գտ-այ, ար, աւ. անք, աք, ան.
Հին. Գտ-ի, եր, (եգիտ.) աք, էք, ին։

Ներ. Դրու-իմ, իս, ի. ինք, իք, ին.
Հին. Եդայց, դի-ցիս, ցի. ցուք, ջիք, ցին։

Նոյնպէս՝ Եկ-այ, ար, աւ. անք, աք, ան. Ցու-ի, իր, աւ. ինք, իք, ին. եւայլն. — ուր որ հինն ու միջինը կը խոտորին այլեւայլ ձեւերու ակնարկութեամբ։ — Իսկ որոշութեան կողմանէ առանձին համեմատութիւն մը կ'ելլէ դէմերնիս։ Որչափ որ հին (գրաբար) հոլովներն որոշ են, եւ նորերը՝ պարզ բայց անորոշ, (տես նախդիր 65, 66.) նոյնչափ ալ նոր խոնարհմունքն որոշ են եւ հինները անորոշ. — (գրաբարի մէջ իւրաքանչիւր բայինն գոնէ 12 անգամ՝ կրաւորականն ու ներգործականը կը նոյնանան իրարու հետ, երբեմն նաեւ մինչեւ 30—40 անգամ. իսկ արդի լեզուին մէջ եւ ոչ անգամ մը։) Ուստի հին ճոխ լեզուին՝ նոր աղքատ լեզուին հետ համեմատութենէն ելած արդիւնքն է՝ հնոյն ձեւաշատութեանն ու դեղեցկութեանը դիմաց՝ նորոյս պարզութիւնն ու բացայայտութիւնը։

Բայց ամէնէն աւելի խառնակութիւն բնականապէս տիրած էր միջին դարերուն մէջ, ուր գրաբարի հին ձեւերը նորերուն տեղի տալու վրայ էին, եւ նոր ձեւերը դեռ չէին հաստատուած. ուր յողդող ու տարտամ էր ամենայն ինչ, եւ երկու (հին եւ նոր) ձեւն ալ կը գործածուէր։ Եւ նոյն իսկ մաքուր գրաբար գրելու ջանացողներուն գրչէն կը սպրդէր իրենց ընտանի եղած ժամանակին ոամկականը։

Այս ընդհանուր տեսութիւնս համառօտիւ ընելէն ետքը տեսնենք բայերուն 1. խոնարհմանց, 2. կրաւորականի եւ 3. ժամանակներուն կազմութեան դարձ ի դար կերպարանափոխութիւնը։

1. *Խոնարհում։*

Հայերէն լեզուին հին եւ նոր խոնարհմանցը է — ԺԹ մեզի ծանօթ (14) դարերու մէջ աստիճան յաստիճանէ առած փոփոխութիւնները՝ որով այսօրուան ձեւերն յերեւան եկած են՝ երեք գլխաւոր համեմատութեան-կէտ ունին.

Ա. Լծորդութենէ ի լծորդութիւն անցում.

Բ. Կանոնաւորն անկանոն եղած եւ անկանոնը կանոնաւոր.

Գ. Միեւնոյն բայ երկու լծորդութեան բաժանած. (կրկին ձեւ։)

Ա.

Ընդհանուր բերում մ'ունենցած է, ըսինք, լեզուն ինք զինքը պարզելու։ (Ընդհանց վրայ ալ տեսանք։) Այս նոր լեզուաց կնիքն ու նկարագիրը, այս պարզման սկիզբն է որ խափանած է երկու կնճռաեալ հին լծորդութիւնները՝ -ՆԻ եւ -Մ. (տես երես 60.) որոնց ծնացորդներէն կազմուած են այսօրուան կէս-զարտուղիները, որ Դ լծորդութեան կը վերաբերին.

Ե դ-բ. Ուներ. -ՆԻ, Ն--Լ. կոր. է, ԷՐ, — *. հրմ. —։

Է դ-բ. Ուներ. -ՆԻ, ՆԻ. կոր. -ՈՅ, -ՈՐ, --. հրմ. ԷՐ։

Օրինակ.

Ե դ-բ. Հասանել։ Հասի, սեր, հաս. սաք, սէք, սին։ Հաս։

Է դ-բ. Հասանիլ։ Հասայ, սար, սաւ. սաք, սիք, սան։ Հասիր **։

Իսկ ԺԱ դարէն ի վեր՝ յայտնի է որ ռամիկն ուրիշ ձեւ չէր ճանչնար, եթէ ոչ հիմակուանը. -ՆԱՆԼ կամ -ՆՆԻԼ. Ր--. ԻԼ--. ԻՂԱ. ---. (Է դար). Ք-Ի--. ՀԱՆԻ--. ԳԻԳ--. ԳԻԳ-Ի ՀԻ. ԼՈՐԱ. (փխկ. Ք-Ի-Ի--. ՀԱՆԻ--.) -ՐԻԻԼԻ. Ի--ՂԻՆ. ԲԻԻՅԱՆ. ՆՈՔՅԱՆ, եւ այլն։ Այս վերջիններուս հետքն, ըսինք (երես 60) Ե դարուն մէջն է. (տես ՀՈՎԻՒՐԻՈՅ. ՌՒՒՈՅՆ. ՀԵՂՆԻՒՈՅ. -ՆՆՅԱՆԻՈՅՆ, թէեւ ոչ այնչափ յարգի.) իսկ Է — Ծ դարերուն գրաբար դրողներուն բոլորովին ընտանի էր ՀՈՎԻՒՐԻՈՅՆ. ԼՒՂԻՈՅՆ. եւայլն. ինչպէս ժամանակին կէնդանի բարբառը կը բերէր։

Գլխաւոր դժուարութիւն մըն էր միշտ՝ կոր. եզ. 3դ. դէմքը եւ հրամայականը, ուր պէտք էր բային լոկ արմատը գործածել։ Անոր համար աւելի դիւրին եղած է՝ դարձեալ պարզ կերպով Ա կամ Բ լծորդութեանց տա-

* Ա-յինէն բային արմատը գտնել կոր. եզ. 3դ դէմքի եւ հրամ-յական տեղ։ Տեղ մը կայ Ե դարուն սկիզբները Հ--Ի ուրիշ տեղ մ'ալ՝ Ե--, որ եթէ հաւատարիմ գրութիւն են՝ կրնան քանի մը դիտողութեանց տեղ տալ։

նիլ եւ ըսել կոր. է՞ց. եւ հրմ. ե՞ կամ ՛ը, յք. ե՛+։ Տարօրինակ խոնարհմունք են՝ (ձի դարուն) օ՛+նէ, լ-ե, հրմ. եւ ֆ-ր, ֆ-է-, սհմ. ներկ. եւ առորդ.։

(Քիչ բայ կայ ե դարէն յարն. ա՛+ հրամայականով, ե՛ւ՛+, է-ր՛ւ՛+. փ-ր՛ւ՛+. ի-ր՛ւ՛+, ուստի հիմակուան ե՛+ նոր ձեւն ալած է. եւ իբր զարուոդութիւն կը գտնուի քիչ տեղ՝ Դ-ր՛ւ՛+. ք-ր՛ը-ց՛ւ՛+. ելէք ի-լ-է+, [փխկ. -ա-ր՛-ե+.] ի ք-ց է-ի-ե՛ր, [փխկ. -է-է-ե-ց, — այս վերջինս խորհի կը համարուի.] — որոնք՝ որչափ որ մեկ դիէն իրենց դպրութեամբը կը ցուցընեն թէ հին առեններէն անջուր բաներ չէին, նոյնչափ միւս կողմէն՝ հազիւ մեկ երկու տեղ գտնելնուին յայտնի կը վկայեն թէ աւելի ռամկին կամ գոնէ ընտանեկան լեզուին ձեւերն էին. եւ իրօք ալ քիչ մը եղբը — ռամկական գրութեան մէջ — կը տեսնենք նոյներուն յաճախած եւ կամաց կամաց ընդհանուր եղած։)

Ը. Ը դարերը համարձակ կը գրէին Դ-ր՛ը, ք-ր-յե+. է-ե-ր՛ե-ց, է-ե-ր՛ե-ե+. ի-ե՛ե+. ի-ր՛ե+. ք-ր՛ե+. է-ի՛+. ր-ե՛+. է՛ե-ե՛+. ը-ր՛ը-ե՛+. որ ձի. ձգ դարերուն բուն քերականական եղան. (հիմայ ռամկ. է-ի՛+. ի-ե՛+. փխկ. ի-ե՛+ եւ այլն։ (Աւելի ռամկ. եր ձգ դարուն մէջ լ-ր. ր-ե-ր՛վ-ե-ե+, փխկ. -է-ե+ կամ -է-ե-ե+. այսինքն կարգաւորուեցէք։)

Իսկ յետին դարերուս մէջ աւելի փերին եղած է ե-ե՛, չի՛ լծորդութեանց տեղ՝ բոլորովին զատ բաներ փոխանակել. — ը-ր՛ն-ե-ե՛, արմ՛ն-ել. — ը՛ն-ե-ե՛, մտ-ր-թ-ել. — ը-ե-ե՛, լ-ն-ել եւ լ-ց-ը-ն-ել. — ֆ-ղ-ն-ե-ե՛, անօ-ր-թ-ն-ել. — ֆ-ո-ր՛, մ-ն-ե-ն-ել. — ը-ն-ր-ի-ն-ե-ե՛, կ-ո-ր-գ-ել. — ե-ե-ր-ն-ե-ե՛, ց-ա-ք-ե-ր. — ը-ն-ի-ն-ե-ե՛, ն-ե-ա-ր-ե-ր. — ր-ո-ե-ր՛, պ-ա-հ-ո-ւ-ր-ի-ր. — ի-ր-ն-ի-ր՛, կ-ո-ր-ս-ո-ւ-ի-ր, ե-ւ-ա-յ-ն ե-ւ-ա-յ-ն. միայն խոնարհման դիւրութեանը համար։ — ՔԵրա-կանութեանս նախաշաւիղը կը ցուցընէ՝ թէ առոր ալ սկիզբը շատ հին է։

Բ.

Կանոնաւոր բայերն անկանոն եղած, եւ անկանոն-ները կանոնաւոր։ — Ի դարու ռամկը կ՛ըսէր լ-ե-ր-ե-ր, լ-ե-ր-ե-ր. հ-ո-ն-ե-ց. (փոխանակ՝ լ-ա-ց, լ-ա-ր. Ե-հ-ն.) եւ միջին դարու հեղինակներու գրչէն կը սպրդի ժամա-նակին ռամկօրէնը. ինչպէս նաեւ ը-ն-ե-ն-ե-ց+ եւ նմանները։ Գ. Փարպեցւոյն լ-ե-լ գործածելը յայտ-նապէս կը ցուցընէ ե դարու ռամկին ալ անկանոն բայերուն վիճակը։

Ը-ր-ե. Բ-ր-ե-լ եւայլն որ գրաբար կանոնաւոր էին՝ խառն խոնարհմամբ, անկանոն են հիմայ։

Ձգ դարէն եղբը Ա-ն-ի՛ զարուոդի եղած է։ Ա-ա-ռիկ հին, միջին եւ նոր ձեւերը.

Հ-ի՛.	Ա-ր-ա-ր-ի,	ա-ր-ա-ր.	բ-ա-ք, բ-ե-ք, բ-ի-ն.
Մ-ի-ջ.	Ա-ր-ի,	ա-ր-ի-ր,	ա-ր-ա-ր. ա-ր-ա-ք, ա-ր-ի-ք, ա-ր-ի-ն.
Ն-ո-ր.	Ը-ր-ի,	ը-ր-ի-ր,	ը-ր-ա-ւ. ը-ր-ի-ն-ք, ը-ր-ի-ք, ը-ր-ի-ն։

ե դարուն սկիզբներէն քանի մը տեղ կը գտնուի հրմ. ք-ր-ե-ր, ը-ի-ր, եւայլն. թէպէտեւ առորին դարերու օրինակութիւն են։

(Գաւառական են հիմայ՝ արէ, կամ արէքէ, կամ ըրէքէ, Նդին իմացիր ուրիշ կէս զարտուղեաց համար ալ։)

Սաորին դարուց սեպհական զարտուղիներ են՝ Եկայ, եկար, երեկ. եկաք, եկիք, եկան։ Եկեալ։ Տուի, տուիր, երետ*, տուաք, տուիք, տուին։ Տուեալ։ Դրի, դրիր, երեդ ի՞ եդիր. դրաք, րիք, րին։ Իրեալ։

Եւ զարձեալ միեւնոյն բառն այլեւայլ ձեւերով կ'երեւայ. ինչպէս էրի, էի, էրէի, էի՝՝՝ միեւնոյն նշանակութեամբ. նոյնպէս ալ էիր, էիքը, էրէիր. — էրէալ, էրէալ**, էրէլ, էրէր. կրաւ. էրաւ***։

Գ.

Կրկին ձեւեր։ — Բայի մը կրկին խոնարհում ունենալն այնպէս բնական է, ինչպէս շատ անուանց՝ թէ գրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի մէջ երկու կերպ հոլովիլը։ Բայց մենք հոս կրկին խոնարհմանէ զատ կրկին յե՝ ալ կը նշմարենք. այնպէս որ նոյն իսկ անեբեւոյթը կամ ահմ. ներկան երկու կերպարանաց տակ կ'երեւայ։

Երբեմն եւ դարն ունէր իւր ընծիր ընծիր բայերուն կրկին ձեւ. — յոմխմ, յոմխնամ. — մերյէմ, մերյենամ. — բոռնէմ, բոռնէնամ. — յոքէմ, յոքենամ. — ցանկամ, ցանկանամ. — ոթուքանէմ, ոթուքնամ. — նոյնպէս ըսուքմ, խրխռռռմ, եւ քիչ տեղ՝ ըսյոմ, ալնամ, ֆխրնամ։ Այսպէս հետզհետէ դարուց յաջորդելովն աւելցած են կրկին ձեւեր միեւնոյն բայի, որոնցմէ երբեմն մէկը երբեմն մէկալը խափանուած է. եւ կամ երկուքն ալ կենդանի մնացած են — այլեւայլ լծորդութեան տակ։ Մինչեւ դարը լի է իրեն յատուկ կրկին ձեւերով։

Ահա, ահա դարերու յատուկ են մանաւանդ Խալ երկրորդական ձեւերն (որ մինչեւ մեր օրերն հասած են՝ հասարակօրէն սկզբնական ձեւը լռեցընելով.) այսպէս.

Կալ, կենալ****. — ունել, ուննալ. — կարել, կարենալ. — մտոխլ. մտոնենալ։

Կամիլ, կամենալ. — երեւիլ, ենալ. — ամաչել, չենալ։ Վախել, (գրբ. պոխել.) վախիլ, վախենալ, վախանալ, եւայլն. եւ ըստ այնմ այլեւայլ խոնարհմունք։

Հիմայ ահա, ահա դարերուս ընթացքը նոյնն եղած է ճիշդ ինչ որ էր միջին դարերուն ընթացքը իրենց նախընթացներուն նկատմամբ, այսինքն կամ 1. ա-

---

* Ե դարուն սկիզբներէն ալ տեղ մը կայ գրած՝ էրէր, եթէ դրչագրեալ սղագրութիւն չէ։

** Նախկին միայն բարդութեանց մէջ գիտէին այդ ձեւը. մեղադրէին, ձեռնադրէին, եւայլն։ Տես 834։

*** Տեղ մը կայ բուն հին բայանունն նշած՝ իբր գրուածք։

**** Ա՛ր գոյէ բային նշանակութիւնն այսպէս կը տանեն մեր. Ս., (կոր. ի՞ցու.) ած. գոռալ։ — Կենալ, (կոր. ի՞ցու.) ած. վեր ելլել. իսկ հիմայ ճիշդ անոր հակառակը՝ ի՞յ, ած. վեր ելլել. եւ կենալ. ած. գոռալ։

նոնց կրկին ձեւը պահել, կամ 2. երկուքէն մէկն ընտրել, կամ 3. նորանոր կրկին ձեւեր տալ միւնդյն բայի։ Ա հատասիկ.

1. Գիտել, գիտնալ. — կրնալ, կարենալ. — լծուիլ, լծնալ. — ուռիլ, ուռենալ.

2. Ճանչենալ, ճանչնալ. — ամչչենալ, ամչնալ. — ուռչիլ, ուռիլ. (գաւառական են հիմայ ամչենալ, վախանալ, եւայլն)

3. Ուզել, ուզենալ. — մօտենալ, մօտիկնալ. — երեւալ, երեւնալ. — գտնել, գտնալ. — իջնիլ, իջնալ. (Ընտրելի են՝ ուզել, մօտենալ, երեւալ, գտնել.)

Ե դարեն դուրս (մինչեւ ԺԳ դար) յերեւան ելած են իբր ամփ. փդ-ոյր. դրդ-ոոո. ֆդ-ոյր. եւայլն։ (Հիմայ գաւառական են՝ յ'ոոդոոո. ոխոոո՛. փոլէդոո՛։)

2. Կրաւորական։

Հին լեզուի կրաւորականին, որ ոչ միայն շատ տեղ ներգործականէն չի զանազանիր, այլ եւ շատ բայերու անկարելի է կրաւորական յատկացընել, ե դարու մէջ ոմանք ձեռք զարկին նորահնար ձեւեր ստեղծելով ճար մը հոգալու, որով ելան շատ մը խորթ խառնհմտանք, (գուցե կէս մ'ալ ժամանակին ոամկօրէնէն փոխառեալ.) — Ցոո՛, փոխ, փոխ. փոխիլ, տրուիլ. ոոդոդիլ. ոփոդդիլ. հոոդիլ. հիդդիլ. հոոդիլ. երէրդոփիլ. կար. խոքէցոփ. հրմյ. փխոքէր. դ' խոքէցոփ. եւայլն. մինչեւ մինչեւ դարերու մէջ ծնաոոիլ ամմ. կրաւորականը, որուն հետքը միայն ունինք հին աւետնեներու բայանուանց վրայ. փրդոոոդ. դոբյոոոդ. յօրյոոոդ. ճոդոոոդ. ոդոոոոոդ, եւայլն. Թէեւ աւտրը ճշդիւ կրաւորական չէն։

Սակայն աւտրին դարերու մէջ ոոիլն հասարակ ըլլալէն ետքը՝ ալ ամէն բայի դիւրացաւ կրաւորականը հատատուն կերպով, որ ըսել է թէ՝ քերականական եղաւ. եւ հիմակուանէն գլխաւորաբար ժամանակներու եւ խոնարհմանց կերպովը կը տարբերի։ — Ա բյոոփ, (գրբր. արկանի, արկցի։) Բոոոփ, աւելի հին՝ Բոնի. (կը) բացուի։ Ա՝՝՝՝՝՝. (գրբ. առաւ.) առա՝՝ նուեցաւ։ Դրոոոն, գրուեցան. — հիմայ գւա. է՝ ոոոոոոո. գրոոոոո. գրոոոն. փոխոոոն։) Կոխոոիցոո. (գրբ. կախեցաւ։) Բայց գրաբարի կերպն ալ դեռ մոռցուած չէր, — գոնէ գրուած ոամկօրէնի մէջ։

Ա երջնապէս մինչեւ եւ աւտրին դարերն ունէին կերպ կերպ հնոց անծանօթ եւ հիմայ խափանեալ խոնարհմունքներ ալ՝ ներգործականի եւ կրաւորականի խառնուրդ. — Կոցոո, (փխ. հոցոո.) հոցոո, (փխ. խհոցոո.) Բոյնո, (փխ. Բոյնէր.) ԺԳ դար։ Կամ ասնոր հակառակ՝ Լէփ, (փխ. լէրոոփ.) հոլ, (փխ. հոլոո.) Ը դար։ Իսկ ԺԲ, ԺԳ դարէ ալ՝ ոդբթոոց, վարժեցաւ. վարժոց, վախցաւ. խոոթց ոոնը. Բոնիէց. չծոնդրէ, չծոնդրի, չծոնդրոնայ. (կար ընտիր հին գրբր. ալ՝ ծոնդրէ։) — հիմայ գաւառական են՝ վոխէմ. յրոթց. էրէոոց։)

Անկե եաքը քանի որ նոր կրաւորականն որոշ ձեւի մէջ մնաւ եւ բայի ամէն ժամանակին եւ դէմքին կրցաւ պատկանիլ, ալ չհատորակ բառած բայերն ի սպառ վերցան, եւ քան նշանակութեան պահպանելուն՝ ունեցան զան կրաւոր. եւ զան ներգործ. (ի բաց առեալ միակ Ունանիլ բայը։ (Ցես 213, ծան.**)

3. Բայի ժամանակներ։

Հոս դարձեալ պարզման սկիզբը դէմերնիս կ'ելլէ։ Գլխաւոր կէտերն են՝ 1. Ստորադասական. 2. Սահմանական. 3. ժամանակներու մէջ դրերու փոփոխութիւն։

Ա·

Հին լեզուին Ստորադասականն ու ապառնին* որ ապէնէն կնճռեալ ժամանակն է, դարերէ ի վեր ի սպառ ջնջուած են նորագոյն լեզուին մէջէն. եւ անոնց տեղ կը փոխանակէ պարզաբար հին սահմ. ներկային։

Արդէն ե դարուն բնականեան լեզուն այնպէս կը բերէր։ Մաշենագրութեան սկիզբներէն՝ բուն ընտիր գրոց մէջ բաւական յաճախեալ ած է եկ —ուխմ գքեզ. գնամ ասի, ֆնամ. եկ երթամ չքէմ. թող ինձ նէ. ևրմ զի իցէ. (բաներ որ իջնայ.) եւ մանաւանդ նոյն դարուն վերջերը (Ս. Փարպեցւոյ պարզագոյն գրուածոց մէջ) աւելի յաճախ։

Մատգրութեան արժանի բան մըն է որ այս կերպ ապառնին կամ ստորադասականը դէմ առ դէմ խոսակցութեանց համար կը բանեցընէին հին նախնիք։

Այդ գործածութեան դիւրին է ծագումը գուշակել։ — Քանի որ բուն հին ժամանակները յատուկ ստորդս. անկատար չուներ լեզուն, այլ շատ անգամ սահմ. անկատարն անոր պաշտօնն ալ կը կատարէր. քանի որ կ'ըսուէր. Թող ինձ երթայր եւ —ուայր· այն սահմանականը բնականապէս եւ անգալարար կ'առաջնորդէր այս սահմանականիս, եւ ըսել կուտար նոյն կերպով՝ Թող ինձ երթայ եւ —ու—, փոխանակ՝ Թող ինձ երթեչք եւ —ուք ըսելու։

(Այս ձեւով հրամայական եւ մանաւանդ արգելական ալ կար ե դարուն մէջ որ յետոյ խափանեցաւ. Մի լինիր զկնեալ. Մի անդնէք ըստ քեզ. Մինչ չեւ քննեալ իցէ՝ մի դեղերիս. խմաս եւ ապա պատրաստես. Մի վաճառիմ։ — կար նաեւ ի դարուն բնականեական լեզուին մէջ՝ Մի պատրիս. Մի ոք սուտ —ուի եւ խոթի գքեզ։ — Մի լիցիս. ԺԲ դար։)

Իսկ ԺԴ դարէն ապին գրեթէ սովորականն է այս պարզ ձեւը. իսկ բուն հին ապառնին կը գործածուի իբրեւ գրաւորական բան մը, զոր ռամիկը կը հասկընար անտարակոյս, բայց չէր ամնեւին գործածեր,

* Գրաբար ապառնին երկվպատիկ առումի կամ գործածութիւն ունի. 1. բուն ապառնի, որ արդի լեզուի մէջ դիպ բառով բաղադրեալ ժամանակ է. 2. հիմնական ստորադասականին նշանակութեամբ. 3. հրամայականի մուտք (ինչպես մենք ալ հիմայ ստորադասականը կը բանեցընենք։) Հոս ապառնի ըսելով կ'իմանանք երկրորդ եւ երրորդ առմանը։

ինչպէս կ'երեւայ։ Այսպէս կը սեանենք նոյն առն-
ները չատ չաճախ. եկ որ պատերազմիմք. կաց սեա-
նեմ. Ձայդ թող բերեն. Փախիք որ մեք կուռ-
բեմք։ Պահեա զդա որ իջանեմք եւ գնդի խառնեմք.
Է դար։ Ջուր զոր խմէ՝ հով թող խմէ։ Ակիլիկիա մօ-
սեւուր է, առնուամ երբ ուզեմ. ապա թող երթամ
յայլ դեհ ինձ երկիր բանամ։ Եւ ածին որ էլնէին ընդ
Կուկլոպ կապանն։ Ուզեր որ սպաներ։ Ախ, ախ զար։

Բայց առօրին գարերու գաւհիկ լեզուն (դանե դրոց
մէջ) կը գործածէ նաեւ հին առօրեայս. եւ ապաս-
նին. ուր որ նախընթաց երեք կամ ոչ կամ ո՛չ կամ
ինչ եւայլն չկայ. այսինքն ուր որ կ'ուզէ ծչդիւ սահ-
մանականէն զանազանիլ։ Իսկ հիմայ, քանի մը հարիւր
տարիէ ի վեր, բոլորովին խափանած են գրաբար առա-
րադասականն ու ապառնին։

Բ.

Նոր սահմանականի գալով՝ պարզման սկզբան դէմը
կ'ելլէ բացայայտութեան խնդիրը։ Եւ յայտնի է թէ
այս պարզմամբ հին սահմանականն առօրադասականի
եւ ապառնւոյ հետ խառնելով՝ ինչպէ՞ կը կրէր ի-
մաստին բացայայտութիւնը։ Գիտենք որ այսօրուան օրս
սահմանականը կը կազմուի ի՛ մասնիկ, որուն նախ-
նական ձեւն էր ի՛ա։

Արդ առնեն մեծ խնդիրը կը յածի այդ ի՛ա մաս-
նիկան վրայ։ — Թէ երբ սկիզբն առաւ եւ ինչո՞ւ. —
Թէ ինչ բան է. — Թէ ընդհանո՞ր է. առանք են
գլխաւոր հարցուաբերն որ այս զարմանալի մասնիկան
վրայ կրնան ըլլալ, որն որ արդի լեզուին գլխաւոր կեր-
պարանափոխ ընդոյն եղած է։

Նախ կը մտացընենք երկու հարցմունքը Թէ երբ
եւ ինչո՞ւ. վասզի իւր ծագուեն առած է այն առեն-
ը հարկն ասիպողական էր։ — Ըսինք Թէ առնեն
մեծ խառնակութիւնը կը սիրէր հին եւ նոր լեզուաց
միջավայրը։ Քանի որ մէկ կողմանէ պարզման սկիզբը
կը զօրանար, քանի որ առօրադասականն ու ապառ-
նին միջոցէն քաշուելու վրայ էին, հարկ էր որ ու-
րիշ կողմանէ դարման մ'ըլլար այն խառնակութեան
եւ անորոշութեան՝ որ կը ծագէր երկու էական եւ
էապէս իրարմէ տարբեր եղանակներուն (սահմանակա-
նին եւ առօրադասականին) նոյնանալէն։ Այն անորո-
շութեան մէջ որոշիչ կ'ըլլար ի՛ա մասնիկը, իբրեւ կնիք
սահմանականի. եւ կը դրուէր նոր առօրադասական
ներկային եւ անկատարին վրայ, եւ իրարմէ կ'որոշուէին
երկու եղանակները։ — Այսպէս նոր սահմանականը
կ'ածանցի հիմայ առօրադասականէն, ուր որ առեն
մը առօրադասական եղած էր սահմանականը։

Ուրեմն ի՛ա մասնիկը կը սկսի այն առեն երբ հին
սահմանականը առօրադասականին եւ ապառնւոյն
տեղն անցած էր։

Մենք ձի դարու մէջ կը գտնենք առաջին անգամ
այս ի՛ա մասնիկա. սակայն անտարակոյս է որ նոյն

առեն յանկարծ չբուսաւ, ինչպէս որ հարկաւորու-
*թիւնն ալ յանկարծ չէր զգացուած *։*

Երկրորդ՝ թէ ինչ բառ է այդ մանկիկը. թէ բուն հայազգի է թէ օտարազգի. — խնդրոյս լուծմանը վրայօք հարկ է քանի մը ենթադրութեանց դիմել։ Օտարութեան որոշ կերպարանք չունի. — միայն ա-րարացի լեզուն, որ աւորին դարերու մէջ բաւական ծանօթ էր մերիններուն, ունի ահմ. ներկայի եւ անկա-տարի եզ. եւ յբ. ծդ դէմքերուն սկիզբը էը կամ է-- մանկիկը, որ գուցէ կրնար հայանալ ըլլալ է--** այնպէս՝ ինչպես նոր դարերուս մէջ էօր տառկ. մաս-նիկն եղած է ։ — իսկ եթէ ուզենք դնել թէ հայե-ցի բառ է, գուցէ ներելի ըլլայ հեռաւոր նմանու-թիւն մը փնտռել ։ -- բառերուն յօդաւորութեան մէջ. որով է-- գէ--ռէ՝ մկնուի ։ -- գէ--ռէ. — է-- ճայ՝ ։ -- ճայ. — է-- նայի՝ ։ -- նայի, եւ այլն. որովհետեւ այդ ։ աւելադրութիւնը մեր լե-զուին բնական էր ի սկզբանէ։ Բայց այս մկնուե-թիւնները խնդրոյն մեծութեանը մէջ թերեւս աւելի բանասիրական երեւակայութիւն կրնային համարուիլ, քան թէ հաւանական լուծում, կամ թէ մկը զմկ եղծանէին, եթէ մկուն աւելի հաստատուն նեցուկ-ներ չունենայինք նախնեաց օրինակներէն։

Քանի մը օրինակ կը բաղձացուէր հին գրոց մէ-ջէն՝ այդ երկրորդ կարծեաց հաստատութեանը հա-մար, ինչպես որ հին գրաբարին տոյն յատկութեան բաւականէն աւելի իրական եւ բացայայտ օրինակներն ունինք. (Նա ։յր ցուցանէր. ։լ ակն ունել. ։յ մեայ, եւ այլն. եւայլն. կամ այսպէս՝ լ այնի եւ ։յնի։) Իրօք ալ այդ երկրորդ մկնութեան հաստատութեանն օգնական կը դանենք ձի դարու լեզուին մէջ սահմ. ներկայի է-- մանկան բուն նախնական ձեւը՝ ։յ --, այսպէս. կ։յ է-- --էդէ որ բորբոսի. (չըսելու համար կայ -- --էդէ.) այսինքն՝ կը պատահի որ նեխի. — յետնագոյն ձեւով՝ է'-- --էդէ։ Եւ գարձեալ՝ եւ այլ է--է -- գէ--ռէ--է ի վայրի կենդանեացն՝ որ առնուն խոտեր եւ դնեն իւրեանց տեղեաւանն։ — Ընդ այս-սիկ խնդիրն ըստ բաւականի լուծուած կը համարինք։

Օրինակներս բաւական են երկրորդ մկնութեան ապահով երաշխաւորութիւն մ'ըլլալու, եւ գրեթէ աւուգութեամբ դնել տալու՝ թէ նոյնպէս է-- մանկիկը՝ ։յ -- բառերուն բաղադրութիւնն է, եւ թէ ամփոփ-մամբ ըսուած է է'-- նայի՝ փոխանակ ։յ -- նայի. — է'-- ուտէ՝ փակ. ։յ է-- ուտէ. — է'-- կապէ՝ փակ. ։յ -- կապէ. որ յետոյ ընդհանուր ձեւ մ'եղած է ձեացած դէմքերուն ալ. է-- լսենք՝ փակ. է--է -- լսենք.

* Մինչեւ հիմայ չտեսերէն շատ անգամ բարի բաղձանքներ յու-ցուեցան եւ ջերմ առաջարկութիւններ եղան՝ Ը մանկիկը լեզուին մէջէն ջըն-ջելու. բայց դեռ չյուսացուցաւ թէ անկէ առեւ ինչպես պիտի գանազանենք աստրածաբանականը կամ ապառնին՝ սահմանականէն։

** Հայերէնի մէջ է--, է-- եւայլն ձայնով բառ չսկսելուն համար։

ի՜ն տեսաներ, փխկ. ի՜նչ ըն տեսաներ*, եւայլն։ — Ցեսնենք պատճառն ալ։

Մինչ ի՜նչ բայը կրնար վերոյիշեալ դժուարութեան դէմ առնուլ, (այսինքն սահմանական եւ ստորադասական եղանակաց իրարու խառնուելուն.) այնպիսի բայ մ՚որ ստորադասականի տեղ չկրնալով գործածուիլ, (ինչպէս նաեւ ցայսօր.) որ ներկայի քով որ իբրեւ աւելադրութիւն դրուէր ի՜ր, ի՜ն, եւայլն. Հարկաւ սահմանական պիտի ըլլար այն բայը։ Ձորօրինակ երբ կ՚ըսուէր ի՜ն ըն նայ, անմիջապէս նայ բային եղանակը կ՚որոշուէր քովի ի՜ն աւելադրութեամբ, եւ չէր կրնար ստորադասականի հետ չփոթիլ կամ սպառնալով։

(Գուցէ ասով այն երեւոյթին ալ կարենայ մեկնուիլ՝ որ գալատական լեզուաց մէջ կը լսուի՝ Տ՚ուն ի՜ն. հո՜յ ի՜ն. Խո՜ն ի՜ն։)

Բայց եւ այնպէս չենք կրնար հաստատել թէ առնէն մը բովանդակ սահմ. ներկայ եւ անկատար ժամանակներն ալ հաստարակ այս ձեւով եղած ըլլան, վասնզի այսպիսի ընդհանրութեան բաւական օրինակ չունինք. մանաւանդ թէ հարկ է ըսել որ այս (ի՜ն ըն) ձեւը միայն երբեմն կը գործածուէր։

Ի՜ն դարէն ասդին անշուշտ ականին սովորականն էր այն նոր ձեւով՝ ի՜ն վախե. ի՜ն խմբ. ի՜ն լինի. ինչպէս ականալեզու գրքերը կը վկայեն. սակայն նոյն գրոց մէջ դեռ ջանացած է այդ մանկան գործածութիւնը։

Ցեսին դարերուս մէջ աւելի հաստատուն եւ որոշ ձեւ մ՚առին սահմանական ներկայն ու անկատարը՝ անանձնաւ կրկնով միայն ի՜ն մանկիկը, մինչեւ որ (հարիւր տարիէ մ՚ի վեր) աւելի թեթեւնալով փոխուեցաւ եղաւ կը, ինչպէս ցայսօր։ (Մինչ գալատներու մէջ ՇԱցած է ի՜ն, եւ մեր մէջ միավանկ բայերու պահուած է. [տես 263։] Գալատներու մէջ կայ նաեւ կը յետադաս, երբեմ՚ կը. կայ գարձեալ՝ կի ի՜ն. կի գանկ՚. եւ գարձեալ՝ կի՜ն ի՜յ. կի՜ն ը՜յ։)

Ինքնին յայտնի է ըսածներնիս, եւ ոչ շատ խորին բանասիրութիւն պէտք է խմնալու համար թէ արդեօք ներելի՞ է մեզի այսօր ըսել կամ գրել եւ սոսկ ի գրի վերածել արդի կը մանսիկն որ արդէն քանի մը հեզ տգած կծկած ու ամիսփսման յետին սահմանը հասած է. ինչպէս ոմանք (թերեւս անմոտադրութեամբ) կը գրեն, ի՜բրեմ՚. ի՜բրեմ՚. ի՜բրեմ՚. (Թող այլեւայլ չփոթութիւններն որ անկէ կը ծագին. ինչպէս՝ ի՜ն բանեմ՚ թէ ի՜ն բանել եւ թէ ի՜ն բանել բայե. ի՜ն ըն հաստատապէս ի՜ն բել եւ ի՜ն բել բայե. ի՜ն ան՚ ի՜ն անել բայե եւ ի՜ն ան գոյականե, եւայլն։) Բայց թէ միայն տգաղնչութեան համար պահանջուի տեղ այդ ազատութիւնը, (միշտ տպաթարց նշանը պահելով,) կարելի է թէ իրաւացի համարուի։

* Հոս աւելորդ է քննել թէ ինչպես միւս դէմքերն ալ՝ ի՜ն. ի՜ն. ի՜նէ ն. ի՜յ ն. եւայլն. հաստատապէս գոյներ ի՜ն ձեւն առեր են. բաւական է ըսել թէ լեզուաց քննութեան ուսումը բաւական օրինակներ ունի այսպիսի դիպուածոց։

Երրորդ խնդիրն՝ աւելի պարզ է, այսինքն թէ ընդհանուր էր ի— մասնիկը։ — Թէ ամէն դի եւ ամէն տեղ մէկանց հասաւ բռնեց այդ նոր սահմանականը՝ չենք կրնար հաստատել. բայց կը տեսնենք որ քիչ առնուազն մէջ ընդհանուր եղաւ, եւ թէ՝ առհասարակ Հայուն ականջ լեզուն առանց անոր չէր ըլլար. որովհետեւ ուրիշ կերպ սահմանական անհետ եղած էր։ Թէ ամէն ժամանակի ալ եղաւ ընդհանուր. ահաւասիկ 8, 9 դարուց անընդհատ մշտնջենաւորութեամբ, քիչ քիչ կերպարանափոխութեամբ հասաւ ցայսօր։ (Միայն Արեւելեան գաւառներն ունին բաց ի ի— մասնիկաւ սահմանականէն՝ երկրորդական բաղագրեալ ձեւ մ՚ալ. ———՛ ի՛, կ՚ըսեմ. ———՛ էի, կ՚ըսէի։)

Գ.

Կը ձեայ դրերու փոփոխութիւնը։ — Ձայնաւոր դրերու փոփոխութիւնը կամ միակերպութիւնն՝ ընդհանուր պարզման սկզբանը մէջ գտանք. (տես երես 69։) Բաղաձայնի փոփոխութիւնը գլխաւորապէս դրի վրայ է. եւ կայ 1. ն յաւելուած, եւ 2. ն յարմարութեան։

1. Ն յաւելուած։ Հոս գործեալ միակերպութիւն ու բացայայտութիւն իրարու գործակից գտնուած են։ Ն յաւելուածը սահմ. անկատարի եւ կատարեալի մէջ դէմքերու ճշդիւ զանազանութեան համար է եւ միանգամայն միակերպութիւնը պահելու համար։ Քանի որ անկատարն ու կատարեալը միեւնոյն ձայնաւոր դրով պիտի սկսին ու լմընան մինչեւ ի վերջ, հարկ էր որ միակերպութեան սկզբանը հատատարիմ մնալու համար եւ միանգամայն երկու յօդն. դէմքերուն մէջ խոիր մ՚ընելու համար տեղ մը դիր մ՚աւելցուէր։ Ա.յսպէս կ՚ըսենք ի—նչ, ք—ր—ն—ի, փոխանակ՝ ի—ի, ք—ր—ի—։ (որ առանց ն յաւելուածոյ կամ դէմքերու խառնակութիւն կ՚ելլէր կամ ձայնաւորաց միօրինակութիւնը կը խանգարէր։) Ա.ւասիկ հինն ու նորը.

հին. եկի, եկիր, եկն. եկաք, եկիք, եկին.
նոր. եկայ, եկար, եկաւ. եկանք, եկաք, եկան։

հին. գործէի, ձէիր, ձէր. ձէաք, ձէիք, ձէին.
նոր. գործէի, ձէիր, ձէր. ձէինք, ձէիք, ձէին։

Ն յաւելուածը յետին դարերու եկամուտ է։ Դեռ գաւառներու մէջ կ՚ըսուի տեղ տեղ՝ կ— նոքի— ի— լայ—։ Ձաւակներս ք—ր—ր— ու ի—։

2. Ցարմարութեան ն՝ երկու ներկաներու յօդն. առաջին դէմքին մէջ՝ դրին տեղն անցած է. ք—ի—ն՝ փիկ. ք—ի—մ՝. — յ—ն—ն, յ—մ—մ՝. — ի—ի—ն, ի—ի—մ, եւայլն։ Այս փոփոխութիւնս եղած է միայն հնչման դիւրութեան համար*։ Ընդհանուր է ամէն գաւառի եւ ամէն ժամանակի. եւ իր սկիզբն առաջին անգամ ի՞ր գարու մէջ կը գտնենք. կ—ն—ն, ի—ի—ն, եւայլն։ — Հիմայ գրաբարի նմանցընելու համար կը գրեն ոմանք՝ յ—ի—մ՝. ——ի—մ՝. իբ ի—ի—մ՝։

* Ք կամ ի բաղաձայներէն յառաջ՝ դիրը նուի կը փոխուի ժամանակաւ։ Այս է ընդհանուր լեզուաց օրէնքը. եւ այս դրից մէջ՝ հնութեան նշան է, եւ ն նորութեան՝ ըստ հնախոյզ լեզուագիտաց։

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ.

ՊԱԿԱՍԱՒՈՐ ԵՒ ՄԻԱԴԻՒՐ ԲԱՑԵՐ

§. 1. Պակասաւոր բայեր:

219. *Պակասաւոր կ'բսուին այն բայերն որոնց ա-մէն ժամանակը չի գործածուիր, եւ որոնց պակասած ժամանակներն ուրիշ բայով կը լրանան կամ կ'ամբողջանան:*

Ա. Եմ. — ՍԿՄ. Ներկայ. Եմ, Ես, Է: Անկ. Էի, Էիր, եւայլն. (տես 198.) — որ կը լրանայ Ըլլալ կէս զարտուղի Էական բայով (199:)

Բ. Կամ. — ՍԿՄ. Ներկ. Կամ, Կաս, Կայ, Կանք, եւ այլն: Անկ. Կայի, Կայիր եւայլն. — որ կը լրանայ Նոյնպէս Ըլլալ Էականով կամ Գոնուիլ* կրաւորակերպ չէզոք բայով:

* Ոմանք կ'ևնալ կը գործածեն իբր կայ բային անկերեւոյթ. այսպէս. Բայց գաւաթին մէջ թոյն կ'ևնայ ոչ ոք գիտէր. այսինքն գոնուիլը կամ Եղած ըլլալը: Կայ առկ. կերպով ըսուղ՝ Կայ ըլլալ. (Ջոբ ձ՚ևնէ:)

Գ. Ունիմ. — ՍԿՄ. Ներկ. Ունիմ, Ունիս, Ունի, Ունինք, եւայլն: Անկ. Ունէի, Ունէիր, եւայլն. — որ կը լրանայ Ունենալ կանոնաւոր բայով: (Դ լծ:)

Դ. Կրնամ. — ՍԿՄ. Ներկ. Կրնամ, Կրնաս, Կրնայ, Կրնանք, եւայլն: Անկ. Կրնայի, Կրնայիր, եւայլն: Հրմ. Կրցիր, Կրցէք: Ընդ. Կրցող: Անց. Կրցած, Կրցեր: (Ձունի առորգ. Ներկ. եւ անկ: Քիչ գործածական է Անկերեւ. Կրնալ*:) — Կը լրանայ Կրնալ պակասաւորէն:

* Կրնալ անկերեւոյթը սովորաբար հոլոված կը գործածուի. Կրնալով. Կրնալուն:

Ե. Կրնալ. — Առոր. Ներկ. Կրնամ, Կրնաս, Նայ, Նանք. եւայլն: Անկ. Կրնայի, Նայիր, Նար. եւայլն: Անկերեւ. Քիչ տեղ. Կրնալ: Երբեմն Նաեւ ՍԿՄ. Ներկ. Կը Կրնամ. եւայլն: — Ասկա երկու բայերը շատ անգամ կը լրանան Կրցող եմ, Կրցող կ'ըլլամ բայերով:

Զ. Գնամ. — ՍԿՄ. Ներկ. Գնամ, Գնաս, Գնայ, Գնանք, եւայլն: Անկ. Գնայի, Գնայիր, եւայլն. — որ կը լրանայ Գնալ ամբողջ բայով. (Դ լծ:)

220. *Այս պակասաւորներուն եւ իրենց ամբողջացուցիչներուն մէջ նշանակութիւն կոդմանէ այս տարբերութիւնս կայ որ, առաջինները մերձաւոր եւ արդէն եղած գործողութիւն մը կը ցուցընեն. երկրորդները հեռաւոր եւ իբր թէ թէեւ եղած.* այսպէս.

Ա. Ողջա՜ եմ, բայց առաւօտ հարուստ կ՚ըլլա՜ր։
Բ. Նոյն օրն հոն հանդէս մը էր, որ շատ քիչ անդամ կ՚ըլլա՜ր։
Գ. Հիմայ չորս ո՜ձէր, վաղը քսան կ՚ո՜ւնենա՜ր։
Դ. Ե՛ն որ միևնոյն դժուարաւ կրնամ կատարել, ձեզմով անչուշտ կ՚ո՜րոշ կ՚ըլլա՜ր, (կամ կը էր՜ր։)
Ջ. Թէեւ քիչ գէաե, կանուխով շատ կը գէաե՜ր։

221. *Կ՚ո՜ո՜ւել չէզոք բայը բաց ի կանոնաւոր խոնարհմունքէն (կ՚ո՜ո՜ւեցայ, կ՚ո՜ո՜ւած եւայլն.) ունի նաեւ պակասաւոր խոնարհում մը՝ միայն անկանոն ժամանակներուն համար.*

Սհ. կո՜. Կորայ, կորար, կորաւ. կորանք, կորաք, կորան։
Հբ՜ա՜յ. Կորիր, (՜ափ. կորի՜։) Անց. Կորած, կորեր։

Նոյնպէս ո՜ւել բայն երկրորդական ձեւ մ՚ալ ունի՝ Ո՜ւենալ, որ միայն կանոնաւոր ժամանակներուն մէջ կը գործածուի։

Արդի լեզուի մէջ պակասաւոր կը համարուին այն բայերն ալ որոնց քանի մը դերբարէ առեալ ժամանակները միայն կը գործածուին. (տես 216, ծան։)

---

§. 2. *Միադիմի բայեր։*

222. *Միադիմի կամ Դիմազուրկ կ՚ըսուին այն բայերն որոնց միայն եզ. երրորդ դէմքը կը գործածուի, (անոր համար ալ կը կոչուին Միադիմի.) եւ որոնք գործքին ընդդէմ ու ըլլալը չեն ցուցըներ, (այն պատճառաւ Դիմազուրկ ալ կը կոչուին։)*

223. Բուն միադիմի բայերն են.

Պէտք է.	Կ՚օգտէ.
Հարկ է.	Հերիք է.
Արժան է.	Բաւ է.
Հնար է.	Անմէթ է.
Մեղք է.	(Ինծի) կ՚ըլլայ.
Կը վայլէ.	(Ինծի) անկ է։

Իրրեւ միադիմի բայ կը գործածուին նաեւ

Աչքս կը ջրէ. (ած. ոճով՝ Աչքս չի կրնար. Որչափ որ աշքդ կ՚ուռի։) Խելքս չ՚ոչնչէր. Խելքդ կը կորչի։

224. Իսկ այս բայերս՝ Ուրախ, հիշել-ել, մոռնալ, ըսել, քաշել, եւայլն, թէպէտ միագիմի բայեր համարուած են եւ երրորդ դէմքը կը բանին. սակայն ճիշդ խօսելով ամէնն ալ հասարակ բայեր են, եւ պէտք որ ըլլայ՝ ամէն դէմքի մէջ ալ կրնան գործածուիլ։

Հայերէն լեզուն հազիւ մէկ երկու հատ ունի բուն միագիմի կամ դիմազուրկ բայ։ Կրնան շատ այլեւայլ բայեր իբրեւ դիմազուրկ գործածուիլ, ինչպէս նաեւ դիմազուրկներն ալ իբրեւ հասարակ դիմաւոր բայ առնուիլ։ — Անձն է, պէտք է, հարկ է, այնպէս են՝ ինչպէս այլեւայլ դոյականներով ըսէիր՝ պարտական է, դարձ է, իրաւունք է, եւայլն։

225. Պէտք է բայը իբրեւ հասարակ բայ կը գործածուի ամէն դէմքի համար ալ. Պէտք եմ երթալ. պէտք ես մտնել. պէտք էն հարցընել. պէտք էիր տեղկանալ. եւայլն։

Հիները ոսկւորէն լեզուի մէջ կը գործածէին իւրաքանչիւր բառը թէ իբրեւ դիմազուրկ եւ թէ իբրեւ դիմաւոր. այսպէս. Սիրէր որ այլ ուելի տաս. — Կապի գեաներն, հանց որ իւրէր լիներ ի կակղընել. (ՃՒ դար։) Հնուց (և դարէն) պէտ դիմազուրկն ալ կար, որ մինչեւ նորագոյն դարեր կը գործածուէր. Պէտ պատուել զնոսա. Ոչ պէտ սպանանել. Գալ պէտ։ Ցեսին դարերէն՝ Ամենայն ինչ տալ եւ չոր պէտ։ — որ հիմայ միայն ուր չաղկապով կամ ստորադասականով կը բանի. (տես վարը 258, եւ երես 97։)

226. Ցեսակ մը միագիմի ալ կայ որ կրաւորական առնուած է. եւ չէ թէ միայն ներգործական բայերէն, այլ նաեւ չէզոքներէն ալ կրաւորական ձեւով միագիմի բայեր կ՚ելլեն. այսպէս. Կ՚ըսուի ինձ. կը լսուի. կը խմուի. կ՚երթցուի. կը նստուէր. խօսուեցաւ. պէտ չգոյացուի. չի խաղցուէր. այսօր չի գրձիւէր։

Ոնձմ, կամ, ընել, գալ բայերը դիմազուրկ չունին. չ՚ըսուիր կ՚ուներ. կը կայնի. հիւանդացաւ, եւայլն. այլ կ՚ունեցաւ՝ ունենալ բայէն. կ՚ելլի՝ ելլալ բայէն։ Իբրեւ դիմազուրկ կը գործածուի Դրած է կրաւորական յարակատարն ալ, փոխանակ կայ. (հն) է. (գիտուի չէ, եւայլն ըսելու. (իբր. ած. պատճառ։)

ԾՕԴՈՒԱԾ Գ·

ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԲԱՑԵՐ

227· *Բացառական (կամ Ծագական կամ ժղխոտական) կ'բռնէ բայ մ'որ դործողութիւնն ուրանալով, չէ բսելով կը բացատրէ· ինչպէս Չխնձէ· չկայ· չկո+ լսեր· չմոռնա+, եւայլն:*

228· *Մեր մէջ բացառական բայերուն ամէն ժամանակները միակերպ չէն կազմուիր:*

229· — *Ա· Սահմանական կատարեալը, ատորածականի ներկայ ու անկատարը, անելեւոյթն եւ ընդունելութիւնը կը կազմուին սկիզբնէն ը դիրն առնելով· այսպէս· Չըեցի· չըեմ· չըեի· չըաղ· չըած· չըել:*

230· — *Բ· Սահմանական ներկայն ու անկատարը կը կազմուին 1· ԵՄ էական բային բացառականովը, եւ 2· իւրաքանչիւր բային բացառական ձեւովը:*

231· *Թայի մը բացառական ձեւը կը չինուի՝ անելեւութիւնը ծայրի ը դիրը ըէի փոխելով· այսպէս· Լսէր· ոռվէր· կըդըաբ· մոռնաբ: — Չեմ ընէր· չէն ըսէր, ֆռնէր, կըդըցոռէր, մոռցոռէր, եւայլն: — Ակռէ կը հեռուի որ՝*

232· *Անելեւոյթ չունեցող բայերը բացառական ձեւ ալ չունին· (տես 219·) ինչպէս են ԵՄ· կամ· ոռնիմ:*

233· — *Գ· Իսկ Հրամայականին տեղ կու գայ Հրգնականը (որ Հրամայականին բացառականն է)· եւ կը կազմուի ՝ի բառով եւ բային բացառական ձեւովը՝ եզակիի մէջ· իսկ յոքնականի մէջ ՝ի բառէն եռքը ատորդա· ներկայ դնելով· այսպէս· եզ· Մ՛ ըսեր· ՝ի մոռնաբ· — յոքն· Մ՛ ըսեք· ՝ի մոռնաք:*

234· *Միա դնելու բան մ'ալ է որ Բ լծորդութեան բացառական ձեւը սահմ· անկատարի մէջ եր կը վերջաւորի, (փոխ· էր·) այսպէս· Չեի սորվէր, (փոխ· Չեի սորվէէր:) Եւ որովհետեւ ամէն բայի ալ կրաւորականը Բ լծորդութեան տակն է, անոր համար բոլոր կրաւոր· անկատար բացառականները նոյնպէս կը վերջաւորին· Չեր լսուեր· չեիր մոռցուեր· չեին կարդացուեր, եւայլն:*

(Այս ըսող ալ՝ չէր լսուէր. չէի նսէր. ինչպէս նաեւ հատատական մէջ՝ ունէր. կը նսէր. կը լսուէր։)

235. Բացատական բայերուն կազմութիւնը համար էապէս հարկաւոր է եմ պակասաւոր էական բային բացատականը, որ հոս կը դնենք։

Ներկայ.		Անկատար.	
Եզ.	Յ+.	Եզ.	Յ+.
Չեմ.	Չենք.	Չէի.	Չէինք.
Չես.	Չէք.	Չէիր.	Չէիք.
Չէ.	Չեն.	Չէր.	Չէին։

236. Թէպէտ սահմ. ներկայն էական բային բացատականովը կը կազմուի, բայց եզ. երրորդ դէմքը սովորութիւն եղած է ըսել՝ Չի լսեր. Չի խաղար. Չի գողնար. (փխկ. Չէ լսեր. Չէ գողնար. Չէ տեսներ ըսել լսուի։) Պատճառն ու մեկնութիւնը տես վարը (երես 87։)

Հիմայ դնենք չորս լծորդութեանց բացատականը՝ ներդործական ու կրաւորական։

ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԲԱՑԵՐՈՒ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

ՆԵՐԴՈՐԾԱԿԱՆ

Ա. ԼԾՈՐԴ. Բ. ԼԾՈՐԴ. Գ. ԼԾՈՐԴ. Դ. ԼԾՈՐԴ.

Սահմանական.

Ներկայ.

Չեմ լսեր.	Չեմ սորվիր.	Չեմ կարդար.	Չեմ մոռնար.
Չես լսեր.	Չես սորվիր.	Չես կարդար.	Չես մոռնար.
Չի լսեր.	Չի սորվիր.	Չի կարդար.	Չի մոռնար.
Չենք լսեր.	Չենք սորվիր.	Չենք կարդար.	Չենք մոռնար.
Չէք լսեր.	Չէք սորվիր.	Չէք կարդար.	Չէք մոռնար.
Չեն լսեր.	Չեն սորվիր.	Չեն կարդար.	Չեն մոռնար.

Անկատար.

Չէի լսեր.	Չէի սորվեր.	Չէի կարդար.	Չէի մոռնար.
Չէիր լսեր.	Չէիր սորվեր.	Չէիր կարդար.	Չէիր մոռնար.
Չէր լսեր.	Չէր սորվեր.	Չէր կարդար.	Չէր մոռնար.
Չէինք լսեր.	Չէինք սորվեր.	Չէինք կարդար.	Չէինք մոռնար.
Չէիք լսեր.	Չէիք սորվեր.	Չէիք կարդար.	Չէիք մոռնար.
Չէին լսեր.	Չէին սորվեր.	Չէին կարդար.	Չէին մոռնար.

Աբսոլուտ.

Ձլսեցի.	Ձսորվեցայ.	Ձկարդացի.	Ձմոռցայ.
Ձլսեցիր.	Ձսորվեցար.	Ձկարդացիր.	Ձմոռցար.
Ձլսեց.	Ձսորվեցաւ.	Ձկարդաց.	Ձմոռցաւ.
Ձլսեցինք.	Ձսորվեցանք.	Ձկարդացինք.	Ձմոռցանք.
Ձլսեցիք.	Ձսորվեցաք.	Ձկարդացիք.	Ձմոռցաք.
Ձլսեցին.	Ձսորվեցան.	Ձկարդացին.	Ձմոռցան.

Ստորադասական.

Ներկայ.

Ձլսեմ.	Ձսորվիմ.	Ձկարդամ.	Ձմոռնամ.
Ձլսես.	Ձսորվիս.	Ձկարդաս.	Ձմոռնաս.
Ձլսէ.	Ձսորվի.	Ձկարդայ.	Ձմոռնայ.
Ձլսենք.	Ձսորվինք.	Ձկարդանք.	Ձմոռնանք.
Ձլսէք.	Ձսորվիք.	Ձկարդաք.	Ձմոռնաք.
Ձլսեն.	Ձսորվին.	Ձկարդան.	Ձմոռնան.

Անկատար.

Ձլսէի.	Ձսորվէի.	Ձկարդայի.	Ձմոռնայի.
Ձլսէիր.	Ձսորվէիր.	Ձկարդայիր.	Ձմոռնայիր.
Ձլսէր.	Ձսորվէր.	Ձկարդար.	Ձմոռնար.
Ձլսէինք.	Ձսորվէինք.	Ձկարդայինք.	Ձմոռնայինք.
Ձլսէիք.	Ձսորվէիք.	Ձկարդայիք.	Ձմոռնայիք.
Ձլսէին.	Ձսորվէին.	Ձկարդային.	Ձմոռնային.

Արդեւական.

Մի լսեր.	Մի սորվիր.	Մի կարդար.	Մի մոռնար.
Մի լսէք.	Մի սորվիք.	Մի կարդաք.	Մի մոռնաք.

Դերբայ.

Ընդունելութեան.

Ձլսող.	Ձսորվող.	Ձկարդացող.	Ձմոռցող.

Անցեալ.

Ձլսած.	Ձսորված.	Ձկարդացած.	Ձմոռցած.

Անելութեան.

Ձլսել.	Ձսորվիլ.	Ձկարդալ.	Ձմոռնալ.

ԿՐԿՈՐԿՈՒՆ

Զորս լծորդութեան ալ բացատականը միեւնոյն կանոնով միակերպ ըլլալուն համար մինակ մէկ օրինակ կը դնենք։

Սահմանական.	Ստորադասական.
Ներկայ.	**Ներկայ.**
Ձեմ մոռցուիր.	Ձմոռցուիմ.
Ձես մոռցուիր.	Ձմոռցուիս.
Ձի մոռցուիր.	Ձմոռցուի.
Ձենք մոռցուիր.	Ձմոռցուինք.
Ձէք մոռցուիր.	Ձմոռցուիք.
Ձեն մոռցուիր.	Ձմոռցուին.
Անկատար.	**Անկատար.**
Ձէի մոռցուեր.	Ձմոռցուէի.
Ձէիր մոռցուեր.	Ձմոռցուէիր.
Ձէր մոռցուեր.	Ձմոռցուէր.
Ձէինք մոռցուեր.	Ձմոռցուէինք.
Ձէիք մոռցուեր.	Ձմոռցուէիք.
Ձէին մոռցուեր.	Ձմոռցուէին.
Կատարեալ.	**Արգելական.**
Ձմոռցուեցայ.	Մի՛ մոռցուիր.
Ձմոռցուեցար.	Մի՛ մոռցուիք.
Ձմոռցուեցաւ.	
Ձմոռցուեցանք.	**Դերբայ.**
Ձմոռցուեցաք.	Ընդ. Ձմոռցուող.
Ձմոռցուեցան.	Անց. Ձմոռցուած.

Անեղեւոյն. Ձմոռցուիլ։

237. Ձայնաւորով սկսած բայերէն յառաջ՝ սահմ. ներկ. եզ. երրորդ դէմքին չն մասնիկն է գիրը կը կըրճատուի եւ կը գրուի ապաթարց նշանով՝ Ա՛իմանալ. ն՛ա՛նալ. ն՛ա՛ղիլ. ն՛ե՛ղ*. (եւ ոչ չն իմանար. չն առնուր, եւայլն։) — Նմանակս շատ անգամ ի՛ արգելա-

կան մասնիկը՝ մանաւանդ է ձայնաւորով սկսածներուն. Մ'ԻՆՆԸՐ. Մ'ԻՂԸՐ** . Մ'ԵԼԼԻ. Մ'ԵՐԹԸՐ:

Դնենք համառօտ օրինակ մ'ալ ձայնաւորով սկսած բացառական բայի:

ՍԻՄ. ՆԸՐ. ՉԻՄ ԻՆԱՐ, ՉԼԻ ԻՆԱՐ, Չ'ԻՆԱՐ. ՉԵՆՔ ԻՆԱՐ:
ԱՆԻՄՈՒՐ. ՉԻՒ ԻՆԱՐ, ՉԵՒ ԻՆԱՐ, ՉԷՐ ԻՆԱՐ:
ԿՈՒԲՐ. ՉԻՆԿԱՑ, ՉԻՆԿԱՐ, ՉԻՆԿԱՆ. ՉԻՆԿԱՆՔ, ՉԻՆԿԱՔ:
ՍՐ. ՆԸՐ. ՉԻՆԱՄ: ԱՆԿ. ՉԻՆԱՅԻ, ՉԻՆԱՅԻՐ, ՉԻՆԱՐ:
ԱՐՓԵԼԷԿ. Մ'ԻՆԱՐ, Մ'ԻՆԱՔ:
ԸՆԴՀԱՆ. ՉԻՆԿՈՂ: ԱՆՑ. ՉԻՆԿԱԾ. ԱՆԸՐ. ՉԻՆԱԼ:

* Շատերն անմոգդրութեամբ այս սահմ. ներկայ բացառականը սուր. անկատարին հետ կը շփոթեն, եւ կը գրեն հաւասարապէս՝ ԸՐԵՐ, ԸՐԵՐ կամ ՎԸՐԵՐ, Վ'ՐԵՐ. բայց զատ է սհմ. ներկ. Վ'ԸՐԵՐ, (ՄՃ. ԲԵՐԵՂ.) եւ զատ է՝ սուր. անկար. ԸՐԵՐ, (ՄՃ. ԲԵՐԵՅԵ ԽԵՒ:)

Նոյնպէս շատ բացայայտ, բայց շատ ալ յաճախեալ սխալ է՝ ԷՐ տեսնուիլը. ՉԷՐ գործէր. ՉԷՒ ըսէր. ՉԷՒՔ սպասուէր. ՉԷՒՆ կասկածէր. փոխանակ ըսելու՝ ՉԷՐ տեսնուէր. եւայլն. — որ յառաջ եկած է բացառական ձեւը չճանչնալէն եւ անկատարի հետ շփոթելէն:

** Ուշիլ ռամկ. կը համարուի Մ'ԸՆԷՐ. Մ'ԸՐԵՐ. (ինչպէս նաեւ խորհ ռամկ. Է՝ Հ՝ սր. Հ՝ նայէր.) թերեւս աւելի վայելուչ էր գրել՝ Փ'ԻՐ. Փ'ՆԷՐ՝ մաքուր խօսողներուն հնչմամբը: Այսպէս վերը յիշուածն ալ Մ'ԻՆՆԸՐ. Մ'ԻՂԸՐ ուղղագրութեան եւ շեշտադրութեան ճիշդ կանոնը կը պահանջէր որ գրուին Փ'ՆԸՐ. Փ'ՂԸՐ:

238. Անեղեւոյթի չունեցող բայերն բոլորք թէ բացառական ձեւ չունին, (232.) որ են՝ ԼՄ, ԿՄ, ՈՒՆՄ, ՓԱԽԵՄ, ԼՐՆԱՄ. (219.) ասոնց սահմ. ներկ. եւ անկատարը կ'ըլլայ ՉԵՄ, ՉԻՍ, ՉԸՆՄ. ՉԸՆԷՔ. ՉՓԱԽԵՄ. ՉՓԱԽԵՔ. եւայլն: — Միայն ԼՐՆԱՄ բայը բացառական ձեւ ունի. ՉԵՄ ԼՐՆԸՐ. ՉԵՍ ԼՐՆԸՐ: ՉԵՒ ԼՐՆԸՐ: Իսկ ՓԱԽԵՄ բայը շատ անգամ բնդհանուր կանոնով կ'ըլլայ՝ ՉԵՄ ՓԱԽԵՐ. ՉԵՍ ՓԱԽԵՐ. ՉԻ ՓԱԽԵՐ. ՉԵՒ ՓԱԽԵՐ. ՉԷ ՓԱԽԵՐ. եւայլն:

ՉՓԱԽԵՐ, ՉՓԱԽԷ բացառականն ըստ կանոնի է. սակայն գրոց եւ մաքուր լեզուի մէջ սովորական է ՉԵՄ ՓԱԽԵՐ: — Ռամկ. է՝ ՉԵՒՐ, ՉՒՐ. (փոխանակ ՉՓԱԽԵՐ:)

239. Գ—Լ, Ծ—Լ, Ղ—Լ բայերուն բացառականը, միավանկ ըլլալնուն համար՝ առջեւէն է գիր մ'ալ կ'առնու. այսպէս ՉԵՄ Է Ք—Ր. ՉԵՍ Է Ք—Ր. ՉԵՄ Է Ծ—Ր. ՉԵՄ Է

ըբ· ՝էբ է ԽՐ։ — Ո՞մանք կը գրեն՝ Ձե՞ ԽՐ· ՝ընդ ֆՐ· եւայլն։

Ա՛յդ է յաւելուածն ամփոփական աղաւաղութիւն կարծուած է· պատճառն ու մեկնութիւնը տես յաղբդ ծանօթութեան մէջ։

ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԲԱՑԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄՆ ԵՒ ՀԻՆ ՁԵՒԵՐԸ

Ձ գիրը դրաբարի մէջ բացասական չինող է ամէն բայի ժամանակի համար անխտիր· ՝ընե՝՝՝նէ՛· ՝ընե՝՝՝նէ· ՝ընե՝՝՝նէ· ՝ընե՝՝՝նէ՛։ Բուն հին աւեններէն կը տեսնուի որ աւելի ընդհանրական լեզուի էր ՝ընե՝՝՝նէ՛· փոխանակ՝ ՝ը ՝ընե՝՝՝նէ՛։ եւ արդէն ընդհանրական լեզուաւ գրողներուն քով չատ աւելի յաճախ է ՝՝ քան թէ ՝ը՛։ Մինչեւ դարերու աշխարհիկ լեզուին մէջ ՝ը մակբայը գրեթէ ի սպառ վերցած է, մինչեւ որ ի՛Ն, ի՛Ր դարերու մէջ երեւան կ՝ելլէ նոր ձեւ բացասական մը՝ էական բայով եւ ի նախդրով*· Ձե ի ՀՐՐՐ՝նէ՛· (՝է ի Հ՝՝ՐՐ՝նէ՛։) չի հասներ· ՝է՝՝ի ՝ը՝ե՛, չէինք լսեր, չէինք մտիկ ըներ· ՝է՛՝ ի ֆՐ՝՝ը՛, չեմ ի գար։ — Ցետոյ ի՛Ր դարու մէջ կը գտնենք հիմնական բացասականը առանց նախդրի՝ Ձե՛՝ ՝ե՛՝՝ը՛ ՝ը՝ ՝Ն՝՝՝ՐՐ՝նէ՛։

Ա՛յդ է նախդիրն հիմայ միայն միաւանկ բայերու վրայ ձեացած է· Ձե՛՝ ԽՐ՝՝՝ը՛, ՝է՝՝ ի ֆՐ՝՝ը՛։ (239։)

Նոյն է նախդիրն է դարձեալ սահմ· ներկ· եզ· 3դ դէմքին զարտուղութեան պատճառը· կ՝ըսենք՝ կրճատմամբ՝ ինչ ՝է՝՝ լսեր, ՝է՝՝ ՏՏար· իրը թէ ինչ ՝է՝՝ է լսեր· ՝է՝՝ է ՏՏար· կամ իրը թէ ՝է՝՝ լսեր· ՝է՝՝ ՏՏար**։

---

* Նոյն ձեւով եւ նոյն նախդրով կը ձեւանայ երբեմն նաեւ հասատական խօսքը· — Խոսխոսիմ գոռմն է ի ՝՝՝՝ՐՐ՝նէ՛· (ՃՐ գար·) պարիկն խոսխոսի՝ յոսոսկ գործն ըսել է։ Ցոյնք ՝է՝՝ ի ֆՐ՝՝ի վերայ մեր· (Ը գար·) վրանիս կու գան։ Դուք գոռմանն ալ լսորել ի՛՝՝ ի ՝՝՝՝

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

ԲԱՑԵՐՈՒ ԱԺԱՆՑՄՈՒՆՔԸ

240. Նախագիտելիք։ — *Ածանցում* կամ *Ածանցք* կ'ըսուի բառի մը ուրիշ բառէ մը յառաջ գալը. եւ յառաջ եկած բառը կը կոչուի *Ածանցեալ*։ Ջրօրինակ. ձոոյ բառէն ածանցեալ է ձոոյ-ըլիւն գոյականը, ձոոյական ածականը եւ ձոոյել բայը. ձոոյել բայէն՝ ձոոյեցընել բայը, եւայլն։ Իսկ *Արմատ* կը կոչուի սկզբնական բառն ուստի ածանցը կ'ելլէ։ — Հոս միայն բայերուն քանի մը կարեւոր ածանցմունքը դնենք։

Բայերուն ներգործականէն կ'ածանցի կրաւորականը՝ -ել վերջաւորութեամբ, (տես 205, 206։) Բայց

241. — Ա. Կան շատ բայեր որոնց կրաւորականը պարզապէս էլ ալ կը վերջաւորի՝ գրաբարի ձեւով. այսպէս. ընդունել. բաժանեցաւ. խոստացաւ. եւ այլն. — այսինքն քանի որ բայը գրաբարի կերպարանքն ունի։

> Ընոր համար բուն աշխարհաբար բայերը կամ աշխարհաբարի ձեւ առածները հարկ է որ -ել վերջաւորին. ուստի կ'ըսուի ընդունել. խոստել. -ընդել. բաժանեցան. (եւ ոչ՝ ընդնեցաւ. խոչել. -վել. բաժնեցան։)

242. Բայց անցեալները կրնան առանց -ել մասնականն կրաւորականի տեղ գործածուիլ՝ ներգործական ձեւով. այսպէս Ծառերով զարդարած պարտէզ մը. (փխկ. զարդարուած.) Նոր կոխած գինի. (փխկ. կոխուած.) Ոսկի բանած դիպակներ. (փխկ. բանուած.) Նոյնպէս զարկած, (փխկ. զարնուած.) գոյած, (փխկ. գոյացած.) եւայլն։ (Տես երկրորդ մասին Ա.)

243. — Բ. Շատ բայեր կրաւորականէն զատ՝ չէզոք մ'ալ ունին, որ նոյնպէս ներգործականէն կ'ածանցի էլ մասնիկով. ինչպէս կոտրէլ։ — Նշանակութեան կողմանէ կրաւորականէն տարբերին՝ որ չէզոքը ըլլալով՝ չէ թէ ուրիշէն կրել կամ ըլլուիլ, այլ ինք իրմէ ըլլալ մը կը յուցընէն։

Այդ լեզուն արդի լեզուի յատուկ է. եւ ոչ գրաբարն ունի այս զանազանութիւնը եւ ոչ տաճկերէնը։ — Բայց արդի լեզուին մէջ ալ ասոնց կրաւորականը ցանցառ կը գործածուի. եւ կամ իբրեւ դիմազուրկ, որ հիմայ պիտի տեսնենք. (244։)

Ներգործ.	Ձեղս.	Կրաւոր.
Կարել.	Կարիլ.	Կարուիլ.
Կտրել.	Կտրիլ.	Կտրուիլ.
Ալրել.	Ալրիլ.	Ալրուիլ.
Թափել.	Թափիլ.	Թափուիլ.
Ազատել.	Ազատիլ.	Ազատուիլ.
Պատռել.	Պատռիլ.	Պատռուիլ.
Տարածել.	Տարածիլ.	Տարածուիլ.
Ծռել.	Ծռիլ.	Ծռուիլ.
Մարել.	Մարիլ.	Մարուիլ։

244. Ասոնց կրաւորականները սովորաբար իբրեւ դիմազուրկ բայ կը գործածուին. այսպէս. Ցանեներին տնկելու համար բնդոն մէկ մասը կը ծռի եւ այնպէս կը թաղուի հողուն մէջ։ Ջրոյն մէջը պղպեղի կտորւանք կը խառնի. (այսինքն մարդիկ կը թափեն։) Կրի քարը կ'այրուի կը մարուի եւ յետոյ կը գործածուի. (տ. 226։)

245. Անցողական կ'ըսուի բայ մ'որ ուրիշին բան մ'ընել տալ կը նշանակէ. ինչպէս խմցընել, (խմել տալ.) հատուցընել։

246. Անցողական բայը, ինչպէս յայտնի է, ներգործականէն կ'առնուի՝ բային արմատին վրայ ցընել մասնիկն աւելցընելով. այսպէս.

Ներգործական.	Անցողական.
Գող-նալ.	Գող-ցընել.
Մոռ-նալ.	Մոռ-ցընել.
Հաւն-իլ.	Հաւն-եցընել.
Ճանչ-նալ.	Ճանչ-ցընել.
Կարդ-ալ.	Կարդա-ցընել.
Սորվ-իլ.	Սորվ-եցընել.
Խմ-ել.	Խմ-ցընել.
Պագ-նել.	Պագ-ցընել.
Ու-սուլ, (կկր.)	Կեր-ցընել։

247. Այս ցընել մասնիկն որ ներգործականն անցողական կ'ընէ, չէզոքն ալ ներգործականի կը դարձընէ*.

Չեզոք.	Ներգործական.
Մեռ-նիլ.	Մեռ-ցընել.
Լմըն-նալ.	Լմըն-ցընել.
Յոգն-իլ.	Յոգն-եցընել.
Կորս-ուիլ.	Կորսն-ցընել, (գաւտ կերպով.)
Փրթ-իլ.	Փր-ցընել, (փխկ. փրթ ցընել.)
Վեր-նալ.	Վեր-ցընել.
Խաղ-ալ.	Խաղ-ցընել.
Կպ-չիլ.	Կպ-ցընել.
Թռ-չիլ.	Թռ-ցընել:

* Շատերն այս զանազանութեան միտ չդնելով՝ կարծած են թէ ամէն բայ որ ցընել վերջով ուրիշ բայէ մ'առնուելալ է՝ անցողական է. այսպէս անցողական կարծուած են ծը-ցընել, ջը-ցընել, փրթ-ցընել, որ չէզոքէ ելած ներգործականներ են։ Բուն անցող անոնք են որ ներգործականէ յառաջ կու գան։

248. Ցընել մասնիկ առած բայերուն անկանոն ժամանակներն առանձին խոնարհում մ'ունին. զօրացընել Լմըն-ցընել բայը։

Սհմ. ներ. Լմըն-ցուցի, ցուցիր, ցուց, ցուցինք։
Հբմայ. Լմըն-ցո՛ւր, ցուցէք։
Ընդառ. Լմըն-ցընող։ Անց. Լմըն-ցուցած, ցուցեր։

Այսպէս ալ՝ խո՛ց-ցէ. լո՛ց-ցէ. վէրց-ո՛ց*. վէր-ցընո՛ղ. երերց-ո՛ց-ած, եւայլն։

* Ոմանք առանց ցոյի ալ կրնան խոնարհիլ. — վէրո՛ց-ցէ. վէրո՛ց-ցէ։ ֆո՛ց-ցած. Բո՛ց-ցեր։ — Առանց ցոյի կը խոնարհին նոյնպէս Դ-րյնընիլ եւ Անցընիլ ներգործականները. — դ-րյ-ո՛ց-ցէ. ան-ո՛ց-ցէ. վասնզի ամիսուելով կազմուած են, փոխանակ Դ-րյ-ցընել, ան-ցընիլ. (գրբր. դ-րյ-ո՛ց-ցընել. ան-ո՛ց-ցընել.) Դարձեալ առանց ցոյի եւ գրաբար կերպով կը խոնարհին քանի մը գրաբարէ փոխառեալներ. Հ-ա-ո՛ց-ցընիլ. կտր. հ-ա-ո՛ց-ցէ. հ-ա-ո՛ց-ցէր. հ-ա-ց-ց. հրմ. հ-ա-ո՛ց-ցէ. հ-ա-ո՛ց-ցէ։ — հ-ա-ո՛ց-ցընիլ. հ-ա-ո՛ց-ցէ. հ-ա-ց-ց. հ-ա՛։

249. Այսպէս կը խոնարհին նաեւ Հ-ր-ցընել եւ Ց-ցընել, թէեւ արմատական են եւ ուրիշ բայէ ածանցեալ չեն. — Հ-ր-ո՛ց-ցէ. ց-ո՛ց-ր։

250. Չեզոք բայերուն գրեթէ ամէնքն այս կերպով ներգործական կ'ըլլան. ծնանիլ. ընդունիլ. ծ-ուցանիլ.

պ՝ալեցընել. ֆլիւ՝վցընել. ձեր՝ցընել. ռնոլիեցընել. մռե՝ցընել. ձ՝ալիեցընել. եւայլն։

Կայ չէզոք ալ որ ցընել մասնիկ չ՝առնուր, այլ զատ ներգործական բայ ունի. ինչպէս. Պ՝ալ — բ՝ը՝լ. ելլել. — հ՝անել. երթ՝ալ. — իրիւլ. (հին ամկ. յաբրիւլ. գրբ. յ՝ա՝բրիւլ.) եւայլն։

251. Իակ ներգործականներէն՝ քիչ բայ ցընել մասնիկով անցողական կ՝ըլլայ. այլ անոր տեղը՝ վրանին դ՝ալ բայը կ՝աւելցուի. այսպէս. բ՝անալ դ՝ալ. ֆ՝ոյել դ՝ալ. ընել դ՝ալ. գնել դ՝ալ. մ՝ոռնալ դ՝ալ. կ՝ոռնալ դ՝ալ. վճ՝ռնալ դ՝ալ, եւայլն։ Ա՝յն առեն առաջին բայն ամէն դէպքի մէջ անփոփոխ անվերջոյթի կը մնայ, եւ միայն դ՝ալ բայը կը խնամարհի. զրօրինակ. Բ՝անալ դ՝որ. ֆ՝ոյել դ՝ոյոր. մ՝ոռնալ դ՝ամ. վճ՝ռնալ կ՝ա՝ դ՝ամ եւայլն։ — Միայն թէ

252. Իւ վերջաւորեալ բայերը՝ թէ ցընել մասնիկ եւ թէ դ՝ալ բայ առնելու առեն, կ՝ գիրն եչի կը փոխեն. այսպէս. ո՝ռվիլ, ո՝ռվիցընել. ո՝ռմիլ, ո՝ռմիցընել. — խ՝օռիլ, խ՝օռել դ՝ալ. նայիլ, նայել դ՝ալ։ — Բայեր ալ կան՝ որոնց վերջի պարզ ցընել կը դրուի՝ փոխանակ եցընել. ինչպէս ա՝լ՝ո՝ցընել. ց՝ո՝ցընել. — ա՝ռ՝ցընել. ո՝գ՝ո՝ցընել. ձ՝ի՝ձ՝ա՝ցընել (կամ ձ՝ի՝ձ՝ա՝ցընել։)

253. Մ՝ինչեւ հիմայ տրուած կանոններէն կը տեսնենք որ հինգ դէպքի մէջ Բ լծորդութիւնը, ինչպէս նաեւ ամէն կրաւորական բայ, իրեն սեպհական կ՝ գիրն եչի կը փոխէ։ Օրինակ առնուինք ք՝ո՝մ՝իլ՝ էջերէն ու բ՝ա՝ն՝ալ կրաւորականը.

1. Անկատարին բացասականը. — Չէի ք՝ո՝մ՝ը. Չէին՝ բ՝ա՝ն՝ը։

2. Անորոշ եղանակին հոլովածը. — Ք՝ո՝մ՝ելը. բ՝ա՝ն՝ալ՝ը. Ք՝ո՝մ՝ելէն. բ՝ա՝ն՝ալ՝ն. այսինքն երբ վրան վանկ աւելցած է։

3. Դ՝երբայ ապառնի. — Ա՝յնչափ ք՝ո՝մ՝ելի՝ը չէի գիտեր. բ՝ա՝ն՝ալ՝ի՝ չունի։

4. Ց՝ընելով ածանց. — Ք՝ո՝մ՝ցընել. խ՝օ՝ցընել։

5. Ս՝ալ բայով անցող. — Ն՝այիլ դ՝ալ. խ՝օ՝ռիլ դ՝ալ։

Վերջին առեններս սկսան ամենք իւ անորոշներ՝ը դ՝արձարի պէս վերջաւորել. Նայիլ. խ՝օ՝ռիլ. եւայլն։

254. Ց–Լ բայով անցողական կ'ըլլան՝ ցընել վերջաւորեալ ներգործականներն որ չեզոքէ ելած են։ Իսկ բուն անցողական բայերէն դարձեալ կրկին-անցողական կ'ելլէ ԹՈՒ բայով. այսինքն ուրիշի ձեռօք ընել տալ. այսպէս.

Կ–ՈՒ–Ի, չեզոք. — կ–ՐՆ–ՑԸՆԵԼ, ներգործ. — կ–ՐՆ–ՑԸՆԵԼ ԹՈՒ, անցողական։

Հ–Ա–ԿԸ–Ա, ներգործ. — Հ–Ա–ԿԸՑԸՆԵԼ, անցող. — Հ–Ա–ԿԸՑԸՆԵԼ ԹՈՒ, կրկին-անցողական։

Օրինակ. Ժամանակ կ–ՐՆ–ՑԸՆԵԼ կ–Ո ԹՈՒ։ Ուիքարդ կը խնայէր ձիուն եւ չէր ուզեր վ–ՂՑԸՆԵԼ, մինչեւ ուրիշները վրայ Հասան եւ վ–ՂՑԸՆԵԼ ԹՈՒ–ԻՆ։ ԵԹԷ դու չես կրնար Հ–ՈՒՑԸՆԵԼ, ես (ուրիշի ձեռօք) Հ–ՈՒՑՆԵԼ կ–Ո ԹՈՒՄ։

255. Անցողական բայերուն կամ ցընել վերջաւորեալ ներգործականներուն կրաւորականը կ'ըլլայ՝

Ա. Ց–Ընել վերջաւորութիւնը ՅՈՒԼի դարձնելով. այսպէս. ՈՐՔՑՈՒԼ. կը կերցուի. կը խմցուէր. ԹՈՂՑՈՒԻ. ՓՈՒՑՈՒԵՑԱ. եւայլն։

Բ. Ց–Լ բայով ձեւացած անցողականները կրաւորական կ'ըլլան նոյն բային կրաւորականովը. այսպէս. ՈՐՔԻԼ կը ԹՐՈՒի։

Գ. Ամէն անցողական կրաւորական չ'ունենար. այլ անոր տեղ իւր ներգործականին կրաւորականը կը դրուի, որ շատերուն արդէն նոյն է. ինչպէս ՃԱՆՉՑՐՆԵԼ, կրաւ. ՃԱՆՉՑՈՒԼ. ԳՈՂՑՆԵԼ, կրաւ. ՓՈՂՑՈՒԼ. կարդացընել, կրաւ. կարդացուիլ (որ ՃԱՆՉԱԼ, ՓՈՂԱԼ եւ կարդալ բայերուն կրաւորականներն են։ — Նոյնպէս ցընել վերջաւորած ներգործականներուն՝ շատ անգամ իրենց չեզոքն է իրենց կրաւորականը։

Դ. Ց–Ընել վերջաւորած բայերուն կրաւորականը Հասարակօրէն իբրեւ միագիմի կը գործածուի՝ եզ. Յդ դեմք. Թոյն կը խմցուէ կը ՏՈՑՈՒԷ. այսինքն Թոյն կը խմցընեն կը ՏՈՑՑՆԵՆ. (տես 226։) — Այսպէս ալ կ'ըսուի կրաւորական՝ ԵՐՓԵՑՈՒԼ. կ'ԵՐՓԵՑՈՒԻ. ՓՈԽԱՆԱԿ՝ ԵՐՓՈՒԼ. կ'ԵՐՓՈՒԻ։

‖ Ցընել ածանցն համառօտութիւն է գրբր. ածանցական մասնկանց՝ --ցնել, -ցո--ցնել, -ցո--ցնել. (տես ըա-ֆ--ացնել. -բրտ-ր--ցո--ցնել. ի-ր-ի-ցո--ցնել. իւլմ-ի-ցո--ցնել.) Արդէն ի-ի դարու մէջ հիմակուան ձեւն առած են՝ ցրի--ցընել. գ-ղբնել. -ացընել, եւայլն։

Խոնարհմունքը դարձեալ նոյն է գրաբարին հետ։ Միայն գրաբար հրամայականը չ՚ կը յանգի. իսկ հիմայ որ --, ոչ վերջաւորութիւնը միշտ ո-ի դարձած է. (տես 26, ծան.) բնականապէս հրամայականն ալ դարձած եղած է՝ զբոցո--. -ացո--. լեցո--. — սակայն մենք գրինք հիմակուան ընտիր գրուածոց եւ մաքուր հնչման համեմատ՝ լըցնոր. -ացոր. լեցո--ր. այսպէս էր նաեւ ի-ի դարու հրամայականը. լ-լըցո--ր։ — Հին ամփօրէնին անցեալն էր նոյնպէս հիմակուանը. եւ կը գրէին՝ հ-ւ--ցո-. (զովացուցած. պաղեցուցած։)

Ց--ը բայով անցողական՝ հայերէնին լեզուի սեպհականն է՝ գրաբարին հին դարերէն մինչեւ այս օրս. (տես գրբր. գ--յր -ել, բերել կու տար. է-ո-ն ըմ-ղիլ, խմցուցին. գ--ր -ացո--ցնել։)

Ընդունածնելի խնդիր մը եղած է ոմանց՝ ցընել վերջաւորութեան ուղղագրութիւնը. զորօրինակ թէ արդեօք գրաբար ց--ցնել բայն արդի լեզուին մէջ ց--ցընել գրելու է՝ թէ ցցնել՝ թէ ցց--նել կամ ցցնել. նոյնպէս՝ հ--ւլեցընել, հ--ւ--ցընել, հ--լեց--նել. նմանապէս ուրիշները։ Շփոթութեան պատճառն է ոմանցին անորոշ եւ տարաձայն հնչմունքը։ Բայց խնդիրը պարզ է. եւ Կորիւնեան կանոնը (69.) յայտնի կը ցուցընէ թէ՝

1. Գրաբար ցնել վերջաւորութեան — ձայնաւորը կը սղի կ՚ըլլայ ը. (տես -ւլեցրի. գ-ի-ցրի.) այսպէս.

Ցուցանել	կ՚ըլլայ Ցուցընել.
Հարցանել	Հարցընել, եւ այլն։

եւ ոչ երբեք չըը --ի կը փոխուի՝ որ ըսես Հարց--նել։

2. Ո--ցնել վերջաւորութեան -- վանկը բոլորովին կը կրճատուի. այսպէս

Հաս--ցանել	կ՚ըլլայ Հաս՚ցընել.
Հատ--ցանել	Հատ՚ցընել.
Փախ--ցանել	Փախ՚ցընել, եւ այլն։

3. Ցածախ նշմանդնքներէ յառաջ եկած խոտութիւնը մեղմելու համար բաղաձայն դիր ալ կը կորսուի. Ընցընել*(գր. անց--ցնել.) փխկ. Ընց՚ցընել. (248.) Մաչեցընել. (մաշեց--ցանել.) Մաչեց՚ցընել։

Ցեւանը դարձեալ (247, 250) որ չատ անգամ արմատին վրայ լոկ ըընել մասնիկ մը բաւական կ՚ըլլայ, առանց ուղղակի գրաբարէն ածանցելու. ինչպես. վերցընել. մեծցընել. կլորցընել. կարմրցընել. խաղաղընել, եւայլն. (ուր որ գրաբարը երկու վանկ աւելի ունի. մեծ--ցո--ցնել. խաղաղ--ցո--ցնել. եւայլն։

* Կան նաեւ գրուածքներ որ նոյն իսկ ընդունըած (անցանել) եւ ընդունըած (անց--ցանել) մէջ խորութիւն չտեսնին. հատկապէս առանց ը ձայնաւորի գրելով։

ՑՕԴՈՒՄԲ Ե·

ԲԱՑԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ ԳԻՏԵԼԻՔ

—

§. 1. *Բաղադրեալ ժամանակներ:*

256· Բայերուն ժամանակներէն ոմանք պարզ են եւ ոմանք Բաղադրեալ: — *Պարզ ժամանակ* են՝ որ մէկ բառով կը լմընան. ինչպէս՝ Տեսնեմ. լսեցի. ֆըթնել. իսկ *Բաղադրեալ ժամանակ*՝ որ պարզ ժամանակներէն կը կազմուին՝ անոնց վրայ մէկ կամ երկու բառ աւելցընելով. ինչպէս. Լսեր է. պէտք է՛ըլլամ. պիտ՛որ նայ: — Մինչեւ հիմայ դրուած բայի ժամանակները պարզ էին*. հիմայ տեսնենք բազադրեալներն ալ:

* Միայն բացառական բայերուն մէջ քանի մը բազադրեալ ժամանակներու Հանդիպեցանք:

257· Բազադրեալ ժամանակներէն ոմանք կը կազմուին Անցեալէն. լսած եմ. պէտք է. ոմանք Սոսբազասականէն. պիտ՛որ լսեմ. պէտնէիր պիտի. ոմանք ալ Անեղեւոյթին Հոլովածէն (որ է դերբայ ապառնի.) պէտնէր եմ. երթալու էիր:

258· Բազադրեալ ժամանակներուն մեծ մասը եմ եւ է՛ըլլամ էական բայով կը ձեւանան. — որոնց նշանակութիւնը Համեմատ այլեւայլ անուն կու տանք:

Սահմանական.

Ցըլ-ի-ա-ը· Տեսած եմ, տեսած ես, տեսած է:
Գէր-ի-ա-ը է՛ վ-ըլ-ի-ա-ը· Տեսած էի, էիր, էր:
Կրկին ի-ա-ըն-ը· Տեսած եղայ, եղար, եղաւ. եղանք:
Ա-ա-նի· Պիտի տեսնեմ. է՛ պիտ՛որ տեսնեմ:
Ա-ա-նի-ն-ի-ա-ը· Պիտի է՛ պիտ՛որ տեսնէի:
Ա-ա-նի-յ-ը-ի-ա-ը· Տեսած պիտի ըլլամ, ըլլաս:
Ա-ա-նի-ֆէր-ի-ա-ը· Տեսած պիտի ըլլայի:
Ց-ը-ի-ա-ը ե-ը-ը-ը· Տեսեր եմ, ես, է. ենք, էք, են:
Գէր-ի-ա-ը ե-ը-ը-ը· Տեսեր էի, էիր, էր. էինք, էիք:
Հ-ը-ի-ը-ը-ն ներ-ի-յ· Տեսնելու եմ, ես, է. ենք:
Հ-ը-ի-ը-ը-ն ն-ի-ա-ը· Տեսնելու էի, էիր, էր. էինք:
Հ-ը-ի-ը-ը-ն ի-ա-ըն-ը· Տեսնելու եղայ, եղար, եղաւ:

Պայմանական յարաձգեալ. Տեսած կ'ըլլամ (տես 220։)*
Պայմանական ձգեալ. Տեսած կ'ըլլայի, կ'ըլլայիր։
Պայմանական ապառնի. Տեսնելու կ'ըլլամ, կ'ըլլաս։
Պայմանական ապառնի անձնական. Տեսնելու կ'ըլլայի։

* Երբեմն առանց պայմանի ալ կը գործածուի. Դեռ արեւը չծագած մեր կարաւանն ելած կ'ըլլար։

Աստղագաւառական.

Ցարձակական կամ կատարեալ. Տեսած ըլլամ, ըլլաս։
Գերձական. Տեսած ըլլայի, ըլլայիր, ըլլար. ըլլայինք։
Ապառնի. Տեսնելու ըլլամ, ըլլաս, ըլլայ։
Ապառնի անձնական. Տեսնելու ըլլայի, ըլլայիր, ըլլար։

Հրամայական.

Կատարեալ. Տեսած եղիր. տեսած եղէք։
Ապառնի. Տեսնելու եղիր. տեսնելու եղէք։

Դերբայ.

Աներեւոյթ կատարեալ. Տեսած ըլլալ։
Աներեւոյթ ապառնի. Տեսնելու ըլլալ։

Նմանապէս կրաւորականները. Տեսնուած եմ. պեսնուած ես. պեսնուած է. պեսնուինք եմ. պէք պեսնուիմ. պեսնուելու ես. պեսնուած ըլլայիր, եւայլն։

Նշանակութեան կողմանէ բուն յարակատարն եւ անորոշ յարակատարը փոքր տարբերութիւն մ'ունին։ Ա՛ն անցեալով շինուածը կը ցուցընէ թէ առեն մը ատուկիւ եղած է գործողութիւնը, կամ թէ՝ չեղած չէ։ Ջօրօրինակ. Ինքն զմեզ պեսած ու հետերնիս խօսած է։ Ցունս այդ է։ Իսկ իր անցեալով կազմուածը (եղիր մասնական պէս. տես վերը 266.) կը ցուցընէ թէ օտարին վկայութեամբը կը խօսուի, կամ թէ յաւագ եղած բան մը դեռ հիմայ կ'իմացուի. այսպէս. Ինքն զմեզ պեսիր է։ Գիտի ատենս այս գիշեր այդիր է։ Ծնած օրս հայրս ալ եր է։ Լսեցի թէ Ամերիկա գացեր ես։ Քանդս մէջ խօսիր եմ։ Պարսից Շահը հիւանդացեր է։

Բայց ան եւ իր անցեալով շինուած գերակատարներն իրարու տեղ կը գործածուին հաւասարապէս։ Հոն ալ գացած էի. նոյն է թէ ըսես՝ հոն ալ գացեր էի։ — Քիչ տեղ անորոշ յարակատարն ալ բուն յարակատարի տեղ կ'անցնի. Տիրեր եմ, փոխանակ Տիրած եմ ըսելու։

259. Բաղադրեալ ժամանակներուն թէ ներգործական եւ թէ կրաւորական բացատականը կը ձեւանայ՝ երբեմն մէկ երբեմն մէկալ մասը բացատական ընելով. այսպէս.

Տեսած չեմ, կամ չեմ տեսած. Չեմ տեսը*։

Պիտ՚որ չտեսնեմ, կամ չտեսնեմ պիտի, կամ չպիտի տեսնեմ։

Պիտ՚որ տեսած չըլլամ, կամ չտեսած պիտի ըլլամ, կամ պիտի չտեսած ըլլամ, կամ չպիտի տեսած ըլլամ, եւայլն։

Չտեսնելու ըլլար, կամ տեսնելու չըլլար։

Տեսնուած չէի ըլլար, կամ չէի տեսնուած ըլլար, կամ չտեսնուած կ՚ըլլայի։

Տեսած մի ըլլար։ Տեսնուած մի ըլլար. եւայլն. եւայլն։

* Գաւառական են՝ Չտե՜ած եմ. չտե՜եր եմ. տե՜եր չեմ. հա՜եր չե։

260. Յարակատար եւ գերակատար կը շինէ Ո՜նիմ բայն ալ ՜ած անցեալով. — տե՜ած ը՜նիմ. գիտե՜ած՜նի՞ս։ Ա՛յնչափ թիւնամեաց դէմն ելած ը՜նէին։ — Ա՛յս յարակատարն ու գերակատարը կը ցուցընեն թէ երբեք եղած չէ. եւ հասարակօրէն հարցական ու բացասական կը գործածուին։

ԲԱՂԱԴՐԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԻՒ ԿԵՐՊԸ

Բաղադրեալ ժամանակներուն հիմն ու սկիզբը դրաբարին մէջն է։ Քիչ է հին լեզուին մէջ բաղադրեալ ժամանակ. տե՜ե՜լ կամ տե՜ա՜նելոյ եմ, էի, էիմ։ Իսկ քանի մը բաղադրեալներ ալ որ նախնեաց հելլենախօսներն (և դարու մէջ) հնարեցին յոյնի նմանութեամբ, ինչպէս (եղե՜ե՜լ) է՜ե՜լ, (եղած) ըլլալ. տե՜ե՜լ է՜ե՜լ, տեսած ըլլալ. տե՜ա՜նելոյ է՜ե՜լ, տեսնելու ըլլալ, եւ այլն, ժողովրդեան մէջ մնաց չգիտաս եւ ոսկին լեզուն անխառն մնաց։ Եւ ոմանց հին լեզուին այլեւայլ դարձուածքով ձեւացուցած ժամանակները՝ միջին դարն եկաւ ըսաւ իւ (ե՜ե՜լ) անցեալով. Ճիշդ ի՜մ, իլիր եմ, իլիած եմ. լե՜ տե՜ե՜լ, չես տեսած. լե՜ե՜ երբե՜՜լ, երդուընցած չէինք։ Շատ պաք լինի ինձի, ծոմ կեցած կ՚ըլլայ. ւինի ցո՜ցըցի՜լ, ւլինի երե՜ե՜լ, ցուցցած, երեւցած չ՚ըլլար։ Վնասակար իրք լինի տո՜՜լ (տվել), տուած կ՚ըլլայ։ Ձիւրեանք տո՜՜ցիլ էր։ Շանն անուն արձն էին դրեալ։ Ա՛յնոց որ շատ տաք դեղեր կիրեալ լինի եւ խմել՝ ձի դարու մէջ յերեւան կ՚ելլէ իր անցեալը. Ձե՜ե՜ չի՜՜ցիլ. չէիր եմ՝ — (Հիմայ գաւառական է իւ անցեալը։)

Հին ոամկօրէնի մէջ սովորաբար իւ (իր) անցեալը ներգործական կը շինէր, իսկ ՜ած կրաւորական. Գրած է չինի, եւոին գրուած է. Բո՜նած էս, բռնուած ես, եւ այլն. (տես երես 104։)

Ո–ՆՒ բայն ալ յարակատար եւ գերակատար կը ձեւացընէր –Յ անցեալով. Զբաղաքն ––––Յ ––ՆԷՆ։ Ի ներքսէ գ–Ո–Յ ––ՆԷ. Ներքսը պահած է. — (որ կար հին լեզուին մէջ ալ. ––Ի–Լ ––ՆՒ. եւ մանաւանդ շատ յաճախեալ ածով՝ Է՛ Իմ գԻ–Ի–Լ. ԼԷ+ Իմ գԻ–Ի–Լ. Է՛Է՛ +– Լ–Ի–Լ. որ նոյն է ալխարհաբարին եւ առձկբէնի հետ։)

Ասով մեր ձԲ. գարուն լեզուն կերպով մը սրդի եւրոպական լեզուաց նկարագիրն առած կ՛ըլլար. այսինքն միւնոյն գերբայի քով ––ՆՒ օժանդակ բայ կցել եւ կազմել ներգործական, դնել Իմ եւ շինել կրաւորական յրկար կամ գերկար։

Ա յապէս՝ Ա––Յ ––ՆԷ– կը նշանակէր՝ առած ես.
Ա––Յ Ի– կը նշանակէր՝ առնուած ես։

Հարկադրական ժամանակներըը նոյն են գրաբարի հետ. Ի–ՐՅԷԼԻ Է. Ը–Յ ––Ի–Լ Է. (նոյնն ըսէլու է.) իրրեւ միաձայն բանած։ (Ա–Ե–ԼՈՂ Է այն կարծեաց վրայ խօսիլ որ հայերէն գ–Ո–Ի–– կամ գ–Ո–Ի–Լ Իմին մէջ տաճ–կերէն Գ–Ի–Լ Իմ կը գիտէ։)

Պ՚Ի–Ի հին դիմազուրկը (223) որ հիմայ միայն առոգրագրականով մկուեղ կը բանի ապառնի շինելու, հին ձամիօրէնի մէջ սկսաւ որ շաղկապով գործածուիլ. այսպէս Պ՚Ի–Ի –ր լինի, որպէս կրճատմամբ կ՚ելլէ գ՚Ի–ր երկրորդ ձեւը. եւ բայէն Ի–Է յառաջ եւ Ի–Է եաք կրնայ դրուիլ՝

Ուրիշ ձեւ բաղադրեալ ապառնի մ՚ալ ունէին ձԲ. ձՓ գարերը, ճիշդ քանի մը նոր լեզուաց նման. այսպէս. Շարժ Ի–Ի լինել. (գեռնաշարժ պիտի ըլլայ.) Հիւանդն առյգ գ–Ո–ՆԻ Ի–Ի. (պիտի ապեն։)

---

§. 2. Ժամանակ շինող մասնիկներ։

261· Զօրս լծորդութեանց պատկերին մէջ տեսանք որ սահմանական ներկայն եւ անկատարը՝ առոգրագաական ներկայէն եւ անկատարէն կ՚ելլեն՝ սկիզբնին կը մասնիկին առնելով։ — Ա յս մասնիկաս վրայ քանի մը գիտելիք կայ։

262· — Ա· Զայնաւոր գրով սկսած բայերէն յառաջ՝ կը մասնկան ը գիրը կը թողուի կամ կը կրճատուի ապաթարց (՚) նշանով. այսպէս. Ի՚–Ը–Ե՛. Ի՚ը–Ե՛. Ի՚ը–Ի. Ի՚Ե–Ի–Ի–, եւայլն. (փխկ. Ի– –Ը–Ը՛. Ի– եւայլն, որ անախորժ կը հնչէր։)

Նախնիք –– Ձայնաւորէն յառաջ միշտ կ՚ընէին այդ կրճատումը. — Ի––Ը–. (փխկ. Ի–– ––Ը–.) իսկ ուրիշ տեղեր երբեմն կը թողուին. — Ի–– Ի–Ի. Ի–– –յ–Ի. — Ի––Ի. Ի–յ–Ի։

Մեր առեւնները չ— մանիկը կը ըլլալէն ի վեր՝ ամէն Հայնաւորէ յառաջ առհասարակ կը կրճատուի. յառաջներն առանց ապաթարցի, իսկ հիմայ (1841էն ի վեր) ապաթարցով։ (Ղոյնն իմացիր՝ էչ—ը—ր, ղէ՛ր, էրէ՛էր—, եւայլն կրճատմանց վրայ ալ։)

263. — Բ. Երեք միավանկ բայ կայ — ֆ—լ, ֆ—լ լ—լ, որ կը մանկան տեղ հին չ— մանիկը կ՚առնուն. այսպէս. չ—ֆ—մ. չ—ֆ—մ. չ—լ—ս. չ—ֆ—յէր. չ—ֆ—յէն։

Ասոնց միավանկութիւնն է պատճառ՝ որ թէ հասատատականի եւ թէ բացատականի մէջ գարտուղութիւն կը կրեն. (տես եւ. 239։)

264. — Գ. Հինգ բայ կայ որ երբեք կը մանրիկ չեն առնուր. եւ են՝ ի—մ, ի—մ, —ն—մ, ֆ՛ր—մ, ի՛ն—մ։

Կը մանկան չդրուելուն պատճառաւ վախ չկայ սոռբագատականի հետ չխոթելու, վասնզի ասոնք պակասաւոր են եւ օտար սոռբագատական ունին. (տես 219։)

Բաց ասկէ սովորութիւն եղած է ըսել կ—ր—ի՛, ի—չ—ը՝ ի՛ն. ց—————՛ որ հասած է. վ—ի—մ՛ ուշ կու գաս. երբեմնապես ի—ր—ի՛մ. ֆ—ն—մ՛. (փէս՝ կը ի—ր—ի՛մ, եւայլն։

265. Սահմանական ներկային եւ անկատարին վերջին ծայրը ի՛ր մանրիկ դրուելով՝ կը ցուցընէ թէ գործողութիւնը դեռ կը շարունակուի, կամ թէ հիմակ ըլլալու վրայ է. եւ նոյն է տաճկ. յօր մանկան հետ։ Օրինակ. Կը դ—ռնի, (տճ. էօլ—ր.) — կը դ—ռնի ի՛ր, (տճ. էօլ—յօր.) Կ՚ելլէր, (տճ. չք—ր ըր.) — կ՚ելլէր կոր, (տճ. չք—յօր ո—ո—.) որ նշանակութեան կողմանէ շատ տարբերութիւն ունի. բայց հիմայ գրաւորի մէջ այդ մանրիկը շատ քիչ կը բանի։

Վերջին գարերուս մէջ տաճկերէն յօր մանրիկը հայացած մնած է լեզուին մէջ. (տես երես 76.) որ գաւառականի մէջ աւելի բացայայտ ձեացեր է. ի՛—չ—յօր. եւ գարձեալ ուրիշ գաւառականն եղեր է՝ ի—չ ի՛։

266. Եղեր (տճ. ի՛մ—չ) բառը կը գրուի յաջորդ ժամանակներուն վրայ եւ կը ցուցընէ թէ գործողութիւնն օտարին վկայութեամբը կը հաստատուի, կամ թէ յառաջ եղած բան մը դեռ հիմայ կ՚իմացուի։

Սահմ. ներկայ. Կը թ—ռնի եղեր. — որ անկատարի տեղ ալ կը բանի. (չ՚ըսուիր՝ կը թ—ռնէր եղեր։)

Յարակատար. Տ—ռած է եղեր. } — որ կատարեալի եւ
Յղկար անորոշ. Տ—ռել է եղեր. } գերակատարի տեղ ալ կը բանի. (չ՚ըսուիր՝ թ—ռ— եղեր. թ—ռած էր եղեր։)

Ապառնի. Պիտի գնամ եղեր։
Ապռ. յրկար. Ես գնա՜ց պիտի ըլլայ եղեր։
Հարկադրական. Ես գնալո՜ց եղեր. որ աւելի բաղձալի եւ ախտասալ կը ցուցընէ։ — Այս վերջին երեքն ալ նոյնպէս իրենց անկատարներուն տեղ կը բանին. (չբաւիր պիտի գնայի եղեր. գնա՜ց պիտո՛ր ըլլար եղեր, եւայլն։)

Այս կերպ բացատրութիւնս ալ անտարակոյս տաճկերէնի նմանութիւն է. որ ոմանք աւելի բացայայտ կերպով կ'ըսեն՝ իբ գնայի եղեր է. պիտո՛ր ճշդ եղեր է։

267. Ընդ մանրիկը բայերուն եղբը դրուելով թէական միտք մը կու տայ անոնց, կամ՝ երբ եւ երբ մակբայներուն զօրութիւնն ունի. դիտօրինակ. ո՜ւբէ նե. իբ գնայի նէ, լաւ եւս՝ գնայիմ նէ. ըսեր ե՜ նե. (երբ) չո՜ւբէ նե. չո՜ւներ նե, լաւ եւս՝ չո՜ւռէ նե, (փխկ. երբ ո՜ւբէ կամ երբ ո՜ւբէր, բսելու։) կամ բայէն բաժնուած. երբ չո՜ւբէ հետերնիդ մնալ նե, .. եւայլն։ Այդ նե մանրիկն ալ հիմնական մաքուր գրողները շատ չեն յաճախեր։

‖ Ոմանց՝ այս մանրկան խոժոռ նայելուն պատճառն է անտարակոյս՝ որ տաճիկ կը համարին. բայց չէ թէ միայն օտար չէ, այլ բաւական հին ալ է հայերէնի լեզուի մէջ եւ գուցէ ամենահին. միայն որ հիմայ քիչ մը գրից փոխոխութիւն առած է։ Աւար հին ձեւն է նա։ Աւորերն գարերու յառաջները շատ անգամ խօսքին սկիզբը կ'անցնի նա չաղկապ մը է նշանակութեամբ. (որ կրնայ գրաբար նա է չաղկապին արմատին հետ նոյնացուիլ.) այսպէս. Ցղարկեց ի հետ (եռեւէն) թէ տուր գինսատակաղդ. նա վախեցին որ թիմարն չլցուէր յերկիրս՝ առին։ նա ոխացաւ առլսանն եւ ամէն ցաճկունք. ժողովեաց հնձել, եւ մուռ ընդ լեառն ի վայր. (ՃԳ. գար։) նա թագաւորն երբ լսեց . . . ։ նա առլսանն երեկ պարեաց գկապանն. նա գկոստանդին թագաւորն Լեւոն եգ զօրագլուխ. այսինքն՝ ե։

Սակայն գարձեալ նոյն գարերն սկսած են այն չաղկապը հիմնական նշանակութեամբ գործածել. բայց միշտ յաջորդ նախադասութեան սկիզբը կդնելով, եւ սոսրակէտ մը եղբը. (յայտնի է որ թէական կամ յարաբերական խօսք մը երկու նախադասութենէ կը կազմուի։) — Թէ անհոգ ինձ տեսայ ես ծառան, նա չորանայ ծառն։ Ցարժամ ի կրնն քարն ջուր հանէ, նա զիւր տաքութիւնն ի դուրս հանէ։ Եթէ հիւանդն վատուժ լինի, նա բժիշկն ասէ գմահուն։ Զո ամէն սէրն որ հետս մեզ դրէիր, նա սուտ է։ Երբ ի յեռացան զպղին լաւ եռան, նա փորձն պաղեցնէ զսուկին։

(Շատ անգամ է՛ս չաղկապն այս կերպով կը բանի գրաբար։)

Նոյն է հիմակուան նշանակութիւնն ու գործածութիւնը. այս տարբերութեամբ միայն՝ որ հիմայ միշտ նախընթաց (եւ ոչ յաջորդ) բայինն է. եւ փոքր կերպարանափոխութեամբ եղած է նէ։

Մինչեւ ՃԺ. ՃԺ դար՝ է՛ս չաղկապն իբր առաջին (է՛ս) նշանակութիւնն ալ դեռ պահած էր, ինչպէս վերի օրինակներս կը ցուցընեն։ — Ես կը գանուի նաեւ գրուած է՛ս։

Դեռ ցայսօր գւռ. լեզու մը կը բանեցընէ հին ձեւով է՛ս, երբեմն նախընթաց երբեմն յաջորդ նախադասութեան կցելով. այսպէս. կ'ուզիս է՛ս։ — Թէ որ ամառը պար ասէ իս, (երգ երգեր ես,) է՛ս ձմեռը խաղցիր։

268. Ստորադասական ներկային եւ անկատարին սկիզբը Ըող բառն եւ ելլցընելով տեսակ մը հրամայական կը ձեւանայ. — Թող տդնէ. Ըող ճեռնէ։. Ըող ապռնէն. Ըող տդնէը. Ըող լմդնէ. (իբր Թէ Ըող-ը տդնէ։) Կամ նաեւ յետադաս՝ Ցեռնէն Ըող. լմդնէը Ըող։

‖ Նոյն է գրաբարն ալ. Թող առնէ-նէ. Ըող երթայը. Ըող կերթ-ալ էր չէր. Թող կերտա ըլլայիք. (տես երես 74։)

Մէ տաճկերէն մանիկը կ'աւելցընեն ոմանք հարցական բայերէն եաբը. — Գործէցի՞ր դ. լի՞ տեռնէր դ։ Սակայն որչափ որ ջանացուի այդ մանիկը գրաբար դ նախադաս մակբային հետ նոյն ցուցընելու, նմանութիւնը միշտ նիւթական է։ Ըւասիկ գրաբարը. Մէ փոխանակ Ըատուծոյ եմ ես։ Մէ զոր սիրեաց անձն իմ, տեսէ՛ք։

ԳԼՈՒԽ ՁՈՐՐՈՐԴ

ԴԵՐԲԱՅ

269. *Դերբայ, չորրորդ փոփոխական մասն-բանի, Թէ անուան եւ Թէ բայի պաշտօնը միանգամայն կը կատարէ. զորօրինակ եթէ բսեմ՝* Ազնուորելն երթը, *ազնուորել բայ է՝ վանդի գործողութիւն կը ցուցընէ, եւ միանգամայն անուն է հոլոված, որ նոյն էր Թէ բսեի՝* Ազնուո-ըելնէ երթը։

Թէպէտ Դերբայը բային մէկ եղանակն ըլլալով՝ բայէն զատ մասն-բանի համարուելու չէր, բայց որովհետեւ միանգամայն անուն ալ է, հարկ է որ քերականք իբր անունէն եւ բայէն զատ մասն-բանի՝ առանձին ճառն Դերբայի վրայ։

270. Դերբայը չորս գլխաւոր մաս ունի. 1. *Անորոշ*, Տ-նել. 2. *Ընդունելութիւն**, Տ-նող. 3. *Անցեալ*, Տ-ած, -եր. 4. *Ապառնի*, Տ-նելիք։

* Վերջին երկուքը կը կոչեն ամենքը՝ *Ընդունելութիւն անորոշ*. (Տ-նող.) *Ընդունելութիւն անցեալ*. (Տ-ած.) *Ընդունելութիւն ապառնի*. (Տ-նելիք։)

271. Դերբայ երկու տեսակ է. Գոյական դերբայ, եւ Ածական դերբայ։ (Երբեմն բայի տեղ ալ կը բանին, որ ի մասին մէջ կը տեսնենք։)

272. Գոյական դերբայ են Անորոշութիւն ու Ապառնին, որ կը հոլովին եւ յօդ կ'առնուն. — Չեր երթալը չհմայեց. Իմ ֆալէս եղբը։ Քու կանուխ հասնելիդ գիտէի։

Անորոշութիւնը կը հոլովի՝

Տնանել, տեսնելու, տեսնելէ*, տեսնելով։

Նայիլ, նայելու, նայելէ, նայելով. (տես 26, 253։)

Պէտք որ ըլլայ՝ յաքնակի ալ կ'ունենայ. Անանկ ղէլէնէր շատ եմ տեսեր։ Այդ ո-թել խրճիթդ չեն որ զքեզ կը կործանեն։

* Բացառականը սովորաբար յօդով կը գործածուի։

273. Ածական է ոչ ընդունելութիւնը. Բերող մարդ։ Երգ ու կաքաւ պերող ժողովուրդ մը։ Գործ ֆըթ-ող մարդիկ. — եւ կը հոլովի Ա հոլովման պէս։ Ցաքնակին շատ անգամ գրաբար ձեւով կ'ըլլայ՝ Բեր-ող-ի, -ող-ը։

Ա ընդունելութեան ընդունելութիւններէն ամենք երբեմն գրաբարէ առնելով ե-ը կը յանգին՝ Գ եւ Դ ընդ. նման. — երգեցող. առիւծող. իշխեցող։ — ինչպէս նաեւ քիչ տեղ՝ սիրելեալ, խաչելեալ։

Քանի մը գրաբար ընդունելութիւններ հիմայ սոսկ հասարակ (ածական կամ գոյական) անուն են. Բեր-ող, (կրցող.) պե-ռնող, (մարգարէ.) մանաւանդ իր ընդունելութիւնը. Երիւղ. Երեխէ։ (Հմրէլ գոյականը սեպհականուած է աձկ. Ինչպէս բառին։)

Բայց գիտնալու է որ ամէն բայ իր ընդունելութիւն չի կրնար ունենալ. Չըսուիր՝ Ցվիւղ. Խոշոտիլ. Գոռիլ. Եւայլն. Իսկ բուն աշխարհաբար բայերէն եւ ոչ մէկը կրնայ իր առնուլ. Ինչպէս են՝ Գոյել. Ո-վիլ. Ընել. Ֆնդալ. Եւայլն։

274. Ածական է -ած անցեալը. — Ցոֆնած մարդ. Տ-ած առուն. Գետնէ ըսուած ժայռեր. — կրաւորա-

կան՝ փայփայուած զաւակներ. կրքոտ գրքեր։ — Բազադրեալ ժամանակներ կը կազմէ նմ եւ կ'ըլլամ էական բայերով. Տեսած եմ. լսած ըլլամ. (տես 257, 258։) (Ան անցեալն երբեմն գոյական ալ է, եւ երբեմն բայի տեղ կը բանի. տես Բ մասն։)

275. Իսկ եթէ անցեալն ոչ կը հոլովի ոչ ալ միշտակ կը մնայ. այլ բազադրեալ ժամանակներ չկնելու կը ծառայէ՝ եմ (եւ ոչ կ'ըլլամ) էական բայով. Տեսեր եմ. լսեր էի. (տես 258։)

276. Էի ապառնին միշտ գոյական է եւ յօգ կ'առնուի. Ըլլէիդ յառաջուց գուշակել։ Ընէիս չէր գիտեր։ Ըսէիս իմացան։ Գալէիդ կը վախնայինք։ (Տաճկ. օլաճաղը. եաճէչկինի. կելճէչկինիզեն։) Երթալէի կայ. (տմ. Կ'ուզեմ [էմսե] վըր մը։)

277. Էի ապառնին (→ անցեալին պէս, 260.) բազադրեալ ժամանակ մը կը կազմէ ոնէմ բայով. Ալ դինըը պիտնէի լըտնմ։ Եթէ այսօր չյաղթուեցայ, ալ յաղթուելի չըտնէ. (այսինքն երբեք պիտի չյաղթուի.) — որ հասարակօրէն բացասական կը գործածուի։

> Ոմանք սովրած են էի ապառնին իբր ածական ալ գործածել. Ուզուելի կերակուր, (փխ. ուզուելը։) Խրխնելի գեսպան. Ըլլալի հրաւերը. (278։) Ուժական է երթալու։ ուզուելու։

Դերբայներն ամէնն ալ իրենց կրաւորականն ունին. ինչպէս բայերուն խոնարհմանց մէջ տեսանք։

278. Անեղեւութիւն սեռականը թէ բազադրեալ ժամանակներ կը ձեւացընէ. — Տեսնելու եմ, էի. (տես 257, 258.) եւ թէ իբրեւ ածական կը գործածուի. այսպէս. Վախնալու երազներ. Բռնելու տուն. Տեսնելու (կամ պիտնուելու) բան մը. Ջուզուելու կերակուրներ։

> Նոյն էր չատ անգամ հին գրաբարին ալ ոճը. Ցացե ինձ հաց ուտելոյ, եւ հանդերձ պիտելոյ։ Մի՛ թէ տունս ոչ ունիցիք ուտելոյ կամ ըմպելոյ։ — Ջուր մի տաս խմելոյ. (ԹԲ. դար։)

279. Երկու ածական դերբայ ալ կայ գրաբարէ առած. — Եալ անցեալն (որ հիմակուան էր անցելոյն

նախնականն է. երես 60) եւ լմ ապառնի (որմէ նոր ապառնին լմ-ելած է։) Հիմայ երկուքն ալ իբրեւ զուտ ածական կը գործածուին. — ե՛լ՝ արդի –ձ անցելոյն տեղ, եւ լմ՝ հոլոված ելո– ածականին տեղ. այսպէս. Ընդե՛լ տարի. կո՛ղնե՛լ գահ. Լ-ե՛լ ը-ե՛լ ազարակներ։ — Սկսե՛լ բարեկամ. (այսինքն սիրուելու.) Ողե՛լ վիճակ. Ամենուն –պե՛լ։

Ասոնք երկու ածականներն որ միայն դրաբարէ ժառանգուած են՝ միայն զուտ դրաբար բայերէն կ՚ելլեն. —ո-ե՛լ. փո-ե՛լ. տրտմե՛լ. ժ-ր-ժ-ե՛լ. փո-ո-ղ-ե՛լ. — նե-ո-ղ-ե՛լ. հե-ռ-ա՛լ. զարմա՛նա՛լ. ո-ռ-ա՛լ. եւայլն. զուտ աշխարհաբար բայերէն կամ դրաբարէ խոտորած ձեւերէն չեն ելլեր. (չ՚ըսուիր փո-ղ-ե՛լ կամ փո-ղ-ե՛լ. ո-ղ-ե՛լ. ի՛ղնե՛լ. հ-ր-ե՛լ. ի-ժ-ր-ե՛լ։)

Քանի մը դրաբար լմ ածականներ ալ կան՝ կանոնէն խոտորած. ինչպես. Խղճ՛ա՛լ. ց-ո-ո-ւ՛լ. ժ-ր-մ՛ա՛լ. ո-ր-ո-ճ՛ա՛լ. ա-ղ-ո-ղ-ջ՛ա՛լ. ա-ճ-պ՛ա՛լ. որ դրաբարի մէջ այնչափ չարգի չեն, սակայն աշխարհաբար ընտիր բառեր են։ (Ջատ է եթէ մտածուին իբրեւ ա-ճ-պ-ե՛լ-ց, ղ-ո-ղ-ջ-ա՛լ-ց, բան ընտիր նախնեաց։)

Դերբայներու ուրիշ կերպ այլեւայլ գործածութիւնը ի մտին մէջ կը տեսնենք։

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԸ

Դերբայներէն եւ անորեւոյթն ու ած ընդունելութիւնը հինէն տարբերութիւն չունին. բայց այսչափ միայն՝ որ հին դրաբարի մէջ ամէն բայ չունէր ած ընդունելութիւն, որ հիմայ համարձակ ունի ամէն բայ. եւ հնոյն գործածութիւնը շատ զգուշութիւններ կը պահանջէր։ Իսկ հին ածկօրէնն ունէր հոլոված անուններ. գո-ե՛լ-ի, փիղ. գո-ե՛լ-ւ — կը մնան եր (ե՛լ, ե-ե՛լ-) եւ –ձ անցեալներն ու լմ (ե՛լ) ապառնին։

Ն. եր անցեալն բսինք (երես 60) եւ հին ածկօրէնէն յառաջ եկած է եւ անոր երկրորդական ձեւն է, (հնագոյն ե-ե՛լ անցեալին.) եւ երկուքն ալ ի գործածութեան են մինչեւ ՃԳ. ՃԴ դար։ Սակայն հիմնական ճիշդ կանոնն որ տուինք եւ զանազանութիւնը (274, 275.) դեռ չկար լեզուին հնութեանը մէջ. այլ այնչափ միայն որ եւ կամ եր՝ անհոլով ձայնով բաղարեալ ժամանակներ կը կազմէր՝ թէ երբ եւ թէ լինելի եական բայերով. իսկ ե-ե՛լ որ դեռ կենդանի էր (գոնէ գրուած ածկօրէնի մէջ.) աւելի ածական էր քան թէ բայ. այնպէս ինչպէս հիմակուան մեր նորագեալ լեզուին մէջ։ — Միա գրուելու բան մ՚ալ է որ ե-ե՛լ ձեւը միայն գրաբար բայերու վրայ կը բանեցընէին (իբրեւ ժառանգեալ բան մը, ինչպես մենք ալ

մինչեւ հիմայ,) իսկ նոր բայերուն վրայ՝ Ել կամ Եր. չեն ըսեր --վ--Ել կամ --վ-յե--Լ, գ--ի--Լ եւայլն. այլ --վ--Ել Ի՛ կամ --վ--Եր Ի՛. — որ յայտնի կը ցուցընէ թէ ալ ժամանակին Լծորդութեան մէջ տեղի չունէր Ե--Լ՝ (Հազիւ մէկ կամ երկու տեղ կայ Վ-ի-յե--Լ՝ Վ-ի-ն--Լ բայէն.)

Ե--Լ անցեալէն իբրեւ գոյական անուն ունէին հինները (ՀՌ գար) Հ-ի-Ել, (սեռ. հ-ի-Ելի. գրբր. հ-ի-Ե--Լ.) ձիաւոր. եւ մեզի ձեացեր է հիմայ Մ-ի--Ել գոյականը, (գրբր. ձ--ի--Լ.) դի. մեռած մարդ։ — Վ.որը կը տեսնենք հին ոմկ. Զ--ի-Ել շաղկապն ալ։

Բ. Ա՛ն անցեալն որ ըսինք (96) թէ միջին եւ յետին դարերու մէջ կրաւորական էր կամ չէզոք, հին գրարաձին մէջ քանի մ՛ածականներու վրայ ուշնի իւր հետքը, ինչպէս՝ հ-ի-ձ-ի. ը---ձ. Ե-ր-ի-ը-ձ. ը-ը-ր-ձ։ իսկ --ձ կամ ---ձ՝ հին բայանունն էր (ե-րես 73) մեր հիմակուան --ի-ւ բայանուան պէս։

Ձենք խօսիր գաւառական նոր դերբայներուն վրայ ինչպէս ---ր՛, ի-ա-ն--ր՛, գ-ի-ս (առած.) կամ պարակաձեւ գ-ր-ա, (գրուած.) Ե-ր-ի-ա, (կարգած.) բայց ասոնցմէ ոմանց՝ գոնէ հետքը, թէ եւ շատ ցանցառ, կը գտնուի սոորին դարերու մէջ. Հիւանդին Թ պտիրն Տ--ը--ր՛ լինի. (ՀՌ գար.) կազմածքն սպառած կ՛ըլլայ։ — Գարնանգուռտուս Ե-ր-ի-ա եղաւ. (ՀԳ դար.) կարգուելու եղաւ։ (Ա՛յս վերջինս կ՛երեւայ թէ Ե-ր-ի--ա բայանուան սեռականն ըլլայ, այնպէս՝ ինչպէս հիմայ անեբեւութիւն սեռականէն Ց-ն--ի--ը--ս [բան մրն] է. 278։) Դոյն պարսկական Տ-ն անցեալը կը տեսնուի մինչեւ հիմայ՝ Լ՞ա ածականին վրայ. որ (Լ՞ ը--Լ բառերէն ելած՝) կը նշանակէ լրացած, ամբողջ, կատարեալ. ուսոի կ՛ելլէն Լ՞ը--Լ. Լ՞ը-յ-ն-Լ ածանցները։

Գ. Լ՞ի ապառնի դոյականը՝ իբրեւ հասարակ գոյական անուն կը գտնենք գործածուած՝ թէ հին եւ թէ միջին ժամանակներուը։ Ե դարէն ունինք ձ-ն-ի-ի-փ-ձ-ն-ի-ի-փ. ը-ր-ն-ի-ի-փ. ե-ւայլն։ Միջին եւ սոորին դարերէն՝ --ձ-ի-ի-փ. ձ-ի-ն-ի-ի-փ. — ա-յ-ի-ի-փ-ձ կամ -յ-ի-ի-փ-ձ, ընելիքը. (գործ. -յ-ի-ը-ի-փ.) գ--ի-ի-փ-ձ, եւայլն։ Հիմակուան գործածութիւնը յայտնի է։ Առոնց վրայի ի յաւելուածը բաւական կը ցուցընէ թէ աւելի բայանուն են քան ճիշդ դերբայ. ինչպէս հիմայ կը տեսնենք։

---

280. Դերբայներու կարգին կը վերաբերին տեսակ մը բառեր ալ որ ըստ ինքեան գոյական անուններ են՝ բայց բայի կամ գոյական անեբեւութի՛ն նշանակութեամբ. որ կը կոչուին Բայաւոռիկ. այսպէս են՝ Խ-ո---ձ-ի, (առ. ե-ե-յ-ի-ի-ը, Խ-ո-ի-ը բայէն.) ը-ն-ձ-ի, վազելը, (գրբր. ը-ն-ո--ի-ը բայէն.) յ-ք-ն--ը-ի-ն, (յ-ք-ն-ի-ը

բայէն.) ---, (---նել բայէն.) ընդմէջ, (ընդմէջել բայէն.) եւայլն։

Օրինակներէս կը տեսնես որ բայանուններդ բայերուն արմատէն կ'առնուին՝ վրան փոքր յաւելուած մ'առնելով։

281. Գլխաւոր եւ գործածական բայանունները կը շինուին յաջորդ մասնիկներով. — եւ արդի լեզուին մէջ հասարակօրէն + վերջաւորութեամբ։

Ա. Բային լոկ արմատը շատ անգամ բայանուն է՝ առանց յաւելուածի. ինչպէս. դող. ջիր. ծեծ. խնդիր, (հարցում, տարակոյս.) ձեռ. վախ. կեր. ---, (կը գրուի կերոխում.) նոյնպէս երկեւիլ. ---. եփ. ընծ։

Բ. — ք յաւելուած.

1. Բային արմատին վրայ — հե. լոց. թե. գիր. ձիր. ծախ. ցոյց. խնդիր, (աղաչանք.) մոռ. ելք. (գրաբարն է՝ թե. գիր. ձախ. ցոյց. խնդիր.) ընկ. ընձեռ. ելեւէջ. պղպեք. քաքոռ։

2. Ած անցեալին վրայ. — կրաւորական ունեցողներուն ---ած անցեալին վրայ. խոցոտ. նայուած*. գրոհ. պահած. քրտնած. կեցած։

* Կամ գրաբար ձեւով հայեցուած կամ նայեցուած։ — Հայերէն լեզուն շատ անգամ ածականի մը վրայ + դնելով գոյական կը շինէ, կամ + յաւելուածով գոյականին նշանակութիւնը կամ առումը կը փոխէ. կամ բային արմատէն + յաւելուածով գոյականներ կը հանէ, այսպէս.

1. (Ձկան) ուղած. երկայն. լայն, եւայլն։
2. խոշ, (ած. օձոռն.) — խոշ, (ած. բեղընկեր. վիժ.) ջոց, (ած. ---.) — ընդ, շրջանակաւ նկար. (ած. նոյնպէս ---) հոս. կրակ. — հոս վերջին կրակը։ Վարդևէյսրը ցաւած աչքին հոսիւը կ'առնէ։
3. ծուլ. բեր. լոյ, եւայլն։

Հնուց ասկ. լեզուն ալ ունէր ---. այսպէս. Արշաւ. զարմանք. Իշաւ. (Իշաւ կամ չիշաւ առնել. Իշաւ լինել։) ցեղուած. (յաջորդ. որդիք։)

3. Լի գրաբար ապառնեղին վրայ. (279.) — ---պելի. ընելի. ապառնելի. հաքնելի։ (Տես գրաբար Լուի. ճնդելի. ընդմանելի, (զարմանք։)

4. Ածով արմատներուն վրայ. (շատ բայերուն արմատն ալ մանկով միայն կ'երեւայ.) — լոց-ի. լուաց-ի. ընկաց-ի:

Գ. Անի յատկութիւն. — ալել-անի. հալած-անի. ալեաց-անի. գաղ-անի. բաղձ-անի. արտոր-անի. փքփքանի. ինքնաբ-անի. ղարմ-անի. քամբաս-անի. զրկ-անի. ցնծա-անի:

Դ. Ո՜ն կամ ո՜մ յատկութիւն. եւ շատ անգամ յոքնականաձեւ՝ մանի.

1. Ո՜ս-ո՜ն կամ ո՜ս-ո՜մ. կոքնան-ո՜մ. հնչ-ո՜մ. ոռնչ-ո՜մ. էրբանց-ո՜մ. արգահան-ո՜մ. գոռ-ո՜մ գոչ-ո՜մ. քեր-ո՜մ կամ քերմ-ո՜նի. կորգաց-ո՜մ որ սովորաբար յիշ. կը գործածուի՝ կորգաց-մանի:

2. վար-մանի. տպաւ-մանի: (Ետ. տպաւմանի մը:)

Ե. Ո՜ւրնի յատկութիւն. դող-ո՜ւրնի. տպաւ-ո՜ւրնի. տաղ-ո՜ւրնի. տռաց-ո՜ւրնի. ձանձր-ո՜ւրնի. գեղ-ո՜ւրնի:

Զ. Ո՜ւտ կամ ո՜ց. — երբեմն ալ նախ կամ եց. — փախո՜ւտ. գալ-ո՜ւտ. կոր-ո՜ւտ. հանգ-իստ, որ Գ հոլովման տակ են. ապր-ո՜ւտ. գով-նաստ. ո՜ւռ-եց. այտ-ո՜ւց. — կամ էուլ՝ այտ-ո՜ւցէ. ո՜ւռ-եցէ:

Է. Ո՜ւթ կամ եթ յատկութիւն. — տպաւ-ո՜ւթ. արտաշ-ո՜ւթ. պահո՜ւպ-ո՜ւթ. գուռնգ-ո՜ւթ. — պնդահն-եթ. գոռնդղջ-եթ. (ռամկ. գոռնդրնին-եթ. գոռմըղջ-ըեթ:)

282. Ուրիշ անուններ ալ կան այդ մանրիկներով ձեւացած, որոնք դերբայի զօրութիւն չունենալուն համար՝ բայանուն չեն այլ հասարակ գոյական. ինչպէս. վճռա՜ւթ կամ ապր-անի, (տճ. մալ.) ցաւց-անի, հրեշ. համբ-անի, թիւր. ղրկաւթ-անի, գարդ. ըքաղ-ած (ջաղացք.) ձեր-ո՜ւրնի. քար-ո՜ւրնի. մրգի-ո՜ւրնի. եւայլն: կամ միեւնոյն բառը մէկ նշանակութեամբ բայանուն է, միւսովը հասարակ գոյական. զօրօրինակ. բայանուն են՝ տո՜ւտ, ելք, (տճ. կիրճ. ըմբռչ.) հասարակ գոյական տո՜ւտ, ելք, (տճ. էրտա, տուրքի: Նոյնպէս իմացիր ուրիշ բառերու վրայ ալ:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՄԱԿԲԱՑ

283. *Մակբայ կ'ըսուի այն անփոփոխ մասն-բանի* (12.) *որ բայերուն կամ ածականներուն, կամ նաեւ ուրիշ մակբայի մը կերպը, տեղը, ժամանակը կը բացատրէ.* (*Ինչպէս որ ածականը գոյականին ինչպէս բնլալը կը ցուցընէ.*) զղօրինակ. Սիրէ տրունջել. Շոշոփ մոռնալ. Սոսկէ անհամբեր. Մերթ կամայ մերթ ակամայ:

Քերականք մակբայներն իրենց նշանակութեանը համեմատ այլեւայլ կարգերու կը բաժանեն. 1. Որոշեալ, *ինչպիսութիւն ցուցընող.* 2. Քանակի, *չափ.* 3. Տեղւոյ, *ուր.* 4. Ժամանակի, *երբ.* եւ 5. Հարցական, *պարագայական, ապացուցական, բացատրական:* Մենք իւրաքանչիւր տեսակին դլուխն իրենց կարգը նշանակելէն ետքը, ուրիշ աւելի կարեւոր բաժանում ունինք ընելու:

284. Մակբայները կը բաժնուին՝ 1. Բուն մակբայներ. 2. Գոյականէ մակբայներ. 3. Հոլովեալ մակբայներ. 4. Ածականէ մակբայներ. 5. Դերանունական մակբայներ, եւ 6. Կրկնաւոր մակբայներ:

---

§. 1. *Բուն մակբայներ:*

285. Բուն մակբայները կամ պարզ բառեր են, ինչպէս. ոտիկ. եւ կամ որոշ մասնիկ մը ուրիշ բառէ ածանցած. ինչպէս. Դեղապէս. Իշխանաբար. Աղքատանց: (Բուն մակբայներու կամ պարզ բառերու կարգը կը դնենք նաեւ անոնք՝ որոնց ածանցումները միայն գրաբարէն յայտնի է. ինչպէս. Հապա. Սոսկալի. Յիմ. քնաւ. ակամայ. եւայլն:)

Ա. Որակական.

Ինձպէս խմացաւ. (Հրդ.) Ինձպէս գժուար է:
Ինչո՞ւ չսոսկացիր. (Հրդ.) Ինչո՞ւ խելքի են: (Տես ընդ. երես 127:)
Հապա մեծնցեր էր. Հապա փրծանք. Հապա չորս անգամ:
Սոսկալ տանջեց. Սոսկալ բարկացոտ:

Բ–նի տարին։ Բ–նաբար վարեցին։
Շ–ար մարեցաւ։
Հեր երթալ։
Հայերէն խօսիլ։ Ց–նորէն կարդալ։ Տ–ղիներ գրել։
Մեկնիլ առնուլ. Մեկնիլ կենալ։
Ի՞նչ կը ծեծկուիք. (Հրց.) Ի՞նչ ես կեցեր։
Իր–ցընե՞ խոստացեր է։
Կ–մ– անձնատուր եղայ։ Ակամայ սկսանիք։
Կամայ ակամայ ընդունելու է։ Կէս կամայ կէս ակամայ։
Կամայ մակրայն առանձին չի գործածուիր։
Կ–մ–ց կը քալէր։ (Տես վարը և գամաց, երես 126։)
Անհնարին փոյթս չէ. (գրբր. Անհնարին գեղեցիկ։)
Բուրդովին մոռցայ. Բուրդովին թմրած։
Բնա– չեմ յիշեր. Բնա– չ'երեւար։
Ի սպա– չընկուեցաւ. Ի սպա– մոռացում։
Ա–ելի կամ ե–ելի ուշացան. Ա–ելի կամաց. Ա–ելի պիտանացու։
Ա՛ղ աղէկ է. Ա՛ղ աւելի. Ա՛ղ շուտով։
Ալ այս նշանակութեամբ՝ միայն ածականի եւ մակբայի վրայ կրնայ դրուիլ։ Իսկ բայի հետ՝ միայն յաջորդ կերպով կը բանի։
Ա՛լ կ'ուզեմ. (ծմ. պահա։) Լռէ կ'ըսես՝ ա՛լ կը պոռայ։
Ա՛լ յոյս չկայ. (ծմ. ա՛րքեր։) Ա՛լ չեմ սպասեր։
Ձրի առիք ձրի տուէք։
Ա՛յշափ դիւր լսեցի։ Մինակ մարիկ ըրի։
Ս–գի– մեռաւ։
Հարկա– վճարելու է։
Ց–ճախ կը հանդիպի։ Ց–ճախէն կը լսուի։
Սրեպ թուղթ գրեցէք։
Ցանկրծ ներս մտան։ Ցանկրծէն փայլատակեց։
Մեկուսի կամ Մեկուսի կը բնակին։
Գրքին մոռցուած էր. Գրքին լմընցաւ։
Մեծապէս կը զգուշանամ։ Ցայտնապէս խօսեցայ։
Վերջապէս իմացուցին։ Անվերջապէս ցամքեցաւ։
Ընդունելիօք խօսակից։ Հայրենիօք խրատեց։
Ձրիաբար խոցոտեցին. Ձրիաբար սատեց։
Անշուշտ պիտ'որ գարձընեն։

Հ–ր–ե–ա–նի կարգացի։
Կեղծ–ոյ հաշուելով. (տճ. ի–ուն–ե ֆօյ––։)
Գ–ա–ե–ի ժողովներ են։

Բ. Տեղ–ն–ե։

286. Տեղական մակբայներն երկու նշանակութիւն ունին. մէկ մը ներգոյականի (տես 64, 4.) մէկ մ'ալ տրականի. պարագա. Ո՞ր մեացին, (տճ. նե՞րեթե.) Ո՞ր հասան, (տճ. նէրեյե։) Այս երկու նշանակութիւնները մակբային քովի բայը կ'որոշէ։

Ո՞ր դիմեցին. (հրց.) — Ո՞ր թողուցիր։
Ո–ո՞ր նկաւ. (հրց.) Ո–ո՞ր գիտնամ։
Ո–րկի (–ր–կէց, –ր–կէց, ––կէց, ո՞ր տեղէն, ո՞ր տե–ց եւայլն.) անցան։

Այս պղեւայր ձեւերուն համար՝ տես վարը Դերանունական մակբայներու մէջ։

Ք–ը–ի կ'ինայ։
Մ–օ–––ո–ր
Մ–ր–յ–––ո–ր } դիտեցէք։ Հե–––ո–ր զարնուեցան։
Ար–ա–ո–––ո–ր զարդարուած։ Նե–ր–––ո–ր թշնամի ունէին։

Նոյնպէս կ'ըսուի նախդրին. ց–ո–ր–ն–ո–ր, Ա–ա–ո–ծ–ն. յե–ր–––ո–ր, երկնքէն. ի վե–ր–––ո–ր, վերէն. յա–ր–ո–ն–ո–ր, թագաւորէն. յե–ր–––ո–ր, վերջապէս, վերջէն։

Գ. ժ–մ–ն–ա–կ–ն–ե։

Ե՞րբ տեսար. (հրց։)
Մէկը կը գտնուի։
Անձն է ձէր զբաղած է։ Ի ձէր հետս է։
Երբեմն լսելու է։
Երբեր– տեսնու չէ։ (Գրբր. երբեր–երբեր–, տեսնն տեսնն։)
Մերթ զուարթի է ձերն տխուր։ — (Մերթ մակբայը միշտ կրկնութեամբ կը գործածուի։ Մերթ ընդ ձերն կը փոխատակէ։)
Ա– –յժմ կէս է։ Ա– ժամ հոս եղար։
Ո–շ մնալու չէ։
Դե– չէի լսած։ Երբ դե– չէիր վար իջած։
կ–ն–ա–ն ամապարեր է։ կ–ն–ա–կ–ն հասաւ։
Արդեն մեռած էր։ Արդեն մանր էր։ Արդեն բարձր է։
Ց–ա–ը մնաք աւետեցինք։ Ց–ա–ը–ֆ–ոյն լսեր էի։

Ն-ի պարտքդ կատարէ։
Ն-ի ե- յ-ո-ջ նիւթը պատրաստէ։
Ցեղոյ ղղջացաւ։
Յ-ի-ե-ան պիտի թագաւորէ։

Դ. Հ-ր-ց-ա-ն, բ-ց-ա-ա-ն, ե-յ-ն։

Ինչ՞ տխուր ես. (կամ Ինչո՞ւ համբ։)
Մէկին չէիր խոստացած։
Ուրբեւ գիտէին, կամ Գիտէին ուրբեւ. Ե՞րբ ուրբեւ կը դառնայ։
Գո՞ղ չիմացան։ Թերե՞ւ վշտանայ։
Հապո՞, աղէկ գիտեմ. Կը խաւնակի, հապո՞։
Այո՛, այնպէս է։
Ուչ, շե՛, եկած չունի։ Ո՞չ ապուէն դուն էիր։
Մի՛ տանիք։
Քո՞ւ լեզի, անանկ խօսք չըսաւ։
Ոչ երբեւ դուրս կ'ելլէ. Եւ ոչ դուրս ելաւ երբեւ։

---

§. 2. *Դոյականաւ մակբայներ։*

287. *Գոյականէ առնուած մակբայներէն տեղա-կանները եղակի ու յոքնակի կը հոլովին Ա. Հոլովման տակ. յօդ ալ կ'առնուն՝ մանաւանդ ներգոյականն ու բացառականը (տես 286։) Թուն բառը (կամ ուղղա-կանն) որ տրականի նշանակութեամբ է՝ անյօդ կը մնայ։*

Ա. Տ-ղ-ի-ն։

Վէր ելան. Վէր նայէ. (ած. Եօթ-երը։)
Վէրը մեռաւ. Վէրն է մնացեր. (Եօթ-երս։)
Վէրէն ինկաւ։

Վ-ր ձգեցին. (ա-ղ-ա-ր։)
Վ-րը կ'աշխատէր. Վ-րն ալ ղէնքեր կային. (ա-ղ-ա-ր։)
Վ-րէն թող բերէն։

Ներ- յարձակեցան. (է-ք-է։)
Ներ-ը զարկաւ սպաննեց. Ներ-ն էինք. (է-ք-ս։)
Ներ-էն ազդում մ'ելաւ։

Դ–ր– վարեցին. Դ–ր– մնալ. Դ–ր– ընել. (ԹԷՂԵՐԸ՝)
Դ–ր–ը պարտէ. Դ–ր–ն անոնց կը սպասէ. (ԹՂԼԵՐԴ–Ո՝)
Դրան պաշարեցին։

Ա–ջ– անցնինք. Ա–ջ– կ'ենայ. (ԷՕՆ, ԷՕՆԷ, ԷՕՆՔԷ՝)
Ա–ջ–էն կ'երթան։

Է–ր– նայեցաւ. Է–ր– մնացէք. (ԱՐՔԱՅ–, ԱՐՔԱՐ–՝)
Է–ր–էն պարտէզը էր։

Դ–մ–ց նաւեր է. (ՓՈՐՁԱՅ–՝)
Դ–մ–ց կամ Դ–մ–ը մնացին. (ՓՈՐՁԱՐ–՝)
Դ–մ–ցէն ակնարկեցին։

Ց–ր–Լ կամ Ա–ր–Լ անցնիլ։ Է– դառնալ։

> Իսկ դիմորդ կամ առաջական յօդով եղած կ'ըլլայ եթէ ըսես՝ Եաւէը դարձաւ. Առջեւը բերել տուաւ. Դիմացն եկաւ. Դիմացէն կեցեր էր։

288. Շատ մ'ալ տեղական մակբայներ կը ձեւանան պէղ եւ պէ գոյական անուններով. — Այս պէղ կամ այս պէղը կամ հոս պէղը. Այն պէղ, այն պէղը հոն պէղ. Ո– պէղ. –ս պէղը. –ս պէղէն. հոս պէղէն. հոն պէղէն. Ո՞ր պէղ, ո՞ր պէղ, ո՞ր պէղէն. Ամեն պէղ. Ուրիշ մը պէղ։ Կ'բաւի նաեւ Այս պէղց կամ հոս պէղց. հոն պէղց. ո՞ր կամ ո՞ր պէղց. ամեն պէղց. Ինչ–ս պէղց. ծօ պէղց. Ձէ պէղ. Ձէ պէղց կամ Ձէ պէղէն (կամ Ձէքէղց, Ձէքէղէն.) եւայլն։ Նոյնպէս ալ՝ Ամեն գէ. ամեն գէց, այս գէց, այն գէց. — միշտ պէղց եւ գէց բառերը եզակի սեռականի տեղ առնելով. (տես 48, ծան. եւ 66, աննախադիր բացառական։)

Գոյականէ առնուած մակբայներուն յաքնակիները Հասարակ անուն կը համարուին եւ ոչ մակբայ. այսպէս Նէրսէրը կը պարսի. Վէրէրէն շրջան կ'ընեն. Ներսէրը թիւնամին բռնած էր։

Բ. Ժամանակական։

289. Գոյականէ առնուած ժամանակական մակբայները Գ հոլովման պէս կը հոլովին՝ եզակի թուով եւ առանց յօդի։

Այ-օր գալու էին։
Վ-ղը կամ վ-ղն անձնատուր կ'ըլլան։
Երէկ չկրցան հասցընել։
Հէմ-յ կամ Հէմ-ակ արթ ընցաւ։ (Տես Ձէմ-յ, երես 128։)
Հեբ-- դեռ ողջ էր. (անցած տարի։)
Ա-փ-- մարդ չկար։
Ց-ա-ջ լաւ յետոյ խօսէ։ Ց-ա-ջ-ընէ գուշակեց։
Մինչ յօդով կը բանի՝ Եփ-ը (յետոյ) զղջայ. Եփ-էն կը տեսնուինք. Վէրջէն ընտանեցաւ։

---

§ 3. Հոդուելոյ մակբայներ։

290. Հոդուելոյ մակբայներն պյլեւայր (հին կամ միջին կամ նոր) հոդուիներով ձեւացած են՝ գոյական կամ ածական անուններէ։

Այս կարգէն դուրս հանած ենք անոնք՝ որոնց հոդուածած ըլլալը միայն գրաբարի գիտութենէ կրնայ գուշակուիլ. (տես վերը 285 ծանուցածնիս։)

291. Հոդուիներն են գլխաւորաբար՝
է-, ա-, ո՛վ. եզակի գործիական.
օ+, յաքն. գործիական, միշտ եզ. նշանակութեամբ.
ա-ն, ա-ց. եզ. եւ յք. բացառական, միշտ եզակի նշանակութեամբ. (տես ա-ն+, ա-ն եւ ա-ց հին ռամկօրէնի հոդուիները. երես 16։)

Ա. Որ-է-ն։

Խօսք- պատուիրեց. Խօսք- արգելած։
Սէր-ով կ'աշխատիմ։
Փո-ր-ով հասուցէք։ Շ-ա-ով բժշկեց։
Դէ-ր-- կը ցրուի։ Դ-ժ-ա-ր-- կը հաանի։
Բ-ր-ով (Բ-ր-ա-) վայելէ. Երթ-ալ Բ-ր-ով. Բ-ր-ով եկար։
Ար-ա-ն-օ+ վեր ելան. (Ուղղ. արտօրանք։)
Ե-ե-լ+ կ'ուրախանամ. (Ուղղ. աւելի, ռամկ. եւել։)
Մէկ-ն-ց կամ Մեկ-էն վրաս յարձակեցաւ։
Ար-ա-ն-ց կ'աղաչէր. Բոլոր ար-ա-ն-ց կը պաղատին։
Երէ-ա-ն-ց բարեպաշտ մէկն է։
Ան-օթի ֆ-ր-ն-ց դեղ խմել։ — Փ-ր-ն-ց սովորաբար մինակ չի գործածուիր։

Ծախս տալ. ծախս առնուլ. ծախս հանել:
Ի ձեռ կոյր: Ի բեռ անպիտան:

Բ. Ցեղական:

Ներոնց կը մաշի: Դրոնց (դրոնց, դրոնցմէ)* երեւցընել:
Եղբոնց (եղբորմէ) պատուելով:
Քովնց զարկին:
Մօտնց կառնեցան: Հետոնց նշմարեցինք:
Առջոց ճամբայ դնելու էր:

* Փակագծով զառուածները հին անսովոր են:

Գ. Ժամանակական:

Օրէ երթալ գալ. (իրիկուան չմնալ:)
Ախնէս ճանչուր էինք: Ժամանակս թշնամիս էր:
Օր մը օրոնց ելաւ եկաւ. (գրբր. Օր մ՚ յոցէ:)
Գիշերոնց կոխեց մտաւ:
Առտոնց կամ Առտուընց խմացուեցաւ:
Շոգոնց դիտէինք:
Հնոց սովորութիւն եղած էր: Պզտիկոց կրթուած:
Ցառջոց մարգարէացաւ: Հիմակոց սկսելու է:
Ի յաւիտենից սահմանուած է:
Ի սկզբան ձայն չհանեց: Ի սկզբանէ ստեղծեց:

Քանի մը յոգնակի ալ իրրեւ մակբայ կը գործածուի: Նըրէբ. Մօտէբ թէ տեզական մակբայ է եւ թէ ժամանական. Անցնէրբ. Ցառջէրը. Եփէրը:
Ան եւ ասոր վերջով հոլովեալ մակբայներն ամենք կրկին կը հոլովեն. պզտիկոցընէ. լուսնցընէ. լուսնցառն. առտուընցառն (առաւտեան). լուսնցմէ. հնոցմէ:

---

§ 4. Ածականի մակբայներ:

292. Կան շատ մակբայներ որ զուտ ածական առնուն են բայի վրայ խնկած. որոնցմէ ոմանք գարձեալ մը անորոշ յօդով մակբայ կը ձեւացընեն:

Ա. Որակական:

Խնդա յամառեալ. Խնդա բարձր:
Պինդ (պինդ) յառաջ. (Տես խնդա եւ պինդ. 102, ծան:)
Ամբ կանչեցէք: Բռընչոյն կարդալ:

Ցա՜ր (կամաց) շարժեցար։ Հանդա՜րտ քալելով։
Շա՜տ ջանացինք. Շա՜տ ընդարձակ։ Շա՜տկէկ խմեր է։
Քի՜չ չյոգնեցայ. Քի՜չ տարբեր։
Ծո՜ւռ վարուէ։ Մո՜ւռ ջարդեցէք։
Պո՜ւռս գործեր է։

Բ. ՃԱՆԱՉԱԿՈՒՄ։

Երէ՜ր խօսեցաւ. Երէ՜կ քնացեր եմ։
Շա՜բաթէն դրգռութեան մէջ են։
Անդա՜ր սիրտ կը մաշեցընէ։

Գ. ՔԱՆԱՉԱԿՈՒՄ։

Ո՞րչա՜փ կեցար. (Հրց.) Ո՞րչա՜փ խորունկ։
Ի՞նչա՜փ տրտմեր է. (Հրց։)

Աւասիկ մը յօդով մակբայները։
Շա՜տ մը կեցաւ պարծեցաւ։ Քի՜չ մը տարակուսեցայ։
Շա՜տ մը կը շինէանի։ Ուռա՜ցո՜ւկ մը վերուցեր է։
Խել մը փնտռելէն ետքը։ Էշ մը սպասցուց։

Խել եւ էշ տաճկերէն բառեր են։

Օրինակները շատ չենք յաճախեր, վասնզի գրեթէ ամէն ածական կրնայ մակբայօրէն գործածուիլ։

---

§. 5. *Դերանունական մակբայներ։*

293. Դերանունական կամ Դիմորոշ կը կոչենք այն մակբայները որ ս, դ, ն դերանունական յօդերով կազմուած են՝ երկք դէմքի համեմատ։ Ի յօդը քանի մը տեղ փունի դարձած է, որ դրաւոր լեզուի մէջ շատ յարդի չէ։ (Ցե՛ս դերանուանց մէջ։)

Ա. ՈՐՈՇԱԿԱՆ։

1. Այ՜, այդ, այն դերանուններէն.

Այ՜դպէս պատմեցին. Այ՜դպէս առդի։
Այ՜դպէս լռել չ'ըլլար. Այ՜դպէս պատասխան կու տաս։
Այ՜նպէս սորվեցուց. Այ՜նպէս զօրաւոր է որ . . .։

2. Ա՜, ա՜դ, ա՜ն ուամկականներէն.

Ա՜նդ հասկցուցին. Ա՜նդ անդայ։

Ա-ՈՒՆ խաղցուր։
Ա-ՈՒՆ գրեցէք, որ ուրիշ մը չիմանայ։

3. Ս-, Դ-, Ն- դերանուններէն.

Ս-ՈՒՆ կ'ենայ*։
(Տ-ՈՒՆ, ուամկօրէն կը Համարուի։)
Ն-ՈՒՆ, Հասարակօրէն այսպէս կը բանի. Ս-ՈՒՆ Ն-ՈՒՆ անցուցինք։

* Այդպէս եւ -ՈՒՆ մակբայներուն Համար տես Դերանուանց մէջ (156) այդ եւ -- բառերուն նշանակութեանը վրայ ըսածնիս։ Նոյնն իմացիր նաեւ վարը դրուած -ՇԻՒ, -ՈՐՓ եւայլն դերանուականներուն Համար ալ։

294. Ա յս երեք կարգ մակբայները գործիական Հոլովով ալ կը բանին. -ԱՅՍՊԷՍ-Վ. -ՈՒՆՈՎ. (այսինքն այս կերպով.) -ՈՒՆՎ. Ն-ՈՒՆՎ։

Ասոնք միանգամայն դերանուանական ածական են. որ կ'երեւին նաեւ՝ -ՅՍՊԻՍ, -ՅԴՊԻՍ, -ՅՆՊԻՍ. նոյնպէս չորրորդ կարգինները՝ Ն-ՅՆՊԻՍ եւայլն։

4. Ս-ՅՆ, Դ-ՅՆ, Ն-ՅՆ դերանուններէն.

Ս-ՅՆՊԷ-
Դ-ՅՆՊԷ-
Ն-ՅՆՊԷ-
} Հնացորդներն ալ։

Բ. Տեղական։

295. Դիմորոշ տեղական մակբայները դերանուանական Հոլովով բացառական Մ'ունին՝ ԻՑ յանգով։ Իսկ տրականի եւ ներգոյականի զանազանութիւնը Համար տես վերը 286։

296. Ցուցական դերանուանց եզակի բացառականն ալ իբրեւ մակբայ կը գործածուի։

1. Ս, Դ, Ն յօգերով.

Հ-ՈՒ վազեց. — Հ-ՈՒ Հնաց։ — Հ-ՈՒՑԷ (Հ-ՈՒՑԷՑ) անցան։
Հ-ՈՎ խաւրեցին. — Հ-ՈՎ ոՀ կայ։ — Հ-ՈՎՑԷ Հալածեց։
Հ-ՈՂ Հասայ. — Հ-ՈՂ կը բնակէր։ — Հ-ՈՂԷ գառնալով։

2. Ա յ-, -ՅԴ, -ՅՆ յուցականներէն.

Ա-ՅԴԷ եկաւ։ Ա-ՅԴԷ փախան։ Ա-ՅՆԷ Հեծան։

Ա-դ-ի՛ն (այս դին) նայեցան. Ա-դ-ի՛ն նստայ: — Ա-դ-ի՛ն եկէք:

Ա՛նդ-ի՛ն իջան. Ա՛նդ-ի՛ն թաւեր է: — Ա՛նդ-ի՛ն շրջան ըրէ:

Ա՛յո՜ւ-հե՛ռ-ը կը շահիս: Ա՛յնո՜ւ-հե՛ռ-ը բաւական կ'ըլլայ:

3. Ս-, դ-, Ն- յուցականներէն, միայն բացառական.

Սըկի՛ն ո՛վ անցաւ:

(Տըկի՛ն, [ը-ր-ա-ռ.] Նրկէ, [ը-ր-ա-ռ.] ամկօրէն կը հասարուին:)

Սըկի՛ն Նըկի՛ն գանէ խոսի:

Վերջին երկու կարգի տեղականներուն բուն մակբայները գրաբարի մէջն են Առ. այսր. աստ. աստէն. եւայլն: Իսկ հիմայ կը գործածուի՝ -ս- տեղ. -այդ տեղ. -ո՛ր տեղ. դ- տեղ, եւայլն. (տես 288:)

Տեղական մակբայներուն բացառականը ԹՈ դարէն մինչեւ այս օրս բազմապատիկ աղաւաղ ձեւեր առած է ամկին բերանը. -ն-ի՛, -ն-ի՛ց, -ն-ի՛ն, -ն-ի՛ց. — -ո՛ւն, -ո՛ւ, -ո՛ւց, -ո՛ւց. — -ը-ր-ի՛, -ը-ր-ի՛ց, -ը-ր-ի՛ն, -ը-ր-ի՛ց, եւայլն: — Ընտրուն ու կանոնաւորը հարկ է համարիլ -ո՛ւն. -ո՛ւ, -ո՛ւր կամ դրբր. -ը-ր-ի՛:

---

§. 6. Կրկնաւոր մակբայներ:

297. Շատ մակբայներ կրկնութեամբ կը գործածուին, ինչպէս վեր վեր ցատքել. կամ գոյական անուն մը կրկնելով մակբայ կ'ըլլայ. ինչպէս Ափեն-ափեն աներեւոյթ կ'ըլլայ:

Սո՛ւղ-սո՛ւղ շարժիլ:	Շո՜ւտ շո՜ւտ } թղթածաւել:
Կա՜մաց կա՜մաց յառաջանալ:	Շո՜ւտ-վ շո՜ւտ-վ }
Ո՜ւր-ո՜ւր շրգին վեր կ'ելլէ:	Քո՛վ-ո՛վ կը քալէ:
Կո՛ւխ կո՛ւխ կը պտրտէր:	Մո՛ւռ մռ կտրտեց:
Ծո՜ւռ ծո՜ւռ նայիլ:	Ծո՛ւռ ծռ կը կարդար:
Նո՛ւ նո՛ւ քաշուեցան:	Մեկի՛կ* ջննելու է:
Քի՛չ-ի՛չ } մտեցաւ: Քիչի՛կ-ի՛կ }	Երի՜ւ-երի՜ւ առջեւս հանեցին:

* Մեկի՛կ զուտ ածական է. սակայն իրքեւ մակբայ առանց կրկնութեան չի բանիր: Այս մակբայիս տեղ ամկին սովորած է տասկական ոճով ըսել՝ ջննել ջննել. Երի՛երի՜ւ-երի՛երի՜ւ-. որ արդէն կրկնաւոր թուական ածականներ են. (128:)

Տեղ տեղ փոսեր բացին։ Ոտ+ ոտ+ վար իջնալ։
Ադեն ադեն կ'երեւար։ Դռ– դռ– կ'երգեին։
Հոտ հոտ փրցուց կերաւ։ Կոտ+ կոտ+ եկան շարուե–
Թել ըել կախուած էր։ ցան։

Այս կերպ կրկնուած գոյականները մակբայօրէն կը բանին. բայց ճիշդ խօսելով իւրաքանչիւրը մէկիկ հոլով է, ինչպես ի մասին մէջ կը տեսնենք։

298. Միեւնոյն բառը՝ (*մանաւանդ գոյական անունները*) շատ անգամ իրեն մէկ հոլովին՝ իւր քովը կ'առնու եւ մակբայ կը ձեւացընէ. ինչպես ձ–ձ ձ–ձ փոփոխուիլ։

Վէրէն է վէր սեւցեր է։ Հէմ+ հէմ+ } չայտնի չէ։
Մէկէն է մէկ վեր ցատքեց։ Հէմ+ հէմ+ }
Քո–վէ+վ կեցեր են։ Ձեռ+է չեռ+ անցաւ անհե–
Ծոյրէ (է) ծոյր } կարդացի։ տացաւ։
Գլխէ գլխ }
Դիմացէ դիմաց խօսիլ։ Եռե–է եռե– թղթեր հա–
ձ–ձէ է ձ–ձ մահուան սպա– սան։
սել։ Հէռ ղէռէ (հէռղէռէ) կը
Դոշէ է դոշ պայծառանայ։ բարձրանայ։
Կէոյ է կէս ջարդուեցան. Կոյր գէռ–շան հետեւիլ։
(*ռմկ. կէռռ–չիկէս. գրբր.* Վէր է վերէ մտիկ ըրի։
կիսոյ կէս։) Մէջ ընդ մէջ կ'արթիննայ։
Տեղէն է տեղը պատմեց։ Դեմ ռռ գեմ խօսեցանք։
Փոխն է փոխը պահապան Քոյլ ռռ տոյլ յառաջա–
կեցանք։ նալ։
Վրէն է վրէը } վրանիս Տռ–ն ռռ տռ–ն սաղմոսել։
Վրէն վրէս } եկաւ։ Դռ– ռռ դռ– երգել։
Ձեռ+է չեռ+է կը պտրտէին։ Բռ– ռռ բռ– օրինակել։
Օրէ օր } կը պայծառա– Խէռ ռռ խէռ բուսած։
Օր ռռռռր } նայ։ Ելել ելելէ կ'արտորամ։
Հռղէ հռղ լսուելու։

299. Անոնցմէ գատ կան դարձեալ շատ մը բա–ռեր, հոլովներ ու զրուցուածքներ որ մակբայի տեղ կը գործածուին, եւ կը կոչուին *Մակբայականդրուեր*. ինչպես.

Մէյ մ՚ալ հառաչեց եւ անշնչացաւ։
Մէյ մ՚ալ տեսնեմ՝ որ յարութիւն է առեր։
Ա՜որ վրայ ամէն մարդ իւր տեղը քաշուեցաւ։
Օր օրո՜ն վրայ թիւը կը յաճախէ։
Գնչէր ցորեկ կ՚աշխատէին։
Ըսո՜ ասիկայնի եղբօրորդւոյն նման է։
Ըսո՜ օրէնի, Ըսո՜ պապոշի վարուեցան։
Ըսո՜ պապամանի խմսայ։
Ա՜ո՜ո՜ն երկու ժամ կը տեւէ։
Ա՜ հարիւր բերանը գոցեց։
Խելո՜ գործել։ Զո՜ղովրդ յանձն առնուլ։
Զո՜ր տեղ. պո՜պ տեղ։ Անէրո՜ տեղը. (տճկ. ոճով։)
Կ՚ըսէր՝ որ՝ չի տեսներ։
Շատ ըսէ բան մ՚րսեն։ կոչնո՜ ըսէ դիւահարեր է։
Այն ատեն թողուցին փախան։
Ա՜որ հո՜ տեղը դատաստանարան չէ. (տճկ. ոճ է, պո՜ռնո՜ պո՜րոսը։)

Կամ՝ որ շաղկապով. Երբ՝ որ լսեցինք։ քանի՝ որ ատոնք հոս են։ Մինչ՜ո՜ որ ժողովուրդը չրուի։ Այնպէս՝ որ՝ ամէնքս ապշեցանք մնացինք. (չ՚բսուիր այսպէս՝ որ, այլպէս՝ որ։) — Չի փութար, պոռճաո՜ն՝ որ՝ կամք չունի։ Ասոր վրայ տես վարը՝ որ շաղկապ. (320։)

Ուրիշ բան դրարար մակբայներն որ յաճախ կը գործածուին՝ տես Ցուցմունքին մէջ։ Իսկ հին ածականներ կամ սատրին դարուց մակբայները վարը նախադրութեանց հետ մէկտեղ կը տեսնենք։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

300. *Նախադրութիւն կ'բսուի այն անփոփոխ Հոլովառուս* մասն-բանի, (12.) որ գոյականի կամ դերանուան մը՝ իւր բային հետ ունեցած յարաբերութիւնը կը ցուցընէ. ինչպէս. Ձեզի համար աշխատեցայ. — ուր՝ համար նախադրութիւնը դո–ւ դերանուան եւ ուժ–ով բային մէջի յարաբերութիւնը կը ցուցընէ: — Նախադրութեան քովի Հոլովը՝ նախադրութեան խնդիր կը կոչուի:*

* Կ'բսենք Հոլովառու, այսինքն քովը Հոլով առնող. վասնզի նախադրութիւն մը Հարկաւ Հոլոված բառ մը հետ կ'ուզէ. եւ այս է նախադրութեան՝ մակբայէն ուշնեցած տարբերութիւնը:

301. Արդի Հայերէնի մէջ բուն նախադրութիւն շատ քիչ է. մնացածները կամ Հասարակ անուն են, եւ կամ մակբայ որ խնդիր առնելով նախադրութեան պէս կը բանին: Ընդ Համար նախադրութիւնները կը բաժնուին, 1. Բուն նախադրութիւններ. 2. Գոյականէ նախադրութիւններ, եւ 3. Մակբայէ նախադրութիւններ:

---

§. 1. *Բուն նախադրութիւններ:*

302. Բուն նախադրութիւնները տրական Հոլով խնդիր կ'առնուն. — ոմանք յետադաս, այսինքն՝ խրնդրէն ետքը. եւ քանի մը Հատ նախադաս, այսինքն՝ խնդրէն յառաջ:

Ա. Յետադաս

Քեզի համար յուղնեցան: Ձքեզ տեսնելուս* համար:

* Ընդհանրապէս, ըսինք թէ Հասարակ գոյականի պժուկի. տես 272:

Թշնամւոյս հետ Հաշտուեցայ: Ինծի հետ: Իրենց հետ: Մարդու հետ: կամ Հետս. Հետդ. Հետերնիս. (տես վարը 317:)

Որո՞ւ պէտ ելար: Մեզի պէտ են խօսքեր:

Ձեզի ըէ՛ գիտէր։ Գայլի ըէ՛ մեծ։ Աչքի զարնելու ըէ՛։

Ծնողաց հրամանին հա՛յ-ո՛ւմ։

Աշխատութեանս հա՛մ-ո՛ւմ։

Քեզի տօ՛ր կը բնակէին։

Հա՛յ-ո՛ւմ, հա՛մ-ո՛ւմ եւ տո՛ւր ածական անուն են, որ մակբայօրէն ալ կը գործածուին։

Ձեզի պէ՛ս բարեբար։ Ինծի պէ՛ս տկար մէկը։ Թուչնոյ պէ՛ս անցաւ։ Երազ տեսնելու պէ՛ս։ Գանձ գտածի պէ՛ս։

Բ. Նախադաս

Ա՛ռնց մեզի մ՛երթաք։ Ա՛ռնց ինծի չէր բլլար։ Ա՛ռնց ընկերի։ Ա՛ռնց բան տեսնելու։

Մ՛ինչ- մեզի եկաւ։ Մ՛ինչ- քեզի կը հասնի։ Ասկէ մ՛ինչ- ձեզի։ (կ՛ըսեն նաեւ մ՛ինչ-ո՛ւ, մ՛ինչ-ո՛ւ, մ՛ինչ-ո՛ւ, մ՛ինչ-ա՛ն։)

Դէպ է անոնց։ Դէպ է մեզի կու գային։

Փոխանակ իւր եղբօրը։ Փոխանակ մեզի։ Փոխանակ օտարին տալու։

Ի՛բրե՛ւ, ի՛բր ամէն հոլով կ՛առնու՝ իմաստին պահանջելուն համեմատ. (տես վարը՝ երես 135։) Ի՛բրե՛ւ մատնիչ վարուեցար։ Ի՛բրե՛ւ թշնամիէ կը զգուշանամ։ Ի՛բրե՛ւ խելագար արթընցրնել։

303. Բուն նախադրութեանց կարգն են նախդիրներն ալ (տես 63.) որ հոլով շինելու կը ծառայեն եւ իրենք իրենցմէ նշանակութիւն չունին։

304. Ի կամ ց նախդիրը՝ որ տրական եւ բացառական կը ձեւացընէ, պայման կը գործածուի. Գլխէ է գլուխ։ Վերէն է վար։ — Այս նախդրով շինուած նախադրութիւններ ալ կան, ոմանք բացառական, ոմանք հայցական հոլովով։

Քեզմէ է ըաւ (կամ՝ քեզմէ ըաւ։)

Ո՞ւր է վտանգներէն։ Ո՞ւր է մեծ շահ ընելէն։

Մանկութենէ է վեր։ Պզտիկուց է վեր։ Շաբաթէ մ՛ է վեր։ Անկէ է վեր. (ծնո՛ւած պէսի։)

Երեսդ է վեր։ Լեռն է վեր մագլել. (տճ. պուլուն եօխ-ուը։)

Բերանն է վեր (է վայր:) Ականջս է վեր: Գետն է վայր նաւեցին իջան:

Օրն է բաւ: Ձմեռն է բաւ: Ցորեկն է բաւ: Գիշերն է բաւ: — կամ որ նոյն է՝

Օրն է ելաւ: Ձմեռն է ելաւ: Գիշերն է ելաւ:

Հայցական հոլովները, ինչպէս կը տեսնես՝ միշտ յօդով են:

Ի վեր եւ է վայր նախադրութեանց քովի հոլովները հայցականի երեւոյթ ունին, բայց իրօք հայցական չեն, այլ ընդ նախդրիւ հոլով, որ հինայ կորսընցուցած են. պարարտն էր՝ ընդ երեսն ի վեր. ընդ բերանն ի վայր:

305. Ա— նախդիրը նոյնպէս տրական կը շինէ՝ մարդու մը երթալու, խրկելու մտաք:

Դեսպաններուն — թագաւորն ելած իրիկունը: Ժողովքին — Փիլիպպոս (գրած) թղթերը: Ա— Աստուած դիմել: Պօղոսի — Հռոմայեցիս թուղթը:

---

§. 2. *Գոյականի նախադրութիւններ:*

306. Գոյականէ առնուած նախադրութիւններն իրենցմէ յառաջ սեռական հոլով կ'ուզեն: (Տես նոյնները բայի վրայ բնկած մակբայօրէն. 287:)

307. Գոյականէ առնուած նախադրութիւնները կրնան յօդ առնուլ՝ որոշեալ կամ դերանունական.

Վկայից —ը: Պարսպին —ը կամ —ը: Քու —ը:

Ծառերու եղե—: Բլրոյն եղե—ը:

Գլխոյս վերը:

Պատին ներսե—ը: Ձեր բանտութեան ներսե— ընկճեալ:

Դաշտի վրայ: Ծովուն վրայ: Լերանց վրայ: Ձեռքիդ վրա: — Սակէ ելած է՝ վրայօ, հոլոված: Այս խնդրոյս վրայօ:

Ծառի տակ: Պաշտպանութեանս տակը:

Քաղքի մէջ: Ափիդ մէջը: Մեր մէջը:

Ջօրաց հով: Եղբօրս հով: Աւազանին հովը:

Արեւուն դէմ՝ նստիլ: Առաւաւն դէմ:

Դատաւորի դէմ ոչնաժութեամբ խօսիլ: Ճամբուն դէմ ելլել:

Եղբօրը տեղ կամ Եղբօրը տեղն ինձ թագաւորեց։ Քու տեղդ ես պատասխանեմ։ Փախչելու տեղ՝ դեմ դնելու էր. (ած. ֆ–ը–ծ–ֆ ԵԲՐ։)

* Դեմ բառը մէյ մըն ալ նախադրութեանց կարգն է եւ որական հոլով կ'առնու. (տես 302, Ա.) մէյ մ'ալ գոյականներէ առնուածներուն կարգը, եւ սեռական կ'առնու. այս տարբերութեամբ որ առաջինը կը նշանակէ հակառակ, իսկ երկրորդը՝ դիմաց։ — Ինծի դեմ խօսեցաւ. (ած. գ–ն– ֆ–ր–ը։) Իշխանին դեմ ելան. (ած. դեմ ֆ–ր–ը։) — Իշխանին դեմ ելան. (դիմաւորեցին։) (Իմ) դեմ կեցեր է. (ած. ֆ–ր–ը–դ–ո–։)

308. Ա–ՔՔ–, Եղե– բառերուն տեղ կը գործածուին նաեւ Ա–ՔՔ, Եղէ, բայց միշտ յօդով. այսպէս. Վկայից ո–ՔՔին. Պարսպին ո–ՔՔն. Քու ո–ՔՔդ։ Ծառերուն եղէն. Գլխուս եղէն. Քու եղէդ։

‖ Ա–ՔՔ գրաբար ո–ՔՔ նախադրութեան ամփոփուածն է, որուն նմանցընելով միայն ըսուած է նաեւ Եղէ։

309. Նախադրութիւն ձեւացընող գոյականներն Ա հոլովման տակ են, եւ ամէն հոլով ունին եզակի ու յոքնակի. այսպէս.

Ո. Հ.	Քաղքին առջեւը, (ղ–ք–ր–ի–ն է–ղ–ե–, է–ղ–ե–ն–, է–ղ–ե–ն–ե, է–ղ–ե–ն–դ–ե. տես 65։)
Սե.	Քաղքին առջեւի, (ղ–ք–ր–ի–ն է–ղ–ե–ն–ե–ն կամ է–ղ–ե–ն–դ–ե–ի։ Ածական է. տես 176, 177։)
Բց.	Քաղքին առջեւէն։
Գր.	Քաղքին առջեւովը։
Ց–ն.	Քաղքին առջեւները, առջեւներուն, առջեւներէն, առջեւներովը։

Այսպէս կ'բսուի նաեւ

Ո. Հ.	— Դրան եռեւը։ Ցանս ձէջը։ Սեղանին տակը։ Ձեռքիս վրան։
Սե.	— Ծառին քովի կողովը։ Դրան եռեւի կո՞ւ եռի երկաթը։ Անտառին ձէջի գուբը։ Սեղանի տակի փշրանքը։
Բց.	— Պարսպին վրայէն իջան։ Գետին ձէջէն անցէք։ Ջրին տակէն փախուցին։ Լեռան քովէն պտռեցուով։ Առուին առջեւէն առեր է։ Գետին քովէն։ Եղբօրս դիմացէն։

Գրծ. — Ձեռքին վրայովը դպչիլ: Ոտքին տակովը ճմլել: Բերին քովովը զարկաւ:

Նոյնպէս ասոնց յոգնակին. Անտառին մէջերը կը թափառէր: Պատին եռեւները պահպըտիլ: Ձեռնց մէջերէն կ'ելլէին: Ցներու քովերէն. եւայլն:

310. Անհոլով են վէրէ—, ներէ—, բայց ստացական յօդով կը բանին:

Պէ՞ս նախադրութիւնն ալ ոճով յոգնակի կը բառնի. Քեզի-պէտերը. ինձի-պէտերո՞ն. այսինքն՝ քու նմաններդ, եւայլն:

311. Քանի մը հոլոված գոյականներ ալ նախադրութեան տեղ կը գործածուին:

Լրտեսի չէ՞օ իմացուեցաւ:

Բոլոր Եւրոպիոյ նկատմամբ:

Օտար գրուածները թարգմանութեան դէմ— ծանօթացան:

Ջերմութեան աստիճանին նայելով հոն ապրիլն անկարելի կ'երեւայ:

312. Գոյականէ առնուած նախադրութիւնները դիմորոշ կամ ստացական յօդ ալ կ'առնուն՝ փոխանակ իմ, ձո— եւայլն դերանունց. այսպէս. Դէմս. ձովդ. —քէր. վերէս. ձովերիս. դէմերնին. —քէնիս. ձովս. —քէդ. դէմերնդ, եւայլն:

313. Այս նախադրութեանց եզակի սեռականէն վրանին որոշեալ յօդ դնելով ստացականներ կ'ելլեն (176, 177.) որ դարձեալ կը հոլովին եզակի ու յոգնակի. այսպէս. Ծառին վրայինը, վրայինէն, վրայինէն. վրայիններըս, վրայիններո՞ւն, եւայլն: Նոյնպէս՝ Եղբօրդ քովինը. Պարտէզին մէջինը. Տանս առջեւինէն. Ծովուն տակիններո՞ւն, եւայլն: Կամ պարզ ստացական յօդով. Ա—քէնիս, ձովդ. դէմերը. վերիններո՞ւդ, եւայլն: (Ըսինք, 177. թէ չ'րսուիր մէկ յօդով՝ —քէնէս. ձովդ:)

—

§. 3. Մակբայի նախադրութիւններ:

314. Մակբայներէ առնուած նախադրութիւններն իրենցմէ յառաջ բացառական հոլով կ'առնուն:
Դռնէն ներս տուին: Բոյնէն դուրս ձնաց:
Լեռնէն վար թաւալել: Ծայրերէն վեր մագլցիլով:

կ'ըսուի նաեւ Գլխէս ի վեր. Մէջքէն ի վար: — Ասկէ է ի վեր նախադրութիւնը, տես 304:

Բլրակէն ապին: Պատնէշէն անդին:
Քեզմէ յառաջ հասայ. (ես) Ընտնցմէ առաջ անցայ. (ես)
Մեզմէ ետեւ ձնաց. (իրք:) Կերակրէն ետեւ հանգչէ. (օձնք:)
Ջրեզ տեսնելէն ետք:
Ամէն վտանգէ հեռու:
Մօրմէն գաղտուկ ճամբայ ելաւ:

315. Ասյա կարգի նախադրութիւններն ալ յօդ կ'առնուն եւ կը հոլովին. բայց այն ատեն բացառականի տեղ սեռական հոլով կ'ուզեն. այսպէս. Ընտանեաւին ներսերը ապաւինած: Բանակին դրսերէն ի ժուռ կու գան: Լեռան անդնդի (անդնդոս) կողմը:

316. Մօտ եւ հեռ մակբայներն ալ իրր նախադրութիւն կը գործածուին սրսական հոլովով.
Մեզի մօտ բանակեր էին: Ջրի մօտ բուսած ըլլալ:
Ինձի հեռ տեսնուեցան: Որսորդներուն հեռ ճամբայ ելանք:

317. Մօտ եւ հեռ երբեմն սեռականով ալ կը գործածուին. Մեր մօտը. Իր հեռը. Որսորդներուն հեռը: Բայց աւելի յաճախ՝ ստացական յօդով առանց դերանուան. Հեռս եկաք. Հեռերնէդ կու գայ:

ՀԻՆ ՌՈՄԿՕՐԷՆԻ ՄԱԿԲԱՑՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մակբայից եւ նախադրութեանց վրայ, քան որում անփոփոխ մասունք-բանի են, բնականապէս մեծ այլայլութիւն մը չի սպասուիր տեսնելու. եւ իրօք ալ ե դարէն մինչեւ ԺԹ դար՝ այս նկատմամբ երեւելի տարբերութիւն չենք գտներ. այլ ընդհանրապէս այնչափ միայն՝ որչափ լեզուի մը գուտ բառական մասը դարէ ի դար փոփոխութիւն առնելու ենթակայ է.

այսինքն քանի մը ձեւերու եւ նշանակութեանց փոփոխութիւն։ Եւ հոն կը սկսի այլայլութիւնն զգալի ըլլալ ուր քերականական օրէնք մը կայ. զբօրինակ նախդիրներու գործածութեան, նախադրութեանց խնդրառութեան մէջ, եւայլն։ — Հին գրաբարը ծանօթ է. տեւենները կ՚ունենան ԻՒ դարուց մակբայներն ու նախադրութիւնները՝ որոնք, ինչպէս ժամանակով՝ նոյնպէս կերպարանօք ալ հնոյն եւ հիմակուանին միջակայքն են։ (Ուր որ Է, Ը դար նշանակուած չէ, ԺԱ—ԺԴ դարերուն լեզուն է։)

Գլխաւորաբար մոտգրութեան արժանի են 1. Նախադիրներն, որ հիմայ, ըսինք (65.) խափանուած են, եւ անոնց կիրառութիւնը. 2. Նոյն դարերուն յատուկ բառական կազմութիւնը, (շատը հնոց անծանօթ եւ հիմա խափանեալ.) եւ 3. Նախադրութեանց խնդրառութիւն, որ նոյնպէս շատ տեղ այլայլած է։

Ձենք զանց առներ հին ամէ. մակբայներն ու նախադրութիւնները հոս դնել՝ որ հիմակուան գրաւորին (մանաւանդ տպագրութեան մէջ) մեծ ծառայութիւն կրնան ընել։

1. Նախդիր։

Գործածական նախդիրներն էին՝ ի (յ). ը եւ ընդ. — ց նախդիրը բոլորովին ժամանակին յատուկ գործածութիւն մ՚ունի։ Իսկ — կ՚երեւայ թէ ԺԱ դարէն ի վեր ամէնին բերանն ի սպառ անհետ եղած է*։

Ա.

Ի նախդիր։ — Բաց ի սովորական հոլովներէն՝ (տրական, Ներգոյական եւ բացառական, 64.) այլեւայլ մակբայներու եւ նախադրութեանց կազմութեան կը ծառայէ՝ գրաբարի նման. (որոնցմէ ոմանք ածականի տեղ ալ կը բանին։)

Ի յոբ. (չարունակ, անընդհատ։)
Ի ևից. (քովը. անընդհատ։) Ի յոբ եւ է ևից լինի. (կամ այսպէս, ցօբ է եւ ևից։)
Ի ձէջ. (միշտ) — Հիմայ սովորական է՝ Անվճռ է ձէջ։
Ի ըմն եւ է յերէսս. (կատարեալ եւ յայտնի։)
ցՈւղ։ (ուղ։)
Ի ղոտ պահել. (հեռու բռնել։) Ի ղոտ կենալ. (մէկդի կենալ։) Ի ղոտ առ. (մէկդի առ։)
Խիստ յերկոյս քաշէ. (շատ երկայն կը տեւէ։)
Ի հետ երթալ. (Ը դար. հետ երթալ. — քիչ տեղ կը նշ. Նաեւ իբր դերբ. ընթ. եւտւէնն.) տես վարը ցՒտ։
Ի հան. է հան։
Ի ինէ ասել. (թիւ կարդալ. առանց երգի։)

* Արդէն Ը դարուն մէջ շատ յաճախած է հիմակուան ձեւով բսել՝ ինչ մասիր. (փխկ. Ա— ի մասիր.) Պատճառն ձիմանց. Հասայ ընդ ցնծ. — եւ — տարբեր կիրառութիւն առած է։ Իսկ ԺԴ դարուն սկիզբներէն՝ գնաց է քոյրն իւր ի տես։

Ի ՀՈՒՆ. (ամբողջ. անպակաս։)
Ի ՀՈՒՆԸ. (մինչեւ ցվերջ. ամբողջ։)
Ի ԼԻ ԸՆԱԼ. (ամբողջ լեցընել։) Ի ԼԻ ԼԻՆԻԼ. (լեցուն կ'ըլլալ։)
Ի ԶՈՒՏ. (ռմկ. ի ՀԱՄԱՐ. միասեղ։)
Ի ՏՐԱՅԻ. (գրաբեր։)
Ի ՓՈՒՆ (անշուշտ նաեւ՝ Ի ՓՈՒՆՑ, Է ՓՈՒՆՑ, ուստի հիմակուանը՝ կամաց։)
ՑԱՆՓՈՒՆ. (հանդարտաւրթեամբ։) Ի ԳԱՄԱՐ ԵՒ ՅԱՆՓՈՒՆ։ (— ՀԻՄԱՅ ՅԱՆՕԹԻ Է՝ ԱՆՓՈՒՆ ԱՐԱԲԼԻ։)
Ի ՆԵՐԱԲԱ ՄԸ ՀՐԱՄԱՆԱՑԱ։
Ի ՅԱՆՕԹԻՑ ԿԱՄ Ի ՅԱՆՕԹԱՑ. (անօթի փորանց. տես երես 17։)
Ի ԼՂԱԲԼՂԱ ԿԱՄ Ի ԼՂԱԲԼԱՑ. (կուշտ առնել։)
Ի ՅԱՐԲԱ. (եաքը։)
Ի ԱՐԲՈՒՆ Է ՎԱՅՐ. (քիթէն վար։)

Բ.

Զ. Նախդիրը գրաբարէն շատ տարբեր կիրառութիւն մը չունէր. սակայն շատ տեղ ուղղականի, բացառականի եւայլն վրայ ալ կը դնէին. իսկ գարձեալ ուրիշ տեղեր բոլորովին կը զեղչեն՝ հիմակուան պէս։ Զայս ցամէնէս կարեւս ճանաչել՝ որ աւերի ամէնն։ Ըմմպելիք ըր օգտակար են, մեղրն եւ պինեն, եւ այլ ըր ինչ նման են այսոց։ (Հիմայ գաւառական է Ըւմբէն է. վրնի է. այսինքն՝ որմէն է. իմն է։) ԶԴՆԷՐԸ Է ՆԵՐ- արբէ ձիերով. այսինքն քիթին ներսը. (որ կը յիշեցընէ հին գեղեցիկ նախադրութիւնը՝ ԶՔԷՒՔՆ ԽՈՆԴԿ. գեաէն վար կամ գեամին երկայնութեամբը։) — ՑարաԶ ՀԵՏ ՄԸ, փոխանակ՝ Է ՀԵՏ։

Գ.

ԸՆԴ նախդիր՝ սովորաբար է նախդրի տեղ. (գրաբարի երբեմն նման երբեմն աննման։)
ԸՆԴ ԱԱՋՔՆ կամ ԸՆԴ ՅԱԱՋՔՆ, ԸՆԴ ԱԱՋՔՆ. (սկիզբները. յառաջները։)
ԸՆԴ ԵՐԻԿԱՃՔՆ, Դէպ ԸՆԴ ԵՐԻԿԱՃՔՆ. (իրիկուան գէմ։)
ԸՆԴ ՋԱՀՈՒՆ ԵՒ ԸՆԴ ԳԵՀՈՒՆ ՊԷՆ։ ԸՆԴ ԲԱՂՈՒՄՔՆ ԵՒ ԸՆԴ ԼՃԱՆԻՆ ՊԷՆ. (երկրորդ խնդիրները հոլոված՝ պէսին պատճառաւը։)
Ի ԿԱՊԱՆԷՆ ԸՆԴ ՄԿԱՅԼ ԿԱՊԱՆՆ Է ՊԷՆ։ Ի ՄԻՋԱՎԱՅՐ ԸՆԴ ԵՐԿՈՒԱՆ։
Ի ԼՒՒԱՆ ԹԱՓԱՒՈՐԷՆ ԸՆԴ ՈՂ. (Լ. ԹԱՓԱՒՈՐԷՆ ՄինչեւՀիմայ։)
ԸՆԴ ԵՐԿՈՒ ՑԵՂ ԲԱԺԱՆԻՆ. (երկու տեսակի կը բաժանուին։)
ԿԱՆԻԵՂ ՄԻ ՊԼՕՐ՝ ԸՆԴ ԲԻՒՐ ՄԻ ՈՍԿԻ ԴԵԿԱՆԻ. (բիւր դահեկանի։)
ԸՆԴ ԱՅՆ ՏԵՂԱՑՆ Է ՎԵՐ. (Է ԴԱՐ. այն տեղէն վեր։)
ԸՆԴ ՆԵՐՔՈՂ. (տակէն։)
ԸՆԴ ԴՐՍԻՑ ՄԱՐՄԻՆՑՆ. (մարմինդրսի դիէն։)
ԿԱԽԵԱԼ ԵՐ ԸՆԴ ՓՈՂԻՑ ԵՒ ԸՆԴ ՃԱՆԿ ԵՐԿԱԹԻ. (փխկ. ՂԻՆՁՆ։)

Ընդ տակըն է վեր. (արմատէն դեպ ի վեր։)
Ընդ երկը հաղ. (երկը անդամէն։)
Ընդ տասնեւչորս օր անցնի. (14 օրն անցնի. 14 օրէն աւելի տեւէ։)
Ընդ քուն լինելն զբաղի. (թմրդ քնանալու հետ ըլլայ։)
Ընդ ցորեկ տասն։)
Ընդ Ներսս. (ներսը, մէջը։)
Ասէր ընդ ամէնն. (ամէնուն կ'ըսեր։)

Ասպետս ընդ նախդրիւ կազմուած է հիմակուան ընդդէմ հարցականն ալ. (հոգերն սկսաւ գրուիլ նաեւ ընդդէմ։) այսինքն ընդ ինձ. — որուն՝ ինչպէս ուղղագրութիւնը՝ նոյնպէս նշանակութիւնն ալ քիչ մ'այլայլած է։ Կանխաւ կը նշանակէր՝ ինչ ճամբով, որ ճամբով կամ դէպ ի ո՞ր, ինչպէս դեռ գաւառներու մէջ կը գործածուի. (Ընդ՞ը կ'երթաս Մարաշ։) իսկ հիմայ մեր մէջը կը նշանակէ ինչ կերպով, ինչպէս։ Այդ կրճատութեամբ ուրիշ գաւառական մը. Ցո՞ր երթանք. (այսինքն 'ր ինձ.) ո՞ւր երթանք։ — Ո՞վ չի տեսներ թէ մեր առորին գարուց առդաչափներուն ծանօթ եւ առաջնորդ է այս կրճատութիւնն՝ որ կը գրէն՝ 'ր ինձ. 'ր ձեզ. 'ր նոցա. 'ր ինքեան։

Ճիշդ նոյն կերպով՝ ընդ նախդրիւ կը գործածեն այսօր արեւմտեան (եւրոպական) գաւառական լեզուներն իրենց ինձ (հոս) եւ ինձ (հոն) մակբայներ. որ են գրաբար ընդ ինձ եւ ընդ ոմն։

Դ.

Ց նախդիրը բոլորովին զատ եւ անձնական կիրառութիւն մ'ունի.

Ցներս. (ներսը. ներսէն։)
Ցներսս. Ցներս. (մէջը, ներսը։)
Ցներսն (երակացն) լինի. (ներսէն, մէջէն կ'ըլլայ։)
Ցդրունջ մարմնոյն. (դրսի դին, կամ դրսի դիէն։)
Ցդրունջն. (դրսէն։)
Ի՞նչուէ ցնկնումբս. (ինչուէ կեսօրան մօտերը։)
Ցորս առաջորք. (քանի օր որ տեւէ։)

Նախդիրներուն գործածութիւնը շատ անգամ նոյն է հին գրաբարի հետ. է ներս. է գրունջ. յանդիման. յանդիմանս (տես գրբր. ի լրչեաց. ի մերկուց.) է ներսից կամ -ից (տես գրբր. յարբեալեաց. յանկեալեաց։) Ընդ պարիսպն է վեր. եւայլն։ Ի վ, է ձէր, է յ՞ր, է շ՞ր. (տես գրբր. ի կիրճ. ի տոկ. ի ձիդ. ի բաց մեաց դուռնն. Դրունքն ի բաց կային։)

Բայց շատ տեղ աւելորդ է կամ անճահ. Ի կարիք լինի. (պէտք ըլլայ։) Ի բերանն է մօտ լինի։ Ի լինելն է նման լինի։ Ի յառաջ քան զայս. Դարձաւ ի յետս։ Նմանեցուցին ի բաղանիսն. (բաղնիքի նմանցուցին։) Դիր է աման։ Ձեաբ չիմացեր։ Մահօրն է մօտ է. (մահուան օրը մօտ է։) Ի շուրջ գալ։ Ասսոր նշանները այլ է բաց են եւ այլ է յերեւան. (ասոր նշանները աւելի բաց են եւ աւելի յայտնի։) Ձկարելիք ասել ընդ իւր գաւերն թէ ել ի բերդէս։ Ցաւել չ եւ ց նախդրաց վրայ ըսածներս։

Իակ շատ յաճախ կը գտնենք նախդիրները զեղչած՝ նոր դարերուս սովորութեանը պէս*. Իրաւ. վաղուց հետէ. ներքսէ. ներքոյ տանն. ձի հեծիր. պատերազմ ելան. սկիզբն, (այսինքն՝ ի սկզբան։)

2. Մակբայներու կազմութիւնը։

Ա·

Աւորին դարուց մակբայներուն բառական կազմութիւնը (իմացիր նաեւ նախադրութեանցը,) երբեմն ամփոփմամբ է կամ կրճատմամբ, ինչպէս —ՈՒՔ— կամ —ՈՒՔ— (դրբ· զառաջեաւ·) վերէ—. ներէ—. դրո—ցե—. է յետ—. վերդ (փխկ· զ—դր·) է յետ— (տես 26, ծան·) է ներ·. ետեղ. — երբեմն հոլովմամբ, ինչպէս ը—տ—վ· է դր—ցե· է տ—ը ե. — երբեմն յատուկ մակբայի ձեւով՝ բուն կամ դերանունական։

Ի յետ—. (յետոյ։)

Ի յ—ը·

Անյ կարճ. (աւելի կարճ.) —յլ յառաջ· —յլ ի յետ եւ —յլ յուշ· (այլ եաքը, այլ ուշ։)

Անյ ի յառաջ գայ եւ —յլ ի յետոյ. (երբեմն յառաջ կու գայ երբեմն եաքը։)

Ե— —յլ· (գարձեալ։)

Զի՞ կայք պարապ։

Է՞ր վախես։ Ի՞ր ես սեւ հագեր· որ հիմայ գաւառական է։

Ողջացան ընկի կամ քն—վ· (բոլորովին· ի սպառ։)

Այլեայր· —յլը—այր· —յլը—վայր· —յլը—ի· —յլը—ղէայր· —յլվի· (միւսանդամ· նորէն։)

Ցիմայ եւ յայսկից է յետ։

Ինչ—ի**. (մինչեւ։) Ինչ—ի յայս· (մինչեւ հոս։) Եւ այլ շատ բան ասացին, ինչ—ի սպասել տուին։

Վերէ—։ Գնացին իջան վերէ— ի լեառն։

Ներէ—։ պարապին։ Ներէ— մատիդ։

Դրո—ցե— բերդին· (գուրսը, դրսի դին։)

Ցայսոր —ՈՒՔ—։ Ան—ՔՒ— զօրաց։

Մտան է ներ·, (է ներ—· ի դար· ներս· մէջը։)

Իւր ե—ն***. (իրեն տեղ։) Մեր ե—ն։ Քրին ե—ն։

Չերդ· (պէս կամ զրօրինակ։) Չերդ ուղի ասներ· (ինչպէս ուղի ուսուցներըը։)

Չէ՞ր երբեմն եղեւ. (ինչպէս որ ասեն մը եղաւ։)

Չէ՞ր անհաւասար. (պէս.)

---

* Կայ եւ գաբէն ալ զեղչած նախդիր՝ քանի մը օրոշակ դէպքերու մէջ· այսպէս Ցո— է տեղի կամ տեղն է տո—։ տրբ—ոյ տբր· —ՈՒՔ— իւղ—ն։ եւայլն։

** Ինչ—ի կ'երեւայ թէ ինչ—ի ամփոփուած է։ (դրբ· մինչեւ ի·) ինչպէս կայ գէտ· տեղ՝ փոխանակ ետ ը՝ իսկ ինչ—ը կամ ինչը կը գործածուէր փոխանակ ինչ—ո։ (մինչեւ որ·) կամ պարզապէս՝ ինչ եւ ինչ—ի· այսպէս· ինչ ձեայ ամենա ը գրամ· (մինչեւ որ բոլորն երկու տարամ ձեայ։) Ինչ—ի նկ· (մինչեւ որ եկաւ։)

*** Փ—ն նախնեաց ե—ն—ին կրճատութիւն է։ Աւորին դարբուս օրինակողները հին մատենագրութեանց մէջ ալ խոհած էին տեղ տեղ որ հիմայ հնագոյն եւ ընտրելագոյն օրինակներու միջոցաւ ուղղուած է։

Օրէնք ընդ- ընկալար։
Դէմ կալ։ Դէմ մարանչիլ։ Դէմ մը. Դէմ երեսաց. (երեսին դէմ։) Կամ հոլոված, ի դէմ- գալ. (դէմը, դիմացը գալ։)
Դէղ է մեզ. (ե դարու ումկ. կը համաբուի։) Դէղ է դուրս. Դէղ ընդ երիկամբն. (իբրիկուան դէմ. ժի դար։)
Հանդ. հանդ. հինդ. (այնպես։) — Հիմայ գուռ- ոռնդ, նռնդ. ե-ռնդ, ե-ռնդ. մկր. դերանունական, եւ ած։
Հո-. հո-. հռն. կամ է հո-, է հռն։
Անթիդ. Ո-թիդ։ (Ցես 296, ծան։)
Ց-ր* չես տեսել. (ց-ր- քանի որ. մինչեւ որ. դերբ. ցորբան. ցերբ. ցոր վայր։)
Ոմանք ցոյն փայլէն՝ մինչ. . . (Ը դար. ց-ցն. այնչափ կը փայլին որ։)
Հէրքն. (եաքէն. յետոյ։)
Հ-փղէ. (դիտմամբ. ջանիւ։)
Բ-ռնդ. (բռնի։)
Հէրբ-ց. (անընդհատ։)
Հայինաւ կենայր. (հայերէն էր.)) (հիմայ գւռ. Հագաւ փ-իցնաւ. (միակեցի ձեւ.)) հոդաւ. Լ-ռ-նաւ. ֆէլէշնաւ, եւայլն։)
Զ-ր է կիրակէաս. (այս կիրակէաս զատ։)
Ցէր այնոր. (անկէ եաքը։)
Կը գտնուի նաեւ Հէր այնոր. Հէր պակաս ժամ մնաց մին. (գեռ ժամ մը չէ զատ.) եւ երբեմն է հէր՝ փոխանակ յէր. (տես գրբ. Զհետ երկուց ամաց։)
Բ-ր-վ ընդունիլ. (ժ դար.) Բ-ր-վ ի դուրս գալ. (ժի դար։)
Շ-ր-վ. (կամ պարսկախառն՝ թ-ղ-վ։)
Բ-ր-վ գնասա -ր-վ. (ռռնի։)
Ա-ն-վ. (առն կերպով. առն ջանքով։)
Ք-վ կալ իբրեւ գոյական անուն՝ Ք-վը։
Ք-ս ընկերին պէ-**։

* Ց-ր եւ ցոյն, Ո-թիդ եւ հայնդ կազմութեան կողմանէ միեւնոյն կարգի մակբայներ են։ Իսկ է հռ- է հռն՝ կ'երեւայ թէ բլլան է յոյն- է յոյն- (եթէ չէ արարատյան հռն-, հռն-ռ մակբայը. ինչպես գեռ. մեր ռամիկը կ'ըսէ հռռնռ, հռ-ռռ-ռ)

** Պիտ յետագայ նախադրութիւնը գրաբարի մէջ (թէեւ չատ ցանցառ, չատ հին է. Օձից պէս. չանց պէս. ուղղուց պէս. գետոյ պէս, եւայլն։) Հաւանական է որ ի սկզբան բառական ժամանակ ռամկին հետաքրքրական ան եղած բլլայ, ինչպես հիմայ յետին գաղթուռս մէջ. բայց միջին գաղթուռն վերջին գրութիւնները (ժ-ԺԷ դ-) կը ցուցընեն թէ նոյն առեներուն գէ- նախադրութիւնն ալ սկսած էր անհետ կամ գէթ անսովոր բլլալու։ Ետոր յաջորդեց ռամկական նոր նախադրութիւն մը ընդ-. (ընդդէմ ռամկապէս խառնադարձ-) որն որ ալ այն ժամանակներուն գործելով լեզուին գրեթէ միակ նախադրութիւնն է՝ գէ-, նաեւ ընդ-ընդ-ով եւ ընդ-ի -ռ-ռ- նշանակութեամբ. — ռամկօրէն նոյն առեներուն տարածական ընդ- ալ սիրով ու յաճախ կը գործածէին. (Ձերդ ընդ- վերդ գոպակին. ներն ալ սիրով ու յաճախ կը գործածէին. — կամ նաեւ ուելի ռամ. մեռով չտգկով՝ Ձերընդ- ոչ վերկայքն ասացին. իբր թէ՝ ընդդէմ ընդ-ի-ն. ընդդէմ ոչ. — գոռոզութեք մ'որ միայն ռամիկ լեզուի մէջ ներելի է։) Բիւ մը եղան այս ընդդ- բառը փոխուելուս եղան ընդ եւ ընդ- իսկ ընդ- յայտնապես գրի սխալ է։

Ռամիկ ռամկական գրուածոց ալ օրինակը։ Ռ-ն իրուեն ի դուրս են ի բնութենէն, ընդդ- ոչ (զորօրինակ) խոցոտիլ լեռն մաքմնոյն՝ ընդդ

Բ.

Ածականէ մակբայներ. (տես 292։)
Բ–րէ՛ եկիր. Բ–ր–ո՛ գտաք զՅնէզ. (Ե գար. բարով եկար. բարով գտանք։)
Փախեան զօրքն հ–––––ր. (առ հասարակ, ամենը միասին։)
Ընճ–ր–ի. }
Ընհն–ր. } (հարկաւ. ճար չկայ։)
Կեղ–ր–յ. (վեր ի վերոյ լուաւ։)
Լ–ի–ռ–ն. (լալագին. լալով։)
Բ–ղր պատեցին զՅարսուս։
Խո–ո սիրեաք զիրար. (Տես 102, ծան։)
Սիրտ կռուիլ. (սաստիկ։)
Քիչ գանդր։ Քչի կռուեալ։
Ք–նէ կարես. (որչափ որ կընաս։)
Լ–ի վայ ձչելին. (պարզապէս. տճ. հեդեն։)
Ամուռճն ճանապարհ հե–ր–։
Շ–յտ։ (ը–ո) հարկաներ։
Շ–ո օգտակար է։
Քիչ մ դրնցի։
(Թիչ մ։ Տես ծանօթութիւնս վերջը. երես 132։)

Գ.

Կրկնաւոր մակբայներ. (տես 297, 298։)
Ի ՚ի–յ ՚ի–յ. (առէպ առէպ. մօտ մօտ։)
կ–ո՛ կ–ո՛ խմել. (ռմկ. պուտ պուտ։)
Ո–ւչի ո–ւչի մարձէ. (մեղմով չփէ։)
Ցաւելնայ ւէչ ւէչ։
Զ–ո է ը–ո զամն ամկ. (ամէն մկը զատ զատ։)
Ի գլխոյ է գլխոյ շրջիլ. (ագին անդին կը դառնայ։)
Ա–ո՛ ա–ո՛ հազայ. (առեն առեն։)
Օր ––––ր. (օրէ օր։)

Դ.

Մակբայակերպներ (տես 299։)
Հ–ղ մ. Հ–ղ մ. }
Հ–ր մ. } (անգամ մը։)
Հ–ղ մն ո–նէ. (քանի մը հնգ։)
Զայդ ը–ո հ–ր–ր արա. (չատ հնգ։)
Շ–ո –ն–ո՛. Եր–ո ը–ր– –ն–ո՛։
Օր մ ելան երկուքն ի յորս։
Օր ը–ր ձեզ. (երկու օրը մկ մը։)
Եր–– օր ը–ր ձեզ. (երեք օրը մկ մը։)
Ան օր իրք չկարաց առնել։
Փախչէին ը–ր է վեր ի բերդն։
Ան– ՚ի–ղ առին զկլայն. (այս կերպով առին զբերդը։)
Ա–ն–ան ը–ո–ո. (ամենայն կերպով։)
Այդ օրէն–ւ–վ լինի. (այդպէս կ'ըլլայ։)
Ուրէ–ղ ը–ո–ո. (ամենեւին. եւ օշ մկ կերպով։)

առաջմբ։ Կան իրաւի որ իւրեանց բնութիւնն ծորին. ղերը մեզն եւ գինին։ Հայոց հանգիպակ ղերը ը– առացաք։ Կամ այսպէս. Զերը զդարպղպղեն. ղերը գլաբն. եւայլն։

Ա՛յն ու տարբերն չօգնեն. (երբ տարբերը նպաստաւոր չէ։)
Լինի ու կարմիր երեւենայ. (երբեմն կարմիր կ՛երեւենայ։)

Ե.

Նախադրութիւն ձեւացընող հասարակ գոյականներ. (տես 311։)

Օ՜անելոյ գէշէ՛ հովն օգտէ. (փոխանակ օձելու՝ աւելի օգտակար է զովութիւն։) Դրին է գէշ նոցա։

3. Նախադրութեանց խնդրատուութիւնը։

Նախադրութեանց սեռական կամ բացառական խընդիրները դէտ յետադաս են՝ գոնէ սովորաբար. թէեւ շատ անգամ ալ կը գտնուի նախադաս ինչպէս արդի լեզուիս մէջ. այսպէս՝ ——ին— էրդին կամ է ——ու ——ին։ Բայց ալ խնդրատուութեան կանոնն այլայլած է, այսինքն շատ հեղ գրաբարին պահանջած հոլովները չեն առնոց խնդիրները. ինչպէս օրինակներս կը ցուցընեն։

Ի հետ ճ—ղին. (ճարպով մկաեղ։)
Հետ էղ—ղ. (փխ. եղ—ղիւ հետ։) Զհետ ձր տարաք. (հետեւնիս։)
Ի վերայ ձէ. (փխ. ձը։)
ՑԱ———րջ առջեւն։
Շուրջ էրդին. (փխ. չէրդ——ն։)
Ընդ ու—վ. (ուրուն հետ. փխ. ընդ ու——ւ։)
Ընդ գի—ր—ին* մեզ սպառանելն. (փխ. առ գի—ր—ին։)
Ի ֆէթ—ն յայնկոյս. (Ի դար։) Ցեէր—ու յայնկոյս. (ԺԲ դար. փխ. յայնկոյս եէր—ու։)
Ընդ այն գէղ—ին ի վեր. (Ի դար. փխ. ընդ այն գէղին ի վեր։)
Աբե—ն չափ։ Հ—բի—ր—ն չափ. (Ի դար.) Մէկ ու——ր չափ ոչ գործեցեր. (փխ. ու——մբ չափ։)
Ամեր ընդ Ն— խաղաղութիւն։ Ամենացաւ ընդ Ն— ի գլոյզ մտան ընդ Ռ—ե——ն. (փխ. ընդ Նմա։)
Զէրմ հարկանիլ. (փխ. է գէմ։)

Նախադրութիւնները դիմորոշ (ստացական եւ ցուցական) յօգով ալ կը բանեցին հիմակուան պէս. (տես 312, 317։)

Ի հէգն։ — Ճղարկեր է հէգն։
Ի յ——ղէ։ — Զերդ որ է յ——ղէ (այլ յ——ղէ) աստացաբ։
Ա—ղի—ն։ — Թէ ժամն ձմեռն ուրդի, ——ղի—ն կրակ վառէ. (եթէ ատենը ձմեռ հանդիպի։)
Ի վերայն կամ Ի վր—ն։ — Էառ է վերայն հարկ չորս—հարիւր մարդ։ Շատ գանձ ցանեցին է վերայն։
Ի վերի—ն։ } — Զճապկունէն է վերի—ն եւ ի ք—ըրն չարեցին։
Ի ք—ըրն։ }

* Նախկին ընդով բացառական կը չեղնէին անցեալ անուններուն. Ընդ աչքի. Ընդ արեւելից կողմանէ. Ընդ կողմանէ լուսնի. Ընդ կողայ լերինն։ — Մինչեւ եւ առ երեք գաբերու՝ մէջ՝ ընդ հասարակ բացառական ալ կը չեղնէ (փխ. է։) պատմական ալ կը չեղնէ (փխ. ։)

Ի փէշը. (փոխանակ.) — Եւ է փէշէ՝ առին ծառայ զկոստանդին։—Կայ տեղ մը նաեւ՝ ի ոտս։ (Տես 310։)

Մակբայներէն ածական հանելն ալ սովորական է ատորին դարերու՝ ինչպէս ունինք գրաբարէն՝ Ներքին. վերին, եւայլն. ինչպէս արդի լեզուին ալ սովորութիւնն է (տես 177 եւ 313։)

ԶՆերքոյ դուռն փակեցին դէմ հետեւականին, եւ զբռնոյնն չկարացին փակել. նա հետեւականին խլեց զդուռն։

Ի Ներքէ դէհէն. (Ներսի դիհէն։)

Եւլաւ համբաւն է բռնոյնն բերդն եւ ի Ներքէն չէնն։

Վերջապէս, ինչպէս ուրիշ մասանց-բանի, նոյնպէս մակբայից մէջ ալ օտար (արաբացի, պարսիկ եւայլն) բառեր խառն են. թէպ, ինքզինք, արագ։ ջոհ, վըհ, (ցՀՐ՜ՈՒ. ՑՀՐՀ.) բոլոր։ Բարի, (դրէք) գոնէ, եւայլն։

ԳԼՈՒԽ ԼՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՇԱՂԿԱՊ

318. *Շաղկապ կ'բսուի այն անփոփոխ մասն-բանի* (12) *որ խօսք խօսքի կամ բառ բառի հետ կը կապէ. Արտորաց, բայց չհասաւ. Զտուի, վասնզի չունէի. — ուր բայց եւ վասնզի շաղկապները՝ արտորաց եւ ընդոյն, կամ պարտ եւ ընդունի բառերն իրարու հետ կը կապեն։*

Քերականք այլեւայլ շաղկապներու իրենց նշանակութեանն համեմատ այլեւայլ անուններ կու տան. Բացէ՜ի՜ն՜, Ինչուան, պատճառական, համեմատական. սակայն այդ բաժանմունքներն երեւելի կարեւորութիւն մը չունին։

319. Շաղկապներէն *ոմանք պարզ են, այսինքն մէկ բառ. ինչպէս՝ ուկայն. կամ. ոմանք ալ քանի մը բառէ բաղադրեալ. զորօրինակ՝ ուկայն եւ այնպէս. նաեւ՝ եւ ընդ այսմ ինքն, եւայլն։*

320. Ահաւասիկ *գործածական շաղկապներ. Եւ. Ու. — Ես ե՜ս եղբայրս. Գառն ու գայլը։*

Նաեւ. Այլ եւ. — Ոչ ես միայն, այլ ե՜ս ընկերներս։

Միանգամայն. — Ան ալ գնդապետ մտածելու էր։

Ալ միշտ յետադաս. — Դու ալ չխմացար։ Զայնն ալ կարեցաւ։ Ցեսայ ալ կերայ ալ։ (Մակբայ է՝ Ալ ձայնը կարեցաւ։)

Կամ, կամ թէ. — Աչքը կամ ականջը։ Չկրցաւ կամ ըսել չուզեց։ Կամ զօրքը կամ զօրապետը։ Բնաւ թիւնը կամ բախտը զինքն երեսէ ձգեց։

Թէ . . . թէ. — Թէ խոստացաւ եւ ըսել կատարեց։

Թէ. — Հասաւ ըսի չհասաւ։ Տեսար ըսի չէ։ Ի՞նչ ըսի ուրիշը։ (Ասոր տեղ կ'ըսուի համակօրէն՝ չէ նէ. կամ տաճկախառն՝ չէ նէ մը։)

Թէ. եթէ. }
Թէ որ, եթէ որ. } — եղիւ արգելեալ է, կը հրաժարիմ։ Պատմեցիք ըսի գիտէք։

Թէ (տճ. եյէը) այս նշանակութեամբ աւելի տազտկութեան մէջ սովորական է։

Թէ, նախադաս. — Թէ կը հանի՝ ան չեմ գիտեր։

Թէ, յետադաս. — Վճռեց ըսի անարժան է։

Որ. — Հրամայեց որ սպաննեն։ Այնչափ շփոթեր էր՝ որ չլսեց։

Որ, (եթէ, երբ որ.) — Դուրս որ ելլես։ Ա՛ս որ եղաւ։

Նէ. — Հասաւ նէ. (տես 267։)

Որ շաղկապով շատ ուրիշ բառեր կը ձեւանան. Ով որ. որն որ, որը որ, գերանուն (181, 182.) — քանի որ, երբ որ, որ որ, այնքան որ, այնչափ որ, միայն որ, երբոր որ, եւայլն. մակբայ (299.) — Մանաւանդ որ, բաւական որ, ինչո՞ւ որ, ըսի որ, երբ որ, չ՚որ. շաղկապ։ Սակայն որչափ կարելի է, հարկ չեղած տեղ այս ձեւ որ շաղկապ չամաքելու չէ. լաւագոյն կը համարուի որ, ըսի, քան թէ՝ որն որ, երբ որ։

Բայց. Սակայն. — Կը ծռի, բայց չի կոտրիր։ Սակայն ինքն ալ ապահով չէր։

Եւ սակայն. Բայց եւ այնպէս. }
Սակայն եւ այնպէս. }
Ի վերայ այսր ամենայնի. } (տճ. պա՛ ձ՛նլէ։)
Ասյսու ամենայնիւ. }
Այնպէսով ալ. Անով ալ. }

Թէեւ. Թէպէտ, Թէպէտ եւ. — Թէեւ գիտնայ, յայտնի չ'ըներ։

Ոչ թէ. Չէ թէ. — Չէ ըսի գողնալ՝ այլ կողոպտել։

Ոչ միայն. — Ոչ միայն անօգուտ, այլ եւ վնասակար։

Չէ՞ որ. Ո՞չ ապաքէն. — Չէ՞ որ զմեզ զրպարտեցին։

Այլ. Հապա. — Դուն չես յանցաւորն, այլ քու կիրքդ։

Քան. Քան թէ. — Աւելի պատուաւոր է վատորկիլ, քան ժառանգել։ Աւելի լայն է, քան ըսի երկայն։

Մանաւանդ. Առաւել եւս. — Մարդու հետ մի թշնամանար, մանաւանդ բարեկամի հետ։ Ծաղիկները գաղեցիկ, մանաւանդ շուշանները։

Մանաւանդ որ. — Սիրով ճանչնալու թիւն ըրի, մանաւանդ որ բարի անունն ալ լսած էի:

Մանաւանդ թէ. — Մի ժողովէք, մանաւանդ ինք ցրուեցէք:

Մանաւանդ իրմէ եաքը անուն, գերանուն կամ մակբայ կ'ուզէ. — Մանաւանդ ինք (ած. հարիւր.) եւ մանաւանդ որ (ած. էլլա ֆէ.) բայ մը կամ ամբողջ խօսք: Այս երկու վերջիններն իրարու չփոխելու չէ, վասնզի գրեթէ իրարու հակառակ նշանակութիւն ունին:

Իսկ, նախադաս. — Իսկ ես ինչ ընեմ: Իսկ անունը կարգէ դուրս մարդիկ են. (ած. հելէ ծալըբ:)

Եւ ոչ, Եւ ոչ իսկ. — Եւ ոչ երեսը տեսայ: Եւ ոչ իսկ երկբայական:

Ընդամ, Իսկ, միշտ յետադաս. } Թշնամեացն անդամ
Նոյն իսկ, միշտ նախադաս. } յարգելի: Դատաւորն իսկ զարմացաւ: Նոյն իսկ ծնողքը թողուցին փախան:

Արդ. Ուսոի. } — Ճանչցէք արդ ձեր բարերարները: Իսկ արդ, նախադաս, } Իսկ արդ ո՞ւր են այնչափ պարծեցողները:

Ուրեմն. } — Ո՞վ սրբեն զձեզ վհատեցուց: Որդի
Ապա ուրեմն. } են, ապա սրբեն ժառանգ ալ են:

Որպեսզի. — Որպէսզի համոզուին:

Վասն զի. Ինչու որ. — Շնորհելու է, վասնզի շատ աղաչեց:

Որովհետեւ. — Որովհետեւ անփորձ է՝ սոխպելու չէ:

Հապա, Հարցանելով. — Հապա մեր բանակին ուր էր: Հապա ո՞վ էր:

Ապա թէ. (Հապա թէ). — Ապա ինք կարելի չէ՝ գտեցէք:

Թէ ոչ. Թէ չէ. Ապա թէ ոչ, Հապա թէ չէ. — Ապա ինչ ամէնքս թերի պիտի անցընէր:

Թող թէ. — Եւ ոչ բերան բացաւ, ինչ ինք շաղակրատեր:

Իբր թէ. Իբրեւ թէ. Որպէս թէ. Կարծես թէ. — Իբր ինք չէր տեսներ:

Գրեթէ. — Գրեթէ լեցուն էր:

Ըստ այսմ. — Ըստ այսմ դուք ալ դատաստան ըրէք:

Ըստ որում. — Ցանցաւորն ըստ որում յանցաւոր սիրելու չէ, բայց իբրեւ տկար մարդ պաշտպանելու է:

Ըստ որում մենք ալ նոյն կարծիքն ունէինք:

Ա յսինքն. Ա յս է։

Գոնէ. Գէթ. — Ա՛նարգելց, թէ նամանեց. բայց գոնէ չվիրաւորէր։

Զորօրինակ. Օրինակի աղագաւ. — Լեռներ կան միշտ ձիւնապատ, ըզօրինակ Չիմպորասոյ։

Ինչպէս կան մակրայներ որ հաւասարապէս նախադրութիւն ալ են, նոյնպէս շաղկապներ ալ կան որ միանգամայն մակբայ կը համարուին. այսպէս են՝ ըզօրինակ, իբրեւ, եւայլն։

ՀԻՆ ՌԱՄԿՕՐԷՆԻ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԸ

Ո՞ր շաղկապը (որ կ՚երեւայ թէ ե՛ն ալ աւելի հին է,) գրարարի մէջ հազիւ քանի մը դէպքի մէջ իւր հետքն ունէր. սակայն յայտնի է թէ ամէնին բերանը կենդանի մնացած էր, այնպէս որ միջին դարուն վերջերն սկսաւ համարձակ գրութեանց մէջ ալ մտնել։

Ան շաղկապին հին ձեւն էր, ինչպէս յայտնի է, -յլ. եւ հին գրարարի մէջ միայն իբրեւ մակբայ կը բառնէր. Եւ -յլ խօսեցայց. (Ա՛յ մ՚ալ պիտի խօսիմ։) Ա՛ն գարէն ետքը հիմնական նշանակութիւնն ու գործածութիւնն առած է՝ իբր յետադաս շաղկապ. Նորա -յլ հասին. Եւ զայն -յլ առին։ Եւ կինն -յլ անսի էր։

Ո՞ր շաղկապը, չէ շաղկապի տեղ՝ շատ ցանցառ բան մըն էր ի սկզբանէ. Ձինչ տեսանիցէք յիս ո՞ր ատնիցեմ, արասչիք եւ դուք։ Կամ Ո՞ր չէ որասցի. (որպէս զի որսայ։) Բայց է դարէն ետեւ կը գտնենք աւելի յաճախ եւ աւելի բացայայտ. Զայս բան ի միտ առէք՝ ո՞ր թէ ապրիմք . . . ։ Ա՛յնչափ հմտութեամբ եկեալ՝ ո՞ր եւ զհագաւորն . . . ։ Է դար։ — Ցեսանե՞ս ո՞ր ուսման կարօտ է։ Ցիրաւի ո՞ր (իրաւ որ) դէր էր եւ մնծ։ Ա՛ն, ա՛Ղ դար։ Նդունպէս ցառաջ քան ո՞ր. Հայնց ո՞ր. գերդ ո՞ր ասացի. եւայլն։ (Ցես 320, ծան. Էջ ո՞ր, եւայլն։)

Զ՚ո՞ր շաղկապ մ՚ալ ունէր հին ամպհրէնը՝ (յայտնապէս իբր ը՞ր-ը։) Ե՞յդ էրէ, Ե՞յդ գ՞յն նշանակութեամբ. այսպէս. Մի տաս կերակուր, ը՞ր-ը՝ թէ բնիկ վատուժել լինի։ Դեղ մի տաս, ը՞ր-ը՝ մրգայր ը տուր։ Նդնդը կայ նաեւ գրուած հետզհետէ փոխոխութեամբ՝ ը՞ր-ը, եւ ը՞ր-ը։ (փխկ. ը՞ր ը։)

Ի՞արգրեալ շաղկապներէն կան. Թէ չ՚ տաս է։ թէ չ՚ աբթամ կ՚անէ։ Զէ ի՞ր ի համբաւէ լուաք այլ տեսաք։ (ա՛Ր եւ ա՛Ղ դար։)

Փոխանակ է՞ր-ը՝, ո՞ն նախադրութեանց այլեւայլ հոլովներ (ըստ իմաստին պահանջելուն) ի՞նդիր տալու, մենք հիմայ շատ անգամ կը գործածենք է՞ր ի՞ր, ո՞ն ի՞ր շաղկապներըն։ Հին ամպհրէնը դեռ գրարարի ձեւով կ՚ըսէր, Հայնց պատճէնցին որ ո՞ն է յ՚այլ տե՞ղ՝ բերեն զԱնաւթոյ բրնձին որդին, զի ի մտաս է։ (ա՛Ղ դար։)

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՄԻՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

321. *Միջարկութիւն կամ Ձայնարկութիւն կ'ըսուի այն անփոփոխ մասն-բանի* (12)*, որ մարդուն այլեւայլ կիրքն ու զգածմունքը կը յայտնէ, ինչպէս ցաւ, զարմանք, եւայլն:*

322. *Միջարկութիւնը մէկ բառով ամբողջ խօսքի զօրութիւն ունի:*

323. *Միջարկութիւններն երկու կարգ են. 1. Մէյ մ'որ խօսքի մէջ միեւնոյն կը կենան, առանց քովերնին անուն կամ բայ մ'առնելու. եւ 2. Մէյ մ'ալ որ քովերնին անուն կամ բայ մը կ'առնուն:*

324. *Միջարկութիւններն իրենց յայտնած զգածմանցն համեմատ այլեւայլ տեսակ կը բաժնուին, եւ են.*

Ո–ր–թ–ո–ր–ե–ա՛. Ո՛հ. ա՛հ. — Ո՛հ, ալ երջանիկ եմ ես:

Ց–ա՛ է ե– ղջմա՛. Վա՛խ. վա՛յ. վա՛հ. ա՛հ. ո՛հ. ախ. ափսո՛ս. աւա՛ղ. մեղք. բարե՛. եղո՛ւկ. մեղա՛յ. — Վա՛հ սիրելի: Վա՛յ ինձի. Մեղք քրտանցս որ թափեցի: Մեղք ոչ, կամ Ախո՛ւռ ոչ չճանչցայ:

Բ–ա–յ–ա՛–ց. Երանի՛ թէ. Ո՛րե՛ թէ. Աստուա՛ծ տայ կամ տար: — Երանի՛ ըն աստուգուէր: Ո՛ր է ըն տեսնէի մէյ մը:

Եր–ա՛–ն–ը–ս. Երանի՛. երնէ՛կ. — Երա՛նի համբերողայ: Երնէ՛կ քեզի: Երա՛նի է ձեզի:

Ան–ի՛–ծ–ե–լ–ո՛–ս. Վա՛յ: — Վա՛յ ձեզ ապստամբներ: Վա՛յ է գլխուն անզգամին:

Կ–ո–չ–ո՛–ւ–մ կամ կո–չ–ե–լ–ո՛–ւ. Ո՛. ո՛վ. ա՛յ. է. հէ: — Ո՛վ թագաւոր: Ա՛յ անդէորդք:

Ց–ա–ւ–ա–կա՛–ն. Ահա՛: Ահաւասի՛կ. ահաւադի՛կ: Աւասի՛կ. աւադի՛կ[*]*: — Ահա՛ տեսէք: Ա–ա–խ՛ հասանք: Ա–ա–խ՛ սուտ խօսեցար:*

[*] *Այս բառերն որ ոմանք մակբայ կը համարին, ոմանք չադկապ եւ ոմանք միջարկութիւն, (ոմանք նաեւ նախադրութիւն,) մեր մէջը դիմորոշ յօդերուն համեմատ առաջին կամ երկրորդ դէմքի մեծաւորը կը ցու-*

ցընեն։ Գրաբարն ունի նաեւ երրորդ դեմք՝ ՝ՀՈՒՆ կամ ՝ՆՆ։

Զարմացական. Բարե՛. զարմանք. հայպ։
Խրախուսելը. Հա՛. ապե՛. վայ՛. քաջ՛. կեցցե՛ս. ապրի՛ս։ — Հա՛ մնաք ողջ, հա՛ հասէք։ Կեցցե՛ս որդեակ, ապրի՛ս Ծառ։
Ողջունելը. Բարե՛. բարե՛ւ ձեզ. ողջո՛յն։
Զղջալը. Ո՛հ. գարշ. պիղծ. ԷՀ։
Բռնկիլեան. Ա՛յ. հայ։ — Ա՛յ անուպայ։ Հա՛յ չարաչիրա։

325. Մեկարկուածները ամենք իրարու տեղ կրնան գործածուիլ. ինչպէս. ՝ԱՀ, ՝ԱՎ, ՝ԱՀ, եւայլն։ Շատ անգամ ալ կրկնուելեամբ. ՝Ա՛յ, ՝Ա՛յ. ՝ԱՀ, ՝ԱՀ, եւայլն։

Նամական կամ մանաւանդ պատասխանց ձայնարկուածները են՝ Զարմացական. Գըշ՛. ըՙ՛ քա՛։ Աղաչական. Յա՛ն ըլե՛ս. ինչ ձա՛ն տա՛ ըլե՛ս. վայ ըլե՛ս։ Կոչական՝ Ձօ, (արական.) ՝ա, (իգական։) — Քանի մը բայի ժամանակները ալ իրենց միջարկուածն կը գործածուին ընտանեկան լեզուի մէջ. ինչպէս են՝ Զգուանաց՝ Ըՙ՛նէ՛ս՛, ըՙ՛նէ՛ս՛. եւ խնդրելո՛ սաստիկ բաղձանքի կամ աղաչանաց. այսպէս. Ան ինչ անշնորհ խօսուածք էր, ըՙ՛նէ՛ս՛։ Պատմեցէք, ջուսով, պատմեցէք, խնդրե՛ս՛. վանդի կ՛ուզենք լսել։ Փաղաքշական՝ Սիրե՛ս՛, ուրա՛ս՛ դո՛ւ ս՛։

‖ Հին ռամկօրէնն ալ ունէր իրեն յատուկ միջարկուածներ. Ծո՛լ, ծօ. ՝ա՛լ, քա՛։ Դէն, ուրէն, շատ ապրիս։ Ը՛հ, ը՛հ. եւայլն։ Իսկ դո՛ւրս իբր միջարկուածն կը նշանակէր՝ զգայլ. չըլլայ թէ. Պո՛ւրս՛ որ չտաս. (տե՛ս ՝ուրըն վերեւը ՝ին.) (դո՛ւրս՛ւիլ կը նշանակէր գոչեանալ։)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՕՍՔ — ԿԱՄ ԲԱՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍԱՆՑ-ԲԱՆԻ կազմութիւնը, կամ բառերուն զատ զատ ինչպէս շինուիլը գիտնալէն ետքը՝ հարկ է գիտնալ նաեւ թէ ինչ օրինօք զանոնք իրարու կապելու կամ համաձայնցընելու է որ խօսք մը ելլէ:

326. Մասանց-բանի օրինաւոր գործածութիւնը կամ իրարու քով դալ կապուիլը՝ Շարադրութիւն կամ Մասանց-բանի հաւաձայնութիւն կ'անուանուի. որուն վրայ իւրաքանչիւր լեզու իւր առանձին կանոնները ունի:

327. Ա. Այս մասանց-բանի (Ընդհանուր) համաձայնութիւնը կամ Շարադրութիւնն երեք գլխաւոր մաս ունի:

Ա. *Բոհն հաւաձայնութիւն*, այսինքն թէ ինչպէս երկու բառ իրարու հետ պիտի յարմարին, կամ (քերականական լեզուաւ) պիտի հաւաձայնին:

Բ. *Խնդրառութիւն*. այսինքն թէ ո՛ր բառ ինչ հոլովով կ'ուզէ, որ քերականութեան մէջ խնդիր կը կոչուի:

Գ. *Կիրառութիւն*, այսինքն թէ պլեւայլ մասանց-բանի ինչ կերպով գործածելու է. զորօրինակ իրենց նշանակութիւնը, շարքը, բայի ժամանակները, եւայլն:

328. Խօսք բառը կը կոչուի *Նախադասութիւն*, երբ քանի մը բառ միւսեղ առած՝ որոշ իմաստ մը կու տան. ինչպէս. Ընկերդ սիրէ. — Հոգին աներեւոյթ է:

329. Իսկ քանի մը նախադասութիւն միւսեղ առած՝ կը կոչուի *Պարբերութիւն*. զորօրինակ. Ընկերդ սիրէ, որ դու ալ սիրելի ըլլաս: — Հոգին աներեւոյթ է, անոր համար չի տեսնուիր:

330. Պարբերութեան մը մէջ քանի դիմաւոր բայ որ ըլլայ՝ նոյնչափ ալ նախադասութիւն կայ. զորօրի-

նակ այս խօսքիս մէջ. կը յուսամ՝ | որ բարեկամներս զիս չեն թողուր, — երկու նախադասութիւն կամ իմաստ կայ, վասնզի երկու դիմաւոր բայ կայ, կը յուսամ ու չեն թողուր: Նոյնպէս՝ երբ աղիւրը ցամքի՝ | ջրին յարգը կը ճանչցուի:

331. Ամէն նախադասութիւն կամ խօսք երկք գլխաւոր մաս ունի. 1. Անուն-բայի, 2. Խնդիր եւ 3. Բայ:

332. *Անուն-բայի կ'բսուի* ան որ կ'բնէ կամ կ'բլլայ:

333. *Խնդիր* ան է՝ ինչ որ անուն-բային կ'բնէ կամ կ'բլլայ. կամ ինչուվ որ, որմէ որ, եւայլն:

334. Իսկ բայ՝ անուան-բայի բսածը կամ եղածն է: Ջորօրինակ այս խօսքիս մէջ. Ցովհէփ երազ տեսաւ, — Ցովհէփ անուն-բայի է. երազ՝ խնդիր, եւ պեսա՝ բայ: Նոյնպէս՝ Լեւոն թագաւոր եղաւ, — Լեւոն՝ անուն-բայի. թագաւոր՝ խնդիր, եղաւ՝ բայ:

---

335. Խօսք կամ նախադասութիւն՝ խօսելու պէտք եւայլ եղանակներուն համեմատ՝ պղեւայլ տեսակ է:

336. — Ա. Հաստատական (կամ Դրական) եւ Ուրացական, (Բացասական կամ Ժխտական:) — Հաստատականը կը հաստատէ, այո կ'բսէ. ուրացականը կ'ուրանայ, կը ժխտէ, ոչ կ'բսէ:

Հաստատական. Աշխատութեան պտուղը քաղցր է:

Ուրացական. Ես քու տունդ չմտայ: Ոչ ոք տեսաւ:

337. — Բ. Հարցական, որ կը հարցընէ. եւ երկու տեսակ է. Ըստ ինքեան հարցական. որ բուն հարցական բառերով չինուած է, ո՞վ, երբ, ինչո՞ւ, եւայլն. եւ Ըստ պատահման հարցական, որ հաստատական կամ ուրացական բառերը հարցմամբ կը գործածէ:

Ըստ ինքեան հարցական. Երբ լսեցիր: Ո՞վ էր:

Ըստ պատահմ. հարց. Լսեցիր եղածը: Չտեսա՞ւ:

Մէկն ըստ պատահման հարցականին կը պատասխանուի այո կամ ոչ. իսկ ըստ ինքեան հարցականին այո կամ ոչ չի պատասխանուիր:

Կայ կրկնհարցական մ'ալ, որ բուն հարցական խօսքն

առանց հարցընելու կամ երկբայութեամբ կը գործածէ. Զիմացանք թէ էրբ եկաւ։ կը մոռնայր թէ ինչ պատասխան տայ։

338· — Գ. *Քարտիներական կ'ըսուի այն խօսքին որ հարկաւ ուրիշ խօսքէ մը կախում ունի. եւ կը կազմուի յարաբերական բառերէ, որ, որն որ, ով որ, երբ, տեղ որ, եւայլն։ Զորօրինակ. Ով որ յոյսով կը ծեղնէվ՝ անոյշ կը կորսուի։ Նշմարեցաւ մը տեսայ՝ որ լեռնէ լեռ կը թռնար։*

339· — Գ. *Միջանկեալ կ'ըսուի այն խմաստը որ գլխաւոր նախադասութիւնը լրացընելու կամ բացայայտելու համար խօսքին մէջը կ'իյնայ. ինչպէս. Մեր բանակը, | ընթա՜ տեղ տ'անգամ ըսբնո՜եցաւ, | միշտ զօրաւոր մնաց։ Հովը կամ քամին, | ինչպէս ամենուն ծանօթ է, | օդոյ շարժումն է։ փիւնիկ հաւն՝ | որ կ'ըսուի ըն է՜ր մեռելին կը ձնանի, | առասպելական թռչուն մըն է։ Դու ես աւազիկ, | կը համբուրեմ ըսելո՜, | այս ամէն աղէտից միակ պատճառը։ — Ցարաբերականը շատ անգամ միջանկեալ է։*

340· — Ե. *Ներգործութեամբ եւ Զօրութեամբ (կամ յոնեւայն :) — Ներգործութեամբ դրուած կ'անուանուի խօսքին այն մասն որ իրագ եւ բացայայտ ըսուած է. իսկ զօրութեամբ՝ երբ իրագ դրուած չէ, այլ խօսքին ընթացքէն դիւրաւ կը մակաբերուի։*

Ներգործութեամբ. Տառապեալ ծերը, ընթերցիր անգամ բախտէն հալածեալ էր, սակայն միշտ զուարթագին էր։

Զօրութեամբ. Տառապեալ ծերը, բիւր անգամ բախտէն հալածեալ, միշտ զուարթագին էր։

Վերի (327) բաժանման համեմատ՝ այս երկրորդ մասին երեք գլխոցը մէջ կը խօսինք՝ Ա. Մասանցբանի Համաձայնութեան, Բ. Խնդրառութեան, եւ Գ. Կիրառութեան վրայ։ Զորրորդ գլուխ մ'ալ կ'աւելցընենք Քերականական ձեւոց վրայ։

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

341. Համաձայնութիւն երկու տեսակ է. 1. Անուան մը իր բային հետ, եւ 2. Անուան մը ուրիշ անուան հետ համաձայնիլը:

Անուն ըսելով հոս դերանունն ալ հասկցիր կ'առնուիլ, եւ ուրիշ ամէն մասն-բանի որ գոյականաբար գործածուած է:

ԾՕԴՈՒԱԾ Ը.

ԱՆՈՒՆ՝ ԲԱՅԻ ՀԵՏ

342. Անուն մը կրնայ բայի հետ երկու եղանակաւ կապուիլ. 1. իբրեւ Անուն-բայի եւ Բայ, եւ 2. իբրեւ Բայ եւ Խնդիր: — Ա. յս երկրորդ բաժանումն՝ (իբրեւ բայ եւ խնդիր՝) ընդհանուր համաձայնութեան մէջ զատ գլուխ մը կը կազմէ:

Վերը (332, 333.) նշանակեցինք թէ ո՛րն է անուն-բայի եւ ո՛րն է խնդիր: Այս յօդուածիս մէջ կը ճառենք միայն բային՝ անուան-բայի հետ համաձայնութեան վրայ. իսկ բային եւ իր խնդրոյն կամ խնդրոց դրառութեան վրայ յայտրդ գլխոյն մէջ կը խօսինք:

Անուն-բային՝ բային խնդիրն որոշելու համար՝ բաւական է բային քովն ՀԱՐ հարցումն առնել ընել. — որ բառն որ նոյն հարցման կը պատասխանէ՝ ան է անուն-բայի: Այսպէս. Եղբայրս օգտակար դրքեր ունի. — Հարցնուր, ՀԱՐ ՈՒՆԻ. — պատասխան, ԵՂԲԱՅՐ. — ուրեմն ԵՂԲԱՅՐ անուն-բայի է. օգտակար դրքեր խնդիր:

343. Անուն-բային միշտ ուղղական հոլով դրուելու է. ինչպէս. Ջրի մէջ ձուկներ կը լողան: Տէրն-ներըն հովիւն կը շարժին: Տէրը՝ զԱԺդահակ սպաննեց: — Ուղղական են՝ ձուկներ, հովիւն-ներըն, Տէրը՝:

Իսկ բայն անուն-բայիին հետ համաձայնցընելու համար՝ հետեւեալ կանոնները միտը առնելու է:

344. — Ա. Բայն անուն-բայիին հետ դէմքով պիտի համաձայնի. այսինքն՝ եթէ անուն-բային առաջին դէմք է, բայն ալ առաջին դէմք դրուելու է. եթէ երկրորդ կամ երրորդ, նոյնպէս բայն ալ՝ երկրորդ

կամ երրորդ դեմք դրուելու է. այսպէս. Ես ունիմ. դուն գտար. ինք տեսնէ. մենք մտնէինք. դուք ողջ էք. անոնք լսեցին: (Չ'բսուիր՝ Ես ունիս, դուն գտաւ, եւ այլն:) — Ասիկա կանոնս յայտնի է որ դերանուն անուն-բայիներու համար է:

345. Ամէն գոյական անուն որ անուն-բայի ըլլայ՝ երրորդ դեմք կը համարուի. ուստի կ'ըսենք՝ Թագաւորը հրամայեց. Աղռաւներ կը թռչէին. Մեղաւորը դարձի եկան:

346. Բայց երբ որ - եւ ֊ դիմորոշ յօդերով գոյական անուն մը առաջին կամ երկրորդ դեմք եղած է, (որ յետոյ պիտի տեսնենք.) նոյն դէմքով ալ բայ կ'ուզէ. Մեղաւոր կը խոստովանիմ որ անմեղութիւնն ինձի անծանօթ էր: Քրիստոնեայք չէ՞ւ յիշեր որ, եւ այլն. — որ ըսել է՝ Ես մեղաւոր մարդ. ֊ո՞ւ֊ քրիստոնեայ մարդիկ:

347. — Բ. Բայն անուն-բայիին հետ թուով պիտի համաձայնի, այսինքն՝ եթէ անուն-բայիին եզակի է՝ իւր բայն ալ եզակի դրուելու է. իսկ եթէ յոքնակի է՝ յոքնակի. այսպէս. Ես տեսայ. Դուն մտնես. Մենք խօսինք. Դուք լուէք. Անոնք լսեն: Թշնամին յաղթուեցաւ. Թշնամիք յաղթուեցան: (Չ'բսուիր՝ Ես տեսանք. դուք մտնես, եւ այլն:

348. Ասիկա կանոնիս հետ շփոթելու չէ կամ թէ ասոր հակառակ կարծելու չէ դիմազուրկ բայերուն կամ դիմազուրկի պէս գործածուածներուն (226) կանոնը, որոնք առանց անուան-բայի կը բանին. կ'ըսուի. Շատ անձինք՝ Ը֊ը֊շ֊ը֊էր որ յիմար են թէ իմաստուն. Նոյնպէս՝ Ջրին մէջ փայտի կտորանք կը յի֊ո֊է. ուր՝ շատ անձին֊ եւ կտոր֊ան֊ անուն-բայի չեն Ը֊ը֊շ֊ը֊էր եւ կը յի֊ո֊է բայերուն. (Մանաւանդ թէ կտոր֊ան֊ բառը հոս Հայկական հոլով է.) որ եթէ իրօք անուն-բայի ըլլային, հարկ էր ըսել՝ Շատ անձինք Ը֊ն ը֊շ֊ը֊էր: Փայտի կտորանք կը յի֊ո֊է֊ն:

349. Բայց թէ որ շատ եզակիներ մէկ բայի անուն-բայի ըլլան՝ այն ատեն բայը յոքնակի կը դրուի. Դատաւորն ու խորհրդականը ծանր պաշտօն ո՞ւ֊ն֊ին: Հայրս եւ եղբայրս գիս կը ճ֊ո֊է֊ն:

350. Ընտանեկան ոճով կ'ըսուի երբեմն՝ Հայրս մայրս ֆլա՜ա՜, եւ ես որը մնացի։ Կը դնուին նաեւ ընտիր գրուածոց մէջ՝ Ալ անկէ ետեւ ի սպառ փոքրիշո՜ Հրէից պատարագն ու քահանայութիւնը։ — Ուելլ ամմ. կը համարուի՛ յոքն. անուան-բայի եզակի բայ տալ. Բոցեր կ'ելլէ։ Ծաղիկներ բուսեր է։

Սոսրին դարերու լեզուին մէջ ալ շատ յաճախ էին այսպիսի զարտուղութիւններ։

351. Նոյնպէս եզակի կը դրուի բայը՝ երբ այլեւայլ անուն-բայիներ նոյն կամ նման նշանակութիւն ունենան. Իւր ահեղ կերպարանքը, բնութեան խառնութիւնը եւ զօրութեան սաստկութիւնը զարհարհ կը դողդոջեր։

352. Եզակի անուն-բայի մը թէեւ շատ բան մէկէն ցուցընէ, բայց եզակի կը դրուի. ինչպէս. Ա՛յդ ժողովուրդն որո՞ւ կը ձա՜ա՜յէ։ Մեր ընտանիքը պարբսպէն դուրս կը բնակէր։ Ամէն մարդ դուրս ելա՜։ Շորս օր մնացած էր մեռնելուն։ Երկու ժամ անց՜։ Հինգ հոգի ալ՜ա՜։ (Տես վարը 457։)

Բայց թուական անուն ունեցող եզակի անուն-բայի մը յոքնակի բայ ալ կ'առնուի, — մանաւանդ երբ բայերը շատ ըլլան եւ խօսքը չարունակուի. այսպէս. Երի՜ պինաւորեալ հրդ սրահը հրան, ամէն կողմ աչքէ անցընելէ ետքը՝ քանի մը հարցումներ ըրին, եւ յետոյ ձա՜ա՜յին թէ մինչեւ առաւօտ հարկ է որ նոյն դէպքը կը հան։

Քիչ տեղ, անօր հակառակ, ուր որ յոքնակիի տեղ եզակի բառ մը դրուած է, կրնայ բայը յոքնակի դրուիլ. Հոս հոն պահուըն դրի, բայց արձան չկա՜։ Ծա՜էին գնեցի՛ որ չըսա ֆա՜ա՜։

Նման է ասոր հին առակօրէնն ալ. Ես չունիմ զոր որ լո՜ա զիս։

353. — Գ. Երբ որ բայ մը այլեւայլ դէմքի անուն-բայիներ ունենայ, — եթէ անունդմէ մէկն առաջին դէմքի է՝ բայը միշտ առաջին դէմք կը դրուի. Ե՛ս եւ գո՜ա կրնա՛ս այս ճշմարտութեան վկայել։ Մենա՛, գո՜ա՛ եւ Յո՜ա՜ա՜ բերդին մէջն էինա՛։

354. Իսկ եթէ երկրորդ եւ երրորդ դէմքի անուն-բայիներ մէկտեղ գտնուին, բայը միշտ երկրորդ դէմք կը դրուի. Դո՜ա՛, Մա՜ղքեն ու Վ՜ըգանն որսի ելած էիք։ Կամ գո՜ա կամ ա՜ա՜ղքը կախաղան պիտ՛որ ելլէա՛։

355. Ածականի դէպքերու մէջ երբ անուն-բայիներէն մէկը բային քովէն ըլլայ եւ մէկալներէն զատուած

բլլան, բայց նախընթաց անուն-բային հետ կը համաձայնի — թէ թուով եւ թէ դէմքով. Ոչ իրենց խօսք մը կրցան ըսել, եւ ոչ ես՝ թէ գոն չբօնոոոեւ թէ դնդ, կամ ոոոոլը պիտ'որ խոսի եւ կամ գոոն։ — Ասիկա Զեղչման կանոն է՝ որ յետոյ պիտի տեսնենք։

356. *Անուն-բային եթէ առաջինն կամ երկրորդ դէմքի դերանուն է, կրնայ ներգործութեամբ չդրուիլ, եւ բայէն կ'որոշուի դէմքը. զորօրինակ. Ան ճամբով կ'երթանդ. Հոն ծեծուիր. (այսինքն դնդ կ'երթանք. գոոն մնացիր։) Իսկ եթէ անուն-բային երրորդ դէմքի դերանուն է կամ գոյական անուն, միևնոյն այն ատեն կրնայ չդրուիլ՝ երբ յառաջ մէյ մը յիշուած բլլայ։*

ԳՕԴՈՒԹԻՒՆ Բ.

ԱՆՈՒՆ՝ ԱՆՈՒԱՆ ՀԵՏ

357. *Անուան մը ուրիշ անուան հետ համաձայնութիւնը կրկին է։ 1. Գոյական գոյականի հետ, եւ 2. Ածական՝ գոյականի հետ համաձայնած։*

---

§. 1. Գոյական՝ Գոյականի հետ։

358. *Գոյական անուն մը երկու կերպով կրնայ ուրիշ գոյականի վրայ իյնալ. Ա. իբրեւ բացայայտիչ եւ բացայայտեալ, Բ. իբրեւ Յատկացուցիչ եւ Յատկացեալ։*

Ա.

ԲԱՑԱՅԱՅՏԻՉ ԵՒ ԲԱՑԱՅԱՅՏԵԱԼ

359. *Բացայայտիչ կ'ըսուի այն գոյականն որ ուրիշ գոյականի մը ո՛րն բլլալը կը բացայայտէ կամ կ'ոըոշէ. անոր համար ալ այն միւս գոյականը կը կոչուի Բացայայտեալ. այսպէս՝ Ջինուոր մարդ. Եփրատ գետ. Հոոմ քաղաք. ուր՝ ղնոոոր, եէբոոտ եւ Հոոմ բացայայտիչ են, եւ կը ցուցընեն՝ ինչ մարդ, ո՛ր գետ, ո՛ր քաղաք. իսկ մարդ, գետ, քաղաք բացայայտեալ են։ Այսպէս ալ կ'ըսուի՝ Ձմեռ ժամանակ. Գիշեր ատեն.*

Մինիկ մարդ. Վ. Իշխապ օձ. Իշխան եպիսկոպոս. Եւ մանաւանդ յատուկ անուններըը, Դաւիթ Թագաւոր. Ամովս մարգարէ. Մուշեղ սպարապետ. Հերովդէս Գալիլեոյ կուսակալ. Ցագկերտ Պարսից Թագաւորը, կամ Պարսից Ցագկերտ Թագաւորը:

360. Բացայայտիչը կրնաս բացայայտելոյն ածականն համարիլ. անոր համար ալ բացայայտեալէն յառաջ կը դրուի, եւ հոլովելու ատեն ինք անփոփոխ կը մնայ, յօդ ալ չ'առնուր. (տես 93—95.) այսպէս. Ջինուոր մարդու հետ կենակից չեմ եղած: Նիկ մարդիկ: Եփրատ գետէն անցան: Ան քաղքին պարիսպները: Վրդան զօրագլխին քաջութիւնը: Տիբերիոս կայսեր օրերը: Նոյեմբեր ամսոյն մէջերը:

361. Երբեմն յատուկ անուն բացայայտիչները դրաբար ձեւով միասին ալ կը հոլովին բացայայտելոյն հետ. Կուինտոս Կուրտիոս Հռոմայեցի պատմագիրն՝ Աղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ Բիւզանդիոն վարքը գրեց: Ցուվէրդի Պրէյդ Բիւզանդիոն օրովը Հայաստան արիւնլուայ եղաւ: Աստուած Մովսէս մարդուէն բերնովը գիտցուէլ յանդիմանեց:

362. Գրաբար ոճով կ'ըսուի նաեւ յետադաս՝ Մարգարէն Ամոս, մարգարէին Ամոսայ: Եկան հասան մինչեւ ի գետն Եփրատ: Բայց աւելի սովորական է յետադաս՝ երբ բացայայտեալը քանի մը բառով կազմուած է. ինչպէս՝ Պատմագիրներուն պարագլուխը կորե: — Ինչպէս կը տեսնես՝ յօդը միշտ նախադասբառին վրայ կ'ինայ:

363. Բացայայտչին իւր բացայայտելոյն հետ հոլովածը շատ անգամ իմաստի շփոթութիւն կու տայ, մանաւանդ երբ որ բացայայտեալը քանի մը բառէ բաղադրեալ ըլլայ. — այսինքն չ'իմացուիր որ մէկ հոդի է թէ աւելի: Ջորօրինակ երբ որ ըսեմ, Բրանտ կոմսին՝ Թագաւորին մօրեղբօրը եւ արքունեաց խորհրդականին միջնորդութեամբն ամէնայն ինչ խաղաղացաւ. — կրնայ հասկցուիլ նաեւ երեք կամ երկու հոգւոյ միջնորդութիւն*: Աւետեաց երկրին հաւատարիմ լրտեսներուն՝ Յեսուայ եւ Քաղեբու Մովսէսի սիրելիներուն վկայութեանն ականջ չդրին:

* Այսինքն 1. Բրանտ կոմսին, 2. Թագաւորին մօրեղբօրը, եւ 3. արքունեաց խորհրդականին (երեք հոգւոյ) միջնորդութեամբը. — կամ թէ՝ 1. Բրանտ կոմս

սին որ Թագաւորին մօրեղբայրն էր, եւ 2. արքունեաց խորհրդականին (երկու հոգւոյ) միջնորդութեամբը։

Ուրիշ կերպ մ'ալ կայ հոլովելու՝ որ զուտ տաճկ. ոճ է եւ շատ տեղ խորթի կը հնչէ. այսինքն բացայայտիչն անփոփոխ եւ անհոլով պահելով՝ նախադասդնել իբր ածական, եւ միայն բացայայտեալը հոլովել. այսպէս՝ ուղղ. Թագաւորին մօրեղբայրն եւ արքունեաց խորհրդական Բրանտ կոմս։ Աւետեաց երկրին լրտես Յեսու ի քաղաքն Մովսէսի սիրելիները. — ոբուն հոլովածը շատ անգամ շփոթութեան պատճառ կու տայ. աւասիկ սեռականը։ Աւետեաց երկրին հաւատարիմ լրտեսները Յեսուայ ի քաղաքայ վկայութեանն ականջ չկախեցին. — ուր բնական է կարծել՝ թէ լրտեսներն անուն-բայլ են։

Այս շփոթութեանց միակ դարմանն՝ յարաբերական դերանունն գործածել է. այսպէս. Ամենայն ինչ խաղաղացաւ Բրանտ կոմսին միջնորդութեամբը, որ Թագաւորին մօրեղբայրն ու արքունեաց խորհրդական էր. — եթէ կ'ենթադրենք որ միեւնոյն անձն է։ Յեսուայ եւ քաղեբայ՝ Մովսէսի սիրելիներուն վկայութեանն ականջ չդրին, որ աւետեաց երկրին հաւատարիմ լրտեսներն էին։

ՔՕ

ՑԱՏԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՑԱՏԿԱՑԵԼ

364. *Յատկացուցիչ կ'ըսուի այն սեռական հոլովն որ գոյականի մը որուն ըլլալը կը ցուցնէ. անոր համար ալ այն քովի գոյականն իրեն յատկացեալը կ'անուանուի. զրօրինակ՝ Թագաւորին ձայն. Ծովու եզերք. Թագուհւոյն բնակարանը. Հովուց վրաններըն, եւայլն։ Մարդոց կեանքն ատուերի նման կ'անցնի։*

365. *Յատկացուցիչն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ տեսակ մը ածական. այնպէս որ նոյն սեռականին տեղ կրնայ հասարակ ածական մ'ալ դրուիլ. ուստի նոյն է թէ ըսես՝ Թագուորի պալատ, եւ թագաւորական պալատ. — Աստուծոյ զօրութիւնը, եւ աստուածային զօրութիւնը. — Երկնից կամաքը, եւ երկնային կամաքը. —*

Հ-վ-ի վրան մը, եւ Հ-վ-ի-ի վրան մը: — (Լսածնիս աւելի բացայայտ կը տեսնուի ստացական դերանուանց եւ սեռականէ ձեւացած ստացականներու վրայ. 176:) Ակնկ կը հետեւի որ յատկացուցիչն եւ ածականին համաձայնութեան բնդհանուր կանոններն իրարու հետ նոյն են. (տես վարը §. 2:)

366. — Ա. Յատկացուցիչն իր յատկացեալէն յառաջ կը գրուի, միշտ անփոփոխ մնալով. այսպէս. Ծառի տերեւ. Ծառի տերեւով. Ծառի տերեւներ. — Թագաւորին հրամանը. Թագաւորին հրամանէն. Թագաւորին հրամաններուն, եւայլն:

> Հին գրաբարի մէջ թէեւ հասարակօրէն յատկացուցիչն եւ ստացականը յետադաս է, բայց շատ անդամ նախադաս ալ կ'ըլլար, մանաւանդ ընտանեկան լեզուի մէջ: Իսկ ե դարէն եաքը շատ սովորական է նախադասը՝ ամսկ լեզուին մէջ, մինչեւ որ եաքի դարերուս մէջ բնդհանուր կանոն եղած է: Օրինակ. Ջիմ հացս կերայք: Իմ կրօնաւորացն աղօթքն: Ջաւրին կողմ գեղջն պաշարեցին: (Ե դար:) — Հոս միա դնելու գլխաւոր կէտն է՝ որ միւին դարու ամկօքէնը կ'ըսէր վ-մ երկրիս, իմ կրօնաւորացն, ինչպէս նաեւ ցուցական եւայլն ածականներով՝ յայս տեղոջ. այս պատմութեան. ի նոյն ցեղէն. ի նոյն կախաղանին. ուր որ հին գրաբարին սովորական ածուէ միայն բսուէր՝ վ-մ երկրին. իմ կրօնաւորաց. յայմ տեղոջ, եւայլն:

367. Գրաբար ածուէ սովորութիւն եղած է յատկացուցիչը յետադաս դնել. այսպէս. Փրկիչն աշխարհի. Սրբութիւն տաճարի. Թագաւոր Նաբուքոդոնոսոր. Որդիք աշխարհի. Որդիք Աստուծոյ. ու մէկտեղ հոլովել. Փրկչին աշխարհի. Թագաւորին Թագաւորաց: Սրբոյն Իսրայէլի պատգամներն հնչեցուցէք լեռնէ լեռ. (այսինքն՝ Իսրայէլի Սրբոյն պատգամները:)

368. — Բ. Եթէ յատկացուցիչն որոշեալ է (յօդով կամ ուրիշ կերպով.) յատկացեալին վրայ ալ պէտք է ստացական յօդ դրուիլ. ինչպէս. Թագաւորին պատուէրը. Թռչնոյն բոյնը. Մեր ձեռքը. Եղբօր որդին. Ծովուն եղերքը: — Թռչնոյն բոյնէն. Եղբօրս որդւոյն. Ծովուն եղերքէն. եւայլն: (Ջ'բսուիր առանց յօդի՝ Թագաւորին պատուէր. Թռչնոյն բոյն. եղբօրս որդի. քաղքին պահապաններ. — կամ անս-

բոշ յօդով՝ Թագաւորին հրաման մը. Թռչնոյն բոյն մը. Ծովուն խորչէ մը. գահերիցուն նամակով մը, եւ այլն. ապա Թէ ոչ՝ յատկացուցիչ սեռականը տրականի նշանակութիւն կ'առնու: Ա յապէս ծանօթ առակը տրականով. Խե՜ղն խրատ, ո՜ւխ սապոն:) Ուսում՝

369. Եթէ որոշեալ յատկացուցչի մ'առջեւ հարկ ըլլայ անորոշ յատկացեալ դնել, այսպէս դարձընելու է. Ծովուն մէկ խորչէն. Գահերիցուն մէկ նամակովը, կամ պարզապէս՝ Գահերիցուն նամակովը:

Սեռական հոլովը տրականէն զանազանելու դիւրին կերպն ասա է. — եթէ գոյականի վրայ ինկած է՝ սեռական է, իսկ եթէ բայի վրայ՝ տրական է: Ա յսպէս սեռական է՝ Ո՜ւ՜ւ՜յ նմանութիւն. Բ՜ւբ՜ւ՜փ զանձնարարութիւն. տրական է՝ Ո՜ւ՜ւ՜յ նմանել. Բ՜ւբ՜ւ՜փ զանձնեցի: Ա յս կանոնէս դուրս կը մնան միայն երկու դիպուածներն որ վարը (407, 408) պիտի տեսնենք:

370. Եթէ յատկացուցիչն անորոշ է, յատկացեալն վրայ որոշիչ յօդ կրնայ դրուիլ ու չդրուիլ՝ բուն իմաստին պահանջելուն. ինչպէս. Թագաւորի հրաման կամ Թագաւորի հրամանը. Թռչնոյ բոյն կամ բոյնը. Քաղքի պահապաններըը. Թշնամւոյ յե՜ւ կամ յե՜ւն: — Բայց աղեկ դիտելու է որ Թռչնոյ բոյնը որոշիչ յօդով է, իսկ Թռչնոյն բոյնը՝ սեռացական յօդով է:

Ըսած ենք (85) Թէ դրաբար հոլովները՝ Թէեւ յօդ չունենան՝ որոշեալ կրնան համարուիլ. սակայն յատկացեալը հարկաւ յօդ կ'ուզէ (եթէ անորոշ մնաք դրուած չըլլան.) այսպէս կ'ըսենք՝ Հայոց գնդերուն դրօշներն արեւուն դիմաց կը ծածկեին: Թշնամեաց երեսեւեկներն սկսան յաճախել: Գինւոյ բաժակը ձեռքն առնուլ: Մասեաց սարբը: Երասխայ ափունքը:

371. Իմ եւ *ո՜ւ* դերանունաց յատկացեալին յօդը՝ *յայտնի է որ ս կամ ր է*. բայց այս սեռացական յօդը 3դ դէմքի կը փոխուի՝ երբ դերանուն յատկացուցչին առջեւը գոյական բացայայտիչ մ'ըլլայ. այսպէս. Իմ, քու խանդակաթ որդեկիդ՝ խնդիրքը: Լսեցի քու՝ ապիրատ նենդաւորիդ՝ զարհուրելի ոճիրները: Նոյնպէս երբ անուն մը *ս, ր* յօդերով և կամ Բ դէմքի դարձած է. (տես 346.) Ընարժանիս ձայնը լսելի չ'ըլլար: Լսեմ մէյ մ'ալ պատչելոյդ Մուսայի վերջին մրմունջը:

372. — Գ. Յատկացուցիչը կրնայ վայելուչ կերպով իւր յատկացեալին տեղը դրուիլ՝ երբ մէջերնին ուրիշ մանր-բանի մտած ըլլայ. այսպէս. Ձեռքերնին մէյ մէկ ոսկ առած չկրնա՛ս՝ բազմաթեամբ դէմ ելան յաղթուելու։ Այդ որ լսեն՝ զրպարտին պիտի՛ պաղի ենթերա՛ն։ Ճար է հատեր խելքերա՛ն, եւ օգնող չկայ։ Զատ պետ մ՛ալ կայ յոխտրութե՛ան։ Չուխ մը բերին հնոյշ կրէ։ Առակ է՝ Ծայրն է գրոյ. (այսինքն՝ դէռ ծրարներուն ծայրն է, դէռ գործքին սկիզբն է։)

Տաղաչափութեան մէջ աւելի ներելի եւ աւելի սովորական է՝ յետադաս յատկացուցիչ, կամ յատկացեալէն բաժնուած.

Օրհնութիւնք ս՛ա՛յն
Հեղ մ՛ալ քո վրայ դառնային։

Թռչտելով հեղիկ — Բայց գեղեցիկ յոյսերով
Ծիր ասդին անդին՝ — Այն երիկունն երջանիկ՝
Հիւթ ըմպեն ծաղկէն — Երբ մեր՝ առջի քունն անոյշ
Քաղեր յիւր բերնիկ։ — Աչքերն կնքեց խաղաղիկ։

373. Յետադաս յատկացեալին նախդիրը յատկացուցչին վրայ կը դրուի. այսպէս. Մեր գնդերն ղթշնամեաց բանակը ճեղքեցին անցան։ Կամքիւսի — Եթովպացւոց ընտրուրն բրած պատգամաւորութիւնն անպատուեցաւ։ (Ա. յայինքն՝ զբանակը. — ընտրուրն։)

---

§. 2. *Ածական գոյականի հետ։*

374. Ածականը միշտ իւր գոյականէն յառաջ կը դրուի, եւ անփոփոխ կը մնայ թէ թուով եւ թէ հոլովով. Բարձր աշտարակ. Ազնիւ գինին. Ազնիւ գինւոյն. Անոյշ ջուր. Անոյշ ջուրը, եւայլն։ (Տես 93։)

375. Ուրիշ դէպքերու մէջ ալ՝ ածականը թէեւ գոյականէն բաժնուած ալ ըլլայ, միշտ անփոփոխ է. Այդ քարերը շատ ծանր պիտի ըլլան։ Ինչու՞ մեծամեծ ատաղներն այդչափ մանրիկ երեւան։ (Տես Ուղղական հնդիր. երես 155, 156։)

376. Միայն յոքնակի կը դրուի ածական մը՝ երբ

առանց գոյականի մնացած բլլայ. զորօրինակ. Ընտանի անասուններըը միշտ մեր հետն են, իսկ վայրենիներն Արարիչը մեզմէ զատեր է: Պողպ կողովին մէջը ֆոթ-ներ ալ կային:

377. Գրաբար ոճով՝ քանի մը տեղ ածականը գոյականէն ետ կը մնայ. Աշխարհ ամենայն. Փրկիչն մեր. Եղբայր մերկեալ. Աղեքսանդր Մեծն. Նեհեման սուրբ. Աստո գնաւնէ, եւայլն: Նոյնպէս Յակոբ Շմաւոնեան. Սահակ Պետրոսեան. Դաւիթ Ճերմակեան. Եւ կը հոլովի՝ Յակոբայ Շմաւոնեանի. Սահակայ Պետրոսեան, եւայլն: — Ասկէ զատ՝

378. Ածական մը կրնայ վայելուչ կերպով իր գոյականէն ետքը գրուիլ՝ երբ հետը խնդիր ունի կամ երբ քանի մը բառով բազադրեալ ածական մըն է. ինչպէս. Աբջ մը տեսայ ձեան-պէս-ճերմակ: Ձամբու վրայ սայլ մը գտանք յարդով-լիւ: Սեղան մը թագաւորի-արժանի: Ընձառնեք՝ քեզի-արժանի: Խոնարհ մը իր-հպատակայն-անպատնէշ: Ո՞ղջեր տեսանք մարդբրտով-ղբդբոթ:

Ասկէ զատ կ'բսուի՝ վէց ժամ ամբողջ, գաւաթ մը լեցուն:

379. Քանի մը տեղ գրաբար ոճով ածականն իր գոյականէն հետ մեկտեղ կը հոլովի՝ նախադասս կամ յետադաս. այսպէս. Մարգարէք Հոգւով սրբով խօսեցան: Մենքն նէրսէսի օրերն Հայաստան բարեկարգ էր: Ամպրշտին Աստուծոյ արիւնը չնեղը լափեցին:

380. Երբ երկու ածական իրարու վրայ հնկած բլլան՝ առաջինն իբրեւ ածական գործածելու է եւ երկրորդն իբրեւ գոյական. — այսինքն՝ առաջինն անփոփոխ պահելով երկրորդը միայն հոլովելու կամ յոգնակի ընելու է. այսպէս.

Անմեղ բանտարկեալները կամ	Բանտարկեալ անմեղները.
Անմեղ բանտարկեալներուն.	Բանտարկեալ անմեղներուն:
Երկու վերջիններըը.	Վերջին երկուքը.
Երկու վերջիններէն.	Վերջին երկուքէն:

381. Երբ որ յատկացեալն ածական ունենայ, պէտք է անմիջապէս յատկացեալէն յառաջ դնել ածականը. — այսինքն յատկացուցչին ու յատկացելոյն մէջտեղը. այսպէս. Փիւնիկեցւոց ֆըշըլէ մարդագոհին գէմ ձայնը բարձրացուց Եգնկիել։ Պատգամաւորներուն համբյակ խօսուածքն զթագաւորը զարմացուց։ (Եւ ոչ՝ ֆըշըլէ փիւնիկեցւոց մըրջաղոնը, կամ համբյակ պատգամաւորներուն խօսուածքը. ապա թէ ոչ խօսքին իմաստը կը շփոթի։)

382. Բայց երբ յատկացուցիչն անորոշ է, (զորօրինակ ճեմարանի բառգիրք. Ծառի պտուղ. Տան երկրեց, որ երկուքն իրրեւ մէկ բառ ալ կրնան առնուիլ,) այն ատեն կրնայ եւ աւելի վայելուչ է ածականը նախադաս դրուիլ. այսպէս. Քառահատոր ճեմարանի-քառարանը։ Ծէր տան-հաղբպէրը։ Անհղ որոտումնեբէն եւ ընդհարելի օդոյ-շառաչմանդներէն ուղեւորներ սասանած սարսափած էին։ Աւդ մահաբեր շան-խածուածքէն քիչ մարդ կայ ազատած։ (Որովհետեւ հոս անորոշ յատկացուցչով յատկացեալը միատեղ մէկ բառ կրնան համարուիլ. եւ վասն չկայ կարծելու թէ ճեմարանն ըլլայ քառահատոր. կամ տունն ըլլայ ծեր։)

383. Նոյնն իմացիր մասնական, ցուցական, եւ այլն ածականներու համար ալ։ Ուստի եթէ ըսուի՝ Քանի մը հրացանով-զինուորեալ մարդ. կամ Այնպիսի վհատութիւն-բերող-լուրը, բայցայայտ կ'իմացուի թէ քանի մը մասնականը մարդուն կը վերաբերի, եւ այնպիսի ածականը լուրերուն։

Կրնայ բացորոշութեան համար ըսուիլ՝ Հրացանով զինուորեալ քանի մը մարդ. բայց ոչ՝ Հրացանով զինուորեալ այս մարդը, այլ՝ Այս՝ հրացանով զինուորեալ մարդը։

384. Բայց բարդ (երկու բառէ կազմուած) բառերու վրայ միշտապէս զգուշալի է ըսել՝ Սուտ-գործ, (իբր թէ սուտ ակունք շինող.) Վատնեսուր գրավաճառներ, (վատնդաւոր գրոց գրավաճառներ.) Երկու-եղջերաւոր գազաններ, (երկու եղջիւրով գազաններ.) Օրըստօրյան լրագիր հանող.) Ցանկըստիպ մահաբեր ախտ մը. (յանդ-

կարծական մահ պատճառող.) — վասնզի նախադաս ածականը չի կրնար յաջորդ բարդ բառին միայն մէկ կէսին վերաբերիլ եւ միւս կէսին չվերաբերիլ. եւ երբ որ ըսեմ՝ վոռնթռռռ գրավճառ, կ'իմացուի թէ ինք գրավճառն է վտանգաւոր եւ ոչ գիրքը:

385. Այս կարգին կը վերաբերին նաեւ մակբայները որոնց վրայ պէտք չէ որ ածական գրուի. ուստի չ'ըսուիր քունէ մը ֆէլէրոն, (իբր թէ՝ քանի մը հեղ ֆէլէրանց,) կամ շատ ռռգռռռն, (իբր թէ շատ առատութիւններ:) Սակայն սովորական եղած են՝ այս ռռգռռռն. (լաւ եւս՝ այս առատ.) ինչը ռբրռն. (կայ դրող նաեւ՝ երբ ռբռն:) կէս ֆէլէրոն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՆԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

386. *Խնդրատուխմիւն կ'ըսուի* ընդհանուր համաձայնութեան այն մասն որ կը սորվեցնէ թէ ո՛ր բառն ինչ խնդիր կ'ուզէ:

387. *Խնդիր* կ'ըսուի այն հոլովն որ գլխաւոր խօսքին կիսկատար միտքը կ'ամբողջացընէ. (տես վերը 333:) Ինչպէս, թէ որ ըսեմ՝ ես լսեցի, դուն մտար, — դեռ անկատար միտք մը կու տայ՝ որ իւր խնդրովը պիտի ամբողջանայ. այսպէս՝ ես յոյն լսեցի. դուն պոբռեղ մտար. — Հոս յոյն եւ պոբռեղ խնդիր են:

Խնդիրը, ինչպէս նաեւ անուն-բային եւ բայը, խօսքին էական գլխաւոր մասն է. բայց թէ բայը եւ թէ նոյն իսկ գլխաւոր խնդիրն երկրորդական խնդիրներ ալ կ'ունենան՝ իմաստն աւելի ամբողջացընելու համար. զորօրինակ եթէ վերի օրինակներուն վրայ աւելցնեմ՝ ես էդիօրդ ձայնը լսեցի. դուն ֆէֆ գռնէն գրռռռյն պարտեզը մտար, — էդիօրդ երկրորդական խնդիր է յոյն գլխաւոր խնդրոյն. ֆէֆ գռնէն երկրորդական խնդիր է մտար բային, եւ գրռռյն երկրորդական խնդիր է պոբռեղ գլխաւոր խնդրոյն: — Ասկէ կ'իմանաս որ յատկացուցիչն ալ իւր յատկացեալին խնդիրն է, ինչպէս բացայայտիչը բացայայտելոյն, եւ ածականը գոյականին ամբողջացուցիչ: — Ուսա՛ր

388. Խնդիր կրնան առնուլ

1. Բայերն ու 2. Դերբայները, որ հիմայ պիտի տեսնենք. (Ցօդ. Ա եւ Բ:)

3. Գոյականները: (տես Բայագայտիչ եւ Ցատկացուցիչ, 359 եւ 364։)

4. Ածականները, որ այս գլխոյս մէջ (Ցօդ. Գ.) կը տեսնենք, եւ

5. Նախադրութիւնները, որոնց խնդրառութիւնն Ա մասին մէջ տեսանք:

ՑՕԴՈՒԱԾ Ը.

ԲԱՑԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐ

389. Բայերու խնդիր գլխաւորաբար երկու տեսակ է. 1. Խնդիր-սեռի եւ 2. Խնդիր-բնութեան:

390. — Ա. *Խնդիր-սեռի* այն բնական խնդիրն է՝ որն որ ներգործական կամ կրաւորական բայ մը ուղղակի եւ ի հարկէ կ'ուզէ. ինչպէս՝ Ներգործ. խնդիր-սեռի. — Կային զԱբէլ սպաննեց: Կրաւոր. խնդիր-սեռի. — Աբէլ Կայինէն սպաննուեցաւ: Օրինակէս կը տեսնես որ խնդիր-սեռին նախադասութեան գլխաւոր եւ էական մասն է:

391. — Բ. *Խնդիր-բնութեան* այն պատահական խնդիրն է՝ որ անուղղակի հայեցումմ մ'ունի իր բային, եւ խօսքին իմաստին համեմատ որեւիցէ հոլով կրնայ դրուիլ. ինչպէս Կային զԱբէլ *-ով* կամ *-ոյ-ով* սպաննեց: — Կային զԱբէլ *-ը* Նախանձէն սպաննեց: — Կային զԱբէլ *-ուշ վէս* սպաննեց: Ես այդ մասանին *-ովը* գնեցի: — Ես այդ մասանին *եղբօրս* գնեցի, եւայլն:

---

§. 1. Խնդիր-սեռի:

392. Խնդիր-սեռի կ'առնուն ներգործական եւ կրաւորական բայերը:

393. Ներգործական բայերուն խնդիր-սեռին հայցական է. Հա՛ս մայեցիք վը՛՛՛՛՛ւմ առին: Մրրիկը լաւ ձո՛՛՛ր փրցուց: Հրեայք զՅի՛՛՛՛ խաչեցին: Զա՛՛՛՛՛ր Արտաշէս անիծեց:

394. Կրաւորական բայերուն խնդիր-սեռին բացառական է. Երուսաղէմ հա՛՛յ-ե՛՛-ոմ առնուե-

ցաւ : Շատ ծառեր տըրկեն փրցուելդան (կամ փրըթան :) Ցիտուս Հրեէյդե խաչուելցաւ : Արտաւադդ Աբդալեէն անիծուելցաւ :

395. Օրինակներէս կը տեսնես որ եթէ ներգործական բայ մը կրաւորականի դառնայ, ներգործականին անուն-բային՝ կրաւորականին բացառական խնդիր-սեռի կ'ըլլայ. եւ ներգործականին հայցական խնդիր-սեռին՝ կ'ըլլայ կրաւորականին անուն-բայի :

Իմանալու համար թէ արդեօք բացառական մը խնդիր-սեռի է թէ խնդիր-բնութեան՝ այս կանոնը միտք առնելու է : — Եթէ կրաւոր. բային բացառականը ներգործականի մէջ անուն-բայի էր, ըսել է թէ խնդիր-սեռի է. իսկ եթէ չէ՝ խնդիր-բնութեան է : Զօրօրինակ. Երուսաղէմ Հոռոմեցոյդ առնուեցաւ. հոս Հոռոմեցոյդ խնդիր-սեռի է ոռնոեցո բային, (որովհետեւ ներգործականին մէջ անուն-բայի էր. Հոռոմեցիք զԵրուսաղէմ առին :) — Ասոր հակառակ երբ որ ըսէ՝ Երուսաղէմ Հոռոմեցոյդ այսինքն Հռոմայեցւոց ձեռքէն առնուեցաւ, նոյն բացառականը յանկարծ կը դադրէր խնդիր-սեռի ըլլալէն, եւ կ'ըլլար խնդիր-բնութեան. (վասնզի ներգործականին մէջն ալ նոյնպես բացառական էր. ԶԵրուսաղէմ Հոռոմեցոյդ առին :)

Բայց կան քերականներ որ միայն ներգործականին հայցականը խնդիր-սեռի կ'անուանեն, իսկ ուրիշ ամէն հոլովները կը կոչեն խնդիր-բնութեան :

396. Քանի մը ներգործական բայեր հայցականի տեղ տրական հոլովով խնդիր-սեռի կ'առնուն. եւ են՝ յաղթել, ողջել, օգնել, սպասել, պէրել, խնայել, հեպեէլ, ղրնել, նայել, եւայլն. այսպէս. Աղէքսանդր Պօրխոյ յաղթեց : Ճպուռը կ'ազաչէր տըղուն որ ցորեն փոխ տայ : Կ'ուզէք որ ձեզի օգնեմ : Հինդ ամիս էրեն սպասեցինք : Բաղասմ կը զարնէր էշոն՝ թէ ինչու չես քալեր :

397. Պատճառն է՝ որ այս բայերը մեր մէջ չեզոք համարուած են. բայց Ազըրել եւ սպասել կրաւորականները վսյելուչ կերպով կը գործածուին, այսպես. Կ'ազաչուիք . կը սպասուէր : — Աղօթքներու մէջ սովորական եղած է Ազատեմ չէեզ. Ազատէ վնասուածէ : — Զբռնել հայցական խնդրով չի նշանակեր պարզապէս մկու մը զարնել, այլ զարնելով բռնել կամ որսալ, զարնելով յաղթել. զօրօրինակ. Տասնուհոգ խոշոն զարկինք : Պարսից բռնալը զարկաւ ցրուեց. կամ ուրիշ խնդրով մկուեղ՝ փայտե-

բու. դեղը չալակը գարկաւ տարաւ։ Օձերուն պռչէն բռնած (չռնդ) քարի կը զարնէր։ Սդո՜ւել Հայցա-կանով. Ա՛յս օձնո՜ւիւնը քեզմե կը սպասեմ. փոխա-նակ՝ այս օձնուիթեան կը սպասեմ։

398. Երբեմն չէզոք բայերն ալ Հայցական խնդիր-սեռի կ՚առնուն — հասարակօրէն նոյն բային արմատը կամ բայանունը. Անո՜ր ծ՚ինկաւ՝ որ տիեզերք սասա-նեցուց։ Լո՜յ մը լացաւ՝ որ զաշխարհ արիւն լացուց։ Ալ հիմայ յաւիտենական տո՜նդ կը քնանաս։ Նոյնպէս կ՚ըսուի՝ Զ՚եղկու լամ եւ տո՜ յանդգնո՜ւիւնդ։ (ժամը) ո՜րը հինգ րոպէ անցեր է. (տճ. սեփիղ պէշ կեչմիշ։) Շո՜ր բան պարտական եմ քեզի։ Նոյն իսկ կեանքդ ինծի պարտական ես։ Եթէ հիւանդ է, մըչ ու հաչ կերակրի։

Արիւն քրտնիլ.	Ծովեր անցնիլ.
Կրակ շնչել.	Զքեզ անցանք. (դրբր.
Երկայն ճամբայ քալել.	ըստ քեզ։)
Ես ճամբան կ՚երթամ.	Խոտ ճարակիլ։

Տաճկերէն ոճով կ՚ըսուի՝ Քո՜ւդնեղ շրջեցանք։ Տո՜նդ պարտեցայ։ Հաշուին մէջէն ըղբո՜ղդ մո՜ւը վար ինձայ։

---

§. 2. *Խնդիր-յնտրեալ։*

399. Խնդիր-բնութեան ամէն հոլով կրնայ դրուիլ՝ իմաստին համեմատ. (391։)

400. Ամէն տեսակ բայ (ներգործ. կրաւոր. կամ չէզոք,) կրնայ մէկ կամ աւելի խնդիր-բնութեան առ-նուլ՝ այլեւայլ հոլովով։

ՈՒՂՂԱԿՈՒՆ *խնդիր-բնութեան կ՚առնուն՝*

401. — Ա. Էական բայերը։ Մարդս մահկանացո՜ւ է։ Ճամբանները վտանգաւո՜ր էին։ Ոտքերն ցաւագա՜ղ եղաւ։ Նախանձոտն ամէնուն ատելի կ՚ըլլայ։

Ա՛յս ուղղական խնդիրն անուն-բայիւն գանազանե-լու համար ամենք երէցդ ՝՝ւղղո՜ն կոչած են։

402. — Բ. Ըսո՜ւիլ, կոչո՜ւիլ, կոչնա՜ւիլ, ծանը-ցո՜ւիլ, ցրո՜ւիլ, ընդո՜ւիլ եւ ուրիշ կրաւորականներ։ Երկրիս ամէնէն մեծաւոր աստղն արեգա՜կ կը կոչուի։

Շատերն որ քաբեխոմ կը կարծուէին եւ մեզի օգնական տրուեցան, մեր առաջին մանուիչներն եղան: Ողջմիտ գերեզմանի արժանի չեղաւ, եւ անշուշտ մեկդի նետուեցաւ: Այսպէս ալ՝

Թագաւոր դրուիլ. Հովիւ ընտրուիլ.
Բարերար ճանչցուիլ. Չինուոր գրուիլ:

403. — Գ. Շատ չէզոք բայեր: Ցիտուս, ամէն դանձուց արարիչը՝ աղաւ ծնաւ: Աբրահամ ձեր մեռաւ: Աւազակաց ձեռքէն մերկ փախան: Զաքարիա ինն ամիս համր մնաց: Ղովտ գերի գնաց, կամ գերի ընկաւ: Վտանգաւոր պատերազմին չպղտոր եկաւ: Այն երկրին մարդիկը չինուոր կը ծնանին: Նոյնպէս ալ

Կրակ կորիլ. Ծաղիկ կը հոտի.
Պղտիկ իյնալ. Ջորս տրամ կու գայ.
Կաղ մնալ. Խօսքդ ծանր կու գայ:

404. Ուղղական խնդիրն՝ եթէ ածական է, միշտ եզակի կը մնայ, (տես 375.) եթէ ոչ մանաւանդ կերպով մը որոշուած ըլլայ. ղերօրինակ. Որո՞նք են անբաժան: Իսկ եթէ դոյական է, երբեմն եզակի կը գրուի, եւ երբեմն յոգնակի՝ բան իմաստին պահանջելուն. Սա սեւ մարդիկն որ կը տեսնես՝ սպաղ են: Այդ խօսած ներքոյներդ աւելի պոռոտ են քան թէ գովեստ*: Առաքեալներն եկեղեցւոյ հիմունքն եղան: Այսպիսի գէշ-գաղտնի էին մեր նախահայրները: Այն տեսած-նեղդ միբերիոյ ոչխար են:

* Եւրոպական օտար ոճ կ'ըլլար եթէ ըսէր՝ Աւելի պարսաւներ են քան թէ գովեստներ:

405. ՀՈՑՈՒԿԱՆ խնդիր - բնութեան միեւնոյն այն բայերը կ'առնուն՝ որոնց կրաւորականն ուղղական խնդիր-բնութեան կ'ուզէ ըսինք. (402.) այսինքն՝ ընել, անուանել, ընտրել, դնել, պալ, եւ այլն: Մէկջերնէն ծերագոյնն իրենց երէնց կ'ընտրէին: Դուն քու եղբայրդ հերոսանուն անուաներ ես: Չիս իրենց պատուոյ կ'ուզեին դնել: Վաթսունութիրեք ձիաւոր գերի բռնեցին: Այնչափ բարեաց գործելէն այդ հատուցումն ըրիր ինծի: — Օրինակներուս մէջ բացայայտ կը տեսնես որ

Թէ-ֆոյնը, եղբ-այրը, ձի-, յի-որ, եւայլն. Հայկական *խնդիր-սեռի* են. իսկ իշխան, հնչուն, պատուոր, գեղի, եւայլն՝ հայկական *խնդիր-բնութեան*: Նոյնպէս կ'ըսուի՝ Թափառոր դնել. Մէկի փախցընել. Թշնամի կարծել: Այսպէս ալ հետեւեալ ոճերը. (փակագծիւ որոշեալները *խնդիր-սեռի* են:)

(Մէկը) խաղք ընել.
(Խօսքը) կարճ կտրել.
Ձկրտար (ասչափս) խելք ընել.
(Բան մը) կամք ընել*.
(Ձոյգ մը գինդ) պարգեւ առնուլ.
(Ոչխար) ընծայ տանիլ.
(Շատ ատակ) ծախք ընել.
(Բան մը) ջղակտոր հանել.
Ցանուցիր հանել, կամ Ցիրուցան ընել.
(Բան մը) մկուն շնորհք ընել.
Հրամայէ անոյշ բրէ.
(Ջուրը) պաղ խմելու է.
(Ի՞նչչափ բան) պարտք ունիս:

* Այսպէս կ'ըսուի՝ Բան մ'որ ի-ժ ընե՝ կը յա-ջողի. որ տաճկ. ոճ է. ինչպէս կ'ըսեն դէր ելէի փո-րոտ երթէ, ուխտ երթէ. ֆէլ երթէ. դէրէնէն դէր ելլ գալ երթէ, եւայլն:
Մնացած ոճերէն շատը գրաբարին հետ նոյն է:

Ասոնց նման են հետեւեալ անորոշ Հայկական-ներն ալ. Ցեղ սա տղան որ գինոոր են Հագուցեր: Այդ կտաւն երէ ըր- ըր- լուալու է որ ճերմկի: Ծառերն երէ- ի-րէ տնկել տուաւ:

*Ըսածներէս յայտնի է թէ երբ որ բայը չեզոքի կամ կրաւորականի դառնայ՝ Հայկականը կ'ընկալ ուղղական *խնդիր-բնութեան*, այսպէս. Ընծայ երթալ կամ տարուիլ. Ցէրոյն ընկալ. Ջարդուոր ելլել:*

406. Հայկական *խնդիր-բնութեան* միշտ անորոշ կը մնայ, այսինքն առանց որոշեալ յօդի. բայց ի-ժել, ենթադրել բայերուն քով երբեմն հարկ կ'ընկալ՝ յօդ ալ դնել, մանաւանդ ստացական. այսպէս. Ձինքն իր խօսքերէն դառնալով՝ ինձ-մէ կարծեցի: Ձքեզ ալ էրենց ձոոն* կարծեր են: Ձիս նոյն ոոոչխէը կարծեր են՝ որ գիեղ լեռնէ լեռ հալածեց:

* Հոս էրենց ձոոն ստացական յօդով Հայկական է. որ եթէ առանց յօդի ըսուի՝ Իրենց ձոոն կարծեր են, այն ատեն էրենց տրական է. (տես 368։)

ՕԵՒՒԿՈՆ *Հոլովը բայի խնդիր չէ՝ այլ անուան, (տես 369, ծան.) բայց երկու դէպքի մէջ (Հասարակօրէն էական բայի) խնդիր բնութեան կրնայ ըլլալ:*

407· — Ա· Մէկուն ըլլալ կամ վերաբերիլ ցուցընելով: Բոլոր իւր ստացուածքը թէոՒՆԵՆ եղաւ: Այս կողմը կը պահանջէր որ իշխանութիւնը ՈՄԻՆ ըլլայ: Հօրն ունեցածն ՈՐԴՈՅԸ կը համարուի:

Անձնական դերանունաց սեռականը ստացական յօդ կ'առնու. Իմ եր. Մերն է. քուկդ ըլլայ. Ձերը կ'ըլլար. որոնն էր: — Բայց սոյնք ստացական ուղղական են, կամ սեռականէ - ուղղական՝ որ յաճախ տեսանք:

Կ'բսուի նաեւ որականով՝ Ինչի կ'ըլլայ· Թէվ ըլլայ· ՈՆՆՅ եղաւ: Իշխանդակ ժառանգութիւնը ինչի պիտի ըլլար: Յ-ԻՆՔԻՆ պիտի ըլլայ: — Այսպէս յաւուրց ոճով կ'բսուի Առղին կրողին եղաւ. Մրուն ջրուն ըլլալ:

Բայց տաճկական ոճ է ստացական յօդով՝ Եղբօրս մկ որդին էյ, շատ գրքերը էյ· Մեր ալ մկ կառքը էր· փոխանակ՝ Եղբայրս որդի մ'ունի, շատ գրքեր ունի. Մենք ալ կառք մ'ունինք: Իսկ վայելուչ է բսել՝ Հոն թագաւորին մկ պալատը կայ: Նոյն կառաց բազմութեանը մէջ մեր ալ մկ կառքը կար· որ չի նշանակեր ունինալ, այլ թէ՝ Հոն թագաւորական պալատ մը էյ, եւայլն:

‖ Այս տաճկական ոճին շատ նման է գրաբարն՝ ունենալ նշանակութեամբ· Գաւառացոյն էյ էմ ընդ քեզ· (գաւառացի եմ.) Քարինք եւ ձեր շատ էին. (քար մենք ալ բաւական ունինք.) են էմ եղբարք. (եղբայրներ ունիմ:) Բայց որչափ որ մեծ երեւայ նեւթական նմանութիւնը, նոյնչափ աւելի մեծ է իրական անմանութիւնը: — Գրաբարի մէջ էական է որ ուղղական գոյականն անորոշ մեայ առանց յօդի, ուր տաճկերէնի կանոնը յօդ կը պահանջէ հարկաւ, որով բովանդակ ոճդն բնութիւնը կը փոխուի. եւ արդի լեզուին մէջ սովորական եղածը՝ ձիւղ գրաբարին հակառակն է. (թող բայիկն ալ միշտ եզակի մեայը:) — Որչափ տարբեր եւ վայելուչ է բսել՝ Թափառական ենք, մազաղուզն ենք. Չունէ ձեր օգնականներ եւ ոչ մխիթարիչք: Կայէն ձեր ալ տաճկան վարժարաններ:

Բայց միտք առնելու բան է որ թէ բուն գրաբարին եւ թէ տաճկական ոճդն մէջ՝ ունեցողը չէ անուն· բայիկն՝ այլ ունեցուածը:

408· — Բ· Տարիք ցուցընելու համար: ՏԱՍԵՐԿՈՒԱ ԹՎԱՒՆ էր Սողոմոն՝ երբ գահն ելաւ: Իւր որբերէն մէկը ՀԻՆԳ ԹՎԱՒՆ է, մէկալը հազիւ ԵՐԿՈՒ ԱՄՍԱՒՆ:

ՃԻՀԴ խօսելով այս երկու դէպքիս մէջ ալ սեռականը բայի խնդիր չէ. այլ Ա դէպքին մէջ սեռականէ-ուղղական է, իսկ Բ դէպքին մէջ սեռականը ածական եղած է, ինչպէս վարը (473) պիտի տեսնենք:

ՅՐԱԿՄՆ *խնդիր-բնութեան կ'առնուն բայերը:*

409. — Ա. Երբ հարցուի թէ որո՞, ինչ բանի. (տճկ. ﻛﻴﻤﻚ، ﻧﻴﻠﻪ:) Ներեցէք անոնց որ զձեզ վշտացուցեր են: Որո՞ բարկացար կամ զո՞վ բարկացուցիր: Կիւրտս մեծ բարերարութիւն ըրաւ Հրէից, եւ իրենց ազատիչ եղաւ. (սեռական կ'ըլլար՝ իրենց ազատիչն եղաւ:) Դեսպանն յանձն առաւ որ գաղթականաց խնդիրքը Նափօլէոնի մատուցանէ: Ըսէք ինձի, ո՞ւր վկայ ըլլամ:

410. — Բ. Ա.յս ընդհանուր կանոնիս տակին են ամէն շարժումի յուզընող բայերը՝ երբ որ մէկու մը կամ բանի մը երթալ, գալ, մօտենալ, խրկել, կանչել եւ այլն յուզընեն*. (տես վարը 414, տեղ մը երթալ, գալ.) զորօրինակ. Նահապետներն եկան Յակոբայ, եւ պատմեցին թէ Յովսէփ կենդանի է եւ գքեզ իրեն կը կանչէ: Փարաւոն դեգիպատացիքն Յովսէփայ խրկեց որ հայր գտնեն: Գայլը մօտեցաւ գառնուկին, երբ գեռ անմեղը խմարկած ջուր կը խմէր: Եւս ձուկն մօտեցաւ ու կեցած կը նայէր: Ինձի եկէք, եւ մի երթաք այդ անծանօթի օգրաննէրուն:

* Շարժումի յուզընող բայերուն համար տես նաեւ (305) — նախադրութիւնը:

411. Այսպէս ալ անհրեւութի տրականը. Այն ահաւոր երեւոյթը գէնին գնացեր էի: Լսելը եկեր է: Իւր որգւոյմէ մէկը՝ բանակին մէջ ձայնելը խրկեց:

412. Ըսել բային (երբ անուանել կը նշանակէ՝) հայցական խնդիր-սեռի տալու տեղ հասարակօրէն տրական խնդիր-բնութեան կը տրուի. ինչպէս. Ասոր ինչ կ'ըսեն. (այսինքն՝ Զասիկայ ինչ կ'անուանեն:) Գեղ մը հասանք՝ որուն տեղացիք Գումկունք կ'ըսեն: Այդ տեսակ գործերուն յափշտակութիւն կ'ըսենք: Ահա ասոր խելացութիւն կ'ըսեն:

‖ ՃԻՀԴ նոյնպես կը գտնենք քիչ տեղ հին դրաբարի եւ շատ յաճախ հին ամփօրէնի մէջ ալ:

413. Քանի մը բայեր (մանաւանդ դնել, վաճառել,) յատուկ կերպով տրական հոլով խնդիր-բնութեան կ'առնուն. Հինգ դահեկան վաճառել: Քեզի բան մը կու տայիմ: Հարիւր դահեկան դնեցի: Ասոր դէմը խառնուկ կը գտնէ:

414. ԸՆԾԱՑԻՒ ՏՐԱԿԱՆ խնդիր-բնութեան կ'առնուն շարժում ցուցընող բայերն՝ երբ որ տեղ մը երթալ, գալ եւայլն նշանակեն. գնրօրինակ. Խաչակ իրիկուան դէմ դարձ ելլաս որ գրօանաս: Այս խօսքը գրաց ուղղելէն ետքը՝ գարձաւ իր վրանը մնաս: Կը սպասէին որ վիշապն իր բոյնը քաշուի. (այսինքն է դարձ. յիր վրանն:) Այսպէս ալ՝ Տուն գառնալ. Քաղաք մտնել. Ալ կամ յոխ գառնալ. Ծով իյնալ. Տուն հրաւիրել, եւայլն:

> Զատ է՝ Ան ըսելէն ետքը ելաւ դարձաւ եւ արտասուեց. (այսինքն՝ երեսը դարձուց.) որ եթէ ըսէի՝ Քաղաք դարձաւ եւ արտասուեց, ըսել կ'ըլլար՝ թէ նորէն քաղաք գնաց: Խոզրդոյ գիրը ելաւին խրկեց եւ ոչ ձերակուտին. (այսինքն՝ քաղաքացւոց.) որ եթէ ըսէի՝ Գիրը ելաք խրկեց, ձանօթ նշանակութիւնը կ'առնուր:

415. Անհնախիր տրական են հետեւեալ խնդիր-բնութեանները. Այն ծառը բեռը դաղձոյտ ծերուն տուաւ բեռցուց: Ջմանուկին տուր գարկաւ տարաւ: Դեռ խօսք մը չէի բերան առած: Ձեզի ձիթենւոյ ոստ մը տուին: Գլխէը կատ մ'առած: Մարդը մատանի անցուցին: Անդն անկոց գրեր է: Ալ նայէ ու կը գտնես: Խոլոր երկրին բնակիչքը ընդ ձեղ կը բաժնուին: Երկու մաս բաժնուեցան: Անդ պիտ'որ առնես. (լաւ եւս՝ յանդն:) Նոր հաստատ եկողները. (լաւ եւս՝ հաստատէ:)

Նմանպէս հետեւեալ ոճերը.

Ձեռք ձգել, կամ	Եփ ելլել, եփ հանել.
Ձեռք բերել.	Երեսան ելլել, հանել.
Ձի կամ կառք հեծնալ.	(Արեւը) մտրը մտնել,
Ցայգ տալ. (ցուցընել.)	կամ մտրը գառնալ.
Կուլ տալ. (կլլել.)	Բերան առնուլ.

Ջուր տեղ, Պարապ տեղ. (մակբայակերպ, 299.)
Թերան սորվիլ, (լաւ եւս՝ ի բերան.)
Միաք առնուլ.
Ոտք ելլել, Ոտք հանել.
Ձեռք տալ*. (մատնել.)
Տիպ տալ, (լաւ եւս՝ի տիպ.)
Ձեռք առնուլ.
Գլուխ ելլել. (լմընալ.)
Աչք զարնող բան, (լաւ եւս՝ աչքի զարնող.)
Գլուխ հանել. (լմընցընել.)
Փոխ առնուլ, Փոխ տալ.

որոնց շատը գրաբարէ առնուած է՝ ի նախդիրը թողլով, ի ձի հեծանել, ի միտ առնուլ. ի գլուխ հանել:

Ցաճկ. ոճ է սակաւական յօդով՝ Դժուարը (դժարը) գալ. Դժուարս կու գայ. (ՀՒՒՒՒՒ ՀԻՒՐ:)

* Ձեռ+ տալ ոճոյն մէջ յեռ+ անննախդիր սրական խնդ.-բնութեան է՝ երեք բաեմ. Սուտ եղբարը ձեռ յեռ+ տուին. (մատնեցին.) իսկ խնդիր-սեռի՝ Ցառապելոյն յեռ+ տուի. (օգնեցի:)

416. Նմանութիւն ցուցընող բայերը երբեմն անննախդիր սրական խնդիր կ'առնուն, — եթէ անորոշ բլլան, այսինքն առանց յօդի: Ա.յսպէս՝ կ'բաւ. Մո՛ կը նմանի. Թռչո+ր կը նմանի. Ցղայ մ'որ իւ+ղի կը նմանի. (փոխանակ՝ մոմի, իւղի:) Պազէն սառնը ձեռ+ է գարձնէր: Ընտերուն բազմութիւնը պտոյտ ցոյց կուտան լոյսը իւր ձիշդ գարձուց: — Իսկ երեք պարզ սրական է՝ անննախդիր չի գրուիր. ուստի պէտք է ըսել, Մարդ մ'որ ճիշդ մեր ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ կը նմանի. (եւ ոչ՝ մեր ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ կը նմանի:)

‖ Նմանիլ բային այս ձեւ սրական խնդիր տալը սաորին գարերէն ձեացած է, որ սովոր էին ըսելու Հոլով սրականի տեղ ըսել ի ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ նմանի. ի ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ նման, եւայլն. (փիլ. ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ, ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ:) Ցեռ+ տալ ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ

Ցաջորդ օրինակներուս մէջ կը տեսնուի՝ երբեմն տեսակ սրականի գործածութեան սորբ ըսելիքին միեւնոյն բայի քով. Պարձաւ ՚ռ+ՒՒՒՒՒՒՒՒ նայեցաւ եւ Պատաւորին երեսը նայեցաւ:

417. ՈՆՈՐՈՇԻՒ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿՈՒՄ բնութեան կ'առնուն բայերը՝ երբ Տարցուի թէ ո՞ր, ինչ ըսելի մէջ, (տճ. Նէ՞ երեւ, Նէ՞ ես.) կամ ո՞ր, ինչ տալի. (տճ. Նէ՞ ըլ՞ան:) Սարինայիր Լատինէն իւղերը կը բերեն կէին: Ամենէն գարհաւելի գործածութիւն Ընդհանրի

պոռնիկը կը գանուին։ Սկսած չէնքը յուսամ որ այ-
դօրէն կը լմննայ։ Ճանչցան իրենց յաղթողն ու նոր
տէրը, երբ ծխաթը գաւիթնիէ պակ եւ չեռն ոսկի
գաւազան տեսան։ Նոյն օրերը՝ Հրեշտակ մարգարէ
մը կար բանաթը։ Ալյպես ալ՝ Մեկնչը գօտի ունէր։ Ճո-
կոթը նիշ մ՚ունի։ Չեռթը ցուպ կը կրէր։

418. Բայց շատ անգամ խօսքն ունելի որոշ կ՚ըս-
լայ ձեզ կամ վրայ նախադրութիւններով։ Մանուկն
ճիտուս Երուսաղէմ՝ գացաւ։ Ուղեքանդր Բաբիլոնի ձեզ մեռաւ։ Քաղքէն ձեզ փա-
կուած ձեացինք։ Ճոխրն վրայ նիշ մ՚ունի։ Գետնի
վրայ նստիլ։

Նոյնն խմացիր Աննախդիր տրականի վրայ ալ. փո-
ղոցի ձեզ մտնել։ Գօտի վրայ ելլել. (փխկ. Խոզին
մտնել. Ձոռ ելլել։)

419. ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ *Խնդիր-բնութեան կ՚առնուն*
բայերն՝ երբ հարցուի թէ որմէ՞, ինչ բանէ, որ տեղէ.
(տճ. վխտեն. նէրեն. նէրէտէն։) Նշէօրմե- լսեցի։ Ձեռ-
ջ առինք։ Թշնամէյ յեուէն փրծար։ Տանիէն ինկեր
է։ Բանէ փսխեր էին։ Տընէն կ՚ելլէ, պոռթկլեն կ՚ան-
ցնի, գուռը կը հանին։

Այս բացառականը չփոթելու չէ խնդիր-սեռի բաց-
առականի հետ, որ վերը (395. ծան.) տեսանք։ Աւե-
տիկ երկու օրինակ ալ։
Խնդիր-սեռի. Բորտոր քրէպոռնէն բժշկուեցաւ։
Խնդ. բնու. Բորտոն էր բորպոռնիէն բժշկուեցաւ։
Խն. ս. Ջասիկայ կը ճանչնայ եւ ասկէ կը ճանչցուի։
Խն. բն. Խաբէբայ ըլլալն ասկէ կը ճանչցուի։

420. Գոհանալ բայը գրաբար ձեւով խնդրառութիւն
մ՚ունի. Գոհանամ ջեզ, զԱստուած։ Ասոր նմանու-
թեամբ (առանց զ նախդրի) կ՚ըսուի հիմայ ալ Գոհ
եմ եղբէ. Իմէ տրտունջ ունին. Անդիմեն իւր խոյ-
ճը կ՚ըլլայ ամբաստան. (տես երես 437։) Բայց անմի-
ջապրութեամբ կարծենք սկսուած է ըսելու՝ Շնորհ ու-
նիմ ձեր բարերութեան, ընդունելութեանդ. — որ պէտք
էր ըսել՝ ձեր բարերութիւնը. ընդունելութեանդ։

421. Բացառական Հոլով *խնդիր-բնութեան*
կ՚առնուն վախնալ, դադրիլ, խափանել, ազգելել, յան-
յիշանալ, եւայլն։ Հազիւ թէ խաղալեն դադրած էին եւ
քաղաքները պարպուած էին, կը տեսնէիր որ այն գառն
ու բուռն մոլութիւնեն դեռ շէին կրնար եւս կենալ։
Ոչ ոք կրնար զերեզնը այնպես շարաչար ձեղդելեն
խափանել։ Աշխատութենէ կամ Աշխատելէ մի ձան-

ձրանաը: Ա՛յսպէս ալ՝ պ–ը–ծ–ո՛ւ հրաժարիլ: Գ–է–ր–ը–ն–ո՛ւ ազատիլ: Մ–ո ու ջ–ի–ն–ի՛ ժ–ու–ժ–կ–ա–լ–ե՛լ:

422· ԴՈՐԹԻԼԿՈՒՆ հոլով խնդիր-բնութեան կ'առնուն բայերն երբ հարցուի թէ ինչո՞վ. (տե՛ս նէ՛ւթ:) Ինք է–ր բէ–ր–ո՛–վ–ը խոստովանեցաւ թէ մեղապարտ է: Կ–ո–ր–ճ–ե–ր–ո՛վ ժողվեցին տարին: Հ–ր–ա–ն–ո՛վ զարկաւ մեռցուց: Օտարին ո–ք–ո՛–վ–ը ծախը ընել:

Մարդու եւ անձանց կամ շարժուն անեղող իրաց գործիականին համար հետեւեալ կանոնները միաք առնելու է:

423· — Ա· Եթէ անձր գործողութեան գործիքն է, (այսինքն՝ երբ գործողութիւնն անոր ձեռքը կ'ըլլայ,) միակ այն առեն գործիական հոլով կը դրուի. զըօրինակ. Թ–ր–ք–մ–ա–ն–ո՛վ խօսեցայ: Ծ–ո–վ–ո՛–յ–ո՛վ խաւրեցէք: Զ–ո–ր–ձ–ն–ե–ր–ո՛վ կը միխիթարուէր: Տ–ը–պ–ո՛–վ–ը կը զուարճանար: Դ–ո–ղ–ի–կ–ն–ե–ր–ո՛վ զօրացաւ: Ձ–ե–մ–ո՛վ կը պարծի հայրենիքը:

424· — Բ· Իակ եթէ անձր գործողութեան ընկերն է կամ գործակից, (այսինքն եթէ ան ալ միեւնոյն առեն նոյն գործողութիւնը կը կատարէ,) այն առեն տրականով հետ նախադրութիւնը դնելու է. Թ–ր–ք–մ–ա–ն–ի՛ հետ խօսեցայ: Ծ–ո–վ–ո՛–յ–ի՛ հետ մշակներն ալ ճամբայ դրի: Տ–ո–ւ–ա–պ–ե–ա–լ պարին միւնուորիկ՝ պ–ը–ղ–ը–ջ հետ նստած կը զուարճանար այն անտառային բնակութեան մէջ: Ձ–ե–ի՛ հետ ես ալ կը պարծիմ:

> Ա՛յսպէս՝ զատ իմաստ կու տայ Ն–ո–ւ–ի երթալ, եւ Ն–ո–ւ–ն հետ (քովէն) երթալ. Ձ–ի–ւ կամ ի–ո–ւ–ի երթալ, եւ Ձ–ո–ւ–ն հետ, ի–ո–ւ–ին հետ երթալ: — Ա–հագին դիւիններու բազմութիւն մը մեր Ն–ո–ւ–ն հետ կ'երթար: Հարիւրաւոր թռչուններ ի–ո–ւ–ին հետ միեւնոյն առաջին օթեւանն հասան: — Երկուքը միասին կը սեպնեն յայորդ օրինակներուս մէջ. Յ–ո–վ–ս–է–փ իւր ե–ղ–բ–ա–յ–ր–ը հետ Ի–ս–ր–ա–ե–լ–ի կը խօսէր: Գ–ա–յ–լ–ե–ա հետ ընթանալ կամեցաւ չորս ժամ ամբողջ: Ցերս ի–ո–ւ–լ կ'երթար, ես ի–ո–ւ–ին հետ կը քալէի: ք–ո–մ–ա–ն–ա–ս–ե–ա՛ն բան կը փոխուի. մենք ալ ք–ո–մ–ա–ն–ի՛ն հետ:
>
> Տաճկերէն լեզուն այս զանազանութիւնը չունի:

425· Շատ բայեր, մանաւանդ չէզոքները, այլեւայլ նախադրութիւններով խնդիր կ'առնուն. պատա-

Նեկին խոհեմ-ընեանը վրայ զարմացայ։ Մի տրամիր եղբօրդ քո-ոյն վրայ։ Օտարի գործ-էն ձեզ չեմ ուզեր մանել։

Հոլովներուն ուրիշ դիտելիքները տես վարը Գվ. Գ։

ՑՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԴԵՐԲԱՑՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐ

426. *Դերբայները նոյն հոլով խնդիր կ'առնուն ինչ որ իրենց բայը կը պահանջէ. այսպէս. Թո-ըն որսալ. Ըո-ըն որսացող։ Երթալ ուզել. Երթալ ուզող։ Պատո-ոյ բաղձալ. պատո-ոյ բաղձացող։ Բանտէ փախչիլ. Բանտէ փախած մարդ։ Նոյնպէս կ'ըսենք՝ Պատ-ը բերող ծառ. Աչքս-ո տեսած մարդ. Դէրյա-կէն խրկուելու հաշիւները. Քեզի գալու թղթերը. Չեզնի առնելիք չունեմ։ Չ-ես տեսնելիքս եկաւ։*

427. *Ընդունելութիւն-ներկան եթէ իրրեւ բայ առնուի՝ իրեն բնական հոլովը խնդիր կ'ուզէ. իսկ եթէ իրրեւ գոյական անուն առնուի՝ խնդիրը կ'ըլլայ սեռական հոլով յատկացուցիչ, եւ ինքն անոր յատկացեալը կ'ըլլայ. այսպէս.*

Ընդուն. *իրրեւ բայ.* — *Զ-թէղէր+ առեղծողը. Զ-ձեզ փրկողը. Ին-ձի հետեւողները։*

Ընդուն. *իրրեւ անուն.* — *Տ-էղէրդ-ոց առեղծողը. Մեր փրկողը. Իմ հետեւողներս։*

Նոյնպէս՝ Զ-Իսրայէլի Ա-տո-ո-ծը թշնամանողներն անպատիժ չմնացին. կամ Իսրայէլի Ա-տո-ծ-ոյն թշնամանողները։

428. *Օրինակներէս կը տեսնուի որ այս դէպքիս մէջ ընդունելութիւնը յօդով է միշտ։*

429. *Ըսինք՝ իրրեւ գոյական գործածուելով. վասնզի եթէ իրրեւ ածական առնուի ընդունելութիւնը՝ իրմէ եռքը գոյական մ'ունենալով, (273.) այն առեն նախընթաց խնդիրը հայցական կը մնայ. ինչպէս. Ա-քաաբու ոչ-ն լափող շները. (եւ ոչ՝ ոչ-ն*

լափող։) Ընտանին մէջ է֊այր կտրող գեղացւոյն հան֊դիպեցանք. (եւ ոչ՝ է֊այրէ կտրող։) Պո֊֊ղ բերող ծառ. (եւ ոչ պողոյ։)

Բայց ասկէ՛ երբեմն հայցական խնդիր վայելուչ կ'ըլլայ եւ երբեմն սեռական, որ միայն վարժութեամբ կրնայ սորվիլ։

430. Իւ ընդունելութիւնը զուտ դոյական դեր֊բայ է, եւ երբեք հայցական խնդիր֊սեռի չ'առնուր, այլ միշտ սեռական. այսպէս. Տէ֊ղէր֊ոյ առեղծիչ. Մ֊ըդ֊էն֊ վրկիչ. Գերե֊ոյ ազատիչ. Իսրայէլի Ա֊փո֊ձոյն հայհոյիչ, եւայլն։

431. Բայէ յառաջ եկած բայանուններըը հասարակօրէն միայն բացառական հոլով խնդիր֊բնութեան կ'առնուն. այսպէս. Պ֊ղտծնէ հրաժարում. Մերձէ դարշում ու զարհուրանք։ Ժ֊ո֊խո֊ղ զգուշութիւն։

432. Ներգործական եւ կրաւորական բայանուանց առջին խնդիր֊սեռ, երբեմն նաեւ խնդիր֊բնութեան՝ սեռական հոլով կը տրուի. այսպէս. Շե֊ֆէր առեղծուածքն ենք։ Գ֊֊ղ֊նի հարուած։ Սրբէի կորուստ։ Մանր քաղբո֊ մտադրութիւն։

433. Իակ ուր որ հոլոված անուն կամ խնդիր չի պատշաճիր, բայանուան տեղ անեղեւոյթի կը գործածուի. Տես որչափ՝ քեզմով պ֊բծելը ինձի վնաս հասցուց։

Գրաբար ձեւով կ'ըսուի՝ Ա֊ Ընտուած դարձ մը։ Ի տեղս անկում։

ԳՕԴՈՒԾ Ը֊

ԱԲԱԿԱՆՆԵՐՈՒ, ԵՒ ԹՈՒԱԿԱՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՑ ԽՆԴՐԱՒՈՒԹԻՒՆԸ

---

§. 1. *Լծական անուններ։*

434. Դրական ածականներէն շատերն ամենեւին խնդիր չեն առնուր, ինչպէս՝ Հ֊֊ն֊. է֊ր֊ր֊. Հին֊նոր, եւայլն։ Բայց կան ոմանք որ իրենց նշանակութեանն համեմատ այլեւայլ հոլով խնդիր կ'ուզեն։

435· ՈՒՂՂԱԿԱՆ հոլով խնդիր կ'առնու ամէն տեսակ ածական՝ երբ անոր չափը կամ աստիճանը ցուցնող գոյական մը հետն ունի. ինչպէս. Նաբուքոդոնոսոր թագաւորն արձան մը կանգնել տուաւ՝ վրեռուն կոնքուն բարձր: Զորս մարդասէր խորունկ փոս մը փորել տուաւ: Հինգ հինգ կոնքուն երկայն ձողեր անկեր էին: Մէնք մը հեռու: Քառասրմայ ծանր: Ի՞նչ ապրանք նեղ են եղեր անցքերը: — Հոս ուղղական խնդիր են՝ վրեռուն կոնքուն. տղան մը, եւայլն:

436· ՏՐԱԿԱՆ հոլով խնդիր կ'առնուն՝ Արձանի. օգտակար. ընտանեկան. նման. տար. կրօտ. թաքստեայ եւայլն:

Թշնամեաց ահարկու.	Երեան ծարաւի.
Աշխարհի վնասակար.	Զորս հոգւոյ բաւական.
Ամենայնի կարող.	Շատերու աւելի.
Քեզի նմանները*.	Ամենուն բաղձալի, սիրելի, եւայլն:
Թագաւորայ արժանի.	

Եւ բնդհանրապէս ալէ, ելէ ածական դերբայները, ինչպէս են՝ Նախանձելի. սոսկալի, եւայլն:

* Կ'ըսուի նաեւ քեզ նմաններդ. բայց այն տեղն նման գոյականաբար առնուած կը համարուի:

437· Նոյն տրական հոլովով անեռեւոյթն ալ խնդիր կ'ընկալ ածականի.

Տեսնելու արժանի.	Ըսելու դիւրին.
Գործելու անկարող.	Կարելու գժուարին:
Մշակելու յարմար.	Համոզելու անկարելի:

438· Այս վերջիններդ սովորութիւն է նաեւ տանկ. ոճով ըսել — անեռեւոյթ ուղղականին վրայ ստացական յօդ դնելով. այսպէս. Լուիզ դիւրին՝ ըսուիզ գժուարին. (տանկ. թեթեւ, էյնֆաչ.) Կուրուիզ գժուար կտաւ մը: Կոնքնէն անկարելի անկում մը. (տես 432:)

439· ԲՋՇՈՒԱԿԱՆ հոլով խնդիր կ'առնուն՝ Հեռու. ըստ. տարբեր. պէտ. անյայտ. անթեռ. անեռեւոյթ. եւայլն:

Բլրէն հեռու.	Փրկութենէ անյայտ.
Ամէն ընտրէ անմասն.	Մեզմէ անծանօթ.
Ասկէ տարբեր.	Աչքէ անեռեւոյթ.
Լսածէս տարբեր.	Մահկանացուներէ անտես:

440. Բայց ընդ-առ-նօր, ընդ-մէջ-ընկ, եւայլն. աւելի վայելուչ կերպով տրական խնդիր կ'առնուն փոխանակ բացառականի. Մէկ անձանօթ. — Ես աներեւոյթ. Դուց անըմբռնելի:

Նոյնպէս բացառական խնդիր առնող բայերուն -ձ եւ -լ ածական անցեալները. Ալ -ուեն յոյժ զբաղուած, բիւր նեղ-ըլ-ընկերէ սպառած, ցամաք ծեր-բ-ըլ-ընկերէ ձանձրացած՝ ժամէ ի ժամ մաշուան կը սպասէինք: (Տես 426:)

441. ԳՈՐԾԻՔՆԵՐՈՎ խնդիր կ'առնուն լ-է կամ լ-ի. լեցուն. յ-ագ. երե-ել, եւայլն ածականները:

Շնորհօք լի. Գիտութեամբ երեւելի:
Պտղով լեցուն կղզի. Քաջութեամբ նշանաւոր.
Բեռամբք ակաղձուն նաւ. Արեամբ ծարաւի. (Գրբր. ոճով.)
Հացով ջրով կուշտ.

Նոյնպէս գործիական խնդիր առնող բայերուն -ձ եւ -լ անցեալները: Կռնակն ահագին ժ-ով բեռնաւորած՝ սահեցաւ մտաւ խոր ջրին մէջ: (Տես 426:)

442. Ածականի խնդիր կը տրուի նաեւ ստացական յօդով գոյական մը. զորօրինակ. Մեզը-պարապ մնաւուկ մը: Ձայնը-տկար երգիչ մը: Ձե-ի-երգնէն-անզէն պահապաններ: Մ-ոչ-ճեղքուած մկկր: Տերե-ը-թափած տունկ: Ձե-ի-կոտրած զինուոր: Դուն աւադիկ հոգի-ելած մարմին մըն ես: — Այս ոճը տաճկերէնէն մտած է. որուն տեղ հասարակօրէն բարդ ածական մը կը գործածենք. Տերեւաթափ, տկարաձայն, ձեռնբեկ, եւայլն:

443. Բազադատական ածականները կամ բացառական խնդիր կ'առնուն, եւ կամ ի- ը նախադրութեամբ հայցական, զորօրինակ.
Մեզմէ աւելի երջանիկ, կամ քան զմեզ աւելի երջանիկ.
Մեզմէ երջանկագոյն, կամ քան զմեզ երջանկագոյն:

444. Նոյն խնդրառութեամբ դրականն ալ բազադատականի տեղ կ'անցնի. այսպէս. Մեզմէ երջանիկ կամ քան զմեզ երջանիկ.

Ծաղիկը պոչէն գեղեցիկ է, կամ Ծաղիկը ւոն ղպոոչ գեղեցիկ է.

Պտուղը ձոպէն (աւելի) ազէկ է, կամ Պտուղը ւոն ղձոպէն ազէկ է։

Գոյն վերջաւորեալ բաղդատականի վրայ ոոելի կրնայ դրուիլ. Աոելի բարձրագոյն. ոոելի ծանրագոյն։

Այս կանոններն, ինչպէս օրինակներէն կը տեսնես, գոյական գոյականի հետ բաղդատելու համար է։ Իսկ

445. *Երբ ածական ածականի կամ մակբայ մակբայի հետ պէտք ըլլայ բաղդատել՝ բացառական խնդիր չի տրուիր, այլ՝ ոոելի ւոն ինէ. զօրաւոր ինակ. Գոյն մ'որ ոոելի կարմիր է ւոն ինէ կապոյտ։ Այդ բեռն ոոելի թեթեւ է ւոն ինէ ծանր։ Աոելի ուշ հասանք ւոն ինէ կանուխ։ (Չ'բաւիր՝ ինչրէն կապոյտ. կամ ձանրէն աւելի թեթեւ։)*

446. *Գերադրական ածականը երբեք խնդիր չառնուր, եւ կ'ըսուի Ամենապարզ խօսուածք. Ամենաստուրին բացատրութիւններ. Ամենաիրեղէն բարեկամ. Ամենաուրբ կոյս, եւայլն։ Բայց*

447. *Կայ Հաստատութեամբ-գերադրական մ'ալ որ կը շինուի հասարակ բաղդատականին վրայ ատացական յօգ դնելով, եւ ոճէնէն կամ ւոն ղոճէնը խնդիր տալով. այսպէս.*

Ամէնէն ծերագոյնը. Ամէնէն ընտիրը.
Ամէնէդ աղքատը, կամ Ամէնէն աղքատնէդ.
Ամէնէս արժանաւորը, կամ Ամէնէն արժանաւորնէս։

Կամ եթէ հետը գոյական մ'ուներ՝ յօգը գոյականին վրայ դնելով. այսպէս. Ամէնէն ընտիր մասը. Ամէնէն մեծ գումարը։

448. Վերջէն, յետոյ, երբեք, հեոոոր ածականները Համեմատութեամբ-գերադրական կ'ըլլան հոոոկ մակբայով, այսպէս. Հոոոկ վերջէն օրը։ Երիցագոյն եղբօրմէն մինչեւ հոոոկ երբեքը։ Հոոոկ հեոոոր աստղներն աչքի աներեւոյթ են։ (Ուրիշ ածականի վրայ չի

դրուիր հո՜ակ. չ'ըսուիր՝ Հուսկ առաջին. Հուսկ նման. Հուսկ մերձաւոր։)

Իսկ յայտնի սխալ է հո՜ակ մակբայն իբրեւ ածական գործածել գոյական անուան վրայ, ինչպէս՝ Հուսկ վայրկեան. Հուսկ ջունչ. փոխանակ՝ յետին, վերջին ըսելու։

Զուտ տաճկերէն է ըն մասնիկին ալ որ ոմանք գրոց մէջ կը գործածեն. Ի՜ն նմանը. ի՜ն առաջները. ի՜ն ներսը. որուն տեղ շատ անգամ վայելուչ է ըսել՝ Բո՜ն նմանը, բո՜ն յառաջները, բո՜ն ներսը։

449. *Տեսակ մը գերադրական ալ կը շինուի դրական ածականին քով սեռական (իբր յատկացուցիչ) խնդիր տալով. այսպէս. Գէշին գէշը. Վատին վատը. — ինչպէս նաեւ սեռականով կ'ըսուի՝ Ամէնուն մեծը։*

---

§. 2. Թուական եւ մասնական անուանականք։

450. *Մասնական անուններըը բացառական հոլովի խնդիր կ'առնուն. Ընդ եւ ոչ մէկուն կրնամ վստահիլ։ Անոնցմէ ոմանք ուրբ եկան կեցան։ Մէջերնէն քանի մը հոգի լքտես էր։*

451. *Ուրիշ ածականներ ալ, մանաւանդ թուականները, եւ ուրիշ՝ մասնական բան մը կամ բաժին ցուցընող բառերը բացառական հոլովի խնդիր կ'առնուն։ Բառերնէրէն շատերը (կամ շատը) հազիւ կէսօրեան մօտ կը սկսին գործելու։ Ամբողջներէն երկուքը մօտ տեղ մը քաշուած էին։ Այդ ընտրեալներէն մաս մ'ալ մեզի բաժին հանեց։*

452. *Բայց շատ անգամ բացառականի տեղ սեռական խնդիր կ'առնուն. Ընդ եւ ոչ մէկուն կրնամ վստահիլ։ Ամբողջներո՜ն երկուքը։ — Սակայն ո՞ման, մա՜ մը եւայլն, սեռական չեն առնուր։*

453. *Երբեմն ալ սեռական խնդրոյ տեղ մասնականները, թուականները, եւայլն, ստացական ձեւով կը գործածուին. (Դուք) Ամենդ հոս եկիք։ Շոթերնիս* անխռով մնացինք։ Մէկերնիդ դուրս ելլէ տեսնեմ։ Կէսերնո՜ւդ պարտուց մուրհակները ջնջեցինք։ Ամէն մեկերնիս մէյ մէկ խորշ քաշուած պահուած էինք։*

* Թէպէտ նդնանշան են Շաբէրնէ եւ Մէնէ լաբէրը, սակայն լաբէրնէ, լաբէրնէդ կը գործածուի Ա կամ Բ դէմքի բայով՝ երբ խօսողը կամ լսողը նդն բազմութեան մէջ կ'իմացուի. զօրօրինակ. Շաւերնիս զարհուրեցանք. Շաւերնիդ զարհուրեցաք. որ ըսել է թէ խօսողը եւ լսողը զարհուրածներուն համբաներն են. ապա թէ ոչ՝ պէտք է ըսել՝ Մէնէրնէ-կամ Մէնէ շաւերը զարհուրեցան. Մէնէրնէդ կամ Ձէնէ շաւերը զարհուրեցան։

454. Շատ հեղ մանաւանդ անունը կամ էնէ մը, տա մը եւայլն բառերը զօրութեամբ կ'իմացուին, եւ բացառական հոլովը բային քով մինակ կը մնայ. զօրօրինակ. Ս՚ հայեդ տուր աղքատին ալ։ Տուէք մեզի չէր եղեր, վասնզի ահա լապաերնիս մարելու վրայ են։ Այդ էրէն ես ալ ունիմ։ Պարտէզին ծաղիկներէն քաղեց բերաւ։ Այն վճռաւէն չմնաց մեր հրապարակը։ Ձեզի մարգարէներ պիտի խրկեմ. անոնցմէ պիտի զարնէք մեռցընէք եւ քաղքէ քաղաք հալածէք։ — Ուր բացառականը մէյ մը իբրեւ անուն-բայի, մէյ մը իբրեւ ինդիր-սեռի եղած է քովի բային, եւ կ'իմացուի՝ Ս՚ հայեդ տա մը, ձեր եղէն էնէ մը, անոնցմէ ոմանք, եւայլն։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՍԱՆՑ-ԲԱՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

455. Մասանց-բանի կիրառութիւնը կը սորվեցընէ թէ բառերն այլեւայլ դէպքի մէջ ինչ գործածութիւն կ'առնուն. անուանց թիւը, հոլովները, բայերու ժամանակները եւայլն երբ եւ ինչպէս կը գործածուին։

ԳՕԳՈՒԱԾ Ա.

ԱՆՈՒՆ

456. Անուան թուղն, հոլովներուն եւայլն կիրառութեան կանոնները ճանչնալէն յառաջ՝ հարկ է գիտնալ ընդհանրապէս որ Անուն ըսելով հոս երբեմն ուրիշ մասունք-բանի ալ կրնայ իմացուիլ. վասնզի Որեւիցէ մասն-բանի կրնայ իբրեւ գոյական անուն

գործածուիլ, յղչնակի ըլլալ, յօդ առնուլ, եւայլն. — Նաեւ երբեմն քանի մը բառ միկտեղ. Բարեկամն երկրորդ ես մըն է: Այսինչներս եւ ընթերցիչներս յաճախութիւնը շատ անգամ աւելի մեծութիւն կու տայ խօսքերուդ: Միայն անդնդալիր ծովն էր որ փրփրացեալ զայրացեալ կոհակներովն առեն մը մարդկային հնարողութեան դէմ որատաձայն դոփելն հոն մը կը գտնար:

---

§. 1. Ընդհանուր թուոյն կիրառութիւնը:

Անուան թիւը՝ իրաց մէկ կամ աւելի ըլլալն որոշելով է ցուցընելու. Եզակի մէկ հատ եւ Յղչնակի՝ աւելին ցուցընելու համար. (14:) — Բայց

457. Հայերէն լեզուի (եւ ընդհանրապէս արեւելեան լեզուաց) յատկութիւնն է՝ անորոշ (առանց յօդի) գոյական մը յղչնակիի տեղ եզակի գործածել՝ երբ խօսքին իմաստն ինք իրեն կը ցուցընէ յղչնակի միտք ունենալը, մանաւանդ թուական անուանց առջեւ դրուած եզակիները: Ինչպէս. Շատ մարդ կը կարծէ թէ ամէն լուութիւն օրինաւոր է: Օրերանի ծառերը ձուկի բացեր էին: Պառաւ մը նստեր ըր ըռաղ կը ծախէր: Ալլեւայլ տեղւանք պահանջէր դրուած էր, բայց անգամին ամէնուն աչքն կրցաւ փրծիլ: Այսպէս յաջորդներն ալ.

Ձինուոր ժողվել.	Շատ պտուղ.
Ձէնք բաժնել.	Քանի մը տուն.
Ստակ համրել.	Քիչ մարդ.
Ցերեւ արձակել.	Ալլեւայլ դէպքի մէջ.
Պտուղ տալ.	Ձօրս ձի. Քսան Հոգի, եւայլն:

Այսպիսի տեղեր եզ. անուն-բայիին բայն ալ եզ. կը մնայ. Քանի մը օր անց—. Շատ մարդ չէ—: Ձօրս Հոգի ներկայ էր. ինչպէս նախընթաց օրինակներէն ալ տեսար: Բայց երբեմն ալ, ըսինք (352, ծան.) թէ բայն ըստ իմաստին պահանջելուն կրնայ կամ պէտք է յղչնակի դրուիլ:

458. Դարձեալ յոքնակի իմաստով եզակի սովորութիւն եղած է դնել (տաճկ. ոճով). Հայո՜ տղայք. Տո՜ղի կանայք. Հո՜ս տներ. Հայո՜ լեզու. Տո՜ղի բառ. Լա՜ւնի սովորութիւն: Ասկէ է դարձեալ որոշեալ յօդով՝ Օրէն մէկը. Մ՜արդո՜ն մէկը. Ջին՜ո՜րդն մէկը:

Նոյն գործածութիւնը կը գտնենք ձգ դարու ռամիկ լեզուին մէջ ալ. Ազգն Թո՜ւրքն գերեաց անհամար եւ շատ. (փիլ. Թո՜ւրքաց:)

359. Շատ անգամ գոյական մը յոքնակիի տեղ եզակի կը դրուի, երբ իւր նախընթաց յոքնակի բառէն յայտնի է յոքնակի միտք ունենալը. զորօրինակ. Ամէնքը ղէնէլ վազեցին. — (ուր «ղէնէլը յոքնակի բառը բառական կը բացայայտէ թէ ղէնէներո՜ վազած են եւ ոչ մէկ ղէնէլ:) Պաշտօնէից բռնած ընթացքն ամէնուն դիտելը պզտորած էր, ոմանց յիշո՜ւթը կապած, շատերուն ալ լեզո՜ւն արձրկած: Տղայոց կո՜ւթը կտորել՝ անոնց մեծ բարերարութիւն է: Աւազակաց յիշո՜ւէն պրծան:

460. Յոքնակի անուանց քով՝ նմանցընելու համար գործածուած գոյականները, (ինչպէս նաեւ խօսդիր-բնութեանը, 404.) եզակի կը մնան սովորաբար: Ընկե՜ր չափ կարկոի հատեր տեղացին. (եւ ոչ ընկերներո՜:) Տեղացւոց գործածած անօթները ո՜ւթուլ կը նմանին: Օձերը ըզ՜ուն պէս կը փաթթուին: Թո՜ւնոյ պէս կ'երդէին: Ձի՜ պէս կը պռռային:

Թէեւ երբեմն կրնայ վայելուչ կերպով յոքնակի ալ դրուիլ, (ինչպէս վերջին երկու օրինակներուն մէջ,) բայց շատ անգամ խորթ է յոքնակին. — ուրուն միտ դնելու եւ զգուշանալու է մասնաւորապէս արեւմտեան լեզուներէ թարգմանելու մէջ:

461. Թուական անուանց առջեւ հասարակօրէն եզակի կը մնայ գոյականը, (տես 457.) թէպէտ կրնայ ըսուիլ նաեւ՝ երեք ո՜ղլինէք. Չորս ըղ՜ըլը-խնէր: Խնդրոյն որոշումն երկու ը՜ռո՜ւրնէրո՜ յանձնուեցաւ: — Իսկ եթէ որոշեալ են՝ յոքն. կը դրուին. ինչպէս. Երկու ո՜ղլինէրն առջեւնիս կայնած տեսանք: Երկու վ՜ըրնէրո՜ն պատերազմը երեսուն տարի տեւեց: Ան չորս ըղ՜ուեխնէրը վրանի մը տակ խորհրդի նստեր էին: — Բայց երբեմն կ'ըսուի նաեւ որոշեալ ըլլալով՝ Այս

երկու դէպքէ՛ մէջ՝ մեծ հանճար ցուցուց։ (Ռամկօրէն կը համարուի՝ Ձորս ղըռպէռը, եւայլն։)

462. *Քանի մը դէպքի մէջ ալ երբեք յոքնակի չի կրնար դրուիլ. ինչպէս. Երեսուն հոգի. կամ Անոնք երեսուն հոգին։ Վեց ոչխար. Ձորս հեղ. Երկու գո՛ռ դինի. Հինգ հոխո. Երկու պուխ լեցուն. Ութ ձամ տեւեց։*

463. *Եղէն վերջաւորած գոյական անուններուն եզակի ձայնով յոքնակի նշանակութիւն ունին, որոնց բայն ալ եզակի կը մնայ. այսպէս. Հերսուն կանաչ եղէնն առատ էր։ Ընդեղէնն աժընցեր է։ Պահոց օրեր կամ՝ նեղէն արգելեալ է։ Անդղոյ հաւեղէնն ընտիր է։*

Անյ կերպով չմնուած է խոհրեղէն բառն ալ, (իբր տաճկ. խոռոբ էյէ.) բայց նշանակութիւնը սխալ է. — Հայերէն խոռ չի նշանակեր խոռոբ՝ այլ մոյ. իսկ խոռոբ կ'ըսուի հայերէն՝ հոյ։

464. *Սովորութիւն եղած է տաճկերէն ոճով ըսել՝ Բոլոր ըռեղէին ոսք ելաւ. (մահուկէ այաղ փուդը։) Ամէն գազանին գալատնէն բոմանդակ ֆէլեղէին սոսկաց. (փոկ. թաղեցիք ելան. գիւղացիք սոսկացին։)*

465. *Անյ կերպով եզակի գործածուած խօսքին յաջորդ մասը յոքնակի կը դրուի. այսպէս. Քանի մը բառ կայ, — որոնց նշանակութիւնը յայտնի չէ, եւ որոնք միայն հին գրոց մէջ կը գտնուին։ Շատ բան խօսուեցաւ նոյն օրը, — որուն նպատակը հազիւ երեք ամիս առքը խմացուեցաւ։*

---

§. 2. *Հոլովներու գործածութիւն։*

466. ՈՒՂՂԱԿԱՆ *հոլովը կամ ան է որն որ կ'ընէ կամ որն որ կ'ըլլայ, (անուն-բայի.) եւ կամ ան է ինչ որ անուն-բային կ'ըլլայ. (խնդիր-բնութեան։)*

467. ՀՈՂՅԱԿԱՆԸ *կամ ան է զորն որ անուն-բային կ'ընէ. (խնդիր-սեռի.) եւ կամ ան՝ ինչ որ խնդիր-սեռին կ'ըլլայ. (հայցական խնդիր-բնութեան։)*

468. ԱՆՆԱԽԴԻՐ ՀՈԼՈՎՆԵՐԷՆ՝ ԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏՐԱԿԱՆԸ *դէպ ի տեղ մը շարժում կը ցուցընէ. իսկ ՆԵՐԴՈՑԱԿԱՆԸ (տեղւոյ մը) մէջ կամ վրայ դադարում կը*

ցուցընէ: Այսպէս տեսանք թէ բայերուն եւ թէ նախադրութեանց խնդրառութեանը մէջ. (տես 414, 417, եւ ևլլ.:) Զօրօրինակ՝ Պ–ր–ծ–ել մնայ. Պ–ր–ծ–ուիլ մնայի: Գ–ե–ղ գայինք. Գ–ե–ղ–ը մնայինք:

469. Աննախադիր տրականը, (ինչպէս նախընթաց օրինակներէն կը տեսնես,) կրնայ առանց յօդի մնալ. բայց աննախադիր ներգոյականը սովորաբար յօդով կը բանի, եթէ յատուկ անուն չէ: — Այսպէս կազմուած են տեղական մակբայներն ալ. (287.) վէր ելլալ. վէր–ը մնայ: Նէր–ս նայեցան. Նէր–ը կռուեցան:

470. Երկրորդ տեսակ ներգոյական մ՚ալ կայ՝ գլխաւորաբար ժամանակ ցուցընելու համար. որուն վրայէն գրաբար (է) նախդիրը վերցուած բլլալով ճիշդ տրականի կը նմանի, բայց տրական չէ. (տես 66, 4:) Ու–ր ըզ յոյս ունէր, բայց ինք դարձեալ ժամանակին եկաւ հասաւ անվրէպ: Մօրեղբայրդ անցեալ աշնան մեռաւ: Կէս ֆէշերէն դուրս ելաւ: Առեւնին չի գար: Զատկին ճամբայ կ՚ելլէք: Փետրուարին ու Մարտին՝ հողագործները կը սկսին իրենց աշխատութիւնները: Նոյեմբերի ընդհուպ հրաժարակուեցաւ: Ժամը վեցին կ՚արթննայ: Եօթին ոտքի կենին դռները կը բացուէին: Այսպէս ալ կ՚ըսենք՝ նոյն միջոցին, (միայն ժամանակ ցուցընելու համար:) Գալ հեղոս: Այս անգամուս:

> Առանց գրաբարն է ի ժամանակին. չաշնան. է կէս դիշերի. է զատկի, եւայլն. Ներգոյական հոլով: Անոր համար չ՚ըսուիր տրականով՝ ժամանակաւոր հասաւ. Այս լբ–ր–ս–ս կամ Ա–ր–ն–ս–ս չեկաւ: (Իսկ Իբ–ի–ս–ս կը հասնի. կ–ս–ր–ս հոս կ՚ըլլայ, տրական է տաճկ. ոճով. ա–ր–ա–մ–ա իբրեւ, եօլէնէ պ–ր–պ–ս օլ–ր. — փոխանակ՝ կ–ս–ր–ը հոս կ՚ըլլայ, եւայլն:)

471. Այս կանոնով կը ձեւանան նաեւ աներեւութի ներգոյականն ու քանի մը ուրիշ ներգոյականներ. ինչպես. Առաջին նայելս–ս ճանչցայ: Ամէն ներս դնելս–ս բարեւի կ՚ելլէր: Երկրորդ անգամ հանդիպելս–ս կանուխ հաւելս–ս գեղ հասանք: Լուանոյ լ–ս–ս դիր գրել: Ամառուան պատին ճամբայ քալել: Մ–ս–ս դէմս ելաւ ու սոսկացի: Այս օդերս–ս դուրս ելլելս չէ:

472. Այս կերպ օրինակները, (ինչպէս մինչեւ հի-

մայ տեսար,) առանց յօդի չէն գործածուիր: — Կը զարտուղի՝ Գալ Հեղու. Ուրիշ Հեղու. (տես վարը 518:)

473. Նոյն աննախադիր ներգոյականը կը գործածուի գարձեալ քանի մը դէպքի մէջ՝ առանց ժամանակ ցուցընելու. զրօրինակ. Եղբայրդ մկկալն օր ծեղէ էր: Ա.յս իրիկուն չեղէ եմ. (այսինքն՝ մեր քովը. ձեր քովը:) Երբ դեռ մենք ազնիւ էինք, յանկարծ փողին ձայնը լսուեցաւ: Սահմանին էինք. (այսինքն՝ Սահմանին առնեն:)

Նոյն կերպով ներգոյական կը գործածուի՝ հոգբան հինգ մաքսառութիւն: Տանին երկուքով փոխառութիւն: Հազարին չորս տուրը տալ. (ածկ. եղեալ ցորեն, եւայլն:) — Իսկ գրաբար ոճով կ'ըսուի՝ Հինգ առ հարիւր. Չորս առ հազար:

474. Ներգոյական հոլովի տեղ շատ անգամ հետ, վրայ, մէջ նախադրութիւնները կը գործածուին: Այսպէս կ'ըսուի՝ Աղօթքի հետ եղէք, որդեակք: Կերուխումի, զբօսանքի հետ ըլլալ: Այսօր եփութափի վրայ ենք: Ան հուդոյի մէջ էին:

ՍԵՌԱԿԱՆ հոլովին քանի մը գործածութիւնը տեսանք մինչեւ հիմայ. (տես Յառակացուցիչ, 364. սեռականէ-ուղղականներ, 176, 313. եւ դարձեալ 407, 408:) Հիմայ տեսնենք *Սեռական-ածական*:

475. Գոյական անուանց առանց յօդի սեռական-ներն ածականներ կը կազմուին՝ աստիճան, արժէք, չափ, տարիք եւայլն ցուցընելու համար: Վեց ամսուան հիւանդութենէ դեռ նոր ազատած էր: Տասնուվեց-տարեկան տղան խուց մը: Վաթսունն գոբէց. (տես երես 17:) Երեսուն տձի ազգակցութիւն: Զոռ կրթել ճարտարապետութիւն: Բոյբոյն կրթել ուսումնարաններ: Ցեխին ոտքնան անմտութիւն: Քսան գոբան երիտասարդ մը: Մոմսկս հոգիս տասն գոբան մեռաւ: Զոյգ մը ապարանջան՝ հինգհազար դահեկան:

Օրինակներէս կը տեսնուի որ այդ սեռական գոյականներն իրենցմէ յառաջ հարկաւ ածական մը կ'ունենան:

476. Ցրնակի սեռականէ ձեւացած են եռանդ վերջաւորեալ Հայրանունական* ածականները. զոր-օրինակ. Վարդան Մոմիկոնեանց. կամ ամփոփմամբ՝ Սմբատեանց. Պապեանց: Բայց այս եռանդ, ենդ ածականներն անհոլով կը մնան. (տես նաեւ 377:)

* Հայրանունական կը կոչուին՝ ցեղի կամ հայրենեաց յատուցանող ածականները:

ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ հոլովն որ տեսանք քանի մը նախադրութեանց եւ բայերու ընդիր, կը գործածուի դարձեալ

477. Գործքի մը պատճառը ցուցընելու համար. այսպէս. Զբաղանէն քար դարձաւ: Սրտիս ներքինին լեզուս կարկեցաւ: Սրտովքն եւ անդրդողն կը մարի կ'ինչպ: Շատ կրքոտներն կուրացեր է:

478. Նիւթոյ անուանց եզ. բացառականն իրրեւ ածական կը գործածուի. այսպէս.

Արծրեթէ ժամացոյց.	Բամբակէ լաթեր.
Կապարէ գնտակներ.	Գաճէ արձաններ.
Կտաւէ հագուստ մը.	Հողէ ամաններ.
Փայտէ դգալ.	Գարիէ հաց:

Կ'ըսուի նաեւ առանց քովը կից դոյական ունենալու. Գնտակներուն կէսը կապարէ թափել կու տար. իսկ միւս մասը տեսակ մը խոբե (գնտակ) էր:

‖ Նոյնպէս հին գրքր. եւ հին ոմկ: Զհանդերձն որ հագնի՝ բրդէ տուր զուգել: (ՅԻ դար: Զ--ֆէլ կը նշ. չինել:)

Այս բացառականիս տեղ սովորաբար կը գործածուին էդէն, է, էայ մասնկաւ ածականներ. քարեղէն. փայտեղէն. ոսկեղէն. արծաթեղէն. հողեղէն. գարեղէն, եւայլն. — Արծաթի. պղնձի. — Փայտեայ. թղթեայ. արուրեայ, եւայլն: Բայց երբեմն լոկ սեռական մ'ալ բաւական կ'ըլլայ, ինչպէս. Ցորենի աղիւր. Հռոբէ հաց. Գրբայ հաց:

479. Տրականի ձեւ Աննախադիր բացառականը (տես 66, 3.) հասարակօրէն ստացական յօդով անեղեւոյթներու եւ ուրիշ ստացական վերջով յոգնակիներու վրայ կը բանի. Ըսելիքը չէիք ըսեր՝ սկսաւ դանդաչել: Սաստիկ զբօսասէր ըլլալուն՝ օրերին որսով կ'անցընէին: Շատ պտտելուն՝ վրան ջերմ է եւ

կեր: Սաստիկ վախեն՝ պարապէն վար նետուեցայ: Ա.ինպիսի նենդութիւն տպերնոս (տոռնոս) ալ չէր անցներ: Եթէ յետընդոք բան չի գար, մի շատ յանդգնիք: (Ա.յսինքն՝ Զգիտնալէն. ըլլալէն. վախէն. մոքերնէս, եւայլն:)

Ոտիկ խօսուածքի մէջ քանի մը բառերու վերջէն սովորական եղած է գրաբարի նախդիրը զեղչելով ըսել՝ լուղց եմ, չեմ տեսեր: Ես քեզ ցոյց գիտցայ. (յոյն կարծեցիր:) Գրոց կը խօսի որ չենք հասկընար: — (Բայց աններելի խորհուրդին է ցունացք. յունացքներ. յունացքերէն կարդալ:)

‖ Նոյն ձեւով ժի դարու լեզուն ալ. եւ բանչըներն՝ հազար եւ պինձ կերակրի. (բանջարներէն:) կամ նախդրով՝ ի շատ գոթերն հոգին տագնապեր է, եւ իր տաքութենէն զայս ջերմս յերեսան է բերել:

Ցաղկ. ոճ է՝ գործելս եղայ. ճամբելս եղայ. (ես ճացի.) Բուխիճելս եղայ. Ձորս հազար գոհիւնէ եղայ. (կորնցուցի:)

ԳՈՐԾԻԱԿՆ հոլովը բաց ի ածականի եւ բայի խնդիր ըլլալէն (422, եւ 441.) ուրիշ պլեւայլ գործածութիւններ ալ ունի:

480. — Ա. Ամբողջ եւ բոլորը մէկանց նշանակելու. ինչպէս. Քաղաքն առնուելէն ետքը՝ իրենք ալ պնով պեղով չնչուեցան: Առունք պնով ցեղով աղուաչ են: Հրեայք ոչնչ- նենդասուր են եւ խորամանկ:

Այս գործիականիս տեղ կը գործածուի նաեւ վէն մանկաւ մակբայ. Ազգովին. տնովին. քաղաքովին. երամովին:

481. — Բ. Ժամանակի երկարութիւն ցուցընելու համար յոգն. գործիական կը գրուի. Գիւղացւոյն գալատեանն օրերով սպասեցինք: Ամիսներով կը վիճեն եւ դեռ չկրցան համոզել կամ համոզուիլ: Ժամերով կը նստի կը բարբանջէ: — Նոյնպէս յոլով եւ եփը եւայլն մակբայներէն յառաջ. Դարերով յառաջ գուշակուած է: Ժամերով ուշ հասան:

482. — Գ. Որոշ ժամանակ մը ցուցընելու համար եզ. գործիական կը գրուի. Սաղմոնի օրովը՝ կ'ըսեն թէ ոսկին ու արծաթը խոտան բան մըն էր: Մեծին Արտաշիսի օրովը: — Ա.յսպէս ալ Ախենօր, ժամանակս մակբայակերպներ: (Ախենօր եզակի է. տես

291։) — Դարձեալ կը գործածուի, գլխաւորաբար ժամանակի անպատեհութիւն ցուցընելու համար. Ա-ռա-ջո՛վ մի վիճեր։ Ո՞ր երկմ՛ իջնե՛ս։ Զ-ա-ֆի ո-ւ-ղ-ով պահ-ք պահել։

| ՃՒ դարէն կը գանեանք նոյնպէս գործածուած. Յերեկ-ով ի քուն չլինի. (ցորեկ առեն չքնանայ։)

483· — Դ· Աղդ, արուեստ, եւայլն ցուցընելու համար. ինչպէս. Դրիգոր ազգ-ա-Պարթեւ էր եւ գոհ-ի- Պահլաւ։ Քաղաք-ա- Հռոմայեցի։ Ար-ե-ւ-ե-լ-ք-ի-չ։ Հայբենե-օ-ւ Տարսոնացի։ Դեմոսթենես ազգաւ, բնա-ւ-ր-ե-մ-ք անտառնելի։

484· — Ե· Գոյականներու գործիականն իրը ածական անուն կը բանի, եւ կը նշանակէ ունեցող, — սովորաբար նախընթաց ածականով կամ յատկացուցչով մը. ինչպէս. Վէց պատ-ո-հան-ով ընդարձակ սենեակ մը։ Երկ-ա- աղբ-ու-ի-վ եկեղեցի մը։ Չեւ-ուններ կան առ-ատ յե-ո-վ։ Անոյշ հոտ-ով պտուղներ. (անուշահոտ։) Արծիւ մը երկ-ա- ֆլեհ-վ։ Աղեքսանդր Մեծն ձի մ՛ունէր ըս-ա-բ-ի ֆլեհ-վ։ Երկ-ոյն պոչ-վ ընձառիւծ մը։ Գոբ-ի-ն-յ- ան-ո-ւ-ն-ով մեկը։ Լեռ մը կար Ցլա-ֆլեհ ան-ո-ւ-մ-ով։ Հարիւր ութսուն ոտք բարձր-ու-թ-ե-մ-ք աշտարակ մը։ Այսպես ալ քերականական լեզուին մէջ՝ Նախդիր- հոլովներ. Ցօդով գոյական մը։ — Ասոնք գործիականհատականն են, եւ երբեմն յօդ ալ կ՛առնուն եւ կը հոլովին, մանաւանդ յոգնակի։ Ծաղկանց մէջէն գառեցիք անոյշ-հոտ-ներըը։ Հիւսն երկ-ոյն-պոչը աւելի յարգի է Արեւելք։

Ա-յս կանոնով ձեւացած են ածականներս. Գ-ինով. ուժով. Համով. խելքը. շնորհք. մ-ր-ու-ք. տա-ր-ու-ք։

485· — Զ· Ցեղ-ով մը տարածութիւն ցուցընելու համար. ինչպէս. Խոսրով Երկրորդ Այրարատայ գաւառը ֆեհ-ի-ն երկ-ոյն-ու-թ-ե-մ-ք կաշով ծառեր անկել տուաւ։ Ծո՛ն բարձր-ու-թ-ե-մ-ք ելած տարածուած որ-թ-ատունկ։ Սրունքն երկ-ոյն-ու-թ-ե-մ-ք շարուած ոսկոր-ներ։ Երբեմն նաեւ (ձամբու) ուղղութիւնը ցուցընելու համար։ Մենք այս ճամբով կ՛երթանք։ Ծառերուն ո-ւղ-ու-թ-ե-մ-ք քալէ հասիր։

Ցաշկերէնէ մտած խորթ բառեր մըն է՝ ը՛, — շաղկապի տեղ գործածական հոլով բանեցընել. այս-պէս. Պետրոսով Թոմասը ներսը մտացին. փոխանակ՝ Պետրոսն ու Թոմասը։

Հոլովներուն պարտուպատշաճ կիրառութիւնը գիտնալու համար՝ պէտք է զանոնք իրարմէ աղէկ զա-նազանել, մանաւանդ իրարու նմանները, ինչպէս են՝ ուղղականը, հայցականը եւ անուանդիր հոլովները. ո-րուն գիւրութեանն համար կ՚աւելցընենք յաջորդ

ՀՈԼՈՎՈՑ ՁՈՒԴԱԿՑԻՒԹԻՒՆ

Ուղղական. *Լեռնն բայի.* — Քարը չինուեցաւ. Ար-հեստն կանգնուեցաւ։

,, *Խնդ.-բնոյթ.* — Քարը անուանեցաւ. Արհեստն կարծուեցաւ։

Հայցական. *Խնդ.-անդր.* — Քարը չինեց. Արհեստն կանգնեցին։ Ձեր երթալը չհամցանք։

,, *Խնդ.-բնոյթ.* — Քարը անուանեցին. Արհեստն կարծեցինք։

Ներգոյական. *առդրական ձեւով.* — Քարը մնացէք։ Այս կրքին էք դուք ալ. (յայս կարգս։)

,, *տրական ձեւով.* — Նոյն գիշերին կռիւ բացուեցաւ։ Ամէն լուրերու կը զարհուրիմ։

Տրական. *անձնախոհ.* — Քարը հասանք։ Մի՛ նշեւ ձեր գլուխ։

,, *բնոյթ կամ վերջածոյով.* — Քարը մօտեցայ։ Ինչպէս վարմացանք։

Սեռական. *նոյն ձեւով.* — Քարին պարիսպը։ Վարդերուն արագութիւնը։

Բացառական. *նոյն ձեւով.* — Տեղը չշարժեցաւ։ Շատ վարդերուն յոգներ է։

,, *Խնդ.-անդր.* — Քարին ընդունեցաւ. (քաղաքը զինքն ընդունեցաւ։)

,, *Խնդ.-բնոյթ.* — Քարին ընդունեցաւ. (քաղաքացւոց ձեռքերն ընդունեցան։)

Հոլովներուն գլխաւոր մէկ պաշտօնն է՝ Տեղ եւ ժամանակ ցուցընել։

Ա. Տեղոյ որոշմունքն որ գլխաւորաբար երկու մաս ունի, 1. Շարժում եւ 2. Դադարում, տե՛ս անդ 468, դարձեալ 485։

Բ. Ժամանակի որոշման գլխաւոր մասունքն են՝ 1. Երբ. 2. Որչափ առեն. 3. Քանի անգամ, եւայլն։

486. — Ա. Այս ժամանակի հարցումներուն մէկանց աննախադիր հայկական հոլովով պատասխան կը տրուի արդի լեզուիս մէջ. — *յօդով եթէ որոշեալ ժամանակ է, եւ եթէ անորոշ է՝ առանց յօդի։* Ասոնք օրինակները։

1. Ե՞րբ. որոշեալ։ — *Վեցերորդ օրը մի գործեր։* Պետրոս եւ Եղիսաբեթ դարձեալ շինքը լմընցուցին։ Նոյն ատենները աստիճան մ՚ելան։ Գիշերները պահպանութիւն կ՚ընեինք։ Նոյն անգամ ալ լուեց։

2. Ե՞րբ. անորոշ։ — *Անոնք գիշեր հրդեհի վախ կը կրեինք։* Քանի մը գիշեր անքուն մնացի։ Շատ պահուց օրեր հացով ջրով կ՚անցընէ։ — Ե՞րբ հարցման պատասխանը սովորաբար որոշեալ է։

3. Ո՞րչափ ատեն. որոշեալ — *Բոլոր տարին հոգով ու մտմտուքով տանջուեցանք։*

4. Ո՞րչափ ատեն. անորոշ։ — *Քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր անդադար անձրեւեց։* Վէց տարի սով եղաւ։ Երկոյն ատեն անդրադարձ մնացին։ Այսչափ ժամանակ հետեւեցիք եմ։ — Ո՞րչափ ատեն հարցման պատասխանը հասարակօրէն անորոշ է։

5. Քանի՞ անգամ. որոշեալ։ — *Չորս անգամ հարցուցի, ըրաւ անգամն ալ անպատասխանի մնացի։*

6. Քանի՞ անգամ. անորոշ։ — *Ինն անգամ իրարու վրայ յարձակեցան։* — Քանի՞ անգամ հարցման պատասխանը հասարակօրէն անորոշ է առանց յօդի։

Նոյնպէս կ՚ըսուի՝ Օր մը սիրով են օր մը թշնամութեամբ։ Ժամ մը քուն, ժամ մը արթուն։

Այս հոլովս կրնայ նեղդպական ալ համարուիլ, բայց ունելի պատշաճ է հայկական անուանել, ինչպէս ունին դրաբարն ու հին ասկօրէնը։ Այն օր. Զայն գիշեր. Օր մի յաւուրց. — Երեսս օրն խիստ

լինի եւ դ օր կակուղ։ Ճա՛դ պնդե եւ ճա՛դ թո-
ւանայ։ Օրն երկու երեք հեղ ի կոխ մտե։

487. — Բ. բացառական հոլով կը դրուի յո-
դով՝ երբ որոշ ժամանակէ մը հաշուելով մինչեւ
գործքին վերջը կը նշանակուի. զորօրինակ. Տարի մըն է
որ այդ չէկըն սկսած է, եւ կը յուսացուի թէ երե-
սին լմննայ։ Չոր ճաղն կը հատնի։ Պահեմ մը կու դամ։
Քանի մ՚օրէն կը լմննայ։ Քո-ոդրդ մը հոն կ՚ըլլանք։

488. — Գ. Նոյնպէս բացառական կը դրուի (ա-
ռանց յօդի) երբ յառաջուց սկզբնաւորութիւն նշա-
նակէ. Նախընթաց էքէյ-ընէ պատրաստուած էինք եւ
կարաւանի ձիանքը վարձած։ Ընկերքս մ՚ուղեի մն-
յե-ընէն միշտ հիւանդացին։

Նոյն կանոնով ձեւացած են մակբայներս ալ.
Յառաջուընէ, պզտիկուց, ի ծնէ, ի սկզբանէ, ի յա-
իտեներց։

489. — Դ. Մեջ նախադրութեամբ սեռական
կը դրուի, երբ սկիզբէն մինչեւ վերջն եղած միջոցը
յուշրնել ուզուի, ինչպէս. Ցիսուն օր-ուն մեջ երկը ան-
դամ անձրեւ եկաւ։ Երկրորդ տաճարը քառասուն-
վեց տ-ար-ուն մեջ շինուեցաւ։

Ժամանակ ցուցնող հոլովներու վրայ տես դար-
ձեալ 481. 482։

490. Ձանազան հոլովներով պղեւայլ մակբայ-
ներ եւ մակբայականքներ ալ կը ձեւանան, ինչպէս Ա
մասին մէջ տեսանք։ Ընդպէս կ՚բսուի՝ Ապէնցան շու-
րեցան՝ թէ ինչպէս փոդ դ-ոնէր-ով սրահին մէջ մտաւ։
Դ-ոռ-ս պորտնցայ մուրացի։ Ամենքս զարհու-
րեցանք երբ չէ-որ ոռ-ր եկաւ մէջերնիս մտաւ։ Մ-
տ-ոնէն մ-ոբ՝ անցաւ նստաւ։ Մ-ոդ ձը-ի վեց վեց
դահեկան բաշխուեցաւ։ Մուխ նաւահանգտին մէջ
տեղ տեղ ջահեր վառել տուին։ Գիտաւորներն որ ո-
տ-ոնէն ոտ-ոնէն (կամ ճ-ամանակ ճ-ամանակ) երեւան կ՚ելլէին,
զարհուրանք մըն էին եղած աւելորդապաշտ ռամկին։

—

§. 3. *Վծական եւ Գոյական։*

491. Գոյական անուններ կան որ միանգամայն ածական ալ են. ինչպէս՝ Սուտ. մուխ. ծակ. ցուրտ. Հանգիստ։ Այսպէս կ'ըսուի՝ Սաստիկ տարափէն պատսպարուելու համար մտանք մը մտանք։ Նոյնպէս յաջորդներն ալ.

Սուտ վկայութիւն.	Դարուվար ու ծար տեղուանք.
Մուխ առնել.	(դարուվայր եւ ծայր.)
Շուք տեղուանք.	Հանգիստ կեանք անցընել.
Ծակ ման մը.	Անօթի ծարաւ տանջուիլ.
Մշուշ օդ.	(այսինքն՝ ծարաւի.)
Այսօր օդը գոլ է.	Անցուդարձ տեղ մը։

‖ Առանցք ոմանց իբր ածական գործածութիւնն արդէն հին դրարարի մէջ է. իսկ ասորին գարերն սկսած են ըսելու՝ Հոնէյոփ տեղ պառկիլ. ի հէրն գեհենին առնէ, եւայլն։

Իսկ գոյական բացայայտիչ են՝ Գիչէր առեն. Զէնոոր մարդ. Ցօղ օր մը, եւայլն. (տես 359։)

492. Երբեմն գոյական անուններ ածականի տեղ կը գործածուին.

Ա. Իական բայի քով.

Այսօր դեռ ծոմ եմ.	Հազ ըլլալ. (փոխանակ՝ Հազ կամ Հարբուխ ունենալ։)
Գոլ դանդաղ ըլլալ. (ռճ. պէրթլէշմէ.)	Հարբուխ ըլլալ.

Ցուն տեղ ըլլալ.

Իսկ պլաբանութեամբ կ'ըսուի՝ Ձեռք ոսք ըլլալ բան ճարել։ Աչք ականջ ըլլալ։ Խելք ու կրակ ըլլալ։

Բ. Բանի մը նպատակը ցուցընելու համար. (տես նաեւ 478։)

Ոսկի աշտանակ մը.	Կաշի գօտի.
Արծաթի դգալներ.	Ցախ աւել.

Գ. Ձափ ցուցընելու համար՝ թուականով մը.

Կաթիլ մ'արիւն.	Հինգ օր բանտարկութիւն.
Գաւաթի մը չափ.	Չորս քանքար տուգանք.
Երկու կողով խաղող.	Քանի մը տող գիր.
Գունդ մը զոլք.	Րոպէ մը ժամանակ։

Դ. Նմանութեամբ, ինչպէս՝ ՔՒ սիրտ. (սիրտ մ'որ քարի կը նմանի.)

Ցից ձայն մը. Ծաղիկ հասակի մէջ վախճանիլ.
Ցից ժայռերը. Ծառ ծաղիկ պատանիներ:
Ապառաժ քար.

Ե. Փոխաբերութեամբ, ինչպէս՝ ՓԸՆՆ մարդ մը. (մարդ մ'որ միանգամայն փորձանք մըն է:)

Ցուցանք մարդ մը. Կրակու բոց * երիտասարդ.
Գլխացաւ մկը. Չարութեան բոյն սիրտ մ'ունի.
Աբիւն քրտինք մտնել. Հրէշ գործողութիւն մը:
Աբիւն արտասուք թափել.

* Կը գրուի նաեւ կերպ՝ ԿՐԿՔ, բայց այն առեն իրօք ածական է:

Զ. Ժամանակ ցուցընող գոյականներն իրարու վրայ կ'իյնան իբրեւ ածական եւ գոյական.

Երէկ գիշեր. Վաղը կէսօր.
Երէկ իրիկուն. Շաբաթ առաւօտ.
Վաղն առաւօտ. Ուրբաթ իրիկուն:

493. Ահա եղանակաւ ածականի պէս գործածուած գոյականներն իրենց գլխաւոր գոյականէն յառաջ անփոփոխ կը մնան, եւ միայն հետեւորդը կը հոլովի կամ յօդ կ'առնու. այսպէս. Կաշի գօտեայ: Աբիւն արտասուքով: Երէկ իրիկուանը: Կաթիլ մը արեան արժէքը: Կաթիլ մը արիւնով: Գաւաթ մը ջրով: Մէյ մէկ ափ ընկուզով գոհ կ'ըլլան: Զոյգ մը դինդը: Հինգ օր բանտարկութենէ ետքը: Չորս քանքար տուգանք:

Վերջին երկուքը կ'ըսուի նաեւ՝ Հինգ օրուան բանտարկութիւն. Չորս քանքարի տուգանք: — Բայց շատ անգամ օտար ոճ է ըսել Բանտարկութեան հինգ օրերը. կամ Ուսմանց տասուերկու տարիները պիտի շատ յաղնեցուցին. այնինչ՝ Տասուերկու տարուան ուսմունքը պիտի շատ յաղնեցուց:

494. Ահա կերպով կը գործածուին Ցեսակ, ձեւ, եղանակ, տատիճան, անուն գոյականները՝ ըլ յօդով կամ վերադրով մը մէկտեղ. ինչպէս. Կոչման մկը կ'ըսուի թէ փիւնիկեցւոց դիրը Ցունաստան բերած է: Այն իշխանութեան կատարելութիւն էր:

Մարդ մը Սիմոն անուն. Ուրիշ կերպ բացատրութիւն.
Նոր տեսակ հրացան. Ա՛յս եղանակ վարմունքը. Հին ձեւ հագուստներ.
Զօրս տեսակ դիր. Սանտրի ձեւ զեղուններ.
Տեսակ մը մանուածքի. Վարդի դոյն շղարշ մը.

495. Ածականներ ալ կան որ իրը դոյական կը բանին. այսպէս. Այս դիշերուան ցո՛ւրտը կ'ըսէն թէ ծաղիկները պարկեր է: Ամառուան պատը: Ձաւկին կոշտովը կը մաշէր: Քարայրին խոռո՛ւկէն դղդիւն լսուեցաւ: — Ա՛յսպէս ալ՝ խեղճ թափել. խեղճ բնել:

496. Առանց դոյականի մնացած ածականն ալ՝ հասարակօրէն յօդով մէկտեղ՝ դոյական եղած կ'ըլլայ. կո՛ւրծքը կրակի նմանութիւն է: Կո՛ւրը կամ քո՛ւրութիւնը բնութեան սիրական ձեւն է: Կո՛ռւը գիշեր եւ կռո՛ւիւ բազադրութիւն է: — Նոյնն իմացիր բնդունելութիւն եւ անցեալ դերբայներու համար ալ. Բժշկո՛ն ու բժշկո՛ւը իրարու հրահատապարտ եղան:

Ա՛յսպէս տառականներուն ալ յօդ առնելով՝ դոյական կ'ըլլան. Իմ. քուկդ. իրենցը. ձեռքիդ. վրայինս. մարդունը. Մեսրոպինը. երկուանը. դիշերուանները, եւայլն:

497. Սեռական դոյականի մ'առջին յօդով ածականն մը կը դրուի, որ կը նշանակէ նոյն դոյականին այս կամ այն տեսակը. ինչպէս. Ջրին պատը չի խմուիր. (պտինքն՝ տաք տեսակ ջուրը:) Վազարշակ Հայոց թագը ժողվեց եւ Մակեդոնացւոց վրայ արշաւեց: Մարգարտին խոշորը յարդի է: Վիրաբուժին անդո՛ւրը գարհուրելի է: Օձին թոյնովն, կնոջ լեզուէն հեռու կեցիր:

498. Շատ ածականներ բայի վրայ կ'իյնան ու մակբայ կ'ըլլան. գոբօրինակ. Արշակ յոյժ ալ խօսուի՝ առիկա շինականաց բերանը բանը չէ: Դեռ նոր սկսեր էի գործելու: (Տես Ածական մակբայներ:)

499. Աւոր հակառակ մակբայներ ալ կան որ ածականի տեղ կը բանին՝ սովորաբար բայանուանց յօդ. այսպէս. Ուր խոշին վրայ հսկողն՝ ցրտո՛ւտո՛ւտ աղաղաւթեանց չի ապաւեր: Նոյնպէս՝

Ներքուստ դրսում մը. Ներսուց դրսուցուածք մը.
Վէր ի վերոյ տեղ կուբի ըլլալ. Դէպ ուշ լուրեր.
Տունտատունրնթի երթմունք. Ատիճանաբար իջուածք.
Մէջէ մէջ հանելուկներ. Մէջ ընդ մէջ հարցմունք.
Սահպ կրկնութի ըլլալ. Տակէ տակ բնակարաններ:

Երբեմն նաեւ անեբեւութի կամ բայանուան մը գործիականն ածականի տեղ կը բռնէ. Ներսուցէ քալուածք մ'ունի. Հոսանքով կամ հոսանքէն խօսուածք:

500. Գալ բառն իրրեւ ածական կը դրուի ժամանակի անուանց վրայ՝ փոխանակ ընթացք կամ սկսեալ ածականին, այսպէս. Գալ ամիս. Գալ շաբթի. Գալ չորեքշաբթի. Գալ անդամն. Գալ գարնան. Գալ շաբթու. Գալ աշնան: Գալ թղթարեբաւ նամակ մը կը սպասեմ:

Գալ բային ածական ըլլալուն պատճառն է դարձեալ դրաբար է նախդրին գերդումը. որ այն առն ներդրական կ'ըլլար. ի գալ գառկին. ի գալ շաբաթուն (միւոց.) այսինքն՝ միւս գառկին կամ միւս շաբաթուն գալուն:

---

§. 4. *Յօդներու գործածութիւնը:*

Որոշեալ յօդին կիրառութեանը վրայօք դիտելու քանի մը բան կայ, որոնց հետ միկտեղ կ'ուսանդնենք ստացական յօդինն ալ, որ հասարակօրէն միեւնոյն կանոնաց տակ է՛ն. (մանաւանդ դիտելիքները տես ներքնութեան կիրառութեանը մէջ. Յօդ. Բ. §. 2:)

501. Հասարակ անուններէն. Ոսոսոճ բառը երբեք յօդ չառնուր. նոյնպէս հասարակօրէն Տէր բառն՝ Ատուած նշանակութեամբ. եւ կ'ըսուի. Ոսոսոճ ստեղծող երկինքն ու երկիրը: Ոսոսոճոյ պատգամները: Ոսոսոճմէ վախնալ: Տէր մեծ է: Տեսնէ Տէր եւ ողորմի: — Բայց սուտ աստուածոց համար յատկանշի մէջ յօդ կը դրուի. Ոսոսոճներոն պատգամները սրտերնին զարհուրանք ձգեցին:

502. Շատ անգամ երբեմն. երբեք. ձվ. ցտ. փթթել. պէտք եւայլն. առանց յօդի կը գործածուին — հասարակօրէն ուղղական հոլովին մէջ;

Երէկ+, երէկը, ձուկ եւ ցամաք Աստուծոյ հրամանին հնազանդ են։ Երէկ երէկ+ ամբաւ հեռաւորութիւն կայ։

Ուղղականէն զանազանելու համար երբեմն հայցականը ն կամ ը յօդով կը դրուի։ Նոյնն իմացիր քանի մը ուրիշ անուանց վրայ ալ։

Գոյական յատուկ անուանց եզակին՝

503. — Ա. Ուղղականի մէջ առանց յօդի կը գործածուի։ Աղէ+սանդր մեծամեծ աշխարհակալութիւններ ըրաւ։ Նէրո զՀռոմ այրեց եւ իւր մայրն սպաննեց։ Կոթլոս հինգերորդ Սուրբ Յուստոսի մենաստանը քաշուեցաւ։ Ամին+ իմաստութեան մայրաքաղաք էր։ Եէրաս ու Տէէրս՝ Միջագետաց սահմաններն են։

504. — Բ. Հայցական հոլովը լաւագոյն է առանց յօդի չնախդրիւ գործածել։ Թողուվարդն պոբովմ մերժեց։ ԶՅովնէ իւր եղբարքը վաճառեցին։ — Բայց կ'ըսուի նաեւ՝ Սպարտացիք Ամֆիոն առին եւ բնակիչքը թրէ անցուցին։ Եգիպտացիք Ոէէնը կը նկարէին՝ ձեռքն արքունի դաւազան։ Կ'ըսեն թէ Վարազդատ մէկ ցատրելով Եէրաքն անցաւ։

505. — Գ. Սեռականի ու տրականի մէջ՝ կայ որ յօդ կ'առնուն, կայ որ չեն առնուր. զորօրինակ. Երկու կանայք Սողոմոնի առջեւ դատի եկան։ Աբոլէոն զօրքը։ Ափրիկէի անապատները։ Դոռիէն կամ Դոռիոյ անյիշաչարութիւնը։ Նեղոսի ակունքը Նոբիոյ մէջ կը կարծուի։ Մոսէի սարքը։ Մէլոնի մայր եկեղեցին։

506. — Դ. Բացառականը սովորաբար յօդով կը գործածուի։ Աբեսողոմ Դոռիէն ապստամբեցաւ։ Իսրայելացիք Յորդանանէն անցան։ Հերովդէս Յովհաննէսէն կ'ակնածէր։

Ե. Գործիական հոլովն ըսած ենք թէ երբեք յօդ չ'առնուր. (83։)

507. — Զ. Կոչականը միայն երկու դէպքի մէջ դերանունական յօդ կ'առնու. 1. ստացական դիմաբաշ յօդ. Ո՛վ նեղելոց ոգոէնը. 2. անձնական դիմաբաշ յօդ. Ո՛վ +ոլէ Վահան։

508. Ազգայ անուններըը հասարակ գոյականներու պէս յօդ կ՚առնուն. այսպէս. Հայը. Պարսիկը. Յոյնը. Արաբացին։

Ածական յատուկ անուանց վրայ առանձին գիտելիք չկայ։

Մինչեւ հիմայ արուած կանոններէն կը խոտորին հետեւեալները.

509. —. Ա. Յօդ չառնող բառերը, թէ յատուկ անուն ըլլան՝ թէ հասարակ, երբ քովէրնին յատկացուցիչ կամ ածական մ՚ունին՝ յօդ կ՚առնուն. Խոսրայելի Աթոռոյնը. Ողորմութեանց Աթոռոյն. Այն Աթոռոյն որ կը պաշտեի. Ձեր սուտ աթոռոյնը։ Քաղդէացւոյն երկինք միշտ պայծառ ըլլալուն՝ աստեղագիտութիւնը հոն շատ ծաղկեցաւ։ Մեր Հայաստանն ալ աւետ մը օտար աշխարհայ հետ կը մրցէր։ Հոմերոսի Զէօսը։ Եփեսացւոց Արտեմոսը։ Գանովայի Թեոսը։ Յաւագին նէրքին։ Մարգաւեաց Սէռոսոյբը։ Ընչաւէտ Անդղէան։ Խնկաբեր Արաբիոյ։ Ձեր սպանած Յէռոսը։ Պետրոսի (քարոզած) Բրէռոսը։ Նոյնպէս յոգն. երկու Ներռեռներըը։

Հետեւրնին ածական մ՚ունեցած աւետնին՝ յօդն ածականին վրայ կը դրուի գրաբար ձեւով. Մեծն Ադեքսանդր. կամ Ադեքսանդր Մեծն։ Աքանչելին Հոմերոս։ Գեղեցիկն Արայ. (նաեւ Արայն Գեղեցիկ։) Արին Արամազդ։ Ազատ Մասիս։ — Սեռական՝ Մեծին Ադեքսանդրի. Աւոյն Արամազդայ մեհեանը. կամ այսպէս՝ Մեծն Ներսէսի օրերը. Ազատ Մասեաց։

510. Յետադաս վերադիր (որ անձանց Պատմական անունը կը կոչուի.) ունեցող յատուկ անուանց յօդը նոյն վերադրին վրայ կը դրուի. այսպէս. Յովսէփ Գեղեցիկը. Աշոտ Երկաթը. եւ կը հոլովին՝ Յովսէփ Գեղեցիկի. Յոբ Երուսաղէմցւոյն. Աշոտ Երկաթին. Լեւոն Չորրորդին ժամանակները. Տիգրան Երէրորդէն առաջ։

511. — Բ. Ընտանեկան լեզուի մէջ մարդու յատուկ անունները սովորաբար միշտ յօդով կը բանին. այսպէս կ՚ըսենք. Պետրոսը գնաց։ Մարիամն առի։ Մինասին տուի։ Գրիգորը տեսայ։ Թոմասին հանդիպեցանք։

512. — Գ. Ջուտ գրաբար հոլովներըը՝ յայտնի է որ առանց յօդի կը գործածուին՝ թէեւ որոշեալ ըլլան. եւ յատուկ անուանց ալ առանց յօդի գործածուելն՝ աս է պատճառը: — Բայց շատ անգամ յօդով կը բանին՝ երբ ջուտ աշխարհաբար հոլովուած են: Աւասիկ երկուքին ալ օրինակը:

Ցոնիացիք Պարսից դէմ ապստամբեցան.	Ցոնիացիները Պարսիկներուն դէմ ապստամբեցան.
Արամայ յաղթութիւնները.	Արամին յաղթութիւնները.
Արիստիդէայ յաջողութիւնները Թեմիստոկղէս քունը կը հալածէին:	Արիստիդէսին յաջողութիւնները Թեմիստոկղէսին քունը կը հալածէին:

513. — Յատուկ անուանց յոգնակիներն ըստ ա. մնոյնի հասարակ գոյական անուանց կանոնին կը հետեւին. ըստ այմ նաեւ յօդով կամ առանց յօդի կը գործածուին:

514. Եօթը, ութը, ինը եւ տասը թուականներուն վրայ յօդ չ'աւելցուիր. այլ իրենց բնական ը (կամ ձայնաւորէ յառաջ ն) վերջաւորութիւնը յօդի տեղ կ'անցնի. այսպէս. Վեցն ու եօթը հինգէն աւելի են: Ութը չորսին կրկինն է: Անանցմէ եօթը կամ եօթն այլազգի էին. (ած. Եկեղէ:) Ինը քառորդ անցեր է. (ած. Տօքտօրը:) — Աւելի ազէկ որոշելու համար կ'ըսուի շատ անգամ՝ եօթը հատը. ինը հատին:

515. Մարդ բառը՝ երբ անորոշ կերպով, այսինքն իրրեւ մանուական անուն կը գործածուի, ուղղականի մէջ առանց յօդի կը մնայ, եւ միշտ անուն-բայի է. այսպէս. Մարդ կը սոսկայ այնպիսի խօսք բերան առնելու: Մարդ կը շուարի կը մնայ թէ ինչ ըսէ*: — Իսկ հոլովածը միշտ յօդով է. Հայց. Մարդը կը դողայընէ այդ մտածմունքը: Սեռ. Մարդուն ձեռքը յառաջ չ'երթար դպչելու: Տրակ. Մարդուն զարհուրանք կու գայ, երբ . . . :

* Ջատ է՝ Մ–ըդ– տկար է. Մ–ըդ–– երես չէ տեսած. որ իբրեւ մանական անուն չի գործածուիր (տես վերը. 573։)

516. Մէ–– եւ Մէկ–ել միշտ յօդով կը բանին. եւ եթէ գոյական ունին, յօդը նոյն գոյականին վրայ կը դրուի. Ցեմնենք միւսն ալ, մէկալն ալ։ Միւս ընկերն իրեն կը սպասէր։

517. Երբեմն անորոշ կամ ընդհանուր իմաստով գոյական մը՝ հետեւորդ գոյականէն * կ'որոշուի կամ մանաւորի կ'ամփոփուի՝ նոյն հետեւորդ գոյականին որոշիչ կամ ստացական յօդովը. զորօրինակ. Անոյշ երգ՝ –ի–կ̈էն է։ Խրատ ո–ւ–կ̈ը կ'ուզեմ լսել։ Լրագիր բերեր են ինծի՝ երեկ––ննե՛րը։ (Ա.յսինքն՝ սովորական երգն է, եւայլն։)

* Հետեւորդ բառը գոյական կոչելուս պատճառը տես վերը. 496։

518. Ցուցական ածական կամ դ–– ու դէ–ել ուշնեցող գոյական մը՝ բոլոր թէ միշտ յօդով կը բանի. — բայց սովորութիւն եղած է ժամանակ ցուցընող անուններըը, թէեւ որոշեալ ըլլան, առանց յօդի ըսել՝ Ա.յս տարի. Ա.յս ամիս. Ա.յս շաբաթ. Ա.յս օր, (որ կը գրուի ա–օր.) Ա.յս առտու. Ա.յն առեն. Անցեալ տարի. Անցած օր. Միւս ձմեռ. Մէկալ գիշեր. Գալ անգամ. Գալ տարի։ Իսկ հետ բառը գրեթէ երբեք յօդ չ'առնուր։

519. Առանկ տեղեր որոշեալ ն յօդը յատուկ գործածութիւն մ'ունի. — ածականին վրայ դրուելով, կամ միանգամայն գոյականին վրայ ալ կրկնուելով. այսպէս.

Մէկալը օր.	Ուրբաթն օրը.
Անցածն օր.	Անցածն օրերը.
Սիրակին առտու.	Շաբաթն իրիկուն։

Ը յօդն այս գործածութիւնը չունի, ուստի միայն ձայնաւորէ մը յառաջ կ'արժէ այդ կանոնը։ Բայց դարձեալ՝ չ'ըսուիր Միւսն օր. Միւսն իրիկուն։

520. Սեռականէ ստացականները (176) եւ մանաւանդ –ովէ, –ոջէ–, վերէ, վրայէ եւայլն (313) ածա–

կանոներն երբ հետերնին դոյական մ՚ունին, նոյն դոյական ստացական յօդ կ՚առնու, իսկ իրենք առանց յօդի կը մնան: Այսպէս կ՚ըսուի՝ (տաճկերէնի ճիշդ հակառակ կարգաւ) Ծառին վրայի թռչունը. Ձեռքիդ մէջի թռչունը. Քովի անկողին. Աղջկան սենեակ. Ձեռքի գաւազանս. (ելմտէն ըսպասէ:) Ձ՚ըսուիր՝ Աղջկադ սենեան, եւ ոչ Ծառին վրայի թռչունը:

521. *Երբ երկու նոյնահոլով բառ մէկ բառի տեղ առնուած ըլլան՝ առանց ու շաղկապի, յօդը բաւական է միայն վերջնոյն վրայ դնել. ինչպէս. Անհետացեալ պանծալի հնութեան մը խորհուրդը կրթել նոր աշխարհ մը յարուցանելու բաւական եղաւ: Վեր ի վերոյ կը նային, աչքի պակասը չեն հաշուեր: Անցնիլ երթալ մը ձեւացուց: Հապա քու երթալ մտածելդ քաջութեան գործ էր: Երթալ գալը դիտեր են: Աշակերտն խոսիլ երթալն ոչ ոք իմացաւ: Նոյնպէս ալ մէկտեղ կը հոլովին. Մինչեւ ձեր գալ մտածելու ժամը: (Փոխանակ՝ Կատրուկը թափուկը. կամ Կատրուկն՝ թափուկը. Երթալ գալս: Գալուն մտնելուն:)*

> * Ու՝ շաղկապով միացածներն արդէն իրօք մէկ բառ կը համարուին. ինչպէս. Անհոգող. աղուհացք. անցուգարձ. առուտուր. թուքումուր. որբեւայրի: Բայց կ՚ըսուի դարձեալ քիչ տեղ՝ Հոգ ու վրայ անցընել. Քարշ ու խրտխրիը յօժարութեամբ լսել: Երթալ ու մտնելը:
>
> ‖ Նոյնը նախնեացմէ ալ կը գտնենք գրուած. Գաւառին ուխէ ու ուրբէն անդ էր. (ԹԳ դար:)

Առաջին մասին մէջ բսինք (81.) թէ ն յօդը ձայնաւորով վերջաւորած բառերուն է, եւ ը յօդը՝ բաղաձայնով վերջաւորածներուն. — սակայն՝

522. *Ն յօդը բաղաձայնով վերջաւորած բառի մը ձայրն ալ կը դրուի՝ երբ յաջորդ բառն ըլլայ եմ եւ ալ, եւ կամ որեւիցէ ձայնաւորով սկսած բառ. զորօրինակ. Եթէ Լիբանանու մայրերն ընկան, տակը եղէգներն ինչ բանի վստահացեր են: Ծառերն ալ ծաղկեցան: Մայրն ալ կը հասնի: Շունչն ալ հատաւ, սիրտն ալ: Քարն ու փայտը: Եղբայրն եմ իրեն: Ամենքս վարն էինք: Դուրսն էր կեցեր: (Ձ՚ըսուիր՝ Մայրը ալ. Դուրսը էր. Եղբայրը եմ:)*

ճիշդ խօսելով այս կանոնը մինակ Ի՛ եւ Ա՛ բառերուն համար է. (տես 90։) Ա՛ անոնք ատոնք նախընթաց յօդ ունեցող բառին հետ միշտ կից են եւ անոնն են եւ ինկուղ կ՛արտաբերուին. ուստի եթէ ը յօդ դնես՝ ախալ կ՛ըլլայ։ Բայց ախալ չ՛ըլլար, եթէ բանս՝ Հեծան փախան որը աչ որը ձախ։ Եւ որը ուրիշներն եկան անոնց սահմանը որոշելու։ Որը որդիքն առջևէն առած, կամ որդիքը առջևէն առած կը խրատեր։ Միայն զգուշանալու է. 1. որ ը յօդէն եաեւ ը ձայնաւոր չպատահի, եւ չըսուի՝ Հայրը ըսաւ. Մայրը ըսաւ. եւ 2. որ նոյն յօդն ատեպ չկրկնուի եւ տեւէ եաեւ. այսպէս. Անկէ եաքը մայրը որդիքը առջևէը առած կը խրատեր։

Բայց հիմայ հնչման քաղցրութեանն համար ն յօդը շատ յաճախ կը բանեցուի, (երբեմն նաեւ բաղաձայնէ, մանաւանդ հ եւ յ դրերէ յառաջ.) ինչպէս. Իր ծնողաց երեսն իրեն սոսկում կը բերէ։ Թշնամանաց վրէժն հատուցանել։ Ըլլալու բնաւրութիւնն յառաջուց գուշակուեցաւ։ Գլուխն անօթի էր չարութեանց, սիրան անգութ, ձեռքն արիւնհամաւ. ոտքն անհանգարտ, զամէնքն տեսցող, ամէնուն տեսիլ։

Ձայնաւորով սկսած կը համարուին նաեւ՝ ոգ. ոդ. էճ. լճ. ոյ. եւայլն վանկերըվ այսպէս՝ Ինչ սկսաւ. Մարդն գլաղած էր։

523. Բայց երբեմն խօսքին աւելի որոշութիւն տալու համար՝ Ի՛ եւ Ա՛ բառերէն անմիջապէս յառաջ ալ ը կրնայ մնալ. այսպէս. Ան ասպետը՝ էր տունն մը հարուստ եւ երջանիկ, որ հիմայ չէ։ Պարտէզը ալ ծաղիկ չմնաց. (լաւ եւս՝ Ան պարտէզը ծաղիկ չմնաց։)

Ա՛ անոնք Ի՛ բայն եւ Ա՛ մակբայը (որ հոս —ԱԿ ԷՒԼ— կը նշանակէ.) յաջորդ բառին հետ կապուած են եւ ոչ նախընթացին։

524. Մը անորոշ յօդն իւր գոյականէն չի բաժնուիր, թէեւ ածականը եաքը մնացած ըլլայ, ինչպէս Ցարի մը ամբողջ։

Անորոշ յօդը յայտնի է որ միայն եզակի գոյականի համար է. — սակայն

525. — Ա. Ցաքնակի գոյականի վրայ ալ երբեմն կը դրուի. այսպէս. Ան պզտոր օդոյն մէջ՝ Ցալածեալ թռչնոց նման քանիէ մը կը տեսնուէին։ Խրճիթին մէջէն ամէն օր յայներ լսէ՛ներ մը կը լսուէին։

526. — Բ. Երբեմն նաեւ ածականի վրայ ալ կ՛աւելցուի. այսպէս. Ամէնուն աչքին ընդհանուր մը կ՛երեւար։ Իւր խօսքերն ու գրուածքը —նոյ մըն էին։

Նոյնպէս սեռականէ ածականի վրայ. Սա երիտասարդը հառն պարոնը մը կամ հառն պարոնն մը կայ. (475։)

527. — Գ. Քանի մը չափ եւ քանակութիւն ցուցընող ածականներ ալ մը յօդ կ'առնուն. այսպէս. Քիչ մը գինի. Քիչ մը համբերութիւն։ Շատ մը ցաւրտ ջատագովութիւններ։ Քանի մը անգամ տեսնուեցայ։ (Ցաճկ. է՝ Խել մը ատեն. պէր խմչլը. եւ ռամկ. Էշ մը փայտ։)

528. — Դ. Շատ մակբայօրէն առնուած ածականներու վրայ, ինչպէս նաեւ շատ գործիականներու վրայ մը յօդն աւելցուելով՝ մակբայ կամ մակբայական բերդներ կը ձեւանան։ Շատ մը վրան հասան։ Աշխի մը խմցուց գինովցուց։ Կամաց-կ մը ներս ապրդեր էին։ Գնա կամաց մը քնացիր։ Անլեզուի մը պոռաց եւ ինկաւ փռուեցաւ։ Շնչակտուի մը կը խօսի։ Սառնորդութեամբ մը զարնուեցաւ։ — Նոյնը բուն մակբայներու վրայ ալ. Այնպէս մը յարմարցուց որ, եւայլն։

‖ Գրաբարի մէջ ալ ճիշդ նոյն գործածութիւնն ունի իւր մասնական անունը՝ խօսքին կամ բառին նշանակութիւնը մեղմելու համար կամ ի զարդ։

Առանց որոշեալ եւ անորոշ յօդի կը գրուին դարձեալ՝

529. — Ա. Գրոց դլխաւորներն ու դլխաւոր մասեր բուն անուններ. այսպէս. Գլուխ չորրորդ. Հատուած վեցերորդ։ Միջին դարու պատմութիւն։ Ցառաջաբան։ Վրիպակք, եւայլն։

530. — Բ. Երբ բանի մը մասերը կամ բաժանմունքը բացատրութիւն, — մանաւանդ ուսումնական լեզուաւ. Հիւսիսային կիսագունդն երեք դլխաւոր ծովներ ունի. Սառուցեալ ծով, Ատլանտեան ովկիանոս եւ խաղաղական ովկիանոս։ Կաթնասուոյ կենդանիք տասներկու ցեղ կը բաժնուին. Կոպիտներ, ղեղիներ, իրթուներ, եւայլն։ Մարդս հոգիէ եւ մարմնէ բազադրեալ է։

531. — Գ. Առակաւոր եւ վճռական խօսքերու մէջ շատ բան առանց յօդի կը գրուի. այսպէս. Խրատ եւ յանդիմանութիւն՝ խմաստնոյ համար են, գանջանք եւ պատիժ՝ անմտի համար։ Սխալիլ՝ ամէն մարդու է։

532. — Պ. Թէեւ յօդի գործածութեան կանոնը շատ ընդարձակութիւն ունի հայերէն լեզուի մէջ, այս ինքն շատ տեղ ճիշդ կանոն չկայ դրուելու համ չդրուելու. սակայն ընդհանրապէս որչափ յօդը պակաս բլլայ՝ նոյնչափ զօրաւոր եւ ազդու եւ հատու կ'բլլայ խօսքը. զորօրինակ. Նէ՞ս չունիմ որ յենում, եւ ոչ ի՞ոթոոց՝ ուր դիմեմ: Լա՞ր հասաւ թէ գեաղրը բարձրացեր են: Հասաւ ջիլեր, խա՞ռ պատեց. լա՞ռ տիրեց ամէն կողմ. Նոյն ապեն չայն եկաւ այրին խորքերէն՝ ա՞խ ձա՞ռ մանչելուն նման, եւ աչ՞ափ տուին ժայռերն ու քարերը: Օյէ՞ս հետ բռնվիլ հաճոյա՞ կան բան է:

Շատ աւելի անզօր եւ տաղտուկ կ'ինար խօսքը եթէ յօդերով ըսէինք՝ Նեցուկ մը չունիմ եւ ոչ թաքստոց մը: Հասաւ գիլերը, խաւարը պատեց. լռութիւն մը տիրեց ամէն կողմ. Նոյն առենը ձայն մը եկաւ՝ առիւծու մը մռնչելուն նման, եւայլն:

Ընդհանրապէս եւրոպական լեզուներէ թարգմանելու մէջ զգուշանալու է անոնց յօդի չափազանցութենէն, մանաւանդ անորոշ յօդերէն. Բռնեց օձն ու չուանի (մը) պէս վիզը փաթթեց: Բերնիդ մէջ լեզու (մը) չունիս որ խօսիս. — ուր աւելորդ են մը յօդերը:

---

§. 5. *Թուականի եւ Մասնականի անուանց գործածութիւնը:*

533. Մէկ թուական անուններ՝ եթէ շատին մէջէն հատ մը ցուցընէ, կը հոլովի սեռական՝ Մէկո՞ւ: Ա՛յսպէս. Մէկո՞ւն* կրած վիշտը շատերուն ազդելի կ'բլլայ: Վիշապներէն մէկո՞ւն մնաեցաւ: Ագռաւն այն ծառերէն մէկո՞ւն վրայ թառած էր: — Իսկ եթէ վերացեալ կերպով մէկ մը ցուցընէ, (եւ ոչ շատին մէջէն մէկը,) կամ թէ 1 թիւը նշանակէ, կը հոլովի Մէկի: — Մէկին վրայ զոյ մ'որ գնես կ'բլլայ տասը. (չ'բսուիր՝ Մեկո՞ւն վրայ:) Գալ ամսոյն մէկին հաշիւնիս կը տեսնենք: (ժամը) մէկին քառորդ կայ:

* կայ ըսող ալ՝ Մեկի՞ կրած վիշտը:

534. Բարդութեանց մէջ մէկ միշտ կը հոլովի մէկի:

— ժողովականաց ‹սահո-ձկէն› քուէն բացասական է-լաւ: Տ-սահո-ձկէն կէսն է հինգ ու կէս:

535. Մէկ թուականն որոշեալ յօդով՝ կ'ըլլայ գոյական մասնական անուն. (իբր գրաբար Ոմն, մի ոմն:) — Մէկը պատասխան տուաւ: Եւ ոչ ոքը կրցաւ գու-շակել: — կամ սահացական յօդով՝ Մէկէրնէդ նաւ մնոնէ ու հանուի եաեւէն:

536. Իսկ մը յօդով ձէկ թուականը կը հոլովի՝ հյց. Մէյ մը (փխկ. ձէկ մը.) սեռ. տր. Մէկ-ս մը. բցա. Մեկէ մը. (ուղղական չունի:) — Առի մէյ մը, մէյ մ'ալ կ'ուզէի. (այսինքն՝ առի հատ մը, հատ մ'ալ կ'ուզէի:) Ա-յնպիսի մէկ-ս մը յանձնէ՝ որ վրան վստահ ըլլաս: Իսկ ուղղական եթէ պէտք ըլլայ՝ միշտ կը գործա-ծուի Մէկը:

537. Որովհետեւ գոյական եղած է Մէկը, մէկ-ս մը, մէկէ մը, կրնայ իրմէ յառաջ ածական մը կամ բա-ցայայտիչ մ'առնուլ. Ուիքարդ անուն մէկը*: Միամիտ մէկն էր որ հաւատացեր ու պատմեր է: Սրամիտ մէկ-ս մը կը նմանի: Հաւատարիմ մէկէ մը լսեցի: — Բայց չ'բաւիր սեռականով՝ Անոնց մէկէ մը. այլ՝ Անոնց մէկէն կամ Անոնցմէ մէկէն:

* Մինչեւ մօտ առիններս (1750—1820) կը գրէին՝ Ուիքարտ անուն մէյ մը կար: Հիմայ մէյ մը հասարա-կօրէն իբր մակբայ կը գործածուի. եւ քիչ տեղ իբր հոլոգական. (տես վերի 536 օրինակը:)

‖ Հին ամկօրէնն ալ նոյն կերպով կ'ըսէր. Մէկ ի յիշխանացն խլեց զմեծ մասն լերինն: Եւ մէկ ի Բանիկ անուն՝ գողացաւ զմարմին Գագկայ: (ԺԳ դար:)

538. Քանի մը տեղ սովորութիւն է մէկ կամ մը թուականը զեղչել. Եւ ըսել. Օր յառաջ. (փխկ. Օր մը յառաջ, կամ Մէկ օր յառաջ:) Ամիս ու կէս. (փխկ. Մէկ ու կէս ամիս, կամ Ամիս մ'ու կէս:) Տարի ու կէս: Կանգուն ու կէս: Մարդ մարդու օգնական է:

539. Մէյմէկ բաշխականը շատ անգամ յոքնակի գոյականէ եւոքը կը գործածուի, երբ խօսքին մէջ ի-բ-ո-ն-ւ-ը, ան-ձն ձէկը եւայլն ներգործութեամբ կամ զօրութեամբ դրուած ըլլայ. Առնիք մէյմէկ գազան են: Առած լսեր՝ մէյմէկ դաշոյնի հարուած եղան խռովեալ

սրտիս: (Զօրութեամբ կ'իմացուի՝ ոչն ձեզը, ի-բ-ո-ռ-ն-ը-ը ձեմ-ը-ը ձեմ-ի-ն:)

Եւրոպական լեզուաց անզգոյշ թարգմանիչներն ըսած են, յորն. Անմեղ մանկան արտասուքները՝ այն-ը-ի ուղեղնին ի-ն իւր մօրը: (Այսինքն՝ Արտասուաց իւրաքանչիւր կաթիլները մէյ մէկ աղաւնիք են:) Առտնիք ի-ն-ն-ի-ր են:

540. Ը վերջաւորած թուականներուն ը գիրը ձայնաւորէ մը յառաջ նուի կը դառնայ նոյն կանոնով՝ որ վերը (522) աւանդեցինք ը կամ ն յօդ գործածելու վրայ: Այսպէս կ'ըսենք՝ Եօթն անգամ. ինն ալ Տասն ժամանակին: Իսկ Հազարաւոր կանոնով կը գրուի եւ կ'ըսուի միշտ՝ Ինն ու կէս. Տասնուհինգ. Տասնուչորս, եւայլն. Եւ ոչ երբեք՝ Ինը ու կէս կամ տասը ու մէկ:

541. Բացարձակ թուականներուն վրայ ն աստ-յական յօդ եւ -ը կ'աւելցուի. Եւ այն ատեն կը նշանակէն՝ բոլորը մէկանց: Ինչպէս. Երկուքն -ը. Երեքն -ը. Չորսն -ը: Տասներկուքն -ը միւնոյն օրէնի մէջ գլխաւորեցան: Երկուքնի- -ը կամ Երկուքս -ը զըրկուեցանք: Հինգերնիդ -ը հրաւիրեալ էք: Բոլորն -ը, կամ Ամէնքն -ը թշնամացան: Երկուքովն -ը գոհ եղան:

Այս նշանակութեամբ թուականներու՝ հին գրաբարը զատ ձեւ ունէր. (Երկոքեան. չորեքեան. ամենեքեան.) իսկ միջին դարերու մէջ սկսաւ հիմակուան ձեւը, եւ կ'ըսուէր Երկուսն -ը. չորսն -ը:

542. Բացարձակ թուականները տարւոյ անուն ցուցընելու համար՝ դասականի տեղ կը բանին. այսպէս. Հ-ա-զ-ր հ-ա-ր-ը գ-ա-ռ-ն-ա-զ-ը թուականին՝ մեծ շարժ եղաւ Հայաստան: Քրիստոսի ծ-ն-ա-ր-ը ս-ա-ռ թուականին՝ Պժէժ կը զօրավարէր Հայոց բանակին: Նոյնպէս՝ 1815ին արքայաժողովը. 1789ին յեղաշրջութիւնը, եւայլն. (այսինքն 1789երորդ տարւոյն յեղաշրջութիւնը:)

Նոյնպէս ամսոյ օրերն ալ. Յունիսի ը-ր-ե-ն մինչեւ յուլիսի վեց. (այսինքն չորրորդ օրէն:) Երբեմն աւելի համառօտիս կ'ըսուի՝ Յունիս չորս. Ապրիլ տասնուվեց:

543. Բացատական բայերու քով կը գործածուին Մեկը, մըդը, քան մը կամ քան՝ փոխ. Ես ուզեցը, ուզես եւ ես քան մը, ուզելը մասնական անուններով հատատական բայ դնելու. զորօրինակ. Աչն աղաղակին եւ խռովութեան մէջ՝ մեկը չմտացաւ կամքին խախտին ու երերալը: Ամենալեն քան չկրցաւ խօսիլ: Քան մ'ալ չէր տեսնուեր մշուշին պատճառաւը: Մըդը չտեսաւ: (Աւետ. ընտիր եւ որոշ է՝ ոչ ոք խմացաւ. կամ՝ եւ ոչ մէկն խմացաւ:)

Նախնիք ալ նոյն լեզուաւ կը խօսէին ատորին դարերու մէջ: Իրե չէրէր առնել (ՃԳ դար:) Բարկացաւ յոյժ, այլ առ ժամն էրե չկարաց առնել:

Հին գրաբարն ալ ասկե տարբեր չէ, երբ չատ անգամ ոե եւ ինչ կը դնէ բացատական բայէ յառաջ. Զմեզ ինչ ոե ուզ հարցանիցես: Քեզ ինչ ոչ ասացից. — այսինքն ուզ ոե եւ ուզ ինչ:

ԳՕԴՈՒԾ Բ.

ԴԵՐԱՆՈՒԱՆՑ ԵՒ ԴԵՐԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ԳՕԴԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

---

§. 1. Դերանուններ:

Ըսած ենք (356) *թէ անձնական դերանունը հարկ չէ որ իւր բային քով միշտ ներգործութեամբ դրուի:*

Բայց երբեմն հարկ է ներգործութեամբ դնել:

544. — Ա. Երբ բայը դէմքէ դէմք կ'անցնի՝ առաջին բայը ներգործութեամբ դրուած դերանուն կամ ուրիշ գոյական (անուն-բայի) ունենալով. զորօրինակ. Դո՞ն խրատեցիր, բայց ինձ չզգաստացուցիր: Ահեղն աճապարեցին բերդը մտան. իսկ ես դրան առջին պահապան մնացի:

545. — Բ. Երբ որոշ կերպով անձն ու դէմքը յուշընել ուզուի. այսպէս. Աւասիկ ես՝ իսկ եմ ձեր հակառակորդը: Դո՞ւ պիտի մեր դէմն ելլէք: Ե՛ս խօսեցայ եւ ես միմակ լսեցի. Ես իսկ եմ յարութիւն եւ կեանք, ըսաւ Տէրն:

546. Աւելի որոշ եւ ազդու խօսելու համար՝ դերանուան (ինչպէս նաեւ ուրիշ գոյականներու) առջեւ կ'աւելցուի՝ ԻՄ -ՐԸ, ԻՆ -ՐԸ, Ի -ՐԸ եւայլն. այսպէս. Դուն ԻՆ -ՐԸ այսչափ զմեզ աշխատցուցիր: Մենք ԻՆԻ -ՈՐ ՔԵԶԻ այնչափ սէր եւ խնամք ցուցբցինք: Քեզի է -ՐԸ այս ազդարարութիւնները ըրինք:

Ի -ՐԸ կը դրուի նոյն կերպով՝ նաեւ ուրիշ բառերու վրայ. Դեռ հիմայ է -ՐԸ իրն առուգուեցաւ:

> Բայց գաղղիացի օտար ոճ է առած շատ յաճախութիւնը, մանաւանդ հոլոված անուանց առջեւ. ինչպէս այս խօսքիս մէջ. Իուսիպ --հմննէրէն է -ՐԸ այդ փախստականները հոս հասան:
>
> Ուրիշ տեղեր՝ խօսքին վայելչութիւնն եւ իմաստին պահանջած ճշդութիւնն ու զօրութիւնը միայն կրնայ կանոն ըլլալ՝ դերանունը ներգործութեամբ կամ զօրութեամբ դնելու: Օրինակ. Ես այնպէս կը համարիմ թէ դուք իմ տալու խորհրդանս կատարութիւն չունիք. — ուր առանց դերանուանց՝ խօսքը, թէպէտ անսխալ, տակաւ ու թերի կը մնար:

Նոյնն իմացիր առարական դերանուանց համար ալ. վանդի

547. Թէպէտեւ նոյնանշան են ՅԵ-ՔՍ եւ ԻՄ ՅԵ-ՔՍ, կամ ԼԵՂ-Ն եւ Ի-Ր ԼԵՂ-Ն, սակայն շատ տեղ հարկ է դերանունը զեղչել եւ ըսել. Ա՛ս լսելուս՝ յանկարծ ՂԵՒ-ԵԼ-Ս թօթուեցի վրայէս, ՅԵ-ՔՍ շարժեցի, ՅԱՅՆ բարձրացուցի, ԼԵՂ-Ս արձակեցի եւ սկսայ վար ընկերներս թշնամանել. — ուր շատ տգեղ կ'ինայ խօսքը, եթէ իւրաքանչիւր բառէն յառաջ մէյմէկ առարական դերանուն ալ աւելցուի:

> Աւսոր ալ մտադրութիւն ընելու է մանաւանդ եւրոպական լեզուներէ թարգմանելու մէջ:

548. ԻՆՁ, ԻԵԼ, ՆԵՂ, ՅԵՂ գրաբար տրականները սովորաբար միջարկութեանց հետ կը բանին. այսպէս. ՎԱՅ ԻՆՁ. Երանի՛ է ԻԵԼ. Խարեա՛ ՅԵՂ. Խարի՛ լայս ՅԵՂ, եւայլն:

549. Թէպէտ ԻՆ-, Ի-Ր կրնայ երբեմն -Ն, -ՆՈՐ դերանուան տեղ դրուիլ. բայց շփոթութենէ խորշելու համար միտ դնելու է որ ԻՆ-, Ի-Ր՝ խօսքին գրեթաւոր անձը կը ցուցընէ, (զորօրինակ անուն-բայինը), իսկ -Ն, -ՆՈՐ՝ երկրորդական անձ մը. ինչպէս այս խօս-

քիս մէջ. Տեսաւ հեռուանց է՞ր Դոմիտա եղբայրն ու անոր որդիքը: Սանտորուկ նահատակեց գիտադէտս եւ է՞ր կոյս դուստրը Սանդուխտ: Իսկ դատախազներն որ դատաճաններուն ամէն բանը կը դիտէին, անանց քանի մը խօսքէն գուշակեցին թէ արդէն էրէնդ վտանգի մէջ են. (այսինքն՝ դատաճաններուն խօսքէն, դատախազները վտանգի մէջ են:) — Շփոթ կ'ըլլար խօսքն՝ եթէ ըսուէր. Իրենց քանի մը խօսքէն գուշակեցին թէ էրէնդ վտանգի . . . :

‖ Իսկ հին ռամկօրէնի մէջ գրեթէ անհետ եղած են նա, նորա, նմա, նոքա. եւ անոնց տեղ կը գործածուի՝ իւր, ինդ, իւրդ, իւրեանդ, եւայլն: Նոյն է մինչեւ հիմայ քանի մը դատառական լեզուաց ալ գործածութիւնը. կը բերեն զեզը, կը դնեն զինէզ սայլի մէջ, կը կապեն զինէզ ամէն դիացը, եւայլն:

550. Նոյնպէս նոյն դերանունը՝ այն ցուցականին տեղ ներելի է դրուիլ. բայց շատ յաճախելու չէ նոյնը, նոյնին, նոյնէն, նոյնէրը՝ փոխանակ անկից, անոր եւայլն. որ նշանակութեան կողմանէ տարբերութիւն ունին: — Այն, անկից կը ցուցընէ հեռաւորը. իսկ նոյն կը ցուցընէ թէ յիշուած իրէն զատ չէ, տարբեր չէ. զորօրինակ. Այն գործքին մէջն ալ նոյն դժուարութիւնները դէմերնիս կ'ելլեն: Այն լուրը ճիշդ նոյն է * իմ լսածիս հետ:

* Նոյն բառը, շատ անգամ ածական մասնական անուն է եւ ոչ իրօք դերանուն, ինչպէս երկրորդ օրինակէս կը տեսնես:

Այսպէս աստիճանաբար կը սահմանայ նոյնութիւնը կամ միութիւնը՝ երբ ըսեմ. Այն գիշերը. — Նոյն գիշերը. — Մի՞ն նոյն գիշերը:

551. Իսկ այն ածականը (որ նոյն ցուցականին առաջին դէմքն է, եւ կ'ըսուի՝ Այն իրողութիւնը. այն օգուտը,) իրմէ ետքը այս եւ ինդն դերանուններն առնելով՝ անոնց գործութիւնը սահմանցընելու կը ծառայէ. եւ կ'ըսուի՝ Այն այս ճշմարտութիւնը. (չ'ըսուիր՝ նոյն այն:) Այն ինդն հաւատոյ գրութիւնը: Ինչպէս նաեւ նոյն ինդն:

552. Ըսած ենք (179 եւ 338) թէ յարաբերա-

կանը հարկաւ ուրիշ խօսքի մը հետ կապուած է՝ զորն որ կը յարաբերէ, այսինքն յառաջ կը բերէ։ Արդ այն առաջին մասը զորն որ յարաբերական դերանունը կը յարաբերէ (դերանուն մը կամ դ՚ոյական,) կը կոչուի *յարաբերեալ*. ինչպէս օրինակիս մէջ. Հօտն որ հովիւ չունի՝ գայլերու ճարակ կ՚ըլլայ։ — Հօտ՝ *յարաբերեալ*. որ՝ *յարաբերական դերանուն*։

> Յայտնի է որ յարաբերական խօսք մը երկու բայ, ուստի եւ երկու նախադասութիւն կ՚ունենայ. 1. Հօտը գայլերու ճարակ կ՚ըլլայ. 2. որն որ հովիւ չունի։

553. Յարաբերական դերանունը միշտ իւր յարաբերեալէն յետադաս է. Մեղքն ու մեղքինն որ չընչին անանձինները են՝ աշխատասիրութեան օրինակ եղած են։

554. Յարաբերական դերանունը միշտ իւր բայէն կամ ինդրէն նախադաս է. քանի խիստ դարմանները որոնցմէ կը սարսիմ, մեր կեանքը պարգեւած են մեզի։ Կաղնի մ՚որոն սոխերն անթիւ թռչնոց դադար եղած է։

Միայն տաղաչափութեան մէջ քիչ տեղ կը նեբուի հակառակը, յարաբերականը յարաբերեալէն յառաջ.

Ուր առեն կէս գիշեր,
Որ դրունէն դուրս են քրշեր՝
Գինով մէկն իբր անբան
Քալեր կ՚երթար իւր ճամբան։

Այսինքն՝ Գինով մէկն, որ դրունէն դուրս են քրշեր։

555. Յարաբերական դերանունը կրնայ ըստ իմաստին պահանջելուն՝ իւր յարաբերեալէն բաժնուիլ՝ մէջտեղն ուրիշ բառ մտնելով. Ո՞վ որ կը գտնէս աղբեր քովը՝ որոն ոչ ոք ձեռք կը դպցընէ։ Անհամար ջրհեղեղ գիտենք նախնեացմէ, որոնց միայն անունը ծանօթ է մեզի։

556. Յարաբերական դերանուան եզակին՝ ուղղական եւ հայցական հոլովներուն մէջ շատ վայելուչ կերպով յոգնակիի տեղ կը գործածուի, — երբ իւր յարաբերեալը զօրութեամբ դրուած չէ. զորօրինակ.

Վշտերն ու դառնութիւններն որ մինչեւ գերեզման մարդուս կ'ընկերանան, ոմանց նաեւ դժբախտ յաւիտենականութեան մը նախաճաշակն են: Ան տգեղ կապիկներն որ տեսար, Ափրիկէի կապիկներ են: — Փոխանակ ըսելու՝ Դառնութիւններն որոնց կ'ընկերանան. կամ Կապիկները զորոնք տեսար:

Իսկ բոլորովին ուելորդ եւ տաղտուկ է այսպէս տեղեր որ չաղկապը. Դառնութիւններն որոնք որ կ'ընկերանան. Կապիկները զորոնք որ տեսար. Ան մարդը որն որ իւր կամքը կը պաշտէ. Ցաւագարն որուն որ ձեռք երկնցուցիր: Ընտոց որոնք որ, եւայլն: Ուելի անտեղի է՝ Ես որն որ. դուն որն որ. եւ մանաւանդ յայտնի սխալ է յոգնականի քով՝ Մենք որ. անոնք որ:

Ա յսպիսի տեղեր բաւական է եւ բնական է պարզապէս որ դերանուն:

557. Բայց կը դրուի որոնց՝ երբ յարաբերեալն զատուած ըլլայ. ինչպէս. Գայլերն որ նախընթաց գիշերը կառքին վրայ յարձակեցան, եւ որոնց մեր շներէն աղէկ հալածուեցան, երկրորդ առտուն ուրիշ կարաւանի մը վրայ հնկեր են:

558. Իսկ երբ որ յարաբերեալը զօրութեամբ դրուած է, միշտ կը գործածուի որ շաղկապ՝ եզակիի մէջ նախընթաց ն յօդով. Ոըն որ. որոնց որ. յոր. առանց յօդի՝ որոնց որ. որոնց որ, եւայլն: Ընտրէ առորն որ կամքդ կ'ախորժէ: Ցերեւախիտ ծառերն անձրեւի կաթիլներով ծանրացած են, որոնց որ մերձենան՝ կ'ողողէ գքեզ ջրով: Որոնց որ սուղ երեւցան՝ տարաւ եւս դարձուց: — Ա յսպիսի տեղեր՝ որն որ, որոնց որ կը նշանակէ տճկ. հանկըը էյ: (Ոմանք կը գրեն որը որ:)

559. Բայց կ'ըսուի ՈՎ որ, փոխանակ ըսելու՝ այն մարդն որ, որ մարդն որ. յոր. Որոնց որ. — Նոյնպէս ինչ որ. փոկ. այն բանն որ, որ բանն որ ըսելու: Առտուծոյ փոխ տուած կ'ըլլայ՝ ով որ աղքրտին ողորմութիւն կ'ընէ: Որոնց որ անսովոր լուսութիւն մը սկսան պահել, կասկածելի եղան: (Ինչ որ՝ սովորաբար կը հոլովի սեռ. տր. եւ բցա. ինչ բանի որ. ինչ բանի որ:)

ii Հին ոսկւորչներն կը գործածէր նաեւ լոկ ՈՎ՝ մեր հիմակուան ով որ դերանուան տեղ. ՈՎ եղեւ եւ այ-

րէ զբաւանն, նա տամ իւրեան չատ ոսկի — Ընդէն հին գրաբարին բուն ընթեր ժամանակներն անցնելէն անմիջապէս ետքը հոս հոն սկսած է այդ գործածուելթիւնն, որ անշուշտ այն առենն ալ ճամկական էր։

560. *Քիչ անգամ ուր որ յարաբերականը զօրութեամբ դրուած է, յարաբերականն իր հոլովը կը փոխէ եւ յարաբերելոյն հոլովը կ'առնու. Ջարհուրանք մըն էր՝ որ-ոնց-որ դեմը կ'ելլէին. (այսինքն՝ — ոնց-որ-ոնց դեմը կ'ելլէին։) Ինչ բանի որ չես կրնար՝ մի յանդգնիր. (այսինքն՝ ինչ-որ չես կրնար՝ որոր մի յանդգնիր։) — Ասիկա ոճը գրաբարի մէջ շատ յաճախ է։*

561. *Եւ եւ եւ եւ յաջորդող բայերուն՝ յարաբերական դերանունը կրկնելու է՝ եթէ բայերն այլեւայլ հոլով խնդիր կ'ուզեն. — իսկ եթէ միեւնոյն հոլովը կ'ուզեն, կրկնութիւնն ազատ է, խօսքին վայելչութեանը կը թողուի։ Հարկ եղաւ որ ինքն անձամբ բռնել ու բանտարկել տայ այն նենգամիտ ժանտ զաւակը՝ ըղձ-որ ցայնժամ աչքին պէս կը սիրեր, որմէ ամենեւին կասած չուներ, որով մանաւանդ ինք եւ բոլոր ընտանիքը կը պարծէին։ — Ինչպէս չգթովիմ այնպիսի սրտի մը՝ որ ինծի գործովելոց է, որ ինձ պաշտպանեց կենաց չափ, որ վշտերս սփոփեց, որ թեթեւցուց թեւերս եւ կանգնեց գլորեալ անձս։ (Երկրորդ օրինակին յարաբերականները միայն վայելչութեան համար կրկնուած են։)*

562. *Կրկնուած յարաբերականներուն մէջէն, եթէ սեռական են, կրնայ վերջինը ստացական վերջաւորութեան փոխուիլ. այսպէս. Մշակներն որ այգւոյս համար վարձեր էի, որոնց աշխատութիւնը շատ եւ վարձքերնին առատ էր, դեռ մրմռալով, դեռ գանգատելով տերերնին կը դառնային։ (Փոխանակ ըսելու՝ ե— որոնց վարձքն առատ էր։)*

563. *Կրկնուած յարաբերականներուն երկրորդը կամ երրորդը՝ եթէ հետերնին բայց շաղկապ ունին, դիմաւոր դերանուան կը փոխուին. զօրօրինակ. Մեր գրացի ազգերն որոնց գաշնաւոր էինք, բայց երբոնց վատահութիւնը շատով կորսնցուցինք, պատճառանաք մը զմեզ փութացան մինակ թողուլ։ (Փոխանակ ըսելու՝ բայց որոնց վատահութիւնը։)*

564. Զգուշալի է յամախել Որ ածը, որ անձնա-
ձե, որ էրեն՝ տաճկ. ձեւով հոլովումը, փոխանակ՝ -ըն,
-ընդե եւայլն ըսելու։ (Վատզի տաճկ. լեզուն իւր
յարաբերականը միայն այս կերպով կրնայ հոլովել։)
Ուսասիկ հոլովիները։

Ոդղ. եւ Հայց. Որ այն. փոխանակ՝ Որ կամ որն
ը։ Օրինակ. Որ այն առնեն. այսինքն՝ Որ առնեն որ։

Սեռ. եւ Տրակ. Որ անոր. (կամ որ էրեն.) փոխա-
նակ՝ Որոն։ Ցոքն. Որ անոնց, փոխանակ՝ Որոնց։ Օրի-
նակ. Շատեր կան՝ որ քիչ տրուեր է անոնց խելք ու
հանճար։

Բացառակ. Որ անկե. (որ էրմե.) փոխանակ՝ Որմե։
Ցոքն. Որ անոնցմե. (որ էրենցմե.) փոխանակ՝ Որոնցմե։
Օրինակ. Սեղանաւոր մը դիտեմ՝ որ անկե իշխանները
փոխ կ'առնուն։ Այն որ ամէնքն էրմե կը դողան։

Գործիակ. Որ անով. (որ էրմով.) փոխանակ՝ Որով։
Ցոքն. Որ անոնցմով. (որ էրենցմով.) փոխանակ՝ Որոնց-
մով։ Օրինակ. Ո՞ւր է կացինն որ փայտ կը ջարդեինք անով։
Ուսասիկ երկու տղայքն որ ծնողքն անոնցմով կը պարծին։

‖ Հին գրաբարի մէջ ասոր ոճ համաբուած է այդ
դարձուածը։ — Ծառ՝ որ այսպիսի պտուղ է նոր։
Հեթանոսք՝ որ ոչ մարտեաւ ընդ նոսա ձեզով։ (Փո-
խանակ՝ -ոյ եւ ընդ որս։) Հին ամկօրէնի մէջ շատ
յաճախ եւ սովորական. Այն իրուին որ է-բէ-ն
բնութիւն ցամաք լինի։ Եւ այլ կայ որ յամէ է-ր
պիծ իդ պահ։ Այն որ ողջունթիւնն է-ր-ը լինի։

565. Աւելի գործածական է այդ ոճը՝ երբ յա-
ջորդ դերանուան տեղ ստացական յօդ դրուի. հինչ-
պես. Մարդ կայ որ հետը չի խօսուիր։ Ջինուորներ որ
ձեռքերնին պէնը չկայ։ Ճարտար մէկն որ ձեռքը կո-
տրած է։ Աղքատ մ'որ պատռած են զգեստները։
Վաճրն որ վրան երկայն շերտեր կան. (յաւ եւս՝ շեր-
տեր ունի։) Այնպիսի մէկու մը յանձնէ որդեակդ՝ որ
վրան վստահ բլլաս։

‖ Ստացական յօդով նոյնպէս հին գրաբարէն. Մարդ
որ պատռեալ է հանդերձն։

Այսպիսի տեղեր արդի լեզուին մէջ (ինչպէս նաեւ
հին ամկօրէնի մէջ.) շատ անգամ աւելի շահկալ
համարելի է որ բառը, քան թէ դերանուն. որ միշտ

անփոփոխ կը մնայ. եւ չ'ըսուիր՝ Մ-ըդիկ կան -ըռնէ հետեւեալին չի խօսուիր։

Դարձեալ ուրիշ տեղեր չատ անգամ -ը, երբեմն իբրեւ շաղկապ է եւ երբեմն իբրեւ դերանուն, ինչպէս օրինակեա կը տեսնես.

Դերան. Ընկուզ մ'ընկաւ -ը գաշխարհ սասանեցաւ։ Շաղկապ. Ընկուզ մ'ընկաւ՝ -ը աշխարհ սասանեցաւ։ Աւելի բացայայտ կ'ըլլայ ըսածնիս՝ եթէ -ըն -ը դերանուն գործածենք. եւ կը տեսնենք որ առաջին օրինակին կը համաձայնի եւ երկրորդին չի համաձայներ։

Ասոնկան տեղ է -ը շաղկապի տեղ -ըն -ը գործածել. այսպէս նոյն օրինակը կայ ըսող. Ընկուզ մ'ընկաւ, -ըն -ը աշխարհք սասանեցաւ։

566. Որ դերանուան եզակի ուղղականն ու հայցականը ստացական յօդով կրկնուած՝ կը նշանակէ ինքը (այ-պէս) ինքը (այնպէս). կամ ոմն-ը (այ-պէս) ոմն-ը (այնպէս.) զրօրինակ. Արտօրնօք հնծան փախան -ըը աչ -ըը ձախ։ Որը շատ է կ'ըսէր, -ըը քիչ։ Անդադար մտնել ելլել մըն էր, -ըը նեբս -ըը դուրս։

Նոյն դարձուածքը թէ գրաբարն ունի եւ թէ տաճկերէնը եւ թէ ուրիշ լեզուներ։

Ասոր հոլովածը սովորաբար ինի բառով կ'ըլլայ. ինչպէս՝ Ինկէն չորս կ'առնու ինկէն քառասուն. (փիլ. Որմէ չորս -որմէ քառասուն։)

567. Յարաբերական դերանունն որ խօսքին մէջ երկրորդ նախադասութիւն մը կը կազմէ, (552, ծան.) միշտ իւր նախադասութեանն սկիզբը կը դրուի եւ ուրիշ մասունք-բանի անոր կը յաջորդէն. անոր համար չ'ըսուիր՝ Հէմայ -որոյ. ֆ--ոյ -որոյ. --ոյն -ըն -ը*, եւայլն. այլ՝ Որոյ հէմայ դղջացան։ Որոյ ֆ--ոյ առեւ էի էի, եւայլն։ Ցեսնէին զնս թշնամիքս, -որոյմ երբեմն կը դողայի, -որոյ հէմայ ոսկերքը ցամքած են։ — Միայն ե- շաղկապը կրնայ երբեմն յառաջ երբեմն ետքը դրուիլ. Որ ե- կամ ե- -ը. ինչպէս. Հոս է այն հաւատարիմ անձը, որուն հոգւոյ հակեալ է արդարութիւնը, -ը ե- վկայ է մեր ըսածներուն։ Ահա ցաւագնեալ ծերունին, որուն միշտ հետն էիր, ե- -րոն վշտերն օրէ օրէ չանազատ ծանրացընել։

* Իսկ ուր որ կայ ըսուած Ֆ--ոյ -որոյ, մանաւանդ -որոյ, եւայլն, գիտնալու է որ այդ նախընթաց բառերը միւս նախադասութեանն են. ինչպէս. Ֆ--ոյ

— որոնց որ առելի էր — հին յարդեր փոխ տրված էին։

568. Յարաբերելը միշտ գոյական անուն մըն է կամ դերանուն. (տես 552։) Բայց երբեմն որ դերանունն ամբողջ խօսք մ'ալ յառաջ կը բերէ. զորօրինակ. Լեզուն արձակեց սկսաւ զթագն ու թագաւորը թշնամանել. որ ամենուս սարսափ պատճառեց. որ— հա- մար ինքն ալ ծանր բանտարկութեան դատապարտուեցաւ։ Եկան աւետեցին մեզի թէ մտեցանք հայրենեաց. որ— վ յանկարծ երկայնժամանակայ վշտերնիս մոռցանք։

Սակէ է որ ՈՐՎ գործիականը միանգամայն շաղկապ համարուած է։ Սակէ ելած է նաեւ հետեւեալ գործածութիւնը։

569. ՈՐ դերանունն ամբողջ խօսք յարաբերելով՝ շատ անգամ է— կամ ուրիշ շաղկապի տեղ, կամ երբեմն ալ իբր զարդ դրուած կը դանուի. զորօրինակ. Այն երկու հաշիւները կը բովանդակեն, որ կ'ելլէ մեր պարտքերուն գումարը։ Զեռքերնէն զէնքերն ու դաւինները առինք, որ ելան գացին։ ՈՐ եթէ գիտնայի՝ չէի հետաքրքրուիր։

Այս ոճը հեռի առեղծուածներս սկսած է խափանուիլ։

‖ Հին ռամկօրէնի մէջ անհամար տեղեր կը գտնուի այս գործածութիւնը. Երկուս բագինս շինուեալ են՝ որ դեռ ձօներն դիւաց։ Ի զոյգ մտան ընդ թագաւորն ու ուզեցին զպատանեա, նա թագաւորն երես, որ ելան ու գնացին։ Բռնեցին զինքն, յաթոռոյն ձգեցին եւ արարին բերդարգել՝ որ մեռաւ։ Կոտորեցին զզօրքն Պարսից, որ էր թիւ հեծելին գժոխ այր. եւայլն, եւայլն. (Է—ԺԳ դար։)

---

§. 2. *Դերանունական յօդեր։*

570. Դերանունական կամ Դիմորոշ յօդերն երեք կերպ գործածութիւն ունին. 1. Անձնական դերանուան տեղ. 2. Ցուցական դերանուան տեղ, եւ 3. (որ սակայն տեսանք,) Սեռական դերանուան տեղ։

571. Դերանունական յօդերն՝ անձնական եւ ցուցական դերանուանց տեղ գործածուին նէ, անուանց

վրայ պարզապէս կ'աւելցուին՝ առանց յոքնական մասնիկներու։

572. — Ա. Անձնական դերանուան տեղ -, դ, ն դիմորոշները կ'աւելցուին անուանց վերջին ձայրը. Ձենք կրնար արարածք» Արարչին մեծութիւնը ճառել. (այս ինքն՝ ինչ+ արարածք։) Ես զօրապետս» ահա ճակատուն առաջին շարքը, եւ ո՞ւր էք (դուք) լքեալ զինուորքդ։ Եթէ ես ձեր ոտքը լուայի, տէր» եւ վարդապետս, դուք ալ պէտք էք իրարու լուալ։ — Այսպէս մանաւանդ կոչականի վրայ. (507.) Արարիչդ եւ փրկիչ։ Քաջդ եւ սեգ Տրդատ։ Այլ դիւցազունքդ։

Անարժան. յոքն. անարժանք. անարժանից։ Մեղաւոր. յոքն. մեղաւորք։

573. — Բ. Ցուցական դերանուան տեղ՝ անուանց վերջին ձայրը։ Օրինակներդ բաւական ըլլան զքեզ հաւանեցընելու։ Ո՞վ չի տեսներ թէ կանաչ» անցաւոր է։ Աշխարհիս» մեծութիւնը պատրանք մըն է։ Աշխարհս» թատերանոց մըն է, ուր դերասանք յանպատրաստից իրենց խաղը կը խաղան։ Ցարուցս» Հունձքը շատ առատ կ'երեւայ։ Երկիրս» կը դառնայ, եւ կը կատարուին գիշերւան ու ցորեկուան փոփոխմունքը։ — Նոյնպէս յաջորդները.

Ա.յսօրւան օր».	Շաբթու» մէջ.
Ամսոյս» վերջերը.	Օրէս» ի վեր. (այսօրւընէ սկսեալ։)
Հիմակու տուեն».	

Առանձին կերպով մը տրտի բառին եզակին «յօդով կը գործածուի. Մարդ», մարդու». փոխանակ՝ տրտը, տրտէն կամ տրտոյն բնութեանն ըսելու։ Մարդու» սիրտը խոր ծով մըն է, կ'ըսէ իմաստուններ։ Մարդ» տկար է։ (Զատ է ուղղ. տրտ անյօդ. սեռ. տրտո՛ն յօդով, իբր մասնական անուն. տես 515։)

Ցայտնի է որ «յօդը խօսողին մտքաւոր բան մը պիտի նշանակէ. անոր համար ալ կ'ըսուի. Երէկը» կը դառնայ, եւ չ'ըսուիր՝ Լո՛ւսինս» կը դառնայ, եւ ոչ՝ Ան տուէ», եւայլն։ Այսու ամենայնիւ շատ կայ գրուած, իբր զարդի համար. Ան կողմը». Ան առտնիներս։ Գազաններուն փորի կողմ» ճերմակ կ'ըլլայ։ Վաղուան օր» ո՞վ գիտէ ինչ կը ծնանի մեզի։

574. — Գ. Աստցական յօդերը քանի մը դէպքի մէջ սովորութիւն եղած է յատկացելոյն վրայ դնել՝ փոխանակ յատկացուցչին վրայ դնելու։ Այսպէս կ'ըսենք՝ Ձեռքի գաւազան*. Երթալու առնէք. (փոխ. ձեռքիս գաւազանը. երթալուդ առնեմ։) Տղայութեան օրերս, կամ Տղայութեանս օրերը։

* Նոյն կանոնով կ'ըսենք՝ Քովի մարդս. (եւ ոչ՝ Քովիս մարդը։)

‖ Միջին դարու ընտանեկան լեզուին մէջ՝ Դու վայր մի անսա զի գքո ձիոյ ագիր քեզ տեսանել տամ։ (Ի դար։)

575. Տալաշափութեան մէջ կը գործածուի յատկական եւ աստցական դերանուն առանց դիմորոշ յօդի, գրաբար ձեւով. այսպէս.

Ուրախութիւնն որ	Այն սիրուն բոյ ուղեր
Ձէ՞ր չըգիտցաւ՝	Վառ սրբոյ Հայելիք։ —
Դարձաւ շոյտ ի նոր	Ձէմ անձկալի սիրուն ղուակ,
Հառաչանք ու յաւ։	Եւայլն։

Կամ դարձեալ նախադաս ածականին վրայ յօդով.

Այդ գեղեցիկ անտառակդ
Եւ անտերունչ ագարակ։

576. Կ'երեւայ թէ արդի յունարէնէ մտած բլլայ մեր մէջ ալ աստցական յօդով՝ Մինակս չեմ կրնար. Մինակդ պիտի աշխատիս։

ԳՕԼՈՒԾ Գ.

ԲԱՑԵՐՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

---

§. 1. *Բայերուն սեռը։*

577. Կրաւորական բայն որ ըստ ինքեան ուրիշէն կրել մը կը ցուցընէ, շատ անգամ պարզապէս չէզոքի տեղ կը գործածուի. զորօրինակ. Այդ մարդուն բնաւորութիւնն հիմայ բոլորովին փոխուած է։ Ամէն խօսքի մէջ նեղուիլ խոհեմութիւն չէ։ Բարեկամիս հետ ուտելու չեմ նստիր։ Առաքինութեան սիրոյն կամ սիրովը

ը֊բնո֊ւել։ — Ա֊յսպէս ա֊լ՝ Լուացուիլ. սրբուիլ, եւայլն. այսինքն՝ ինք զինքը լուալ, սրբել. ինք զինքը նետել։

Իսկ ինք զինքը պահել՝ կ՚ըլլայ առանձին ձեւով՝ պահուըտիլ, (փխկ. պահո֊ւիլ որ զուտ կրաւորական է։)

Տաճկ. ոճ է՝ Հրեչտակ՝ մը պե֊տո֊ւեցաւ Յովսեփայ. փխկ. Երեւեցաւ։

Իւ վերջաւորութեամբ չէզոք մ՚ալ տեսանք (243.) ներգործականէ եղած։ Սուրբ տեղերէն դիւանքն հանեցեք։ Լայսը մարեցաւ. (եւ ոչ՝ մարուեցաւ։)

578. Կրաւորականը կը գործածուի դարձեալ իբարու մէջ փոխադարձ գործողութիւն յուցընելու համար։ Երկու բանականներն (իրարու) ը֊նդո֊ւեցան, եւ յաղթութիւնն երկար ատեն անորոշ մնաց։ Առաջին պե֊նե֊ը֊ը֊՝ մէկը զմէկ չճանչցանք։

Բայց դիտնալու է որ ամէն կրաւորական այդ փոխադարձ նշանակութեամբ չի գործածուիր. զօրօրինակ չ՚ըսուիր վերջին օրինակին մէջ՝ Առաջին տեսանելուն ճանչո֊ւեցանք. այլ անոնք միայն՝ որ սովորութիւնը ներած է։

Առանձին ձեւով փոխադարձ կ՚ըլլան՝ Տեսնուիլ եւ Պագնուիլ, (փխկ. Տեսնո֊ւիլ. պագնո֊ւիլ՝ որ զուտ կրաւորական են։)

Միադիմի կամ դիմազուրկ բայերը կը գործածուին՝

579. — Ա. Դիմաւոր սաորադասական բայով. ինչպէս. Հարկ է որ երթամ ես Հռոմ ալ դեռևս, բաւ Առաքեալ։ Անհնար է որ հեթանոս մարդիկ քան զմեզ աւելի առաքինի ըլլան։

580. — Բ. Անեռբեւոյթի դերբայով. որ այն սահմանական բայերուն կը դառնայ. այսպէս. Հարկ է ինձի՝ երթալ Հռոմ ալ դեռևս։ Վայել է երէ֊ցդ ծերերուն դէպ գնել։

Կամ առանց անձ յուցընելու, (առանց սրակատնի.) Անհնար է ամէնքիս երթալ եւ պարապ (բան չսորված) ես դառնալ, կ՚ըսէին նախնիք։ Ի զուր է խօսիլ՝ ուր մտիկ ընող չկայ։

Ա֊յսպէս շատ անգամ խօսքը դիմազուրկ է, (այսինքն ընող ըլլոզ չի յուցըներ.) եւ վայրապար է անուն֊բայի փնտռել՝ ուր իրօք չկայ ընող կամ ըլլոզ։ Ա֊յսպէս են. Սկսաւ ե֊ե֊ը֊ ըլլալ։ Ժամ մը է֊

ւէ՞ւ-ն է՛ըւշ։ Մ՛ըն՞ւ-ը- ակսած էր։ Գ՛ւէլ՛ը է՛ը-. — ուր պատասխան չ՛առնուր ւ-վ հարցումդ։ Նոյն է օրւան ժամերը ցուցընելու համար ալ, որ կ՛ըսուի՛ հինգը քսան (րոպէ) անցեր է. (— ուր ւ-ոռ բոլո անորոշ հայցական է, այնպէս՝ ինչպէս որ կ՛ըսենք անորոշ հայցականով՝ ե՞ս գ՛ւէզ ւ-ոռ ւ-այլ անցայ։) Մէկին քառորդ կ՛այ։ Իսկ ուր որ տաճկ. ռճով կ՛ա՛ւ ելլցուի նաեւ՝ ժ-ը՛ը մէկին քառորդ կայ, — ժ-ո՛ բառը միայն բացայայտութեան համար աւելցուած է։

Ըսածներս աւելի որոշ կը տեսնուի գրաբարի մէջ. Իբրեւ ընդ երեկս լինէր։ Այդ եղեւ, եւայլն։

581. Կրաւորականէ առնուած դիմազուրկներուն (ինչպէս՝ կը ը-ն-ոյ-ւ-է, եւայլն.) բաղադրեալ ժամանակներուն մէջ՝ երբեմն բուն բայը կրաւորականի ձեւը կ՛առնու, երբեմն քովի էական (ըլլալ) բայը։ Եթէ փուխ ացած ըլլա՛ւէր, — Եթէ ֆո՛ւ-ոյ-ո-ած ըլլար՝ կանուխ ալ կը հասնուէր։

---

§. 2. *Բայերուն եղանակներն ու ժամանակները։*

582. Սահմանական ներկայ ժամանակն որոշուած է հիմակուան գործողութիւնը կամ սովորութիւնը եւ կամ իրին բնութիւնը յայտնելու. դրօրինակ. Տղաք կը խաղա՛*։ — Տարւան մէջ ամիս մը ծո՛ կը բ-ո՛ւնէ։ — Խաղաղասէրը սիրելի է՛ըւշ։ Ծառերը դարնան կը ձ-ղկի՛ւ։

* Բուն ներկայ եւ անկատար, (այսինքն սկսուած եւ դեռ չսկզնցած գործողութիւն ցուցընող ժամանակ) տաճկ. լեզուն ունի. որուն վրայ ձեւուած է մեր ամկօրէնը՝ Կը խաղան կոր. կը խաղային կոր. եւ մէկ երկու եւրոպացի լեզուներ։ (Տես Իւր մասնիկ, 265։)

583. Սահմանական ներկայ ժամանակը՝ երբեմն կատարեալի տեղ կը գործածուի պատմական ստորադրութեանց մէջ. — երբեմն դարձեալ ապառնւոյ տեղ՝ ըլլալիքին ստուգութիւնը ցուցընելու համար. — եւ երբեմն հրամայականի տեղ՝ երկը դէմքի համար ալ։ Զօրօրինակ. Երբ մենք դեռ ծերունւոյն զարմանալի պատահարներուին զբաղած էինք, սարին գլուխը կ՛ուռնին որսորդները, կ՛ը-ր-ւէն հրացանները, եւ մեր սիրուն եղջերուն կը ժ-ժ-ւ-ի. մենք ձայներէն սար-

սափած՝ կը ըսէր+ մը խաղաղ հովիտը, եւ այլն: — Վաղը կէսօրէն յառաջ կարաւանը հոս կը հասնի: — Ձիերը կ՚ուռուցո՜ւ արօտը կը հանէ՜. եւ մշակներուն կը պատուիրէ՜ որ գործերնուն հետ բլլան:

584. Սահմանական անկատարը քանի մը դէպքի մէջ՝ քաղաքավարական կամ մեղմական բացատրութիւն մ՚եղած է ներկայի տեղ գործածել. այսպէս. Կը ծուլանայի որ այս պատմութիւնս երրորդի մ՚ալ չհաղորդուեր*. (այսինքն՝ Կը ծուլանամ որ ուրիշի մը ընդհատէ՜:) Կը խորհէի՝ որ եթէ հնար է՝ ժամանակին անյապաղ հասնիս: Ես այդ կարծիքը չէ՜ պատգրեր: — (Զօրութեամբ կ՚իմացուի՝ եթէ ինծի խորհուրդ հարցուէր: Տես վերը 586 թէական խօսքեր:)

Ա՛յս ոճն եւրոպական լեզուներէ մնած է հայերէնի մէջ:

* Ա՛յսպիսի տեղեր շատ անգամ երկրորդ բայն ալ սովորաբար անկատարի կը դառնայ:

585. Նոյնպէս սահմ. ներկայի տեղ սովորաբար անկատար կը դրուի՝ մեղմով աղաչելու համար: Շնորհք ընէի՜ սա մսան ինծի գնէիր՜: Ա՛յդ թուղթը փութով իւր տեղը հասցնէիր:

586. Թէական կամ պայմանական խօսքերու մէջ, որ հարկաւ երկու նախադասութենէ կազմուած են, առաջին նախադասութիւնը երբեմն սահմանական եղանակ կը դրուի, եւ երբեմն սովորաբար. իսկ երկրորդը միշտ սահմանական*: Եթէ կը լսէի՜, հապա ինչո՞ւ չէի՜ պատասխաներ: Եթէ հոս ծառ, դուն ալ կը գտնէի՜: Եթէ ամէն արկածի պատրաստ ըլլայի՜, չէինի՜ ամէն անգամուն այնչափ խռովիր:

* Երկրորդ նախադասութիւնն եթէ հարցմամբ է, երբեմն սովորական ալ կը դրուի. Եթէ անանկալ բան չէր, ինչու՞ ըսէիր՜: Եթէ մէկհատիկ զաւակս ալ յափշտակէին, ալ ես ինչո՞վ կրնայի՜:

Երբեմն պայմանական խօսքի մը երկու նախադասութեանց կարգն իրարու մէջ կը փոխուի. Իրենք մեզմէ յառաջ կը հասնէին, եթէ յառաջ այնչափ դանդաղած չըլլայինք. Կը պատասխրէի՜, եթէ զինքը գտնէի՜:

587. Եթէ, երբ, գնէ՜ որ, տալ որ, բռնել որ,

Գոյն ըն, էբբ ըն եւայլն բառերէն եաբը սովորաբար ստորադասական եղանակ կու գայ. ինչպէս. Եթէ այսպէս մեկը զմեկ խոշտոբէ, տեսեք՝ ըլլայ ըն օր մ'ալ իրարմէ սոսկանք։ Ով որ գիս պեռնէ, պիտի զարնէ մեռցընէ։

Իսկ ըսող ըն շաղկապէն եաբը ստորադասական կը դրուի, կամ երբեմն նաեւ անեբեւոյթ, — թէեւ նախընթաց բայը սահմանական եղանակի ըլլայ. ինչպէս. Եւ ոչ դուն հասան, թող թէ ներս մտնէին. — կամ՝ թող թէ ներս մտնել։

588. Բայց կոչենք ըն շաղկապին առջեւն ստորադասական չի դրուիր. չ'ըսուիր՝ կարծես թէ վերէն վար ֆլըրէր։ կարծես թէ ինքն ըլլար բացարձակ տէր. — այլ՝ կամ ըսելու է կարծես թէ ինքն էր բացարձակ տէր. — եւ կամ՝ իբր ըն ինքն ըլլար բացարձակ տէր։ — (Նոյն կանոնն ունին գրաբարն ու տաճկերէնը։)

589. Քիչ տեղ որ դներանուներէն եաբն ալ ստորադասական կը դրուի՝ սահմանականի տեղ։ Տղաք որ օրն ի բուն խաղալ եւ ուսման անփոյթ ըլլան, չենն կրնար արդարանալ։

590. Պարզ ստորադասական ժամանակ մը բառական կ'ըլլայ երբեմն թէական նախադասութիւն մը կազմելու՝ առանց էրն, էբբ, նէ աւելցընելու. զորօրինակ. Տեառնէ որ մեռնելու վրայ է, կը թողուն կ'երթան։ Մեռնելիքս ֆէռնամ, դքեզ չեմ լքաներ։ Այն անանկ սուրբ հոգի մըն է՝ որ մարած ֆոռնէմ կը վառէմ։ Թշնամիդդ տունն այրած լսէիր՝ կ'ուրախանայիր արդեօք։

591. Տաճկական ոմ է՝ ստորադաս. ներկայի տեղ սահմ. յարակատար գործածել կրկնութեամբ։ Ծառնօթի եղէր է՝ օտար եղէր է՝ անխաիր կը մնանէ կը տեսնուի։ Եթէ վտանգի առնէն եկեղեցական չգտնուի, դայեակն է եղէր կամ ուրիշ մը, պէտք է երախան մկրտել։ Տեսեր է վ ոեռոք՝ հոգ չէ։ Փոխանակ ըսելու՝ Եթէ ծանօթի ըլլայ՝ թէ օտար, անխաիր կը մնանէ։ Դայեակն ըլլայ կամ ուրիշ մէկը։ Դայեակն ըլլայ թէ ուրիշ մէկը։ Տեսնէ թէ լսեռնէ, հոգ չէ։

592. Ընտանեկան լեզուի մէջ ստորադաս. ներկայի եւ անցեալի գործածութիւններ սովորած են տաճկ. ոճով. Ես հոս կրակը մարելու հետ ըլլ՞ր, անոնք անդիէն դուռը կղպեր դացեր են. (այսինքն՝ երբ դեռ ես մարելու հետ էի) — Դեսպանն ըսած ըլլայ՝ որ ինք առոր վրայ տեղեկութիւն չունի. (այսինքն՝ Ըներ է թէ ինք, եւայլն։)

593. Ճիշդ խօսելով՝ պէտք էր ստորադաս. անկատարով ըսուիլ՝ Կը սպասէր որ ընկերը դար. Խնդրեցի որ իրենք քիչ մը ձեռնադնէ. բայց սովորութիւնն ասոր հակառակ կ՚ուզէ որ երկրորդ անկատարին տեղ ներկայ դրուի. այսպէս. Կը սպասէր որ ընկերը դայ։ Խնդրեցի որ իրենք քիչ մը ձեռնադնե։ Աղաչեցի որ պահեկ մը հանդչի։ Քրմին դողդողալէն եւ դանդաղելէն ենթադրեցին թէ բան մը պէտք է։ Կը վախնար, որ չըլլայ թէ հայրը ըսէ եղածն եւ զինքը խրատէ եւ իւր չար կամացն արգելք ըլլայ։ (Նոյնպէս են դրաբարն ու տաճկերէնը։)

594. Ստորադասական կը գործածուի՝ հրամայականին նաեւ Ա եւ Գ դէմքերուն տեղ. (յայտնի է որ հրամայականը միայն Բ դէմք ունի։) Թշնամիք հասեր են. Ելլե՛ք պատնէշ ուր են. ըսբնենք խորհուրդ եւ քննենք զինք ընդդէմ սա վտանգու բանակը։ Ձիւնին երթայ իմացընէ մեր գալուստը։ Գոն հոս եւ խնդիրքնին ձայնէ։ Ա՛յս իրիկուն երթա՛ անպատճառ։

Նոյնպէս ստորադաս. անկատարն ու գերբակատարը իրրեւ հրամայական՝ անցած ժամանակի համար. Երթայինն տանէին. (տճկ. կիտէ իտիլէր։)

Ա՛յս գէպքիս մէջ, մանաւանդ անկատարին վրայ, բսինք թէ շատ անգամ ըսող շաղկապ կ՚աւելցուի՝ Ա եւ Գ դէմքերուն. Թող երթանք աշխատինք։ Թող յոգնիմ, բաւական որ հաճելի ըլլայ։ Թող նստէր մնածէր։ Թող շատ չհամարձակէին։ Կամ յետադաս՝ Ըլլայ ըսող. Երթան ըսող։ (Տես 268։)

595. Ստորադասականով ձեւացած արգելականը Չ՚առնուր. այլ կ՚ըսուի՝ Չերթա՜ս. Վերթայիր. Թող ըսպասեն։

Ասկէ կը տեսնես որ Ֆ՝ շաղկապն արդի հայերէնի մէջ Բ դէմքէ դուրս չի գործածուիր։

‖ Գրաբարի մէջ ամէն դէմքի վրայ կը գրուի Ֆ, նաեւ անցեալ ժամանակի վրայ։ Իսկ հին ասկօրէնի մէջ աւելի յաճախեալ էր այս ձեւը՝ Մէ գ՚ա. Ֆ Խ՚ԷՒ զբեզ, որ յառաջ (երես 74.) տեսանք։

596. Ա՚յս տեսակ արգելականը հարցմամբ ալ կը բանի՝ ներկայ եւ անկատար.

Զբաս՚ա. (ՃԿ. պէ՚Ն ՆԷ.) յ՚քն. Զբաս՚ք. (պէ՚ՆՔ՚Ը ՆԷ.)
Զբաս՚էր. (պէ՚Ն ՆԷ Խ՚Ր.) Զբաս՚էք. (պէ՚ՆՔ՚Ը ՆԷ Խ՚Ր.)

բայց նշանակութիւնն արգելական չէ. այլ բսել կ՚ուզէ՝ ինչո՞ւ չես բսեր. ինչո՞ւ չբսիր։ — կը տեսնես որ այս դէպքիս մէջ ստորադաս. անկատարը սահմ. կատարեալի տեղ կը գործածուի։

597. Բուն արգելական բայերու վրայ (թէեւ Բ դէմքի ըլլայ,) Ֆ՝ չի դրուիր այլ պարզապէս ՈՒ, երբ իրարու կապուած իրար յաջորդեն. այսպէս. ՈՒ լսէ զբամբասողը, եւ ՈՒ խօսէ բամբասողին։ ՈՒ գացէք ՈՒ ալ գիտցէք։

Դարձուածով մը կ՚ըսուի՝ Մէ լսեր զբամբասողը եւ ՈՒ խօսէ բամբասողին։

598. Ընդհանրապէս բայնատական եւ արգելական խօսքերու մէջ՝ երբ երկու միեւնոյն դէմքով եւ թուով բայ եռեւէ եռեւ գան, միայն առաջնոյն վրայ կը դրուի Ը կամ Ֆ, որ երկրորդին վրայ զօրութեամբ կ՚իմացուի. այսպէս. Մանուկ հովիւ, ընդ՞ոս ոչխարներդ ծողէ՞ս։ Մինչեւ ցե՞րբ ընդ՞ն ինձ՞ գործքերնին պէ՞նէր։ Մէ՚ իրար խ՞ծնէ՞ կծու խօսքերով ու ԲՈՒՆԱՒՈՐէ՞։ Ձեմ երթար տեսներ. (փոխանակ՝ Ձեմ երթար չեմ տեսներ։) Մի՚ երթար տեսներ. (փոխ. Մի՚ երթար մի՚ տեսներ.) Ձերթա՚ս տեսնես. Ձիյնաս մարիս. (այսինքն՝ Ձըլլայ թէ երթաս տեսնես, կամ իյնաս մարիս։)

Ա՚յս ոճն հայերէնի յատկութիւններէն է։

‖ Նոյնը հին գրաբարի մէջ ալ բաւական յաճախեալ է. Ու՞ հերձու եւ ելանէ։ Որ ոչ լսեն եւ առնուն ի միտ։ Մի ոգորայք գրծոցէք հարկանէք զհիւանդացեալն։ Մի յանձն ապաստան լինիր եւ ասեր թէ, եւայլն։

599. Ցաճկական զրուցուածք է՝ միեւնոյն բայը

հաստատական եւ բացասական քովէ քով բերել կա-
պել. ինչպէս. Ըր— ւըր—՝ միտքը դրածն յայտնուց.
(այսինքն՝ ամէն ջանք ըրաւ:) Որդին գերութենէ փըր-
կելու համար —նէց—ծը ւըն—ծը կու տար. (բովան-
դակ ստացուածքը:) Լաւ ւըլաւ՝ փախաւ գնաց: Լա—ծ
ւըլա—ծ՝ չեմ ուզեր պոռաց: — Աւելի հայերէն է՝ Լաւ
ըն վ՝ փախաւ: Հարկ— ըն լա—ծ պոռաց թէ չեմ ուզեր:

Բազադրեալ ժամանակներու գործածութիւնն
իրենց նշանակութենէն յայտնի է. (տես 256:) Հոս
միայն քանի մը գիտելիք կը դնենք:

600. Բազադրեալ ժամանակներն երբ եռեւէ
եռեւ իրար յաջորդեն՝ հասարակօրէն էական բայը
եւ ապառնեղին պէտ բառը չեն կրկնուիր. Պիտի լսեն
ու —ոխան: Յափշտակես պիտի եւ —ռնա— երթաս: Շատ
բան խօսած եր եւ շատ պատիժ ապառնացած. — կամ
Շատ բան խօսած եւ շատ պատիժ ապառնացած եր: Գո—
ղեր ամէն բան պատմեր է տէրն ի տեղը:

601. Անցեալ ապառնին (ինչպէս նաեւ սոսկ
պէտ ըլլայ բառը) երբեմն ենթադրութիւն կամ մա-
կաբերութիւն կը յուցընէ. ինչպէս. Մինչեւ հիմայ
իրենց տեղը հասած պէտ'ր ըլլաս: Այդ դէպքերուն
վրայ անտարակոյս շատ ընդհատած միանգամայն վշտա-
ցած ալ պէտէ ըլլաս: Ո՞ւր է եղբայրդ. ներսը պէտէ ըլ-
լայ. (այսինքն՝ անշուշտ ներսն է:)

602. Պայմանական կերպով անորոշ գերակատար
կը գործածուի՝ փոխանակ սահմ. անկատարի. այս-
պէս. Ա—եր էի՝ եթէ գիտնայի որ կ'ուզես: Բերեր էի՛ն,
բայց չգտանք. (այսինքն՝ կ'առնէի, կը բերէի կամ
բերած կ'ըլլայի: Տես 586:) — Այս ոճն ընտանեկան
լեզուի յատուկ է:

603. Ստորադասական եղանակի մէջ զգուշալի է
պարզ ժամանակներուն տեղ բազադրեալները գործ-
ածել. (ինչպէս ներկայի տեղ կատարեալ եւայլն. —
որ աւելորդ երկայնաբանութիւններ են.) զօրօրինակ.
Քանի որ հոն ըլլա— ըլլա—. (փոխ. հոն ըլլաս:) Ով որ
մէկուն երթա— ւըլա—, դրամ կը տուժէր: Երբ որ
վրան —ելցնել— ըլլա—. (փոխ. աւելցնէին:) —

Վանդզ զատ է ներկային նշանակութիւնն ու գործածութիւնը անցեալէն, անկատարինը գերակատարէն։

Այդ անտեղութիւնն որ բառական յաճախեալ է, կը յիշեցնէ սոսրին դարերու սոսրին գրաբարը. Իբր թէ ի մեզ առնել եղել էր. (ինկած եղած ըլլայի։)

ՑՕԴՈՒԱԾ Գ.

ԴԵՐԲԱՑՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ

604. Դերբայներն բան այլեւայլ առմանց՝ իբրեւ բայ, իբրեւ գոյական եւ իբրեւ ածական, պէսպէս կիրառութեան կանոններ ունին. որոնց իւրաքանչիւրին վրայ առանձին չխօսած, քանի մը ընդհանուր յատկութիւնները կ'աւանդենք, որ ամենուն հասարակ են։

605. Դերբայներն ոչ միայն իբրեւ բայ, այլ եւ իբր ածական կամ գոյական ալ գործածուելով՝ շատ անգամ անուն-բայի եւ խնդիր կ'առնուն։

1. ԱՆՈՒՆ-ԲԱՑԻ.

606. — Ա. Աներեւութի անուն-բային հասարակօրէն անորոշ առանց յօդի է. բայց ինքն անեւութը սովորաբար յօդով կամ հոլոված. ինչպէս. Լսեցոյ վրայ ըսբ ֆռնո-ելը շատ երկբայական է։ Այդ բնակարանը, թէեւ անպաճոյճ, սակայն դռան մէջը բնակելը- շատ ընդարձակ է։ Փոխանակ ինձ ձեզի սպառելը-, լաւ է որ զուք ամապարէք։ (Կամ տճկ. ոճով՝ ինձ ձեզի սպառելը- տեղ։) Ծովը սաստիկ հովի ֆլնլէն կ'ուռէր ու կ'ալեկոծէր։ Պատերազմի ֆողը ըրնելէն յառաջ։ Ջանֆակ ըրնելէն յառաջ։ Ժամանակ անցնելէն ետքը։ Ցուտոյ ֆամանիներն անցնելէն ետքը։ (Փակ. սեռականի՝ հովին փչելէն. ֆողին զարնուելէն յառաջ։)

607. — Բ. Միւս դերբայները գրեթէ նոյն կերպով նախընթաց անուն-բային կ'առնուն. ինչպէս օրինակներս կը ցուցընեն։ Բերելէն կրակ ընֆռող մոլեգին վիշապը։ Ձեռքը ֆրէճ խայտած հովուին յաւագին աղաղակէն դաշտերը կը հնչէին։ Արտերը ըսբ ֆոխած մեծատունը։ Այգիին խաղող ֆողցռած գիւղացւոյն բողբոջները։ Աբյուֆանֆ լռելը- հովիտներ։ Հաշտութեան դեսպան հառնելէն անյայտ է դեռ։

Թայց տաճկ. ոճ է եւ հայերէնի հակառակ՝ երբ թէ ուղղական անուն-բային եւ թէ դերբայը յօդ առնուն. զորօրինակ. Նամակները որ օր հասնելիքը չէր գիտցուեր: Սուրհանդակն այնպէս շուտ հասնելէը չէր յուսացուեր: Բարեպաշտ տիկինը ինչպէս աղքատները հոգաչ ամէնուն ձանօթ էր: Թագաւորն ինչու գահէն հրաժարիլը դեռ չէր իմացուած: Փոխանակ յայտնացուցչով ըսելու՝ նամակները որ օր հասնելիքը: Թագաւորն ինչու հրաժարիլը եւայլն:

2. ԽՆԴԻՐ.

Ընդհանրութիւն եւ ներգործական ընդունելութեան խնդիր առնուլն արդէն ձանօթ է. տեսանենք ածական դերբայները:

608. Ած անցեալն եւ ը- ապառնին՝ որ գոյականի քով իբր ածական կը բանին, (տես Յօդնած մարդ, 274.) կրնան նաեւ խնդիր-սեռի հայցական հոլով առնուլ, երբ ներգործական նշանակութիւն ունին. այսպէս. Թոյն ասած մարդ մը: Ծներ կերած տղայ մը: Յորեն ցանելու դաշտերն ասպետներու հոյակապ բնակութեանց տեղիք եղան: Գործ գործելու մարդիկ:

609. Դերբայները միշտ համառօտ խօսուածք մը կը կազմեն՝ թէական կամ մանաւանդ յարաբերական նախադասութեան մը տեղ. այսպէս կ'ըսենք՝ Եփող մարդիկ. այսինքն՝ մարդիկ որ կու գան. Եփած մարդիկ. մարդիկ որ եկան կամ եկած են. Գալու մարդիկ. մարդիկ որ պիտի գան կամ պիտի գային, եւայլն: Կամ խնդրով մեկտեղ.

Պտուղ բերող ծառ.	ծառ որ պտ. կը բերէ, կը բերէր.	
Պտուղ բերած ծառ.	ծառ որ պտ. բերաւ, բերած է.	
Պտուղ բերելու ծառ.	ծառ որ պտ. պիտի բերէ, բերէր:	
Պտուղ բերելիք.	ով որ պտուղ պիտի բերէ. կամ՝ թէ (մէկը) պտուղ պիտի բերէ:	

Ուստի դերբայներու զօրութեանը քաջ թափանցելու համար՝ պէտք է զանոնք որ յարաբերական դերանուամբ, կամ՝ ըէ, որ, որդէ-ղի շաղկապներով դիմաւոր բայի լուծել:

610. Ըսած ենք թէ հասարակ ածականի մը նախադաս գոյական մը կը տրուի՝ ստացական յօդով. (442.) Նոյն գործածութիւնը շատ յաճախ է դերբայ-

Նեբու քով։ — Յարաբերական դերանուան յատկացեալը՝ նոյն կերպով դերբայէ մը յառաջ կը գրուի երբ նոյն խօսքը դերբայով ամփոփուած բլլայ։ — Ա.յսպէս պղեւայ Հոլովով եւ առոգական յօդով կը գրուի նախադաս յատկացեալը.

Առդական. Տէրե-ները ըսփռուղ ծառ մը. (ծառ մ՚որուն տերեւները կը ըսփռին։) Գլխիս ցաւը իրեն կը դիմէ։ — Տէրե-ները ըսփռած կամ ըսփռած ծառ մը. (ծառ մ՚որուն տերեւները թափուած են։) Տէրե-ները թափուելու ծառ մը. (ծառ մ՚որուն տերեւները պիտի թափին։) — Շո-ռնէը* հաւասած նեբուն հանդիսա շնորհել։ Խօսքը չբլլալու իրաւունք։ Ջօրո-ին-ը չօգտուին եւ քաշուելցաւ։

Հայցական. Ո-ոտերը կարած ձիթենիդ. (ձիթենին որուն ոտները կարնցիր։) Խելքը թռուցած մէկը. (մէկն որ իր խելքը թռուցած է։) Թղթերը համրած դիրքս։ Թղթերը համրելու դիրքս. (դիրքն որուն թղթերը պիտի համրեմ։)

Ներգական. Ծո-ը մէջէն կրակ ելած դրացին. (դրացին որուն տան մէջէն կրակ ելաւ։)

Ջրտական. Ախոէն դարմանն չբլլալու հիւանդ. (որուն ախորէն դարմանն չ՚բլլար։)

Բացատական. Քովէն ճամբայ բացուելու դեռերը. (այն դեռերն որոնց քովէն ճամբայ պիտի բացուի։) Մեջէն դրամ վերցուած արկղ։ Շո-ղնէն ճանչցած կեղծաւոր։

Գործիական. Խօսո-վը խարուած նենգաւորդ. (նենգաւորն որուն խօսքովը խարուելցար։)

Ներգական. Ձի չէը մնացեր վրա-* հեծնելու. (որուն վրայ հեծնուի։) Ախ-ոլը գոյժ հասած մօրն անպատմելի էր սուգը։ Մեջը ձուկ որսալու կամ որսացուելու լճակ։ Գրիչդ վրա-ն մնացած սեղանը. (սեղանն որուն վրայ գրիչդ մնաց։)

* Ա.յս դէպքին մէջ կրնայ յորնակի դրականին եզական յօդով յատկացեալ արուիլ. այսպէս. Շո-ռնէը հաւասծներուն հանդիսա շնորհել։ Խօսքը չբլլալու իրաւունքներ. Վրա-ն հեծնելու ձիեր, եւայլն. (փոխանակ՝ շնչերուն. խօսքերուն. վրաներն։)

Երբեմն (-ը) դերբայն ալ զօրութեամբ միայն կը դրուի. կ'ըսուի Այծը-տեղը մարդիկ. Ու--րը չի--ւը գահիճ. (որունց դէմը տեղն է. որուն սուրը ձեռքն է։)

Ա.յս նախադասելիքներով կը մեկնուին այն կերպ կերպ գործածութիւնները որ հետեւեալ օրինակներուն մէջ պիտի տեսնենք։

611. Եթէ դերբային նախընթաց գոյական մը կայ՝ տեղ կամ ժամանակ ցուցընող, երբեմն (տաճկ. աճով) սեռական հոլով կը դրուի. — (տես սեռականեածական. 475.) այսպէս

Երեկոան հանդոյները. փխկ.	Երէկ հանդոյները։
Ա.յսօրուան տեսնելիքներդ.	Ա.յսօր տեսնելիքներդ։
Երէկ իրիկուան տեսածներս.	Երէկ էրէկուան տեսածներս։
Տան մէջէ բնակողները.	Տան մէջը բնակողները։
Նամակին վրայէ գրածդ.	Նամակին վրան գրածդ։

Նոյն կերպով երբեմն յարաբերական խօսքի մէջ ալ տեղը կամ ժամանակը սեռական հոլով կը դրուի։ Անուանին մէջէ որուն որ բրինչ. (այսինքն՝ Որուն որ անուանին մէջը բրինչ։) Հանդիսի օրուան ճառն որ խօսուեցաւ. (ճառն որ հանդիսի օրը խօսուեցաւ։)

Բայց այսպիսի պարզմանց (այսինքն դերբայով համառօտութեանց) մէջ դիւրին է չափն անցընելը։ Ուստի քառածներուն վրայ աւելցընելու ենք որ՝

Ա. — Դերբայով ամփոփուած կամ համառօտուած յարաբերական խօսք մը շատ անգամ մթութիւն կու տայ, կամ միտքը կը յոգնեցընէ այլեւայլ յաւելուածներով երկնցուած ածականը որ տեղ. կը հնչէ։ Զորօրինակ այս խօսքին մէջ, Փիլիպպոսին՝ դաշնակցայ գերբինեբուն քովն ինչպէս մնած բլլալն ոչ ոք իմացաւ. — այսինքն՝ Ոչ ոք իմացաւ թէ ինչպէս Փիլիպպոս դաշնակցայ գերբինեբուն քով մնած էր։ Կամ դարձեալ փոխանակ բսելու՝ Երբին մնաուցին՝ էրենց՝ հարսանեաց նախընթաց իրիկունը դռնապանին խցին մէկ անկիւնը պոհած գոզուներ բաժնելը. լաւագոյն է բսել՝ Երբին մնաուցին գոզուներ բաժնելնէն որ էրենց հարսանեաց նախընթաց իրիկունը դռնապանին խցին մէկ անկիւնը պոհած էին։

Բ. — Դիմաւոր էական բային տեղ ամէն անգամ եղը կամ ըլլը ընդունելութիւնները չաւելցուի, որ հասարակօրէն աւելորդ են. ինչպէս այս խօսքս համառօտելու համար՝ Ա յն մոլութիւնները որ իրենց սովորական էին, — բաւական է ըսել՝ Իրենց սովորական մոլութիւնները. եւ ոչ՝ Իրենց սովորական եղը մոլութիւնները: Նոյնպէս բոլորովին աւելորդ է եղը՝ յաջորդ խօսքերուն մէջ. Որովհամ իրեն հասակակից եղը անփորձ իշխանները խորհրդի կոչեց: Կ'ակնարկէին Սիմոնի որսակից եղը Յովհաննու եւ Յակոբայ: — Նոյնպէս փոխանակ ըսելու

Որ իրենց բնական էին, հերիք է ըսել՝ Իրենց բնական:
Որ իրենց բնական եղած էին, ըսել՝ Իրենց բնական եղած:

---

§. 1. Դերբայ Անեղական:

612. Անեղութիւնը կը դիտենք իբրեւ բայ եւ իբրեւ գոյական: — Գոյական է երբ յօդ ունի, կամ անունբայի, խնդիր եւ յատկացեալ եղած է: Այսպէս յաջորդ օրինակներուս մէջ.

Բայ. Ես յանցաւոր ելլելով՝ դուն այնչափ խռովեցար:
Գոյ. Իմ յանցաւոր ելլելով՝ դուն այնչափ խռովեցար:

Բայ. Դուն ետ դալ՝ պատիւդ չճանչնալ է:
Գոյ. Քու ետ դալդ՝ պատիւդ չճանչնալ է:

Բայ. Ներս մտնելս վախցայ: Մ՚ըլս կ՚ամչնամ:
Գոյ. Ներս մտնելն աչքս վախցաւ: Մ՚ըլն կ՚ամչնամ:

Բայ. Ճշմարիտը խօսելս համար ներս կանչուեցայ:
Գոյ. Ճշմարիտը խօսելուն համար ատելի եղայ:

Իսկ անորոշ սրականը (ասոնք, գործելը եւայլն.) բնած ենք թէ իբրեւ շարժում յուղընող բայերու խնդիր կը բանի. (տես 411:) Սակայն դարձեալ ուրիշ կերպ գործածութիւններ ալ ունի:

613. Անեղութի սրականը կընայ մէյ մը իբրեւ բայ գործածուիլ. մէյ մը իբրեւ գոյական. մէյ մ՚ալ իբրեւ ածական: — Բայ է՝ երբ շաղկապով մը կը լծուի. ածական է՝ երբ յարաբերական դերանունամբ

կը լուծուի. իսկ դոյական է՝ երբ տրական ուզող բայի կամ անուան մը խնդիր եղած է։

(Անեղեւոյթի տրականի հետ չփոխելու չէ սեռական, որ քովը զօրութեամբ կամ ներգործութեամբ դրուած յատկացեալէն կ'որոշուի։)

Ասոնիկ օրինակները.

Բայ. Սեղանի նստան՝ --ողը. Դաշտ ելաւ զբօսնո-ղը. (որդի՝ ունէն, եւայլն։)

Անձ. Ո--ողը հայց չունին. կամ՝ Հայց չունին --ողը. (այսինքն՝ ղը ունէն։)

Գոյ. Ան ժամն --ողը որոշուած է. (տրական խընդիր՝ որ--ոծ դերբային։)

Ո--ողը ժամանակնին որոշուած է. (յատկացուցիչ է --ողը։)

> Երբեմն միեւնոյն խօսքին մէջն ալ այլեւայլ առանձիր կրնայ անեղեւոյթը բայ ալ ըլլալ՝ գոյական ալ կամ ածական։ Զօրօրինակ երբ ըսես՝ Ո--ողը ժամանակ չունին, կրնայ --ողը իբր բայ առնուիլ եւ լուծուիլ չազկապով՝ ժամանակ չունին որ --ողն։

Ա. Անեղեւոյթ բայ։

614. Անեղեւոյթն իբր բայ գործածուելով ալ միշտ ուրիշ դիմաւոր բայ մը (իրմէ յառաջ կամ ետքը) կ'ենթադրէ։

615. Դիմաւոր բային տեղ երբեմն պարզապէս անեղեւոյթ մը կը դրուի՝ անյօդ եւ անհոլով, առանց գրելու խաւոր բային խնդիրն ըլլալու. զօրօրինակ. Կը մտածէր երթալ իր բարեբարին ոտքն ընալ եւ ներումն խնդրել։ Ես այնպիսի մկկու մը առջեւ խոնարհիլ՝ այդ ինձի մահ է։ — Հասարակօրէն կ'ըսուի՝ Կը մտածէր որ երթայ։

Աւելի սովորական է յօդով եւ հոլոված անեղեւոյթն որ վերը (606) տեսանք։

616. Ուչ երթ, երթ ու, բայց երթ, ըսող ըն շաղկապներէն եւոքը շատ անգամ պարզ անեղեւոյթի մը կը դրուի, թէեւ նախընթաց բայը դիմաւոր ըլլայ կամ հոլոված անեղեւոյթ. ինչպես. Ուենիմ ուրիշ խօսք ալ խօսելու, բայց ոչ թէ յանդիմանել կամ ընդհատանել։ Ալ հիմակ ուրիշ բան չի մնար ընելու՝ բայց եթէ ցայս

վայր բսածնիս ՝մէջ-մէջ։ Եւ ոչ դուռն հասած ապա-
բանքին, թող թէ ներս մտնել. (տես վերը 587։)

617. Դիմաւոր բայէ մը յառաջ նոյն բային անե-
րեւոյթը կ'աւելցուի՝ խօսքին ոյժ տալու համար, —
մանաւանդ երբ յաջորդ նախադասութիւնը քայլով
է։ Ինչպէս. Մեռնիլ ամենքս պիտի ըսենք։ Խոսո-
նալ շատերը կը խոսքանան, բայց ոչ ամենքը կը կա-
տարեն։ Ցօնիլ կը ցօնի, բայց չեմ ողբար։ Ընդունալ
ամենքը կ'ընդունան, բայց մէկ հոգի կ'առնու մրցա-
նակը։ Նոյնը (ստացական) յօգով. Խոսքանալը կը խոս-
տանայ, ոսկայն չի կատարեր։ Ցեռնելը՝ ամեն օր կը
տեսնեմ, բայց չեմ ճանչնար. (տճկ. «ըօշ վէրմէյին
վէրէր։) — կամ յետադաս. Կը սիրեն ուրիշը, բայց
չեն խեղդիր ընե։

‖ Այս յօգով բսուածն հիմայ անտարակոյս տաճ-
կերէնէ մտած է մեր մէջ. սակայն ճիշդ նոյնն ունինք
հին դրաբարէն ալ՝ նոյնպես յօգով. Զհրաժարիլն
հրապուրէ, բայց սոխակել չունի իշխանութիւն։ Եւ
դէպ ընէ իակ ոչ փայլեն։ Աննուազ լինել ընդ ընէ։
— Բայց սովորականն է՝ առանց յօգի։

618. Ո՞ղջ, լրնալ, ջինալ, յե՞ցընել, եւայլն
բայերէն եղբը լոկ անեղեւոյթ կու գայ, (որ գլխաւոր
բային խնդիրը կրնայ ըսուիլ.) այսպէս. Ուզեցին վրայ
հասնիլ բայց չկրցան։ Կը բաղձայինք այդ օտարական-
ներուն հետ պեսսալիլ։ Կրնան երկնից աստղերն հա-
րիլ կամ ծովուն աւազները։ Չգիտնալ յե՞ցոց։
Կ՞ըսէ՞լ չէր գիտեր։ Լըռնալ ուզել։ Չկրնալ հասնիլ։

Մեծապէս միտ դնելու բան է որ այդ անեղեւ-
ոյթն ամեն դիպուածի մէջ անփոփոխ պիտի մնայ,
թէեւ գլխաւոր բայն ալ անեղեւոյթ դրուած ըլլայ
(ինչպէս վերջին օրինակներուդ մէջ.) մանաւանդ հո-
լովուած անեղեւոյթի կամ ընդունելութիւն։ Այս-
պէս՝ Լըռնալ ուզողները։ Չուզելով գերի ձգալ։ Սրվիլ
բաղձացողին։ Հասնիլ չկրցողներէն։ Չկրնալով լսել։

Հոս աւելորդ չհամարեցանք մանաւանդ մտադրու-
թիւն մ'այս կանոնիս վրայ ընել տալ։ Մեր ամենքը,
ինչպէս նաեւ շատ գրողներ, ամենեւին դժուարու-
թիւն չունին նոյն կանոնով որեւիցէ կրկին գերբայ
զուգակցելու. միայն կ'ըսեմ, կ'ըսէ, կ'ըսէ բայը շատե-
րուն անկարելի եղած է ճարտարել. որ միշտ կ'ը-

Նման քերականական անտեղութեան մէջ՝ երբ հարկ ըլլայ հոլովել։ Այսպէս չատ յաճախ կը կարդանք՝ Ձէր-ը հասնելէ. Ձէր-ի չաղթելէն. Ձէր-ու հասնէիրը. Ձէր-ի հասկըցնէ. Ձէր-ի կարդացէ-ս։ Կամ դարձեալ՝ Ձկրցող հասնողը. Ձկրցող իմացողիրը. Ձկրցան հասկըցնէ. — փոխանակ որ՝ ձիչդ ասոր հակառակ պէտք էր դլխաւոր բայը փոփոխել եւ անթերեւոյթին անփոփոխ պահել եւ ըսել՝ Ձկրնալով հասնիլ, կամ հասնիլ չկրնալով. Ցաղթել չկրնացողիին. Հասնիլ չկրցողները. Հասկընալ չկրցածդ. Կարդալ չկարենալէս, կամ Կարդալ չկրցածէս։

Ուսմին ուրիշ անտեղութիւն մ՚ալ սովորած է Ձէր-ի բայով. Ձկրցայ գէ-ր եմ. Ձկրցինք է՞-ր ենք. այսինքն՝ Ձկրցայ տեսնել, եւայլն։

Այս ամենուն պատճառը, կ՚ուզեմ ըսել՝ միայն Ձէր-ի բային վրայ այսչափ գժուարութիւն զգացուելուն պատճառն է՝ տառկերէն լեզուի սերտիւ կապած ու կապած ըլլալը։ Ցառկերէն լեզուն՝ որուն ուրիշ որեւիցէ անթերեւոյթի առնող բայերը մերիններուն նման են, Ձէր-ի բայը չունենալով՝ զոր կարդալու ձեւ մ՚ունի բայերու. (Իերիւնէ գէյեն. Իօրթ գէյենէր. Իեկնէգէյինդեն. Իւլթե գէյմ, եւայլն.) Ցայսմ մասին տառկերէնի ձիչդ նմանութեան անկարութիւնն ալ՝ այսչափ պարզ կանոնի մը վրայ այդչափ չփոթութիւն յառաջ բերած է։

Ըստ ձին մոռդրութեան արժանի է նաեւ նոյն անթերեւութին բացառականը. Կրնամ չունենալ. Կրնանք չամշնալ. Կրնաս չուտել ալ. Չեմ կրնար չնեղանալ. եւայլն. — տառկերէն լեզուն այդ բացառութիւնները չունենալուն՝ ուրիշ դարձուածքի մը հարկ կ՚ըլլայ դիմել. որուն դարձեալ նմանոզութիւնը տիրած է մեր մէջ ալ. այսպէս կ՚ըսուի՝ Ձունենամ նէ ալ կ՚ըլլայ. Ձուտես ալ նէ կ՚ըլլայ. Ընեղանամ՝ չ՚ըլլար. փոխանակ վերոյիչեալ բնիկ հայերէն ոճով ըսելու։

Դարձեալ բառական չաճախել վրիպակ մըն է՝ ասմկ. Չեր ուզեր մներ. Չեին ուզեր մնուներ. Չեմ կրնար լսեր. Ո՞վ կրնայ հասկընար։

619. Մ-ո-ն-ալ, վ-ի-ն-ալ, ո-մ-ն-ալ, ք-ա-լ-ի-լ, եւայլն. բայերուն քով անթերեւութի տրականը կը գրուի. ինչպես. կարծես թէ կ՚ամչնար իւր ով ըլլալն յայտնելու-ս։ Կը վախնամ հետս պահո-ւ-ելու-ս։ Նամակներն եղբօրս խ-ր-կ-ու-մ տուցայ։

Մ-ո-ն-ալ բայն անթերեւոյթի հայցական ալ կ՚առնու՝ որ իւր խնդիր-սեռին է, եւ տարբեր միաք կուտայ։ Այսպէս զան է՝ Գիրը խ-ր-կ-ու-մ տուցեր եմ. (միաքս չնկաւ որ կարդամ.) եւ զատ է դարձեալ՝ Գիր խ-ր-կ-ու-ք տուցեր եմ. (ալ գիր կարդալ չեմ գիտեր։)

Վ-ի-ն-ալ եւ ո-մ-ն-ալ բացառական անթերեւոյթի խըն-

դէր ալ կ՚առնուն, (տես 421.) բայց քիչ մը տարբեր նշանակութեամբ։

620. Քանի մը բայերու քով. ինչպէս Սկսիլ, Հաւքոյիլ, յանդգնիլ, սկսիլ, եւայլն, կրնայ թէ պարզ (ուղղական) անեղեւոյթ եւ թէ տրական դրուիլ. — բայց սովորական կերպն ասկէ է.

Եթէ գլխաւոր բայէն յառաջ է անեղեւոյթը՝ տրական հոլով կը դրուի. իսկ եթէ ետքը՝ կը մնայ անփոփոխ անեղեւոյթի. այսպէս.

Գրելը— սկսաւ. Խնդիրքդ մերժելը— կը պարտաւորիմ.
Սկսաւ գրել։ Խնդիրքդ կը պարտաւորիմ մերժել։
Վերջապէս կամքերնին կատարելը— հաճեցաւ.
Վերջապէս հաճեցաւ կամքերնին կատարել։

Ըսինք (411.) թէ շարժում նշանակող բայերուն առջեւի անեղեւոյթը (որ գործողութեան նպատակը կը ցուցընէ,) տրական հոլով կը դրուի. — Գոռբողջելը— ելան։ Քնանալը— կ՚երթայ։ Եկայ ձեզի հետ պտռտելու։ — Բայց շատ բայերու առջեւ անեղեւոյթի տեղ պէտք է՝ ու, ուղղէ՛ն շաղկապով դիմաւոր բայ դնել. ինչպէս. Իրարու մօտեցան ու մէկը միւսէն աղեկ լուեն։ Ելաւ գնաց՝ ուղէ՛ն զարհուրելի դէպքին անմասնակցելու։

Կրնայ տրական անեղեւոյթի տեղ՝ պարզապէս (ուղղական) անեղեւոյթի դրուիլ՝ գրաբարութեամբ. Անցնինք երթանք գործոյս կատարածը պնդելէ։ Կ՚ամչնամ յիշեցընել մեր նախնեացն անխոհեմ եռանդը, մեր պէսպէս դժբախտութեանց աղբիւրը։

621. Անեղեւոյթի քով՝ համբ, խոհանոց կամ տեղ նախադրութիւնները զեղչելով՝ կը մնայ պարզ սեռական, — հասարակօրէն ստացական յօդով. ինչպէս. Կը մտածէի թէ կիս շատ պերելու քովէս չի բաժնուիր. (այսինքն՝ շատ սիրելուն համբ։) Քեզի պատրաստ՝ լաւ է որ աղքատի մը տամ. (այսինքն՝ խոհանոց քեզի տալուս։) Պատրաստ՝ գնա աշխատելու։

Ճիշդ խօսելով այդ անեղեւոյթը սեռական չէ, եւ ոչ ալ նախադրութիւնները զեղչուած են. այլ առաջին օրինակին մէջ՝ երելու անմասնակիր բացառական է. (տես 479. չբերելու.) իսկ վերջիններուն մէջ տրական անեղեւոյթի է՝ տանկերելի նմանութեամբ. — Վերծիչէ. Տիկնիչէ։

622. Անեղեւոյթին գործականն ալ իբրեւ բայ* կը գործածուի։ Տեղեկութիւնը,

Համարձակող մը չգտնուեցաւ։ Ցեսածնիս շատ տար-
օրինակ բաներ ըսելով եւ ես վրնռլով հետաքրքրու-
թիւնս զսպել, վերջապէս քանի մը հարցում ալ ըրի։

* *Բայ ըսելը կ'իմանաս քովի ուղղական անուն -*
բայիէն. ե- տեմնելով. Ան-ո+ չկրնալով։

Խօսքը սաստկացընելու համար՝ դիմաւոր բայէն յա-
ռաջ նոյն բային աներեւոյթ գործականը կ'ածել-
ցուի. այսպէս. Հրթ-ռ-ըլով կը հրթ-ռ-էմ այնպիսի
թունաւոր վայելմունքներէ։

Այս ոճը Սուրբ Գրոց (երբայական) բացատրութեան
կերպն է։

Բ. Աներեւոյթ դոյական։

623. Գոյական աներեւոյթը կրնայ անուն բայի
ըլլալ, կամ խնդիր (բայի, ածականի, նախադրու-
թեան,) կամ յատկացուցիչ. — *Հոլովեալ* կամ *ան-*
հոլով. *յօդով* կամ *առանց յօդի*։

Այսպէս՝ գոյական է աներեւոյթը՝ երբ ըսեմ.

Հաղորդական. Պարծիլ մարդկային տկարութեանց մէկ
գլխաւորն է։ — *Անուն-բայի*։

Եւ քաշուիլը՝ վախնալ պիտի համարուէր. — *Խնդ*.
բնութեան։

Հայցական. Ո՞վ է լսեր իմ պարծիլը։ Նախատել կամ
ընդհատանել չէր սիրեր ամենեւին։ — *Խնդիր-սեռի*։

Սիրը լռութիւնը յաղթահարել կարծեցին։ — *Խնդ*. *բնու*։

Վեհական. Հինգը օրերն անցան։ *Ցատկացուցիչ*։

Խաղաղ կեանք անցընելու համար։ — *Նախադ*. *խնդ*։

Ցրտական. Տեսնելու արժանի։ — *Ածականի խնդիր*։

*Ուրիշ կողմ դիմելու հարկ եղաւ**։ *Այնպիսի արա-*
գութեամբ ընդունելուն կը նայէինք։ Թղթաբերին
հասնելուն կը սպասեմ։ — *Բայի խնդիր*։

Բացատական. Շատ մը բան խօսելէն ետեւ։ — *Նախա-*
դրութեան խնդիր։

Քու այնչափ յանդգնելդ իմ սիրոս ի դող եղաւ։
— *Խնդ*. *բնութեան*։

Գործիական. Հրամայելով մը կը խօսի։ *Սէրելովը սիրելի*
եղաւ։

* *Հարկ է դիմազուրկով կրնայ աներեւոյթ բայ ալ*
դառնալ. *Ուրիշ կողմ հարկ եղաւ դիմել*։
Քանի մը աներեւոյթ բայ ալ որ ուրիշ բայերու-

քով կը դրուին. (տես Ա. Անեղեւ. բայ.) կրնան խընդիր-սեռի կամ խնդիր-բնութեան համարուիլ նոյն բայերուն. ինչպես. Զդ-ործել չեմ ուզեր. — խնդիր-սեռի։ Գործելը- սկսաւ. — խնդ-բնութեան տրական։

624. Ո-ւրախանալ, պրծիլ, բաւիլ, այլայլիլ եւ այլն բայերուն հետ (ստացական) յօդով անեղեւոյթ տրական կը դրուի. զորօրինակ. Շատ տրամեցայ զքեզ հոն չգտնելո-ւս։ Ա.յսպիսի պատեհ առիթի մը կորուելո-ւն շատ վշտացաւ սիրտս։ Հերովդէս սաստիկ պլայլեցաւ այնպէս հանդիսական երգուած մ'ըլլա-ւն ըլլալո-ւն։

625. Պէտ եւ ընդ նախադրութեանց քով անեղեւոյթ մը կը դրուի ստացական յօդով, եւ կը նշանակէ անմիջապէս. հաղիւ թէ։ Տեսնելո-ւս պէս, կամ Ընդ տեսնելս ճանչցայ։ Բռնելո-ւն պէս ցատքեցաւ։ Ընդ անունը լսելը՝ մարեցաւ մնաց։ (Ընդ նախադրութեամբ՝ գրաբարի ոճ է. իսկ պէսով՝ տաճկերէնի։ Տես նաեւ վարը 641. Տեսածիս պէս։)

626. Ձգնիլ եւ ուզել բացատական բայերով որեւիցէ բացատական անեղեւոյթի կը գործածուի՝ տաճկ. ոճով։ Ա.յսպէս. Ձ-գո-ւիլ չընիէս։ (այսինքն՝ չըլլայ թէ չսպասէք։) Ծառան չէ-ւիլ չընիես։ Պատասխան չտո-ւլ չեմ ըներ։ Պատասխան չտո-ւլ մի ըներ։ — Ձ-գո-ւիլ չ'ըլլար. (այսինքն՝ հարկ է սպասել։) Ձեռ-նիլ չեր ըլլար։ Ա.ռաջին օրինակներուն մէջ անեղեւոյթը խնդիր-սեռի է, վերջիններուն մէջ՝ անուն-բայի։

Գ. Անեղեւոյթ ածական.

627. Անեղեւոյթին տրականը հասարակ ածականի պէս կը գործածուի. եւ կը ցուցընէ՝ կարելի, արժանի, կամ կարող, ըլլալու, ընելու. Ներգործական եւ կրաւորական.

Ո-ւթելո- հաց. — հաց ըղ ուտես. կամ
Ո-ւո-ւելո- հաց. — հաց ը' կ'ուտուի.
Ո-ւթելո- տեղ. — տեղ ո-ւ ուտես. (եւ ոչ՝ ո-ւո-ւելո-։)
Տեսնելո- կամ Տեսնո-ւելո- բաներ։
Գործելո- մարդիկ. — մարդիկ ո' գործեն կամ կարենան գործել։
Խմելո- գաւաթ. — գաւաթ ո-ւով խմես. (եւ ոչ՝ խմո-ւելո-։)

Պոքոթելը— կամ պոքոտ-ելը— պարտէզներ. — պարտէզներ ոռոնց մէջ կրնաս պտըտիլ։

Նոյնը խնդրով մէկտեղ, կամ մակբայով եւայլն. Ձուկ բռնելը— լիճ. Հաց ոռոթելը— տեղ. Գործ գործելը— մարդ. Ցորեն ցանելը— արտեր. Փայտ ջրդելը— կացին. — կացին ոռով փայտ ջարդես։

Հեռուանց պեռռոթելը— նշան. Դուրս խրխռթելը— վաճառքներ։

628. Օրինակներէս կը տեսնես որ այս ածական անորեւոյթի տրականը՝ 1. միշտ եզակի, 2. առանց յօդի կը մնայ, եւ 3. հասարակօրէն նախադաս է իր գոյականին։ Նոյնն իմացիր միւս դերբայներուն համար ալ։

Անորեւոյթի բայ կը համարուի եթէ ըսես՝ Ձունին հաց ոռոթելը. Լեզու չունեի խօսելը. (այսինքն՝ Լեզու չունեի որ խօսէի)։ — Գոյական անորեւ. տրական է՝ եթէ ըսես. Գինի տուին խմելը. (ած. էջեր ։)

‖ Տես հին ռմկ. Ջուր կիսպեզկ խմելս տուր։

Անորեւոյթի ածականին գոյականն ալ կրնայ բնականապէս ստացական յօդ առնուլ. ինչպէս. Ուտելու հաց դառն էր ինծի, եւ թոյն՝ խմելու ջուրս։

---

§. 2. *Դերբայ ընդունելութիւն (ներկայ)։*

629. Ընդունելութիւն ներկայ դերբայը միշտ ածական է. եւ միայն ըստ պատահման կրնայ գոյական ըլլալ, այսինքն յօդ առնելով կամ բուն գոյականէն բաժնուելով՝ ինչպէս հասարակ ածականները (496։) Քեզի խրատ տուող անձինք՝ քու ապագայ վիճակդ աչքերնուն առջին ունեին։ — Քեզի խրատ տուողները՝ քու բարեկամ կը կոչուին։

Գրաբարի ձեւ հոլոված ընդունելութիւն մը աշխարհաբար ձեւով հոլով չառնուր. չըսուիր՝ Խրատներ տուողաց. Ցուներ չհնոզաց։

Հետը խնդիր ունեցող ընդունելութիւն մը շատ անգամ բարդ բառով մը կը բացատրուի. այսպէս. Խրատատու. (խրատ տուող.) Ցնաչէն. (տուն շինող.) Եղբայրասէր. (եղբայրը սիրող.) Հայրասպան. (իր հայրն սպանող.) Երազատես. (երազ տեսնող.) Պատուիրանապահ. (պատուիրանքը պահող.) եւայլն։ — Նոյնն իմացիր նաեւ Անցեալ դերբայի համար ալ։

630. Քանի մը դերբայ՝ անցեալ դերբայի տեղ կը գործածուի՝ տաճկ. ոճով. զորօրինակ. Մե՛ռնելը՝ ես համրանքը չկրցայ իմանալ: Մե՛ռնող թագաւորին եղբօրորդին. (փիկ. մեռածներուն. մեռած թագաւորին:) Երկ իրիկուն հառնող թղթաբերը:

Երբեմն կ'ըսուի նաեւ (ընտանեկան լեզուի մէջ) Եւ՝ շաբաթ, կամ նաեւ Եւթ շաբաթ, փոխանակ Գալ շաբաթ կամ Գալ- (առաջիկայ) շաբաթ ըսելու:

631. Ցատուկ ոճով կ'ըսուի՝ Փախչող էր-խչող եղան: Վազող վազդէ կ'բլլար, կամ կ'բլլային: Փընդռող ֆնդռողէ կ'բլլան. (այսինքն՝ ամէնքը փախան տագնապաւ, եւայլն:)

---

§. 3. Դերբայ անցեալ:

Անցեալն երեք ձեւ ունի, (ինչպէս Ա մասին մէջ տեսանք.) ած, եր եւ ել. այսպէս. Ուրացած. ուրացեր. ուրացեալ: — Սկսինք վերջիններէն:

632. — Ա. Եր անցեալն (որ ըսինք 275, թէ էական բայի հետ կից կը գործածուի,) կը գտնուի երբեմն սահմ. ներկայի եւ անկատարի քով նախադաս դրուած՝ առանց էական բայի. այսպէս. Կեցեր մը շարժմունքը կը դիտէին: Նոյնպէս կ'ըսուի՝ Եղեր կը նայի: Նոթեր կու լար: Ո՞ւր դրեր կ'երթայ: Գլուխն ո՞ւր կ'երթայ:

633. — Բ. Ել անցեալն ածական է. (տես 279.) բայց դրաբարի ձեւով՝ իբրեւ բայ ալ կը գործածուի. զորօրինակ. Ա՛յնչափ երկարատեւ ճգնութեամբը ու տքնութեամբ նեղել եւ ընչացել՝ վերջապէս փոքրիկ յուսոյ նշոյլ մը կրցան տեսնել: Վերջիններէն ակնել ամէն օր մէկ մէկ հոգւոյ կեանքը կը բառնար: Հարիւրի չափ տան սպասաւորներ ունէր, ի բաց ոչխել մշակներն ու հովիւները: (Այսինքն՝ վերջիններէն ակնել Մշակներն ի բաց ոչնչվ:)

634. — Գ. Ած անցեալն երեք կերպ գործածութիւն ունի. 1. իբրեւ բայ, 2. իբրեւ գոյական, եւ 3. իբրեւ ածական:

Ա. Անցեալ բայ։

635. Ած անցեալը բայ է, մէյ մը՝ երբ ելլվ, ա-ելլվ աներեւոյթի բայի տեղ դրուած է. ինչպէս. Թա-գուհին մեծ սրահէն ած՝ նախարարները դիմաւո-րելու կ'երթար։ Հազիւ ջահերուն լոյսը պեսո՝ սկսան միաբերան աղաղակել թէ մառնուէիւն է։ Ամէն իրի-կուն որդիքն հետ ասաց՝ ժուռ գալու կ'ելլէ։ (Այսինքն՝ անցնելով. առնելով։)

636. Մէյ մ'ալ՝ երբ ած ելլվ կատարեալ ան-երեւութի տեղ դրուած է. ինչպէս. Քաղաքն երկար աուն պատնէշներով պաշարեցաւ եւ սաստիկ սովով նեղեցաւ՝ վերջապէս դռները բանալու ստիպուեցաւ*։ Մեռնելուն երեք օր ասաց՝ գիս քովը կանչեց։ (Այս-ինքն՝ պաշարուած, նեղուած ըլլալով. մնացած ըլ-լալով, կամ երբ երեք օր մնացած էր։)

Այսպէս ալ ժամ եւ ժամանակ ցուցընող խօս-քերու մէջ կ'ըսուի. Ցաւին քառորդ ասաց՝ վերը հինգ (րոպէ) անց։ Ձատկին երկու շաբաթ ասաց. (ածկ. կեչերէս. ֆլերֆ։)

* Երբ յաջորդ նախադասութիւնն ուրիշ անձի վե-րաբերութիւն ունի՝ այն ատեն պէտք է ելվ անե-ըեւոյթի գործածել. զորօրինակ. Քաղաքն երկար ա-տեն պաշարուելվ եւ սովէն նեղուելվ՝ ապստամ-բութեան դլխաւորներն որոշեցին որ անձնատուր ըլլան։

637. Ած անցելոյն բացատականին իրրեւ բայ գործ-ածուելով՝ կը նշանակէ քանի որ դեռ չէ եղած. ինչպէս. Լոյսը ջեսոց՝ դունէս դուրս չեմ ելլեր. (այս-ինքն՝ տեսնելէս յառաջ։) Այդ գործառնութիւնն ալ անոնց կարգն է որոնք ջնոց մեռան։ Ձիս ջե-ասց՝ չերթաս։

Բ. Անցեալ գոյական։

Ած անցեալն պլեւայլ կերպով իրրեւ գոյական կը գործածուի.

638. — Ա. Պարզապէս որոշեալ յօդ առնելով, ինչպէս որեւիցէ ածական անուն։ Եղածն ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ օրըստօրական դէպք մը։ Ջրէն դուրս

պեսն-ո-ա-ծը ժայռի մը գագաթին է։ Ամէն օր պո-հ-ո-ն-ե-ր-ը գրի կ'առնուին։

639. — Ր. Աստուածական յօդով կամ դերանուամբ՝ մէկուն ըրածը կը ցուցընէ. (Իմ) պե-ս-ո-ն-ա-ծ, ինչ որ (ես) տեսայ կամ կը տեսնեմ, կը տեսնէի եւայլն. Ո-ն-ո-ն-ի-ր, ինչ որ ունիք կամ ունէիք։ Ջ-ո-ր-ո-ր-ի-ն-ա-կ. Մենք աւասիկ պե-ս-ո-ն-ի-ս կը պատմինք եւ ը-ն-ի-կ'աւանդենք հաւատարմութեամբ։ Բարի է գործելը, չար է գործածը. (այսինքն՝ բարի է գաւառակ չկենալը, բայց չար է ան որ կ'ընես։) Շփոթելէն՝ ը-ր-ա-ծ ը-ն-ա-ծ չգիտցաւ։ Ո-ր-ն-ի-ս պէս յայտնեցաւ ամենայն ինչ։ Կրօ-ն-ա-ւո-ր չափ կ'օգնենք ձեզի։ Ը-ր-ն-ի-ր փոխարէն՝ ահա հատուցումն քեզի։

Նոյնպէս ուրիշ խնդրով մէկտեղ. Քրտամբ վա-ր-ձ-ա-ս արտասուօք բաշխեցի աւարառուաց։ Աչօք պե-ս-ո-ն-ի-ս։ Ձեռքէ հա-ն-ի-ր։ Վաստկիլ կրօ-ն-ա-ծ. (ան որ կրնամ վաստկիլ։)

> Այս գոյական անցեալը չփոթելու չէ ածական անցեալին հետ՝ որ աստուածական յօդին դիրքէն կ'որոշուին եւ իրարմէ տարբեր իմաստ կու տան, զորօրինակ.
>
Ցեսածն-ի կղզի է.	Ըրածը նենգութիւն է.
Ցեսած կղզին-ի է։	Ըրած նենգութիւնը է։
>
> Ցաճկերէն լեզուն այս զանազանութիւնը չունի։

640. Ան անցեալը գոյական անորոշութիւն մեզ կը գործածուի՝ նոյնպէս աստուածական յօդով. այսպէս. Քու երբեք ը-ր-ա-ծ-ը չեմ տեսեր. (այսինքն՝ գործելդ։) Կեանքիս մէջ՝ սուտ խօ-ս-ա-ծ չեմ գիտեր. (այսինքն՝ չեմ գիտեր սուտ խօսած ըլլալս։ Ինչպէս աստղ է ձնա-ծ՝ նոյնպէս եւ մեռնելիքս անտարակոյս է։ Երբ հա-ս-ա-ծ-ի-կ չիմացանք։

Նոյնպէս հոլովածն ալ. Ծ-ն-ա-ծ-ի-ս վեր Աստուծոյ տեսչութիւնը գիս կը գարմանէ։ Աւիկա հազ-ա-ր-ա-ծի նշան է. (այսինքն՝ հազ եղած ըլլալս։)

> Քիչ տեղ կը գտնուի նաեւ՝ ինչ իր ը-ր-ա-ծ-ը-ն-ը չի տեսներ, եւ անմեղութեան վրէժխնդիր կ'ելլէ. փոխանակ ըսելու՝ ինչ իւր ը-ր-ո-ւ-ծ-ը-ն-ը չի տեսներ,

641. Երբեմն ա-ծ անցեալն ալ անորոշութիւն պէս,

(625) պէս նախադրութեամբ կը գործածուի՝ ընդ-ունելոյ նշանակելու համար. այսպէս. Գեղ հաւնելոյ պէս այգւոյն գործերը կը հոգամ: Տեսնելոյ պէս կը ճանչնաս:

Գ. Անցեալ՝ ածական:

642. Այն անցեալն ածական է՝ երբ քովը գոյական անուն մը դրուած է կամ կրնայ դրուիլ: Ինչպէս ցնծացած ձիանք: — Ըստ այսմ եղ անցելոյն հետ կը նոյնանայ. (տես 274:)

643. Եթէ անցեալն իրմէ յառաջ հայցական խնդիր-սեռի չունի, կրաւորական է. այսպէս. Նոր կոխած դիմի. Ոսկի ու մարգարիտ բռնած դիպակներ: Մետուկ մը՝ դրսէն կաշի քաշած: Ծաղկով ընդունած գորգեր: (Փոխանակ՝ կոխուած. բանուած. քաշուած. զարդարուած. — տես 242:)

644. Շատ անգամ այն անցեալը խնդիր-բնութեան եղած կ'ըլլայ բայի մը. այսպէս. Եթէ թշնամիս վտանգի մէջ ընկած գտնեմ, ալ թշնամութիւնը չեմ յիշեր: Ես գինքը՝ ձեռքը սուր բռնած տեսայ, որ մերը պաշտպանութիւն ընէ: Ի՞նչ ցնծութիւն է՝ աւերակները միւսանգամ կանգնած տեսնել: Ցունց կ'ըսեն՝ կ'ուրախանայ: (Երկրորդ օրինակին մէջ, ինչպէս կը տեսնես՝ բռնած ածականը խնդիր-սեռի ալ հետ ունի:)

---

§. 4. *Դերբայ ապառնի:*

Դերբայ ապառնի, ինչպէս տեսանք, կրկին է. ը- եւ լի-:

645. Ը- ապառնին աներեւութին հոլովածն է որ 1. բազադրեալ ժամանակներ կը կազմէ. Տեսնելը- եմ, (պէտք եմ տեսնել, կամ նաեւ՝ պիտի տեսնեմ:) եւ 2. կը ցուցընէ ըլլալիքը. Տեսնելը- քաղաքներս. (քաղաքներն որ պիտի տեսնեմ.) — որուն վրայ՝ վարը 649: — Ձատ է՝ Տեսնելը- կամ պետնելը- քաղաքներ. (627:)

646. Լի՛ ապառնին կը գործածուի ըս՝ ապառնւոյն տեղ.

647. — Ա. Երբ գոյականը զօրութեամբ դերբուած է. եւ կը ցուցընէ բլլալու բան մը: Այսպէս. Ըներ գուշակեցի. (բսելու խօսքդ:) Բլլալի՛ իմացաւ. (բլլալու բանը:) Երթա՛լ, գա՛լ չկայ. (երթալու գալու մէկը չկայ:) Ատոր ըներ չկայ: Բլլալի՛ կար որ եղաւ:

648. — Բ. Երբ մէկուն ընելու գործողութիւնը կը ցուցընէ, շատ անգամ (ստացական) յօդով, եւ նաեւ հոլովուած: Զօրօրինակ. Այսչափ ուշ գալի՛նիդ չէինք դիտեր: Մէյ մ՚ալ զքեզ պեռնելի՛ չէի յուսար: — Այսպէս ալ ո՛նիմ բայով՝ Ես զինքը պեռնելի՛ չունիմ: Եթէ մինչեւ հիմայ չգրեց, ալ գրելի՛ չունի. կամ չունի գրելի՛. (տես 277:)

Բայց զուտ բայանուն է, երբ բսուի՝ Զիրենք պեռնելի՛ եկաւ: Մարդուն գռնելի՛ կու գայ. (տես 281, 3:)

Մինչեւ հիմայ տեսանք որ ածական դերբայները՝ այլեւայլ կերպով յարաբերական դերանուան (կամ մակբայի) գործ կը կատարեն: Բայց աւելի յաճախ եւ աւելի մտադրութեան արժանի է ած անցեալին եւ ըս՝ կամ լի՛ ապառնւոյն այս կերպ կիրառութիւնը. որոնց երկուքին մէկտեղ հոս առանձին կ՚աւանդենք կանոնները:

649. Ած անցեալն ու ըս՝ ապառնին իրենց գոյականովը մէկտեղ՝ յարաբերական նախադասութեան մը տեղը կը բռնեն. այսպէս. Իմ պեռած անասուս. (այն անասուն որ ես տեսայ:) Ազէքսանդրի ձնռնելը գիշերը. (այն գիշերն որ Ազէքսանդր պիտի ծնանէր:) — Այս տեսակ խօսքերու մէջ՝

1. Դիմաւոր բայը կը փոխուի ածական (ած կամ ըս՝) դերբայի:

2. Անուն-բային կ՚բլլայ սեռական յատկացուցիչ կամ ստացական:

3. Բային խնդիրը կ՚բլլայ յատկացեալ՝ ստացական յօդով:

4. Իսկ եթէ յարաբեր. դերանունը զատ յատկացեալ ունէր, նոյն յատկացեալն ալ կը մնայ սեռական-նին եւ դերբային ձէջ տեղ. (Տես վարը 654, Դ օրինակ։)

Ա.յս կանոնով կ'ըսենք՝ Իմ տեսած անթռչուն, կամ Իմ տեսնելու խաղալիքը. — Թէպէտ ոչ անտառն իմն է եւ ոչ քաղաքները. սակայն լեզուին սովորութիւնն այսպէս կը բերէ։

650. — Ա. Եթէ ներգծ. է դիմաւոր բայը որուն տեղ դերբայը դրուած է, կրնայ յատկացեալը ամէն հոլովի տեղ դրուիլ. (բայց ի անուն-բայիէ.) ինչպէս վարի օրինակներէն կը տեսնես։

651. — Բ. Եթէ բայը չէզոք է, կրնայ յատկացեալն ամէն տեսակ խնդիր-բն. կամ ամէն հոլովի տեղ դրուիլ՝ (բայց ի անուն-բայիէ եւ խնդիր-սեռիէ։)

652. — Գ. Եթէ բայը կրաւորական է՝ յատկացեալը կրնայ միայն խնդիր-բն. ըլլալ. Կեսարու սպանանուելու առաւօտը. (այն առաւօտն որ* (որոն ձէջ) Կեսար պիտի սպաննուէր։) Քու տարուելու պատգամբակդ. (պատգարակը որով պիտի տարուիս։)

* Որ շաղկապը յարաբեր. դերանուան ներգոյականին տեղ կը դրուի, փակ. որոն ձէջ բսելու։ Ինչպէս նաեւ ---ը մակբայը յարաբեր. դերանուան ներգոյականին եւ տրականին տեղ, եւ ---ուէ՝ բացառականին տեղ։

‖ Շատ քիչ լեզու կայ այդ յատկութիւնն ունեցող, այսինքն թէ դերբայ մը իւր խնդիր-սեռիովը ձկեսեղ ածական ըլլայ՝ ներգործ. ժամով. (608։) խօսքերնիս ո՞ւ անցնելուն վրայ մանաւանդ՝ անցեալ դերբայ մ'որ ածական եղած է, ուրիշ լեզուաց մէջ կամ չէզոք է, կամ կրաւորական։ Այդ գործածութիւնը կրնար գուցէ մոռացուիլ թէ առձկերէնէ մուած ըլլայ մեր մէջ ալ, եթէ նախ մերը կատարեալ նոդնութիւն կամ նմանութիւն ունենար առձկերէնի հետ. (որ շատ անգամ, ինչպէս հետեւեալ օրինակներուն բաղդատութենէն կը տեսնուի, բաւական անման է.) եւ երկրորդ՝ եթէ ԹՒ, ԹԲ դարերուն լեզուն յայսմ մասին ալ չմիաբաներ մեր հիմնականին հետ. տես «Ի Նոյ՝ գ---ն յորմունքն օձեն քաֆուր...» եւ ուրիշ օրինակներ։ Թերեւս աւելի հաստատութիւն կրնան ըլլալ ատոր մինչեւ Ը դար ելլող հնագոյն վկայութիւնները. տես «Ի հր---էրէ---ն զմեզ վայրէ։...» (— եթէ ոչ յանակերպ ձեւանալու ջանքն եղած է նոյնպիսի դարձուածոց պատճառը։) — Ուր՝ ըսուեր է Նոյ՝ գ---ն, եւ հր---

էրէ–լ վայր. թէպէտ ոչ գ–ն է նպ–ն, եւ ոչ վայրն է հր–էրէ–լ։

Արդ այս կերպ դերբայի գործածութիւնը թէեւ տաճկերէնի նման, սակայն ճիշդ տաճկական ալ չէ. զորօրինակ. Իմ բնական տունս. չիկրնար ըսուիլ դենէմ օ–ր–մ–ս էվիմ. Քու ընկղմած նաւերդ. -ենէն գ–մ–ըլ ֆիլերէն. որ գաս միտք կու տայ. այլ տարբեր դարձուածով՝ դենէմ օ–ր–գ–ս–ը–մ եվ. -ենէն գ–մ–ըգ–ըլ–ն ֆիլէր. — որ հայերէնի մէջ՝ եթէ պէտք ըլլայ առաջինները թարգմանել, դարձեալ նոյն կերպով պիտի ըսուի։ Անոր համար՝ ուր որ իմաստի հոմութեան կամ չփոթութեան տեղի կայ՝ պէտք է յարաբերական նախադասութիւն մը կազմել դիմաւոր բայով։ Զորօրինակ նոյն խօսքին երկդիմութիւնը վերցնելու համար՝ ըսելու է. Այն նաւերն որ ընկղեցիր։

653. Երբեմն աւելի համառօտիւ՝ խօսքին մէկ կամ մէկալ մասը զօրութեամբ կը դրուի. — անուն-բային կամ խնդիրը։

Ա. Անուն-բայի զօրութեամբ.

1. Պարզ. — Տեսած մարդս. Նորոգած տունդ. Երթալու տեղերդ։ (Ա յսինքն՝ Իմ տեսած մարդս։)
2. Խնդրով. — Գիրը տեսած մարդս. Տանիքը նորոգած տունդ։ Հետս երթալու առաջնորդդ. (Մարդը որուն գիրը տեսայ. Տունն որուն տանիքը նորոգեցիր. Առաջնորդն որուն հետ պիտի երթաս.) — այս խնդիրները յարաբերական դերանուան յատկացուցիչներն էին։

Բ. Խնդիր զօրութեամբ. — եւ այն ատեն ստացական յօդը դերբային վրայ կը դրուի։

1. Պարզ. — (Իմ) տեսածս. Նորոգածդ. Երթալիքդ։
2. Խնդրով. — Գիրը տեսածս. Տանիքը նորոգածդ. Հետս երթալիքդ. (որուն հետը պիտի երթաս.) Պատկերն առնուելիքը. Պատկերն առնուածը. (որուն պատկերն առնուի պիտի. որուն պատկերն առնուած է։)

654. Բայց դարձեալ ուրիշ որեւիցէ խնդիր կամ մակբայ կ'աւելցուի դերբային քով՝ ըստ իմաստին պահանջելուն։ Միայն թէ ուղիղ եւ կանոնաւոր շարքը պահուի, որ հետեւեալն է.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՒ ՏԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐՈՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ։

Ա.	Ա	Ա	Ա	Ա
Բ.	Բ	Բ	Բ	Բ
Գ.	Գ	Գ	Գ	Գ
Դ.	Դ	Դ	Դ	Դ
Ե.	Ե	Ե	Ե	Ե
Զ.	Զ	Զ	Զ	Զ
Է.	Է	Է	Է	Է
Ը.	Ը	Ը	Ը	Ը
Թ.	Թ	Թ	Թ	Թ
Ժ.	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
Ի.	Ի	Ի	Ի	Ի
Լ.	Լ	Լ	Լ	Լ
Խ.	Խ	Խ	Խ	Խ
Ծ.	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
Կ.	Կ	Կ	Կ	Կ
Հ.	Հ	Հ	Հ	Հ
Ձ.	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ
Ղ.	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
Ճ.	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Մ.	Մ	Մ	Մ	Մ
Յ.	Յ	Յ	Յ	Յ
Ն.	Ն	Ն	Ն	Ն
Շ.	Շ	Շ	Շ	Շ
Ո.	Ո	Ո	Ո	Ո
Չ.	Չ	Չ	Չ	Չ
Պ.	Պ	Պ	Պ	Պ
Ջ.	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ
Ռ.	Ռ	Ռ	Ռ	Ռ
Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս
Վ.	Վ	Վ	Վ	Վ
Տ.	Տ	Տ	Տ	Տ
Ր.	Ր	Ր	Ր	Ր
Ց.	Ց	Ց	Ց	Ց
Ւ.	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
Փ.	Փ	Փ	Փ	Փ
Ք.	Ք	Ք	Ք	Ք
Օ.	Օ	Օ	Օ	Օ
Ֆ.	Ֆ	Ֆ	Ֆ	Ֆ

Ընդհանուր բառարան հայերէն, տարակ հայերէն բառերու համառօտ բացատրութեան եւ ընդհանուր բառարան հայերէն, տարակ հայերէն բառերու համառօտ բացատրութեան։

Դ եւ Ե օրինակներէն կը տեսնես որ դերբայը հետը խնդիր-սեռի ալ կրնայ առած ըլլալ։ Բայց ասկէ զատ՝

655. Այս կերպ (ստացական յօդով) գործածուած դերբայներու մէջ երկու գլխաւոր բան կը նշայ դիտելու։ Նախ թէ Դերբայը դիմաւոր բային որ ժամանակին տեղ կը դրուի. եւ երկրորդ թէ յարաբերական դերանուան որ հոլովին տեղ։

Ա՜ն անցեալը կը դրուի՝ Սահմ. Ներկայի, անկատարի, կատարեալի, յարակատարի եւ գերակատարի տեղ։ — Իսկ ը՜ն (կամ առանց խնդրոյ՝ է՜ն) ապառնին՝ փոխանակ Սահմ. եղանակին Ներկայ-ապառնւոյն եւ ապառնի-անկատարին։

Յարաբերականին հոլովները բաւական է օրինակներով ցուցընել, որ առաջնակայ պատկերիդ մէջ կը նշանակենք։

Անցեալ.	Ապառնի.
Հայցական.	
Տեսած մարդս. (մարդը ըզ կը տեսնեմ, տեսայ, եւ՜ այլն.)	Տեսնելու մարդս. (մարդը ըզ պիտի տեսնեմ, պիտի տեսնէի.)
Բերած վաճառքներդ. (վաճառքներն ոչ բերած ես.)	Բերելու վաճառքներդ. (վաճառքներն ոչ պիտի բերես.)
Վնասական.	
Թղթերը կտրած գիրքդ. (գիրքն ոչո՜ւն թղթերը կտրեցիր.)	Թղթերը կտրելու գիրքդ. (այն գիրքն ոչո՜ւն թըղթերը պիտի կտրես.)
Ձեռքէն բռնած ծերուՙնին. (ծերուՙնին ոչո՜ւն ձեռքէն բռնեց.)	Ձեռքէն բռնելու ծերուՙնին. (ծերուՙնին ոչո՜ւն ձեռքէն պիտի բռնէ.)
Ցրտական.	
Ջրով հրաւիրած տեղերՙնին. (այն տեղն ոչ՜ ղրով հրաւիրեցին.)	Հրաւիրելու տեղս ընդարձակ էր. (այն տեղն ոչ՜ պիտի հրաւիրէի.)

(Իրեն) ճամբայ ցուցրցած մարդ. (այն մարդը ո- րուն ճամբայ կը ցուցը- նես.)	ճամբայ ցուցընելու մարդ. (այն մարդը որուն ճամ- բայ պիտի ցուցընես.)

Բացատական.

Գերիներուն փախած բան- տը. (բանտն որուն մէջէն գերիները փախան.)	Գերիներուն փախչելու բանտը. (այն բանտը ուրկէ գերիները պիտի փախչէին.)
Ցղուն ինկած պատուհա- նը. (այն պատուհանը ուրկէ տղան ընկաւ.)	Գող մնալու ծակերը գո- ցել. (ծակերն ուրկէ գող կրնայ մնալ.)

Գործիական.

Փայտ ջարդած կացինդ. (կացինը՝ որով փայտ կը ջարդես.)	Փայտ ջարդելու կացինդ. (կացինը՝ որով փայտ պի- տի ջարդէիր.)
Տեսնուած մարդս չէ. (այնպիսի մարդ չէ որուն հետ տեսնուած ըլլամ.)	Տեսնուելու հիւրերս. (այն հիւրերն որոնց հետ պի- տի տեսնուիմ.)

Ներգոյական.

Մեր բնակած տուները. բնա- կած տներնիս. (տունն որուն մէջ կը բնակինք.)	Բնակելու տներնիս. (այն տունն որուն մէջ պիտի բնակինք.)
Աղէքսանդրի ծնած գի- շերը. (այն գիշերն որ Աղէքսանդր ծնաւ.)	Յիսուսի ծնանելու գիշերը. (այն գիշերն որ Յիսուս պիտի ծնանէր.)
Կիպրոս հասած օրս. (այն օր որ Կիպրոս հասայ:)	Նաւէն ելլելու օրդ. (այն օրն որ նաւէն պիտի ել- լես, ելլէիր:)

Նմանապէս ուրիշ հոլովներ ալ. Կասկած առած մարդս. (այն մարդն որուն վրայ կասկած առած եմ:)

656. Յարաբերականին հոլովը քովի խնդրէն կա- խում ունի. զորօրինակ երբ ըսեմ միեւնոյն ՝ի անցելով.

Հայց. Խմած ջուրդ. — այն ջուրը ըր խմեցիր, կը խմես։

Նեբէ. Ջուր խմած աւելնդ. — այն աւելնն որ (որուն վրչ) ջուր խմեցիր։

Գրբ. Ջուր խմած գաւաթդ. — այն գաւաթն որով ջուր խմեցիր։

Բյ. Ջուր խմած աղբիւրդ. — այն աղբիւրն որուն ջուր խմեցիր։

Նայն իմացիր դերբայ ապառնւոյն համար ալ։

ՑՕԴՈՒԱԾ Ե.

ԱՆՓՈՓՈԽ ՄԱՍԱՆՑ-ԲԱՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

657. Անփոփոխ մասանց-բանի ամէնուն մէկանց կ'աւանդենք կիրառութեան կանոնները, որովհետեւ անձուկ յարաբերութիւն կամ մեծ նմանութիւն ունին իրարու, մանաւանդ որ ոմանք հաւասարապէս թէ մակբայ եւ թէ շաղկապ, կամ թէ մակբայ եւ թէ նախադրութիւն եւայլն համարուած են։

> Քանի մը բան յառաջ բերուած է ի մասին մէջ. սակայն հոն օրինակաւ միայն, իսկ հոս իրենց կանոնաւոր աւանդուած են։

---

§. 1. *Մակբայ։*

658. Ոչ մակբայն ըստ ինքեան բացասական բայ շինելու չի ծառայեր, այլ միայն կը գործածուի հետեւեալ կերպով.

659. — Ա. Առանձին, ամբողջ նախադասութիւն ձեւացընելով։ Խոստմունքդ կատարեցիր ծշդիւ. Ոչ. կը ցաւիմ որ անկարելի եղաւ։ Պատասխան տուի՝ թէ Ոչ։

660. — Բ. Կրկնութեամբ՝ որեւիցէ մասանց-բանի քով։ Ոչ ես եւ ոչ դուք կրցանք ատոր համբերել։ Ոչ հոս ոչ ուրիշ տեղ։ Ո՛չ պարծենալու մաս մ'ունէք յայդմ, եւ ոչ ամչնալու։ Ոչ տեսայ եւ ոչ լսեցի։

Ասյս կանոնով է կրկնուած արգելականն ալ. (այսինքն ոչ փոխանակ մ. տես 597)։

661. Կրկնակ ու մակբային բայը բնականապէս բացառական ձեւով չի դրուիր. եւ կ'ըսուի՝ Ո՛չ երկկ կրցայ կարդալ եւ ոչ այսօր: Բայց հակառակն ալ սովորութեամբ ներեալ է. (մանաւանդ ընտանեկան լեզուի մէջ.) երբ բայը ուին կրկնուելէն ետքը դրուած է. Ոչ մինչ եւ ու դուք՝ կրցանէք հանդիսին ներկայ գտնուիլ: Ո՛չ քովէն, եւ ո՛չ վրայէն, եւ ոչ ալ ուրիշ օրեւէ կողմէն՝ տեղ կրնար ամենեւին ներս մտնելու:

662. Իսկ միշտ բացառական կը մնայ բայը՝ եթէ երկու ուերէն ալ յառաջ դրուած է. այսպէս. Չկրցայ յոյս ամենեւին, ոչ ազատութեան, եւ ոչ գոնէ օր մը հանգչելու: Օտար եմ, եւ ըն-նէմ՝ ոչ բարեկամ եւ ոչ թշնամի որ ճանչնան զիս:

663. — Գ. Բայց շատ անգամ առաջին նախադասութեան մէջ պարզ բացառական բայ, իսկ յաջորդին մէջ ոչ մակբայով է. զորօրինակ. Դիւահար մը կը դեգերէր գերեզմաններու մէջ, որ չէր երբեք հագուստ հոքած եւ ոչ տան մէջ բնակած: Ասյսօր չէն հասնիր, եւ ոչ դեռ վաղը:

Նոյնպէս նոյն կերպով արգելական. Մի՛ լսեր, եւ ոչ խօսէ հետը. (տես 597:)

> Շաղկապ կը համարուի՝ առանց կրկնութեան ըսուածը. Եւ ոչ ձայնը լսեցի: Եւ ոչ աչքս տեսն պատուղ կը տեսնէինք: (Զօրութեամբ կ'իմացուի նախընթաց ոչ մ'ալ. զորօրինակ. Ոչ զինքը տեսայ եւ ոչ ձայնը լսեցի: Ոչ ուրիշ եղանակաց մէջ եւ ոչ աչքս տեսն:)

664. Երբեմն չկրկնուած ոչ մակբայը խօսքին սկիզբը կը մնայ. այսպէս. Ոչ ամէն գետին հաւասարապէս բարեբեր է: Ոչ ամէն փայլող ոսկի է:

> Կամ դրաբարի կերպով՝ ոչ Ի՛ շաղկապ. Ոչ Ի՛ ամէն փայլող ոսկի է:

665. Ոչ մակբային անուանց ալ սկիզբը կը յարի, անոնց՝ հակառակ նշանակութիւն տալու համար. զորօրինակ. Աղքատ բայց ոչ-ինչ մէկը՝ քան զհաւատարմերն աւելի երջանիկ է: Քաղաքագէտներու շրջանները՝ ոչ-տպաւորիչ առջեւ երբեմն անիմանալի, բայց շատ անգամ ալ շատ դիւրիմաց խաղեր են: Ի՞նչ կ'իմանայ ոչ-իմաստուն մէկը տիեզերաց մեծագործ

ճարտարապետութենէն։ Հայոց եւ ու-Հայոց հատատարապէս բաղձալի։ Ազգային եւ ու-ազգային առվտրութիւններ։ (Ա յսինքն՝ կարօտ չեղող, խնամատարէ չեղող, եւայլն։)

666· Ու մակբային այս եւ քանի մ՝ուրիշ կիրառութիւններն ու բաղադրութիւնները հետեւեալ օրինակներս կը ցուցընեն։

Լռել պէտք է երիցագունի առջեւ, բայց ու ըէ համր ըլլալ։ Գովել չեմ ուզեր անգովելին, բայց ու նախատել։ Ընդունելցաւ, սակայն ե- ու ալ մերժեց բոլորովին։ — Տխրական, այլ ու յուսահատական լուր մ՝ունիմ քեզի տալու։ Ծանր բեռ մը, թէ եւ ու անտանելի, դժուարին է շարունակ կրել։

667· Տեղական մակբայներէն՝ ու-ը, հո-, հոն, եւայլն. պեղ բառին վրայ իբրեւ ածական կը դրուին. Հո- տեղս. Հոն տեղ. Ո-ը տեղ. փոխանակ՝ այս, այն տեղ. ու տեղ ըսելու։ (Ժամանակականները տես վերը, 492· Զ։)

668· Նոյն տեղական մակբայները երբէ հարկ ըլլայ իբրեւ գոյական Հոլովիլ՝ դարձեալ պեղ բառով կը հոլովին. Հո-պեղէս, (կամ հո- պեղէս.) հոնպեղէս· հոնպեղէն. ո-ը պեղէն. (կամ լաւ եւս՝ Այս պեղէս· այն պեղէն. ու պեղէն։) — Որմէ դարձեալ ածական ալ կ՝ածանցի՝ հո-պեղէնչի հոնպեղէնչի։

> Երբ ժամանակականն անհոլով է, եւ երբէ գոյականաբար առեալ հոլովիլ հարկ ըլլայ՝ կ՝ըսուի· Ո՛ր ատենուան. Ո՞րչափ ժամանակէ ի վեր։ (Այս ըսող ալ երբո-ո՞ն բան է· երբէ՞ն ի վեր։)

669· Ո-ը եւ ո-որ մակբայները յարաբերական դերանունոյ հոլովներուն տեղ կը գործածուին՝ տեղ եւ ժամանակ ցուցընող անուանց առջեւ. ինչպէս. Այն երկայն դարերու շարքը, ո-ը դեռ պատմութենէ նշոյլ մը ծագած չէ, խոր խաւար է մեզի։ Արդէն երկայն սանդուղն ո-որ վար պիտի իջնայի, սկսած էր կրակ առնելու։ Դեռ կը կենայ այն վիմափոր բանտն՝ ո-ը մեծն Սոկրատ իւր անմահ հոգին փչեց· (այսինքն՝ ո-ոն մէջ։)

Նոյնպէս երբեմն երբ մակբայը՝ ժամանակ ցուցնող առնանց առջեւ. զորօրինակ. Ո՛ւր են այն անմեղական ուրախութեանց ոսկի դարերը, երբ հզօր աւիւծներ մեզմէ կ՛ակնածէին։

---

§. 2. Նախադրութիւն։

670· Առանց նախադրութեան ինդիր սովորաբար եզակի կը դրուի եւ ոչ յոքնակի*. ինչպէս. Ընկեր եւ բարեկամ, ամէնքն հեռացան քովէս, եւ ես առանց օգնականի մնացի. (կ՛ըմցուի՝ Առանց օգնականներու։) Առանց ցրտինէ ցամաք հասկեր։ — Բայց յոքնակի կը դրուի՝ եթէ որոշեալ բառ է. զորօրինակ. Ես առանց այն օգնականներուն՝ անկարող էի այսպիսի գործ մ՚ի գլուխ հանելու։

> Շատ տեղ հայերէնէ օտար, եւ արեւմտեան լեզուաց ոճ կը համարուի յոքնակին. որուն մանաւանդ բաւական մոռացրութիւն պէտք է թարգմանութեանց մէջ։

671· Մինչ-, (ինչ-ան,) եւ գէթ է նախադրութեանց ինդիրն եթէ դերանուն է՝ սրական հոլով կը դրուի. (տես 302.) իսկ եթէ գոյական անուն է կամ անեղեւոյթ, աննախադիր սրական, (հայցականի ձեւով.) այսպէս. Զրկեալ գործաւորաց բոզքները մինչեւ երկինք կը բարձրանան։ Մինչեւ պարտէզին դուռն հասան։ Մինչեւ ճիշդ կ՛աշխատեինք։ Մինչեւ Հռոմայեցւոց պետութեան կործանիլը։ Մինչեւ իրենց գալը։ Զրհեղեղէն մինչեւ Դաւիթ հազար երկհարիւր տարի կը հաշուի։ Տեսէք, տեսէք, սպառազինեալ ամբոխ մը դէպ ի վեր գոռալը կը խուժէ։ Անմեղ թռչնոյն սրբութիւն ի դող կ՛ելլէր՝ քանի որ կատուին կատածելի թաթերը դէպ ի վանդակ կ՛երկընային։

672· Մինչ-, գէթ է կրնան մակբայ ինդիր ալ առնուլ. զորօրինակ. Մինչեւ ո՞ր պիտի ձգտուին ձեր նենգաւոր ծուղակները։ Ըսէք մեզի, դէպ ի ո՞ր է մեր ճամբան։ Մինչեւ երբ համբերեմ։ Մինչեւ հոս անծանօթ զգեստներով եկան։ Ասկէ դէպ ի ներս արշաւեցին։

Դէղ է նախադրութիւնն արդէն է նախդիրն իւր վրայ կը կրէ. իսկ դէնէ— շատ անգամ է եւ ը նախդիր ալ կ'առնու գրաբար ձեւով. այսպէս. ՋրհնեցէՔն մինչեւ է Դ—էր։ Մինչեւ է հո, կամ մինչեւ ցհո. կամ առանց նախադրութեան՝ ՁհոՀ թագաւորել. (կ'ըսուի նաեւ՝ ՁէՔո— իշխան ընտրուիլ։) Մինչեւ չէՔէ. մինչեւ չէՔէ. կամ լոկ՝ ՁէՔէ լեռնք. Դէտ չոյօր լուր մը չեմ։

673. Մինչ— նախադրութիւնը դիմաւոր բայէ յառաջ ալ կը գրուի իբրեւ շաղկապ, եւ կը նշանակէ՝ —չէ—է —ը, —չեղ— —ը. զրօսրինակ. Ջմայլեցան Լիկաւոնացիք առաքելոց վարդապետութեանը, մինչ— կ'ըսէին թէ աստուածներ են երկնքէ իջած։ Օրերով անզգայ մնաց, մինչ— շատերը կը մտածէին թէ տանին թաղեն։ Մուշեղի դիակն որ տեսան բնտանիքը, սկսան խելագարել. մինչ— —էն մարմինը, կոթողի վրայ հանէին, որ Անլեզք իջնան ու լզեն։

674. Գոյականէ կամ (տեղական) մակբայէ առնուած նախադրութիւնները միշտ իրենցմէ յառաջ սեռական խնդիր մը կ'ուզեն, (որ իրենց յատկացուցիչն է.) — անոր համար ալ՝ երբ որ նոյն սեռական խնդիրն որոշեալ յօդ ունի կամ դերանուն է, նախադրութիւնները ալ յօդ կ'առնուն։ Ա յս պատճառաւ ըսինք՝ Վկայի —Ք—, (անորոշ.) տճ. ՀՀմ—ոք ԷօՔ—Նոք. եւ՝ Վկային —Ք—ը, (որոշեալ.) տճ. ՀՀմ—ոքն ԷօՔ—Նոք. (307.) — Բայց դարձեալ՝

675. Կրնայ միեւնոյն բառն որոշեալ խնդրոյ առջեւ ալ առանց յօդի դրուիլ. այսպէս. Ծառին պոկ. Մեր վրայ։ Ա յսինքն. — Եթէ բառն իբրեւ գոյական անուն առնուի, յօդով կը բանի բոտ կանոնի. (368, 370.) իսկ եթէ իբրեւ նախադրութիւն, կը մնայ առանց յօդի. այսպէս. Մեր վրա՜ ամպոտ երկինք է. (տճ. Է—ՐՔ—ՈՀ—Ղ։) — Մեր վրայ կասկած ունին եղեր։ Լրտեսի ՀՀօ—օ+ ամենայն ինչ դիտուեցաւ։ Ձեր —Ք—վկայեցին։

Ընոր համար ընտիր գրուածոց ՄՀ աւելի չափաբաժակ է անյօդ. Ձեր վրայ. ՁհրօՀդ +վ. Պարտիզին ՀՀ. եւայլն։

676. Ըսածներս ն (ը) յօդի համար է։ Իսկ ս եւ ք յօդ միշտ եւ ամէն տեղ կը գրուի. Իմ վրաս. Քու

քովէդ. Իմ առջեւս, կամ առջիս։ (Միայն տաղաչափութեան մէջ ներելով է՝ Իմ վրայ. Իմ վերջ. Իմ յետոյ. Քու վրայ, կամ քո վրայ, եւայլն։)

677. Նախադաս նախադրութեանց խնդիրը, (մանաւանդ եթէ աներեւոյթ է,) կրնայ ըստ խմաստին պահանջելուն իրենցմէ բաժնուիլ շատ բառերու միջոցաւ. այսպէս. Փոխանակ այնչափ երկար ժամանակ իր կարծիքը ծածուկ պահելը եւ ամէնուն միտքն ի կախ ձգելը։ Դիտենք այս վայրկենիս մեր գործերն՝ առանց մինչեւ հիմայ լսուածներուն կամ տեսնուածներուն խօսքն ընելը։ Բայց է եթէ անունները, որ մեզի դէմ անհաշտ թշնամութեամբ գինեալ էին, լարած բիւրաւոր որոգայթներէն։

---

§. 3. Շաղկապ։

678. Շաղկապներէն ոմանք, (ինչպէս և մասին օրինակներէն տեսանք,) եռեւէ եռեւ իրար յաջորդող բառերուն վրայ կը կրկնուին։ Այսպէս են՝ Ու, Թէ, կամ, եւ։

679. Ու եւ Թէ, ամէն բառի վրայ ալ պէտք է որ կրկնուին. Թէ մինչ Թէ նեղութիւն, Թէ վայելք եւ Թէ ուրախութիւն՝ ախտաւոր սիրտը կ'այլայլեն։ — Իսկ եւ, կամ սովորաբար վերջին բառին վրայ կը դրուին. Լեռ, ձոր, դաշտ եւ անապատ՝ մեծատարած բանակներով ծածկուեցան։

> Բայց երբեմն խօսքին սաստկութիւն կամ վայելչութիւն տալու համար՝ ամէն բառի վրայ ալ եւ կը կրկնուի։ (Այսպէս նաեւ հին գրաբարն եւ ուրիշ արեւելեան լեզուներ։)

680. Եւ, ու շաղկապներն ընդհանրապէս նոյնանշան են, եւ միշտ նախադաս՝ թէ բառ բառի հետ եւ թէ խօսք խօսքի հետ կապելու ատեն։ Սակայն (գոնէ ընտիր գրուածոց մէջ) սովորականն է մանաւանդ եւ։

> Աւելի զգուշանալու է ու շաղկապ գործածելէն երբ իրմէ յառաջ կամ ետքը գարձեալ ու կամ ուրիշ նոյնաւորը հանդիպի. զորօրինակ եթէ ըսես.

ջանալը — —չխաոեելու։ Խմելը — — —տելու համար։ Քալ — ընաիր զօրք։

681. Ե— շաղկապը ԲՅՑ եւ —ՅԼ շաղկապներէն միշտ յետադաս է. երբեմն նաեւ —ր յարաբերական է։ Բայց Ե— ինքն ալ վտանգի մէջ էր։ Ոչ նախադարձները միայն, այլ Ե— նոյն իսկ թագաւորը։ Արիմաթացին՝ որ մեծատուն իշխան մըն էր, որ Ե— Փրկչին հետ յարաբերութեան մէջ էր, յաղթեց վերջապէս մարդկային երկիւղին։

682. Կրկնուած շաղկապներու հասարակօրէն երկրորդին կամ վերջնոյն վրայ Ե— Մ՚ալ կ՚աւելցուի. այսպէս. Կամ իրաւացի խօսելու է, Ե— Ա՞Մ ի սպառնալելու։ Թէ տեսած ըլլաս Ե— ՐԷ լսած, հարկ է որ անգէտ ձեւանաս։ Ո՞Ր ես Ե— —Ո՞Ր դուք. (կամ Ո՞Ր ես, —Ո՞Ր —Ը դուք։) — Երբեմն կրկնուած յարաբերական դերանուան ալ վրայ. Հերոդոտոս՝ —ր ուրիշներէն տարբեր կը խօսի, Ե— —ր—ն մատեաններն առաս-պելից լի են, դեռ թագաւոր է պատմագրաց։

Կա՞մ շաղկապէն յառաջ, թէեւ կրկնուած չըլլայ, երբեմն Ե— Մ՚ալ կ՚աւելցուի. Համբերելու եր Ե— Ա՞Մ դոնէ լռութիւն պահելու եր։

683. Ե— շաղկապը կրկնութեամբ կը գործածուի դրաբար ձեւով՝ փոխանակ ՐԷի։ Ե՛— տեսանք, Ե— ստացանք, Ե— վայելեցինք, բայց ինչ միայն հիմայ ձեռքերնիս. (այսինքն՝ ՐԷ տեսանք, ՐԷ ստացանք։)

Ա՛յս վերջին երեք (681, 682, 683.) թուաբանութիւնները Ե—ին տեղ՝ — — չի գործածուիր։

684. Ո— շաղկապ կը գործածուի միեւնոյն խօսքին մէջ բառ բառի հետ կապելու համար, ուր որ նախընթաց Ե— մը խօսք խօսքի հետ կապելու գործածուած է. զորօրինակ այս խօսքիս մէջ. Ալ խաղաղութեան սպիտակ դրօշը կը ծփար հրապարակին մէջ, Ե— բաբեկամ — — թշնամի հոն կու գար կը միանար գրկախառնուելու։ Կը հասնի վերջապէս ցուրտ տխուր ձմեռը, Ե— լեր — — ձոր առհասարակ սգոյ զգեստով կը ծածկուին։ — Ո՞ր Ե— շաղկապը երկու խօսք իսկ — — շաղկապն երկու բառ իրարու կապէ։

685. Ո— շաղկապ կը գործածուի մանաւանդ Ե

յօդով բառերու առջեւ. այսպէս. Քարն -- փայտը. Սիրան -- Հոգին. Ընտիրն -- խոտանը:

686. Յատուկ ոճով մը -- շաղկապը միեւնոյն բայի կրկնութեան կը ծառայէ՝ գործողութեան կրկնութիւն կամ շարունակութիւն ցուցընելու համար. այսպէս. Ցեւս սա մեր դրացի մրջիւնն որ ամբարքն է մտեր, Հոն կ'երթէ -- կ'երթէ: Թողէք՝ խօխ -- խօխ որշափ որ կ'ուզէ: Խմեց -- խմեց, մինչեւ անզգայ մնաց թմրեալ: Հիմայ որ կերպը սորվեր ես, ալ գնա շահէ -- շահէ մինչեւ յափրանաս: Ինչ որ գաւաւ՝ կրեց իր ծակն -- կրեց:

Նոյն ոճով իրրեւ հաստատական միջարկութիւն կամ իրրեւ մակբայակերպ կը գործածուի՝ կայ -- կայ, այսինքն՝ այո այո:

687. Շատ անգամ նոյնանշան են Ըե եւ ը շաղկապները. ինչպէս. Լսաւ Ըե պատրաստ է. Լսաւ ը պատրաստ է: — Զրկայ Ըե թողնաս. Զրկայ ը թողնաս:

Ընտիր գրուածոց մէջ երկուքն ալ կրնան վայելչապէս գործածուիլ. բայց կայ ոմանկան ոճ մը որ Ըե շաղկապն ի սպառ լռեցուցած է:

Դարձեալ տեսանք (Ա մասին օրինակներէն) որ այս երկու շաղկապներս իրարմէ տարբեր նշանակութիւններ ալ ունին, եւ չեն կրնար միշտ իրարու տեղ դրուիլ:

688. Ե-, -յլ շաղկապներէն եղբը, (ուր որ բայը դերբութեամբ կրկնուած է,) միայն Ըե շաղկապ կրնայ դրուիլ, թէեւ խօսքը ը շաղկապով սկսած ըլլայ. զորօրինակ. Զրսի ը երթաս դիտես, այլ Ըե՝ երթաս գործես. (այսինքն՝ Ա,յլ ըսէ ը երթաս գործես:) — Կը տեսնէք ը ինքն այդպիսի ձեռնարկութեան մ'անյաջող է եւ Ըե միշտ բախտին վրայ տրաուննջ ունի: (Այսինքն՝ Կը թեռնէ ը միշտ . . .:)

689. Կամ, ֆոյտե, համբ-, այնինչ, եւայլն բառերն եղբն իրրեւ զարդ կ'ածելցուի Ըե շաղկապ. այսպէս. Հարցուց տեղեկացաւ, կամ Ըե յաւաչ ալ լսեր էր: Գուցէ Ըե յոյսերնիս ի դերեւ ելլէ: Տարւոյն սկիզբները, այսինքն Ըե՝ յունուարի տասնուչորսին: — Հոս Ըե շաղկապն յաւելուած է միայն:

Այս երկու (688, 689) դէպքերուս մէջ ը շաղկապ չի գործածուիր։ Նոյնպէս ոչ ըն, չ՚ ըն բաղադրեալներուն մէջ։

690· Որ շաղկապ միջանկեալ՝ երբ շաղկապի կամ երբ մակբայի նշանակութիւն կ՚առնու. Ծառն ը ծուռ բունի, հոգ չէ՝ կ՚ուղղուի. բայց եթէ ծուռ մեծնայ, ճար չ՚ըլլար։ Ա՛ս ը եղաւ, ամէնքը ներս դիմեցին։ — Այդ դարձուածքը միայն առաջին նախադասութեան մը մէջ կ՚ըլլայ, եւ ը շաղկապն իրմէ յառաջ անուն մը կամ մակբայ մը կ՚ուզէ, (որուն համար ալ կը կոչենք՝ Որ շաղկապ միջանկեալ։)

Իսկ եթէ նոյն իմաստը խօսքին վերջը ծնայ, երբ կը դրուի. չ՚ըսուիր՝ Հոգ մի ըներ՝ քսակդ ը պարպուի. այլ կամ ըսելու է՝ Հոգ մի ըներ՝ երբ քսակդ պարպուի, եւ կամ՝ Քսակդ ը պարպուի՝ դու հոգ մի ըներ։

691· Որ շաղկապ կը գործածուի դարձեալ՝ հարցական կամ բացասական նախադասութեան մը յաջորդ խօսքին հետ պատշաճութիւնը կամ կարելութիւնը ցուցընելու համար. զորօրինակ. Չմնալ չէն՝ ը վախնամ։ Ի՞նչ լաւ չէր՝ ը քեզի ալ իմացընէր։ Ո՞ր՝ չափ յիմար էի՝ որ աւոր հաւանէի։ Ձմե՛ռ է՝ ը մխա։ — (Գրաբար հասարակօրէն ըն շաղկապով։)

Կրնայ այսպիսի տեղեր յարաբերական դերանուն ալ դրուած ըլլալ, որ շաղկապի հետ շփոթելու չէ։ Այսպէս ըստ պլէպալ տեսութեան՝
Շաղկապ է. — Մարդ չկայ՝ ը գնահատողը մշակուին։
Դերանուն. — Մարդ չկայ՝ ը գնահատողը մշակէ։

692· Ամէն ատ ը շաղկապը շատ անգամ այլեւայլ ուրիշ բառերու տեղ կը դրուի. (ինչպէս նաեւ յարաբերական դերանունն որ տեսանք, 568·) զորօրինակ՝ երբ կամ ուր կամ վասնզի ցուցընելու համար։ Ահա հասաւ ժամանակն՝ ը վերջապէս իրարմէ բաժնուինք։ Այն գիշերն ը ճամբայ պիտի ելլէինք, լուր հասաւ թէ լեռներն աւազակներով լցուեր են։ Ի՞նչ երջանիկ վայրկեան էր՝ ը քեզի հանդիպեցայ։ Ամէն տեղ ը պիտի երթաս, գոլութիւններդ քեզի կարապետ պիտի ըլլան։ Իսկ հիմայ՝ ը ձեռն ի ծնօտի՝ նստած կը մտածես, մտածէ թէ սերմանածդ կը

հնձես։ Շատ ապրիս, ը այսպիսի հնարք մը ճարեցիր մեզի։ Զմեզ իրենց վրանը մտցուցին, ը պիտի սա-ռեինք բաց դաշտի վրայ։

693. Որեւիցէ հարցական բառի վրայ ը շաղկապ կ'աւելցուի, եւ կը նշանակէ՝ հոգ չէ թէ ո՛ր կամ ո՛ւր կամ ինչպէս, եւայլն։ Ինչ ը խնդրեցիր՝ չզլացուեցաւ միւնչեւ հիմայ։ Ով ը լսեց՝ սարսափեցաւ։ Քանի ը ներսն է՝ երբ ը գան՝ պատրաստ կը գտնեն։ Ո՛րն ը կ'ուզես, կամ Ո՛րը ը կը բաղձաս. (558։) Ինչպէս ը գուշակած էր, նոյնպէս ալ կատարեցաւ։

Բայց անհերքելի խորթ են՝ Ո՛րն ը. ո՛վր ը. Երբ ը։

Նոյն կերպով կազմուած է բաղադրեալ շաղկապս ալ՝ Ինչը ը, (վանդի.) — տես նաեւ Ա մասն, երես 133, ծան։

694. Ո՛ր շաղկապէն յառաջ շատ անգամ էական բայը կը ջնջուի. եւ դիմաղուրկ խօսք մը կը ձեւանայ. այսպէս. Գովութեան արժանի էր ընթացքդ, բայց ամօթ ը յանկարծ կանգ առիր։ Մեզք ը յառաջուց չհետացանք վտանգէն։ Զարմանք ը ինքն ալ չկրցաւ բերան բանալ։ Ի՞նչ զարմանք ը ես ալ խաբուած ըլլամ։ Իրաւ ը չէի լսած։ Աղէկ ը դու ալ եկար։

‖ Տես ԺԳ դարէն՝ Ցիրաւի ը գէր էր. (երես 135։)

695. Քիչ անգամ ֆն նախադրութենէ եառքը ը շաղկապով դիմաւոր բայ կը դրուի՝ փոխանակ հայցական անեղեւութի. ինչպէս. Ցառաջ ֆն ը տեսած կամ լսած ըլլան, կը համարձակին դատաստան ընել։ (Փոխանակ՝ Ցառաջ ֆն տեսած ըլլալնին։)

696. Դարձեալ բայեր կան որոնց առջեւ ը շաղկապ կը դրուի, եւ ոչ՝ Ընե. ինչպէս են՝ Ըսել. Լսել. պատահիլ. ուզել. եւայլն։ Ընդհանրապէս ը շաղկապ կը դրուի այն բայերու առջեւ՝ որոնք անհերեւոյթ խնդիր ալ կրնան առնուլ. այսպէս. Կը բաղձայ պեսոնէլ, կամ Կը բաղձայ ը տեսնուի։ Զանազան հասանելը, կամ Զանազ ը հասնիս։ (Ձ'ըսուիր՝ Զանազ Ընե հասնիս։)

Ռամկական սովորութիւն է՝ ը շաղկապը նախընթաց խօսքին կցել՝ տալով. ձեւով. Այնչափ ըսին ը, մնաւեցաւ սրտերնիս. — փոխանակ՝ Այնչափ ըսին, ը մնաւեցաւ սրտերնիս։

Գրաւոական լեզու մը նոյնպէս — շաղկապը կը յարէ նախընթացին, (իբր տալով. ԹԷ.) կը տեսնէ աղքատն —, չեն դառնար Ա՛յ մը նայիր։

697. Հարցական բառերն որ ըսինք (693) ԹԷ ը շաղկապ կ՚առնուն, երբեմն ը շաղկապին հետ կամ անոր տեղ՝ ալ շաղկապ կ՚առնուն. ինչպէս. Ով որ ալ ըլլար, անշուշտ պիտի սասանէր մեր։ Քանի Հոգի ալ որ ընտրուի, Հարկաւ մէկը միայն անուանուի պիտի։ Ինչպէս ալ, կամ Որչափ խիտ ալ հիւսես, գարձեալ թափանցիկ կը մնայ։

698. Ալ շաղկապ թուական եւ մանական անուանց վրայ՝ տես 541. Երկուքն ալ. Ամէնն ալ. Երեքին ալ. եւայլն։

Սակայն այս կերպ դործածուած ալ եւ ը (693) շաղկապներուն համար դիտնալու է՝ որ եթէ թուական կամ մանական անունը գոյական մը հետեւ ունի, այն ատեն ալ եւ ը շաղկապները, ինչպէս նաեւ յօդը, նոյն գոյականէն ետքը կը մնան. — եթէ գոյականները շատ են՝ յօդն ամէնուն վրայ, իսկ շաղկապը մի անգամ միայն դրուելով։ Այսպէս. Երկու ծայրն ալ վտանգ է. որ դին ը դառնաս՝ զգուշութիւն պէտք է։ Ո՛ր դեղը, ո՛ր գարմանն ը ընես, ի զուր է։ Գաւառին ամէն կողմն ալ խաղաղած էր անկէ ետեւ։ Քանի անգամ ը բողոքեցինք, չլսուեցաւ ձայներնիս։

699. Եթէ այս դէպքիս մէջ գլխաւոր գոյականը յատկացուցիչ կամ նախադրութիւն եւայլն ունի, կրնան շաղկապները նոյն յատկացուցչէն առաջ կամ ետ դրուիլ*. Որ կողմանն ը ձայնը բարձրանայ, — կամ՝ Որ կողմանն ձայնն ը բարձրանայ, ամէնին աչքին յաղթող կ՚երեւայ։ Նոյն վայրկենին՝ երկուքին ալ սիրտը — կամ՝ Երկուքին սիրտն ալ ի գութ գարձաւ։ Ամէնուս ալ վրայ, կամ Ամէնուս վրայ ալ։

* Այսինքն ուր որ իմաստի շփոթութիւն չի պատճառիր. (տես 701։)

700. Ալ միշտ յետադաս շաղկապը կրկնութեամբ

ալ կը գործածուի, (ըե շաղկապին պէս.) զորօրինակ. Ցեսայ –ւ, առի –ւ: Խօսքն –ւ հատաւ խեղճին, ձայնն –ւ, շունչն –ւ:

701. Ընդհանրապէս շաղկապներուն ուղիղ կիրառութիւնը կը պահանջէ որ իմաստին համեմատ՝ խօսքին որ մասին կամ որ բառին որ կը վերաբերին, անոր կից դրուին: Ուստի ճիշդ տեղաւորութիւնը՝ տարբեր տարբեր իմաստներ կու տայ. ինչպէս հետեւեալ օրինակներուս մէջ:

Մէք –ւ ընկերներն զմեզ թողուցին:
Մեր ընկերներն –ւ զմեզ թողուցին:
Ե– –ւ իրենց զաւակներուն խնայեցին:
Իրենց ե– –ւ զ––ն––ե––ն խնայեցին:
Քանի –ր մարդ կայ սրահին մէջ:
Քանի մարդ –ր կայ սրահին մէջ:

Միջարկութեանց կիրառութեանը սակաւաւոր եւ աննշան կանոններն Ա մասին մէջ բաւածներէն եւ բերուած օրինակներէն լիով կ'իմացուին:

ԳՕԴՈՒԾ Զ.

ԲԱՌԵՐՈՒ ԿՐԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մասանց-բանի կիրառութեանը մէջ առանձին գլուխ մը կը կազմեն կրկնեալ մասունք-բանի:

702. *Կրկնեալ* կամ *կրկնաւոր* կը կոչենք բառ մը՝ որ երկու անգամ դրուած է անմիջապէս կից կամ քովէ քով*. ինչպէս. Ցեսայ ցեսայ. Ձեր Ձեր, եւ այլն. որով երբեմն նշանակութեան փոփոխութիւն ալ մէջ կը մտնէ:

* Այս կրկնեալներուս կարգը չենք համարիր այն կրկնութիւնները որ կից չեն. ինչպէս. Ու ես կրցայ եւ ալ դուն. — եւ ոչ անոնք որ նդիմաձեւ չեն. զորօրինակ. Ցալը դուէ բայց առնող չկար:
Չենք խօսիր հոս բառերու Հարատասանական կրկնութեան վրայ՝ որ խօսքին զօրութիւն եւ սաստկութիւն աւելցնելու կը ծառայեն. ինչպէս. Ցե–ե+

պ-ե-ծ ինչ ազէտը սահմանուած էր մեզի։ Հէ՛յ հէ՛յ եւ ոչ վաղը։ Քո՛ւռ ֆռի՛ անմեղաց արիւն։ Այս այս եւայլն։

703. Կրկնակալ բառերն եթէ անուն են՝ միշտ եւ զակի թուով կը գործածուին, եւ ոչ յոքնակի. զոր օրինակ. Ցեղ ցեղ բաժնուած են. (եւ ոչ՝ ցեղեր ցեղեր։)

704. Կրկնութեամբ կը գործածուին սովորաբար կարճ եւ մանաւանդ միավանկ բառեր։ (Երկայն բառերու կրկնածը ռամկօրէն կը համարուի։)

705. Կրկնութեամբ գործածուած բառերն են դէմառորաբար Գոյական եւ Ածական անուններն ու Մակբայները. — քիչ տեղ ալ Դերանուններն ու Բայերը։

Ա. Գոյական անուն։

Գոյական անուանք կրկնութեամբ կը բանին՝

706. — Ա. Իրրեւ *հնդիր-բնութեան*, բանի մը մասերը ցուցընելով։ Զորօրինակ. (Ուղղական.) Սիրեւրիացիք ալէ ալէ են։ — (Հայցական.) Արմաւի ողկոյզ մը ձեռքը՝ հաւ հաւ փրցուց կերաւ պոռուղները։ Բովանդակ ձեռագիրը ընբռ ընբռ կարդալ տուաւ։ — (Աննախդիր տրական.) Ժողովրդեան բազմութիւնը դա- դա բաժնած՝ նստուցին գետնին վրայ։ Նոյն տապանը խոր խոր բաժնուած էր։

Կրկնաւոր մակբայներու մէջ (297) յիշուած գոյականներն ալ աննախդիր հոլովներ են։

707. — Բ. Իրրեւ ածական՝ *յոքնակի գոյականի քով. այսպէս.* Ցեսակ *պ-եսակ բոյսերով եւ ծաղիկներով զարդարուած է երկիր։ Նոյնպէս յաջորդները.*

Կարգ կարգ աթոռներ.	*Գունդ գունդ զօրքեր.*
Շարք շարք մարգարիտներ.	*Կերպ կերպ նենգութիւն.*
Տուն տուն ընթերցմունք.	*Ներ.*
Փունջ փունջ ծաղկունք.	*Հատոր հատոր գրքեր։*

Ա՛յս կրկնաւոր գոյականներն անորոշ յոքնակի մըն են ածականի տեղ դրուած գոյականներուն որ վերը (494) տեսանք. ինչպէս են՝ Կարգ մը աթոռ. Շարք մը մարգարիտ. Մէկ տուն ընթերցուած, եւայլն։

708. Կրկնեալ գոյականները վըռանին ածական չեն առնուր, վասնզի իրենք ածական եղած են. իսկ եթէ պէտք ըլլայ՝ այն դրուելու ածականը կրկնելու է. Մ–նր տ–նր հատորներ. — ինչպէս հիմայ (710) կը տեսնենք։

709. Կրկնեալ գոյական մը կրնայ նաեւ եզակի գոյականի վըայ դրուիլ՝ իբրեւ ածական կամ իբրեւ ուղղ. խնդիր-բնութեան. — միշտ անոր մասանցն ինչպիսութիւնը յայտնելով. այսպէս. Պատկառելի ծերունի մը նստեր էր, որուն ճակատը ձ–լէ ձ–լէ, եւ –լէ+ –լէ+ եղած էր ձիւնափայլ մորուքը։ Վարդենին եւ ուրիշ շատ բոյսեր՝ մանրիկ տերեւներ ունին՝ ւերբ ւերբ եղերքով։ Սիրտս ֆ–ր ֆ–ր կ'ըլլար եւ արտասուելքս չէի կրնար զսպել։ — Այսպէս ալ կ'ըսուի՝ Անէ –էն դարան մը։ Ծ–կ ձ–կ եղաւ սպէնգի պէս։ Թել ըրել եղեր կախուեր է։

Բ. Ածական անուն։

710. Ցոքնակի գոյականի քով ածական մը շատ անգամ կրկնութեամբ կը դրուի. (վայելուչ են կարճ բառերը։) Ծ–նր ձ–նր խօսքերով բարերարին սիրտը ծանրացուց։

Մանր մանր խճահատք.	Քալ քալ դիւցազունք.
Սուր սուր փուշեր.	Խաշոր խաշոր սպառնալիք–
Դառն դառն տրտունջներ.	ներ.
Մեծ մեծ ալիքներ.	Կլոր կլոր հատիկներ։

Քանի մը ածականի կրկնածն երկրորդական ձեւ մ'ալ ունի դրաբարէ առած. Նոր նոր կամ նորանոր վարդապետութիւնք. Մէյ մէյ կամ Մէյ–մէյ խոստումնակներ. Ջիրմ ջիրմ կամ Ջիրմ–ջիրմ պաղատանքներ։

711. Շատ անգամ ածական մը կրկնուելով՝ խընդիր-բնութեան կ'ըլլայ բայի քով, եւ կը նշանակէ երբ ը–. մինչ ը–. –նէ որ ը–. զորօրինակ. Ոսկի հալեցուցած՝ բերին պա+ պա+ Ակիւղասայ բերնէն վար լցուցին։ Շամիռամ մը կարմրցընել տուաւ Սմբատ, եւ պա+ պա+ ոլորեց անցուց Մերուժանայ գլուխը։ Հէ–նդ հէ–նդ ոտք են հաներ։ Պ–ղ պ–ղ խմեց ու զովացաւ։ — (Այսինքն՝ քանի որ դեռ տաք էր, պաղ էր, եւայլն։)

Թուականներու կրկնածը տեսանք Ա մասին մէջ իբր բաշխական ածական. (Մեյ-ել, Երկ-էր-ս, Երե+ Ե-րե+.) եւ իբր կրկնաւոր մակբայ. (Մե-կի-կ, Գե-լի, Երկ-էր-ս, Երես-ս, Երեսկե-ս.)

712. Մասնական անուանց եւ դերանուանց քիչ տեղ կը գործածուի կրկնածը. Ո՞վ-ով են գատախազները՞դ: Ուր-ո՞ւր-ուր, (-ուր՞ -ուր) այդ ելլես պիտի: Ու-մ-ո՞ բանը պիտի խօսիս ու պատասխան առնուս:

Ասոնք ընտանեկան լեզուի յատուկ են. իսկ գրաւորի մէջ աւելի յաճախեալն ու սովորականն է՝ Ո՞վ ե-ր-ով. Ուր-ո՞ւր ե-ր-ո՞ւր. Ու-մ ե-ր-մ-ո՞ բանը:

Գրաբար ոմով կ'ըսուի նաեւ՝ Ոմանց ոմանց տուած գայթագղութիւնները: Ինչ ինչ գժուարիմաց: Ինչ ինչ դուրս ձգուեցաւ թղթոց մէջէն: (Ցես 137, ծան.)

Գ. Բայ եւ Դերբայ:

713. Բայ մը կրկնութեամբ կը գործածուի գործողութեան երկարութիւնը, շարունակութիւնը, կրկնութիւնը ցուցընելու համար: Ա յապես. Վազ-վազ վերջապես հասաւ եւ եւ ե՞ն: Կը նայի՞ն կը նայի՞ն եւ չեն կրնար բան տեսնել: Քալեր տալեր հասեր է իրիկուան դէմ: Ծողվեր ծողվեր տունն է կրեր: Սրվիւ սրվիւ եւ երբեք չդիտնալ: Հեռուէն հեռուէն վրաս եկաւ ինկաւ: — Ասոնք ալ նոյնպէս աւելի ընտանեկան լեզուի սովորական են:

714. Բայերուն արմատներն ալ (որոնց շատը բայանուն են ըսինք,) երբեմն կրկնուելով բային քով կը դրուին՝ երկար կամ կրկնեալ գործողութիւն նշանակելու համար: Քարէ սիրտ ըլլար՝ կը հալէր տեսնելով սգալից որբերն որ մէյմէկ անկիւն քաշուած՝ ուղր՞ ուղր՞ կու լային: Թանձր շղթայ մըրիկ մը ուր ուր կը բարձրանար տնակներուն վրայէն: Ա մանած շղայլան կարօտած՝ հիմայ կ՝ուխ-ուխ կը պարտի դառնալ դուռ:

Բայց շատ անգամ կամայական յաւելուածներ են որ սովորաբար ընտանեկան խօսուածքի եւ երբեմն տաղաչափութեան մէջ բայէ յառաջ կը դրուին. ինչպէս. Մ-ր չար կը մտմտքի: Տես որ ֆ-ռ ֆ-ռ պիտի գոռար ու վախցընէր: Վ-ռ վ-ռ կը վառի, եւայլն: Քանի մը բայի արմատ ալ ի մասնակս. Ծ-փի ծ-փի փալիլալ. (Ծ-փ-լ բային ծ-փ արմատէն:) Ճ-ի-ի ճ-ի-ի դալ. (Ճ-ի-ի-լ բային Ճ-ի արմատէն:)

Դ· Մակբայ։

715· Մակբայ մը կրկնուելով՝ իւր նշանակութիւնը կը սաստկացընէ· զորօրինակ· Անհագին ծովուն եռեալն՝ լուսնոյ աղօտ լուսովը հաչ– հաչ կղզոյն ձայները կը նշմարուէին։ Կարելի է թէ դաւաճանութեան գլխաւորներն ասկէ շատ հեռու չըլլան· եւ քո–չէ քո–չէ մինչեւ ցայժմ հաւատարիմ համարուածներն ալ։ Երբեմն երբեմն լռութիւնը կ'ընդհատեր։ Արեւահոդմ ըսուածը վկայական քամի մըն է որ երբեմն երբեմն Սիկիլեոյ մէջ կը շնչէ։

> Շատ անգամ ռամիկ լեզուի մէջ փոխանակ ––– ––– ––ի՛ն մակբայի այլեւայլ կրկնութիւններ կը գործածուին· Շատ չէ խորութիւնը, ըաշ ըաշ՝ հինգ կանգուն։ Ա–հա–ւ –հա–ւ չորս ոսկի։ Ուրախանան, ինձնուն տարի, կամ թէ լաւ լաւ՝ հարիւր տարի։ Բ–ւըր բ–ւըր վեց հոգի մեացին· (այսինքն՝ ընդ ամէնը ։)

Մակբայներու կրկնութիւնը տես դարձեալ Ա մասին մէջ, (297·) որունք կրկնուած կամ շարունակուած գործողութեան յայտարար են· ինչպէս Եւ եւ երթալ· Վէր վէր ցատքել· — որ նոյն չէ երթ պարզապէս ըսէիր՝ Եւ երթալ, կամ Վէր ցատքել։

> ‖ Մասանց–բանի կրկնածներն որ արեւելեան լեզուաց յատուկ են, հին գրաբարէն սկսեալ՝ բնական ոյժն ու զարդն էին հայերէն լեզուի։ Գրաբարի մէջ յաճախեալ են մանաւանդ անուանց եւ մակբայից կրկնութիւնները· (տես Ծանր ծանր· ընտիր ընտիր· — ազգս ազգս· գնդի գնդի· — ուրուք ուրուք· միոյ միոյ· — յեսս յեսս· արագ արագ· եւայլն։)
> Հիմակուան բանի մը ձեւերը (տես 711—713·) տաճկերէնի նմանութիւն են, մանաւանդ բայերունը, որ բնիկ հայեցի ոճով ըսուելու համար՝ կամ նոյնանշան կամ նմանաձայն յաւելուածով կ'ըլլայ· այսպէս· ծ–ովէր ւ–ովէր տունն է տարեր։ Կորէ մ'ոչէ տուր հաւերուդ։ — Ոըրէդ ֆըրէդ դիմացն հասուց։ Խ–ուրէվ է–ուրէվ գոռնք յատակը։ Ա՛նչափ ֆ–ո–ւ ղ–ո–ւ, եւ օգուտ չտեսնել։ — Նոյնպէս է գրաբար բայերու կրկնածը։

Ուրիշ շատ կրկնաւորներ ալ կը գործածուին ռամկօրէն լեզուի մէջ, որունք գրաւորի մէջ ընդհանրապէս խորշելի համարուած են։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՒԵՐ

Ի՞նչեւ հիմայ ուսանդուած կանոններէն եւ օրինակներէն տեսանք որ մասանց-բանի շարքը շատ ազատութիւն կը վերցնէ, այսինքն՝ միեւնոյն խօսքը կրնայ այլեւայլ կերպով բսուիլ՝ առանց սխալի եւ առանց իմաստին այլայլութիւն տալու:

716. *Խօսքի մը այս կամ այն կերպով բսուիլը՝ կը կոչուի ՔԵրակաՆական ձեւ:* — Բայց հարկ է զանազանել *Սովորական* եւ *Ոչ սովորական ձեւ:* *Զորօրինակ սովորական ձեւով կ'ըսենք՝ Վրան դիմեցին, եւ կ'ըսէին թէ պէտք է որ դիտնանք թէ քեզի ով յայտնի կրնայ ըլլալ:* Նոյնը *սովորականէն դուրս ձեւերով կ'ըսուի. Դիմեցին վրան՝ թէ պէտք է դիտնանք որ ով քեզի կրնայ յայտնի ըլլալ:*

717. *Քերականական ձեւ ըսուելով՝ հասարակօրէն սովորական չեզոքները կ'իմացուին, որ գլխաւորաբար չորս են. 1. Շրջումն, 2. Չեզուումն, 3. Աւելադրութիւն եւ 4. Բակառութիւն:*

718. *Այս ձեւերէն կայ որ ի հարկէ են, կայ ալ որ ազատ ձեւեր են. ինչպէս օրինակներէն պիտի տեսնենք:*

719. *Այսպիսի քերականական ձեւերով կազմուած շարադրութիւն մը՝ կը կոչուի Ընդհանուր շարադրութիւն:*

ԾՕԳՈՒԱԾ Ա.

ՇՐՋՈՒՄՆ

720. *Շրջուումն կամ Շրջում կամ Բնդհաշրջութիւն կ'ըսուի այն քերականական ձեւին, որ խօսքին՝ սովորական կարգէն խոտորած շարք մը կու տայ, կամ մասանց-բանի շարուածքին մէջ եռեւսաւաջութիւն. զորօրինակ. Ցնայ ես գքեզ այսօր. փոխանակ՝ Ես այսօր գքեզ տեսայ:*

Հայերէն լեզուն այն լեզուաց կարգն է՝ որոնց նաեւ սովորական կամ բնական ոճը շատ յեղաշրջութեան կամ եռեւսաւաջութեան ազատութիւն ունի: Այս-

պէս՝ դրեթէ ամէն կարելի կերպով կրնայ յաջորդ նախադասութիւնը շարուիլ.

1. Ես այսօր քու անմեղութիւնդ ճանչցայ.
2. Ես ճանչցայ այսօր քու անմեղութիւնդ.
3. Ես քու անմեղութիւնդ ճանչցայ այսօր.
4. Այսօր ես քու անմեղութիւնդ ճանչցայ.
5. Այսօր ես ճանչցայ քու անմեղութիւնդ.
6. Ճանչցայ ես այսօր քու անմեղութիւնդ.
7. Ճանչցայ այսօր ես քու անմեղութիւնդ. եւայլն։

կամ աւելի շրջուն կարգաւ՝

Ճանչցայ քու այսօր ես անմեղութիւնդ,

Քու այսօր ճանչցայ ես անմեղութիւնդ, եւայլն. — որ աւելի տաղաչափութեան մէջ սովորական են։ Բայց եւ այնպէս կայ ընդհանուր կամ գլխաւոր օրէնք մը պարզ նախադասութեան։

721. Պարզ կամ բնական նախադասութեան շարքը այս է. Նախ՝ Անուն-բայէ. երկրորդ՝ Խնդիր. երրորդ՝ Բայ։ — Շաղկապը սովորաբար խօսքին սկիզբը կը դրուի։ Մակբայն անուն-բայիէն յառաջ կամ վերջը։ Խնդիր-ներ եւ խնդիր-բնորոշ՝ իրարու երբեմն նախադաս եւ երբեմն յետադաս*։ (Զենք յիշեր յատկացուցիչը, ածականը եւայլն, որ հարկաւ իրենց գլխաւոր գոյականին կից կը դրուին։)

* Խնդիր սեռին եթէ անորոշ է, խնդիր-բնութենէն առքը կը դրուի. այսպէս. Հիւրերուն գինի պատրաստեցէք։

Այս պարզ կամ բնական շարքէն խոտորումն է որ կը կոչուի Շրջուածք կամ Յետադրութիւն։

722. Երբ որ ուրիշի խօսքը յառաջ բերուելով՝ խօսքին մէջը կամ վերջը կ'ըսէ, ըսաւ եւայլն բայն աւելցուի, այն բային անուն-բային իրմէ առքը կը մնայ. զորօրինակ. Ամենայն ինչ ընդունայն է, ըսաւ Խոստոնը։ Խախտն գիները չի սիրեր, կ'ըսէր Կոլոնը Հինֆերդը։ Պատրաստ ենք, պոռացին ամենքը միաբերան, պատրաստ ենք՝ մեր արեան վերջին կաթիլը տալու։

723. Հրամայական կամ արգելական բայի դերանուն անուն-բային սովորութիւն է ետ թողուլ, (մանաւանդ երբ զարդի համար աւելցուած ըլլայ։) Վախցիր դու Աստուածմէ, որդեակ։ Եկէք դուք ինձի հետ։ Ելլենք ձեռք լեռն ի վեր, տեսնենք մշանջենաւոր ձիւները։

Հասարակօրէն զատական մեօք բառած կ'ըլլայ նախադաս դերանունը. Դու՛ եկէք ինձի հետ, (Թող անոնք մնան։)

724. Անուն-բային կամ խնդիրն իր բային եւ յատկացեալն իր յատկացուցչին կը զատուի, երբ առջեւնին յարաբերական մ'ունին. ինչպէս. Այն ոստախիտ ծառերուն, որ քիչ օր յառաջ մեզի այնպէս գեղեցիկ հովանի կ'ընէին, այսօր եւ ոչ մէկ տերեւիկ մ'ունին վրան։

725. Երբ անուն մը բազմաթիւ ածականներ կամ վերադիրներ ունի, խօսքը մութ չձգելու կամ չծանրաբեռնելու համար նոյն վերադիրները կը զատուին, բային եռաքը կը մնան. — կամ մէկը գոյականէն յառաջ, մնացածներն եռաքը. Հերոդէս՝ չարաչար սատակեցաւ, անդթածն, մեծաբարոյականն, առաքելասպանը։ Ահա ղեկավարեցին գերուածն եկաւ հասաւ, ժամանակաց գեղեցիկը, բնութեան մարգարիտը, հովտաց ու դաշտաց ընտրութիւնը։ — Որ եթէ ամէնքը գլխաւոր գոյականին նախադաս դրուէին, մութ ու ծանր կ'ինար խօսքը։

726. Բազադրեալ ժամանակներուն էական բայը շատ անգամ իւր դերբային նախադաս կ'ըլլայ. — միայն թէ էական բային յառաջ անուն-բայի, կամ բայի խնդիր կամ մակբայ մ'ըլլայ։ Զորօրինակ. Այն անհնարին ծանր բեռան տակ շունչն է կոչէր խեղճ գերեզին։ Թէ ջուր շատ ըլլաս պոռաց բոյսերուն։ Ցօղ էր ինկեր դաշտերուն։ Շատ էր վշտացեր։ Ներս էին մտեր, կամ Ներս էին մտած։

Կայ ուրիշ դարձուած ալ որ հասարակօրէն տաղաչափութեան մէջ գործածական է. խեղճերուն է շունչն հոգէր։ — Ասոր բացատականը սովորական է արձակ գրուածոց եւ բնականեկան լեզուի. (տես 727։)

‖ Հին եւ բնաիր գրաբարի մէջ նոյն շրջուածը կը գտնուի բաւական տեղ, բայց ոչ այնչափ յաճախ՝ ինչչափ է գարէն ասդին, մանաւանդ առակական կամ բնականեկան լեզուի մէջ. ինչպէս նաեւ մեր ռամկին շատ աւելի սովորական է գոյսօր։

Ցաճախերնէի անսովոր է այդ դարձուածքը։

727. Ուրացական եւ արգելական բայերուն բացատական մասը գլխաւոր բային կը զատուի. այսպէս։ Չե՛ մէյ մը գառնաբ մեզի նայէր։ (Փոխանակ՝ Մէյ մը

չես դառնար։) Ձեռ երբեք պե՜՜ծ այնպիսի մկը, չեմ ալ ճանչը՜ր։ Մի՛ շատ խօ՜ր ու զգայուն սրտերը վի՜ր՜՜ր։ Մի՛ իսկայն ներս չ՜ը՜յ՜կ՜ի՜։

Բաղադրեալ ժամանակներուն միայն բացատականն այս շրջումը կ՛առնու. Ձեր շատ վշտա՜ծ այնչափ դառնագառն մեղադրանաց։ Ձեզնի՜ դեռ ներս չ՜մ՜ը՜ք ամէնքս։

728. Շատ ուրիշ շրջումներ կ՛ըլլան՝ կամ բառերու շարքը փոփոխելով, կամ մէկ մասը միւնանկեալ թողլով. որոնց միայն քանի մը օրինակ տանք։ Էնի՜ մենք ալ առեն մը ընչեմ՜ա՜ծ մեր դրացեաց հետ։ Դուք նոյն առեն, ա՜ն չէ՜ը՜, քանի՛ ողջոյ արտասուաց արժանի էիք։ Զգուշացէ՛ք, ը՜՜՜*, վատնդի վտանգը մեծ է։ Ցեմնենք, կ՛ը՜ն՜ն, մինչեւ ցե՜ր պիտի կարենանք համբերել։ Եր՛ր մինակ ո՛ր մնայ, տխուր է։ Դեռ չա՜ռինք մենք կ՜ը՜ն՜ք զանոնք ներս։ Իմ ալ (կամ իմ ալ) ա՛ս էր բաղձանս։

* Շատ անգամ գժուարիմաց եւ յղդնեցընող ձեւ մըն է՝ առձկերէն ոճով՝ անուան-բայի եւ անոր ը՜՜՜, ը՜ն բային միջտեղը դնել ուրիշէն կոչուած ամրողջ խօսք մը. այսպէս. Ա՜ն վշտին ու վայնասուներն միջ Փ՜՜՜ն՜ Ցեսէք, տեսէք եւ չուտ հասէք, որ իմ անմեղ անպարտ երիկս որ մարդու մեռաս հասուցած չունի՝ զուր տեղ անհնոյ չարաչար կը խողխողէն, ը՜՜՜։ Ա՜ն առեն գարձաւ գ՜ե՜հ՜ո՜դ՜ը՜՝ Թող տուէք որ առանք տեղերնին երթան, վատնդի հոս գործ չունեն, ը՜՜՜։ — Ուր բուն հայերէնի յատուկ է շրջումն՝ եթէ առաջին կամ երկրորդ բառէն անմիջապէս ետքը կ՛ըլլայ ը՜՜՜, եւայլն։

Շատ տեղ վայելուչ է երկու նոյնանձեւ նախադասութիւնից միայն մէկուն շարքը փոփոխել. այսպէս. Ալ մութ դիշերն հեռացաւ, հեռացան գացին տխուր յիշատակներ։ Ձայն գոռաց անդունդներէն, լեռներէն հնչեց արձագանգ։ Նորոգեցան ահա վէրքերս, աչքերս խաւարեցան արտմութեան մթով։

> Նոյնանձեւ կը ձեպին երկուքն ալ՝ եթէ ըսէիր, Ալ մութ դիշերն հեռացաւ, տխուր յիշատակներն հեռացան գացին։ Ահա վէրքերս նորոգեցան, աչքերս խաւարեցան, եւայլն։

Խորթ է Շրջումն երբ խօսքին շարքը կը խաւարակէ, խմաստը կը մթնցընէ եւ կ՛ըլլայ երկդիմի կամ անիմանալի։

ԾՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԶԵՂՁՈՒՄՆ

729. *Ձևղչոտմեկ՝ անուանուածքերականական ձևն որ խօսքին մէկ էական մասը կը զեղչէ այսինքն կը կտրէ. բայց ամբողջ իմաստը ղօրութեամբ կամ լռելեայն կ՚իմացուի: Ձօրօրինակ. Ի՞նչ կը խնդրես իմէ. ըսե՜ռ՜ՐՒ՜ՆՔ՜: Ա՛յսինքն՝ թագաւորութիւն կը խնդրեմ:*

Հայերէնի մէջ շատ մը էական մասունք կը զեղչուին խօսքին մէջէն, եւ դեռ քերականական զեղչում կամ ձեւ չեն համարուիր. ղօրօրինակ երբ ըսեմ, Ողորմութիւն խնդրեցի՝ չսուիր: Ա՛յսինքն՝ Ե՜Ս ԱՂՔԵ Ո՜ՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ ԽՆԴՐԵՑԻ, Ե՜Ս ԴԱ՜Ն ԻՆՁ ՔԱՆԻ՜Ն չսուիր. — ուր ինը բառին մէջէն միայն երկուն հերիք է ամբողջ եւ բնական ձեւով խօսք մը կազմելու: Կան լեզուներ՝ որոնց մէջ այն ինը բառն ալ անհրաժեշտ համարկ է ներդործութեամբ դնել:

Մինչ հոս այն զեղչումները միայն կը դնենք՝ որոնք հայերէն խօսքի կազմութեան էական մէկ մասը լռելեայն կ՚իմացըներն:

730. — Ա. Գոյական անուն զեղչեալ: — *Քանի՜ներ՜ը մարդկան լծոյն պարանոցին կը խոնարհեցըներն, այլ ոչ Աստուծոյ. (այսինքն՝ ՈՉ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԼԾՈՅՆ:) Այս եւ քանի մը ասոր նման վկայութիւններն աստուածութեան կարօտ են. (այսինքն՝ Ա՛յս ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵ՜Ր՜Ը:)* — *Վերջին օրինակին մէջ կը տեսնենք որ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ յղեալի գոյականը բաւական եղած է եզակիին տեղը բռնելու:*

731. — Բ. Մասնական անուն զեղչեալ: — *Կան որ կը տրտմին, կան որ կ՚ուրախանան. (այսինքն՝ ԿԱՆ ՄԱՐԴԻԿ ՈՐ:)* — *Նաեւ եզակի կը դրուի՝ Այ ոչ, իբր դիմազուրկ, եւ մակբայակերպ մը կը ձեւացընէ. ղօրօրինակ. Գործաւորները՝ Այ ոչ կրակով կը գործեն, Այ ոչ առանց կրակի:*

Դերանունդ պակսիլը զեղչումն չենք համարիր. վասնզի հայերէնի բնական է ներդործութեամբ չդնել, մանաւանդ անուն-բային, որ բային վերջաւորութիւնն կ՚իմացուի. (տես 356:)

732. — Գ. Լրական բայ զեղչեալ, մանաւանդ երբ մէյ մը ներդործութեամբ դրուած է: — *Դուն*

քուն, բախտդ արթուն. (այսինքն՝ Դուն ի քուն ես եւ բախտդ արթուն է:) Թանձին պատուհանը ցած էր, եւ կալանաւորաց փախստեանը նպատուաւոր: Թագուհին նոյն իրիկունը շատ տրտում էր եւ դլխիկոր:

Խաղադրեալ ժամանակներուն էական բայը մեկ անգամ միայն դնել բաւական է: Անցեր գարձեր խօսք է նետեր. (այսինքն՝ Անցեր է, դարձեր է:) Հօրը ժառանգութիւնը կերած վատնած էր եւ ինքն այնուհետեւ դռնէ դուռ ինկած: Չէի դքեզ տեսած եւ ոչ անունդ լսած: (Տես 598 եւ 600:)

733. — Դ. Ամրողջ (դիմաւոր) բայ դէղչեալ: — Երբեմն կանուխ կը հասնին, երբեմն ուշ. (այսինքն՝ երբեմն ուշ կը հասնին:) Վարէն գուարթ մարգագետին մը զմեզ կը զովացնէր, վերէն՝ ցօղագին ամպեր. (այսինքն՝ Ամպեր կը ղէզացնէին:) — Եզակի բայ մը յոգնակիի տեղ. ինչպէս գոյականներու համար ըսինք. (730:)

734. Չէղչեալ բայի տեղ մակբայ մը խօսքին իմաստը լրացընելու բաւական կ'ըլլայ: Դուն կը մտնաս. այն. այլ ես ուշ, — կամ ես վե, (այսինքն՝ ես վեմ մտնաբ:) Հինգ հարիւր ոսկի չի բաւեր, գոյէ վեցհարիւր: Դռնէն դուրս հազիւ երբեմն կ'ելլէն, իսկ պատուհան՝ անդնէ-ւէն:

735. Շատ անգամ ըն չաղկապն ըսել, հոլշընել բայերը լռելեայն կ'իմացընէ. վազեր եկեր են՝ թէ չվախնաս ամենեւին. (այսինքն՝ եկեր են ես կ'ըսեն թէ:) Դարձաւ Մուշեղ՝ թագաւորին երեսը նայեցաւ՝ թէ այդ ինչու է:

‖ Գրաբարն ալ ճիշդ նոյն զէղչումն ունի՝ բուն հին ժամանակներէն. Աւետ սուետ գալին՝ թէ պիտի կաց: Նայեցեալ ընդ թագաւորն՝ եթէ այս ընդէր է: (Ե դար:)

736. Թացատական բայերուն միայն էական բայն եւ ոչ արգելականը ամրողջ խօսքի տեղ կը բռնեն. — մանաւանդ իբրեւ հարցման մը պատասխան: Կը բաղձամ հետս գալ. — վե. (այսինքն՝ Չեմ բաղձար:) Պատմեմ ձեզի մեր արկածները. — ոչ. չենք ուզեր

լսել. (այսինքն՝ Մի պոռթը:) Մէ՛ հոս, մէ հոս. այլ առէք ներսը պահեցէք:

Ընտանեկան լեզուի մէջ չէ՛ եւ մ՛ կրնան որոշ խօսք մը կազմել՝ առանց նախընթաց բայի:
Գաւառական զեղչում է՝ իբրեւ հաստատական բայի պատասխան. Կ'իմանամ. — Ես. (այսինքն՝ Կ'իմանամ:)

737. — Ե. Դերբայ զեղչել: — Կրնաք իմ խմելու բաժակս խմել. պատասխան տուին թէ Կրնանք: (այսինքն՝ Կրնանք խմել:) Խոստացած էր որ ներկայ գտնուի, բայց չկրցաւ: Լսած էի որ այդին եղլեն, բայց չտեսեցին: — Քրանած՝ ջուր խմելու չէ. (այսինքն՝ Քրանած ըլլալով:)

738. — Զ. Նախադրութիւն զեղչել: — Գաւառներուս դէմ բողոքեմ, թէ փաստաբաններուս. (այսինքն՝ Փաստաբաններուս դէմ:)

739. — Է. Շաղկապներէն սովորաբար կը զեղչուին՝ Ըէ, ոը, կամ: — Կարծեմ ոչ ոք խնայած մեր գալուստը. (այսինքն՝ Կարծեմ Ըէ ոչ ոք: Պէտք չէ որ եղածն յիշեցընենք, կարելի է վշտանայ: — Քանի գնաց՝ մէջերին գժտութիւնը զայրացաւ. (այսինքն՝ Քանի ոը գնաց:) Տես սա հեղեղն որ քանի կ'երթայ կը բարձրանայ: Մի թողուք չորնայ սա գետնջիկ ծառը: — Տասը տասուերկու տարի արգելուած մնաց բերդին մէջ. (այսինքն՝ Տասը կամ տասուերկու:) Ցուսամ թէ պզ երկար դատն ալ այսօր վաղը կը լմընայ:

‖ Հին համօրէնն ալ յաճախ ունէր նոյն զեղչումը. Զայդիքն թողուն պակէ, եւ ապա անկեն. — Նոյնպէս գաւառական երգն ալ՝ Մը թողնէք կորի, Մը թողնէք չորի:

Զեղչում չենք համարիր անփոփոխ մասանց-բանի՛ իւրաքանչիւր բառի վրայ չկրկնուիլը. ինչպէս. Ինծի եւ քեզի համար. Առանց հացի եւ ջրոյ՝ երբ որ կու լսին եւ կ'ողջոյնին: Որպէսզի սիմնեն եւ ամշնան. — որ միայն խօսքին այժ կամ զարդ տալու համար կը կրկնուին. Որոնք սեմնեն, որոնք ամշնան:

740. — Ը. Շատ անգամ քանի մը մասունք-բանի կամ ամբողջ նախադասութիւն մը միանգամայն կը զեղչուի: — Կամ անկուած սուր սուիններուն վրայէն ցատքելու էր, եւ կամ կրակի բոցերուն. (այսինքն՝ բոցերուն վրայէն ցատքելու էր:) Հարցուցին Աղեքսան-

դրի՝ Թէ գով կ'ընտրես քեզի յաջորդ. պատասխանեց Թէ Արժանաւորը. (այսինքն Ա-Ն-Ն-Ի-Ա-Ն-Ը կ'ընդրնի ինձի չ-Ը-Ը-Ը:)

741. Չեղչմամբ կը ձեւանան մակբայակերպներ կամ բաղադրեալ շաղկապներ: — Հիւանդ որ ըլլաս՝ դեղ կ'առնուա, ի՞նչ է ըրի չառնիս. (փոխանակ՝ Որ-ջե՞ւ չառնիս:) Կ'ըսէր որ ամէնը մէկէն կը սխալին. (այսինքն՝ Դ-Ի-պ-Ո-Ն-Ի կ'ըլլայ որ, կամ Ե-Բ-Ե-Ք կ'ըլլայ որ:) Առելի էր ամէնուն, պարծանք որ՝ խօսքերն Համաձակ էին. (այսինքն՝ Պատճառն այն է որ:) Նոյնպէս զեղչմունք են՝ ապա ըրէ զ, ըսե որ եւայլն շաղկապները:

Չեղչումը խորհի է՝ երբ լռելեայն չհմացուելու մաս մը կը կարէ, ու խօսքը խեղ եւ կիսկատար կը Թողու որ բան չի Հասկըցուիր:

ԳՕԴՈՒԾ Գ.

ԱՒԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

742. *Հանգամանորեայն* կը կոչուի այն քերականական ձեւն որ (զեղչման հակառակ,) խօսքին էական մասերուն վրայ ըստ ինքեան աւելորդ մաս մը աւելցնելով՝ միանգամայն պժ եւ զարդ կ'աւելցնէ: Ջորօրինակ. Ինչ կրցան ինձի չարասիրտներն ընել, ինձի որ ամէնէն տկարն էի. — ուր երկրորդ ինձի դերանունը՝ միայն խօսքին պժ տալու Համար աւելցուած կամ կրկնուած է:

‖ Ընդհանրապէս արեւելեան լեզուաց, եւ առանձին Հայերէն լեզուի բնական եւ բնաւանի զարդն է Աւելադրութիւնը, որ մանաւանդ Հին գրաբարի բուն բնաիր ժամանակներն աւելի յաճախեալ էր. եւ այլեւայլ աւելադրական կերպերովն ու ձեւերովը առանձին կերպարանք ու զարդարանք կ'առնուր Հին լեզուն: — Արիջին, սաորին եւ նոր գարերու լեզուներն ալ ունին իրենց չատուկն ու սովորականը, բայց ոչ այնչափ չաճախ:

Չանազանելու է գարձեալ Ճարտասանական աւելադրութիւնը կամ Ճաւելուածն որ քերականական կազմուԹեան չի Ծառայեր. զորօրինակ այս խօսքերուս Ջէջ. Ես իմ ալօթս տեսայ, եւ Յ-Ե-Օ-Վ չօշափեցի. կարելի՞ է երկրայիլ: Նոյնպէս. Ո՛վ ցանկալի Վշրէհան,

ով երանաւէտ վայրկեան, սուղ վայրկեան մ'որ երկաթադիպ տարիներու անհնարին չղթան խզեց ու թօթափեց։

Աւելցուրթեան հետ չխոհելու չէ կրկնութիւն կամ կրկնաւորներն որ վերը (702) տեսանք։

743. Հայերէն լեզուի աւելցուրթեան դէպքաւոր տեսակներն են. 1. Տիեզնդին բառի կրկնութիւն, 2. Որոշիչ բառի մը յաւելուած, 3. Նոյնանշան կամ նմանաձայն բառեր քովէ քով բերել։

744. — Ա. Որեւիցէ մասն-բանի որ նախընթաց խօսքին էական էր՝ կրնայ երկրորդին վրայ ալ կրկնուիլ. պայման. Ա՞ր շաղացուցէք այն վաստնչան վրիժագործին պարանոցին վրայ. ա՜ր եւ ոչ ասկի մնեակ։ Ջնդնիներ՝ պղծութիւն եան սովորեցուր ոտքդ, գնդնիներ՝ եւ ոչ մեծատանց որ քեզի կանուխ կամ ուշ հնծել պիտի տան։ — Ձեմ, վեմ ցաւիր բախտիս կորըստեանը, կամ լամ ազատութիւնս որ գերի գնայ։ Մի՛, մի մատուցանէք թագն անարժանին, որ արեամբ պիտի շաղախէ։

745. — Բ. Անուն-բային կամ խնդիրը որոշիչ բառով մը (հասարակօրէն անձնական կամ ցուցական դերանուամբ) կը կրկնուի. պայման։ Ա՛նպիսի բարեբարի այնչափ ապերախտ գտա՜ծ՝ այդ անհնար է ինծի։ Շատան այնչափ համբաւաւոր ապիրատներէ, եւ խեղճ պոբ տ'որ օտարին արան էր կոխեր, ղանիվճռեցին թէ մահապարտ է։ — Նոյնպէս Մեկ դրժբախտութիւն մը խօսքին մէջ՝ աւելի է մեկ կամ մը։

746. Գոյականի կամ գերանուան մը առջեւ շատ անգամ կ'աւելցուի՝ ինձ՜ը, —դէնն՜ը, եւայլն՝ նոյն հոլովով. զրօրինակ. Կամրջին մոյթերն, —դէնն՜ը, ինամեցան սառուցի հոսանքէն։ Քաղքրցիկ գիւղացիկ, —դէնէն հաւատարապէս տուգանք պահանջից։ Նաեւ բռնաւորն, ինձ՜ը տատանած էր։ Որոնց, —դէնո՜ն՜ը, գահ եւ բարձ եւ պատիւ չնորհելոց թագաւորը։

747. Երբեմն մակբայ մը կամ շաղկապ մը կ'աւելցուի՝ որ խօսքին (գլխաւոր բային) մէջ արդէն պարտնակուած էր. պայման կ'ըսուի՝ Դաբչեա՜ն նոյն ամբաստանութիւնը կրկնո՜եցաւ։ Նո՜ր մեր վրայ նոյն տրը-

առնչները կրկնե՜ցան, կամ նորո՜ցան։ Ներքեւ իր բնակարանը դարձ՜։ (Թէպէտեւ դեռ առաջին անգամ կրկնուած կամ դարձած լլայ։) Պարագային նպաստաւորութեանը նայելով՝ ընթե՜ր յաջողութիւն մը կ՜երեւի ե յուսալ։

Ա՛յսպէս յաւելուածով կ՜ըսուի՝ ե՜ս մինչ ես՝ նայնպէս ամէնքդ ալ։ Բա՜յց ե՜ն։

748. Այ՜, այդ եւ մանաւանդ այն յուցականները շատ անգամ խօսքին սկիզբը կ՜աւելցուին զարդի համար. զորօրինակ. Այն ինչպէս խելօք կու լար մանուկն ու կը մտմտրէր։ Այն ինչպէս լեզուապատառ՝ դանէն դուրս թափեցան։ Այդ ի՜նչ շնորհքներ կ՜ունես մեզի։

749. — Գ. Նոյն կամ նման հնչմամբ եւ նշանակութեամբ բառեր՝ զարդու համար կ՜աւելցուին՝ որեւիցէ մտածոյ-բանի վրայ. Եկան հասան մխիթարութեան օրեր։ Հասա՜ բոնեց քաղքին բարձունքը։ Շատ շա՜տ դիմացայ կեցայ մինչեւ յետինը։ Ամէն դի քար պա՜տ դարձեր է։ Աբա՜ծ աշխարհ իմացաւ բանին էութիւնը։ Զարհուրանքէն քար դարձաւ ճա՜ց։ Պաղեցաւ ճա՜ց։ Ո՞ր այնպէս եղբ՜ն կ՜երթան արտորնոյ. (կամ եղբ՜ն կ՜երթան։) Եղե՜ն գնացին եւ ալ չերեւցան։ Ցեսաւ թէ վրայ հասան, ընդա՜ց փախաւ։ Կ՜ուզէ որ նո՜ր համբոյ մկիկ մկիկ։ Սարը քաշեց, ղրկո՜ղարկեց եւ ինք ան՜ա՜ գնաց։ Թողէք ինձան ե՜ս՜ն Բնոյ առջին քուրմերը։ Օտարի երկիր կ՜երթէր մեր եւ առանց իրաւանց։ Լափեն ըմ՜ֆեն ամենայն ինչ եւ ապառեն։ Թող որտայ ֆո՜ւթ՜ս, աշխարհ իրար անցընէ։ — Ա՛յսպէս ծանօթ բացատրութիւնը՝ եղեր պ՜տեր ճարն է հատեր։

Նոյնպէս հետեւեալները. (նատրագիրներն յաւելուած են.)

Նոյնանշան.	Նմանաձայն.
Գող ո՜ղջ մկիկ.	Գո՜ռո՜մ գոչում եւ աղաղակ.
Անօթի ձո՜ր ապառել.	Լո՜ւիկ ճղճղ նռաներ է.
Ցեղել ցրուել.	Վերեւ կորեւ հողակոյտ մը
Խո՜ղ՜ խնդալ.	

Վշտանքն երիկ մտնել.	Հնոտի անոթի պաշտամունք.
Կարօտանքն հալել մաշիլ.	Կարօտանքն հալել մաշիլ.
Հագուստ չոր—ած, կամ	Ափեղ ցփեղ* խօսուածք.
Հագուստ կոպո—ած.	Լուռ մո—.
Ցոգնած դադրած.	Սուտ մո—, կամ
Ըրածը ինչ—ածը չգիտնալ.	Սուտուտո—ք լուրեր.
Ցաւերով ծխրիլ ձնծխիլ.	Ցնդէ վնտի խօսքեր.
կամ Հալիլ ձնհալ.	Ան ցրի գործածել.
Շէնէ շնորհք.	Ծուռ կոյս ճիւղեր.
Ծայր ճոխ չունի.	Ազատ կեղտ. եւ
Տունս տեղը թողուցի.	Ազատա կեղտո՛ք:

* Ցառնկ. ո—ո—ք ո—ո—ո—ք բառը կ'երեւայ Հայացեալ:

750. Ահա աւելադրութեան օրինակներուս վրայ քանի մը բան կայ դիտելու:

1. — Ահա յաւելուածներէն ոմանք լեզուին սովորական եղած են, ինչպէս՝ Շէնք շնորհք. լուիկ մնջիկ, եւայլն. իսկ ոմանք կամայական են, որ գրողը կամ խօսողը կրնայ վայելչութեամբ եւ ազատութեամբ յարմարել:

2. — Աւելադրութիւն ձեւացընելու համար շատ անգամ բաւական է՝ նոյն կամ մերձաւոր նշանակութիւն ունեցող բառերուն մէջէն ե— շաղկապը վերցընել. այսպէս. Օ,ինուշ եւ կառաւ անդադար շաչիւն շառաչիւն մը: Շէ փշէ օձից պէս: Նայնպէս՝ Ծուռ ծեքեք. Փրթիլ կայնալ. Քննել դնել. Եկաւ մտաւ. Նայէ տես. Քշել տանիլ. Առնուլ տանիլ. Կտրել թափել. Լայնած հանդչած. Խաղերուս տաղերուս ձայներ:

Ցառնկերէնի նմանութիւն են՝ եկ— եւաւ խօսքս: Ա—— քալեց: Գը—ին —ռնը—լ երթալ:

3. — Սովորական եղած նմանաձայնութեան մէկ տան երբեմն աննշանակ ձայն մըն է, ինչպէս Տանը տո—ը. եւ մանաւանդ ՝ գրով յարմարցուածները. ինչպէս Սուտ ու մո—ք առասպելներ:

Ա գրով յաւելուածներուն սկիզբը կ'ելլէ մինչեւ հին դրաբարի առաջին դարերը, (ինչպէս Գ մասին մէջ պիտի տեսնենք): Սակայն, ինչպէս դրաբարին մէջ շատ

ցանցառ է գործածութիւնը, նոյնպէս արդի գրաւոր լեզուին մէջ ալ յաճախութիւնը ռամկական համարուած է, մանաւանդ բայերու վրայ. (քննել ՃՈՒԼ. խառնեց Հաւնէց.) — թէպետեւ ընտանեկան եւ թատերական ոճին կը ներուի:

4. — Հարցական եւ բացասական խօսքի մէջ շատ յաճախեալ չէ աւելադրութիւն:

751. Գրաբար Հայերէնի զարդարուն ոճն ըսինք (742, ծան.) շատ տեղ կարճ աւելադրութիւններով կը վայելչանայ. — կրնայ ճարտար գրիչ մը նոյներն արդի լեզուին մէջ ալ վայելչապէս գործածել ըստ տեղւոյն: Ա.յսպէս են օրինակի համար՝ Ռամկ օրինակի. Ռամկ նշանակի. Սրատես կորովաբիբ. Ծովածուփ ալեկոծ. Գահավէժ դարահոս: Նորաշէն նորակերտ քաղաք: Համաշունչ միաբան: Հոգելից հոգեկիր մարգարէներ: Ջրալից պտղալից ծառաստանք: Լուսաւոր շողաւոր աստղակունք, եւայլն, եւայլն: Փափուկ փափուկ արօտներու եւ խոտալից ծաղկալառ դաշտերու սիզերով պարարտացած խաշինքս: Կտորել ջարդել խրոխտաձեալ ամբարտաւանն ու հալածական էախոտական քշել վտեռու բանակը լեռնէ լեռ:

Խորթ է Աւելադրութեան ձեւն՝ երբ աւելցուած բառը ո՛չ պժ եւ ո՛չ զարդ կ՚աւելցնէ խօսքին վրայ, պլ միայն ծանրութիւն: Օրինակ ըլլան հետեւեալները. Տիգրան առեն մը Միհրդատայ սրդողած ըլլալով, որովհետեւ Հռոմայեցիք ալ ահէն կը փնտռէին զՄիհրդատ կորսընցընելու, (ոռոթ) մատնութիւն մ՚առաջարկեցին Տիգրանայ: Ցուսալով որ (ՌԷԲԵռ) հատարակութեան օգտակար ծառայութիւն մ՚բրած կ՚ըլլանք: (ԻՔԲԵՌԻ) գող բռնածի պէս: (ԳԲԵՌԻ) կէս մը լալագին ձայնով: Մի անգամ (ՀԸ) միայն տեսայ: (ՄԵՐ) ձեռքերնիս: (ԻՔԻՆՑ) գլուխնին: Վաճառքներն (ռռ ռպՐռՆԻՆԸ) ծով նետել հարկ եղաւ: Ալ (ռթԻՆ Ե՛ռ) ժամանակ չի մնար: — Նոյնպէս ռամկական է տաճիկ ոճով ըսել՝ Մոռցուեցայ քնոց. Լմինցաւ քնոց:

ԳՕԴՈՒԾ Դ.

ԲԱԿԱՌՈՒԹԻՒՆ

752. *Բակառուժիւն* այն ձեւն է որ ոչ թէ քերականական կանոնաց, այլ միայն խօսքին կամ խօսողին մտքին համեմատ համաձայնութիւն մ'ունի. զորօրինակ. Բոլոր ժողովուրդը միաբան բողոքեցին. (փոխանակ՝ բողոքեց ըսելու։)

> Բակառուժիւնն այնպիսի ձեւ մըն է՝ զոր միայն նախնի բնաիր գրուածոց հեղինակութիւնը կրնայ արդարացընել։ Մեր արդի լեզուին մէջ, որ դասական հեղինակներ չունի, միայն բնդհանուր սովորութեամբ կրնայ բակառուժիւն մը օրինաւոր համարուիլ։ Կ'ըլլան այծ շատ եւ շատ բակառուժիւններ ամէն օր, որոնք եթէ ոմանին բերանն են, ինծի կը կոչնեք, իսկ եթէ գրագիտի գրչին տակ՝ կ'ըսենք վրիպո՜ւմ կամ սխա՜լ։

753. Գլխաւորաբար բակառուժիւն կ'ըլլայ 1. Հոլովոց, 2. Թուոց, եւ 3. Բայի դէմքերու։

754. — Ա. Հոլովոց բակառուժիւնն է մէկ հոլով մէկալին տեղ դնել. զորօրինակ. Դո՜ն որ այնչափ քեզի դիմողներուն խիստ էիր, եւ դամնքը ձեռնունայն կ'արձակէիր, ո՞վ ըսեր հիմայ կը յուսաս որ ափսէ. (այսինքն՝ Ձեզի որ խիստ էիր, ո՞վ հիմայ ափսէ։) Դո՜ք որ փարեց բացաւ, ինքն իյնայ նախ ջրը. (այսինքն՝ Գիքն ջրը։) — Ասյս ձեւը կը գործածուի՝ երբ հոլովելու բառին առջեւ որ դերանուն հանդիպի, ինչպէս օրինակներուս մէջ։

755. Ուր որ քանի մը բայ կամ ածական այլեւայլ հոլով խնդիր կ'ուզեն, երբեմն միայն առաջին բային խնդիրը բաւական կ'ըլլայ յաջորդներուն ալ. զորօրինակ. Նոյն խօսքին ճշմարտո՜ւթիւնն ինքն ալ վկայեց եւ գրով ալ հաստատեց. (փոխանակ աւելցընելու՝ եւ նոյնը, կամ ըսելու՝ ըրէն որ գրով ալ հաստատեց։) Ասյս օրինաց մտաւանր չհնուեցաւ, եւ դանազան օրէնսդեաներ ընդունեցան եւ գործադրեցին։

756. Դարձեալ սովորութիւն եղած է քանի մը դէպքի մէջ որեւիցէ հոլովի տեղ բացայայտիչը սեռական դնել. այսպէս. Թագնո՜ւոյ ծառ. Քրիստոսի լե-

ման վրայ. Փա՜ռաձո՜ անապատէն. (փոխանակ՝ Թվինի ծառ. Քրիստ լեռ., եւայլն:)

757. — Ր. Թուոց բակառութիւն կ'ըլլայ՝ եղակի կամ յաքնակի իրարու տեղ դնելով. Մանաւանդ յե՜տը ո՜տը կապելին եւ առին տարին Բաբիլոն. (փխկ. յե՜տեր եւ ո՜տերը:) Ընկէ եառեւ թագաւորը նախարարաց բազմութեամբը դաշտավայրն ելո՜, ուր դարձեալ վրանին կ՚ընդնեցին:

Թուոց սովորական բակառութիւնները տես 350—352, եւ 457—462:

758. — Գ. Դիմայ բակառութիւն կ'ըլլայ՝ բայի եւ դերանուան մէկ դէմքը միւսին տեղ դնելով. Իմայաս ինքնակալը՝ թէ ճար չկայ պիտի ձո՜նիմ, քանի կանչեց իւր հաւատարիմները. (փոխանակ՝ Իմայաս թէ պիտի ձո՜նի:) Լսաւ թէ* դուրս պիտի ելլե՜մ, եւ ելաւ. (փխկ. Լսաւ թէ դուրս պիտի ելլէ, եւ ելաւ:)

* Երկրորդ օրինակին մէջ բակառութիւն չէր ըլլար, եթէ առանց Ր՝ չգրկապի ըսուէր:

‖ Այս բակառութիւններուս գրեթէ ամէնը սովորական եւ ընտանի են գրաբար հայերէնի:

Խորհի է բակառութեան ձեւը՝ երբ լեզուին սովորութիւնէն դուրս է:

ՀԻՆ ԹԱՄԿ· ՔԵՐԱԿՈՒՆԱԿԱՆ ՁԵՒԵՐԸ

‖ Ընդակառս են նախնեաց ամկօրէնին մէջ ալ այլեւայլ քերականական ձեւեր, որոնց բնականապէս (ամկական դարերուն մէջ) սերտողն է բակառութեան անկանոն ձեւը. սակայն շատ վայելուչ ու շնորհալի շրջմունքներ ու ձեւակերպութիւններ ալ տեղ տեղ զարդարանք կ'ունէլըներն: Ասոնց մեծագոյնն են հիմակուան մեզի ծանօթ եւ սովորական եղածներէն ոմանք: — Դիտենք քանի մ՚ալ օրինակ:

Շրջուածք. — Շատ հոգս լինի տարել կամ տքնութիւն, կամ դառնալ լինի շատ, կամ շատ ժամանակ ի պահք է կեցել: Այս ինձ շահ հերիք է: Ասոնց է անկեր առաջի անգանդն: (Վերջին տես 726. ‖ ծանո.) Ո՜ր աշուն՝ որ հեթենի կամենաս անկել, նա դու գիտուն բաց: Զայս ըսկսելիքդ յայնժամ տուր՝ որ երբ չի լինի հազ: Քան զհով ջուրն այլ ո՜վ չլինի երթ: Շատ է ո՜ւռն մի տաս լինել:

Չեզուածք. — Չեզ նչան այն որ իմ վրանն կար-

միր է։ Շատն՝ տասնեւուեթի պահ ունի։ Քրէ պատրաստ կենայ պարտ է։ Թէթեւացու քանի կարես զբերն այդպէս, եւ թէ ոչ՝ այդին վատուժէ։

Աւելադրութիւն։ — Հանել ետ զայս նորա՝ ու զի կողոպտեաց զտաճարն. (Է դար։) Քուր ծառանց վերջ սոսինձ լինի դարձել։

Բակառութիւն։ — Քայլ ու շատ է խնայել ի քրիստոնեայքն, ընդ եւ յայլմահճն. (այսինքն՝ ինչպէս որ... նոյնպէս ալ։) Քանի ձմեռնաւուրք լինի։ Հաւուն կշտերն փուք ...։ Այդ նիւթ չորս ցեղ են։ Ուրն մաքեաց կամն ի պահն ու կրեին. (տես 692։)

Ինչպէս այս քերականական ձեւերուս, նոյնպէս մինչեւ հիմայ աւանդուած կանոններուն եւ զարտուղութեանց անճահ անզգայ կիրառութենէն անհամար զեղծմունքներ ու խորթութիւններ երեւան կ'ելլեն, ոմանք իմաստի մթարութիւն տալով եւ ոմանք ականջայ ծանրութիւն. որոնց մեծ մասը բակառութեան ձեւին յախուռն գործածութենէն յառաջ կու գայ։ Շատն քիչն առնունք օրինակ։

Իսկ ժառանգներն որ ամէն բանէ քաշուած կ'երեւային, իրենց քանի մը աւելորդ երթեւեկութենէն ի՞նչ-ը-ե՞ր ու առաքինութիւն կարծուածը վատնենգութիւն է եղեր։ (Պէտք էր ըսել՝ երթեւեկելն ի՞նչ-ը-ցի՞ն, կամ յայդնի ըլլի թէ։)

Աւազակներն ու վհանձնութիւնն ու ագնիւ բնաւորութիւնը տեսնելով՝ սրտերնին քաջ պատճառի հետ կապուեցաւ։ (Երկու նոտրագիրներն իրարու տեղ փոխադրելու էր. — ապա թէ ոչ՝ կը հասկըցուի թէ մէկուն վհանձնութիւնը տեսնելով՝ ուրիշն մը հետ սրտերնին կապուեցաւ։)

Պարսպէն դուրս չ-ը-յ-կ-ե-լով՝ սկսան գնահեր տեղալ։ Ճկոյթին ծայրովը շրջակայից ու-ն-ը-կ-ե-լով որ ընդ պաշտպանեն, վարդագոյն պտերը դիսան գոյն մը կը պատեր։ (549 եւ 636, ծան. կանոններուն զեղծմունքը։)

Երկրորդ օրը ծովակին մէջի գղեակն անցան, ուր հինգ ժամ կ'ե-ց-ա-ե, եւ մեծ կոչունք ըրին։ (Անուն-բայներու անորոշութիւն։)

Ասոր վրայ՝ բաժակները շարեց սեղանին վրայ ու անցաւ տեղը նստաւ։ Անոր համար՝ իւր հօրը վրէժն առնելու համար ամէն ջանք բրաւ։ (Փոխանակ ըսելու՝ Այնհետեւ բաժակները. ոտքի իւր հօրը։ — Մակբայակերպներու անճահ գործածութիւն, որ ականջի ծանր կու գայ։)

Անկէ ետեւ վատահութեամբ կը սպասուէր՝ որ ժանտաժուտ բարբարոսաց սրտին մէջ քրիստոնէից դէմ բունեալ ոխը-ին-ը, զորն որ դարերով տածած ու անուցած են, զորն որ յաջողութիւնք կամ ձախողութիւնք եւ ժամանակաց պարագաներն առն առն կարող եղած էին ծածկել, բայց ոչ երբեք կրճացած էին արմատաքի խլել, այն նպաստաւոր դաշնագրութենէն հետեւելու նիւթական շահը, եւ երկու ժողովրդոց իրարու հետ ունենալու յաճախ հաղորդութիւնն ընդ միշտ ջնջէ։ (Ամէն մարդութիւն եւ մտաց յոգնութիւն կը բարձուէր, եթէ բայը չկորչէինք խնդիր-սեռին յատաջ դնել*. այսպէս. Կը սպասուէր՝ որ... նիւթական շահն ու... յաճախ հաղորդութիւնն ընդ միշտ ջնջէ ժանտաժուտ բարբարոսաց ոխը-ին-ը, զորն որ... պարագաներն ... ոչ երբեք կրճացած էին արմատաքի խլել։)

* Յաճկերէնի սովորական ձեն օրէնք եղած է չաւերուն՝ որ դիմաւոր բայը միշտ իւրաքանչիւր նախադասութեան երբի բառն ըլլայ։ Այս վերջին օրինակիս մէջ, թէեւ քերականական անհեղութիւն մը չտեսնուի, սակայն այդչափ երկրնցած խօսքի մէջ (ոխը-ին-ին) խնդիր-սեռին իւր (ջնջէ) բայէն այնչափ հեռացած ըլլալով՝ չէ թէ միայն երկար աւելն լսողին միտքն ի կախ կը ձգէ, այլ եւ հարկաւ կը խարխափել. մինչեւ որ վերջապէս բայը հասնի եւ միջանկեալ (չ-ն ու հաղորդ-ին-ն) անուն-բայիներուն նախընթաց խնդիր-սեռիէն զանազանութիւնը ցուցընէ։

Այս ծանուցումը կարեւոր կէտ մը կը համարինք արդի հայերէն շարադրութեան գնէ բացայայտութեանն համար։

Ուրիշ քանի մը զեղծմունք ու անգէպ գործածութիւններ՝ ընթացքին մէջ իւրաքանչիւր կանոնաց տակ ծանուցած ենք։

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԼԵԶՈՒԻ ԾԸՏԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵԶՈՒԻՆ մէջ իրար բաղկացընող մասերն են՝ առ-
ձինաբար՝ Գիր, Բառ եւ Խօսք. որոնք ըստ իւրա-
քանչիւր լեզուաց զանազանութեան՝ պիտի յատ-
կութիւններ կամ սեպհականութիւններ կ՚ունենան:

Գրերու վրայ համառօտիւ անցանք իրր ընդհա-
նուր գիտելիք (Պատրաստութեան մէջ.) խօսեցանք
(Ա մասին մէջ) բառերու կազմութեան, եւ (Բ մասին
մէջ) խօսքի կազմութեան վրայ: Հոս կը մնայ երեքին
ալ պիտի ըսենք Քերականական ծառայութեանցը վրայ
խօսիլ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԳՐԵՐՈՒ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

759. Գրերու քերականական յատկութիւնները
գլխաւորաբար ասոնք են. 1. Կորուսման եւ փոխոխման
կանոնը. 2. Ածանցական փոխոխութիւն, եւ 3. Տա-
ռադարձութիւն:

ԳՕԴՈՒԸԾ Ը.

ԿՈՐՈՒՍՄԱՆ ԵՒ ՓՈՓՈԽՄԱՆ ԿԱՆՈՆՔ

760. Ընդունից Հոլովման մէջ ըստ պատահման
տեսանք եւ Հարեւանցի՝ ձայնաւոր գրերու կորսուիլ
եւ փոխոխուիլ մը. (68.) բայց դիտնալու է որ այդ
կանոնը (թէ գրաբար եւ թէ աշխարհաբար) լեզուին
ընդհանուր կանոններէն մէկն է, ոչ միայն Հոլովման՝
այլ որեւիցէ ուրիշ դէպքի մէջ:

Հասարակօրէն հայերէն լեզուի աշակերտներուն կ՚ա-
նդուի թէ Հոլվէլը- առեն անուանց վերջին ձայ-
նաւորներն եթէ այս ինչ կամ այն գիրն են՝ կը կոր-
սուին կամ կը փոխուին. մինչեւ՝ այս կորուսման եւ
փոխոխման կանոնն անուն առած է՝ «Հոլվելոն փո-
փոխութիւն». եւ ալ անկէ եաքը գրեթէ բոլորովին

կը մոռցուի այս հիմնական եւ բոլոր լեզուին վրայ տարածուող օրէնքը, Ասով աշակերտաց մտքին մէջ եթէ ոչ սխալ՝ գոնէ թերակատար գաղափար մը կը ծնանի գրերուն կամ մանաւանդ լեզուին այս էական յատկութեանը վրայ. եւ ընդհանուր կանոն մը ձեռքերնին չունենալնուն՝ ինացած հետեւութիւններն ալ իրրեւ պատահական բաներ՝ կամ զատ զատ հարկ կ'ըլլայ սորվիլ առանց պատճառն իմանալուս, եւ կամ շատ բան ալ անմկնելի կամ անմատչելի գաղտնիք կը մնայ: Ջօրօբրինակ թէ ինչու է տարբերութիւնդ՝ Սիրէցի, սիրէցեր, եւ յետոյ Սիրէաց. նոյնպէս նախ Անէծի, եւ յետոյ Անէծ. տրական Մասին, եւ անկէ բցա. Ի մասնէ. — Լերին, եւ Ի լեռնէ. — Որո՞մ եւ Ցո՛մ. (— Ցայտնի է որ գերաբարի բացառական հոլովը տրականէն յառաջ կու գայ: —) Ցեսէց եւ Ցե՛ցէ. թէ ինչու է Կ՚ամ, կ'ելի, եւ եկէաց, եւ ատորադասականն ըլլայ երբեմն Կելցեմ, կ'ելէք, եւ ապառնին չըլլայ Կ'ելիք. թէ ինչու կարենայ գրուիլ նաեւ Ա՛ֆլիմ եւ Աեֆական, փոխանակ ա եւ ո գրուելու. թէ ինչ օրինօք Աբի արմատէն կ'ելլէ Ցառնեմ եւ Ցարեայ. եւայլն, եւայլն:

Ա՛յս տեսութիւնս որ շատ եւ կարեւոր հետեւութիւններ ունի ընդհանրապէս հայերէնի հմտութեան համար, հոս հարեւանցի միայն կրնանք յիշել:

Կէս դարէ ասկէ է որ գրաբարի կորուստն կանոնը շատ ընդդիմութիւն գտաւ մեր քերականաց քով. եւ կ'ուզուի այս կանոնն (ը գրի) փոխոխման կանոնի վերածել, գրի կորուստը բոլորովին ուրանալով: Սակայն եթէ գրաբարի համար կրնայ դէտ խընդիր ըլլալ, այս օրս արդի լեզուին նկատմամբ լուծուած խնդիր է թէ իրօք ձայնաւոր գիր կը կորսուի կամ կը պակսի երբ յաջորդ բաղաձայնը հետեւեալ վանկին պիտի անցնի: կենդանի լեզուի մը համար ա՛ն ինչ ապահով փայ եւ հզօր փաստ ժողովրդեան բերանն է կամ կենդանի հնչումը: — Մոռնալու չէ՝ թէ ուր որ խոսութիւն կայ հնչման մէջ, մեղմելու համար իրօք կամ լռելեայն ը գիր կ'աւելցուի կորսուած կամ պակասած ձայնաւորէն անկախ. այսպէս. կընքել. կըսրել. աբրած. Տածկեներ. (եւ ոչ ինքքել. կոբրել. տես եւ 69, ծան:)

761. Հայերէն ձայնաւոր գրերէն ոմանց էական յատկութիւնն է որ երբ բառի մը վերջն են՝ առջեւնին ուրիշ բաղաձայնով, նոյն ձայնաւորները կը կորսուին կամ ուրիշ ձայնաւորի կը փոխուին՝ երբ որ բառին վրայ ձայնաւոր գիր մ'աւելնայ. որով առջեւնուն բաղաձայն գիրը յաջորդ վանկին կ'անցնի: Ա՛յսպէս՝ Մաքոր բառին վրայ ձայնաւոր մ'աւելնալով՝ կ'ըլլայ Մաք'րել, մաք'րութիւն. եւ Ցայց արմատը կը փո-

խուի կ'ըլլայ՝ Ց՝ոյանք. յ՝ոյընել. (գրբ. յ՝ոյանել.) եւայլն։

‖ Սաորին դարուց սխալմունքն եղած է այս կանոնիս դէմ՝ գիր կորնցընել առանց վանկ աւելցընելու. ինչպէս «Նէ՝ռ՝» փակ. «Նէ՝ռ՝ռ՝». եւ «Նէր փակ. «Նռ՝». (տճ. ֆօլ՝ռ՝։)

Կորսուող եւ փոփոխուող գրերը տես Ա մասին մէջ։

Ա. Կորուսմամբ ձայնաւորներու օրինակ։

Գէր. — գ'րել. գ'րաւոր. գ'րագէտ. գ'րութիւն։
Կէծ. — կ'ծել. կ'ծու։ Գէծ. — գ'ծել. գ'ծագրել։
Բժէշկ. — բժ՝շկել. բժ՝շկութիւն. բժ՝շկական։
Պարսկ. — պարս'կերէն. պարս'կական։ Նոյնպէս Հընդ'կերէն. տաճ'կական. ռամ'կօրէն. ռամ'կական։
Ճշմարիտ. — ճշմար'տութիւն. ճշմար'տել. ճշմար'տապէս։ Ընտր. — ընտ'րել. ընտ'րութիւն։
Անսահման. — անսա'նական. անսա'նանալ։ Երեսոն. — երես'նական. երես'նաւոր։ Լ՝ծ. — լ'ծել. լ'ծորդ։
Բազմ՝մ. — բազ'մութիւն. բազ'մանալ. բազ'մամարդ։
Տխր՝բ. — տխ'րական. տխ'րիլ. տխ'րութիւն. կամ տըխ'րական։ Նոյնպէս՝ Տրտ՝մ. — տրտ'միլ. տրտ'մութիւն։ Քն՝ն. — ք'նանալ. տք'նութիւն։
Պատռ. — պատ'ռել*. պատ'ռտել. (գրբր. Պատառռել, պատառռտել։) Ցատկ. — յատկել. (տըկել։)
Քաղաք. — քաղ'քացի. (կամ գրբր. ձեւով՝ Քաղաքացի։) Մահուան, բցռ. մահուընէ։ Դուռն, դո'նէ։
Պակաս. — պակ'սիլ. պակ'սութիւն։ Շալակ. — շալ'կել։ Հովահար. — հովահ'րել։ Փաթաթ. — փաթ'թել. (գրբր. Փաթաթել, պատատել։)
Պարապ. — պար'պել։ Թափ. — թափթփել. հովթփել։
Փերթ. — փ'րթիլ. փ'րցընել. (տես 70 եւ 247։)
Աւեր. — աւ'րել. աւ'րշտուկ։ Աւել. — աւ'լել։

* Գրաբարի կանոնով — չի կորսուիր՝ բայց եթէ զարտուղութեամբ եւ շատ քիչ անգամ։

762. Ա. Զարտուղութիւն. — Հինգերորդ. Հինգական. Հինգական. Հինգել. շաբաթական։

763. Բ. զարտուղութիւն. — Ի, ու ձայնաւորով սկսած միավանկներէն ոմանք. Իր. — իրական։ Իմ. — իմինէս։ Իժ. — իժէդ. իժակորիւն։ Ո–թ. — ու–թերորդ։ Ո–զա. — ու–զատական։ Ո–խտ. — ու–խտել. ու–խտաւոր*։ Ո–շ. — ու–շիմ. ու–շել. եւայլն։

* Գաւառական են՝ շխտել. շխտաւոր, եւայլն։ Կը գրուէր առեն մը՝ ընչա. ընչով. ինչպէս նաեւ գրբր. (Ինչք) ընչեղ. (Ունչք) ընչացք։

764. Գ. զարտուղութիւն։ — Բարդութեանց մէջ՝ թէեւ վերջին բաղաձայնը յաջորդ վանկին անցած չըլլայ՝ երբեմն կը կորսուի ձայնաւորը գիրը. զոբօրինակ. Չ'ր–պարտել. ս'րտ–մաշուք. կ'րծ–կալ. քրմ–ծիծաղ կամ ք'մ–ծաղրել. եւ աւելի սովորական՝ Ցն–տես. Չ'ր–կիր. Չ'ր–հոս. եւայլն։ (Հոս ամփոփում եղած է, փոխանակ ըսելու՝ Չ'ր–պարտ. ս'րտ–մաշուք. Չ'ր–կիր. որ վարը պիտի տեսնենք։)

Քանի մը զարտուղութիւն ալ դրաբարէ ձեացած է. ինչպէս. Գ–նդագունդ. ուս–ումնասէր. եւայլն։

Բ. Փոփոխմամբ ձայնաւորներու օրինակ։

Սեր. — սիրել. սիրելի. սիրալիր. Եղբայրսիրութիւն։ Դեռ. — դեռել. դեռատ. դեռատութիւն. դեռանոց։ Կես. — կիսել. կիսիլ։ Դեզ. — դիզել։ Պետ. — պետոյ։ Պես. — պիսակ։ Այնպես. — այնպիսի։ Որպես. — որպիսի. որպիսութիւն։ Պեսպես. — պեսպեսութիւն։ Բոյս. — բուսական։ Լոյս. — լուսաւոր. լուսատու։ Լոյծ. — լուծել. լուծական։ Գոյն. — գունաւոր։ Պոյտն (գրբր.) — պուտուկ։ Ծոյլ. — ծուլանալ. ծուլութիւն։ Կոյս. — կուսան. կուսաստան։ Ատեան. — ատենակալ. ատենադպիր։ Մատեան. — մատենագիր։ Վայրկեան. — վայրկենական։ Պատճ. — պատուել. անպատուել. պատուական։

765. Զարտուղութիւն։ — Բարդութեանց եւ ածանցմանց մէջ՝ թէեւ վերջին բաղաձայնը յաջորդ վանկին անցած չըլլայ, երբեմն ձայնաւորը կը փոխուի. զոբօրինակ. Գետ–նալ. գէր–նալ. կես–կատար. երկն–

կին* : (Հոս ալ նոյնպէս ամփոփում մտած է, փոխա-
նակ բանալու Գիտենալ · գիրնալ · կիսակատար, եւայլն։)

Դարձեալ քանի մը զարտուղութիւն ալ գրաբարէն
ձեացած է. ինչպէս ՔՒՐԹԻՒ, (խորթ քոյր ·) ԹՒՐ-
ԹԻՒԼ, (սեփ սեր ·) ԴՒՆԱԳՈՅՆ, եւայլն։ Կամ հա-
կառակը՝ Ո–ԺԳԻՆ։

* Ե ձայնաւորն երբեմն կը գանուի հին եւ նոր
ոճականին լեզուի մէջ է գրի դարձած, մանաւանդ
բառերուն սկիզբը · այսպէս · ԵՐԻՑԱՆՑ · ԵՐԻՑԿԻՆ · ԵՐԿ ·
ԵՐԻԿՈՒՆ · ԽԻՒԵՓԱՐ · — կամ տեղ տեղ ԵԿԱՄՈՒՏ ·
ԴԺԱՐ · ՎՀՃԱՐ · ՀՒՍԱԿ · ԽԱՊՒԱԿ · (ԱՒՐ դարէն ։)

Ուրիշ գիտելիքներըը տես Ա մասին մէջ։

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ·

ԱԾԱՆՑԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ածանցմունք, որ է բանէ մը յառաջ գալ (240), կերպ կերպ են. Հոս գրերու ածանցմունք կամ ածան-
ցական փոփոխութիւն ըսելով կ'իմանանք՝ բառի մը գրաբարէ յառաջ եկած ատեն գրերուն կրած փոփո-
խութիւնը։ — Ասոր յայտնութեան քանի մը գլխաւո-
րները միայն կը յիշենք Համառօտիւ։

766· Գրերու ածանցական փոփոխութիւնները են գլխաւորաբար՝ 1· Սղումն, 2· Ամփոփումն եւ 3· քանի մը պատահական փոփոխութիւններ։

---

§· 1. *Գրերուն սղմունքը։*

767· *Սղումն* է՝ երբ որ երկրաբառ մը կամ եր-
կար ձայնաւոր մը կը կարճի· ղօրօրինակ սղելով՝ կ'ը-
սուի Ա–ՆՈՒՆ, փոխանակ այսպէս։

768· Ուրդի լեզուի մէջ բաղաձայնէ մը յառաջ՝ ՈՅ, Ոյ եւ Ի– երկրաբրբառներուն Յ կամ Ե գրի նման ձայնը լուած է*, եւ ՈՅ, Ոյ, Ի– սղած եղած են՝ – եւ –· այսպէս.

1· Ա փոխանակ ԱՅ։ — ԱՈ· ԱՆ· ԱՍՈՐ· ԱՆՈՒՆՔ· ՈՂ· ՎՐ· ՔՈԼԼ· ՄՂՔ· ՄԱԳՐ· (ԾՈՐ· ՓԱՍ· ՀՈՐ· ՄՈՐ·**) ՃԹԻԼ· ՎԹԻԼ· ՅԱՋԵԼ· ՄՐԵԼ· — ԳԱՈՆՈՐ· ԳՈՐ· ՀՈԳՈՐ· ԿՐ ԲԱՆԱՐ։ — ՄԻ ԲԱՆԱՔ· ԿՐ ՄՈՌՆԱՔ։

2. ՈՒ փոխանակ ՈՅ: — (Ո–ժ. Հաւկաբ. Լոս. քոր. Թոռ, եւայլն:) — Թողոր. կ'առնոր: — Դարձոյց. Հատցոյց:

3. ՈՒ փոխանակ ԻՒ: — (Ալ–որ. արոան. դոր):

* Այս պատճառաւ՝ ն յօդով ըսուած առեն՝ արդի Հնչման եւ սղման կանոնին համեմատ կը գրուի՝ Հաւսարակօրէն՝ ծառան, վրան. փոխանակ՝ ծառաւն. վրայն. (տես 82:)

** Փակագծիս որոշեալները հիմնական գրաւոր լեզուին մէջ խորթ եւ սոսկ ասկօրէն համարուած են. եւ շատ տարիներէ ի վեր կրկին հաստատուած է գրաբար ձեւը՝ փայտ. ծայր. լայն. ալէտ. արեան. նաեւ այս. այն: Դեռ սկսուած չէ՝ գարձոյց, մոռացոյց կը թողոր. Հասկընայր. կամ՝ ծառերայն. նաեւ բոյն. ուսերոյգ. մագերայս. գլխընայն. որ կարելի է քանի մը գժուարութիւններ կրէ: — Նոյն իսկ —ՐՒՆ մասնիկը ասկին ըսած է —ՐՒՆ:

769. Ե՞ երկրաբառն ի սպառ խափանուած է, եւ անոր տեղ անցած է սղմամբ՝ ե. այսպէս. Լեռ. լերդ. պահեկ. (սեմք. դղեկ. վառեկ. դայեկ:) — Ցոքնակիները՝ Բարձր. Նաւեր. Ծառեր. Լերներ: — Բարեւ. առջեւ. տարեց*. Պապենց. Սիմոնենց: — Գործեց. սիրեց. լուծեց: — Դարձել. տեսել (հիմայ՝ դարձեր. տեսեր.) մեռել. Առաքել (յոհ. անուն): — Գործէ. դարմանէ: — Աւուրչէք. կալանդչէք:

* Ասոր համար է որ գրաբար —ոյ, է—, է—ոյ հոլովումը վերցած էր նոր լեզուին մէջէն, որ եորթ տեղն. Ներս դարձեալ հաստատուեցաւ, ինչպէս նաեւ միս ասմականներուն տեղ՝ սեմք, դղեկ: — Նոյն իսկ —ՐՒՆ, —ՐԻՒՄ հոլովները ասկին ըսած է՝ —ՐՆ, —ՐԻՆՎ:

770. Ա–, ե– երկրաբառներն այսպէս կը սղուին. Շերտոոր. (գրբր. շերտոոր.) զինոոր, վարձոոր. շատոոր. (փատոոր. թագոոր. հալոոր. գրբր. ալէոոր:)

Այ երկրաբառը քանի մը տեղ սղած՝ է Հայնաւորի գարձած է. ինչպէս՝ եր. երիկ. եգիւ. որ հիմայ գրաւորի մէջ դադրած է. եւ կ'ըսուի՝ այրել. այր. այիւ: Գաւառական լեզուներու մէջ շատ աւելի սովորական է այդ սղումը, ինչպէս վարը (երես 280.) կը տեսնենք:

771. Այ կրկին սղած ալ. Տղոս. տղոց. (փակ. տղայոյ. տղայոց.) փեսէ, (փակ. փեսայէ:)

§. 2. Գրերուն ամիոփումները:

772. *Ամիոփումն* է՝ երբ որ ձայնաւոր կամ նաեւ բաղաձայն գրեր բառի մը մէջէն պակսեցով բառը կը կարճի. զօրօրինակ. կ՚ընեմ փոխ. կ՚ընեմ. պ՚պահել փոխ. պ՚պահել. խ՚ղճել փոխ. յ՚ղճել: (Որ կրնայ կոչուիլ նաեւ բառերու ամիոփումն:)

> Կորուսման եւ փոփոխման կանոնը սղման եւ ամիոփման հետ սերտ յարաբերութիւն ունի. այս տարբերութիւնեմէ որ սղուին ու ամիոփումը յաւելլի վանկէն կախում չունին. (761:)

773. Գրաբար բառերուն մէջէն ա, է, ո ձայնաւորներն արդի լեզուին մէջ շատ անգամ դուրս կ՚ելնան եւ բառերը կը համառօտին. այսպէս.

1. Ա ձայնաւոր կրճատած. որ ամէնէն յաճախ ելլն է: — Հագ՚նիլ. բաղ՚նիք. լալ՚կան. բաժ՚նել. ցուցընել. տես՚նել. մոռ՚նալ. զօրացընել (փոխ զօրացո՚ցնել, երես 93.) գող՚նալ. աբ՚ծել. շիտ՚կել. (շտկել.) հաւ՚տալ. պատ՚կիլ. կոճ՚կել. շին՚ծու. պահ՚պանել. (իբր գրբր. շինածոյ. պահեցուս:)

2. Է ձայնաւոր: — խ՚նդել. խ՚նճալ. աւ՚լել. աւ՚րել. կեղ՚ւել. ձգ՚ռտալ. (տես Բարպղի. Թիթառան. 70:) Նմ՚նպէս՝ կր՚նալ. (գուռ. կար՚նալ. փոխ. կարենալ.) ճանչ՚նալ. ամչ՚նալ, եւայլն:

3. Ո ձայնաւոր: — ծող՚վել. սոր՚վիլ (սովրիլ, փոխ. սովորիլ.) խոր՚վել. թոռ՚միլ. (փոխ. թոռամիլ. գրբր. թառամիլ.) խ՚րչ՚մերես. կոտ՚րել. որկ՚րամոլ. (տես Հոռմի. 70:)

> Ե եւ ը կ՚ամիոփուին կամ կը պակսին՝ հասարակօրէն ջ, չ, ր, ռ բաղաձայններու քով:
>
> Շատերն որ գրաբար հնչուէն եւ ուղղագրութիւնը քիչ բացատրութեամբ ըստ կարի հասատատել կ՚ուզեն, շատ բան կը գրեն առանց ամիոփման կամ սղման. ինչպէս նաեւ ժամանակէ մ՚ի վեր սովորական եղած են՝ բազնիք. բանալի. արծել. գողնալ. կեղեւել, եւայլն: Բայց կան բանասէրք որ եղած ամիոփումներն ու սղումները հատատատուն պահել կ՚ուզեն՝ մանաւանդ ձայնաւորի տարապայման յամախութիւնն ատով չափաւորելու համար:

Ամիոփման կանոնին վրայօք դիտելու է որ

774. — Ա. Շատ անգամ միեւնոյն բառն որ

իբրեւ բայ ամփոփուած է, իբրեւ (հոլոված) անուն չ'ամփոփուիր. այսպէս կ'ըսուի. Ցախ աւելով աւ'լել: Պարապի ելաւ: Պատառոտով մը: Նոյն կտորին: Շիտա- կէն գնա. (միայն իբրեւ մակբայակերպ՝ Շէտ'կէ չէ՞ֆէ, տճկ. թարգմ:)

775· — Բ· Մի եւնոյն բառն ամփոփմամբ ու- րիշ նշանակութիւն առած է, իսկ առանց ամփոփման՝ հին (գրաբար) նշանակութիւնը կը պահէ. այսպէս են՝

Պար'պել. տճ. պօշ-մաք. — Պարապիլ. դէշը-ել օլմաք:
Վայ'լել· եաթըլմաք. — Վայելել· ախ-ըը-ըմ:
Հաւ'նիլ· պէյէնմէք· — Հաւանիլ· բաւ, փա-ել օլմաք:

Պատճառն է՝ որ այդ բառերն առանձին ամփոփուե- լէն եւ մէյմէկ որոշ նշանակութիւն առնելէն ետքը՝ վերջին ժամանակներս նոյներն իրենց հին ձեւովը դարձեալ գրաբարէ առնուած աւելցուած են նոր գրաւոր լեզուին մէջ՝ իրենց բնիկ նշանակութեամբը. եւ դեռ անձանօթ են ամէնին:

Ամփոփմանց մէջ աւելի մտադրութեան արժա- նի են անոնք՝ որ քանի մը պիր մէկտեղ կորսուած են: Ա յսպէս են մեծաւ մասամբ կրկին ձեւ կրող բայերը. (տես երես 72.) ինչպէս Կրնալ (փոխ. կ-րնալ.) ճանչնալ (փոխ. ճանչ-նալ.) եւայլն. (որոնց հետ- գնետէ աստիճանաբար ամփոփուելուն ձեւերը վերը կը տեսնենք Ընդհանուր տեսութեան մէջ. երես 282:) Ա յսպէս են դարձեալ՝ Առաւ (գրբր. առ-ւ-օտաւ.) պիտ'որ, (պիտի որ.) կ'առնու, (կը առնու, կամ կայ ա- առնու, երես 76.) չ'իմանար, (չի իմանար, կամ չէ ի տեսնել. երես 87.) չիտէ, (չգիտէ.) մ'իջնար, (մի.) հրամմել, հրամել, (հրամայել:)

Ամփոփմանքէն երբեմն պատահական գրի փո- փոխութիւն ալ յառաջ կու գայ, որ հիմայ կը տես- նենք:

---

§. 3. Պատահական փոփոխութիւններ:

Պատահական կը կոչենք այնպիսի փոփոխու- թիւնները որոնց պատճառն անձանօթ է մեզի, կամ որոնք որոշ կանոնի մը հետեւութիւն չեն:

776. Ոյ վերջաւորութիւնն որ այնչափ յաճախ է դրաբար, շատ դարերէ ի վեր խափանած է արդի լեզուին մէջ եւ եղած է ՝՝՝. (տես 26, ծան. եւ երես 93։) Ա յապէս կ'բսուի եւ կը դրուի հիմայ՝ Մարդ՝՝՝. ծեր՝՝՝. ձիո՝՝՝. քո՝՝՝. դվխոյդ. փայտերո՝՝՝. նաւերո՝՝՝ն։ — Տեսնելո՝՝՝. դասելո՝՝՝։ Դարձո՝՝՝(ը). կեցո՝՝՝(ը). տես երես 93։ Շինածո՝՝՝. հիւսածո՝՝՝, եւայլն։ (Փոխանակ՝ Մարդոյ. քոյ, դվխոյդ. փայտերոյ. նաւերոյն. դասելոյ. շինածոյ. եւայլն։)

Այս երեւոյթս Սղոմն չենք համարիր, վասնզի պարզ փոփոխութիւն մըն է երկու հատասարազօր ձայնաւորաց։

777. Խափանած են դարձեալ կէս վանկով (18, ծան.) վերջերը։ — Ուստի կէս վանկ կազմող ն եւ ր բազաձայնները բառերուն եզքի ծայրը չեն դիմանար. եւ կ'բսուի՝ Ընձ. ամառ. հիմ. լեռ. դուռ. մատ. ձեռք։ — Սոսկում. հնչում. ուսում. (փոխ. անձն. ձեռն. ուսումն։)

Այս պատճառաւ խափանեալ են նաեւ՝ Այր, ՝՝՝ր, ՝՝՝ն, խն, երբեմն, ՝՝՝բն, եւայլն. որոնք (գոնե վերջիններն) հիմայ դարձեալ դրաբարէ առնուած սովորական եղած են. թէեւ ամկին դեռ անձանօթ։

Նոյն պատճառաւ դարձեալ՝ ՝՝՝ր, ՝՝՝ր, ՝՝՝ր, ՝՝՝ր բառերն՝ որ հիմայ մեզի սովորական են, ամկին բերանն եղած են՝ Ծանորը քար. մանորը տղաք. բարձրը լեռ. ոսկր (տես վերը 778։) Իսկ ՝՝՝ր, ՝՝՝ր, ՝՝՝ր, ՝՝՝ր, հ՝՝՝ր, ՝՝՝ր եւայլն՝ ուրիշ (չատ անգամ օտար) բառերու մեզի տուած են։

Աւելորդ չէ հոս յիշեցընել ամկին այն սովորութիւնն ալ՝ որ երբեմն դրութեանց մէջ իսկ կը տեսնուի, ը յաւելուածով մը խուռն բազաձայներու խառնութիւնը մեղմել. այսպէս. կարձը խօսք մը. հասուը փայտեր. մեղքը չէ. մեղքըցայ. կարձըցաւ. պէտքը կ'ըլլայ. մութը տեղը։

778. Միայն մնացած է կէս վանկով յանգ՝ անշէշտ յօդերը՝ ՝՝՝, ՝՝՝ եւ ը (փոխանակ նուի։) Ա յսպէս Ձեռք՝՝՝. աշխարհ՝՝՝. դրքերդ՝՝՝. արծաթը. ծառը. ծառաները. վաղը. եօթը. ինքը. (փոխ. արծաթն. վաղն. ինքն, եւայլն։)

Ն (յօդ) մնացած է միայն ձայնաւորէ յառաջ, վասն զի հոն վանկ չի ձեւացըներ, այլ յաջորդին կ'անցնի. Մարդն՝՝՝ալ. ձեռքն՝՝՝որ. եօթն՝՝՝օր. աղուէսն՝՝՝ըդկապիկը. (տես 322, ծան.) — (Միա դնել տալու է նորուս-

Ներքուն որ չարտաբերէնն՝ Արդէն ալ. որքն որ. վազէն առաջ. այլ մանաւանդ իբրեւ կից՝ Արդնոր. որնոր։)

779. Ասոր հակառակ՝ բառերուն մէջտեղը ն բազաձայն աւելցուած է տեղ տեղ. Ասղնք. մնդք. եւ կանք. կնուդք, (կնիք.) արտասուդք. (ռմկ. մնդ. կանդնանչ. իրիկուն. կարմուդջ. անօրհնէնք, փխկ. օրհնէք. լինորը, փխկ. լիտր. քինթ, փխկ. քիթ. եւ այլն։) Նոյնպէս քանի մը ածանցեալ բայերու մէջ. լուաննալ. մղձնալ. ողջնալ. արմընալ։

780. Ընդհանրապէս միջակ* բազաձայնները՝ նուրբ բառածներուն փոխուած են ռամկին բերանը. որ հիմայ, գրեթէ ամէնն ալ, խորթ կը համարուին. (այսպէս՝ պարակ. կուլ. ծուռ. ձմեռ. կոց, եւայլն. փոխանակ՝ Բարակ. գուլ. ջուր, եւայլն։) Միայն քանի մը բառ սովորութեամբ մնացած է գրաւորի մէջ ալ. ինչպէս՝ Ափիկա. ապոնք. կոր. կամայ. ընծոր, (երես 126, 127.) քոմպոթ, (փխկ. ի քոմպ դի,) խանձ. հունտ. գունտ. ինձի**։

Ճիշդ խօսելով՝ աւելի խորթ կամ վրիպակ համարելի էր այդ տեսակ ուղղագրութիւնը, եւ ոչ թէ հնչուածը։ Գրի մը այս կամ այն կերպ հնչուիլը կրնայ միշտ կերպով մը արդարանալ. բայց գիրը բռնազբօսել՝ մտաց եւ կանոնի հակառակ է։

* Բազաձայն գրերն երեք կարգ են բան նախնեաց բաժանման. — դնենք գլխաւորները.

1.	Շուտոր կամ Լեռկ.	պ.	կ.	տ.	—	ճ.	ծ.	ձ. ժ.
2.	Միջին կամ Միշակ.	բ.	գ.	դ.	—	ջ.	ձ.	— —
3.	Թաւ.	փ.	ք.	թ.	—	չ.	ց.	ս. չ.

Իակ նայ կամ նիս - ձայնաւոր ղ (ղ). մ. ն. ր (ռ.)

** Գրաբարէ (կամ մանաւանդ յունարէնէ) մնացած կանոն է՝ որ շատ անգամ ՞ եւ ն նայ գրերուն առջին նուրբ եւ միջին բազաձայներն իրարու տեղ կրնան դրուիլ. այսպէս գրաբար՝ խնդոր. ընդուզ. ընդել. — անբի. անբաս. ընձայել. ամբ, ամբաբրիչ. (896։) Ըստ այսմ վերը գրուած վերջին վեց օրինակները կանոնի հակառակ չեն համարուիր։

781. Ամիսփմունքներէն կամ Աղմունքներէն երբեմն կարգէ դուրս պատահական փոփոխութիւններ ալ կը հանդիպին, զորօրինակ գրի կրկնութիւն որ հայերէնի հակառակ է*, կամ թէ գիր մը քովինին յարմարի՝ արմատէն անկախ։ Այսպէս կրկնուած գրով

են՝ Ըլլալ. եղել. կլլել. (բալիք, խլլտա, մկկալլ օր, որ ումկ. համարուած են. եւ թալլել օտար բառը.) փախ-ընել. լմընալ, եւայլն: — ձամբայ. թօթվիլ (փխկ. թօթ'փել. գրբր. թօթափել.): (փոխանակ՝ Ըլնալ** կամ ըղնալ. եղնել. կղնել. [տես 213, ծան.] փա-թաթել. ճանբայ:)

* Հայերէն լեզուի մէջ միայն ըստ պատահման կրնայ կրկին դէր քովէ քով գալ, զորօրինակ կորուսման կանոնով. (տես վարը 884:) — Մեկայն քանի մը բառ սովորական եղած է հինայ կրկին գրով. Ծալել. փեթթել. փաթիլ. որ ըստ գրաբարին ուղղելի էր՝ Ծա-լել. փեսել. փսիլ: Դարձեալ սխալ հնչում եւ գրութիւն են՝ Ընքնին. ամէն. Սուեփաննոս:

** Դեռ գաւառական լեզուս մը Ըլլալ բային կա-տարեալը կ'ըսէ՝ Եղայ, Եղար, Եղա՝, ձիշդ Եղել բային կատարելոյն հետ նոյնանայն, եւ միայն խօսքին ըն-թացքէն կը գանազանի նշանակութիւնը:

Կան ուրիշ պատահական փոփոխութիւններ ալ՝ որոնք գրերու քերականական յատկութիւն չեն հա-մարուիր. ինչպէս հ աւելցած կամ պակասած. հա-պա. հորթ. հաղնիլ. (հարբած. հալուտր.) հունտ. հարօր. — դ. ձամբայ: — Ր եւ ռ դիր վերցած. մխիլ. ոջիլ. քաշել. խաշել. դդալ. (փխկ. մչմիլ. ոչջիլ. քաչչել. խաչչել. գդալ.) — կեսուր. փռել. (գւռ. դեսո. պասուռ:) կամ գրերու եռեւառաջութիւն՝ ղ. ն եւ ր նայերու քով. սռվիլ. օրհաբակ. դարթակ. կարմունջ. կարդեա. կղզակ. առիջ. -խատր. (փխկ. սովրիլ. դասարկ. կապերտ, եւայլն.) որ մեծաս մա-սամբ հնացեալ կամ գաւառական ձեւեր են:

Ասոնք են գրերու գլխաւոր ածանցական փոփո-խութիւնները, որոնցմով արդի լեզուին բառերը գրա-բարէն յառաջ եկած են:

‖ Քիչ կայ լեզու՝ որուն բառերը ժամանակաւ չսղին կամ չաւելցնին, թօթափելով ոչ էական մասունքը՝ էական տարրէն կամ արմատէն. ասով ձեւացած են շատ նորագոյն լեզուներ, կամ թէ՝ ասով առած են իրենց նոր կերպն ու կերպարանքը: Եւ նոյն իսկ կո-րուսման ու փոփոխման կանոնն որ կրնանք ըսել թէ հայերէնի մանաւանդ կերպով մը քերականական յատ-կութիւնն է, ունի իւր օրինակն ուրիշ քանի մը հին եւ նոր լեզուաց մէջ ալ:

Հայերէն լեզուին սեպհական եղած է ի սկզբանէ Աղաւնի եւ Ամփոփումն, մանաւանդ ձայնաւոր գրե-րու: — Հին լեզուն որ թէ բարդութեանց եւ թէ

որեւիցե քերականական ածանցից մէջ ձայնաւորներու առանձին յատկութեամբ կը կազմուի, արդէն շատ կանուխ սկսած է թեթեւնալու։ Նոյն իսկ մեզի ծանօթ կամ քան մասին ծանօթ առածին դարերը (Գ. Դ. եւ դար.) որ սուտ ի կանոնէ կը կրեն ձայնաւորաց յատկութեանց բնաբ, ունին միեւնոյն առնեւ բերում մը՝ աւելորդն ի բաց թօթափելու, կամ հոս հոն քանի մը խստութիւն պարզելու եւ մեղմելու։ — Օրինակները քիչ մը վարը։

Առաջին ծանօթացնալ դարերէն ատին (որչափ որ գրաւոր յիշատակարանները կը վկայեն,) բացայայտ կերպով սկսաց առջեւ ունին բառերու աստիճան յաստիճան ըլած կերպարանափոխութեան ընթացքը։ Թեթեւնալ մտադրութիւն մը կամ հարեւանցի համեմատութիւն մը բաւական է զանց համտեսելու՝ թէ մինչեւ մեր օրերն եղած դարէ ի դար փոփոխութիւնները չէ թէ նոր օրինաց մը կը կատարուին, այլ հին եւ հնադոյն ժամանակներու օրինացն իրական շարունակութեամբ։ Իրաց ալ մեր միջին դարերը քիչ մ՚աւելի նուազեցուցած են մանաւանդ երկրաբարառներն ու ձայնաւորները, սուրին ու յետին դարերը շատ աւելի պակասցուցած, նոյնպես մինչեւ մեր օրերը, (մանաւանդ ռամկին բերանն ու գաւառներու մէջ*) նոյն օրէնքը պահելով եւ յաւելով միշտ սղումունք սղմանց վրայ եւ ամփոփումունք ամփոփմանց վրայ։

Ա.յս պարադան եղած է գլխաւորաբար հին եւ նոր հայերէն լեզուաց որոշ կերպարանք եւ նկարագիր տուողը։

Ա.յս համառօտ ընդհանուր տեսութենէս ետքն անցնինք քանի մը բան ի մերձաւոր իրնականաց վրայէն դիտելու։ — սակայն գարձեալ համառօտիւ եւ շատէն քիչը միայն յիշելով, որչափ որ գործոյս սահմանն ու նպատակը կը ներէն։

1. Ջարմանալի երեւոյթ մը կ՚ըլլար հայ լեզուի մէջ կորուածոյ ու փոփոխման կանոնը՝ որ ձայնաւորներէն եւ երկրաբարառներէն կէսը (է, ի, ու, եա. ոյ) ունենան այս յատկութիւնը, եւ կէսը (ա, է, ո, այ, աւ)

* Հարկ կը համարինք հոս այս «մանաւանդ» աւելցընել, որովհետեւ մեր աթոռը կամ նորոգեալ լեզուն որ ռամկին խօսակից կը սարքերի, գլխաւորաբար գրաբարն ալ՝ առջեւ ունենալով՝ շատ ածանցական փոփոխութեանց ընթացքը գտածուցած է կամ ետ գարձուցած, եւ այսպէս շատ մը սղմունք եւ ամփոփմունք եւ ձայնաւորի կորուածներ անչնա եղած են, գորմք գեռ մեր ռամիկը կը պահէ։ գորմք գաւառական լեզուներն աւելի հաւատարմութեամբ հնադոյն ձեւերուն նման ունին։ Նոյնն բրած են մեզի յաճախ իւրայատկութիւն գարուց մատնադիրներն ուրոնք ժամանակին լեզուն ի գիր առած են։ այսինքն շատ սեղ ժամանակակից բարբառը կամ բառերուն ու լեզուին ներկայ կերպարանքը հնադոյն կամ գրաբար ձեւերով ուղած են երեւցընել՝ առանց որոշ եւ հաստատուն սկզբան մը։ Օրինակի համար՝ անուշդակի միայն եւ քան պատմական՝ Ա.ՂԲ՚ըս բառն բառէն ծանօթ եղած է մեզի՝ թէ եղբայր անունն աթոռէն ժԲ դարուն մէջ հիմնուած ռամկ։ ազբար ձեւն առած էր։ — Բաղձալի էր որ այն ռամկախառները գրաբարեցնելով ձեւանալու տնտեսքէն տրաժարած եւ ճշդիւ ժամանակին լեզուն մեզի հաղորդած ըլլային։

չունենան, եթէ ընդհանուր կանոնի մը կարելի չըլլար վերածել. բայց մտադիր քննութիւններն ըստ բաւականի լուծած են խնդիրը։ Հոս հերիք է ըսել՝ թէ այդ կանոնը պարզապէս սղման ու ամփոփման ընդհանուր կանոնին կը յանգի, որուն վրայ բովանդակ լեզուին չէնքը կեցած է. եւ այնպիսի դիրք մ՚ունենին, օրինակի աղագաւ, պահ—պան, ճակատաւ, յաստղաց բառերուն մէջտեղի — եւ է յայնաւորները, ինչպէս Սիրէցի, լ—ծանեմ, պարտէզաց բառերուն մէջ՝ է, —, է։

Այս սկիզբն էական կէտ մըն է հայերէն բանասիրութեան մէջ, եւ չատ կարեւոր հետեւութիւններ ունի։ Հոս այս երկու խօսքս բաւական ըլլայ՝ լեզուին հետզհետէ առած սղմանցն ու փոփոխութեանցն իրբեւ հին եւ ընդհանուր օրէնք։ Հին լեզուին մէջ առհասարակ ծածուկ մնացած է սղման եւ ամփոփման երեւոյթը. ուր միջին եւ նոր լեզուին մէջ բացայայտ է եւ չշփոթելի՝ սղելով՝

2. Այ եւ —յ երկբարբառներուն պարզիլը հին գրաբարին անդիր ժամանակներէն է, որ կ՚ըլլայ հասարակորէն երբ վրանին դիր մ՚աւելցած է. այսպէս՝ —ըք. ք—ըք. ասա. ՚ծնոի. գ—անիմ. ճարճատել. պարպ—ոել. (փոխանակ՝ հ—յրք. ք—յրք. —յսա, —յգանիմ. ճարճ—յթել, եւայլն)։ Նոյն կանոնը չարունակուած է յաջորդ դարերուն մէջ, եւ այսպէս ձեւացած են, մանաւանդ քանի մը հարիւր տարիէ ի վեր, հիմնակուան (ռամկական բսուած) ձեւերը։ (Տես 768։)

Ասոր նման են —ց, օ+, —յ, —ց միջինդարեան սղումունքները, փակ. է—ց, է+, —ւ—յ. —ւ—ց. որոնց քանի մ՚օրինակները մինչեւ ե դար կ՚ելլեն։ Այսպէս Ասորոց. հոգ—ց. որդ—յ. իր—ր. ուղ—ղ. ուղղ, ինչպէս ընթացքին մէջ ուսանիք։

3. Աւելի յաճախ եւ աւելի բացայայտ է՝ —յ երկբարբառ. եի, կամ է՝ էյի ամփոփուած։ — Հին գրաբարի մէջ շատ հին առեղծներէն կը նշմարուի նոյն ամփոփումը, թէեւ ցանցառ. եւ բայ ի բնիկ լեզուին ներքին կազմութենէն, նաեւ օտար բառերը շատ կանոնէս կրած են նոյն փոփոխութիւնը. տես ՀԷՆ, ՅԷՆ, եւայլն։ Իսկ յաջորդ դարերու մէջ ասկաւ սովորական՝ եւ քիչ մը եւրը (ԹԱ դար) արդէն քերականական եղած է. ինչպէս նաեւ մինչեւ ցայսօր գաւառական լեզուաց յատուկ մէկ նկարագիրն է. (Մեր մէջ հազիւ հետքն ունի. 770, ծան։) Այսպէս են՝ Էա. մէնդէլ. քէլէլ. փէտ. ձէն. հէր. մէր. հէնց. սարգսանէ *. (փոխանակ՝ —յս. մի—յն. դ—յլ. ք—յլել. հ—յնց.

* Ս—ըդէ —ո—ոյն բառը նոյն կանոնով պիտի ամփոփուի բառիր —ը—ը—ոյ—ն։ (ինչպէս անդրադառնալ ի սկզբան կ՚ըսէինք.) յետոյ ծայրի արմատականն ի դիրը ուանկն իրբեւ յօդ դնատելով՝ թոզուցեր է —ը—ոյ—ն։ (ԺԲ դարու մէջ։) — Ասոր նման դէպք մ՚ունեցած է հին գաղղիարէն Աբէվէ (արքեպիսկոպոս) բառն ալ. որ Ալիլկեցւոց ժամանակներէն հայացեր եղեր է —ը—ե—ս։ ասկէն ծայրի + գիրն ամենեւին իրբեւ յոգնականակերտ առնուելով՝ ձեացած է —ը—ե—ս։ եւ կը գտնենք գրած՝ Աբ—ե—ս ։

եւայլն։) Կամ վրան նոր բաղաձայն մ՚աւելնալով՝ Եկեր. դարձեր. տղեր. տղեն. փաչեն. (փխկ. եկաւ. տղայ. տղան։)

Արդէն ԺԱ դարու բայերուն ժամանակներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Խ-ը եւ Ն-ը յոգնակի վերջաւորութեանց մէջ՝ Խ-ը երկրաբարառն է եր եղած հիմնական ձեւով. զորօրինակ՝ Կուչեց. ուղեց. Հրմ. Մաղէ. չափե. լեսե։ — Նաւեր. Նիւթեր. ճանկներ. քիքեր, եւայլն։ — Դարձեալ՝ Ցորեն. կորեկ. սեւ. այրեց. եւ Հոլոված՝ Ազեց. սարեց. կարեց. ինչպէս Ա մասին մէջ տեսանք։

Ե. Բայց բուն յաճախեալ ամիոփումն է՝ նոր վանկի յաւելուածով ձայնաւորաց դուրս խնդալը (կորուսման կանոնով)։ Այս կանոնը նոյնպէս հիմայ աւելի գործառնութեան մէջ ունացած է։ — Հետեւեալները սոորին (ԺԱ — ԺԳ) դարերէն են։

Ա. — Թեզ՚նէք. բաղ՚նէք, անդնուխ. — Հոլով. անդ՚խի. հազ՚րի. հուհա. ամ՚ուան. փայծ՚գան. շալ՚կով. բար՚նաց. ի բանջ՚րէն. — յոգնակի. բանջ՚րնի. նշանդի. ճճու, յք. ճճվ՚նի։ — Բայ. ճապ՚զել. խանդ՚րել. եռ՚ցընել. յաւել՚նալ. յղշրկել. ելշնել. ազ՚նձել. — պատ՚ուած. ազ՚ցած, (ազացեալ.) տապ՚կած։ — Նոյնպէս բարդութեանց մէջ. Մոխր՚ջուր. ծո՚վիզ*։

Ե. — Ճանկո՚դի բազուկ. կեղ՚ւել. վ՚բայ։

Ո. — Ի Հոռ՚մէն. Գաբէկորկ՚տով. (կորկոտ.) — բորբ՚սիլ. խոր՚վել. կոտ՚րել։

Տ. Նոյնպէս սոորին դարերու մէջ յաճախեալ են այլեւայլ սղմունք եւ ամիոփմունք ալ, ոմանք հին գրաբարի նման, ոմանք ժամանակին յատուկ։ Այսպէս ---ը մասնիկը սղմամբ եղած է միշտ ---ը. ինչպէս նաեւ մեր օրերը. Ուժ---ը. չարխ---ը. ծախ---րիլ. (տես գրբր. վարձ---ը. ջր---ը. փխկ. վարձ---ը։) Այլեւայլ հոլովներ սղմամբ. Աւանդ. Կիլիկոյ. պախր--- (պախրոյ.) եւայլն։ — Յապիսի կրկին սղմունքներով կամ ամիոփմունքներով ձեւացած են հետեւեալներն ալ. ուր քանի մը բաղաձայններու փոփոխութիւն կամ յաւելուած կամ կորուստ ալ մէջ կը մտնէ՝ քովի դրին բնութեանն համեմատ։ Սաբ---անդ, յակ. անուն, (սարա---անդ.) դժար. պաշխուն. (փխկ. պատ՚սխուն. այսինքն՝ պատասխանի**.)

* Նոյն իսկ օտար բառերու եւ օտարոտի բարդութեանց եւ ածանցից մէջ. Կ՚ըսէ, (բերդ.) խապ՚չիկ. խապ՚րքեր. (լաթեր.) խալ՚տիլ (ջուլհ. տախտիլ.) թագ՚նել. (խուճ. կղզպտել.) Սաբզնի. Վ՚ճն՚տիկաց, (Վ՚ճնեցաւցաց.) Մարբ՚նաց. Սուլթ՚նին. Ադամ՚նաց, եւայլն։ Աւոր օգնական եղած է անոամբակրաց Ա.բարացաց ամենօրեայ լեզուն՝ օրուն նոյնպէս կը տիրէ սղման կանոնը. ասկէ են մերինաց քով՝ Պոբ. Դ՚նէ. (Դամասկոս.) Խղդէր. Խրճնեի. Հըգ՚տաբ. Խըտ, եւայլն։ — Աւոր նմանը կար հրաբարի բուն հին ժամանակներէն. նոյն է նաեւ հիմակուան գաւառական ոճերուն։

** Այս Աբրիական բառին արմատը ճանչցողին՝ ոչ միայն հետաքրքրական է, այլ եւ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ ձեր գրաբառ

արցունք, (արտ'սուք.) Արտնդկերտ, (Արտ'զկերտ. է դարէ.) — Ամբաւ, որ կը գրուի նաեւ Ամբբաւ. (փխ. արմաւ.) Պանդրաջուր. պանդրաւախք. Ծանդր. մանդր. — (որովհետեւ բնական է նոր, եւ մէ բաղձալիներու մէջ ը եւ ղ մտնելը, նոր, եւ մղը. ինչպէս ուրիշ հին եւ նոր լեզուաց մէջ ալ.) Կամ անոր հակառակ մնկնէն եաթի բենը կրճատուած. այսպէս. Ծծուտ, ծծմի. մատամ. քրտամբ. Լամրուն. (փխ. ծծուռբ. մատամբ. — տես նաեւ գրրը. թմբրել. փխ. թմբրել.)

Ասոր կարգս են նաեւ Կամփի ցախ. փխ. կան'փի, (կանէփի.) եւ Ճամբայ, փխ. Ճան'բայ, (Ճանապարհ.) եւ ասոնց նմանները. (տես 781։)

Այս համառօտ տեսութիւնս միտք առնելէն ետքը դիմերին է չատ բառերու (մանաւանդ կրկին ձեւով բայերուն, երես 72.) հետզհետէ սղուելուն եւ ամ փոփուելուն կերպն ու ընթացքը տեսնել՝ երբ դարձ ասոնցմէ ճանաչելի դիտենք։ Այսպէս, օրինակի համար, Առնէմ բային հին առեներէն մինչեւ մեր օրերն ըրած ընթացքն ու առած ձեւերը.

Հին. Ա-ռնէ, ու արմատէն. (փխ. ու-րնէ.)
Միջին. Ա,ր-նէ, պատահական փոփոխմամբ.
Նոր. Ա,նէ, ամփոփմամբ.
Արդի. Ընէ, Էնէ, սղմամբ. Հիմայ գաւառական.
Արդի. Ընէ, նորագոյն կամ կրկին սղմամբ։

Նոյնն իմացիր ուրիշ ժամանակներուն համար. զորօրինակ հրմ. Ար-, ուր, ըր. կար. Ա-ռբէ, ուր, ըր. (երես. 71։)

Հին. Ճանաչել. Ամաչել. Կարել. Ճուղարկել
Միջ. Ճանաչենալ. ամաչենալ. կարենալ. յ'ղարկել.
Նոր. Ճան'չենալ. ամ''չենալ. կար'նալ. ղրկել.
Արդի. Ճանչ'նալ. ամշ'նալ. կ'րնալ. խրկել։

Հին. Աւելել. Աւերել. Զարկանել. Դնդ. Անճարակիլ.
Միջ. աւչելել. աւչրել. զարկ'նել. դիմ. անճար'կիլ.
Նոր. աւ'լել. աւ'րել. զարնել. դիմ. անճ'րկիլ։

Այս կերպով հետզհետէ սղած ամփոփած են յորնակիներ ալ. զորօրինակ —ման բառին։ Հին ձեւով՝ Ա,մանէ, միջին՝ —մանէ, յետոյ —մընէ եւ վերջապէս —ճի. սեռականը յօդով՝ Ա,մայն կամ —մառն, (ամանեներուն։)

Նոյն անցքերէն անցած հասած են մեզի՝ չատ մը ուրիշ բառեր, որոնց ծագումը նախընթացներուն բաղդատութեամբը դիւրին է գուշակել։

Կան նաեւ ուրիշ չատ եւ անհամար գրի փոփոխութիւններ ալ, որոնք երկայն կ'ըլլար հոս յիշել, եւ որոնց միայն գլխաւորները եւ ընդհանուրներն ուզե-

---

ցա՛ ամիկ բառը, «Ասոնք նախնական ձեւն իւր մէջը պահած ըլլալով։ Պ-ցեսոն բառն այս ձեւիս մէջ՝ ամէն տաբակոյս բառնալու չափ կրկնուած կայ բառական տեղ։ — (Թէ որ բաղադրութիւնն է ց գիրը՝ բաց ի ուրիշ լեզուներէն՝ տես գրաբար Կրցեր, փոխանակ կրթաբեր։)

ցինք նշանակել. մանաւանդ որ ստորին դասերու անորոշ եւ յաճախ սխալական գրչութեան եղանակը շատ բան ալ տարակուսական կը թողու*, եւ դարձեալ շատ բան աւելի խճճական աղաւաղութիւն է քան բնական յառաջատութիւն՝ օրինաւոր կարգաւ։

Ա.յսչափս որ բովանդակ այս ծանօթութեանցս մէջ յառաջ բերինք՝ ինդրոյն տեսական մասն է. կամ բառական ձեւերուն կամ գրերուն բնական յառաջատութեանն իրր թէ պատմական պատկերը։ Իսկ գործնականին նկատմամբ՝ հիմնական սխոթչակաց եւ դիտաւորութեանց աւելի համեմատ է՝ նորէն գրաբար ազնուագոյն ձեւերն ընդունիլ ու հաստատել, ինչպէս վերջին Յօդուածոյս մէջ տեղ տեղ ծանուցինք։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

782. *Յատուկ անուն կոչ տանք՝* օտար բառերու հայերէն գրով գրուելու կանոնին։

Ամէն օտար բառ որ ուրիշ լեզուի գրով պիտի գրուի, թէ յատուկ անուն ըլլայ եւ թէ հասարակ անուն, կը ջանայուի բան կարի օտար գրերուն ճշդիւթեամբ հնչումը թարգմանել. այսինքն ճիշդ նոյնահնչիւն տառերով կամ գոնէ ամէնէն մերձաւորներով։ — Սակայն հայերէնի մէջ՝ ամէն ազգայ եւ լեզուայ տովորութիւնէն դուրս օրէնք մ՚ունինք այս նկատմամբ։

783. *Հայերէն լեզուին ու գրութեան կանոնը կը պահանջէ՝* որ օտար լեզուայ *Միջակ* բաղաձայնները մեր *Նուրբ* գրերովը թարգմանենք. իսկ անոնց *Նրբերը* մեր *Միջակներովը*. (տես 780, ծան.) զորօրինակ օտա-

---

* Աստրին եւ յետնագոյն դարուց յորդորդ ու անհատատատ ուղղագրութիւնը, ժամանակին ատբատատ եւ երկատեսական կամ եռատեսական կենդանի հնչումը, եւ նոյն իսկ լեզուն որ հնդն եւ նորոյն մէջ կը ծփէր, կարծես թէ օրէ օր նորանոր ձեւեր կը բուսցնէին։ (զորօրինակ «բէ» բառն ալ «բառ» միայն այլ նաեւ «բոյն», նոյնպէս «լեր», «լերք», «լոյր». — «ձոն», «ձոնդր», «ձոնդր». — «հոգի», «հոգիք». — «խոնել, խոնել, խնել». — «գոռոզ», «գոռոզանալ», «գոռոզն», «գոռոզն») — Այցդազակի յիշեցնելոնը որ հին նախնեաց բնաբեր գրուածներն ալ միեւնոյն մնասմբ այսպիսի ձեռագրերէ անցած մեզի հասած ըլլալով՝ ասանց յարմարագրութեան կերպն անոնց ալ ուղղագրական օրինացն ու ածանցական փոփոխութեանց հմնութեան վրայ շատ գէշ ազդեցութիւն բուած կ՚ըլլայ. որուն համար այն անատատութեան մէջ միւռոնին եւ հնագոյն օրինակներու. հարկ կ՚ըլլայ դիմել կամ լեզուին ներքին կազմութեան կանոնացը, եթէ չենք ուզեր թէ իւր հնատատութիւններու գալ եւ ատանց ժամանակին ազատագրելի իւրը նախնեաց հնչենակութիւն համարիլ։

բայց Գանդոզ գրածն ըսինք մենք Կանդոզ, եւ Կանդոզ գրածներն՝ Գանդոզ։

Ցառադարձութիւնը նախնեացմէ ժառանգուած կանոն մըն է, որուն մէջ մենք հիմայ մեր բնականին եւ նոյն իսկ մտաց հակառակ անմկնելի բան մը կը նշմարենք։ Այս զարմանալի երեւոյթը շատ խնդիրներ յուզած, մտքեր յոգնեցուցած եւ այլեւայլ կարծեաց տարաձայնութեանց տեղի տուած է մեր բանասիրութեան մէջ. սակայն մինչեւ հիմայ եղած փորձերուն եւ հրատարակուած մեկնութեանց մէջ գիտական հիմը պակաս գտնուած է։ Դեռ Հայն այսօր յայտմ մասին իբր թէ ինքն իրեն բռնութիւն ընելով եւ առանց ներքին պատճառին հասու ըլլալու՝ կը հպատակի իր նախնեաց սովորութեանը. — քանի որ դեռ խնդիրը հիմնովին քննուած չէ, որ, ինչպէս կ'երեւայ, քանի մը պարզ սկզբանց վրայ հաստատուած՝ տեղիք չի թողուր այնչափ մտայղղ ըլլալու։

Ըսածնիս իմանալու է արդի հայերէն լեզուիս արեւմտեան մասին վրայ. որովհետեւ արեւելեան գաւառներն այս օրինաց վրայ առանձին կանոններու պէտք չունին, որոնց արդէն բնական հնչմունքը նախնեաց տառադարձութիւնը կը կազմէ, (քիչ բացառութեամբ։) Այսպէս, օրինակի համար, սպանիացի անուն մը կը գրեն արեւելեայ Հայք՝ Դոն Պէդրոյ քան իրենց բնիկ հնչմանն եւ քան տառադարձեան օրինաց, եւ կը կարդան Ց-ն Բէդրոյ, ինչպէս Սպանիացին կ'արտասանէ։ Նոյն գաւառական ուղղագրութենէ քանի մը բան մնացած է մեր մէջն ալ. ինչպէս Կ-լ-Ր-, փոխանակ՝ Ք-լ-Ր-, եւ այլն։

784. *Նոր հայերէն լեզուի մէջ տառադարձութեան նկատմամբ հարկ է քան արդի սովորութեան՝ գանազանել* 1. *Հին ազգայ բառեր, եւ* 2. *Նոր ազգայ բառեր։*

Ա.

785. *Հին ազգայ բառերուն վրայ (եթէ յատուկ անուն ըլլան, եթէ հասարակ անուն) տառադարձութեան կանոնը ճիշդ կը պահանջի. ինչպէս յաջորդ տախտակը կը ցուցընէ։*

Ձենք կրնար տառադարձութեան կանոններն աւանդել առանց արեւմտեայց դրերը հայերէնի դիմաց բերելու՝ քան նախնեաց օրինաց։ Թէեւ այդ կանոնը յառաջերէնի վրայ հիմնուած է, սակայն լատին տառերն ալ (որ կ'ենթադրենք թէ տառադարձութեան զբաղողի մը ի հարկէ ծանօթ են,) ճիշդ նոյն համեմատութիւնն ունին։

a, ـ. ա. — Ազ–բի–. Ար–մ. Արտաւազդ. Աբի–:
b, բ. բ. — Բառնաբաս. Բարբարոս. Բեմ:
c, կ. կ. — Կանոն. Կեկրոփս. Կիպրոս. Կիկերոն:
d, դ. դ. — Դանիէլ. Սիդոն. Մակեդոն. անդրի:
e, է. է. — Տերենդ. Եգեկիա. Բեթղեհէմ*:
f, ֆ. փ. — Փաւստոս. Փեստոս. Ռուֆոս. ֆոս:
g, գ. գ. — Իգնատիոս. Գրիգոր. Գանգէս. սրինգ:
h, հ. հ. — Հոմերոս. Յովհաննէս. Հերեմիկոս:
i, ի. ի. — Յուդէթ. Սկկիւիա, Սիսիփոս. կէտրոն:
j, յ. յ. — Յուդա. Յուլիոս. յակինթ:
k, կ. կ. — տես c.
l, լ. ղ, լ. — կաթողիկէ եկեղեցի. Եղիա. Սողոմոն. բաղանիք. բիւրեղ. Լիա. Յայէլ:
m, մ. մ. — Մանայեն. Հիմոս. ադամանդ. Ղեման:
n, ն. ն. — Նինուէ. Նոննոս. Ներոն. Մակեդոն:
o, օ. ո. — Զաբաբաբէլ. Սողոմոն. Էնովք. Յովը:
p, պ. պ. — Պապիաս. Եպիսկոպոս. սպունգ:
q, ք. կ. — կուինտոս. Ակիւղաս. Կիւրիոն:
r, ր. ր, ռ. — Երեմիա. Բարբի. Ռեմմոն. (տես 899:)
s, ս, ս — Աստ. Ասկանիոս. Իսրայէլ. Իսաքար. Յաոն:
t, տ. տ. — Տիտոս. Տերտիոս. Տիտան. տարտարոս:
u, ու. ու. — Յուստոս. Յուդա. Յուդիթ. Երուսաղէմ. պուհիկեան:
v, վ. ւ, վ. — Դաւիթ. Վաղէս:
x, խ. քս. — Քսերխէս. սփինքս. սոխս:
y, ի. իւ, ի. — Կիրեղ. Հիւրկանոս. Տիւրոս. Սկիթացի. Պիթագոր. Եգիպտոս:
z, զ. զ. — Զենոն. Ողա. Ազգային Գազա. զամբիւղ:

* Բառերուն վերջին է դիրը սովորաբար չի կը դառնայ:

786. Երեք բաղադրեալ բաղաձայն ալ կայ արեւմտեան քով,

ch, որ կը թարգմանուի խ. — Աքազ. խերովբէ.
ph, որ կը թարգմանուի ֆ. — Փիլիսոփայ. սոֆեստ.
th, որ կը թարգմանուի թ. — Աթանաս. Աթէնք:

Այս գրերուս վրայ քանի մը բան ալ կայ դիտելու:

787. — Ա. Ընդհանրապէս իւրաքանչիւր տառին դիմացը դրուած հայերէնը ճշդիւ կը պահուի, առանց այլեւայլ ազդայ պէսպէս հնչմանը միտ դնելու. զորօրինակ միեւնոյն g գիրը՝ եթէ ն հնչուի, եթէ ճ, կամ ձ, հայերէնի մէջ հաւասարապէս ն կը թարգմանուի. ինչպէս վերի օրինակներէն տեսանք։ Նոյնպէս c, s եւ գ րերը միշտ կ, ս եւ ֆ կը գրուին հայերէն, այլեւայլ տեղական եւ պատահական հնչմունքներէն անկախ։

> Ցայսմիկ է թէ սխալ տառադարձութեամբ սովորական եղած են՝ Եղբոս, Թեէոս, եւ նմանները. փոխ. Եովպոս. Թեոեոս։

788. — Բ. Օտարազ լ գիրը միշտ ղ է ըստ նախնեաց. սակայն արդի լեզուի մէջ՝ քանի մը դարուց սովորութեամբ լ ալ կը գրուի։

> Ուսելի ծանր խնդիր շարժած է վերջին ժամանակներս՝ տառադարձութեամբ ղ գրելու վրայ, կամ ղ (ղ, ն) եւ լ գրերուն հարազատ հնչմանը վրայ։ Հոս բաւական է ըսել՝ թէ աշխարհաբար գրող մը կրնայ ապահովութեամբ քանի մը հարիւր տարուան սիրող սովորութեանն հետեւիլ՝ ըստ վայելչութեան ղ կամ լ գրելով։ — Բուն դասական սկզբամբ գրաբար մատենագրութեան կը վերաբերի խնդրոյն լուծումը։

789. — Գ. S գիրն ըստ ընդհանուր ազդայ սովորութեանն եւ ըստ նախնեաց աւանդութեանը՝ բ, ֆ, ք, ծ եւ ն գրերէ յառաջ հասարակօրէն ղայի կը դառնայ. զորօրինակ՝ ղմիւռնա, (փոխ. Սմիւռնա։) — Տես վարը 901։

790. — Դ. Միայն բառին սկիզբը կրնայ գրուիլ վ գիր, եւ ո ձայնաւորէ եռքը. ուրիշ ամէն տեղ ո կամ ու է՝ ըստ հայերէն լեզուի օրինաց։ Տես 895։

791. — Ե. Օտար ազդայ երկրաբրառներուն իրենց հին հնչումը կը պահուի մեր մէջ ալ, (բոլորովին անկախ նոր ազդայ հնչմունքէն.) այսպէս.

au, աւ. — Հաագ—. կա—կաս. (Նոր հնչմ. Պօզաս. Օգոստոս։)
eu, եւ. — թէ—դաս. ե—սեբի. ե—րոպա. Ոգիսե—ս։
ae, է, ե. — կեղեստին. կեսար.
oe, ու. է, — փէ—նիկէ։

792. — Զ. Շատ անգամ a-o, aë եւ a-u ձայ-

նաւօրներուն մէջտեղը յ կամ – կը դրուի Հայերէնի. իսկ ai միշտ կը թարգմանուի այէ. զորօրինակ. Նիկո–ղայոս. Մենեղաոս. (յուն. Հաւասարապէս՝ Լաոս.) Դանաոս. Լիկաոն կամ Լիկայոն. Ազիա. Իսրայէլ. Թերայիդ: Նոյնպէս կայ է–ա փխկ. է–ա. Ղե–ադ (փխկ. Ղէոնդ:) Իսկ oa, oë, կ'ըլլան վա. վէ. Ցվկիմ. Մանվէ:

793. — Է. Քանի մը բաղադրեալ բաղաձայններ կան Արեւմտեայց քով՝ որ մնանաւոր Հնչումի մը կու տան. ինչպէս sce, sci, gn; որոնք՝ (իրենց հիմակուան առած Հնչմունքէն անկախ՝) պէտք է գիր առ գիր դարձընել Հայերէնի. այսպէս. Սկիպիոն. Սկիւթացի. Սկիտէ. Իգնատիոս. Մանֆնիս:

794. — Ը. Իսկ x եւ ps, որ յայտնապէս երկ'երկու բաղաձայնէ յօդեալ են, միշտ կը թարգմանուին՝ ք եւ փ. զորօրինակ՝ կամֆակ. Աղեքսանդր. քսեսա: Ջարտուղարթիւն են՝ սաղմոս. սիւք. (փխկ. ֆսաղմոս, ֆսիւք:)

795. Բառերուն սկիզբը – կը դրուի՝. Հէն ու վերջը՝ ը: Իսկ Նուէ յառաջ միշտ –. զորօրինակ. Ռոբովամ. Ռուբէն: Բառնաբաս. Առնորիոս. Փառնակ:

՝ Սկիզբը –ասյի տեղ հ– գրել՝ ըստ յունական կանոնի է. այսպէս են՝ Հառամ. Հախխամ. Հառմ. Հառդոս:

796. — Թ. Ըստ յունական կանոնաց՝ սովորութիւն եղած է մեր մէջ ալ ան, էն, ան վանկերն առանց Նուի գրել. այսպէս. Վաղէս. Կղէմէս. Կոստաս. Կոստանդին. (փխկ. Վաղէնս, Կոնստանս:)

797. — Ժ. Նոյնպէս յունարէնէ մնացած է սովորութեամբ՝ us եւ um լատին վերջաւորութիւնները դարձընել գրել յունականըպ՝ ոս եւ ոն, որ երբեմն ալ կը կրճատուին, Տիբեր. Աղեքսանդր. Եւսեբի. մանաւանդ ածանցից մէջ. (տես 109, ծան:)

Հայերէնն թաւ գրերն ալ ներելի է երբեմն Նուրբ բաղաձայներուն տեղ դնել, կամ անոր հակառակը. զորօրինակ ֈ փոխանակ Յնէի, ֈ փոխանակ պէի, եւ այլն. ինչպէս նախնեացմէ ունինք. (բայց ոչ երբէք ֆ փխկ. ֈէի, կամ ֆ փխկ. ֆայի. որ ամենեւին իրաւ անունն են:)

798. — ԺԱ. Ըսածներնուս վրայ աւելցընելու

ենք՝ որ ամէն նոր լեզու յարմար չէ հին անուանց բուն կերպարանքն երեւցընելու, (մանաւանդ գաղղիերէն լեզուն՝ որ շատ պլլայլութեամբ ունի հին յունական եւ լատին անուննները.) պլլ Հարկ է լատին ձեւերը գանել, եւ հայերէնի շրջել տառադարձութեամբ:

799. Միայն պարսիկ տառադարձութեան մէջ քիչ մը բացառութիւն կը տեսնուի: Իւրոր գժուարութեան կնճիռը՝ անոնց պ, տ, խ, գրերուն վրայ է, որ հայերէնի մէջ կայ շատ տեղ զարտուղութեամբ՝ նոյնպէս ինացած, փոխանակ բ, դ, գ. (բայց ոչ ֆ, ֆ, ֆ. — եւ ոչ ալ իրենց ֆ, ֆ, ֆ գրերը հայերէնի մէջ կ'ըլլան բ, դ, գ:) Օրինակներուս մէջ բովանդակ տարբերութիւնը կը տեսնուի. (պ-ԷՌ) բախտ. (ԽՌ-ԱՐ) ախտար-ք. (դ-ԱՐ) դատ. (ՀԷՐ) հիր. (ՀԷՐ-Վ) գրաւ. (ֆ-ԲՈ) պարս. (ֆ-Յ+-Ը) պայքար, նաեւ փայքար. (ֆ-ԲՐԻՎ) պարթեւ. (ՀԲԴ) ճարպ. (պ-ՈՒ) բուծ:

Դիտելու բան է որ այդ պարսիկ եւ պարթեւ զարտուղութիւններն ոչ թէ դրաւոր կանոնաւ հաստատուած են, այլ իւրովի եղած դիպուածական բաներ են լեզուին հնութեանը մէջ: Իակ նախնեաց կանոնաւոր դրութիւնները թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան լեզուներէն անխարիր վերոյիշեալ (յունական ըսուած) ճիշդ տառադարձութեան օրէնքը կը բռնեն:

ֆ.

Նոր ազգայ բառերն արդի լեզուիս մէջ՝ (Հարիւր տարուց մը սովորութեամբ) կը դրուին բուն իւրաքանչիւր ազգի բնիկ հնչմանն եւ իւրաքանչիւր հայ գաւառաց. առանց նախնեաց կանոնին միտ դնելու: Այսպէս կը դրենք՝ Լոմպարտիա. Պերլին. Գամբետա. Պորձիա. Մոնբէլիէ. Ֆենելոն. Սոսիեաբի. Համիտ. Մէձիտ. Եւայլն. Եւայլն:*

(Որոշ կանոն մը չունինք ք կամ ֆ, — ֆ կամ ֆ, — ֆ կամ ֆ գրելու. որ մեր հիմնակուան հնչմամբ իրարու հաւասար են: Ես եւ ֆ ձայներուն համար տես վերը 903:)

* Ամբողջ դարու մըտ ժամանակ է որ կէս մը բնականապէս, կէս մը դրական սկզբամբ սովորութիւն եղաւ նոր ազգաց բառերը մեր բնիկ գաւառական հնչմամբ գրել թէ դրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի

ՀԱՅ. — Թէեւ ոչ միշտ նոյն սկզբան հաւատարմու-
թեամբ. վասնզի կը գրուի (առանց տառադարձու-
թեան) Հ—ֆլ—ն, Ֆ—ռ—նչ, Ֆ—ռ—ղ, եւայլն. եւ
միանգամայն ճիշդ հակառակը՝ (տառադարձութեան
օրինօք) Իֆլ—ն, Կ—ղ—նֆլ—ռ, Լ—ռ, եւայլն. որոնց
ամէնն ալ նոր ազգաց անուններ են։ — Վերջինը
սխալմամբ այսպէս Թարգմանուած եւ սովորական
եղած է, փոխանակ Լ—ռ ըսուելու։

ՍՏՈՐԻՆ ԴԱՐՈՒԱԾ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Ե—Զ դարերէն մինչեւ Ա—ԱԳ անցած միջոցը՝ Թէ Հայոց եւ Թէ օտար ազգաց մէջ քիչ շատ տառե-
րու հնչմանն զգալի այլայլութիւնները, նախեւառաջ
ծնցած գրութեան կերպին աւանդութեանը հետ մէկ-
տեղ՝ որ դեռ կը յարգուէր, բաւական չփոթ եւ միմ-
կայնին կերպարանք մը տուին նոյն վերջին դարուց
տառադարձութեանը։ Ա.յսպէս կը գտնենք բառեր՝
ճշդիւ ի նախնեաց ժառանգուած, կամ յետիններէն՝
հին տառադարձութեան համեմատ գրուած. կը գըտ-
նենք դարձեալ ժամանակին հնչմանց համեմատ (յոյն)
արաբացի եւ փառնկ ազգաց ազդեցութեան տակ,
ուղղագրեալ անուններ, եւ վերջապէս այնպիսի բա-
առեր՝ որոնց կէսը հայակերպ է եւ կէսն օտարակերպ.
Թող որ միեւնոյն բառը մերթ այս կերպով կը տես-
նենք գրած եւ մերթ այն կերպով։ — Ուրիշ տեղեր
ալ առիթ ունեցանք տեսնելու յետին դարուց մա-
տենագրութեանցն որոշ սկզբունքէ զուրկ ըլլալն եւ
Թէ ըստ ժամանակին գրիչը՝ հին եւ նոր հայերէնն լե-
զուաց միջավայրը դանուելով՝ հարկաւ ամէնամեծ
խառնակութեանց անորոշութեան մէջ կը դառնային։

Ա՛ր անկէ ետեւ ը գրին զօրութիւնը կը կորսուի,
եւ օտարաց փափուկ լիմը կ'ըլլայ անխտիր Թանձր ը.
— նաեւ օրինակութեանց մէջ ալ նախնեաց ուղղա-
գրութիւնն ըստ իրենց գիտութեանն ու սովորակա-
նին հետ կշռելով՝ հաւատարիմ գրչութիւնը կը սկսի
քայքայիլ։ Կը ծնանի "գաղթ լիւն,, մ՛ալ, որ
իրօք տեսականէ ի գործնականն անցնելով՝ նորագոյն
կերպարանք մը կու տայ հայ տառադարձութեան. եւ
կ'ելլէ չորեքկերպեան գրութեամբ՝ ը—ն, է—ն,
ը—ն, է—ն։ (Անկէ ծնցած է մեր մէջն ալ հիմայ
այն ազատութիւնը՝ ը եւ է գրերու նկատմամբ՝ սով-
որութեան կամ վայելչութեան միայն միտ դնելով.
788։) Սակայն տասվ չի վերնար եւ ոչ կը նուազի ը
գիրը հայ տառադարձութեան մէջ, այլ ուրիշ գա-
նազան գրերու պաշտօն կ'ընդունի, եւ կը յաճախէ
ու կը բազմանայ։ Ղատ է անկէ ետեւ հայերէնի մէջ՝
(փիւկ. էֆիֆ) Ցունց γ գիրը. զատ է Ա.րաքացւոց 'այնը,
եւ զատ է դարձեալ արեւելեայց ղայնը*. (Թող վե-

* Աւտորին դարերու զատն իւր կոկորդային հնչմանն առնելէն ետեւ
սկսաւ Իէի հետ ալ խառնուիլ։ Անկէ ելած են այն սխալներն որ մինչեւ

ցերդրդ զատ մ՝ալ՝ որ ծանօթութեանս վերջը կը տեսնենք։) — Օրինակներն ասելի բացայայտ կը ցուցընեն հինգ կէտով զատի գործածութիւնը.

1. Ղ. փակ. օտարաց ը գրին՝ նախնեաց նմանութեամբ. — Պաղտին. Իրընաղտ. պաղան. Թաւլիթնել։

2. Ղ. յուշարէնէ՝ փոխանակ նախնեաց ֆիմին. — Ալաֆրն. Պալալօղ. Ալղայիս։

3. Ղ. փոխանակ արաբացի '-ն բաղաձայնին*. — Պալպակաք (Պալպակէք քաղաք). սալարել. (պալարել.) ալիպ. ղբսնիլ. (ամօթ.) բրղ. (քառորդ։)

4. Ղ. փոխանակ արեւելեայց ղ-ն գրին. — բուղա, (ցուլ.) պլղամ. Պաղտատ։

5. Ղ. գլխաւորաբար արեւելեայց ֆ-ի գրին տեղ, կամ փոխանակ կ'ենի՝ ըստ տառադարձութեան օրինաց. — ղ-մբ. ղ-լմ. (արաբ. ֆ-մբ, ֆ-լմ.) եւայլն։

Բաւական զգալի եր նաեւ օ եւ ֆ նորագիւտ գրերուն հայ տառադարձութեան մէջ գործած յեղաշրջութիւնը։ Ընդ. սկսան՝ Ֆ-ռնս-, (փակ. Փռանս.) Նիւֆօ-, (Նիկեփոր.) Ս-ֆրիս-, Սիւֆֆ, (ըստ արաբ. փակ. Խաւրիա, Սեւեւկիա.) Փօլօս, եւ Պաւլիս. Զաւրաթրել, (Նաեւ՝ յի տեղ օ, — փոխառութեամբ. որ ոմանց կանոնաւոր լծորդ երեւցած է։)

Սովորական են այնուհետեւ վ փոխանակ բ-ին, եւ ը փոխանակ ե-ի, (յուշարէնէ Հ-արգմանելով.) — շատ յաճախ՝ փոխանակ բ-ի. եւ թ փոխանակ ֆիմի (փռանկ լեզուի ազդեցութեամբ.) կամ ծ փոխանակ ֆիմի (արաբերէնէն.) եւ ուրիշ շատ մը նորանշան խառնակութիւններ։ Զորօրինակ. Վ առվառե. (որ Բարբարոս բառին իգականն է.) տրիվդոն. արշիմանտրիա. շլոռոս. մոլոշ. — պաղպտ. Պեռափեռօժէն. մաժիտա. ջամիռ. ջարրուն. մարաջախտ. բրիճ**. Տիռժէն կամ Դիռաշէն. Եւլոժի. Վ-ընեժ, եւայլն, եւայլն։

Սոյնին դարերու մէջ մեր ասիկոր քանի մը արեւելեայ խուժադուժ ազգաց սովորութիւնն ընդունած եր եւ մասնաւորիւք նոյնն ի գիր առած էին, ղ կամ ի դնել փոխանակ ֆ կամ ֆ գրերու։ Արդէն ի-ի դարու մէջ ժողովրդեան բերանն եր ղ-դ-ե, ղ-ր-ե, դ-ե-ղ-ի, եւայլն***։

---

*Հինգ չատերուն քով սովորական եղած են, կանոնաւոր լծորդ համարելով զայդ Խէի հետ։ Ասկէ զատ են օրինակի ազգակա՝ Բ-ղդ. (փոխանակ Բ-ղդ-.) Ալ-ղ-ի. (փոխանակ ալ-ֆ-ի.) — ռ-ղ-ա-ի, ռ-ղ-ա-ի-ի. (փոխանակ ռ-ֆ-ա-ի) — Տ-ի-ի. (փակ. Տ-ի-ի.) Ի-ղ-ի-ե, (փակ. Ի-ի-ի-ե.) —ՀՀ-ի-ի. (փակ. —ՀՀ-ի-ի կամ —ՀՀ-ի-ի.) Հինները կը գրէին նաեւ Ի-ի-ի-ի. (փակ. Ի-ի-ի, Ի-ի-ի.) կամ ոմեր հակառակ ղ-ի, (փակ. ի-ի, եւայլն. որ հինգ ուղղուած են։

* Սեմական լեզուաց '-ն կոկորդային բազաձայնն երբեմն ի է բուն հին Հայերէնի մէջ, եւ երբեմն բոլորովին անձայն կը մնայ։

** Chambre ; chaperon ; maréchal ; prince ; Venise.

*** Ընակէ մնացած եր մինչեւ ի-ի դարուս սկիզբները Տաճկաց ֆ-ի (բայց ոչ ֆէ) գրին տեղ ը գնել. (Ղ-ռ-ա-դ-ը. Ը-ա-ն-ֆ-ի. եւայլն.) Ինչպէս յայսմ գրուածոցս մէջ. որ հինգ որոշ սկզբամբ Խէի գործած է. (Խ-ր-ի-ե-ը. Խ-ն-է-ֆ-ա. Խ-ի-ֆ-ր-ա-ի.) Մանաւանդ Թէ տաճկերէնի միջոցաւ երբեմն Հ-արաբացի բառեր ալ կը տեսնենք Խէով թարգմանած։ —

Ընչաւ եւ այսպիսի խառնակութեանց բուղին մէջ, ուր հազիւ թէ քանի մը քայլ յառաջ անցանք, եթէ կարելի ըլլար թէ մը ձեռք բերել եւ ելից շաւիղ մը գտնել, թերեւս յայղղեր քիչ շատ որոշ եւ օրինաւոր հաստատ սկզբան մը ելլել։ Եթէ փորր ի շատէ գրաւորական կանոն մը յարդուած գտնէինք, կրնայինք հաստատուն սկիզբ այս միայն դնել՝ թէ օտար ազգաց ձայներն ազգին նոյն առնուան կենդանի հնչմունքովն ուզած են երեւցընել, ինչպէս մենք ալ իրենցմէ եղբը, եւ ինչպէս իրենցմէ յառաջ՝ նախնիք, եւ ընդհանրապէս ամէն ազգք եւ լեզուք։ Ոչինչ նուազ դժուարութիւն եր ժամանակին գրագիտացն ալ, որոնք իրենց ներկայ չփոթութիւններէն ելլած բուն հին նախնեաց օրինացն ալ ձեռնարկեցին խելք թափել. եւ իրր հաստատութիւն կամ դրական վարդապետութիւն աւանդել ան որ իրենց տեսութեան սահմանէն շատ հեռաւոր հնութեան մը դաղանիքն եր։

Տառադարձութեան կանոնին անմոռդրութիւնէն կամ տգիտութենէ, աւելն աւելն մեծամեծ սխալմունքներ եւ անտեղութիւններ տեսնուած են արդի մատենադրութեան մէջ ալ։ — Ասկէ տարիներ յառաջ՝ երբ նախ լատին եւ յետոյ իտալացի լեզուն ազդեցութիւն ունէին հայերէնի վրայ, սկսան տառերն դարուց խառնակութիւնները նոր կերպարանաց տակ նորոգուիլ. եւ հին դասական բառերն որ ալ մեր իշխանութենէն դուրս կ'իյնան. (կ'ուզենք ըսել թէ այն յատկութիւններն ամէն կողմանէ ոչ թէ լեզուին այլ ազգին հնութեանը հետ կապուած անբաժանարելի են.) այն հին դասական բառերն սկսան նորանոր ձեւերով ըսուիլ ու գրուիլ՝ Ջեզար. Շիսիռոն. Կարթաժինէ. Ջիւերոն. Ջերոնիմոս. (փխ. Կեսար, Սկիպիոն, Կարքեդոն, եւայլն։) Հիմայ որ գաղղիաբեն լեզուին սկսած է ազդեցութիւնն աւելի զգալի ըլլալ, կը կարդանք, թէեւ ոչ յաճախ, գաղղիակերպ հայերէնով մը՝ Ժիւլ Սեզըռ օրերը, կամ Օլիւնիի օրերը՝ Օռռա եւ Վէրժիլ. Սիւէտօն եւ Թիթ-Լիվ մատենագրաց պայծառանալը։

Տառադարձութեան վրայօք միայն էական եւ կարեւոր կանոններն ու տեղեկութիւնները են հոս աւանդածնիս. — փորր մատեան մը կ'ըլլայ հին, միջին եւ նոր բովանդակ տառադարձութեան հիմնական վարդապետութիւնը։

Շատ աղեկ կ'ըլլար՝ եթէ այդ ազգ տառադարձութեան չուռով վերջ տրուէր. ինչպէս վերջին տարիներս սկիզբն եղած է։ Միայն քանի մը բառ նոյն կերպով՝ հիմայ սովորական եղած է մեզուս լեզուին. Խանդխ. Հոխոս, եւայլն։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՌԵՐՈՒ ՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ

Խառերուն քերականական յատկութիւնները գլխաւորաբար կը տեսնուին՝ 1. իրենց Ձեւին, 2. իրենց Նշանակութեանը եւ 3. Ոճերու վրայ։

ՑՕԳՈՒԱԾ Ա.

ԲԱՌԵՐՈՒ ՁԵՒԸ

800. *Շատ անգամ տեսանք մինչեւ հիմայ՝ բառ մը այս կամ այն ձեւի տակ. — տեսանք, զրօրինակ տրականի ձեւ, գրաբարի ձեւ, հին ձեւ, եւայլն։ Հոս բառերուն Ձեւին ըսելով կ'իմանանք միեւնոյն բառին այլեւայլ կերպարանօք այլեւայլ նշանակութիւն առածը։*

801. *Բառերու ձեւը (որ ոմանք Անուանց Պարագայ կոչած են,) գլխաւորաբար չորս է. 1. Պարզ, 2. Ածանցեալ, 3. Բարդ եւ 4. Կրկնաւոր։*

---

§. 1. Պարզ բառեր։

802. *Պարզ կ'ըսուի բառ մ'որ վրան ամենեւին յաւելուած առած չէ. զրօրինակ՝ +ը. լոյս. ձոր. իսկ պ-ը-ղ չէն՝ +ը-ղ-էն. լ-ո-ս-ո-ր. ձ-ո-ր-ա-կ-ո-ն, որ նախընթացներէն ելած են։*

803. *Պարզ բառ մը իրմէ ելածներուն Հիմնատոր կամ Հիմնատակաւոր կը կոչուի (տես 240.) զրօրինակ՝ հ-ո-գ-ա-շ-ն-ել բային արմատն է հ-ո-գ-ա-ծ-ել բայը, եւ ա-ռար արմատը՝ հ-ո-գ։*

804. *Արմատականներէն ոմանք միայն ածանցից եւ բարդութեանց մէջ կը տեսնուին, եւ մինակ չեն գործածուիր. ինչպէս. գ-ա-ռ-ն-ջ. գ-ի-տ-ո-ւ. գ-ի-շ. հ-ե-ղ. գ-ո-ւ-ր-ջ. գ-ո-ւ-ր. գ-ե-ռ. մ-ռ. հ-ե-ղ-ձ, եւայլն։*

805. *Ընդի լեզուին մէջ պարզ բառեր կամ գոյականներ կան, որոնք գրաբարի մէջ միայն արմատական են, այսինքն թէ միայն ածանցմանց մէջ կ'ե-*

բեւան եւ միւնակ չեն գործածուիր. այսպէս են՝ շրթ. շրթը. ձեռ. ձիձաղ. ոտակ, եւայլն: Տես բայաձեւութիւնները մէջ ալ:

Քերականութեան մէջ Ածմատական ըսուածներէն ամենը գործածել իրենց բուն արմատներուն կամ յօդիչ մասունքներուն կը լուծուին քանասիրութեան արուեստիւ, եւ կը կոչուին Վերլուծ արմատ: Տես վերը՝ Ստուգաբանութիւն, երես 338, ծան:

Շատ կանուխ է միջին դարերու ածմատներուն մէջ ալ՝ հետզ անգործածական մէկ արմատն իրրեւ գոյական անուն ի գործածութիւն հանել. եւ այն բաներէն որ հոս յիշեցինք՝ արդէն շատ հետզ սկսած են մեզմէ առջի դարերուն ալ սովորական ըլլալու: Թէպէտ եւ կան այնպիսիներ ալ, որ՝ ինչպէս նախընթաց դարերուն անծանօթ էին, նոյնպէս յաջորդ դարերուն մէջ ալ խափանեալ են: Բնական է որ այսպիսի ելեւմուտներ (որ հետզհետէ ածմանին բերնին մէջ կամ գուցէ քանի մը աննշան գրչաց գրչին տակ ըստ կամի ձեւացած են,) չեն կրնար միշտ կանոնաւոր կամ ուղիղ եղած ըլլալ: — Բաւական յայտնի է, օրինակի համար, թէ օձնել բառին արմատը չէ օձն, սակայն է դարձեալ մինչեւ ձգ դար յաճախ գործածական եր գրոց մէջ յօձն լալիլ. յօձն հանել: Այսու ամենայնիւ քանի մը բան՝ թէեւ նախնական լեզուին նկատմամբ սխալ՝ ներկայ ընդհանուր սովորութեամբ օրինաւոր կը համարուի:

---

§. 2. *Բառերու ածանցմունքը:*

806. *Ածանց կամ Ածանցումն կը կոչուի՝* (ինչպէս տեսանք 240,) բառի մը ուրիշ բառէ յառաջ գալը. եւ *յառաջ եկածը՝ Ածանցեալ:*

807. *Ածանց կ'ըլլայ՝* պարզ բառի վրայ մասնիկ մը կամ գիր մ'աւելցընելով: Ուստի

808. *Ածանցեալ բառն ան է՝ որ իւր սկիզբը կամ վերջը յաւելուած մ'ունի. զորօրինակ՝* -ան հնման. ծանր-ութիւն. աւուր-ական. — (նման, ծանր եւ օր, -ութիւն պարզ բառերէն ելած:)

809. *Ածանց կ'ըլլայ գլխաւորաբար մասնկանց ձեռք:* — *Մասնիկն ըստ ինքեան աննշանակ ձայն մըն է՝ որ բառի մը վրայ աւելնալով՝ անոր զատ նշանակութիւն կու տայ:* Այսպէս գոյական անունէ մը

ածական կ՚ելլէ, կամ ածականէ գոյական կամ բայ կամ ուրիշ մասն-բանի։

Ճիշդ խօսելով՝ պարզ բառ մը առած որեւիցէ քերականական ձեւը կամ փոփոխումը՝ մէյ մէկ ածանցում է։ Այսպես մեղ արմատին ածանցմունքն են՝ մեղ-ս. մեղ-ոյ. մեղք-է. մեղ-աւոր. ան-մեղ. անմեղ-ութիւն. մեղ-անիլ. մեղանչ-եալ. մեղ-աւ. մեղանչ-ակ. ան-մեղանչական. եւայլն ։ Բայց հոս մենք հոլովմանց եւ խոնարհմանց մասն ի բաց կ՚առնունք ։ Նոյնպէս չենք կրկներ Ա եւ Բ մասին մէջ տեսնուած քանի մ՚ածանցական մասնիկները. ինչպէս են՝ յոգնականակերտ՝ ս, եր. ութ եւայլն. ածականաց՝ ֆն, ի-ւ, ի-ւ. (100 եւ 103.) իվէն, ի-ւ. (478.) եւայլն. բայակերտ՝ (բայ եւ դերբայ շինող.) իլ, էլ, էցնել, ոտ, էլ, ոն, եւայլն։

Ածանցման ընդհանուր կանոնները կամ նախագիտելիքներն հետեւեալներն են.

810. — **1.** *Կրնայ բառ մը գրաբար կամ աշխարհաբար ձեւով ածանցիլ։*

811. — **2.** *Գրաբար ձեւով ածանցը հասարակօրէն = յօդակապով է՝ գլխաւոր բառին եւ մասնկան մէջ. ինչպես. Փայտաննոց. Համապատիւ. — եւ այն առեն՝*

812. — **3.** *Կորուսման եւ փոփոխման կանոնը ճշդիւ կը պահուի՝ (քիչ բացառութեամբ.) ինչպես. Սիրտ, սրտագին։*

813. — **4.** *Իսկ աշխարհաբար ձեւով ածանցման մէջ միշտ կը պահուի կորուսման կանոնը, ինչպես. Մոռ՚ցուկ. բայց ոչ փոփոխմանը. (տես 73։)*

814. — **5.** *Յոքնականի կամ բայանուան + գիրը դուրս կը թողուի. զորօրինակ. Մեղ-. մեղ-աւոր. անմեղ. — խել-. խել-ացի. — փառ-. փառ-աւոր։*

Միա դնելու է որ այդ ծայրի + գիրն արմատական չըլլայ. (տես 45.) որովհետեւ արմատական բաղաձայն գիր երբեք չի կորսուիր. այսպէս են՝ կնի-ել. անկնի-. քաղաքացի. Թոռչային։

Կը զարտուղին աշխարհաբար ածանցմանց մէջ՝ Հանդային. փորձանքաւոր. ցուցանքաւոր. անխելք. անշնորհ-. անկնունք. մեղսնալ. խաղտութիւն. (գրբր. փորձանաւոր. անշնորհ։)

815. — **6.** *Գրաբար ձեւով ածանցմանց մէջ՝*

մասնիկն յառաջ = յօդակապը կը մտնէ՝ եթէ մասնիկը բաղաձայնով սկսած է. (քիչ տեղ ալ՝ է կամ է յօդակապ.) ինչպէս. ցաւագին. զինուորական. հիւրընոց, եւայլն:

Ա.յսպէս ալ բայերը՝ Զուարճանալ. գողնալ. կարմրանալ. մեռանիլ. — աշխարհաբար ձեւով՝ բաւական կ'ըլլայ առանց պբի՝ Գող-նալ. մեռ-նիլ. կարմր-նալ. կակղ-նալ. եւ երբեմն է յօդակապով՝ խնդթենալ. մօտենալ:

> *Երբեմն միւնդն բայն երկու կերպ ածանցական մասնիկով կրնայ ձեւանալ. ինչպէս.*
> *Կարմր-իլ, եւ կարմր-նալ. Կակղ-իլ, կակղ-նալ. Դեղն-իլ, դեղն-նալ.*
> *Թող կրկին ձեւով բայերը որ Ա մասին մէջ (երես 72.) տեսանք:*
>
> *Բայց երբեմն ածանցման մասնիկը բային նշանակութիւնը կ'այլայլէ. զորօրինակ. նեղիլ, (ած. -ըէբէլ-է.) եւ նեղնալ, (գործ-է.) ինչպէս վերը (Ցօդ. Բ.) պիտի տեսնենք:*

816. — **7. Եթէ = յօդակապէն յառաջ է հանդիպի՝ երկուքը մէկտեղ կ'ամփոփուին կ'ըլլան ե. այսպէս. Հոգեւոր, (փխկ. Հոգէւոր.) տարեկան. Գառնեցի. կղզեցի, (փխկ. կղզէացի.) եւայլն: Ուրիշ տեղեր է դիրը կը կորսուի. Եկեղեց'ական. պիտան'ացու:*

Կը զարտուղին է վերջով միավանկները. Ջանալ. ձէաւոր. լեւթիւն. Թէակ. եւայլն: Եւ զարձեալ քանի մ'ուրիշ բառեր. որդեկան. կղզեացեալ:

817. *Մասնիկներն իրենց դրիցը կողմանէ երկու կարգ կը բաժնուին, 1. Նախադաս եւ 2. Ցետադաս մասնիկունք:*

818. — *Ա. Նախադաս, այսինքն բառին սկիզբը դրուող մասնիկներն են՝*

Ան, ապ, ը, ա, ք՛ կամ ֆ՛ որ բացասական կամ եղծական են՝ բառին հակառակ նշանակութիւն տալով կամ չունենալ յուցընելով. ինչպէս.

ան. անվտանգ. անմիտ: քիչ տեղ հասարակ ածականի վրայ՝ անխոհեմ. անհաճոյ. անարի. եւ յաճախ՝ ի դերբայի վրայ. անողոքելի. անբժշկելի:

ապ. ապերախտ. ապաժամանի. ապօրինաւոր. ապուշ:

չ. աստուած. աքահանայ. (սուտ աստուած. սուտ քահանայ.) աղջողած. տես:
ո. պղէտ. պղեղ. պկար. պմարդի. պհաճութիւն:
դժ. ժժ. դժբախտ. դժպատեհ. դժկամակ. դժգոյն. դժգոհ, դժգոհալ:

819. Ցունական մանրիկները՝ որոնց մեծ մասն ա-ռեն մը յունարէն լեզուի նմանութեամբ ստեղծուած եւ Հայերէնի յարմարցուած են, բառերուն նշանա-կութիւնն այլեւայլ կերպով կ'այլայլէն: (Ա.յս մասնիկներուն գործութիւնը դիւրին չէ հոս որոշել, վասնզի շատ տեղ բնդհանուր կանոններէն աւելի բազմաթիւն բացառութիւնները:)

ապ. ապագայ:
առ. առարկայ. առարկել. առոգանութիւն:
արտ. արտադրել. արտաբերել. (ղ)արտուղի:
բաղ. բաղդատել. բաղկանալ. բաղադրութիւն:
բաց. բացառութիւն. բացատրել:
գեր. գերազանց. գերագոյն (բղդա.) գերադրական:
դեր. դերասան. դերբայ. դերանուն. դերբերիւտոս:
ենթ, ընթ. ենթադրել. ենթակայ. ենթարկել. ենթամնայ:
հակ. հակաճառ. հակադարձ. հականութիւն:
համ. համաձայն. համապատիւ. համագօր. համատարած:
մակ. մակբայ. մակբերել. մակդիր. մականուն:
յար. յարբերութիւն. յարանուանական. յարագոյգ:
ներ. ներգործել. ներկայ. ներհակ. ներշնչութիւն:
շաղ. շաղկապ:
շար. շարադրել. շարադրել. շարադասութիւն. շարունակ:
պար. պարունակել. պարբերութիւն. պարագայ:
ստոր. ստորադրել. ստորադասութիւն. ստորաբաժանումն:
վայր. վայրբերիլ: Բարդ են՝ վայրագաւիթ. վայրաքարշ:
վեր. վերբերիլ. վերադասութիւն. վերադիր:
տար. տարբեր. տարբերութիւն. տարադրել. տարադեպ:
տրամ. տրամաբան. տրամախոհութիւն. տրամադրել:
փաղ. փաղաքութիւն. փաղանուն. փաղաքեր:
փոխ. փոխադրել. փոխարկութիւն. փոխաբերել. փոխա-տրել:

Այս մասնիկներէս ոմանք կրնան ամբողջ բառ ալ համարուիլ. եւ այն առեն ածանցները՝ բարդ կ'ըլլան։

820. — Բ. Ցետադաս մասնիկներն ասոնք են.

ակ. Նուազական մասնիկ. — նաւակ. թիակ. որդեակ. պատանեակ։

Ածական. — խառնակ. բոլորակ. ընդունակ։

Գոյական շինող. — ճաշակ. դիտակ. վրիպակ. պտուտակ. ոլորակ. էակ. ցուցակ. խնդրակ։

Նախատական են՝ ժողովակ. խմաստակ. արուեստակուիթիւն։

պին. Ցեղոյ. — երկնային. գժոխային. գաշտային. հարաւային։ Հասարակ ածակ. — աստուածային. մարդկային. ադամային։ Ցես եւ կան եւ եան։

ան. Գոյական իբր բայանուն. Շրջան. Նշան. կարկտան։ Աւելի յաճախ՝ + յաւելուածով. զրկանք. (281, Գ։) Ընդունելութիւն. — Իշխան. Ծորան. խուժան. խածան (շուն). խրտան (ձի). վաղան (ջուր.) պատուտան։

Ասկէ են գործեաց անուններն ալ. խթան. գլան. տափան. ջնջան, եւայլն։ Ցես եւ ոն։

անք. Ցոկ. անուանց վրայ. — Հեթմանք. (Հեթմոյ գաւակք.) Ադամանք. Վարդանանք. Արբիամանք։

ացի, եաց. Բայի արմատներէն՝ ածական. — անմոռաց. սրբակեաց. սրբասաց. ստասաց. ծովահայեաց. մարդատեաց. լուսազգեաց։

գին. Ածական եւ մակբ. — ուժգին. յաւուգին. լալագին. սրտագին. ողբագին։

եակ, եկ. Նուազական. — պահեկ. տղեկ։ Ցես ակ։

եայ. Նիւթ ցուցընող ածակ. — թղթեայ. գաճեայ. կաճեայ. արուբեայ։ Ցես եւ եղէն. է, եւ 478, ծան։ Ցէ, եան, մասնականց տեղ. — արեւմտեայ. քրիստոնեայ։

եան. Այլեւայլ ածականներ. — արեւելեան. հայկեան. արամեան. չորեքկերպեան։

եղ. Ունեցող. — հանճարեղ. ուժեղ. զօրեղ։ Ցես որ։

եղէն. Նիւթ ցուցընող ածակ. — հոգեղէն. լուսեղէն. նիւթեղէն. ոսկեղէն. կաւեղէն։

Գոյական յոքն. — Հաւեղէն. ընդեղէն. կանաչեղէն. գոհարեղէն. ճերմկեղէն. տես 463։
(Գրաբար յաճախ է՝ աստուածեղէն. մարդկեղէն։)

եղի. Ածական շինող. — մնեղի. աղտեղի։

ենի. Ածական շինող. — հայրենի. վայրենի. ինչենի՞, (ած. նշճի՞։)
Անասնոց (մխ). — խոզենի (մխ.) գառնենի. գայլենի. ուլենի (մրթ։)
Ծառատեսուն. — վարդենի. մորենի. խնձորենի. տանձենի. նշենի։ Տես եւ ի։

զան. Ածականի վրայ. — սրբազան. (ամփոփմամբ՝ սրբազնական։)

էք. Գոյական շինող. — ուխտաւորէ. ջրաւորէ. 281, Ե։

ի. Ածական շինող. — ջրի. աղի. արդի. արժանի. մղի. մանաւանդ բարդերու վրայ. միագիմ. երկայրի. ջրաբրի։
Նիւթ յուշղնող ածական. — պղնձի. արծաթի. երկաթի։ Տես եւ եղէն, եայ։
Ծառի անուանք. — կաղնի. կաղամախի. (ռմկ. կաղմախ.) բեւեկնի. ընկուզի. ծիրանի։ Տես եւ էն։

իկ Հասարակ ածական. — բնիկ. գռեհիկ. ուռուցիկ. ագուցիկ. թափանցիկ. թաղիկ. շինիկ. կոկիկ. կանխիկ. ապառիկ։
Ազգայ անուններէ. — Պարսիկ. Հնդիկ. զանդիկ*։
Նուագական կամ փողաքշական, ած. եւ գոյ. — Հեղկիկ. մեղմիկ. քաղցրիկ. անուշիկ. աղուորիկ. Հայրիկ. մանկիկ. թռչնիկ. ոռիկ (ռմկ. տոտիկ.) թաթիկ. թադիկ, (թադէոս.) Աննիկ, (Աննա։)
Պարզապէս փողաքշական ձայնով՝ Մրիկ Հատիկ։ Քովիկս եկաւ։
Տես եւ կան. ցի. եան. ուկ։

* Այս կանոնով հին աւեններէն կ'ըսեին Արեւայիկ, արաբ.) խաւիչիկ, (փիլ. խաւ'չիկ.) վէնտիկ, (փիլ. վէնեաիկ, այսինքն վէնեաոցի.) եւ օտար բառով աստղիկ, (մաղձոտ։) — Տարակոյս չկայ՝ որ այդ Հայ կազմուածքեամբ վէնեաիկ բառին նախնական ուղիղ նշանակութիւնն է՝ վէնեաոցի, (վէնտիկոյ.) ինչպէս Կիւլիկեցւոց ժամանակը կը գործածուէր, "Տուին վէնտիկաց,, (վէնեաացւոց դռնը.) եւ անկէ յայտ-

Նապես նոյն բառն օտարաց անցնելով՝ քաղքին սեպհականութեցաւ. որոնցմէ դարձեալ յետին դարերուս մէջ նոր նշանակութեամբը մեզի փոխադրուած է:

ին. Անուանց կամ նախադրութեանց վրայ դրուելով ածական շինող. — ներքին. արտաքին. յետին. միջին. վերջին. խորին. մէջին. խաւարին. աղքատին:

ինք. Բայանուն. — նախատինք: Տես եւ -անք, 281, գ:

իւն. Գրաբար բայանուն. — գոչիւն. մռնչիւն, հնչիւն. թնդիւն. ասսաւիւն. շաչիւն: Տես եւ -ումն:

ծու. Դերբայէ ածակ. — շինծու. թափծու. (հին ռմկ. ղոփծու, շինած. ցանծու, ցանած.) Տես 773, 1:

կան. Հասարակ ածակ. — աշխարհկան. գաւառական. դժոխական. գեղջկական. իշխանական. հաւանական. խնդրական: Տես այլն:

Գործ կամ պաշտօն. — լալկան. վարձկան. գուժկան:

կի. Մակբայակերտ. — ուղղակի. կողմնակի. թեթեւակի. յանկարծակի:

կոտ. տես -ոտ:

նակ. Գոյական. — գանձանակ. մրցանակ. եղանակ, (ըլլալու կերպ.) կշռնակ:

Ածականի վրայ. — խստորնակ:

նի. Գոյական. — մատանի. մատնի. հարսնիք. հովանի:

Ածական. — լեզուանի. պիտանի:

նոց. Տեղ յուշըրնող. — զօրանոց. աղքատանոց. հիւրանոց. վայրանոց. ասեղնոց. խնդրանոց: Տես եւ -բան, -ոց, -ոցան:

Գոյականին որոշումը՝ թէ ինչի պիտի ծառայէ. — ձեռքնոց. աչքնոց. (տես վարը՝ ձեռնոց, ակնոց.) մատնոց. վզնոց. գոգնոց:

Արժէք կամ չափ. — հինգնոց. տասնոց. յիսունոց. լիտրնոց. երկու տրամնոց:

ոտ. Ունեցող. — ծակոտ. աղտոտ. ոսկրոտ. բազկոտ. բորոտ. անծոտ. եղոտ. նախանձոտ. երկչոտ. դողդոջոտ: — Կամ-ով մանրկամբ մկկաեղ. ծիծաղկոտ. վախկոտ. մնկոտ. մռռացկոտ. պարծենկոտ. ամչկոտ:

ոտի. Ածական, (հասարակօրէն յոքն. գոյականի քով.) — հնոտի. անոտի. օտարոտի. մեռելոտի. ցնցոտի:

ոդ. Գործ կամ արուեստ. — որսոդ. ճամբոդ. ճանապարհոդ. յաճախոդ, (տճ. դ-չնեբլ.) աւազնոդ. միջնոդ. յայոդ. նախոդ. բաժանոդ. փոխանոդ. պահնոդ:
Ածական. — ձախոդ. ուղղոդ. յետնոդ. փոխնոդ:

ոց. Տեղ. — ձմերոց. դպրոց. ծաղկոց. կանանոց:
Գործիք. — սղոց. կտրոց. յատոց. քերոց. քշոց. պրկոց. ձեռնոց. ակնոց: — Կապոց. փաթթոց:
Բայանուն. — Ջարդոց. խշտոց. շշնկոց. — որ հիմայ սկսած են անսովոր ըլլալու:

ու. Ածական իբր ընդունելութիւն. — ազդու, (ազդող.) հատու. ահարկու. վերակացու, (վրակեցու.) խօսքմէջու. առնտու. խրատատու:

ուխ. Ունեցող. — սեւաշուխ. թխյօնքուխ. կարճատուխ. (տես 52. ‖ ծան:)

ուկ. Գոյական եւ ածական. — թափուկ. կոշտպտուկ. կոտրուկ. աչկապուկ. տաշտուկ. հեղուկ. հանելուկ. (գոյականաբար գործածութեան մէջ ատ կը գրուին. տես վարը:) Ածական դերբայ. — պարծուկ. յեղյեղուկ. անցուկ. մռայլուկ. գաղտուկ. կորուկ. նստուկ. պառկուկ. նորելուկ:
Նաւագական. — կարմրուկ. հեղուկ. աղեկուկ. կլորուկ. ոլորմուկ. տաքուկ. պաղուկ. դիրուկ. դիւրուկ. տափկուկ, (տափակ.) խորունկ, (փխկ. խորուկ.) — Մանչուկ. մամուկ: Տես եւ իկ:

ուհի. Իգական գոյական. — թագուհի. կոմսուհի. իշխանուհի. քրմուհի: — Ցաւկ. անուն. Տիգրանուհի. Վարդուհի. Քանանուհի, (քանանացի:) — Քիչ տեղ ածական. սրբուհի. բարեպաշտուհի:

ուն. Ընող կամ բլլող. — սողուն, (սողացող.) թըռչուն. սահուն. շարժուն. երերուն. զեղուն:
ուն եւ ուրդ՝ միայն դրաբար են. — Ծնունդ. անուանդ. — ժողովուրդ. խառնուրդ:

ունի. Ածական. — գողունի, (գողցուած.) արքունի. — յատկ. անուն. Ամառանոցի. արշաւանոցի. աշտանոցի: — Գոյ. ծերանոցի:

ուց. Գոյական. — դեղնուց. ճերմկուց. նեղուց:

ուք. Գոյական. — քերուք. քամուք. մաշուք, (ռմկ. մաշռուք:) Տես ուկ, եւ 281, Ի:

չէք. Գոյական. — աւուրչէք. կրողչէք. բերողչէք. աւետչէք. (գրբր. -չէայ:)

պան. Պաշտօն կամ արուեստ. — պահապան. պարտիզապան. այգեպան. դռնապան. ջրեպան. ջաղացպան:

ստ. Բայանուն. — ուրապ. խմապ. ղգեսպ:

(*եստ, ուստ*.) գովեսպ. պահեսպ. ուտեսպ. հրաժեշտ, (փխկ. — ՀԵՍՊ.) թաքուսպ. փախուսպ. գալուսպ. հագուսպ. ապրուսպ: Սպ մասնական տեղ կայ նաեւ ց: (Տես 281. Զ:)

ստան. Տեղ. — ծառաստան. կուսաստան: Յակ. անուն. Պարակաստան. Հայաստան. Ձենաստան. Յունաստան. Ասորեստան:

‖ Գաւառաց եւ աշխարհաց է վերջաւորութիւնը (Ասրաբէս. Սկիւթէս. Փռիգէս.) յունաբէնէ մտած է մեր մէջ: Հին լեզուն ուրիշ այլեւայլ յանգեր ալ ունէր գաւառաց, այ, է, է. կամ պարզապէս յոքն. Խազիրք. Ցոխք. Պարսք: — Վերջին տարինեբուս սխալ է՝ թաթարիստան. Պաճանաէստան, (փխկ. Թաթարստան.) տանկ. Նմանողութեամբ:

Սրտն մասնիկը թէ նախնեաց ամկ. լեզուին եւ թէ հիմակուան գուռ. լեզուաց մէջ յոքնականակերպ ալ է. այսպէս կ'ըսուի՝ Ցեղեսրտն. Մարմասրտն, (մարմրներ:) (Տես եւ գրաբար՝ Աչդեսրտն. անդաստրտն, որ յոքն. կը համարուին:)

բան. Տեղ. — պահբան, դեղբան. դրբան. աղօթբան. մկրտբան. գործբան. ննջբան. բնակբան: Տես եւ ոց. նոց:

ցի. (*ացի, եցի*.) Ազգի եւ Հայրենեաց ածական. (Հայրանուանական, 476.) — դրեցի. ունեցի. տեղացի. գեղացի. լեռնցի. Ակնցի կամ Ակնեցի. Միլանցի. Գաւառնեցի. կարնեցի. (տես 816.) Կորընթացի: — կամ փոխանակ եան, էան մասնականց. Իսրայելացի. մանիքեցի. փարիսեցի. Հայեցի:

Ունեցող. — մտացի. խելացի:

Մակբայակերտ. — բռնցի. (ամ. եռմբուղ ուղ.) աքացի. մագլցի: Հին ամկ. Հոգցի, (երես 129:)

ցու. Բանի մը որոշուած. — մահացու, (մեռնելու.)

պահ յո՛ւ. զատիկ յո՛ւ. կղեր ա յո՛ւ. տիր ա յո՛ւ. շա-
պիկ յո՛ւ (կատ.)

ած. Ունեցող, ած. եւ գլ. — թագաւոր. զինուոր. ո-
գեւոր. զօրաւոր. ալեւոր. ունեւոր. փայտուոր.
անուոր. ծոյլուոր. ապատուոր. զգուշաւոր. ձիաւոր.
մարմնաւոր. մտաւոր:

Փոխանակ կան մասնական. — հոգեւոր. մարմնա-
ւոր. մտաւոր. անցաւոր:

Իւր եւ ոչ մասնակամբ շատ մը բայեր ալ կը շի-
նուին. — տեղատուրել. ընտրհաւորել. դիմաւորել.
զգեստաւորել. ճարտարապուրել. հարկաւորել. վեր-
ջնաւորել: (Հին ռմկ. ծախվըրել. ուժվըրցնել, ծի
դար:) — ջրոտիլ. մրճոտիլ. աղտոտիլ. ժանգոտիլ:

821. Երբեմն բառի մը վրայ ածանցական մասնիկ
մը կը դրուի՝ առանց նշանակութեան փոփոխութիւն
տալու. զորօրինակ. Ընքուշի, արքունական. — ան-
մեղ, անմեղական. — պատրաստ, պատրաստական. —
թշուառ, թշուառական. — տէրունի, տէրունական. —
հայրենի, հայրենական, (հօրենական): Արժանի, արժա-
նաւոր. — պատշաճ, պատշաճաւոր. — հեւի, հե-
ւաւոր. — մօտ, մօտիկ: Խոր, խորին. — դժուար, դժուա-
րին: Պիտանի, պիտանացու: Ժառանգ, ժառանգաւոր:
Ցառաչաբան, յառաչաբանաւոր*. Քանակ, քանա-
կաւոր, եւայլն:

* Գոյական անուններէն՝ անոնք միայն -ուր-ն մաս-
նիկ կ՚առնուն՝ որոնք պաշտօն կամ վճակ մը կը ցու-
ցընեն, ինչպէս զինուորաւոր, եւայլն: Բայց կ՚ըսուի
նաեւ՝ Գայլն իւր ֆայլերնիդը մոռցաւ: Այլ երկաթն
երկնաւորներէ եկեր՝ ժանդ միայն է մնացեր: Վերջին ա-
տենները սովորական եղաւ ըսել՝ Ազգն իւր ազնուու-
նը ճանչցաւ: Ժողովուդ անդամներուն հրաժարիլ: Իսկ
խաչաւորին ասմկ. բառը՝ չէ թէ խաչ գոյականէն՝
այլ անոր ածականաբար գործածութենէն առնուած
է. (տես 492:)

822. Ի եւ -ւի վերջով նուազականներէն ամենք
գրաբար ձեւով այսպէս կը հոլովին. Թզիկ, սեռ.
Թզիկ. մասնիկ, հանդ. փոքրիկ, ֆոքրիկ. մանուկ,
հանդ. Ցուսիկ, Ցուսիկ. Ձուիկ, Ձուիկ, (Ձուիկ:)
— Այս կանոնով են հիմայ ալ Երիկ, երիկ, եւ կնիկ,
նիկ հոլովները:

Նուազական ածանցի մը վրայ ուրիշ նուազական

Մանրիկ մ՚ալ կ՚աւելցուի՝ աւելի փոքրագոյնը ցուցնելու համար. ինչպէս. (Պատանի,) պատանեակ, պատանեկիկ. — (Նաւ,) նաւակ, նաւակիկ. — Մանուկ. մանկիկ. որ գրաբարի մէջ անհոլով են։

Նմանպէս կրկին նուազական են յոյ, յիւ վերջով ածականներն (որ ԱՅ մասին մէջ տեսանք, 103.) զորօրինակ. Կարմրաւյ նուազականէն՝ կարմրիկ, (փոխ. կարմրկեակ.) սեւաւյ եւ մանրաւյ կամ մանրիկ բառերէն՝ սեւ՚կաւյ, մանր՚կիկ, եւայլն։

823. Քանի մը մանրիկներ ալ բայերու յատուկ են, որոնք հասարակօրէն գործողութեան մանր կըրկնութիւն, անընդհատ տեւողութիւն, եւայլն կը յայտնեն. զորօրինակ, թռչիլ, թռչտիլ. — կտրել, կտրտիլ, (հին՝ կտրտտել.) — պատռել, պատռտիլ, (հին՝ պատառտտել.) — խոցել, խոցոտիլ, (հին ռմ. խոցտել.) կոտրել, կոտրտիլ, (հին կոտորատել.) — կրճել, կրճտիլ. — կռտիլ, կռտռտիլ. — չարչարել, չարչրկիլ. — նոյնպէս ալ՝ գլորտիլ. աւրլտկել. պաղլտկել. փռնգտալ. ձգտիլ. խածտոտել. բզբտել. ճանկտռտիլ. քաշկռտիլ. պռչտալ. կանչռտռտիլ. լղռտռտիլ. վազռտռտիլ, եւայլն։ (Խորթ է՝ խառչտել, խառչտկել, որ տաճկ. ֆըրըչտըրմ֊ե բային նմանուելով հայերէն խառնել բայէն ելած է։)

Տես նաեւ պահուըտիլ. պագտուիլ. ծեծկուիլ կրաւորականները. (577, 578։)

Ասոնք բայերու սեպհական մանրիկներուս յետագասներու կարգին կը վերաբերին, թէպէտեւ բառերուն ոչ թէ վերջը՝ այլ մէջտեղը մտած երեւան. որովհետեւ իրօք բառին վերջին ձայն են՝ ոտ, ոտ, ոտ, եւայլն, կամ պարզապէս ո, ն, ռ. միայն թէ՝ բայի վերջաւորութենէն յառաջ. այսպէս. Ընբշռտիլ, գլորտոտիլ, որ հասարակօրէն սովորական չեն։

Կան քանի մը մանրիկներ ալ՝ որոնք որոշեալ բառերու վրայ կը տեսնուին. ինչպէս. Լայնչիլ. մեծչիլ. մատ՚ղաշ. թխտուշ, եւայլն։

---

§. 3. Բարդ բառեր։

824. Բարդ կը կոչուի՝ երկու կամ աւելի բառից բաղադրութիւնը. զորօրինակ. ղբտիլ֊ի, ղբոյց գլուխ. որ ղբ եւ գլուխ արմատ բառերէն յօդուած է։

825· Երեք բառով բարդութիւններ խորթ կը համարուին. եւ շատ քիչ կայ գործածական։

826· Երեք կերպ բարդութիւն կայ. 1. երկու բառ քովէ քով կցած. զորօրինակ. սոսկ-ղոյղ· աբէն-լոյս· կրձ-կել· համ-պես· 2. ո յօդակապով. զորօրինակ. դնաշէն. հայրաւոյա. նաւապետ· ոչլափոխ. եւ 3. ու շաղկապով. ինչպէս. ահուգոզ. ձեձուփեփ· աղուհացէ· կերուխոմ· գոհունվըս· ձամուձուռ. ջրդուքուդ, (ջարդել ու բրդել։)

Այս բարդութեան երեք կերպն ալ ծանօթ է հին գրաբարին. — բուն սովորականն ու կանոնաւորն է միւին կերպը (= յօդակապով։) — Առաջին կերպը կը տեսնուի դրեթէ որոշ համրանքով բառերու վրայ (մէնա-կուտ· մէնա-գոս. կը-ընդ. գոր-ծէ. եւ մանաւանդ ածանցեալ բարդերու վրայ· ըսպ-խօսուիկ. գրպ-մեխ. երկայն-մտուիկ։) — Իսկ վերջինը միայն այս ինչ կամ այն բառի կապուած որոշեալ ձեւ մըն է բարդութեան. (այրուչ· գանուգեր. հոգուվիսէր։)

Լեզուն միշտ ամփոփման ընդհանուր կանոնին հետեւելով՝ միւին կամ գանձ սոորին գարերէն ի վեր պրերու յաճախութիւնը թօթափելու հետ եղած է. (տես երես 279.) միւին եւ արդի հայերէն լեզուաց ընդհանրապէս կանոնաւորն եղած է՝ առանց պրի· (ալե-գոռնի ծառանց. ինչ-խոսվ ձու. յոր-խոպ· գոր-խոպ· գմ-ծաղրել. եւայլն։) Իսկ սոսվ բարդ՝ թէեւ հիմայ աւելի յաճախեալ՝ բայց միայն որոշ բառերու պահուած է, եւ չի կրնար միշտ ըսուած կամ սոսվ բառեր բարդուիլ։

827· Բարդութեանց մէջ նոյն կանոնները ճշդիւ կը պահուին, որոնք (վերը 810—816) ածանցմանց համար տուինք։

Վերը դրուած երեք կերպ բարդութեանց վրայօք դիտելու է՝ որ

828· — Ա· Երբ երկու բառ առանց (= կամ սո) յօդակապի բարդուած են, հասարակօրէն կորուսման կամ ամփոփման կանոնը կը պահուի, քիչ բացառութեամբ. այսպէս. կղ-կտուր. գմ-ծիծաղ. սրպ-հատնուած. գն-հատուիքիւն. ձա-վիզ. — սոսվ-զրոյց· ձոսվ-բերան։

829· Նոյնպէս եթէ երկրորդ բառը ձայնաւորով սկսած է, (ուր բնականապէս ո յօդակապ չի մտներ*,)

սովորաբար կորուսման կանոնը կը պահուի. իսկ եթէ գրաբար բարդութիւն է՝ փոփոխման կանոնն ալ. զոր-օրինակ. գո-որդիք. ընդ-օրհնէք, հր-ընկէց. ֆղ-ոսկր. — ղ-ընթաց. չին-աւան. ֆե-որդի, (հին ռմկ. ֆոյդ-որդի։)

* ‖ Սոսրին դարուց գրիչներէն ոմանք = յօդակապով սոսկ ուզած են այս դէպքին մէջ ալ պահել. երբեմն նաեւ յաւելուածով. ինչպէս. երկնա-ելք. աստուածա-ազդ. կիսոյ-եղկ, (կէս եղկ.) քարոյ-ուն։

830. — Բ. Ն յօդակապով բարդութիւնը գրաբարի յատուկ է, եւ գործածական բարդերը գրաբարէ առնուած են. զորօրինակ. եղբայրասէր. ծաղկալից. ֆանֆրանէր. լուծմանոյ. ընդունէք. նա-ամբոխ. ղ-տաղնապ, եւայլն։ Եւայլն։ Իսկ քանի մը բուն աշխարհաբար պարզով բարդութիւններն որ կան՝ ընդհանրապէս խորթի կամ անսովոր համարուած են. ինչպէս. սա-պա-ծաղվէր, (երկիւղած.) ֆր-տաճախ, ֆր-տապուն, ֆըր-տակալ, (գրավաճառ, -տուն, -կալ.) ալ-տաքաց, (բացաշէք։)

831. Կը գտնուի պարի տեղ երբեմն ե յօդակապ ալ. ինչպէս. հալա-ելալ. հալա-եպոմ. կոբելյա-կ. ղևբաց. այֆելց։

832. Բառի մը վերջին ֆ դիրը, եթէ արմատական չէ՝ կը թողուի բարդութեանց եւ ածանցմանց մէջ. (տես 814.) ինչպէս՝ ղբ-սիա. ա-ղղ-փառ. կառա-վար. կա-պուն. գրա-պուն. եւայլն։ Բայց կայ արդի լեզուին մէջ քանի մը զարտուղութիւն. ծակ-ղբ. ֆոտ-ղբ. խօշմա-ա. հանքա-բան։

Այս հան-ա-բան, ֆր-տապուն եւայլն բառերն որ յիշեցինք, նոր դարերուս մէջ իրրեւ գրաբար, անոր համար ալ = յօդակապով սոսկ ածուած են անհմուտ բարդողներէ. եւ հիմայ միայն աշխարհաբարի պահուած են։

833. — Գ. Ո= շաղկապով կապուած բարդութեանց մէջ կորուսման կամ ամփոփման կանոն չի պահուիր. այսպէս. ֆիրա-ցան. ֆէպա-ֆէպ. ֆուֆո-ֆոր. ֆուրքա-ա։

834. Գրաբարէ մնացած կանոն մըն է՝ որ ընդհանրապէս բարդութեանց ինչպէս նաեւ ածանցմանց

մէջ բառերը պարզ պիտի ըլլան, (թէեւ ոչ վերջին արմատ.) զորօրինակ սրբոտիկ-ը սէրոտ ըսելու համար բառական է երկու արմատականներն իրարու կցել, սրբոտեր. նոյնպէս խմոտութիւն սիրող. մոլեր, միս կերող. — ածանց՝ ձի-անդ-ոտ, հիւանդութիւն (եւ ոչ հիւանդ) ունեցող: Իսկ եթէ ուզուի բայ կամ դերբայ կամ բայանուն ածանցել, նոյն բարդութենէն պէտք է յառաջ բերել. զորօրինակ. խմոտութիւն:

Այսպէս պեռանել կամ պռնել բայերով չի կրնար բարդուիլ լը-պեռանել, պռ-պեռանել, կամ ռեղպռնել. այլ անոնց պե- եւ պէր արմատովը լրպեռ եւ ռեղպէր բարդելէն ետքը՝ կրնայ համարձակ գործածուիլ բայ՝ լրպեռել. ռեղպրել. դերբայ՝ լրպեռեալ. լրպեռած. ռեղպրելի. եւ բայանուն՝ լրպեռումն. ռեղպրում:

Ասկէ կը հետեւի որ բայերուն վրայէն ամէն եւ կամուտ բաղաձայն դիր դուրս թողուելէն ետքը ել եւ իլ(եւ ոչ՝ նել, ռնել, չիլ) վերջաւորութիւններով բարդ բայ կը շինուի. (տես եկամուտ դրերը՝215, ‖ ծան.) այսպէս տեսնել. բեկռնել. առնուլ, փլչիլ, դնել, լսել, եւայլն, ինչպէս նաեւ պալ, քալ, ուռթել, ուռնել բայերուն՝ գրաբար արմատովը միայն կը բարդուի. զորօրինակ. յեռնարկել. յեռնարկումն. սրտաբեկիլ. նաւաբեկումն. ելեւատել. ելեւատում, (գլխ-Հատ.) վերյառթել. ֆոխատուումն. ընչաղայումն. ախկալումն, եւայլն, եւայլն:

835. Ցեռակ մը բարդութեան կերպ ալ կայ նախդիրներով, որ գրաբարի յատուկ է. ինչպէս. ելեւէջայր. ղուխվայր. ղուխվէր. (դարվար. դարվեր.) սրտիբեբռ. էրկրընդեռաւ, եւայլն:

836. Բարդութեան մէջ մասանց բանի որակութիւնն եւ անոնց եռեւռաւաջութիւնը կարեւոր կանոն մըն է՝ որ բարդուած բառերուն նշանակութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի: — Հայերէն բարդութեանց մէջ հասարակօրէն առաջին բառը կամ խնդիր է կամ ածական՝ երկրորդ բառին նկատմամբ: Իսկ բարդութեան գլխաւոր կերպերը հետեւեալներն են:

837. — Ա. *Գոյական գոյականի հետ, կը ցուցընէ՝*

1. Ունեցող. *ինչպես.* ...-...-...-... (առիւծու սիրտ, շան գլուխ ունեցող. ...-...-...-... (...բրինալից կզակ ունեցող.) ...-...-...-... (սառի կերպարանք ունեցող։)

2. Ցատկացեալը գլխաւոր գոյական. ...-...-...-..., (գահի գլուխ.) ...-...-..., (սրտի դող.) Նոյնպէս՝ ...-..., (կարի տեսակ մը.) ...-...-...-...։

3. Երկու գոյականներն ալ հաւասարապէս գլխաւոր. ...-...-..., (ցուլ եւ մարդ.) ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... (տե՛ս ...-...-...-...։) Այսպէս են նաեւ ...-... ...-...-...-... ...-...-...-...։

838. — Բ. *Ածական եւ գոյական, կը ցուցընէ՝*

1. Ունեցող. *ինչպես.* ...-...-...-..., (չար սիրտ ունեցող.) ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-...։

2. Գոյական. ...-...-...-..., (կարմիր թանաք, ներկ.) ...-...-..., (բոլորը մէկանց ձեւով.) ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-...։ Այս կերպ բարդութիւն քիչ է թէ գրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի մէջ։

839. — Գ. *Ածական եւ (ոեայի) արմատ. ածականը մակբայ կը ձեւանայ, իսկ բայի արմատը դերբայի նշանակութիւնն կ'առնու.* ...-...-...-..., (գիւրաւ սահող.) ...-...-...-...։ Քիչ տեղ կայ նաեւ բուն մակբայով բարդած. ...-...-...-..., (միշտ գալարող։)

> Սէքս-եր եւ ուրիշ ասոր նման բարդերուն ածականին չի համապատասխաներ. Վասնզի ...-... արմատը ...-...-...-... բառին տեղը դրուած է. (տե՛ս 834։)

840. — Դ. *Գոյական եւ (ոեայի) արմատ, իրարու հնդիր եւ բայ, կամ հնդիր եւ բայանուն. — կը ցուցընէ՝*

1. Ընող կամ ըլլող. ...-...-..., (ձուկ որսացող.) ...-..., (ջուր կրող.) ...-...-...-..., (մատեան գրող.) ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-... ...-...-...-...

3. Գոյական բայանուն. Քառնոց, (տճ. փայտօս.) ուղեփէյր, (իրեն որդի գրելը.) Բարե-բեր. (տես 281։)

4. Հասարակ գոյական. Լծոց. Թեղերէր, (գեղ դնելու գործիք. տճ. հէլը։)

841. — Ե. *Բայի սրմնատ եւ գոյական, իբր ածական եւ գոյական.* զորօրինակ. Հաւկնոռ, (Հատեալ, որոշեալ կանոն.) վկայ-բեր, (վկայական գիր։)

Քիչ լեզու կայ որ հայերէնի չափ առատութիւն ունենայ բարդ բառերու. եւ աւելի եւս՝ որ նորանոր բարդութիւններ կազմելու ազատութիւն ունենայ. սակայն ատոր մէջ ալ շատ դիւրին է զեղծումը եւ շատ ալ յաճախ։

Համմակներն զգուշացընելու է անխտիր համարձակ բարդեր ստեղծելէ. որոնք պէտք են գիտնալ շատ նալ՝ արդէն լեզուին մէջ դանուած բարդերով։ Այսպէս կը տեսնուի անճահ եւ շատ անդամ նաեւ իմաստէ զուրկ բարդութեանց հոսանք մը՝ որ նոր մտաւորական գրութեան գաշտն օրէ օր ողողելու վրայ է, որ եւ շատ ստորին եւ ռամկական ճաշակի ցոյց կու տայ։ — Դժուարին չէ միտք առնուլ՝ թէ որչափ որ քաղաքակրթութեան գործ չէ հայերէնի մէջ բառ բարդելը, նոյնչափ մեծ հմտութիւն եւ կիրթ ճաշակ պէտք է՝ բան օրինի վայելուչ բարդութիւններ յարմարելու համար։

---

§ 4. *Կրկնաւոր բառեր։*

842. *Կրկնաւոր կ'ըսուի բառ մ'որ ինք իր վրայ կրկնուած կամ ինք իրմով բարդուած է.* զորօրինակ. Տ՚ը-տ՚ը-լ. տռ-տռ-ռ։

843. Երեք տեսակ են կրկնաւոր բառերը. 1. *բուն բառը կամ արմատն սկիզբը դրուած.* 2. *բառին մէկ վանկը կամ մէկ փոքր մասը սկիզբը դրուած՝ թեթեւ փոփոխութեամբ.* եւ 3. *նոյն բառն երկրորդ անգամ նոր ձեւով կրկնած։*

844. Կրկնաւոր բառերու վրայ կորուսման եւ ամփոփման կանոնները քիչ շատ ճշդութեամբ կը պահուին։

845. — Ա. Առաջին տեսակ կրկնաւորներէն ոմանք նշանակական բառի մը վրայէն կը շինուին. զորօրինակ. Դողալ բայէն՝ դ՚ը-դ՚ը-լ. — մարիլ, մ-մ-ռ-լ. — չափել, չ-փ-չ-փ-ել. — թափել, թ-փ-թ-փ-ել. — ծակել,

ձուլելիել. — ծփալ, ձփձփալ. — չորուկ, ըրտրուկ. — շիփիկ, չէչէիկ. — հնծալ, հնձնձալ. (փխկ. հնձհնձալ.) Նոյնպէս՝ նչխչել. չրխչչել. վռվռչել, եւայլն։ Իսկ ոմանք բառին արմատէն կամ երբեմն նաեւ անշանակ բառէ մը կը շինուին, որ եթէ կրկնուելթիւնը վերցընես՝ միայն մը չի տար. զորօրինակ. Շուր արմատէն ըրտրտալ, ըրտրտուն+ կրկնաւորները. (ուր մինակ ըրտալ կամ ըրտուն՝ աննշանակ կը մնան.) այսպէս ալ՝ Ամէ, այտայտել. — հար, հարհարել. — միտ, տմտմալ. — վառ, վառվառուն. — փայլ, փլփլալ։ Այս կարգէս են նաեւ ըրրտալ*. տրտալ. տրտրիկ. էրէրտուրիկն. ուռուռկիկ. խլխլուկ, (գրբր. խլխլիկն։)

Այսպէս ալ, մանաւանդ ընտանեկան լեզուի մէջ բնական հնչմանց նմանողութեամբ շատ մը կրկնաւորներ կը ձեւանան. ծրծուալ. շլշլալ. բզբզալ. ճըճուուալ. խլխլալ. +ըշըշել (հաւն զպնակը,) եւայլն։

* Հայերէն լեզուի մէջ եթէ — գիրն իրմէ եառը (Առէ զատ) բաղաձայն գիր մ՚ունենայ՝ սովորաբար ըէի կը փոխուի. այս պատճառաւ է որ կրկնաւորներն ալ կը գրենք՝ դրգռել, բաբառ, կաքառ, (եւ ոչ՝ գռգռել, եւայլն.) Թէպէտեւ արմատին ասյով է։ Բայց արդի լեզուին մէջ ազատ է չատ անդամ. եւ կը գրուի ու կը հնչուի՝ խլխլալ. խրխրալ։

846. Հետեւեալ կրկնաւորներուս վրայ քանի մը ձեւի փոփոխութիւն ալ եղած կը տեսնուի. (որոնցմէ ոմանք գրաբարի մէջ արմատ բառերուն իրկրորդական ձեւն* են.) Սպառսպառ. սարսառ. կեր-ակուր. մեց-ամբ. քրէիւռ. խաժ-ամաչ. բարձր-աբերչ. հասատ-աքեաց. խորտ-ուբորտ. ծակ-ուծռուկ. ճոթ-ճատել. կուշ-կռճել. կռ-կծալ։

‖ Նոյնպիսի փոփոխութեամբ հին ասկօրէնի մէջ կրկնաւորներ կը ձեւանային, այսպէս ընչլանել (կամ ընչլանել, չախչախել. փռչեցընել, (փխկ. քչքչեցընել.) քչել տանիլ։

* Այսպէս ալ երկրորդական ձեւեր են արդի լեզուին մէջ՝ քռռ. բռռնչ. ձիչ. լիր. — քռռ. ինչ. ծռռ եւ լռռ բառերուն։

Ասոնց նման կրկնաւոր մըն է նաեւ՝ ճոթ ճարակ չունենալ, կամ ճոթ ճարակ ըլլալ։ (Իսկ տաճկախառն՝ Բայ բաժին ընել։)

847. Քանի մը գրաբարէ առնուած կրկնաւորնե-րու մէջ յօգակապ մ՚ալ կը մտնէ, (ինչպէս վերջին օրինակներէս ալ տեսանք.) այսպէս. ըստ-ըստ. ընա-ընդ. քեզ-ապէղ. ձեզ-ձեզ. ալեւ-ալեւ, եւայլն։

848. — Բ. Երկրորդ տեսակ կրկնաւորը տեսակ մը գերադրական է, որ շատ ածականներու առաջին կէսը փոքր պլպլումեամբ մը վրան կ՚աւելցնէ. այսպէս. կարմիր, կաս-կապտիր, (բոլորովին կարմիր.) սեփ-սեւ. ճէփ-ճերմակ. գէս-գնդակ, եւայլն. — որոնք քիչ շատ տաճկերէնի նմանութեամբ ընտանեկան լեզուի մէջ յաճախեալ են։

Թերեւս այսպիսի յաւելուածով կրկնաւոր էին հին գրաբարի սաստուկ եւ յոյժ բառերը եւ միջին դարերու ձոխաբան ածականը։

849. — Գ. Երրորդ տեսակ կրկնաւորը՝ դրուած բառն ու անոր նմանը մէկանց յուզընելու համար նոյն բառը կը կրկնէ՝ սկիզբը մէնով. այսպէս. Ծուռ-ուռտա-կամ ծռ-տկած. Սուտ տատ կամ սուտ-ուտատ պատմութիւններ. Հնչիւն ձկի լսուիր. Խառն տառն կամ խառն-ատառն սողոսկներ. Հաւուց ոչ թառ ոչ տատ. Առիւծ տատ-ի չի սեւնուիր մեր կողմերը։ (Տես նաեւ վերը 750, 3։)

Սկիզբը մէնի փոխելով կամ ի յաւելլով եղած կրկնաւորներն, որ հիմայ անշուշտ տաճկերէնի ազդեցութեամբ այնչափ յաճախեալ են մեր ընտանեկան լեզուին մէջ, (եւ հասարապէս սովորական են պարսկերէն լեզուի ալ, որ մերթ ի կը կցէ եւ մերթ ն. — թիւրա գէտ. սկսյ նէյդ.) ունին նաեւ հին գրաբար հայերէնէ քանի մ՚օրինակ. Սուտ տատ (կամ սուտմուտ) երդմունք. աղաղմաղմիլ. խառնամառն. լեզուամէղ. աղխամաղխ, եւայլն։ Իսկ Հաշել մաշէ, եւ Ձեց ձեղ իբր զատ զատ բառեր ալ առանձին կը գործածուին։

ԳՕԴՈՒԾ Բ.

ԲԱՌԻ ԲԱՌԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

850. Բառերուն նշանակութեանը վրայօք երեք գլխաւոր բան կայ դիտելու. 1. Նոյնանշանք, 2. Առմունք, եւ 3. Նշանակութեան փոփոխութիւն։

851. — Ա. *Նոյնանշական կամ հոմանուն կը կո-չուին երկու կամ աւելի բառեր՝ որ միեւնոյն նշանա-կութիւն ունին. զօրօրինակ ՋՐԵԼ եւ ՈՐՈՓԵԼ. ԳԵՂԵՑԻԿ եւ ԱՂՈՐ. ԲՈՐՒ, ԼՈ եւ ՍՂԻՑ. ՍՊԱՆՆԵԼ եւ ՏՈՒՉԸՆԵԼ. ԳՈՐԾԵԼ եւ ԲԱՆԵԼ, ԵՒՍԼԸՆ, ԵՒՍԼԸՆ:*

852. *Բայց շատ նոյնանշանութեանց զօրութիւնն այլեւայլ դէպքերու մէջ պէսպէս առմամբք իրարմէ կը տարբերի, եւ ամէն տեղ ճշդիւ միեւնոյն գործա-ծութիւնը չեն ունենար, ինչպէս հիմայ կը տեսնենք:*

Ասոր հակառակ շատ անգամ միեւնոյն բառն այլ-եւայլ նշանակութիւններ կ'ունենայ՝ իրարու երբեմն նման եւ երբեմն բոլորովին անման. որ խօսքին ըն-թացքէն կամ բառին դիրքէն կ'որոշուի. ՋՐՕՐԻ-ՆԱԿ. Գործավարից հայերէն, եւ Լիբանանու հայերէն: Իսկ երբեմն բոլորովին պատահական կամ նիւթական նոյ-նութիւն է ձայնի, եւ կը կոչուի նոյնձայն. ինչպէս՝ ՑՈ-ՐԻ, (ած. ԻՐԼԻ, -ԻՆԻ.) եւ ՑՈՐԻ, (ԻՒՐԻՒ-ՐՔԻ-Ս՛:) Նոյնա-ձայնները քերականական կարեւորութիւն չունին լե-զուագիտութեան մէջ, եւ միայն յանգական տաղա-չափութեան կը ծառայեն:

853. — Բ. *Բառի մը Յոդումն կամ Հոմանիշն է՝ որ որոշ դիպուածի մը մէջ միեւնոյն նշանակութիւնը այս կամ այն մերձաւոր կերպով կ'առնուի, կամ թէ՝ նշանակութիւնն որոշ դէպքի մը մէջ քիչ մը կ'եղա-նակաւորի. Զօրօրինակ՝ միեւնոյն ՈՒՆԵԼ-Ը- ԳԱԼ-ԸՆ-ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ նշանակելու համար կը գործածենք հաւասարապէս ՊՈՐԵՒՈՒ եւ ՈՐՈՊՈՐ գոյական-ներն, որոնք՝ թէեւ նոյն բառերով եւ կանոնով եւ կազմուածքով բարդուած ըլլան, առումին տարբեր է իրարմէ. առաջինը կը գործածենք ընդ ՊՈՐԵՒՈՒ, իսկ երկրորդը ՀԾՈՒՑ ՈՐՈՊՈՐ. (եւ ոչ՝ հնչդ ՈՐ-ՈՊՈՐ:)*

Ասկէ ալ, օրինակի համար, այլազգ կը ՊԱՏ-ՈՒԱՐԻ նկարիչը կամ ներկարարն իւր ձեռքի առար-կան, եւ այլազգ կը ՊԱՏՈՒԱՐԻ երեկոյեան արեւն հասկաճուռ արտորայքը. — ուր առաջին դէպքին մէջ կրնայ ՆԵՐԿԻԼ ալ ըսուիլ, իսկ երկրորդին մէջ չի կրնար ըսուիլ ՆԵՐԿԻԼ՝ բայց եթէ անսովոր այլաբա-նութեամբ մը:

854. *Նշանակութիւնն եղանակաւորող կամ զատ առնուած տուող են մանաւանդ ածանցական փոփոխու-*

թիւններըը, (766.) որ մեծ ազդեցութիւն ունին արդի լեզուին բառերուն վրայ: Այսպէս ընդ արմատին ամփոփեալ ընդունել բայը կ'առնուի բանի մը բնական կամ ֆիզիկական ընդարձակութեան կորուստը նշանակելու համար, (տճ. փոքրլմ.) իսկ առանց ամփոփման ընդունել՝ սրտնեղութիւն կամ դժկամակութիւն ցուցընելու, (տճ. փորըլմ:) նոյնպէս ալ՝ առանց ամփոփման՝ Տաճարը կողոպտել եւ ուրիշ. ամփոփմամբ՝ Տող մը գիր ուրիշ, (ջնջել:) Ցայտնի են ոչնչել ու չնչել բայերուն եւ պոռոզ (տճ. ղեչի) ու ղըչ (տճ. եկիչ) գոյականներուն առմիւնքը:

> Շատ մը բառեր ածանցական փոփոխութեանց պատճառաւ բոլորովին տարբեր նշանակութիւն առած են, ինչպես վարը (858) կը տեսնենք:

855. Երկու նոյնանշան բառերուն արդի լեզուին մէջ մէկը որոշուած է բարոյական որպիսութիւն ցուցընելու. զորօրինակ ածականներէն՝ ջերմ պաղատանք, եւ Տաք ձեռք: — Զուր դիտաւորութիւն, եւ Գեղ օդ կամ բնակարան: — Խոչ մարդ, եւ Աղէկ հրացան: Նոյնպես բայերէն՝ Երկիր քանել, եւ Մեղք չոքանել:

Ասկէ յայտ նոյնանշանները պէսպէս առմնոյն օրինակ առնուելը ևրընդունել բայը:

Ընդունել, որ յայտնի նոյնանշանները հաւասարապէս կը ձգտի.

Կարծել, ընել. ի գլուխ հանել. սխալածը չհաղորդել.

Ուրիշ, վերջը հասցընել.

Վախճանել, գործքին վախճանը հանիլ.

Վերջացընել, շարունակութիւնը կտրել. վերջ տալ. դադրեցընել.

Հաղորդել, գոյութիւնը վերցընել. չհաղորդել.

Սպառել, գործածելով հատցընել.

Ծախել, վնասելով, լափելով սպառել (կրակին գիտցած).

Վատնել, (յիմարաբար) յարգը չճանչնալով սպառել (ստացուածքը).

Յանգել, այս կամ այն կերպով վերջ տալ.

Վերջաբան, գրեթէ նոյն.

Վախճանել, բանի մը կապելով լմընցընել (ըսելիքը):

Այս բայերս մէջերնին ամէնքն իրարու նոյնանշան չեն. բայց ամէնքը մէկանց ընդունել բային նոյնանշանները են, եւ կրնայ ամէնուն տեղը ընդունել գործածուիլ՝ պղեւայլ առմամբ:

856. Երկու նոյնանշան բառերէն մէկն ընդհանրապէս կրնայ երկու առմամբ ալ գործածուիլ. բայց մէկալը միայն մէկ առմամբ. զորօրինակ վերը բերուած օրինակներուն մէջէն դէպ բառին տեղ միշտ կրնայ ըսուիլ պոռոչ, բայց ոչ հակառակը: Նոյնպէս գոյ կամ ունէ, ֆէշ կրնան գրեթէ ամէն տեսակ առմամբ գործածուիլ. բայց ջերմ, բոբի, ընդ ամէն տեսակ գոյականի վրայ չեն յարմարիր:

‖ Արդի լեզուիս մէջ հմանուանց, ինչպէս նաեւ պղեւայլ առմանց յաճախութեան գլխաւոր պատճառն է, ինչպէս օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի, միեւնոյն բառին թէ գրաբար եւ թէ աշխարհաբար ձեւով գործածուիլը: — Ասոր պատճառը ըլլալն այնչափ բնական էր՝ որչափ որ արդէն միջին կամ ստորին դարերէն սկսեալ՝ մէկ դիէն գրաբար բացատրութիւններն ի գործածութեան էին, եւ մէկալ դիէն նորանոր բառեր կը ծնանէին եւ կը խառնուէին լեզուին մէջ. (թէպէտեւ, ինչպէս յառաջ ալ տեսանք, չատ բան գրաբարի պահուած կը մնար գրոց մէջ, անոնց տեղ նոր բառեր յաջորդելով:)

Բայց վերջին ժամանակներս աւելի զգալի եղած է նոյնանշանութեան եւ պղեւայլ առմանց յաճախութիւնն արդի լեզուին մէջ, քանի որ քանի մը հարիւր տարուան ազգային լեզուն իր սեպհական ձեւն առնելէն եւ իր բառերուն որոշ սահմանին մէջ մնալէն ետքը՝ նորոգեալ լեզուին մատենագրութիւնն սկսաւ գրաբեալ գրաբարէն նորանոր փոխառութիւններ ընել: Այսպէս եղան օրինակի համար ընդունել եւ ունդրել եւայլն նոյնանշաններն, ու ուրիշ եւ ուրիշել միեւնոյն բառին պղեւայլ առմունքը: (Նոյնը պիտի տեսնենք վարը նաեւ պղեւայլ նշանակութեանց փոփոխութեան մէջ:) — Այս կերպով, թէեւ նուազագոյն համեմատութեամբ, եղած կը տեսնենք հին ազգաբնեի ժամանակներն ալ, կամ նոյն իսկ այն (ա — ի) դարերուն գրաբար գրութեանց մէջ ալ. — օրինակ ըլլայ վերոյիշեալ նեղ-ը բայը. զորն որ ստորին դարերը հնարած եւ գործածած են երկու նշանակութեամբն ալ որ վերը (854) տեսանք. ուր որ հին լեզուն կ'ըսէր մկուն տեղ զատ բառով մը ունդր, եւ միւսին տեղ՝ նեղ:

Բայց աւելի մտադրութեան արժանի է բառերուն նշանակութեանց փոփոխութիւնը:

857. — Գ. Բառերուն հին եւ նոր գործածութեանց մէջ (գրաբարի եւ աշխարհաբարի համեմատութեամբ) նշանակութեան կողմանէ բաւական մեծ տարբերութիւններ կը տեսնուին։ Զօրօրինակ՝ վաճել բայն որ գրաբարի մէջ ցոփել կը նշանակէր, արդի լեզուի մէջ ընդհանուր նշանակութիւն առած է. (թող հոս նշանակութիւնն ալ, որ վաճել բային այլայլածը կ'երեւայ։)

Ա.յպէս յաջորդները

	Գրբր. նշանակ.	Աշխրհ. նշանակ.
Սուղ,	կարճ.	թանկ.
Թեւ,	Թռչնոյ թեւ.	մարդու եւ թռչ. թեւ.
Տակ, (տակք.)	արմատ.	ներքեւ.
Ճերմակ,	գորշ (ձի.)	սպիտակ.
Գոռալ,	պատերազմիլ.	որոտալ.
Մորթել,	մորթը հանել.	զենուլ.
Ջրել,	եղջանեալ, աւրել.	ոռոգել, ջուր տալ.
Վաստակեմ,	գործ գործել, աշխատիլ.	շահիլ։
Վաստակիմ,	յոգնիլ.	
Ապրանք,	(մահուընէ) ազատ.	վաճառք. ապրուստ.

եւ ուրիշ շատ բառեր, (որոնցմէ ոմանք տես վարը հին ռամկօրէնի նշանակութեանց մէջ։)

858. Կան ալ որ թէ հին եւ թէ նոր նշանակութեամբ կը գործածուին. ինչպէս խնդալ, (խնդալ) որ թէ գրաբար նշանակութեամբն ուրախանալու եւ թէ ռամկօրէն ծիծաղելու մտոք կ'առնուի՝ (ծ—ծի դարեբէն սկսեալ։)

Թէ գրերու ածանցական փոփոխութիւններն ալ բոլորովին տարբեր նշանակութիւն յառաջ կը բերեն՝ միեւնոյն բառն երկուքի բաժնելով, տեսանք վերը (775։) Ա.յպէս (գրաբար շատ արմատէն՝ որ թէ շատ, թէ քանակն եւ թէ գոհ կը նշանակէ) առանց ամփոփման շատանալ՝ կը ցուցընէ գոհ ըլլալ. եւ ամփոփմամբ շատնալ՝ ածիլ, շատուոր ըլլալ։ Նոյնպէս ալ՝

Պարտքը հատուցանել. եւ Ուտելիքը հատցընել։
Բանաւոր մարդ, (մտաւոր.) եւ Բանաւոր մարդ, (գործաւոր։)
Ըսածիդ հաւանէցայ, (համոզուեցայ.) եւ Ըսածդ հաւանէցայ, (հաճեցայ. տճ. պէյէնդիմ։)
Համբէ թէ այնպէս է. եւ Համբէ թէ քանի է։
Ուսման պատաւելով, (զբաղելով.) եւ Հրացաններ պատպելով։

Նշանակութեանց եւ առմանց փոփոխութեանն համար տես նաեւ ↓ յաւելուածը՝ բայանուանց մէջ. (երես 105, ծան։)

‖ Բնական է՝ որ ժամանակի ընթացքով կամ տեղէ տեղ եւ բերնէ բերան անցնելով՝ բառի մը, ինչպէս կերպարանքը նոյնպէս շատ անգամ ալ նշանակութիւնն այլայլութիւն կրէ։ — Նշանակութեան փոփոխութիւնը հասարակօրէն դ-ով կը սկսի. այսինքն՝ երկար առեն լեզուագիտաց առջին խոտան ու դատապարտեալ է այն առած նոր նշանակութիւնը, մինչեւ որ շատ ժամանակ անցնելով ընդհանուր ընդլայ եւ հաստատուի. — որ ըսել է թէ ժամանակը նախապատրաստեալ է այն առած նոր նշանակութեան համար զեղծումը. — թէպէտ ասկէ ալ դարձեալ իւր չափն ու սահմանն ունի։

Մենք հոս այդ փոփոխութեանց աղբիւրները չենք ուզեր ճշդիլ համրել, եւ ոչ ալ կրնանք բոլ ամենուն մասին։ Գոհ ըլլանք եղածը դիտելով։

Բառական հին ունինք հաստատելու՝ թէ բուն հին ժամանակներէն մինչեւ մեզի ծանօթ (Գ. Դ. Ե) դարերը՝ գրաբար լեզուն ալ նոյն անցքերը կրած է։ Իսկ անկէ եւեւ անհամար են՝ մեր աչքին առջեւ՝ միջին, ատորին եւ յետին դարերու մէջ հետզհետէ եղած սխալ նշանակութիւնները, որոնք՝ թէեւ իրրեւ գրաբար խոտան եւ վրիպական կը մնան, հիմայ աչխարհաբարի նկատմամբ հարազատ նշանակութիւն համարուած են։ Ապացոյց է, օրինակի համար, հին գրաբար խոշոր բառն, որուն բուն նշանակութիւնն է՝ փաղաքոյշ, փրոն, (տճ. լոփըր.) իսկ եօթէն (Ե դարէն վեր) սկսաւ գործածուիլ իբր պատարագ ըսելու տիպար, որ նշանակութեամբ հիմայ օրինաւոր եղած է նաեւ արդի գրաւոր լեզուին մէջ։ Ասոր հետեւանքն՝ ուրիշ աչքով կը նայի բանասիրութիւնը՝ մանաւանդ ներէն եղած նորաւոր զեղծմանց։ Վերջին ժամանակներս, (որովհետեւ սովորութիւն եղած է ամենայն ինչ տաճկերէնի խորհրդակցելով գործել ու գործածել,) սխալ նշանակութեամբ մը սկսաւ ըսուիլ՝ Ցայտաբարութիւն ցրտել, հրամանագիր ցրտել, փոխանակ՝ բաքնել, բայիթել, հրաժարուիլ եւ մանաւանդ

ԹՐԻՔԻԼ՝ (կը չրխինչ ան որ չենք ուզեր որ քովէ քով մնայ. իսկ կը թրիքինչ ինչ որ կ'ուզենք որ տեղ տեղ հասնի։) Նոյնպէս ՇՈՒԽԲ, (որովհետեւ անկ. ՇՐՐԸԼ թէ մնաս տուողը կը նշանակէ եւ թէ մնաս կրողը։) ակսաւ բսուիլ՝ Ես այս առաւտուրէս ՇՈՒԽԲ ըլալ, փխկ. ըսելու թէ ՇՈՒԽԲ ելայ։ (Հայերէն ՇՈՒԽԲ միայն ուրիշի մնաս ընդդ կը նշանակէ։) — Այսպիսի գործածութիւններն որ գուա անմոռացութեան արգիլենք են, յիրաւի խորթ եւ սխալ կը համարուին, քանի որ ընդհանուր չեն եղած եւ ոչ երկար ժամանակաւ հաստատուած եւ ընդունուած։

Այս խորթութեանց եւ օտարութեանց վրայ յաջորդ դլխոյն մէջ։

Ուսանիկ հին ռամկօրէնի բառերուն՝ գրաբարի համեմատութեամբ առած նոր նշանակութեանցն ու առմանցը քանի մ'օրինակը.

ԶՈՒԳԵԼ, նոր նշնկ.	չինել, (որ հիմայ գուակն է։)
ՔԱՐՀԵԼ.	(քաշել.) տեւել. (հիմայ դէպ, տճ. տճով. 876։)
ՈՂՈՐԻԼ.	(տեղէ մը) դառնալ. (հիմայ գուակն)
ԽՆԴԱԼ.	ծիծաղիլ. (Նոյնպէս արդի լեզուի մէջ։)
ԽՆԴՐԵԼ (զբ.)	աղաչել. (հիմայ գուա։)
ԴԱՍՏԵԼ.	աշխատցընել, յոգնեցընել. (հիմայ նոյնպէս, մանաւանդ ռամկ. լեզուի մէջ։)
ՀԱՆԴԻՍՏ, (ֆայ.)	—ՃՔ. (տես 491, ծան։)
ԼԵՂԻ, (տճ. ԼՕՓ.)	—ՃՔ. դառն, եւ ֆայ. (հիմայ նոյնպէս։)
ՇՈՂ, (լոյս. ֆայ.)	ջերմ, —ՃՔ. եւ ջերմութիւն, ֆայ. (հիմայ գուա։)
ՊԱՂ, (սաա., ֆայ.)	ցուրտ. (Նոյնպէս հիմայ։)
ՊԱՏՐԱՍՏ. պատրաստել.	զդուշ. զգուշացընել. (տես եւ 325, ‖ ծան։)
ԹՈՒՂԹ, (նամակ.)	տճ. ԹՒՂԹ. (Նոյնպէս հիմայ. իսկ գուա. լեզ. կը նշ. գիրք։)
ՁԵՂ.	կեղծ. եղանակ։

Եթէ ասոնց վրայ աւելցընենք նոր ժամանակներուս ալ այլեւայլ նշանակութիւնները կամ առմունքը՝ հին, միջին եւ նոր դարերուն մէկտեղ պատկերը կ'ունենանք առջեւնիս. զորօրինակ ԽՈՒՓԲԵԼ բային։

ՀԻՒ. խանգարել.	եղծանել. խռովել. շփոթել։
ՄԻՋ. խանգ'րել.	(Ճշմարիտ) յաղթել.
ՆՇ. խանկրել.	դիմը նետել. մեծագնիլ. այլագունիլ։

Վերջապէս նշանակութեանց փոփոխութեանը կը վերաբերի ուրիշ դէպք մ'ալ՝ որ (ինչպէս ուրիշ լեզուաց մէջ ալ կը տեսնուի,) բառ մը որոշ բառի մը քով՝ մասնաւոր նշանակութիւն առած է հին ռամկօրէնին մէջ։ Այսպէս՝ զօրաց վրայ խօսելով Փոխ Որդ ըսելով՝ ԺԳ դարու մէջ հասարակ ալ-

Նուոր կամ հետեւակ կ'իմացուէր. Մէյ հայր կը նշանակէր պապ, (ինչպէս մեր օրերը Հէյ հայր կ'ըսուի երբեմն՝ փոխանակ հոնէ կամ հա՛ ըսելու։)

Բառերու նշանակութեանց վրայօք ընդհանուրը միայն ծանուցինք, անկէ աւելին բառարաններու գործ ըլլալով, ինչպէս նաեւ՝ հապար տարիէ մ'ի վեր արդի լեզուին այլեւայլ նորանոր բառերուն ոչ ցանկը եւ ոչ ծագմունքը գործոյս նպատակին կը վերաբերի։

ԳՕԴՈՒԾ Գ.

ՈՃԵՐ

Ոճ բառը հայերէն գրագիտութեան մէջ քանի մը առմունք ունի։ — Կրնայ մէկը՝ առանց քերականական կանոնաց դէմ ընելու՝ այլեւայլ եղանակաւ՝ աղէկ կամ գէշ կերպով իմաստ մը բացատրել, որ Ոճ կ'ըսուի։ Կրնայ գարձեալ բնիկ ազգային կամ օտար դարձուածքով մատենագրել, որ նոյնպէս Ազգային կամ Օտար ոճ կը կոչուի։ (Թող մատենագրական ոճն ալ՝ որ գաղափարաց շարքին կամ խօսքի պարբերութեանց եռեւառաջութեան վրայ կը կայանայ, եւ քերականական չէ։)

Մինչեւ հիմայ տեսանք այլեւայլ տեղեր գրաբար ոճով բսուածք մը, տաճկերէնն ոճ, ռամիկ ոճ, օտար ոճ, խորթ ոճ, բնաիր ոճ, եւայլն. — որոնց վրայ յաջորդ գլխուն մէջ առանձին կը խօսինք։ — Բայց մասնաւորապէս՝ հայերէնի մէջ

859. *Ոճ* մի կամ լեզուին ոճերն որ կ'ըսուի՝ կ'իմացուի երկու բառէ բաղադրութիւն մը՝ որ ի սովորութենէ որոշ նշանակութիւն մ'առած է. զորօրինակ. Ոտին կամ ականջ գնել, որ մտիկ ընել կը նշանակէ։

860. Ոճ մը այնչափ աւելի բնաիր է՝ որչափ որ բնական կերպով կամ իւրովի կազմուած է լեզուին մէջ. անոր համար կամայական եւ մտացածին յարմարացուածներն ընդհանրապէս խորթ եւ ծաղրական կը համարուին։

Որչափ որ նշանաւոր է գրաբար հայերէնն անթիւ ոճերու առատութեամբը, նոյնչափ աղքատ եւ գէշ

թէ ի սպառ զուրկ է նոր լեզուն։ Բայց կրնան գրաբարի ձեռն ալ վայելչապես եւ զգուշութեամբ գործածուիլ. որոնցմէ քանի մը հատը կը բերենք վարը։

861. Արդի լեզուին ձեռներէն են՝

Կանգ առնել. (կենալ.)	(Ի) դող ելլել.
Եփ հանել. (եռացընել.)	Կուլ տալ.
Մոխիկ ընել.	Խաղք ընել, ըլլալ.
Կլեթիկ ընել. (հեծկլտալ.)	Բանի գալ.
Ծախու տալ. (վաճառել.)	Բանի բերել.
Ծախու հանել.	Ժանիք ընել. (տձկ. ոճով՝ երես կախել.)
Ծախու առնել.	
Երեւան ելլել.	Պէտ ընել.
(Բան մը) ձեռք ձգել.	Կծիկը դնել (ընտանեկան.)
Փոխի տանիլ.	Սիրտ ընել.
Հաւատք ընծայել.	(Ձաշխարհ) թուղդ հանել։
Թեւ թիկունք ըլլալ.	Միտ դնել.
Կիրք ելլել.	Ձայն տալ.
Առակ չափիլ.	Ձանձ ընել, կամ
Ցուն տալ.	Ձանձ առնել*։

* Ձանձ առնել դրաբար ոճն հիմայ կը գործածուի՝ ձանձ առի, ձանձ առէ, իբր առնել բայով. եւ ըստ այսմ կազմուած է ձանձառնիկն բառն ալ. սակայն բուն գրաբարն է՝ զանձ արբէ (բրի.) զանձ արբէք (բրէք։) Սովորութիւնն ընդունած է այսօր ըսել եւ գրել՝ ձանձ առի, եւ ձանձառնիկն, (փխկ. ձանձառնիկ։)

862. Ա. *Այս ոճերուս վրայ դիտելու բանն է՝ որ*

1. Ոմանք միայն աշխարհաբարի յատուկ են, ինչպէս առաջիններըն. եւ ոմանք դրաբարէ առնուած են, ինչպէս չորս վերջիններըն։

2. Ոճերն հասարակօրէն բայ կը ձեւացընեն. որոնց շատին առաջին մասը միայնակ չի գործածուիր, ինչպէս տալ, եփ, ձանձ. եւայլն։

3. Մակբայակերպներուն ալ շատն այս ոճերուս կարգը կրնայ համնուիլ։

863. Գրաբարի յատուկ ոճերէն են հետեւեալներն որ արդի լեզուին մէջ ալ կրնան գործածուիլ. (մանաւանդ անեղեւութի եւ ստորադասականի մէջ.)

Ակն դնել. (աչք տնկել.)
Ծունր դնել. (ծնկի վրայ գալ.)
(Իշխանութեան) թէկն ածել. (եսեւէ ինչ.) խոյս տալ. (ճողոպրիլ.)
Եղջիւր ածել. (եղջիւրով զարնել.)
Երդումն տալ. (երդուընալ.)
Ճակատ տալ. (գլխնուիլ.)
Ընդ ակն խոցել. (սիրտ ծակել.)
Սուգ առնուլ. (սգալ.)
Դարման տանել. (դարմանել.)
Ղողոք բառնալ. (բողոքել.)
Խրախոյս բառնալ. (քաջալերութեան ձայն արձակել։)

կամ մանաւանդ աշխարհաբար ձեւերուն յարմարելով՝

Հանել զվրէժն. վրէժը հանել. (ազ. ՞ըը ը-ֆաբմաֆ.)
Դիր եւ տար առնել. Դիրուտար ընել. (ցիրուցան ընել։)

864. Կան ալ որ տաճկերէնէ մնած եւ հայացած են. ինչպէս.

Փախուստ տալ. Ականջ կախել. Աչքը կտրել.
Ջարդ տալ. Երես ընել, կամ Պատրաստութիւն
Ջանք ընել. Երեսը կախել. տեսնել, եւայլն։
Ծնծ ուտել. Երես առնուլ.

Մխիթ առնելու է նաեւ որ քանի մը ոճ որ գուտ տաճկերէնի երեւոյթ ունի, դանուած է ոչ միայն նախնեաց ոճոյ. լեզուին մէջ, այլ նաեւ գրաբարին առաջին ժամանակներէն. ինչպէս է Ձեռ֊ գալ ոճն որ կը գործածենք ուղ. Համեմատ. Բանին ձեռք չի տար. Նոյն կերպով եւ նոյն նշանակութեամբ կը գտնենք գործածուած՝ Ձեռն գալ՝ ե գարուն սկիզբները։ — Այս դիտողութիւնս քանի մը ուրիշ դէպքերու վրայ ալ կը ձգուի։

ՀԻՆ ՌԱՒՐԿՈՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ՈՃԵՐԸ

Այս նկատմամբ աւելի զարդարուն էր ատորին դարուց ոճոյն լեզուն՝ իր բազմաթիւ ոճերուն յաճախութեամբը. որոնք որչափ բնական կերպով եւ բնիկ ազգային ճաշակով կազմուած են, նոյնչափ աւելի մեծ ծառայութիւն կրնան նպաստել մեր հիմնական գրաւորին, եթէ ընտրութեամբ եւ վայելչութեամբ գործածուին. ինչպէս արդէն քանի մը հատը դեռ ծագած է նոր դարերուս լեզուին մէջ։ Աւասիկ մէկ քանին։

կամուրջ կապել.
քէն հանել.
Մտիկ դնել. Մի մտիկ դնես.
ի բան տանիլ. (բանեցը-նել, գործածել.)
ի բան (ի բանի) պահել. (չարուճակել.)
(ի)* սիրտ ելլել. (այլայլիլ. դող ելլել.)
ի ժուռ գալ.
ի կատար գալ. (լմըննալ.)
(Ծառն) ուժով գայ. (կ'ուժ-ժոմէայ.)
ի ծար տանիլ. ի վճար տանիլ. ի վճար բերել. (վերջը հասցընել.)
ի հոգս է առել. (բան գործ է ըրեր.)
Զարկը առնուլ. (ռմկ. վընկատալ.)
Շատ բեր առնու. (պտղաբեր կ'ըլլայ.)
երակ առնուլ, առնել. (արիւն առնել.)
Փուք առնուլ. (ուռիլ.)
Ձկայ առնուլ. (կանգ առնել.)
Հալ առնուլ. ի հալ բնկնիլ. (հալիլ. մաշիլ.)
Դէղնութիւն կամ Ալյաոց բնկնի (կը դեղնի, կ'ուռի.)
(Ծաղիկն) ի չորանալ բռնէ.
(ի) պակասիլ առնու. Արձակիլ առնու. (պակսելու) կը սկսի.
Դէմս (ի յաղէկն) դնել, (աղեկի դառնալ.)
Եղաւ ամօթով. (խաղաղ եղաւ.)
Ցունց տալ. (ցնցել. թօթվուիլ.)
Ցիմայ առնել. Գիտաց այրնել. (իմացը-նել.)
ի տուր տալ.
ի (բո) պէտք ածես. (գործածես.)
ի յառ ածել.
(Վճարն) ի բարի լինի. (վերջն ազեկ ըլլայ.)
Զաչքն ետ առնել. (աչուըները հանել տուաւ.)
Ընցընել զկրակն. (մարել.)
Ձէթի ած ի վերայն. (ձէթ, Ած ի վերայ ջուր. ջուր անցուր վրան։)
Պէտ առնել, (բանի մը Հոգ տանիլ.)
Ջուր առնել. (Գողնին) դէպ ի սեւն լինի.
Ցերկար քաշէ. (երկայն կը տեւէ.)
Ձգեմս ի տան իրը պրեծ. (տասը բանի մէտ դնէ։)

Ա.յս ոճերէս քանի մը հասն արդէն գրաբարի ա-ռածին դարերուն ալ ծանօթ էին։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԽՕՍՔԻ ՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔ

Խօսքի կամ շարադրութեան այլեւայլ յատկութեանց մէջէն ամէնէն էականը կը համարինք Ընտիր կամ մաքուր, եւ Հարազատ կամ բնիկ ազգային շարադրութեան վրայ խօսիլ։

865. *Ընտիր եւ անխառն կամ բնիկ ազգային է խօսուածքը կամ գրութիւնը՝ երբ առանց խորթ եւ օտարոտի բառից եւ դարձուածոց խառնուածքի՝ իր*

* Փակագծիս որոշուած նախդիրներն էական չեն. եւ կը գտնուին նոյն ոճերն առանց նախդրի ալ գործածուած։

սեպհական եւ ընտիր բացատրութիւններովը ձեռնադրեցած է։ — Ուստի այս գլուխն երկու գլխաւոր բաժանմամբ՝ 1. Բառերու ընտրութեան, եւ 2. Օտար բութեանց վրայ կը ճառէ։

Արդէն ընթացքին մէջ այլեւայլ տեղեր առիթ ունեցանք՝ շատ բան թէ իբրեւ խորթ կամ ոսկական եւ թէ իբրեւ օտարոտի նշանակելու։ Հոս ալ եւ ի մասանց կանոնները նորէն չկրկնելու համար՝ մէկ մի յիշուածները զանց կ՚առնենք։

ԳՕԴՈՒԱԾ Ը.

ԲԱՌԵՐՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

866. Խօսքի կամ գրութեան մէջ խորթութենէ խորշելու համար՝ հարկաւոր է բառերու ընտրութիւն. զգուշանալով 1. Ոսկական եւ 2. Անսովոր կամ հնացեալ ձեւերէ ու բառերէ։

Ընտիր եւ խորթ բառերու եւ բացատրութեանց զանազանութիւն կ՚ունենայ լեզուի մը՝ իր ընտիր հնչականերուն գործածութեան հետ կապելով. եւ մանաւանդ այնպիսի լեզուաց յատուկ է այդ խորութիւնն՝ որոնք իրենց բարձրութեան կէսն հասած անցած եւ սկսած են իջնալու։ Մեր արդի լեզուն, որ նոյն մասնաւորական բարձրութենէնն դեռ շատ խոնարհ կամ շատ հեռու է, միայն ցայսօր ընտիր համարուած գրութիւններուն համեմատութեամբն իր տարերացը մէջ կրնայ խորը եւ ընտրութիւն գնել։ — Հարեւանցի կ՚ուսկըննենք՝ որ արդի լեզուին՝ իր հիմնական դրիցը մէջ՝ չի կրնար գրաբար բառից մաքրութիւնն ու խորթութիւնը՝ ընտրութեան չափն ըլլալ. այսինքն թէ՝ ոչ ամէն խորթ գրաբար բացատրութիւն խորթ է աշխարհաբարի նկատմամբ, եւ ոչ ամէն ընտիր գրաբար բառ կամ նշանակութիւն՝ ընտիր համարուած է։ Ա.յսպէս, օրինակի ազագաւ, մեր հիմնական առաջին կարգի ընտիր բառերը՝ վէրլոգե-, անփլոգե-, ֆնօբլնո-ճ, ֆլնո-ոբ-ոբ-, ֆոբնոճ-ռ-ռնե, ձկ-ղո-ռիւ, եւայլն, եւայլն՝ յետին կարգի խորթ են գրաբար լեզուին մէջ. նոյնն իմացիր ի հակառակն ալ։

867. — Ա. Մինչեւ հիմայ ընտիր գրուածոց մէջ խորթ կամ ոսկական համարուած են

1. Շատ բառեր. ինչպէս. Պալ, (փաթթել.) պո-ռնկ-ալ, (ժայռքքել.) մախել, (վատնել.) ճ-ղոճ, (ապազան. վախտ.) ջնջ-ռնկ, (գձուձ. ուղեղը կ՚երեւայ՝ ի-ոջէրնկ.) ճղնել, (ճնշել.) ղբճ-ռկ, ղբջ-ռկ, (գարշ.

զազիր.) քոպիկ, (փխկ. քոպիկ. բոկ.) ծիծ, (վիզ.) ծի-, (ոտք.) վիտա-լ, (եռաչ, զեռաչ.) ծոր-ուիլ, (բռնի.) ծոփիլ. ղղեռիլ. ծեղիլ. լսէիլ. ընդ-ունիլ. եւայլն:

2. Աղաւաղ եւ խանգարեալ հնչմունք. ինչպէս. Վլաշ, (լուաչ.) պլըրիլ. (բոյորիլ, կոնձիլ, (կնճռիլ.) ոչ-ղ-, (անձրեւ.) ռնկոց, (ականջ.) պէտ-ր, (եղբայր.) ձոտ, (ձեռք.) օխտը, (եօթը.) կրնայ ըլլալ. ան ալ, (ալ.) եւայլն:

Ա֊յսպէս սոսորին դարերու մէջ ալ կ'ըսէին			
Մլըր.	փխկ.	մռայլ.	Գ֊ոհ, փխկ. գռեհ.
Սխոր.	,,	խաւար.	Ցրիւ, ,, ցերեկ.
Գոռախ.	,,	գոռեխ.	Մրրիւ, ,, մարախ.
Խրան,	,,	խորան.	եւայլն:

3. Քանի մը հոլովներ, խնայարհմունք եւ ածանցք. զղրօրինակ, Ասիւ, (ամուսին.) հռիփի. մրմինի. նեղ֊րի֊նին, պղ֊րան, ղեղձ֊րիկնով, (֊թիւն, թեան, թեամբ.) պէրոչ. էրէչ ոմ կանչէց. — ընդ֊ոնէցին֊. ոխոց. ծոց֊իր, (ունայ.) հաղ֊ած, (հագուցած.) ռռ֊ոցեր, (ուռեր.) կրնոց. կրնոցեր է. պէտի, պէտ֊ուիլ, (պիտանի, հարկաւոր.) վճռաւ֊ականական*, (առեւտրական.) պրօֆէսիոն֊ալ֊ին֊. հերոս֊ին֊. լռ֊ուռնցընել. ան֊համբան֊. ինչէր կընէրնէս. եւայլն:

* Խորհուրդ տեսնել խոյս տալու համար սկսաւ բռնել նաեւ՝ վճռաւականը դպրոց. որ աւելի անպատեհ է: Նոյն անպատեհութիւնն ունի նաեւ ֆէրմանական. սակայն յարմարագոյն բառի մը պակասութիւնն ընդհանուր սովորութեամբ ընդունելի ըլլած է: Հիներն ասոր տեղ ալ կը գործածէին ֆէրման:

4. Իրարու անչարմար բառեր. ինչպէս. Երկու հոգ կինուոր: Կոտր մը ջուր: Օձի հաւկիթ, (ձու:) Օղիով, սիրով ֆինոռլել, (արբենալ.) եւայլն: — Յայտնի է որ հաւկիթը հաւու ձու է, եւ ֆինոռլել՝ գինւով կ'ըլլայ:

868. — Բ. Հնացեալ կամ անսովոր են այնպիսի բացատրութիւններն որ առեն մը (գրոց մէջ ալ) կը գործածուէին եւ հիմայ խափանեալ են. զղրօրինակ. Երբոյ֊ր֊ն ինի*. ըսելն ինի. (տճկ. էյէնի:) Ինծի ասկի մը պէէ֊ե֊ս: Կրնաս սուտեր ալ չինել֊ս: Սիմին անուն մէյ մը, (մէկը. 537:) ինչ, (իրք, բան.) ձեձ, (պատերազմ.) ընդունիլ կամ ըսնիլ. գոսի, (տասանի.) կինացիք. անուշեռ֊ուիչներ. տոտանց. եռեւ֊ուռանց, եւայլն, եւայլն:

* Ոմանք կ՚ուզեն մեկնել՝ երբ երթալ լինի. — հինները կից կը դրեին՝ երթալընկին։

869. Քանի մը խոսքեր-ութիւններ ալ կան, որոնք թէեւ քերականական անտեղութիւն մը չեն ցուցըներ, միայն ականջի ծանր գալուն համար խուսելի են. ինչպէս այս բառս. ՝ոռ-պէր-ո-ւթ-իւն-ներ-ընդ։

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ.

ՕՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

870. Լեզուի մը մէջ օտարութիւն քանի մը տեսակ է. 1. Օտար բառ, 2. Օտար ձեւ, (ածանց, բարդ, հոլով.) 3. Օտար նշանակութիւն, եւ 4. Օտար ոճ կամ դարձուած։

Մենք արդի լեզուին համար պէտք ենք նշանակել օտարութիւն անուամբ՝ Ա. Գրաբար Հայերէնի, Բ. Ցաճկերէնի, եւ Գ. Եւրոպական լեզուաց ազդեցութեամբ եղած զեղծմունքները։

Թէ ժամանակաւ եւ թէ սահմանութեամբ՝ յառաջ է տաճկական տարրն՝ որ քանի մը հարիւր տարիէ ի վեր այնչափ պղծած է արդի հայերէն լեզուն. յետոյ (նորագոյն լեզուին մէջ) գրաբարի կարծեցեալ նմանութիւնները, եւ ասկի եւրոպական ոճերն ու դարձուածները։

Ասոնք մ՚որ լեզուն դէռ Լուսաւորչէն անունը կը կրեր, (3. ԴԱՆ.) ամէն տեսակ օտար մնասուածդ տաճկերէն բառ եւ ոճ եւ նշանակութիւն օրինաւոր կը համարուէր գործածել. իսկ հիմայ նորագոյն լեզուն որ իւր գրաւորն ու ամկօրէնը կը գտնագանէ, անհերելի ըլած է գրեթէ ամէն տեսակ օտարութիւն։

Գրաբարն՝ ըստ որում արդի լեզուին մայրն է եւ դեռ պահպանողը, պէտք չէ ամենեւին օտարութիւն համարուի. սակայն հարկ է դարձեալ՝ ըստ հասարակաց փկայութեան՝ որոշ սահման մը հաստատել, որմէ ապին գրաբար տարրը, (թէ իրրեւ լոկ բառ. թէ իրրեւ նշանակութիւն եւ թէ մնասուածդ իրրեւ ոճ կամ դարձուած) միայն բռնաբար կրնայ մտնել ու նենգել նոր լեզուին մէջ. որ օրինաց զեղծումը միեսակ ծագրական եւ շատ տեղ անխմանալի լեզու մը կրնայ յառաջ բերել։ Ա.յս սահմանս որոշողն է՝ նախ եւ գլխաւորապար ժամանակը*, եւ երկրորդ կերպի եւ

* Շատ բան որ ասկէ 30—40 տարի յառաջ գրաբարի պահուած բառ. կամ ոճ կամ ձեւ էր եւ անխմանալի խրթնութիւն կը համարուէր, հիմայ սովորական եւ ընտելական բացատրութիւններ եղած են, թէեւ անպակաս են զեղծմունքն ալ։

ընարող ճաշակը։ Նոյնն իմացիր գաւառական անձնաւորու համար ալ, որոնք թէեւ ազգային լեզուի մասն են, իրարու խառնակուելով՝ նորանշան եւ շատ անգամ աղճատ ու չփոթի բարբառ մը յառաջ կը բերեն։

Եւրոպական լեզուաց ազդեցութիւնն անուրանալի է այս օրուան օրս. որմէ՝ որչափ օգուտ տեսած է մեր արդի մատենագրութիւնը, նոյնչափ վնաս կրած է նորոգեալ գրաւոր լեզուն։ Ճիշդ հակառակ արդիւնքը կ'ունենար լեզուն ալ, եթէ քերականական եւ բառագիտական մասը նոյն ազդեցութեան տակ չմնար։ — Սակայն աւելցընելու ենք՝ որ նոյնպիսի օտարութեանց մուտ գտնելն եւ այնչափ յաճախութիւնը՝ շատ անգամ ոչ միայն հայերէնն լեզուին այլ եւ նոյն արեւմտեայ լեզուաց էութեանը չմափանցելէն յառաջ եկած է։

Ա ։

871· Գրաբարի նկատմամբ դժուարալի են Ձեղծուածներն ու կարծեցեալ նմանութիւնները։

Ձեղծուածն է այնպիսի գրաբար բացատրութիւններ գործածել, որոնք արդի լեզուին կազմութեանը հետ չեն միաբանիր. ինչպէս Զհենջ տրտունջ կ'ընէին։ Կամ այնպիսի բառեր՝ որ նոյն իսկ գրաբարի մէջ հասարակ չեն եւ անխտիր չեն գործածուիր. զորօրինակ. Ես կը վստահիմ թէ ուշ պիտի ժամանէիս։ Եւ մանաւանդ բառերու նորանշան կիրառութեամբ՝ գրաբարի եւ տաճկերէնի բաղադրութիւններ։

Այսպիսի համբակութեան խաղերն որ չկրթուած ճաշակներու ցոյց են, բոլոր նմանութիւն են գրաբարի եւ զեղծմունք, ինչպէս վերն անուանեցինք։ Նոյն իսկ գրաբարի մէջ, հայկաբանութեան արուեստին հմուտ ըլլողը գիտէ թէ ոչ ամէն բառ կամ ոճ կամ նշանակութիւն կրնայ հաւասարապէս եւ անխտիր գործածուիլ, եւ թէ որոշեալ առիթման մը կայ բառերու եւ բացատրութեան յաճախ կամ ցանցառ գործածութեան։ Այսպէս՝ ոչ զարդարանք է եւ ոչ բարձր ոճ, (ինչպէս թերեւս կը կարծուի,) եթէ գրաբար ցանցառ գործածուելիքն արդի լեզուի մէջ սովորական ըլլայ։ Նոյնպէս եթէ ըսես՝ Իմ սրամտութիւն բարկութեանս չիշխեցի յայտնել։ Եթէ հաւատարմութեամբ ծառայութիւն հարկանէիք, զամսթի չէիք հարկաներ։ — Այսպիսի գրաբարի անընական խառնուրդներն այսօրուան օրս ծաղրանքի համբուած են։

Իսկ գրաբարի կարծեցեալ նմանութիւններէն

շատը միանգամայն սխալ են. գոբօրինակ եթէ ըսես՝ Շնորհ ունիմ ելլել: Շնորհակալ ենք էլէնդե: (Գրաբար՝ միայն գոհանամ բայի առջեւ կրնայ դրուիլ ընէն, թող թէ է ելն. իսկ ընդհ ունիմ տրական խնդիր կ'առնու:) Գրեթէ նոյնպէս անտեղի են հետեւեալները. Ելլելով եառեւէն գնաց, (փխկ՝ ելա. — գրբր. յարեալ:) Ներս մտնելով նստաւ: Ձի հեծնելով փախան: Ընդ որ վեր նայելու եղանք. (փխկ. հազիւ թէ:) Առանց նաւական գօրութիւնը մէկտեղ առնել շունէք*:

Եղածը լսեր էինք, եւ նոքա համար լուեցինք:

Ձմեղ սեանելէն ղինի: Մայրաքաղաքս վերագառնալէս յետոյ: (Գրաբարի եւ տաճկերէնի բաղադրութիւն**:)

* Օրինակս կը յիշեցընէ սաորին գարերու մէկ հատուածը. "Առանց ուրուք նմա ի գիմի հարելոյ,"

Երկու վերջիններն անով աւելի անպատեհ են՝ որ գրաբար ընդ նախադրութեան, եւ մանաւանդ յետոյ մակդային տակ. խնդրառութեան կանոնով բացառական կը սրուի: — Իսկ նոքա համար նոյնպէս անտեղի է, վասնզի նոքա այս կերպով սխալ գործածութիւն է. գոնե գրաբարի նմանելու համար ըսելու էր՝ այնչ համար, կամ աւելի ճիշդ՝ յայնչ համար:

** Քանի մը հարիւր տարիէ ի վեր մինչեւ մեր ատենները իրր թէ գիւանական ոճ մ'եղած էր՝ տաճկերէնով գրաբար հիւսել, թէ ոճ, թէ բառ, թէ խնդրառութիւն, եւայլն. ոչ միայն աշխարհաբար կամ ռամկական՝ այլ նոյն իսկ գրաբար կամ կէս գրաբար գրութեանց մէջ: Առաւիկ ծէր գարէն օրինակ մը.

"Ի վերոգրեալ Կ.պօլսոյ եւ ցրուեալ յԱմասիայէ եւ յԱնաւօլի եւ թոխաթ եղեալ Հայոց նախընթաց պատրիարգն վասն անընկալութենէ մերէ ի կաստանդնուպօլիս եւ ի կողմն սորա բնակեալ վեց ժողով մահզէրներուն ծանուցմամբ խնդիրք առնելոյն աղագաւ ի վերոյ գրեալ պատրիարգութիւնն իրեն խնդիր ընորհս եղեւ: Բայց մինչեւ ցայժմ ի մեզն նորա բարձրագործ ֆերմանս չտրուելոյն աղագաւ ի մեզն նախընթաց Գր. վարդապետի տուեալ պերաթէն սերքեար այսինքն յայտնի եղեւ եւ այն պատճառ եւ կանոնի վերոյ գմրի նուէրն յարքունի խազնան իմիջ տալոյն յետ ի կողմանէ ընորհաւոր հեծելութենէ իմ մէ զառաջի կանոնի եւ պայմանի նորա ի մեզս նորա բաց եւ յայտնի եւ բարձրագործ պերաթին իմ տրուեալ եւ ընորհաւոր օրտուն իմ ծանուցանելոյ համար խնդիրդ առնելոյն աղագաւ ի Կ.պօլսոյ եւ ցրուեալ յԱմասիայէ եւ յԱնաւօլի եւ թոխաթ եղեալ Հայոց

ազգի պատրիարգութիւն ի ժամանակի գարձուցանել ըլլի ճռ. սուակ միրի նուէրն յարքունի խազնան իմ տալոց վերայ.,, եւայլն:

872. Նոյն անտեղութիւնն է՝ այլեւայլ գաւառական բացատրութեանց եւ ածանցներու վայրապար խառնակութիւնը. զորօրինակ. եկեղեցւոյ, (փիսկ.-ցոպ.) ֆոռէը, (գտնուելը. տես 215.) ընդհէց, (թողուց.) ըռացինք, (ըսինք.) խոզէլ, (խազալ.) կը ձնէ, (կը ծնանի.) ծառնէլէ. վերէլէ. կրէլ, եւայլն, եւ այլն:

Վերջին երեքը մեր գաւառականին մէջ ալ ոմանց սովորական են:

873. Ասոր հակառակ շատ մը գուտ գրաբար բացատրութիւններ եւ ոճեր, նախդրիւ հոլովներ եւ մակբայակերպներ (թէեւ երբեմն ատորին կամ սխալական գրաբարով մը) սովորական եղած են եւ ընտիր կը համարուին արդի գրաւոր լեզուին մէջ: Այսպէս են՝

Ի ֆոռն շարժիլ.	Ի վէճէն չէ դանագանելու.
Ի կոխ թողուլ, մնալ.	Ամէն բան ի կոբէն է.
Ի ֆոբձ դնել.	Ի պռոյէն կը վճարեմ.
Ի վէրայ-ռինն կոչել.	Ցորմա է չարութիւնը.
Ի պառկէ՝ անպատասխանի թողուց.	Ցայսմ է դժուարութիւնը.
Մէկուն ի նպատ խօսիլ.	Ցայսմ տալէն, (Այս տալէն) իրաւացի կ'երեւայ.
Ի ընդհ- գործել.	Ի պաշծանէ ծանուցանել.
Ի չէշտակ այս քաջութեանդ.	Ցերեայ խօսիլ, վճռել.
Ի կեանս նմ չեմ սատ.	Ցկոնէ յանռանէ, կամ
Ցանկին իւր որդւոյը պատժուեցաւ.	Ցանռանէ յիշատակել.
Ի սկզբան անդ չիմացաւ.	Ցառաջ ժամանակ.
Ցանկնայնէ չափը պահելով.	Մեծաս տառէն, կամ
Ի տառաւրէն. Ցընդհանրն.	Ըսո ծեռի տառէն օտարականն են.
	Ոչինչ ընդդեմ է՝ որ լսէ:

Ասոնցմէ զատ կրնան գրաբար լեզուէն շատ բնտիր փոխառութիւններ ըլլալ, ինչպէս թէ հարկը թէ վայելչութիւնը եւ թէ սովորութիւնը կը բերէ. միայն զգուշանալով, որ վերը յիշեցինք:

Գրաբարի քայլ հմուտ չեղողին՝ խոհեմութիւն չէ ինքնակամ ինքնահնար նորաձեւութեանց ձեռնամուխ

ըլլալ. որ ընդհանրապէս խօսելով, չի կրնար յայսմ մասին բանասիրական կիրթ եւ ընտրող ճաշակի տէր ըլլալ. — եւ ասիկա անհամար խորհուրդներից գլխաւոր աղբիւրը։

Ը ։

874. Տաճկերէնէ մտած բառերն որչափ անհամար են՝ նոյնչափ ալ յայտնի եւ բացայայտ ըլլալնուն՝ աւելորդ է հոս յիշել։ Բայց կան ալ որ հայացեալ են կերպով մը կամ նաեւ հայերէն կարծուած։ Ասոնք են, օրինակի աղտագաւ՝ թաւլէ, (զուարճալի.) թեղել. ղէպ, ղէնէ (հիմայ խղճել.) թխթել. թխթրիկ. տախտրիկ. ընխել, (խնամել. խոյել. խոհակել. խճողել.) պոնել, (պնդել. սեղմել.) փերփռել, փրփռել, (խթել.) փղձել. ղէչէ. ղէլէ. խոբզել. խուլհել, խուլուճ. խմղել. խոմղել. խեր. խրխեր համար. փոքրըշնել. խել մը. ֆէչ. տհերամոյ, եւայլն, եւայլն։

Սէհէլ բայն որ դեռ գրոց մէջ իբր հայերէն բառ չածախ կը գործածուի, ամանց տաճկական ձեւով պայթել կամ պայթել ըսելուն համար՝ ուղիղ պայթիլ հետ նոյն կարծուած է. բայց բառն արաբացի է, (հէռդ, ռամ. հէռդ.) որ դեռ անցեալ դարուն մէջ մերինցիմ կը գրուէր հէռդ, հէռդիլ։

Նոյնպէս արաբերէն բառ է ղէդ, ղէնիլ։ (Տես երես 290 ։) Նախնեաց ատիկ լեզուին մէջ ղէնիլ իբրեւ պայթիլ ալ կը գործածուէր։

Արաբերէնէ են դարձեալ ամխոփամբ կամ աղմամբ՝ թաւլէ. թխթել. տախտրիկ. խոբզել. խուլհել. խմղէլ. խեր. տհերամոյ. բայց ասոնցմէ ոմանք՝ տաճկերէնի միջոցաւ անցած են մեր ատիկօրէնին։

Քրդի (էնբոթ) բառ են՝ (քրդ. ըընբոթ, գերեզմիկ. եւ դեռ հայ գաւառներու մէջ այս նշանակութեամբ կը գործածուի. իսկ մեր մէջ ըընբոթիկ կը նշանակէ պղտորիկ. եւ ըմբոթ՝ ողջ.) էղէլ, (մտել կամ տեւել.) եւ խօբրոյ, խօբրիլ, (խօսք։) — Գրաբար էղէլ բայը ձայնի նմանութիւն մըն է, եւ կը նշանակէ՝ թնդալուն կամ ձանձ վանել. ուստի էղց գործիքը։

Այսու ամենայնիւ չի կրնար երբեք օրէնիւթ լեզուի համար բառիլ՝ թէ ամէն օտարաձայն բառ միշտ խորհրդաւոր է եւ խուռելի. (ինչպէս Յօդուածոյս վերջը կը տեսնենք, երես 336։) Ինչո՞ր հակառակ քանի մը բան՝ թէեւ ծագումը յայտնապէս օտար լեզուէ ըլլայ, երբ գրաւոր լեզուին մէջ ընդունուած եւ հաստատուած է, բոլորովին կամ բան իմիք ազգայնացեալ է։ — խընդիրը կը մնայ միայն օտար բառերուն ընտրութեանը վրայ. որ ընտրութիւնն՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ բանասի-

բաց միաբան համարմունքէն կախում ունի *: Այսպէս վերսիչեալ +ԼԻԼ բայը չենք խորշիր հայերէն բայ անուանել. (տես 876.) որուն կարգն են գարձեալ՝ այլեւայլ օտար (պարսիկ եւ արաբացի) բառերն՝ որ հայերէնի կարգ անցած են եւ ընտիր համարուած. ՔԻՆ, (սակաւ.) ԼՂՈՒ, ԼՂԱ, (փակել.) ը-ԼՈՅ, (վաճառա-նող.) ԲՐԻՆՁ, (որիզ.) ԴՈՂԲԱ, (պարկ.) ԽՈՒԼ, գւա. (եղջիւր.) ՈՒ-ՈՈՈ, (աւազ.) եւայլն. եւայլն:

875. Կան բարդ բառեր ալ կէսը տառկերէնէ. ինչպէս. Խոնէրմնայի համար. կախֆէշեր. մալտեր, մալտիրոջ. մարդապօյ. հավազարկ. ասկընտոր. անկընտոր, եւայլն. — եւ աւելի յաճախ՝ ածանցմունքներ. զոր-օրինակ. Հիմնաուկ. կարճընաուկ. քիչնիկ. կտորիկ մը. շուտովիկ մը. առաջիկ, (յառաջուան.) իմինէն, ձեր-ինէնը. (175 եւ 177, ծան.) ընտուիլ, (լռել մնալ.) հաղորդուրիլ. եւայլն:

Աւելի ոամկօրէն են եւ միայն բերնուց ըսուած՝ տառկ. հոլովներ եւ բառի կազմութիւններ. Սակը-նա. երկայնընա. լանքընա, (լայնքովը կամ դէպ ի լայնք) պառկեցընել. չտեսած-դան, եւայլն. եւ գարձեալ՝ խա-ւիկ, (առանց ինձի.) քեզիկ. հաց-ըդ ջուր-ուդ. ջո-ովդ. անուշ ձանը, ձան-ըդ. չարութիւն, (չարութիւն)

876. Առանձին մնագրութեան արժանի են՝ հայերէն բառերուն տառկերէնի նմանողութեամբ ա-ուած երկրորդական եւ երրորդական նշանակութիւն-ները. — որոնք՝ որչափ ծածուկ մնացած են, նոյն-չափ աւելի զգուշալի են: Զորօրինակ, որովհետեւ տառկ. «ԻՐՄԵ» բայը ԹԵ ՏԼԻԼ կամ ԱՒՈՐԵԼ, եւ ԹԵ ՊԵՒԵԼ կը նշանակէ, նոյնպէս հայերէն ՏԼԻԼ բային ալ նոյն կրկին կամ երեքպատիկ նշանակութիւնները տրուած են: Այսպէս ալ կը գործածուի շատ անգամ՝

Առնել, (փոխանակ գնել.)	Խոթել, (խայթել.)
Կանչել, (երգել.)	Քաշել, (նկարել, եւ վիշտ կրել.)
Իմանալ, (զգալ.)	
Կոխել, (տպել.)	Շունը սիրել, (փայփայել.)
Հանել, (հնարել.)	Նաւ հեծնալ, (մտնել.)

* Զորօրինակ երկու օտար նկատուած բառերուն մէջէն՝ հնագոյնն աւելի ընտիր է բանաստութեան առջին, եւ նորագոյնը՝ խառն. — ինչպէս այնպարհաբար լեզուին մէջ աւելի յարգի է ՓՈՒՆԴ (յուն. բառը), եւ խորթ՝ ԼՈՒԺ (արաբացին). ընտիր է ՀԻՒՐԱՆԱԼ (պարս. բառը), եւ ոամկա-կան է ՀԱՇՈՒՄ (արաբ.) — ընդունելի է ՆՂՈՒ (արաբ.) եւ անհանդուրժելի խորթ՝ ՓՂՆԻ (յուն. կամ տառկ.) անուններ:

Աչք ընել, (աչխարհել.)
Հաս է գիտցայ, (կարծեցի թէ հաս է.)
Բանս բուսաւ*.
Վնասակար ելլել, (տես երես 316.)
Վարպետ պահեբարհան. (քաջ պահ.)
Վարպետ քաշուածք, (ճարտար նկար.)
Վարպետութիւն, (ճարտարութիւն. խորագիտութիւն, եւայլն.)
Երկաթ, (խարխոխ.)
Տիրութիւն, (պաշտպանութիւն.)
Ծառը վեցին ընկոյզ, (իմացաւ գրեթէ.)
Ինչ որ է նէ՝ ան է, (նոյն է, նոյնպէս է.) Ինչ է ան ալ ան ալ, (նոյն են.)
Ինչ ես ինչ գուռ. (ոչ ես ոչ գուռ.)
Ինչը ես, (ինչը է քեզի)
Բաղէշ, ինչիա ես գնես ուրիշ քաղաքներ. (Նրանից իմ ինչ գործ պիտի ունենամ նախանձ մարդ է։)

* Ըստ սեզ, որ տանկրկնէ (Երկրորդ կանոնով) սխալ թարգմանութիւն է. ունինք ձեր գործն ընտանեկան բացատրութիւն մը ընելու իր ատեն. Ընդ դէմ։)

877. Իսկ ոմանց նշանակութիւնն ալ շատ փոխուած է՝ միայն տանկ. հնչման նոյնութիւնէն։ Ըլլալիս առէպ կը գործածուի՝

Փարատել, (ֆուրտէ.) փխկ. գիշատել. պատառել։
Բաշխել, (պաշխէ.) փխկ. պարգեւել կամ նեղել։
Դրդել, (տիրտիրէ.) փխկ. խթել. հայհոյեն նշանակութիւնն է՝ յորդորել. խրատ տալ. գրգռել։
Սարսել, (սուրսէ.) փխկ. ցնցել. երերցընել. թափ ընել։
Մշակ, (մուշ.) փխկ. ծառայ. պատառար։
Խմոր, (խամուր.) փխկ. հայս. տես 463, ծան։
Խամ (պուռղ), (խամ.) փխկ. խակ. տհաս. — Հայերէն խամ կը նշանակէ՝ անփորձ. անզգոյ. անփափկ. (առ. անէնի.) եւ գրեթէ. է խամուշ կը նշանակէ՝ անփորձ, անտեղեակ բանալով, փորձն առած չըլլալով։

878. Նոյնպէս եւ ալ առիթ մատակարութիւն եւ զգուշութիւն կը պահանջուի անհամար տարիական ուշ ճերու, դարձուածներու եւ խոսքի կազմութիւններ վրայ, որ տիրած կամ կերպով մը բնական եղած չեն նոր Հայերէն լեզուին։ Տեսանելք քանի մը հատ միայն,

Կ'ուզէ, չ'ուզեր. ջէմ'ըէ. (պէտք է, պէտք չէ.)
Գանք որ, Եկուր որ, Եկուր նայէ որ, (միայն թէ.)
Ուր մնաց որ, (թող թէ.)
Մնաց որ, (իսկ. սակայն. վերջապէս.)
Աղօթքին տակը, (աղօթքի ատեն.)
Առջի բերան, (ի սկզբան.)
Մէկուն կռնրկէն, (չնորհիւր.)
Ոտից աման, (հողաթափ.)
Փաստ ջիլ, (մլուկ.)
Շատի նստեցաւ. Սուղ նստեցաւ. (շատ արժեց.)
Գործքէ չկրցայ գլուխ առնել, (ոգի առնուլ.)
Որչափ հոս ալ եմ նէ, (թէեւ հոս եմ.)
Գայ նէ ալ կ'ըլլայ չգայ նէ ալ կ'ըլլայ, (կրնայ գալ ու չգալ. 618, ծան.)
Սխալով սուտին տարբերութիւնը. (սխալին եւ ստոյն. տ. եր. 179, ծան.)

Ընտարակոյս նոյն տաճկերէնի ազդեցութիւնն է որ քանի մը ուրիշ խորթութեանց ալ պատճառ եղած է. զորօրինակ. Առանց առջեւնիս անձամբ ներկայեցաւ։ Զրեօնէլէն առաջ, եւայլն։

Գ.

879. Եւրոպական լեզուաց նմանութեամբ մտած օտարութիւնք են գլխաւորաբար՝ բառերու նշանակութիւն, հոլովոց եւ ժամանակաց անբնական գործածութիւն, անհարազատ խնդրառութիւններ ու դարձուածներ։

880. Առնոյ մէջ դիտելու է մանաւանդ այնպիսիները որոնց արեւմտեայ լեզուաց մէջ միակերպ իսկ մեր մէջ երկու երեք կերպով բառնալովը՝ օտարոտի զուգաւածքներու եւ շփոթութեան մուտք եղած է։ Զորօրինակ՝ եւրոպական լեզուք մէկ բառով կը բացատրեն հեգտրէքէր ու հեգտրէքեան, եւ օթոր ու օթորիան ածականները. որ մեր մէջն իրենց յատուկ գործածութիւնն ունին. — կրօնական, կրօնաւոր, կրօնաւորական՝ հասարակօրէն մի եւ նոյն կրօնական բառով կը բացատրուի. նոյնպէս խոհր չ'ըլլալիր՝ պոճխան, պոճխանի, պոճխիերէն եւ պոճխանաղի բառերուն մէջ։

Այս կարգս են դարձեալ մեր շատ ածականները, որոնց տեղ արեւմտեայք

սովորաբար պարզ ածականը կը գործածէն զատ դարձուածով մը. (ինչպէս վարը (3.) պիտի տեսնենք։

Սակայն յաջորդ օրինակներուն մէջէն քանի մը բան չենք ուզեր ըսել թէ երբեք չի կրնար հայերէնն նոյնպէս ըսուիլ, կամ թէ եւրոպական լեզուաց մէջ մեր բացատրութեանց կերպն ամենեւին տեղիք չունի. այլ միայն՝ թէ մէկ տեսակն անոնց բնականն ու սովորականն է, եւ միւս տեսակը՝ մեր։ Որ ըսել է թէ կրնան երբեմն օտար բառած բացատրութիւններէն օգտիլ հայերէնի մէջ ալ վայելչութեամբ գործածուիլ։

1. Օտար նշանակութեամբ գործածուած բառեր.

Անխոհեմ, (փխկ. անզգոյշ.)
Անարժանութիւն, (անվայել գործ.)
Երիկամունք, (մէջք.) Երիկամունքը չուանով մը գօտեւորեց. (մէջքը չուան փաթթեց.)
Պատիւ, (պարծանք.)
Խորհուրդ, (խրատ.)
Երկչոտ օրիորդ, (ամչկոտ.)
Արիւնային պատերազմ, (արիւնահեղ.)
Դժբախտ գիշեր մը, (աղէտալից.)
Գէշ գող, (անչնորհք, անվարժ, անճիտ.)
Դեպքին վկայ, (ականատես.)
Ճշմարտանման, (հաւանական.)
Գլխէն հնարել, (մտքէն, իր խելքէն.)
Հաճութիւն, (ուրախութիւն.) Հաճութիւն ունենալ, (ուրախանալ.) Մէկուն հաճութիւն մը ընել, (ուրախացընել.)
Հաւ, ոչխար մեռցընել, (մորթել.)
Շուրջ չորս ամիս, (չորս ամսոյ չափ, իբր չորս ամիս.)
Որոշ (անձ) մը, (այս ոք, այս ինչ.)
Մեր փոքր թիւը, (մեր քիչուորութիւնը։)
Կրօնական զգածմունքդ, (կրօնասիրութիւնդ.)
Գաղանի մը պէս յարձակեցաւ, (գազանաբար.)
Առանց ասոր, (ապա թէ ոչ.)
Ինչափ աւելի որ, (մանաւանդ որ։)

2. Հոլովով եւ ժամանակայ եւ նախադրութեանց անհարազատ գործածութիւն. (— մտադրութեան արժանի են մեր հոլովել նախադրութիւնները։)

Ոսկի բաժակներու մէջ գինի խմել. (փխկ. բաժակներով։) Մինուճար փայտեայ պնակին մէջ երկուքն ալ ոսպ կ'ուտէին. (մէջէն։) Ձեռաց խոռոչին մէջ ջուր

խմել. (ափովը, ափին մէջէն:) Լրագրի մը մէջ հատուած մը կարդալ. (լրագրէ մը:) Ձփին մէջ բռնդոհոհաչ թռչունը, (մէջի թռչունը:)

Մարգագետնի վրայ ժողվուած գոյնզգոյն ծաղիկներ. (վրայէն քաղուած:) Կամրջին վրայ կառք մը կ'անցնէր. (վրայէն:) — Նոյնպէս ուրիշ, փխկ. առջեւէն:

Դեղագործի խանութ թռչուն. (դեղագործէ կամ դեղագործի քովէն:)

Ամէն հնոյթներ՝ գաւառին բնակիչները խոր մեռոյ մէջ կը ներկուէին. (երբէք հիւսիսացոց չըլլայ՝ տեղացիք խոր մեռոյ մէջ կը թաղուին:)

Մեղմ նախօրեայ գիշեր կը սկսի: Ըեղմ համար շահաւոր: Բոլոր աշխարհի համար միւսակարգ. — ուր աւելորդ են նախագրութիւնները:

Ձմեռ չէ տեսնուր համար. (ձմեռ չէ որ մնայ:)

Երբորդ անգամ մ'ալ ինկաւ՝ մէյ մ'ալ վերցուր համար. (եւ մէյ մ'ալ չելաւ:) Մանուկը գետնէն վերցուց՝ բազկացը մէջ պնդելու համար:

Անորոշ ժամանակի մը համար յապաղուելցաւ պատասխանը. (մինչեւ անորոշ ժամանակ մը:)

Ձինքն իր խօսքերէն դարձելու համար՝ կ'ըսեմ թէ խաբեայ է. (դառնալով:)

Բռնկուելու սրամիտ է դատաստան ընելու համար. (դատաստան ընելու վրայ սրամիտ է:) Բռնկուելու համար բռնկան ընդարձակ. (մէջը բռնկուելու չափ ընդարձակ:)

Աւելորդ պէտք ըլլայ. (կ'ըլլայ:) Ցոյս պէտք ունենայինք. (կ'ունենայինք:)

3. Անհարազատ դարձուածներ (թարգմանութիւնք) ու խնդրառութիւնք:

Կ'ներեմ բարեկամս ձգելու. (բարեկամիս [քովը] կ'ներեմ:) Գնա մխաղդ ջնջելու. (գնա մխաղդ առ:)

Շատ ջրոյն պատճառաւ դիւրաս կրցանք նաւարկել. (ջրերուն շատութեանը պատճառաւ:) Գէշ օդն արգելք եղաւ ըլլալու հանդէսներուն. (օդին գէշու-

թիւնը։) Նախընթաց ուղղութեան ճաւերուն համար՝ այս անգամ նաւատարաններէն պարապ մնացին. (ճաւերուն ուղղութեանն համար։) Բաժնուած ալեհաղերուն համար էր տրաուննջը. (հագերուն սեւութեանը համար։)

Ընդհանուր եղաւ. (անխտիրութիւն կամ անզգուշութիւն ըրի։) Աղոթեցէք եղբայրներ։

Ես ունիմ քու սուրդ. (իմ քովս է. ես առած եմ։) Նայելու յանդիմանութեան արժանի եղաւ. (յանդգնեցայ։) Քիչ մնաց որ հոգ չունենայինք. (հագերնիս [պիտի] հատներ։) Եթէ այսպէս վաճառես՝ ալ ածուխ պիտի չունենաս. (ածուխ չի մնար։)

Այս դանակը քեզ կը կոտրէ. (չի կարեր։) Դուռս քեզ քոգոտած էր. (աղէկ շէր գոցուած։) Գիշ ինացոյ։

Տեսնել կարծեցի. կարծեցի ըրի կը լսեմ. (աչքիս երեւցաւ. ակնկալիս եկաւ։)

Քեզի օգնելու համար հոս եմ ես. (կեցեր եմ։)

Ինչպէս կ'ուզես որ չզարմանամ. (ինչպէս չզարմանամ։) Ինչ կ'ուզես որ ըսէ. (ինչ ըսէ։)

Ճառերը ըրած խօսեցար՝ նոյնչափ նոր հարուածներ եղան հակառակորդներուդ. (այն ճառերն որ խօսեցար, կամ՝ խօսած ճառերդ մէյմէկ նոր հարուած եղան։ Տես եւ 539։)

Այդ գիրը նոյն մեծ կռուին պատմութիւնը կը պարունակէ. (կռուին պատմութիւնն է։)

Օրինակներէս ոմանց երկու կերպն ալ կրնայ մեր մէջն ըսուիլ, սակայն իւրաքանչիւրին իր յատուկ գործածութիւնն ու նշանակութիւնը պահելով։

Օտար խնդրառութեան նկատմամբ դիտելու բան մ'ալ է՝ որ շատ բայեր որ մեր մէջ չէզոք են, (397.) ուրիշ լեզուաց մէջ ներգործական բլլալով հայկական եւ կրաւորականի մէջ բացառական խնդիր ունին կ'առնուն. որոնց նմանութեամբ կը տեսնուի շատ անգամ հայերէնը բռնաբրօսած։ Այսպէս. Իւր ձեռքերէն ընկեցաւ՝ գղեակին նեղ ու մուխ անդունդներէն վար կ'իջնար. (փակ. ձառաները հետն առած, կամ ձա-

ռայիցը հետ մեկտեղ, կամ ծառայիցն ընկերութեամբը։) Հոմերոս վէրջիլիոսէն հեռուեաց է։ (փիլ. վէրգիլիոս Հոմերոսի հետեւած է։) Աշտամբանքները ըրծն+ արդիւնաւորելոյ. (փիլ. որոնց արժանի էին։) Իւր հպատակներէն վնասուիլ. (փիլ. հպատակացն ահարկու ըլլալ։) Բարեկամներէն օգնուիլ. (օգնութիւն, օգնականութիւն, ձեռնտուութիւն գտնել։)

Ուրիշ շատ անտեղութիւններ ալ կրնան համբաւներն ընել, որոնք աւելի բացայայտ սխալներ են. մենք այնպիսիներն յիշեցինք՝ որ քիչ շատ յաճախ տպագրութեամբ հրատարակուած են։

ՆԱԽՆԵՑ ԼԵԶՈՒԻՆ ՕԳՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Որեւիցե օտար լեզուի՝ այս ինչ կամ այն պատճառաւ՝ լեզուի մը վրայ ազդեցութիւնն այնպէս ընդհանուր է, որ կրնայ բացարձակապէս ըսուիլ՝ թէ միանդամայն բնական հարկ մըն է. կրնայ նաեւ ըսուիլ՝ թէ չկայ լեզու եւ ոչ ազգ՝ որ ասկէ բացառութիւն ունենայ։ Այս օտար ազդեցութեան, ուսում եւ լեզուի մը մէջ օտար բառերու եւ բացատրութեանց յաճախութեան աստիճանն որոշողը կամ չափն ու կշիռն է հասարակօրէն աշխարհագրական դիրքը, եւ որեւէ եղանակաւ օտար ազգերէ կախում ունենալը։

Մերձաւորապէս եւ ի մասնաւորի հայերէն լեզուն դիտելով՝ ի սկզբանէ հետէ դրացի ազգաց արուաքին ազդեցութիւնն եւ անոնց հետ ունեցուած պէսպէս յարաբերութիւնները՝ անոնց բառերն ալ առատութեամբ բերած փոխադրած է հայ ազգին մէջ։ — Գրաբարի բուն հին եւ ընտիր ժամանակներուն բառարաններն որ թղթատենք՝ կը գտնենք պլեւսայլ աւեններ պլեւսայլ ճամբով լեզուին մէջ մտած խառնուած եւ ընտանի եղած անհամար օտար բառեր։ — Մանաւանդ որ մեր նախնիք չէին այնչափ խորշեր օտար բառերէ՝ որչափ մենք այսօր։ Եւ ոչ թէ նախապէս օտար բառերու (շատ անգամ հայացեալ ձեւերով) փոխառութիւնն չատ է, այլ եւ նշանակութեանց, եւ խնդրառութեանց ըստ այնմ սլլայլութիւնը շատ զգալի է քննիչներու. թէեւ ոչ ամենը հաւասարապէս ընտիր եւ ընդունելի համարուած։

Նշանաւոր է մեր աւորին դարու նախնեաց ոճաբերնը կերպ կերպ օտարոտի բառից ու բացատրութեանց անխորհ գործածութեամբ. որոնց երկայն կ'ըլլար հոս ցանկը յօրինել։ Քանի մը նշաններ՝ մեզ ապահովութեամբ ենթադրել կու տան՝ թէ նոյն աւեններու հայ ոճային անգիր բարբառը շատ խառնակ լեզու մըն էր. որուն՝ մեր ժամանակակից դա-

հին լեզուն բաւական է այս նկատմամբ մերձաւորական գաղափար մը տալու. — Թերեւս այս տարբերութեամբ միայն՝ որ հիմնականը Թուրք կամ Թաթար (նորերս գաճիի ըսուած) լեզուին բոլորովին անձնաւոր եղած կերպարանքը մ՚ունի, ուր որ հին ասկօրէնն այլեւայլ դրացի ազգաց ազդեցութեան ներքեւ՝ դիմագրկին գործածած մը կը նմանիր: Ստորին դարերուն կէսէն ասդին, ինչպէս քաղաքական կամ կրօնական յարաբերութիւնները կը պահանջէին, ըստ մասին արեւմտեան (յոյն, լատին, փռանկ,) եւ անհամեմատ աւելի՛ արեւելեան (խակզան պարսիկ եւ արաբ. յետոյ Թաթար) տարրը զօրացած է. եւ, ինչպէս հնոց համար ալ ըսինք, ոչ լոկ բառերու փոխառութեամբ, այլ եւ նշանակութեանց եւ քերականական օրինաց այլայլութեամբ:

Ահ անկէ ետքը ինչ որ յունի նմանութեամբ ֆլոխ կը կոչուէր դրոց, կը սկսի արաքացւոյ նմանութեամբ ըսուիլ՝ գոռոն: Եւ ան որ յունաբէն բառով «րիչ կ՚ըսուէր հնոցմէ, հիմայ պարսիկ ձայնով կ՚ըսուի Բրինձ, որ ասկական անմոռացութեամբ մը կը գտնուի նաեւ գէնէ-յ տեղ գործածուած *: Նոյն դարերուն «ղօ՚ր ածականն ալ (ֆէվ-ղիի նշանակութեամբ) արաբերէնէ Թարգմանութիւն է, իբր յաղեալ, ազիւ համաձայն. — եւ ասոնց բառին բուն եւ բնական մեկնութիւնը: Քանի մ՚օրինակ բաւական ըլլայ չատին մէջէն:

Օտարաձայն խնդրառութիւններէն ու կիրառութիւններէն կը յիշենք՝ Ընպատմէտաց է վէրայ վ—ղի. Պատեղ է վէրայ «ո. Քաղցր է վէրայ «ճէնդ—ն **. Նորա ֆէռեին Թէ ԹղԹաւոր է. (կարծեցին Թէ ԹղԹաթեր է:)

Դիւրին է ըմբռնելը Թէ ամէն կողմանէ նախնեացմէ ժառանգուած բառերն ըստ մեծի մասին մեացած աւելն՝ միւս կողմանէ օրէ օր նորանոր փոխառութիւններ ալ ըլլալով, ինչչափ կերպարանափոխ ըլլալու էր ազգին լեզուն: Եւ իրօք ալ այս այսպէս տեւած է մինչեւ մեր օրերը. ուր որ՝ տասնկական տարեր չափազանց միջամտութիւնը՝ նոր բանասիրութեան մեծ դրգռում տուաւ. ամէն օտարութիւն ըստ կարի բնաջինջ ընելու:

---

* Նշմարած եւ ալ աւելի նշանաւոր են «ղր, «ղրիչ հայացեալ բառին առած պատճառներն ու չրջանները, (որուն ղ գիրը գտնելով՝ «ր բառաձայնն է. տես երես 290:) Ի՞նչ կամ «ղ՚ր արաբացի բառն ի բնէ կը նշանակէ պղինձ, (ուտելիք.) որ այս կերպով Հայոց անցնելէն յետոյ՝ հայերէն գղ՚ըրճ՚ եւ գղ՚ըրիչ նմանաձայն բառին տեղ փոխանակեց, եւ «ղ՚ր որ բերնի պատառ կը նշանակէր, եղաւ՝ քաղցի պատրաստ. եւ «ղ՚ըրիչ, պատրաստիչ (Կը գտնուի նաեւ «ղ՚ըրիչ. տես ղ = ղ, երես 289, ծանն.)

** Ընդ սեմական խնդրառութիւնն որ ա—ֆ՚ր դարերուն՝ արաբացի լեզուէ մնած էր, հին նախնեաց Թարգմանութեանցը մէջ տարի ոճ կը համարուի. (տես՝ Ցայտնեցաւ Ցէր ի Վէրայ Սողոմոնի.) եւ տուրբ Գրոց մէջ՝ երբայական ոճ. եւ ընդհանրապէս երբայեցի, արաբացի, քաղդէացի եւ տարի լեզուաց յատուկ է: Դեռ ցայսօր նշմարած խնդրառութեամբ՝ կը լսուի Հայաստանի մէջ քաղդէական Հայագէտներու բերնէն՝ Ձորս օր է՝ «ո Վէրս կ՚ուզեմ, (այսինքն՝ քեզի համար կը պատրաստ, գլեզ կը փնտռեմ:)

Սակայն եթէ ամէն օտար ազգաց "բարբարոս,, անունը տալու տարիներն անցան, ժամանակս բանասէրն ալ հարկ է որ իւր խստութիւնը գիտնայ մեղմել, ինչպէս որ արդի յարաբերութիւնները քիչ մ'առելի ներողամտութիւն կը պահանջեն մեզմէ։ Շատ բան իրրեւ հարկաւոր, քանի մը բան իրրեւ վայելուչ՝ պատշաճ է ընդունիլ, կամ ընդունուածը չմերժել. յամենայնի չափը պահելով. — եթէ չենք ուզեր ընդհանուր հին եւ նոր ազգաց ու լեզուաց ընթացքէն տարբեր՝ նոր ճամբայ մը բռնել, եւ ծաղրականի խնայ, ինչպէս ատեն ատեն թէ մեր եւ թէ օտար ազգաց մէջ եղած զրոյցն փորձերը բաւական եղած են ցուցընելու։

Ասոր հակառակ՝ անըմբռնելի կ'երեւայ որ առանձին բառերու այսչափ վրէժխնդրութիւն ցուցուած ատեն՝ միանգամայն ամենայն ներողամտութիւն ընդհանուր ամենայնիւ եւ ամենայն մասամբ օտարախօս լեզուի մը։ Զարմանալի անմտադրութիւն մը այսօրուան օրա՝ ոչ միայն ներելի այլ եւ ընդունելի եւ գովելի եւ ընտիր եւ բուն ազգային համարած է՝ գուտ պլազդի ոճով, համաձայնութեամբ, խնդրառութեամբ, նշանակութեամբ չարագրութիւնները. բաւական որ հոս հոն գրաբար բառեր ու բացատրութիւններ (յատուկ կամ անյատուկ կերպով) գործածուած ըլլան։ — Ըսածնիս՝ ինչպէս յայտնի է, գլխաւորաբար տաճկերէնի համար խմանալու է, որ հայերէն լեզուին մէջ թափ ընդ թափ անցած է, որ մինչեւ մեր գրաբարին մէջ կրցած է մուտ գտնել։

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԸՆՕԳԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՏՂՂԱՀԱՍՓՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՆՈՒՑՈՒՄՆ

Վերականութեան արուեստը հինգ գլխաւոր բաժանումի կամ մասն ունի ըստ նախնեաց. որ են՝ 1. Աստուածաբանութիւն, 2. Համաձայնութիւն, 3. Ուղղագրութիւն, 4. Առոգանութիւն, եւ 5. Տաղաչափութիւն։

Աստ-ւած-աբան-ութիւն այն մասն է՝ որ իւրաքանչիւր բառի կամ մասանց-բանի քերականական կազմութեան կանոնները կ'ուսանդէ. (զորօրինակ՝ հոլովմունք, խոնարհմունք, եւ այլն,) որ այս գործոյս Ա Մասն անուանած ենք։ Հիմայ Աստուածաբանութիւն բառին այս նշանակութիւնը գրեթէ անսովոր եղած է *։ — Հա-մա-յն-ութ-ի-ւն՝ մասանց-բանի իրարու կապակցութիւնն է, որ կ'ըսուի նաեւ Շարագրութիւն. եւ գործոյս Բ Մասը կը կազմէ։ — Ո-ւղ-ղա-գր-ութ-ի-ւն՝ բառերուն անսխալ գրուածքն է, որ բովանդակ քերականական արուեստին գիտութենէն կախում ունի։ — Ա-ռո-գա-նութ-ի-ւն՝ որեւիցէ գրուածքն ուղիղ արտասանելն է։ — Տ-աղ-աչ-ափ-ութ-ի-ւն՝ խօսքին վանկերն որոշ չափով ու թուով շարելու արուեստն է, որով Ոտանաւորը կը կազմուի։

Նոր քերականութեանց մէջէն շատ հեղ Տաղաչափութիւնը գործս կը թողուի. իսկ Ուղղագրութեան եւ Առոգանութեան մասը, որովհետեւ հիմակուան ատենս այնչափ մեծ կարեւորութիւն չունի՝ (ինչչափ քանի մը հին լեզուաց համար ունէր,) հարեւանցի եւ համառօտիւ միայն Համաձայնութեան վերջին գլուխները կը կազմէ։ Սակայն ոչ Ուղղագրութիւնն եւ ոչ Առոգանութիւնը՝ Համաձայնութեան մաս կրնայ համարուիլ. — մենք՝ իբրեւ քերականական ուսման լրումն կամ ամբողջացուցիչ մասն՝ հոս առանձինն կ'ուսանդենք Ա. Ուղղագրութեան, Բ. Առոգանութեան եւ Գ. Տաղաչափութեան կանոնները։

* Աստ-ւած-աբան-ութ-ի-ւն հիմակուս ատենս լեզուագիտութեան այն ճիւղը կը նշանակէ՝ որ բառերուն ներքին կամ ծածուկ կազմութիւնն ու բաղադրութիւնը

Ա. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

881. *Ուղղագրութիւն կը կոչուի իւրաքանչիւր բառն անսխալ, այսինքն իւր յատուկ գրերովը գրելու կանոնը։*

Հայերէն բառերուն ուղղագրութիւնն այսօրուան օրս թէեւ ոչ այնպէս անկանոն է եւ կնճռաեալ, ինչպէս քանի մը դարուացը. սակայն եւս ոչ այնչափ պարզ եւ օրոշ է՝ որ ամենեւին մոռագրութիւն չպահանջէ, ինչպէս մէկ երկու դարուացմէ ի վեր։ Քիչ կայ հայերէն բառ՝ որուն ուղղագրութիւնը սխալի ենթակայ չըլլայ։ Գլխաւոր դժուարութիւնն է՝ Մխիթն ըսուած բազաձայններուն՝ իրենց թաւերուն հետ, եւ գարձեալ ո, ե, ը, յ, ր գրերուն՝ իրենց նմանեցեալ հետ ունեցած նոյնաձայնութիւնէն։

Կ'ըսենք "այսօրուան օրդ,,. վասնզի լեզուին բազմաթիւ տառերը վայրապար առեղծուած չըլլալով, յայտնի է թէ ի սկզբան շատ պարզ եւ շատ օրոշ էր ուղղագրութիւնը, քանի որ հին բնիկ հնչմունքը կենդանի էին եւ նման ձայներուն իրարմէ զանազանութիւնը բացայայտ էր եւ զգալի։ Հիմայ որ դարերէ ի վեր հնչմունքն այլայլած են, դժուարացած է ուղղագրութիւնն ալ, եւ հարկ է, համառօտ խօսելով, բառարաններու դիմել եւ նախնեաց հեղինակութիւնը փնտռել։ Սակայն եւ այնպէս քանի մ'ընդհանուր կանոններ շատ օգուտ կ'ընեն ճանչնալ, որ այս տեղս համառօտիւ կը դնենք։

(Անցողակի յիշած ենք՝ որ մեզմէ իրր հազար տարի յառաջ սկսաւ մեր նախնեացն ալ այս գժուարութիւնս զգալի ըլլալ։)

Իսկ մասնաւորապէս արդի լեզուին յատուկ ուղղագրութեանը համար՝ պէտք ենք մեզի իրր կանոն առնուլ՝ 1. դրաբարը՝ մինչեւ ուր որ կրնայ առաջնորդել։ 2. լեզուին կազմութիւնն՝ ուր որ դրաբարը չի հասնիր. եւ 3. կենդանի հնչուածն՝ ուր որ առաջին երկուքը չեն բաւեր։

Երեք զատ յօդուածով կ'աւանդենք 1. Հայերէն ուղղագրութեան ընդհանուր սկզբունքը, 2. Ցրոհութեան եւ 3. Համառօտութեան կանոններն ու Գրաբագրաց գործածութիւնը։

լուծելու կը զբաղի։ Զօրօրինակ գրաբար ՅԲՐ անունն երկու տարբերացը կը լուծէ, բէ եւ այր. — Գայթակղիլ բայը՝ գայթ եւ գիլ (կամ գայթիլ եւ գիլ կամ գիլ.) — Նոյնպէս աշխարհաբար քէֆէդ մակրայը կը մեկնէ՝ հնագոյն ձեւով՝ քէ-ը դէ կամ է քէ-ը դէհ։

ԳՕԴՈՒԾԸ Ը.

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

882. Առանց ձայնաւոր գրի բառ չի կազմուիր ամենեւին. եւ նոյն իսկ ըստ ինքեան աննշանակ մասնիկներն որ գլխաւոր բառէն զատ կը գրուին՝ ձայնաւոր գրով կը ձեւանան: — Ասկէ կը հետեւի՝ որ

883. Բարդ կամ ածանցեալ բառերուն արմատն, որ (կորուսման կանոնով) առանց ձայնաւորի մնացած է՝ ձայնաւորով մը փնտռելու է. զորօրինակ. քննութիւն, (քնին.) խնդրել, (խնդիր.) ղէնք, (զուրկ.) ներոց, (կուռ.) եւայլն: Իսկ անծանօթ կամ անլուծանելի մնացած արմատները չեն կրնար միեւնոյն գործածուիլ. ինչպէս. Փրկ-ել. ջրջ-ել. ուրկ-ել. ողջ-իլ. ցնծ-ութիւն, եւայլն:

884. Հայերէն լեզուի մէջ կրկնեալ գիր չկայ. ոչ ձայնաւոր եւ ոչ բաղաձայն: Միայն ըստ պատահման կրնայ երկու նոյն գիր քովէ քով կրկնիլ՝ (կորուսման կամ ածանցման, եւայլն կանոնով. 781.) զորօրինակ. Երրորդ. չորրորդ. քննել. փախչիլ. գայթութիւն. աննման. աննախանձ. խրատտու. քաղաքացի. (ի) մարգարէէ, եւայլն:

‖ Ցես գրաբար կորուսմամբ՝ Լցցուք. խցցէ. արգելլով. եւ հին ոճակ. ամիսիմամբ՝ Աննուխ. ամանի, եւայլն. (երես 282.)

Ասկէ է՝ որ նոյն իսկ օտար անուանց կրկնեալ բաղաձայնները՝ հայերէնի մէջ նախնեացմէ ունինք միայն մէկ գրով. ինչպէս՝ Թագէոս. Թեոդոսիա կամ Թեոդոզիա. Ապոլլոն. Շիլա. աբբա. ռաբունի. չաս անգամ նաեւ Փիլիպոս, եւայլն. (փոխ. Թագդէոս. Ապողլոն. ռաբբունի:)

Հակառակ չեն այս կանոնիս՝ սուղ ը գրով կապուած բաղաձայնները որ քանի մը բառի սկիզբը կամ վերջը կը պատահին. ինչպէս. Գիւռեղ. ըսկ. ճճի. դդում. — տապր. երր. լուսանդ, եւայլն:

Ա. Ձայնաւոր գրերէն՝

885. Ա եւ ո բառի վերջ չեն մնար, այլ միշտ անձայն յիով կը վերջաւորին. այսպէս. Ծառայ. տղայ. գողայ. երթայ. դշխոյ. մարդոյ:

ԿԸ զարտուղին՝ Ս֊. ահ֊. եւ հրամայականները՝ Գնա՛. դուղ՛։ (Գրբր. Սոր֊. սղբ֊. ն. մատո՛. դարձ՛։)

886. Ե եւ օ բառի վերջ չեն ձեար, այլ ե կը փոխուի էի. այսպէս. (Գնեմ,) գնէ. (եմ, ես,) է։ — Օ տես վարը 894։

887. Ա եւ ա միայն յ եւ ֊ կրնան առնուլ եւ երկբարբառ կազմել՝ ֊յ, ֊֊ եւ ֊յ, ֊֊. ուրիշ ձայնաւոր առանց չի յաջորդեր։

888. Ե գրբը միայն ֊ եւ ֊ ձայնաւոր կրնայ առնուլ, եւ երկբարբառ կազմել՝ է֊, է֊. ուրիշ ձայնաւոր չի յաջորդեր։

889. Ը գրէն եաքը ո՛չ յ եւ ո՛չ ուրիշ ձայնաւոր կրնայ գալ. իսկ իրմէ յառաջ՝ գրբ. յ նախգիր միայն։ Բառի վերջն անշեշտ ը կը գտնուի միայն արդի լեզուին մէջ՝ փոխանակ գրբր. ըն վանկին. տես Մարդը. եօթը. ինքը. (778։)

890. Ը ձայնաւորը միավանկ բառ չի կազմեր, բայց կայ միայն գրբր. ըդ եւ ըտ, եւ աշխարհաբար՝ ղը եւ տը, (փխկ. ղ֊֊ եւ տ,) որ նոյնպէս անշեշտ են։

891. Ց գրէն յառաջ միայն ֊ եւ ա կրնայ գալ, եւ ֊յ, ֊յ երկբարբառները կազմել։ — Կը զարտուղին արդի լեզուին մէջ Մէյ մը, Մեյ Մկ, (փխկ. Մկ մը.) էյնալ, (փխկ. ընկնիլ.) եւ ումկ. Մեյնիլ, (տճ. «ըլմ֊. փխկ. Մկնիլ. ինչպէս մինչեւ անոյեալ դարու վերջերը կը գործածուէր։)

> Լեզուին ներքին կազմութիւնը կը պահանջէ՝ որ այս տեղ յ գիրը ձայնաւորաց կարգը դնենք։ Թէ իրօք բաղաձայն ալ կրնայ համարուիլ յ գիրը՝ խնդիր է գրաբար հայերէնի նկատմամբ. սակայն ըստ արդի կենդանի հնչման՝ նոյն խնդիրը լուծուած է աշխարհաբարի համար, եւ յայտնի է թէ մերթ ձայնաւոր է եւ մերթ բաղաձայն։

Ըստ պատահման միայն բաղաձայն կու գայ յիւ յառաջ. Անյապաղ. անյագ. յեղյեղել։

892. Ի գրովֆ բառ չի սկսիր։ (Տաղաչափներն առ հարկի գործածած են։)

893. Ի գրէն յառաջ միայն կրնայ ֊, է, է, ա գալ՝ եւ ֊֊, է֊, է֊, ֊֊ երկբարբառ կազմել։

Կը զարտուղին

1. Հոլովմամբ՝ Հոգ–ոյ. տաբ–ոյ. տաբ–ան. օբ–ան, եւայլն։

2. Քանի մը տեղ կը գրուի ը՝ միայն ո– հնչումը խափանելու համար. այսպէս՝ Ցը–չութիւն, (գոթ. բառէն. փիւկ. տո–չութիւն կամ տո–ըչութիւն.) Ըն–կան, (ուղղական Ձուիկ, 822.) նոյնպէս ո–ել վերջաւորեալ բայերուն կրաւորականը՝ Հաշուըելիլ. Հաշուըած. պատուըելի. (տես 923։) Իսկ ոմանք ձայնի խստութեան պատճառաւ՝ կրաւոր. ձեւ չեն ընդունիր, ինչպէս գրաբարէ առնուած քանի մը բայ. Խո–ել, ցը–ել. ֆֆո–ել, եւայլն. Եւ կը գործածուին գրաբար ձեւով՝ Կը ցը–է, ֆֆո–եցո–. ինչպէս նաեւ շատ անգամ ուրիշ բայեր ալ՝ Կը հաշո–է, պատո–եցո–. (տ. 241։)

894. Օ գրէն ետքը միայն բաղաձայն կրնայ գալ։

‖ Պատճառն է՝ որ ի բնէ հայերէն օ գիր չըլլալով հին գրաբարի միայն բաղաձայնէ յառաջ — գրուածը ստորին դարերուն մէջ օ ձայնաւորի փոխուեցաւ։

Ձայնաւորներու վրայ ըսուածներէն կը հետեւի որ հայերէն ուղղագրութեան հակառակ բաղադրութիւններ են՝ ա–, ա–, ա–, ո–, ո–օ. է–, էյ, է–, է–. էե, էյ, է–. յ–. ո–, ո–, ո–, ո–յ. օյ. այլ միշտ կը բաղադրուի՝ այ–, այ–, այ–, ովի, եւայլն։ (Աւելորդ է ը ձայնաւորն յիշել՝ որ այսպիսի տեղեր երբեք մուտ չունի։)

Ասոր հակառակ՝ օտար անուանց մէջ նախնեաց մէ ունինք կրկնեալ ձայնաւոր. Ն–ոսոմն. Ն–ոմին. Բերսաբէե. Մովդէմ։

Նախնեաց գրուածներէն քանի մը տեղ ունինք նաեւ Փենիես. Մինդա. Սիլե. Ոնոմ–ոմն. թէ. եթէ. սակայն այս վերջիններուն վրայ չենք գիտեր թէ ինչ աստիճան ապահովութիւն կրնանք ունենալ։

Վերջին ժամանակներուս սխալներէն է հոլովել՝ Ցոպպեչի. զըոյով. Հեռ–այէն. Պիանքէյի, եւայլն. փխ. Ցոպպէ. զըոյով. Պիանքէյ։ (Ցես 40։)

Եօ երկբարբառ ունինք Լօթէն, արդէօք բառերուն մէջ, որ ստորին դարերն Հնոց Ե– երկբարբառին տեղ փոխարերեցին՝ բաղաձայնէ յառաջ. — Եւ գարձեալ յբ. գործականներ՝ Կարծէօք, եւայլն։

‖ Սոսրին դարուց մէջ (ԺԱ՝ դարէն սկսեալ) շատ անդամ կը գրուէր վ փոխ —. (էրվ· գրվ, տուեալ. Նվ-ի· Ինվ· Ծ-ինվերվ·) իսկ անցեալ դարուն վերջերն սկսան բանասէրք զանազանութիւն մը հաստատել գրաբար եւ աշխարհաբար ուղղագրութեան մէջ. Ա-եւնդրն բառին գրութեան կէսրսն երկուքի բաժնելով. (վ փոխ· —· կամ ե փոխ· ե, եւայլն·) Ա՛յսպէս օրինակի համար ինչ որ գրաբարի մէջ կը գրուէր Ձ—. ի-ինէց—· գ—·—·. լինե—ձ· լ-ի—ր· գ-ր—ց, եւ այլն· նոյնն աշխարհաբարի մէջ կը գրէին՝ Ձ-ով. ի-ինվէց-վ· էղ-վ· գվ-վ· գվ-ծ· լինվ-ձ· գ-ովր· լ-գվեր· գ-ովելվեր, գ-ովելվեր կամ գ-ովելվեր ե· ե-ղեր ե· ը-ղ-իներ· ե-ր-ձ-ներ, եւայլն· Ա՛յդ զանազանութիւնը, թէեւ որոշ սկզբամբ հաստատուած, (-ինի եւ վ-ի Հնչմունքը ճշդելու համար,) շուտ խափանուեցաւ, եւ անոր յաջորդեց միջակային գրութեան կերպ մը· Դր-ինվ· լին—ձ· ե-ղնը-ինվ· գ-ը-դ-ինվ· գ—ը-ինվ+· որ մինչեւ մօտ աւուրներս կը տեւէր· Հիմայ գրաբար ուղղագրութեան համեմատ ուղղուած՝ կը գրուի Շին—ձ· լին—ինվ· գ-ովելվ·, եւայլն·

Բ· Բաղաձայն գրերէն՝

895· Վ գիր կրնայ միայն բառի սկիզբն ըլլալ· իսկ բառի մէջ՝ իրմէ առաջ միայն = գիր կու գայ· (տես 790·)

Կը զարտուղին արդի լեզուին քանի մ՝ամփոփմունքները· ծողվիլ· խորվիլ· սորվիլ· թօթվիլ· (փոխ· ժողովիլ· խորովիլ· սո՛ր՛վիլ· թօթո՛փել·) եւ բարդերն ու ածանցները· Ջօրավար· դարվիր· անվաւեր· հոգեվարք· եւայլն·

Ա՛յս պատճառաւ յառուկ անուանց մէջ ալ աւելի ընտիր է գրել Մորե—իա, Մոլե—իա, Գե—իերա, քան թէ Մորավիա·

896· Ն եւ մ ձգական բաղաձայններէն եղբ՝ Միջին բաղաձայնները կրնան երբեմն նոյնը տեսակին փոխուիլ· այսպէս· Ինձի, (փոխ· ինձի·) խանձել, (փոխ· խանձել·) խնդալ· ընդոր, եւայլն· (Գրաբարի մէջ ատոր հակառակն ալ ներելի է· տես 780,** ծան·)

897· Կայ նաեւ ք, պ, ֆ շրթնականներէն առաջ՝ ն գիրը տենի փոխուած· այսպէս· Ա՛մբիծ· ամբաւ· ճամբայ· ամփոփ· (փոխ· անբիծ, եւայլն·)

898· Ր գրէն եաեւ եթէ Ն հանդիպի՝ կը գրուի —ն. ինչպէս լեզուին ամէն արմատական բառերուն մէջ կը տեսնուի:

Կը զարտուղին քերականական ածանցները, բարդ բառերն ու ամփոփմունքները զորօրինակ. Գաշնան. սափորներ. յիմաբներ. մտքերնիդ. կոչնել. չոչնել. վերնալ. վերնատուն. կրնամ. զարնել:

‖ Գրաբարի կանոնն ասոր հակառակն ալ կը պահանջէ. այսինքն՝ արմատական ր մ՚որ այս գրից մէջ — եղած է, նուէն բաժնուած առեն դառնալ նորէն ր ըլլալ: Արդի լեզուին հնչուելն ու սովորութիւնը կը ներէ որ գրենք Ա՚մա—. Ձմե—. լե—. դու—, ինչպէս Ա մասին մէջ տեսանք. (32, վերջին ծան. տես եւ 845, ծան.)

899· Ր գրով բառ չի սկսիր Հայերէն, այլ կը գրուի հր: Իսկ օտար անուանց սկիզբը — է կամ հ—. (տես 795:)

Կը զարտուղին Րոպէ, բաբունի այլազգի բառերն ու քիչ յատուկ անուններ: — Նոյնպէս

900· Ռ գրով բառ չի սկսիր Հայերէն. (ի բաց առեալ մէկ կամ երկու բառ.) Իսկ —ռյով սկսած քանի մը սովորական Հասարակ անուններն՝ ամէնն ալ օտար (մեծաւ մասամբ արեւելեայ ազգաց) բառեր են:

Առանձին մտադրութեան արժանի են կրկին կամ երեք աստիճան (լերկ, միջին եւ թաւ) ունեցող բաղաձայններու բաղադրութիւնները: — Ա.յսինքն

901· Ընդհանուր կանոն է (գրեթէ ամէն լեզուաց մէջ) որ այդ աստիճաններն ունեցող բաղաձայններէն երբ երկուքը քովէ քով են՝ երկուքն ալ նոյն կամ նման տեսակէն* ըլլան: Զորօրինակ • գրէն** եաքը կամ լերկ եւ կամ թաւ գիր կու գայ, եւ ոչ միջին. իսկ ղայէն եաքը միայն միջակ գիր: Ասոնց կանոնաւոր բաղադրութիւնները. —ագ կամ —կ, այլ ոչ —գ·
—ազ կամ —ք, այլ ոչ —բ·
—ակ կամ —ագ, այլ ոչ —ք·
նոյնպէս ի գրով՝ —իգ կամ —իկ, այլ ոչ —իգ:

Ասոր հակառակ ղ գրով կանոնաւոր են՝ —ղգ, —ղբ, —ղք, այլ ոչ —ղդ, —ղղ, —ղվ, եւ ոչ՝ —ղկ, —ղք եւայլն:

* Նոյնատեսակ են, ինչպէս յայտնի է, միջին միջ-նոյ հետ, թաւ թաւի հետ, եւայլն։ Իսկ իրարու նման կամ համմատ են՝ լերկերն ու թաւերը, այլ ոչ միջիններըը, որ անոնման են։ (Տես 797, ծան։)

** Ս եւ շ, եւ (նոր լեզուի մէջ) Ե եւ ը այնպէս կը համմատին՝ ինչպէս ֆ եւ պ. այսինքն՝ իրրեւ թաւ եւ լերկ։

Եւ որովհետեւ հիմակու տեսնս երկու տեսակ կանոնաւոր բաղադրութիւնն ալ մեր հնչմամբը գրեթէ հաւասարազօր է, գործրինակ՝ «ղբէ եւ «պ». ղբէը եւ «բէը. ասկէ են այն բազմաթիւ սխալներն ու շփոթութիւնները՝ որ յաճախած են հայերէն ուղղագրութեան մէջ։

Այսպէս սխալ են հետեւեալ նոտրագիրները. (շատը ստորին դարերու սխալմունք։)

Աղ[illegible]ր,	ախտարը.	Աղդր,	«պր.
Թուղթ,	ը«խ.	Աղդարար,	«պբր.
Աղբար, ումկ. «խպբ.		Ցատքել,	ը«ռնել.
Վ«ղջ«ն,	վախճան,	Փաթթել,	ֆ«ռթել.
Բ«ղբ,	բախտ.	Աբ«պէր,	Արաբկիր.
Խաղք ընել,	խ«խ ընել.		

Այսպէս ալ ընտանի եւ սովորական եղած վրիպակ է՝ որ այսօրուան օրս՝ նոյն իսկ առանց տառագարձութեան դրել ուզուած ծտար անուններն ալ անճիղդ յարմարագրութիւն մ'առած են. եւ անմտադրութեամբ կը գրուի՝ Լուֆլա. Մէտլէ. Լիբղէ. Գոռդա ռիւկա. առլէր. փխկ. Լուֆֆա. Մէտէ. Գոռնա, եւայլն։

902. Մնացած նմանաձայն գրերուն համար, զորօրինակ ց, յ. — չ, ջ. — ֆ, ւ. — բ, ռ. — յ, հ, եւայլն. որոշ կանոն չի կրնար տրուիլ. եւ միայն վարժութեամբ ու մտադիր ընթերցմամբ կը սորվուի։ Սակայն մինչեւ հիմայ բսուածներուն վրայ կրնայ իրրեւ ընդհանուր կանոն աւելցուիլ՝ թէ հայերէնի մէջ համմտաբար աւելի յաճախեալ են՝ չ, ց, բ, ֆ, ե, ռ. եւ աւելի ցանցառ կը պատահին՝ ջ, յ, ռ, ֆ, ե, օ։

Դարձեալ շատ բանի ալ կը դիւրանայ ուղղագրութիւնը՝ բառերուն քերականական կազմութեանը, ածանցմանց ու ստուգաբանութեան մտադիր ըլլալով։

Հիմակուան ատենս յաճախեալ եւ ոմանց սովորական եղած սխալագիրները հետեւեալներն են. (որ հասարակօրէն նմանաձայն բառի մ'ուղղագրութենէն յառաջ կու գան։)

Հոգնիլ,	փոխանակ՝ յոգնիլ.
Արձագանք,	արձագանգ.
Բրդիլ*,	փրթիլ.
Հետագրգիռ,	հետաքրքիր.
Խորոչ, խորոջ,	խոռոչ, խոռոջ.
Փակ,	բակ. (տճ. ավլա-.)
Դար, դարիլ,	(հաւու) թաւռ.
Գալեղ,	քալեղ.
Ամեն**,	ամէն.
Սլեղ,	սուլել.
Ժողուած,	ժողված, ժողվուած.
Դողդոջիւն,	դողդոջուն, (ած.)
Մնջել. մռնջել,	մնչել, մռնչել.
Շշնչել. անշշունչ,	շշնջել. անշշունջ.
Որ նոր. ինք նալ,	որն որ. ինքն ալ.
Մի տեսնէր,	մի տեսներ.
Չես գիտէր,	չես գիտեր.
Չէր նայէր,	չէր նայեր.
Չէին անցնէր,	չէին անցներ. (տ.237,ծ։)
Վեցերրորդ,	վեցերորդ.
Ուղեցոյց,	ուղեցոյց.
Խօստանալ,	խոստանալ.
Դրօշմել,	դրոշմել.
Անտօն. Արօնիդէս,	Անտոն. Արոնիդէս.
Պատրիարգ,	պատրիարք.
Եպարգոս,	եպարքոս.

* Ջատ է՝ (Հայց) Բրդիլ, Ջարդել, մանրել. ուստի Ջ-բր--ի--ր ընել ոճն ալ։

** Կան որ ամէն բառին ուղղագրութիւնն Ելով ուզած են հաստատել, գրաբար ամենայնէն կրճատուած համարելով։ Ցայտնի է ասոր հակառակ՝ որ ամենայն բառին արմատն է ամէն՝ նաեւ հին լեզուին մէջ, եւ փոփոխման կանոնով է գիրն Եչի դարձած է։

903. Ուղղագրութեան կանոններէն շատ անգամ ազատ է նոր ազգայ բառերու յարմարագրութիւնը. որուն մէջ կը ներուին հայերէնի աններելի կամ անկարելի դիպուածները, (տես 894.) էյ, ըյ, օյ, եը, եո–, օ–, եւայլն: Ասկէ զատ՝ նոր յարմարագրութիւնն օտար բառերու ճշդագոյն հնչմանը համար ընդունած է էօ եւ է– երկբարբառները, որ հայերէնէ օտար ձայնները են. զորօրինակ այս բառերուս մէջ. Լըտէ–. Պէ–նն. Պռիէօ. Մոնդէսքիէօ. Լէ–պէք.ք. Կէօրկէյ. Քէօփրէ–լէ–. Քէօյ. սէ–լէ–ս, եւայլն. եւայլն:

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ.

ՏՐՈՀՈՒԹԻՒՆ

904. *Տրոհոմիւն կը կոչուի՝ բառերը կամ խօսքի մասերն ըստ պատշաճի եւ ուղղագրութեան օրինօք բաժանելու կանոնը:*

905. Տրոհութիւնն երկու մաս ունի, 1. Տողադարձ եւ 2. Կիսադրութիւն:

---

§. 1. Տողադարձ:

906. *Տողադարձ անուամբ կ'իմացուի՝ տողին ծայրը հասած բառին մէկ մասը յաջորդ տողն անցընելու կանոնը:*

907. *Տողադարձի ուղղութիւնը կը կայանայ բառերը վանկ առ վանկ բաժանելու վրայ, որ կը կոչուի Հեգելլ. զորօրինակ պապերաշմաէբ բառն ուղիղ հեգելու համար իւրաքանչիւր վանկին կը լուծուի կամ կը բաժանուի, այսպէս. պա-պե-բաչ-մա-ւէբ:*

Տողադարձի կամ Հեգելու կանոնները հետեւեալներն են:

908. — **1.** Միավանկ բառերը չեն բաժնուիր: Այսպէս անբաժին են՝ *տոբ, ֆէն, ւէբ*:

909. — **2.** Նոյնպէս անբաժին են երկբարբառները, վանդզ միայն մէկ վանկ են. (8:) Զորօրինակ.

ծայր. գ-այն. սէ-ն. ան-ցեալ. չո-նիմ. վայր-կեան. եր-կայն. նա-քովը։

910. — 3. Երկու կից ձայնաւոր՝ որ զատ զատ վանկ կը կազմեն, իրարմէ կը բաժնուին. ինչպէս. մ-ութեան. լէ-զուր. Ուրբ-ել. Բելէ-ա. ան-ցեր-ը. կ'առնո-ւին*, (ներգծ. անկտր.) առնե-լիր։

* Ջատ է կըսր. սհմ. ներկայ՝ կ'առ-նո-ւին, (առ. -ւըՀըՐ-) չի բաժնուիր՝ կ'առ-նո-ւին։ Տես 923։

911. — 4. Եթէ երկու ձայնաւորի մէջ մէկ բաղաձայն գիր կայ՝ յաջորդ վանկին կ'անցնի. զորօրինակ. հո-գի. գա-րի. կա-պա-ըե-ցաւ։

912. — 5. Եթէ երկու ձայնաւորի մէջ երկու բաղաձայն գիր իյնայ, բաղաձայնները իրարմէ կը զատուին. այսպէս. աբ-գար. դաս-նալ. խօս-ուով. բաշ-խել. Հան-գիստ։

913. Թայց շատ անգամ ընտիր կը համարուի ը եւ ս (երբեմն նաեւ ղ կամ լ) գրերուն նախընթաց բաղաձայնը մէկտեղ վար առնուլ. ինչպէս. մա-ղրութիւն. շաղա-կրատ. Ե-կեղեմ. ա-կռայ. պա-պրանք. պա-պրուակ. մա-պատուակել։

Նոյնպէս արեւմտեայց (մանաւանդ յունարէն) բառերուն մէջ՝ իրենց տոզադարձի կանոնը կը պահուի. Ան-տոնիոս. Հռի-փսիմէ. ա-փսէ. դա-ֆնի. երբեմն նաեւ ցու-ռատս. Եգի-պտոս, եւայլն։ Թայց հայերէն հեղինակից բռնազբօսութիւն է նոյն կանոնով զատել՝ ա-պակ. տա-ֆնապ. կա-ղնել. ո-ւկի։

914. — 6. Եթէ երկու ձայնաւորի մէջ երեք բաղաձայն ըլլայ, միայն վերջինը — եթէ թոյլ գիր չէ, — յաջորդ ձայնաւորին կ'անցնի. ինչպէս. Հանգ-միլ. թաբգ-ման. Մուրգ-ել։

915. Հայերէն լեզուի մէջ երեք կից բաղաձայներէն մէկը, առաջինը կամ երրորդը, Հարկաւ թոյլ կամ կակուղ գիր է; այսինքն որ ուրիշ բաղաձայնի հետ հեշտաւաս կ'արտաբերուի, (ինչպէս բ, ն, լ, եւայլն.) զորօրինակ. արքեպս. Հանգիստ. անյուսութիւն. պաբսվի. քաղցրութիւն. պալպատան. Ծնդաղ. Ճգնիլ. սբսիլ։
Ըսածներս այն դէպքին համար իմանալու է՝ ուր երեք բաղաձայներուն մէջ սուղ ը ձայնաւոր չի լսուիր։

916. Եթէ երեք կից բաղաձայներուն վերջինն

է թագլ գիր, առաջին բաղաձայնը միևնակ կը մնայ, եւ վերջին երկուքը կը զատուին. այսպէս. եր-կրորդ, բեր-կել. եր-կնաւոր. աս-պղալից. ան-ճլուխ. կար-մրութիւն. քաղ-ցրանալ. բար-յագոյն:

Երկու ձայնաւորի մէջ երեք բաղաձայնէն աւելի որ ըլլայ, հարկաւ ը ձայնաւորով վանկ մը կ'աւելնայ. որուն վրայ վարը:

917. — 7. Եթէ բառ մը իւր ձայնաւորացը համաբանքէն աւելի վանկ ունի. կամ թէ՝ — ուր որ երկու կամ երեք բաղաձայնի քով զօրութեամբ դրուած ը կը հնչուի, տողադարձի մէջ ը գիր մը կ'աւելցուի ներգործութեամբ, — թէ տողին սկիզբն ըլլայ եւ թէ վերջը: Զորօրինակ. տը-կար. թըշ-նամի. ջըր-մուղ. մը-կըրտել. ըն-կերանալ. տըր-տընջել. քըսթ-մընջել. չար-չըրկած. ըղ-գաստ. ըղ-ձեղ. ըս-տրուկ:

918. Բայց յաճախելու չէ կէս վանկով վերջաւորութիւնները զատել, եւ գրել՝ դա-ռըն. խա-ռըն. ա-սըր, տա-րըր. աս-տըղ: Նոյնպէս ասոնք, գըբաւոր. դը-րացի. խը-րատ. կը-րակ:

919. Նոյնչափ եւ աւելի խորհ է՝ թէ տողադարձի եւ թէ հասարակ գրութեան մէջ՝ արեւմտեան օտար բառերու մէջն ը խառնելով նոր վանկ մ'աւելցընել. զօրօրինակ. ըմպարտա. ըմթրոմպոլի. ըմլաւ. ըձվիցդերի. դըրամ. Հըռոմ. Փըրիգոր. Քըրիստոս. Քըսերքսէս. Կոլոըմիա: — (Բայց ուղիղ են՝ Հընդիկ. Վըրկանք. Ցըրդատ. Վըշտասպ. Կորընթոս, եւայլն, ի հնուց հայացեալ բառերը. որոնց մէջ ը գիրը, եթէ զօրութեամբ եւ եթէ ներգործութեամբ դրուած ըլլայ, վանկի յաւելուած չէ:)

Հիմակուան ժամանակս աննշանելի համարուած է՝ տողադարձի պատճառաւ նաեւ հոն ը յաւելուլ՝ ուր իրօք չի հնչուիր. փա-ռըք. գոր-ծըք. ասուըած. չինըած. օրհնել. Փաւըստոս, եւայլն. ինչպես ստորին դարուց երգահաններն ու տաղաչափները կ'ընէին:

920. Նոյնպէս ը չի մտներ՝ ուր որ գլխաւոր բառն անփոփոխ մնալով՝ նախընթաց նախդիր կամ մասնիկ ունի կամ բարդ է. զօրօրինակ. ըղ-ձնամին. ան-ղեղջ. ան-պտուղ. շնչա-սպառ. բանա-ստեղծ. նո-բա-հնար. նախա-վկայ. ձեռն-տու. ան-կալութիւն. ունկն-դիր. (եւ ոչ՝ ըղ-ձընամին. ձեռընտու, անպըտուղ. եւայլն:)

Հնգելու եւ տողադարձի մէջ երկբարբառները պարզ ձայնաւոր համարելու է. անոր համար բսինք թէ անբաժին են. (909։) Ասկէ կը հետեւի որ նաեւ

921. Ա–, է–, ի–, ո՛վ, ոյ, ոյ երկբարբառները, թէեւ վերջի ծայրերնին բաղաձայնի նման հնչէ (վեւի կամ եչի ձայնով,) պէտք չէ քակել։ Այսպէս կը բաժնուի՝ զօր–ո–ր. ցո–ւլէց. երե–ակ. բո՛վ–անդակ. վկա–յել. հա–յերէն. (եւ ոչ՝ զօր–ո–ր. վկա–յել. բո–վանդակ. Ցո–ւլեթամ. հա–յերէն։)

Ասոր հակառակ՝ բարդութեանց մէջ կը բաժնուի՝ քարա–յատակ. մաղձա–յոյզ, եւայլն. վասնզի այ գիրն երկբարբառ չի կազմեր։

922. Երկրորդ՝ բաղաձայնի նման հնչմամբ սկսող –ո, –ո՛է, –ո՛ե, է, է–, եւայլն երկբարբառներուն նախընթաց բաղաձայնն իրենցմէ անբաժին է։ Զօրօրինակ Դը–ը–է. գը–ը–ան. ա–նը–ոմբ. վա–ղը–ան կամ վա–ղը–ան. պր–ա–ոյ. ցե–ո–ոյ. ա–ղը–որ. ըս–պո–ներ. պա–պո–եր. ար–դեօք. կարձեօք. անյեալ. վայր–կեան. յաւի–տեան. չարու–ֆի–ւն։ (եւ ոչ՝ ըսպ–ուեր. արդ–եօք. յաւիտ–եան. չարուֆ–իւն։)

> Այդ երկբարբառները տողի սկիզբը մինակ չթողլու համար՝ առեն մը կը բաժնուէր նաեւ՝ ըն–սմբ. ըսա–ւեր, եւայլն. որ դարձեալ անտեղութենէ զերծ չէ։

923. Ո– երկբարբառն ը– գրելով կը բաժնուի՝ ուր որ իրօք ը– հնչուի կը լսուի. զորօրինակ Ցը–աւ. լը–այ. կ'առ–նը–ին. թը–ական։

924. Քանի մը դէպքի մէջ որ –իւնէն յառաջ նայ գիր կը պատահի՝ սովորութիւն եղած է բաժանել՝ Օբ–ան. տաբ–ոյ. տաբ–ոջ. բաբ–ոք. գին–ոյ. լեզ–ոյ. հայել–ոյ։ Իսկ ուրիշ գրերն անբաժին կը մնան. ինչպէս՝ հո–ֆ–ոյ. որ–պ–ոյ։

925. Ընդհանրապէս ընտիր եւ աւելի քերականական կը համարուի տողադարձը՝ եթէ բառերուն կազմութեանը համեմատ ըլլայ. — որ շատ անգամ մինչեւ հիմայ տրուած կանոններէն խոտորում կը կրէ։ Ըսա այսմ՝

926. Նախ՝ որեւիցէ ածանցման մէջ (809, ծան.) կորուսման կանոնին միտ կը դրուի, եւ կը բաժնուի՝ (Մար-դիկ) մար-դկան. (եր-կինք) եր-կնից. մար-դկոց. կըն-ծաեալ. աղ-ջկան. դար-բնութիւն. նա-նրութիւն. կո-ծրել. եւայլն։ Բայց ոչ՝ (քա-ղաք) քա-ղքի. ա-գռիկ. կը-նդել. մա-նկանց. յա-փուշ-թիւն. վասնզի այն կրկին բաղաձայններն առանց ը վանկի յաւելուածոյ չեն կարդացուիր։ Նոյնպէս չի բաժնուիր՝ Տա-ճրկներ, ծա-ղրկներ, այլ սովորա-կան հնչման համեմատ՝ Տաճ-կներ կամ Տաճ-կներ։

927. Երկրորդ՝ Բարդ բառերն իրենց յօդիւղ մա-սանցը կը վերածուի. եւ կը բաժնուի՝ Ցէր-ուցան. աղ-ուհացք. կէր-ուխում. անց-ուդարձ. հալ-եւմաշ. պոռ-եւառ. այլ-ազգի. այս-ինքն. խոչ-ընդ-ոտն. հօր-եղբայր. հէր-ընկալ. նոր-ընծայ. նոր-ելուկ. վերջ-ընթեր. ընդ-ունայն. ապ-ստամբ. ապ-երախտ։

Ինքնին յայտնի է որ այս կանոնիս զեղծումմ կ'ըլ-լայ եւ սխալ՝ եթէ բաժանես նոր-անալ. գործ-ակեց. չար-ակնէն. ուխտ-երդ. ապա թէ ոչ՝ հարկ կ'ըլլար բաժանել նաեւ՝ գործ-իչ. ծառ-երա՝ որ բացայայտ սխալ են։

Սակայն աւելորդ նրբութիւն է եւ բռնազբօսանք՝ Ուրեք-ակն, փայլ-ակն եւ ուրիշ այսոր նմաններն արդի լեզուին մէջ բաժանել՝ արեգ-ակ, եւայլն, վասն-զի թէեւ գրաբար կազմութիւնը նոյնպէս պահանջէ, հիմայ այն ակ մասը նոյն բարդերուն մէջ կրճատ եւ աննշանակ բառ մնացած է։

Ոմանք կը համարին թէ տողաւարձի մէջ քերա-կանական կազմութեան համեմատ գործելը վտան-գաւոր է. եւ տպէտներու բերան բառից հնչմունքը դանդաղադէմ չընելու համար՝ կ'ընտրեն ճիշդ կենդա-նի հնչմունքն երեւցընել, գրելով՝ Ընտ-րել. երկ-րի. բանաս-տեղծ. նո-րընծայ, եւայլն. որպէսզի մեր ա-մին՝ (որ ամէն տեղ ը աւելցընելու հակաեալ կ'երեւ-այ) չսկսի կարդալու՝ ըն-տրրել. եր-կրրի. բանա-ըս-տեղծ։

928. Տողաւարձի կանոնը կը պահանջէ վերջա-պէս՝ որ Ապաթարց նշանը (տես 941.) տողի ծայր չմնայ, եւ ապաթարց ունեցող բաղաձայնն իւր առջեւի ձայնաւոր գրէն չզատուի. այսպէս. Եր-կ'երկու. պի-տ'որ տեւնէ. տ'ի-մանար. չ'առ-նուր. կ'ըն-թանայ.

(եւ ոչ՝ երկ՝-երկու. պիտ՝-որ. չ՝-առնուր. — ենթամնայով կամ առանց ենթամնայի:)

929. Տողադարձի նշանը կամ նշանախեցն է ենթամնայ՝ այս – ձեւով. գորօրինակ՝ Մար–դիկ. վայր–կեան. բե–րան:

---

§. 2. *Կիտադրութիւն:*

930. Խօսքի պլեւայլ մասունքն իրարմէ պատշաճօրէն զատելու համար պլեւայլ նշանախեցներ կը գործածուին, զորունք ընդհանուր անուամբ կիտ կը կոչենք, եւ անոնց գործածութիւնը՝ *կիտադրութիւն*:

931. Հիմակուան կիտադրութեան նշանները՝ հետեւեալ ութ նշանախեցներն են. որոնց չորս առաջիններն բուն կիտադրութեան կը ծառայեն, կարգացողին քիչ շատ ընչի հանգիստ տալու համար. իսկ չորս վերջիններն երկրորդական նշաններ են, եւ բացայայտութեան կը ծառայեն:

Ասոնց առանց անուններն ու ձեւերը:

Բուն կէտեր.		Կիտադր. նշաններ.	
1. Բութ	՝	5. Ապաթարց	՚
2. Ստորակէտ	,	6. Մակակէտ	՛
3. Միջակէտ	·	7. Զակերտ	" "
4. Վերջակէտ	:	8. Փակագիծ	( )

Ապաթարցն ու փակագիծը, ինչպէս նաեւ Զակերտին հիմակուան ձեւը՝ եւրոպական ուղղագրութենէ փոխառեալ նշաններ են: Ասոնցմէ զատ՝ վերջին առիններս եւրոպացոցմէ քանի մ՝ուրիշ կիտադրութեան նշաններ ալ մտած են մեր մէջ. որ են՝

1. Մխութեան գիծ, -
2. Ընդլատման գիծ, —
3. Կախման կէտք, ...
4. Կրկին փակագիծ, [ ]

Ա.յս նշաններուս գործածութիւնը հետեւեալն է:

932. *Բուռի* նշանը բառի մը վերջը կը դրուի՝ միեւնոյն խօսքին մէջ յաջորդ բառին չվերաբերիլը ցուցնելու համար. ուր շատ անգամ դեղուտ մտած է, կամ բառ մը զօրութեամբ կ՝իմացուի. ինչպէս. Պո–ղէ–ոս՝ Մէքսիկացիներուն հետ դրած դաշինքները: Քո–՝ թշնամեացդ ձեռքէն կրած վնասերդ. (քու կրած

վշտերդ։) Ափրիկէ շատ քիչ անգամ ձիւն կը տեսնէ, իսկ Եւրոպա՝ շատ յաճախ։ Քսակները դրամով լեցուն էին, բաժինները՝ գինւով, սրտերը՝ ցնծութեամբ։ Ով որ երախիք կ'ընէ՝ ապերախտութեան սպասէ։

Բուրթը կը ցուցընէ՝ թէ բառի մը վրայ շատ քիչ կանգ առնելու է։

‖ Բուրթը հայերէն հին առդանութեան մէկ նշանն էր, որ հիմայ կիտադրութեան անցած է։ (958։)

Մտորակէտ կը դնուի՝

933. — Ա. Երկու կամ աւելի՝ կարճ նախադասութեանց մէջ՝ որ իրար կ'ամբողջացընեն. ինչպէս. Հասաւ քաղցրաշունչ եղանակը, ձիւները հալեցան, անձրեւներն հեռացան, դալարիք ղուարճացան, եւ ղուարթացան մարդ եւ անասուն։ Լացքով կը ծնանինք, տրտունջով կ'ապրինք, սգով կը մեռնինք։

934. — Բ. Միեւնոյն նախադասութեան մէջ նոյն կարգի բառեր որ եռեակ եռեակ կրկնուած են, ստորակէտով կը դատուին. զորօրինակ միեւնոյն բայի՝ այլեւայլ անուն-բայիներ կամ խնդիրներ, միեւնոյն գոյականի այլեւայլ ածականներ, եւայլն։ Այսպէս. Քննեցէք, դիտեցէք, տեսէք. լսուածի է երբեք այսպիսի նորանշան գործ մը։ Պօղոս՝ ազգաւ երբայեցի էր, Բենիամինի ցեղէն, ուսմամբ փարիսեցի, իրաւանց հմուտ, օրինաց վրէժխնդիր, աներկիւղ, համարձակ, ոգեւից, սիրով եւ նախանձու վառեալ։

935. Բայց ե՛, կամ շաղկապով կապուած բառերն ստորակէտ չեն առնուր. զորօրինակ. Մեմֆիս ե՛ Թեբէ՝ Եգիպտացւոց նշանաւոր քաղաքներն էին։ Ամֆէնք ե՛ Սպարտա՝ իրարու նախանձորդ էին։ Մեծատուն կամ աղքատ, դիտուն կամ տգէտ՝ ամէն մարդ հաւասար է Արարչին առջեւ։

Ստորակէտի տեղ երբեմն բաւական կ'ըլլան նաեւ ԲԷ, ՈՒ, բայց եւ ուրիշ շաղկապներ՝ եթէ բառ բառի հետ կը կապեն. ինչպէս. Հարուստ բայց ագահ մէկը։

936. Իսկ ուր որ խօսք խօսքի հետ ե՛ կամ ուրիշ շաղկապով մը կապուած է, հոն շատ անգամ ստորա-

կէտ, երբեմն նաեւ ուրիշ կէտեր կը դրուին: Օրինակ. Տղուն հանճարն ու զգօնութիւնը գովելի է, ե- ղբ- դրելի ծնողացն անհոգութիւնը: Աղքատները ճգնա- ռոնց՝ ե- յիմարներն իմաստնոց գործիքն են եղած:

937. — Գ. Միջանկեալ բառ մը կամ խօսք մը սովորաբար երկու ստորակէտի մէջ կ'առնուի: Օրի- նակները տես 339:

Այս միջանկեալներուն կարգն են քանի մը բա- ռով բաղադրեալ բացայայտիչները ալ: Տեսէք ահա՝ սուսեր եւ տէգ, ըլ-ունէին-ըլ-ան գործիքնէր, այս տեղ՝ խաղաղութեան մշակներուն օրհնեանին մէջ: Ագագ, Ամէնէյ ըսփո-ռըը, մեռնելուն վայրկեանը գուշէց, թէ Աշխարհ դառն է եղեր մահը:

938. — Գ. Անուանց կոչականը, եթէ միջան- կեալ ըլլայ եթէ ոչ, ստորակէտով կը զատուի. զոր- օրինակ. Այսուհետեւ ցնծացէք, անգործներ, վասնզի հասաք վերջապէս ձեր բազձանքին: Ո՛րդեակ, յար- գէ ծերերը: Ձեզի են խօսքերս, ո՛ ծաղկեալ ընկերք:

Ստորակէտը քան զբուէթը քիչ մ'աւելի հան- գիստ կու տայ ձայնին:

939. *Միջակէտը*, որ պարզապէս կէտ ալ կը կոչուի, ամբողջ խօսքի մը գլխաւոր նախադասութիւն- ներն իրարմէ կը զատէ: (Ցայտնի է որ երբեմն երկու՝ կամ նաեւ մէկ բառ միայն բաւական է նախադասու- թեան մը տեղ բռնելու:) Զորօրինակ. Երբ որ նաւ ե- լան, սկսան իրենց ընկերացը պատմել՝ թէ ինչպէս թանձրախուռն անտառին մէջ մոլորած կը թափա- ռէին. անտառն, ըսին, մութ է եւ անկոխ. խիտ առ խիտ բուսած մացառներուն մէջէն՝ շատ տեղ միայն սուրերով կրնայ ճամբայ բացուիլ. ծառերն այնպէս թաւ ու բարձր են՝ որ երկինք բնաւ չի տեսնուիր:

Միջակետն ստորակէտէն աւելի հանգիստ կու տայ ընդյ:

Երդի ուղղագրութեան մէջ միջակետն իբր օժան- դակ կէտ՝ ուրիշ գործածութիւն ալ ունի: Տես վերը 952, 953:

940. *Վերջակէտ* կը դրուի ամբողջ եւ լրացեալ խօսքի մը վերջը։

Վերջակէտը կատարեալ հանգիստ է շնչոյ։

941. *Ապաթարց* նշանը կրճատուած ձայնաւոր գրին տեղը կը դրուի, եւ կը ցուցընէ թէ երկու կից ձայնաւորներէն մէկը կրճատուած է. զորօրինակ. Ընդամ մ'ալ, (փոխ. անդամ մը ալ.) պիտ'որ լսեմ, (պիտի որ լսեմ.) կ'եղծաներ, (կը եղծաներ.) երկ'երկու. (երկու երկու.) եւայլն։

Ապաթարցով կրճատութեանց տողադարձին համար՝ տես վերը 928։

> Արդի լեզուիս մէջ ապաթարցի գործածութեան սկիզբէն ի վեր կրճատման կանոնը չատ յաճախ պլլութիւններ կը կրէ, մանաւանդ բայերուն մէջ։ — Ասոնց սովորական սխալները։
>
> | | | | |
> |---|---|---|---|
> | Ձ'ես, չ'է, փոխ. չես, չէ. | | Կ'ուզայ, փոխ. կու գայ. | |
> | Ձ'ըլլայ, | չըլլայ. | Կ'ուտամ, | կու տամ. |
> | Ձ'տեսնեմ, | չտեսնեմ. | Կ'ստանայ, | կը ստանայ. |
> | Ձ'տեսներ, | չի տեսներ. | Կ'գանէ, | կը գանէ. |
>
> Այդ բառերուն մէջ ապաթարցը տեղի չունի, վասն զի ձայնաւորաց կրճատութիւն չկայ։

942. Թայց երբեմն տարաշխութեան մէջ ապաթարց կը դրուի նաեւ հոն՝ ուր միայն մէկ ձայնաւոր կայ կրճատուած. (1012, 1020.) Նոյնպէս բանասիրական մեկնութեանց մէջ, (ինչպէս գործոյս պլլեւայլ մասանց մէջ տեսանք. հա՛յ, ե՛բէլ, որ կը ցուցընէ թէ ձայնաւոր դիր մը պակսած է բառին մէջէն։)

943. *Մրակակէտ*՝ է նախդրին սեպհական նշանն է. այսպէս. Վեր՝է վերոյ. ձմեռն՝է բուն. — որ հիմայ սկսած է անսովոր ըլլալու։

> Մրակակէտը յետին դարերու դիւտ է՝ է նախդիրը յաջորդ բառէն որոշելու համար, վասնզի կիզ կը գրուէր։ Հիմայ՝ որ շատ տարիներէ ի վեր սովորութիւն է զատ գրել, իբրեւ աւելորդ նշան մը սկսած է խափանուիլ։
>
> Զգուշաւոր տպագրութեանց, ինչպէս նաեւ բանասիրական մեկնութեանց մէջ կը գտնուի երբեմն ը, յ, ր նախդիրներու առջեւն ալ՝ մրակակէտ դրուած ուր որ բառերու շփոթութեան տեղի կայ։

944. *Ձակերտող* կոչման կամ վկայութեան նշան է, եւ յառաջ բերուած խօսքին սկիզբն ու վերջը կը դրուի. այսպէս. Նոյն փութանակի յաղթութեան

համեմատ՝ այս կարճ թուղթս գրեց կեսար, թէ "Եկայ, տեսայ, յաղթեցի,,։

Երբեմն կոչուած ամբողջ խօսքին իւրաքանչիւր տողին սկիզբը կը կրկնուի, մանաւանդ երկայն կոչումներու։ — Երբեմն նաեւ մէկ բառի վրայ. զորօրինակ. Ի՞նչ կ'ակնարկէ Առաքելոյն "իջուցանել,, բսելը։ Այդ "թերեւս,, յաւելուածներս ոմանց միտքը պղտորեր է։

‖ Հայերէն չակերտին հին ձեւն՝ որ հիմայ խափանուած է, նոտրագիր ըսյի գլուխ մըն էր (›)։ որմէ իւր անունն ալ առած է։ Հիմակուան ձեւն եւրոպական է։

945. փակագիծ միջանկեալ խօսքի կամ բառի մը երկու դին կը դրուի՝ որն որ իբրեւ մեկնութիւն կամ ծանօթութիւն աւելցուած է. զորօրինակ.

Քանիներն երազեցին որ կարենան հրով եւ սրով, արիւնահեղ ապստամբութեամբ, յափշտակութեամբ եւ սպանութեամբ (որովհետեւ ասոնք միայն էին իրենց միջոցները,) աշխարհիս ցանկացեալ երջանկութիւնը հաստատել։

Սխալ կ'ըլլայ փակագծի գործածութիւնը՝ եթէ չկաբենաս փակագծեալները խօսքին մէջէն հանել՝ առանց խօսքը կրճատ ու կիսկատար թողուլու. ինչպէս այս օրինակիս մէջ. Հայիդիի բնակիչները կը հաւատային թէ Ոգիներն՝ որոնց իրենք (Ջնմե) անուն կու տային, ապագայ բաներու գուշակ են. ամէն մարդ, կ'ըսէին, իւր առանձին (Ջնմէն) ունի, որուն պատգամ կը հարցընէ։ — Վանդի փակագծիս գրուածը միշտ երկրորդական մաս մըն է եւ ոչ էական։

Բայց շատ անգամ փակագծի տեղ երկու ստորակէտի մէջ կ'առնուի միջանկեալը կամ մեկնականը. (տես 937։)

Վերջին առներս գործածական եղած նշաններուն (տես 931, ծան.) կիրառութիւնն ասէ։

946. Պարոնթեան գծերը բառերու բազադրութեան եւ լուծման նշան է, որ երկու կամ երեք բառի մէջ դրուելով՝ իբրեւ մէկ բառ կ'երեւցընէ, կամ միեւնոյն բառն իւր կազմիչ մասանցը կը լուծէ՝ առանց զանոնք

իրարմէ անջատելու. (եւ այս կերպով յաճախ կը գործածուի բանասիրական լուծմանց մէջ. տես. 378, 382, 483, եւայլն:) Ա յսպէս՝ Պարթեւ-Հայ թագաւորներ. Մարական - պարսկական պետութիւն. Հնդիկ-գերմանական լեզուներ. (փոխ. մարզպետական, Հնդկա-գերմանիկ.) Հայ-Հռոմ եկեղեցի, Գասիոն-Գաբեր. Վարազ-Շապուհ. Ար-Որմիզդ. Զաբէհ-աւան. Միհր-Ներսեհ. Վեհ-Միհր-Ներսեհ. Հրեւ-Շղոմ-Շապուհ. — որ կից ալ կը գրուին:

947. *Ըզհատման-գիծ* կը գրուի երկու նախադասութեանց մէջ՝ որոնց երկրորդն առաջնոյն իբր թէ պատասխան է, կամ խօսքի յաւելուած մը, թէ ուրիշն մը, եւայլն. ինչպէս օրինակիս մէջը.

Որո՞նք էին մեր լիով վստահացած անձինքը. — ա՛նոնք՝ որ հիմայ բանտարկել տուինք. — այսչափ յեղյեղուկ է մարդկային իրաց վիճակը:

Երկու թուոց մէջ՝ Ընդհատման-գիծը դնէ՛ս նախադրութեան տեղ կը գրուի. այսպէս Գ — Է դար. (այսինքն Երրորդ դարէն մինչեւ եօթներորդ դար:) 35 — 40 տարւան միջոց:

948. *կանխման-կէտ* կը գործածուին կիսկատար թողուած խօսքի մը վերջը, որ մանաւանդ ձարտասանական խօսուածքի ձեւ է. զորօրինակ. Ձայրացուցինք թշնամիները. հեռացուցինք օգնականները. վշտացուցինք բարեկամները. ընդ այն խոցեցինք մեր բարերարները. եւ, կը սպասէք որ աւելի՞ն ըսեմ. ո՛չ...:

949. Նոյն կանխման-կէտերը կը գրուին դարձեալ վկայութեան մը մէջտեղը, եւ կը ցուցընեն կոչուած խօսքին զեղչած կամ համառօտած ըլլալը:

950. *կրկին-փակագիծ* կը գործածուի՝ երբ հասարակ փակագծի մէջ ուրիշ միջանկեալ մաս մը հանդիպի. ինչպէս. Ա՛ւ ուրիշ կողմանէ յոյս չունենալով. (որովհետեւ նոյն իսկ մայրաքաղաքն ալ [Հռոմ] յայնմի վտանգի մէջ կը տեսնէին,) որոշեցին որ Հաւատնեցի բերդն ամրացընեն եւ հոն ապաւինին: Քանի շատ որդիք որ հինուց ի վեր Ափրիկէի մէջ հաստատուեցան, (զորոնք Ցղոներն իրենց լեզուաւը Եթովպացի [սեւադէմ] անուանած են,) կրօնիւ եւ սովորութեամբը Հնդկաց նման էին:

Նորագոյն կիսադրութեան մտան եղած է՝ առանձնութեան Պարոյկ (°) նշանախեցն իբր երկբայութեան նշան՝ տարակուսական բառի մը վերջը դնել զորօրինակ. Հռոմայեցի կայսր մը (Ընտոնինոս Պիոս°) ճենապատուան դեսպան խաբած է *:

* Ակնարկը կը համարինք կէտերով խառն ·° (տարակուսական)· ·՛ կամ ·՝ (զարմացական)· եւ ·°·՛ (կասկածի կամ ծաղրելու) նշաններուն վրայ խօսիլ, որոնք վերջին տասնեակ մը տարիներս սկսած են ամենքը եւրոպական նոր կիսադրութեան նմանելով գործածել՝ ամբողջ խօսքին վերջը դնելով. բայց դեռ առհասարակ ընդունելի եղած չեն:

ԳՕԴՈՒԱԾ Գ·

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԼԽԱԳՐԱՑ ԳՈՐԾՈՒԾՈՒԹԻՒՆԸ

Ուղղագրութեան մասերն են դարձեալ՝ 1. Համառօտագրութեան կերպն ու 2. Գլխագրաց գործածութիւնը։

951· — Ա· *Համառօտագրութիւն է բառի մը մէկ մասը միայն գրել, որ ամբողջ կը կարդացուի։*

952· *Համառօտագրութեան համար հիմայ գործածուած նշանն է՝ համառօտեալ բառին առջին պարզ կէտ մը, ըստ եւրոպական սովորութեան։* — *Նոյնպէս*

953· *Արդի ուղղագրութեան մէջ թուահամարներու առջեւ լոկ կէտ մը կը դրուի՝ երբ Նախ կամ —ԱԼԻՆ, Երէկուընդ կը նշանակեն. (երեք թուանշան ըլլայ, երեք այբուբենէն։)*

Աւասիկ երկուքին մէկտեղ օրինակը. Բասիլիոս Ց·Վ·. (կամ Ց՟.) Հերոյտ անուն մէկը՝ Լեւոն Բ·ին եւ Հեթում Ա·ին պատերազմները կը պատմէ. (այսինքն՝ Ց·Վ·ՆՆԷ· Հերոյտ՝ Լեւոն ԵրէկուընդԷն եւ Հեթում Ա—ՑԻՆԷն պատերազմները կը պատմէ։)

Սակայն այսպիսի համառօտագրութեանց մէջ միտ դնելու բանն է՝ որ գլխաւոր բառին էական գրերը նշանակուին, իսկ զանց առնուին էական չեղողները, (ինչպէս են մէջի ձայնաւորները, այլեւայլ վերջաւորութիւններ, եւայլն·) զորօրինակ· Հմ· գոմ· պր· Ե—գ·. (Համառօտ պատմութիւն Պարսից եւ Յունաց։) Ց·. Բ—ր· (յունարէն բառաբան։) — Եւ մանաւանդ՝ ինչպէս հիմայ աւելի սովորական է, երեք բառին առաջին մասը միայն պիտի գրուի, միտ դնելու է՝ որ բաղձայնի առջեւ դրուի կէտը, եւ ոչ ձայնաւորի· այսպէս· Զէր· կՌ· (Զաքարիա կաթողիկոս) եւ ոչ՝ Զ—է· յ—Ռ·. Նոյնպէս վերի օրինակը պէտք չէ գրել՝ Հմ· գոմ· պր· Ե— գ·. որովհետեւ բան չի հասկցուիր։

Համառօտագրութեան որոշ կանոններ չի կրնար տրուիլ· բայց այսչափ միայն՝ որ համառօտեալ բառը կարելի ըլլայ անշփոթ կարդացուիլ։

Վերջին դարերուս մէջ երկու տեսակ նշան կը գործածուէր համառօտագրութեան· 1· *Ծրկորնակ* (՝) որ կէս գրուած բառերու գլուխը կը դրուէր· ինչպես· Ց՟Ե՝ Մ—նդ՝ (Ցովհան Մանդակունի)· եւ 2· *Պատիւ* (~) որ ամիսներէ համառօտութեանց վրայ կը նշանակուէր· ինչպես· Ի՟ի՟ն՟, (Իսբայելի սրբոյն։) — Հիմայ այս նշանները գրեթէ խափան եղած են տպագրութեան մէջ։

954. — Բ. *Գլխագիր տառերով կը սկսին*

1. Անձն խօսքի գլուխը կամ առաջին բառը. եւ ամէն վերջակէտ եւ բը. նոյնպէս ուրանաւորի ամէն մէկ տողին սկիզբը. (որուն համար հայերէն ցանգրոնի գիր ալ կոչուած են գլխագիրները։)

2. Իբր վկայութիւն բերուած խօսքը կամ բառը, թէեւ խօսքին մէջտեղն իսկ. — եւ ասոր համար շատ անգամ չակերտ նշանն ալ զանց կ'առնուի։ Տես 937ին վերջին օրինակը։

3. Առոյնք բառն եւ իր նոյնանշանները, ինչպէս Տէր. Բ-ը-յ-ե-ը. Ա-բ-ր-ի-ը, եւայլն։ Նոյնպէս ուրիշ պատուոյ, պաշտամանց եւայլն անուանները. ինչպէս. Պատրիարք։ Ձեր Սրբութիւնը։ Մրցելով իրար պատուեցէք, կ'ըսէր Առաքեալը։

4. Անձն յատուկ անունները, մանաւանդ գոյականները (107.) իրենց սովորական վերադրովը կամ պատմական անուամբը մէկտեղ. (510.) ինչպէս. Մրճբին. Կասպից ծով. Աժդահակ. Վահան Գողթնացի. Կարոլոս Մեծն. Սուրբ Իգնատիոս. Գաւիթ Անհողին. Յովսէփ Գեղեցիկ. Միջին Յունաստան, եւայլն։

5. Գրքերու, նշանաւոր գործուածքներու անունները. ղօրօրինակ. Թո-ո-ց գիրք. Մովսէսի Հնգամատեանը. Մոլիէռի Ախոյեան քժկնէը. Կիւրղի Պ-ր-պ-ն-ց գիրքը. Ռափայէլի Այլ-ի-ե-գ-ո-ր-ի-ո-ն, եւայլն։

6. Հասարակ գոյականներ որ դիւցաբանական անուն եղած են, կամ առակներու մէջ իբր անձնաւոր էակ երեւցուած են. նոյնպէս ամէն հասարակ անուն որ մանաւանդ կերպով մ'առնուած՝ որոշ միտք մ'ունեցած է՝ սովորական նշանակութենէն զատուելով։ Օրինակ. Թեթեւ թեւերով սլացաւ արագաթռիչ Հաբ-ը, եւ իր փողոյն ձայնը տիեզերաց լսելի բրաւ։ Թշուառութիւնն ալ ամէն օգնութեան կը կանչէր։ Այդ գրքին վրի-կ-ը-ը մէջ նոր վրիպակներ սպրդեր են։

Վերջապէս գլխագրաց գործածութիւնն որոշ սահման չունի. եւ շատ բան կրնայ վայելչութեամբ

գլխագրով սկսուիլ, ուր որ գրողը կ'ուզէ բառ մ'առանձին կերպով որոշել, եւ գլխաւոր կամ պատուաւոր բան մ'երեւցընել. ինչպէս այս խօսքիս մէջ դերանունը. Բայց իրաք՝ կայ երկրիս վրայ երկինք մը՝ զոր որ իրեն հետ վար բերաւ Աննկ= որ ախոռի մը մէջ ծնաւ, եւ հիւսան մը խանութին մէջ զարգացաւ։

ՆԱԽՆԵԱՑ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՊԸ

Հին ոամկօրէն լեզուին եւ նոյն ատորին դարեբուն ուղղագրութեան վիճակն այլեւայլ տեղեր առիթ ունեցանք տեսնելու։ (Տես մանաւանդ Երրորդ մասին մէջ։)

Ցրոհութեան մէջ հիմակուանէն շատ տարբեր է նախնեաց կերպը. այսինքն Յոզագարթի եւ Կիտագրութեան նկատմամբ։ — Յոզագարթի կանոն նախնիք չէին ճանչնար ամենեւին. կամ լաւ եւս՝ տոզագարթի կանոն եւ սահման էր տողին երկայնութեան չափը։ Իսկ կիտագրութիւնը մերինէն այլազգ եւ աւելի պարզ էր, կամ աւելի անձիւդ. եւ գլխաւորաբար յաճախ միջակէտներով եւ վերջակէտներով։

Հիմայ մեր՝ ինչպէս տոզագարթի նոյնպէս կիտագրութեան օրէնքները գրեթէ ճշդիւ ըստ արդի արեւմտեան ազգաց են եւ բնականին համեմատ, մանաւանդ տպագրութենէ ետքը։

Նոյնն իմացիր ըստ իմիք նաեւ Համառօտագրութեան կերպին եւ Գլխագրաց գործածութեան համար։

Բ. ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԻՒՆ

Որչափ ալ բառերն ուղղագրութեան օրինացն համեմատ գրուած ըլլան, անոնց ուղիղ արտասանութեանը կամ անսխալ ընթերցման համար՝ դարձեալ ուրիշ մասնաւոր կանոնաց պէտք կը մնայ. որ քերականութեան մէջ Առոգանութեան մասը կը կազմեն։ Ուստի

955. *Առոգանութիւն* կը կոչուի՝ բառերն ուղիղ արտաբերելու կանոնը։ Ասոր մէկ մասն է նաեւ անսխալ հեգելը, որուն գրութեան կանոնը Տրոհութեան մէջ տեսանք։

956. Առոգանութեան արուեստը միայն ձայնաւոր գրերու վրայ կը յածի. եւ նշանները միայն ձայնաւորաց վրայ կը դրուին։

957. Առոգանութեան նշանացն անուններն ու ձեւերը ասոնք են։

Շեշտ ՝	Երկար ˉ	Ոլորակ ◡
Բութ ՝	Սուղ ˘	կամ Պարույկ ◠

Ասոնց անուններէն քերականական բացատրութիւններ ելած են. լիւթիւ, բթիւ, երկ-րիւ, -ւիւ՝ — Առոգանութեան մէջ իբրեւ ածական կը գործածուի՝ բո-ւթ բառ. երկ-ր կամ ---ւ վանկ. որ ըսել է՝ բթի-ւ, երկ-րի-ւ, -ւի-ւ։

958. Ա,յս նշաններս որոշուած են՝ *Միտնակը* (վանկերու ձայնին աստիճանը կամ տեւողութեան չափը) ցուցընելու համար։ Բայց հիմայ միայն Շեշտը կը դրուի բարձրացած վանկին վրայ՝ եթէ հարկ համարուի. բութ երբեք չի դրուիր, եւ հիմայ կիտագրութեան անցած է։ Իսկ Պարույկն ու Երկարը իբր Հարցման եւ Միջակութեան նշաններ կը մնան. (ուստի սովորեցան ոմանք անուն տալ՝ Հարցական եւ Զարմացական, ըստ Եւրոպացւոց։)

Առոգանութիւնն ըստ նախնեաց (կամ մանաւանդ ըստ Ցունաց) ձայնաւոր գրերուն բարձրութեանն ու ցածութեանը եւ երկարութեանն ու կարճութեանը վրայ զբաղելով՝ լեզուին իբր թէ երաժշտական մասն

է· որուն համար Ցոյնք աւելի բացայայտ՝ Ա-ի-ր-ի-ա-Ն-ի-Ն կոչած են, (զորն որ մերիններն Ա-փ-ո-Ն-ի-Ն թարգմանեցին։) Այս պատճառաւ է որ առոգանութեան նշանները երդի խազերէն փոխառեալ նշաններ են։

Հայերէն լեզուին սոյն յատկութիւնները մեզի բաւական ծանօթ չըլլալով՝ մեր առոգանութեան մասը շատ համառօտ է, եւ հազիւ քանի մը կանոններու կ՚սահմռփուի։ Իրր թէ ի լոյ միայն գիտենք, կամ թէ քերականական-բանասիրական լուծմամբ կը մակաբերենք կը գտնենք որ հայերէն հնչումնքն ալ առեն մը երկար եւ կարճ կը զանազաներ· զորօրինակ՝ թէ ե երկար է եւ է կարճ· (ինչպէս բաղաձայներուն համար ալ կը կարդանք՝ թէ պարզ եւ կրկնաւոր կը բաժնուին·) որուն՝ հիմակուան լսելիքներն անզգայ են։ Տես վարը՝ երես 365։

Ան է ճշդիւ առեալ Առոգանութեան նշանակութիւնը։ — Սակայն ուղիղ առոգանութիւն կը կոչենք դարձեալ ընդհանրապէս բառերուն պարտաւոր պատշաճ արտաբերութիւնը· զորօրինակ կոչականը կոչելով, հարցականը հարցընելով, եւայլն· նոյնպէս քանի մը դէպքի մէջ այս ինչ կամ այն ձայնաւորին՝ դրիցն համեմատ բուն եւ ուղիղ հնչումը, ինչպէս պիտի տեսնենք։

959· — Ա· *Բոլոր կը ցուցընէ թէ բառն անշեշտ է, այսինքն բառին վանկերն իրարու հաւասար արութեան կամ բարձրութեան աստիճան ունին. կամ, եթէ միավանկ բառ է՝ միւս բառերէն աւելի բարձրութիւն չունի.* զորօրինակ· Տ-ի-պ-ա-ր· Լ-ի-Ն-ի-ս· ի-րենք ա-Լ· ով ա-ր։

960· Ամէն հայերէն բառ բութ է ի բնէ, — շատ քիչ բացառութեամբ։ — (Ի ԲՆԷ բառին մեկնութիւնը տես վարը 967։)

961· — Բ· *Շեշտ ունի այն վանկն որուն սուր կամ բարձր է ձայնը.* զորօրինակ· Անօրէն են անոնք, չերքես հետ, ա-ր-լեզի։

962· *Շեշտակալ կ՚ըսուի բառ մ՚որուն վերջին վանկը շեշտ ունի.* ինչպէս· Երքեխ չէր ատեր։ Չէին լսեր ամենեւին։

963· Քանի մը բառ կայ հայերէն՝ որոնց շեշտն առաջին վանկին վրայ է, եւ են՝ գ-ո-նէ· ք-ո-յէ· Հ-ր-մայ· ա-րդեօք· ք-ա-ջ-ե-ալ· բ-ա-բէ· եւ յօդուածդ՝ Ա՛յօր· ա՛յպէս· ի՛նչպէս· Ն-ա՛յ-Ն-չ-ա-փ· Ր-ի-ե· Ր-ի-պէտ· ք-ր-ի-Թ·

Ջ թէ : — Մ՚նաւանդ . ա՚սածիկ . վա՚նդզե , (966 .) ջ՚ցերորդ . պա՚նդերորդ :

Օրինակներէս՝ երկավանկները *շեշտաշեշտ կը կո՚չուին . իսկ եռավանկները խորթ ձայնիւ՝ շեշտաշեշտաբաշեշտ :*

964 . *Կոշականներն առաջին վանկին վրայ կը շեշտուին . այսպէս . Ա՚րդեակ . Հա՚յրիկ . ա՚ղջամ . Ս՚մին . Մ՚արիամ . Փ՚լեպպոս . եւայլն :*

> *Կոշականներն այսպէս կը շեշտուին խօսքի մէջ , կամ ուրիշ բառի հետ եղած ատեն . իսկ մինակ որ մնան , (մանաւանդ յատուկ անուններըը ,) զորօրինակ մէկն անունովը կանչելով՝ վերջին վանկը կը շեշտուի . այսպէս . Բովանդակ ուժովն սկսաւ պոռալ . Տիրո՛ն , Տիրո՛ն . . . բայց իւր ձայնին արձագանգն եր միայն պատասխանը :*

965 . *Նոյնպէս հրամայականներն ի բնէ շեշտեալ են՝ երբ մինակ մնան . Աշխատի՛ : Հասի՛ , Հասի՛ եւ մի դանդաղիր :*

966 . *Յարաշեշտներու կարգն են ուղ (կարճ կամ կէս) վանկով յանգեալ բառերը . Ա՛ուղ , (ա՛ուղ .) դո՛ուն . Բ՚ուր . Ի՚նքը . դէնի՚երը . անօթնե՚րը , եւայլն :*

> *Օտար անուններն որ չեն հայացած , (այսինքն որ առանց տառադարձութեան կը գրուին ,) իրենց բնական ազգային շեշտը կը պահեն . ինչպէս . Փ՚ոլա . Պերլի՛ն . Միլա՛ն . Մո՛նթեսքիեր . Վ՚ոլ՚թէնպերկ . Թեոդո՛սիոս . Մո՛նթելէնեն , եւայլն : Բայց սխալ կը համարուի հայացեալ անուններց վրայ օտար շեշտ ընդպէս . Ն՚եղոս . Հո՛մայոս երկիր . (փոխ . Անգղիա . Հռոմայ երկիր :) Վանդզի այսպիսիները հայերէն կանոնաւ բմթեալ են կամ հայօրէն շեշտեալ . Բրարիա՛ . եպիսկոպո՛ս . սաւա՛ն . ոսկրե՛ . եւայլն :*

967 . *Բառերուն շեշտն ու բուխը երկու կերպով է . 1 . ի յիւր՝ որ բառին բնական է . ինչպէս մինչեւ հիմայ ըսուածները . եւ 2 . Դրեթէ՝ որ բառին առած դիրքէն կախում ունի . ինչպէս պիտի տեսնենք :*

968 . *Ի բնէ բուխ բառը շեշտ կ՚առնու դրիւ , կամ ի բնէ շեշտեալը դրիւ կը բթի՝*

1. *Խօսքին գլխաւոր կամ երկրորդական բառն ըլլալուն համեմատ , որ բառին եռեւոաջութենէն*

կամ խօսքին իմաստէն կախում ունի. զորօրինակ վերի (962) *օրինակին երբէք+ բառը.*

Ի բնէ շեշտ. երբէք+ չէին ստեր. Սուտ՝ երբէք+ չունէին: Դրիւ բուէթ. Շէին ստեր երբէք+: Ո՛չ երբէք+ կը ստէին: Նոյնպէս շեշտեալ է՝ Հաւքն՝ մ՛ալ չմնաց. եւ բուէթ՝ մէկ հաւքն՝ չմնաց:

2. *Բառին նշանակութեան տարբերութենէն. ինչպէս ալ շաղկապն եւ ալ մակբայը.* (տես 320:)

Շեշտիւ է՝ Ես ալ աւելին գիտեմ:

Բուէթ է՝ Ես ալ գիտեմ:

Նոյնպէս՝ Ա՛լ չկրցան տեսնել. եւ Շկրցան ալ տեսնել:

3. *Կոչականներն ու հրամայականները կը բերին՝ երբ նախընթաց շեշտեալ բառ մ՛ունին՝ որ իրենց վերադիրն է. զորօրինակ. Մանր ջարդեցէ՛ք. Ներս մտէ՛ք: — Կոչականը՝ երբ նախընթաց ածական* մ՛ունի կամ երբ կրկնուած է առաջին մասը կը շեշտուի. *այսպէս՝ Ո՛րդեա՛կ, ջո՛ջ-ի՛ն-ս, Ա՛յմն կոչականները՝ Սիրո՛ւն որդեակ. Պարո՛յ զօրականը. Սիմո՛ն Սիմո՛ն:*

> *Նոյն նախընթաց շեշտեալներն ալ նոյն կանոնով կը բերին դարձեալ՝ երբ իրենցմէ յառաջ շեշտեալ մ՛ունենան. ինչպէս. Մանր մանր ջարդեցէք. Ա՛յ սիրուն որդեակ. Ո՛ պարսից զօրականք. Ո՛վ Սիմո՛ն Սիմո՛ն:*
>
> ** Բայց ենք թէ ածական կրնայ համարուիլ՝ յատկացուցիչն իւր յատկացեալին եւ բացայայտիչն իւր բացայայտելոյն. (387, ծան. տես եւ 365.) այսպէս նաեւ մակբայն իւր բային:*

969. — Գ. *Հրկայ նշանը կը ցուցընէ թէ վանկը սովորականէն աւելի երկայն տեւողութիւն ունի. այսպէս են մանաւանդ միջարկութիւնները. Վա՛յ ինձ. աւա՛ղ, եւայլն. եւ իբր ձայնարկութեամբ ու կրիւք բացատրուած շեշտեալները. Ա՛յսչափ կուրութիւն. Սոկրատ մը մեռցընել՛:*

Մեղմ ձայնարկութեանց համար պարզ շեշտ մ՛ալ բաւական է երկար նշանին տեղ:

970. — Գ. *Մոտղ նշանը կը ցուցընէ թէ վանկը սովորականէն աւելի կարճ տեւողութիւն ունի: Ասպէս սուղ վանկ են՝*

1. *Դերանունական յօդերը բաղաձայնէ մը ետ*

քը, եւ զօրուխեամբ դրուած ը ձայնաւոր ունեցող-ներէն շատը. ինչպէս. Զայնը՝. փայտը՝. ընդհատ. ը՝տանալ. տ՝կար. տ՝նար. քաղցը, եւայլն. որ բո-լորովին ալ կը կորսուին կամ կը պակսին՝ երբ ձայ-նաւորի հետ կապուած ըլլան. զօրօրինակ. Որդի տա-նալ. փայտն ալ. ոչն որ. ընկերս էր։ (Տես 778, ծան։)

2. Նախդիրներն ու քանի մը կարճ բառեր. գի-շերն է՝ բուն. հետն է՝ վեր. ընդմէզ. ձ՝ մարդիկ. ի՝ նայիս. անդամ մ՝ ալ։

Տաղաշափութեան մէջ -էիկ կը կոչենք՝ նաեւ վանկի մը կորուստը կամ բոլորովին պակսիլը. ինչպէս.
Ահա նդունայն է ամենայն։
(Տես նաեւ դաւառական ազգ. դրբ. երես 127։)
Տես դարձեալ Գ մասին մէջ (Գլ. Ա. Տօդ. Բ.) բառերու ազմունքը։

Ցառաջները ազանշան կ՝աւելցուէր՝ գրաբար ՝---, ՝---, եւայլն երկրաբառաներուն վրայ, որպէսզի չկար-դացուի ը---, ը---։ Հիմայ արձակ գրուածքի մէջ հաւասարապէս կը գրուի ---, ---. միայն տաղա-շափութեան եւ երբեմն տողաշարքի մէջ կը գրենք ը-, (923.) ուր որ իրօք երկու վանկ կը կազմէ. ինչ-պէս լը---ցեալ. նը---դ. զարնը-էլ։ Նոյնպէս ազեալ ը նշանակելու համար առէն մը կը գրուէր՝ խլութիւն. ն՝շանակ. կ՝ուսպաշտ։

Հիմայ բոլորովին խափանուած է սուղ նշանին գործածութիւնը։

971. — Ե. *Պարոյկ* կամ *Պորակ*՝ հարցման նշան է, եւ հարցական խօսքին մէջ շեշտուած բառին վրայ կը դրուի՝ ուր որ բուն հարցումը կ՝ինայ։ Ո՞ր է ասոնց։ Հէ՞յ* է վերժխնդրութեան առենը։ Դո՞ն ապստամբայ գլուխ եղար։ — Վերջին օրինակին իւ-րաքանչիւր բառին վրայ կրնայ պարոյկը դրուիլ, ինչ-պէս որ հարցնողին միտքը կը պահանջէ։

* Հարցական բառին պարոյկը, ինչպէս նաեւ ե-րկարը՝ միայն շեշտեալ վանկին վրայ կ՝ինայ եւ ոչ սուղ վանկի կամ բաղաձայն գրի վրայ, (զորն որ շատ համշակներ չեն խորհեր.) այսպէս. Ա՞յօր. ի՞նչպէս. քանի՞ անգամ. աշնպէս. այնպիւ՞ ախոյեան-ներ. այնպիսիներե՞ս վկայութեամբ։ Ո՞րչափ ախուր։ Մինչեւ մե՞ռ առէններ՝ շատ անգամ պարոյկ կը

գործածէին երկարի՝ երբեմն նաեւ չեչոփ տեղ. եւ կը գրէին. Աւաղ. զբօրինակ, եւայլն։

Ինչպէս օրինակներէս կը տեսնենք՝ հիմակուան երկարի եւ ոլորակի գործածութիւնը միայն պատահական երկարութիւն մը կը ցուցընէ. այսինքն՝ ինչպէս որ բառին զօրութիւնը կամ խօսքին իմաստը կը պահանջէ։ Բայց վանկի մը բուն (քերականական) երկարութիւնն ու սղութիւնը իրեն ներքին յատկութիւնն է եւ իւր բնութեանը մէջն է։

ՀԱՑԵՐԷՆ ՀԻՆ ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԱՓԵՐԸ. — ԽՆԴԻՐ

Հայերէն առոգանութեան այս մասը դեռ շատ մութ կամ կեղակարծ մնացած է, եւ հազիւ թէ ակիզբ եղած է քննութեան նիւթ ըլլալու*. խնդիր մը՝ որ լեզուին եւ մանաւանդ տարաշխարհութեան մէջ մեծապէս կարեւոր պէտք էր ըլլալ։

Ատեն մը մեր նախնիք յատնական քերականութեան արուեստին թարգմանին ըլլալով՝ Յունաց քականութեան սկզբունքը նիւթապէս մեզի անցուցին, եւ ըստ այնմ այլեւայլ չափերու հայերէն առնուններ սահմանեցին. (սահմն, ներգեւ., համբոյր, քոզաբորբ, մեծասար, եւայլն.) որն որ ազգին (գոնէ իրենց յաջորդներուն՝ որ իմանալու եւ մեկնելու ջանացան,) անխմանալի եւ անմեկնելի վարդապետութիւն մըն էր։ Եթէ հնոց եւ արդեաց փորձած փորձերն անօգուտ եղան, պատճառը՝ բովանդակ խնդրոյն օտար հիման վրայ հիմնած ըլլալն է, եւ լուծումը՝ օտար (յոյն եւ լատին) կանոնաց վրայէն փնտռելը։ Բայց կրնայ թերեւս ըսուիլ թէ այս մասն որ կենդանւոյն թաղուած ու թաղուած կ'երեւայ, կրնայ այնչափ դարերէ ետքը դեռ յառնել կանգնիլ եւ իւր գոյութիւնն երեւցընել, միայն թէ խնդիրն իւր ընկան դիրքէն եւ ուղիղ տեսութեան կէտէն նկատուի, եւ լեզուին այս յատկութիւնն իւր սեպհական արեւելեան տարրներէն հանելու փորձ ըլլայ։

Հիմ ունինք հաստատելու թէ հայերէն առոգանութիւնն ալ իւր երաժշտական մասն ունէր. (958, ծան.) եւ թէ՝ մեր Ձայնաւորներն է՛ԲՆԿ կամ ՔՐԷ-(իրենց բնութենէն կամ առած դիրքերնէն՝) Հարկաւ երկարութեան եւ սղութեան ներգաշնակութիւն ու ելեւէջք մը կու տային. այնպէս՝ ինչպէս դեռ քանի մը (մանաւանդ արեւելեան) կենդանի լեզուաց վրայ զգալի կերպով կը դիտուի։ Միայն քանի

* Տես այս նիւթիս վրայ հրատարակած տետրիկը. Քերականութիւն. գաղղիական, ի Հ. Ամս. Վ. Ընթիմս. (Վ. ենետ. 1821.) երես 544։

մը նոր քննութիւններ մինչեւ ատոնց որոշ ատիճան մը զմեզ կը հասցընեն. որոնցմէ քիչ շատ ապահովութեամբ ընդհանուր եւ մասնաւոր արդիւնքներ կը ստանանք. — զորօրինակ թէ հայերէն բառերուն մեծ մասին վերջը թէեւ բուժ վանկ ըլլայ, ընդհանրապէս երկար ալ է*. Նաեւ անոնց որ յարաչէշտ են. (963.) որոնց մէջ՝ շեշտը բացայայտ կերպով կը զատուի երկարէն. (վասնզի աղէկ զանազանելու է՝ որ շեշտ եւ երկար նոյն չեն, ինչպէս որ հիմակուան մեր հնչումը կը բերէ. որով երկարն անհետ եղած եւ շեշտ միայն մնացած է։) — Եւ դարձեալ՝ թէ ունինք սուղ վերջով բառեր ալ, նոյնպէս շեշտէն անկախ. այսինքն՝ թէեւ շեշտը վերջին վանկն վլայ ինայ, երկար վանկ առալինն է։

Թէ մեր որ դարուն նախնիքն այս կենդանի հընչումամբ ելեւէջքին հասան. Թէ որ դարուններէն իրեն վրայ բաւական հմտութիւն ունէին. կամ թէ իրօք ի գործածութեան էր երբեք այդ Զափականութեան արուեստը — այնպիսի հարցմունքներ են՝ որոնց մասնաւոր բացատական մասը միայն ծանօթ է մեզի. այսինքն գիտենք միայն թէ որոնք չհասան եւ չգործածեցին, եւ որոնք ամենեւին հմտութիւն չունէին։ Ակռկ գոնէ հազար տարի մը ետ քալելով՝ կը գըտնենք որ ոչ միայն արուեստն անհետ եղած է ազգին գրագիտացը քով, այլ եւ ոչ գաղափարը մնացած։

Ցայտնի է թէ այս համառօտ ակնարկութեանս մէջ յիշուած ընդհանուր եւ մասնաւոր հետեւութիւններն անբաւական են դեռ ամբողջ չէնքը յարուցանելու, որ մինչեւ հիմայ եղած հետազոտութիւններէն բոլորովին տարբեր եւ բուն նոքքին լեզուական սկզբանց վրայ հիմնեալ է. սակայն մանրամասն լուծումը մանաւանդ գրաբար հայերէնի մէջ երկարատեւ խնդիր կրնայ ըլլալ։ Առոգանութեան այս մասն որ ամէն տեսն այնչափ ցանկալի եղած է հայ գրագիտաց, յոյն եւ լատին Զափականութեան նախանձորդներուն, եթէ ժամանակը կարենայ մեր ձեռն ալ յարուցանել, աւելորդ է ըսել թէ ինչ աստիճան հրապուրիչ կ'ըլլայ ներդաշնակութիւնը, զոր որ թէեւ ոսմիկ ականջը չզդան, բանաւոր միտքը զմայլմամբ կը զդայ եւ բանաւոր աչաց ակնահաճոյ տեսիլ մըն է, բաւական որ կենդանի ըլլայ կանոնը. ինչպէս այս օրս նոյն յոյն եւ լատին Զափականութեան արուեստին վրայ կը տեսնենք։

Բնականապէս խնդիրնիս ուղղակի եւ նախնարար հին գրաբար լեզուին վրայ կ'ինայ. սակայն արդի լեզուին ալ, (մանաւանդ նորագեալ գրաբար աշխարհաբարին) հիմնովին ծանօթութեանն ալ անտարակոյս էական է, եւ մասնաւորապէս տաղաչափներու համար. եւ

* Ամենեւին անկախ հիմակուան կենդանի հնչմունքէն։ Վասնզի, ինչպէս յայտնի է՝ այսպիսի տեսական խնդրոց մէջ ժողովրդեան ձայնը եւ ամենաքաջ վերծանողներու արտասանութիւնն իրենց վկայութիւն չարժէր, կամ թէ՝ վերջին տեղն ունի։

ասով քիչ շատ կը մեկնուի նոր լեզուին բառերուն հետզհետէ ծագմանը, ածանցմանցն ու կազմութեան երեւոյթը։

Կը մնայ տեսնել առոգանութեան միւս մասն ալ՝ որ Հայերէն վերծանութեան (ընթերցուածքի) եապէս կարեւոր է, եւ մինչեւ հոս բսուածներուն իբր թէ հետեւութիւնը։ — Թէպէտեւ Հայերէն առոգանութիւնն ուղղագրութեան չափ դժուարութիւն չունենայ, (881, ծան.) կայ դարձեալ քանի մը միտք առնելու կանոն՝ ձայնաւորներու ուղիղ հնչման վրայ։

Տողադարձի կանոններն հետեւեալներուն հետ սերտ կապակցութեան մէջ են։

972. Երեք սուղ ձայնաւորները՝ ը, յ, ո, երկու կերպ հնչում ունին։

973. — Ա. Ըսած ենք թէ ը գիրը միայն բառի սկիզբը, եւ մանաւորապէս արդի լեզուիս մէջ քանի մը տեղ, մնաւանդ բառին վերջը, ներգործութեամբ կը դրուի։ (Տես Անցընել, վայելցընել, լմընալ. եւ դարձեալ՝ 890, 893, 917։) Ուրիշ տեղեր մեծաւոր գրերուն դրիցը համեմատ երբեմն կը հնչուի երբեմն չի հնչուիր։

Ուր որ ներգործութեամբ ը գիր չկայ գրուած՝ երեք բան կայ դիտելու. 1. ուր ը կը հնչէ, 2. ուր ը չի հնչեր, եւ 3. ուր ազատ է ը հնչումը։

974. — 1. Բառի մը սկիզբն ուր երկու կամ երեք բաղաձայն կից է, առաջինէն եառքը սուղ ը կը մնայ. Ինչպէս. (Հպարտ,) հըպարտ. հըլու. տըղայ. վըկայ. դընել. թըշնամի. գըլանալ. քըրանիլ. թ-լթիս։

975. Բառի մը սկիզբն որ ռ, շ, չ բաղաձայններէն եառքը պ, խ, տ, ք, ֆ, ծ, ձ, ր, հանդիպի՝ բառէն յառաջ սուղ ը կը հնչուի. ինչպէս. (Սպասել,) ըսպասել. ըսկիհ. ըստոյգ. ըստակ. ըսքանչելի. ըզբօսանք. ըզգայուն. ըշտապ. ըշտեմարան*, եւայլն։ — Ձ նախդիրը բաղաձայնէ յառաջ միշտ ըշ կը հնչէ. այսպէս. ըզձել. ըզկղզին։ Միայն ը ձայնով սկսածներուն վրայ՝ ղը կը հնչէ՝ (գսպաս) ղսպաս։

Ուրիշ տեղը՝ կը կարդացուի -ը, -ը, -ը. ինչպէս. Սբ֊ալ. -ընուն֊դ. -ընորհ֊ք. -ըղարշ. -ըռ֊այլ. -ըղուիլ. -ըլանալ. -ըրաւ. -ըրայց։

* Կը զարտուղին Սբ֊ալ. (թէպէտեւ արմատը կը կարդանք ը֊փիւռ.) -ըպրդել. -ըկոթել. -ըխոթ։ Օտար (արեւմտեան) բառերն երբեք չեն հնչուիր -ը, -ը, (տես 919.) միայն սովորութիւնը ներելի ըրած է կարդալ -ը֊ի եւ -ը֊ո֊ յուշարէն բառերը։

976. Նախադաս մասնիկներն (818) ու նախդիր֊ները բառին ը հնչումը չեն այլայլեր. այսպէս կը հնչուի՝ Ան֊խըտիր. ապ֊ըտամբ. չ֊մըտնել. յ֊ցըդաս։ — (Չ. տ. յ՝ բազադրեալ յառաջ միշտ ը հնչում կ'առնուն՝ ըստ 974 կանոնի. չընայիլ. տըգեա. յըվախճան։)

977. Կան բառեր ալ՝ որոնց ը հնչմանն ընդհա֊նուր կանոն չկայ, եւ բառին բնութենէն ու կազմու֊թենէն կամ սովորութենէ կախում ունի. զորօրինակ ֆոռֆնելի բառը՝ ֆըռֆընելի (եւ ոչ ֆոռֆնելի)։ Մի֊եւնոյն բայը կը հնչէ Կ֊ըլտել, (կարկուտ գալ) եւ *կ֊ըլըտել, (կարել կցել։) Կ֊ունի սեռականը՝ կ֊ընի, (թռչնոյ,) եւ *կ֊ոնի, (քամակի։) Ա֊ոխօս ածականը՝ -ըռ֊ոխօս, (ո֊ո֊ռ արմատէն։) Շըփ֊ըփել, ըռ֊ըռ֊ել, յըփ֊յըփել, եւայլն. (վանդի կրկնաւոր են, 842։) Նոյն֊պէս *կ֊ըռ֊ընել, (հին կ֊ռո֊ն֊ռ արմատէն.) կ֊ոչ֊ը, (կ֊ոչ֊ը), եւայլն։ — Կ֊ոչո֊ր եւ ք֊ղչո֊ռ բառերուն բազադրիչները ճիշդ նման դիրք ունին. բայց առաջինը կը կարդացուի կ֊ոչո֊ր (վանդի բարդ է,) իսկ եր֊կրորդը՝ *ք֊ղչ֊ռո֊ռ, (ք֊ղչ֊կ արմատէն ածանցեալ.) այսպէս ալ՝ Պ֊որ֊կ֊ի եւ Պ֊որ֊ոպ։

* Թուաբանական մէջ ասոնցմէ բառերուն սովո֊րութիւն է միշտ ը դիրը ներգործութեամբ դնել։

978. Սակայն շատ անգամ բառին կազմութեան հակառակ է ը հնչումը. այսպէս կը կարդանք Ա֊փակցութիւն, (եւ ոչ -կըցութիւն.) դ֊ըպրաց (եւ ոչ դ֊պըրաց.) Նոյնպէս արհեստութիւն. ծանրաքեր. տր֊ոնել, եւայլն։ (Տես երես 269։)

979. Բառի մը վերջին երկու բաղաձայնութեան մէջ սուղ ը ձայն կը մտնէ՝ 1. եթէ -, ր, ն յօդ է վեր֊

ջին գիրը. Ձայնըս. մարդըս. ուսըդ. ոչ՛ըդ. նոյնպէս գրբեր. նախդրիւ հոլովներըդ, զգեստըս. յօդըս. ի կեա-նըս։ — 2. *Եթէ վերջինը բ, ն, ղ, ր գրերէն մէկն է. քաղցըդ. կայսըր. սոպըռ. միանձնըն. աստղ. արկղ։* — 3. *Առնքյօդ առնելով կամ յաջորդ ձայնաւորի հետ կդնելով՝ իրենց ը ձայնը կը կորնցընեն. Աստ՛ղը. արկ՛ղըս. քաղց՛ր է։*

980. — 2. *Ը չի հնչեր ամենեւին՝ թոյլ կամ փափուկ (ն, ռ, ղ, լ, բ, ռ, ս, շ, ջ, թ, խ) գրերուն եւ իրենց քովի բաղաձայններուն մէջտեղը, — եթէ բա-ւին մէջը կամ վերջն են։ Ա.յսպէս. Անուամբ. Հիւ-անդ. փեղկ. պապրաստ. ուռկան. լաւդ. աղթ. պար-կեշտ. դժբախտ.* — *Ի բաց առեալ վերիններըը,* (979. *քաղցր. մեղր. տաբը. եւայլն։*)

Մ գիրն երբեմն բացառութիւն ունի՝ երբ յաջորդը բ, պ, փ գրերէն չէ. ինչպէս (Աղմկել.) աղմըկել։

981. *Ցոզնականի + գիրն երբեք ը չ՛առնուր, որ-չափ խիստ ալ ըլլայ բաղաձայններու խառնութիւնը. Հիւանդ+. անուամբ+. փեղկ+. քաղաք+. կարթ+. սուրբ+. ականջ+, եւայլն։*

982. *Կորուսման կանոնով պակսած ձայնաւորին տեղ ը չի մտներ՝ բայց միայն ուր որ սովորութիւն եղած է կամ ուր ձայնի խաղութիւն պատահի։ Ա.յս-պէս. (Պարապ.) պարպել. ծածկել. համբել. ամամ-կան. տաճկութիւն. պարթքնել. եւայլն։*

983. *Բառի մը սկիզբն ու վերջը՝ երկու բաղա-ձայնի մէջ մտած ը ձայնը կը դադրի՝ երբ քովը ձայ-նաւոր գիր մը հանդիպի՝ որն որ բառին կից կը կար-դացուի։ Զորօրինակ. Կը-սպառնայ. մի-սպաններ. ի-սկըզբան. անձն-իմ. որն-որ. քոյրդ-ալ. ինձն-ալ. Հեթն-առած. ձեռ+ս-եր. գայլն-որ անօթենայ. կոյրն-ըզկալը. լեռն-ելան. ուրբաթն-առտու. ինն-անգամ. բարյր-է. Ներքն-են։ Նոյնպէս՝ Անուանիմ. ձեռնու-նայն. անձնուրաց. տասն-ուչորս. տաբրական. հիմնա-կան. կայսրնտիր. եւայլն։* (*Տես եւ 778, ծան։*) — *Կը զարտուղին բարդութեանց մէջ՝ կրկնեալ բաղա-*

ձայնով սկսածները. Ջարա-լըլուկ. Ծծըմբա-թմթու. ամենա-տըտիպ. չարա-ճըճի:

Ակռ զատ շատ անգամ տաղաչափութեան մէջ ը հնչուն կը լռէ. ինչպէս վերը կը տեսանենք:

984. — 3. Զատ է ը հնչունը գլխաւորաբար երբ բաղաձայնէ մը եզրը դիւրաւ կցուելու դիր մը հանդիպի՝ ձայնաւորով մը սկսեղ. ինչպէս. պարա-գլուխ. կլափ. ծոել. կոխ. կնճռել. սակայն ընդհանրապէս լաւագոյն է առանց ը յաւելլուածոյ հնչել:

Ուրիշ տեղեր ալ կրնայ մերձաւոր ձայնաւորներուն դիրքը համեմատ ը հնչուիլ կամ ոչ:

985. — Բ. Ըսած ենք թէ ց դիրն որոշեալ դիրք մ'ունի հայերէն ուղղագրութեան մէջ. (891:) Այս դրից համեմատ՝ ց դիրն՝ որ ի բնէ կարճ է է, 1. երբեմն բոլորովին անձայն է, 2. երբեմն կը լսուի, եւ 3. բուն բաղաձայն դիր է եւ հոյլ նման կը հնչէ:

986. — 1. Ց անձայն է բառերուն վերջը՝ ց եւ ց երկբարբառներուն մէջ. այսպէս. Ծառաց. վկայ. վըայ. Տրդատայ. տեսայ. Նայեցայ. դշխոյ. Նոյ. Աստուածոյ. որդւոյ. եվխասայեայ. Հաճոյ. (որ կը կարդացուի՝ ծոոո, որդոո, եւայլն:) — Կը զարտուղին հետեւեալները:

987. — 2. Ց դիրը (սուղ է ձայնաւորի պէս) կը հնչէ, նախ՝ քանի մը կարճ բառերու վերջը. Հայ. խոյ. բայ. այ. վէյ: Երկրորդ՝ նոյն անձայն ց դրին վրայ բաղաձայն մը կցուելով. ինչպէս. Ծառայն. Աստուածոյս. որդւոյդ. եվխասայեայն. Հաճոյք. (որ երբեք չի կարդացուիր՝ ծառայըն, եւայլն:) Երրորդ՝ արմատ բառերուն մէջ՝ բաղաձայնէ յառաջ. Երկայն. ծայր. Հոյթաչթել:

> Ասոր համար արդի լեզուին մէջ առանց չիի կը գրուին՝ վըաս. վրդ. վրակեցու. Ծառաները. — Թէեւ կայ նաեւ անձայն չիով գրող՝ վըայները. Ծառայներէն. (բայց ոչ՝ վըայն, վըայդ, ճամբայդ՝ Ցես 19, 82:)

988. Անձայն ային երէկ բաղաձայն մը կից ըլլայ, (թէ արմատական եւ թէ եկամուտ,) հնչունը կը փո-

խուի եւ ո–յ ձայն կ՛առնու. զորօրինակ. Ողջոյն. խաբոյկ. որդւոյդ. եփեսացւոյն. (որ կը կարդացուի՝ ողջո–յն. որդւո–յդ, եւայլն:

‖ Նախնեաց գրուածոցը մէջ կը գտնուի նաեւ յաջորդ ձայնաւորով՝ Առնոյին, երդնոյին. (փոխ. առնուին:) Նոյն կերպով ֆոյն բառն ալ ֆո–յն հնչելէն ելած է հիմակուան ֆո–ւն դերանունը. (150, ծան:)

989. — 3. Ասկէ զատ՝ յ բաղաձայն գիր է նոր լեզուին մէջ, եւ հոյի նման կը հնչէ՝ միայն բառերուն սկիզբը, եւ անփոփոխ է ամէն դէպքի մէջ: Ասյպես. Յարմար. յապաղել. յոյս. զՅակոբ. անյապաղ. Թեբայոյս. (կը կարդացուի՝ իբր հարմար. անհապաղ, եւայլն:)

990. — Գ. Յուզրցած ենք (893.) Թէ – ձայնաւորը միայն որոշեալ գրերու հետ կապուած է: — Այս ձայնաւորն՝ որ ի բնէ շատ կարճ կամ սուղ – է*, դէկաւորաբար երկու կերպ հնչում ունի. 1. բուն եւ պարզ –, ինչպես Արդի–նք բառին մէջ. եւ 2. Թոյլ վեւի նման, ինչպես Գա–խթ բառին մէջ: Ջատ է դարձեալ 3. ո գրով կազմած – երկբարբառը, ինչպես Մա–ր բառին մէջ, որ ճիշդ խօսելով երկբարբառ չէ, այլ երկու գրով ձեւացած պարզ ձայնաւոր:

Ցայտնի է որ –, ե–, (երբեմն ը–) երկբարբառները մէջ եւ բաղաձայնէ մը ետքը վեւի նման ձայն կու տայ: Դժուարութիւնն է ե– եւ – ձայներուն՝ իրենց դիրքը համեմատ երբեմն – եւ երբեմն վեւի նման հնչելուն վրայ:

* Եւ ասով կը զանազանի – ձայնաւորը վ բաղաձայնէն:

991. — 1. Ի ձայնաւորը նախընթաց ենիով մը (է–,) է– կը հնչէ՝ քանի որ հետը բաղաձայն մ՛ունի. պէսպէս. Ի–ր. է–րաքանչէր. նէ–թ. էտէթ–ն. հաբէ–ր. հէ–սել:

992. Նոյն է– երկբարբառն իբր էվ կը հնչէ՝ երբ առջեւը բաղաձայն չունի. զորօրինակ. Հէ–անդ. է՞. ձայնէ–. հովէ–ը:

Առնոց վրայ եկած յօդերն ու յոքնակի մաս–

Նիկնները ձայնի փոփոխութիւն չեն ըներ. ինչպէս. Ձայնէ՛ն, (ձայնի՛ւրդ.) Հաշէ՛ն ալ. Հովէ՛ք. Հովէ՛ներ։

Մէյն գրաբար յոգն. գործականը փոփոխութեամբ կը կարդանք բանէ՛ք (իբր բանէ՛ք. փակ. բանէ՛ք.) ինչպէս նաեւ սովորութիւն եղած է մեւս հոլովման մէջ ըսել քաղաքէ՛ք, (փակ. -քո՛ք։)

993. — **2.** Ո՛ր երկբարբառն իւր ձայնը կը պահէ քանի որ առջեւը բաղաձայն գիր ունի։ Իսկ եթէ առջեւը ձայնաւոր մ՚ունի՝ ինք վեւի նման ձայն կ՚առնու եւ յաջորդին հետ նոր երկբարբառ մը կը կազմէ. ինչպէս Մեղո՛ւ, եւ մեղո՛ւց, մեղո՛ւն։ Թռո՛ւ, եւ թռո՛ւշ, թռո՛ւկ, թռո՛ւ-թռո՛ւիւն*։ Պռո՛ւ, եւ պռո՛ւեայ։ Հեռո՛ւ, եւ հեռո՛ւանց։ Առնո՛ւ, եւ առնո՛ւի, (տճ. ալընըճը.) (որ կը կարդացուի վեւի նման՝ մեղ՛ւց. թռ՛ւիւն. հեռ՛ւանց. առնո՛ւի. կամ նաւանդ ո՛ւ ձայնին վրայէն շատ շուտ անցնելով։)

** Կը գտնուի նաեւ գրուած՝ թռո՛ւ-թռիւն. գեղատո՛ւ-թիւն. տեղատո՛ւ-թիւն. որ նոյնպէս կը կարդացուի։ Այսպէս ալ Տո՛ւնջեան, տո՛ւնջենային բառերը, որոնք սովորաբար տո՛ւնջ- կը գրուին։*

994. Մէյն քանի մը դէպքի մէջ ո՛ւ յաջորդ ձայնաւորովն երկբարբառ չի կազմեր, այլ երկու զատ վանկ կը մնան. այսինքն Առնո՛ւ-ի, (տճ. ալըյըրըմ.) Թողո՛ւ-ին անկատարներուն եւ յատուկ անուանց մէջ, ինչպէս Սամո՛ւէլ. Փանո՛ւէլ. Սեփարո՛ւիմ։ Պիզո՛ւ-ի բնակիչքը. (Պիզու քաղքին։)

Ի գրին վրայ՝ վեւի նման ձայնն որոշելու համար՝ հին առոգանութիւնը թռա՛ւ (՛) նշանը կը դնէր. Մեղո՛ւց. գեղատո՛ւթիւն. տո՛ւնջեան. որ հիմայ բոլորովին խափանուած է։

Մտադրութեան արժանի է վերջապէս ե՛ւ ո՛ ձայնաւորներուն ալ հնչումը, որոնք այլեւայլ դրիւ կամ գաւառաց եւ կարծեաց համեմատ՝ կրկին ձայն ունին։

Ե՛ւ ո՛ ի բնէ ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ սուղ է՛ւ սուղ օ՛ (ով). սակայն առոգանութեան կանոնով՝ նոյն իրը են, եւ ո՛ գիրն իրը ո՛ւ կ՚աւանդուի։ Բայց մեր

գաւառականին սովորական ընդհանուր հնչումն հետեւեալն է։

995. Ե եւ ո գրերուն բաղադրեալ ձայնը (եո, ո՝օ,) միայն բառի սկիզբը կը լսուի. այսպէս. Երբ. եթէ. եօս. երկիր. երիքով. ոսկր. ոսոխ. ոչխար. (ի բաց առեալ ով բառն եւ ովքէթ, ովքեստ, ովկիանոս, եւայլն. օտար անուններըր, որ օվ կը հնչեն։) Եւ գարձեալ քանի մը տեղ վերջին ե վանկը։ Ուրիշ տեղեր առհասարակ պարզ ձայնով կը հնչուին՝ է եւ օ։

Իսկ միշտ եւ ամէն տեղ նոյն սուղ համաբուած պարզ ձայնաւորներուն բաղադրեալ ձայներով էե եւ ո՝օ դանդաղագին հնչումը տալ, (որ երեւելի հեղինակութեան մը վրայ հիմնեալ չերեւար,) գաւառական աւանդութիւն է. զորօրինակ այս խօսքիս մէջ՝ Բոլոբովին բոցեղէն երեւելով։

Մինչեւ այս տեղս հայերէն հնչմանց վրայ տրուած կանոններն ընդհանրապէս արդի կենդանի լեզուին համար իմանալու է. իսկ գրաբար հայերէնի նկատմամբ՝ կրնայ ըստ այլեւայլ տեսութեանց զանազան խնդիրներ ըլլալ եւ տարբեր կանոններ աւանդուիլ։

Գ. ՅԱՂԱՁԱՓՈՒԹԻՒՆ

996. *Խօսք մը կամ շարագրութիւն մը՝ որուն մասունքն որոշեալ չափերու եւ թուերու տակ չեն՝ Հրձակ խօսք կ'անուանուի. ինչպէս բովանդակ քերականութեանս մէջ ցայս վայր աւանդաւած լեզուն:*

997. *Յատաւադր կը կոչուի խօսք մը՝ որուն իւրաքանչիւր մասն որոշ չափու եւ թուոյ կանոնաւ կշռաւած է:*

998. *Ոտանաւոր խօսք կազմելու արուեստն է՝ որ կը կոչուի Յաղաչափոխմիհն:*

> Թէպէտ ոչ ամէն ոտանաւոր՝ բանաստեղծութիւն է, եւ ոչ ամէն բանաստեղծութիւն՝ ոտանաւոր, (վասն զի կ'ըլլայ նաեւ բանաստեղծութիւն արձակ, եւ ոտանաւոր առանց բանաստեղծութեան.) սակայն ընդհանրապէս խօսելով՝ ոտանաւորը բանաստեղծութեան լեզուն է. որուն համար իրաւամբ կ'ըսուի թէ բանաստեղծական լեզուին քերականութիւնն է՝ Յաղաչափութիւնը: — Ահկէ զատ՝ իւր առանձին յատկութիւններն ունի այս բանաստեղծական կամ տաղաչափական լեզուն, որոնց վրայ՝ վարը. (Յօդ. Դ:)

Օրինակի համար դնենք միեւնոյն խօսքն արձակ եւ ոտանաւոր շարագրութեամբ.

Արձակ շարագրութիւն.

Անգամ մը պզտիկ գառնուկն ապիտակափայլ գեղմով՝ դաշտ ելաւ առանց մօրն՝ որ զբօսնու: Հոն պարարտ մարգագետնի վրայ արձակ համարձակ՝ մէյ մը կը վազէր կը կայտռար, մէյ մը կանգ կ'առնուր կ'ուտեր: Այսպէս անցաւ գնաց դաշտէ դաշտ, անցաւ լեռնէ լեռ՝ առանց աչ կամ ձախ նայելու: Իսկ մայրն ապիհէն կը մաշէր կը մորմաքեր գորովով, ու կը կանչէր. Որդեակ, կ'ըսէր, ո՞ւր երթ էս կ'երթաս, ո՞ւր այսպէս կը վազես. կեցիր բոպէ մը. մտիկ ըրէ վայրկեան մը. մեծ պիտի ըլլայ վնասդ: Խեղճ մայրիկն հազար պոռաց, հազար կանչեց. բայց ինչ օգուտ որ մտիկ ընող չկար: Նոյն զուարթութեամբ յառաջացաւ գնաց գառնուկը. — բայց ուրախութիւնը շուտով ցաւերու փոխուեցաւ: Վասնզի այն արագութեամբ կը հասնի

վերջապէս բարձրաւանդակի մը գլուխն՝ ուր խոշոր քար մը կար, եւ հարկ էր այն քարէն ցատքել վար իջնալ: Կը ցատքէ, այո, բայց ոտքը կը կոտրէ:

Ոտանաւոր.

Մանրիկ մի գառնիկ ձեան նըման ճերմակ
Հեղ մ'ի դաշտ ելաւ՝ զբօսանալ մինակ.

Վազեց կոխկրտեց թանձր ու գեր խոտեր,
Արձակ համարձակ երթայր եւ ուտէր:

Դաշտէ ի դաշտ անցաւ, ելաւ սար ու ձայր.
Ոչ ի ձախ եւ ոչ ի յաջ նայել կայր:

— Մեզ է, ձայնեց մայրն, մեզ է, ուր գընաս,
Դարձիր յետ, որդի, մեծ կ'ըլլայ վընաս: —

Կանչէր մայրն հազար, հազար կը պոռայր.
Ո՞վ մտիկ կ'ընէ: Դար վեր ու դար վայր

Ոչխարիկն ուրախ վազեց անցաւ գնաց:
Բայց խընդումն իսկոյն դարձաւ ի նոր լաց:

Ի շատ վազելոյն սարի մըն էր ձայր'.
Սարին այն ի ձայր քար մի խոշոր կայր.

Ան քարէն ցատքել վայր իջնալու էր:
Ցատքեց. սակայն, ո՜հ, ոտիկն էր կոտրեր:

999. Տաղաչափութիւնը կամ Ոտանաւորն երկու տեսակ է. 1. Թուական եւ 2. Չափական:

1000. *Թուական ոտանաւորն* է՝ որ վանկերու թուովը կազմուած է:

1001. *Չափական ոտանաւորն* է՝ որ քանակաւ եւ Ամանակաւ, այսինքն վանկերու երկարութեան կամ սղութեան չափովը կազմուած է:

1002. Ոտանաւորի մասունքն են՝ 1. Ոտք, 2. Անդամ, 3. Ցանգ, 4. Տող, 5. Տուն:

1003. Ոտանաւորին էութենէն է՝ որ տող տող գրուի:

ԳՕԴՈՒԱԾ Ե·

ԹՈՒԱԿԱՆ ՈՏՆԱՆՈՒԹԻՒՆ

---

§. 1. Տաղաչափոխթեան Ոտքերը:

1004· Թուական տաղաչափութեան մէջ Ոտ բանելով՝ տողի մը իւրաքանչիւր վանկը կ'իմացուի: Անոր համար թուական տաղաչափութեան մէջ Ոտք եւ վանկ նոյնանշան են: Ուստի հինգ վանկով տող մը՝ կը կոչուի Հնգոտնեան, վեց կամ եօթը վանկովը՝ Վեցոտնեան կամ Եօթնոտնեան, եւայլն:

> Բայց դարձեալ հնոց Ձափականութեան նմանութեամբ (որ վարը Գօդ. Բ. պիտի տեսնենք.) սովորութիւն եղած է թուական տաղաչափութեան մէջ ալ Վեցոտնեան անուանել տասներկու վանկով տողը, Հնգոտնեան՝ տասը վանկովը:

1005· Հայերէն տաղաչափութեան սովորական տողերն են՝ հինգ վանկէ մինչեւ տասնուվեց վանկով· եւ վանկերուն թուոյն համեմատ կը կոչուին՝ Հնգոտնեան, Տասնոտնեան, Հնգետասանոտնեան, եւայլն:

1006· Կը գտնուին դարձեալ նուազագոյն վանկի թուով տողեր ալ՝ Զորեքոտնեան, Երեքոտնեան, մինչեւ նաեւ Երկոտնեան եւ Միոտնեան. բայց մինակ չեն գործածուիր:

Օրինակները մէկանց կը տեսնենք վարը՝ §· 2:

Տաղաչափական վանկերու կամ Ոտքերու կազմութեան օրէնքները հետեւեալներն են:

1007· — Ա· Ամէն կատարեալ ձայնաւոր առանձին կամ իւր բաղաձայններովը մէկտեղ՝ մէկ վանկ՝ ուստի եւ մէկ ոտք կը ձեւացընէ թուական տաղաչափութեան մէջ:

Կ'բսենք "կատարեալ ձայնաւոր,,· վասնզի – եւ ը երբեք զատ վանկ կամ ոտք չեն կազմեր. իսկ ը երբեմն ամբողջ վանկ է, երբեմն կէս, եւ երբեմն անհետ կ'ըլլայ:

1008· Ը ձայնաւորն ամբողջ ոտք է՝ երբ իրմէն

Եղբը գիւրաւ չամփոփուելու բաղաձայններ Հանդիպին. ինչպէս. Ունկըն գիր. Գըլխաւոր. Ծանըր թըշնամանք. — ուր չի կրնար առանց չափազանց խստութեան անհետ ըլլալ։ — Օրինակներէս կը տեսնես որ կէս կամ սուղ վանկ կազմող ը գիրը (18, ծան. եւ 974.) *հնչման գիւրութեանը համեմատ ամբողջ ոտք կ'ըլլայ։*

1009. *Հասարակօրէն ը գիրն՝ երբ ամբողջ ոտք է՝ տաղաչափութեան մէջ ներգործութեամբ կը գրուի։ Բայց զօրութեամբ գրուիլն ալ՝ (ինչպէս ոմանք կ'ուզեն,) անտեղութիւն չունի, այսինքն հոն՝ որ հարկաւ եւ յայտնապէս լեցուն վանկ է, ինչպէս վերի Ընդ ամենայն. ջլխաւոր բառերուն մէջ։*

1010. *Ը ձայնաւորն ոտք չի կազմեր եւ անհետ կ'ըլլայ, կամ (տաղաչափական բառով՝) կը սպի, երբ արձակ խօսքի մէջ ալ իւր յաջորդներուն հետ սովորութիւն է կից կարդալ.* (983.) *զօրօրինակ երբ իրմէ եղբը թոյլ բաղաձայնով մկսող ձայնաւոր գիր հանդիպի։ Ա յսպէս.*

1 2 1 2 3 1 2 3
Ծանր է. Լեռն ելան. Հովիւն ալ. (եւ ոչ՝
1 2 3 1 2 3 4
Ծանրը է. Հովիւրն ալ, եւայլն։)

1011. *Ոտանաւորի յատուկ է առանց ը ձայնի կարդալ՝ Զուարթուն. տրկաբն. տապարէդր, թէպետեւ առջեւը ձայնաւոր գիր չպատահի։*

1012. *Դարձեալ ազատ է ը ձայնաւորին սղումն՝ որ բառի մը առաջին կէս վանկերը շինած է. ինչպէս.*

1 2 3 1 2 3 4 1 1 2
Սպասեցին, կամ ըսպասեցին. Բլուր կամ բըլուր.

— որ շատ անգամ նախընթացին դիրքէն կախում ունի. ուստի կրնայ հաւասարապէս բսուիլ

1 2 3 4 1 2 3 1 2 3
Տան սպասաւոր. Ոսկի պսակ. Զանխըլաբար,
1 2 3 4 5 1 2 3 4 1 2 3 4
եւ կամ՝ Տան ըսպասաւոր. Ոսկի պըսակ. Զանխըլաբար.

Ա յդ սղումը հարկ է ընել՝ երբ նախընթաց գիրը ձայնաւոր է. զօրօրինակ.

1 2 3 1 2 3
Ինծի սպասեցին. Ինչո՞ւ շտապեցար։

Նշնպէս ընդ եւ ըս, ընդհանուր, ընդունի, եւայլն կրնան ըստ նախնեաց օրինացը՝ կրճատմամբ սղիլ տուղի մը սկիզբը կամ ուր որ նախընթաց գիրը խստութիւն չի պատճառեր, եւ հասարակօրէն ապաթարցով կը նշանակուին. ընդ՝ ըս. ընդհանուր։

1013. Տաղաչափութեան մէջ անհերելի համաբուած է՝ ը գրէն անմիջապէս եաքը ուրիշ ձայնաւոր գիր։ Այսպէս խորհրդ է գահը ելաւ. աչքը արտասուաք. — որ արձակ խօսքի մէջ երբեմն կը ներուի. (տես 522, ծան։)

1014. Ընդհանրապէս խիստ կ'ըլլայ սղումը՝ եթէ յաջորդ վանկը ոո, ոի, եւայլն երկբարբառն է. ինչպէս կ՚ոո՚վ. դ՚ոո՚ծ. ը՚ընդ՚ունիլ բառերուն մէջ։

1015. Նոյն կարգն է նաեւ ոո, ոի եւայլն. երկբարբառներուն սղումը. որ եթէ երկու ամբողջ ոտք կազմեն՝ ը՚ո, եւայլն կը գրուին. իսկ եթէ մէկ ոտք, ը գրի սղում է։ Այսպէս

1 2 3 1 2 3 1 2 3 4
Ջ՚ուարթուն. Թ՚ուեցան. Նո՚իրական.

1 2 1 2 1 2 3
եւ կամ՝ Ջ՚ուարթուն. Թ՚ուեցան. Նո՚իրական։

Տես նաեւ Տրոհութեան եւ Առոգանութեան մասին մէջ։

1016. — Բ. Ոտքերու կազմութեան մէջ երկրորդ տեսակ սղում մ՚ալ կայ, երկու կից ձայնաւորներէն մէկ երկբարբառ շինել (մէկ վանկի ամփոփել։) Այսպէս ոո շաղկապը յաջորդ ձայնաւորին հետ մէկ վանկ կը համարուի.

Ծ՚ովուն յատակ ոո ալիքն յուզած. (կարդա՝ ոալիքն.)
Ահ՚ է թըշնամւոյն. (կարդա՝ ահ՚յթըշնամւոյն.)
Եթէ է վեր բառնայ. (կարդա՝ եթէ՚յվեր.) Նոյնպէս՝
Մ՚իթէ է գալիլէե — կ՚ելլէ՚ մարգարէ։
Ինձէ աղեւոյ դառնութեան. (կարդա՝ ինձէ՚աղեւոյ.)
Հեղ մի՚ ալ լըսէի. (կարդա՝ հեղ մի՚ալ լըսէի։)

1017. Ուր որ միեւնոյն ձայնաւոր գիրը կից պա-

տահի՝ կրնան երկուքը մէկ երկար ոտք համարուիլ. զորօրինակ.

1 2 3 4 5 6
Որ բանաէ էին փրցածեր. (կարդա՝ բանաէ 'էն.)

Ցեսէք, աՀ՜ ասազան. (աՀ՜ 'ազան:)

Ասոր հակառակ՝ մեծ թերութիւն է ոտանաւորի մէջ՝ միևնոյն ձայնաւորի քովէ քովՀ կրկնածը զատ զատ երկու ոտք կամ երկու վանկ համրել. այսպէս.

1 2 3 4 5 6 7 1 2 3 4 5
Որ բանաէ էին փրցածեր: Որդէ խմաստուն:

Նոյնպէս շատ ձայնաւորներ քովէ քովՀ բերել. ինչպէս. Ցայտնէ է այդ: Գերի էի ամենուդ: Ցեսնաեւ 1013:

1018. Շատ անգամ սովորութիւն է աւելի բացայայտութեան համար՝ եղած սղմունքն ապաթարցով նշանակել. Մ'ի վերստատեզայք. խոտան 'էանարգ:

Միմէ 'մրընեցին զես քու պատիր բանը:

1019. Ըսածնիս այն դէպքերուն համար խմանալու է՝ ուր երկու բառ քովէ քովՀ եկած են: Իսկ միևնոյն բառին մէջի կից ձայնաւորներն որ երկու վանկ կը կազմեն՝ չեն ամփոփուիր. այսպէս. Ցեսնէ-չին. է-ա-կան. ձէ-ով. դէ-ականց, ձէ-ածան, եւայլն:

1020. Բաղաձայնի քովՀ մէկ ձայնաւոր գիր կըրճատելն ալ սովորական է տաղաչափութեան մէջ, որ միշտ ապաթարցով կը նշանակուի. ինչպէս Փոյթ 'րէք. մրտիկ 'րէ. կ'վազեր. կ'լափէ. եւ մանաւանդ ը վերջաւորութիւնը. Ծովուն եզերք'. ողբոցըս ձայներ'. (փոխ. եզերքը. ձայները:) — Կրճատում չէ ը յօդին համար Բ մասին մէջ (575.) ըսածնիս:

1021. Այս սղմունքն ու կրճատմունքը՝ մեծապէս զգուշանալու է որ խիտ առ խիտ չդառնան. զորօրինակ այս խորթ տողին մէջ,

1 2 3 4 5 6
Թոյլ 'րէ ինձի որ պահ մ'հանգչիմ.

որուն՝ վեցի տեղ գոնէ ութ ոտք տալու էր, խառնութենէ խորշելու համար:

Այս ձայնաւորներուն եւ մանաւանդ ը ձայնաւո-

բին ամբողջ ոտք կազմելուն կամ տղուելուն վրայ, (ինչպէս տրուած կանոններէն դիւրին է իմանալ,) ա-մէնէն աւելի որոշ կանոն եւ ընդհանուր օրէնք՝ հընչեւ-ման դիւրութիւնը, փափկութիւնն ու վայելչութիւնն է. խորշելով խստութենէ եւ թուլութենէ, որ երկու ծայրերն են:

---

§. 2. Հատած եւ Վանդամ:

1022. Հատած կ'բսուի այն փոքր բաժանումն որ տաղաչափութեան մէջ տողի մը ոտքերն այլեւայլ Վանդամներու կամ մասերու կը բաժնէ, կամ կ'անդամատէ: — Հատածը տողին մէջ հանգիստ է:

1023. Հատածը բառին շեշտէն կախում ունի: — Հայերէն տաղաչափութեան մէջ՝ շեշտեալ եւ ոչ բութ* վանկի առջեւ կ'բլլայ հատած. այսպէս.

Թէ Ա՛մենազօրն | երբեք լի բաժակ՝
Կամ քեզի վըշտաց | ընծայէ ճաշակ.

* Բութ վանկ ըսելով հոս այնպիսիները կ'իմանանք՝ որոնք շեշտ չեն կրնար առնուլ. Ինչպէս բութ վերջով բառերը, ինչպէս է հայերէն բառերուն մեծ մասը, (960.) դրիւ կրնան շեշտուիլ կամ երկարիլ. եւ հայերէն տաղաչափութեան մէջ հատածին վերջը միշտ շեշտեալ կամ գոնէ երկար կը համարուին:

Նոյն կանոնը կը պահուի նաեւ այն բառերուն ու ոճերուն մէջ՝ որոնց մասերն իրարու հարկաւ կապակցեալ են եւ մէկտեղ կ'արտաբերուին. ինչպէս. ուր ես. փառ՛ մը. ինձ պաղ. տան գալ. շատ անգամ. է պո՞ղ եղէլ. եւայլն. եւ մանաւանդ եմ եւ ալ բութ ձայնեւորով բազադրածները. (90, 522:)

Թառեր ծառի | մը կատար՝:
Բանակին թոյլ | տուր հանդչի:
Արարչին աչն | ալ ահաւոր:

Հատաւ անէծքը ծերուն՝
Որն որ դէռ ողջ | էր հերուն:

Բայց անշեշտ բառ մը մէջտեղէն կարել՝ կանոնի հակառակ է. եւ չարդարանար հեռեւեալ տողերուն երկրորդ հատածն որ նախնեացդէ ունինք.

Ընդ հակառակս | ընթանալով
Պետրոս եւ Յով|հաննէս միրով։

Տողին վերջն ալ, ինչպէս օրինակէս կը տեսնես, հատածի օրինաց տակն է. որուն վրայ քիչ մը եմքը, 1025։

1024. Ասկէ կը հետեւի՝ որ տող մ'անդամատելու կամ հատած ընելու համար՝ հարկ չէ բառին լմընալուն սպասել. այլ շեշտին առջեւն անմիջապէս. զորօրինակ.

Աշտարակ մ'այն | պէս ամուր։
Զբաղթ ճակա | տդ պըսակեալ։
Նեղոս մեծ գե | տըն յորդած։
Սեւացեալ թան | ձրը մրխով։
Արդարն որ չ'ո՛ւ | զեր երդնուլ։
Պատմեց եւ չ'ո՛ւ | բանար երբէք։
Ուրախ ես մա՛ | նաւանդ ու գոհ։

1025. Տողի մը վերջը, ինչպէս բսուածներէն յայտնի է, դարձեալ հատած մըն է. եւ հատածի կանոնները ճշդիւ կը պահանջէ։ Ուստի հետեւեալ տողերուն նուտրագիրները խորթ անդամատութիւն են։

Արարչապէտն որ՝ | ի մանկութենէ
Քեզի խնամակալ | եւ պահապան է։

Ասկէ գատ տողի վերջաւորութիւնը քանի մը առանձին գիտելիք ունի։

1026. — 1. Տողին վերջը չէ թէ միայն բութ վանկ չի դրուիր, այլ եւ ոչ կէս մեացած բառ։ Ուստի բութ վերջով բառերուն կամ հարկաւ իրարու կապակցեալներուն՝ չի կրնար վերջին մասը յաջորդ տողին անցնիլ։ Այսպէս անբաժին են՝ Փայլա-կրն. քաղ-ցրը. տա-սը. որն որ. քանի որ. բան մը. մի սիրտ. ո՛վ տեսաւ. լսեն պիտի. գայլոյ պէս. մեր վրայ. քան զիս. կու գան. կը սիրէր. չեմ ողբար. եւայլն։

‖ Նախնի տաղաչափութեան մէջ բաւական տեղ կը գտնուի՝ բութ կամ կէս վանկը յաջորդ տողին անցած. որ հիմայ խափանեալ է.

Խարձրանայր | ի դիտին | տարրեղէն | փայտակեր-
ծէն. Սուրբ | քառաթեւ|ըն պահապան | անձանց մերոց։

Հոգիք հրեղէնք | եւ սպասաւո-
րըք, Հրեշտակաց | գինուորութիւնք։

Այլ պաշտեմք | առ Հոգեղէն-
ըէր Մեք տըկարքս | եւ Հոգեղէնքս։

1027. — 2. Տողին վերջը շաղկապ չի դրուիր, եւ ոչ որեւիցէ յարաբերական բառ։ Ուստի խորհի է՝ ե՛, ո՛, կո՛, ըէ, իւ, ըայց, եւայլն նախադաս շաղկապներով, կամ ա՛վ ոը, ոը՛ ոը, եըէ ոը, եւայլն յարաբերական բառերով տող մը վերջաւորել։

Ի բաց կ՚առնուին յետադաս շաղկապները. զորօրինակ՝ ընդ. իսկ. մանաւանդ։

1028. Կարճ տողով ոտանաւորներն որ չեն անդամատիր, (տես 1031.) եւ որոնց իւրաքանչիւր տողը մէյ մէկ հատած է, շատ անգամ անդամատութեան եւ վերջաւորութեան օրէնքներէն ազատ են։

Ուրախութի՛ւնն ոը
Ձիւր չափ չըգիտցայ՝
Պարձաւ շղայտ ի նոր
Հառաչանք ու ցաւ։

Կ՚երգէիր. լա՛ ե.
Հիմա ալ կաքաւէ։

Ա՛յսպէս քեզ, ւ մարդ,
Կ՚աւետէ Ձուարթունն։

Իմ բախտիս քաղ
Մ՚ալ չէ խափան։

Բայց դարձեալ ասոնց մէջ ալ ը ձայնաւորով չի ներուիր տող վերջաւորել։

Մինչեւ այս տեղն բսուածներէն եւ բերուած օրինակներէն կը տեսնուի՝ որ պարտաւորեալ չէշտ միայն հատածին կամ անդամին վերջին վանկն ունի, եւ ուրիշ վանկերու նկատմամբ շէշտն ազատ է. վանկի մեր սովորական տաղաչափութիւնն Անշեշտ է։ Կայ դարձեալ Շեշտեալ տաղաչափութիւն՝ որ տարբեր կազմութիւն ունի. — որուն վրայ քիչ մը եսբր։

1029. Տողի անդամներուն թիւը՝ տողին երկայնութենէն կամ կարճութենէն կախում ունի։

1030. Տողի մը պլեւայլ անդամները՝ կայ որ հաւասար վանկով են, կայ որ անհաւասար. — սակայն անհաւասար անդամներուն մէջ՝ գրեթէ միշտ վերջինն է կարճագոյն:

1031. Հատածն՝ որ բսիկը թէ հանգիստ մըն է, միայն երկընկէկ տողերու համար է: Կարճ տողերը՝ մինչեւ հնգոտնեան՝ ամենեւին չեն անդամատիր: Օրինակ.

Ա. Ձորեքոտնեան.

Ըզհունձքն ոսկի.
Ձակտիկն անբիծ,
Զգանձ մեր ազգի՝
Վարդկունքն այտից,
Դուք սեաւ 'ւօտար
Ո՛ղջ իսկ մարմինն
Հաւուց վըտառ,
Է իմ զարմին:
Ի՞ր էք կըտեր
Զանգին արտեր:

Ձորեքոտնեանին երկրորդ օրինակը տես Հընգոտնեան տողերով ալ:

Բ. Հնգոտնեան.

Հունձքերը դեղին
Ճերմակ, ծիրանի
Գանձն են մեր դեղին.
Վարդի շուշանի՝
Դո՞ւք ինչու՝ օտար
Ծաւալ ու ծածան
Սեւ թըռչնոց վըտառ,
Շող շող ծիածան
Կուտ կուտ էք կըտեր
Ցօղաւոր այգոյն
Ա,յդ սիրուն արտեր՝:
Կը ցոլայ գոյն գոյն:

1032. Վեցոտնեանէ մինչեւ ցվեշտասանոտնեան այսպէս կ'անդամատին տողերը:

Ա. Վեցոտնեան.

3-3.

Կրըպակաց | կռան, կափիւն,
'Ի ոչ ընչից | կայ հոս վիշտ.
Գահ արկեալ | խոր լռութիւն |
Ցարկիս տակ | կ'հանգչի միշտ:

Այսպէս մեր սովորականը. բայց ուրիշ ազգաց մէջ վեցոտնեանն ալ չ'անդամատիր. որ մեծ ազատութիւն կու տայ տողին մէջ երկընկէկ բառեր գործածելու:

‖ Ն. Շնորհալին ալ փորձ մ'ըրած է անբաժին 6 վանկով քանի մը տող երկուտասանոտնեան ոտանաւորի՝ 6-6։

Բ. Եօթնոտնեան.

4-3.

Քանի՛ պատիր | ընծաներ
Չեն հղօր սրբտեր | եղծաներ։

Ընես չարիք | կամ վընաս,
Չարն անպատիժ | չի մընար.
Գործէ բարիքն | որ կընաս,
Բարին կ'առնու | զվարճն արդար։

Գ. Ութոտնեան.

4-4.

Չիւնով սառամբ | պըսակաւոր՝
Կ'իշխէ ձըմեռն | ընդ դաշտ ընդ ձոր։

Շուշանն շըքեղ | պերճահասակ
Չիւր ձիւն բաժակն | ունի պըսակ։

կամ 5-3. Արդ կոչե՞մ ըզքեզ | անաչառ,
Երբ դատեր թիւրես | չարաչար։

Նոյն՝ Անհաւասար տողերով, (տես վարը 1065։)

Վարսաւորն Ուռի | կը հարցնէր
Փըշուտ Մորենուոյն.
Ինչո՞ւ կը քաղես | ըզդեստներ-ն
Անցաւորներոյն։

Դ. Իննոտնեան.

3-3-3.

Ճարտարին | գովասանն | է իւր գործ'.
Վկայ իրեն | այս առածս | ունի զփորձ։

կամ 5-4. Սիրուն ոշխարէն | ա՛ռ առատ գեղմ.
Չի՞ տար ինքնակամ | ու մընար մեղմ։

Ե. Տասնոտնեան.

5-5.

Շուն մը կ'ելլէ դէմն՝ | որ ճամբէն շեղեր
Անըզգաստ յօտար | ընկած էր տեղեր։
Այսպէս ցօղաւօրն | ալ խընձորենի
Իւր ոսկի խընձորն | պընդակազմ ունի։

Զ. Մետասանոտնեան.

4-4-3.

Զարագործէն՝ | կ'ըլլայ իւր խիղճն | ամբաստան.
Խիղճն է դահիճն | որ եւ կըտրէց | դատաստան։

Է. Երկոտասանոտնեան.

4-4-4.

Դողդոջալով | կ'աղերսէր Էշն. | Տէր Գայլ, կ'ըսէ,
Խեղճ եմ, խնայէ. | ճարպէ եմ զուրկ, | զուրկ եմ մըսէ.
Ինչ ալ ցաւեր...։ | — Խեղճ ես, այո. | Ու ինչ շատ տանջիս.
Այդպէս ցաւոտ | կեանք մը բառնալ՝ | պարտք է խըղճիս։

կամ 5-2-5.

Գիտեմ կը սիրես | դու միշտ | Թրոչտիլ վերբերէն,
Որ չըլլայ Թէ չար | մարդիկ | մըրմունջդ լսերեն։
Ո՞չ այս է պատճառն, | ըսէ, | Արտոյտ բարեկամ.
Հեզիկ ժըպտելով | Սոխակն | Հարցուց մէկ անգամ։

‖ Այս կերպ անդամատութիւնն ունինք Ն. Շնորհալեանն տաղերէն՝

Նորոգի երկիրս | այսօր | գալըստեամբ փրկչին.
Սիրով խոնարհեալ | Նըստի | Նոր յաւանակի։

Ը. Երեքտասանոտնեան.

3-3-4-3.

Արուեստից | հնարագիւտ | եղան մեր ժիր | նախահարք.
Կայ որ միտք | ջանացաւ, | կայ որ ցուցին | պատահարք։
Ջոյգ ջորիք | կ'երթային. | Մէկը չոր յարդ | էր բարձեր.
Ճոխ բեռամբ | բարձրավիզ՝ | Հարկաց մէկալը գանձեր։

Թ. Չորեքտասանոտնեան.

4-3-4-3.

Ո՞ւր կար չըքեղ | մէկ պըսակ, | կամ ո՛վ նըմանն | էր տեսեր՝
Սուրբ միութեանն | որ սըբաւերն | այնպէս սերտիւ | կը հիւսէր։

Ժ. Հնգետասանոտնեան.

4-4-4-3.

Առաքինի | կենաց ընթացք | մը հօր եւ մօր | արժանի՝
Զաւկին հայրէ | 'ին է՝ ուր իւր վարք՝ | ծնողաց նման | կը ծնանի։

ԺԱ. Վեցտասանոտնեան.

4-4-4-4.

Հաւատարմիդ, | կ'ըսէ, աղէ, | ո՛վ յորդորեց | ըզձեզ՝ Արմէն
Կանչել անուն. | կամ թէ թերեւս | կարծէ՞ք իրաւ | թ' է մեր զարմէն։

Ասոնք են սովորական հատածները. բայց կրնայ տաղաչափը վայելուչ կերպով ուրիշ բաղադրութիւններ ալ յարմարել։ Ահա տողերուս մէջէն բուն եւ յաճախ գործածականներն են՝ Հնգոտանեանը՝ առանց հատածի. Եօթնոտանեանը՝ 4-3։ Ութոտանեանը՝ 4-4. Տասնոտանեանը՝ 5-5. Երեքտասանոտն՝ 3-3-4-3. Չորեքտասանոտն՝ 4-3-4-3, եւ Հնգետասանոտն՝ 4-4-4-3։

Մեծոտանեան տողերէն չատերը կարճ տողերուն հետ նոյն՝ եւ իրը թէ անոնց կրկնութիւնը կ'երեւան. (ինչպէս իրօք ալ երբեմն զոյգ զոյգ երկանգամ տողերու բաժնուած կը գրուին.) օրինակի համար՝

Տասնոտնեան տողը՝ կրկին հնգոտնեան է, 5-5.
13ոտանեանը՝ մէկ վեցոտ. եւ մէկ եօթնոտն. 3-3—4-3.
14ոտանեանը՝ կրկին եօթնոտնեան, 4-3—4-3.
15ոտանեանը՝ մէկ ութոտն. եւ մէկ եօթնոտն. 4-4—4-3.
16ոտանեանը՝ կրկին ութոտնեան, 4-4—4-4։

Սակայն տարբերութիւնն ասկէ՝ որ մեծոտնեան տողերուն կիսածը՝ ոչ տողի վերջաւորութիւն ունի, եւ

կրնայ յաջորդ անդամին չհնուլ, եւ ոչ ալ յանգ ունի, այսինքն ուրիշ տողի հետ նմանաձեւութիւն, — ուր որ կարճ տողերն անոր հակառակ՝ իւրաքանչիւր իրենց կանոնաւոր վերջաւորութիւնն (1025—1027.) ու յանգը պէտք են ունենալ։

Բայց երբեմն զոյգ զոյգ երկանդամ տողերու բաժանողները՝ իւրաքանչիւր կիսատ տողերուն կանոնաւոր վերջաւորութիւնը կը պահեն՝ թէեւ առանց յանգի։

—

§. 3. Յանգ։

1033. *Յանգ կ'ըսուի տաղաչափութեան մէջ պլեւայլ տողերու նմանաձայն վերջաւորութիւնը. զորօրինակ.*

4-4. Կ'երգես զբաւթ՝ հրեշտակներու
Զայնակցելով՝ երկրէս հեռու։

1034. Ցանգերով շինուած ոտանաւոր մը կը կոչուի *յանգաւոր* կամ *յանգաւոր*, իսկ առանց յանգի շինուածը՝ *ևյանգ*։ — Նոր լեզուաց տաղաչափութիւնն ընդհանրապէս յանգական է։

1035. Ցանգերուն էական նմանութիւնը վերջին ձայնաւոր գրերուն նոյնութենէն է, որոնց յաջորդող բաղաձայններն ալ հարկաւ իրարու նման կամ մանաւանդ նոյն պէտք են ըլլալ։ (Ցայտնի է՝ որ միայն բաղաձայն գիր, եթէ մէկ հատ ըլլայ եթէ շատ, յանգ չի կրնար կազմել. զորօրինակ՝ յանգ չէ Հաղթ եւ միշտ, վասնզի ձայնաւորները տարբեր են։)

1036. Ցանգի համար միայն ձայնի նիւթական նմանութիւն պահանջուելով՝ գրութեան կերպն երկրորդական եւ անտարբեր բան կը համարուի։ Այսպէս՝ կանոնաւոր յանգ են՝ Դուռ եւ տուչ. անշունչ եւ տրտունջ։

Ասոր հակառակ՝ թէեւ երկու բառի գրութիւնը նոյն ըլլայ՝ յանգ չեն կազմեր, եթէ հնչումնին տարբեր է. ինչպէս Զօրաց Ընդ եւ գերութ Ընդ։ — Ասկէ կը հետեւին յաջորդ կանոնները։

1037. Ձայնաւոր գրերու նոյնութիւն, ինչպէս ըսինք, հարկաւոր է յանգի համար. բայց շատ անգամ

Նմանաձայն ձայնաւորներն ալ յանգիլ կը ծառայեն, մանաւանդ երբ նախընթաց բաղաձայններն ալ իրարու հետ նոյն կամ խիստ նման ըլլան. զորօրինակ՝ Տեառնէր եւ Հանդիսաւոր. Մըրօտ եւ ապուշ. Ուրիշ, զուարթուն եւ դղրդիւն։

> *Գրաբար հայերէնի մէջ շատ տարակուսական է թէ ո գիրն այի հետ, եւ թ՝ երկրաբրառն ամէն տեղ այի եւ ու-ի հետ կարենալ յանգ կազմել. զորօրինակ Զօր՝ Նոր հետ, եւ Ձի-ր (որ յի-ր կը գրուէր,) Նի-ր, հա-ր եւ հայր բառերուն հետ։ Նոյնն իմացիր նաեւ նման եւ անման բաղաձայններու համար ալ, ինչպես ղ եւ ի. (տես եւ 797։) — Արդի լեզուի մէջ խնդիր չ'ըլլար ատոր վրայ։*

1038. Բաղաձայն գրերու նմանութիւն բաւական է. *ինչպէս* բ, ր, -ւ, լ, ն. -ց, յ, ձ. -ֆ, ք, պ. -շ, ի, եւայլն. *այսպէս* Ցառ-ալ եւ բառ-ալ. Տաք-ած եւ փառ-ոց. Ուլ, փարչ եւ կարճ։ Ընդհանրապէս մեծ նմանութիւն հարկաւոր է վերջին ձայնաւորէն ետքը։ Անոր համար

Շատ անզօր եւ անբաւական յանգ են՝ Տրտու-մ, սահ-ուն. — ուշիմ, գետին. — պատմել, ճամբեր. — պահեստ, ուռեցք. — զգեստ, արկած. — գողոց, առուղ։ Զատ է՝ եթէ գոնէ նախընթաց գրերուն նոյնութիւնը շատ զգալի ըլլայ. զորօրինակ Գեղին եւ քեռին, (*յոկ. անուն.*) ճամբել, լամբեր. — *յանկարծ, մանկանց*։

1039. Հ գիրը կրնայ չեզոքի պէս առնուիլ, մանաւանդ երբ միբաւոր ձայները նման հնչեն. զորօրինակ Երգէ վեհ եւ պարզեւէ. — ահ ահի, ծառայիլ. — խոհին, ձորին. — աշխարհ, նրշխար։

Տողերու յանգերն այնչափ աւելի ընտիր են եւ գեղեցիկ, որչափ որ իրենց նմանութիւնը մեծ է եւ զգալի։

Ա.

1040. Տաղաչափութեան յանգը նոյնաձայնութեան կողմանէ կը բաժնուի՝ 1. Տկար, 2. Չափաւոր, եւ 3. Ճոխ։

1041. — 1. *Տկար կամ Հասարակ*, (*կամ ինչպէս ուրիշ ազգերը կ'ըսեն՝ Աղքատ*) է յանգը՝ եթէ միայն

մէկ նման ձայնաւոր գիր ունի, եւ կամ եթէ վերջին բաղաձայնները բաւական նման չեն իրարու։ Որ-օրինակ.

Գինէ.	Դողշ.	Անարգէ.	Դուշ.	Անգոյ.
Փրկեցէ.	Աղբոյ.	Մարգարէ.	Փոսպ.	Անարոպ.
Լսուէ.	Սրբոհ.	Մարդկանէ.		

Ցկար յանգի օրինակ.

4-4. Ո՛ փայտ չընչին, դու լաստափայտ,
Ի՛նչպէս յանկարծ՝ իմ անարոպ
Քեզի որդեակս աւանդ տուէ,
Եւ ոչ աչուխս տեսնեն պիտի։

Ցկար կամ հասարակ յանգերը ներկայի են մանաւանդ կարճ (2-5 տողեան) տողերու. իսկ երկայնադոյն տողերու՝ շատ ցանցառ եւ առ հարկի միայն, (զորօրինակ թարգմանութեանց մէջ՝ բնագրին իմաստը չայլայլելու համար։)

Ցկար յանգերու ընտրութեանն համար միտք առնելու է նաեւ գրերու ընտրութիւնը. վանդի ոչ ամէն ձայնաւոր եւ ոչ ամէն բաղաձայն հաւասարապէս զօրաւոր է կամ հնչուղ։ Ձայնաւորներէն՝ հնչուղադոյն են՝ ա, օ, ու. եւ անզօր են՝ է, ը, ե։ Բաղաձայններէն՝ հնչուղ ձայն ունին լ, ղ, յ, ռ, ց. եւ անզօր են՝ բ, կ, մ, ն, հ։

1042. — 2. *Չափաւոր յանգ է՝ ամբողջ եւ լեցուն միաւանկը. այսինքն ձայնաւորն ու զովի բաղաձայնը. զորօրինակ.*

Բաժակ.	Խոպան.	Անհաշտ.	Մարգարէս.	Աբյան.
Դանակ.	Կռւ պան.	Կռւապաշտ.	Ձեռքերէս.	Դերյան.
Գեղակ.	Ծոյլ.	Դուշ.	Ցորդորէս.	Մոռյան.
Վըրակ.	Մայր.	Զրապաշտ.	Ասպարէս.	Ցիր-յան.

Չափաւոր յանգի օրինակ։ (Հնգոտանեանը հասարակ յանգեր ալ խառն ունի։)

4-4. Շուշանն շրքեղ պերճահասակ
Զիւր ձիւն բաժակն ունի պըրակ։

5. Զուարթ առաւօտուն
Պարարտ ու փայլուն

Թերթերոյն վերայ
Շար շար կը շողայ
Շաղ մարգրըտագեղ
Ցանած յամէն տեղ։

4-3. *Քունդ անոյշ, Մայր. Հանգչէ մ'ելլար.*
Ալ չարթընանա տեսնես վէրդ։

1043. Չափաւոր յանգը տկարին եւ ճոխին մէջ տեղն է։ Օրինակ բերուած բառերուն առաջին զոյգերէն մինչեւ վերջիններըը՝ կը տեսնես որ աստիճանաբար կը յաւելու յանգերու նմանութիւնը. այնպէս որ վերջիններըը՝ ճոխ յանգ ալ կրնային համարուիլ՝ եթէ միւսանկ չըլլային։

1044. — 3. *Ճոխ յանգ կը կոչուի այն յանգն որ երկու (կամ աւելի) ամբողջ եւ լեցուն վանկերով է։ Զորօրինակ.*

Նըվ-որ.	Աբե-.	Լ-ոռն.	Չ-փեր, յաք.	Ա-ֆին.
Տըվ-որ.	Բ-բե-.	Բ-ռն.	Խ-բեր.	Ց-ֆին.
Մեղ-ն.	Եղեր.	Աբյ-ն.	Փշ-բեր.	Հ-ֆին.
Սեղ-ն.	Տեղեր.	Բ-բյ-ն.	Շօշ-փեր.	Թ-ֆին.

Ճոխ յանգի օրինակ.

4-3. *Մի դու զտատասկ փրշքեր,*
Անփորձ մանկիկ, շօշփեր։

5-5. *Շուն մը կ'ելլէ դէմն՝ որ ճամբէն շեղէր*
Անըզգաստ՝ յօտար բնկած էր տեղէր։

Ճոխ յանգ կը վայլէ մանաւանդ մեծ ոտանեան տողերու, ուր երկու յանգերն իրարմէ շատ (10—15) վանկով հեռու կ'իյնան, որով ճոխ յանգ յարմարելն ալ կը դիւրանայ. իսկ տկար յանգերը գրեթէ անհետ կ'ըլլան կամ անզգալի կը մնան նոյն հեռաւորութեան մէջ։

Մինչեւ վերջին տասնեակս հայերէն տաղաչափութեան մէջ յանգերու բաւական մտադրութիւն չէր ըլլար, եւ տկար ու ցամաք, մանաւանդ թէ յանգ չհամարուելու յանգերն էին սովորականները. (1045.) չափաւոր հնչուղ յանգերը ցանցառ, իսկ ճոխ յանգ գրե-

թէ ամենեւին չէր տեսնուեր։ Հիմայ որ հնչող եւ մա-
նաւանդ ձոխ յանգերը շատ յարգի են եւ ընտանի
եղած, հարկ կ՚ըլլայ միանգամայն համբակները մոռցնել
ընել՝ որ ամբողջ երկավանկ կամ եռավանկ յանգն
ոչ օրէնք է եւ ոչ անհրաժեշտ պարտք, եւ թէ՝ ձոխ
յանգերու սիրոյն համար շատ անգամ կրնայ ծաղրա-
կանի իյնալ տաղաչափ մը, երբ անյարմար յաւե-
լուածներով եւ աւելորդ ածականներով ըսելիքը
բռնազբօսէ. եւ աւելի յաճախ՝ իմաստներ կը զոհուին
ձոխ յանգերու, մանաւանդ եթէ կարճ տողով է
ոտանաւորը։

Եթէ քանի մը նոր ազգերը տեղ տեղ պարտա-
օրէնք երկավանկ յանգ ունին, յիշելու է միանգա-
մայն՝ թէ այն երկու վանկերէն մէկը հասարակօրէն
արմատական ձայն չէ, ուստի եւ յանգին գիւտն
այնչափ չի դժուարցներ, զօրօրինակ՝ պինդ-ուս եւ
տարտար-ուս։

Յանգերու կազմութեան վրայ քանի մը բան ալ
կայ դիտելու։

1045. Անարգ յանգ համարուած է հիմնակու ա-
տենս, մանաւանդ թէ եւ ոչ ճշմարիտ յանգ է՝ եթէ
միեւնոյն ածանցիչ մասնիկն իրարու ինք իրեն նմանա-
ձայն կրկնուի. ինչպէս.

Սիրեցի. Տեսած. Լիուլի՜ն. Լեռնէրու. Հեռուսոր.
Անասցի. Մրտած. Նեղուլի՜ն. Ձորէրու. Մերձաւոր.
Թողուցի. Եղած. Իւրլի՜ն. Գետէրու. Ցօղասոր.

Բայց քանի մը դէպք ասկէ բացառութիւն ունին։

1046. — 1. Եթէ նոյն մասնիկն յառաջ բաւական
յանգ կազմող գիր կայ, մասնիկը նոյն ճշմարիտ յան-
գին վրայ աւելցուած կը համարուի. ինչպէս. Վարդե-
րու, գարդերու. — գեհենի, մեհենի. — Սասոյէն,
Ծասոյէն, վրկոյէն. — խորութիւն, չորութիւն, եւայլն.
որոնցմէ ոմանք նաեւ ձոխ յանգ են։

1047. — 2. Եթէ ածանցիչ մասնիկանց նշանա-
կութիւնները զատ են. ինչպէս. Վարդենի, հայրենի. —
չափեր, (լք. ուղ.) եւ խաբեր, (դերբայ.) — մրտիկ,
հեզիկ, սասուիկ, մրրիկ, մարդիկ, որ իրարմէ տարբեր զօ-
րութիւն ունեցող մասնիկներ են, եւ օրինաւոր յանգ
են իրարու։

1048. — 3. Եթէ ցանցառ գտնուած մասնիկներ
են, կամ քանի մը որոշեալ բառերու կապուած, թէեւ

նշանակութեամբ նոյն բլլան. ինչպէս. Իշխան, խուժան. — գեղեցիկ, երգեցիկ. — հատոր, ահարկու։

1049. — 4. Երբեմն կը ներուի միեւնոյն մասնիկը՝ նաեւ առանց նախընթաց կատարեալ յանգի, բաւական որ նման հնչմունք կից գտնուին. ինչպէս. Կարդալ, խորդալ. — մընչել. կանչել. — արուեստին, ի պըօֆէյն։ Բայց սոսկ մակար յանգ աւելի չեն։

Վերջապէս եթէ հարիւրաւոր տողերու բազմաթիւ ընտիր յանգերուն մէջ հոս հոն այնպիսի անբուն յանգ մը գտնուի, անշուշտ ներելի է։

Ըսածներնէս կը հետեւի՝ որ վերոյիշեալ (1045) մասնիկները յանգ չհամարելով՝ անոնց նախընթաց ճշմարիտ յանգն ինչ արժէք որ ունի՝ նոյն աստիճանի յանգ է բոլոր ածանցն ալ։ Այսպէս մինակ մէկ վանկով չափաւոր յանգ են յաջորդ օրինակներուց մէջ առաջիններըը, եւ ճոխ յանգ՝ վերջիններըը։

Դառնայի. Դողալ. Ծերութիւն. Տէրաց. Նշխարի.
Բառնայի. Շողալ. Թերութիւն. Նըէրաց. Աշխարհի.
Կշռանամ. Սողալ. Գերութիւն. Համբոյր. Ողբէս.
Վշտանամ. Լողալ. Տէրութիւն. Կամբոյր. Բողբէս.

1050. Ածանցիչ մասնկանց կրկնուածէն աւելի անպատեհ եւ ոչինչ է յանգը՝ եթէ միեւնոյն բառը միեւնոյն նշանակութեամբ իրրեւ ինք իրեն նոյնաձայն կրկնուի. (թէեւ քիչ տեղ հիներէն ալ ունինք օրինակ։) Այսպէս՝ խորթ է յանգել՝ Գնա՞ս*, անգնա՞ս. — Ներքա՞ծ, թանձրացա՞ծ. — պրէ՞ս, փոխըրէ՞ս. — ո՞ն, ընդոնէ՞։

* Օրինաւոր յանգ են՝ գնա՞ս հասարակ անուն, եւ Գնա՞ս յատկ. անուն։

1051. Բայց կրնայ միեւնոյն բառը տարբեր ածանցիչ յաւելուածներով կրկնուիլ եւ յանգ կազմել. օրինակի համար՝ Միաձնա՞ գործիականն՝ Որմէ ձնաբային հետ։ Այսպէս ալ՝

4-4. Ի՞նչ բարեբեր ազնիւ պընդիր
4-3. Չեն այն ժիր ձեռքըն պընդիր.

ուր յանգ շինողը՝ միայն էր մնանիկն է. առաջին տողին մէջ յոքնականակերտ, երկրորդին մէջ բայակերտ։

Յայտնի է թէ այսպիսի յանգերը յաճախելու չէ, որ շատ անգամ ուելի Հանելուկ կը նմանին կամ Բառախաղքի կերպարանք ունին։

1052. Արեւելեայք տեսակ մը տաղ ունին՝ որուն մէջ երկու տողերուն վերջին բառերը ճիշդ նոյն են, եւ անոնց նախընթաց է բուն յանգը։ Նոյնը յետին դարուց մէջ մերիններուն ալ անցած էր՝ իբր ժողովրդական կամ ռամկական տաղերու յատուկ ձեւ։ Օրինակ.

Ա-3. Լալականներն ի՞նչ բերին,
Իս ծածկելոյ հո՞ղ բերին։
Կորաւ գընաց, — չ՚կայ.
Գընացողին ի՞նչ չ՚կայ։
Ա-Ա. Բանի գործի դէպին ընես,
Խորհուրդ ու խրատ մ՚ըդին ընես։

1053. Մեծ զարդ եւ վայելչութիւն է (մանաւանդ ճոխ յանգերու,) եթէ երկու յանգերն այլեւայլ կերպ (քերականական) կազմութիւն ունենան. զորօրինակ, մէկը՝ բայի մը ժամանակ, եւ միւսը՝ հոլով. կամ առաջինն արմատ բառ մը, եւ երկրորդն ածանց կամ յօդով, եւայլն։ Ասով երբեմն երկու բառն ալ միեւնոյն ձեւն առած, միեւնոյն բառը կրկնուած կ՚երեւայ. (տես 852, ծան.) ինչպէս Ընկեր, գոյական, եւ Ընկ-եր, (ընկած) դերբայ։ Փողոց, եզ. ուղղ. եւ Փող-ոց, յբ. սեռ.։

Կողով, ուղ. ըղի-ոյժ. Նոր-են. Ան-որգել. Ո՛ւր գեղաց.
Հող-ով, գծ. Ըղձոյլ. Ցորեն. Անորգ-ել. Հուր գեղաց.
Ժողով, ուղ. ղԱնփակ. Փոր-են. Պակաս-եր. Դիմ-առաւ.
Փող-ով, գծ. Զանգակ. Որ են. Փառա-ւոր. Թնդան-աւ.

1054. Դարձեալ շատ վայելուչ եւ զարդարուն կ՚երեւան կցուածով յանգերը. երբ նախընթաց գիր մը, վանկ մը կամ կարճ բառ մը՝ յանգ շինող բառին հետ միանայ ու յաջորդ յանգին հետ նոյնանգաման հնչէ.

-ա աա. -ց ընձաց. Խոր ձով. Եկաց գոռաց. Մաշէ ցաա.
Սաա. Ցընձաց. Գորձով. Կապաւէ. Տաշեցաա.
-ք ասկն. -բ երկրէն. Նոր ձոյնէ. Մահաանդ. Նոր ցաա.
Ժասկն. Բերկրէն. Ընձոյնէ. Տահաանդ. Մաացաա.

Կցուածով վանկերու օրինակ։

4-4-4-4.

Հաւատարմիդ,* կ'ըսէ, աղէ, ոմվ յորդորեց
ըզձէն Աբրհն
կանչել անուն. կամ թէ թերեւս կարծէք իրաւ՝
թ' է մեր ըբրհն։
Ցամոթ եղան։ Իսկ Աղգասէրն՝** առնուլ կապել՝
կու գայ նըշան
Զամբարհաւածն,*** եւ անխընայ կոչկոճել հետ
իւր գոնը շուն։

* Ցանը շան։ ** Գագիկ։ *** Զգոյնը։

4-3. Կայ տեղ մ'ինձի, եւ կամ ո՞ր
Աշտարակ մ'այնպէս ամուր։

4-4. Ի՞նչպէս պաշտիմ ես զո՞ր ցեղէն,
Ես հողանիւթ՝ դուն բոցեղէն։

Հարկ է յիշեցընել դարձեալ՝ թէ այսպիսի տաղաչափական պերճանիւթիւնները վայելուչ են՝ եթէ բնական ըլլան, եւ իբր թէ իւրովի յարմարին, եւ ոչ բռնազբօսութեամբ, կամ անընդհատ եւ յաճախ՝ որ կրնայ ձանձրալի ալ ըլլալ։

1055. Ցանգերու կազմութեան մէկ յատկութիւնն ալ է՝ մերձաւոր գրերէն օգնութիւն առնելով ձեւանալ։ Ասով շատ անգամ ըստ ինքեան տկար յանգ մը չափաւոր եւ վայելուչ կ'ըլլայ, եւ չափաւորը ճոխ յանգի կերպարանք կ'առնու։

Կղզիք. Առաջին. Բորբոք. Դանդաղ.
Կեղծիք. Արարչին. Մորմոք. Ծանծաղ.

Տես նաեւ վերը (1038, 1048.) կոբզոլ եւ խոբզոլ. Ցանկոթ եւ մանկանց։

1056. Այսպէս ալ նախընթաց կամ հետեւորդ գրերուն զուգադրութեամբն օրինաւոր յանգեր կը ձեւանան, որ միայն առանձինն նկատելով օրինաւոր յանգի կերպարանք չունին։

4-4. Աստեղազարդ մէկ արքունի՛ք
Ի ժիր ինձի մուտ բաց ունի՛ք։

3-3. Զուռնիս քուն՝ 'ւոչ յագ-ու-թ-ո-
4-3. Ու կը մաշիս օր աւ-ու-թ։

5. Ամէնէն խոպան
-Ր-աժինն ինձի պա՛։

Առաջին օրինակին ծայրի + դիրը յաջորդ է ձայնաւորին հետ կը միանայ, եւ կը մնայ յանգ՝ Աղու-ն է, բայ ու-ն է։ Նոյնպէս երկրորդ օրինակին մէջ՝ Յագ-ու-թ եւ աւ-ու-թ։ (Տես գարձեալ 1059 օրինակները։) Իսկ երրորդ օրինակին պան յանգը յաջորդ քէնէն կ'ելլով՝ մէնի ձայն կ'առնու. (897, եւ երես 282։)

‖ Այսպէս ունինք նախնեացմէ քանի մ՝օրինակ.

4-4. Այլ անվախճան է եւ անէ-ը-
Եւ յաւիտեան անպարաբէր։

Թէեւ մեռայք այժմ ի մարմնէ
-Կ-եանք առ Քրիստոս ծածկեալ ունիք։

Սովին հոգւով սուրբ եւ բարի
Առաքինորեա հոգւոյ սէր-ն.
Ի յօթեվանս, եւայլն։

Ցայտնի է թէ այսպիսի յանգերն ալ պէտք չէ յաճախել, որ նախնի տաղաչափներու քով ալ շատ ցանցառ են։

Երբեմն կրնան տողին վերջը գ-ղ-ղ. +-ղ-ղ. ա-ա-ղ. վ-ղ-ն. +-ղ-ն. վ-բ-ձ-ն. լ-ա-ն եւայլն ըստ ինքեան խիստ յանգեր ալ գալ, որոնց բաղաձայններուն խառնութիւնը յաջորդ ձայնաւորին յեցցընելով կը բարձուի։ Նոյնպէս տողի սկիզբ դիւրաբ կը սղին կ-ա-. գ-ղ-ց. մ-ղ-ն. ձ-ն-ա-. ն-ա-բ-+. պ-ա-ղ, եւայլն, նախընթաց տողին վերջին ձայնաւորին կցելով։

ԵՔ ◆

1057. Ցանգերը Դասաւորութեան կողմանէ դրխաւորաբար չորս տեսակ են. 1. Անանձնաւ. 2. Հիւսեալ. 3. Գրկախառն եւ 4. Ընդհատ։

Դասաւորութեան կամ յաջորդութեան ձեւը տառերով կը նշանակենք. — Ա՝ առաջին տողի յանգ. Բ՝ երկրորդ տողի. Գ՝ երրորդ տողի, եւայլն. եւ Ք՝ դրսէն, աննման, եւ զոյգ չունեցող յանգ մը։

1058. — **1.** *Վանանջատ է յանգը՝ երբ իրարու նմանները զոյգ զոյգ եւ անընդհատ մէկը մէկ կը յաջորդեն։* — *Անանջատին ձեւն է՝* Ա. Ա — Բ. Բ — Գ. Գ. *եւայլն։*

3-3-4-3.

Մարդկային հընարիւ ճարտարութեան արուեստ— Ա.
Արահետ եղան ջուրքն, ու խոր գիշեր՝ դարձաւ գէշ— Ա.
Քանի՛ գիւղ օգտակար կամ պիտանի՝ ցայսօր դէպ— Բ.
Մեր նախնեաց հանճարէն իրենց ճամբայ են հրդեհ։ Բ.

1059. — **2.** *Հիւսնակ է յանգը՝ երբ մէկ նման եւ մէկ աննման հեռագհեռ շարուած են։* — *Հիւսեալ ձեւն է՝* Ա. Բ — Ա. Բ. — Գ. Դ — Գ. Դ, *եւայլն։*

5. Գայլ մը կար. չոռնէր՝ Բարեկամ, (ընկեր-ն Ա.
Բայց չոր ոսկր ու մըրճ. Ըսեր է մեղմով,) Բ.
Ա՛ինչափ քաջ՝ չոռնէր-ն Բարձր աստիճաններէ Ա.
Էին պահանջէր։ Զեն միշտ ապահով։ Բ.

1060. — **3.** *Գրկախառն է յանգը՝ երբ առաջինը չորրորդին՝ եւ երկրորդն երրորդին հետ նոյնաձայն են։* — *Գրկախառն ձեւն է՝* Ա. Բ — Բ. Ա։

3-3-3. Ժրբութեամբ մարդ հոգի կը դառնայ, Ա.
Կ՛բլլայ տէր ճաշակի եւ ճրճանց. Բ.
Կը գրանէ հաճոյից մ՛ալ հոն գանձ՝ Բ.
Զոր իրմէն ոչ ոք բնաւ կը բառնայ։ Ա.

1061. — **4.** *Ընդհատ կը կոչուին յանգերը՝ երբ չորս տողերէն առաջինը, երկրորդն ու չորրորդը նոյնավերջ են, իսկ երրորդը յանգ չի կազմեր։* — *Ընդհատին ձեւն է՝* Ա. Ա. Ք. Ա։

5-5. Մինչեւ ամբ լըսանան, օրը կատրէ Ա.
Կըռուէ, տար սիրով՝ ինչպէս ես պարէ, Ա.
Թեթեւնէմ գեղէն մինչեւ Գողգոթա. Ք.
Ոչ մէկ՝ այլ երեսուն եւ երեք պարէ։ Ա.

Այս կերպ գործածուած յանգը պարսկական տաղաչափութենէն փոխառեալ է։

Հիմնական բուն սովորականներն են՝ Անանջատն

ու Հիւսեալը։ Անանձնաւոր հասարակօրէն չորս տողէն աւելի չ'ըլլար. երբեմն, մանաւանդ կարճ ոտքով Ցաւելուածներուն մէջ՝ չորս կամ աւելի տող անընդհատ նմանաւարէրջ կրնայ ըլլալ։

‖ Սոորին դարերու մէջ նախնիք հազարաւոր տողեր եւ ամբողջ գրքեր կը շարադրէին անընդհատ միեւնոյն միօրինակ յանգով առանց պէսպիսութեան. (զորօրինակ՝ թադաւորքե՞ր, պատերազմե՞ր, յեսոյ եւ կե՞ր, եւայլն.) — ուր որ՝ հիմակու աւանդս չորսէն աւելին հասարակօրէն ձանձրալի կը համարուի։ — Բայց նոյն քերթողք կը ճանչնան միանգամայն թէ առանց յանգի պէսպիսութեան եւ խիտ առ խիտ փոփոխութեան կրնայ ձանձրալի ըլլալ քերթուածը։ Ահաւասիկ Շնորհալւոյն յաւուրկ խօսքերը.

Ոչ՝ մի տաւիւ վերջ յանգական
Զի մի ձուլից լաւր ձանրանան,
Ա՛յլ խրատաբար փոփոխական
Զի ընթերցողք ոչ՝ ձանձրանան.

Թէպէտ խիտ կոչած փոփոխականն ալ չատ տեսէ 12, 16, 20 մինչեւ 44 անընդհատ յանգերով է։ — Հինէրն անտարակոյս աւելի համբերութիւն ունէին։

Ցանգական տաղաչափութեան առաջին տարբներն այլեւայլ կերպով կինճռեալ յանգեր ալ հնարուած էին (մանաւանդ Արեւմուտք). եւ ըստ այնմ այլեւայլ անուններով կ'որոշուէին։ Շատ անգամ տողերուն սկիզբն ալ նմանաձայնութեան օրինաց ակն էր. զորօրինակ. տողի մը սկիզբը՝ նախընթաց տողին վերջին վանկը բերէ. — առաջին հատածին ձայրը՝ նախընթաց տողին վերջին ձայնը կամ բառը կրկնել, եւայլն։

Այս տեսակ յանգերու կամ նմանաձայնութեանց գիւտերն՝ որ միջին եւ սոորին դարերու մէջ միայն տաղաչափական քաղաքակրթութեան ցոյց տալու համար հնարուած էին, իրաւամբք կ'ըսուի թէ արդի բանաստեղծութեան մանկութեան օրերուն խաղալիքներն էին, որ տաղաչափութիւնը զժուարընթեռլով կը զուարճանար։ Հիմայ որ այդ ամէն տեսակները խափանուած են միայն տաղաչափներուն զգուշութեան համար կը յիշենք Լեռնէն բռնած տողերուն Ցարաժամ յանգերը՝ որ երբեմն միայն անմոռոգրութեամբ կը սպրինն՝ կանոնաւոր յանգերուն կարգը չփոխելու համար։

1062. Պէտ պատէս զգուշանալու է տաղաչափութեան մէջ ցայտաժամ յանգերէն. այսինքն որ յանգ չպահանջուած տեղ մը, զորօրինակ տողին մէջ տեղն ըստ պատահման յանգ մը չձեւանայ, որ նախընթաց ու հետեւորդ կանոնաւոր յանգերուն մէջ տեղը մանե-

լով՝ անոնց ներդաշնակութիւնը կ'եղծանէ. ինչպէս յաջորդ տողերուս մէջ.

4-4. Ճրշմարտութիւն ու վարդ քընքոյշ,
Թէեւ անոյշ՝ բայց չեն անփոյշ։

Այս զգուշութիւնն հարկաւոր է գլխաւորաբար երկանդամ տողերու մէջ. իսկ շատ անդամվ տողերու մէջ՝ միայն զգուշանալու է որ ճիշդ մէջտեղը չհանդիպի։ Տես դարձեալ 1112։

Թուական տաղաչափութեան մէջ կ'ըլլան նաեւ անյանգ ոտանաւորներ ալ. ինչպէս թէ մեր նախնեաց եւ թէ նոր աղգաց քերթուածներէն օրինակ ունինք. սակայն արդի հայերէն լեզուին դեռ սովորական եղած չեն։

---

§. 4. Ցող եւ Ցոհ։

Ոտանաւորին էութենէն է, ինչպէս ըսինք, որ տող տող դրուի։ Տողերուն որպիսութիւնը վանկերուն համրանքէն կախում ունի։

1063. Մէկը զմէկ յաջորդող տողերն իրենց երկայնութեանը կամ վանկերուն թուոյն կողմանէ կրնան բաժնուիլ՝ 1. Հաւասար, 2. Անհաւասար, եւ 3. Խառն տողեր։

1064. — Ա. Հաւասար են տողերը՝ երբ իրար յաջորդողներուն վանկերը զուգաթիւ են. ինչպէս. 4, 4 — 4, 4 — 4, 4, եւայլն։

1065. — Բ. Անհաւասար են՝ երբ առաջին տողը երրորդին, եւ երկրորդը չորրորդին հաւասար է. ինչպէս. 4, 4 — 4, 3, — 4, 4 — 4, 3։ կամ այսպէս.

3. Կը ցրնծան
4-3. Մեր դեղերայք՝ երբ հընծանն
3. Որ զեղու.
4-3. Քաղցուով առատ. կամ մեղու.
3. Լի գիւթերը
4-3. Զանոյշ մեղրին է նիւթերը։

1066· — Գ· Խառն տողերով կ'ըլլայ ոտանաւոր՝ երբ քանի մը տող մէկ որոշ համրանքով է, եւ քանի մը տող դարձեալ ուրիշ չափով· զրօրինակ·

4-4. Արարչին գործոցն անարգը չըկայ·
Ցիեզերք ամէն՝ իւր ուժգին վըկայ·
5. Գազանք ու մարդիկ,
Ծառեր ու ծաղիկ,
Եւ նոյն իսկ պըզտիկ
Սերմն ալ հատիկ:
4-3. Հընչեն անտառք եւ բլուր
Աստուծոյ գործն ընդ հանուր:

—

4-4. Ծայրակարմիր Արեւսեկէն
Վարդ մը յանկարծ ընկաւ պսակէն·
Եկաւ իջաւ ցամաք ու պաղ
Ցարդի վերայ նըստաւ խաղաղ:
4-3. Վա՜յ· ինչ խընդում՛ էր յարդին
Այս մեծ շնորհքըն վարդին:
. . . . . .
4-4. Վարդեր երկին քանի խըրկեր
Ըսեր է յանձն՝ յԱդիս դըրկեր·
Չիս, թէպէտ յարդ չոր եւ խոտան
Չի համարիր Յոհմն անպիտան:
5. Ան մեծ վարդերուն
Զարմիս զարդերուն՝
Պըզտի արժգոյն յարդ
Ալ կու տայ մէկ զարդ:
Ցարդեր ու վարդեր
Գիրկընդխառն թերթեր,
Երիտասարդ, ծեր,
Մանկունք ու մեծեր,
Կերպ կերպ հասակաւ
Սիրոյ պըսակաւ
Գոյն ի գոյն ամէնք
Զազգըս պըսակենք:

1067. *Արձագանգով կ'ըսուի ոտանաւորն՝ ուր տողի մը վերջին բառը կամ վանկն իբրեւ զօտ տող անոր կը յաջորդէ։*

1068. *Կայ տեսակ մ'ալ՝ Ազատ ոտանաւոր կոչուած. որ պյնէսպէս խառն տողերու բաղադրութիւն մըն է, կամ որուն տողերն որոշ դիրք կամ կարգ չունին։ Ն. Շնորհալեան գրուածներէն քանի մ'օրինակ ունինք Ազատ ոտանաւորի։ Ազատ ոտանաւոր են ընդհանրապէս Լաֆոնթէնէն գաղղիացւոյն Առակները. որուն աւասիկ մէկ օրինակը.*

4-3. ... Հերիք է, քոյր. դիտէ լաւ,
Զրուցէ, հասայ։ — Ու բընաւ։ —
Ցեւս ահա. — Անեւին։ —
Հիմայ։ — Ձեւ մօտ տակաւին։

5-5. Կենդանին վատթար այնպէս մ'ուռեցաւ՝
4. Որ ճայթեցաւ։
4-4. Ասանկներով աշխարհս է լի,
Որ խմաստուն չեն ուելի։
5. Ամէն սոսկական՝
Աւազաց նըման
Կը բաղձայ ինքն ալ
Շէնքով յօրանալ։
Ամէն փոքր իշխան
Ունի իր դեսպան,
Պարոնայքն ամէն՝
Ծառայ ետեւնէն։

Խառն տողերով կամ Արձագանգով ոտանաւորներու մէջ կը գործածուին հինգ կամ ալ պակաս վանկ ունեցող տողերը. — եւ շատ անգամ իբրեւ Յաւելուած, ինչպէս 1066ին վերջին երկու տները։

1069. Տողերու իբրեւ կանոն կ'ուանդուի՝ որ կիսկատար նախադասութեամբ չվերջանայ տողը. այսինքն առաջին տողի մէջ սկսած խօսքը երկրորդին մէջ չլմընայ։ Բայց այս կանոնը չէ թէ միայն ճարտար տաղաչափներէն ալ չի պահուիր, այլ եւ շատ անգամ անոր հակառակ՝ զարդ եւ վայելչութիւն կը համարուի՝ որ երկու տողերն իրարմով լծանան, որով երկու տող սերտ կապով իրարու կը յօդին. իրք ալ տաղտուկ կ'ըլլայ քերթուած մը, երբ ամէն մէկ տող մէյմէկ լցացեալ նախադասութիւն պարունակէ եւ իբր թէ իւրաքանչիւրին ստորակէտով մը կանգ առնուի։ Շատ անգամ կը տեսնուի տողի մը մէջտեղը պարբերութիւն մը վերջակէտով լմընցած։

Շատանանք տողերու վերջաւորութեան վրայօք վերը դրուած արգելքներով։ (*Տես* 1025—1027։)

1070· Շատ տողեր եռեւէ եռեւ *ցոհմ* մը կը կազմեն։ Բայց կայ ոտանաւոր որ անատեալ է, այսինքն որոշեալ տներ ունի, կայ ալ որ առանց տան է։

1071· Ա*յլեւայլ* ոտանաւորի տեսակներու համաձայնատ պէտպէս թիւ կ'ունենան տներուն ալ տողերը։ Հաստարակօրէն կարճ ոտքով ոտանաւորներուն՝ չորս չորս տողով է մէկ տունը· իսկ երկայն (12—16) ոտանոցներուն՝ երկ'երկու։

Ա*յս* անատութեանց համեմատ է նաեւ յանգերու յաջորդութիւնն որ վերը (1057) տեսանք։

1072· Երբեմն անդուգաթիթ տողերով տուն մը կը կազմուի, զորօրինակ 5 կամ 7 տողով· որոնց յանգերը հարկաւ անհատատար թուով են։ Նոյնպիսի տան մը յանգերուն շարքն ազատ է. կրնայ՝ օրինակի աղագաւ՝ շարունկ Ա· Բ· Բ· Ա· Բ, կամ Ա· Բ· Բ· Ա· Գ· Ա· Գ· — միայն զգուշանալու է որ երեք անանջատ նոյնայանգ եռեւէ եռեւ կից չպատահի։

Թուական տաղաչափութեան մէկ մասը կը կազմուցանէ Շեշտեալ ոտանաւորը, որ նոր ազգաց արուեստական երգերուն թարգմանութեան համար կարեւոր է։

1073· Շեշտեալ ոտանաւորն ան է՝ որուն մէջ բառերուն ու վանկերուն շեշտն որոշ կանոնի տակ է։

Հայերէն տաղաչափութեան մէջ կանոնաւոր շեշտ, ինչպէս յառաջ տեսանք, միայն հատած վերջը կը պահանջուի։ Նոր ազգաց մէջէն ոմանք (Իտալացիք եւ Անգղիացիք) որ տողի մէջ հատած չունին, կանոնաւոր շեշտով միայն կ'անդամանուն տողերը. Գերմանական տաղաչափութիւնը թէ հատած ունի եւ թէ գլխէ ի գլուխ կանոնաւոր շեշտ։ — Աւասիկ օրինակի համար՝ իտալական տասնոանեանին շեշտերը.

1 2 3′ 4 5 6′ 7 8 9 10.

իսկ սովորական մեծատանոանեանն երկու կերպ է.

1 2 3 4′ 5 6 7 8′ 9 10′ 11,

կամ 1 2 3 4 5 6′ 7 8 9 10′ 11.

Այս շեշտի պակասութենէն է որ մեր մէջ ալ արդի երաժշտութեան արուեստական ելեւէջքն ու չա-

վերը շատ անգամ հայերէն բառերը կը բռնագբօսեն անհարազատ շեշտերով։

‖ Նղինպլիսի անբնական շեշտեր (Թերեւս դիտմամբ ալ) գործածած ունին մեր նախնի երգահանները. ինչպէս. Փոխադրութիւն վարուց. Ընծայմբ ունելի. Ողտուածային բանին. Զորացուցեր զԹըզնէն։ Սակայն տաղաչափութիւնն որ (մանաւանդ իւր նախնական վիճակին մէջ) երգէ անբաժին արուեստ մըն է, հարկ է որ իւր առոգանութեան մասին զուգընթաց երթայ, եւ երկու լծակից արուեստներն իրար չգայթեցընեն։

1074. Շեշտեալ ոտանաւորը շատ անգամ սուղ կամ կէս վանկ ալ կը պահանջէ տողին վերջը, (որ հայերէն տաղաչափութեան մէջ խորթ է։) Ըստ այսմ՝ Լրական յանգ կը կոչուի շեշտով վերջը, իսկ անշեշտն՝ իգական յանգ, ինչպէս յաջորդ օրինակիս նոտագիրներէն։

Ի՜նչ մեղմ ու ա|նոյշ կը շըն|չէն իմ խըղ|կանըս քով|Երբ

Հովերը։

7. ՝ ՝ ՝ | ՝ ՝ ՝
6. ՝ ՝ ՝ | ՝ ՝

Ըլլ՝ այսօր ո՛չ կամ վո՛ղը
Թէ հիմայ չէս պատրաստ,
Պատրաստ կայ միշտ մանգա՛ղը.
Զինյա՛ս յանկարծ տապաստ։

Հերիք է շատ հեղ քո՛ր մը
Անմեղ հասուց ազգայդ՝
Իյնալ լարած մեր վո՛ղմը,
Երբ ճիշդ չըկայր կասկած։

Քանի՛ իմաստուն է մա՛րդը
Որ մի միայն վանդէ
Ուսաւ դիւին թակո՛ղը,
Եւ չ՝ օրսացուիր անկէ։

1075. Նոր ազգայ նմանութեամբ՝ նաեւ ը կամ ըն եւայլն վանկ մը կրնայ տողին վերջն աւելնալ՝ իբրեւ համրանքէ դուրս յաւելուած մ՝որ տողը յաջորդին հետ կապելու կը ծառայէ։ Ինչպէս հետեւեալ

(3—4-3) անհաւասար տողերուն՝ -ը-ը եւ խ-ը-ը բառերուն մէջ։

Ինքն անդէն,
Ինչպէս մեզ վէպք կ'աւանդեն,
Ցիւր մատաղ
Տարիքն՝ արդեամբք էր չըքնաղ.
Ցիւր սուրբ աչ-ը
Հրաշքներ անթիւ գործեց խաչ-ը.
Նիկողայ
Անուամբ դեռ ծով կը դողայ։

1076. Նոր ազգայ շեշտեալ ոտանաւորը սովորաբար յանգով է, երբեմն ալ անյանգ։

ԳՕԴՈՒԱԾ Բ.

ՉԱՓԱԿԱՆ ՈՏԱՆԱՒՈՐ

Մինչեւ հիմայ բովանդակ Ա Ցօդուածին մէջ տաղաչափական տողերուն վանկերը ճշդիւ թուելու կամ համրելու զբաղեցանք. — որուն համար ալ ցայս վայր աւանդուածը Թուական տաղաչափութիւն էր։

1077. Չափականը (որմէ բնդհանուր տաղաչափութիւնն իւր անունն առած է,) Թուականին հակառակ՝ չէ թէ վանկ կը համրէ, այլ վանկերու երկայնն ու կարճը չափելով ոտք կը ձեւացընէ՝ — վանկերուն համրանքէն անկախ։ Այսպէս Չափականին մէջ իրարու հաւասար ոտքեր են՝ -բոյն մ-ր եւ ա-պ մ-ն է-. ինչպէս յաջորդ տողը.

Բարձրը լե-|բանոց սարե-|բոյն՝ մ-ւթ | ամպ մ-ն էր |
քո-ղ արկեր | թ-ան ձորը.

ուր որ Թուական տաղաչափութեան մէջ անհաւասար հատածներ են։

Չափականութիւնը հին լեզուաց յատուկ էր, որոնց առոգանութիւնն իրական երկայնութիւն եւ կարճութիւն ընծայելնելով՝ տաղաչափութիւնն ալ խիստ երաժշտական էր, եւ չունէր կարօտութիւն ոչ վանկի եւ ոչ յանգի։ Այս չափերով գրած եւ երգած են աշխարհիս առաջին բանաստեղծները։ —

Անոնց յաջորդները խանգարեալ դարերու մէջ, երբ առագանութեան փափուկ լսելիքը կորսուած էին եւ ճաշակներն այլայլած, հնարք մը գտան՝ թուական եւ յանգական ոտանաւորներով ականջները զարթուցանելու, (առաջին անգամ Զ դարուն մէջ՝ ստորին լատիներէնով) — Հայերէնի համար սեւ վարը՝ երես 425։

Կը կարծուի թէ Ուրարացւոց Լ-ին-ներուն ու Գ-ին-ներուն նմանողութիւնն եղած ըլլայ միջին դարու եւրոպական (Տրուիանները) յանգաւոր տաղաչափութեան առաջնորդը. սակայն հարկ է ճանչնալ թէ արարականը՝ թէեւ իրօք յանգական է, բայց գէթ խաւորաբար մտադիր է ամանակի եւ կանոնաւոր շեշտի ելեւէջքին. որով յանգէն աւելի իր երաժշտական շարժումը նախանձելի պէտք էր ըլլալ։

Նորագոյն ազգերը՝ քան զթուականն աւելի ազնուագոյն համարելով՝ իրենց լեզուացը մէջ ալ փորձեցին Չափականութիւն մուծանել. ոմանց (ինչպէս Գաղղիացւոց) չյաջողեցաւ, ուր որ ուրիշներուն քով յաջողութիւն եւ մեծ յարգ գաւ, եւ ի գործածութեան է մինչեւ ցայսօր։ Վերջապէս յետին դարերուս նորագեալ տաղաչափութեանը մէջ ընդհանրապէս թէ Չափականը եւ թէ Թուականն ի գործածութեան է. — հնոցմէ այս տարբերութեամբ միայն՝ որ նոր լեզուաց առագանութեան սկիզբ՝ շեշտն է. այսինքն թէ հնոց իրական երկար վանկերուն տեղ շեշտը կ'անցնի, իսկ սուղերուն տեղ՝ բուխը։ Ասոր համար է՝ որ հին լեզուները Չափող կը կոչուին ու նորերը՝ Շեշտող։

Հայերէնն բան ինքեան եւ ճիշդ խօսելով՝ շեշտող լեզու չէ. սակայն բնական արտասանութեան շեշտն ու բառերու արուեստական շարքը կրնայ յաջողութեամբ նոյն վախճանին ծառայել. եւ Չափականին ունեցած յարդն ու առաւելութիւնները կը պահանջեն՝ որ արդի հայերէն լեզուին մէջ ալ, որուն տաղաչափութիւնը միշտ թուականն եղած է, այս նկատմամբ առանձին մտադրութիւն մ'ըլլայ, ինչպէս վերջին ժամանակներս գրաբարի համար փորձ եղաւ յաջողութեամբ։ Ասկ վախճանաւ այս տեղս առանձին Ճօդուած մը կու տանք Չափական ոտանաւորներու։

1078. Ինչպէս Չափող (հին) լեզուաց մէջ երկարն ու սուղը, նոյնպէս Շեշտող (նոր) լեզուաց մէջ շեշտեալ ու անշեշտ վանկերու բաղադրութեանց իրարու յաջորդելէն՝ չափական ոտանաւորի ոտքերը կը կազմուին։ Ուսոի

1079. Չափականին մէկ ոտքը մէկ վանկ չէ, այլ տողին որոշ չափով բաժանմունքը. այսպէս ՞Նոյեայ երկաւանկը մէկ (մեծավերջ) ոտք է. Լքրանդ պէս

Եռավանկը մէկ (քողաղօտ) ոտք է։ Ասոր համար չափականին մէջ վկնցոումնեան եւ վիճաչափի նոյնանշան են, ինչպէս է օրինակի համար վերը (1077.) յառաջ բերուած տողը։

Չափական ոտանաւորն որ արդի Հայերէն լեզուի մէջ դեռ բաւական ծանօթացած չէ, կրնայ երկու տեսակի բաժնուիլ. 1. Չափական բուն Հնոց. 2. Միջին Հայերէն կամ Հայկական բառած չափք։

Ա.

1080. Ըստ Հնոց Չափականին ոտքերէն ոմանք երկավանկ են եւ ոմանք եռավանկ. (կը գտնուին նաեւ բազմավանկներ ալ, սակայն երկավանկներուն եւ եռավանկներուն բաղադրութիւն են։)

Ասոնցմէ չափական ոտքերն եւ իրենց անուններն ըստ Հնոց. — միայն օրինակներուն մէջ երկարի տեղ շեշտը կը փոխարինենք։

1081. Միավանկները՝ (սուղ, երկար եւ երկամանակ,) հիմն են չափական ոտքերուն.

Երկար.	–	զոր օրինակ Միշտ.
Սուղ.	◡	Ալ.
Երկամանակ.	⏑	Էր, որ երբեմն իբր սուղ կ'առնուի եւ երբեմն իբր երկար՝ խօսքին իմաստին համեմատ։

Երկավանկ ոտքեր.

1. Մեծավերջ.	– ◡	Անյայտ. տեսանք. ձորեր.
2. Մեծասար.	– ◡	Հիմայ. մէյ մ'ալ. չ'առնուր.
3. Համբոյր.	– –	Զայն խիստ.
4. Անգայտ.	◡ ◡	Կամ թէ. հալածէ-իչ.

Եռավանկ ոտքեր.

5. Սահուն.	– ◡ ◡	Ա'սոնկ-մի գուցէ. գան պիտի.
6. Վերջասանջ.	◡ ◡ –	Հիւանդացայ. մարգարիտ.
7. Քողաղօտ.	◡ – ◡	Լերանց պէս. հազիւ թէ. ըզկնդմէն.
8. Քողաբորբ.	– ◡ –	Ո'վ է սա. օրն ի բուն.

9. Աւարտեզ. ◡ – – 10. Հաւեզ. – – ◡
11. Սոնք. – – – 12. Ներգեւ. ◡ ◡ ◡

1082. Չափականին Հատածն այն անդամն է՝ որուն մէջ բառ մը կը լրանայ եւ ոտք մը կը սկսի. զորօրինակ վերի օրինակին մէջ աստեղանիշները.

Բարձրը * լե|բանոց * սարե|բոյն՝ մուրթ | ամպ
մըն էր, եւայլն:

Հատարակօրէն վեցտաղի տողի մէջ Հատած՝ կը պահանջուի երկրորդ կամ երրորդ ոտքին, երբեմն նաեւ առաջնոյն, ինչպէս օրինակիս մէջ:

Բայց հայերէնի շեշտն աւելի ազատութիւն եւ ընդարձակութիւն կը պահանջէ, այսինքն Հատածներու աւելի յաճախութիւն՝ տեղն եւ համեմատ ոտքեր դժուարաւ յարմարելուն համար:

Ա՛յդ եր*ծա|դեր. եւ*ծա|կատ առ*ծա|կատ կազմ |
դէն ի*նէ|ռին վազեր:

1083. Չափականին մէջ վանկերու ազման կանոնները նոյն են Թուականին ազմանցը հետ՝ որ վերը տեսանք: Իսկ շեշտելու կանոնը բոլորովին տարբեր. այսինքն ոտքերուն կազմութեանը համեմատ:

Ասով հնոց Չափականն ըստ իմիք կը նոյնանայ Շեշտեալ ոտանաւորներուն հետ՝ որ նոյնպէս կանոնաւոր շեշտ կը պահանջեն:

1084. Այլեւայլ չափերուն համեմատ՝ Չափական ոտանաւորները կը կոչուին՝ Մէծավէրջեան, Միջատարեան, Մանկեան, եւայլն. կամ խառն՝ Միջատար եւ ստեղն, Մէծավէրջ եւ վերջատանջ, եւայլն:

1085. Ըստ հնոց Չափականն անյանգ է ամենեւին:

1086. Անյանգ տաղաչափութեան մէջ դժուարալի են ըստ պատահման յարմարած յանգերը կամ նմանաձայնները:

Ասոնիկ ըստ հնոց Չափականին քանի մ՝օրինակ:

Սաեղնեան վեցաչափ (6 ոտք, 12 երկար.)

– ◡ ◡ – ◡ ◡ – ◡ ◡ – – * – ◡ ◡ – ◡

Դահձն աղէտ. | ինչ՝ թէ բո՛ղք հարկա՛|նէր, Բահատ, |
դէմ քեզի՛ | սիրտը.
Հէք երուան|դայ բիւր | քաջքըդ ե|թէ ի թըշնամ֊|
ւոյն ելան | կողմին:
Դիցն անմա|հից չըգիտ|ցաւ երբեք | մարդ, ո՜հ, |
դառըն հրա|մանքըն.
Բարե, պըղ |տոր մըրըը|կեամ՝ այդն՝ | այն օր վըշ֊|
տացրա դու|շակ էր.
Բարձըր լե|րանց սարե|րոյն մուխ | ամպ մըն էր |
քոյ արկեր | թանձրը.
Տարւոք հողմա|վար հալա|ծեամ՝ թըռ֊|չնոց պատմե֊|
ցին ինձի ա|ղէտքըս,
Ա՛յսպէս ըն|կան երուան|դայ հողմա|վար հալա֊|
ծեամ՝ ի փա|խուստ զօրք՝.
Ա՛յսչափ ա|րագ ժանդռե|ցաւ, ո՜հ, | սուրս. յաղթե֊|
ցիր Աբտա|շէս Մեծ:

* Ցայտնի է թէ երկու սուղ վանկի տեղ կրնայ մէկ երկար դրուիլ, օրովհետեւ մէկ համբոյր (– –) եւ Սաեղն (– ◡ ◡) քանակաւ հաւասար են:

Սաեղնեան Հնգաչափ, (որ վեցաչափով խառն կը գործածուի. ինչպէս առաջին տողը.)

– ◡ ◡ – ◡ ◡ – – – ◡ ◡ – ◡ ◡ –

Լի է ծաղ|կօք մեր եր|կիր. բայց | կան որ մի֊|
այն մեր ա|չացը,
Կան ալ որ | քաղցրը կու|գան սրբտե|բու. արգ քն֊|
տրէ դու ընթե֊ր|ցողդ:

Մեծավերջեան Քառաչափ եւ եռաչափ խառն.

◡ – ◡ – ◡ – ◡ ◡ – ◡ – ◡ –

Մեծաւսար եւ Սաեղն ոտք (– ◡ , – ◡◡) շատ ցան֊ցաւ է հայերէնի մէջ եւ դիւրաւ չի ձեւանար: Իսկ վերջատանջ ոտքերը (◡◡ – ◡◡ –) շատ անգամ կը նոյ֊

Նմանն Հայերէն Հաւատարակ Թուական անդամներուն Հետ. այս տարբերութեամբ միայն՝ որ մեր տովորական տողերուն մէջ ճիշդ կանոնաւոր շեշտի մտադրութիւն չ'ընենք։

Օրինակի համար՝ յաջորդ տողերուն վրայ ընդհանրապէս շեշտադրութեան կամ որոշ ելեւէջի չարժում մը կը նշմարուի, որ իբր թէ վերջաւանջ ոտքեր կը ձեւացընէ. սակայն ասոնց պատահական յարմարութիւն ըլլալը կը տեսնուի յաճախ բացառութիւններէն՝ որ հոս նոտրագրով կը նշանակենք.

Հանճարեղ | շնորհալից | ընարեալ է,
Ցարքսից | հրգօրաց | զարմ է.
Մեզ պարգեւ | ի տանէն | լատինէ,
Հրեշտակ | հրաշագեղ | Հռիփսիմէ։

Նոյնպէս յաջորդներուն շեշտը.

Զոր ի ճառէ | լըն կորուսեալքն | յիմարանան,
Ասյ փըրկելոցս | է զօրութիւն | աստուածական։

Դասապետ | եղեն դըպիրքն | առ Պիղատոս,
Դատաստանաւ | բառնալ ի խաչ | յողբերէն։

Ե՛կըն եհաս | վախճան մահու | նահատակ զինն,
Ե՛ ցուրտ եւ պարզ | ծր մի յայտնի | Ցեհան Աստուծոյ։

Ըստ Հնոց Ձափականին վրայ Համառօտիւ ասանդաձնիս հազիւ ճաշակ մըն է արուեստին. որուն կատարեալ գիտութիւնն ասելի ընդարձակ ուսում ու պարապմունք կը պահանջէ։

Ձափական արուեստին կանոնները Հայերէն լեզուաւ ասանդուած՝ միայն Գերմաներէն քերականութենէ մը ունինք, (ի Հ. Քերոբ. Վ. Սպեն. տպ. ի Վիէննա. 1843.) երես 234. որուն մէջ Հետամուտք կրնան կարեւոր տեղեկութիւնները դանել։

1087. Միջին Հայերէն կամ Հայկական բառած Ձափականը, այսինքն միջին դարու Հայերէն տաղաչափութեան արուեստը՝ նոյնպէս վանկերու ճիշդ Համրանքէն անկախ ոտքեր կազմելով կը ձեւանայ։

Կ'ըսենք "ճիշդ համրանքէն" անկախ, վասնզի Հայերէն չափերով չինուած տող մը միշտ որոշ վանկերու թիւով անդամներ կ'ունենայ, որոնցմէ ոմանք պակասը միայն երկարելով կը լրացընէ։ Զորօրինակ վեցաչափ կամ վեցոտնեան տող մը՝ որ չորս անդամէ

կը բազկանայ, կ'ենթադրէ 16 վանկ, սակայն եթէ այս թիւն ամբողջ է՝ ամէն մէկ վանկին վրայէն չատ անցնելով՝ 4 վանկ պակասած կը համարի, եւ կը համ րէ 12 երկար վանկ միայն, այսինքն 6 ոտք. իսկ եթէ 4 վանկ պակաս ըլլայ, պակաս վանկ ունեցող անդամ ներուն չեշտը կ'երկարէ, եւ այնպէս երկար ու սուղ խառն՝ դարձեալ 12 վանկ կը համրէ: Ա.յսպէս փո խանակ 4-4-4-4, չատ անգամ այլեւայլ թուով անդամներ կը դնէ. ինչպէս՝ 3-2-4-3, երկրորդն երկարե լով եւ երրորդը սղելով, եւայլն: Եւ այս աւելի կամ պակաս վանկերու զուգահառւթեամբը բովանդակ տողն իր հաւասարակշռութիւնը կը գտնէ: Ա.յս ազատութեան վայելուչ գործածութենէն, կամ՝ կարճ եւ երկար անդամներու ըստ պատշաճի շարուածքէն տողերն ու բովանդակ բերթուածն իրենց շարժումն ու եղեւէջքը կ'առնուն:

Ցայտնի է ըսածներէս թէ այս միջին հայերէն չափերն՝ ըստ Հնոց Չափականին ճիշդ արուեստը չունին. եւ բոլորն ընդհանրապէս տաղաչափին ազատութեանն ու ճարտարութեանը յանձն է:

Ա.յս ընդհանուր տեսութենէս ետքը՝ անցնինք քանի մը իրական կանոններուն:

Հայկական չափուց բուն եւ յաճախ գործածական ոտանաւորը Վեցոտնեան կամ Վեցաչափ բառածն է. — եւ չատ մը այլաչափ կարծուածներն ալ կրնան դիւրաւ վեցաչափի վերածուիլ:

Ա.սասիկ այս վեցաչափին հիմնական կանոնները:

1088. Վեցոտնեան տողի մը մէջ կրնայ 12 մինչեւ 16 վանկ ըլլալ՝ չորս անդամի բաժնուած, որոնց ամէն մէկը (երկար եւ սուղ խառն) երեք երեք վանկ կը համարուի: Ա.յսպէս իւրաքանչիւր տողը 12 չափական վանկ կամ 6 ոտք կու տայ:

1089. Կրնան անդամները՝ չորս վանկի տեղ երեք կամ երկու կամ նաեւ մէկ վանկ միայն ունենալ: — Միավանկ կամ երկավանկ անդամները սովորաբար տողին կէսէն յառաջ կ'ըլլան:

1090. Ա.յս չափերուն կազմութեան հիմը, կամ վանկերուն երկարելուն ու սղելուն կանոնը՝ բնական արտասանութիւնն է, եւ երբեմն ալ տաղաչափին ազատութիւնը: Ջորօրինակ՝ Տէր, տէրը, տէրեր, եւ տէրեր բառերն իրարու հաւասարաչափ անդամներ կը համարուին՝ աւելի պակաս երկարելով կամ սղելով:

1091. *Հայկական չափով քերթածները սովորաբար անյանգ են առնելին։*

‖ Հետեւեալ վեցաչափ տողերուս մէջ որ նախնեացմէ ունինք, հայկական չափուց բովանդակ էական յատկութիւնները կը տեսնուին.

4-3-4-3. Որով եւ մէք | վերջացեալքս | յամենառատ | քո շնորհէ
3-3-4-3. Ճոխանա|մըք նոքօք | գեր ի վերոյ | քան զարժանն.
3-3-4-4. Ողորմա | մաղթանօք | սոցա՝ երկրորդ | բանաւորացս։
1-3-4-3. Ո՛վ | պահապան, | որ ծագեցար | յԵդեմայ,
4-2-4-3. Ն՛շան յաղթութեան | ընդդէմ | աներեւոյթ | թըշնամւոյն.
4-4-4-4. Դու փակելոյ | դրախտին բացող | եւ առաջնորդ | աւազակին,
4-4-3-3. Որ զթոցեղէն | սուրըն կապտեաց | անեղին | հրամանաւ։

Բայց նախնի տաղաչափներուն քով՝ աւելի ազատութեամբ հնգավանկ բառեր ալ կը գտնուին մէկ անգամ կազմող։ Նոյնպէս երկրորդ օրինակին Ո՛վ միավանկ հատածն արտաքոյ կարգի խոտորում մըն է, որով տողը 12 չափական վանկէն պակաս կ'ունենայ։

Ասոնց նմանողութեամբ կրնայ արդի լեզուիս մէջ ալ տաղաչափութիւնը պէսպիսութիւն մ'առնել։

Օրինակ. 4-4-4-4, 3-4-4-3, 3-4-4-4, 4-3-4-4։

Մի մերձենար | ո դաւաճանդ, | եւ դար գրգռել | աստղութիւնս,
կամ ցասումն | զայրացընել՝ | որուն արդէն | չունիմ ժոյժ.
Գուցէ ձեռ|քըս վերանայ | կարճել այդ կեան|քըդ վատանշան,
Եւ պիղծ արեամբ | շաղախել | ցայս վայր ամբիծ | փառացս անուն։

Այսպէս ալ վերը (1054) յառաջ բերուած թուական յանգաւոր չորս տողերը՝ միջին հայերէն չափերով.

Հաւատարմիդ | ով, աղէ, | զձեզ յորդորեց, | կ'ըսէ, Արմէն
Տալ անուն. | եւ կամ իրօք | կարծէք թէ մեզ | է համասեռ։
Խռովեցան։ | Իսկ Ազգասէրն | առնուլ կապել | կու տայ ներշնչ.
Զամբարհաւաճն | հետ իւր շանն | եւ կոշկոճել | անխընայ։

Հայկական չափուց վրայ տես Վիրդիլեայ Մշակաքնէ ի չափս Հայկականս, ի Հ. Ըրս. Վ. Կ. Բագրատունեաց. (տպ. ի Վենետ. 1847.) յառաջաբանին մէջ։

Այս փոքր փորձովս որ ըրինք՝ Չափականին երկու տեսակն աւանդելով՝ արդի լեզուին տաղաչափութեան տիրոյ կերպը դարձեալ Թուականը կը մնայ անշուշտ. — մենք միայն պէսպիսութիւն սիրոյ բանասիրաց ճաշակն ու մտադրութիւնը զարթուցանելու փորձ մը ուզեցինք ընել։

1092. *Հայերէն յանգաւոր Թուական ոտանաւորներու մէջ ալ կը գտնուին երկարեալ վանկեր, այսինքն երկու (երբեմն նաեւ երեք) վանկի տեղ մէկ վանկ դրուած։ Նախնեաց Թուականին մէջ շատ յաճախ է այս երկարումը. իսկ նոր ատեններս, (քանի մը դարէ ի վեր) բոլորովին խափանուած է։ Սակայն կրնայ դարձեալ այս կարգի պէսպիսութիւն մը երբեմն երբեմն դարդ մը տալ քերթուածոց՝ միօրինակութիւնն ընդհատելով, մանաւանդ եթէ իրօք չէշտեալ է երկարելի վանկը։ Զորօրինակ յայորդ տողերուս մէջ.*

1 2 3 4 1 2 3 4 1 2 3 4
4-4-4. Անպատրաստ | չըլլայ Թ' ելլես | ի պատերազմ։

1 2 3 4 1 2 3 4 1 2 3 4
Հայաստանէ, | մարդկան աղդին | դու խանձարուրք։

1 2 3 4
4-4. Սո՜ւտ առէք, Արեւելեայք։

1 2 3
3-3-3. Սահեցան, ա՛յ, հասէք շուտ։

‖ *Այսպէս է նախնեաց Թուականին մէջն այդ երկարումը.*

Եւ ցուցանել | ըզսա ահեղ | յաչըս մարդկան՝
Ո՞ակ | ձայըս կաեցին | խաչանըման,
Ցանկն | ցըն չափեղից | ցուցեալ ընձա | զարմանազան։
Ընշանօք զարմանազան
Զոր ոչ տեսին ազդըք մարդկան։

ԳՕԳՈՒԱԾ Գ.

ՈՏԱՆԱՒՈՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Մինչեւ հիմայ տեսանք տաղաչափութեան քանի մը տեսակները՝ որ արուեստաւոր այսինքն արուեստով ու կազմութեամբը կը դանազանին. այս տեղս կ'ուսանդնենք ոտանաւորի տեսակները՝ որ ի ներքուստ, այսինքն իմաստին ու նիւթոյն համեմատ կը բաժանին:

1093. *Ոտանաւոր մը կամ քերթուած մը իւր խօսած նիւթոյն համեմատ՝ երկայն կամ կարճ տողերով ու չափերով կը շինուի:*

1094. *Ոտանաւորի նիւթոյն՝ կամ ճշդիւ եւս՝ բանաստեղծութեան տեսակները հետեւեալ կերպով կը դասաւորուին:*

Ա. *Քնարական բանաստեղծութիւն. այնպիսի քերթուածներ՝ որ հին ատենները քնարաւ կ'երգուէին: Քնարականը երգ է, որ կը բաժնուի՝ 1. Օրհնութիւն, որ է սրբազան երգ*. 2. Դիւցազնական երգ. 3. Խրոյական կամ Խմաստասիրական երգ. 4. Ցուցք եւ զուարճախօս երգ**:*

* Սրբազան երգերու կարգն են մեր հոգեւոր Ցաղերն ու Մեղեդիները:

** Ասոր մէկ տեսակն է համրաւաւոր կարճ ոտքով Անակրէոնեանը՝ որ կ'երգէ զբակքոս եւ զՍէր:

Բ. *Վիպական կամ վիպասանական, նշանաւոր դէպքի մը պատմութիւնն է. ասոր կը վերաբերի Դիւցազնական բանաստեղծութիւնը:*

Գ. *Բանագործական, անցքի մը ներկայացումն է՝ որուն մէջ ոչ թէ քերթողն այլ պատմական անձինքն են խօսողը: Կը բաժնուի՝ 1. Ողբերգութիւն, եւ 2. Կատակերգութիւն:*

Դ. *Վարդապետական կամ իմաստասիրական, որուն նիւթն են՝ գիտութիւնը, արուեստ, բարք եւ կրօնք: Կը բաժնուի՝ 1. Բուն վարդապետական, 2. Թուղթ կամ նամակ, 3. Երգիծաբանութիւն, եւ 4. Առակ:*

Ե. *Հոմոռակաև*, որ գիւղական կենաց նկարագրութիւն է։

Զ. *Իղներգոռիհև*, որ է ցաւագին քաղցր մըբմունջ։

Է. *Մաներ քերթուածք*, ինչպէս են՝ Առեղծուածք, վերատուութիւն, Նուագ, Պարերգ, Դամբանագիր, եւայլն։

1095. Երկայն տողերով կը կազմուին՝ նախ Դիւցազնական բանաստեղծութիւնը, որուն չափն է՝ վեցոտնեան ըստ չափականին* կամ 12—16ոտնեան ըստ թուականին. եւ դարձեալ Բանագործականը, Վարդապետականը, Հովուականը, Եղերերգութիւնը, որ մեկնց Բարձրագոյն բանաստեղծութիւն կը կոչուին։ Բայց առակները շատ անգամ կարճ տողերով ալ կը շինուին։

* Այս պատճառաւ վեցաչափը Դիւցազնական չափ ալ կը կոչուի. կ'ըսուի նաեւ Պիւթեան, վասնզի հին ժամանակները Պիւթեայ դեղփեան պատգամներն այս չափով կը զրցուէին։ Գաղղիացւոց թուականին մէջ վեցաչափը (12ոտնեանը) Ընդբանդրեան ալ կը կոչուի։

1096. Կարճ տողերով կը շինուին գլխաւորաբար փնարական երգերն ու Մաներ քերթուածները։

1097. Մաներ քերթուածոց մէջ նշանակելու արժանի է մանաւորապէս Իտալացի Նուագը որ տասնուչորս տողով ոտանաւոր մըն է՝ չորս տուն բաժնուած, առաջին երկու տները չորս չորս տողով, վերջին երկուքն երեք երեք տողով։ Ցանգերուն շարքն է՝ Ա·Բ·Ա·Բ·— Ա·Բ·Ա·Բ·— Գ·Գ·Գ·— Ե·Գ·Ե։ Այս նուագին օրէնքներն ամէն ազգաց մէջ անփոփոխ են։

ԳՕԴՈՒԱԾ Դ·

ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ ԼԵԶՈՒ

1098. Տաղաչափութիւնն լեզուն չէ թէ միայն յանգերու եւ վանկերու օրէնքով արձակ խօսքէն զատնազանեալ լեզու է, այլ նաեւ բառական եւ քերա-

կանական մասին՝ իւր առանձին յատկութիւններն ունի:

Արձակ խօսքի բուն ընտիր եւ մաքուր ոճն ա-ռանց տաղաչափական յատկութեանց՝ շատ ցամաք ու հեռաւոր կը հնչէ ոտանաւորի մէջ: Տես վարի 1121 օրինակը:

---

§. 1. Տաղաչափական լեզուին յայելչութիւնն ու ազատութիւնները:

1099. Տաղաչափական լեզուին արձակէն ունե-ցած տարբերութիւնները գլխաւորաբար երկուքի կը-նան ամփոփուիլ, որ են՝ Վայելչութիւն եւ Ազա-տութիւն:

1100. Վայելչութիւնը կ'առնու բառերու եւ ձեւերու յաճախութենէն ու պէսպիսութենէն. որոնց պարտաւպատշաճ գործածութիւնը տաղաչափին ճար-տարութենէն կախում ունի:

1101. Տաղաչափական լեզուն՝ պէտք է իւր սով-որական բացատրութիւններէն զատ՝ բառերու առատ մէթերը եւ ձեւերու պէսպիսութիւն ունենայ: — Աղ-բիւրները՝ արդի լեզուին նկատմամբ կրնան նշանակուիլ՝ 1. Գրաբար Հայերէն, 2. Նախնեաց ոտանկօրէնն ու 3. Գաւառական լեզուները:

Այսպէս կրնայ միեւնոյն բառին յորինակին այլ-եւայլ կերպով ըսուիլ՝ Աչք. աչեր. աչեր. աչ-ի. ա-չ-ըն-ե-ր. Թող ակնոցիկ բառն ալ եւ ակնոց (նուա-զականը) գրաբարէ փոխառեալ:

1102. Բառերու յաճախ փոխառութիւններ կ'ըլ-լան գրաբարէն եւ հին ոտանկօրէնէն, եւ մանաւանդ պէպսիսներու՝ որոնք արձակ լեզուի չեն դիւրաւ յար-մարիր. զրօրինակ՝ Ն-ա-ւ-պ-ա-ն. (վարագոյր.) Ճակատե-ցան մեզ յանդիման. Ոչք է-ի մարմնին. (նաեւ բովան-դակ մարմինը:)

1103. Բառերու (քերականական կամ ածանցա-կան) ձեւը՝ աւելի ազնուագոյն կը համարուի տաղա-չափութեան մէջ՝ եթէ գրաբարի համեմատ գրուի.

— որով շատ տեղ նախնեաց ռամկօրէնին սկզբնական ձեւերուն հետ կը նոյնանայ։ Ա.յսպէս՝ ձ–ոէրոյն. գ–ո–ոյլ. ծայր. կայր. խնդայր. հարայց. տայց. վէրայց. շատ անգամ է, ը, ա– նախդիրներն իրար կը դրուին. է ֆէռնէն. է մաղէրոյն. յալէրոյն. զէր յոյնն. յեա (փակ. եա). եւ մանաւանդ ն փոխանակ ը յօգի։ Բայց հիմնական ձեւերն ալ շատ գործածական են։

1104. Ինչպէս նախնեաց ռամկօրէնը՝ նոյնպէս արդի լեզուին տաղաչափական լեզուն կը, կը մանրիկը կը գեղէ բոլորովին կամ բան մասին՝ ուր որ ստորադասականի հետ շփոթելու վախ չըլլայ։ Ա.յսպէս (մանաւանդ կենով սկսած բայերուն.)

Կ՚ըթէ՛ թէ եմ ձեր թըշնամի։
Դիմեց մըտաւ, կ՚ուխէր անխեթ։

Վազեց կոխկրտեց թանձր ու գէր խոտեր,
Արձակ համարձակ երթայր եւ ոտքէր։

Նոյնպէս գրաբար կը բայի յաւելուածով՝ կայր նայէր. կան շրւարած եւ ապչէն. (տես երես 77։)

Բան մասին ալ կրնայ գեղչուիլ կը մանրիկը՝ երկու բայերէն միայն առաջնոյն վրայ դնելով. կ՚առնոյր երթայր. կ՚ուտէ ու լպէ. կ՚այրէ զամէնն ու փոշրէ։

Ա.յս կերպով կը գործածուի գիտնայր փակ. կ՚երթար. (առաջին ձեւն աշխարհաբարի մէջ միայն անկանոն ժամանակներն ունին. երես 68։)

1105. Խօսքի կամ շարադրութեան ձեւերը կամ քերականական Համաձայնութիւնն ալ կրնայ մինչեւ որոշ սահման մը գրաբարի կամ նախնեաց ռամկօրէնին նման ըլլալ. եւ իրար ալ շատ անգամ հիմնական ոտանաւորաց մէջ ամբողջ խօսք մը կամ քանի մը տող անընդհատ՝ ճիշդ եւ լման գրաբար է. ինչպէս վերը 1042 եւ 1044 թուահամարներուն առաջին օրինակները։ Նմանապէս ԹՒ դարու մէջ ժամանակին լեզուաւը գրուած ոտանաւոր մը երբեմն հիմնական տաղաչափական լեզուէն տարբերը չի հնչեր. ինչպէս յաջորդները.

Խրմեց Հատոյց զջուրն ի գետէն,
Հրնձեց վերոյց զխոտն ի դաշտէն։

Ցամէն շրջոյն ինքն ի քարեր,*
Ունի ծախու մազէ քրքճեր։

* Ց-ն կամ Ջ-ն հին ռմկ. մակբայ մըն էր՝ բովանդակ, շարունակ, միշտ նշանակութեամբ։

Հետեւեալ հնդոտնեանն ալ՝ որ նոյն դարերու լեզուաւ շինուած է, միայն արուեստական կազմութեամբը հիներէն կը տարբերի։

Կենամ ես արթուն
Ու դիտեմ մըթուն,
Ննջադաւոր ոտուի
Ման գայ ու պատի։
Այդ ցեղ վատ ազգ գող
Հանէ սիրտս ի դող։

Բայց վա՛շ, զձեր քանիք
Ցեսայ զքաջ նախնիք
Ցեսայ շատ հետեր՝
Որ շունքս են փետեր։
Զուզէք շուն կամ փետ,
Ցետ դուք ի ճամբէտ։

Ցո՞ւր չէք ի հանդչել,
Ա՛յ սոված գայլեր.
Լեռն ի վայր ու վեր
Հովիտ, քար ու ժեռ՝
Հետուհետ դառնայք
Որ մէն մէն բառնայք
Մաքիքըս դիրուկ
Մայրն ու ճետ փափուկ։

Ի զոյգ փակեմ զայս
Դրռներն ի վերայս.
Ոռնացէք ի դրուստ
Թէ չունիք ապրուստ.
Լըսեմ ձեր ջայլեր,
Ա՛յ սոված գայլեր.
Նըշդոված գայլեր։

Վերջին տառներս այս նախնեաց ռամկ. լեզուաւն ընծիր քերթուածներու քանի մը փորձ ալ հրատարակուած է Բազմավէպ օրագրին մէջ. (տես մարտ 1848ին համարը։)

1106. Բառերն իրենց նշանակութեան կողմանէ ալ տաղաչափութեան (եւ ընդհանրապէս բանաստեղծութեան) մէջ սովորականէն տարբեր միտք կ'առնուն։ Այսպէս կը գործածուի՝

Արեւ, փխկ. կեանք.		Ալիք,	ծովկամ ջուր.
Սար,	լեռ.	Երկաթ,	սուր.
Բարձունք,	լերինք կամ երկինք.	Երկաթք,	շղթայք, կապանք.
Գանձ,	դրամ. ստակ.	Զոյգ կամ	
		Կրկին,	երկու.

Դրախտ, պարտէզ. Մնալ, սպասել.
Կարճել, խափանել. Խնդրել, Հարցընել.
Դիմել, վազել. Պատմել, ըսել, եւայլն.

որոնցմէ ամենը հին գրաբարի մէջ յաճախեալ նշանակութիւններ են։

‖ Մեր առօրեայ գարուց (ի. գարէ ի վեր) տաղաչափութեանց իրենց գրաբար քերթուածոցը մէջ՝ բանաստեղծութեան հասարակաց-տեղիքն ըսեր էին ժամանակին ոմանք, — չատ անգամ յայտնապէս յանգ կամ ոտք յարմարցընելու համար. զորօրինակ ոմանք կան նշանակութիւններ, հոլովմունք, խոնարհմունք, սղմունք, ոճեր, նախդիրներու զեղչում եւ քերականական համաձայնութիւն. առպ —, —ին, ին+, էիդ, է ՀԴ, եւայլն. (Թող բուն ոմանք լեզուաշարադրութեանց՝ որ անխտիր այլազգի բառերով խառն էին։) Մենք յայսմ մասին քան զմեր նախնիքն աւելի բախտաւոր՝ չէ թէ ոմանդունին կարօտութիւն ունինք, այլ ազատութիւն ունինք ազատագունին դիմելու. որովհետեւ բովանդակ գրաբարի հարուստ մթերքն որ արձակ շարագրութիւնն աւելի խնայութեամբ պէտք է բանեցընել, տաղաչափութեան առջեւը բաց է եւ կրնայ առատապէս գործածել. միայն զգուշանալով չափազանցութենէ եւ անճահ գործածութենէ, ինչպէս վերը (§. 2.) պիտի տեսանենք։

1107. Տաղաչափական լեզուին վայելչութիւնն ու ազատութիւնը գլխաւորաբար քերականական ձեւերուն (717) վրայ է, որոնք առաւելապէս ոտանաւորներու մէջ իրենց տեղիքն ունին։

Ձեւ ըսելով այս տեղս պարզապէս քերականական ձեւերը կ՚իմանանք, այսինքն միայն նիւթապէս լեզուական մասին, եւ ոչ բանաստեղծական ձեւերը՝ որ տաղաչափութենէ անկախ են։

1108. — Ա. Շրջման ձեւը տաղաչափութեան յատուկ է. այնպէս որ առանց շրջման շինուած ոտանաւոր մը՝ կրնայ ըսուիլ թէ ոտանաւորի էական նկարագիրը չունի։

1109. Տաղաչափութեան մէջ կրնան շատ անգամ սովորականէն դուրս շրջմունքներ ալ ըլլալ. որոնք ան առեն միայն վայելուչ են՝ երբ խմաստի այլայլութիւն չեն ի տար։ Զորօրինակ վերջադաս յատկացուցիչ եւ ածական, կամ յատկացուցիչն ու ածականը յատկա-

ցեալէն եւ գոյականէն բաժնուած, եւայլն. ինչպէս Բ մասին մէջ տեսանք: Այսպէս շատ յաճախ կ'ըսուի՝ Ծաղկունքն ամէն. Բլբին այն ի ծայր. Նրման Հրէին թափառական. Հողմերն առեր են տարեր. եւ ուրիշ դարձուածներ՝ քիչ շատ գրաբարի կամ հին ոամկօրէնի նմանութեամբ: Տես նաեւ յաջորդ երկու տողերուս մէջ՝ Ձէլը եւ Ձէլ-լը բառերուն իրարու համեմատութեամբ առած դիրքը.

Զայգ ջորիք կ'երթային. Ձէլը չոր յարդ էր բարձեր, ճոխ բեռամբ բարձրավիզ՝ Հարկաց Ձէլ-լը գանձեր՝:

Այսինքն՝ Մէկալը Հարկաց դրամբ բարձեր կ'երթար՝ այնպիսի ճոխ բեռամբ մը բարձրավիզ Հպարտացեալ. — ուր՝ որչափ յանդուգն երեւայ շրջման ձեւը՝ խօսքին իմաստը չի մթընցներ:

Օրինակ մ'ալ տեսանք Շրջման՝ վերը Խառն տողերուն մէջ. (1066:)

Վ-ըդեր երկին ւ-ոնէ՛ խըրկեր
Ըսեր է յանձն յԱդդիս գըրկեր՝:

1110· — Բ. Շեղչման ձեւը շատ սովորական է ոտանաւորի մէջ, ինչպէս միւնչեւ հիմայ օրինակներէն տեսանք: Բայց մանաւանդ Հարկ է զգուշել յաճախ շաղկապները*, մեկնական խօսքերն ու պատճառաբանութիւնները. երբեմն ալ էական բայը, եւ ը ու մը յօդերը. — որով խօսքը հատու եւ ուժով կ'ըլլայ: Անոր համար գրեթէ անգործածական են ոտանաւորի մէջ՝ Բայց որ-վ-ընթաս. մանաւանդ որ. այնպէս որ. անոր համար. այսինքն. կ'ուզեմ ըսել ըսե. եւայլն. — որոնք խօսքը կը թղլցընեն, դիւրուկ ու տափակ եւ լոկ արամաբանական կ'ընեն:

* Զգուշալի է սակայ սակայն նախադասութեանց եւ տողերուն սկիզբը ի— կամ ու— շաղկապով սկսիլ, որ ձանձրալի կ'ընէ:

1111· — Գ. Աւելագրութեան ձեւը կ'ըլլայ այլեւայլ սովորական յաւելուածներէն զատ՝ (մանաւանդ քնարականին մէջ) մանր մանր կրկնաւորներով. ինչ-

պէս՝ փ-յլ ֆ-յլ տեսայ փալփլիլ. վ-ռ-ռ փայլին. շ-ղ ղ-ղ կը ցոլայ. Ա՛յն ձ-վ ձ-վ աչեր: Կրնայ ըսուիլ նաեւ՝ դ-ղ ի դ-ղ ելլել. ծ-լ ի ձ-լ տերեւներ ծա-լածայ թերթեր: Տես նաեւ 714:

Խաչինք հանել պատարագ
Ե- աղաւնի եւ տատրակ.

ուր առաջին ե-ն աւելի դրուած է գրաբար ոճով:

1112· Ա՛յս կարգիս կը վերաբերին նաեւ՝ քնարա-կանին յատուկ նմանաձայնութիւնները՝ — հետզհետէ նմանաձայնիլներ իրարու շղթայակերպ կապել եւ ընթացքին մէջ միշտ նոր բան մ՛աւելցընելով՝ թողուլ որ բառերն իրար յառաջ խաղացընեն. ինչպէս վերը 1042 բերուած օրինակին մէջ՝ ը-ռբ, պ-ր-ր, ր-ը, ղ-ր, ղ-ղ, ղ-ղ, ֆ-ղ, ռ-ղ:

Կամ նաեւ միեւնոյն բառը կամ խօսքին մէկ մասը կրկնելով:

Ա՛յս տեսակ աւելադրութեանց, կրկնութեանց եւ նմանաձայնութեանց ընծիր օրինակ են Գր. Նարեկացւոյ տաղերն՝ եթէ ընտրութեամբ գործածուին: Իրմէն են հետեւեալները.

8. Եւ ա՛յն հարիւր բարդ խոլորձանն՝
Ա՛յն նահապետքն են, մարդարէք:

7. Շուշանըն շողեր յովին,
8. Շողշողեր դէմ արեգականն,
Ա՛յն հիւսիսային հաւէն
Հով հարեալ գոհար շուշանին:
Շուշանըն շաղով լըցեալ,
Շող շաղով եւ շար մարգարտով.
Ծաղկունքդ ամէն շաղ առին,
Շաղն յամպէն ամպն յարեգակնէն:
Աստեղքդ ամէն շուրջ առին
Դեմ լուսնին գունդ գունդ բոլորին:

Ածեալ են ածեալ զապլիկն
Ածեալ են կացուցեալ.
Եւ ահա չչարժէր սապլիկն այն,
Եւ ահա չխաղայր անիւն այն:
Եղջիւրն ամէն խաչանըման
Եւ մազն ամէն հղլ մարգարիտ:

Ելեալ ելեալ յասպարէզս
Ի յայգին կեդրոնի,
Հընձան կոխելով
Գոյն ի գոյն բռնորի:

Եկ եւ տես զաղէտ,
Եկ եւ տես զաղէտս
Աղէտահոծ սըրտից։

Ա յսպիսի նմանաձայնութեանց կամ կրկնութեանց համար երբեմն Տարաժամ յանգերն ալ (1062) ներելի են՝ երբ տողին մէջ զարդ մը կրնան տալ. ինչպէս՝

Ի շատ վազելոյն սարի մըն էր ձայր՝.
Սարին այն ի ձայր քար մի խոշոր կայր։

Քնարականին այս խաղերն ու դարձուածները պարզապէս ճաշակի եւ ճարտարութեան արդիւնք ըլլալուն՝ որոշ կանոններ չի կրնար առնուց վրայ աւանդուիլ։

1113. Աննշանակ աւելադրութիւնները խոտելի են, մանաւանդ երբ որ յայտնապէս յանգ կամ ոտք յարմարելու համար հոս հոն աւելցուին՝ Է՛, դ՛՛՛*, ՚ն, շ՚ն, ձեզ, է՛ն, յոյժ, այլ՛, նո՛, ո՛ւ, եւայլն. ինչպէս համբակներու սովորութիւն է։

* Այս է՛, դ՛՛՛ անուն-բայերն որ շատ անգամ խորթ յաւելուած են՝ յայտնապէս վանկ աւելցնելու համար, անոր հականակ շատ վայելուչ յաւելուած կ՚ըլլան՝ եթէ բային վերջադաս դրուին, ինչպէս դրաբարի մէջ։ Այսպէս՝

փիկ. Լեռան վերայ մէկ եղջերու է՛՛՛ տեսայ.
ըսէ. Լեռան վերայ տեսայ է՛՛՛ պերճ եղջերու։

Տես նաեւ 723։

1114. — Դ. Բակառուածքեան ձեւն ամենէն աւելի տաղաչափութեան մէջ ներելի է։ Բակառուածքին, ինչպէս յայտնի է, առանց սխալ ըլլալու՝ անկանոն բացատրութիւն մըն է՝ որ շատ անգամ ճիշդ քերականական լուծման տակ չ՚իյնար. բայց եւ այնպէս ամբողջ խօսքը պայծառ կը հասկըցուի։

Ա յսպէս Նորածին Յիսուսի համար ըսուած է բակառուածքեամբ՝

Տուր խընձոյդն համբոյր ձեզնէ,
Դրօշմէ համբոյր մ՚ալ ահեկին։

այսինքն՝ խնձորներէն (կարմիր այտերէն) մէկուն. որ բո-

Լօրովհետև անկանոն սակայն դիւրիմաց ձեւ մըն է։ Նոյնպէս

Ա՛յն քարէն չ՚ուտեր վայր իջնելու էր.

պիտի ըսէր՝ չ՚ուտելու էր։

1115. Տաղաչափական լեզուի (մանաւանդ քնարական) մէջ պլեւսալ խնդիրներ կը տրուին միեւնոյն բայի, կամ յատկացուցիչներ միեւնոյն յատկացեալը. երկու ածական միեւնոյն դրական, — մէկը նախադաս՝ մէկը վերջադաս. բայց առանց և՝ շաղկապի։ Ինչպէս այս հնգոտնեան եւ չորեքոտնեան տողերուս մէջ որ վերը (1029) տեսանք.

Վարդի շուշանի Ըզձուկն ոսկի
Շող շող ծիածանն Զգանձ մեր աղգի
Ցօղաւոր աչքեն Էր էր կ՚երեր
Կը ցոլայ դէպ դէպ. Զանգիլն արեր.

պիտի ըսէր՝ վարդի, շուշանի և՝ այդպէս ծիածանը կը շողայ։ Զձուկնիկն ոսկի և՝ զանգիլն արեր. — որ կրնայ հաւասարապէս առնուիլ իբր՝ Զձուկնիկն ոսկի զանգիլն արեր էն, ինչպէս յաջորդ թռուհամարը կը ցուցընէ։

1116. Երբեմն ալ միեւնոյն հոլովը կը դրուի փոխանակ պլեւսալ հոլովներու.

Առաւօտուն քաղցրը ցօղով՝
Պատած բոլոր ագնիւ ծօղով։

պիտի ըսէր՝ Առաւօտուն ցօղէն ագնիւ քօղովը. եւ կամ Առաւօտուն ցօղովն իբրեւ ագնիւ քօղով մը։

Ծ՚այրակարմիր արեւնիկն
Վարդ մը յանկարծ կ՚ինայ պահէն.

պիտի ըսէր՝ Արեւնիկն պահէն։

Քերականութեանս երկրորդ Մասին մէջ ալ տեղ տեղ յիշած ենք տաղաչափութեան յատուկ համաձայնութեանց եւ ազատութեանց ձեւերը։

—

§. 2. Տաղաչափական լեզուին զգուշալիքը։

Ոտանաւորի ազատութեանն ու վայելչութեանը վրայ խօսածներնուս մէջ անուղղակի մը յիշեցինք տեղ տեղ տաղաչափական լեզուին զգուշալի մասերն ալ։ Ասոնց վրայ ի մասնաւորի կ'աւելցնենք հետեւեալները։

1117. Ընդհանրապէս աննեղելի կը համարուի տաղաչափութեան մէջ ամէն տեսակ բացատրութիւն, եւ խորթ ու ոսկեական բառ։ Բայց շատ անգամ վայելուչ են բնաոեսական դարձուածները։

1118. Զգուշալի է ձայնի խստութիւնը, որ յաճախ կու գայ՝ կամ յաճախ եւ դժուարին տղմունքներէ, եւ կամ ծանրալուր գրերու խառնութենէ. (ինչպէս Ա Յօդ. մէջ տեսանք։)

1119. Սղմանց եւ գրաբար կամ հին ոսկեական ձեւերու գործածութեան մէջ միտ դնելու է որ իրարու ներհակ երկու կէրպերը քովէ քով չգան. զորօրինակ՝ Վ.ջ.ա.ւ. վ.ա.ւ. (մէկը սղեալ եւ միւսը ոչ.) Ցետ դարձոյց ու փախցո՜ց, եւայլն։

1120. Քերթուածը միօրինակ եւ տաղտուկ չընելու համար զգուշանալու է որ բայերը միշտ խնդրոյն կամ ամբողջ նախադասութեան վերջը չմնան, ինչպէս արձակ խօսքի մէջ սովորութիւն է։

Այսպէս իր արձակ Ազատութեանցը հետ՝ միանգամայն շատ կապեր եւ զգուշութիւններ ունի Տաղաչափութիւնը, որոնցմէ Արձակ խօսքն ազատ է։

Մենք ցայս վայր բսածնիս ամփոփելով՝ քանի մը գլխու կը վերածենք տաղաչափութեան լեզուին զգուշալիքները։

1121. Տաղաչափութիւնը տաղաչափական լեզուաւ գրուած չ'ըլլար, կամ գոնէ իր սեպհական նկարագիրը խանգարած եւ վայելչութիւնը կորուսած կ'ըլլայ յաջորդներով.

1. Միօրինակութիւն. — երբ քերականական ձեւեր (մանաւանդ Շրջմունք) եւ պէսպիսութիւն պա-

կաս ըլլան, եւ իւրաքանչիւր մասն-բանի իւր անփոփոխ դիրքն ունենայ։

2. Տրամաբանական ոճ. — որուն մէջ գաղափարները պատճառներովն ու հետեւութիւններովը մեկտեղ՝ իրր թէ խօսք չհասկրցողի՝ մի առ մի մեկնուած են։ Ասոնիկ տրամաբանական ոճով նսեմ քերթուածի քանի մը տող օրինակ՝ որ լաւագոյն կ'ըլլար եթէ պարզ արձակ գրուէր.

Կեսար աննըման պաշտօնատէր է.
Եւ թէպէտ ոգի չ'առնուր գործքերէ,
Բայց որովհետեւ առջի օրերնէ
Զատ զատ ամէն բան կարգի կը դընէ,
Այնպէս որ վաղուան հոգ մը չ'ունենար,
Անոր համար միշտ խաղաղ է Կեսար։

Անտեղութեանց նիւթական մասը ցուցցինք վերը, 1110։

3. Ոճակութիւնք. — թէ բառ, թէ խմաստ եւ թէ որեւէ ստորին բայատարութեան կերպ։

4. Հնչման եւ ձայնի խտութիւն կամ թուլութիւն. — տես ինչ որ այլեւայլ տեղեր ոտքի, յանգի եւ գրերու վրայօք աւանդեցինք։

5. Ազատութեանց զեղծումն. — տաղաչափական լեզուին անճահ գործածութիւնն, որմէ շատ անգամ թէ իմաստի մթարութիւն յառաջ կու գայ եւ թէ նորանշան լեզու մը կ'ելլէ. մանաւանդ երկատեսակ եւ եռատեսակ (գրաբար, հին ոճակ. եւ արդի աշխարհաբար) լեզուաց վայրապար խառնրդով. որուն համար միայն հմտութիւն եւ կիրթ ճաշակ կըբնան կանոն ըլլալ։

> Ըսած ենք թէ արդի լեզուիս տաղաչափութիւնը կընայ եւ պէտք է մինչեւ որոշ աստիճան մը գրաբար խօսիլ միշտ իւր սահմանին մէջ մնալով. եւ թէ՝ այդ սահմանին մէջ կշիռ կենալն է քերթողին ճարտարութիւնը եւ բովանդակ քերթուածին վայելչութիւնը։ Ասոր համար է որ (ինչպէս արձակ լեզուի համար Գ մասին մէջ խօսեցանք.) տաղաչափութեան զգուշութիւններուն մէկ դիտուածն ալ այս կեսս կը հա-

մարինք։ Վ՚առնդի կրնայ շատ անգամ աշխարհաբար ոտանաւորի մը մէջ յանկարծ անճահ եւ անշահ գրաբար մը խառնուիլ՝ որ լեզուին եւ ոճոյն զարդ մը չտալէն զատ՝ բոլոր խօսքը կը խանդարէ կամ ծաղրական կ՚ընէ. որով աշխարհաբար ըլլալէն կը դադրի առանց գրաբար ըլլալու. եւ կ՚ելլէ Մ-ե-ռ-ո-ն-ի բառած լեզուն որ միայն ծաղու կը ծառայէ *։ Զորօրինակ եթէ գրաբարէ առնելով ըսես՝ Եւս զնոսա, կորզեաց զայն. ներս մտանիցեմք. պիտի ձեայի ընդքեզ. խնդացինք կարի յոյժ. յորժամ հասանք. յոյնժամ կատարեալ կը լինի.

Ականջըս դալընչեց երբ առի զայն գոյժ,
Դառն արտօսր այտերս ծածկեց կարի յոյժ.

ուր յայնապէս յանգի պէտքն աւելցուցած է նոյն անբաղազոյդ դրաբարը կոչ յոյժ, եւ բովանդակ տողը խանգարած։ Սիրելի է ոմանց՝ այնպիսի բաղադրութիւն մը՝ որ կարդացողը չկարենայ վճիռ տալ թէ արդեօք գրաբար է քերթուածը թէ աշխարհաբար, եւ լմընցընէ ըսելով թէ քերթողն իւր մտքին մէջ որոշած չէր ո՛ր լեզուաւ գրելիքը։ Զատ է այն պատահական նոյնութիւնն որ վերը (1104) տեսանք, որով աշխարհաբարը վայելչապէս կը նոյնանայ տեղ տեղ գրաբարի հետ՝ առանց աշխարհաբար ըլլալէն դադրելու եւ առանց իւր սեպհական նկարագիրը կորնչցընելու։

Նոյնպէս իմացիր գաւառականներու եւ մանաւանդ նախնեաց ոսկւոբէնի փոխառութեանց զեղծմունքներուն վրայ, որ երբեմն՝ միայն չփոթութիւն տալու կը ծառայեն. զորօրինակ եթէ ըսես՝ Նուռ, փեկ. տուաւ. Եղիր, փեկ. գրաւ. Երեկ, փեկ. եկաւ. Ըրի, փեկ. ըրի, — կամ Ըրի, փեկ. եկուր, որ գաւառական է, եւայլն։

Ձեւոց պէսպիսութեան մէջ դլխաւոր միտ դրուելիքն է՝ որ լեզուին յատուկ կերպարանքն ու ճշմարիտ նկարագիրը պահուի։

Վերջապէս միտք առնելու կարեւոր բան մ՚ալ է՝ թէ տաղաչափական պատուութեանդ անուամբ երբեք չի ներուիր քերականական սխալներ ընել՝ եւ ոչ մէկ լեզուի մէջ։

---

* Խոտացի Ճարտարներէն այս Մարտառճիկ անունը տուած են տեսակ մը գրութեան որ արդի լեզուներու՝ հին եւ բարձրագոյն լեզուի մը հետ հիւսուածն է, մանաւանդ հին լեզուին վերջաւորութիւնները նորոյն վրայ կպցուած՝ խառնակ բարբառ մը։ Ինչպէս եթէ հայերէն լեզուաւ ըսէիր՝

Ցաղէկագոյն ի ճամբայից պըտառեցեալ,
Իր առջևէն յուշ քալողաց դեռ ոչ հասեալ։

Երեւելի քերթողներ ալ այս լեզուաւ կամ ոճով գրած են երբեմն ծաղու եւ զուարճացընելու համար։ — Մարտառնիկը ֆ.Զ. գրաւ գիւա է։

Ուրիշ շատ կանոններու եւ օրէնքներու հմտութիւն կից է տաղաչափութեան արուեստին. որոնք յատկապէս բանաստեղծութեան արուեստին օրէնքներն ըլլալուն՝ զատ ուսում ու պարապմունք կը պահանջեն. որ այս գործոյս չի վերաբերիր:

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՀԱՑԵՐԷՆ ՏՂԱՉԱՓՈՒԹԵԱՆ ԸՐՈՒՆՍԸ

Թէ շատ հին ժամանակներէն սկսած էր Հայերէն լեզուաս երգ կամ բանաստեղծութիւն՝ ամէն երկրայսութենէ դուրս է: Արդէն բաւական բարձր հնութեան մը մէջ՝ մեր գրականութեան սկիզբէն հինգ ու կէս դար յառաջ՝ կերպաւորեալ եւ կատարեալ բազմաթիւ «Գուսանական» քերթուածոց գոյութիւնը՝ կ'ենթադրէ կանխագոյն սկզբնաւորութիւն մը, որուն ճիշդ ժամանակը մեր տեսութեան սահմանէն շատ հեռու կ'իյնայ: Մեզի իրօք ծանօթ են՝ հոս հոն ըստ պատահման իրր պատմական վկայութիւն յիշատակուած եւ, ինչպէս կը կարծենք, հաւատարմութեամբ յառաջ բերուած թուելեաց երգերը, որոնք՝ որչափ հնութեամբ պանծալի, նոյնչափ ալ իրենց յատկագոյն լեզուաւն եւ ինքնատիպ քերթողական ձեւերովին ու արուեստիւը անգուգական յիշատակարաններ են յետնագոյն դարուց համար:

Սակայն Գողթան գաւառին ոգելից մթնոլորտներուն երկայն տաներ լռելեն ետքն այն հեթանոսական երգերուն կը յաջորդէ քրիստոնէական գրերուն եւ կեդեցական բանաստեղծութիւնը, ինչպէս ժամանակ՝ նոյնպէս նիւթական կազմութեան եւ կերպին կողմանէ՝ առաջիններէն խոնարհագոյն. — Մխիթ. Հայրէն Ջափական, (Հայկական չափք,) կամ ըստ իմիք՝ Անյանգ Թուական:

Հոս (Զ. կամ Է — ԺԴ դար) կը սկսին նոր արուեստով մը՝ Շարականներն ու Գանձերը, (ըստ մասին արձակ կամ արձականման.) որոնց տաղաչափականը, ինչպէս յայտնի կ'երեւայ, գրերու ընթացքին հետ մեկտեղ յառաջացած եւ ճշդագոյն արուեստական կերպարանքն առած է: Շատ հետաքրքրական եւ բաղձալի էր՝ այդ կրօնական քերթուածոց մէջէն բուն հին եւ առաջին բաժանումներուն հեղինակները ճանչնալ. սակայն առանց վտանգի ձեռնարկելու եղած քանի մը անվաւեր եւ ըստ կամի յարմարցուած աւանդութիւնները տուած վկայութենէ աւելի արժէք չունին*: Այս մթին գրերուս քերթուածոցը մէջ առանձինն տեղ մը կը գրաւեն Գր. Նարե-

* Այսպէս նաեւ մինչեւ ե դար հանուած է ճիշդ թուական ութանեան տաղ մը՝ ըստ: Մանդակունւոյ Ոդր անուամբ. զոր որ բանա-

կացուց (ժ դար.) տաղերը, (զորոնք նաեւ իբր արդի լեզուիս տաղաչափութեան օրինակ յառաջ բերինք.) որոնց մանաւանդ քնարական մասին, ինչչափ որ ձըլմարիտ բանաստեղծական շարժուն ոգին իւր կենդանութեամբը՝ նախորդներէն ու յաջորդներէն վերագոյն է, նոյնչափ ալ եզական է չէնքն՝ ինքնաստեղծ նորանշան լեզուաւն ու յատուկ դարձուածներովը, եւ մանաւանդ անով աւելի զարմանալի՝ որ շատ տեղեր ազգային նախնական (հեթանոսական) երգոց ճարտար նմանողութիւն է. որոնց, ինչպէս գիտենք, դեռ կենդանի ձայներն այնչափ դար ետքը կրնային ներանձնացեալ քերթողին ականջը հասած հնչած ըլլալ՝ (Քանի մը չափազանցութիւններն ու արուեստականութիւնները՝ որ մանաւանդ ժամանակին թերութիւններն են՝ ունեցած արդիւնքը չեն կրնար աղաւտել.)

Այս տեսակ Զափականութեան կամ դեռ անկերպարան Թուականութեան դարերուն փակուելէն յառաջ՝ ԺԱ դարու մէջ կը սկսի Ցանդաւոր թուական տաղաչափութիւնը Արաբացւոց նմանութեամբ, բայց առանց անոնց ամանակի էլեւէջքին, որ արաբական տաղաչափութեան գլխաւոր եւ էական զարդն ու հոգին է, (երես 404.) վասնզի հայերէն բառերու վրայ երկարութիւն եւ սղութիւն չէր դիտուեր: Այս նորութիւնս, այս եկամուտ արուեստը՝ թէեւ պատուաստութիւ եւ ոչ ի բնէ ազգային, քիչ առնուազն մէջ բուն ազգային առոգորական տաղաչափութեան տեղ կ'անցնի, ինչպէս ընդհանուր գրաւոր աշխարհի նոյնպէս Հայաստանի ալ, որ մանաւանդ պարծանօք մը գրկած էր նոյնը: Ալ անկէ ետեւ բնական էր՝ որ նոյն ընդհանրականութիւնը՝ գրացի (արեւելեան եւ արեւմտեան) ազգաց ընթացակից Հայուն ալ տիրող ընել տար այս Ցանդաւոր թուականը, որուն առջեւ սկսեր ցայն վայր ի գործածութեան եղած Զափականը տեղի տալ:

Ցանդական տաղաչափութեան կամ մանաւանդ Ճիշդ Թուականին՝ գլխաւոր արդիւնաւորներն եղած են Գր. Լուսաւորաւ իւր դիւտովը, (որուն համար մեր մէջը Հայր Արարականին ճանչցուած է,) եւ անկէ դար մը ետքը Ն. Կլայեցի (Շնորհալի՝) իւր քերթուածներուն չատութեամբն ու չափուց պէտքիսութեամբը: Առանք եւ իրենց յաջորդները մինչ ուղիղ նեան տողերը նախամեծար ընտրած էին. որն որ վերջին դարուս մէջ իբրեւ միօրինակ տաղատուկ չափ յարգէ ընկած է:

(Արդէն Ընդանդ Թուականի դիմաց՝ Ցանդաւոր արձակ մ'ալ գործածական էր միչեւ վերջերը՝ որ Նմանաւերջ անուամբ ծանօթացած է. այսինքն խօսքի մը իւրաքանչիւր նախադասութեան վերջին ծայրը նոյնպէս բերել. իսկ Գր. Նարեկացւոյն հա-

=Իրական ժամանակագրութիւնն ու քննադատութիւնը չատ դժուարաւ կրնան ընդունիլ:

սարակ արձակ գրուածիւններն անոր հակառակ՝ ո-րոշեալ թեռւական (սովորաբար հնդոռնեան) չափի մը վրայ կը դառնան։ — Արձակի եւ ոտանաւորի միջավայր։

Ընկէ մինչեւ մեր օրերը՝ նոյն արուեստը նոյն հեղինակաց առաջնորդութեամբ շարունակուած է՝ հետզհետէ ճշդագոյն օրինապահութեամբ, եւ գլխաւորապար ոսքերու թուոյն եւ յանգերու հնչմանը կատարելագործութեամբ. որուն օգնական եղած են նաեւ նոր (արեւմտեայ) ազգաց տաղաչափութեան կանոնները ու օրինակները։

Եթէ հայերէն տաղաչափութիւնը՝ մեզի ծանօթ ժամանակներէն սկսեալ՝ որոշ պատմագրական Շրջաններու բաժանել ուզենք, գրեթէ այս ֆ—մ—ֆրթ—ն արդիւնքը կը ստանանք։

Ա. Շրջան. (*ի հնուց՝ — Գ° դար.*) Համեմատականութիւն եւ Ձափականութիւն ըստ մտաց ինչ*։ — Թուելեաց երգք։

Բ. Շրջան. (*Զ° — ԻԳ դար.*) Հայերէն Ձափականութիւն, եւ խառն՝ Անցանգ թուական։

Գ. Շրջան. (*ԻԱ — ԻԹ դար.*) Թուական յանդաւոր. երբեմն ալ անցանգ՝ մանաւանդ յառաջերը։

Ա*յս երեք ժամանակագրական Շրջաններուն՝ զուտ տաղաչափական Ար—եւ—ն նկատմամբ իրարու համեմատութենէն կ'ելլէ՝ որ քանի որ վեր ելլենք ժամանակաւ՝ նոյնչափ աւելի արուեստի ազատութիւն եւ արձակի նմանութիւն է նկարագիրը. եւ քանի որ նորագոյն ժամանակներու մտածնանք՝ արուեստի օրէնքներէն են տիրոզը։ Ա*յսպէս հիներուն (գողթնացւոց) քով աւելի բնութիւնն էր խօսողը՝ քան արուեստը, ուր որ մեզի մերձաւոր ժամանակները՝ բնական խօսուածքը տեղի կու տայ (յանգերու եւ ոտքերու) խիստ օրինաց։ Մէջերնին տաղաչափութիւնն երկուքին միջեւ է։

Ա*յլեւայլ ժամանակաց քերթուածներուն Լ—ե—ն՝ որչափ դիւրաւոգէս իրարմէ տարբեր ալ ըլլայ, չենք կրնար այսու ամենայնիւ ըսել թէ իւրաքանչիւր դար իր ժամանակակից լեզուաւոր դրած կամ երգած է. (ի բաց առեալ բուն հիներն ու հիմնական աշխարհաբար ոտանաւորները.) Միացած միջին եւ մանաւանդ ստորին դարուց տաղաչափութեան, ինչպէս նաեւ վերջին դարերուս քերթուածոց մեծ մասին լեզուն ընդհանրապէս հնագոյնն ու ազնուագոյնը (դրաբարն) եղած է. թէպետեւ իւրաքանչիւր ժամանակ իր յատուկ դրաբարն ունի։ Ձի կրնար միանգամայն աչքէ փախչիլ իւրաքանչիւր դարու ոսկրօրէնին՝ ժամանակակից տաղաչափութեան վրայ ըրած լեզուական հզօր*

* Տես Պատմ. Պատմագրութեան Հայոց, ի Հ. Յովս. Վ. Գաթըրճեան. (տպ. ի Վենետիկ, 1851.) երես 33։

ազդեցութիւնը, (ի դարէ ի վեր շատ բացայայտ.) եւ մանաւանդ հետազօտութիւններ ուելի ակներեւ կը ցուցընեն թէ շատ գրաբար կարծուած բացատրութիւն՝ միջին եւ ստորին դարուց դուռ հիկ լեզուէն է։

Սակայն քանի որ գրաբար լեզուն՝ որեւիցե կերպարանաց տակ՝ իբրեւ գրաբար կամ իբրեւ գրաւոր բական լեզու ճանչցուած էր, երբեք ժողովրդեան կեանքի (աշխարհաբար) լեզուին կարգ չէր ի գար. եւ ոչ իսկ արժանի կը համարուէր մանաւանդ տաղաչափութեան մէջ գեղջուկ բարբառոյն ալ, ինչպէս իրենք կ՚անուանէին, մուտ չնորհել։ Միայն ԺԲ դարէն պահուած ունինք՝ (թերեւս առաջին անգամ) ժամանակին ռամկօրէն լեզուաւը գրուած՝ Ն. Շնորհալւոյ 120 առակները "Վասն ուրախութեան մարդկան,,. եւ քանի մ՚ուրիշ ոտանաւորներ. թէեւ անոնց մէջ ալ (ինչպէս բոլոր նոյն առեններու ռամկօրէն գրութեանց մէջ) դեռ ժողովրդեան ճիշդ լեզուն չի ներկայացուիր։ Անկէ ետեւ յաջորդ դարերուն մէջ քանի մը տաղեր եւ ժողովրդական երգեր կան ժամանակակից աշխարհիկ լեզուաւ. եւ հազիւ այս դարուս սկիզբներէն մեր հիմնականն գաւառականն ալ տաղաչափութեան կը գործածուի, որուն մէջ դարձեալ միշտ ընտրելագոյն եւ ազնուագոյն համարուած են գրաբարի ձեւերը. այնպէս որ կրնայ այսօրուան օրս կերպով մ՚ըսուիլ՝ թէ արդի տաղաչափութեան լեզուն գրաբար է։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԲԱՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

Արդի հայերէն լեզուին գրաբարի հետ սերտ յարաբերութիւնները, անկէ ունեցած կախումն ու անոր մեծ կարօտութիւնը, որոնք բովանդակ վերականութեանս մէջ հոս հոն համեմատելով անցանք, կը պահանջեն որ թէ՛ աշխարհաբարի կատարելագործութեանը եւ թէ՛ ամբողջական համեմատութեան դիւրացումնը համար՝ նոյն իսկ գրաբար հայերէն լեզուին էութիւնն ու բնութիւնը մէկ նայուածքով աչքի առջեւ ունենալ։ Առաջինպ համառօտ ցաւելուածդ, (ուր աս մնանաւանդ դիտուած է՝ եւ ոչ թէ իրզ քերականութեան արուեստն աւանդել,) նոր տեսութեանց համեմատ գրաբար լեզուն քան կարի պարզ սկզբանց վերածելով եւ կնճիռները պարզելով՝ կրնայ համեմատական բանասիրութեան ծառայութիւն մը մատուցանել, նաեւ անոնց համար որ արդէն գրաբարի բաւական հմտութիւն ունին։

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ
ԳՐԱԲԱՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԸՆՈՒՆ ԵՒ ԳԵՐԱՆՈՒՆ

Հոլով եւ հոլովում:

Գրաբար Հայերէնի անուանց գլխաւոր Հոլովները* եօթն են. Ուղղական, Հայցական, Սեռական, Տրական, Բացառական, Գործիական, Ներգոյական:

* Երկրորդական Հոլովներուն վրայ քիչ մը խօսքը: Նախնի քերականք կոչականով մէկտեղ վեց Հոլով կը դնէին՝ ըստ Ցուանց. յետին դարերուններն սկսան տասը դնել. իսկ արդիներէն ոմանք վեց Հոլով միայն կը համրեն՝ առանց կոչականի ու ներգոյականի:

Հոլովներէն ոմանք վերջահոլով են, այսինքն վերջին ձայնը յաւելուածով, ինչպէս, (Բան,) բանէ, բանէ-ւ. եւ ոմանք շփոթիդիւ միայն. ինչպէս, ղբան: Կան ալ որ նախդրիւ-վերջահոլով են. ի բանէ. ի բանէ՞:

Ցոքնակի շինող գրերն երեք են, ւ, ս, ց: — ք եւ ս վերջահոլով չեն շիներ, վասնզի առանց նոր ձայնաւորի պարզապէս բառին վրայ կ'աւելցուին:

Հոլովմունքը ութ տեսակ են. — Հինգը ձայնաւորի յաւելուածով, ինչպէս. (Բան,) բանէ. (Քաղաք,) քաղաքաց. եւ երեքը խառնմամբ, ինչպէս. (Ընձն,) անձին. (Հիմն,) հիմանց:

Անուան Հոլովմանց սեռականն ու տրականը նոյն են իրարու հետ:

Այլեւայլ Հոլովմունքն իրարմէ գլխաւորաբար եզ. գործականի կամ յք. սեռականի մէջ կ'որոշուին. բայց քերականութեանց եւ բառարաններու սովորութիւն է եզ. սեռ. եւ գործ. նշանակել, այսպէս. Քաղաք, ի, աւ. Գառն, ան, ամբ:

Հոլովմանց փոփոխութիւնները կորուսման եւ փոփոխման օրինաց վրայ հաստատուած են:

կանոնաւոր հոլովմունք :

	Ա·	Բ·	Գ·	Դ·	Ե·
			Եզակի.		
Ո–ղ·	Բան·	կարգ·	թեւ·	կղզի·	Զարդ·
Հյց·	զԲան·	զկարգ·	զթեւ·	զկղզի·	զԶարդ·
Ս·Տ·	Բանի·	կարգի·	թեւոյ·	կղզւոյ·	Զարդո՛·
Բց՛·	ի Բանէ·	ի կարգէ·	ի թեւոյ·	ի կղզւոյ·	ի Զարդո՛է·
Գ·բ·	Բանի՛·	կարգո՛·	թեւո՛վ·	կղզո՛ւ·	Զարդո՛·
Նբ·ք·	ի Բանի·	ի կարգէ·	ի թեւէ*·	ի կղզւ՛ջ·	ի Զարդո՛·
			Յոգնակի.		
Ո–ղ·	Բանք·	կարգք·	թեւք·	կղզիք·	Զարդք·
Հյց·	զԲանս·	զկարգս·	զթեւս·	զկղզիս·	զԶարդս·
Ս·Տ·	Բանից·	կարգոց·	թեւոց·	կղզւոց·	Զարդո՛ց·
Բց՛·	ի Բանից·	ի կարգոց·	ի թեւոց·	ի կղզւոց·	ի Զարդո՛ց·
Գ·բ·	Բանի՛ք·	կարգո՛ք·	թեւո՛վք·	կղզո՛ւք·	Զարդո՛ք·
Նբ·ք·	ի Բանս·	ի կարգս·	ի թեւս·	ի կղզիս·	ի Զարդս·

* Ասանց ներգոյականը լոկ նախդրիւ է. է ֆէտ. յ–ի՛ո՛, է ՝ո՛ր, յոգնականներուն պէս։

Ե հոլովման անուններէն ոմանց բացառականը պարզապէս ե կ'ըլլայ. է դէ՛ո՛ր. է ֆ՛ո՛ր։

	Զ·	Է·	Ը·
	Եզակի.		
Ո–ղ·	Անձն·	Հիմն·	Աւրիւն·	Ոսկր·
Հյց·	զԱնձն·	զհիմն·	զԱւրիւն·	զՈսկր·
Ս·Տ·	Անձին·	Հիմն·	Աւրո՛ւն·	Ոսկր·
Բց՛·	յԱնձ՛նէ·*	ի Հիմ՛նէ·	յԱւրո՛ւնէ·*	յՈսկրէ·
Գ·բ·	Անձ՛ն՛մբ·	Հիմ՛ն՛մբ·**	Աւրո՛ւմբ·	Ոսկրբ·
Նբ·ք·	յԱնձին·	ի Հիմն·	յԱւրո՛ւն·	յՈսկր·
	Յոգնակի.		
Ո–ղ·	Անձինք·	Հիմո՛նք·	Աւրիւնք·	Ոսկրք·
Հյց·	զԱնձինս·	զհիմո՛նս·	զԱւրիւնս·	զՈսկրս·
Ս·Տ·	Անձանց·	Հիմանց·	Աւրո՛ւնց·	Ոսկրց, բաց·
Բց՛·	յԱնձ՛նց·	ի Հիմ՛նց·	յԱւրո՛ւնց·	յՈսկրց, բաց·
Գ·բ·	Անձ՛ն՛մբք·	Հիմ՛ն՛մբք·	Աւրո՛ւմբք·	Ոսկրբք·
Նբ·ք·	յԱնձինս·	ի Հիմո՛նս·	յԱւրիւնս·	յՈսկրս·

* Զ հոլովման անուններէն ոմանց բզբ. է հոլովման պէս է. ի ձեռ-նէ. յառ-նէ. ի կախ-նէ:

** Փոխանակ՝ Հիմանք, Ընձանք. (տես 897, եւ երես 282:) Հոս ֆ գիրը — կամ է գրի տեղ գրուած է, նախընթացը բաղաձայն ըլալուն համար. (տես 893, 895:)

Շատ յատուկ եւ այլազգի անուններ իրենց սեռական հոլովումմ մ՚ունին, սեռ. -յ. գործ. --: Աբրամ, մով, մաւ. Եսայի, պետր, պետռ. Հեղինէ, Նեթայ, Նեռ: Իսկ — վերջաւորեալները պարզ յ կը յաւելուն սեռ. տր. ու բզբ. հոլովներուն մէջ. Սամարիա, բիայ, (կամ բեայ.) Կեսարիա, բեայ, Սարա, բայ:

Ցակ. անուանց ներգոյականը վերջահոլով չ՚ըլլար. եւ կ՚բսուի՝ ի Սիոնն. ի Բեթսաիւս. յԱլենոնն. յԵգիպտոս: — Բացառութիւնները շատ քիչ են:

Այս պատճառաւ աշխարհաբարի մէջ, որովհետեւ աննախդիր է, նոյն ներգոյականներն ուղղականի ձեւ կ՚առնուն. (տես 66, 3:)

Լինիանոն կամ զարտուղի հոլովմունք:

Անկանոն հոլովմանց հայցականն ու ներգոյականը զանց կ՚առնենք այս տեղս կրկնել, որ առանձին դժուարութիւն մը չունին:

Եզակի.

Ո-ը.	Այր.	Հայր.	Քոյր.	Կին.	Գիւղ.	Օր.
Ս. Տ.	Առն.	Հօր.	Քեռ.	Կնոջ.	Գեղջ.	Աւուր.
Բց-յԱռնէ.	ի Հօրէ.	ի Քեռէ.	ի Կնոջէ.	ի Գեղջէ.	յՕրէ.	
Գ-ր.	Արամբ.	Հարբ.	Քերբ.	Կանամբ.	Գիւղիւ.	Աւուրբ.

Յոգնակի.

Ո-ը.	Արք.	Հարք.	Քոյրք.	Կանայք.	Գիւղեր.	Աւուրք.
Ս. Տ.	Արանց.	Հարց.	Քերց.	Կանանց.	Գեղից.	Աւուրց.
Բց-յԱրանց.	ի Հարց.	ի Քերց.	ի Կանանց.	յԳեղից.	յԱւուրց.	
Գ-ր.	Արամբք.	Հարբք.	Քերբք.	Կանամբք.	Գիւղիւք.	Աւուրբք.

Կին բառին եզ. գործ. կ՚ըլլայ նաեւ կնա-. եւ Հայր, յոգ. սեռ. երբեմն Հարեաց:

Այր բառին պէս է Տէր, տեառն. ի տեառնէ. տերամբ. Տեարք, տերց կամ տերանց. տերամբք.

Հ–յր բառին պէս՝ Մայր եւ Եղբայր: Կին բառին պէս՝ Տիկին, տիկնոջ, կնաւ. կնայք, կնայց, կնամբք:

Տեղի եւ տ–ղի, բցո. ի տ–ղ–ջ. ի տ–ղ–ջ:

Տի– (ցորեկ) անունն ալ զարտուղութեամբ կը հոլովի՝ Տ–ւընջեան, ի տ–ւընջենէ, տ–ւընջեամբ. յոքն. ունի միայն՝ Տիւք, զտիւս: Ունի եզակի բցո. մ՚ալ՝ ի տուէ, որ իբր ներգոյական կը բանի:

Ա–տ–ծ անունն առանց շրի կը հոլովի. Աստուածոյ, Ծով. իսկ դէպ համար կայ՝ Աստուածոյն, աստուածոց կամ աստուծոց:

Ուրիշ մանր զարտուղութիւնները տես Գիտելեաց մէջ:

Հոլովակերպ ձայնաւորներուն պրպտելենական կարգն ասե է. (աստեղանիշները խառն են:)

Ա· Հայկ· կ–յ· կ–ւ· (–ց· –ւք·) յոկ· անուն:
Ագդ· (*ագդէ, յագդէ·) գ–ւ, գ–ց· գ–ւք· — Բ հոլվին·
կագնի· մ–ն· մ–մբ· մ–նց· մ–նց· մ–մբք· — Է հոլ·

Ե· Ընգղ· գեղ· գեղը· գեղք· գեղց· գեղբք· — Ը հոլ·
Քոյր· քե–· ի քե–է· քերբ· քերց· քերբք· — զբոսղի հոլ·

Ի· Բան· բանի· նի–· նից· նի–ք· — Ա հոլովումն·
Անձն· ձին· (*ձ–մբ·) ձնիք· (*ձ–նց· ձ–մբք·) — Զ հոլ·

Ո· Թե–· ւյ· ւով· ւ–ց· ւ–վք· — Գ հոլովումն·
Կղզի· ւյ· (*ե–ւ· ե–ց· ե–ւք·) — Դ հոլովումն·

ՈՒ· Զարդ դ–· դ–· դ–ց· դ–ք· — Ե հոլովումն·
Փոքր· ք–· ք–· ք–նք· ք–նց· ք–մբք· — տես վարը·
Ւր· (օր·) ւ–ր· –ր· –ր· –ր· –ր· –ր· — զբոսղի հոլ·

Հոլովմանց վրայ գիտելիք:

1.

Խառն հոլովմունք եւ կէս զարտուղիներ: — Անուան մը ո՛ր հոլովման վերաբերելուն որոշ կանոն կամ նշան չկայ. մանաւանդ թէ կրնայ միեւնոյն անունն ալ այլեւայլ հոլովմամբ հոլովիլ. (տես վարը՝ 2:) Միայն ի վերջաւորեւալներուն մեծամասնութիւնը Գ հոլովման տակն են, իսկ բազմավանկներուն Զ հոլովման: Զ եւ Է հոլովմունքն ը՛ն վերջով անուանց է· իսկ Ը հոլովումը՝ ը՛ր եւ ը՛ն վերջաւորածներուն: Ի–ն վերջ ունեցողներն ընդհանրապէս Է հոլովման երկրորդ օրինակին (Արիւն, եան) պէս կը հոլովին: — Ասկէ զատ՝

Ըրդէ, հ-ըէ՝ գ հոլովմ. տակն են, միայն է դիրն -իւնի փոխելով, Հոգ-ոյ, գ-ով, դ-ոյ: Նոյնպէս -ոյն, եղէ վերջաւորեալներուն շատը. ինչպէս՝ Փարիսեց-ոյ:

Ե-ոյ վերջաւորեալներուն յոքնակին կ'ըլլայ՝ (Ա-բուարձանե-ոյ+,) ե-ոյց, ե-օ+: Ոմանցն ալ՝ (Քրիստոնե-ոյ+, քաւգե-ոյ+,) էից, էի-օ+[ա]:

[ա] Անուանց վջայի մանր ա. բ. գ... գլխագիրներըբ՝ Ա, Բ, Գ... հոլովման տակն ըլլալը կը ցուցընեն: Նոյնպէս վարը բայերու Ա, Բ, Գ լծորդ:

Տ-ուն, ղ-ուն, ան-ուն, յիղ-ուն, բառերն եւ -ոյ, իկ վերջով նուազականները, թէեւ ըն չեն վերջաւորիր, ի հոլովման տակն են. սեռ. Տ-ան, ղ-ան, անուն, ձե-ղուն, (փոքրիկ,) փոքրկ-ան. աղջկ-ան. (մանուկ,) մանկ-ան. (822): Իսկ երկրորդ օրինակին պէս են՝ Տեսիլ, -որին, հանգիս-ոյ, խոհ-ոյ, ըն+-ոյ բառերուն վերջահոլովները. Տեսլեան. ի ստեղծ. հանդստեամբ. բայց սեռ. եւ տր. սովորաբար՝ փախստի, թաքստի:

կողմն, սերմն, անուն, յբ. կողմն+, սերմն+, անուն+, (փոկ. -ն+:)

Փ+ը բառը կէս զարտուղի է եւ խառն կը հոլովի. եզ. -ոջ. Փոքր. -ոյ-. տր. փոքու. Բց-. ի փոքուէ. էրձ. փոքու. Ցքն. Փոքունք. քունց. քումբք: Այսպէս նաեւ՝ Ծանր. մանր. Բարձր. +ացեր. -ար. ծանր. մեղր:

Հին, նոր, աք, յախ, -ոյբ, պղնձ, ներ+ին, -ոյքին, յերկին եւայլն. եւ դասական թուականները եւ երբեմն ե-ալ անցեալներն եզ. նեբգոյականի մէջ -ոյ կը վերջաւորին. ի հնո-ոն. ի նորո-ոյ. ի սրբո-ոյ տեղւոջ. ի ձախո-ոյ թեւի. ի նեբքնո-ոյ: Քիչ մեղ ալ տրականը՝ մանաւանդ ըստ, ընդ նախադրութիւններով. Ըստ ա-սացելո-ոն: Ակէ բցո. ալ՝ ի ձախէ. ընդ աջէ:

Շատ բառերուն եզակին եւ յոքնակին զատ զատ հոլովմանց տակ են. ինչպէս.

Ձեռն, առին Զ.	յբ. ձեռք, ռաց ծ.	Երեց, իցու ե.	յբ. իցունք է.
Ոտն, ոտին.	ոտք, ոտից Ճ.	Պառաւ, ու.	ուներ.
Մատն, ատին.	մատունք է.	Սարկաւագ ծ.	գունք.*
Մատն, սին.	մատունք.	Ծնունդ, դեան Զ.	ծնունդք ծ.
Հարսն, սին.	հարսունք.	Սնունդ, նդեան.	մնունդք.
Քար, ի, իւ Ճ.	քարինք Զ.	Ժողովուրդ, դեան.	մուրդք.

* Միայն ք. նախդրիւ հոլովներուն մէջ։ Նոյնպէս ալ՝ եպիսկոպոսո՛ւն, ճրագո՛ւն, երագո՛ւն. նուա-զո՛ւն. անուշո՛ւն. առիւծո՛ւն։

Ոմանք եզակիէն տարբեր յոքնակի ունին.

Ունկն, կան. ե ք. ականջ. ք — (ո՛ւնկո՛ւն սափորոյ.)
Ակն, կան. ե աչք. աց. ք — (ակո՛ւն, դոհարներ.
Ծուռն, (անհոլով.) ծունկք. ք [ակո՛ւն ջրոյ։)

Ք գրէն զատ կան քանի մը յոքնականակերտ մասնիկներ ալ. Մարդէ, դիան ե. մանկէ ք. ծակէ. գրէ՛ն ք. խոզէ՛ն. իշէ՛ն. կանէ՛ն ք. նամակա՛նէ. աղախնայ, նայ, նօ. պուետէայ, էից, էի՛։

2.

Կրկին հոլովմունք։ — Շատ անուններ երկու կամ երեք հոլովմանց կերպ ալ կրնան հոլովիլ. պայպէս. Բերդ, բերդիւ ա եւ բերդոյ ք. Մոգոյ ք եւ մոգո՛յ բ. Լուսնէ ա եւ լուսնոյ ք. Նաւէ, նաւո՛ք, (նաւո՛վ ք,) նաւո՛յ ք, եւ նաւո՛ բ, նաւո՛ց. Ջգետաւո՛վ ք, տո՛ բ, տի՛ ա. Ձափ, չափոյ, փո՛վ ք, ի չափո՛ բ, չափո՛յ բ, փո՛վ ք։ Թեւոյ, թեւէ։ Թղթոյ, թղթէ։ — որոնց է վերջաւորութիւնը մանաւանդ ներդոյականի յատուկ է։ Հրո՛վ ք կամ հուրբ ը. Ջրո՛վ ք կամ ջուրբ ը։ Մահ, մահո՛ բ. (բցո-ղունի.) եւ մահո՛ւան ե. ո՛ւանէ. ո՛ւամբ. մահո՛ւն. հո՛յ բ։ — Մեղը, մեղո՛ եւ մեղէ։ — Ցատուկ անուանց աւելի յաճախ է այլեւայլ կերպերով հոլովմունքը։

Այսպէս ալ շատ օտար անուններ՝ թէ հայերէն եւ թէ օտար (յունարէն) կերպով կը հոլովին. զորօրինակ. Փիլիպպո՛ւ կամ Փիլիպպէ՛ոյ. Մատթէո՛ւ կամ Մատթէ՛. Արտեմէ՛ոյ կամ Արտեմիդո՛ոյ. Ղուկասո՛ւ կամ Ղուկա՛ոյ։ (Տես նաեւ 109, ծան։)

Զուտ յունական հոլովներ են՝ ի Տրովադ. յԵղեզար, զքղամիդ. գնիկանովր. ի Փիլիպպո՛ւ. ի Մելիտո՛ւ. ի Դեկապոլի՛. կնկրոդեա, եւայլն։

Բարդութեանց եւ ածանցից մէջ շատ անուններ հոլովումին կը փոխեն.

Աչք, սիրոյ ք.	Խմաստասէր, տասիրի. սիրաց ք.
Գիր, գրոյ.	Մատենագիր, գրի, գրաց։
Դուրս, ծոյ.	Բարեգուրս, ծի, ծաց.
Խրատ, տու բ.	Անխրատ, տի, տից ա.

3.

Պակասաւոր անուններ կան՝ թուով կամ հոլովով:

Ա. Թուով պակասաւոր են՝ 1. *Հնոյքնական* անուններն որ միայն եզականի մէջ կը գործածուին. ինչպէս. Լոյս. երկիր. քաղց. ասր. մեղր. կաթն, եւայլն: — Մարգու եւ տեղոյ յատկ. անուններն ընդհանրապէս անյոքնական են: 2. *Հնհզական* անուններն, որ թէեւ եզակի մտօք՝ միայն յոքնակի ունին. կօնք. աղօթք. փառք. դադաղք. շապիկք. դժոխք. հարսանիք. բարք. միաք. կամք*, եւ ուրիշ շատ գոյականներ:

* Ոմով կ'ըսուի՝ ի փոր առնուլ. ի հոն ունել. ընդհան ընդել. ընդ— ածել. ընդ ի-ն. ի—ր— գործել:

Բ. Հոլովով պակասաւոր են գլխաւորաբար շատ ածական անուններ որ նախդրիւ միայն կը հոլովին, եւ կ'ըսուին *Հնհոլով*. ինչպէս. Վայելուչ. սաստիկ. դողդոջ. առատաձեռն. Ընբռունք, (գոյ.) եւայլն: Նոյն մանկաւածականները միայն յոքն. կը հոլովին՝ ենէ, ենդ, ենմէ: Ընհոլով են դարձեալ՝ ճայթիւն. հնչիւն. կոփիւն. գոչիւն եւայլն բայանունները: Իսկ Ածգ. ազդ. զանց. ճախր. ուրացող. խոստովան, եւ ուրիշ բայի արմատներ եւ բայանուններ՝ միայն բայով մը մկատել ոճ կը կազմեն:

4.

Երկրորդական հոլովներ: — Մինչեւ հիմայ յիշուած գլխաւոր հոլովներէն զատ՝ քանի մը հոլովալ կայ, որ են՝ 1. *Պատճառական* որ ի նախդրի տեղ շ առած բացառական է, եւ կը նշանակէ՝ բանի մը վէրայօ (խօսիլ, պատմել, կարծել, տրտնջել, գոհանալ.) ինչպէս՝ շնէրայ: 2. *Պատատակական* որ շ նախդրիւ գործիական է, եւ կը նշանակէ՝ բանի մը ընդդէմ, հանդերձ. եւայլն. ինչպէս շնորհ—: 3. *Կոչական* որ մեր քերականքը յոնարէնէ առած են. բայց մեր մէջն ուղղականէն տարբեր ձեւ չունի. (տես 67:) Երբեմն մեր մէջն ալ՝ ով վերջով օտար անուններ յն. ձեւով եզ. կոչական է կ'ըլլան. Փիլիպպէ. Կոռնելիէ. Պաւղէ:

Նոյնց կարգն է նաեւ Ներգոյական հոլովը՝ որ ե-զականի մէջ հասարակօրէն տրականին վրայ է նախադիր աւելցընելով կը ձեւանայ. բայց մենք գլխաւոր հոլովներուն կարգը կը դնենք, վասնզի եթէ նախդէ--վէրջ-հոլով-տրոն կոչենք, շատ մը բացառութիւններն ու զարտուղութիւնները հարկ կ'ըլլայ զատ ատանդել։

5.

Նախդրիւ հոլովներ։ — *Նախդիրները տես Ա մասին մէջ*, (63, 64, եւ 303, 304, 305։)

Ջ նախդիրը Հայցական կը շինէ. Բաշխել զինը իւր. որ առանց նախդրի՝ կ'ըլլայ Ազնուոյ հայցական. Բաշխել ինը։ Դարձեալ Պատճառական ու Պարառական կը շինէ. ինչպէս վերը տեսանք։

Որոշ դէպքերու մէջ կը դրուի խնդիր-բնութեան՝ Ձ-ը կամ դիէ-ն։ Հարկաւեմ։ Ձարկուցանեմ զիէ-ն։ Ձ-հի հարկանիմ, եւայլն։

Ի, (յ) ը, ու՝ Հայցականի վրայ (ղայի տեղ) կը դրուին եւ այլեւայլ կերպով տրականի միտք կու տան. Դարձաւ է ֆոլտ իւր։ Եկին ու էս։ Ասէ ցնոսս։

Այս նախդրիւ հոլովները՝ տրականի նշանակութիւն ունենալնուն համար սովորութիւն եղած է նախդրիւ տրական անուանել, որ ճիշդ խօսելով՝ է, յ, ը, ու՝ նախդրով Հայցական են։

Ի նախդիրը տրականի վրայ դրուելով երբեմն բացառական կը շինէ եւ երբեմն Ներգոյական։

Ա. Բացառական կը շինէ՝ եզակի եւ յոքնակի ամէն հոլովմանց մէջ. է լոռոյ. է ընձոյ. յոմտոյ. է ղղեաոյ. է Տզրտոյ. է բանէյ. է վզոյ. է ղզրտոյ. է հիմանց. յէմոյ. յոբոյ։ Միայն՝ եզականի մէջ ուր որ տրականին ծայրն է, ու է կամ բաղաձայն, բացառականն է կը վերջաւորի, Ներգոյականէն որոշելու համար. է քանէ. է ֆոլտէ. է ֆոռոռէ, (կայ նաեւ է ֆոռոռ.) է հիմանէ. յոսկերբէ. է ֆեռէ. է հոզբէ. է ֆեղջէ. է ֆ-ո'մէ. յոռմանէ. յոռոմը'մէ. յոյլ'մէ. է յեր'մէ. յոր'մէ. — յոյոմ տանէ. է նմէն գեղջէ։ (Ներանուանց հոլովմանը մէջ մէկ երկու զարտուղութիւն կայ։)

Բ. Ներգոյական կը շինէ է նախդիրը տրականի վրայ դրուելով՝ միայն եզականի մէջ՝ ուր որ բացառականի

հետ չի նոյնանար. է փոյթ. է փոյթ. է ուշադիր. է ձուլո-. է դրո-. է յետին. յաջիքը. է փո-. է հօդ. է գո-ո-. է գո-ո-ո-. է նմա. է յետո-ո. յարո-ո. յայսմ տան. է նոյն գեղջ: Իսկ ուր որ բացառականի հետ կը նոյնանայ նախդրով տրականը, (ինչպէս ամէն հոլովմանց յաջնակիներուն եւ բոլոր Գ հոլովմ. եզականին մէջ,) հայցականի վրայ կը դրուի է նախդիրը. ինչպէս. է բանդ. է ուշադ. է գիտ. է գիտ. յայնմ ոճո. յայնմ գործ. է կորչել իմաստ. է ձոգ իւրում. է գլուխ իւրում. (սովորականն է՝ է ձոգի է-րո-ո կամ է ձոգ ե-ր. է գլուխ է-ր.) — նոյնպէս յաղ. անուանց եւ էական դերանուանց մէջ. է Սիոն. յետիւ-վ. է Հոովմ. չիս. որ տրականի միտք ալ կու տայ: Բայց Գ հոլովմանները շատ անգամ ներգոյականը է կը վերջաւորին. է ձոգի. է ընդին. է տրտիճ. յերուզ. է խորհուրդ. է ինչէ, եւայլն. կամ ածականները՝ է ոբիո-ո. է պղծո-ո. է նորո-ո: Իսկ Գ հոլովմանն եզակին զատ ներգոյական ունի. է կղզո-ջ. է տո-ո-ջ. յայգո-ջ:

> Տո-ո-ջ. ոբիո-ո տրականները. է ուշադ. յայգ-ո-ն ներգոյականները. ինչպէս նաեւ գիտ-ո-ո. ե-ր-ո-ո տրականներն ու չինչ. յորոյ բացառականներն որ ցանցառ գործառնութիւնք են բուն բնաիր դրարարի մէջ, չեն կրնար ընդհանուր կանոն ըլլալ:

Ընդ եւ ըստ նախադրութիւնները ալ իրենց նախդիր կը գործածուին, մանաւանդ հայցականի վրայ դրուելով. Հայել ընդ երկինս. Ընդ գլուխն կապել. Ընդ ե-ր ձեռքը. (իր ձեռքը.) Ըստ օրէնս անցանել:

Գերաբարն ալ ունի Դերանունական հոլովմունք. բայց արդի լեզուին պէս բնդհանուր ձեւի մը չենն կրնար վերածուիլ. (148:) Եզակիին դէմառ ձեւն առ է.

Սե-. երբեմն ը. — Ինչ. ուրուք. մեր. նորա. այնը.
Ցո-. -ո-ո կամ ո. — Որո-ո. ձերո-ո. նմա. այնմ. ումիք.
Ինչ-. -ի. — Ոմի՛ն. յումիքէ. ի ձերի՛ն. ի նմանէ:

Իսկ եզ. գործիական ու յաղնակի՝ շատերուներ Գ հոլովման պէս է. ամենքն ալ յատուկ ձեւ ունի: Ամենքէ շատերուն հոլովակերտ եւ յաղնականակերտ բաղաձայնները՝ բառին մէջտեղ կ'ինան: — Ես կերպ

կը հոլովին Մանական անուններն ու Դերանուններն եւ ըստ մասին Թուականներն որ հիմայ կը տեսնենք։

—

Թուական անուններ։

Մի, մե՛. միոջ, միոյ. միջ. միուր. ի միոջէ. միով. ի միուր։
Երկու, հայ. զերկուս. մե՛. երկուց. ջրջ. երկուք։ (Ուղղական ալ երբեմն Երկուք. տես վարը ծանօթ։)
Երեք, զերիս. երից. երիւք.
Չորք, զչորս. չորից. չորիւք.
Հինգ, հնգից. հնգօք կամ գիւք.
Վեց, զվեց. վեցից. վեցիւք.
Եւթն, եւթանց կամ թնից. թամբք.
Ութ, ութից. ութիւք.
Ինն, չջն. Ինուանք. ինուանց. ինուանբք.
Տասն, սին. սամբ. սուանք, սանց, սամբք. (անից, անիւք.)
Մեհասան. երկոտասան. երեքտասան. չորեքտասան. հնգետասան. վեշտասան. — սանից. սանիւք։
Եւթնեւտասան. ութ եւտասան. իննեւտասան. — տասանց (կամ տասանից։)
Քսան. երեսուն. քառասուն. յիսուն. վաթսուն. եւ թանասուն. ութսուն. իննսուն. — քսանից. քառասանից. եւթանասանից։
Հարիւր. երկերիւր. երեք հարիւր. չորեք հարիւր. հինգ հարիւր. — հարիւրից, բոլ. բոց, (կամ բից. բովք։)
Հազար, ի. աւ. աց. օք։
Բեւր, բիւրու. բուց. բուք. կամ բիւրից, բոց. բովք։

Ոմանց յոքնակին միայն գոյականաբար կը գործածուի. Երե՛ք ի նոցանէ. Ինո՞ւանէն ուր են. Նոքա ---բ---ո---ն։ — Հինգէն վեր եղակի ալ կ'ըլլայ՝ մանաւանդ գործիական. Հնգի՛ չափ. յհնգի՛ չափ։

Դասականներն աշխարհաբարին հետ նոյն են, (տես 127.) եւ ի հոլովման տակ։ Եզ. տրականն ու ներգոյ. հասարակօրէն ---ամ է. միայն Առաջին կ'ըլլայ Ջնոյ. Ջնուամ. Էջ՛. Ջնոյ կամ Ջնամէ. Ջնով։ Բազադրեալ թիւերն այսպէս. Քսաներորդ չորրորդ. քսաներորդի չորրորդի։

Բաշխականները՝ Մի մի, երի՛ երի՛, եւայլն։

Երկուքն ալ, երեքն ալ, եւայլն. գրաբար յատուկ ձեւով կ'ըսուի՝ Երկոքեան. երեքեան. չորեքեան. եւթանեքեան, եւայլն.

Ո–Ղ· Երկուեան կամ *-ին*. Բ–Ռ· *Յերկոցունց*·
Հյց· Զերկուեան կամ *-ին*. Գ–Թ· Երկուումբ, *-ումբք*·
Ս·Տ· Երկոցուն, *-ունց*· Նբփ· *Յերկուեան, -ին*:

Միջակ կամ Պատճառական ձեւնաձեւք:

Հարցականներուն արմատն է ո, (մարդու,) եւ է, (իրաց:) Ասոնց վրայ ՏՒ կամ ՝ գրուելով ուրիշ մասնականներ կ'ելլեն:

Ո–Ղ·	Ո՞· ո՞վ· -վ·	Ոմն· -ներէ·	Ոք· -ներէ·
Հյց·	Զո· զով·	Զոմն·	Զոք·
Սէ–·	Ոյր·	Ուրումն·	Ուրուք·
Տբ–·	Ուր·	Ուրեմն·	Ուրեք·
Բշ–·	Յուրմէ·	Յուրմանէ·	Յուրմէք·
Գրթ·	—	Ոմանբ·	—
Նբփ·	Յուր·	Յուրեմն·	Յուրեք·

Ո–Ղ·	Զի՞· զի՞նչ·*	Իմն· (բ–ռ) -ջ·	(Իք·)
Հյց·	Զի· զինչ·	Իմն·	—
Սէ–·	Էր·	—	Իրիք·
Տբ–·	Իր· հիր·	Իրեմն·	Իրիք·
Բշ–·	առ Իրմէ·	Յիրմանէ·	Յիրէք·
Գրթ·	Ի–·	—	Ի–իք·
Նբփ·	Յիր·	Յիրեմն·	Յիրիք·

* Զ նախդիր չէ: Իսկ ինչ՝ բառերուն մէջն ու վերջը կը գործածուի. կամ –– եւ յ նախդիրներով: (Ինչ, ընչէ, յընչէ, գոյ. անուն է. ուսում Ունչ. -ուչէ:) — (Ընդ) ընդ. հէ՞ր. –– իմ՞ եւ պատմ. ընդ՞. կը նշանակեն ինչո՞ւ: — Կրկնութեամբ՝ Ո –ւ· այր ––բ––ւ· Զինչ ինչ. եր երբէ· է– է–է· չէր էրէ, եւայլն:

Ցոքնակի ունին միայն Ո եւ ՈՒ. այսպէս:

Ոյք· զոյս· ոյդ· յոյդ: Ոմանք· զոմանս· ոմանց· յոմանց· ոմանք: — Ցք· ուղ· կ'ըսուի նաեւ Ո, ով· եւ իբր ածական՝ Ոք, ոք:

Միմեանց եւ Իրերայր, (էբ–բռ–·) ուղղական չունին: Իրաքանչիւր, Անձնիւր, (–ներէ ներէք·) անհոլով են՝

Հաւասարապէս ուղղ. սեռ. տրակ. Նշանակութեամբ.

Մէն մի. (–ՔԵՆ ՔԷԼ.) ուղղ. եւ տր: Մի մի. (–ՔԵՆ ՔԷԼ.) կը հոլովի:

Ամենայն, ի. իւ. յք. չունի: — Ամենեքեան, Բոլորեքեան, (–ՔԵՆՔՆ –Լ.) Եբէոփեռն բառին պէս:

Այլ, (–ՐԷՇ.) այլոյ. այլումբ. յայլմէ. այլով. այլոց: Միւս, (ՔԷՆԼ.) միւսոյ. սումբ. ս'մէ. սով. սոց, եւայլն: Քանի. քանոյ. եւ Այսքանի, այսքանոյ, նոյնպէս: — Քանիօն, անհոլով է:

Որչափ, Այսչափ, Այդչափ, Նոյնչափ՝ անհոլով են եւ անփոփոխ. միայն յք. կ'ըլլայ՝ Որչափքդ, այսչափդ՝ գոյականաբար, որ նոյնպէս նախդրիւ են:

Դերանունաց հոլովումն:

Ա. Իական կամ Անձնական դերանուններ:

	Ա ԴԷՄՔ.	Բ ԴԷՄՔ.	Գ ԴԷՄՔ.
		Եզակի.	
Ո–Ը.	Ես.	Դուս.	—
Հյց.	զիս.	զՔեզ.	—*
Սե–.	Իմ.	Քո.	Իւր.
Տր–.	Ինձ.	Քեզ.	Իւր.
Բց–.	յԻնէն.	ի Քէն.	յԻւրմէ.
Գրդ.	Ինձ.	Քեզ.	զԻւրեաւ, րեւ.
Ներք.	յԻս.	ի Քեզ.	—
		Յոգնակի.	
Ո–Ը.	Մեք.	Դուք.	—
Հյց.	զՄեզ.	զՁեզ.	—
Սե–.	Մեր.	Ձեր.	Իւրեանց.
Տր–.	Մեզ.	Ձեզ.	Իւրեանց.
Բց–.	ի Մէնջ.	ի Ձէնջ.	յԻւրեանց.
Գրդ.	Մեզ.	Ձեզ.	Իւրեամբք.
Ներք.	ի Մեզ.	ի Ձեզ.	յԻւրեանս.

* Ես–ը իրրեւ հյց. չի գանուիր. բայց միայն նախդրով՝ չէ–ը, — է–ը. (իրեն:)

Ինձն դերանունն երեք դէմքի ալ կը ծառայէ. բայց միայն որ մնայ՝ Գ դէմքի է: Կը հոլովի՝ Ինքեան. յինքենէ. ինքեամբ. ինքեանք. քեանց. քեամբք:

Բ. Ցուցական դերանուններ՝ դիմորոշ յօդերուն համեմատ. Ս—, դ—, ն—. Այս, այդ, այն. Սոյն, դոյն, նոյն:

	1.	2.	3.
Եզ. Ո—ւ.	Սա.	Ասոր.	Սոյն.
Հյց.	զՍա.	զԱսոր.	զՍոյն.
Սե—.	Սորա.	Ասոր. այսօրիկ.	Սորին.
Տր—.	Սմա.	Ասոր. այսմիկ.	Սմին.
Բց—. ի Ս—անէ.	յԱսմ*. յայսմանէ.	ի Սմին*.
Գր՝.	Սովաւ.	Ասոր. այս—իկ.	Սովին.
Նր՝. ի Սմ—.	յԱսմ. յայսմիկ.	ի Սմին.
Յք. Ո—ւ.	Սոյա.	Ասո**. այսոյիկ.	Սոյին.
Հյց.	զՍո—ա.	զԱսո. զայսո—իկ.	զՍո—ին.
Սե—.	Սոյա.	Ասոյ. այսոյիկ.	Սոյին.
Տր—.	Սոյա.	Ասոյ. այսոյիկ.	Սոյին.
Բց—. ի Սոյանէ.	յԱսոյ. յայսոյանէ.	ի Սոյունց.
Գր՝.	Սո՛ք.	— այսո՛իք.	Սո՛իմք.
Նր՝. ի Սո—ա.	յԱսո. յայսո—իկ.	ի Սո—ին.

* Բացառականի մէջ յ—ս՛ եւ է—նէ՝ միայն կից գոյականով մը կրնան կենալ. Ցս՛ բ—նէ. է—նէ գանէ. իսկ եթէ մինակ հարկ ըլլայ գործածել՝ կ'ըսուի՝ յ—սմանէ. է—մանէ:

** Մեայն գ դէմքն ունի՝ Այդ, դայն, յայդ:

Սոյն ուրիշ ձեւեր ալ ունի. սեռ. —ր—ն. —ց—ն. —ց—նոյ. գործական՝ —վ՛ք. —վ՛ր, —ս՛—ր՛ք. յդքն. —այ՛ք. դայն. —ոյ՛ն. է նոյն. ազ. բցո. է նոյն տանց. է նոյ—ն ի գահճացն:

Ս—, դ—, ն—, մինակ կը բանին գոյականաբար:

Այս, այդ, այն, Սոյն, դոյն, նոյն, թէ մինակ եւ թէ գոյականով մը:

Այս, այդ, այն երկու ձեւ ունի, կարճ եւ երկայն. — կարճերը հասարակօրէն յետադաս գոյական մը կ'ունենան. իսկ երկայնները կը գործածուին երբ մինակ են կամ նախադաս գոյական մ'ունին. այսպէս. Այս տուն. այսր տան. այսմ տան. յայսմ տանէ. Այս տունք. այսց տանց. — Ցտունս այս. զտունս զայս. տանս այսորիկ. է տանէ՝ յայսմանէ. է տանս յայսմիկ. Ցտունք այսոքիկ. է տանս յայսոցանէ, եւայլն: — Նոտրագիր նախդիրներն ու յօդերն էական են:

Գ. Ստացական եւ Ցարաբերական դերանունները՝ Ի, ս, ծը, յիը, է–ը եւ Որ պարզ Հոլովումն ունին. Իմ, իմոյ. իմումբ. յիմ՝ումբ. իմով. յիմումբ. իմք. իմոց. եւայլն։ Նոյնպէս Ձերոյ, ձերումբ. մերումբ. իւրումբ. մերոյ. յիւրոյ. իւրովք, եւայլն։ — Որ, որոյ. որումբ. յորմէ. որք. որոց. որովք։ Ո Հարցականն ալ իրրեւ յարաբերական կը դործածուի։

Քս ստացականը կրկին Հոլովումն ունի։

Եզ.	Քս.	ես–	քոյ.	ոչ.	քումբ.	Բյս–	ի քումմէ.	Երբ.	քով.
	—		քոյոյ.		քոյումբ.	—			քոյով.
Ցք.	Քս.		քոց.		քոց.		ի քոց.		քովք.
	Քոյք.		քոյոց.		քոյոց.		ի քոյոց.		քոյովք։

Առնք իրենց դոյականին հետ մեկտեղ կը հոլովին. Բանէ իմոյ. է պառէ ես–մէ. է ես–մէ յերանէ. իմոց բանեցս. ոչ–ս ովէ. յորմէ ազգէ. ոչոց անասնոց։ Ցք–նակիւ ս եւ ս գրերը միայն այն առեն կը գրուին՝ երբ առանց դոյականի մինակ որ ըլլան։

Ածական դերանուանք (ես, իմ). Թուականներն եւ ես–դեսյ բառը յք. դոյականի մը քովէն անփոփոխ են՝ նախդրիւ հոլովներուն մէջ. Արքս ես. զքորս է–ը. եղբարք է–րէն. արք երէս–. զորքն ես–դեսյ։ — Միայն երէս– Թուականը – կ՝առնու։ Եղբարս երէս–։

ԲԸՑ ԵՒ ԴԵՐԲԸՑ

Բայերուն եղանակներն ու պարզ ժամանակներն առնք են.

Սահմանեմ. Ներկայ, Անկատար, կատարեալ, Ապառնի։
Հրամայ. Բուն Հրամայական եւ Արգելական։
Մտորադ. Ներկայ. (սոր. անկոր. չունի գրարարը։)
Դերբայ. Անեղեւոյթ, Ընդունելութիւն եւ Անցեալ։

Բայերուն կանոնաւոր ժամանակներն (208.) են՝ 1. Սահմ. ներկայ եւ 2. անկատար. 3. Մտոր. ներկայ. 4. Հրամայականին արգելականն. ու 5. Անեղեւոյթը։

Անկանոն ժամանակներն են՝ 1. Սահմ. կատարեալ. 2. Ապառնի. 3. բուն Հրամայականը, եւ 4. Անցեալ։ — Ընդ. ներկայ՝ երբեմն կանոնաւոր է, եւ երբեմն անկանոն։

Հայկական դասեր :

Էական բայերն են՝ եմ, լինիմ, եղանիմ պակասաւորները, որ իրարմէ ելած՝ մէկը ղմէկ կը լրացընեն :

Սահմանական.	եմ. եմ.	Լինիմ. Լ'ըլլամ.	Եղանիմ. Լ'ըլլամ.
Ներկայ.	ես.	Լինիս.	Եղանիս.
	է.	Լինի.	Եղանի.
	ենք.	Լինիմք.	Եղանիմք.
	էք.	Լինիք.	Եղանիք.
	են.	Լինին.	Եղանին.
Անկատար.	էի.	Լինէի.	Եղանէի.
	էիր.	Լինէիր.	Եղանէիր.
	էր.	Լինէր.	Եղանէր.
	էաք.	Լինէաք.	Եղանէաք.
	էիք.	Լինէիք.	Եղանէիք.
	էին.	Լինէին.	Եղանէին.
Կատարեալ.	—	—	Եղէ. (եղայ.)
	—	—	Եղեր.
	—	—	Եղեւ.
	—	—	Եղեաք, (եղաք.)
	—	—	Եղէք.
	—	—	Եղեն.
Ապառնի.	—	—	Եղէց.
	—	Լիցիս. (ցես.)	Եղիցիս, ցես.
	—	Լիցի.	Եղիցի.
	—	Լիցուք.	Եղիցուք.
	—	Լիջիք.	Եղիջիք.
	—	Լիցին.	Եղիցին.
Հրամայական.	—	Լ'ըր. լիջիր.	—. եղիջիր.
	—	Լերուք.	Եղերուք.
Արգելական.	—	Մի լինիր.	Մի եղանիր.
	—	Մի լինիք.	Մի եղանիք.
Ստորադ. Ներկայ.	Իցեմ.	Լինիցիմ.	Եղանիցիմ.
	Իցես.	Լինիցիս.	Եղանիցիս.
	Իցէ.	Լինիցի.	Եղանիցի.
	Իցեմք.	Լինիցիմք.	Եղանիցիմք.
	Իցէք.	Լինիցիք.	Եղանիցիք.
	Իցեն.	Լինիցին.	Եղանիցին.
Դերբայ.			
Անեղեւոյթ.	—	Լինել.	Եղանել.
Ընդունել.	—	—	—
Անցեալ.	—	Լեալ. (լեեալ.)	Եղեալ.
Ապառնի.	—	Լինելոց.	Եղանելոց.

Եմ բայը հրմ. մ՛ունի՝ որ միայն ոգի բառին քով կը գտնուի. Ո՛ղջ եր. ողջ է+։

Եղանիմ բայը կանոնաւոր ժամանակներուն մէջ անսովոր է։

Լինիմ եւ եղանիմ միեւնոյն բառն է. (զատի եւ լինի փոխառութեամբ։) Ցես մանաւանդ անկանոն ժամանակներուն մէջ. լինէի, եղէի. — լիցո՜ւ, եղիցո՜ւ, եւայլն։ Հիներն եղ արմատ չէին ճանչնար։

Կանոնաւոր խոնարհումները։

Նախադիտելիք։ — Գլխաւոր երկու տեսակ բայ կայ հայերէն լեզուի մէջ. 1. Պարզ բայեր, որոնց արմատին վրայ կ՛աւելցուին խոնարհման գրերը. զրօ-բինակ. Գործ-եմ. գործ-եաց. գարման-եա՛. որս-ա-յայ. հեղ-ի. հեղ-այ. գնե-այց, եւայլն։ 2. Յատկոտնաձոյ բայեր, որոնց արմատին վրայ կանոնաւոր ժամանակները կ՛ամփոփուին գիր (շատ անգամ ալ ՚ն, երբեմն ՚ղ, ՚ղ) յաւելուածէն եւ որ խոնարհման գրերը կու գան. ինչպէս. Ան-ում. հեղձ-ուն. գողա-ալ. հատա-էի. տեսա-իցեմ. թո՛ղ-ել. կորնչ-ելոց, եւայլն։ Ցես 215, ‖ ծան. եւ 216, բ. ծան։ Ըստ այսմ

Գրաբար հայերէն բայերն երկը լծորդութիւն ունին, որ սահմանական ներկային կ՛որոշուին. եւ են՝ ա՛. ե՛. ո՛։

Ա լծ. Աղա՛. աղա՛ջի. աղա՛. աղա՛ջե՛լ.
Բ լծ. Գործե՛մ. գործե՛ցի. գործե՛ա՛. գործե՛լ, (ելե՛լ.)
Գ լծ. Հեղո՛ւմ. հեղի՛. հեղ՛. հեղե՛լ։

Այս երկը գլխաւոր լծորդութեանց ամէն մէկն իւր Յաւելուածով բայերն ունի. որոնց կանոնաւոր ժամանակներն ըստ իրենց վերջաւորութեանց կը խոնարհին ա՛, ե՛, ո՛. իսկ անկանոն ժամանակներն ամէնը մէկանց երրորդ լծորդութեան տակն են. ինչպէս վարը պիտի տեսնենք։

Անկանոն ժամանակ կոչելուս պատճառն է՝ որ բոլոր լեզուին՝ թէ կանոնաւոր եւ թէ զարտուղի բայերուն այս ժամանակներն են պլլպլլութիւն կրողը, եւ գլխաւոր դժուարութիւնն ու էական զանազանու-

թիւնն ասոնց վրայ է. ուր որ կանոնաւոր ըսուած ժամանակները սահմ. ներկային վրայէն պարզ կերպով կը ձեւանան, եւ ընդհանրապէս ամէն լծորդութեանց մէջ իրարու նման՝ միայն ձայնաւորներուն տարբերութեանը վրայ կը դառնան։ (Նոյնը տե՛ս անկ աշխարհաբարի վրայ ալ։ 208, 209։)

Բայց ճշդիւ մոռդիր ըլլալը կը գանէ՝ որ աւելի պարզ եւ գուտ արմատական են այդ անկանոն ըսուած ժամանակները։

Ներգործական բայ մը կրաւորական ընելու ընդհանուր կանոնն ասկէ՝ ամէն լծորդութեանց համար. — ներգործականի եզը ընի դարձընել եւ է յաւելուածը ալ։ Մնացածները ներգործականին հետ նոյն կը մնան, զորոնք աստղանիշ կը նշանակենք։ Քանի մը զարտուղութիւնները յաջորդ պատկերը կը ցուցընէ։

Ձեզը բայերէն ոմանք ներգործականի կերպ կը խոնարհին ու կ'ըսուին ներգործակերպ. եւ ոմանք կրաւորականի կերպ՝ եւ կը կոչուին կրաւորակերպ։

Բայի մը լծորդութիւնը քերականութեանց եւ բառարաններու մէջ կոր. եւ հրոյ. վերջաւորութիւններով կը նշանակուի. այսպէս. Դաղամ, ացի, ա. Բանամ, բացի, բաց. Սիրեմ, եցի, եա. Ջենում, զնի. զեն։

Խոնարհմանց փոփոխութիւնները կորուածան եւ փոփոխման օրինաց վրայ հաստատեալ են. զորօրինակ Ցեսչց, տե՛ս՛ցէ. եղէց, եղէցի. շէջ, շէջանիմ. բ՚ոյս, բ՚ոսանիմ. լ՚ի, լ՚նուս. եւայլն, եւայլն. (760։)

Լծորդութեանց պատկերին մէջ քանի մը ժամանակ փակագծիւ որոշած ենք, միայն բային կանոնաւոր ձեւը ցուցընելու համար. բայց շատ քիչ բայ կայ որ նոյն կերպով խոնարհի. ինչպէս վերը Գիտելեաց մէջ կը տեսանենք։

	Ա· ԼԾՈՐԴ·	Բ· ԼԾՈՐԴ·	Գ· ԼԾՈՐԴ·
Սահմանս.	Աղ - ամ.	Գործ - եմ.	Հեղ - ում.
Նեբուս.	Աղ - աս.	Գործ - ես.	Հեղ - ուս.
	Աղ - այ.	Գործ - է.	Հեղ - ու.
	Աղ - ամք.	Գործ - եմք.	Հեղ - ումք.
	Աղ - այք.	Գործ - էք.	Հեղ - ուք.
	Աղ - ան.	Գործ - են.	Հեղ - ուն.
Անուրս.	Աղ - այի.	Գործ - էի.	Հեղ - ուի.
	Աղ - այիր.	Գործ - էիր.	Հեղ - ուիր.
	Աղ - այր.	Գործ - էր.	Հեղ - ոյր.
	Աղ - այաք.	Գործ - էաք.	Հեղ - ուաք.
	Աղ - այիք.	Գործ - էիք.	Հեղ - ուիք.
	Աղ - ային.	Գործ - էին.	Հեղ - ուին.
Կտրուկ.	Աղ - ացի.	Գործ - եցի.	Հեղ - ի.
	Աղ - ացեր.	Գործ - եցեր.	Հեղ - եր.
	Աղ - աց.	Գործ - եաց.	Հեղ, ՚ոմ եհեղ.
	Աղ - ացաք.	Գործ - եցաք.	Հեղ - աք.
	Աղ - ացէք, ցիք.	Գործ - եցէք, ցիք.	Հեղ - էք, իք.
	Աղ - ացին.	Գործ - եցին.	Հեղ - ին.
Անուն.	Աղ - ացից.	Գործ - եցից.	Հեղ - ից.
	Աղ - ասցես.	Գործ - եսցես.	Հեղ - ցես.
	Աղ - ասցէ.	Գործ - եսցէ.	Հեղ - ցէ.
	Աղ - ասցուք.	Գործ - եսցուք.	Հեղ - ցուք.
	Աղ - ասջիք.	Գործ - եսջիք.	Հեղ - ջիք.
	Աղ - ասցեն.	Գործ - եսցեն.	Հեղ - ցեն.
Հրամայ.	Աղ - ա· աղ - ասջիր.	Գործ - եա· գործ - եսջիր.	Հեղ. հեղ - ջիր.
	Աղ - ացէք.	Գործ - եցէք.	Հեղ - էք.
Ուրիշ.	Մի աղ - ար.	Մի գործ - եր.	Մի հեղ - ուր.
	Մի աղ - այք.	Մի գործ - էք.	Մի հեղ - ուք.
Ստորադ.	Աղ - այցեմ.	Գործ - իցեմ.	Հեղ - ուցուս.
Նեբուս.	Աղ - այցես.	Գործ - իցես.	Հեղ - ուցուս.
	Աղ - այցէ.	Գործ - իցէ.	Հեղ - ուցու.
	Աղ - այցեմք.	Գործ - իցեմք.	Հեղ - ուցումք.
	Աղ - այցէք.	Գործ - իցէք.	Հեղ - ուցուք.
	Աղ - այցեն.	Գործ - իցեն.	Հեղ - ուցուն.

	Ա· ԼԾՈՐԴ·	Բ· ԼԾՈՐԴ·	Գ· ԼԾՈՐԴ·
Սահմանական.	*(Ընդ-ամ·)	Գործ-իմ·	*Հեղ-ում·
Ներկայ·	*(Ընդ-աս·)	Գործ-իս·	*Հեղ-ուս·
	*(Ընդ-այ·)	Գործ-ի·	*Հեղ-ու·
	*(Ընդ-ամք·)	Գործ-իմք·	*Հեղ-ումք·
	*(Ընդ-այք·	Գործ-իք·	*Հեղ-ուք·
	*(Ընդ-ան·)	Գործ-ին·	*Հեղ-ուն·
Անկատար·	*(Ընդ-այի·)	*Գործ-էի·	*Հեղ-ուի·
	*(Ընդ-այիր·)	*Գործ-էիր·	*Հեղ-ուիր·
	*(Ընդ-այր·)	*Գործ-էր·	*Հեղ-ոյր·
	*(Ընդ-այաք·)	*Գործ-էաք·	*Հեղ-ուաք·
	*(Ընդ-այիք·)	*Գործ-էիք·	*Հեղ-ուիք·
	*(Ընդ-ային·)	*Գործ-էին·	*Հեղ-ուին·
Կատարեալ.	Ընդ-ացայ·	Գործ-եցայ·	Հեղ-այ·
	Ընդ-ացար·	Գործ-եցար·	Հեղ-ար·
	Ընդ-ացաւ·	Գործ-եցաւ·	Հեղ-աւ·
	*Ընդ-ացաք·	*Գործ-եցաք·	*Հեղ-աք·
	Ընդ-ացայք·	Գործ-եցայք·	Հեղ-այք·
	Ընդ-ացան·	Գործ-եցան·	Հեղ-ան·
Ապառնի·	Ընդ-ացայց·	Գործ-եցայց·	Հեղ-այց·
	Ընդ-ասցիս·	Գործ-եսցիս·	Հեղ-ցիս·
	Ընդ-ասցի·	Գործ-եսցի·	Հեղ-ցի·
	*Ընդ-ասցուք·	*Գործ-եսցուք·	*Հեղ-ցուք·
	*Ընդ-ասջիք·	*Գործ-եսջիք·	*Հեղ-ջիք·
	Ընդ-ասցին·	Գործ-եսցին·	Հեղ-ցին·
Հրամայական.	Ընդ-ացիր, *ա-	Գործ-եաց·	Հեղ-իր· *Հեղ-
	ղ-ասջիր·	*գործ-եսջիր·	ջիր·
	Ընդ-ացարուք·	Գործ-եցարուք·	Հեղ-արուք·
Ենթական·	*(Մի ադ-ար·)	Մի գործ-իր·	*Մի հեղ-ուր·
	*(Մի ադ-այք·)	Մի գործ-իք·	*Մի հեղ-ուք·
Ստորադ.	Ընդ-այցեմ·	Գործ-իցեմ·	*Հեղ-ուցում·
Ներկայ·	Ընդ-այցես·	Գործ-իցես·	*Հեղ-ուցուս·
	Ընդ-այցի·	Գործ-իցի·	*Հեղ-ուցու·
	Ընդ-այցիմք·	Գործ-իցիմք·	*Հեղ-ուցումք·
	Ընդ-այցիք·	Գործ-իցիք·	*Հեղ-ուցուք·
	Ընդ-այցին·	Գործ-իցին·	*Հեղ-ուցուն·

Դերբայ.	Ա. ԼԾՈՐԴ.	Բ. ԼԾՈՐԴ.	Գ. ԼԾՈՐԴ.
Անբա-նդ.	Աղ-ալ.	Գործ-ել.	Հեղ-ուլ.
Ընդ-անել.	Աղ-ացող.	Գործ-ող.	(Հեղ-ող.)
Անցե-լ.	Աղ-ացեալ.	Գործ-եալ.	Հեղ-եալ.
Ապ-անի.	Աղ-ալոց.	Գործ-ելոց.	Հեղ-լոց.

Անբաւութիւն ու ընդունա-նելական կը հոլովին։ Անբաւութիւն իբրեւ գոյական, Աղալ-ոյ. գործել-ոյ. հեղլ-ով. բայց յոգն. չունի։ Ընդունելութիւնն իբրեւ ածական, եղ. եւ յԱ. Աղացող-ի. գործող-աց։ — Մնացած երկուքն անհոլով են։

Ոչ մանկան տեղ կ'անցնի շատ անգամ էն՝ որ աւելի ընտիր կը համարուի։

Քանի մը Բ լծորդութեան (մանաւանդ է, ի, ո վերջով) բայերուն անցեալը՝ ներգործականի մէջ ալ եցե-լ կ'ըլլայ. կաշխեցեալ. աղաչեցեալ։ Ներգործա-կերպ չեզոքներէն՝ Ամաչեցեալ. Նոյնպէս. ածեցեալ։

Ե-լ եւ լոյ դերբայներէն՝ եմ էականով կը ձեւա-նան բաղադրեալ ժամանակները։

Սահմ.	Ց-բա-ծա-ր.	Գործեալ եմ, ես, է, ենք. (ի-բրեւ ե՛մ)
	Գե-բա-ծա-ր.	Գործեալ էի, էիր, էաք. (ի-բրեւ էի)
Սոռրդս.	Անցե-լ.	Գործեալ իցեմ, իցես. (ի-բրեւ ըլլա՛մ)

Կամ դիմազուրկ ձեւով, անուն-բային սեռականի դարձընելով. (տես աշխարհաբար՝ 260, 277։)
Ց-բա-ծա-ր. Գործեալ է իմ, է քո, իւր, մեր. ձեր։
Գե-բա-ծա-ր. Գործեալ էր իմ, էր քո, իւր, մեր. ձեր։
Սո-ր. -նդ. Գործեալ իցէ իմ, քո, իւր, մեր, ձեռնէ։

Սահմ.	Ապ-անի.	Գործելոց եմ, ես, է, ենք, (գէթ ի-բրեւ ե՛մ)
	Ապ- -անէր.	Գործելոց էի, էիր, (գէթ ի-բրեւ էի)
Սոռր.	Ապ-անի.	Գործելոց իցեմ, իցես, իցէ. (ի-բրեւ ըլլա՛մ)

Լէ դերբայ ներգործականի մէջ ալ կայ՝ երբեմն ածական, փոխանակ ող դերբայի. Ա-նելի+ օրինացն. (խորհէ՛ զ՝ արարողք զօրենս.) եւ երբեմն անփոփոխ՝ ե բայով. Չնայն ա-նելի է. (Նոյնն ըսելու է։) Ներգործա-կերպ՝ Ա-նելի-ցն եւ ելանելի-ցն. (ա-նողց, ելողց։)

Կրաւորականի յատուկ բաղադրեալ ժամանակները քիչ տեղ չեզոք՝ նաեւ ներգործ. բայերն ալ կ'ունենան. Ը-ստա-ել լինիր. տե-սա-լ լինիցի. գո-տա-լ լինիր։ Ձգրկութիւն գո-ա-լ լինիր։ պա-հա-լ լինիցի պահ։

Դերբայ.	Ա. Լծորդ.	Բ. Լծորդ.	Գ. Լծորդ.
Անբա-այն.	*Աղ-ալ.	*Գործ-ել, (իլ.)	*Հեղ-ուլ.
Ըղ-ունել.	—	—	—
Անցեալ.	*Աղ-ացեալ.	*Գործ-(եց)եալ,	*Հեղ-եալ.
Ադ-ոնի.	Աղ-ալոց, -ալի.	*Գործ-ելոց, -ելի.	*Հեղ-լոց, լի.

Կրաւորականի մէջ դերբայներն հոլովական են. Անցեալն իբրեւ գոյական. ներգործականին պէս: Անցեալն իբրեւ ածական. եզ. եւ յաք. Աղացեալ-ոյ[ո]. գործեցեալ-ոց[ո]. առ-ելոյ[ո]*: — Լի դերբայն ածական է եւ կը հոլովի լ-ոյ, լ-ոց[ո]. խոխելի. ուրեքելի. չէզոք՝ ե-ելի. ը-ելի: — Ընհոլով է լոյ ապառնին:

* Ոմանցը՝ Հեղ-լոյ, թողլոյ, փախ. հեղ-լոյ, թողլոյ:

Ի լծորդութեան եղեալ անցեալն բան կարգի է. (կատարեալէն առնելով.) բայց հասարակօրէն վերջահոլովներն են այդ եոց մասնիկն առնողը. սրբեցելոյ. պահեցելոյ. կրթեցելոյ, եւայլն: — Կրաւորականը պահեցրէն՝ (կամիմ,) կամեցեալ. (նայիմ, հայիմ,) նայեցեալ, հայեցեալ. եւ երբեմն՝ համեցեալ եւ խօսեցեալ: — Ընդհանրապէս շատ քիչ բայ կայ եղեալ անցելով:

Կրաւորականին բաղադրեալ ժամանակներն ալ ներգործականին հետ ճշդիւ նոյն են: Ա. յապէս.

Ց-ր-ւ-ա-ր. Գործեալ եմ, ես, է. եմք. (ի-ր-ն-ա-ք եւ-ւ.)
Ադ-ոնի-ն-ի-ր. Գործելոց եի, էիր. (ձեռ ի-ր-ն-ա-էք.) եւայլն:

Բայց կրաւորականն ուրիշ բաղադրեալներ ալ ունի: — կարգին մէջ Ա եւ Գ. լծ. փակագծիս որոշեալներուն տեղ՝ (որ ներգործականին հետ նոյն են,) սովորաբար եղեալ դերբայիս եւ լինիմ կամնով բաղադրեալ ժամանակներ կը գործածուին: Ա. յապէս.

Սհմ. Ներքւ-ոյ. Աղացեալ լինիմ, (եւ ոչ՝ ացեալ,) կ'աղացուիմ: Արքեալ. Մի՛ լինիր ապացեալ, (եւ ոչ՝ ի ացեալ.) մի՛ ապացուիր:

Երբեմն նաեւ բուն կրբ. ձեւերուն տեղ. Ցեւ-ե-լ եղե-, փխկ. պեւ-ա-. (տեսնուեցաւ:)

Լի դերբայիս ալ կ'ըլլայ կրաւ. Սէրելի եմ, եր, ե-նէցի՛. (փխկ՝ -էրէմ, -էրեր կամ -էրե-լ լիներ, -էրէցի՛:)
Ատելի է նոցա, (եւ ոչ՝ ատի ի նոցանե:)

Ն յատկոտածով բայերը։

Երեք լծորդութիւններն ալ ունին իրենց եկամուտ ն գրով երկրորդական օրինակները։ Տես երես

---

1. Առաջին լծորդութիւնէ. ն-ամ։

Ապհ. Նէրն-ոյ· Բանամ,* բանաս, բանայ·նամք, նայք, նան.
Անյ-ր· Բանայի, բանայիր, նայր·նայաք, նայիք, նային.
Կ-ր-ր· Բ-ոյ, բ-ոյր, բ-ց· բ-ոց-ր, բ-ոյե՛ր (ոյր), ոյն·
Ադ-ր· Բ-ոյց, բ-ոյցր-ս, բ-ոյցր· բ-ոյց-ր, բ-ոյե՛ր· ոյն·
Հրամայական. Բ-ա՛ կամ բ-ոյե՛ր· բ-ոյե՛ր·
Ներքեւ· Մի բանար· մի բանայք·
Ապտր. Նէրն· Բանայեմ, բանայես, ցե· ցեմք, ցէք, ցեն·
Դերբայք. Բանալ· Բ-ոց-ել· Բ-ոյե-լ· Բանալոց·

* Արմատն է բ-ց· բայց վրան ն աւելցած առեն ց դիրը կը կորսուի, եւ կ'ըլլայ բ-ն-ամ, փիկ· բ-ն-ամ· Այսպէս նաեւ՝ ր-ն-ամ, գ-ն-ամ, բ-ն-ամ· (արմատ՝ ր-ց, գ-ց, բ-ց·) եւ գ լծորդ· ը-ն-ամ, յ-ն-ամ· գեր-ն-ամ, ընկեր-ն-ամ, (արմատ՝ լէց, յէց, գէ-ց, ընկերց·)

2. Երկրորդ լծորդութիւնէ. ան-ամ՝ (միշտ պրով։)

Ապհ. Նէրն-ոյ· Հատանեմ, հատանես, նէ· նեմք, նէք, նեն·
Անյ-ր· Հատանի՛, անիր, նէր· նէաք, նէիք, նէին·
Կ-ր-ր· Հ-ոգ, հ-ոգր, հ-ոգ· հ-ոգ-ր, հ-ոգե՛ր (ոգր), գին·
Ադ-ր· Հ-ոգց, հ-ոգցր-ս, հ-ոգց· հ-ոգց-ր, Ջե՛ր, ցին·
Հրամայական. Հ-ո՛գ կամ հ-ոգե՛ր· հ-ոգե՛ր·
Ներքեւ· Մի հատաներ· մի հատանէք·
Ապտր. Նէրն· Հատանիցեմ, անիցես, ցե· ցեմք, ցէք, ցեն·
Դերբայք. Հատանել Հ-ոգ-ել, Հատանող՝ Հ-ոգ-ել Հատանելոց·

3. Երրորդ լծորդութիւնէ. ն-ում։

Ապհ. Նէրն-ոյ· Առնում, առնուս, նու· նում, նուք, նուն·
Անյ-ր· Առնուի, նուիր, նոյր· նուաք, նուիք, նուին·
Կ-ր-ր· Ա-ի, ա-իր, ա-ւ· ա-ւ-ր, ա-ւե՛ր, (ուր), ա-ին·
Ադ-ր· Ա-ուց, ա-ուցր-ս, ա-ուց· ա-ուց-ր, ա-ուե՛ր· ա-ուին·
Հրամայական. Ա՛ կամ ա-ւե՛ր· ա-ւե՛ր·
Ներքեւ· Մի առնուր· մի առնուք·
Ապտր. Նէրն· Առնուցում՝ նուցուս, ցու· ցումք, ցուք, ցուն·
Դերբայք. Առնուլ· Ա-ու՝ · Ա-ու-ել· Առնլոց·

* Ըսած ենք թէ ընդհանրութիւն կայ որ արմատական է, կայ որ ն յաւելուածով։

446։ Այս Ն յաւելուածով բայերուն անկանոն ժամանակներն՝ որ յաւելուած չեն առնուր՝ ամէնն ալ Գ լծորդութեան տակ են, որ հոս նոտրագրով կ՚որոշենք։

---

1. *Առաջին լծորդութ. ն-ամ, (ան-ամ, են-ամ։)*

Սհմ. Ներ.-ս. *Բանամ, բանաս, բանայ. նանք, նայք, նան.
Անկ. *Բանայի, բանայիր, նայր. նայաք, նայիք. նային.
Կ-ա-ր. Բ-ղ-ս, բ-ղ-ր, բ-ղ-ս. *բ-ղ-ա, բ-ղ-այ, բ-ղ-ն.
Ադ-ս. Բ-ղ-այց, բ-ղ-ար, բ-ղ-ան. *բ-ղ-ա, *բ-ղ-էր, ղին.
Հրամայական. Բ-ղ-ր կամ *բ-ղ-էր. բ-ղ-ա՛-ր։
Առբ-ս. *Մի բանար. *մի բանայք։
Ստոր. Ներ. *Բանայեմ ի՛-ս ցիմ, ցիս, ցի. ցինք, ցիք, ցին.
Դերբայք. *Բանալ. *Բ-ղ-ս. *Բանալոց. Բանալի։

Ան՛-ս եւ ին՛-ս կրաւորակերպները ծայրէ ի ծայր ըստ Ա. լծ. կը խոնարհին, միայն Ն յաւելուածն անկանոն ժամանակներուն մէջ կորնչելով։

Գ-ո՛-նամ, ից. Հացայ. հր՛-ս. Հացիր. -ղ-ց. Հացեալ։
Ընբ-ի՛-մ, ից. բեցայ. հր՛-ս. բեցիր. -ղ-ց. բեցեալ։

Իակ ատորդս. կ՚ըլլան Ն-յ-ս՛, եւ ոչ Ն-յ-ս՛։

2. *Երկրորդ լծորդութենէ. ան-իմ։*

Սհմ. Ներ.-ս. Հատանիմ, հատանիս, անի. անիմք, անիք, անին.
Անկ. Հատանէի, անէիր, անէր. անէաք, անէիք. նէին.
Կ-ա-ր. Հ-ա-ս, հ-ա-ր, հ-ա-ս. *հ-ա-ի, հ-ա-այ, -ն.
Ադ-ս. Հ-ա-այց, հ-ա-ար, ի. *հ-ա-ր, *հ-ա-էր, ղին.
Հրամայական. Հ-ա-ր կամ *հ-ա-էր. հ-ա-ա՛-ր։
Առբ-ս. Մի հատաներ. մի հատանիք.
Ստոր. Ներ. Հատանիցիմ, անիցիս, անիցի. ցիմք, ցիք, ցին.
Դերբայք. *Հատանել, (նիլ-) *Հ-ա-ի-ս. *Հատանելոց. լի։

Ան՛-ս, ին՛-ս կրաւորակերպները տես Գ-ի-ս-ել-ա-ց մէջ։

3. *Երրորդ լծորդութենէ. ն-ում։*

Սհմ. Ներ.-ս. *Առնում, առնուս, նու. նումք, նուք, նուն։
Անկ. *Առնուի, նուիր, նույր. նուաք, նուիք, նուին.
Կ-ա-ր. *Ա-ս, -ա-ր, -ա-ս. *-ա-ի, -ա-այ, -ն.
Ադ-ս. Ա-այց, -ա-ար, -ա-ի. *-ա-ր, *-ա-էր, ղին.
Հրամայական. Ա-ի՛-ր, *-ա-էի՛-ր. -ա-ա՛-ր։
Առբ-ս. *Մի առնուր. *մի առնուք.
Ստոր. Ներ. *Առնուցում, նուցուս, ցու. ցումք, ցուք, ցուն.
Դերբայք. *Առնուլ. *Ա-ի-ս. *Առնլոց. Առնլի։

Անկանոն խոնարհումն։

Անկանոն կամ զարտուղի բայերուն բաւական է միայն անկանոն ժամանակները նշանակել. վասնզի կանոնաւոր ժամանակները, ինչպէս յայտնի է, ըստ իրենց վերջաւորութեանը՝ երեք կանոնաւոր լծորդութեանց տակ են՝ թէ ներգործականի եւ թէ կրաւորականի մէջ։ Զորօրինակ. Երթամ, ես. երթայի. ուզեմ. մի երթար. ուր. երթայցեմ. ես երթա-. երթալ. գերբայ ապա. երթալոց։

Ա. Տամ. տա-լ։

Կտր. Եւտու, եւտուր, եւտ. տուաք, եւտուք, եւտուն.
Ադ. Տաց, տացես, տացէ. տացուք, տայիք, տացեն.
Հրտ. Տո՛ւր, տայիր. տո՛ւք։ Ընդ. Տուիչ. տուող։ Անց. Տուեալ։

Կրաւորականի կանոնաւոր ժամանակ՝ կայ միայն ուր. Տայցիմ, եւ գերբ. ապա. Տալոց, տալի։ Մնացածն էական բայով. Տուեալ լինիմ։

Կտր. Տուայ, տուար, տուաւ. *տուաք, տուայք, տուան։
Ադ. Տուայց, տացիս, տացի. (*տացուք, *տայիք.) տացին.
Հրտ. ըն՛ի։ Անց. *Տուեալ. տուելոց. լով։

Բ. Գամ. ֆա-լ։

Կտր. Եկի, եկիր, եկն. եկաք, եկիք, եկին.
Ադ. Եկից, եկեսցես, եկեսցէ. եկեսցուք, եկեսջիք, եկեսցեն.
Հրտ. Ե՛կ, եկեսջիր. եկայք. Ընդ. ըն՛ի։ Անց. Եկեալ։

Գ. Երթամ. իրո-լ։

Կտր. Զոքայ, չոքար, չոքաւ. չոքաք, չոքայք, չոքան.
Ադ. Երթայց, երթիցես, երթիցէ. թիցուք, թիջիք, թիցեն.
Հրտ. Ե՛րթ, երթիջիր. երթա՛յք։ Անց. Երթեալ։

Դ. Առնեմ. ընել։

Կտր. Արարի, արարեր, արար. արարաք, բեք (րիք), բին.
Ադ. Արարից, արասցես, արասցէ. արասցուք, աջիք, սցեն.
Հրտ. Արա՛, արասջի՛ր. արարէ՛ք։ (Ընդ. Արարող, առնող։) Անց. Արարեալ։

Կրաւ. կտր. Արարայ, արարար, արարաւ. *բաք, բայք, բան.
Ադ. Արարայց, բասցիս, բասցի. *արասցուք, *բասջիք. բասցին.
Հրտ. ըն՛ի։ Անց. *Արարեալ, արարելոյ, բելով։

Ե· Յառնեմ. -ոյ էաԼ՝

Կոր· Յարեայ, յարեար, րեաւ· րեաք, եայք ի-՛ երուք, եան·
Աղ— Յարեայց, յարիցես, յարիցէ· րիցուք, րիջիք, րիցեն·
Հրկ· Արի, յարիջիր· արիք· Անց· Յարուցեալ, րուցելոյ՝

Զ· Դնեմ. դՆել՝

Կոր· Եդի, եդիր, (եդեր,) եդ· եդաք, եդիք, եդին·
Աղ— Եդից, դիցես, դիցէ· դիցուք, դիջիք, դիցեն՝
Հրկ· Դիր· դիջիր· դիք՝ Անց· Եդեալ՝

Կրաւ· Կոր· Եդայ, եդար, եգաւ· *եդաք, եդայք, եդան·
Աղ— Եդայց, դիցիս, դիցի· *դիցուք, *դիջիք, դիցին·
Հրկ· Իշ· ը—Նէ· — յ· եգարուք՝ Անց· *Եդեալ, եգելոյ՝

Է· Լսեմ. ըԼ՝

Կոր· Լուայ, լուար, լուաւ· լուաք, լուայք, լուան·
Աղ— Լուայց, լուիցես, լուիցէ· լուիցուք, լուիջիք, ցեն·
Հրկ· Լուր, լուիջիր· լուարուք՝ Անց· Լուեալ՝

Ը· Ճանաչեմ. ՏանՆ—Լ՝

Կոր· Ծանեայ, ծանեար, ծանեաւ, նեաք, նեայք, նեան·
Աղ— Ծանեայց, ծանիցես, նիցէ· նիցուք, նիջիք, նիցեն·
Հրկ· Ծանիր, ծանիջիր· ծաներուք՝ Անց· Ծանուցեալ՝

Թ· Ուտեմ· -—ոՒԼ՝

Կոր· Կերայ, կերար, կերաւ ի-՛ եկեր· կերաք, ըայք, ըան
Աղ— Կերայց, կերիցես, կերիցէ· կերիցուք, րիջիք, րիցեն·
Հրկ· Կեր, կերիջիր· կերայք՝ Ընդ· Կերող՝ Անց· Կերեալ՝

Ժ· Ունիմ· ԲՆել*՝

Կոր· Կալայ, կալար, կալաւ· կալաք, կալայք, կալան·
Աղ— Կալայց, կալցիս (ցես), կալցի· կալցուք, կալջիք, կալցին·
Հրկ· Կալ, (կա,) կալջիր· կալարուք՝ Անց· Կալեալ՝

* Ունիմ բայը կանոնաւոր ժամանակներուն Ջջ ԹՔ —ՆՆ—Լ կը նշանակէ եւ ԹՔ ԲՆել՝ իսկ ի-Լ ձեւով՝ կը գործածուի իբրեւ ԲՆել, եւ շատ քիչ տեղ —— ՆՆ—Լ կը նշանակէ· — անոր տեղ կ'ըսուի՝ կոր· ԷՂԲ—յ՝ (ունեցայ·) ապա· եւ հրամ· լեր ի-, (ունեցիր, ունեցիր՝)

Ա յապէս ալ· ԸնդՆ—Նիմ՝ անկանոն ժամանակներուն Ջջ՝ Ընկալայ, ընկալայց· ընկալ· ընկալեալ՝

Լ---ս, ձ---ն-ս, ի՛ր-ս եւ ի՛մ-ս ներգ. կատա-
րեալներն եւ իրենց -ս-ով ապառնին կրաւորականի ձեւ
ունենալնուն համար՝ կրաւորականի մէջ ուրիշ բայե-
րով կը ձեւանան։

Զօրօրինակ, Լ---ս, ը---ս-ը. կրր. Լսելի եղէ, ե-
ղեց. (կամ դիմազուրկ՝ Լու եղեւ. լուր լիցի։) — Ծ---
ն-ս, ե-ս-ը, կրր. Ծանուցեալ. ցոյց. (Ձան---ցանելին
կրաւորականը։) — Կ՛ի՛ր-ս, բ-ս-ը. կրր. Կեր եղէ.
Ճարակ եղէց։ — Կ---լ-ս, լ-ս-ը քիչ տեղ կայ իրրեւ
կրր. սովորաբար կ՛ըսուի Ը՛մբռնեցայ, կալեալ կամ
Ձերբակալ եղէ, եւայլն։

ԺԱ. Ը՛մպեմ. Խմել։

Կրր. Ա՛ըբի, արբեր, արբ, (ԷԱրբ.) արբաք, բէք (բիք.) բին.
Ա՛դ---. Ա՛ըբից, արբցես, արբցէ. արբցուք, արբջիք, արբցէն։
Հրկ. Ա՛՛ըբ, արբջի՛ր. արբէ՛ք։ Ա՛ն-ը. Ա՛ըբեալ։

Կայ ընդունել. Ա՛ըբեցող. Խմո՛ղ. (ա՛ըբնե՛ր բայէն։)

Կրր. Ա՛ըբեալ եղէ, եղիցի։ Կանոնաւոր ժամանակնե-
ր՛ը՝ Ը՛մպի. ը՛մպիցի։

Հայերուն խոնարհմանց վրայ գիտելիք։

1.

Ընդհանուր գիտելիք։ — Բայի մը արմատը կը
համարուի կոր. եզ. 3ր դէմքը. Բա՛ց, հե՛ղ, հա՛ւ,
ո---ւ, կամ ածանցով արմատ՝ Լո՛ց, կո՛ց*, խո՛ղց,
փնո՛ց, փոքթե՛ց**. ուստի միւս անկանոն ժամանակնե-
րը յառաջ կու գան։

* Կ՛ըսենք "բային արմատը,, եւ ոչ բառին բուն եւ
վերջին արմատը։

** Ր լծ. Խ---ց արմատէն փոփոխման կանոնով՝ Փոր-
ձ---ել. Գործ---ցից. եւ դերբայներն ըստ այսմ պիտի
ըլլային Խ---ղ, Խ---ել, ինչպէս քանի մը բայեր ունին։
Ասոր համար Գ լծ. մէջ խորթ են՝ Ցեսխ---ել. հեղե-
ղ---ել. առէ---ելով. Ծնէ---ելոյն։

Ներգ. կոր. եզ. 3ր դէմքն եթէ միաւանկ է՝
ակիզբը շատ անգամ ե կ՛առնու. Ե---հեղ. Երաց. Ե---հատ.
Եմուտ. Եսպան. Եգիտ. պրեսվ սկսածները ե կ՛առնուն.
Եառ. Եարբ. Եած, Եաւծ, (Եօծ։) Իսկ եթէ բազմա-

վանկ է, (ինչպէս են նաեւ միւս հինգ դէմքերն* ու կրաւորականը,) ե, է չ'առնուր. Անէծ. կոչոյց. փոքձեցաւ. ըսփքաց զանձն իւր. Բացէ. հարաւ. հեղաւ. մտաւ:

* Միավանկ ըլլալուն համար ամէն դէմքի մէջ է ունի՝ եմ, եմիր, եդաւ, եդիք, եմին. եղայ, եւայլն: Ունելի բացայայտ է Ց՝ր բային կար. եաւ, եաւր, տրւաք, եաւք, եաւն: — (Եդէց, եդայց մեծ զարտուղութիւն է:)

Ապառնի կ'ըլլայ՝ կար. եզ. Ա դէմքին վրայ ց աւելցնելով. Բացից. հեղից. գործեցից. — բացայց. հեղայց. գործեցայց: Կը զարտուղի՝ եաս, ապա. պաց:

Եթէ այս Ա դէմքն երկավանկ է, մնացած դէմքերուն մէջ է եւ ա գրերը կորսուելով՝ կը մնայ ըստ կանոնի ց'ց եւ ց'չ. իսկ եթէ բազմավանկ՝ կ'ըլլայ -ց, -չ. այսպէս.

Կեցէց, կեց'ցես, կեց'Նիք.	Փակեցէց. կե՛ցես. կե՛Նիք.
Լցէց. լց'ցես. լց'Նիք.	Ասացէց. ասա՛ցես. ա՛Նիք.
Լցաց. լց'ցիս. լց'Նիք.	Ասացաց. ասա՛ցիս. ա՛Նիք.
Ցարաց. տաբ'ցիս. տաբ'Նիք.	Արարէց. արա՛ցես. ա՛Նիք:

Կը զարտուղին՝ Ընթերցցիս. զգեցՆիք:

Ապառնի չք. 2ր դէմք -ՆէՀ՝ միանգամայն չք. հրամայական է. որմէ եզ. հրմ. երկրորդ ձեւն ելած է ԱղաչՆէ՛ր. տեսՆէ՛ր:

Ապառնի ստորադասականի տեղ շատ անգամ կը դրուի. երբեմն ալ հակառակը:

2.

Մանր զարտուղութիւններ: — Ինչպէս յայտնի է՝ բայերուն միայն անկանոն ժամանակներն են զարտուղութիւն կրող. եւ կանոնաւոր ժամանակներուն վրայ հոս խօսք չենք ըներ:

Ա. Ո–ցանեմ մասնիկաւ բայերուն (248.) որ Հոպանեմին պէս կը խոնարհին, հրմ. կ'ըլլայ -ո: Հատ-ուցանեմ, կար. Հատ-ուցէ. հրմ. Հատ-ո՛. անց. -ուցեալ:

Ո–ցանեմ մասնիկը՝ (որուն արմատն է ուց,) բային արմատին վրայ կը դրուի. ինչպէս. (Նէատ,) Ն'ատ-ուց-

ցանեմ. (խաղաց,) խաղաց-ո-ցանեմ. (կարծեց,) կարծեց-ո-ցանեմ. արբ-ո-ցանեմ. գնաց-ո-ցանեմ:

Աւելորդ է՝ *ց-ո-ցանէմ, էց-ո-ցանէմ զանազանել:*
Կայ *ոչ* մանկան տեղ *ոչ* եւ *ոչ*. Փլո-ղանեմ. ընկլո-ղանեմ. կոր-ո-ղանեմ:

Անցողականները (245.) սովորաբար *տամ* բայով կ'ըլլան. Ցամ անցուցանել. եռուս տանել. տուր ինձ դիտել. (251:) Երբեմն ալ *ո-ունիմ* բայով:

Կրաւորականի տեղ իրենց չէզոքը կ'անցնի, եթէ չէզոքէ յառաջ եկած են. Ամրացոյց. կրկր. *ամրացո-*, (*ամրանամ* բայէն.) — (կայ նաեւ *ցոյ-ոյց*, փխկ. *կա-ցի*:) Իսկ եթէ ներգործականէ ելած են՝ նոյն ներգործականին կրաւորականը կը դրուի. Կարծեցոյց, կրկր. *կարծեց-*, (*կարծեմ* բայէն:)

Բ. Եկամուտ է, *ն*, եւ *ն* դիր ունեցող կրաւորակերպ չէզոքներ:

Երկրորդ լծ. *է*, *ն*, յաւելուած ունեցող կրաւորակերպները, եւ գ լծ. *ն* ունեցողներէն ոմանք սկմ. կար. *եայ կ'ըլլան. որմէ ապռ. եայց, էցեր, եւ հրմ. յաբ. եր-ո-ի կ'ըլլան. այսպէս.*

Հանգ-իմ, հանգ-եայ. եայց, իցեր, իցէ. իր, երուք.
Երկ-նիմ, երկ-եայ. եայց, իցեր. երկ-իր, երուք.
Մած-նում, մած-եայ. եայց, իցեր. մած-իր, արուք:

Ասոնցմէ կը զարտուղին դարձեալ՝

1. *Ջրընո-ում, Մրթնի-մ* եւ *Մրթի-մ, եայ.* — հրմ. յաբ. *ղրնի-ի, մրթ-ի, մրթ-ի, (փխկ. եր-ո-ի:)*
2. *Քաղնո-ում, ցեայ.* — անց. *ո-ցաղ-եալ, (փխկ. -ո-ցեալ:)*

Ասոնց ամէնուն անցեալն իրենց ներգործականէն առնուած է. *Հանգ-ո-ցեալ. երկ-ո-ցեալ. մած-ո-ցեալ.* (*հանգ-ո-ցանէմ, եւայլն* ներգործականներէն:)

Այս կարգէս են՝
(Ընդ արմատէն) *Ցանցանեմ, ցեայ, ցիր, ցուցեալ՝*
(Ծան արմ.) *Ճանուցեմ, ծանեայ, ծանիր, ծանուցեալ՝*
(Արի արմատէն) *Ցառնեմ, յարեայ, յարուցեալ. ո-րուն միայն հրմ. զարտուղի է, Արի, արիք՝*
Իսկ ամենէն զարտուղութիւն չունին անոնք՝ *ո-րոնց կար. ա է. ինչպէս՝*
Զբօսնում, զբօսայ, ասյց, սցիս. սիր. սարուք. սեալ՝
Ջեռնում, ասյ, ասյց. ռիր. ռարուք. ռեալ, եւայլն՝

— Միայն երդնում՝ --ով է. երդ--այ, երդ--այց. դ--իցես. դ--իր. դ--արձ. դ--եալ։

Ընկնէի՛ բայը հրմ. յաբ. կ'ըլլայ՝ -նկեր-ի (փխկ. -ր--ի.) իսկ Ագնէի՛ կ'ըլլայ -գ-եր-ի եւ -գ-եր-ի։

Հ-ըխնէի՛ ներգործ. բայը կանոնաւոր ժամանակ-ներուն մէջ կ յաւելուած մ'ունի, որ անկանոններուն մէջ կը կորսուի. Հարի, Հարիր, Հար. — Հարայ, Հա-րայց, Հարեալ։ Իսկ Տանի՛ (տ-րայ) բային արմատա-կան ր գիրը կանոնաւոր ժամանակներուն մէջ կորսուած է։ (Տես բառ. յենա. երես 452։)

3.

Խառն խոնարհմունք։ — Եկամուտ (Ն) գիր ու-նեցող բայերը, ինչպէս տեսանք, խառն խոնարհ-մունք ունին, այսինքն՝ անկանոն ժամանակները Գ լծ. տակ են։ Բայց ասկէ՝

Առ՜ի, գ-ի-ի՛, կ-ր-ի՛ եւ տ-ր-ի՛ Բ լծ-որդ. բայերն՝ անկանոն ժամանակներուն մէջ Ա լծ-որդ. տակն են. Առ-ի, առ-ի-ր, առ-ի. ա-ի-ս։ Առ-ի-ի, առ-ի-ի-ր, ի-ե։ Առ-ա՛, առ-ա-ք-ի-ր, առ-ի-ք։ Առ-ի-ե-լ։

Կրաւորական՝ Առ-ի-ի. առ-ի-ի-ի, առ-ի-ի-ր, եւ-այլն։ Նոյնպէս գ-իտ-ի, -ի-ի, -՛, -ի-ե-լ։ Կարդ-ի, մարթ-ի Հրմ. չունին։ — Ընդ. ներկայ՝ Առ-ո-ղ, գ-իտ-ո-ղ, կարդ-ո-ղ։

Ա-ծ-ի՛, բ-ե-ր-ի՛, հ-ա-ն-ի՛, ն-ա-գ-ի՛, թ-է-ե-ւ եկամուտ գիր չունին, անկանոն ժամանակներուն մէջ (Հ-ա-գ-ա-ն-ի-ն պէս) Գ լծ. տակ են. Ա-ծ-ի, ա-ծ-ե-ր. բ-ե-ր-ի-ց, բ-ե-ր-ի-ե-ս. Հ-ա-ն-ի-ք. — Ն-ա-տ-ա-յ. Ն-ա-տ-ա-ր-ո-ւ-ք. (Հրմ. եղ. տես վերը։)

Ընկ-ե-ն-ի՛ բայն անկանոն ժամանակներուն մէջ Բ լծ. տակ է. — կար. ընկ-ե-ի, ընկ-ե-ի-ր, ընկ-ե-ի. ապ. ընկ-ե-ի-ք, ե-ի-ե-ս. Հրմ. ընկ-ե-՛, ընկ-ե-ի-ե-ի. անց. ընկ-ե-ի-ե-լ։ Կրաւորական՝ Ընկ-ե-ի-ի. ընկ-ե-ի-ի-ր, եւ-այլն։

Կ-ո՛ եւ Լ-ո՛ Հրմ. Գ լծ. պէս, կ-ո-ց, լ-ո-ց։ Նոյն-պէս կ-ե-ա՛, Հրմ. կ-ե-ո-ց, եւ գրի փոփոխմամբ՝ կ-ե-ի, կ-ե-ի-ր, կ-ե-ի-ե-լ, կ-ե-ր-ի. — ստոր. ամփոփմամբ՝ կ-ե-ե-մ (փխկ. կ-ե-ա-յ-ե-մ)։

Շատ կրաւորակերպ չէզոքներուն եւ Հասարակ բայերուն (տես թիւ 5.) հրամայականը ներգործա-

կերպ է եզականի մէջ. (*Նստիմ, նստայ,*) *Նի՛ստ.* (*Տանիմ, տարայ*) *տո՛ւր. յա՛ռ. տուր՛յ+.* (*Դառնամ, դարձայ,*) *դա՛րձի եւ յի՛ր.* (*Ընթանամ, ընթացայ,*) *ընթա՛ց.* (*Իմանամ, ցայ,*) *իմա՛ց.* (*Լուանամ, ցայ,*) *լո՛ւա՛ց.* (*Ողանամ, ցայ,*) *մոռա՛ց*.* (*Որսամ, ցայ,*) *որո՛ւա՛ց.* (*Մերկանամ, ցայ,*) *մերկի՛ եւ յի՛ր.* (*Ողբամ, մեցայ,*) *ողբա՛մ եւ մե՛ց.* (*Համարիմ, րեցայ,*) *րնա՛մ եւ րնա՛ց. Նոյնպէս կանա՛. գրի՛. գո՛րծ. յո՛ւա՛ց. ցնծա՛մ եւ յա՛ր. ցնծացո՛ւ+**:* Բայց յաջնակինները կրաւորակերպ են. Ընդհատո՛ւ+, եւայլն:

Սորին գրաբարի են՝ կո՛նջ. գո՛րծ. յո՛ւա՛ջ. Նոյնպէս ներգործակերպ յա՛ջ. կո՛նջ+. յո՛ւա՛ջ+, եւայլն:

* Այսինքն՝ ներգործականի նշանակութեամբ:

** ցնծա՛մ կրաւորակերպ բային ապա. ցէ դէմքերն ալ ներգործակերպ են. ցնծո՛ւնք, ցնծո՛ւն:

4.

Կրկին ձեւով խոնարհմունք: — Կան բայեր ո՛րոնք կամ ամբողջ կամ քաւ մասին երկու կերպ կը խոնարհին.

Ծաղկե՛մ, եցի. եւ ծաղկի՛մ, եցայ. Դատե՛մ, եցայ. եւ դատի՛մ, եցի. Բնակե՛մ, եցի. բնակի՛մ, եցայ. Գայթագղե՛մ, եցայ. գղի՛մ, եցի. Ցօժարե՛մ, եցի. ժարի՛մ, եցայ. Սխալե՛մ. եցի. սխալի՛մ, եցայ:

Քանի մը բայ կանոնաւոր ժամանակներուն մէջ եօ՛ ալ կը վերջաւորի փիկ. Ե՛մ. Ապե՛մ, սովորաբար կ'ըլլայ՝ Առեա՛մ, եա՛ւ. անկ. Առէի, առէիր, առեայր. առորդ. Առիցեմ. անեներե. Առե՛լ. անց. Առեցեալ՝ Նոյնպէս անկար. երբեմն՝ Երկնեայր. փրփրեայր:

Ոմանց կանոնաւոր ժամանակներն երկու կերպ են, գրի յաւելուածով կամ առանց յաւելուածոյ, կամ թէ երկու տեսակ յաւելուածով. որոնց հասարակօրէն անկանոն ժամանակները կը նոյնանան.

Մերձի՛մ, Մերձե՛ցայ, ձե՛ցայ. Փախչի՛մ, Փախո՛ւա՛ց, խե՛ցայ. Զբօսնո՛ւա՛ց, Զբօսանի՛մ, ա՛ցայ. Զերծո՛ւա՛ց, Զերծանի՛մ, ծի՛. Թռչի՛մ, Թռա՛նի՛մ, Թռե՛ցայ. Սահզծո՛ւա՛ց, Սահզծանի՛մ, ծի՛.

Դարձեալ՝ Զատչի՛մ, զատե՛ցայ, եւ Զատո՛ւնի՛մ, զատե՛ցայ. Մածնո՛ւա՛ց, մածե՛ցայ, եւ Մածանի՛մ, մածե՛ցայ, եւայլն: Տես երես 72:

Ականջ եղած են սաորին գրաբարի մէջ կ՚ընե՛ր, կ՚ը՛ր, (փխկ. ունիմ.) գոնե՛ր, (պակչիմ.) հեղյանի՛ր, (հեղձնում.) կընե՛ր, (կանեմ.) բռնե՛ր, եւայլն. եւ Ա ու Գ լծ. կրբ. նոր ձեւեր՝ հեղանի, (փխկ. հեղու.) ի՛ղանի. խոսի. խոսանի. մոռանի. ուռանի, կամ ուռցանի. գո՛ր, գո՛ր։ Անոր հակառակ՝ ներգծ. մռո՛ց, ուռո՛ց, (մռացաւ.) եւայլն։ Տես երես 73։

Կը գտնուի զարտուղութեամբ՝ (անկանոն ժամանակներէն՝) ջի՛ր հրամայականը կանոնաւորներուն պէս ձեւացած. Մտանի՛ջիր. փուզանի՛ջիր. տեսանի՛ջիք. լինի՛ջիք. ո՛ւրիջիր. ի մտի՛ ո՛ւնիջիր. (փխկ. մտի՛ր. տեսի՛ք. լինի՛ք. կերիջի՛ր. կալի՛ջիր։) — Ընդ. ներկայ՝ Տեսանող եւ տեսող. Հարիւնող (եւ ոչ՝ հարող.) Ուսող (եւ ոչ՝ ուսանող)։ Բայց անամ եւ ենամ, միշտ կ՚ըլլան ացող, եցո՛ղ. իսկ ը, նը եկամուտ գրուիլներն ընդունելութիւն չունին։

Սաորին գրաբարն ունի՝ խոնարհ. դարձնող. յո՛ղ. ոսոնող. հարցող. հարցնող. ի՛նչող։

Անոր հակառակ քիչ տեղ կայ (կանոնաւոր ժամանակներէն՝) անկանոն ձեւով սաորդս. եթէ մեղչե՛ր, երթէչե՛ր, լուէչե՛ր. (փխկ. մեղանչիցէք, երթայցէ՛ք։)

Ցայսմիկ է թէ աւելի զեղծում է այս քանի մը դէպքս ընդհանրացընելով՝ ամէն բայերուն երկրորդական ապառնի կամ սաորադասական մը յարմարցընել. եղիչե՛ր. լիչի՛ր, լիչե՛ր, լիչե՛ր. արասչե՛ր. եկեսչե՛ր. բացչե՛ր. բժշկեսչե՛ր. խնդրեսչե՛ր. առչե՛ր, եւայլն, որ խանգարեալ դարուց յաւուրց են։

Կրաւոր. անկոր. -ի՛ր փխկ. -էր կայ քանի մը տեղ. ճանաչի՛ր. կոչի՛ր. որ մանաւանդ յետնոց սովորական է, (որոնք ունին նաեւ բառնի՛ր, եւայլն. փխկ. -այր։) — Ա յապես նաեւ կրբ. աներեւ. ել՝ ընտիր չէ. Գործել. մկրտիլ. մանաւանդ Ա եւ Գ լծոր. բառնիլ. բանիլ. լուանիլ. հեղանիլ։

Ներգծ. կոր. չք. 2ր դէմք՝ լաւագոյն է -ի՛ր քան -իր. բայց կրբ. ունի այր եւ ացո՛ր, կրկին ձեւով։ Միայն թէ ամէն բայ չ՚ունենար ացո՛ր ձեւով կոր. մանաւանդ զարտուղի բայերը։

Քիչ տեղ անոր հակառակ կայ հրմ. Դարձայր, ամբարձայր. փխկ. ացո՛ր։

Համբերեմ բայը թէ գ եւ թէ ր լծորդութեան ձեւով կը գտնուի խոնարհած անկանոն ժամանակներուն մէջ. կտր. Համբերէ, համբեր, եւ համբերեցէ, համբերեցուց. ապռ. Համբերէց, եւ համբերեսջ. հրմ. Համբեր եւ համբերեա. — բայց առաջին ձեւերն աւելի ընտիր կը համարուին:

Կրկին խոնարհելուն պատճառն է՝ որ (ինչպէս բարդ անուններն իրենց հոլովումը կը փոխեն, (երես 437.) բարդ բայերն ընդհանրապէս ր լծ. տակ կ'երթան. Ակնածեմ, ձեռնադրեմ. լսեսեմ. եցի. (տես 834:)

5.

Պակասաւոր խոնարհմունք: — Մինչեւ հիմայ տեսանք որ ամէն բայ ամէն ժամանակ չ'ունենար: Ասոնցմէ զատ՝

Ա. Թուն *Պակասաւոր* բայերն (219.) են՝ 1. *որ միայն կանոնաւոր ժամանակներն ունին, եւ 2. որ միայն անկանոն ժամանակները*. եւ գարձեալ 3. ոմանց միայն քանի մը դէմքը գործածական է:*

* Երկրորդ տեսակէն են քանի մը զարտուղիները. Ըմդհ՛ եւ ՚ըբէ. ՈՒէ՛ եւ ՚ւ՚ըյ, եւայլն:

1. ՍԿՀ. Ներկ. Պարտիմ. պարտիս, տի. տիմք, իք, ին. Անկ. Պարտէի, տէիր, տէր. տէաք, էիք, էին. Սպծ. Ներկ. Պարտիցիմ, ցիս, ցի, ցիմք, ցիք, ին. — պէտ՛ եմ. կամ պաՀ՛ ուՀ՛:

Զատ է ամբողջ բայ կրօ. Պարտիմ, պարտեցայ. (յաղթուիլ, կամ դատապարտուիլ:)

2. ՍԿՀ. Ներկ. Բամ, բաս, բայ. բամք, —, բան: Հրմ. բա՛. — ՚ի՚ըՀ՛:

3. ՍԿՀ. ապռ. —, գոգցես, գոգցէ. ցուք, ջիք, ցեն. Հբմայ. Գո՛գ, գոգջի՛ր. գոգէք. — ըՀ՛ը:

4. Գոյ. գոն: Գոյր. գոյին: Գուցէ. ցեն: (Գոլ:) — ՚ւոյ:

Կայ տեղ մը՝ եմք եւ ֆո՛ֆ: Բայց սոսրին գրարարն ունի առեալ միւս դէմքերն եւ մանաւանդ անորեւոյթը:

5. Կայ. կան: Կայր. կային: Կայցէ. ցեն: (Կալ:) — ՚ւոյ:

Զատ է Կա՛, ՚ւա՛, ՚ւայ՛ ամբողջ չէզոք բայն որ կենալ, կայնիլ կը նշանակէ:

Այս երկու բայերով կը շինուին՝ Գոյ իմ. չկայ իմ. (ունիմ. չունիմ:)

Պակասաւոր սոորդս. անկատար մ'ունի իմ բայը՝ եզ. 3ո դեմք, էջէ՛, (որ եղբէն միջարկութիւն կարծուեցաւ.) որն որ սովորաբար դերբայով ժկատեղ բաղադրեալ ժամանակ կը շինէ, (իբր ՝ուԼ էջէ ժամանակին անկատարը.) այսպէս. Ասացեալ իցիւ. (ըսելու էր.) Ոչ ասացեալ իցիւ. (չըսելու էր.) Պահեալ իցիւ եւ ապա առաքեալ. (պահելու եւ եղբէն խաւրելու էր.) Նայեցեալ իցիւ ուսանել. (նայելու եւ սորվելու էր.) Խնդրել իցիւ քո գոնեայ. (խնդրելու էիր.) — Նոյնպէս անկատ՝ դիմաւոր բայով. Իջէզի գոանէր ոք զքեզ, չասէր արդեւք թէ... (Ներկայ՝ Իջէ զի գոանիցէ զքեզ, չասիցէ՞...)

Բ. Պակասաւորներու կարգը կրնան դրուիլ դրաբարի մէջ Հաւատարակ ձայ ըսուածները, որոնք միայն կրւր. ձեւով՝ թէ կրաւորականի եւ թէ ներգործականի տեղ կ'անցնին: (կը համեմատուին անուանց Ընեզականներուն:) Ա յսպէս են՝ Համբէմ, համբեցայ. (համարիլ եւ համարուիլ, կամ համրել եւ համրուիլ.) Ծնանիմ, ծնայ. (213, **ծան.) Մոռացա՜, (մոռցաւ եւ մոռցուեցաւ.) Գողացի, (գողնան եւ գողցուին.) Ընդունի՛ն, (կը կարդայի՛ն եւ կը կարդացուէի՛ն:)

Ա եւ Գ լծ. Հասարակ բայերուն կրաւորականը սովորաբար լինիմ էականով կը ձեւանայ. Մոռացեալ լինիմ, կամ ի մոռացօնս լինիմ. մոռացօնք եղեն:

Կամ, եցայ, եա՛ց. միայն ներգործական նշանակութեամբ է, կրւ. չունի: Դերբ. կամեցող. կամելի:

Հասարակ են բան իմիք նաեւ Գ լծ. կանոնաւոր ժամանակներն որ փակագծիս որոշեցինք, (երես 449.) Թողա՜ցաւն մեզք. (թողուին.) Մին ա՜ռնացա՜ւ. (առնուի.) Ցուցեալ ոչ ընդ՜. (չի լեցուիր.) Առնելոց է քաղաքն. (պիտի առնուի.) — կամ կրաւորականէ չէզոք (577.) Ծով ոչ ընդ՜. Գինին հեղո՜. Ջնջո՜ւն հնձանք. որ միանգամայն կը նշանակէ՝ թող տան, առնու, չի լեցրներ, եւայլն: Իսկ Ա լծ. մէջ չէզոքներու յատուկ են կրաւորականին այդ ժամանակները. Բանաւ դրուինք. (կը բացուին.) Երկիր որ ոչ ընա՜ս. (չես թրջիր.) Թանայէն ճանապարհք: Ընդ բանալ դրանցն: Բանայցեն* աչք ձեր:

* Ա յցէ՛ ձեւը կրաւորականի համար է. Բանայցէ՛. ֆուտուրէ՛:

Գ. *Դիմազդրի կամ Միագիմի բայերը.* (222։)
Ս–ՀՄ. Ցաւէ (ինձ, քեզ.) Ցաւէր։ Ցաւեաց։ Ցաւեսցէ։
Ս–Ր. Ցաւիցէ։ (Դերբ–յ. Ցաւել. ցաւեալ.) — Լը ցա–լմ։

Միայն կանոնաւոր ժամանակներն ունին՝

Պիտի։ Պիտէր։ Պիտիցի։ Պիտել. — Պէտ է։
Մարթի։ Մարթէր։ Մարթիցի։ Մարթել. — Կարելի է։

Միայն Ե՛մ բայով կը գործածուին՝ Արժան է. ի դէպ է. բաւ է. պարտ էր. անկ ինչ։ Եւ Լինի՛մ բայով՝ Դէպ լինի, լինէր, եւայլն։

Իրրեւ գիմազդրկ կը գործածուին՝ Եկա–նամ գառնալ. եթէ չուել հաճէնիցէ. Ըստ թէ, եւայլն։

6.

Բացասական բայեր։ — *Գրաբարի բացասական կամ ուրացական բայերը զատ կազմութիւն չունին.* (227.) *այլ բաւական է բային մը սկիզբը* ոչ *կամ* չ *դնել։* Ոչ *տեսի կամ* չտեսի. ոչ *եղեւ կամ* չեղեւ. ոչ *հասանէր կամ* չհասանէր։ Ոչ *գոյին կամ* չգոյին. ոչ *գոյ. չկայ։*

Այս վերջիններուս տեղ շատ անգամ կ'ըսուի սկմ. Ներկ. եզ. կ+, (այսինքն ոչ գոյ, չկայ։) Չէ՛ ուրեք. Չէ՛ իմ ընկեր. (չունիմ.) կ+ մեր տեսեալ. (տեսած չունինք։)

Արգելական, ինչպէս յայտնի է, իմ մակբայով է, եւ յաւուկ ձեւով 2*ր դէմք կազմելէն զատ,* (մի՛ *տեսանեք. իմ լինիք.*) *ապառնեայն եւ ստորգ. ամէն դէմքին եւ ամէն անեղեւոյթներուն վրայ ալ կը գրուի.* Մի՛ *տեսիցէ. իմ աստացէ. իմ ասիցեն. իմ լինել. իմ վաղ–վաղել, եւայլն։* (Տես 595։)

ԸՆՓՈՓՈԽ ՄԸՍՈՒՆՔ–ՐԸՆԻ

Պատկառ։

Նախագիտելիքը տես երես 107։ *Մակբայներն ըստ իրենց կազմութեանը բաժանած կը դնենք։*

1. *Բուն մակբայներ. ոմանք բաղադրեալ.*

Աբդ գիտացի. (Հիմայ.) Ե՞րբ եկիր այսր.
Ապա գիտասցես. (Ետքը.) Իբրեւ տեսին. (Երբ որ.)

Մինչ (դե՛ս) զարմացեալ էին. (երբ դեռ.)
Կայ դե՛ս յաղօթս.
Գէր. Գ-անձ-ոյ· Աբդե՛ս.
Մինչ· Ց-անգ· Հ-ան-գ-ած.
Ան- ցամաքեցաւ.
Վ-ղ մեռաւ· Նո՛ւ զնոսան.
Ե՛ս մեծ. (աւելի մեծ.)
Աբդ ե՛ս. (դեռ հիմայ.)
Դե՛ս ե՛ս. (դեռ նոր.)
Մերն բարի եւ մերն չար.
Չե՛ս կատարած. (դեռ ոչ.)
Ո՞չ կամին. Մի՛ խնդրեր.
Երիս / Մի՛ր} սակաւ իցեն.
Էր ի՛ պէսպէս. (իրաք.)
Ե՛ այլ ասացից. (դարձեալ) Զայսե՛ր. (միայն.)

2. Դերանունական մակբայներ.

Ասա, Ա-դր, Անդ. (ներ.) Ա-օր, — Այն օր.
Ա-ր, Ա-դր, Անդր. (տր.) Ա-ժմ.* — Ցայժմ.**
Ասի, Ա-մի, Անտ. (ըց.) Ասուսիկ. Ասադիկ. Ասանիկ.
Ասուստա, — Անդ-ստա. Ա-ստաւասիկ. -դիկ. -նիկ.
Ասուստին, — Անդ-ստին. Սոյնպէս. Որպէս. Յորժամ.
Ասուէն, — Անդ-էն. (նր.) Նոյնդունակ, եւայլն.
Ա-րէն. Ա-դրէն. Անդրէն. (ես) ինձէն. (դու) քեզէն.
Ա-պէս. Ա-դպէս. Ա-պէս. [հետեւ. (Մեք) մեզէն. (դուք) ձեզէն. (քեզէն). քոյին. Ինքնին.***
Ա-ուհետեւ. — Ա-նո-ր Իւրովի.

Ն կամ ի՛ յաւելուածը նոյնութիւն կը ցուցընէ. այսպէս. Եկին անդր. (այն տեղն եկան.) Եկին անդրէն. (դարձեալ նոյն տեղն եկան.) Անդ, այն տեղը. Անդէն, նոյն տեղը: (Այս պատճառաւ Ա-դրէն, -դրէն, անդրէն՝ շատ անգամ դո-ռնալ բային հետ եւ յաճախ դո-րնո-ւել մակբային տեղ կը գործածուին:) — Նոյնպէս Մինչ, Ինչ, անդ-որ. եւ նոյն, նորին, ուրիշ դերանուններն որ նո, նոր, ուր ցուցական-ներէն կ'ելլեն. եւ քոյին, իւրովի ըստ հնոց յայտնապէս է ի-ն ի-ն, քեզի յաւուկ. ի-ր ի-ն. բուն իրենը:

* Ամիսփմամբ, փոխանակ ց-ո՛ր:

** Ասկէ կ'ելլեն երեք դէմքով շաղկապներ՝ Մ- ուն. դ- ուր. Ն- ուն:

*** Ինքնին եզ. եւ յբ. երեք դէմքի հետ ալ կը բանի:

Մինչն դարն ուներ նաեւ Ա-ուանօր, անդանօր, ուրանօր դերանունական մակբայներ:

3. Մասնական անուններէ ածանցեալներ.

Ո՞ր, Ո-ստի՞. (արմատ՝ ո-.) Ընդեր. Զի՞. Հի՞մ. Զի՞. (ինչ-ի՞ր, (ինչպէս. արմատ՝ ի-.) Զիարդ. (ինչպէս.) [չո՞ւ.)

Ո՞ր հարցական՝ ներդպ. պժ ունի. (տճ. Ներբեաբ) որուն կէս-հարցականը թէ ներդպ. է եւ թէ տրակ. (տճ. Ներբեաբ էն կամ Ներբեյե էն:) Իսկ տրական նշանա- կութեամբ հարցական՝ (տճ. Ներբեյե.) կ'ըսուի յո՞. յո՞վ. ընդ ո՞ր. յո՞ր կոյս, եւայլն:

4. Ածականէ մակբայները շատ օրինակի կարօտ չեն. Զպղ ոբդոբ ասացեր. Մեծ-ոյն կարդացէք, եւայլն:

5. Մանկաւ ածանցեալ մակբայներ.

Դառնապէս. Հայրաբար.	Միանգամայն. Համայն.
Ցանկարծօրէն. Ցանկար-	Գիշերայն. Զճանապարհայն.
ծ-էն. Վաղվաղակի.	Միահաղոյն. Իսկոյն. Ողջոյն.
Ցունաբեր. Ասորերէն.	Կենդանւոյն. Ցանկարծայն.
Արդէն, (հիմակուընէ.) Ա-	Ցակաւէն. Ամենեւէն. Բր-
պաքէն. Ասէն. Ինձէն.	նաւէն. (-ւոբ.)
Զրէ. Հետէ. Զկնէ. Կարէ.	Երամովէն. Գլխովէն.
Մեկուսէ. Առաջէ. Բունէ.	Իրբե-. Արդարե-. Մինչե-.
Կամայ. Ակամայ. Ի վերայ.	Բունցի. Աքացի. Նշանացի.
Ցետոյ. Ներքոյ. Արտաքոյ.	Քանիցս անգամ. Երկիցս.
Երբեմն. Ուրեմն. Ուստեմն.	Անդ-ոյ-ոբ. Ցանկարծ-ոյ-ոբ.
Երբեր. Ուրեր. Ուստեր.	Անդամէն. Վերստին.

6. Հոլովեալ եւ նախդրեալ մակբայներ.

Թևթևաս ընթանալ.	Գիշերի. Այգ-ոյ. Առաւ-
Սատակս, կամակորս դնալ.	օտ-ոյ.
Ցո՞, Ցո՛վ. (ո՛ւր, Ներբեյե.)	Ցականէ յանուանէ. Ի
Ի վեր. Ի վայր. Ի խոնարհ.	հարկէ. Ի տուէ.
Ի դէպ. Ի զուր. Ի բաց.	Ի մօտոյ. Ի կարճոյ. Ցետոյ.
Ի կարծ. Ի սպառ. Ի ներքս.	Ցետ-ոյ-ոբ. Ի վեր-ոյ-ոբ.
Ցայգ. Ցերեկ. Ցյաղ.	Ցարբունս-ոյ-ոբ. [-ոյ-ոբ.
Ցառաջ. Ցոյժ. Ցանդէպս.	Ի մերկ-ոյ. Ցանկարծ-ոյ,
Ցանզգայս. Ցանկարծ.	Վաղէ-. Սերտէ-. Ճշդէ-.
Զառաջինն. (ի սկզբան.)	Աուղէ-. Հազէ-. կամ-.
Ա- հասարակ. Ա- ընթեր.	Դիւրէ-. Բարէ-.
Ա- ման. Ա- աթուր.	Բնա-. կանխա-. Սուիպ-.
Ընդ ման. Ընդ աթուր.	Լիով. Մեղմով. Պարապով.
Ընդ հուպ. Ընդ փոյթ.	Վաղ-. (շատոնց.)
Ընդ աղօտ. Ընդ խաղ.	Ցիրաւէ. Ի հարեւանցի.

7. Կրկնաւոր մակբայներ.

Ամի ամի. (ամէն տարի.) Իսկ եւ իսկ. (անմիջապէս.)
Աւգուն այգուն. Մերձ ընդ մերձ.
Օր ըստ օրէ. (ամէն օր.) Հուպ ընդ հուպ.
Ամ ըստ ամ. Այր ըստ այր. Փոյթ ընդ փոյթ. (փութով. ճեպով.)
Խառն ի խուռն. [առնէ. Փոյթ ի փութոյ.
Կաղս ի կաղս. (կաղ կաղ.) Ճեպ ի ճեպոյ.
Բացէ ի բաց. Դրաց ի դուրս. Կարճի կարճոյ. (Համառօտ.)
Տանէ ի տուն. Տուն ի տանէ. Որմն զորման. (պատէ պատ.)
Ընդ աղօտ աղօտ. Հազիւ հազ.
Առ ի փոքր փոքր. (կամայ կամայ.) Եւս քան զեւս.
Առ սակաւ սակաւ. (կամայ.) Գամ քան զգամ.

8. Մակբայակերպներ.

Սակաւիկ մի. Փոքր մի. Ուշի ուշով, (մտադրութեամբ.) [ձեռն.
Գամ մի. Առ գամ մի.
Վայր մի. Վայրիկ մի. Բերան ի բերան. Ձեռն ի
Փոքր ի շատէ. Գուցէ. (չըլլայ թէ.)
Եւ ոչ իւիք. Նւ մի իւիք. Է զի, է ուրեք զի. (երբեմն.)
Գոյիւ իւրով. Լրիւ իւրով. Քաւ լեցի.
Սրտի մտօք, (սիրով.) Թէ քաջ, (առ առաւելն.)

Երբեմն մի եւ նոյն մակբայը քովէ քով կը կըրկնուի, որ վերը մասանց-բանի Կրկնութեան մէջ կը տեսանենք. (երես 479, 480։)

Նախդիր եւ Նախադրութիւն։

Նախդիրներն են՝ ը, է, յ, ց. եւ երբեմն ու-, ընդ, ըստ։

Նախդիրն ասով կը զանազանի Նախադրութենէ՝ որ առաջինը Հոլովին Նշանակութիւնը կը փոխէ, կամ Հոլով կը շինէ, (Հոլովակերտ.) իսկ երկրորդը Հոլով կ'առնու եւ նշանակութիւն մը կ'աւելցընէ բառին վրայ, (Հոլովառու.) զորօրինակ. Աստն ցնա, (անօր.) Աստն վասն նորա. (անոր համար։) Այս պատճառաւ՝ Ա- եւ ընդ երբեմն նախդիր են եւ երբեմն նախադրութիւն։

Նախդիրներն իրենց անուան միշտ նախադաս են։

Նախադրութիւններէն ոմանք նախադաս են եւ ոմանք յետադաս: Կան ալ որ թէ առաջ թէ ետ կը դրուին:

1. *Հայցական խնդրով նախադրութիւններ:*

Ա՜ ջուրս. (ջրերու քով.) Ընդ դործ ս իւր. (համեմատ.)
Ա՜ դուրս. Ա՜ լոյն. Ընդ կամս անձին.
Ա՜ ձկնորսան. Ա՜ աչին. Ընդ աճել լուանին.
Ա՜ իս.* (քովս.)
Ա՜ նախանձ. (համար.) Նախդրիւ հայցական.
Ա՜ առել. Ա՜ հոգալ.** Ա՜ ի կեանս. Ա՜ ի խրատ.
Ընդ իս*. (հետս.) Արագ ա՜ ի լսել.
Ընդ իշխանս. (հետ.) [նիս.) Մինչ՜ առ նա. [հէմ.
Ընդ իս եւ ընդ նա. (մէջերս Մինչ՜ ի ծով, յերեթա-
Ընդ այր եւ ընդ կին. քան զերիշնամին իմ. (աւելի.)
Ընդ խաղ. (կատակով.) քան զհայսն մանանխոյ.
Ընդ միաս. (մտքին մէջէն.) (մանանխոյ հատի չափ.)
Ընդ քաղաքն. (մէջէն.) Իբրե՜ զհուր. (կրակի պէս.)
Ընդ քաղաքն. (անդին.) Որպե՜ զաղաւնի. (պէս.)

* Ա՜, է, ջ, ընդ, ընդ բառերուն քով է՜ դերանունը միշտ հայց. հոլով կը դրուի, փակ. տրականի:

** "Ա՜ առառակեցի ես ա՜ ազաւիւ.,, չատ պռաւչէն յոդնեցայ:

Ա՜, (քովը.) ընդ, (հետը) եզակիի մէջ տրական կ'ուզեն, եւ յոքն. մէջ հայցական: Ոչ ա՜ ասոնց կամ ա՜ մէջս՝ այլ ա՜ ասոնք (դնի տապար): Անապարծել ա՜ ինձ եւ ա՜ ձառայս: Ընդ ինքեանս մըր՝ ընդ բառնաքայ եւ ընդ պառղսն: — Այս օրինաց վրայ հաստատուած է նաեւ ներզգայականին կանոնը:

Ընդ, (համեմատ) չգ. խնդիր կամ անուերուցեալ որ առնէ խնդիրը կրնայ տրականի տեղ հայց. դրուիլ. իսկ ա՜, (քովը) եւ է, (մէջը) քիչ անգամ եզ. հայց. խնդիր կ'առնուն:

2. *Սեռական խնդրով.*

Ա՜ նախանձու. (համար.) Ա՜ն որ այր եւ գաւազանի.
Ա՜ չգոյի. (չըլլալուն.) Ցեր այսորիկ. (եղբը.)
Ընդ իմ. (իմ տեղս.) Օձից պէս. Ուղտուց պէս.
Վա՜ն մեր. (մեզի համար.) Զօրէն տղայոց. (պէս.)
Ցանցուածոց վա՜ն. Շանց օրինակ*. (պէս.)

* Կամ սեռականի տեղ ածականով մը. Ջնոյն օրինակ. (Նոյնպէս.) Զի օրինակ. Զոր օրինակ. որ մակբայակերպ են։ — Զօրքն եւ օրինօք բառերն հյգ. հոլովով դրական են։ Ասկէ զատ՝

Հոլովուած դրականներ ալ իրենց յատկացուցչին քովը նախադրութիւն եղած են. (Աղագք.) Ցաղագս տալոյ եւ առնլոյ. ոյր աղագս. քո աղագս, (չբառնալիր գոյ կամ գոյով։) (Սակ.) Ի ձեր առաջ. (ձեր պատճառաւ։) (Մէջ.) Ի ձեզ լերանց. ի ձենջ վիմաց. ի ձենջ ձերում։ Զհետ Նորա. Զինէ մեր. կամ՝ Զնորա զհետ. Զմեր ինէ. (եռեւէն։) կենդանեաց մերով. (կենդանութեանն առեն։)

3. Տրական խնդրով.

Ա՜ նմա. Ա՜ դրան. (քով.)	Լա՜ ի ը՜ ժողովրդեանն.
Ընդ ո՞ւմ. (որո՞ւ հետ.)	Ինձ ը՜ ի ը՜. (լսեցընելով.)
Ըսպ հրամանին.	Մինչեւ՜ անդրէն դառնալոյ.

4. Բացառական խնդր. (նախդրիւ եւ առնախդիր։)

Ա՜ օրինակէ. (օրինակ ըլլալու համար.)	Ա՜ ի ծառոյն. (ծառին քովէն.)
Ա՜ յիշատակէ. Ա՜ զար[դուե.	Ընդ աջմէ. (աջ դին, դիէն.)
Ա՜ ականէ (նորա). (ակնածութեան համար։)	Ընդ կողմանէ քումմէ.
	Ընդ կողայ. (երես 131.)
Ա՜ ի քաւելոյ զմեզս.	Ըսպ նմանէ, Ըսպ նոյանէ.
Ա՜ ի չդոյէ. (չըլլալուն համար.)	(եռեւէն, յաջորդելով.)
	Ըսպ հարաւոյ. (կողմանէ.)
Ա՜ ի քէն.* (քու քովէդ, քու կողմանէդ.)	Ի սկզբանէ հեթե. (ի վեր.)
Ա՜ ի մարդկանէ. Ա՜ ի բաղմոյ. (մարդկան քով.շատե- րու քով.)	Յայսմ հետէ. ՅԱդամայ հետէ. (ի վեր.) [սկսեալ.)
	Ի վաղուց հետէ. (վաղուընէ
	Բաց ի քէն. (քեզմէ ի զատ.)

* " Եղբայր — ի հօրէ. " հօր կողմանէ եղբայր։

5. Գործիական խնդրով.

Ա՜ ճանապարհաւ. (վրանները. քովները. Ա՜ լերամբն. քովէն.)	Փոքր է ա՜ նովաւ. (քովը, բաղդատութեամբ.)
	Ա՜ նորա կենդանեաւ.

Ա՜ Թարայիւ. Ա՜ աշտա՜ բակաւն. (օրովը. առեւնը.) Հն գիւ չէ՛. Ձեւք չէ՛. Մա՜ հու չէ՛. Միջովք չէ՛. Ընդ թզենեաւ. (տակը.) Հառնեբէյ մարբն. Նովաւ հառնեբէյ. Կեսարիաւ հեր. (մկատեղ.)

Կողջն եւ կոյս իբր յետադաս նախադրութիւն կը բանին. որոնց խնդիրն իրենց հոլովովը կը դրուի. ի ննկոանս կոյս. (դէպ ի կռնակ.) յաբեսոոպս կոյս. ի նս կոյս. յաչն կոյս. ի չինն կողջն. — ի ննկանց կուսէ. ի ձենջ կուսէ. ի նմանէ կուսէ. ի գեղոնոյ կողմանէ:

Հասարակ անուն են՝ ի մէր կոյս. ի մէր կողջ. ի մերմէ կուսէ. ի ծովակողջն կուսէ. յաստուածակոյս կողմանէ:

Շաղկապ:

Գործածական շաղկապներն են՝

Գիտեմ եա՜ ես. (ես ալ.) Եւ ինքն եա՜. (ինքն ալ.) Մեզէն խոչ լուաք. Յառաջ խոչ քան զես. Ի՞նչ ղի՞ մկրտես. (Հապա.) Մի յաղթիք այլ յաղթեա. Ցո՞ հայեցայց՝ այլ ի հեղն. (եթէ ոչ.) Եթես չի բարի է. Լուաք չի ասէին. (որ.) Զի, (որպէս չի) գիտացից. Զի, քանզի. (վասնզի.) Թէպէտ չար ընդէդ բարի. (թէ չարի եւ թէ բարւոյ.) Ապա յայտ է. (ուստի.) Ապա (սրբեն) ազատ են:

Միջարկոտիւն:

Ո, ո՛, փախերուք. Է՛ մարդ. Ա՛, ա՛, տէր. Օն եկայք. օն արիք. Աղէ դու. Աղէ ասա. Վա՛չ. Վա՛չ ինձ. Եղե՛կ դու. (վայ քեզ.) Ո՛ւքանչելիք. Ո՛վ մարդասիրութեանն:

Օրինակներէս կը տեսնես որ միջարկութիւնները կրնան հոլով մ՚ալ խնդիր առնուլ:

Շատ շաղկապներ ու միջարկութիւններ զանց կ՚առնենք հոս կրկնել՝ որոնք արդի լեզուն գրաբարէ փոխառեալ կը գործածէ, եւ Ա մասին մէջ յիշուեցան. (Գլ. Ե եւ Ը.)

Անփոփոխ մասանց-բանի վրայ գիտելիք:

1. Անփոփոխ մասանց-բանի քանի մը հատը հատասարապէս մէկ կամ մէկալ տեսակին կրնայ վերաբերիլ. զորօրինակ միեւնոյն բառը կրնայ մակբայ եւ շաղկապ համարուիլ, ինչպէս մանա՜ա՜նք, ապա՜էն. կամ մակբայ եւ նախադրութիւն համարուիլ. ինչպէս էքէ՜ա՜, ուրդէ՜, եւայլն: Ուստի

2. Միեւնոյն անփոփոխ մասն-բանի հոլով առած՝ նախադրութիւն է, իսկ բայի վրայ՝ մակբայ է. ինչպէս. Շո՜ւրջ գնալու. եւ Շո՜ւրջ գալ. — Ասկէ զատ

3. Կայ բուն մակբայներէն՝ որ խնդիր առած եւ նախադրութիւն եղած է, ինչպէս Ցերթո՜ւդ խոբանին. չերթդ նորա կայր. ի վէրդ երկնից. ի վէրթո՜ւդ յերիւսաղէմ, (վրայէն.) ի ներթո՜ւդ ձեռինն Փարաւոնի, (ձեռքին տակէն.) յայնկոյս գետոյն. ուրթուդ այգւոյն. ա՜մմայ նորա, յամմայ Մովսեսի. ինչո՜ւ յամբոխէն. ընկնո՜ւլ ի Մանուէլէ, եւայլն:

Այսպէս ալ ե՜ն յատկացուածով յետադաս մակբայներ կան՝ նախադրութիւն եղած. ի քէն ե՜ն անդր. (քեզմէ աւելի անդին.) Անտի ե՜ն այդր. ի միջոյն ե՜ն է վէր. Յադամայ ե՜ն է խոնարհ: — Ասոր հակառակ՝

4. Կայ նախադրութիւն՝ որուն խնդիրը զորութեամբ դրուած եւ ինք մակբայ եղած է. զորօրինակ. Ընթացաւ ընդ ա՜ա՜ջ. (այսինքն՝ որդւոյն.) է վէրդ հասանել. (այսինքն՝ իրացն.) երթայր ա՜ա՜ջի կամ դինի. (այսինքն՝ նոցա:)

Թայց զուտ մակբայ են՝ ի վէրդ քան զամպս. յա՜ա՜ջ քան զնս. ա՜ա՜ի քան զնոսա. արթուդ քան զպղին:

5. Ո՜ւր, ո՜ւրէ՛, ո՜ւրդէ՛, երբէ՛ն մակբայները ածականով մ'ալ կը բանին. Այլ ո՜ւր (կամ այլո՜ւր.) ոմնէն ո՜ւրէ՛. յո՜ ո՜ւրէ՛. այլ ո՜ւրդէ՛. ե՜ ուրո՜ւ ո՜ւրդէ՛. ե՜ այլ երբէ՛ն. (ուրիշ անգամ ալ:)

6. Կան բաղդատական մակբայներ ալ. վաղագոյն. աւելագոյն. այլազգագոյն. յառաջագոյն:

7. Շաղկապներէն ոմանք նախադրութենէ մը կազմուած են՝ որուն խնդիրը զորութեամբ է. այսպէս

են՝ վ֊ա՜ն չէ աղաչեցեր զիս. (այսինքն՝ վասն այնորիկ զի։) փախա՜ւ չէ ոչ ծանեար. (փոխանակ այնը զի։) ք֊ա՜ն ըն. (քան զայն՝ թէ։)

Այսպէս ալ Երեմ ըն. (այսինքն՝ երանի եր թէ։)

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Ձեռն֊բայի եւ բայ։

Անուն֊բայի միշտ ուղղական է։ Բայց սովորաբար սեռական կը դրուի՝ երբ բայն անցեալ է. Նորա՜ առեալ զպատառն՝ եւ արտաքս։

Տրական կը դրուի անուն֊բային՝ երբ բայն անեբեւոյթ* է. Ոչ կամիմք թագաւորել զմա՜։ Լսել ինչ զձայն քո։ (Որ առիկա թագաւոր ըլլայ. որ ես լսեմ։)

Երկու դէպքին մէջ ալ կը գտնուի անուն֊բայի ուղղական դրուած՝ եթէ դոյական է։

* *Այսինքն երբ որ ուղղական անեբեւոյթ է։ Բայց անեբեւութին ներգոյականն ալ երբեմն սեռ. յատկացուցչի տեղ կրնայ տրական անուն֊բայի առնուլ. Ի կործանել ինչ զքաղաքսդ։ Ընդ անցանել ֆիլ ընդ անապատս։ Ի կալ նմա յաղօթս։ (Փիլ. ի կործանել էմա՜. ընդ անցանել ֆ֊. ի կալ նոր֊։)*

Անեզական անուն֊բային, թէեւ նշանակութիւնն եզակի ըլլայ, յոքնակի բայ կ'ուզէ։ Աննման պլըղ են կեանք նորա։ Հաւատք քո կեցո՜ցին զքեզ։ — Քիչ տեղ կը գտնուի եզակի բայով։

Նաեւ եզ. անուն֊բային՝ անեզական խնդիր֊բնութեան ունենալուն համար յոքն. բայ կ'առնու. Մտաց բարբաջանք են աղնդն։ Այս ինձ անարգանք են։ Զարմանք են այս։

Ածական, բատկացուցիչ, Բացայայտիչ։

Այս վերադիրներն՝ ամէնն ալ կրնան գլխաւոր գոյականէն թէ յառաջ եւ թէ ետքը դրուիլ*. բայց նախդիրը միշտ նախընթացը կ'առնու. այսպէս.

Ածակ. Ի սրբոյ Հոգւոյն. — Ի Հոգւոյն սրբոյ։
Ցոկց. Զաշխարհն Պարսից. — Զ Պարսից աշխարհն։
Բայայտ. Առ արքայ Արտաշէս. — Առ Արտաշէս արքայ։

Նոյնպէս մակբայով կամ նախադրութեամբ դոյականներուն վրայ։ Ի միւսանգամ գալառեան իմաստ։ Զյառաջադոյն ասացեալ պատգամս։ Ցեւանէր զանձնեցուն զառ միմեանս աբեր։ Մատուցանեն վասն մեղացն։ Զդոյնն հանդերձիկն եւ զառանց պաճուճանաց։

* Ցարաբերական եւ հարցական յատկացուցիչը միշտ նախադաս է։ Զ-րդ դիրքն հրաման եւս այրել։ Զոյր պատկեր եւ զդիր ունի (դահեկանդ)։

Առնոց համաձայնութեան ընդհանուր կանոնը հետեւեալն է.

Ա։ Նախադաս ածականը սովորաբար անհոլով կը մնայ. իսկ յետադասը դրեթէ միշտ կը հոլովի. այսպէս յաքն. սեռական՝

Նախադաս. Վայրենի ծառոց. (երբեմն՝ վայրենեաց ծ.)
Ցետադաս. Ծառոց վայրենեաց։ Կնոջ-ձանդի, լեզո-ւոյ եւ անդիմի։

Հասարակօրէն միավանկ նախադաս ածականները մկատեղ կը հոլովին. Սբ-ոյ քաղաքին. Մեծին Աբահամայ։ Լէյ հնձանի։ Իսկ զարտուղութիւն է յետադաս անհոլով. Հրամանաւ սբ-ոյն. Ցածարին սբ-ոյն. Փայտս եղ-նէ-ոյ։ Ի բանս ի-ոյդ։

Անհոլով ներգոյականին ածականն ալ անհոլով կը մնայ. Ի ծառ վայրենի, (եւ ոչ՝ ի ծառ վայրենւոջ։) — Զարտուղութիւն են ցամ դոբծ. յաճոռ է-բ-ոյ։

Բ. Բացայայտիչն երէ մարդու անուն է՝ մկատեղ կը հոլովի. Թոփէի առաքելոյ. Ղոլ մարդոյ։ Եթէ տեղոյ անուն է՝ անհոլով կը մնայ, երբ նախադաս է. իսկ յետադասը միշտ մկատեղ կը հոլովի. զորօրինակ. Եէբոպ գետոյ։ — Գետոյն Նեղոսի. Զօրաւարին Մո-ղեղի։

ԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆ

Բայերուն խնդիրը։

Բայերու խնդրառութեան նկատմամբ՝ գրաբարն աշխարհաբարէն գլխաւորաբար հետեւեալ դէպքերուս մէջ կը տարբերի։

Խնդիր-սեռի տրական հոլով կ'առնուն՝ Ցաղթեմ, լեմ (մտիկ ընել,) ղեմ, պանիմ (համբերել.) պաշտպանեմ։ Ցաղթեցի նոցա. Լուր ինձ. Պաշտպանեսցէ ձեզ։

Իսկ խնդիր-բնութեան՝ գլխաւորաբար ներգոյական, պատճառական եւ պարառական հոլովներու մէջ տարբեր է աշխարհաբարէն։

Ներգոյական խնդիր-բնութեան կ՚առնուն դնել, հեծանիլ, հագնիլ, (վարսել, տճ. սափլամաք.) բայերը՝ (որ աշխարհաբար տրական կ՚ուզեն.) դնել է քովը. է գետին. եդին է գերեզմանի. եդ է տակ ի-ըս-ր. հեծեալ է ջո-ով ի-ըս-ր. հարին է նիզակի. հարեալ չեզնիէն։

Պատճառական խնդիր-բնութեան կ՚առնուն ՈՒՆՄ (բառնել.) եւ ԽՆԻՄ. (որ աշխարհաբար բցս. կ՚ուզեն.) Կալաւ ղեղոնը նորա. Զյիոանի կալեալ. Կախեցին ղէյոթե, ղեսբոպոց, ղսոոցն։

> Նոյնպէս նոյն կամ նման նշանակութիւն ունեցող-ները. Զյիոանի առեալ նորա. Ընկեցին ղեսբոզթե. (պարսպէն վար։)

Պարառական խնդիր* կ՚առնուն ԾՒՆԹաղիմ, այդ առնիմ, (ծաղրել,) անգամնիմ, (չքառնել, չպահել, դժուել.) ընդգանիմ, ընդ առնիմ, (թողուլ անցնիլ.) ընդգացանիմ, (գերազանցել.) այսպէս. Մի ծիծաղեսցին ղինէ։ Ասյան արարեալ ընձը. (երբեմն հայց. նշ։) Անցին ը-խոխ-, ղերդմամբ։ Անցանել ղերինօթ, ղբանիթ։ Զբաղ-ամ օրինաւթ զանց առնէին։ Դու անցուցեր ղամենեթամբ։

> * Այս բայերուն քով պարառականը խնդիր-սեռի կրնայ համարուիլ։
> Ցառուկ ոճով՝ Անցանել ղ-ը-բե։ Ծերանալ։

Երբեմն չէզոք բայերն իրրեւ ներգործական վարելով՝ հայցական հոլով խնդիր-սեռի կ՚առնուն, — մանաւանդ իրենց արմատ բառը. (398։) Գնացեալ լինէր ղերկայն ճանապարհն։ Զայն լուա իսկ եղէց։ Զբղջացաւ ղամառանալն։ Մի լայք ղնեթալն։ Զդեղին բնակեալ նստէին։ — Նոքա ղնոյն թոռն ննջեցին։ Երկեան երկիւղ ունի։

> Իսկ բուն ներգործ. բայ են՝ խոսոռվան լինիմ. (ցանձնել) նպատա լինիմ, եւայլն։

Նոյնպէս կրաւորականները. Զայնպէսի պատիժ պատժեցաւ։ Զբաղամն էզոյ թագեսցի։ Խոցեցաւ ղոզ

ի՞ր: — Եղաւ ընթ ընկոյց: Բաժանեցան ընդ: Վարձեցաւ որ որկոյս: Արկաւ զերեսս յոյն, եւայլն: — Վերջիններս ներգործական կը համարուին՝ ինչ իր վրայ կամ դէպ ինչ նշանակելով:

Ուրիշ այլեւայլ հոլովներու տեղ ալ խնդիր-բնութեան հայցական դրուած կը գտնուի: Հարցից զձեզ բան մի: Մեղայց զնոսա դեղն դեձոնեձս: Նեղութիւն ընդ նեղեն զնոսա Եգիպտացիքն: Վրէժ խնդրել ընկնելն իւրեանց ի տերութենէն: Ստեաց ընդ ոճն:

Ուղղական եւ հայցական խնդիր-բնութեան՝ երբեմն է նախադրիւ կը դրուի. Եղիցուք մեք ձեզ է ձոյս. (փիլ. Ծառայք:) Արարից զքեզ յոչ մեղ. գրաբարի մէջ շատ բացայայտ կը տեսնուի. կացուսցես զնոսա իւրեանս: Զձեզ ընտր արարից: Արար զզօրսն ի ոտս:

Բայց եական եւ չէզոք բայերուն՝ եթէ անեռեւոյթ են՝ խնդիր-բնութեան հասարակօրէն անորոշ հայցական կը տրուի փոխանակ ուղղականի. Մինչեւ մեռի եւ վերստին փախչել նոցա* ի տանէ: Լինել մեզ* ոտնբթ եւ անբարոյ:

(305) Թէ ներգործ. բայի քով խնդիր-բնութեան հոյց. հոլով կը դրուի եւ ոչ ուղղ. գրաբարի մէջ շատ բացայայտ կը տեսնուի. կացուսցես զնոսա իւրեանս: Զձեզ ընտր արարից: Արար զզօրսն ի ոտս:

* Նոյն, դէպ տրական անուն-բայի են անեռեւութին:

Գնել, վաճառել, եւայլն. սեռական հոլով խընդիր-բնութեան կ՚առնուն. Ոչ ոք կարէ ընկնոյ գնել: Ընծայել վաճառել. (առքով:) Վաճառեցին ոտն գոհեցան: Ո՞չ գոհեցան դոլ սակ արկեր: (413:)

Դիմաւոր բայի առջեւ անեռեւոյթի բայ կը դրուի անփոփոխ՝ ուր որ աշխարհաբար անեռեւոյթի է կամ որպէսզի շաղկապ. (620, ծան:) Եկին պետռնել զնա: Եմնաւ ոչ գտանել անդ: Պատուիրեցի քեզ ընդել անտի:

Դերբայնեղուն խնդիր:

Անեռեւոյթին եւ անցեալը միշտ իրենց բնական խնդիրը կը պահանջեն: Ուսանել զէմտոռնիւն: Ոսեալք զընդիս: Պատմեալ ընմանէ:

Ներգործ. բայերու ընդունելութ. ներկային՝ սե-

ռական հոլով կը տրուի. — Նոյնպէս նոյն ոյժն ունեցող բայանուններուն եւ ածականներուն: Առաջնորդ ունելեայն Յեսուի: Առնելիք օրինացն. (երես 450:) Բարեաց կամեցող: Հաստիչն քնարեղնոց: Գիտակ իրաց տաճն խոշնաձոց: — Հայցական խնդիր անսովոր է:

Կրաւորական, չէզոք բայերու դերբայներն եւ անոնց նոյնանշանակներն իրենց բնական խնդիրը կը պահեն: Ոմն նմանող լեցուք. Հարեալք է կռիւք: Լցեալ հոգւով: Երկիւղած յԱստուծոյ: Շարժուն է հողմոյ: Զարալուկ է ջինոյ: Կոխան յոգեաց: Զհոգւոյն Հայր-հոյութիւն. (պատ. հոլով:) Ցետ դարձին է բնչելնէ:

Կը դանուի սեռականով ալ. Կապեալք խաւարի. (խաւարաւ կամ ի խաւարէ.) Բանիք՝ պիտոյից տաճ կարկառեալք: Հարեալք սուսերէ ի մոյ: Կոխան ոտից:

> Այսպէս միեւնոյն սեռակ. խնդրով՝ Օրհնութեան ցեռառն, եւ Օրհնութեան անդոյ. որոնց առաջինը ներգծ. է, իսկ երկրորդը կրաւոր: — Բայց հայերէն չէ՝ Օրհնութիւնն իսասկայ ցՅովէ. կամ Ծնընդեամբ ցՅոյէ. Հոգուէն փախչող, (փակ. է հոգւեն:)

Ածական անուանց խնդիր:

Աշխարհաբարի մէջ տրական խնդիր առնող ածականները՝ (437.) գրաբարի մէջ կայ որ նոյնպէս տրական կ'ուզեն, կայ ալ որ սա եւ է նախդիր: Իսկ ոմանք երկու հոլով ալ կրնան խնդիր առնուլ.

Բաւական ամենայնի.	Նման մանկտւոյ.
Բաւական ի կերակուր.	Հանգոյն մխրոյ.
Առ ամենայն ինչ բաւական.	Քաղցր ի կերակուր.
Առ ամենայն կարող.	Արագ առ ի լսել.
Ամենայնի կարող.	Ծանր առ ի բարկանալ.
Կարօտ օգնականութեան.	Փոյթ առ օրինացն պահպանութիւն:
Աննման այլոց.	

Բացառական եւ գործիական խնդիր կ'առնուն հետեւեալները.

Զերին ընդհատ ի մանկտւոյ.	Կարօտ յօգնականութենէ.
Օտար ի գիտութենէ.	Կարօտ հացիւ եւ ջրով.
Նիհար ի գիտութենէ. (կարօտ.)	Արեամբ ծարաւի.
	Լի արուեստիւ:

Բաղդատական ածականը միշտ -ագոյն նախադրութեամբ խնդիր կ'առնու. Փոքրագոյն քան զամենայն սերմանիս: Մեծ քան զամենայն բանջար: (444:)

Գերադրական աստիճան՝ գրաբարի մէջ է-ա, է-ք, յոյժ, հոյակ եւայլն մակբայներով կը ձեւանայ. կամ յոքն. բայաուական եւ սեռական խնդրով՝ (թուական եւ մասնական անուանց պէս:) Մեծն է չինէ: Կրտսերն է նոցանէ: Ընտիր չէրմոց մերոց:

Թուական եւ մասնական անուանք յոքնակի բցա. խնդիր կ'առնուն. Երկուք է նոցանէ: Ոմանք է գալոցն:

ՄԱՍՆՑ-ԲԱՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

Վնոտան թիւն ու հոդովը:

Ընուանց թիւը շատ անգամ եզակի կը մնայ յոքնակի մտքով. Բազում ինչ: Պռոշ բազում: Տէրեւ արձակել: Իսկ թուական անուանց յետադաս գոյականը սովորաբար եզակի է. Քան զանձինէն: Ի հնգեւտասան աւուր: (Ձեւ աշխարհաբար՝ 457:)

> Բայց կ'ըսուի յոքնակի՝ Ճետ երկուտասան ամաց. Քառասուն աւուրց. իսկ յօդով՝ շատ անգամ եզակի. Ճետ քառասուն ամն. Իսանց եւթն օր. — որուն որոշ կանոն չկայ:

Շափի անուններըը դլխաւոր բառին քովն այլեւայլ հոլովով կը դրուին. Հատանել փայտ մի չափառն կանգուն. քովի բային համեմատ ուղղ. կամ հայց: Խորութիւն ծովուն ընդ- էր: Առնել զբարձրութիւնն է գաւն կանգուն, կամ է գաւն կանգնոյ: Ոսկի վահան է հազար տաղանդս. (կշռոք:) — Բաժակ մի ջուր. եւ կը հոլովի՝ Բաժակաւ միով ջրով: Ա'ըսուի նաեւ ուղղ. Սափորով մով ջուր: (Աշխարհաբարը տես 492, գ. եւ 493:)

Ժամանակի որոշման համար՝ երբ հարցման կը պատասխանէ սովորաբար ներգոյական, երբեմն ալ հայցական: Ցաւուրն ի-րինէրորդի մի գործեսցես: — Առ նմա ագան այն օր:

Որչափ ոտքն եւ ձանձ անքամ հարցմանց՝ հայցական. Զվեց օր գործեացես: Թագաւորեալ ամս քսան: — Ե՞րկն անքամ յաւուր: Երկոցա անքամ:

Սեռականէ-ուղղական եւ սեռականէ-ածական յաճախ է դրաբար. (երես 175.) որ բան տեղոյն նախադիր ալ կ՚առնուն. Աստուածոյքն. զնոցայն.* զՀոգւոյն. յԱբրահամայն: Տուք գնոյսբ՝ կայսեր: Բանի զօրուս մէք ոչ կերաք: — Վահան մի քեզ ձանձրոյ. (արժէք:) Այրի ամոյ ոչնուռն է՝ ըղէց:

* Դերանուններըը վերջնոլով ալ ունին. Նորոյոյն. Նոցայոյն. յԻրոյոյն:

Անոր համար բայով ալ կ՚ըսուի՝ Եղեւ երկոտասան ամաց: Մեռաւ ամաց հարկէր է ձանձրոյ:

Բացառականով եւ գործիականով ալ ածականներ կը ձեւանան. Մին է ի՝ւիրոյէ, է զոդւէ. Նայնի արարեալ գործո՝ւ: Գազանք է վայրէ: — Առաւել գնորդեօդն ընարեն քան գճշմարտութիւն: Իրր ածական կը գործածուին՝ Բօ՝՝՝ձով. (բաղադրեալ.) ձ՝ըձով է, (ձալք ձալք.) անցանելով է, (անցաւոր), եւայլն:

Բօղերու գործածութիւն:

Ս, ք, ն դիմորոշները թէ որոշիչ յօդ են եւ թէ դերանունական: Դերանունականները երեքպատիկ զօրութիւն ունին.

Էական դեր. Ես հովիւս յանցեայ:

Ցուցակ. դեր. Դուքս ոչխարքդ գի՞ արարին. (տես 346:)

Սեռացակ. դեր. Զոգիդ ի քէն ի բաց պահանջեցեն:

Շատ անգամ ցուցական յօդին (ինչպէս նաեւ ցուցական դերանունանց) տեղ դերանունական մակբայները կը գործածուին. Ի տուն այդ. (յայս տուն.) ի տանէ այդի. (յայդմ տանէ.) ի տան անդ. (ի տանն:)

Գրաբարի յաւուկ է՝ յարաբերական բառի մը յաջորդող բառին վրայ յօդ դնել. Զոր տեսերն. Զոր տեսանէքդ. Մինչ ոչն գիտէիք. Որ ոչդ հաւատաս. Որ խօսիդ ընդ քեզ. Որ ի մէնջս ասացաւ. Որ մնադեւրն ծառայեաց: Ուր եան երթամ: Որպէս հաստատեցաւն:

Երբեմն հարցականէ եւրն ալ. Ընդէ՞ր զկիցիմս. Զի՞ լացէք. Վասն որո՞յ եկիրդ:

Ցօդը, (մանաւանդ իբրեւ որոշիչ յօդ՝) իրարու կապակցեալ բառերուն ընդհանրապէս առաջինին վրայ կը դրուի. Աստուածն անուն: Մեղադիրն լինել: Զմարգարէն զնայսի. Ոչն գործել. (փխկ. Աստուած անունն ոչ գործելն, եւայլն:) — Կամ փոխանակ կրկնելու՝ Հօրն կամ մօր. Դպիրքն եւ փարիսեցիք:

Եթէ գոյականն ածականէն յառաջ է՝ միշտ գոյականը յօդ կ'առնու. Ծառն վայրենի:

Նոյնպէս նախընթաց ածականն այս դէպքերուս ՄԷջ. Մեծն արին Ահրամազդ. Քաջին Վահագնի. Երանելւոյն Ներսեսի: (Տես 509, ծան:)

Գրաբարի յաճուկ է շատ անգամ որոշեալ բառի վրայ յօդ չդնել. Զ-երէոյ Աստուածս. Բառնաբայ ո-ոտիւոյ. Ա-խ-ծ՝ հզօր է. Խոր է ծով. Կործանեսցի գոռն նորա: Բ-ոլ-ո-ր-ն կորուսանէ զմարդոն:

Բառերուն կրկնութիւնն ու շարքը:

Կրկնեալ եզ. գոյականը՝ է-ր-ա-ն-ը կը նշանակէ. Առն առն. (ամէն մէկուն:) Քաղաքի քաղաքի. Գնդի գնդի, դրօշու դրօշու. (իւրաքանչիւր գնդի, ամէն մէկ դրօշի:)

Կրկնեալ յօդն. գոյականները՝ այլեւայլ կամ շատ կը ցուցընեն. Ի կողմանց կողմանց: Բազմեցուցին զնոսա ե-ր-ե-ս-ս ե-ր-ե-ս-ս: Ի տեղիս տեղիս: Քաղաքաց քաղաքաց. (շատ քաղաքներու:) Մտանել ի տունս տունս:

Նոյն կերպով է մանաւանդ անուանց ալ կրկնութիւնը. Եւ անունդ մէկ եղած մակբայներունը. Զոր ո-ր-ո-ր ո-ր-ո-ր արկեալ էր. (մէկուն մէկալին ձգածը.) Ոմանց ոմանց. Ինչ ինչ. (712.) Ուրեք ուրեք, (տեղ տեղ.) Ուստեք ուստեք, (սկիզ նկիզ:)

Կրկնեալ ածականը յոգնականի ոյժ ունի. Ժողովեցէք զբարի բարին, զյոռի յոռին. (աղէկները, գէշերը:) Զընտիր ընտիր հնծելոց նորա:

Թուականներու կրկնածը բաշխական է. (եր. 440:)

Բայը սովորաբար այս ձեւով կը կրկնուի. Ո-ն-ե-ո-ն-է եւ առաջինն: Տ-ա-ե-ս կնիք: (Տես 617:)

Այս դրից մէջ կայ նաեւ տեղ մը Գ՛ել ֆոն. որ ըսինք թէ անհետացած լուներ հին լեզուին մէջ։

Մակբայներուն կրկնածը սաստկութիւն կու տայ. փութանակի արագ արագ կործանեցայ։ Մեծացաւ յոյժ յոյժ։ Հազիւ հազիւ։ քաջ քաջ. (աղեկ մը)

Իսկ յօդի եւ նախդրի կրկնութիւնը կամայական է։ Զորդի իւր վկրտեր։ Զփարաւոնի ղերազն։ Զքոյոյ աթոռոյդ ղդարանակալ իմաստութիւն։ Զդորա ղտոս եւ ղձեռս։ Զքսան եւ վինն ազգաց։ Զաճիւնախառն ղկրակն։ Ընդ երկիրն ընդ այն։ Ընդ քաղաքն ընդ ամենայն։ Ցերկրին ի Գեսեմ։ — Զքահանայիցն զփառան յափշտակեաց։ Զգրոցն ճշմարտութիւնն։ Զչար ցանկութիւնն ընչից։ Ազգացն առաջնոցն։

Նոյնպէս ազատ է յօդի եւ նախդրի եռեւառաջութիւնը, կամ միեւնոյն խօսքին մէրթ այս եւ մէրթ այն մասին վրայ դրուիլը. ինչպէս հիմայ կը տեսնենք։

Գրաբար շարագրութեան կարգը շատ ազատ է. կրնայ միեւնոյն մասն-բանի, (զորօրինակ բայն, անունբային կամ խնդիրը) միեւնոյն նախադասութեան մէջ անհամար դրից փոփոխութիւն առնուլ. որոնց վայելուչ դասաւորութիւնը հայկաբանութեան արուեստին մէկ գլխաւոր մասը կը կազմէ։ Օրինակ առնունք յատկացուցչի եւ նախդրի փոփոխութիւնները՝ հետեւեալ երեք գոյականներուն մէջ. (պարզախոսական օրէնք)

Զօրէնս աշխարհին Պարսից. Զօրէնս զաշխարհին Պարսից. Զօրէնս Պարսից աշխարհին. Զօրէնս զՊարսից աշխարհին. ԶՊարսից աշխարհին օրէնս. ԶՊարսից աշխարհին զօրէնս. Զաշխարհին Պարսից զօրէնս. ԶՊարսից զաշխարհին զօրէնս.

Թող ն յօդին ալ ըստ կամի կրկնութիւնը։

Ընտիր են այս մասին սովորական պէսպիսութիւնները, որոնցմէ զատ կրնան դարձեալ ուրիշ եռեւառաջութիւններ ալ ըլլալ, որոնք մեծաւ մասամբ խորթ են։

Նոյնպէս յայօդ օրինակներուն մէջ կը տեսնուին մասանց-բանի շարքին քանի մը ազատութիւնները։ Բաղում ունիս վկայս։ Զխոտ մարդոյ բժշկել ոչխէ ոչխէ։ Զքերդս աւերէին ղամբս։ Ընտրեաս ազնուա-

կանուխ եանն գործ։ — Պատահանէ բայան երկնից։ Զարթնուր քրկրնէն շինչ գործ։ — Յայտ յիրայն գործելոյ է։ Ջինչ գեղ նման այն էին։ Շնորհալ սպասելացն լինիցին։ — Ա՛ զնաւարն ի միջոյ ի բաց ջարդելոյ։ Վա՛ն զնորոգ ոք պահանելոյ։ Յետ բարբառոյն ի վերուստ գալոյ։ — Ել որ ընդ նմանն էին Հրեայն՝ լային։ Որ ի վերայ մեր գալոց են լերին։ Եւ այն՝ ոչ յոր բան հնոյն միայն էին պարբեր, այլ եւ որ բան նորոյս էին՝ կատարէր։ Զոր վասն Աբրամզդայ պատրանէ իցեն՝ ամաչեմ ասել։ — Գրեցա՛ իսկ զայսմ մատենի։ Ել նահանգի՛ իսկ մի ի միջի ձերում։ — Նա տեսանեմք պանիկ։ Որ եւ զուք պարկիկ։ — Դէ՛ անդէն եր։ — Ընդ հողմոյն գեմ չկարաց ինչ զօրել։ Ընդ այսր ընդգեմ թերեւս ոք յամառէ. եւայլն։

Ասյս եւ առանցմէ գոնբա անհամար չըմմանրներն ու ձեւոց պէսպիսութիւնները, եւ մանաւանդ այլեւայլ աձերու եւ զարգերու առատութիւնն որ գրեթէ հայերէնին յատուկ եւ բնաւոր են, կրնան բաւական ցուցընել՝ հին լեզուաց ու նորերուն, եւ ի մասնաւորի հին եւ նոր հայերէնի՝ իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը. այսոիկն գրեթէ լեզուին բնագանակ առատութիւնն եւ յանգուցն ձեւերուն մէջ պահած մեզմական վայելչութիւնը. — որոնց դիմաց՝ իւր (համաձայնութեան) անձուկ սահմաններուն եւ իւր կաչկանդեալ վիճակին մէջ նոր լեզու մը կրնայ միայն իւր հաստատուն ձեւերն ու գործ ունելի բազմապատկութիւնն ի մէջ բերել։

Թերեւս ժամանակը կարենայ յայտագրնել՝ հնոյն պզծն ու չնորհքը նոր լեզուին վրայ հեղուելով՝ երկու առաւելութիւններն ի մի ձուլել հարատարութեամբ, եւ ունելի հզօր, առոյգ ու զարգարուն բարբառ մ՚ընծաեանի ընել նորագոյն ազինոց։

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԼՈՒԾՄԱՆ ՎՐԱՑ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

—

Վէրականութիւնն որ ոչ տեսական ուսում մըն է միայն՝ այլ նաեւ ի հարկէ գործնական արուեստ, իւր տեսական մասէն զատ՝ որ բովանդակ գործդ մէջ աւանդեցինք, ունի ի բնէ իւր գործնական նիւթական մասը, զոր որ իրաւամբ իւր դասատուներէն եւ դաստառուններէն կը պահանջէ: Քերականութեան գործնական մասը գլխաւորաբար այս երեք հրահանգներէս կը բաղկանայ. Լուծումն, Ընթերցուած եւ Շարադրութիւն:

Երկու վերջիններըդ զուտ գործնական հրահանգներ ըլլալուն՝ մեր պաշտօնէն ու նպատակէն դուրս կը համարինք. իսկ Լուծման հրահանգը գործնական բայց միանգամայն եւ տեսական կրթութիւն ըլլալով՝ չենք ուզեր բոլորովին առանց ակնարկութեան անյիշատակ թողուլ. — մանաւանդ որ՝ ինչպէս յայտնի է, Լուծումը դեռ քերականութեան սահմանին մէջն է, եւ հաւասարապէս Ընթերցուածի, (ուղիղ հասկընալու) եւ Շարադրութեան (անսխալ գրելու) իբրեւ հիմ եւ առաջնորդ կը ծառայէ:

Լուծումն կամ վերլուծութիւն կը կոչուի այն լեզուագիտական կրթութիւնն որ խօսքի մը իւրաքանչիւր մասունքը զատ զատ քննելով՝ անոնց ըստ քերականական օրինաց տեսակը, որպիսութիւնն ու վարած պաշտօնը կ'որոշէ: Ջորօրինակ թէ ո՛ր բառ ինչ կարգի մասն-բանի է, ո՛ր անուն ինչ հոլով է, կամ ո՛ր բայ ինչ հոլով խնդիր է առեր, եւայլն: Ուստի քերականութեան եւ Լուծման զանազանութիւնն այս է. որ քերականութիւնը պարզէ ի բաղադրեալ կ'երթայ, իսկ Լուծումը՝ բաղադրեալէ ի պարզ. այսինքն զբաղադրեալը կը պարզէ:

Քերականական լուծումն երկու տեսակ կրնանք բաժանել՝ դիւրին եւ դժուարնական ընելու համար. 1. *Ստուգաբանական յոդուածն, որ բառերու վրայ կը զբաղի, որոշելով իւրաքանչիւր տեսակները, (անուն, դերանուն, բայ, մակբայ, եւայլն.) եւ ձեւերը, (հոլով, ժամանակ, դէմք, եւայլն,)* — *քերականութեան Ա մասին վրայէն, որ կ'աւանդէ Ստուգաբանութեան կամ բառերու կազմութեան օրէնքը, (տես երես 337.)* 2. *Համաձայնական յոդուածն՝ որ խօսքը կամ ամբողջ նախադասութիւնը կը լուծէ, մասանց-բանի իրարու յարաբերութիւնը կամ իւրաքանչիւրին վարած պաշտօնը որոշելով. (զորօրինակ թէ անուն-բայի է կամ խնդիր, կամ վերադիր, կամ յարաբերեալ, եւայլն,)* — *քերականութեան Բ մասին վրայէն, որ այլեւայլ բառերով խօսք մը կազմելու օրէնքը կ'աւանդէ։*

Որովհետեւ նախադասութեան մը մէջ երկու բան կը դիտուի. մէյ մը Գ–ը–է–ր՝ զորն որ իւրաքանչիւր բառ ինք իրմէ կու տայ. ը–ռ–ը կամ ը–ն. է–ր կամ է՛. ընէիր կամ ընէիրնէր, ընէիրնէր–ռ–, եւայլն։ Եւ երկրորդ՝ Ի–ւ–ա կամ է՛–ռ–ա, զորն որ իւրաքանչիւր խօսք ինք իրմէ կու տայ. ինչպէս. ը–ռ–ը է–ր ընէիրնէր–ռ–ն. կամ ը–ռ է՛ ընէիրնէր–ռ–ռ–ն։

Կայ մի՛ւս երրորդ տեսակ մ'ալ՝ *Բանասիրական յոդուածն*, որ քանի մը եղանակաւ կրնայ ըլլալ։ Մերձաւորապէս կրնանք բանասիրական լուծում ընել՝ (առանց քերականական սահմանէն հեռանալու,) իւրաքանչիւր բառին արմատն ու բաղադրութիւնը գտնելով կամ տարբերացը լուծելով. զորօրինակ թէ պարզ բառ է թէ ածանց կամ բարդ, եւայլն. — քերականութեան Գ մասին վրայէն։ (Զատ է դարձեալ Ստուգաբանութիւնն ալ՝ որ ըսինք թէ բառին ներքին կամ գաղտնի կազմութիւնը կը յայտնէ եւ կը հասցընէ մինչեւ վերջին արմատ. տես երես 337 եւ 293, տող։)

Գաղղիացիք քերականական լուծման վրայ *Syntaxe.* *Analyse grammaticale* ալ կ'աւելցընեն, որն որ կը կատարուի ամէն տեսակ նախադասութիւն երեք գլխաւոր տարբերացը լուծելով՝ որ են Ենթակայ, (անուն-բայի,) Ըսոյ եւ Սեռորոգեալ, (ուղղական խնդիր։)

Դնենք վերլուծութեան օրինակ՝ միեւնոյն առակն աշխարհաբար եւ գրաբար։

—

ԱԾԽԱՐՀԱԲԱՐ

Անտառին ծառն ելաւ դաշտ գնաց. | մտածեց, | եւ բսաւ իւր ընկերներուն. | եկէք երթանք | պատերազմ բանանք ծովուն ալեացը դէմ, | որ հեռանան կորսուին մեր առջեւէն. | որպեսզի նոյն տեղն ուրիշ անտառներ չառաջ բերնէք: | Անդիէն ծովուն ալիքներն ալ խորհուրդ ըրին՝ | որ երթան | դաշտին վրայի անտառին հետ զարնուին, | եւ իրենց ուրիշ տեղ ալ բանան: | Եկաւ կրակին՝ | պրեց անտառը. | նոյնպէս ալ ծառն ալ դէմ կեցաւ | եւ ալիքներն արգելեց:

ՕՏՈՒԳՐԵՑՆԵԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆ

Անտառի-ն	դց. անուն, հսրկ. Ա հղ. եզ. սեռ. Ն յօդով որոշեալ. — Ուզղ. Անտառ:
ծառ-ն	դց. անուն, հսրկ. Ա հղ. եզ. ուզղ. Ն սոց. յօդով որոշեալ:
ելաւ	չեզ. բայ, կէս զրպղ. ՍՀմ. կար. եզ. 3 դ. — Անեբեր. ելանել:
դաշտ	դց. անուն, հսրկ. Ա հղ. եզ. տր. աննախդիր. (փխկ. Ի դաշտ.) անորոշ հոլովումն:
գնաց.	չեզ. բայ, զրպղ խառն խնդմ. ՍՀմ. կար. եզ. 3դ. — Աներ. երթալ:
մտածեց,	չեզ. բայ, Ա լծորդ. ՍՀմ. կար. եզ. 3 դ. — Աներ. Մտածել:
եւ	շաղկապ:
բսաւ	ներգծ. բայ, զրպղ. ՍՀմ. կար. եզ. 3դ. — Աներ. Ըսել:
իւր	սոց. դեր. ածական, 3 դ:
ընկերներուն-ն	դց. անուն, հսրկ. Ա հղ. Ցզ. տր. Ն սոց. յօդով որոշեալ. — եզ. ուզ. Ընկեր:
եկէք	չեզ. բայ, զրպղ խառն խնդմ. Հրմ. յբ. 2դ. — Աներ. Գալ:
երթանք	չեզ. բայ, զրպղ խառն խնդմ. Սաոր. ներ. յբ. 1դ. — Աներ. երթալ:
պատերազմ	դց. անուն, հսրկ. Ա հղ. եզ. հյց. աննախդիր, անորոշ հոլովումն:
բանանք	ներգծ. բայ, Գ լծորդ. Սաոր. ներ. յբ. 1 դ. — Աներ. Բանալ:
ծովուն	դց. անուն, հսրկ. Բ հղ. եզ. սեռ. Ն յօդով որոշ. — Ուզ. Ծով:

ալեաց-ը գոյ. ան. հսրկ. կէս զրուղի՝ ճք. տր. ը սաց. յօդով տրոշ՝ — եզ. եւ յք. ուշ. Ալէ՛ (43՝)

դէմ՝ Նախադրութիւն՝

որ շաղկապ՝

հնուանան չէզ. բայ՝ Դ չ՛ Սաստ. ներ. յք. 3գ՝ — Ընդ. Հնոանալ՝

կարաւրին չէզ. բայ՝ Բ չ՛ Սաստ. ներ. յք. 3գ՝ — Ընդ. Կարաւրել՝

մեր սաց. դերանուն ած՝ եզ. (տես 170, ծան.) 1գ՝

առջևէն գոյական նախադրութիւն՝ եզ. բցռ. ն սաց. յօդով. (տես 309՝)

որպէսզի շաղկապ՝

նոյն ցուց. դերանուն, 3գ՝

տէղ-ն գոյ. անուն, հսրկ. կէս զրուղի՝ եզ. ներգոյ. անանախդիր. ն յօդով որոշեալ (փխկ՝ ի նոյն տեղի՝)

ուրիշ ած. անուն, մասնական կամ հսրկ՝

անտառներ գոյ. անուն հսրկ. Ա հոլ՝ ճք. հյց. աննախդիր. անորոշ հոլովումն՝ — եզ. Անտառ՝

յառաջ մակբայ, տեղական՝

բերենք՝ Ներգծ. բայ, զրուղի՝ Սաստ. ներ. յք. 1գ՝ — Ընդ. Բէրէ՛

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆ

Անտառին յատկացուցիչ՝ Ձառ՝ յատկացեալն՝

ձառն անուն-բայի՝ Իր— ֆնոց բային, եւ յատկացեալ՝ անտառին յտկցչին՝

ելու երկրորդական բայ՝ Ձառն անուան-բայի՝ Ածելադրութիւն՝ ֆնոց բային վրայ՝

դաշտ խնդիր-բնուիթ. ֆնոց բային՝ Աննախդիր՝ տեղական շարժում ցուցընելուն համար՝

գնաց. գլխաւոր բայ՝ Ձառն անուան-բայի՝

— Մինչեւ հոս՝ Առաջին նախադասութիւն՝

Եթէ իր— աւելադրութիւնն ալ զատ բայ կամ զատ իմաստ տուող բմբռնելիք, ան ատեն այս առաջին նախադասութիւնը հարկ է երկուքի բաժանել՝ դիմաւոր բայերուն թուոյն համեմատ. (330՝) Սակայն հայերէն լեզուին բնութիւնը կը պահանջէ՝ որ իրմէ եւ նմաններէն իրրեւ մէկ բայ նկատուին. (719՝)

մտածեց, բայ, որ խնդիր չունենալուն՝ չէզոք եղած է՝ Անուն-բայի զօրութեամբ կ'իմացուի՝ Ինի— դեր՝

— Երկրորդ նախադասութիւն՝

Եւ — շաղկապ՝ ֆոթիէ, ը՜՜՜ բայերուն զօդիչ։

Ըսաւ — բայ։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ ՚ն՚ի՜ դեր։

Իր ընկերներուն. — խնդիր-բնութեան՝ ը՜՜՜ բային։

— Երրորդ նախադասութիւն։

Եկէք — բայ։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ ֆ՜՜՜ դեր։ Աւելադրութիւն՝ երեսի բայիւ քով։

Երթանք, — բայ, սոորդս. փխկ. հրմկինի։ Անուն-բայի զօրութեան. դեր.

— Չորրորդ նախադասութիւն։

պատերազմ — խնդիր-սեռի՝ բռնաւ բայիւն. որ մէկուեղ ոճ մը կը կազմեն։

բանանք — բայ, սոորդս փխկ. հրմկինի։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ ՚ն՚ի դեր։

Ծովուն — յատկացիչ՝ ալեացը յատկացեալին։

ալեացը դէմ, — ալեացը, յատկացեալ՝ ծովուն յատկացիչին։ Ալեացը դէմ, խնդիր-բն. պարբերաշրջ բռնաւ բաղադրեալ բայիւն։

— Հինգերորդ նախադասութիւն։

որ — շաղկապ՝ պարբերաշրջ բռնաւ եւ հետեւեան բայերուն զօդիչ։

Հեռանան — դէպատոր բայ։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ ալեաց դեղ. կամ ՚ն՚ի դեր։

կորսուին — երկրորդական բայ, աւելադրութեամբ հետեւեան բայիւն վրայ։

մեր առջեւէն — մեր՝ յատկացիչ. ՚ն՚ալեաց, յատկացեալ։ Մեր ՚ն՚ալեաց, խնդիր-բնութ. հետեւեան ի՜՜՜ն բայերուն։

— Վեցերորդ նախադասութիւն։

որպէսզի — շաղկապ՝ հետեւեան ի՜՜՜ն եւ յ՜՜՜ալ բերեան բայերուն զօդիչ։

Նոյն տեղը — խնդ՚՚-բնութ. յ՜՜՜ալ բերեան բայիւն։ Աննախդիր՝ դադարուած ցուցընելուն համար։

ուրիշ անտառներ — ՚՚՜րէչ, ածական՝ անդառնիր գոյականին. նախադաս անհոլով։ Անդառնիր, խնդ՚՚-սեռի՝ յ՜՜՜ալ բերեան բայիւն։

Յառաջ բերինք։ — մակբայով բաղադրեալ բայ՝ կամ ոճ, Անուն-բայի զօրութեամբ՝ ՚ն՚ի դերանուն։

— Եօթներորդ նախադասութիւն։

ԳՐԱԲԱՐ

Զոգաւ գնաց անտառին փայտն ի դաշտն. | խորհեցաւ, | եւ ասէ ցընկերս իւր. | եկայք երթիցուք, | տայցուք պատերազմ ընդ ծովու, | զի հեռացեալ մերձենայի առաջի մեր. | զի արասցուք ի նմա պղ անտառս: | Դարձեալ ալիք ծովուն խորհեցան՝ երթեալ կռուեալ ընդ անտառ դաշտին՝ պատրաստել իւրեանց պղ տեղի: | Եկն հուրն | եւ պրեաց զանտառն. | Նոյնպէս եւ աւազն եկաց ընդդէմ, | եւ արգել զալիսն:

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆ

Զոգաւ	չէզոք բայ, զրտղ. խառն խնրհմ. ՍՀմ. կոր. եզ. 3 դ. — ՍՀմ. ներ. եբ՞մ:
գնաց	չէզ. բայ, ներգծկերպ. Ա ընդդ. ՍՀմ. կոր. եզ. 3 դ. — Ս. Ն. գՆ՞մ:
անտառի-ն	գոյ. անուն, հասարակ. Ր հոլովմ: եզ. սեռ. Ն յօդով. որոշեալ: — ՈՂ. ԱՆՏԱՌ:
փայտ-ն	գոյ. անուն, հսրկ. Ա հոլ: եզ. ուղղ. Ն յօդով որոշեալ:
ի	Նախդիր:
դաշտ-ն	գոյ. անուն, հսրկ. Ր հոլ: եզ. հյց. Ն յօդով որոշեալ.
խորհեցաւ	չէզ. բայ, կրկրերպ. Ր ընդ: ՍՀմ. կոր. եզ. 3 դ. — Ս. Ն. խՈրհՏ՞մ.
Եւ	շաղկապ.
ասէ	ներգծ. բայ, խառն խնրհմ. Ա եւ Ր ընդ: ՍՀմ. ներ. եզ. 3 դ: — ԱՒ՞մ:
ց-ընկերս	ց, նախդիր: ընկեր, գոյ. անուն, հսրկ. Ր հոլ: ՑՔՆ. հյց: — եզ. ուղ. ընկեր:
իւր.	սաց. դեր. ած. 3դ: — ՑՔ. հյց. անփոփոխ:
եկայք	չէզ. բայ, զրտղ. խառն խնրհմ: հրկ. յբ. 2դ: — Ս. Ն. գՈ՞մ:
երթիցուք	չէզ. բայ, զրտղ, խառն խնրհմ: ՍՀմ. ապռ. յբ. 1 դ: — Ս. Ն. եբՌ՞մ:
տայցուք	ներգծ. բայ, զրտղ: ՍՀմ. ապռ. յբ. 1 դ: — ՍՀմ. ներկ. ՑՈ՞մ:
պատերազմ	գոյ. անուն, հսրկ. Ր հոլ: եզ. հյց. աննախդիր:
ընդ	Նախադրութիւն սրական խնդրով:

ծովու։ գեղ. անուն, հարկ. Դ հոլ։ Եզ. տր. ընդ նախադրութեան խնդիր։ — Ուղ. Ծ-վ։

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆ

Ձոքաւ գլխաւոր բայ՝ է-ոյն անուան-բայի։

գնաց երկրորդական բայ։ Ածելադրութեամբ կրկնուած, ը-է-- բային նոյնանշան։

անուսուին յատկացիչ՝ է-ոյն յատկացեալին։

փայտն անուն-բայի՝ ը-է-- ֆն-ոյ բային, եւ յատկացեալ՝ -ն-է-- ին յատկացին։

ի դաշտն. խնդ.-բնութեան՝ ը-է-- բային։ Ի նախդրիւ՝ տեղական շարժում ցուցընելուն համար։

— Մինչեւ հոս՝ Առաջին նախադասութիւն։

Ձ-է-- ֆն-ոյ. տես աշխարհաբար Լուծման մէջ առաջին նախադասութեան ծանօթութիւնը։

խորհեցաւ, բայ. որ խնդիր չունենալուն չէզոք եղած է։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ Ն- դերանուն։

— Երկրորդ նախադասութիւն։

եւ շաղկապ՝ Ի-ր-հէ-ց--, --է բայերուն զոդիչ։

ասէ բայ։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ Ն- դերանուն։

ցընկերս իւր, խնդ.-բնութ. --է բային։ Ց նախդրիւ՝ --իւ բային համար։

— Երրորդ նախադասութիւն։

Եկայք բայ։ Անուն-բայի զօրութեամբ՝ գ--է դեր։ Ածելադրութիւն Ե-ր-թ-ա--է բային քով։

Երթիցուք բայ, ապա. փակ. հրամկ. Անուն-բայի զօրութեամբ՝ Ե-է դերանուն։

— Չորրորդ նախադասութիւն։

տայցուք բայ, ապա. փակ. հրամկ. Անուն-բայի զօրութեամբ՝ Ե-է դերանուն։

պատերազմ անորոշ հայց. խնդիր-սեռի՝ գ-ո--է բային. որ մեկտեղ ած մը կը կազմեն։

ընդ ծովու խնդ.-բնութ. գ-ո--է դ-գ-ե-ր-ով բաղադրեալ բային։

— Հինգերորդ նախադասութիւն։

Նոյն կերպով միւսյած մասերն ալ կը լուծուին։ Բայց շատերու սովորութիւն է՝ նախադասութեան մէջէն յառաջ անուն-բային որոշել, (եթէ ներգոր-

ծուխեամբ դրուած ըլլայ՝ եթէ զօրուխեամբ.) յետոյ բայն եւ իւր խնդիրը. եւ անկէ ետքը՝ խօսքին երկրորդական կամ ամբողջացուցիչ մասերը լուծել:

Ա՛յս Լուծման հրահանգը, (որուն ոմանք հատորներ կը նուիրեն, եւ ոմանք շատ քիչ յարդ կուտան՝ ժամանակի կորուստ համարելով,) այս տեղս այսչափ համառօտ նշանակելնուս պատճառն է՝ որ բովանդակ քերականութեան, եւ մանաւանդ Բ մասին ընթացքին մէջ այս նպատակին ալ միշտ աչքի առջեւ ունենալով՝ եւ երբեմն երբեմն իրական Լուծմունքն ալ տալով, այնպէս ջանացած ենք առաջնորդել, որ աւանդուած կանոններուն մտադիր մէկը՝ իւրաքանչիւր մասանց-բանի առած դրիցն ու վարած պաշտօնին դիւրաւ խելամուտ ըլլայ, եւ պէտք չունենայ երկար ատեն Լուծման հրահանգներու մէջ թափթփելու:

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՌԵՐԱՒ

ՅՈՒՅԱԿ

ԸՍՏ ԱՌԱՐՔԵՆԻ ԿԱՐԳԻ

(Թուականները նուիրեալ են յիշողութեան: — Ոսկորներ թուները գոյութեան յաւուրն մահուան են:)

Ածական անուն. 26. 149. 165. 182. *472.
— սահմանները. 27.
— ցուցական եւ տարական. 39.
— Ընդոյլ ածականներ. 34.
Ածանց կամ Ածանցմունք. 88. 293.
Ածանց կամ Ածանցեալ.
Ածանցական փոփոխութիւնք (գրութ.) 272.
Ամանակ. 360.
Ամփոփմունք (գրութ.). 274.
Անանձնական յատկեր. 396.
Անգամ. 405.
Անգամ (տարաչափութ.) 380.
Անեզական. *437.
Անորութեան դերբայ. 53. 101. 218.
— Անորութեան. կոր. 95. ապա. 95.
— Անորութեան բայ. 219. անոր. գոյական. 223. անոր. ածական. 224.
Անկանոն կամ Ջարտուղի հոլովմ. 10.
— Սէս զարտուղի. 11. *434.
— Բուն զարտուղի. 15. *433.
Անկանոն կամ Ջարտուղի խոնարհմունք. 55.
— Սէս զարտուղի. 63. *457.
— Բուն զարտուղի. 66. *454.
Անկանոն ժամանակներ. 62. *444. 446.
Անկատար ժամանակ (բայի). 53.
Անհոլով. *437.
Անձնական կամ Լական դերանուն. 39. *442.
Անյանգ տառնատար. 387.
Անյղնական. *437.
Անոնախդիր հոլովներ. 18.
Անջնջ տաղաչափութիւն. 382.
Անորոշ ածական եւ դերանուն. 34.
Անորոշ հայցական. 7. 22. *438.
Անորոշ յօդ. 24.
Անուն. 4. 5.
— Ածական եւ Գոյական. 25.
— Յատուկ անուն. 28. Հասարակ անուն. 29.
— Թուական անուն. 30.
— Մասնական անուն. 34.
Անուն-բայի. 139. 214. *472.
Անջատման-գիծ. 356.
Անցեալ ժամանակներ (բայի). 53.
Անցեալ դերբայ. 101.
— Անցեալ ածական. 229. անց. գոյական. 227. անց. բայ. 227.
Անցողական բայեր. 89.
— Կրկին անցողական. 92.
Անփոփոխ մասունք-բանի. 4. 236. *464.
Աչխարհաբար. տես Արդի Հայերէն.
Ապաթարց. 354.
Ապառնի ժամանակ(բայի). 53. 94. 95.
— Ապառնի-անկոր. 94. 95. *450.
— Ապառնի-յղկոր. 94.
— Ապառնի-գերկոր. 94.
Առաջին դէմք. 38. 53.
Առաջին լծորդութիւն. 56. *448.
Առաջին հոլովումն. 7. *448.
Առոգանութիւն. 360.

Առումն. Առմունք (բառերու). 311.
Ատոմնական (ածականի). 27.
Արական յանգ. 402.
Արդի հայերէն. Արդի լեզու. 1.
Արձագանգով ուսուցուր. 400.
Արձակ խօսք. 374.
Արմատ. Արմատական. 293.
— Վերջին արմատ. 293.
Աւարտեց. 406.
Աւելադրութիւն. 259.

Բազմավանկ. 2.
Բանաստեղծութիւն. 264.
Բազադրեալ ժամանակներ (բայի). 94. 213. *96. 450.
Բազաձայն գիր. 2. 277. 312.
Բազդատական աստիճան. 27. 167.
Բայ. 52.
Ներգործ. կրաւ. չէզոք. 52. Լրական բայեր. 54. *445. Անցողական. *89. Բացասական. 82. *464. Դիմազարձ. 80. *463. Պակասաւոր. 79. *462. Հասարակ բայ. *74. 463.
— Բայերու խոնարհում. — Կանոնաւոր. 55. *446. Անկանոն բայեր. 62. *454.
— Բայերու դէմքը. 53.
— Բայերու սեռը. 206.
— Բայերու եղանակներն ու ժամանակները. 52. 208. *444.
Բայանուն. 104. 165.
Բանագործական. 412.
Բանաւորական լուծումն. 483.
Բարեական թուականք. 30. *440.
Բառ. 3. 292.
Պարզ. 292. Ածանցեալ. 293. Բարդ. 303. Կրկնաւոր. 308.
— Բառերու ընտրութիւն. 321.
Բացայայտակ. 144.
Բացայայտիչ. 144. *472.
Բացառական հոլով. 6. 162. 166. 176. *438.
— աննախդիր. 18.
— Բացառականէ ածական. 176.
Բացասական բայ. 82—87. 210. *464.
Բացասական խօսք. 139.
Բացասական մեմ. (բայերու). 82.
Բացառական մակբայ. 107.
Բացարձակ գերադրական. 27.
Բացարձակ թուական. 30. 195. *440.
Բուխ, Նշան (կիսագրութ.). 351.
Բուխ վանկ. (առոգանութ.). 361.

Գերադրական աստիճան. 27. 168.
— Ըստ ինքեան գերադրական, կամ Բացարձակ գերադրական. 27.
— Համեմատութեամբ գերադր. 168.
Գերակատար կամ վաղակատար ժամանակ. 94. 95.
— անորոշ. 94.
Գիր կամ Տառ. 1.
— Հայերէն գիրերը. 2. 268.
— Ձայնաւոր եւ բաղաձայն. 2.
— Գրերու յատկութիւնները. 268.
Գլխագիր տառք. 358.
Գոյական անուն. 26. 144. 182.
— Գոյականէ մակբայներ. 110.
— Գոյականէ նախադրութիւններ. 121.
Գործիական հոլով. 6. 163. 167. 177.
— Գործիականէ ածական. 178. *478.
Գրաբար. 1. 431.
Գրկախառն յանգեր. 396.

Դադարումի եւ շարժումի. 180.
Դասական թուական. 30. *440.
Դերանուն. 4. 38. 196.
— Ա. եւ գոյ. դերանուններ.
— Անձնական կամ Լրական. 39. Ցուցական. 41. Սեպհական. 45. Քաղաքավարական. 51.
— Դերանուանց հոլովումը. 39—51. *442.
— Դերանուանց դէմքը. 38.
Դերանուանական հոլովումն 11. 38. *439.
Դերանուանական մակբայներ. 114. *465.
Դերանուանական յօդ. տես Դիմորոշ.
Դիրքայ. 53. 100. 214. *450. 475.
— Դիրք. անթերեւոյթ. 218. Դիրք. բնդունելըլութիւն. 225. Դիրք. անցեալ. 226. 234. Դիրք. ապառնի. 229. 234. տես եւ. 101.
Դէմք — գերանուանց. 38.
— բայերու. 53.
Դիմազարձ. տես Միջանկիմ.
Դիմորոշ կամ Դերանուանական յօդ. 42. 204.
— Ցուցական յօդ. 43. 205. Սեպ-

ցական յոգ. 43. 45. 206. Ան-
ձնական յոգ. 205.
Դիւցազնական չափ. տես Վեցչափ։
Դրական աստիճան. 27.
Դրական (խոսք). տես Հաստատական։
Դրիւ (բուռի կամ չեչո). 362.

Ենթակայ. 483.
Ենթատիպ. 351.
Երկբաստանոտեան (ստանաւոր). 385.
Երկամեան (ոտն). 405.
Երկար (ոտն). 405.
Երկար (ձայն եւ վանկ). 363.
Երկարեալ վանկ. 411.
Երկրաբերա. 2. 272. 340. 349. 371. 378.
Երկոտաստանոտեան (ստանաւոր). 385.
Երկորեակ. 357.
Երկրորդ դէմք. 38. 53.
Երկրորդ էներգութիւն. 57. *448.
Երկրորդ հոլովումն. 7. *432.
Երկրորդ ուղղական. 155.
Երկրորդական հոլովներ. *437.
Երկրորդական ձեւ. (բառերու). 309.
Երրորդ դէմք. 38. 53.
Երրորդ էներգութիւն. 58. *448.
Երրորդ հոլովումն. 8. *432.
Եօթնոտեան (ստանաւոր). 384.

Զարտուղի. տես Անկանոն։
Զեղչումն. 256.
Զօրաւիգ եմաստ կամ Լրանկեալ (իմաստ). 140.

Էական բայ. 54. *445.
Էական գերաուած. տես Անձնական։

Ը. արուեստալ յոգ. 22. 191.
Ընդհատ յանգ. 396.
Ընդունելութիւն (Ներկայ). 53. 101. 225. *450.

Թաւ բազաձայն. 277.
Թաւ (ձայն). 372.
Թիւ. 4. — Ընդհանուր. 5. 171.
— Դերանունից. 38.
— Բայերու. 53. 142.
Թուական անուն. 30. 169. 193. *440.
Թուական ստանաւոր. 375. 376.

Իամանակ (բայի). 53. 208.
— Պարզ եւ բազադրեալ. 94. *450.
— Կանոնաւոր եւ Անկանոն. 62. *444.
Իամանակական մակբայ. 107.
Իամանակական մասնիկներ. 97.
Իամանակի որոշումներ. 177. 180. *477.
Իմաստական. տես Բացատական։

Ի բնէ (բուռի կամ չեչո). 362.
Իգական. 300.
Իգական յանգ. 402.
Իմաստաբանական քերականութիւն. 412.
Իննոտեան (ստանաւոր). 385.

Լերկ. տես Նուրբ։
Լծորդութիւն (բայերու). 53.
Լուծումն կամ Վերլուծութիւն քերականական. 482.
— Համաձայնական. 483.
— Ստուգաբանական. 483.
Տրամաբանական լուծումն. 483.
Լրանկեալ. տես Զօրաւիգ եմաստ։

Խնդիր. 139. 152.
— Բայերու. 153. *473. Խնդիր-տեսակ. 153. Խնդիր-թիւ. 153. 155.
— Դերբայի եւ Բայանուան. 164. *475.
— Գոյականի. Բացայայտիչ եւ Ցատկացուցիչ. 144. 146. *472.
— Ածականի, եւայլն. 165. *476.
— Նախադրութեան. 119. *468.
Խնդրառութիւն. 138. 152. տես եւ Խնդիր։
Խոնարհում. 4.
— Կանոնաւոր եւ Անկանոն. 55—68. *446—456.
Խոսք. 3. 139.
Խոսքի յատկութիւնք. 320.

Կախման-կէտ. 356.
Կ—ն, ին մասնիկ (ածականներու). 28. 303.
Կանոնաւոր ժամանակներ. 62. *444.
Կանոնաւոր խոնարհումն. 55. *446.
Կանոնաւոր հոլովումներ. 7. *432.
Կատարեալ ժամանակ (բայի). 53.
Կարճ (վանկ). տես Սուղ։
Կէս-գարուգիր. տես յԱնկանոն։
Կէս-հարցական. 140. *466.
Կէս-ձայնաւոր. տես Նուրբ։
Կէս վանկ. տես Սուղ։

Կէտ. 351 եւ 353.
Կը. նոյն մասնիկ. 75. 97. 415.
Կիսադրութիւն. 351.
Կիրառութիւն (մասանց-բանից). 139. 170. *477.
Կոչական հոլով. 18. *437. Ըստ. 362.
Կոր մասնիկ. 98. 208.
Կորուածամբ եւ փոփոխմամբ հոլովումն. 19.
Կորուածան եւ փոփոխման կանոն. 268. 279. *431. 447.
Կրաւորական բայ. 52.
— Լծորդութիւն. 60. 85. *449. 453.
Կրաւորականք. *447.
Կրկին-անցեալական. 92.
Կրկին խոնարհմունք. *460.
Կրկին-կատարեալ. 94.
Կրկին հոլովմունք. *436.
Կրկին-յաքնակի. 46.
Կրկին-նուազական. 302.
Կրկին-փակագիծ. 356.
Կրկնաւոր, Կրկնեալ բառ, կամ Մասանց-բանի կրկնութիւնը. 247. *479.
Կրկնաւոր բառ. 308.
Կրկնաւոր մակբայներ. 116. *467.
Կրճատութեան տես յԱպաթարց.

Համաձայնական լուծումն. 483.
Համաձայնութիւն (ընդհանուր). 138.
Համաձայնութիւն (բուն). 138. 141. *472.
Համառօտագրութիւն. 357.
Համբոյր (ռան). 405.
Համեմատութեամբ գերադրական. 168.
Հայերէն (լեզու). 1.
Հայերէն (Մինչեւ-) կամ Հայկական չափք. 408.
Հայրանունական ածական. 176. 301.
Հայցական-հոլով. 6. 156. 173.
— Անորոշ հյց. 7. 22. *438.
Հասարակ անուն. 29.
Հասարակ բայ. *74. 463.
Հասարատական խօսք. 139.
Հատած (տառատպ.) 380. 406.
Հարկադրական. 94.
Հարցական անուն. 35.
Հարցական խօսք. — Ըստ ինքեան եւ Ըստ պատասխանի հարցական. 139.
Կէս-հարցական. 140. *466.
Հարցական մակբայ. 107.
Հարցական նշան. տես Պարզիկ։
Հաւնեղ (ռան). 406.
Հեգ. Հեգեալ. 346.
Հին ականկոչիւն տես Նախնեաց ոամիկ։
Հիւսեալ յանգեր. 396.
Հնգեռասանաոանեան. 376. 386.
Հնգոտնեան ոտանաւոր. 376. 383.
Հոլով. 4. 6. 173. *431.
— Երկրորդականք. *437.
Հոլովեալ մակբայներ. 112. *466.
Հոլովումն. 6.
Կանոնաւոր. 7. *432. Անկանոն. 10. *433. Խառն, Կրկին եւ այլն. *434.
Համառօտ. տես Նշմանդեան։
Հովուական քերթուած. 413.
Հրամայական եղանակ (բայի). 52.
— Հրոյ. կատարեալ եւ ապառնի. 95.

Ձայնարկութիւն. տես Միջարկութիւն։
Ձայնաւոր (գիր). 2. 269. 339. 360.
Ձեւ (բառերու). 292.
Ձեւ (բացատական). 82.
Ձեւ (քերականական). 252.
Ձեւաւոր չարագրութիւն. 252.

Ճոխ յանգ. 390.

Մականէս. 354.
Մակբայ. 107. 236. *464.
Բուն մակբայներ. Գործական մակբ. եւ այլն. 107.
Մակբայէ նախադրութիւն. 124.
Մակբայակերպք. 117. 181. *467.
Մասնական կամ Մինչեւ անուն. 34. 169. *441.
Մասն-բանիկ. 3.
— Փոփոխականք, Անփոփոխք. 4.
Մասանց-բ. կազմութիւն. 4.
— Համաձայնութիւն. 138.
Մանիկ. 293.
Նախադաս. 295. Ցետադաս. 297. Ցառնականք. 296. Դէպզական. 297. 298. 302.
Մարտունիկ լեզու. 424.
Մեծասաս. 405.
Մեծավերջ. 405.
Միաստաւոնեան. 385.

Մէ. Հարցական մասնիկ. 100.
Մխագիմի կամ Դիմազուրկ բայ. 80. *464.
Մխավանիկ. 2.
Մխութեան-գիտ. 355.
Մխլակ անուն. տես Մասնական:
Մխլակ բազմական. տես Մխլին:
Մխլակեան. 353.
Մխլանդեակ (խոզ). 140.
Մխլաքարեւիւն. 136. *470.
Մխլին կամ Մխլակ բազմական. 277.

Ցանգ (տապալափութ.) 387.
Ցանգական տառադարձ. 387.
Ցասկացեալ. 146.
Ցասկացուցիչ. 146. *472.
Ցասկութիւնք. տես Քերականական յատկութիւնք:
Ցասուկ անուն. 28.
— Գոյական եւ ածական յոկանուանք. 29.
— Հոլովումն. 20. *433.
— Ցօգտաւութիւն. 186.
Ցարաբերական բառ կամ խոզ. 140. *478.
Ցարաբերական դերանուն. 39. 51. 199.
Ցարաբերեալ. 199.
Ցարակատար ժամանակ. 94. 95.
— Ցրկոր. անորոշ. 94.
— Ցրկոր. պայմանական. 95.
Ցարաչէնս. 362.
Ցաւելուածով բայեր. *446. 452.
Ցեղաչքրութիւն. տես Շրջուածք:
Ցետագաս մասնիկ. 297.
Ցետագաս նախադրութիւն. 119.
Ցղնակ. 4. 53.
Ցօգ. 22.
Որոշեալ յօգ. 22. 185.
Անորոշ յօգ. 24. 191.
Ցօգով հոլովմ. 23. 25.
Դիմորոշ կամ Դերանուանական յօգ. 42. 204.

Նախագաս մասնիկ. 295.
Նախագաս նախադրութիւն. 119.
Նախագասութիւն. 138.
— Շարքը. 253. *480.
Նախադրութիւն. 119. 239. *467.
Նախայարաչէնս. 362.
Նախգիր. 17. 120. *438.
— Հոլովակերպ եւ Հոլովառուծ. *467.
Նախդրիւ հոլովներ. *431. 438.
Նախնեաց ասացուածք:
Անուանց քիւն ու հոլովք. 5. 8. 13. 14. 16. 177. 301.
Թուական եւ Մասնական անուն. 25. 33. 36. 37. 194. 195.
Դերանուն. 39. 40. 43. 45. 198—204.
Բայերու ընդդէմ ու խառնարհմ. 60—69. Բացագրեալ ժամանակներ. 96. Դիմազուրկ. 81.
Բացատական. 87.
Դերբայ. 103. 231.
Մակբայ. Նախդիր եւ Նախադրութիւն. 124—132.
Շաղկապ. 135.
Մխլերկութիւն. 137.
Ցատկացուցիչ. 147.
Քերականական ձեւեր. 265.
Գրերու փոփոխութիւնք. 278.
Տառագարձութիւն. 289.
Բառերու բարգմանութեան ձեռնարկութիւնք. 304. 313. 315.
Ցատուկ անձեր. 319.
Օտարութիւնք. 334.
Ուղղագրութիւն. 283. 359.
Տարաչափութիւն. 427.
Նոյ կամ Կէս-ձայնաւոր գրեր. 277.
Նրբեցն. (տան). 406.
Նրբագիտական հոլով. 17. *438.
— Անձնախդիր. 18. 161. 173.
Նրբագրական բայ. 52.
— Կերպութիւնք. 55.
Նրբագրականք (չեզոք). *447.
Նրբագրութեամբ եւ զորութեամբ. 140.
Նրկոյ ժամանակ (բայի). 53.
Նէ մասնիկ. 99.
Նմանաձայն. 261.
Նշանակութիւն. 310.
Նշմանաձայն. 311.
Նշմանաձեւ նախադասութիւն. 255.
Նոր Հայերէն. տես Ուրդի Հայերէն:
Նուագ. 413.
— Խոտլացի նուագ. (Sonetto.) 413.
Նուագական մասնիկ. 297. 298. 302.
— Կրկին նուագական. 302.
Նուրբ կամ Լերկ տառ. 277.

Շաղկապ. 132. 241. *470.
Շարադրութիւն. 138.
— Պարզ եւ ձեւաւոր. 252. 253.

Շարժում եւ դադարում. 159. 180.
Շեյտ. 361.
Շեյտավոր ասանաւոր. 401.
Շեյտաւոր վանկ. 361.
Շեյտող լեզուներ. 404.
Շրջուածք, Շրջան կամ Ցեղալրջութիւն. 252.

Ալրակ. տես Պարոյկ։
Ոճ. Ոճեր. 317.
Ոտանաւոր. 374.
— Ազատ ոտանաւոր. 400.
Ոսպ (տատպափութի՛ւ) — Թուականին. 376. Ձափականին. 404.
Որակական մակբայ. 107.
Ուխտանեան ոտանաւոր. 384.
Ուղղագրութիւն. 338.
Ուղղական Հոլով. 6. 155. 166. 173.
Ուրացական. տես Բացասական։

Չակերտ. 354.
Չափ (առոգանութի՛ւ եւ տատպափութի՛ւ) 365.
Չափական ոտանաւոր. 375. 403.
Ըստ Հնոց չափական. 405.
Մխիթ-Հայեցերէն չ. 408.
Չափաւոր յանգ. 389.
Չափի անուններ. 166.
Չափող լեզուներ. 404.
Ձեղջ բայ. 52.
Ներգործակերպ եւ Կրաւորակերպ. *447.
Ձի բացասական մասնիկ. 83. 87.
Ձորգոռնեան ոտանաւոր. 383.
Ձորկաւոռնեան. 386.
Ձորրորդ Հոլովութիւն. 9. *432.
Ձորրորդ լծորդութիւն. 59.

Պակասաւոր անուններ. *437.
Պակասաւոր բայեր. 79. *464.
Պայմանական ժամանակ (բայի). 95. տես եւ. 209. 213.
Պահել. 357.
Պատմական անուն (անձանց). 187.
Պատմական Հոլով. *437.
Պարագայք (անուանց). տես Ձեւ (բառերու)։
Պարագական Հոլով. *437.
Պարբերութիւն. 138.
Պարզ բայեր. *446.
Պարզ բառ. 292.
Պարզ ժամանակներ (բայի). 94. *444.
Պարոյկ կամ Ալրակ. 364.

Ռամկական, Ռամկօրէն. 1. 321.
Հին ռամկօրէն. տես Նախնեաց ռամկօրէն լեզու։

Սահմանական եղանակ (բայի). 52. 94.
Սեռ (բայերու). 52. 206.
Ներգործական, Կրաւորական, Ձեղջ. 52.
Սեռական Հոլով. 6. 158.
— Սեռականէ-ածական. 175.
— Սեռականէ-ուղղական. 50. 123.
Սղումն. 272. 364. 377.
Սմբք. 406.
Սուղ (վանկ եւ նշան). 5. 363.
Սուղ ոտն. 405.
Սաստկական դերանուն. 39. 45.
Սաստկական ածական. 39.
Սաստկական յօդ. 43. *478.
Սահուն. 405.
Սահունեան ոտանաւոր. 407.

Տոթրագտական եղանակ (բայի). 53. 95.
Տոթրակէս. 352.
Տոթրագնալ. 483.
Տուգաբանական լուծումն. 483.
Տուգաբանութիւն. 337.

Վաղակատար. տես Գերակատար։
Վանկ. 2. 346. տես եւ Ոսպ։
Վարդապետական քերթած. 412.
Վերջաւորութեան ոտանաւոր. 386.
Վերլուծութիւն, տես Լուծումն։
Վերջակէտ. 354.
Վերջահոլով. 179. *431.
Վերջատանջ ոտն. 405.
Վերջին արմատ. 293.
Վերջ-յօդ. 405. 409. 413.
Վերջնեան ոտանաւոր. 383. 405. 409.
Վիպական կամ Վիպասանական բանաստեղծութիւն. 412.

Տարաչափութիւն. 374.
Տանգլուխ գիր. 358.
Տառադարձութիւն. 283.
Տանտանեան ոտանաւոր. 376. 385.
Տարաժամ յանգ կամ Լէոնեան. 397.
Տեղական մակբայ. 107.
Տկար յանգ. 388.

Տոզ (տազալափուխ.) 398.
Տոզդաբժ. 346.
Տուն (տազալափուխ.) 398.
Տրախան հոլով. 6. 159.
— Անձնախդիր. 18. 160. 173.
— Վերջահոլով. 159. 166. 179.
Տրամաբանական լուծումն. 483.
Տրոհութիւն. 346.

Ցուցական ածական. 39.
Ցուցական դերանուն. 39. 41. *443.
Ցուցական յօդ. 43. *478.

Փակագիծ. 355.
Կրկին փակագիծ. 356.
Փախագարժ բայ. 207.
Փափխական (մասունք-բանիւ). 4.
Փափխմամբ հոլովումն. 19.
Փափխման կանոն. տես Կրճատումն եւ փափխմամբ։

Քերականական լուծումն, կամ Վերլուծութիւն. 482.
Քերականական ձեւեր. 252.
Քերականական յատկութիւնք. — Դրբրու. 268. Բառերու. 292. Խօսքի կամ լեզուի. 320.
Քերականութիւն. 1.
Քնարական բանաստեղծութիւն. 412.
Քոշարարք (ասն). 405.
Քոշոլա (ասն). 405.

Օտարութիւնք. 323.

ՃՇՄԱՐԻՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՂՂԱԽՕՒԹԻՒՆ

(Վ. կը ցոյցընէ՝ վարեկի հաշուառողին։)

Երես.	Տող.	
11	27	·—ց, —ց, —ց, —ց· կարդա՝ էց, —ց, —ց, —ց։
13	17	·յառնի՛ ծանօ· Հրահանգ բառը քաղաքավարութեան լեզուաւ դիմացինին անձը ցուցընելու որոշուած է, (իբր տճկ. հ—ըէՒՒՒՒ, ը—ըշ·) եւ կը հոլովի՝ Հրահանց, հրահանցդ, կամ յօդով՝ հրահանգդ, հրահանգդ· կ'ըսուի նաեւ հրահանգնիդ, հրահանգը. (ընտանեկան լեզուի մէջ յաճախ է՝ հրահանգդ, հրահանգը) Գաւառական է՝ Ձեր հրահանգը·յեր հրահանգը։
16	24	·կարդա՝ Եղ· ներգոյական՝ ·—ր։
17	22	·յառնի՛ Խօսելդ·, (խօսքերդ·) խօսելնդ, (խաչինքդ·) փոխանդ· լրանդ, եւայլն· որ ստորին դարերու գրաբարին մէջ ալ գործածուած կը գտնուին։
27	30	·յառնի՛ (Թէեւ Ղ· Փարպեցի տեղ մ'ըսեր է՝ Մի՛ ընդդէմ ուրախասցի։)
29	25	·կարդա՝ Ար—ծո—, եւ երբեմն Վ—ն—յ— . . .
35	1	·ԺԳ դար· կարդա ԺՒ դար։
36	26	·յառնի՛ Յաճախ կ'ըսուի գրաբար ձեւով՝ Ո՞ գիտէ, փխկ· Ո՞վ գիտէ։
37	1	·յառնի՛ Ուր-ե բանի մէջ։
39	վ·1	·գնե, կարդա՝ գնե։
40	10	·յառնի՛ ԺԶ դարէն կայ նաեւ յ-նե, որ յայտնապէս հնագոյն ձեւ է։
43	վ·1	·(Ի դար·) կարդա՝ (ԺՒ կամ ԺՒ դար։)
45	30	·կարդա՝ Շատ հին է գրաբարի մէջ՝ յօգը յետադաս գոյականին վրայ դնել, մանաւանդ . . ։
50	21	·յառնի՛ Ալսպէս կը զանազանին իրարմէ՝ Այօր-ընե սկսեալ, եւ այօր—նէն տարբեր չէր· Հիմ-ընե զգուշացիր, եւ հիմ—նէն զգուշացիր։

Երես· Տող·

51 19·յառնի՝ եւ ուրիշ տեղ մի՝ Իւան չէ՛ր՛, եւ եւ մագիլը։

68 10·յառնի՝ Այս ձեւին մէջ գիտողութեան արժանի է՝ որ միայն երկու դէպքի վրայ պահուած է ն գիրը՝ բառերը միավանկ չթողլու համար, ինչպէս կատա- րեալն ու հրամայականը կը ցուցընեն· ֆն֊ը· ֆն֊։

70 վ·3· Տեղ մը կայ, կարդա՝ Քիչ տեղ կը գտնուի։

73 23·հա֊նել· հէ֊նել· հա֊նել· կարդա՝ հա֊նել· հէ֊ նել· բա֊նել· է֊նել։

— վ·4·յառնի՝ ֆէ֊է֊ց, ծիծաղեցաւ։

76 35·յառնի՝ Նոյնպէս նոյն գարէն ունինք՝ կ֊ է֊ դի- պի, այսինքն է֊ ֊֊ դիպի, է֊֊ դիպի։

81 28·յառնի՝ Աւելի ետքերն սկսաւ կրճատմամբ ըսուիլ՝ Շուտով էի թափիս· ի քեզ էի գայ· Պէտ կը գտնուի է֊ մտնկաւ ալ· Համակ պատրաստ է֊ պէտ գալ մտնուն գողի նըման։

91 31·յառնի՝ Աչինչափ դ֊բէնէրդ։

92 13·Չես կրնար հ֊նել֊նէլ, ես հ֊նել֊նէլ կու տամ, կարդա՝ հ֊նել֊նէլ։ — Յառնի՝ Իայց յաճախ կը գործածուի հա֊նել֊նէլ է֊ է֊, փոխանակ պարզ անցողականի՝ կը հա֊նել֊է։

93 32·յառնի՝ Միայն հնչման ամփոփութեան համար սո- վորական եղած է ց֊֊նել֊նէլ բային մէջ գրել ց֊֊ նել֊նէ, ց֊֊նել֊է (փոխ՝ ց֊֊ց֊֊նէ, ց֊֊ց֊֊ց֊է·) բայց կրնայ նաեւ գրաբարի նման ըսուիլ ց֊֊նէ, ց֊֊ց֊է, ց֊֊նէր ևմ։

97 29·Նոյն ձեւը նաեւ նոր պարսկերէնն ունի, որ շատ յաճախ կ'ըսէ՝ է֊֊վէ հա֊նէլ, փոխանակ պէտ հա֊նէլ· վասնզի Պարսից մէջ ալ սկմ. ներկայ եւ ապառե- նի միացած են։

104 6·յառնի՝ եւ տեղ մը՝ պ֊֊է֊ել կայր ի ծառին տակն։

105 30·յառնի՝ Տ֊րէ, (տճ. էլլ·) — տ֊րէ֊է, հասակ, տիք։

109 26·յառնի՝ Երէ արթընայ· Երէ ըր լսեց· (գ·ռ· ըր է֊մ։)

110 21·կամ ուղղականն· կարդա՝ կամ աննախդիր հոլովն։

111 26·տես 48, ծան· կարդա՝ տես 46, ծան։

114 17·Տաճկերէն բառեր են· յառնի՝ տես 527։

— 26·Ըր֊է֊է֊· յառնի՝ է֊ Ց֊֊է֊։

116 32·յառնի երկրորդ դառ՝ Ածականք։

128 28·յառնի՝ Հէդի֊ կայ ի յոտաց· (հիմայ ծոր ել֊) ծ֊Զ դար· Գ·ռ· հէդի· հէրդի։

— 35·Ի գար· կարդա՝ Ե֊է գար։ — Յառնի՝ Ի ն֊է֊֊֊ եւ է տր֊֊֊ր· (ներսէն եւ դրսէն։)

Երես· Տող·

128 վ· 4·*յառնի՝* Հիմակուան ինչ—ան որ եկաւ ըսուածն ալ առոր ամիսփուռին է, փոխանակ ինչ—ն ան որ եկաւ։

— վ· 1·*յառնի՝* Ե դարէն ոճ մ'ալ կար՝ Աղաչել եւ խոհ—ել։

129 11·Անկից է վեր· ժԲ դար· (անկէ մինչեւ հիմայ։) Ցնծայր խաղայր, հեռ ասէր պար· (մէկտեղ, միանգամայն կ'երգէր։) Հիւանդացաւ մահու հարը· (մահու չափ։)

— 16·Հեռեն, *յառնի՝* Ցեխ—այն։

— 21·*յառնի՝* Զրուցեց ձընի—։ (Համերց լեզուաւը խօսեցաւ·) — հիմայ գուռ· ինչէնան։ անչէնան։ հայնա[illegible]։·

— 32·ամէն ջանքով· *կարդա՝* ամէն ջանքովզ։ Ափն—ը հոգայ· (ԺԴ դար·) ամէն ջանքովը։

— 37·հձո—ս մակբայը, *յառնի՝* ինչպէս հին տաղերէն ուՆինք՝ Հձո—ս մեռաւ· եւ ինչպէս դեռ գաւառներու մէջ կ'ըսուի հո—, հո—, հանո—, բզռ· հանո—, եւ մեր ռամիկն արմատական ձեւովը կը գործածէ՝ հո—ն, հո—ր։

— 53·*յառնի՝* Կ'ըսուէր նաեւ յաճախ դինչ կամ ինչ՝ Ջինչ զդանակ· (դանակի պէս։)

131 վ· 6·*յառնի՝* Ինքն ուրախ է եւ ը—րը ցնծացած։ Փակեմ զդուռն է վեր—։ Պարան չեխո—ն ի քարչ կու գայ։

135 18·ժ դարէն· *կարդա՝* Ը դարէն։

137 վ· 1·*յառնի՝* ինչպէս Պարսիկք ալ արաբ· հ—ձէր· (պատրաստութիւն) բառն զգուշութեան տեղ կը գործածէն։ Պատրաստութեան արժանի են նաեւ վերջին դարերէն Լինի՛ ինչերս քեզ արժանանայ։ Ա—ձ ըլլայ որ շատ գատել։ վ—յ դէ։

144 10·կ'երթանք, *կարդա՝* եկանք։

146 22·*յառնի ծան·* ‖Նոյն կերպով անհոլով եւ անփոփոխ պահուած կը գտնենք հին (ԺԲ դարու·) ռամկօրէնին մէջ· Իմ հայր Նշիկին, իմ մայր Նվարդին· (իմ հօրս Նշիկին։) Պ'օտ իմ եղբայր Գրիգորէս· (իմ Գր· եղբօրս քովը։)

164 29·յօդով է միշտ· *յառնի՝* եթէ հետք գոյական մը չունի՝ որուն ինչ ածական եզած ըլլայ, ինչպէս այս գէպքիս մէջ· Իսրայէլի Աստուածդն կամ Աստուածը Իշխան—ը, ամպարիշտներ։

169 30·չեն առնուր· *յառնի՝* եթէ ոչ՝ քիչ տեղ անորոշ յր· սեռական։

172 8·*յառնի՝* Գրեթէ նոյն գործածութիւնն է Ը դարէն՝

երես. տող.

էղեւ այս ի թուականութեանն Հայոց՝ ճ եւ լ, եւ Հ-ին՝ նիւ. (այսինքն Հ-ոյ-ց)։

189 32. յառնի ծանօ. ‖ Շատ հին է այս ձեւը Հայերէնի մէջ, եւ նոյն կերպով կը խօսի հին գրութիւն մ՚ալ՝ որ բացայայտ է դարու ընտանեկան լեզուն էր. Լուսակացի մինչեւ ի ը-ր-ին օր. եւ ը-ր-ին օր ի յերիս ժամուն չորայ։

190 27. յառնի՝ նաեւ է դարէն բաւական օրինակներ կը գտնուին. տես Մանաւանդ՝ Մ-ոփ ե-ւէ-ն խնուցուն։

195 32. Մժէժ, կարդա՝ Մուշեղ։

200 37. սովորաբար կը հոլովի սեռ. տր. . . . կարդա՝ սեռ. տր. եւ բզտ. հոլովներուն մէջ սովորաբար այսպէս կը հոլովի։

217 17. յառնի ծանօ. ‖ Տես նաեւ հին գրաբար՝ Զ-ն-ե-ա- մեռեալ մարդն. -յ-ա- ճառեալ այրս. փոխանակ՝ դ-ն-ե-ա մեռեալ. -յ-ա ճառեալ։

218 10. որսակից էղէ Յովհաննու եւ... կարդա՝ որսակից էղէ պատանիներուն՝ Յովհաննու եւ . . ։

224 16. յառնի ծանօ. ‖ Թէպէտեւ գրաբարի մէջ ալ -ր-դ-մակրայով ասոր նման գործածութիւն մը կը գտնուի։ Նոյնպէս ալ է-ր-ե- (պէս) նախադրութեան՝ ե-ր-ե- (երբ որ) մակրայի պաշտօն վարելը՝ այս կանոնիս հետ կ՚երեւայ թէ կապակցութիւն ունի։

226 23. յառնի ծանօ. ‖ Գրաբարի սովորականին հնացորդն է. Ն-ո-ւ լոյ. Է-ւ նայի, Է-ւ երթայր։

229 4. յառնի՝ Գ-ւռ. լեզուաց մէջ գործականով. Օձ մը որ ի-ժ-ո-վը կը մեռցընէ. Ջ-ո-վ կը ճանչնաս։

232 26. յատկացուցիչներն, կարդա՝ յատկացեալներն։

237 2. բացասական ձեւով չի գրուիր. կարդա՝ բացասական չի գրուիր։

241 2. յառաջ կամ եառք՝ կարդա՝ յառաջ եւ եառք։

— 4. եւ լեր ու ձոր. կարդա՝ եւ լեռ ու ձոր։

244 30. 568. կարդա՝ 569։

250 32. ի-ի-ի կը պարտի. կարդա՝ ի-ի ի-ի կը պարտի։

251 29. տես 711 — 713. կարդա՝ տես 711 եւ 713։

270 3. Պատերին դարուց. կարդա՝ Մինչեւ եւ պատերին դարուց։

280 վ. 4. յառնի՝ Ա յապէս ալ ժ դարէն եառք բ-ր-ե- (բ-ր-ե- բառն եղած է բ-ր-ե։

293 8. երես 338, ծան. կարդա՝ երես 337, ծան։

297 6. խառն-ի. կարդա՝ տափ-ի։

Երես Տող.

297 9. *Ժողով-է. յահնէ՝ խառն-է. (խաղալկայ) դաս-է։*

298 30. *յահնէ ծաւն։* ‖ *Ա յսպէս հին ռմկ. մէջ ալ փաղաքշական ձայնով կ'ըսուէր, երբ որ ծնդրկէ ածես. (ծաւնր.) Ծնող չուներ ոչ մի որէ։*

299 վ. 7. *յահնէ՝ ոյթ. Հաս-յր. հացկեր-յր. ծեր-յր, եւայլն։ Ա յս -յր մասնական վրայ է-ն մասնիկն ալ աւելցուելով՝ --ր-է-ն բաղադրեալ մասնիկը կը կազմուի, որ բուն եւ յաճախ գործածականն է. ծեր--ր է-ն. բազմ--ր է-ն. պատրաստ--ր է-ն, եւայլն։ Տես 281. ե։*

313 6. *ստորին գարերը. կարդա՝ միջին գարերը։*

347 8. *չի բաժնուիր. կարդա՝ որ չի բաժնուիր։*

399 4. 4-4. *կարդա՝ 5-5։*

461 3. *ր--ն--ՙ. կարդա՝ ր-ն--ՙ։*